ULUSLARARASI
KARA MÜRSEL ALP
ve KOCAELİ TARİHİ
SEMPOZYUMU - II

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
KARA MÜRSEL ALP & HISTORY OF KOCAELI - II

Cilt
-II-

© 2016 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi
Başkanlığı Yayınları No: 35

© Copyright 2016 Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of
Culture and Social Affairs No: 35

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan elektronik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Para ile satılamaz.

All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electronic, optical, mechanical or other means without the written permission of the Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs. Not sold with money.

Tasarım

Mert Uğurdil
İsmet Akın

Baskı-Cilt

Pelikan Basım

Takım No: 978-605-5116-27-9

ISBN: 978-605-5116-29-3

ULUSLARARASI
KARA MÜRSEL ALP
ve KOCAELİ TARİHİ
SEMPOZYUMU - II

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
KARA MÜRSEL ALP & HISTORY OF KOCAELI - II

EDİTÖRLER:

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL

KOCAELİ 2016

Genel Koordinatör/General Coordinator
Doç. Dr. Tahir BÜYÜKAKIN

Düzenleme Kurulu/Executive Board
Feyzullah OKUMUŞ
Prof. Dr. Haluk SELVİ
Doç. Dr. İbrahim ŞİRİN
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL
Hasan YILMAZ
Raşit FİDAN
Hayriye SÖZER
Mustafa CEBECİ
Volkan ŞENEL
Alptekin CEVHERLİ
Resül NARİN

Sempozyum Sekreterliği/Secretariate
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Resül NARİN

Bilim ve Danışma Kurulu
Scientific and Advisory Board
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ
Prof. Dr. Altan ÇETİN
Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. Chakib BENAFRI
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Prof. Dr. Emre DÖLEN
Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Feridun EMECEN
Prof. Dr. Geza DAVID
Prof. Dr. Halil İNALCIK
Prof. Dr. Heath W. LOWRY
Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Prof. Dr. Maria Pia PEDANİ
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Olena BAÇİNSKA
Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Rhoads MURPHEY
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Prof. Dr. Tofig MUSTAFAZADE
Prof. Dr. Viktor KIRYUKOV
Prof. Dr. Yuriy KOÇUBEY
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

"Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II Bildirileri" başlığını taşıyan bu eserdeki yazıların bilimsel sorumluluğu yazıları kaleme alan bilim insanlarına aittir.

The scientific responsibility of the articles, which take place in this book called "International Symposium on Kara Mürsel Alp and History of Kocaeli-II", belongs to the researchers.

İÇİNDEKİLER

Burcu KURT
Osmanlı Zirai Modernleşmesine Bir Örnek: İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü 713

Cemil ÖZTÜRK
Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun İnşasi ve İşletilmesi: Bir İktisadî Millîleşme Girişimi (1871-1888) 721

Elif Özlem AYDIN
Osmanlı Devleti'nin Kocaeli'ndeki Sanayi Mirası: Hereke ve İzmit (Çuhane) Fabrika-i Hümayunları 733

Emre DÖLEN
Kuruluşu İzmit'ten İzmir'e Kaçırılan Bir Kâğıt Fabrikası (1846) 747

İsmail YAŞAYANLAR
İnhisara Gayriresmi Tepki: Kerpe ve Kefken Sahillerinde Tuz Kaçakçılığı 759

F. Yavuz ULUGÜN
Kocaeli (Halk) Bankası 767

Dilek TÜRKYILMAZ
İzmit'in Tadı: Yiyen Bir, Yemeyen Bin Pişman/İye 817

Dilek AYRIBAŞ - Müzeyyen ÜNAL - İlker KUMRAL - Osman Nuri CEBE
İzmit'te Türkler Tarafından Açılan İlk Eczaneler 825

Zafer ATAR
İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894) 839

Serkan YAZICI
İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri (1891-1914) 849

Nurfeddin KAHRAMAN - Refik ARIKAN
Kocaeli ve Deprem 859

Mucize ÜNLÜ
II. Abdülhamit Döneminde İzmit'te İmar Faaliyetleri 877

İÇİNDEKİLER

Bülent CIRIK
İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İzmit Sancağı (1908-1910) 893

Kurtuluş DEMİRKOL
II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında İzmit Sancağı'nda Asayiş 903

Ö. Kürşad KARACAGİL
Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Hereke Fabrika-Yı Hümayunu'nu Ziyareti (1898) 913

Haluk SELVİ
Sultan V. Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909) 925

Selda KAYA KILIÇ
1908 Osmanlı Mebusan Meclisinde İzmit Mebusları ve Faaliyetleri 947

Sedef BULUT
Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti: İzmit Müstakil
Livası Şubesinin Çalışmaları 959

Halim DEMİRYÜREK
İzmit'te Zirâî Üretim (1909-1926) 969

Nurten ÇETİN
Balkan Savaşları'nda İzmit'te Seferberlik Uygulamaları 977

Mehmet TÜTÜNCÜ
İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine 989

Müzeyyen ÜNAL
İkinci Dünya Savaşı Sırasında İzmit'te Ticaret Hayatı 1001

Uğur KURTARAN
XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kocaeli Ormanlarının Başlıca Kullanım Alanları (1700-1754) 1069

Yaşar BAŞ
Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli ve Kullanımı 1083

Yunus ÖZGER
XIX. Yüzyıl Ortalarında Hereke'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı 1093

Zeynep İSKEFİYELİ
Karamürsel Mensucat Fabrikası (1890-1921) 1117

Necat ÇETİN
Kocaeli İli İzmit - Balören (Belen) Köyünde 1320 (Miladi 1904) Tarihli Son Osmanlı
Nüfus Tahriri (Yazım/Sayım) 1155

Ümit EKİN
19. Yüzyılın Ortalarında Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Ailelerin
Sahip Oldukları Çocuk Sayıları....1165

Ahmet GÜNEŞ
Gelir Kaynaklarına Göre 16. Yüzyılda Yalakabad Kazası Vakıfları....1177

Alpaslan DEMİR
Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Herekeli Devlet Memurları....1205

Bülent ÇELİK - Tanju DEMİR
Mühimme Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyıl'da İzmit Şehri....1215

İlhami YURDAKUL
Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler....1225

Serdar ÖSEN
20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar
ve Tütün Kaçakçılığı....1255

Tofig MUSTAFAZADE
Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında
İstanbul ve Marmara Bölgesi....1265

Veysi AKIN
Balkan ve I. Dünya Savaşı Esnasında Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde Vefat
Eden Kocaelili Askerler....1277

Fikrettin YAVUZ
I. Dünya Savaşı'nda İzmit Körfezi ve Çevresinde İtilaf Denizaltıları ve Gebze
Köprüsünün Havaya Uçurulması....1289

Selma ÇETİNKAYA - Taner BİLGİN
Tehcir Kanunu ve İzmit Ermenileri....1311

Alaattin UCA
Nutuk'a Göre Milli Mücadele'de İzmit....1323

Ali SARIKOYUNCU - Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ
Milli Mücadele'de İzmıt Mutasarrıflığı Din Adamları....1347

Adnan SOFUOĞLU
Milli Mücadele Döneminde Kocaeli Üzerinden Anadolu'ya Sevkiyat ve Geçişler....1375

Cemal GÜVEN
Millî Mücadele Döneminde Fransız Yazarı Claude Farrere....1385

Cihat YILDIRIM
Mütareke Döneminde İzmit ve Havalisindeki Hadiselerin Yeni Adana Gazetesindeki Yansımaları....1413

OSMANLI ZİRAİ MODERNLEŞMESİNE BİR ÖRNEK: İZMİD NUMUNE TARLASI TEŞEBBÜSÜ

Burcu KURT*

1. Osmanlı İmparatorluğu ve Zirai Modernizasyon

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu açısından bir reformlar dönemi olmuştur. Osmanlılar yüzyıl başında artık Avrupa devletlerinin gerisinde kaldıklarını kabul etmiş ve varlığını idame ettirebilmek için bir dizi reform yapması gerektiğinin bilincine varmıştı. Her ne kadar Osmanlı reform projesi askerî amaçlarla başlamış da olsa, kısa zaman içerisinde bu amacı gerçekleştirebilmek adına eğitim, bürokrasi ve ulaşım alanlarında da çeşitli yeniliklere gidilmesi gerektiği idrak edilmiştir. Nitekim askerî alanda reform yapılabilmesi, büyük ölçüde Osmanlı hazine gelirlerinin arttırılmasına, bu artış ise büyük oranda farklı alanlarda yapılacak diğer reform tasarılarının hayata geçirilmesine bağlıydı[1]. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl boyunca reform yapılan alanlardan biri de tarım sektörü olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zirai modernleşme projesinin altında yatan düşünce de 19. yüzyılın hemen hemen tüm ıslahat fikirlerinin ortaya çıkışında olduğu gibi İmparatorluğun gelirlerini arttırma kaygısı olmuştur. Osmanlı devlet adamları yaptıkları incelemelerde kendileri ile benzer nüfus ve arazi oranlarına sahip olan Avrupa devletlerinin modern tarım yöntemleri ile Osmanlı'ya oranla çok daha fazla hâsılat ve dolayısıyla vergi geliri elde etmekte olduklarından yola çıkarak son derece verimli olan Anadolu, Balkan ve Arap topraklarında benzer usulleri uygulama kararı almışlardır[2]. Avrupa devletlerine sanayi alanında yetişmekte zorlanan imparatorluğun, tarım reformu sayesinde sahip olduğu geniş ve tarıma elverişli toprakları verimli kullanarak Avrupa sanayisinin ihtiyaç duyduğu sınaî bitkileri ekmesi ve böylece gelirlerini arttırarak[3] dış ticaret dengesini sağlaması hedeflemekteydi. Zirai modernleşmenin bir diğer hedefi ise ithal ikamesi amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içi üretimle sağlanmasıydı[4]. Bu hedeflere ulaşmak için ise Osmanlı çiftçilerinin üretim alanlarının genişletilmesi, modern girdi ve araç kullanımının yaygınlaştırılması ve ticari değeri yüksek olan piyasaya

* Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

1 Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 1973, s. 6.

2 Ziraat Heyet-i Fenniyesi reisi Aram Efendi'nin 27 Şubat 1893 tarihli raporuna göre Osmanlı topraklarındaki yirmi dört milyon ceriblik tarım arazisinden 168 milyon lira gayri safi hâsıla ve 17 milyon liraya yakın aşar bedeli elde edilmesi gerekirken bu rakam ancak senelik 4 milyon civarında kalmaktaydı. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 1.

3 BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 1. Bu konuda dönemin gazetelerinde çıkmış bazı yazılar için bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, 1938, ss. 107-120.

4 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 45.

yönelik ürünlerin ekiminin teşvik edilmesi gerekmekteydi[5].

19. yüzyıl başında Osmanlı tarımı son derece ilkel bir görünüm arz etmekteydi. Osmanlı çiftçisi genellikle ağaçtan yapılmış kara saban, tırpan, çapa gibi basit araçlar kullanıyordu. Bunlardan alınan verim ise Avrupa devletlerinin kullanmakta olduğu zirai aletlere oranla oldukça düşüktü[6]. Çift sürme işinde öküz başta olmak üzere çeşitli hayvanlardan faydalanırken, tarımın gelişmiş olduğu Avrupa ülkelerinde aynı iş buhar makineleri vasıtasıyla halledilmekte ve topraktan daha yüksek verim alınmaktaydı. Tohumun ekilmesi ve biçilmesi sürecinde de Osmanlı çiftçisi son derece basit zirai yöntemler kullanırken, Avrupa'da bu işlemler son model tarım aletleri ve makineler yardımıyla yapılmaktaydı. Bunların yanı sıra tarımsal olarak gelişmiş ülkelerde suni gübreleme yoluyla verim arttırılırken, Osmanlı tarımında gübreleme çok yaygın ve etkin kullanılan bir işlem olmayıp, ancak sınırlı sayıda doğal gübre yapılmaktaydı[7].

Tanzimat yönetimi zirai modernleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla öncelikle böyle bir programı uygulayabilecek kadroları yetiştirmekle işte başlamıştır. Bu amaca yönelik olarak önce 1838'de Hariciye Nezareti'ne bağlı Ziraat ve Sanayi Meclisi ve akabinde, Meclis-i Umur-ı Nafia kurulmuştur[8]. Bunu müteakip 1843 senesinde Maliye Nezareti'ne bağlı bir Ziraat Meclisi kurulmuş ve vilayetlere o bölgenin zirai kapasitesini belirlemek ve arttırmak amacıyla Ziraat Müdürleri gönderilmiştir. 1846 yılında bir Ziraat Nezareti kurulmuşsa da bu çok kısa bir süre sonra Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. Daha sonra Ticaret Nezareti'ne bağlı bir ziraat idaresi kurulmuş ve müdürlüğüne Fransa'da eğitim görmüş olan Kevork Efendi tayin edilmiştir[9]. Bunu 1868'de Nafia Dairesi'nin kurulması ve 1876'da açılan Ticaret ve Ziraat Cemiyetleri izlemiştir. Görevi, bulundukları bölgenin tarımsal koşulları ve zirai durumuna yönelik raporlar hazırlayarak bunları İstanbul'a iletmek olan bu cemiyetlerin kuruluşunu, 1880'de İstanbul ve taşrada Ziraat Odaları'nın kurulması takip etmiştir. 1892 senesinde yeniden müstakil bir Ziraat Nezareti kurulması planlanmışsa da bundan vazgeçilip 1893 Şubat'ında Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti kurulmuş ve başına Lübnanlı bir Hristiyan Arap olan Selim Melhame getirilmiştir[10].

Osmanlı zirai modernleşmesinin ikinci safhasını ise modern ürün ve aletleri kullanabilecek kalifiye eleman yetiştirilmesi ve bu şekilde modern ziraatın imparatorluk genelinde yaygınlaştırılması oluşturmuştur. Bu amaca yönelik olarak önce Yeşilköy'de Ayamama Çiftlik-i Hümayunu'nda bir ziraat mektebi açılmış, ancak bir sene devam ettirilerek kapatılmıştır[11]. Bu okulun kapatılmasının ardından Islahhaneler içerisinde ziraat sınıfları açılması düşünülmüşse de daha sonra bu fikirden vazgeçilmiştir. Gene 1871 senesinde bir ziraat okulu açılması planlanarak nizamnamesi hazırlanmışsa da bu düşünceden de kısa sürede vazgeçilmiş, fakat bu nizamname taslağı daha sonra II. Abdülhamid döneminde açılacak olan ziraat okulu ve numune çiftliklerinin omurgasını oluşturmuştur[12].

5 *Aynı eser*, s. 50.

6 Kara saban toprağı 10-15 cm derinliğe kadar sürebiliyordu. Avrupa'da kullanılan pulluk ise 20-25 cm derinliğe kadar inebilmekteydi. Aynı şekilde bir iş gününde kara sabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak işlenebilmekteydi. Üstelik pullukla sürülen toprağın kalitesine ulaşabilmek için aynı toprağı kara sabanla 3-4 kez sürmek gerekmekteydi. *Aynı eser*, s. 85.

7 *Aynı eser*, ss.86-88.

8 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, ss. 76-77.

9 Bu çabadan istenilen sonuç alınamaması üzerine ticaret, ziraat ve sanayi alanında bir meclis kurularak Kevork Efendi, ziraat müdürlüğüne ek olarak, bu meclis azalığına tayin edilmiştir. Bu meclis de başarı sağlayamayınca 1879 senesinde Ziraat, Ticaret ve Sanayi ve İstatistik müdürlükleri ve iki tane Ziraat umumi müfettişliği kurulmuştur. Ziraat müdürlüğüne Amasyan Efendi, Ziraat müfettişliği görevine ise Kevork ve Aram Efendiler tayin edilmiştir. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 1.

10 1911 senesine kadar işleyen nezaret bu tarihte ilga edilerek yerine yeniden Ticaret ve Ziraat Nezareti kurulmuştur. Zirai bürokrasinin oluşumu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, ss. 45-54; Quataert, *a.g.t.*, ss. 64-91; Volkan Çeşme, *Halkalı Ziraat Mektebi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011, ss. 1-5.

11 Ziraat Talimhanesi adı verilen okul, Yedikule'de bulunan Bez Dokuma Fabrikası'na kaliteli pamuk üreterek hammadde sağlamak amacıyla tesis edilmişti. Sevtap Kadıoğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi", *Kutadgubilig*, 8, (2005), ss. 240-241.

12 Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi", ss. 8-10.

Osmanlı zirai modernleşmesini gerçekleştirebilecek kalifiye eleman yetiştirilmesi için II. Abdülhamid devrinde önemli adımlar atılmıştır. Bu çabaların en önemlilerinden biri imparatorluğun çeşitli bölgelerinde açılan ziraat mektepleri ve bunlara bağlı olarak tesis edilen numune çiftlikleri olmuştur. İlk olarak, 1881 senesinde Edirne'de yalnızca üç sene açık kalabilmiş Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği ve bunu takiben 1892 senesinde Halkalı Ziraat Mekteb-i Ali'si, 1887'de Selanik Ziraat Mektebi, 1891'de Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi ve bu okullara bağlı numune çiftlikleri açılmıştır[13]. Numune çiftlikleri, ziraat mekteplerinin yanı başında kurulan ve bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin pratik eğitime tabi tutulabilmesi için kullanılan kurumlardı. Numune çiftlikleri sayesinde öğrenciler teori ile pratiği birlikte tatbik edebilmekteydi[14].

Ziraat mekteplerinin yanı sıra yine bu dönemde zirai modernleşmeye hizmet etmesi amacıyla çeşitli dallarda uzmanlık okulları açılmıştır. Bunların ilki 1887'de İstanbul'da açılan Amerikan Asma Fidanlığı, Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi'dir. Bunu bir yıl sonra Bursa'da açılan Harir Darüttalimi, 1898 senesinde Ankara'da açılan Çoban Mektebi ve 1900 yılında İzmir'de tesis edilen Bağcılık Aşı Ameliyat Mektebi izlemiştir[15].

2. Numune Tarlalarının Tesisi ve İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü

Her ne kadar ilk etapta imparatorluk genelinde tarımın modernleştirilmesi İstanbul başta olmak üzere çeşitli bölgelerde ziraat mektepleri ve bunlara bağlı numune çiftlikleri açılmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da bu projenin imkânsızlığı kısa sürede anlaşılmıştır. Nitekim bu proje çerçevesinde imparatorluk genelinde yüzü aşkın numune çiftliği açılması gerekiyordu. Bu ise hem kuruluş hem de işletme aşamasında çok ciddi bir maliyet gerektirdiğinden devlet hazinesinin altından kalkamayacağı bir yüktü. Bu nedenle Ticaret ve Nafia Nezareti 1888 senesi Eylül'ünde İmparatorluk genelinde zirai modernleşmeyi yaygınlaştırmak adına yeni bir çözüm önerisi gündeme getirmiştir.

Bu yeni öneriye göre imparatorluk genelinde numune çiftlikleri yerine numune tarlaları kurulacak ve bu tarlalarda, Fransa ve Almanya'dan getirtilen modern aletler kullanılarak, modern tarım yöntemleriyle ziraat yapılacak, bu şekilde modern tarım metotlarının verimliliği çiftçilere fiilen gösterilecekti[16]. Bu tarlalar vasıtasıyla çiftçiler arasında suni ve doğal gübre kullanımı, meyve ağaçlarının ıslah edilmesi ve mahsulün verimliliğini arttırmak amacıyla kaliteli tohum ekiminin de özendirilmesi amaçlanmaktaydı. Üstelik tarlaların bir tarafında eski yöntemlerle, diğer tarafında yeni usullerle tarım yapılarak çiftçilerin modern zirai metotların faydasına bizzat şahit olarak bu yola teşvik edilmesi planlanmaktaydı[17]. Bu yöntem numune çiftliklerine göre çok daha az masrafla hayata geçirilebileceği gibi modern tarımın yaygınlaştırılmasına olan katkısının numune çiftlikleri ile eşdeğer olması bekleniyordu. Zira numune çiftlikleri öğrencilerin pratik eğitim alması amacıyla kurulmuşken, numune tarlaları doğruda üreticiye ulaşmayı ve daha hızlı bir şekilde sonuç almayı hedeflemekteydi.

Numune tarlalarında yetiştirilecek ürünlerin imparatorluğun çeşitli bölgelerinde hüküm süren değişik iklim koşulları göz önünde bulundurularak seçilmesi kararlaştırılmıştı. Tarlalarda kahve, deracin, karanfil, biber, şeker kamışı, rami, şeker pancarı, patates, Amerika fıstığı ve mısırı ile çeşitli lifli sebzelerin ekilmesi planlanmaktaydı. Bu şekilde bir

13 Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi", ss. 11-12; Quataert, *a.g.t.*, ss. 92-109; BOA, İ.MMS 101-4282, Lef 3.

14 Quataert, *a.g.t.*, s. 111.

15 Kadıoğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar", ss. 241-244; Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi", s. 13.

16 Osmanlı devlet adamlarının büyük bir kısmı çiftçilerin yeni tarım usullerine alışmakta güçlük çekmeyeceğini aksine hangi yöntem kendilerine daha faydalı olursa o yöne eğilmeye meyilli olduklarını düşünmekteydi. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 1.

17 Numune tarlalarının tesisinde Fransa örnek alınmıştı. Nitekim aynı tarihlerde Fransa'da modern tarım tekniklerini yaygınlaştırmak amacıyla takriben elli adet numune tarlası bulunmaktaydı. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 4.

yandan yerli tohumlar ıslah edilecek diğer yandan ise Osmanlı topraklarında yetiştirilmesi gerekli olan ve Avrupa piyasalarında talep gören sınaî tarım ürünlerinin yaygınlaştırılarak tarıma dayalı ihracat arttırılmış olacaktı.

Bir numune tarlasının kuruluş masrafı ortalama 110.000 kuruş, senelik işletme masrafı ise yıllık 30.000 kuruş olarak hesaplanmıştı. Bu tarlalarda yetiştirilecek olan ürünlerden elde edilecek gelirlerle senelik masrafın yarı yarıya düşeceği tahmin ediliyordu. Numune tarlalarının kuruluş masrafı menafi sandıklarının 1887 senesi hâsılatından[18], tarlalardan elde edilecek gelir düşüldükten sonra arta kalan işletme masraflarının ise Ziraat Bankası'nın temettuatından karşılanması hedeflenmişti[19]. Daha fazla üreticiye ulaşmak amacıyla numune tarlası projesinin belirli bölgelere açılacak daha sonra yaygınlaştırılacaktı[20]. Numune tarlaları ilk etapta Suriye, Halep, Adana, Konya, Ankara, Sivas, Manastır, Yanya vilayetleri ile İzmid Sancağı'nda kurulacak, daha sonra tüm imparatorluk geneline yayılacaktı[21].

Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından numune tarlalarının tesisine dair sunulan bu öneri dönemin hükümeti[22] ve Padişah II. Abdülhamid tarafından[23] kabul görerek kısa zamanda uygulamaya geçilmiştir.

Numune tarlalarında görev alacak personel sayısı yalnızca iki veya üç kişiyle sınırlı tutulmuştu. Buna göre müdürler, günlük aktiviteleri düzenlemek, zirai hastalıklarla mücadele etmek, modern tohum ve zirai aletleri kullanmakla; müdür muavinleri ise bunların hayata geçirilmesiyle görevliydi. Müdür muavin yardımcısı ise müfettişlere sunmak üzere tarlanın yıllık gelir ve giderlerini tutmakla mükellefti. Tüm bu görevlilerin faaliyetleri İstanbul'dan tayin edilen müfettişlerin denetimi altında yapılacaktı[24]. Numune tarlalarında personel istihdamı süreci kısa zaman içerisinde başlamıştır. Bu tarlalarda görev almak üzere Osmanlı vilayetlerinin her birinin iklim ve toprak faktörüne göre gerekli zirai usulleri uygulayabilecek; yağ ve peynir yapımına vakıf, son model tarım aletlerinin yapımına aşina olan yirmi beş kişinin sınavla alınmasına ve bunların numune tarlalarında yetiştirilmelerine karar verilmişti[25]. Her ne kadar ilk etapta sınavda başarılı olanların tamamının uzmanlaşmak üzere Fransa'nın çeşitli bölgelerinde bulunan ziraat ameliyat mekteplerine gönderilmesi düşünülmüşse de maddi imkânsızlıklar nedeniyle bu sayı daha sonra ona düşürülmüştü[26]. Bu öğrencilerden öğrenimlerini bitirip dönenler aylık ortalama 800 kuruş maaşla ve en az beş sene müddetle numune tarlalarında görev yapacaklardı[27]. Yurt dışına eğitime gönderilecek öğrencilerin her birinin görev bölgesi önceden belirlenmiş ve bunların görev yapacakları bölgelerin iklim ve ziraat şartlarına uygun uzmanlık alanlarında

18 İlerleyen süreçte menafi sandıkları ilga edilerek sermayesi Ziraat Bankası'na nakledilmiştir. BOA, BEO 161-12021, Lef 2.

19 Ziraat Bankası, nizamnamesinin 39. maddesi uyarınca tarımsal alanda yapılan modernleşme faaliyetlerini desteklemek durumundaydı. BOA, İ.MMS 101-4282, Lef 3.

20 Quataert, *a.g.t.*, s.111.

21 BOA, İ.MMS 101-4282, Lef 3. Yaklaşık bir sene sonra alınan Ticaret ve Nafia Nezareti'nin talebi üzerine bir kararla numune tarlaları projesi için Avrupa'dan sipariş edilen aletlerin yanı sıra tohum, fidan ve suni gübrelerin de gümrükten muaf tutulması kararlaştırılmıştır. BOA, İ.MMS 110-4723, Lef 1-3; BOA, MV 52-18.

22 BOA, MV 36-31; BOA, İ.MMS 101-4282, Lef 1.

23 İ.MMS 101-4282, Lef 2.

24 Quataert, *a.g.t.*, ss.113-114.

25 Sınava Mekteb-i Sultani, Mekteb-i Mülkiye, Darüşşafaka ve Sanayi Mektebi mezunları başvurabilecekti. BOA, MV 60-48.

26 Bu öğrencilerden beş tanesi eğitimlerini tamamladıktan sonra Fransa'da ziraatle ilgili çeşitli konularda yüksek öğrenim kurumlarına devam etmiştir. BOA, BEO 91-6803. Bu sayı daha sonra 14'e çıkarıldığı gibi öğrenciler Fransa'nın yanı sıra Almanya'ya da gönderilmiştir. Avrupa'ya gönderilen bu öğrencilerden bir tanesi vefat etmiş, bir diğeri tahsilini yarıda kesmiş, diğerleri ise kısa sürede öğrenimlerini tamamlamıştır. Başarılı olanlar ülkeye döndüklerinde numune tarla ve çiftliklerinde muallimlik, müdür muavinliği ve müdürlük pozisyonlarına atanmıştır. BOA, ŞD 521-12; BOA, BEO 704-52742; BOA, BEO 769-75605, Lef 2.

27 Avrupa'da öğrenim görüp de daha sonra gösterilen vazifelerde çalışmak istemeyenlere, öğrenim süreleri boyunca kendilerine harcanan masrafı Ziraat Bankası'na yatırma zorunluluğu getirilmişti. Bunlar aksi takdirde başka bir işkolunda çalışamayacaklardı. BOA, MV 60-48.

eğitim sağlanmıştı[28]. Yurt dışına gönderilenlerin yanı sıra Ziraat Ameliyat Mekteplerinden mezun olanlar da numune tarlalarına müdür muavinliği vazifesiyle görevlendirilecekti. Buna göre numune tarlalarının müdürleri Avrupa'da ziraat eğitimi almış olan şahıslar arasından seçilecek, ziraat mekteplerinden bu tarlalara muavin tayin edilen personel ise bu şekilde kısmen fiili bir eğitime tabi tutulmuş olacaktı[29].

Numune tarlalarında yetiştirilen buğday, arpa, yulaf gibi hububat ile koyun, öküz, kısrak gibi hayvanların müzayede usulüyle idare meclisi veya belediye vasıtasıyla satılması; sebze, meyve, yumurta, tavuk, süt, peynir, tereyağı ve yoğurt gibi kolay bozulan ürünlerin ise tarlaların bağlı bulundukları belediyeler tarafından tespit edilen fiyatlara uygun olarak müdürler vasıtasıyla perakende olarak piyasaya sürülmesi öngörülmüştü[30]. Bunun yanı sıra tarlalarda yetiştirilen patates gibi sebzelerin, çeşitli ağaç fidanlarının ihtiyaç fazlası kısmı ise talep edilmesi durumunda halka satılarak gelir elde edilecekti[31]. Numune tarlalarının arazileri Ziraat Bankası tarafından satın alındığı için bunlar miri emlak sayılmış ve bina vergisi ile aşardan muaf tutulmuştu[32].

Bu şekilde işletilecek olan numune tarlalarında denenen ve başarılı olan ürün ve aletlerin ise İrae tarlalarında sergilenmesi ve böylece çiftçilerin modern tarım teknolojilerini kullanmak üzere ikna edilmesi amaçlanmıştı[33]. İrae tarlaları, numune tarlaları olan bölgelerdeki çiftçilerin arazilerinin bir kısmını devlete tahsis etmesiyle kurulacaktı. Böylece hem bu çiftçilerin tarlalarının bir kısmı modern zirai yöntemlerle ekilmiş olacak, hem de devlet bu vesileyle diğer çiftçileri modern tohum ve aletlere özendirmiş olacaktı[34].

Tüm bu planlamalara rağmen 1893 senesine gelindiğinde, üzerinden beş sene geçmiş olmasına rağmen yalnızca Sivas vilayetindeki numune tarlası teşebbüsü tamamlanabilmişti[35]. Bununla birlikte dönemin ziraat uzmanları çeşitli raporlarla modern zirai tekniklerin ülke genelinde yaygınlaştırılabilmesi için numune tarlalarının önemini ve yaygınlaştırılması gereğini ısrarla vurgulamaktaydı[36]. İşte bu raporların etkisiyle, numune tarlalarının açılması projesine hız verilmiş ve Mayıs ayında Sadaret tarafından, İzmid mutasarrıflığı da dâhil olmak üzere, numune tarlası açılması planlanan vilayetlerle iletişime geçilerek projenin hayata geçirilmesini engelleyen eksiklerin giderilmesine yönelik teşebbüslerde bulunulmuştu[37].

İzmid Sancağı da imparatorluk genelinde numune tarlası kurulması planlanan bölgelerden birisiydi[38]. İzmid Sancağı başkent İstanbul'a yakınlığı nedeniyle önemli bir pozisyona sahipti. Zira her ne kadar İstanbul'un iaşesi meselesi klasik dönemdeki biçimini

28 BOA, MV 60-48.
29 BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 4.
30 BOA, ŞD 524-16; BOA, BEO 993-74470, Lef 2.
31 BOA, BEO 1067-79982, Lef 2; BOA, ŞD 524-59.
32 BOA, ŞD 342-55. Bu şekilde idare edilen numune tarlaları her sene müfettişler tarafından teftiş edilmiştir. BOA, ŞD 519-13.
33 İrae Tarlalarının kurulmasında da yine Fransa örnek alınmıştır. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 4.
34 İrae tarlaları için çiftçilerinin arazilerinin kullanılması düşüncesi tabi ki giderleri azaltma amacına hizmet etmekteydi. Bu şekilde hükümet bu tarlalarda yalnızca tohum ve amele yevmiyesi için masraf yapmış olacaktı. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 4.
35 BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 1.
36 Modern zirai tekniklerin imparatorluk genelinde yaygınlaştırılmasının bir ayağı olan numune tarlası projesinin bu denli yavaş işlemesi üzerine devlet kademelerindeki ziraat uzmanları tarafından kaleme alınan çeşitli raporlarla numune tarlalarının arttırılarak yaygınlaştırılması gereği ve önemi dile getirilmişti. Uzmanlara göre mevcut koşullarda modern tarımın ülke genelinde yaygınlaştırılmasının en efektif yolu numune tarlalarından geçmekteydi. Zira modern tarım metotlarının yaygınlaştırılması için en önemli ayak olan ziraat mekteplerinin çoğaltılabilmesi için öncelikle yeterli sayıda personel yetiştirilmesi gerekmekteydi. Bu nedenle büyük oranda ziraat ameliyat mektepleri mezunları vasıtasıyla idare edilebilecek olan numune tarlalarını modern tarım tekniklerinin Osmanlı çiftçilerine benimsetilmesi açısından en maliyetsiz ve elverişli yol olarak gözükmekteydi. BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 4.
37 BOA, A.MKT.MHM 727-31, Lef 2.
38 BOA, A.MKT.MHM 727-3, Lef 3.

kaybetse de halen önemini korumaktaydı[39]. Bölgede numune tarlası kurulması için önce İzmid'de Feshane fabrikası yakınlarında bulunan[40] ve meclis-i maliye azasından Rıza Efendi'ye ait olan arazi uygun görülmüş fakat sahibi satmaya razı olmamıştı. Sadaretin yazısı üzerine bu defa İzmid kasabası civarında numune tarlası olarak kullanmaya elverişli başka arazi bulunmaması nedeniyle bölgeye Ziraat Heyet-i Fenniyesi ikinci şube müfettişi Ağaton Efendi gönderilerek ve daha geniş bir alanda bu amaca hizmet edecek arazi tespitine başlanmıştı[41]. Ağaton Efendi'nin araştırmaları neticesinde İzmid kasabasına yarım saat mesafede bulunan Paylar mevkiinde şose yolu üzerinde numune tarlası olmaya uygun yaklaşık bin dönümlük, sulak ve ziraata elverişli bir arazi tespit edilmişti[42]. Bununla birlikte bahsedilen arazi birden fazla şahıs elinde bulunmaktaydı. Arazi sahiplerinin bir kısmının arazi için fahiş fiyatlar talep etmiş, diğer kısmı ise satmaya yanaşmamıştı. Bunun üzerine söz konusu arazinin istimlâk edilmesine karar verilmişti[43].

Her ne kadar İzmid numune tarlası için bulunan arazinin istimlâk edilmesi konusunda girişimlere başlandıysa da Kasım 1895 tarihli bir kararla bu çabalar akim kalmıştır. Zira numune tarlasına tahsis edilecek olan arazi bedeli ve kuruluş masraflarının Ziraat Bankası bütçesinden karşılanması gerekmekteydi. Bununla birlikte banka bütçesinde İzmid numune tarlası masraflarına karşılık bulunamamıştı. İlk etapta kuruluş masraflarının, daha sonra yerine koyulmak kaydıyla, bankanın sermayesinden karşılanması düşünülmüşse de bu usulün dönemin Padişahı II. Abdülhamid tarafından uygun görülmemesi üzerine bundan vazgeçilmişti. Bunun üzerine söz konusu tarla için hal-i hazırda para verilmeyerek daha sonra bankanın temettuatında artış söz konusu olunca tahsis edilmek üzere İzmid numune tarlası projesinin dondurulmasına karar verilmiştir[44]. Her ne kadar Ekim 1912 senesinde, kurulması planlanıp da atıl kalan numune tarlalarının yeniden açılması için bütçeye ek yapılması Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından gündeme getirilmişse de, imparatorluğun içerisinde bulunduğu mali buhran nedeniyle bu teklif hayata geçirilememiş ve İzmid'de kurulması planlanan numune tarlası için son ümit de ortadan kalkmıştır[45].

İlerleyen tarihlerde yine İzmid Mutasarrıflığı dâhilinde fakat değişik bir lokasyonda bir numune tarlası açılması yeniden gündeme gelmiştir. 1909 senesi başında İzmid Mutasarrıflığı'na bağlı Adapazarı ve civarında zehirlenme, zatürre ve sıtma gibi hastalıklar ortaya çıkmış ve hızla yayılmaya başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine bölgeye bir tıp heyeti gönderilmiş ve yapılan incelemelerde hastalığın bölgede bulunan bataklıklardan ileri geldiği ve bu duruma bir çare bulunmadığı takdirde bölgede kamu sağlığının tehlikeye girebileceği tespit edilmişti. Dile getirilen bu çekinceler üzerine Adapazarı ve civarında bir numune tarlası kurulması ve bu tarla projesi çerçevesinde bölgede okaliptüs ağacı ekiminin teşvik edilmesi gündeme gelmişti. Hatta bu hususta Mart ayında bir irade de yayınlanmışsa da bu tarlanın açılabilmesi için Ziraat Bankası bütçesinde yeterli karşılık bulunamamıştı. Adapazarı numune tarlasının daha sonraki tarihlerde banka bütçesine eklenmesi düşünülmüşse de Adapazarı numune tarlası da hayata geçirilememiş ve tasarı olarak kalmıştır[46].

39 Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s.50.
40 Quataert, *a.g.t.*, s.115.
41 BOA, A.MKT.MHM 727-3, Lef 9. Fransa'da ziraat eğitimi alan ve Fransa, İngiltere ve Belçika'da ziraatle ilgili çalışmalar yapan Ağaton Efendi, ilk olarak Ayamama'da kurulan Ziraat Talimhanesi'nin kuruluşunda görev almıştır. Krikor Ağaton Efendi, bunun akabinde Nafia Nazırlığı da dâhil olmak Osmanlı bürokrasisinde bir çok zirai ve mali görevlere tayin edilmiş ve 1868 senesinde hayatını kaybetmiştir. Ağaton Efendi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahmut Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2, (2013), ss.329-354.
42 BOA, A.MKT.MHM 727-3, Lef 16, 20.
43 BOA, A.MKT.MHM 727-3, Lef 19.
44 BOA, BEO 712-53328, Lef 2; BOA, ŞD 1205-8.
45 BOA, BEO 4109-30811, Lef 2; BOA, ŞD 527-7.
46 BOA, DH.MKT 2801-55, Lef 1-2.

3. Sonuç

Numune tarlaları projesi imparatorluk genelinde büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tarlalardan çoğu zaman istenilen sonuç alınamamış ve bu durum üreticilerin kullanmakta oldukları klasik zirai yöntemlere daha sıkı bağlanmalarına neden olmuştur. Dönemin devlet erkânı her ne kadar hem ziraat mektepleri-numune çiftlikleri, hem de numune tarlaları projesinin başarısızlıkla sonuçlandığını kabul ederek bunları kapatmayı düşünse de bu kuruluşların bir kısmı varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte numune tarlalarının, ziraat mektepleri ve numune çiftliklerine alternatif bir zirai modernleşme yolu olduğu yönündeki umutlar kırılmıştır. Bununla birlikte numune tarlaları projesi, kuşkusuz ziraat mektepleri ve numune çiftlikleri projesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu genelinde zirai modernleşmenin ve buna dair bir bilincin oluşmasında önemli köşe taşlarından olmuştur[47].

Ek 1: Ağaton Efendi'nin araştırmaları neticesinde İzmid kasabası civarında bulunan Paylar mevkiinde numune tarlası yapılması planlanan arazi.

Kaynak: BOA, *HRT.h* 2399-2.

47 Quataert, *a.g.t.*, ss. 125-128.

HAYDARPAŞA-İZMİT DEMİRYOLUNUN İNŞASI VE İŞLETİLMESİ: BİR İKTİSADÎ MİLLÎLEŞME GİRİŞİMİ (1871-1888)*

Cemil ÖZTÜRK**

1. Giriş

Tarih boyunca gelişmiş bir ulaşım sistemine sahip olma, bütün devletler için hayatî bir önem taşımıştır. Çünkü çağının standartlarına göre iyi bir sosyo-ekonomik hayat, etkin ve verimli bir eğitim, bilim ve kültür ve nihayet iç ve dış güvenliği sağlayan bir askerî güç için olmazsa olmazlardan biri böyle bir ulaşım sistemini geliştirmek olmuştur. Nitekim tarihe bakıldığında bir medeniyet kurmuş veya mevcut bir medeniyetin gelişimine kayda değer bir katkı yapmış bütün devletlerin çağlarının en gelişmiş ulaşım sistemlerinden birini inşa ettikleri yahut bu özelliklere sahip bölgelere egemen oldukları görülmektedir. Bu açıdan Anadolu ve hinterlandı dünyanın en zengin tarihî tecrübesini yaşamıştır. Eski Dünyanın merkezinde yer alan bu coğrafya, XV. yüzyıla kadar bölgesel ihtiyaçlara cevap veren yollar ve limanlardan başka kıtalararası transit ticaret yollarına da ev sahipliği yapmıştır. Bu ulaşım sistemlerine sahip olmak bölgeye hakim olan devletlere stratejik üstünlük, siyasî ve askerî güç ile külliyetli bir malî kaynak sağlamıştır. Bu nedenle de tarih boyunca bölge devletleri jeopolitik ve lojistik önemi haiz yolları ele geçirmek için kıyasıya mücadele etmişlerdir. XVI. yüzyılın ilk çeyreği, bu amaçla yapılan modern zamanlar öncesi son büyük savaşlara ve nihayetinde bölgedeki tarihî ticaret yollarının Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine girmesine sahne olmuştur. Fakat Osmanlıların Akdeniz havzasında rakipsiz kalıp Orta Avrupa'da Viyana kapılarına dayandığı dönemde, kıtanın Atlantik kıyılarında yeni bir medeniyetin temellerini atan Avrupalılar, dünya tarihine yön verecek icatlar ve keşifler yapmaya başlamıştır. Bunların ilki okyanuslara dayanıklı gemilerin inşa edilmesidir. Bu gemiler sayesinde Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan ve Doğu Asya'ya ulaşmayı başarıp Amerika'yı keşfeden Batılılar; dünya tarihinde ilk küreselleşme sürecini başlatmıştır. Bu süreçte Batı Avrupa devletleri bir taraftan tüm dünyayı pazar olarak kabul ettikleri merkantilizm siyaseti izlemeye başlarken diğer taraftan da keşfettikleri Yeni Dünyada sömürgecilik mücadelesine girişmişlerdir. Sonuç olarak Batılı tarihçilerin Yeniçağın başlangıcı olarak kabul ettikleri büyük coğrafî keşifler sermaye birikimini, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi hızlandırarak, müteakip yüzyıllarda meydana gelecek büyük atılımların ve nihayet Batı medeniyetinin yükselişinin önünü açmıştır.

---

* Bu tebliğ daha önce yayınlanan şu araştırmamızdan yararlanılarak hazırlanmıştır: Cemil Öztürk, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa İzmit Demiryolu", Çağını Yakalayan Osmanlı!, (ed.: Ekmelettin İhsanoğlu), İstanbul 1995, s. 272-298.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mal: cemilozturk2012@gmail.com

Büyük coğrafî keşifler Atlantik kıyısında Batı medeniyetinin doğuşuna zemin hazırlarken, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Akdeniz havzasında bulunan devletlerde de hemen her alanda ciddî bir duraklama/gerileme süreci başlatmıştır. Öyle ki Batı Avrupalıların inşa ettikleri açık denizlere dayanıklı gemiler sayesinde tarihî ticaret yolları üzerinde yapılan ticarî emtia nakliyatını okyanuslara kaydırmış; buna paralel olarak Akdeniz ve hinterlandında bulunan yollar ve limanlar üzerinden yapılan transit ticaret giderek bölgesel bir mahiyet almıştır. Bu tarihî dönüşüm, ¾'ü Osmanlı hakimiyeti altında bulunan Akdeniz havzasının yalnız ticarî ve iktisadî bakımdan gerilemesine değil, fakat aynı zamanda medenî gelişmenin merkezi olma özelliğini kaybetmesine de zemin hazırlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılına girdiği XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı medeniyeti, her alanda diğerlerinin önüne geçmiştir. Bu mutlak üstünlüğün tesisinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaşım alanında meydana gelen teknolojik gelişmelerin ve sanayi devriminin büyük rolü vardır. Zira buhar gücünün makineye tatbikinin ürünü olan lokomotiflerin ve buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması; taşımacılık sektöründeki zaman, mesafe, hacim ve ağırlıkla ilgili değer ve ölçüleri değiştirmiş; fabrikalarda birim zamandaki üretim miktarını artmıştır. Bu gelişmeler XIX. yüzyılda dünyanın büyük bir bölümünde egemen olan geleneksel üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerini değiştiren yeni bir dönem başlatmıştır.

Sanayileşmiş Batı devletlerinin geleneksel üretim biçimlerini sürdüren geri kalmış ülkeleri açık pazar ve hammadde kaynağı yapmak için sömürge veya yarı sömürge haline getirmeye çalıştıkları Ekonomik Emperyalizm Çağı diye adlandırılan bu dönem, ikinci küreselleşme evresi olarak da nitelenmektedir. İktisat kuramcılarının merkez ülkeleri olarak adlandırdıkları Batı Avrupa devletlerinin çevre ülkeleri dedikleri devletlerle ilişkileri; (a) Çevre ülkesinin sınırlarının merkezin ticarî ve ekonomik faaliyetlerine açılması,[1] Çevre - merkez ticarî ve ekonomik entegrasyonu için gerekli mevzuatın hazırlanması,[2] Çevre - merkez ticarî ve ekonomik entegrasyonu için yeterli haberleşme ve ulaşım altyapısı kurulması, Merkez ülkesi vatandaşları için yerleşim birimleri oluşturma ve Çevre ülkesinin sömürge veya sömürge haline gelmesi aşamalarından oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Batı ve Orta Avrupa devletleri ile ABD dışındaki ülkelerin ¾'ü bu durumu fiilen yaşayan sömürge ve yarı sömürgelerden meydana geliyordu. Bu çağda merkez ülkelerinde sosyal ve ekonomik gelişme aracı olarak görünen modern ulaşım araçları, çevre ülkelerinde birer sömürü aracı işlevi görüyordu.

Balta Limanı Anlaşması (1838) ve sonrasında imzalanan benzerleri ile kapılarını Batı kapitalizmine ardına kadar açan Osmanlı İmparatorluğu; Tanzimat Devrinde imzaladığı uluslararası anlaşmalar, yaptığı hukukî düzenlemeler ve nihayet ulaşım alanında yapılan yabancı sermaye yatırımları ile yarı sömürgeleşme sürecine girmişken 1870'lerin başında bu gidişi durdurmaya yönelik yeni bir iktisat politikası izlemeye başlamıştır. "Millî şirket" ve "millî sermaye" kavramlarını merkeze alan bir fikrî yönelime dayanan bu politikanın en önemli sonucu Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun inşası ve işletilmesidir. Bu araştırma adı geçen demiryolu örneğinde "iktisadî millîleşme" diye adlandırabileceğimiz bu harekete tarihî temelleri, kapsamı, uygulanışı, sona erişi ve merkez - çevre ilişkileri bağlamında ışık tutmayı amaçlamaktadır. Araştırmada birincil ve ikincil belgeler kullanılmıştır.

1 İkili anlaşmalarla gümrük vergisi yabancılar için cazip hale getirilmiştir. Osmanlıların İngilizler ile imzaladığı Balta Limanı Anlaşması buna örnek teşkil eder. Kimi zaman merkez ülkeleri bu amaçla güç kullanma yoluna gitmiştir.

2 Yabancıların dolaylı ve dolaysız sermaye yatırımları için gerekli yasa, yönetmelik vb. dokuman hazırlanmıştır.

2. Osmanlı İktisadî Millileşme Düşüncesinin Doğuşu

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapılarını Batı Kapitalizmine Açması

Giriş bölümünde belirtildiği gibi Sanayi Devrimi ve ulaşım alanındaki baş döndürücü ilerlemelerin harekete geçirdiği ekonomik emperyalizm, XIX. yüzyılda çevre ülkelerinin ticarî sınırlarını yerle bir edip rekabete dayanamayan ekonomi sistemlerini çökertmeye başlamıştır. Bu emperyalist dalga, çevre ülkelerinin çoğunun merkez ülkelerinin sömürgesine dönüşmesine yol açarken, köklü bir devlet geleneği, görece güçlü sivil ve askerî bir örgütlenmeye sahip Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin gibi az sayıdaki çevre ülkesinin de kapılarını kapitalizme açmaya zorlamıştır. Birinci grupta yer alan ülkeleri işgal etmekte tereddüt etmeyen Batılı Güçler; ikinci gruptaki devletlere karşı da kimi zaman toprak işgal etmek[3], kimi zaman da ekonomik menfaat sağlamak amacıyla askerî güç kullanmaktan çekinmemiştir. Hakim olduğu toprakların jeopolitik ve ekonomik önemi dolayısıyla Batı emperyalizminin hedefindeki devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat arifesinde birçok iç mesele ile de karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin çözmekte acze düştüğü bu meseleler ile baş edebilmek için hükümet Büyük Devletler diye adlandırılan merkez ülkeleriyle onların bir kısım beklentilerini karşılayan anlaşmalar imzalama yoluna gitmiştir. 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Anlaşması ve hemen ardından diğer sanayileşmiş ülkelerle imzalanan aşağı yukarı aynı içerikteki diğer anlaşmalarla gümrük duvarını adeta ortadan kaldıran Osmanlı yönetimi, ülkeyi kapitalizme açmıştır. Böylece liberalizmin temel ilkelerinden biri olan "Açık Kapı Siyaseti" hayata geçirilmeye başlanmıştır. Fakat Tanzimat'ın ilk yıllarında Batılı kapitalistler Osmanlı ülkesinde beklediği kazancı elde edememiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri İmparatorluğun küresel ekonomik sistemle bütünleşme için gerekli ulaşım sistemine sahip olmayışıdır.

2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım Sorunu ve Erken Dönem Yabancı Sermaye Demiryolu Yatırımları

Tanzimat arifesinde İmparatorluk siyasî, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik hayatını sarsmaya başlayan önemli bir yol meselesiyle karşı karşıya kalmıştır. Öyle ki bu yıllarda, yol yokluğu yüzünden İstanbul'un uzak vilayetler üzerindeki nüfuzu azalmış; merkezî idareye çeşitli sebeplerle baş kaldıran ayanların isyanları zorlukla bastırılabilmişti.[4] Aynı sebeple, ordunun lojistik imkanları sınırlı kalmış; imparatorluğun savunma işi tehlikeye düşmüştü.[5] Ulaşım imkânlarının yetersizliği dolayısıyla Anadolu'da sık sık meydana gelen kıtlık ve salgınlar esnasında, yardım gönderilemediği için on binlerce insan hayatını kaybetmişti.[6] Tanzimat'ın ilk yıllarında teşebbüs edilen bir takım yol ıslah çalışmaları,[7] bazı modern yol tekniklerinin Türkiye'ye girişine zemin hazırlayan birkaç şosenin yapımından öteye gidememişti.[8]

Ulaşım sisteminin içinde bulunduğu bu durum, Batı kapitalizminin, İmparatorluğun zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına ulaşmasının önünde çok büyük bir engel

3 Batılı Güçler XIX. yüzyılda Osmanlı egemenliğindeki Fas, Tunus ve Cezayir'i işgal etmiş, Mısır'ı istila girişiminde bulunmuş; Çin'i Afyon Savaşı ile geleceğini karartan afyon ticaretini serbest bırakmaya mecbur bırakmıştır.

4 Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, (Çev.: Ali Reşad). İstanbul 1328, s. 255-256).

5 M. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, II. (Çev.: Cemal Karaağaçlı). İstanbul t.y., s. 352-353.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), Kısım: 18, Evrak: 9423, Zarf: 94, Kutu: 44. A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (Der.: Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978, s. 153-134; Engelhard, a.g.e., s. 255, 458, 462; A. Cevat Eren, "Tanzimat", İslam Ansiklopedisi (İA), XI, 735; Donald Quataert, "Limited Revolution: The Impact of The Anatolian Railway of Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *Business History Review*, LI/2 (Summer 1977), pp. 143-144 v.d.; Ubicini, a.g.e., II, 335 v.d

7 Ahmed Lütfi, *Tarih*, VII, (Yay.: Abdurrahman Şeref), İstanbul 1327, s. 8-15 v.d.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1983, s. 261; Eren, a.g.m., s. 723-724.

8 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der.: Salih Özbaran), İzmir 1984, s. 53-59.

oluşturuyordu.Bu nedenle 1856 yılında Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapma ve mülk edinme hakkını elde eden Avrupalılar, memleketteki ulaşım meseleleriyle yakından ilgilenmeye başlamışlardı.[9] Bu sektörde de ağırlık, o dönemde Batı kapitalizmi için en önemli sermaye ihraç vasıtası olan demiryollarına verilmişti.[10]

Emperyalizmin doğası gereği merkez ülkelerinde inşa edilen demiryolu ağları her bakımdan ülkenin menfaatlerine hizmet edecek şekilde planlanmışken çevre ülkelerinde yabancı yatırımcılar tarafından yapılan demiryolları çoğunlukla yatırımı yapan şirketler ve/veya bunların ait oldukları ülkelerin kısa/uzun vadeli çıkarlarına hizmet etmekteydi. İlk Osmanlı demiryolu hatları da bu türdendi. Nitekim hepsi de bir liman kentinden çok uzakta olmayan verimli bir ovadaki en büyük kente uzanıyor; bu suretle hem anavatanda imal edilen malları pazarlama hem de orada ihtiyaç duyulan yeraltı ve yerüstü kaynaklarını temin etme imkânı veriyordu. Birbirlerine bağlanmayan bu hatların millî bir pazar oluşumuna katkısı olmadığı gibi, aldıkları geniş imtiyazlar sayesinde bunların etrafında ekonomik faaliyet önceliğine sahip yabancı şirketler ve hamileri olan ülkelere ait nüfuz bölgelerinin doğuşuna zemin hazırlıyordu. Nitekim, İzmir'deki İngiliz Levantenlerden Sir James Whittal, İzmir - Aydın Demiryolu dolayısıyla yaptığı konuşmada Avrupalı yatırımcıların Osmanlı İmparatorluğu gibi çevre ülkelerindeki demiryolu inşa ve işletme anlayışını şöyle dile getirmekteydi:

"İlk adım demir yolları yapmak olmalı. Bu demiryolları İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok kârlı olacaklar ve şimdiye kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli kılacaklar. Demiryolları küçük muhtar cumhuriyetler biçimimde gelişecek."[11]

Bu anlayışla yapılan demir yolları, Ortaylı tarafından limanlardan iç bölgelere doğru verimli toprakların zenginliklerini emmek için uzanan birer 'vantuz'a benzetilmiştir.[12] bu özellikleri dolayısıyla "emperyalizmin" ve "kapitalizmin" Türkiye'ye girişine zemin hazırlayan birer vasıta olarak kabul edilmiştir.[13]

2.3. Osmanlı Devlet Adamları ve Aydınlarının Yabancı Sermaye Yatırımlarına Yönelik Tutumu: Demiryolları Örneği

Demiryolları bu dönemde, Osmanlı devlet adamları tarafından da, imparatorluktaki pek çok meselenin halledilmesinde önemli rol oynayacak bir vasıta olarak görülmekteydi. Meselâ Sultan Abdülmecid (1839-1861), Kırım Harbi'nden sonra alınan dış borçların ödenmesi için her şeyden evvel, gelirlerin artırılması gerektiğini vurguladıktan sonra: "*bu dahi imâr-ı mülk ile yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek şimendiferler yapmakla olur*" diyordu.[14]

Öte yandan, Tanzimat'ın iki önemli devlet adamı Âli ve Fuad Paşalara göre, demiryolları, yalnızca imparatorluğun içinde bulunduğu yol meselesini çözmekle kalmayacak, aynı zamanda, şimdiye kadar dışa kapalı kalmış olan "Doğu"yu "Batı"ya açacaktı. Keza, demiryolu yapımı yoluyla memlekete girecek yabancı sermaye, imparatorluk için zararlı olmak bir yana, onun siyasî selâmet ve emniyeti bakımından önemli bir teminat olacaktı.[15]

9 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Duyunuumumiye"*, (Çev.: Ali İhsan Dalkılıç), İstanbul 1979, s. 2S-29; Karal, aynı yer.
10 Ilerbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, II, (Çev.: M. A. Kılıçbay, O. Aydoğmuş), İstanbul 1985, s. 145; Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikiminin Tarihsel Temelleri*, İstanbul 1984, s. 30-31
11 N.W. Senior, *Journal Kept in Turkey and Greece, etc*, London 1959, s. 206-207'den naklen Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1982, s. 21.
12 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 120.
13 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, s. 53; Kurmuş, a.g.e., s. 20.
14 Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Yay.: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 7.
15 Karal, a.g.e., VII, Ankara 1983, s. 269.

1856 yılından itibaren pek çok Avrupalı yatırımcı, işte bu siyasî ve fikrî zeminde, demiryolu yapma ve işleme imtiyazı almak üzere, Bâb-ı Ali'ye müracaat etmiş; kendisi bu gibi yatırımları finanse etme imkânından mahrum olan hükümet, bunların çoğuna imtiyaz vermiştir. Fakat, 1866 yılına kadar, bunlardan yalnızca Çernavoda-Köstence, İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba ve Varna-Rusçuk demiryolları için verilen imtiyazlar hedefine ulaşabilmişti. Bu demiryollarının toplam uzunluğu, yaklaşık olarak 450 km. idi. Ne var ki, bu rakam, gerek İmparatorluk topraklarının genişliğine, gerekse Avrupa ülkelerinde o zamana kadar yapılmış olan demiryollarının uzunluğuna oranla pek azdı.[16] Enver Ziya Karal'a göre, bu on yıllık dönemde, yabancı sermayenin yatırım yapmakta tereddüt göstermesinin bir sebebi de bu yıllarda ortaya çıkmaya başlayan yabancı sermaye düşmanlığıydı. Muhaliflerin ileri sürmüş oldukları yabancı sermaye aleyhindeki fikirler, Avrupalı yatırımcıları harekete geçmekten alıkoyuyordu.[17]

Osmanlı Devleti demiryolu ile ülkenin bütün bölgelerinin birbirine bağlanmasının her bakımdan hayatî öneme sahip olduğunun bilincindeydi. Fakat 1860'lı yıllar sona ererken yabancı sermaye tarafından inşa edilen hatlar böyle bir millî demiryolu ağı oluşturmaktan uzak görünüyordu.[18] Bunun temel nedeni, stratejik önemi ne olursa olsun yüksek kâr vaat etmeyen projelerin yabancı müteşebbislerin ilgisini çekmemesiydi; Anadolu Demiryolu projesi bunların başında geliyordu. Ayrıca daha önce verilen imtiyazların genel itibariyle İmparatorluğun aleyhine sonuçlar vermesi, Osmanlı hükümeti ve kamuoyunda zaten iyi olumlu olmayan yabancı sermaye algısını daha da kötüleştirmiş; bu sosyal iklim İmparatorluğa doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye yatırımı gelmesini geciktirmişti.[19]Rumeli Demiryolu projesinin projelendirme, finansman ve inşaat aşamalarında yapılan suiistimallerin devlete çok pahalıya patlaması, en azından bir süre için yabancı yatırımcılara ülkenin kapılarını kapatmıştı.

3. Osmanlı Demiryolu Yapımı ve İşletmeciliğinde Millîleşme Düşüncesi ve Girişimi

Rumeli Demiryolları imtiyazının çok ağır şartlarla verilmesi, spekülasyonlara ve milletler arası rekabetlere yol açması, dahası inşaatın Hirsch tarafından geciktirilmesi, Bâb-ı Âli'nin yabancı sermaye ve demiryolları siyasetinin değişmesine zemin hazırlamıştır.[20] Rus sefiri İgnatief'in de tesiriyle, Batı aleyhtarı bir dış politika izleyen Mahmud Nedim Paşa'nın bu politikasına[21] paralel olarak, daha başından beri var olan yabancı sermaye muhalefeti, bu olay üzerine daha da kuvvetlenmiştir. Öyle ki, bu sırada Maliye Nazırı Sadık Paşa,yabancı şirketlere ait bütün demiryolu hesaplarını tesviye etmeye karar vermiş, Meclis-i Vükelâ'da dış borçların tamamının reddedilmesi dahi savunulmaya başlanmıştır.[22]

Yabancı sermayeyi ve Batı kamuoyunu endişeye sevk eden bu gelişmeler, devletin demiryolu politikasını da etkilemiştir. Bâb-ı Ali'de, bundan sonra ülkede yapılacak demiryollarının imtiyaz vermek yerine, bizzat devlet tarafından yapılması fikri hâkim olmuştur.[23] Öyle ki 1870 yılında, henüz avan projeleri hazırlanmakta olan Haydarpaşa-İzmit demiryolu hakkında Sultan Abdülaziz'e sunulan bir arz tezkeresinde bu demiryolunun "imtiyaz tahtında olmayarak inşası" tavsiye edilerek, bunun devlet ve memleket için iyi

16 Velay, a.g.e., s. 155; Karal, a.g.e., VII, 268-269.
17 Karal, a.g.e., VII, 269.
18 İlhan Tekeli, "Anadolu'da Mekan Organizasyonunun Evrimi", *Bölge Planlama Üzerine*, İstanbul 1972, s. 108-109; Ortaylı, a.g.e., s. 120.
19 Karal, aynı yer.
20 Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, (Çev.: A. Cemgil), İstanbul 1981, s. 68; Velay, a.g.e., s. 154-155; Engelhard, a.g.e., s. 249, 251; Karal, aynı yer.
21 İgnatief'in Osmanlı dış politikası üzerindeki tesirleri için bak., Cevdet Paşa, *Tezakir*, IV, (Yay.: CavidBaysun), Ankara 1984, s. 147. Ayrıca, Mahmud Nedim Paşa'nın izlemiş olduğu Batı politikası hakkında bak., Engelhard, a.g.e., s. 309; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara 1984, s. 158.
22 Blaisdell, a.g.e., s. 59-61.
23 Blaisdell, aynı yer: Morawitz, a.g.e., s. 41-42; Karal, a.g.e., VII, 269-270: Lewis, a.g.e., s. 158; BOA, İ.MM, 17009.

bir örnek oluşturacağı savunuluyordu.[24] Bu sırada, Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclisinden yazılan bir mazbata da, bundan sonra vilâyet topraklarında yapılacak demiryollarının "millî şirketler" tarafından yapılması teklif ediliyordu. Mazbatada söz konusu projelerin gerçekleştirilebilmesinin önündeki muhtemel engellerden biri olan finansman sorununun yol bedelleri, tahvil satışı gelirleri ve devlet katkısıyla oluşacak bir sermaye ile aşılabileceği iddia ediliyordu.[25]

4. Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun Yapımı (1871-1873)

İşte Bâb-ı Ali, bu fikir zemininde, 1871 yılından itibaren biri Haydarpaşa-İzmit, diğeri Mudanya-Bursa Demiryolu olmak üzere, iki demiryolunun yapımına teşebbüs etmiştir. Bunlardan ikincisi finansman sıkıntısı yüzünden yarım kaldığı için, Haydarpaşa-İzmit Demiryolu bu dönemde bizzat devlet tarafından yapılan ilk demiryolu olma özelliğini taşımaktadır.

4.1. Demiryolu Güzergâhı ve Önemi

Bâb-ı Âlî'yi bilhassa Haydarpaşa'yla İzmit arasında bir demiryolu yapmaya sevk eden en önemli sebep, bu demiryolunun "mevki olarak ileride yapılacak Anadolu Demiryolları'nı İstanbul'a bağlayacak mühim bir vasıta olacağı" fikriydi.[26] Gerçekten de Haydarpaşa-İzmit Demiryolu, hemen bütün Osmanlı arşiv vesikalarında[27] ve modern araştırmalarda[28] gelecekte yapımı tasarlanan Anadolu Demiryolları'nın "baş hattı" olarak kabul edilmektedir. Demiryolunun yapımı sırasında bir lâyiha yazan fen memuru Mojel Bey de aynı fikirdeydi.[29] 1872 yılında, Anadolu Demiryolları Baş Mühendisliği'ne getirilen Wilhelm von Pressel'e göre;[30] Haydarpaşa-İzmit Demiryolu başlangıç olmak üzere tasarlanan bu Anadolu demiryolu gerçekleştiği takdirde, imparatorluğun yol yokluğundan kaynaklanan bir takım idarî, askerî, sosyal ve ekonomik meseleleri ortadan kalkacaktı. Çünkü, böyle bir demiryolu İstanbul'un uzak vilâyetler üzerindeki nüfuzunu artıracak, merkezî yönetimi kuvvetlendirecekti. Ordunun lojistik imkânları artacak, memleketin savunması kolaylaşacaktı. Ayrıca, dışa açılacak iç bölgelerde tarım, hayvancılık ve ormancılık gelişecek, ticaret ilerleyecekti[31]. Bütün bunlar, devleti, söz konusu projenin yapımı için harekete geçiren makro seviyede hedeflerdi.[32]

Bununla beraber, demiryolunun yapımına zemin hazırlayan bir takım mahallî ve mikro seviyede hedefler de bulunmaktaydı ki; bunların başında, bölgede ciddî boyutlara ulaşan yol meselesi geliyordu. Bilindiği gibi, Haydarpaşa ile İzmit arasında yer alan Marmara Denizi sahilleri, yüzyıllar boyu, kıtalar arası ticaret yollarının birleştiği önemli bir köprü olmuştur. Fakat, buradaki yollar, daha 16. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış[33] ve bu durum, 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.[34] İkinci Mahmut'un 1834 yılında Üsküdar'la İzmit arasında yaptırmış olduğu "Posta Caddesi"[35] de pek uzun ömürlü olmamıştır.[36] Bu sebeple, 1860'lı yıllarda,buradaki yollar yabancı müteahhitlere yeniden yaptırılmış; fakat bunlar

24 BOA, İ.MM, 17009.
25 Sait Toydemlr, "Tarihe Karışan Hat, Mudanya-Bursa", *Demiryolu*, 19 (Nisan 1953), 15.
26 BOA, İ.MM, 17009.
27 Örnek olarak bak. BOA, İ.MM, 498; İ.MV, 186822; İ.Dh [İrade Dahiliye], 447062; İ.MM, 1899; *Mukavelat Defteri*, II, 229 v.d.
28 Bak. Charles Issawi, *Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago 1980, s. 188; A. D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Ankara 1979, s. 17; Velay, a.g.e., s. 392; Morawitz, a.g.e., s. 324.
29 BOA, İ.Dh, 447062.
30 BOA, İ.MM, 1399.
31 Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev.: Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s. 31-32.
32 BOA, İ.MM, 4982.
33 Ömer Lütfi Barkan, "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2 (Ankara 1942), s. 358.
34 Orhonlu, a.g.e., s. 671.
35 Halaçoğlu, a.g.m., s. 132.
36 BOA, İ.Dh, 39250; İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), 142; İ.MM, 17482, 164624, 17002.

da iyi yapılmamış olduğu için, bir müddet sonra bozularak,halkın yakınmalarına sebep olmuştur.[37] Yine burada, demiryolu yapımı için verilen bazı imtiyazlar da kağıt üzerinde kalmıştır.[38] Bu sebeple, demiryolu hinterlandıyla İstanbul arasındaki ulaşım Mudanya, Bandırma, Karamürsel ve İzmit iskeleleri vasıtasıyla denizden sağlanıyordu. Demiryolunun son istasyonunda bulunan İzmit iskelesi; doğudan gelen kervanların yüklerini buharlı gemilere aktardığı önemli bir iskeleydi.[39]

4.2. Demiryolunun Yapımı

4.2.1. Güzergah Keşfi ve Projelendirme

Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun ön keşif çalışmaları, 1870 yılında başlatıldı. Nafıa Nezareti tarafından görevlendirilen bir teknik heyet, güzergâhın ilk keşfini yaptı.[40] Bu keşif çalışmaları sonunda hattın uzunluğu 75 km olarak belirlendi.[41]Fakat az sonra, bu keşfin bazı teknik imkânsızlıklar yüzünden eksik yapıldığı anlaşıldı. Yukarıda adı geçen Mojel Bey başkanlığında, yeni bir keşif heyeti kurularak, ikinci bir keşfiyat yapıldı. Maabir İdaresi'nce demiryolunun yapımında esas alınan bu ikinci keşfiyata göre ise hat uzunluğu 90 km idi.[42]

Maabir İdaresi tarafından onaylanan projeye göre Haydarpaşa -Pendik istasyonları arasında banliyö trenleri çalışacaktı. Diğer istasyonlar Maltepe, Kartal, Darıca ve Hereke idi. Bunun yanında Bostancı, Tuzla ve Darıca istasyonları ise, sadece indir bindir istasyonuydu. Padişahın Çiftlik-i Hümâyunu'nda da, kendisine ait vagonun durması için ayrı bir istasyon kurulmuştu.[43]

4.2.2. Finansman Meselesi

Toplam gelirlerinin % 75'i dış borç ödemelerine giden[44] ve yukarıda kısaca ifade edildiği gibi, artık dış borç alımına son veren devlet; inşaatı finanse etmek gayesiyle iç borçlanmaya gitti. Demiryolu tahvilleri "eshamları" çıkararak vilâyetlerde satışa sundu.[45] Fakat tahvil satışlarının yavaş gitmesi yüzünden meydana gelen malî kaynak sıkıntısını önlemek için, Bank-ı Osmanî ve İtibari-i Umumî-i Osmanî'den % 9 faizle, toplam 300.000 Osmanlı Lirası borç aldı.[46] Böylece, yaklaşık olarak 450.000 Osmanlı lirası (10.150.000 Frank) tutarındaki inşaat keşif bedelinin[47] 2/3'si iç borçlanmayla karşılanmış oldu. Daha sonra bunlar, esham gelirleriyle ödenmeye çalışıldı.[48] Ne var ki, inşaata ait borçların bir kısmı, 1880'li yıllara kadar sürüncemede kalmaktan kurtulamadı.[49]

Haydarpaşa - İzmit Demiryolu projesinin finansmanında halkın aynî ve nakdî yardımları da kayda değer bir rol oynadı.Örneğin demiryolu güzergahında arsa fiyatlarının en yüksek olduğu Merdivenköy ve Kurbağalı dere gibi semtlerin halklarının çoğu hakları olan istimlak bedelini, inşaatın finansmanında kullanılmak üzere devlete hibe etmişti. Bölge halkı, aralarında toplamış oldukları paraları aynı amaçla devlete vermişti.[50] İzmit halkı tarafından da demiryolu için 3.000 adet travers hibe edilmişti.[51] Burada birkaçına değindiğimiz

37 BOA, İ.MM, 164613; İ.Dh, 55564.
38 BOA, İ.MM, 579; İ.MV, 18682.
39 Ubucini, a.g.e., II, 374.
40 BOA, İ.MM, 17009.
41 BOA, İ.Dh, 427141.
42 BOA, İ.MM, 17009; İ.Dh, 427141.
43 BOA, İ.Dh, 447062.
44 Bak. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Yay.: Enver Koray), Ankara 1985, s. 110-115.
45 BOA, MMD,12713.
46 BOA, İ.Dh, 45329; MMD, 12713.
47 BOA, İ.MM, 17009.
48 BOA, İ.Dh, 45329; MMD, 12713.
49 BOA, İ.MM, 22344; Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı [YT.SRME], 3326.
50 BOA, İ.MM, 17001-2
51 BOA, İ.Dh, 447062.

bu yardımlar, bütün dünyada ultramodernliğin sembolü haline gelen demiryollarına karşı, Osmanlı halkının göstermiş olduğu ilgi ve tutumun son derece olumlu olduğunu göstermektedir.

4.2.3. İnşa Süreci: Taşeron Şirketler, Yönetim ve Denetim

Bu keşfe dayanarak gerekli projeler hazırlandıktan sonra, Sultan Abdülaziz'in 4 Ağustos 1871 tarihli bir iradesiyle demiryolunun yapımına başlandı.[52] Devlet hiçbir tecrübesinin olmadığı bir alanda tarihî bir misyon üstlenmişti. Bu misyon bir çevre ülkesinin demiryolu inşa etmeyi ve işletmeyi başarabileceğini, böylece bu teknolojinin yabancı yatırımcıların elinde emperyalizmin sömürü aracına dönüşmesine engel olunabileceğini göstermekti.

Hattın hafriyat ve balast serme işleri üç kısımda eş zamanlı olarak başlamıştı. Demiryolu güzergâhının jeomorfolojik şartları esas alınarak belirlenen üç ana kısma ayrılmış ve bunların her biri ayrı taşeronlara götürü usulde ihale edilmişti. Bunlardan I. Kısım: Haydarpaşa-Tuzla, II. Kısım: Tuzla-Tavşancıl, III. Kısım:Tavşancıl-İzmit idi.

I. Kısım'ın toprak hafriyatı ve balast işi, 40.000 Frank/km.'ye çıkıyordu.[53]

II. Kısım'ın 12 km.'lik bir bölümü, arazinin sarp ve kayalık olması yüzünden ihale edilememişti. Nafıa Nezareti, taşeronların almak istemedikleri bu bölümün toprak hafriyatını, askerlere yaptırmayı kararlaştırmıştı.[54]

Devletle taşeronlar arasındaki hukukî ve malî ilişkilerin esasları, iki taraf arasında yapılan mukavelelerle belirlenmişti.[55]Bu maddelerde de açıkça görüldüğü üzere, devlet, demiryolunu kendisi yapmakla "kilometre garantisi" ve "işletme imtiyazı" gibi, birtakım ağır mükellefiyetler altına girmekten kurtulmuştur.[56]

Mukavelede sözü edilen keşif ve kontroller, yine Mojel Bey başkanlığında kurulan[57] ve üyesinin çoğu yabancı olan bir teknik heyet tarafından yürütülmekteydi.[58]

İnşaatın sevk ve idaresi, tıpkı diğer devlet demiryolu yapma teşebbüsü olan Mudanya-Bursa Demiryolu inşaatında olduğu gibi[59] bir çoğu Erkân-ı Harbiye zabiti olan ikinci bir heyetin elindeydi.[60]

4.2.4. Teknoloji ve Dışalım

Hafriyat ve balast işleri bu şekilde yürütülürken, 7 Eylül 1871 tarihinde, demiryolunun ihtiyacı olan raylar ihaleye çıkarıldı.[61] İhaleyi, demiryoluna ait lokomotif ve vagonların yapımını da yüklenen bir Belçika firması aldı.[62] Bu firma, aldığı işi belirlenen sürede bitirdi; ayrıca meydana gelen fiyat farklarını da almadı. Devlet, alınan bu sonuçtan duyulan memnuniyetin bir ifadesi olarak,siparişleri teslim etmek üzere İstanbul'a gelen firma temsilcilerini birer adet "mecidî nişanı" ile taltif etti.[63] 5 Nisan 1872'de de, 10.000 adet travers ihale edildi.[64] Daha önce 3.000 adet travers, İzmit halkı tarafından demiryoluna hibe edilmişti.[65]

52 Tevfik Taylan, *Demiryolları İşletmesi*, I, İstanbul 1936, s. 6; Morawitz, a.g.e., s. 323.
53 BOA, İ.Dh, 447062.
54 Aynı vesika.
55 Aynı vesika.
56 Karş. Akyıldız, a.g.t., s. 41-47.
57 BOA, İ.Dh, 447061.
58 BOA, İ.Dh, 447061-3. Bu sırada Osmanlı İmar Meclisi'ndeki üyelerin de çoğu yabancı idi (*Devlet Salnamesi*, Sene 1290, s. 47).
59 Karal, a.g.e., VII, 270.
60 BOA, İ.Dh, 447061-3; İ.MM, 597.
61 T*akvim-i Vekayi,* 1416 (23 Receb 1288), 1422 (7 Şaban 1288) 1423 (10 Şaban 1288).
62 BOA, İ.Hr, 153901; İ.Dh, 45210.
63 BOA, İ.Hr, 153901-3.
64 *Takvim-i Vekayi*, 1472 (25 Muharrem 1289).
65 *Takvim-i Vekayi*, nr. 1407 (2 Receb 1288).

Bu suretle, halkın da yakın desteğini kazanan Haydarpaşa-İzmit demiryolunun inşaatı hızla sürüyordu. Her Kısım'da yaklaşık olarak 1.500-2.000 işçi çalışmaktaydı. Haydarpaşa'yla İzmit arasındaki sahillerde, demiryolu inşaatına araç ve gereç sevkiyatını kolaylaştırmak amacıyla bazı iskeleler yapılmıştı. Bunlar Bostancıbaşı (Bostancı), Pendik, Eskihisar, Diliskelesi ve İzmit iskeleleriydi. Biri Haydarpaşa'da diğeri İzmit'te olmak üzere, iki adet ikinci sınıf istasyon yapılmıştı.

Osman Ergin'in verdiği bilgiye göre Sultan Abdülaziz, demiryolu inşaatıyla yakından ilgileniyor; çalışmaları yerinde görebilmek gayesiyle sık sık İzmit'teki sarayına gidiyordu.[66] Devletin en üst düzeyde gösterdiği ilgi çalışmaların hızlanmasını sağladı. Gerçekten de 4 Ekim 1872'de, yani inşaatın başlamasından sadece on dört ay sonra, Haydarpaşa ile Tuzla arasındaki I. Kısım'ın yapımı tamamlandı ve yapılan örenle işletmeye açıldı.[67] Diğer kısımlardaki çalışmalar, arazinin elverişsizliği yüzünden bir süre daha devam etti.[68] Fakat buraların yapımı da, imtiyaz yoluyla yaptırılan demiryollarının inşaat sürelerine göre[69] çok daha kısa bir zamanda tamamlandı. Haydarpaşa-İzmit Demiryolu, 3 Mayıs 1873 tarihinde İzmit'te, sadrazam Rüştü Paşa'nın da hazır bulunduğu parlak bir törenle hizmete sokuldu.[70]

5. Demiryolunun Faaliyete Geçmesi ve Devlet Tarafından İşletilmesi

Demiryolunun inşaatını başarıyla tamamlayan devlet, işletme işini de kendisi ele almış[71] ne var ki, aynı başarıyı bu safhada gösterememiştir. Artan malî buhran, demiryolunun uzatılma işini tehlikeye düşürmüştür. Zira, finansman sıkıntısı dolayısıyla İzmit'in doğu kesimlerindeki Anadolu Demiryolu çalışmaları yarım kalmıştır.[72]

Haydarpaşa-İzmit Demiryoluna ait borçlar yıllarca sürüncemede kalmış; alınan yeni borçlarla ödenmeye çalışılmıştır.[73] Demiryolu işletmesi de devamlı zarar etmiştir. Gelirler giderleri karşılayamadığından, demiryolunun gerekli bakım ve onarımları yıllarca yapılamamıştır. Bu durum, demiryolu üzerinde can ve mal güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır.[74]

1880 yılında, demiryolu işletmesini yürütemeyeceğini anlayan devlet, demiryolunu belli bir süre için uygun bir kumpanyaya kiralamaya karar verdi. Kiralama kararı, gazetelere verilen ilânlarla kamuoyuna ve ilgililere duyuruldu. Bunun üzerine, bazı sermaye grupları işe talip oldular. Yapılan müracaatlar, sırasıyla Nafıa Nezareti, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ'da değerlendirildikten sonra, demiryolunun, Mösyö Sfeelder-Mösyö Hanson ve Ortakları adlı bir İngiliz kumpanyasına kiralanması kararlaştırıldı.[75] İkinci Abdülhamid'in 29 Mart 1880 tarihli irâde-i seniyyesiyle onaylanan sözleşme ile Haydarpaşa - İzmit Hattı 20 yıl süreyle adı geçen şirkete kiralandı.

6. Sonuç

Haydarpaşa - İzmit Demiryolu yaklaşık 90 km uzunluğunda bugün için olduğu kadar inşa edildiği zaman için de kısa sayılabilecek bir hat olmakla birlikte Osmanlı demiryolları tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu önem, hattın yapım ve işletilmesinde benimsenen düşünce ve yöntemin diğerlerinkinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır.Söz konusu fark, 1870'li yıllara kadar bütün modern ulaşım teknolojisi gerektiren yatırımlar yabancı

66 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, III-IV, İstanbul 1977, s. 1568.
67 BOA, İ.Dh, 457282.
68 BOA, İ.Dh, 447062.
69 Karş. Akyıldız, a.g.t., s. 41-77.
70 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul 1982. s. 448
71 BOA, İ.MM, 3099; Imbert. a.g.e., s. 26; Morawitz, a.g.e., s. 324.
72 Onur, a.g.e., s. 19.
73 Nitekim 1875 yılında, bu borçların taksitlerinin ödenmesi için Galata bankerlerinden % 15 faizle 30.000 altın borç alınmıştır (BOA, İ.MM, 22344).
74 BOA, İ.MM, 3099.
75 BOA, İ.MM, 3099.

yatırımcılara imtiyaz verilerek yaptırılırken bu hattın, gelişen iktisadî millîleşme akımının etkisiyle yerli sermayeyle ve devlet tarafından yapılmasıdır. Bir çevre ülkesi olarak Osmanlı Devleti'nin bu girişim ve deneyimi, diğer çevre ülkelerinde de pek nadir görüldüğü için dünya demiryolu ve iktisat tarihinin de incelenmeye değer konularından birini oluşturmaktadır. Elinizdeki araştırmanın bulgularının ışığında Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun yapım ve devlet eliyle işletilme dönemi hakkında şu tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur:

1) Merkez ülkeleri vatandaşları tarafından çevre ülkelerinde yapılan ulaşım yatırımları, emperyal hedeflerine ulaşmak için birer araç olarak görülmüştür.Söz konusu hedef sanayilerinin ihtiyacı olan yeraltı ve yerüstü kaynaklarını tedarik etmek ve mamul malları için pazar bulmaktı. Nitekim yabancı yatırımcılar tarafından inşa edilen demiryolları bu amaçlara hizmet edecek şekilde planlanmıştı. Limanlar ile verimli ovalardaki kentler arasında kurulan bu hatlar; entegre olmadıkları için ne asayiş ve güvenliğin tahkimine ne de millî bir pazar oluşumuna katkıda bulunuyorlardı. Oysa Haydarpaşa - İzmit Demiryolu tümüyle millî menfaatler gözetilerek inşa edilmiştir.

2) Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun devlet tarafından yapımı ve işletilmesi (1871-1880); sanayileşmiş merkez ülkeleri kökenli şirketlerin yaptıkları yatırımlara karşı emperyalist amaçlara hizmet etmeleri, yüksek maliyetleri, uluslararası rekabet ve baskılara yol açmaları gibi sebeplerle çevre ülkelerinde gelişen olumsuz tutumun dışavurumuna bir örnek olarak kabul edilebilir. Osmanlı aydınları ve devlet adamları arasında yükselen yabancı sermaye karşıtı düşüncenin merkez ve taşra devlet organları tarafından alınan kararlara da yansıması, bu fikrî yönelimin ne denli güçlü bir harekete dönüştüğünü göstermektedir. Fakat aşağıda değinilen sebeplerle bu "millîci" politika sürdürülememiş; İmparatorluk merkez ülkelerinin malî kontrolü ve iktisadî nüfuzu altına girmekten kurtulamamıştır. Osmanlının son yüzyılında çağdaşı olan İran, Mısır ve Çin'in de içinde bulunduğu çevre ülkelerinde de benzer fikir ve hareketler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

3) Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun devlet tarafından yapımı ve işletilmesini sağlayan yabancı sermaye aleyhtarı tutum, zamanla bazı çevrelerde topyekun Batı düşmanlığına dönüşmüştür. Osmanlı Hükümeti'nin 1875 yılında moratoryum ilan etmesinde devletin dış borçları çevirememesi kadar, Rus Sefiri İgnatief'in telkinleriyle Bâb-ı Âli'de hakim olan bu tutumun ve Bulgaristan Meselesinde Batının takındığı ötekileştirici tutuma karşı gelişen sosyal tepkinin rolü büyüktür. Ne var ki reel politik ile örtüşmeyen bu karar; Osmanlı Devleti'nin Batıdan dışlanmasına ve 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı sırasında Rusya'nın lehine bir konjonktürün oluşmasına sebep olmuştur. Bu açıdan bakıldığında İgnatief'in Bâb-ı Âli ve özellikle Sadrazam Mahmud Nedim Paşa üzerinde tesis ettiği nüfuz ve Batı aleyhtarı propagandanın yakın gelecekteki amacının ne olduğu açıkça görülmektedir.

4) Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun yapımını bitiren Osmanlı Devleti, aşağıda sözü edilecek nedenlerle aynı başarıyı hattın işletilmesinde gösterememiştir. Bunun üzerine hat, önce bir İngiliz şirketine kiralanmış; daha sonra Bağdat Demiryolunu yapan Alman sermaye grubuna devredilmiştir. Böylece Tanzimat Devrinin sonlarında başlatılan millî demiryolu yapma ve işletme düşüncesi fiilen sona ermiştir.

5) Osmanlı Devleti Haydarpaşa - İzmit Demiryolunu yerli sermaye ile inşa etmiş ise de işletmeyi başaramamıştır. Bu sırada dış borç alımını durduran devlet, gerekli finansmanı iç borçlanmaya giderek karşılamış ve bu borçlar, demiryolu için piyasaya sürülen esham gelirleriyle ödenmeye çalışılmıştır. Fakat ülkenin yerli finansal kaynakları Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun makro seviyedeki yapılış hedeflerinin gerçekleşmesi için mutlaka bitirilmesi gereken Anadolu Demiryolları projesini uygulamaya yetmemiştir. Malî kaynak olmadığı için, yıllarca gerekli bakım ve onarımları yapılamayan demiryolunda ulaşım, can

ve mal güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Daha fazla sürdürülebilir olmayan bu durum, devleti Haydarpaşa - İzmit Demiryolunu yabancı yatırımcılara kiralamaya mecbur etmiştir.

6) Yabancı yatırımcılara imtiyaz vermek yerine yerli sermayeye dayalı bir demiryolu inşa etme politikası izlemeye başlayan Osmanlı Devleti kalifiye eleman ve teknoloji açığını kapatmak için yine Avrupa'dan faydalanmıştır. Öyle ki teknik personel açığı, yabancı mühendis ve teknisyenlerle giderilmiş; inşaat da yabancı taşeronlara yaptırılmıştır. Demiryolunun işletmesinde ise, gerek devletin tecrübesizliği gerekse bu konularda yetişmiş yeterli personel olmayışı yüzünden, başarılı olunamamış, sürekli zarar edilmiştir. Demiryolu araç ve gereçleri, Belçika'dan ithal edilmiştir.

7) Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun inşası sırasında halkın sergilediği olumlu tutum Osmanlı Devleti'nin önünü açan ve yükünü hafifleten bir faktör olarak dikkati çekmektedir. Bu tutumun tezahürü halkın hat güzergahında bulunan arazilerini demiryolu için hibe etmesi, Kocaeli halkının kayda değer miktarda traversi bağışlaması gibi şekillerde olmuştur. Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'nın bahçesinden demiryolu geçmesine izin verdiği yıllarda görülen bu tutum, farklı millet ve dinlere mensup Osmanlı halkının "kamu yararı" için ne kadar özverili olabildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak yabancı sermaye yatırımlarının birer sömürü aracına dönüşmesine tepki olarak doğan iktisadî millîleşme hareketi kısa vadede başarılı olmuştur. Bu başarının göstergesi Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun yapımıdır. Fakat orta vadede aynı başarıyı gösterememiştir. Nitekim hattı işletilemediği gibi bunun devamı olacak şekilde tasarlanan Anadolu Demiryolu ağı inşa edilememiştir. Bu durum tarihsel olarak sermaye birikimi olmayan, eğitim ve bilimdeki gelişmeleri ıskaladığı için nitelikli işgücü yetiştirememiş ve teknoloji üretmeyen bir ülkenin dışa bağımlılıktan kurtulamayacağını göstermiştir. Nitekim 1875 yılında moratoryum ilan eden Osmanlı Devleti, *iktisadî millîleşme* politikasını sürdüremediği gibi, 1880'li yıllardan itibaren iktisadî bağımsızlığını önemli ölçüde kaybettiği yeni bir döneme girmiştir. Devlet geleneği güçlü olan diğer çevre ülkeleri gibi Türkiye de İkinci Dünya Savaşı öncesinde çeyrek yüz yıl bu durumdan kurtulma mücadelesi vermiştir. İkinci Meşrutiyet Atatürk devirlerinde izlenen "*millî iktisat*" ve "*millîleştirme*" politikaları bu mücadelenin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Devletin satın almak suretiyle millîleştirdiği işletmelerden biri olan Haydarpaşa - İzmit Demiryolunun inşası, bu tarihî bağlamı dolayısıyla lojistik önemi yüksek bir demiryolu olmanın ötesinde anlamlar taşımaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KOCAELİ'NDEKİ SANAYİ MİRASI: HEREKE VE İZMİT (ÇUHANE) FABRİKA-İ HÜMAYUNLARI

Elif Özlem AYDIN*

1. Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında "Sanayi Devrimi" adı verilen teknik ilerleme ve kapitalist gelişme ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmış ve 19. yüzyılın başlarından itibaren kıta Avrupa'sına sıçramıştır. Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel zanaatlar ise Avrupa'da gittikçe gelişen sanayi karşısında dünya koşullarına göre yeniden yapılanmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesinde devlet girişimleri ön plana çıkmış ve Batılı endüstriyel yöntemlerini uygulayacak yeni ve büyük ölçekli tesisler bizzat devletin girişimiyle oluşturulmuştur. Böylece devletin ekonomik hayata üretici olarak müdahalesinin örneklerinden olan Fabrika-i Hümayunlar 19. yüzyılın ortalarına doğru ülkenin çeşitli yerlerinde hizmete girmiştir[1]. Bunlardan ikisi Kocaeli İli sınırlarında yer almaktadır. Hereke ve Çuhane Fabrika-i Hümayunları 1843 yılında saray ve ordunun tekstil alanındaki talebini karşılamak amacıyla kurulmuştur.

19. ve 20. yüzyılda çeşitli müdahaleler gören Hereke Fabrika-i Hümayunu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinden günümüze ulaşan özgün bir endüstri mirasıdır[2]. İzmit'te Kullar köyü Çuhane mevkiinde kurulan İzmit Çuhane Fabrika-i Hümayunu ise 1920 yılına dek geliştirilmiş ve genişletilmiş bir tesistir. 1920 yılında Kurtuluş Savaşı sırasında İngiliz donanması tarafından bombalanarak ciddi hasar görmüştür[3,4]. Bu çalışma kapsamında, bu tesislerden günümüze ulaşabilen yapıların genel mimari özellikleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı döneminden günümüze ulaşan bu sanayi yapılarının kültürel miras olarak ele alınarak gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için öneriler sunulmuştur.

2. Hereke Fabrika-i Hümayunu

2.1. Konum ve Tarihçe

Osmanlı dokuma sanayinin ilk büyük fabrikalarından biri olan Hereke Fabrika-i Hümayunu Türkiye'de İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısında Hereke Beldesi'nde kurulmuştur. Fabrika, İstanbul-İzmit karayolunun güneyi ile Marmara Denizi arasında kalan, Ulupınar Deresi'nin izlediği hattın her iki yanındaki yaklaşık 196.000 m^2 alana yerleşmiştir. Bu alanda doğu-batı doğrultusunda uzanan demiryolu tesisi ikiye ayırmaktadır[2] **(Şekil 1)**.

* Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü 41400 Gebze/Kocaeli, e-mail: ozlemoral@gyte.edu.tr

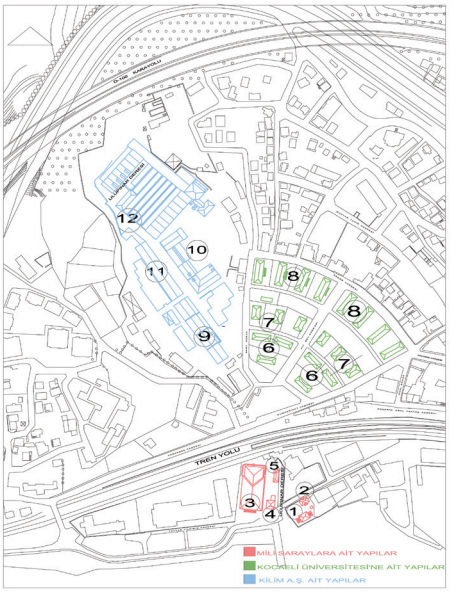

Şekil 1. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun vaziyet planı[2]

1843 yılında Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler tarafından Hereke'de kurulan fabrika aynı yıl 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhla faaliyete geçmiştir[5]. 1902 yılında Hazine-i Hassa Nazırı Sakız Ohannes Efendi tarafından Çuha, Şayak ve İplik Dairesi açılmıştır[2]. Bu tarihten itibaren tesiste ipekli dışında da üretime geçildiği bilinmektedir. 1918 yılında Hereke Fabrika-i Hümayunu giderek bir yünlü dokuma fabrikasına dönüşmüştür[6].

Kurulduğu 1843 yılından beri Osmanlı dokuma sanayinin en önemli kurumu olarak faaliyet gösteren ve ürünleriyle imparatorluk yaşantısını renklendiren Hereke Fabrika-i Hümayunu, kuruluşundan kısa bir süre sonra Avrupa'da prestijli bir markaya dönüşmüştür[7].

2.2. Mülkiyet Durumu

Hereke Fabrikası'na ait yapıların bir kısmı Başbakanlık Özelleştirme Kurulu'nun 14.06.1995 tarih ve 95/45 sayılı kararıyla özelleştirilmişlerdir[8]. Haydarpaşa - Ankara demiryolunun güneyi ile Marmara Denizi arasındaki alanda yer alan 5 adet yapı (1, 2, 3, 4 ve 5 no'lu üniteler) Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na, demiryolu hattının kuzeyinde bulunan yünlü dokuma atelyeleri ve bunlara ait depo, makine ve kazan dairesi (9, 10,11 ve 12 no'lu üniteler) ise özel sektöre devredilmiştir. Hereke Fabrikası memur lojmanları ise (6, 7 ve 8 no'lu üniteler) 1999 depreminden sonra Kocaeli Üniversitesi'nin kullanımına verilmiştir[2] **(Şekil 1)**.

2.3. Tesisten Günümüze Ulaşabilen Fabrika Üniteleri

Avrupa'da 19. yüzyılda tekstil fabrikaları genellikle tek bir fabrika yapısı içinde toplanırken[9], Osmanlı Devleti'ndeki tekstil fabrikaları ise genellikle pavyonlardan oluşan yaygın yerleşimler şeklinde gelişmiştir[10]. Hereke Fabrika-i Hümayunu da üretim, servis ve sosyal amaçlı kullanılan 31 üniteden oluşmaktadır. Farklı dönemlerde inşa edilen bu ünitelerden dördü üretim, dördü servis ünitesidir. Diğerleri ise sosyal amaçlı kullanılmıştır. Yemekhane ve idare binası olarak kullanılan iki servis ünitesinde çalışma izni alınamadığından, bu çalışmada toplam 29 ünite alt başlıklarda tanıtılmıştır.

2.3.1. Üretim Üniteleri

Tesisi doğu-batı doğrultusunda ayıran demiryolu hattının güneyinde yer alan 3 no'lu ünite, demiryolu hatının kuzeyinde yer alan 9, 11 ve 12 no'lu üniteler tesisin üretim üniteleridir **(Şekil 1)**. 3 no'lu ünitenin ipekli üretiminde, 9, 11 ve 12 no'lu ünitelerin ise çuha, sayak ve iplik üretiminde kullanıldığı düşünülmektedir[2].

Özgün işlevi filatur dairesi olan 3 no'lu ünite, geçirdiği yangın ve onarımlar sonucunda ipek üretimiyle ilgili mekânsal özelliklerini kısmen kaybetmiştir. Günümüzde Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı halı ve ipekli dokuma atölyesi olarak kullanılmaktadır. Dikdörtgen planlı 2 katlı ana yapı **(Şekil 2)** ile bu yapıya kuzey yönünden bitişik yine dikdörtgen planlı, 3 katlı betonarme ekten oluşmaktadır. 19. yüzyıl yapısı olan ana yapıya eklenen betonarme bölüm ise 1970'li yıllarda inşa edilmiştir. Ana yapı 10.42 m. yüksekliğinde kâgir olarak inşa edilmiştir. Yapının kat döşemeleri zemin katta çelik dikmeler, 1.katta ise ahşap dikmeler ve beden duvarlarına mesnetlenen ahşap kirişlerden oluşmaktadır. Yapının zemin katında

yer alan yaklaşık 6.00 x 27.40 m. boyutlarındaki ipekli dokuma atölyesinde orijinal jakar tezgahlarbulunmaktadır[2] **(Şekil 3)**

Şekil 2. 3 no'lu ünite[2],2009. **Şekil 3.** 3 no'lu ünitede yer alan jakar tezgahlar[2], 2005.

Günümüzde kumaş deposu olarak kullanılan 9 no'lu ünitenin ise 1918 yılındaki inşaat faaliyetleri[6] sırasında inşa edildiği düşünülmektedir.16.00 x 92.00 m. boyutlarındaki yapı kâgir olarak inşa edilmiştir. Dört farklı kota oturan, dört ayrı bölümden oluşmaktadır **(Şekil 4)**. Dört farklı bölümün her birinde sonradan eklenildiği düşünülen birer asma kat bulunmaktadır. Asma katların döşemesi zemin katlardaki çelik taşıyıcılarla taşınmaktadır. Yapının beden duvarları 65 cm. kalınlığında taş duvardır. Cepheleri ise mozaik örgü taş kaplamadır. Her bölüm beşik çatılıdır. Bu betonarme çatılar asma katlardan yükselen, sonradan eklenmiş betonarme kolonlar üzerine oturmaktadır[6].

11 no'lu ünitenin de 1918 yılında fabrikanın yünlü dokuma kapasitesini arttırmak için başlatılan yapım faaliyetleri sırasında inşa edildiği düşünülmektedir.

Yapı 16.00 x 80.60 m. boyutlarındadır. Saçak kotuna kadar 5.80 m. yüksekliğindeki kâgir yapıya sonradan betonarme kat ilave edilmiştir. Yapının beden duvarları 1.kat döşeme kotuna kadar 65 cm. kalınlığında taş duvardır. İlave olan 1.kat beden duvarları ise 20 cm. kalınlığında tuğla duvardır. Yapının betonarme beşik çatısı yapıya sonradan yerleştirilen betonarme elemanlarla taşınmaktadır. Cephe zemin kat beden duvarlarının bitimine kadar mozaik örgü taş kaplamadır. Bu kottan çatıya kadar ise sıvalıdır[2] **(Şekil 5)**.

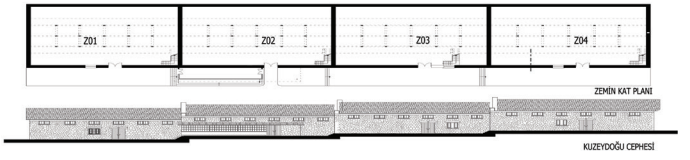

Şekil 4. 9 no'lu ünitenin planı ve kuzeydoğu cephesi[2] **Şekil 5.** 11 no'lu ünitenin kuzeydoğu cephesi[2], 2009.

Özgün durumunda çuha, fes dairesi ve boyahane olarak kullanılan 12 no'lu unite 11 farklı yapıdan oluşan bir yapı topluluğudur **(Şekil 6)**. 1931 yılında büyük bir yangın geçiren yapının 1933 yılında Sümerbank'a devredildikten sonra eklenen yapılarla bugünkü halini aldığı eski çalışanlarından öğrenilmiştir. Yaklaşık 89.45 x 128.70 m. boyutlarında bir alana oturan yapı topluluğunun arasından Ulupınar Deresi akmaktadır **(Şekil 7)**. Üretimde bu akarsudan yararlanılmaktadır. Üniteyi oluşturan yapıların büyük bölümü kâgir olarak inşa edilmiştir. Onarım geçiren bu yapılara sonradan betonarme elemanlar eklenmiştir[2].

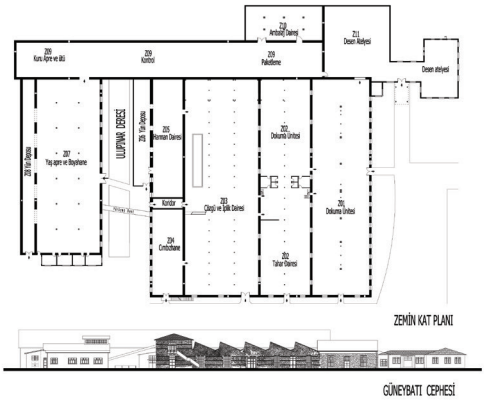

Şekil 6. 12 no'lu ünite[2], 2009. **Şekil 7.** 12 no'lu ünitenin planı ve güneybatı cephesi

Servis Üniteleri

Demiryolu hattının güneyinde yer alan 5 no'lu ünitenin yapım tarihi ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) fotoğraf arşivinde bulunan 90607/19 fon kodlu fotoğrafından yapının fabrikanın kimyahanesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilen yapı günümüzde kullanılmamaktadır. Yaklaşık 5.00 x 15.00 m. boyutlarındaki tek katlıdır.**(Şekil 8)**. Giriş mekânı ve bu mekanın her iki yanında yer alan odalardan oluşan yapı ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Yapı ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır[2].

Mekanik - Elektrik Atölyesi ve Kazan Dairesi olarak kullanılan 10 no'lu ünitenin yapım tarihinin, kuzeybatı cephesinde yer alan pencere kemerindeki tarih kaydından, 1916 (1332) olduğu anlaşılmaktadır. İnşa edildiği yıllarda şifonez dairesi, kazan dairesi, mekanik atölye gibi farklı işlevleri bir arada bulunduran yapıya, Sümerbank'a devredildiği 1933 yılından sonra kaynak atölyesi ve sachane bölümleri eklenmiştir. 1995 yılında özelleştirilerek özel sektöre devredilen yapı, 1999 Gölcük depreminde büyük hasar görmüştür. Kısmen yıkılan yapıda sadece kazan dairesi, elektrik ve mekanik atölye kullanılmaktadır. Ünite farklı mekânsal özelikler taşıyan, farklı işlevli birimleri bünyesinde toplamış bir yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu yaklaşık 34.00 x 80.00 m. boyutlarındaki bir alana oturmaktadır [2]**(Şekil 9)**.

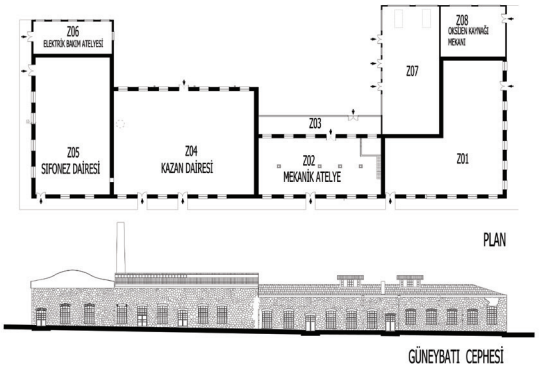

Şekil 8. 5 no'lu ünite[2], 2009.**Şekil 9.** 10 no'lu ünitenin planı ve güneybatı cephesi

Sosyal Amaçlı Kullanılan Üniteler

Hereke dokumalarının 19. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası bir ün kazanmasından sonra, Hereke'ye gelen yabancı misafirlerin ağırlanması amacıyla bir yapıya gerek duyulmuştur. Bu amaçla 1898 yılında Hereke'de kurulduğu bilinen 1 no'lu ünitenin,

yani köşkün Yıldız Sarayı'nda parçalar halinde hazırlandığı ve deniz yoluyla Hereke'ye getirilerek mevcut yerinde monte edildiği düşünülmektedir. Hereke'de kurulan köşkte Alman II. Wilhelm'in ağırlandığı IRCICA fotoğraf albümünde 90483/5 fon koduyla kayıtlı fotoğraftan anlaşılmaktadır. Mimar Sarkis Balyan tasarımı olan köşk[11] **(Şekil 10)** dikdörtgen planlı bir ana yapı ile bu yapının kuzeydoğu ve güneybatı yönlerine kare planlı iki mekândan oluşmaktadır. Tek katlı köşkün dikdörtgen planlı ana mekânı, yan kanatlarındaki diğer mekânlarından daha yüksektir **(Şekil 10)**. Kırma çatılı ana mekânın her iki yanındaki tali mekânların çatıları kubbelidir. Yapının çatı örtüsü ise kurşun kaplamadır. Hereke köşkünün iç mekânlarının tefrişinde Hereke dokuması halılar, ipekli döşemelik ve perdelikler kullanılmıştır[2].

Yapım tarihi ve özgün işlevi ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamayan 2 no'lu ünitenin 1890 yılında fabrika yakınlarında başlayan inşaat faaliyetleri[12] sırasında inşa edildiği düşünülmektedir. Sümerbank'a devredildikten sonra misafirhane olarak kullanılan yapının 1990'lı yıllarda kapsamlı bir onarım geçirdiği bilinmektedir[13]. Yaklaşık 9.00 x 11.00 m. boyutlarındaki misafirhane dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Ahşap karkas sistemdeki yapı 6.55 m. yüksekliğindedir ve kırma çatı ile sonlanmaktadır[2] **(Şekil 11)**.

4 no'lu ünitenin inşa tarihi ve özgün işlevi ile ilgili herhangi yazılı bir belgeye ulaşılamamıştır. Bu yapının 1890'lı yıllarda fabrika civarında süren inşaat faaliyetleri sırasında inşa edildiği düşünülmektedir[12]. Yapıya ilişkin en eski belge, 1910 yılında Sultan Reşat'ın fabrikayı ziyareti sırasında çekilmiş olan fotoğrafıdır **(Şekil 12)**. 19. yüzyıl sonlarında inşa edildiği düşünülen yapı, iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. 10.00 x 11.00 m. boyutlarındaki yapı, 7.30 m. yüksekliğindedir. Zemin katı kâgir, 1.katı ahşap karkas olan yapı ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır[2].

Şekil 10. 1 no'lu ünitenin güneybatı cephesi[2],2009. **Şekil 11.** 2 no'lu ünitenin kuzeybatı cephesi[2], 2009.

Şekil 12. 4 no'lu ünite, 1910 [12].**Şekil 13.** Memur lojmanları [2], 2009.

1938-1941 yılı Sümerbank yıllıklarının Sümerbank yatırımları ile ilgili bölümünde Hereke Fabrikası'nda 96 ailelik apartman inşaatlarının devam ettiği belirtilmektedir **(Şekil 13)**.Bu lojmanlar tek katlı, iki katlı ve üç katlı olmak üzere üç tiptedir. Altı adet tek katlı, altı

adet iki katlı, sekiz adet üç katlı olmak üzere 20 bloktan oluşmaktadır. Bu yapılar günümüzde Kocaeli Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır.7.60 x 18.95 m. boyutlarındaki tek katlı lojmanlar, yaklaşık 3.65 m. yüksekliğindedir. Kâgir olarak inşa edilen bu yapılar ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır. Beden duvarlarının kalınlığı yaklaşık 65 cm.'dir. Bodrum ve zemin kattan oluşan iki katlı lojmanlar, yaklaşık 8.55 x 16.45 m boyutlarındadır. Kâgir olarak inşa edilen yapının zemin kotundan saçak kotuna olan yüksekliği 3.70 m.'dir. Ahşap kırma çatı ile sonlanan yapının beden duvarları diğer tipte olduğu gibi 65 cm.'dir. Üç katlı lojmanlar 8.75 x 28.40 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Kâgir olan bu yapıların yüksekliği yaklaşık 8.20 m.'dir. Özgün plan şeması değişen yapının orta bölümünde katlar arası sirkülasyonu sağlayan bir merdiven ile bu merdivenin kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde derslikler yer almaktadır[2].

3. İzmit (Çuhane) Fabrika-i Hümayunu

3.1. Konum ve Tarihçe

Kocaeli Çuha Fabrikası alanı Kocaeli İli, Kartepe İlçesi sınırları içerisinde, Kullar Beldesi Kirazdere (Kilez) dolaylarında yer almaktadır **(Şekil 14)**. Kocaeli merkezine yaklaşık olarak 20 km. mesafede bulunan ilçe, coğrafi konumu itibariyle Kocaeli'nin doğu kısmında Kocaeli İlçesi ile Sapanca Gölü arasında bulunmaktadır. Çuhane alanının bulunduğu bölgede ağırlıklı olarak kırsal konut ve tarım alanları yer almaktadır[3,4].

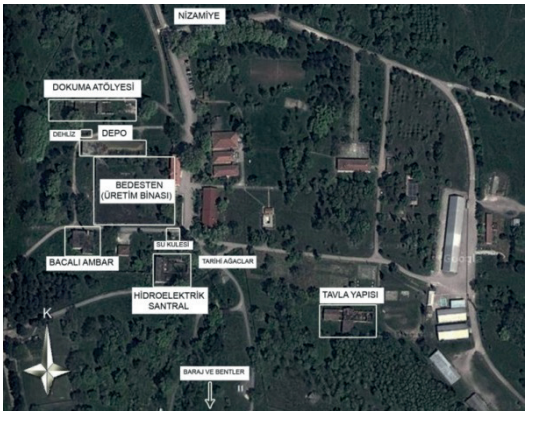

Şekil 14.Çuhane alanında yer alan yapılar, 2013 (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi).

1843 yılında Sultan Abdülmecit (1839-1861) adına inşa ettirilen Çuha Fabrikası, 1844 yılında faaliyete geçmiştir[14,15]. Tesisin açılışını, Sultan Abdülmecid bizzat kendisi yapmıştır. Fabrikanın mimarı hakkında kaynaklarda farklı iki isimle karşılaşılmaktadır. Bunlar Saray kalfası Garabet Amira Balyan[16] ile Altunizade İsmail Zühtü Paşa'dır[17,18]. Yapılan araştırmalarda iki şahsın da aynı dönemde saraya hizmet ettiği görülmektedir[16,18].

1894 İstanbul depreminde fabrikanın bazı kısımları yıkılmış, ardından tamir edilmiştir[14]. 1906'ya kadar üretimde bulunan fabrikanın bir dönem yabancı sermayeye satılması söz konusu olsa da bunun halk üzerinde kötü etki yapacağı düşünülerek vazgeçilmiştir. 1908'de tekrar üretime geçen fabrika yeni makinelerle donatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda (1913-1915) bir turbo elektrik santral ithal edilerek Almanlar tarafından modernize edilmiştir[19].

Fabrika, Kurtuluş Savaşı esnasında Anadolu'daki ordunun elbiselik kumaş, çadır, fanila vb. ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmiştir. İzmit Çuhane Fabrikası, İngiliz donamasının fabrikayı bombalaması neticesinde kapanmıştır. 01.07.1920 tarihinde yapılan tahkikat neticesinde fabrikanın durumu ve sağlam kalan makinelerin envanteri çıkartılmıştır[15]. 1923

tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde fabrikanın Bahriye'ye tahsis edilerek 'Torpido Fabrikası' olarak düzenlenmesine karar verilmiştir[15].

3.2. Mülkiyet Durumu

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı Mühimmat Bakım ve Ana Depo Komutanlığı ait askerî bölge içerisinde yer alan Çuhane fabrika yapıları günümüzde kullanılmamaktadır. 1995 yılında yüzey bulgularından tarihi Astakoz kentinin izlerine rastlanılan bölge, İstanbul II nolu K.T.V.K.K. tarafından 1.ve 2. Derece Arkeolojik Sit alanı ilan edilmiş, tesisten günümüze ulaşabilen tarihi yapılar ise kültür varlığı olarak 25.06.1998 tarih ve 4861 sayılı kararı ile tescil edilmiştir[3,4].

3.3. Tesisten Günümüze Ulaşabilen Fabrika Üniteleri

Fabrikanın özgün mimari kurgusu ile ilgili önemli kaynaklardan biri tesisin yapımı sırasında makine teçhizatını sağlayan sanayi mühendisi Sir William Fairbairn'ın "Treatise on Mills and Millwork" başlıklı kitabıdır [20]. Kitapta yer alan şematik bir vaziyet planında **(Şekil 15)** fabrikanın, ana avluyu (A) çevreleyen dört ana blok ve bir ekten oluştuğu belirtilmektedir. W. Fairbairn'ın 1863 tarihli kitabında girişin (B) yer aldığı blokta "*fabrikayı sık sık ziyarete gelen*" Sultan Abdülmecid'e ait çalışma odalarının (a) bulunduğu, yanlarındaki iki bloğa (D) depo ve benzeri birimlerin yerleştirildiği, girişin karşısındaki en büyük blokta da (C) ana üretim bölümünün bulunduğu, bu bölüme ek şeklinde inşa edilmiş (E) yapıda da su gücüyle çalışan fabrikanın su-çarkının yer aldığı anlatılmaktadır [20]. Adı geçen yayında dikdörtgen şemalı bir planı olan ana üretim holünün, tüm üretim etkinliğini tek katta toplayan bir yapı şeklinde tasarlandığı ve yaklaşık 6 m. yüksekliğinde daire kesitli dökme demir kolonlar tarafından desteklenen demirden üretilmiş kemerli ve ışık almaya elverişli bir çatı sistemiyle örtüldüğü bilgisi verilmektedir[20].

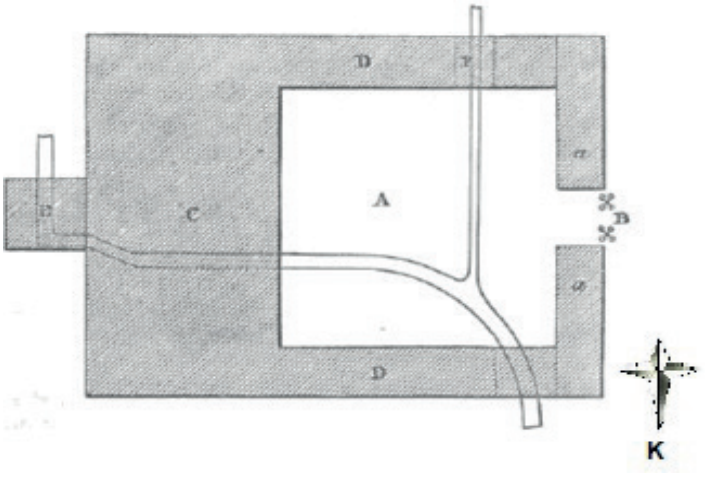

Şekil 15. Çuha Fabrikası genel vaziyet planı, a) Avlu, b) Giriş, C) Ana üretim bölümü, d) Depo ve benzeri birimler, e) Su çarkı, α) Sultana ait çalışma odaları [20].

Yapıya ait tarihi fotoğraflardan 1920 yılındaki bombalama sırasında yapının büyük bir bölümünün **(Şekil 16)** yıkıldığı anlaşılmaktadır[17]. Özgün fabrika yapıları ile ilgili olarak 1863 tarihinde yayınlanan Fairbairn'a ait vaziyet planı **(Şekil 15)** ve aynı yayında geçen tanımlar doğrultusunda yapı oturum alanında yüzey araştırması yürütülmüştür. **Şekil 17**'de kırmızı çizgilerle belirtilen yapılar fabrikadan günümüze ulaşabilen yapılardır. Fairbairn'ın çizimlerinde ana kitlenin (C) olarak belirtilen ancak özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı olduğu, iki yanında yer alan depoların (D) güneydekinin bacalı ambar olarak nitelendirilen yapı olduğu, kuzeydekinin ise dokuma atölyesi olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmıştır.

Yapılan yüzey kazı çalışmalarında söz konusu dokuma atölyesinin doğuya uzanan temel izlerine rastlanılmıştır. Ancak alandaki bitki örtüsünden dolayı, bu izler dışında, yapının oturduğu düşünülen alanla ilgili temel izleri gözlenememiştir. Gözlenen izler yeşil renk ile **Şekil 17**'de belirtilmiştir. Alanın 2013 tarihli hava görüntüsünde gözlenen izlere dayanarak mor renk ile sınırlandırılan alanın ise özgün yapının oturum alanı olduğu düşünülmektedir **(Şekil 17)**. Özgün yapının oturum alanını aydınlatabilmek için ilgili Müze Müdürlüğü denetiminde yüzey kazısı yapılması önerilmektedir.

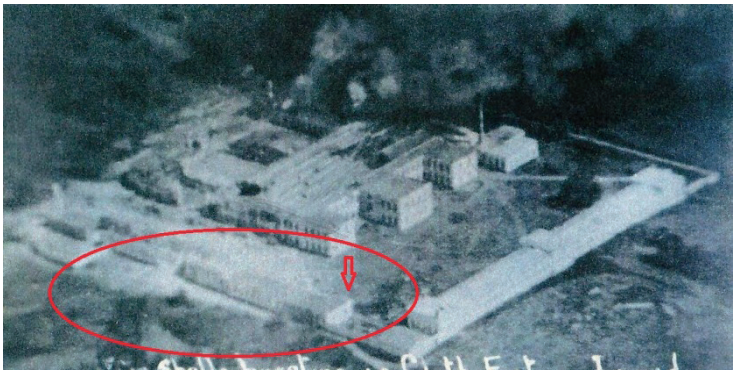

Şekil 16. Çuhane alanının İngiliz ordusu tarafından bombalanırken, İngiliz uçakları tarafından çekilen fotoğraf, 1920[17].

Şekil 17. W. Fairbairn'ın 1863 tarihli Fabrika vaziyet plan çizimi ile mevcut yapı izlerinin çakıştırılması, 2013[4].

W. Fairbairn'e ait çizimler ve mimari betimlemelerle, günümüze ulaşmış fabrikanın izleri karşılaştırıldığında **(Şekil 15, 17**); B blok tamamen, D bloklar ise kısmen yıkılmıştır. İki kat olarak tariflenen ana yapının (C) (Ana üretim binası) üst katı tamamen yıkılmıştır. C (Ana üretim binası) ve D (Dokuma atölyesi ve bacalı ambar) bloklar arasındaki bağlantı izlerine ise rastlanılmamıştır[4].

Savaşta ünitelerin büyük bir kısmı yıkılmış olan tesisten günümüze 16. yüzyılda inşa edilip ve 19. yüzyılda ilaveler yapıldığı özgün fonksiyonu netleştirilemeyen bir yapı, depo, dehliz, bacalı bir yapı, tavla yapısı, 20. yüzyıla ait hidroelektrik santralı, su deposu, 19. yüzyıla ait dokuma atölyesi, bentler, barajlar ve tarihi çınar ve servi ağaçları ulaşmıştır[3,4].

Özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı: Çuhane fabrikası kurulurken 19. yüzyılda da yapılan müdahalelerle tesisin ana üretim yapısı olarak düzenlenen kâgir yapının günümüzde üst yapısına ait izlere ulaşılamamaktadır. 16. yüzyılda inşa edildiği düşünülen yapı dikdörtgen plan şemasına sahiptir **(Şekil 18)**. Yazılı ve görsel kaynaklara dayanarak[17,20] 16. yüzyılda inşa edildiği düşünülen ancak henüz özgün fonksiyonu netleştirilemeyen kâgir

yapının 19. yüzyılda Çuhane Fabrikası ana üretim binasının zemin katı olarak kullanıldığını kanaati doğmuştur. Yapı günümüzde bakımsız durumdadır.

Şekil 18. Özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı, 2011 (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi).

Depo: Ana üretim binasına 19. yüzyılda ilave edildiği düşünülmektedir. Ana binanın kuzey duvarına bitişik olarak inşa edilen yapı dikdörtgen planlıdır **(Şekil 19)**. Yapının dış beden duvarları yığma olup orta aksında çelik kolonlar sıralanmaktadır. Sonradan yenilenen üst betonarme örtüsü yığma beden duvarları ve çelik kolonlar tarafından taşınmaktadır.

Şekil 19. Depo olarak adlandırılan yapı[4], 2011.

Dehliz: Dehlize giriş dokuma atölyesi ile ana üretim binası arasında kalan alandandır **(Şekil 14).** Yaklaşık 500 m. uzunluğunda olan dehliz[17] bitime doğru kıvrılarak ana üretim binasına bağlanmaktadır. Tonoz örtülü dehlizde 19. yüzyıla tarihlendiği düşünülen raylı sistem yer almaktadır **(Şekil 20).**

Şekil 20. Dehliz[4], 2011.

Bacalı Ambar: 19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen dikdörtgen planlı yapı 2 bölümden oluşmaktadır **(Şekil 21).** Yapının özgün işlevine ait baca ana yapının orta aksından yükselmektedir. Bacanın kaidesi çokgen üst kısmı silindiriktir. Kaidesi üzerinde Osmanlı arması bulunmaktadır[21]. Dış cephesi sıvalıdır. Çeşitli onarımlar gören yapının üst örtüsü betonarme olarak yenilenmiştir.

Şekil 21. Bacalı Ambar[4], 2010.

Tavla Yapısı: Alanda yer alan tavla yapısının **(Şekil 22)**, günümüze ulaşamayan ancak askeri belgelerde (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı devir ve teslim tutanakları, 1953) adı geçen av köşküne hizmet vermek amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir.

17 Ağustos 1999 Marmara Depremi'ne kadar askeri birlikler tarafından yemekhane, koğuş ve silah deposu gibi çeşitli işlevlerle kullanılan tavla yapısı, 1999 Depremi'nde ciddi hasar görmüştür. Yapı, beden duvarları ve çatısındaki strüktürel sorunlardan dolayı kullanılamaz duruma gelmiştir. Günümüze T plan şeması ile ulaşan yapının orta kısmı iki katlı, yan kanatları ise tek katlıdır [3]**(Şekil 23,24)**.

Şekil 22. Tavla yapısı[3], 2011.

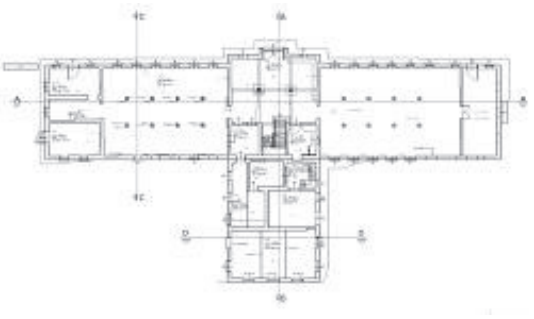

Şekil 23. Zemin kat planı[3], 2012.

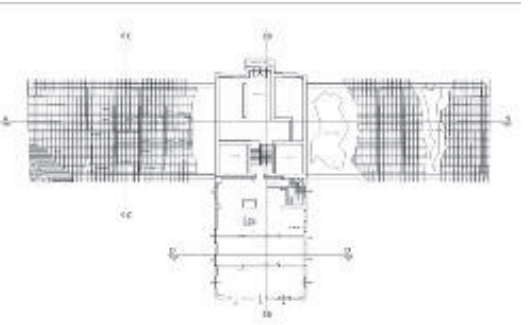

Şekil 24. Birinci kat planı[3], 2012.

Hidroelektrik Santrali ve Baraj: Köprü, suyun sirkülasyonunu sağlayan alan ve makine dairesinden oluşan yapının **(Şekil 25,26)** fabrikanın elektrik ihtiyacını karşılamak amacıyla 1930 yılında Alman uzmanlar tarafından inşa edildiği bilinmektedir[21].

Şekil 25. Hidroelektrik santrali ön cepheden görünüm[4], 2011.

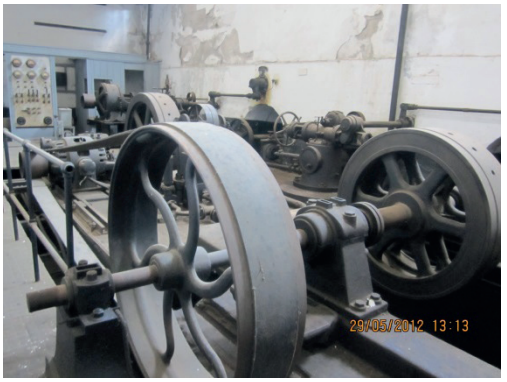

Şekil 26. Hidroelektrik santrali içindeki ekipman ve köprü[4], 2011.

Su Kulesi: Hidroelektrik santralinin yanında1930'lu yıllarda Alman mühendisler tarafından yapılan demir aksamlı su kulesi dönemin su yapıları ile ilgili örnek teşkil etmektedir[21]. Özgün haliyle korunmuş olan yapı günümüzde kullanılmamaktadır.

Dokuma Atölyesi (1 no'lu): Yapı, tek katlı olup farklı kotlara oturan dört bölümden oluşmaktadır **(Şekil 27,28)**. Her bölüme ayrı girişlerden girilmekle beraber 2., 3. ve 4. bölümler arasında birbirine geçişlerde bulunmaktadır. Günümüze ulaşan yapının tek bir çatı altında yer aldığı eski fotoğraflarından bilinmektedir **(Şekil 16)** Çatının ahşap konstrüksiyon olduğu günümüze ulaşabilen çatı kısmından ve mekan içinde yer alan ahşap molozlardan anlaşılmaktadır.

Şekil 27. Dokuma atölyesi (1 no'lu)[4], 2011.

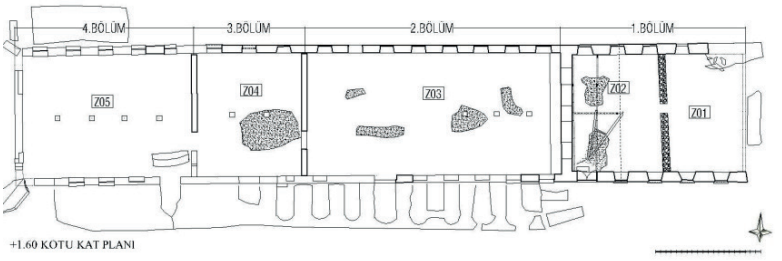

Şekil 28. Dokuma atölyesinin planı[4], 2013.

4. Sonuç

Etkin ve sürekli bir koruma; korunması düşünülen yapıların günümüz koşullarına uygun bir işlevle yaşatılması ile mümkün olur. Ancak yapının, her şeyden önce geçmişin kültür değerlerine ait bir belge olduğu unutulmamalıdır. Her yapı, sanatsal değerinin yanı sıra yapıldığı dönemin sosyo-ekonomik durumu, yapım tekniği ve estetik anlayışı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Bu nitelikleri göz önünde bulundurularak yapıların geleneksel işlevlerini sürdürmek, korumanın temel amacı olmalıdır. Ancak geleneksel işlevin ortadan kalktığı ya da yapının bulunduğu alan içinde etkinliğini yitirdiği durumlarda özgün değerini bozmayacak yeni işlevler önerilebilir.

Hereke Fabrika-i Hümayunu, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi tekstil sanayinin izlerini taşıyan özgün bir endüstri mirasıdır. Fabrikaya ait 3 no'lu halıhane ile 12 no'lu yünlü dokuma üniteleri özgün mimari özellikleri ve özgün makine donanımıyla endüstri mirası özelliklerinden taviz verilmeyecek yapılardır (**Şekil 1).**Bu nedenle bu iki yapının geleneksel üretim işlevlerini sürdüren yaşayan müzeler olarak kullanılması uygun olacaktır.

Haydarpaşa-Ankara demir yolunun güneyinde kalan halıhanenin etrafında yer alan köşk, karakol, kimyahane yapıları yaşayan müzeye hizmet veren servis yapıları olarak işlevlendirilebilir. Yaşayan müze olarak işlevlendirilmesi düşünülen 12 no'lu yünlü dokuma ünitesinin etrafındaki 10 ve 11 no'lu ünitelerin müzeye hizmet veren servis mekânları olarak düzenlenmesi uygun olacaktır. Bu ünitelere müzeye gelir getirecek yeni işlevler kazandırılabilir. Bu yapıların güneydoğusundaki 9 no'lu ünite Kocaeli Üniversitesi tarafından değerlendirilerek fabrika alanının etkin kullanımı sağlanabilir. Ayrıca Kocaeli Üniversitesi tarafından eğitim amaçlı kullanılan lojman yapıları da bu işlevlerini sürdürebilir. Farklı mülkiyetteki fabrika yapılarının yeniden kullanımına ilişkin bu önerilerin ve gerekli çevre düzenlemelerinin ortak kararlarla gerçekleştirilmesi, bütüncül bir yaklaşımla ele alınması önerilmektedir.

Fransa'nın Lyon şehrinde 1864 yılında kurulan Lyon Tekstil Müzesi, yine Fransa'nın Alsace Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Mulhouse'da 1833 yılında kurulan Mulhouse Tekstil Müzesi, Almanya'nın Krefeld kentinde 1936'da kurulan Alman Tekstil Müzesi, Hollanda'nın Tilburg kentinde 19. yüzyılda kurulan tarihi bir yün dokuma fabrikasında hizmet veren tekstil müzesi Hereke'de önerilen tekstil ve endüstri müzesi için örnek teşkil edecektir.

İzmit Çuhane Fabrika-i Hümayunu'nda Fairbairn'in 1865 tarihli yayınladığı tesise ait plan çizimleri[20] ve tesisin hava fotoğraflarından tespit edilebilen mevcut izleri doğrultusunda yıkılan alanlarında yüzey kazılarının yapılması tesisin oturum alanının belirlenmesi açısından önemlidir. Bu kazının ilgili Müze Müdürlüğü denetiminde yürütülmesi tavsiye edilmektedir. Kazı sonrasında tesisinin bütününü ele alan kullanım kararları yeniden

belirlenebilir. Alanın özellikle Kurtuluş Savaşı'nda bombalanması göz önüne alındığında "*Deniz Harp, Silah ve Araçları*" müzesi olarak işlevlendirilmesi anlamlı olacaktır. Alanın askeri açıdan stratejik önemi nedeni ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı denetiminde, uygun zamanlarda, belirtilen işlevle halka açılması alanın tarihi öneminin gelecek nesillere tanıtılması açısından önem arz etmektedir.

Teşekkür

Hereke Fabrika-i Hümayunu ile ilgili çalışma Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Bilimsel Araştırma Projesi Fonu tarafından desteklenmiştir. Çuhane Fabrika-i Hümayunu ile ilgili çalışma Kocaeli Büyükşehir Belediyesi ile Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Bilimsel Araştırma Projesi Fonu tarafından desteklenmiştir. Yazar desteği için Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü'ne ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne teşekkürlerini sunar.

KAYNAKLAR:

1. Batur, A. ve Batur, S., 1981. "İstanbul'da 19. yüzyıl sanayi yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", Teknoloji Tarihi Kongresi, İ.T.Ü., İstanbul, 14-18 Eylül 1981, s. 331-341.
2. Aydın, E.Ö., Utkaner, Y., 2009. "Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri", Mimarlık, 350, s. 46-51.
3. Hazır, A., 2013. "İzmit Çuhane Tavla Yapısının Restorasyon Projesi", Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
4. Ekinci, M., 2013. "*İzmit Çuha Fabrikası Dokuma Atelyesi'nin (1 no'lu) Restorasyon Projesi*", Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
5. Toprak, Z., 1985. "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt V, İstanbul, s.1340-1347.
6. Toprak, Z., 1985. "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi",Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi', cilt V, İstanbul, s.1348-1359.
7. Yılmaz, Y., 1998. Hereke Jakarlı Dokumaları ve Milli Saraylar Mobilyasında Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
8. Kaya, M.K., 1999. Milli Saraylar Kolleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul.
9. Durand, G. ve Wienin, M. 1991. Architectures d'une Industrie en Cevennes: Au fil de la soie, General en Languedoc-Roussillon, Montpellier.
10. Oral, E.Ö. ve Ahunbay, Z. 2005. Bursa'nın İpekçilikle ilgili Endüstri Mirasının Korunması, İtu dergisi/a, cilt 4, sayı 2, s.37-46.
11. Tuğlacı, P. 1993. Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü, Çığır yayınları, İstanbul.
12. Küçükerman, Ö., 1987. Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası - Saraydan Hereke'ye Giden Yol, Sümerbank Yayını, İstanbul.
13. Erbil, A. 2004. Kişisel Görüşme.
14. Ertürk,N. 2009. "*19.yy Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, " Doktora Tezi İstanbul.
15. Karavar H., 2007. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920" Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli.
16. Tuğlacı, P.,1993. "Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rölü", Yeni Çığır Kitapevi, İstanbul.
17. Tarihi Eserler Broşürü, T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Mühimmat Depo ve Bakım Komutanlığı Kullar/ Kocaeli.
18. Tekeli, İ., 1994. "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi", Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, Cilt 4., İstanbul.
19. Ulugün, Y., 2009. "Kendi Enerjisini Üreten İzmit Çuha (Aba Mensucat) Fabrikası (Çuhane)" Şehiriçi Dergisi , Kocaeli.
20. Fairbairn, W. 1863. "Treatise on Mills and Millwork", cilt II, London.
21. Tekkollu, L., Yıldırım ,N. 2001. " Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar", Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KURULUŞU İZMİT'TEN İZMİR'E KAÇIRILAN BİR KÂĞIT FABRİKASI (1846)

Emre DÖLEN*

Tanzimat sonrasındaki sanayileşme girişimleri kapsamında Sultan Abdülmecid'in öncülüğünde 1843'de devlet tarafından İzmit'te Bryan Donkin kâğıt makinesi ile üretim yapacak bir kâğıt fabrikası ile bir çuha fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir.[1] Bunun üzerine Barutçubaşı Ohannes bu fabrikalar konusunda inceleme ve görüşmeler yaparak gerekli araç ve gereçlerin alımını sağlamak üzere Londra'ya gönderilmiştir. Kendisi tarafından gerekli temaslar yapılmış, kâğıt makinesi üreticisi mühendis Bryan Donkin ile görüşülmüş, günde 500 okka [641 kg] kâğıt üretecek bir fbrikanın bütün masrafları ile birlikte 4.400 keseye mal olacağı ve fabrikanın işleyebilmesi için de 1.800 kese sermayeye gerek olduğu hesaplanarak bir proje hazırlatılmış ve gerekli planlar çizdirilmiştir. Yapılan hesaplamaya göre 1843'de Türkiye'de tabakası 39 paraya satılan hünkâri kâğıdın tabakasının 15 paraya mal olacağı ortaya konulmuştur.

Barutçubaşı Ohannnes'in yaptığı araştırmalar ve hazırlattığı planları İstanbul'a göndermesi üzerine konu Meclis-i Ziraat'de incelenerek bir mazbata düzenlenmiştir.[2] Bu mazbata 11 Cemaziyelâhir 1259 [9 Temmuz 1843]'de Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, hızla görüşülüp kabul edilerek 27 Cemaziyelâhir 1259 [25 Temmuz 1843]'de gereği için tekrar Meclis-i Ziraat'e gönderilmiştir.

* Prof. Dr., SEKA Kâğıt Müzesi Danışmanı, e-mail: emredolen@gmail.com

1 Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 48 – 51; Mehmed Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936, s. 220 – 221; Mehmed Ali Kâğıtçı, *Uluslararası Kâğıtçılık Kongresi*, İstanbul 1968, s. 66 – 77; Zeki Arıkan, "İzmir Kâğıt Fabrikası ile ilgili belgeler", *Belgeler (Türk Tarih Kurumu)*, 18 (22), 111 – 158 + 40 levha (1997); İsmail Güleç, "Osmanlılarda kâğıt ve kâğıtçılık", *Müteferrika*, Sayı 2, 88 – 89 (Bahar 1994). İzmir Kâğıt Fabrikası, Zeki Arıkan tarafından Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelere göre incelenmiş ve bu belgelerin önemli bir bölümü de yayınlanmıştır. Bu bölüm temel olarak Zeki Arıkan'ın makalesinden özetlenmiştir.

2 BOA, Cevdet – İktisat, No. 865 (1 Cemaziyelâhir 1259/29 Haziran 1843). [Zeki Arıkan, s. 126 – 128]. On üyesi bulunan Meclis-i Ziraat, Esseyid Mustafa Ârif, Esseyid Mehmed Emin, Mazhar-ı nûr-ı samed Esseyid Abdülahad, İstefanaki, Agob, Yani, Vasilyos Kirkoços, Gadban, Vasilaki ve Ohannes Efendilerden oluşmaktadır.

Şekil – 1: Sultan Abdülmecid
(1823 – 1861; saltanatı 1839 - 1861)

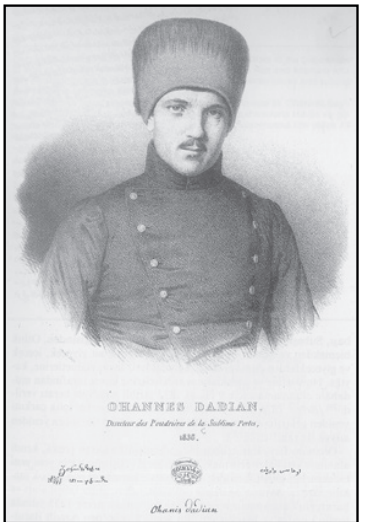

Şekil – 2: Barutçubaşı Hoca Avanes [Ohannes] Dadyan
(1798 – 1869)

Londra'ya gönderilen Barutçubaşı Hoca Ohannnes'in raporuna fazla bir güven duymadığı anlaşılan Meclis-ı Ziraat tarafından düzenlenen mazbata ne demek istediği kolay anlaşılamayan, kendi içinde çelişkili ve bulanık bir metindir.[3] Genel olarak bakıldığında çeşitli bahaneler ileri sürülerek İzmit'te kurulmasına karar verilmiş olan Kâğıt Fabrikası'nın kuruluş yerinin açıkça adını anmadan İzmir'e aktarılmasını hedeflediği anlaşılmaktadır.

Yaklaşık on yıl önce kapanmış olan Beykoz Kâğıthanesi'nin hammadde olarak paçavra kullandığı görmezden gelinip fabrikaya gerekli paçavranın nasıl ve nereden sağlanacağı tartışılarak Tersane-i Âmire'den eski keten yelken bezlerinin alınabileceği, pamuklu paçavralardan ve Trabzon dolaylarında yetişen ham kendirden kâğıt yapılıp yapılamayacağının denenmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Hoca Ohannnes'in Londra'daki paçavra fiyatlarına göre hesapladığı kâğıt maliyet fiyatları için yüksek gümrük vergilerini göz önüne almayıp "hakikat-i hale pek de muttali" olmadığı ileri sürüldükten sonra zaten Osmanlı ülkesinde kullanılan kâğıtların İngiltere'den gelmeyip Triyeste ve Alikurna[4] taraflarından geldiği belirtilmektedir. Bundan sonra söz İzmir'de kurduğu bir tesiste paçavradan kâğıt hamuru elde ederek Fransa'ya satan Fransız De Loches'e gelmekte, ürettiği hamurdan bir sandık getirtilerek piyasada mevcut çeşitli kâğıtlardan ikişer tabaka ile birlikte Londra'da Hoca Ohannes'e gönderilmesi ve bu hamurdan bu kâğıtların üretilip üretilemeyeceğinin incelenmesi istenilmektedir.

3 Osman Ersoy, Mehmed Ali Kâğıtçı'nın verdiği bilgileri bu belgeyi incelemeden başka kaynaklardan aktardığını ve bu nedenle hataya düşerek fabrikanın daha başlangıçta İzmit'de değil İzmir'de kurulmasına karar verilmiş olduğunu belirtmektedir. [Osman Ersoy (1963), s. 49, dipnot 1]. Oysa, Mehmed Ali Kâğıtçı'nın bu belgeyi inceleyerek ne demek istediğini iyi bir biçimde anlamış olduğu ve daha sonra da bu belgenin tam metnini de yayınladığı görülmektedir. [Mehmed Ali Kâğıtçı (1968), s. 67 – 72]. Burada belgeyi değerlendirmekte hataya düşmüş olan Osman Ersoy'dur.

4 İtalya'nın Livorno kenti.

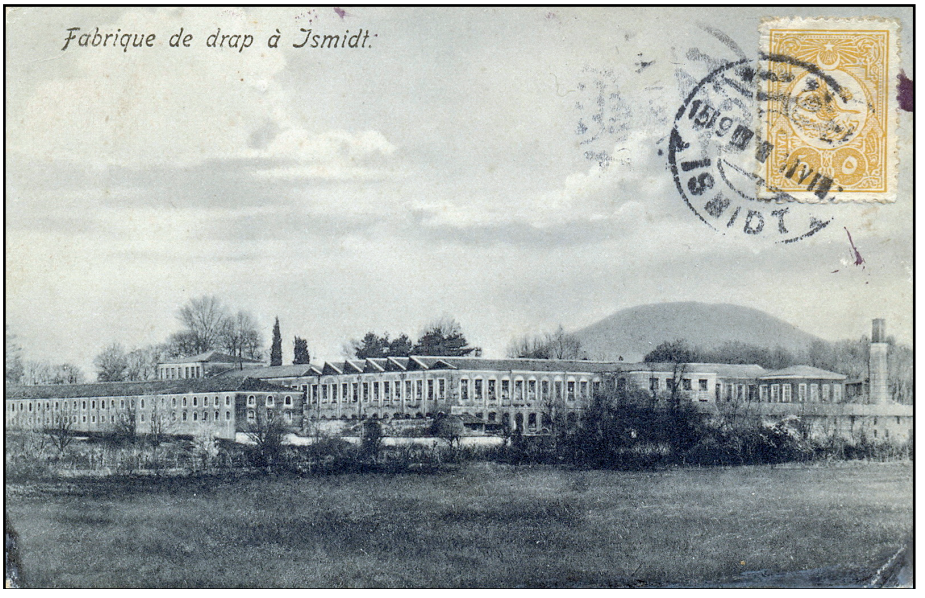

Şekil – 3: Kuruluşu gerçekleşmiş olan İzmit Çuha Fabrikası'nın genel görünümü.

[E. Dölen koleksiyonu]

Hoca Ohannnes'in çizdirerek gönderdiği fabrika planlarının 60 kişinin çalıştığı, günde 500 okka kâğıt elde etmek üzere su gücü yani su çarkı ile çalışan bir fabrikaya ait olduğu anlaşılmaktadır. Fabrikanın kuruluşu için 4.200 kese ve işletme sermayesi olarak da 1.800 kese paraya ihtiyaç vardır. Mazbatada önce bu "kâğıd fabrikası ziyade su kuvvetine muhtac olduğundan ve cesim [büyük] şehirlerde öyle başlı ve kuvvetli su bulunmadığından İzmid'de inşası münasib [uygun] olacağı aşikâr [belli] ise de" denildikten sonra "İzmid ahalisinin ekserisi rencberlik [çiftçilik] ve kimisi gemicilik ile taayyüş etmekde [geçimini sağlamakta] olduklarından ve bu makule ahalinin san'atla meşguliyetinden ise ziraatle taayyüşleri fevaid-i adideyi müedda [tarımla geçimlerini sağlamaları çok daha yararlı]" olduğundan denilerek fabrikanın İzmit'te kurulmasının uygun olmayacağı sonucuna varılmaktadır.[5] Daha sonra kömür madenlerinin sürekli olarak gelişmekte olduğu ve artık dışarıdan kömür almaya gerek kalmadığı, bundan sonra fabrikalarda kullanılmasının yaygınlaşmasına yardımcı olacağı belirtilerek "müceddeden [yeniden] inşa ve ihdas olunacak fabrikalar cesim [büyük] şehirlerde başlı ve kuvvetli su bulunmadığı halde vapur [buhar] kuvvetiyle işlemek üzere[6] bilinşa ziraate elvermeyecek zükûr [erkek] ve inâsın [kadınların] istihdamıyla anların dahi usûl-i intiaşlarının istihsali [kalkınmalarının sağlanması] asl-ı menafi-i mülkiyeden [devletin asıl çıkarlarından] olduğu ifade ve beyandan müstağni bulunmuş" olduğu söylenerek ad vermeden fabrikanın kuruluş yeri olarak İzmir'in uygun olduğuna işaret edilmektedir.

Mazbatada son olarak Avrupa'da kullanılmakla birlikte o dönemde Türkiye'de kullanılmayan "evrak-ı nakdiye" [kâğıt para] yapımında kullanılan özel kâğıtlardan söz edilerek kurulacak fabrikada bunların da üretilip üretilemeyeceğinin incelenmesi istenilmektedir.[7]

5 Meclis-i Ziraat üyeleri bu mantıksız gerekçelerini Sultan Abdülmecid tarafından 1843'te İzmit'te kurulmasına karar verilen ve daha sonra kuruluşu gerçekleştirilen İzmit Çuha Fabrikası için de söz konusu edilmesi gerektiğini göz ardı ederek ortaya koymaktadırlar

6 Burada bir kâğıt fabrikası su gücüyle çalıştığında kurutma silindirleri için buhara ve buhar gücüyle çalışsa bile kâğıt üretimi için çok miktarda suya gereksinim olduğu bilerek veya bilmeyerek unutulmuş görünmektedir.

7 Mehmed Ali Kâğıtçı bu belgenin çok kafa karıştırıcı bir biçimde düzenlendiğini, İzmit'de kurulmasına karar verilmiş olan İzmit Kâğıt Fabrikası'nın önce uygun görülüp sonra dolambaçlı ifadelerle nasıl İzmir Kâğıt Fabrikası haline dönüştüğünü gösterdiğini belirtmekte ve burada iç ve dış etkilerlerin varlığına işaret etmektedir. Çeşitli makamlara havale edilen bu mazbatanın içeriğine itiraz edilmemiş olmasını "işten anlayan kişiler bulunmadığına veya işten anlayan ehil

Kısa bir süre sonra 1844'de İzmir'de bir kâğıt fabrikanın kurulması için Düzoğlu Hoca Agop ve ortaklarına imtiyaz verilmiş ve anlaşıldığı kadarıyla İzmit için hazırlanan proje İzmir'de yaşama geçirilmiştir.[8] Fabrikanın temeli 1844'de Halkapınar semtinde atılmıştır.[9] Halkapınar adını antik dönemden beri Diana Banyoları olarak anılan dairesel bir su kaynağından almaktadır ve fabrika gerekli su ihtiyacını karşılamak için bu kaynağın yakınına kurulmuştur**. (Şekil – 4 ve 5)**.

Şekil – 4: İzmir Kâğıt Fabrikası'nın kurulmuş olduğu Halkapınar'daki Diana Banyoları olarak anılan su kaynaklarının XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.

[E. Dölen koleksiyonu]

Kasım 1846'da üretime geçen[10] İzmir Kâğıt Fabrikası'na çeşitli imtiyaz ve ayrıcalıklar tanınmıştır:

1) İzmir Kâğıt Fabrikası'na 15 yıl süreyle imtiyaz verilerek bu sürenin sonuna kadar ülkede kâğıt ve mukavva üretme yetkisi tanınmış olup bu süre içinde başka hiç kimseye ruhsat verilmeyecektir.

2) Fabrikada üretilen kâğıttan, satın alınacak, toplanacak ve taşınacak paçavra ve hırdavattan hiçbir yerde gümrük resmi alınmayacaktır.

3) Hammadde olarak Tersane-i Âmire'de biriken eski yelken bezi ve halat gibi hırdavat,

kimsenin işbaşına yanaştırılmadığına" bağlamaktadır. Bunun ardından itirazlarını aşağıdaki biçimde sıralamaktadır: 1) Su kâğıt üretiminde önemli bir girdidir ve fabrika buhar gücü ile çalıştırılsa bile üretim için suyun "elzem bulunduğunu bilmez görünmek pek ma'nalı bir davranıştır", 2) Eski kâğıthanelerimiz de paçavradan kâğıtlar elde ettiklerine göre paçavra konusunda "muğlak ifadeli tereddütler" ortaya koymak gereksizdir, 3) Daha önce Fransız De Loches İzmir'de paçavradan kâğıt hamuru hazırlayan bir tesis kurup bu hamuru Avrupa'ya ihraç ettiğine göre kurulacak fabrika için gerekli 7.500 kantar paçavra için memleket "dahilinde bulmak pek kolaydır ammâ acaba keten mi, pamuklu mu, yoksa kendir mi olmalı" yollu görüşler ileri sürmek ve o dönemde kâğıt piyasasına girmiş "İtalyan kâğıtçıların mallarını bahis konusu etmek" anlaşılır gibi değildir, 4) "İzmit ahâlisinin rençberlikle ve kısmen de gemicilikle geçinmelerini engel gibi göstermek", 5) Kaba kâğıt ve yazı kâğıdı yanına banknot kâğıdı üretimini de karıştırmak, 6) Kömür havzasında üretilen kömüre sarf yeri "bulmak gayreti, mazbatayı kaleme almış bulunanların fikir bulandırmayı hedef tutan davranışlarına" örnek olduğu gibi makine ile yapılan üretimde makineler buhar makinesi ile çalıştırıldığına ve kurutmanın buharla yapıldığına göre kömür kullanılacağı bilinmekteydi. [Mehmed Ali Kâğıtçı (1968), s. 72 – 73].

8 BOA, BEO.AMKT, No. 19 – 51 (1260/1844). [Zeki Arıkan, s. 129]. Dönemin tarihçisi Lûtfi Efendi'nin tarihine göre (Cilt 8, s. 153) fabrikanın kurucuları Düzoğlu Cüce Karabet ile Hoca Mihran'dır. [Mehmed Ali Kâğıtçı (1936), s 221]. Bu kişilerin Düzoğlu Hoca Agob'un ortakları olması muhtemeldir.

9 Temel kazılarında çıkan bir kadın heykelinin bir sandığa konularak İstanbul'a gönderilmesine ilişkin bir yazının tarihi fabrikanın temel kazısına 1844 yazında başlanmış olduğunu göstermektedir. [BOA, İrade Dahiliye, No. 4546 (3 Şaban 1260/18 Ağustos 1844]; Zeki Arıkan, s. 130].

10 BOA, Cevdet – İktisat, No. 1941 (10 Rebiyülâhir 1267/12 Şubat 1851). [Osman Ersoy (1963), s. 50].

hastahane ve kışla gibi yerlerde biriken paçavralar başka hiçbir yere verilmeyerek İzmir Kâğıt Fabrikası'na uygun fiyatla satılacaktır. Her cins paçavrayı satın alma hakkı imtiyaz süresi sonuna kadar İzmir Kâğıt Fabrikası'na tanınmış olacaktır.

Şekil – 5: İzmir Kâğıt Fabrikası'nın kurulmuş olduğu Halkapınar'dan geçerek İzmir Körfezi'ne dökülen Meles Çayı'nın XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.

[E. Dölen koleksiyonu]

4) Devlet dairelerinde öncelikle İzmir Kâğıt Fabrikası'nda üretilen kâğıt kullanılacak ve ancak bu yeterli olmadığı takdirde dışarıdan kâğıt satın alınacaktır.

5) Fabrika için ithal edilecek makine ve benzeri araçlardan da gümrük alınmayacaktır.

İzmir Kâğıt Fabrikası buhar makinesi ile çalışmakta ve bir tane Bryan Donkin kâğıt makinesi bulunmaktadır. (Şekil – 6). Fabrikanın 1846'da üretime geçtiği anlaşılmaktadır. Fabrikanın 1846'daki müdürü Düzoğlu Hoca Agob olarak gözükmekle birlikte 1847'deki müdürü daha önce İzmir'de paçavradan kâğıt hamuru üreterek Fransa'ya satan Fransız De Loches'dür.[11] İstanbul'da Mahmutpaşa'da fabrikanın ürünlerini satmak üzere bir dükkân açılmış ve 1851'de devlet tarafından Arapoğlu Artin aracılığı ile topu 190 kuruştan 500 top battal kâğıt satın alınmıştır. Bu kâğıtlar damgalanarak değerli kâğıt olarak maliye hazinesine devredilmiştir.[12]

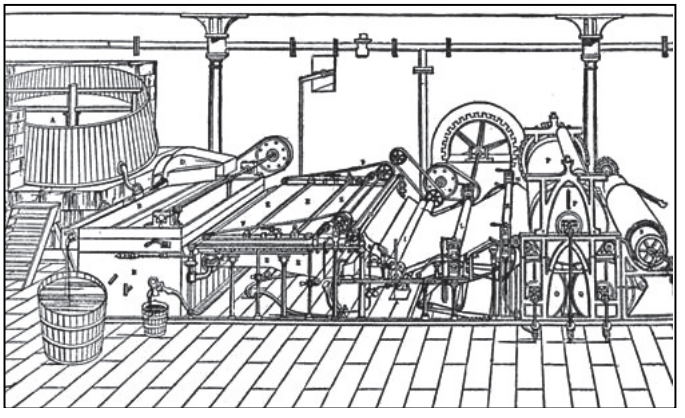

Şekil – 6: İzmir Kâğıt Fabrikası'nda kurulmuş olanın bir benzeri olan 1840'lara ilişkin bir Bryan Donkin kâğıt makinesinin genel görünümü.

11 Kendisine 4. dereceden Nişân-ı Âlî verilmiştir. [BOA, İrade Hariciye 1967 (24 Şevval 1263/5 Ekim 1847); BOA, İrade Dahiliye, No. 1970 (27 Şevval 1263/8 Ekim 1847); Osman Ersoy (1963), s. 50].

12 Osman Ersoy bu kâğıtlardan bazılarının Şer'iye sicil defterlerinde kullanıldığını ve bunların kâğıtlarında "Eser-i Cedid – Ahd-i Hümayun" biçiminde soğuk damgalar bulunduğunu belirtmektedir. [Osman Ersoy (1963), s. 50].

Devlet tarafından desteklenen ve Fabrika-yı Hümâyûn olarak anılan yarı resmî nitelikteki fabrikanın ürettiği kâğıtların başlıca alıcısı devlet olmuştur. Bir süre sonra İzmir Kâğıt Fabrikası'nın üretiminde bir takım aksaklıklar ortaya çıkmaya ve 1852'de kâğıt kalitesinin düşmesinden şikâyet edilmeye başlanmıştır. Bununla ilgili olarak 2 Nisan 1852 tarihli bir belgede İzmir Kâğıt Fabrikası'nın "imalâtının biraz uygunsuz" olduğu belirtilmekte ve Takvimhane-i Âmire için gerekli olan 2.500 top arslan ve 500 top üç takyeli kâğıdın dışarıdan satın alınmasının daha uygun olacağı görüşü ileri sürülmektedir. Bununla birlikte bu durumun "İzmir Kâğıt Fabrikası'nın tatilini mucip" olacağı ifade edilerek devletin yine İzmir Kâğıt Fabrikası'ndan alması yoluna gidilmesi ve "kâğıtların düzgün ve istimale elverişli [kullanışa uygun] olmasına dikkat ve ihtimam kılınmak üzere" gerekli uyarının yapılması da uygun bulunmuştur. Bir yandan kâğıdın kalitesinin düşük olmasından şikâyet edilirken öte yandan da alımlar sürdürülmüştür.

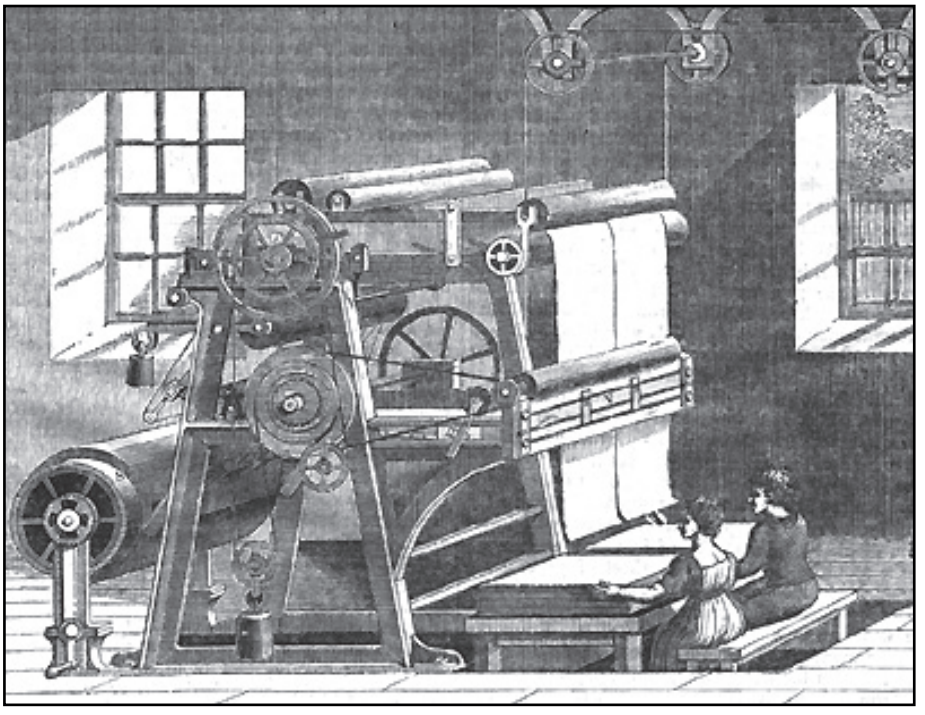

Şekil – 7: Rulo kâğıttan tabaka halinde kâğıt kesen enine makas.

Üretilen kâğıdın kalitesinin sürekli olarak düşmesi üzerine 1855'te makinelerin yenilenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Fabrika Müdürü Maribos Koçino'nun üretilen kâğıtların eskisi gibi gerekli derecede "pişkin olmaması" nedeniyle kısa sürede bozulduğunu ve üzerindeki yazıların da mahvolduğunu belirterek eskisi gibi iyi kalitede kâğıt üretebilmek için makine ve diğer aletlerin değiştirilmesi ve yapımı konusunda izin isteyen dilekçesi Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve hazineye her hangi bir yük getirmemesi koşuluyla makinelerin yenilenmesi konusunda irade çıkmıştır.[13]

İzmir Kâğıt Fabrikası'nın önemli sorunlarından biri de kâğıt hammaddesini oluşturan paçavraların toplanması, fabrikaya teslim edilmesi ve daha yüksek fiyatla dışarıya satılmasıdır. Bütün Osmanlı ülkesinde toplanan paçavraların uygun fiyata satın alınması imtiyazı 15 yıl süre ile fabrikaya verilmişti. Fabrika bunları ucuz fiyata almakta ve fazlasını yüksek fiyata Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç etmekteydi. Bu durum paçavra toplayıcılarının şikâyetine neden olmuş ve bunlar topladıkları paçavraları doğrudan yüksek fiyata dışarıya satmak istemişlerdir. Sonunda 1853'de Meclis-i Vâlâ konuyu görüşerek bundan böyle esnafın her yıl fabrikaya 10.000 kantar [565.000 kg] paçavra vermesine ve

13 BOA, İrade (Meclis-i Vâlâ), No.14261 (27 Şaban 1271/15 Mayıs 1855). [Zeki Arıkan, s. 155 – 157].

gerisini dilediği yere satmasına ruhsat verildi.[14]

İzmir Kâğıt Fabrikası sermaye sorunları, kaliteli kâğıt üretememesi, devlete satılan kâğıtların bedelinin iki yıla varan gecikmelerle tahsili ve Avrupa'da hızla büyüyüp gelişen kâğıt sanayiinin rekabeti karşısında 20 yıl çalıştıktan sonra 1863 veya 1864'de kapanmak zorunda kalmıştır.[15]

14 BOA, İrade (Meclis-i Vâlâ), No.10579 Ekleri (20 Safer 1269/3 Aralık 1852). Burada "Esnaf-ı merkumenin taahhütleri vechile beyaz ve temiz nev'inden olmak ve fabrika-yı mezkûr tarafından az çok harice satılmamak şartıyla bundan böyle beher sene fabrika-yı mezkûr canibine on bin kantar kirpaspare [paçavra] virülüb fazlasının esnaf-ı merkume tarafından diledikleri mahalle satılmasına müsaadesine…" denilmektedir. [Zeki Arıkan, s. 141 – 142].

15 Kayıtlarda 1862'de fabrika yakınında açılan bir kuyuya tulumba yerleştirildiği ve İzmir Kâğıt Fabrikası sorumlusu Serkuyumcu Agop tarafından fabrikanın 1863 – 1864 dönemine ilişkin vergisinin ödendiği görülmekle birlikte daha sonraki yıllara ilişkin herhangi bir kayıt yoktur.

KAYNAKLAR

Arıkan, Zeki, "İzmir Kâğıt Fabrikası ile ilgili belgeler", *Belgeler (Türk Tarih Kurumu)*, 18 (22), 111 – 158 + 40 levha (1997).

Ersoy, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

Güleç, İsmail, "Osmanlılarda kâğıt ve kâğıtçılık", *Müteferrika*, Sayı 2, 85 – 94 (Bahar 1994).

Kâğıtçı, Mehmed Ali, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936.

Kâğıtçı, Mehmed Ali, *Uluslararası Kâğıtçılık Kongresi*, İskender Matbaası, İstanbul 1968.

EK

İzmit'de kurulmasına karar verilmiş olan Kâğıt Fabrikası'nın İzmir'e aktarılması hakkında Meclis-i Ziraat tarafından düzenlenen mazbata

1 Cemaziyelâhir 1259 [29 Haziran 1843]

[BOA, Cevdet – İktisat, No. 865; Zeki Arıkan, "İzmir Kâğıt Fabrikası ile ilgili belgeler", *Belgeler (Türk Tarih Kurumu)*, 18 (22), 126 – 128 (1997)]

İzmid'de inşası musammem olan fabrikalara muktezi edevatın iştira ve celbi zımnında Londra canibinde olan Barutçubaşı Ohannes kulları hin-i azimetinde sipariş olunduğu vechile oltarafda olan kâğıd fabrikalarını dahi geşt ü güzâr ve [Bryan] Donkin nam bir mühendisden keyfiyeti biletraf sual ve istifsar ederek inşa olunacak kâğıd fabrikası içün mühendis-i mersumun tersim eylediği resm-i sathî takdim eylemiş olduğuna dair tevarüd eden şukkanın tercümesiyle resm-i mezkûr liecli't-tezekkür Meclis-i Ziraat'e havale buyrulmuş olduğundan evrak-ı mezkûra dermeyan ile keyfiyet lede'l-mütalaa su kuvvetiyle yevmî beş yüz vukiyye kâğıd imal eder bir fabrikanın inşası bilcümle makine ve ebniyesiyle dört bin iki yüz kese ile meydana geleceği ve Londra'da âla cins kirpasparenin beher kıyyesi yüz iki buçuk ve evsatının doksan ve ednasının yetmiş yedi para fiyatı olarak ve hamur oluncaya kadar nısf nısfa kalarak kâğıd-ı hamurun iki katı demek olub kirpaspare bahasıyla amele ücreti ve fabrika masarifi ihrac olundukdan sonra kâğıdın beher kıyyesi yedi buçuk guruşa bu hesab ile Hünkâri kâğıdın bir tabakası on beş paraya olarak sair cinsleri dahi buna makis ise de fakat takdir olunan baha asıl fabrikanın masarifi hesabı olduğundan daha beher kâğıdın cinsi ve biçimine göre ağırca gümrük alınmakda bulunduğundan hakikat-i hale pek de muttali olamamış olduğu ve bir fabrikada zükûr ve inâs ve sabi altmış nefer amele istihdam olunduğu ve memâlik-i mahrusada keten bezinin kılleti cihetle Tersane-i Âmire'nin eski yelken bezlerine mütevakkıf ise de yalnız penbeden mamul envaî bezden pek alâ kâğıd olacağını ve bahaca ehven olmasıyla Trabzon taraflarında husule gelen kendir-i ham ilâveten kullanılabileceğini bittahkik mezkûr fabrika ziyade su kuvvetine muhtac olduğundan İzmid'de inşası münasib olarak edevatının şimdiden imaline bed' olunsa dokuz mah müddetde ancak tekmil olabileceği ve kendisi dahi eylül gayetinde avdet edeceği beyanıyla mezkûr fabrikanın canib-i seniyyü'l-cevanîb-i hazret-i mülûkâneden inşa ve ihdasına rağbet buyrulmaz ise vükelâ-yı kiram hazeratı beyninde kumpanya vechile inşası tensib buyrulduğu halde keyfiyetin Londra'da iken tarafna bildirilmesi hususu tercüme-i merkumeden istifade olunmuş ve vakıa memâlik-i ecnebiyeden celbe mütevakkıf olan her nev' emtea ve eşyanın memâlik-i mahrusa-yı hazret-i mülûkânede imale muhassenatdan ve tekabül-i ihracat ve idhalâta medar olacağı vazıhatdan ve hususuyla memâlik-i mahrusada müstamel hünkâri ve battal ve sair envai kırtas fiyat-ı mezkûre ile çıkarılır ise elyevm Dersaadet'de hünkâri kâğıdın dört yüz seksen tabakadan ibaret olan bir topu tüccarından almak üzre dört yüz yetmiş guruş olarak bir tabakası otuz dokuz paraya ve kezalik battalın bir tabakası yirmi paraya ve telhisin on beş paraya ve İstanbul kâğıdının sekiz buçuk paraya ve fısdıki kâğıdın dört buçuk paraya olduğuna kıyasen ve İzmir'de baruhsat-ı seniyye kâğıt hamuru imâl ile Fransa'ya isal etmekde olan Fransalı De Losche memâlik-i mahrusadan cem' eylemekde olduğu kirpaspare fiyatı Londra fiyatının nısfı bulunduğuna nazaran mezkûr fabrika istizan olunan şıkkeynden hangi şık üzere inşa olunsa tahmin olunduğu vechile makine ve ebniyesine dört bin iki yüz kese sarf kılındığı ve bilfarz bin sekiz yüz kese dahi sermaye konulduğu halde yine ziyadesiyle temettu hasıl olacağı bedihiyatdan ve zikr olunan fabrikada yevmî imal olunacak beş yüz [top] [yırtık] kâğıda iki kat hesabıyla bir senede icab eden yedi bin beşyüz kantar kirpasparenin Anadolu ve Rumeli taraflarından bissuhule tedariki mümkünatdan olub ancak (yırtık) vechile memâlik-i mahrusada keten bezinin kılleti hasebiyle filhakika ham kendirin bazı âlat vasıtasıyla kirpaspare heyetine vaz'

ve alâ kâğıd olacağı tarafca (?) [yırtık] dikkat üzre kıyyesi dört guruşa kadar alınabileceği ve senevi üç beş bin kantar mikdarı tedarik olunacağı derkâr ve Anadolu ve Rumeli'de (yırtık) penbe kabaca olmak mülabesesiyle hamurunun dahi uygunsuz olacağı hatırgüzâr olduğuna ve Dersaadet'de müstamel envai kâğıd Londra'dan gelmeyüb Triyeste ve Alikurna taraflarından tevarüd eylediğinden ve zikr olunan fabrikaya bervech-i muhaddid dört bin bu kadar kese sarf kılınacağından keyfiyet biletraf bilünüb öylece bede'v ve mübaşeret olunması lâzım geleceği vareste-i kayd iş'ar idüğüne ve buralarda tercüme-i merkumede gösterilmemiş olduğuna mebni memâlik-ı mahrusada bulunacak kirpaspareden bu tarafda istimale salih kâğıd olub olmayacağının zahire ihracı zımnında bervech-i muhaddid mesfur De Losche İzmir'de imâl ve tathir ile Fransa'ya irsal eylemekde olduğu kirpaspare hamurundan İzmir kaymakamı bendeleri marifetiyle bir sandık hamur ahz ve bu tarafda kullanılmakda olan kâğıdların her nev'inden ikişer tabaka kâğıd ile beraber Londra'da olan kâğıd fabrikalarında[n] her cinsinden numune tutulmak ve ziyade sürülmekde olan bayağı kaba kâğıdın dahi keyfiyeti anlaşılmak üzere Hoca Ohannes kulları tarafına tisyar olunmuş ve işbu kâğıd fabrikası ziyade su kuvvetine muhtaç olduğundan ve cesim şehirlerde öyle başlı ve kuvvetli su bulunmadığından İzmid'de inşaşı münasib olacağı aşikâr ise de İzmid ahalisinin ekserisi rencberlik ve kimisi gemicilik ile taayyüş etmekde olduklarından ve bu makule ahalinin san'atla meşguliyetinden ise ziraatle taayyüşleri fevaid-i adideyi müedda ve lehülhamd velminhe saye-i ihsanvaye-i hazret-i mülkdâride memâlik-i mahrusada kâin kömür madenleri gün be gün ilerülemekde olarak haricden kömür iştirasına hacet olmayacağından başka bir misillû fabrikalardan istimali revacına badi olacağından bu makule müceddeden inşa ve ihdas olunacak fabrikalar cesim şehirlerde başlı ve kuvvetli su bulunmadığı halde vapur kuvvetiyle işlemek üzere bilinşa ziraate elvermeyecek zükûr ve inâsın istihdamıyla anların dahi usul-i intiaşlarının istihsali asl-ı menafi-i mülkiyeden olduğu ifade ve beyandan müstağni bulunmuş olmağın rehin-i tensib-i âlî buyrulduğu halde bervech-i muhaddid numune tutularak cinsi ve fiyatı ve memâlik-i mahrusada bulunacak kirpasparelerden istimale salih kâğıd hasıl olub olmayacağı ve bayağı kaba kâğıd keyfiyeti bilinmek üzere mesfur De Losche İzmir'de tathir ve imâl eylemekde olduğu kirpaspareden bir sandık hamur ahz olunarak memâlik-i mahrusada müstamel kâğıdların her nevinden ikişer tabaka kâğıd ile beraber evvel beevvel mersum Hoca Ohannes kulları tarafından irsaliyle keyfiyetin biletraf tahrir ve iş'ar ve bir de memâlik-i ecnebiyede mütedavil olan evrak-ı nakdiyenin kâğıdları başkaca yapılmakda olarak şöyle ki bir kâğıd kaç guruşa mutazammın ise asıl dökümünde yani kâğıdın derununda gösterilerek bakıldığı gibi malûm olageldiği ve işbu evrak-ı nakdiyeye mahsus olan kâğıd devlet fabrikasında imâl olunub ahar mahalde yapılmadığı cihetle sahtekârlığın önü kesdirileceğinden olvechile evrak-ı nakdiye içün mahsus kâğıd imâl olunub olunmayacağı ve zikr olunan fabrikanın vapur kuvvetiyle işletdirilmesi suretlerinin dahi tahkik eylemesi hususu tenmîk ve izbar buyurularak tevarüd edecek numûnelere ve olbabda vaki olacak iş'arata nazaran icra-yı iktizasının bakılmak lâzım geleceği ve bervech-i muharrer mersûm Hoca Ohannes kulları Eylül gayetinde avdet edecek olmasıyla kendüsü ol tarafdan hareket etmeksizin işbu numûnelerin yetişdirilmesi hususları Meclis-i Ziraat'de bittezekkür tensib olunmuş olmağla Meclis-i Âlî'de dahi tasvib buyrulacağı halde iktiza-yı tesviyesi emr ü irade-i aliyyeye menut ve mütevakkıf idüğü malûm olmağın bu babda emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

İNHİSARA GAYRİRESMİ TEPKİ: KERPE VE KEFKEN SAHİLLERİNDE TUZ KAÇAKÇILIĞI

İsmail YAŞAYANLAR*

Giriş

Yiyecekleri çeşnilendirmekten ziyade, onları uzun vadede saklamak ve bozulmalarını önlemek için kullanılan tuz Osmanlı coğrafyasında bolca bulunuyordu. Gerek madenler ve gerekse tuz üretilmesine uygun sahiller ve göller devletin malı sayıldığından hem kaya tuzu hem de memlahalarda üretilen tuz da devletin malı idi.[1] Erken dönemden itibaren inhisar maddelerinden biri olan tuz, devletin koyduğu kurallar çerçevesinde satılmaktaydı.[2] Üretilen tuzların haricinde Trablus, Lazkiye, Raguza, Eflak, Boğdan ve Erdil'den ithal edilen tuzlar da devletin tekelindeydi.[3]

İnhisar uygulamaları ve bu uygulamaların yürürlükte kalmasını sağlayan kurallar bütünü, satıcı ve tüketicilerin inhisara tabi ürünü gayriresmi yollarla temin etmelerini tetikliyordu. Osmanlı coğrafyasının büyüklüğü ve fiziki yapısı gereği geniş sahillere sahip olması kaçak tuz ithalini kolaylaştırıyordu. Yeterli miktarda tuz üretilmesine rağmen demiryolu ve şose eksikliği sebebiyle artan nakliye masrafları tuz fiyatları üzerinde olumsuz etki yaratıyor, bu durumda kaçakçılık da yükselen tuz fiyatıyla doğru orantılı olarak artıyordu.[4]

Her dönem olduğu gibi 19. yüzyıl sürecinde de hazineye getirisi büyük olan tuz, 1862 borçlanmasında teminat olarak gösterilen inhisarlardan birisi olmuştu.[5]Artan iç ve dış borçlanmalar sürecinde Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerinden alınan borçların ödenebilmesi için 1879'da kurulacak olan Rüsûm-i Sitte İdaresi'nin de gelir kalemlerinden biri tuz olacaktı.[6]

* Dr., e-mail: ismailyasayanlar@gmail.com

1 Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, No. 1-2, 1962-1963, s. 97-99.

2 Mübahat Kütükoğlu, " Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA Yayını, 1994, s. 572; Fazlı Tekin, *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli*, Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, 1974, s. 5.

3 Güçer, *a.g.m.*, s. 111-113.

4 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, Çev. Hazim Atıf Kuyucak, İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1940, s. 136.

5 Bu teminat üzerine çıkarılan yeni bir nizamnâme ile Memâlik-i Şâhâne'deki memlaha, tuz ocak ve kuyularında üretilecekler haricinde ülkeye tuz ithalatı tamamen yasaklanmış, ayrıca tuz işletme ve satışı ile ilgili yeni düzenlemeler de getirilmişti. Bkz. "Tuz Nizamnâmesi (9 Ramazan 1278)", *Düstur,* Birinci Tertip, 2. Cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss.673-706; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-i Umûmiyye'ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 150.

6 Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesidi,* Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, s. 59; Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 700-704.

Düyûn-i Umûmiyye İdaresi'nin Kuruluşu ve Tuz İnhisarı

Rüsûm-i Sitte İdaresi'nin kuruluşu sonrası gösterdiği başarılar Avrupalı alacaklıların ilgisini çekmiş, kendi borçlarını tahsil için idareyi devralmayı talep etmişlerdi.[7] Talep sonrası hem diplomatik hem de askeri tacizlerle baskı yapılması, hükümeti bir ödeme planı hazırlamak zorunda bırakmıştı. Ekim 1880'de hazırlanan planın açıklanması sonrası İstanbul'da alacaklıların temsilcileri ile görüşmeler yapıldı. Neticede 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihinde bir kararname şeklinde yeni ödeme planı ilan edildi. Muharrem Kararnamesi olarak anılan yeni düzenleme ile Osmanlı borçlarını ödemek için kurulan yönetime *Düyûn-i Umûmiyye-i Vâridat-ı Muhassasa İdaresi* ismi verildi.[8] Kısaca Düyûn-i Umûmiyye İdaresi olarak anılan bu kuruluşa tahsis edilen pek çok gelir kaleminden birisi de tuz resmi idi.[9] Hatta devlet, idareye sadece tuz resmi toplama yetkisi vermemiş, tuz inhisarını yönetme ve gerekli değişiklikleri yapma hakkını da tanımıştı.[10]

Düyûn-i Umûmiyye İdaresi kendisine bırakılan tuz gelirlerini bir sanayi şirketi gibi işletmeyi tercih etmiş ve bu alana yatırımlar yapmaya başlamıştı. Özellikle kaya tuzu ve memlaha işletmelerinin modernleştirilmesi konusu üzerinde duran İdare, İzmir Foça ve Kızıldeniz'deki Salif tuz ocaklarını modern teçhizatlarla donattı.[11] Üretim faaliyetlerindeki modernleşme girişimlerinin yanı sıra iç piyasada tuz tüketiminin arttırılmasına yönelik faaliyetlere de destek olundu. Çok miktarda tuza ihtiyaç duyulacak salamura zeytin ve balık sanayii kalkındırıldı ve bu alandaki destekler olumlu sonuçlar verdi. Ayrıca ihracata yönelik girişimler de yapıldı ve Doğu Avrupa'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya tuz satışı gerçekleştirildi.[12]

Tuz Kaçakçılığı ve Kaçakçılıkla Mücadele

Kaçakçılık, tuzun üretim ve dağıtım süreçlerinde çeşitli şekillerde gerçekleştirilebildiği gibi deniz yoluyla ülke dışından tuz getirilmesi şeklinde de yapılabiliyordu. Ocaklarda, memlahalarda ve tuz ambarlarında yapılan kaçakçılıklar genelde memurlar, kolcular ve ambarcıların işbirliği ile gerçekleşiyordu. Fire oranlarının fazla gösterilmesi, tartım esnasında kantara kurşun ilave edilmesi, tezkeresiz tuzların satılması, gibi pek çok yöntem kaçakçılıkta kullanılıyordu.[13] Özellikle ocak ve memlahalardan dağıtılan tuzların denetimini sıkılaştırabilmek için şehir ve kasabalara birer tuz ambarı inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre satışlar ambarlardan nakliye ve ambar masrafının tuz pahasına ilavesiyle yapılacaktı. Böylece üretim alanlarındaki fire ve kantar hilelerinin önüne geçmeye çalışılıyordu.[14] Fakat bu durum ambarlarda yapılacak yolsuzluğu ve kaçakçılığı engellemeye yetmemişti. Kayıtsız tuzların satışının yapılması ve ambar müdürlerinin bizzat tuz kaçırmaları söz konusu olmuştu.[15]

Karadan yapılan kaçakçılık deniz yoluyla yapılan kaçakçılık yanında oldukça küçük bir oranı oluşturuyordu. Zira deniz yoluyla *ecnebi tuzu*nu ülkeye sokmak oldukça kolaydı. Özellikle Akdeniz ve Karadeniz sahil şeridindeki ulaşımı zor, kayalık-kör noktalar tuz kaçırmak için oldukça elverişliydi. İdare, deniz yoluyla yapılan kaçakçılığı engellemek için

7 Küçük, Ertüzün, *a.g.m.*, s. 59.
8 Erdoğan Keskinkılıç, *Osmanlı Düyun-i Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri* [Basılmamış Doktora Tezi], Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997, s. 96-97.
9 Sağlam, *a.g.e.*, s. 105-106.
10 Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 403, 405; Kazgan, a.g.m., s. 707; Küçük, Ertüzün, a.g.m., s. 60.
11 Keskinkılıç, *a.g.t.*, s. 145-146.
12 Sağlam, a.g.e., s. 150-151; Keskinkılıç, *a.g.t.*, s. 146.
13 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiyye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y.1, s. 1, 2002, s. 150.
14 *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, Takım I, Cilt I, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 29-30.
15 Demirel, *a.g.m.*, s. 151-152.

özel gemiler kullanıyordu.[16] Adeta sahil güvenlik vazifesi gören bu gemilerin yetersiz kaldığı yerde hükümetten destek isteniyordu. Hükümet çoğu zaman Bahriye Nezareti vasıtasıyla İdare'ye yardım edilmesini sağlıyordu. Karaya yanaşan gemilerin denetimi ise iskele ya da liman müdürlüklerinin göreviydi. Osmanlı coğrafyasının herhangi bir bölgesinde üretilmiş olan tuzların yüklü olduğu gemiler, yüklerini aldıkları tuzlalar tarafından bağlı oldukları nezarete ve merkez müdürlüklerine bildiriliyordu. Her geminin tuzun yüklendiği tuzlanın ismi, yük miktarı, numarası ve tarihi olan bir tuz tezkeresi bulunmak zorundaydı. Bu tezkereler geminin ulaştığı liman ya da iskelede görevli reislerce kontrol ediliyor, tezkerede yazılandan fazla ya da eksik miktar tuz çıkması durumunda geminin kaptanı ya da tayfası sorgulanıyor, hatta gerekli görülürse tutuklanabiliyordu. Liman reisleri haricinde tezkerelerin İdare memurlarına da gösterilmesi ve tasdik ettirilmesi zorunluydu. Aksi takdirde iskele ya da liman memuru geminin pasaportunu verme hakkına tek başına sahip değildi.[17] Tezkereyi kaybetmenin cezası bir kat para cezasıydı.[18] Gemilerde tezkeresiz yerli tuz yakalandığı takdirde tuzlara el konuluyor, ayrıca geminin kaptanına tuz bedelinin iki katı kadar ceza kesiliyordu.[19] İkinci defa yerli tuz kaçırdığı tespit edilen kaptana ise kaçırdığı tuz pahasının dört katı kadar ceza kesiliyordu. Para cezalarını ilk defada üç ayda, ikinci defa yakalandığında ise yine ödemeyenlere alt ay hapis cezası veriliyordu.[20]

Deniz yoluyla yabancı menşeli tuz ithali ise diğer tuz kaçakçılıklarına göre daha ağır cezalara tabiydi. Yabancı menşeli tuz yüklü bir gemi her limana demir atamıyordu. Nizamnâmeler ile geminin yanaşabileceği limanlar belirlenmişti. Liman açıklarında gemilerden kayık ya da sandallara tuz aktarılması da yasaktı. Böyle bir uygulamanın tespit edilmesi durumunda gemi kaptanı ile birlikte sandal ve kayık sahipleri de cezalandırılıyordu. Tuz kaçıranlar yabancı devlet vatandaşı ise yakalanarak bağlı olduğu milletin konsolosluğuna teslim ediliyor ve üç ay hapis edilmeleri sağlanıyordu.[21] Aynı gemide hem yerli hem de yabancı menşeli tuzların taşınması da yasaktı. Benzer bir durum tespit edildiğinde yine para ve hapis cezaları uygulanıyordu.

El konulan tuzların tasarrufu İdareye ait olmakla birlikte, bir kısmı ihbarcılara ödül olarak veriliyor, geri kalanı ise satılarak gelir elde ediliyordu. Tuzların bulunduğu çuvallar ise ayrıca satılarak geliri İdareye aktarılıyordu.[22]

İdare'nin kaçakçılıkla mücadele edebilmek için istihdam ettiği kolcuları bulunuyordu. Fakat çoğu zaman kolcular kaçakçılığın önlenmesi hususunda yetersiz kalıyordu.[23] Zira ulaşımın ve idarenin kontrolünün az olduğu bölgelerde kaçakçılık daha yaygındı.[24] Muharrem Kararnamesi gereği Bâb-ı Âli, İdare'ye kaçakçılıkla mücadele ve yasal cezaların uygulanması konusunda yardım etmeyi taahhüt etmişti.[25] Bu bağlamda İdare çoğunlukla Bahriye ve Dahiliye Nezareti ile işbirliği halinde kaçakçılıkla mücadele etmeye çalışıyordu.[26] Bu şekilde asker desteği sağlayan İdare, fazla kolcu görevlendirmekten

16 *A.g.m.*, s. 149.
17 *A.g.m.*, s. 150; *Osmanlı Borç Yönetimi, s.* 37-38.
18 *Aynı eser,* s. 45.
19 *Aynı eser,* s. 39-40, 46.
20 *Aynı eser,* s. 42.
21 *Aynı eser,* s. 36, 41.
22 *Aynı eser,* s. 43, 45, 47.
23 Gerek tuz gerekse tütün kaçakçılığı ile mücadelede hem Düyûn-i Umûmiyye hem de Reji İdareleri kolcular istihdam ediyordu. İdare kolcuların silah taşımasını istiyor fakat başlangıçta hükümet buna müsaade etmiyordu. Buna rağmen gayriresmî olarak kolcuların silah taşıdıkları ve sadece kaçakçılara değil gelir topladıkları köylerin ahalisine de zorluk çıkarttıkları biliniyordu. Hükümet İdare ve Reji kolcularının silah taşımasına ancak 1908 senesinde belirli kurallar çerçevesinde müsaade etmişti. Bu kurallara göre kolcular sadece görev başında iken silah taşıyabilecek, yetkilerini suistimal etmeyecek, aksi durumda kolcuların cezalandırılması hususunda İdare, Hükümet'e kefil olacaktı. Bkz. Keskinkılıç, *a.g.t,* s. 124.
24 Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde 'Tuz'a Dair Bazı Problemler (1914-1923)", *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2004, s. 203.
25 Önsoy, *a.g.m.*, s. 407.
26 Demirel, *a.g.m.*, s. 149.

kurtuluyor ve dolayısıyla maaş yükünden de tasarruf ediyordu.

Kefken ve Kerpe'de Tuz Kaçakçılığı

19. yüzyıl idari taksimatında İzmit Sancağı Kandıra Kazası sınırlarında yer alan Kerpe, şose yetersizliği sebebiyle ulaşımın zor olduğu bir kıyı şeridi idi. Kefken ise Kerpe'nin yaklaşık 1,8 km açığında bulunan küçük bir Karadeniz adasıdır. Kefken ile Kerpe arasında kalan mahfuz alan ilkçağdan itibaren denizciler için önemli bir sığınak noktası olmuştu.[27] Kerpe ve Kefken kıyıları, Düyûn-i Umûmiyye İdaresi'nin kurulması sonrası tuz kaçakçıları için de oldukça mühim bir bölgeyi teşkil etmişti.

Kefken ve Kerpe'de tuz kaçakçılığının rahatlıkla yapılabilmesinin diğer bir sebebi de bölgedeki güvenlik güçlerinin yetersizliği idi. İdare'nin kolcuları Kerpe'nin kayalık alanlarında ve Kefken adasında kontrolü sağlayamıyordu. Bu sebeple özellikle Doğu Avrupa ve Rus limanlarından gelen kaçak tuzun sahile indirilmesi kolaylaşıyordu. Kotralar ve sandallarla getirilen yabancı menşeli tuz bazen doğrudan Kerpe'ye çıkarılıyor, bazen ise Kefken'de depolanarak peyderpey kıyıya taşınıyordu.[28]

Karadan kaçakçı takibinin zor olması ve güvenlik güçlerinin yetersizliği sebebiyle denizden bir kordon halinde bölgenin denetlenmesi daha elverişli idi. Bu sebeple hem İdare'nin hem de Bahriye Nezareti'nin vapurları bölgede devriye geziyorlardı. Kefken ve Kerpe açıklarında Karakol, Mesud, Derya, Ziynet-i Derya ve İzmit vapurları devriye geziyorlar ve tuz kaçakçılığı yapan sandalları yakalayarak liman reisliğine teslim ediyorlardı.[29] Bu vapurların yetersiz kaldığı zamanlarda Ereğli madeninin hizmetinde olan römorkörlerden bazıları da devriyelik yapmak üzere Kefken açıklarına gönderiliyordu.[30]

Kaçakçılar genellikle Lazlardı. Ecnebi tuzu yüklü gemilerden sandallar ve kotralar vasıtasıyla alınan tuzlar Kefken'de depo edilerek, sandallarla Kerpe'ye aktarılıyordu.1892 senesi Mayıs ve Temmuz ayları arası Lazların 200.000 kilo yabancı menşeli tuzu Kefken ve Kerpe üzerinden karaya çıkararak, buradan da arabacılar vasıtasıyla Adapazarı'na kadar taşıdıkları tespit edilmişti.[31] Aynı yıl tuz yüklü kotrasıyla Kefken civarında devriyeler tarafından yakalanan Sürmeneli Yusuf Reis, kotrasının limana götürmesine engel olabilmek için devriyelere ateş açmıştı. Bunun üzerine karşı ateş açan devriyeler tarafından yaralanan Yusuf Reis yakalandığında kotrasında iki martini tüfek, on beş fişek ve sekiz paket kurşun bulunmuştu. Devam eden tahkikatta Kefken adasında depolanmış şekilde 40.000 kıyye ecnebi tuzu bulunmuş, tuzları Kerpe'ye nakletmekte kullanılan iki sahipsiz sandala da el konulmuştu. Aynı gün yedi yüz çuval tuzu kotrasına aktarmakta olan başka bir reis devriyelerle karşılaşınca sahilden uzaklaşmış ve yakalanana kadar kotrasındaki iki yüz seksen çuval tuzu denize dökmüştü.[32]

Kaçakçıların, memurların hayatını tehlikeye sokacak derecede ateşli silah donanımına sahip olması, güvenlik görevlisi ve kolcu eksikliğini gündeme getiriyordu. Bizzat kaçakçı takibinde bulunan İzmit Düyûn-i Umûmiyye İdaresi müdürünün de defalarca hayati tehlikeyle karşı karşıya kalması durumun vahametini arttırmıştı.[33] İdare kaçakçılığın önlenebilmesi ve karasal güvenliğin kuvvetlendirilebilmesi için bölgeye jandarma ikmali yapılmasını talep etmişti. Bunun üzerine Kandıra kıyılarında ve özellikle de Kerpe'deki tuz kaçakçılığının engellenmesi için öncelikle Şile taburundan olmak koşuluyla,

27 Enver Konukçu, "Kefken ve Civarı", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Ed. Mehmet Alpargu, Haluk Selvi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 2000, s. 8.
28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı (DH.MKT.),* 1737/104, 18 Haziran 1306.
29 BOA., *Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrâkı* (*BEO.),*24/1790, 13 Haziran 1308, Leff 1; Aynı belge, 2 Temmuz 1892, Leff 2; BOA., *BEO.*, 34/2512, 5 Temmuz 1308; BOA., *BEO.*, 45/3335, 19 Temmuz 1308, Leff 7.
30 BOA., *BEO.*, 34/2512, 5 Temmuz 1308.
31 BOA., *BEO.*, 45/3335, 9 Temmuz 1308 Leff 6.
32 BOA., *BEO.,*24/1790, 20 Haziran 1308, Leff 2.
33 BOA., *DH.MKT.,* 1974/1, 6 Temmuz 1308.

mümkünse Dersaadet ve Şehremini alayları mevcudundan elli altmış kadar jandarmanın bölgeye aktarılması isteniyordu.[34] Mümkün olmadığı takdirde yeni jandarmalar alınması istenmişti. Meclis-i Mahsûs'da meselenin incelenmesi esnasında Şile taburu ile Dersaadet ve Şehremaneti alaylarından belirtilen miktarda jandarma tahsis edilmesinin mümkün olmayacağı, yeni jandarmaların işe alınmasının ise Seraskerliğe ve dolayısıyla hazineye yükünün ağır olacağı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine yarısı Dersaadet ve diğer yarısı Şehremaneti alayından olmak üzere yirmi nefer İzmit'e gönderilmişti.[35]

Ele geçirilen kaçak tuzların muhafazası için 1892'de Kefken'de bir tuz deposu inşa edilmişti. Ancak adada güvenlik gücü bulunmadığından depo sürekli olarak kaçakçıların saldırısına uğruyordu. Bu sebeple adada depoyu muhafaza edecek jandarma gönderilmesi talebinde bulunulmuştu.[36] Talep üzerine jandarmaların mevcut birliklerden temin edilmesi kararlaştırılmış üçü Çatalca'dan, ikisi Kartal'dan ve üçü de Biga'dan olmak üzere toplam sekiz neferin Kefken'e nakledilmesine karar verilmişti.[37] Fakat bir yıl geçmesine rağmen jandarmaların Kefken'e gitmemiş olması, tuz deposu için büyük bir tehdit oluşturuyordu.[38]

Karadeniz sahilinde gerçekleşen tuz kaçakçılığının ortaya çıkardığı bir diğer problem de salgın hastalıkların yayılması idi. 19. yüzyılda sıklıkla görülen kolera salgınları bölge için büyük tehdit oluşturuyordu. Zira Rusya üzerinden gelen gemilerin öncelikle Karantina İdaresi'ne başvuruda bulunarak patent alması mecburi idi. Hem mal hem de insan taşımacılığı yapan bu gemilerin karantina noktalarına uğrayıp gerekli işlemlere tabi tutulmadan mal veya insan yüklerini karaya çıkartması yasaktı. Bu bağlamda özellikle Karadeniz'de sıhhiye kordonları oluşturuluyordu. Devriye gezen vapur ve römorkörler kaçak yollarla kıyıya yanaşan gemileri engellemeye çalışıyordu. Fakat özellikle Trabzon ve Kandıra kıyılarında bunun önüne geçilmesi oldukça güçtü. İdare çoğunlukla kolera yayılma riski üzerinde durarak Sıhhiye Nezareti vasıtasıyla Dahiliye ve Bahriye Nezareti'nden destek alıyordu.[39]

Tuz ve tütün kaçakçılığı yapan gruplar, koleranın bölgeye yayılması için büyük tehdit arz ediyorlardı. Karantina idaresi ve sıhhiye kordonları, bazen fonksiyonları dışında yaptırım unsuru olarak kullanılıyor olsa da salgınların yayılmasının engellenmesi açısından oldukça önemli yapılardı. İdare tarafından tuz kaçakçılığının engellenmesi amacıyla karantina ve sıhhiye kordonları kullanılıyor, yüklerinin arasında yabancı menşeli tuz bulunduran gemilere patent verilmiyor ve zaman zaman karantina idarelerince sıhhi bir tehlike arz etmeyen gemiler dahi bağlanıyordu.[40]

Sonuç

Erken dönemden beri Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı olan tuz üretimi ve satışı ilk olarak devlet inhisarından Rüsûm-i Sitte İdaresi'ne, ikinci olarak da Düyûn-i Umûmiyye İdaresi'nin tasarrufuna bırakılmıştı. İdare'nin tuz varidatını geliştirmek için üretimde modernleşmeye gittiği ve ihracata yönelik faaliyetlerde bulunduğu bilinmekle

34 BOA., *İrâde Husûsi (İ.HUS.)*, 2/66, 5 Ağustos 1308; BOA., *BEO.*, 55/4078, 9 Ağustos 1308; BOA., *BEO.*, 57/4224, 11 Ağustos 1308.

35 BOA., *BEO.*, 112/8397, 30 Rabiülevvel 1310, Leff 4; BOA., *Meclis-i VükelâMazbataları (MV.)*, 72/33, 8 Teşrîn-i Sanî 1308; BOA., *DH.MKT.,* 2029/80, 19 Teşrîn-i Sanî 1308; BOA., *DH.MKT.,* 2044/53, 5 Kânun-i Evvel 1308; BOA., *Yıldız Sadaret Husûsi Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)*, 267/34, 17 Kânun-i Evvel 1308; BOA.,*DH.MKT.,* 2050/30, 23 Kânun-i Sanî 1308.

36 BOA., *BEO.*, 130/9729, 9 Kânun-i Evvel 1308, Leff 2.

37 BOA., *BEO.,* 147/10980, 18 Kânun-i Sanî 1308, Leff 5; BOA., *BEO.*, 155/11599, 1 Şubat 1308, Leff 1; Aynı belge, 4 Şubat 1308, Leff 2; Aynı belge, 6 Şubat 1308, Leff 3.

38 BOA., *BEO.*, 299/22373, 4 Teşrîn-i Evvel 1309, Leff 2; BOA., *BEO.,* 390/29229, 24 Ramazan 1311, Leff 1; BOA., *BEO.*, 791/59280, 28 Mayıs 1312, BOA., *Tesri-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu Muamelat Kısmı Evrâkı (DH.TMİK.M.),* 52/72, 13 Teşrîn-i Evvel 1313, Leff 1.

39 BOA., *BEO.,* 33/2458, 4 Temmuz 1308, Leff 1; BOA., *BEO.*, 34/2512, 5 Temmuz 1308; BOA., *BEO.,* 147/10980, 4 Temmuz 1308, Leff 1.

40 *Osmanlı Borç Yönetimi.., s.* 35-37.

birlikte sadece bu iki girişim varidatın artması için yeterli değildi. Kaçakçılıkla kaybedilen meblağ tuz gelirleri içerisinde büyük bir yekûnu teşkil ediyordu.[41] Özellikle Karadeniz'in güney sahillerinde kaçakçılıkla mücadelesini arttıran İdare, bu girişimlerinde büyük oranda başarılı olmuştu. Kefken ve Kerpe gibi kontrolü güç noktalarda gerçekleşen kaçakçılığın önlenmesi için hükümetin yardımına başvuran İdare, istediğini elde edene kadar taleplerinden vazgeçmemişti. Bu sayede gerek Dahiliye ve gerekse Bahriye Nezareti'nin desteğini sağlayarak hem jandarma ikmali sağlanmış, hem de hükümetin tahsis ettiği vapur ve römorkörler ile sahili denizden kordon altına almıştı. Bunun haricinde ülkedeki kaçakçılığı bir nebze de olsa azaltacağı düşünüldüğünden, 1911 senesinde tuz fiyatlarında bir indirime gidilmişti.[42] Tüm bu gelişmeler ışığında 1882'de 594.679 lira olan tuz varidatının 1911'de 1.271.703 liraya ulaşmış olması, İdare'nin tuz gelirlerini arttırma ve kaçakçılığı önleme hususunda başarılı olduğunu gösterir niteliktedir.[43]

41 Blaisdell, *a.g.e.*, s. 137.
42 BOA., *BEO.*, 26 Teşrîn-i Sanî 1327.
43 Keskinkılıç, *a.g.t.*, s. 146; Kazgan, *a.g.m.*, s. 709.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)[44]

Bâb-ı Âli Evrâk Odası Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı

İrâde Husûsi

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Tesri-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu Muamelat Kısmı Evrâkı

Yıldız Sadâret Husûsi Mâruzat Evrâkı

2.Tetkik Eserler

Beyoğlu, Süleyman, "Osmanlı Devletinde 'Tuz'a Dair Bazı Problemler (1914-1923)", *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2004, ss. 201-207.

Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, Çev. Hazim Atıf Kuyucak, İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1940.

Demirel, Fatmagül, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiyye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y.1, S.1, 2002, ss.147-157

Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, No. 1-2, 1962-1963, ss. 97-141.

Kazgan, Haydar, "Düyun-ı Umumiye",*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 691-716.

Keskinkılıç, Erdoğan, *Osmanlı Düyun-i Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri* [Basılmamış Doktora Tezi], Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997.

Konukçu, Enver, "Kefken ve Civarı", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Ed. Mehmet Alpargu, Haluk Selvi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 2000, ss.8-12.

Küçük, Cevdet, Ertüzün Tevfik, "Düyûn-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesidi*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, ss.58-62

Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA Yayını, 1994, ss. 513-650.

Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891, Takım I, Cilt I, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Önsoy, Rifat, "Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.400-414.

Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-i Umûmiyye'ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Tekin, Fazlı, *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli*, Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, 1974.

"Tuz Nizamnâmesi (9 Ramazan 1278)", *Düstur*, Birinci Tertip, 2. Cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss.673-706.

44 Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

KOCAELİ (HALK) BANKASI

F. Yavuz ULUGÜN*

Giriş

Dilimize İtalyancadan geçen "Banka" kelimesi para bozma masası anlamına gelmekte olup ortaçağda uzun gezilere çıkan kişilerin kıymetli varlıklarını inanılır kişilere emanet bırakmaları ve zamanla bu kişilerin ödünç vermeye başlaması ile bankacılığın temellerinin atıldığına inanılır.

Avrupa'da ilk ciddi bankacılık girişimi 13. yüzyılda Floransa'da başlamış, geniş bir şubeler ağını gerçekleştiren ise ünlü Medici ailesi olmuştur. Ardından 1407 yılında Ceneviz'de bir banka kurulmuştur. Bunu diğer İtalyan kentleri takip etmiştir.

Türkiye'de ise para işlerini öteden beri Galata'da yerleşmiş Gayrimüslimler yürütüyorlardı. İlk banka 1845 yılında İstanbul Bankası olmuş ancak ömrü kısa sürerek 1850 yılında kapanmıştı. 1856 yılında kurulan Osmanlı (Ottoman) Bankası ise zamanla Merkez Bankası işlevini üstlenecek kadar etkili olmuştu. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı birlikte iktidara gelen İttihat Terakki yönetimi, Gayrimüslimlerin bu sahadaki egemenliğini kırmak için Türk bankalarının kurulmasına destek vermiştir. İlk milli bankacılık deneyimi Mithat Paşa'nın kurduğu "Memleket Sandıkları" idi.

Bu süreçte İstanbul Bankası (1911), Emlak ve İkrazat Bankası (1914), Milli Aydın Bankası (1914), İslam Ticaret Bankası (Adapazarı 1914), Karaman Milli Bankası (1915), Kayseri Kök İktisat Bankası (1916), Akşehir Osmanlı İktisat Bankası (1916), Eskişehir Çiftçi Bankası (1916), Ticaret ve İtibari Umumi Milli Bankası (İstanbul 1917), Konya Milli İktisat Bankası (1917), Manisa Bağcılar Bankası (1917), Adapazarı Emniyet Bankası

* Araştırmacı, yavuz@melody.com.tr, KYÖD Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu

(1919) gibi aralarında belli bir kentte milli sermayeye hizmet sunmak üzere bankalar da kurulmuştur.

Bu yıllarda Türkiye nüfusu 14 milyon civarındadır. Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış ülke yorgun ve bitkindir. Okuma yazma oranı çok düşük olmasının yanı sıra savaşın ardından mübadele ile yalnız nüfus değil ekonomik dengeler de değişmiş, fabrika yok, iş adamı yok, sermaye yok, elektrik yok, var olan az sayıdaki bankanın sermayeleri güçlü değil. Sermaye olmayınca kalkınma da çok mümkün değil. Bu durumda devlet bir yandan ana yatırımlara yönelirken diğer yandan da özel girişimin oluşması için uygun ortam yaratmaya, yok olmanın kuyusundan ekonomik anlamda da çıkıp düzlüğe ulaşmaya çalışmıştır.

Bu düşünceyle düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'ne Kocaeli Livası adına katılan çeşitli meslek temsilcileri 17-21 Şubat 1923 arasında İzmir'de özel şekilde toplantılarına devam ederek gerçekleştirdikleri görüşmeler neticesinde belirlenen sonuç ve dilekleri, ait oldukları encümenler aracılığı ile Kongre'ye sunmuşlardır. Kocaelili delegelerin raporlarında bankalar hakkındaki görüşleri, Kocaeli Halk Bankası'nın kuruluşun amacını sanki dört yıl önceden işaret ediyordu:

Bankalar ticaretin geneli için pek gerekli ve önemli olan kurumlardır. Bu kurumlara her memleketten çok ihtiyaç duyduğumuz açıktır. Sermayenin bir dereceye kadar az olduğu ülkemizde en çok muhtaç olduğumuz banka, kredi bankasıdır. Bu dönemde harap halkımız tarafından büyük sermayeli, önemli bir müessese kurmanın zorluğu dikkate alınarak kısmen nakit karşılığı aksiyon çıkarmak ve kısmen halkın hükümetten isteği olan tekalif-i milliye (milli vergi) ve iç borçlanma tahvilleri karşılık gösterilerek var olan "ltibar-ı Milli Bankası"nın sermaye artırımı ile önemli ticari merkezlerde birer şube açmaya şimdilik amaca ulaşılır ve yeterli olur kanısındayız.[1]

Bu düşünceyi bölgelerinde uygulamaya niyetli İzmitli bir grup girişimci, daha sonra uzun yıllar Belediye Başkanlığı yapacak olan Aktar Kemal (Öz) önderliğinde "Esnaf Bankası" adı ile bir banka kurmaya kalkıştılar. Başlıca nedeni de İzmit'te kurulan Terakki Ticaret Anonim Şirketi'nin Adapazarı İslam Ticaret Bankası'na katılırken anlaşmaya uyulmamasıydı. O günlerde İzmit'e gelmiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi müfettişi (ve Kastamonu Milletvekili) Ali Nazmi Bey'in de katılımı ve Eski Halkevi'nin küçük odasında yapılan toplantıda uygun görmesiyle bankanın kuruluşuna karar verilerek, adının "Kocaeli Halk Bankası" olması uygun bulundu. Ertesi gün Ali Nazmi Bey'le görüşmesinin ardından Vali Vehbi Bey de (Demirel) partiyi ziyaretinde desteğini açıklayarak Özel İdare'nin beşbin liralık hisse almasını buyurduğu gibi kendisi de kurucular arasına girmeye karar verdi.[2] Böylece 26 Ocak 1927 tarihinde[3] 50.000 TL sermayeli Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi kuruldu[4] ve bankanın İstanbul Yeni Matbaa'da basılan 16 sayfalık ana sözleşmesi[5] 26 Mayıs 1927'de mahkemece, 4 Haziran 1927'de de İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'nca tescil edildi. Kurucular aşağıda gösterilen 83 kişiden oluşmakta[6] ve 125 kurucu hisse görünmektedir.[7] Banka ilanlarında ise kuruluş tarihi 6 Haziran 1927 olarak görülmektedir.

Ticaret Odası Birinci Başkanı Hasan Bedrettin (Babila)

Eski Mebus (Portakal) Hafız Rüştü

Eski Mebus Ali (Dikmen ?)

1 *Kocaeli Livası Namına İzmir Iktisad Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor - Orhaniye Matbaası : 1339 (1923), s. 4*
2 Rıfat Yüce, *Türk Yolu Gazetesi*, 11 Mart 1947, s. 1; *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İstanbul 2007, s. 458
3 *BCA, 30..18.1.1, 22.85..20./131-34, 26 Ocak 1927, S. 4658*
4 http://www.teb.com.tr/TEB/Tarihce.aspx
5 Kocaeli Gazetesi, *Kocaeli Bankası 50.Yıl Özel Eki,* 1977, s. 1
6 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 1
7 *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1956, s. 3595

Istanbul'da sabık İktisat vekili (Hüseyin) Sırrı Bey (Bellioğlu-İzmit mebusu)[8] eşi Münire Hanım

Meclisi Umumi Azası (İl Genel meclis Üyesi) Şakir (Adapazarı üyesi Şakir Kazım ?)

Meclisi Umumi Azası Fuat (Geyve üyesi Hafız Fuat ?)

Meclisi Umumi Azası Sadettin (Atığ)

Şark Pazarı sahibi Sadettin (Yalım)

Belediye Başkanı Moralı zade Abidin (Aral)

Bakkaliye Tüccarı Moralı zade Ferit (Aral)

Borsa Komiseri Mehmet

Tütün Kooperatifi Başkanı Yüce Rıfat

Kocaeli Vapur Şirketi kurucularından Rıza Bedri (Babila) Bey namına Hasan Bedrettin (Babila)

Müskirat (İçki) Fabrikatörü İsmail Hakkı[9]

Müskirat Fabrikatörü Hasan

Milli İmalathane sahiplerinden Mustafa

Dakik (Un) Fabrikatörü Hacı Ali Bey oğlu Halit Eyüp[10]

Dakik Tüccarı Kanuni Şahit

Tüccardan Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu) Başkanı Hacı Ali

Yaprak Tütün Tüccarı Saka oğlu Mümtaz[11]

Yaprak Tütün Tüccarı Veysi

Yaprak Tütün Tüccarı Hakkı Selçuk (Acı Çeşme/Acı Su'da)

Yaprak Tütün Tüccarı Yusuf Osman

Yaprak Tütün Tüccarı Kavalalı Mustafa Sabri

Zahire Tüccarı Kalemci oğlu Salih Hakkı[12]

Deri ve Yapağı Tüccarı Hacı Murtaza oğlu Ahmet Nuri

Kereste Tüccarı Bekir Ağa oğlu Bekir Vehbi

Kereste Tüccarı Hacı Rıfat oğlu Mehmet Sabri (Yüce)

8 Hüseyin Sırrı Bellioğlu. Doğum 1876 Lefkoşa, vefat 28.09.1958. Baba adı Nuri, anne adı Ayşe. İlk ve ortaöğrenimini Lefkoşa'da tamamladıktan sonra İstanbul Mülkiye Mektebi'ne girdi. 1897'de Abdülhamit aleyhindeki faaliyetlerinden ötürü tutuklandı. 1898'de Kastamonu'ya sürüldü. 1902'de önce süresiz kalebentlik cezasına çarptırıldı, ardından cezası iki yıla indirildi. Cezası sona erdikten sonra 1905'te Kastamonu Belediyesi'nde sandık emini olarak çalışmaya başladı. II. Meşrutiyet'in hemen ardından Zonguldak kaymakamlığına atandı. Mudurnu, Düzce ve Adapazarı'nda kaymakamlık yaptıktan sonra1912'de Amare, 1913'de Kerbela ve 1916'da Amasya mutasarrıfı oldu. 1919'da İstanbul hükümetince görevden alındı. Meclis-i Mebusan'ın son döneminde (IV. Dönem) İzmit'ten milletvekili seçildi. Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerine ara vermesi üzerine Ankara'ya geçerek TBMM'e katıldı. 1921'de TBMM'yi temsilen Londra Konferansı'na katıldı. I. Dönem Cumhuriyet Halk Fırkası İzmit milletvekili iken 1922'de İktisat Vekilliği yaptı. 1923'de Meclis dışında kalınca İstanbul'da ticaretle uğraşmaya başladı. 1931'de yeniden IV. Dönem İzmit milletvekili seçildi.

9 Kocaeli Taze Hayat Müskirat Bayii. Bilimum meşrubat üzerine toptan ve perakende muamele yapar, Balık Pazarı 23, İzmit. Aktaran Oral Atilla, *Özgür Kocaeli Dergisi Pazar Eki*, 29 Aralık 2002, s. 7

10 İzmit'e ilk otomobili getiren ve bugünkü YKM yerinde ilk sinemayı açan kişi. Aktaran Sadettin Yalım, *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 1

11 Enver Paşa'nın İzmitli yaveri. Ünlü aktör Atıf Kaptan'ın (Terzioğlu) amcası.

12 Salih Kalemcioğlu, 1888 İzmit doğumlu. Baba adı Ahmet, anne adı Emine. İdadi mezunu. Çiftçi, Belediye ve Genel Meclis Üyesi, İzmit Ticaret Odası 2. Başkanı, Borsa ve Kocaeli Halk Bankası 2. Başkanı, Demokrat Parti IX. Dönem Kocaeli Milletvekili idi. Vefat tarihi 11.07.1964

Karabaş mahallesi Tüccar Mehmet oğlu Hasan

Kireç ve Yağlıboya Tüccarı İsmail Hakkı

Umran Ticarethanesi sahibi Esat (Demirsoy)

Tüccar ve Komisyoncu Ustrumcalı Oğullarından Sabri

Tüccar Hazım Efendi oğlu Osman Zeki (Akköseoğlu)

Taşköprülü Tüccar Mustafa

Zahire Tüccarı Şemsi Bey oğlu Selahattin

Nalburiye Tüccarı Arif Efendi oğlu Kamil

Tüccar Abdülkerim

Manifatura Tüccarrı Mehmet Nuri

Manifatura Tüccarrı Zihni (Kaman ?)

Manifatura Tüccarrı Macit

Manifatura Tüccarı Kadızade Recep Efendi mahdumlarından Hüseyin

Manifatura Tüccarı Cemal Bey oğlu Bekir

Manifatura Tüccarı Zade Hacı Ali

Manifatura Tüccarı Yüzbaşı oğlu Faik Nüzhet (Belgin)

Manifatura Taciri Uzun Ömer oğlu Ömer Hulusi

İstikamet Bakkaliye Mağazası'nda Şevket

İstikamet Bakkaliyesi'nde Kemal

Bakkaliye Tüccarı Hacı Şefik (Kapanönü'nde)

Nurettin Paşa caddesinde (İstiklal cad.) Bakkaliye Tüccarı Hacı Osman[13]

İstanbul'da Bakkaliye Tüccarı Hafız Mehmet

Hereke'li Bakkaliye Tüccarı Hüseyin

Hazır Elbise Tüccarı Mustafa

Kavafiye Tüccarı Tüysüz oğlu (ayrıca kartpostal editörü) M. (Mehmed) Nazif

Tüccardan Ali Rıza Efendi oğlu Kemal (Öz)

Avukat Ali Vasfi (Akalın)

Avukat Abdül Aziz

Avukat Ragıp (Akça)

Bağçeşme'de Celep Tüccarı Salih

Kapanönünde Kasap Hakkı

Kapanönünde Kasap Sarı Ali

Eseler Karye'sinden (köyünden) Zürra (Çiftçi) Mehmet

İstiklal-i Milli Fırıncı Hasan İbrahim

13 Yusuf Dinçkal'ın patronu

Merkez Eczanesi sahibi Hasan Behçet (Diker)

Ziya Eczanesi sahibi Yusuf Ziya (Heper)

Kocaeli Eczanesi Sahibi Yusuf İzzet (Bilgisu)

İhsaniye Karyesi'nde (Köyünde) Gürcü oğlu Ali Rıza (Acara?[14])

Kandıralı Hatıp Tüccarı (oduncu) Hafız Hüsnü oğlu Hasan

Kandıralı Hatıp Tüccarı Tevfik Bekir oğlu (*Sultan Orhan Mahallesi'nden Beyaz kurdeleli İstiklal Madalyası sahibi*)[15] Hurşit (Güneş)

Kandıralı Hatıp Tüccarı Asım Efendi oğlu Raif (Erim)[16]

Kandıralı Bakkaliye Tüccarı Niyazi oğlu İsmet (Yelkencioğlu)

Kandıralı İsmet Bey oğlu(*Çarşı Mahallesi'nden Beyaz kurdeleli İstiklal Madalyası sahibi*)[17]Niyazi (Yelkencioğlu)

İstanbul'da Ecza-i Kimyeviye Tüccarı Ramazan zade Cemal Bey namına Hüseyin Bedrettin (Babila)

Himmet oğlu Hüseyin Fikri

Kooperatif Eksperi Mehmet Nuri (Kıral)[18]

İnşaat Kalfası Vahdettin

Diş Tabibi Ali

Bahriye Müteahhitlerinden Haşim[19]

Hereke Fabrikası Muhasebecisi Emin (Belen ?)

Hereke Fabrikası Müdürü Reşat (Benerli 1925-1935)

Adapazarı Ticaret Odası Reisi Hayri

Adapazarı Borsa Komiseri Halit

Adapazarı İslam Ticaret Bankası Müdürü Ahmet Asım

Adapazarı'nda Eczacı Raşit

Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Ticaret Odası Başkanı Babilazade Hüseyin Bedrettin (Babila), Başkan Yardımcılığı'na Kalemcizade Salih, üyeliklerine Tuhafiye ve Itariye tüccarı Ali Rıza zade Kemal (Öz), Bakkaliye Tüccarı ve Belediye Reisi Abidin (Aral) Bey zade Ferit (Aral), Komisyoncu Ustrumcalıoğulları'ndan Sabri, Yaprak Tütün Tüccarı Kavalalı Mustafa Sabri ve Kandıralı Asım Efendi zade Raif Bey (*Çarşı Mahhallesi'nden Beyaz kurdeleli İstiklal Madalyası sahibi*),[20] müdürlüğüne Adapazarı İslam Ticaret Bankası İzmit şubesi eski müdürü Edip Bey ve muhasebeciliğine Kocaeli Vapur Nakliyat Şirketi muhasebecisi Ziya Bey atanırlar. İlk murakıp ise Ümran Ticarethanesi sahibi Esat Bey (Demirsoy) idi.[21]

14 Birinci Meclis'te Batum Milletvekili olarak görev yapmış olup 1923'deMilletvekilliği sona erince Kocaeli-İhsaniye Köyünde bir süre çiftçilikle meşgul oldu. 1931'de Adalet Bakanlığından bir hâkimliğe atanması istemesi ile 2 Haziran 1931'de Uşak Mahkemesi Mülazımlığına tayin edildi. 6 Şubat 1935'te hâkimlikten istifa ederek 20 Haziran 1935'ten itibaren PTT genel müdürlüğünde avukatlık yapmaya başladı. 12 Ağustos 1938'de bu görevi de son buldu. Sonraki yaşamını Ankara'da avukatlık yaparak geçirmiştir. 11 Ağustos 1969'da vefat etmiştir.

15 *TBMM Zabıt Ceridesi,* 15 Şubat 1926, C.1, s. 195

16 *TBMM Zabıt Ceridesi,* 15 Şubat 1926, C.1, s. 195

17 Olasılıkla Adapazarı Emniyet Bankası'nın da ortaklarından. Bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 24 Mart 1933, s. 6

18 İstiklal Caddesi'nde Roma Dönemi Anıtsal Çeşme Kalıntıları üzerine kurulu konak sahibi

19 Ulugazi İlkokulu'nun müteahhiti. Dönemin Kocaeli Valisi Kara Eşref (Sayıt), bu yapıyı hiç beğenmedim deyince ertesi sabah okulun merdivenlerinde kendini asarak hayatına son vermişti. Aktaran Sadettin Yalım, *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 1

20 *TBMM Zabıt Ceridesi,* 15 Şubat 1926, C.1, s. 195.

21 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki*, 1977, s. 1.

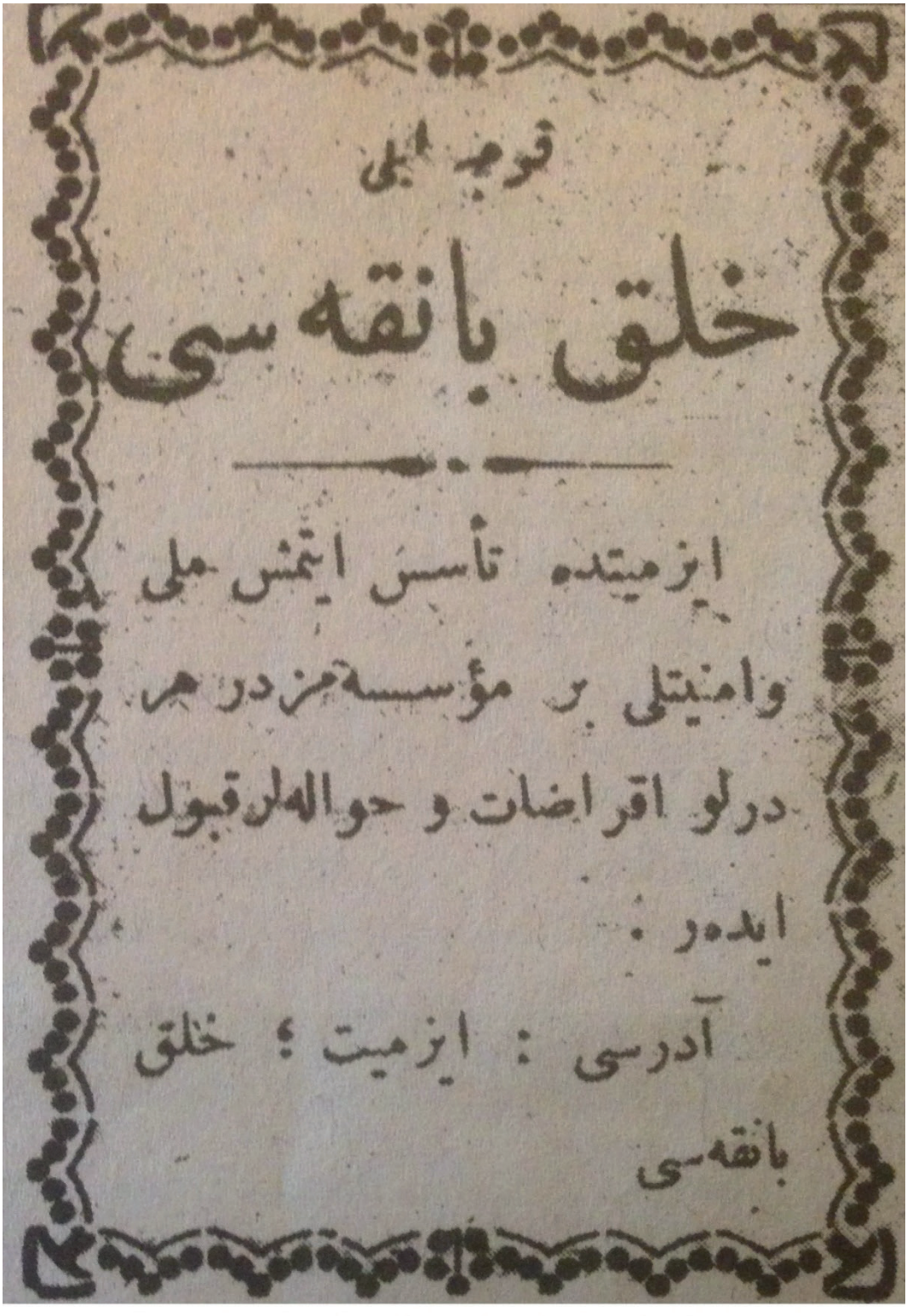

1927 Kocaeli Halk Bankası'na ait bir ilan.
Kocaeli Halk Bankası İzmit'te teessüs etmiş milli ve emniyetli bir müessesemizdir. Her türlü ikrazat ve havaleler kabul eder. Adres: İzmit, Halk Bankası

Özgür Kocaeli, 1 Aralık 2002

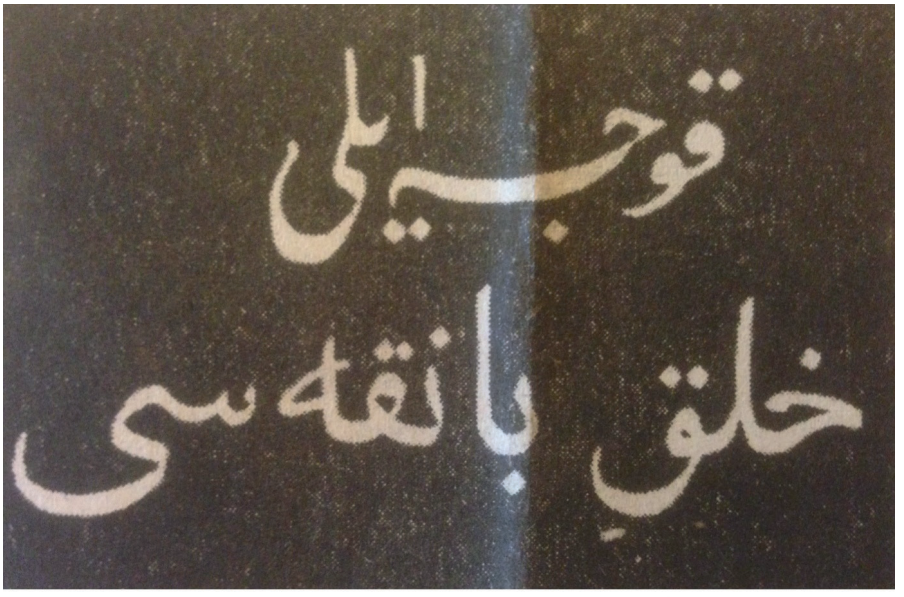

1927 Kocaeli Halk Bankası Cüzdanı

Özgür Kocaeli, 1 Aralık 2002

Genç Cumhuriyet, bir ulus devlet oluşturmanın gereklerinden biri olarak ekonomik alanda milli unsurları öne çıkarmayı öngörüyordu. Devlet eliyle organize edilecek bankacılık sistemi üzerinden Türk- Müslüman tüccarın ekonomik örgütlenmesi ve milli tüccar oluşturma çabaları öncelikli idi. Devlet, bu doğrultuda milli bankalar kurma çabası içine girdi. Bu nedenle Kocaeli Halk Bankası kurucularına Celal Bayar tarafından 1924 yılında kurulmuş İş Bankası'na katılma teklif edilmişse de kabul görmemişti.[22] 1926 Yılında İzmit Sancağı'nda faaliyet gösteren bankalar şunlardı. İzmit'te Ziraat Bankası, İslam Ticaret Bankası; Karamürsel'de Ziraat Bankası; Kandıra'da Ziraat Bankası; Hendek'te Ziraat Bankası; Gebze'de Ziraat Bankası; Adapazarı'nda İslam Ticaret Bankası, İslam Emniyet Bankası, Ziraat Bankası.[23]

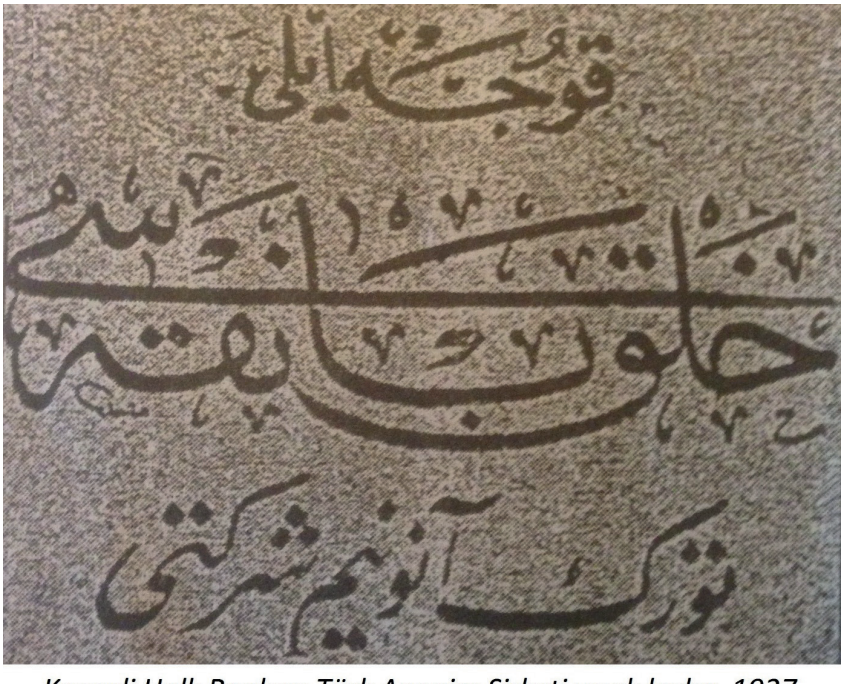

Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi yazılı levha. 1927

Özgür Kocaeli, 1 Aralık 2002

22 Rıfat Yüce, *Türk Yolu Gazetesi*, 11 Mart 1947, s. 1; *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İstanbul 2007, s. 458

23 Oral Atilla, *Özgür Kocaeli Pazar,* 1 Aralık 2002, s. 7

Kuruluş günlerini Faik Nüzhet Belgin şu sözlerle anlatıyordu:"*Sevdiğim insanlardı hepsi. Hüseyin Bedreddin, Kemal Öz, Ferit Aral. Düşünceyi ilk ortaya attıklarında bir an tereddüt ettik. Fakat çevrenin desteği ile kentin ihtiyacını göz önüne alarak sonunda bu girişimi gerçekleştirdik.*" Bir diğer kurucu Sadettin Yalım ise şunları ekliyordu: "*Bu gün kuruculardan üç kişi hayattayız. Ben, Faik Nüzhet ve şimdi hayatını İstanbul'da sürdüren İsmail Hakkı Bey. Her ne kadar aramızda bazı anlaşmazlıklar olmuşsa da hakkını yememek lazım, banka kurmak fikri Kemal Öz'den çıkmıştır. En çok destekleyen de tütün tüccarı Hakkı Selçuk Bey olmuştur. Çalışmalar ve incelemeler yapıldıktan sonra 40 kişilik bir heyet dönemin Valisi Vehbi Berk'e* (Demirel) *konuyu açarak destek istemiştir. Hatırladığım kadarı ile bu heyette Esnaf Dernekleri Başkanı Hakkı Selçuk, aktar Ali Rıza Kemal (Öz), Faik Nüzhet Belgin, Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey, Kalemci Salih Efendi, Bakkal Cemalettin Efendi, Hacı Mürteza Ahmet, Hüseyin Bedrettin Babila, Ticaret Odası kâtibi Kadir Bey gibi kişiler vardı. Eski Ticaret Odası'nın alt katında sık sık toplanıp kırk kişilik kurucu üyeler seçildi. Bankamız kısa sürede benimsendi, gelişti ve bir zaman sonra eski tütün tüccarı Kamil Bey'in mağazasına taşındı. Şimdi Çiçekçi Zihni İnanç'ın dükkânının yanındaki dükkandır İlk müdür Türk Ticaret bankası emekli müdürlerinden Edip Bey idi. İlk muhasibimiz de Hakkı Önen'dir. Bunların yanı sıra Kocaeli Bankası Müdürlüğü şerefine erişmiş Asım ve Rıfkı Beyleri de takdirle anmamak elde değildir.*"[24] Banka daha sonra Çinili Fırın'ın oraya, ardından da Kapanönü'ne taşınacaktır.

Sadettin Yalım, bankanın kuruluşundaki amacı yıllar sonra Meclis'te Kocaeli D.P. Milletvekili olarak Çorum Mebusu Hüseyin Ortakçıoğlu'nun, Halk Bankası ve Halk Sandıkları Hakkındaki Kanun'da değişiklik önergesine verdiği destek nedeniyle şöyle açıklıyordu: [25]

"Muhterem arkadaşlar, yarım milyona yaklaşan küçük esnaf ve sanatkârımızı ilgilendiren, Halk Bankası sermayesinin 150 milyon liraya çıkarılması hakkındaki kanun teklifini büyük bir zevkle benimsedim. Bir esnaf ailesini, ortalama altı nüfus kabul edersek üç milyona yakın vatandaşımızın yararlanmasına sunulan bu kanun teklifinin, Türkiye'mizin kalkınma çabalarına uygun olarak, gerçekten sermayesizlikten gelişememiş küçük sanatkârlarımızı ve esnafımızı sevindirecek, onların yapıcı güçlerini bugünün teknik imkânları ile donatarak hem kendilerine, hem ülkeye daha yararlı bir hale getirecektir. Küçük esnaf ve sanatkârlarımızın gerektiğinde işleyecekleri bir malzemeyi almak için gereken 500 lirayı bulmak için başvurmadıkları kapı kalmaz. Aile efradının nafakasını temin etmek için, cirosunu artırması gerekse bir yerden para bulamaz. Ya murabahacıya (peşin alıp yüksek karla satan) başvuracak, veya mevcut bankalara kendi kredisi olmadığı için bin minnet ile iki tüccar kefil göstermek suretiyle, üç ay vadeyle ve güçlükle para alabilecek. Halbuki arkadaşlar, bugün Halk Bankası ile Esnaf ve Kefalet kooperatiflerinin bulunduğu şehir ve kasabalardaki küçük esnaf ve sanatkârımızın iş hacimleri genişlemiş, refahları olabildiğince artmış, ticaretleri yoluna girmiştir. Zira dün yok sayılan esnaf bugün birbirlerine karşılıklı kefil olmak suretiyle 9 ay vade ile 5 bin liraya kadar para alabilmektedir. Kalkınan esnafımız kendilerine küçük sanayi çarşıları yapmakta, dükkân sahibi de olmaktadırlar. Nitekim bundan 10 gün kadar önce İzmit'te 92 dükkânı kapsayan bir sanayi mahallesinin ihalesi yapılmıştır, bugünlerde temeli atılacaktır. Düne kadar güçlük içinde olan seyyar ve küçük esnaf Halk Bankası ve Esnaf Kefalet Kooperatiflerinin yardımı ile her gün biraz daha ileri giderek memleketimiz ekonomisi ve sanayine faydalı olmaktadırlar. Özellikle Sayın Meclisimizin esnafı koruma amacıyla Kazanç Vergisinden muafiyet kanununu kabul etmesiyle kendilerine gösterilen ilginin farkında olan bu vatandaşlar minnettardırlar. Yukarda belirttiğim sebeplerle Halk Bankası'nın da 150

24 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 1
25 *TBMM Zabıt Ceridesi,* 30 Kasım 1956, s. 193-194

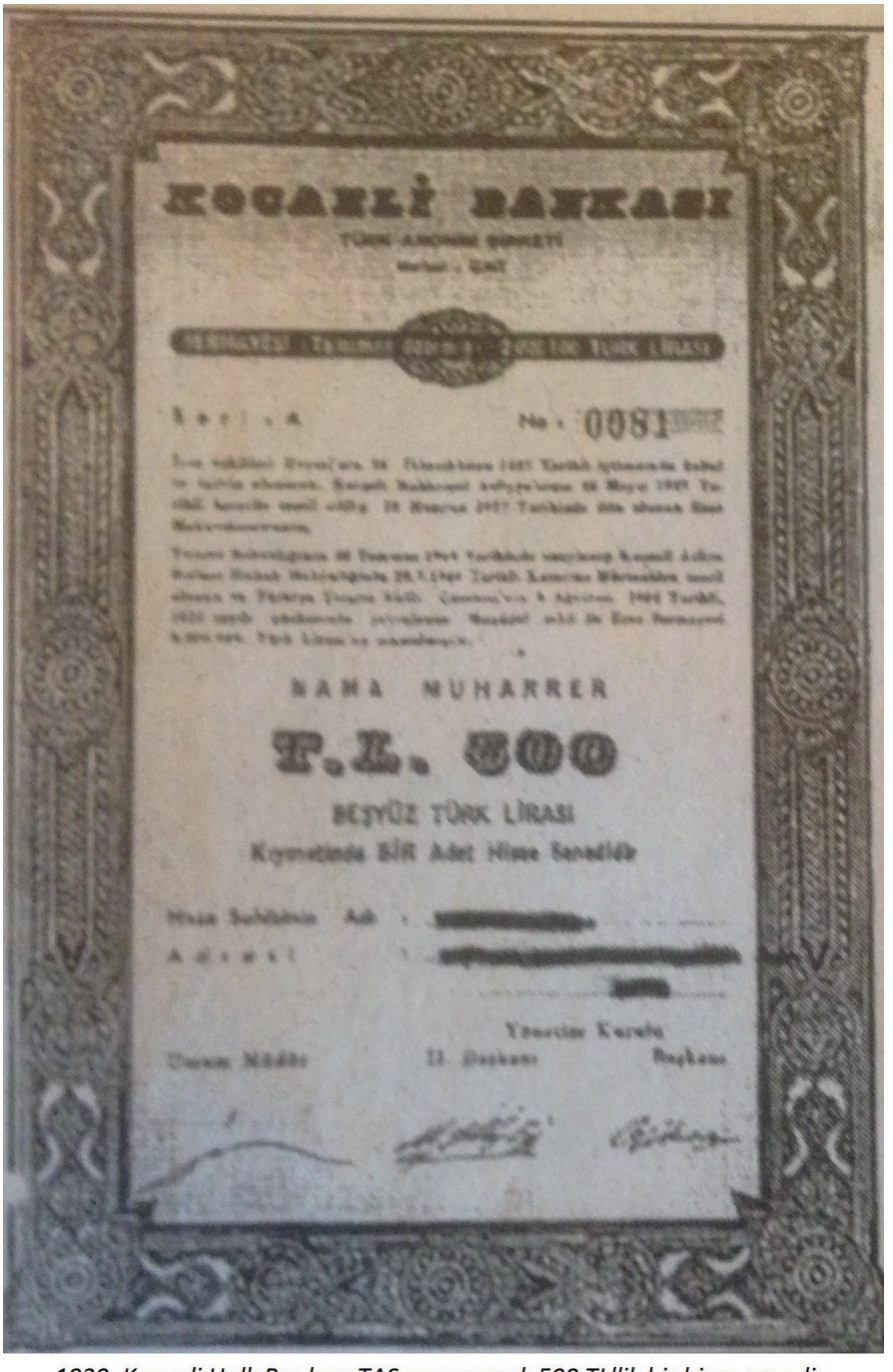
KOCAELİ BANKASI

NAMA MUHARRER

T.L. 500

BEŞYÜZ TÜRK LİRASI

1929, Kocaeli Halk Bankası TAŞ nama yazılı 500 TL'lik bir hisse senedi.
Özgür Kocaeli Gazetesi, 1 Aralık 2002

milyon lira sermayesi olmalıdır. Bu itibarla Bütçe Encümeninin, beş senede on'ar milyon lira olmak suretiyle elli milyon lira ile katılması teklifi yerinde değildir. Yani Hazinenin elli milyon lira ile iştiraki yeterli değildir. Ticaret Encümeni mazbatasında kaydedildiği şekilde bu sermayenin bütçeden 150 milyon lira olarak kabulü ile 10. Devre Büyük Millet Meclisimizin hayırlı kararları arasına girsin. İsmi de Türkiye Halk Bankası olmalıdır. Esbabı mucibe mazbatasında yazıldığı üzere, Kocaeli vilâyetinin merkezi olan İzmit'imizde de bu ihtiyaç çok evvel 28 sene evvel düşünülmüş ve benim de kurucusu olduğum "Kocaeli Halk Bankası" vardır. İsim benzerliğinden kimi yanlışlıklar olmaktadır. Çok muhterem arkadaşlarım, küçük esnafımızın yakın ilgi ve sermayeye ihtiyaçları vardır. Muhterem Meclis arkadaşlarımızın da bu kanaatte olduklarından eminim. Bu münasebetle Ticaret

Encümeni mazbatasının ikinci maddesinin aynen kabulünü isteyen bir takrir veriyorum, kabulünü sizlerden rica ve istirham ediyorum."

Toplantı Mahalleri

İzmit Halkevi Salonu ve Gazinosu bir çok kez Ortaklar Kurulu toplantılarına ev sahipliği yapmış olup, Kurul'un 23 Mart 1936,[26] 11 Mart 1937,[27] 15 Mayıs 1937,[28] 5 Mart 1938,[29] 11 Mart 1939,[30] 23 Mart 1940,[31] 8 Mart 1941,[32] 9 Ağustos 194,[33] 18 Mart 1944, 8 Nisan 1944,[34] 23 Mart 1946,[35] 8 Mart 1947,[36] 27 Mart 1948,[37] 23 Mart 1954,[38] 19 Mart 1955,[39] tarihlerinde burada toplandığı görülmektedir.

Banka'nın kuruluş sürecinde adının içinde "Halk" kelimesini barındırması, tek parti dönemindeki kuruluş süreci ve kurucular göz önüne alındığında CHF ile yakınlığı kabul edilebilir.[40]Nitekim kuruculardan ve partinin önde gelenlerinden Rıfat Yüce de bankanın 20.inci kuruluş yıldönümü nedeniyle yazdığı yazıda "*Halk Bankası'nı İzmit Halk Partisi kurmuş ve yaşatıyor. Yalnız şuna dikkat olunmalı ki bankayı yönetenler banka işlerinde hassas olmalı ve onu korumalıdır*".[41]Ancak toplantıların çoğunlukla "Halkevi" salonlarında yapılmasının en önemli gerekçesi o yıllarda İzmit'te benzeri toplantıların yapılabileceği yapıların yokluğudur.

Türkyolu

Vatandaş ! Kızılay'a üye ol

Halk Bankası nasıl teşekkül etti?

Yazan : RİFAT YÜCE

Moskova Konferansı toplandı

Konferansta dünya barışının mukadderatını tayin edecek olan Almanya meselesi konuşulacak

11 Mart 1947 tarihli Türkyolu Gazetesi'nde "Kocaeli Halk Bankası"nın 20. kuruluş yıldönümü nedeniyle Rıfat Yüce'nin "Nasıl Kuruldu" başlıklı yazısı.

26 *Resmi Gazete,* 19 Şubat 1936, s. 6118
27 *Resmi Gazete,* 11 Şubat 1937, s. 7654
28 *Resmi Gazete,* 7 Haziran 1937, s. 8247(Esas mukavelenamenin evvelce ilân edildiği üzere 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 43, 45, 47, 48, 49'uncu maddeleri ile dahilî talimatnamenin değişikliğine oybirliği ile karar verilmiştir)
29 *Resmi Gazete,*4 Şubat 1938, s. 9337
30 *Resmi Gazete,* 10 Şubat 1939, s. 11270
31 *Resmi Gazete,* 7 Mart 1940, s. 13462
32 *Resmi Gazete,* 11 Şubat 1941, s. 424
33 *Resmi Gazete*, 22 Temmuz 1941, s. 1399
34 *Resmi Gazete,* 29 Mart 1944, s. 6654-55
35 *Cumhuriyet Gazetesi,* 22 Şubat 1946, s. 6; Resmi Gazete, 26 Şubat 1946, s. 10175
36 *Resmi Gazete,* 15 Şubat 1947, s. 111892
37 *Resmi Gazete,* 9 Mart 1948, s. 13718
38 *Resmi Gazete*, 20 Şubat 1954, s. 8236
39 *Resmi Gazete,* 21 Şubat 1955, s. 11078
40 "Halk Fırkası" adıyla kurulan partinin adının başına 1924'te "Cumhuriyet" sözcüğü eklenmiş, 1935'teki 4. Kurultay'da da bugünkü "Cumhuriyet Halk Partisi" adı benimsenmiştir.
41 Rıfat Yüce, *Türk Yolu Gazetesi*, 11 Mart 1947, s. 1; *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İstanbul 2007, s. 458

Bankanın İştirakleri

Bankanın iştirakleri olarak Banktaş Ticaret ve San. Ltd.,[42] Sapanca Gölü ve civarı Bayındırlık Türk Anonim Şirketi ve İspak İzmit Sıvı Paketleme San. A.Ş. görülmektedir. 1937 Yılında Adapazarı'nda ortaokul yaptırılmış. İzmit Halkevi ve Liman Dairesi'nin temeli atılmış. 2 Mayıs 1938'de 5 Yıl süreli, 35 bin lira sermayeli "Marmara Yaprak tütün Ticaret Türk Limited Şirketi" kurulmuş ve başarılı olamayınca 1942 yılında kapatılmıştır.[43]İstanbul Beşiktaş'ta bir şubesi bulunan 35 bin lira sermayeli Marmara Yaprak Tütün Şirketi'nin Yön. Krl. Başkanı Faik Nüzhet Belgin, Müdürü Asım Ardaman, ortağı da 5.000 liralık sermaye katılımı ile İzmit'li tütün tüccarı Zühnü Tüter idi.[44] Kandıra Hastahanesi inşaatı Müteahhit Rafet Özmanay ile başarıyla gerçekleştirilmiş, Sapanca'daki Turistik Otel inşaatı karlı olmasa da yöreye güzel bir tesis kazandırılmış ancak sermayenin kıtlığı daha büyük yatırımlara olanak tanımamıştır. İzmit-Gölcük-Karamürsel yolu, İzmit Sahil yolu, İzmit Lisesi, Erkek Sanat Okulu, Devlet Hastahanesi'nin kazandırılmasında katkısı olmuştur. Ayrıca, Genel Müdürlük binasının alt kısmındaki dükkanda vinleks türü malzemeler satan bir dükkan işletilmiştir.

1980 Yılı sonu itibarı ile bankanın iştirakleri (taahhüt edilmiş sermayenin tamamı ödenmiş) Merkez Bankası (2.200 TL), İş Bankası (200 TL), Ticaret Bankası (6.550 TL), Good Year A.Ş. (22.500 TL), Kimtes Kimya Tesisleri A.Ş. (50.000 TL), İspak Sıvı Paketleme Sanayi A.Ş. (505.000 TL) ve Banktaş Ticaret ve Sanayi Ltd. (550.000 TL) olarak verilmiştir.[45]

Rekabet

1948 *Annuaire Oriental* adlı yıllıkta İzmit'teki bankalar şöyle listelenmektedir:[46] Kocaeli Halk Bankası, Türk Ticaret Bankası, Türkiye Ziraat Bankası. Ancak kısa bir süre sonra kentteki sanayi yatırımları birlikte 1950'li yıllarda Etibank,[47] Emlak Kredi Bankası,[48] İş Bankası,[49] Halk Bankası,[50] Yapı Kredi Bankası,[51] Sümerbank,[52] Denizcilik Bankası[53] da şube açacak, kendi binalarını inşa edecekler,[54] ilgi çekici kumbara dağıtımları,[55] reklamlar ve oturma bankları dağıtımı artacak,[56] yardım çalışmalarına katılacaklar,[57] hatta kente özgü çekilişler yapacaklar[58] ve rekabet kızışacaktır. Küçük ve bölgesel banka olmasının yanı sıra bu yıllardaki ağır göç dalgasının kentin demografik yapısını oldukça değiştirmiş olması, Kocaeli Bankası için bir dezavantaja dönüşmüştü. Öte yandan, kuruluş yıllarında halkın altın dışında bir tasarruf geleneğinin olmaması, sonraki yıllarda Kocaeli'nin (başlangıçta ısrarla taliplisi olduğu ancak sonraları biraz iradesi dışı) tüm alanlarını, dışarıdan

42 *Sesim Dergisi,* 20 Ağustos 1969, S. 24, s. 21; Banktaş 31.12.1980 İtibarı ile tasfiyeye gitmiştir. *Kocaeli Bankası T.A.Ş "Ellidördüncü Hesap Yılı" (1980),* İzmit 1981, s. 8
43 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3
44 Rıfat Yüce, *Türk Yolu Gazetesi*, 11 Mart 1947. Aktaran Oral Atilla, *Ö. Kocaeli Gazetesi Pazar*, 1 Aralık 2002, s. 7
45 *Kocaeli Bankası T.A.Ş "Ellidördüncü Hesap Yılı" (1980),* İzmit 1981, s. 18
46 Oya Şenyurt, *1923-1960 İzmit – Cumhuriyet'in Tanıkları Binalar*, İstanbul 2010, s. 92
47 *Hürsöz Gazetesi,* 7 & 31 Ekim 1958, s. 1; *Demokrat Kocaeli*, 22 Ocak 1960, s. 1;*Demokrat Kocaeli*, 17 Şubat 1960, s. 1
48 *Bizim Şehir,* 15 Temmuz 1954, s. 1; *Bizim Şehir,* 24 & 25 Kasım 1954, s. 1; *Hürsöz Gazetesi*, 2 Eylül 1955, s. 2
49 *Türkyolu,* 24 Temmuz & 14 Ekim 1954, s. 1
50 *Türkyolu,* 6 & 7 Ağustos 1954,s. 1; *Bizim Şehir,* 7 Aralık 1954, s. 1; *Türk Yolu*, 7 Aralık 1954, s. 1; *Bizim Şehir*, 18 & 19 Aralık 1954, s. 1
51 *Azim*, 20 Aralık 1955, s. 1; *Türkyolu*, 22 Şubat 1955,s. 1; *Bizim Şehir*, 3 Ekim 1955, s. 1
52 *Bizim Şehir,* 8 Kasım 1958, s. 1; *Bizim Şehir*, 16 Kasım 1958, s. 1; *Bizim Şehir*, 18 Kasım 1958, s. 1; *Azim*, 19 Kasım 1958, s. 1
53 *Sesim*, 5 Haziran 1970, S. 43, arka kapak
54 *Demokrat Kocaeli,* 23 & 30 Ocak 1960, s. 1 (İş Bank); *Bizim Şehir*, 28 Ağustos 1955,s. 1 (Emlak Bank); *Türkyolu,* 4 Eylül 1955, s. 1 (Emlak Bank)
55 *Azim,* 12 Ekim 1956, s. 1 (Emlak Bank); Hürsöz, 31 Ekim1954, s. 1 (Emlak Bank)
56 *Azim,* 10 Ocak 1956, s. 1 (YKB); Azim, 14 Temmuz 1955, s. 1
57 *ürkyolu*, 24 Aralık 1954, s. 1
58 *Hürsöz*, 2 & 6 Aralık 195..(Etibank); *Bizim Şehir*, 3 Ekim 1954, s. 1 (Ziraat Bankası); *Bizim Şehir*, 15 & 16 Kasım 1958, s. 1 (Sümerbank); *Sesim*, 5 Haziran 1970, S. 43, arka kapak (Denizcilik Bankası)

sermayenin oluşturacağı sanayiye açması sonucu yalnızca komisyoncu konumunda kalıp, yerli yatırımcı ve kendi sermayesini oluşturamaması, amblem olarak kendisi gibi yerel bir figür olan İzmit'in "Çınar Yaprağı"nı seçmiş olması, bankanın müşteri portföyünün genişlemesine olanak sağlamayacaktı. Çınar ambleminin son halini verenler de yine bankanın personeli idi. Bac Şubesi Müdürü Şeref Turan Bey'in çizimini daha sonra enstitü mezunu Hanife Kaya geliştirmiş, son rötuşları da bankanın reklam işlerine bakan Erhan Bey yapmıştı.[59]

Eleştiriler

Ancak Kocaeli Bankası'nın tek sorunu büyük bankalar değildi. Çok partili düzene geçildikten sonra Demokrat Parti'ye yakın Hürsöz Gazetesi'nden de zaman zaman bankaya sert eleştiriler gelmekteydi. Örneğin:

"24.03.1951 Günü Halkevi'nde Halk Bankası'nın toplantısı yapılmış, sıra ile Salim Patır, İsmail Pekaydın, Nazmi Oğuz, İsmet Yelekenci ve Kemal Öz söz almışlardır. Kuvvetli bir savunmaya giren "Halk Bankacılar", evvelce tütün ve inşaat gibi işlere bağladıkları sermayenin halka hizmet ve bankaya gelir açısından başarılı olduklarını söylemişler, geniş eleştirilerde bulunanları etkisiz hale getirmeye çalışmışlardır."[60]

veya,

"*Demokrat Parti'den önce Halk bankası, memleket hizmetlerine ayrılan paraların burada tevakkuf ettirilerek bilhassa "siyaseti" esas tutarak, birçok sıkıntılar geçirmiş, adeta bir ihale merkezi haline gelmiştir. Burası halka hizmet etmekten uzak kalmıştır*[61]*. Halk Bankası küçük sermayesi ve sermayedarlarının çoğu muhalif partiye mensup olması itibarıyla zaten öteden beri sarsılmış, halka faydalı olmayacak bir duruma gelmiştir."*[62]

Ortaklar Kurulu Kararları &Sermaye Artırımları

1927 - 50.000 TL (Kuruluş Sermayesi)

1929 - 100.000 TL

1947 - 200.000 TL

1952 - 500.000 TL

1959 - 2.000.000 TL

1967-3.000.000 TL

1970-5.000.000 TL

1976-10.000.000 TL

1980-30.000.000 TL

1981-600.000.000 TL

59 Sözlü olarak aktaran *Hanife Kaya*
60 *Hürsöz*, 26 Mart 1951
61 *Hürsöz*, 5 Mayıs 1951
62 *Hürsöz*, 30 Kasım 1952

1982-4.000.000.000 TL

Şirket, Hürriyet Caddesi üzerindeki İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'nın alt katında faaliyete geçmişti.[63] 17 Mart 1928'de alınan kararla 4 Şubat 1929'da sermaye 100.000.- TL'ye çıkartıldı.[64] Daha sonra uzun bir süre Kalemci oğlu Salih Bey tarafından vekaleten idare edilmekte olan banka müdürlüğüne 1931 Eylül ayında Trabzon İş Bankası eski muhasebecisi Rıfka Bey atandı.[65] Bankanın 1930'ların ortasındaki müdürü Hakkı Önen Bey'di.[66] Banka, 1942 yılında gazete ilanları ile yine banka müdürü ararken, isteklilerin özgeçmiş ve referansları ile şirket merkezine başvurulması istenmişti.[67]

Yıllık Olağan Hissedarlar (beş hisseye sahip) toplantısı 19 Mart 1930 günü gerçekleşmiş,[68] bir sonraki yıl ise 18 Mart 1931 günü şirket merkezinde yapılmıştır.[69] 8 Mart 1934 günü Hissedarlar Umumi Heyeti, sermayenin % 10'undan fazlasına sahip ortakların teklifi ile İzmit Fırka (CHF) mahfilinde toplanırken sermayenin bir kat arttırılması kararını da almışlardır.[70]

Kocaeli ve Ticaret Odası'ndan bildirildiği üzere Ticaret Sicili'nde 752 numara ile kayıtlı Kocaeli Halk Bankası'nın Ana Sözleşme'sindeki 1,2 ve 7. maddelerinin değişiklikleri İcra Vekilleri Heyeti'nce 25 Temmuz 1935 tarihinde onanması[71] ve Cumhurbaşkanı'nın tasdikini takiben 21 Ekim 1935 tarihinde tescil olunmuştur.[72] (Bkz. Ek. 1)

Yönetim Kurulu üyelerinden ilk ölüm 1933 yılında olmuş, Mustafa Sabri Bey vefat etmiş, yerine Avukat Hacı Aziz Bey getirilmiştir. 1935 yılında da Mehmet Edip'in yerine Muhiddin Bey getirilirken, kuruculardan Sadettin Bey istifa etmiştir. Bir başka yönetim kurulu üyesi Nazif Tüysüz de 1936 yılında vefat etmiştir. Kuruluşundan beri Yönetim Kurulu Başkanlığı'nı yapan Hüseyin Bedrettin'in yerine 1938 yılında Faik Nüzhet Belgin geçmiştir.[73]

1936 Kocaeli Halk Bankası Personeli ve Ortakları. 1. Manifatura Tüccarı Zihni Kaman, 2. Yardımcı Muhasebeci Şevket Argıt, 3. Muhaberat Şefi Sadi Asal, 4. Muhasebe Şefi Hakkı Süral, 5. Muhaberat Memuru Şeref Turan, 6. Kavafiye Tüccarı Sedat Tüysüz, 7. Avukat Abdül Aziz, 8. Tütün Tüccarı Mehmet Nuri, 9. .....(?)....., 10. .....(?)....., 11. .....(?)....., 12. Kandıra Tüccarlarından Raif Erim, 13. Deri Tüccarı Ahmet Aytulu, 14. .....(?)....., 15. Avukat Nail Bilci, 16. Manifatura Tüccarı Faik Nüzhet Belgin, 17. Banka Müdürü Asım Ardaman, 18. Denetçi Macit Kaman, 19. Yön. Krl. Üyesi Hasan Yüksel, 20. Yön. Krl. Üyesi Davut Hamdi, 21. Halkevi Muhasebecisi Halil Neşter, 22. Tütün Eksperi H.Fehmi Ulusoy, 23. Banka Müstahdemi Salih Korkut, 24. Kırtasiye Taciri Sadettin Yalım, 25. Tüccar Terzi Müfit Saner, 26. Nakliye, Taahhüt işleri tüccarı Mahir Kışınbay, 27. Muhasebeci, Müdür Vekili Hakkı Önen, 28. Esnaf Sarı Ali, 29. Emlak Sahibi Eğinli Mehmet Usanmaz. Genel Kurul hatırası. Halil Neşter, Tahtakale'de Auer Sobaları'nı Türkiye'ye getiren Sağkol firmasının sahibi idi. (Aktaran Erol Alpaslan) İlker Kumral Arşivi

63 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 33 - 34'den naklen (20.11.2010) *Kocaeli Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Birinci Yıl, 19 Haziran 1927, S. 15, İlan no. 32, Sicil no. 475 & 752.

64 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 36'dan naklen: Sermayenin ellibin liradan yüzbin liraya yükseltilmesi ile ilgili işbu ilan, Kocaeli gazetesinin 28.Şubat.1929 tarih ve 253 sayılı, *Hür Fikir Gazetesi*'nin 28 Şubat 1929 tarih ve 479 sayılı nüshalarında yayınlanmıştır.

65 *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1931, s. 4

66 M. Hikmet Bayar, *Bir Zamanlar İzmit,* İstanbul 2002, s. 129

67 *Cumhuriyet,* 18 & 19 Nisan 1942, s. 4

68 *Cumhuriyet,* 19 Şubat 1930, s. 8

69 *Cumhuriyet,* 12 Şubat 1931, s. 7

70 *Cumhuriye*t, 7 & 18 Şubat 1934, s. 8

71 *BCA, 30..18.1.2, 78.73..2, 25 / 131-108, Temmuz 1937, S. 3048*

72 *Resmi Gazete*, 21 Ekim 1935, s. 5732

73 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki*, 1977, s. 3

11 Mart 1937 toplantısında 1936 senesi bilanço ve kâr zarar hesabı onaylanarak, yönetim kurulu üyeleri ve denetçiler aklandıktan sonra geçici olarak üyeliğe seçilmiş olan Bay Nail, Hasan Yüksel ve Ömer Lûtfi'nin seçimlerinin onayı ve bunların ve Bay Muhittiın'in ikişer sene süreyle üyeliğe yeniden seçilmelerine ilaveten Bay Macid ve Mahmud'un bir sene süreyle denetçi olarak seçilmeleri onaylanmıştır.[74]

Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi hissedarlar genel kurulu, ana sözleşmenin ve iç yönetmeliğin değişmesi için 15 Mayıs 1937 tarihine rastlayan cumartesi günü saat 11'de Halkevi okuma salonunda toplantıya çağırılmıştır. Toplantıya bir hisse sahibi dahi iştirak edebilecektir. Değiştirilmesi önerilen ana sözleşme maddelerinin eski ve yeni şekilleri aşağıda gösterilmekte olup, hissedarların katılımları rica olunur[75] sözleri ile davet olunan ortakların oy birliği ile kabul ettikleri değişiklikler Resmi Gazete'de ilan edilmiş[76] 16 Ağustos 1937'de onanmıştır.[77] (Bkz. Ek 2)

Kocaeli Halk Bankasının 28 Şubat 1942 günü İzmit Halkevi Okuma Salonunda toplanan gerek asaleten ve gerek vekâleten on hisse senedine sahip, olan hissedarlar Umumî Heyeti 1941 senesi bilanço ve kâr zarar hesabını kabul ve onay ve İdare Meclisi üyeleriyle denetçinin bu işlemden dolayı zimmetlerini aklayarak İdare Meclisi üyeliklerine yeniden ikişer yıl süreyle Faik Nüzhet Belgin ve Mahir Kışınbay'ın ve 1942 senesi denetçiliğine Macit Kaman'ın seçilmesine karar vermiştir.[78]

20 Mart 1943 Ortaklar Kurulu, İzmit Halkevi'nde[79] 1942 hesap, bilançoyu kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin gönüllü hizmetlerinden dolayı huzur hakkına gerek olmadığı ancak denetçilere yüz lira ücretin uygun olduğuna karar vermiştir. Süreleri dolan Muhittin Eren, Esat Demirsoy, Hasan Yüksel, Nail Bilçin yeniden, boş bulunan üyeliği de Kemal Öz seçilerek üye sayısı yediye tamamlanmıştır. Denetçi sayısı da ikiye yükseltilerek Ferit Aral ve İhsan Akköseoğlu seçilmişlerdir.[80]

74 *Resmi Gazete*, 30 Mart 1937, s. 7870
75 *Resmi Gazete*, 30 Nisan 1937, s. 8005
76 *Resmi Gazete*, 7 Haziran 1937, s. 8247
77 *BCA, 30..18.1.2, 78.73..2. / 131-108, 16 Ağustos 1937, S. 7252*
78 *Resmi Gazete*, 29 Ocak 1942, s. 2220; Resmi Gazete, 27 Mart 1942, s. 2530
79 *Resmi Gazete*, 20 Şubat 1943, s. 4516
80 *Resmi Gazete*, 10 Nisan 1943, s. 4829

Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi (10 hisse senedine sahip) Ortaklar Genel Kurulu 18 Mart 1944 cumartesi günü saat 11 de İzmit Halkevi Okuma Salonunda senelik toplantısını gerçekleştirirken,[81]sonraki yıl 17 Mart 1945 yine İzmit Halkevi okuma salonunda yıllık toplantısını yaparak, %5 temettü dağıtımının yanı sıra süreleri dolan İdare Meclisi üyeleri Mühittin Eren, Hasan Yüksel, Esat Demirsoy ve Nail Bilçi'nin üyeliklerini devamına oy birliği ile karar verilirken, 1945 yılı denetçiliğine Macit Kaman seçilmiştir.[82]

27 Nisan 1946 Halkevi'nde gerçekleştirilen Ortaklar Kurulu toplantısında bir önceki yıla ait bilanço ve hesapların kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin gönüllü hizmetlerinden dolayı huzur hakkına gerek olmadığı ancak denetçiye götürü iki yüz lira ücretin uygun olduğuna, süreleri dolan Faik Nüzhet Belgin, Kemal Öz ve Mahir Kışınbay'ın yeniden seçilmelerine ve denetçi Macit Kaman'ın görevine devamına karar vermiştir. Ayrıca bankanın daha güçlendirilmesi için sermaye arttırılması konusunda Yönetim Kurulu'nun girişimde bulunmasına, %5 temettü dağıtımına, toplantı tutanaklarını düzenleyip imzalamaya Yönetim Kurulu Başkanı Muhittin Eren ve en çok hisseye sahiplerden Özel İdare'yi temsilen Müdürü Mustafa Erden ve tüccar Ferit Aral, Genel Kurul katibi olarak Banka Muhasebecisi Hakkı Önen ile Memur Şeref Turan ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[83]

8 Mart 1947 Hissedarlar Heyeti, İzmit Halkevi salonundaki toplantıda 1946 yılı bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin gönüllü hizmetlerinden dolayı huzur hakkına gerek olmadığı ancak denetçiye götürü iki yüz lira ücretin uygun olduğunu onaylamıştır. Süreleri dolan Muhittin Eren, Esat Demirsoy, Hasan Yüksel, Nail Bilçi'nin yeniden seçilmelerine, eski denetçi Macit Kaman'ın görevine devamına oybirliği ile karar vermiş, hissedarlara % 7 ve kurucu (imtiyazlı) hisselere 1.90 lira temettü dağıtılmasını uygun bulmuştur. Ayrıca yönetim kurulu (idare meclisi) ve denetçinin raporları gereği sermayenin arttırılması için ortakların olağanüstü toplantıya çağrılması karar altına alınırken, toplantı tutanaklarını düzenleyip imzalamaya Yönetim Kurulu Başkanı Muhittin Eren, oy toplama görevlileri Özel İdare Müdürü Mustafa Erden ve tüccar Ferit Aral, Genel Kurul katibi Hakkı Önen ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[84]

21 Haziran 1947 İzmit Halkevi'ndeki (birer hisseye sahip) Ortaklar Genel Kurulu Olağanüstü Genel Kurulu'nda Yönetim Kurulu ve Denetçi'nin raporları doğrultusunda sermayenin 100.000 lira arttırılması[85] için toplantıya çağrılmışsa da çoğunluk sağlanamadığından ikinci toplantı 21 Haziran1947 günü yapılmış ancak yeterli çoğunluk olmaması nedeniyle 9 Ağustos 1947 günü[86] İzmit Halkevi Salonunda yeniden toplanarak,[87] sermayenin 100.000 liradan 200.000 liraya arttırılmasına karar verilmiş[88] ve Bakanlar Kurulu'nca 11 Ağustos 1952 tarihinde onanmıştır.[89]

1948 Yılında ilk defa olarak senede dört defa çekilişe tabi ikramiyeli küçük cari hesaplar açılırken,[90] 27 Mart 1948 Günü toplanan Hissedarlar Umumi Heyeti, 1947 hesaplarını kabul, yönetim kurulu üyeleri ve denetçileri aklarken, üyelere beş lira hakkı huzur ve

81 *Resmi Gazete*, 24 Şubat 1944, s. 6499
82 *Resmi Gazete*, 26 Şubat 1945, s. 8336; *Resmi Gazete*, 19 Nisan 1945, s. 8526
83 *Resmi Gazete*, 27 Nisan 1946, s. 10495
84 *Resmi Gazete*, 24 Mart 1947, s. 12055-56
85 *Resmi Gazete*, 7 Haziran 1947, s. 12427
86 *Resmi Gazete*, 8 Temmuz 1947, s. 12632
87 *Resmi Gazete*, 22 Temmuz 1947, s. 12694
88 *Resmi Gazete,* 16 Eylül 1947, s. 12919
89 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 37'den naklen: Sermayenin yüz bin liradan iki yüz bin liraya yükseltilmesine mütedair işbu ilan*, Türkyolu Gazetesi*'nin 19.10.1952 gün ve 4307 sayılı nüshasında yayınlaşmıştır; *Resmi Gazete*, 7 Ekim 1952, s. 4641 (Sermaye arıtırım beyannamesi tasdik)
90 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3

denetçiye iki yüz lira ücret yanı sıra ortaklara % 7, kurucu (imtiyazlı) hisselere iki lira dağıtımını uygun görmüştür. Süreleri dolan üyeler Kemal Öz, Faik Nüzhet Belgin ve Mahir Kışınbay'ın üyeliklerinin devamına, denetçiliğe eski denetçi Macit Kaman'ın seçilmesine karar vermiştir. Toplantı tutanaklarının imzalanması, Yönetim Kurulu Başkanı, en büyük hisseye sahip Özel İdare temsilcisi (Daimi Encümen Üyesi) Hasan Erman, Tüccardan Ferit Aral, Katip Hakkı Önen, Şeref Turan ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[91]

19 Mart 1949 İzmit Halkevi'nde[92] yapılan olağan toplantıda 1948 yılı bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin gönüllü hizmetlerinden dolayı huzur hakkına gerek olmadığı ancak denetçiye götürü iki yüz lira ücretin uygun olduğuna karar vermiştir. Süreleri dolan Hasan Yüksel, Nail Bilci ile yıl içinde istifa etmiş olan Muhittin Eren, Esat Demirsoy yerlerine katılan Niyazi Başaran ve Saadettin Özemek'in yeniden seçilmelerine, eski denetçi Macit Kaman'ın görevine devamına oybirliği ile karar vermiş, hissedarlara % 7 ve kurucu (imtiyazlı) hisselere 1.78 lira temettü dağıtılmasını uygun bulmuştur. Ayrıca toplantı tutanaklarını düzenleyip imzalamaya Yönetim Kurulu Başkanı ve en çok paya sahip hissedarlardan Özel İdare'nin temsilcisi Muhittin Eren, tüccar Davut Hamdi Bayer, Genel Kurul katibleri Hakkı Önen ile Şeref Turan'a ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[93]

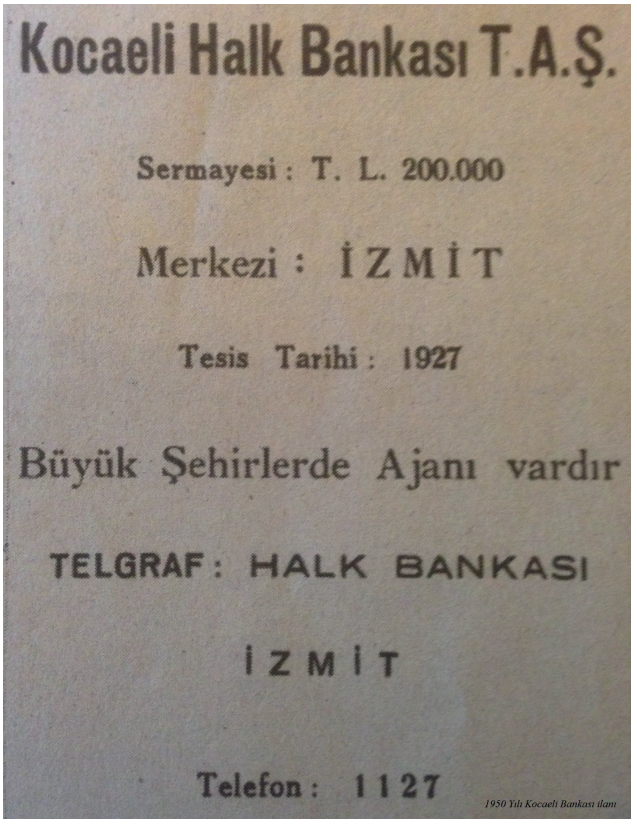

1950 Yılı Kocaeli Bankası ilanı

18 Mart 1950 İzmit Halkevi Gazinosu'nda toplanan Ortaklar Kurulu,[94] bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira denetçiye götürü üç yüz lira ücretin uygun olduğuna karar vermiştir. Süreleri dolan Faik Nüzhet Belgin, Kemal Öz, Mahir Kışınbay'ın yerine Faik Nüzhet Belgin ve Kemal Öz yeniden, Mahir Kışınbay'ın yerine Muhittin Eren yönetim kurulu üyeliklerine seçildiler. Devre sonunda Kurul üyesi Hasan Yüksel'in ölümü üzerine kurulca seçilen Müfit Saner'in selefinin süresini tamamlamak üzere üyeliğinin onaylanmasına, denetçiliğe Macit Kaman'ın yedeği olarak da Avukat Hasan Yacıoğlu'nun seçilmelerine, % 8 temettü ile kurucu hissedarlara 5.20 lira dağıtılmasına karar vermiştir. Toplantı evraklarının düzenlenmesi için Yönetim Kurulu Başkanı Faik Nüzhet Belgin ile oy toplamayla görevli en büyük hissedarlardan Muhittin Eren'le Özel İdare temsilcisi Kemal Yazıcı, katip Davut Hamdi Bayar, Fehmi Ulusoy ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[95] Bu yıla ait bir reklamda bankanın büyük şehirlerde ajanı

91 *Resmi Gazete*, 28 Nisan 1948, s. 13923-24
92 *Resmi Gazete*, 12 Şubat 1949, s. 15503
93 *Resmi Gazete*, 12 Nisan 1947, s. 15948
94 *Resmi Gazete,* 18 Mart 1950, s. 17814-15
95 *Resmi Gazete*, 8 Nisan 1950, s. 18294

(acentesi) olduğu görülmektedir.

24 Mart 1951 İzmit Halkevi Gazinosu'nda toplanan Ortaklar Kurulu,[96] bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira, denetçiye ise götürü üç yüz lira ücretin uygun olduğuna karar vermiştir. Bir önceki toplantıda selefinin süresini doldurmak için seçilmiş olan Müfit Saner'in yıl içinde istifa etmesi üzerine Yönetim Kurulu'nca yerine seçilen Mehmet Yüce'nin seçimi onaylanmış; süreleri dolan Nail Bilci, Niyazi Başaran, Sadettin Özemek ve Mehmet Yüce'nin yeniden yönetim kurulu üyeliklerine, Macit Kaman'ın da yeniden denetçiliğe seçilmelerine karar vermiştir. Temettü dağıtımı için % 5 oranı tespit edilmiş, toplantı evraklarının düzenlenmesi için Yönetim Kurulu Başkanı Faik Nüzhet Belgin ile oy toplamayla görevli en büyük hissedarlardan Özel İdare Müdürü Naci Ataç, Kandıra eşrafından Raif Erim, Katip Recep İnan, Davut Hamdi Bayar ve Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[97]

29 Mart 1952 Halkevi Gazinosu'nda toplanan onar hisseye sahip Ortaklar Kurulu,[98] bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira, denetçiye götürü üç yüz lira ücretin uygun olduğuna, süreleri biten yönetim kurulu üyeleri Faik Nüzhet Belgin, Kemal Öz ve Muhittin Eren'in yeniden seçilmelerine karar vermiştir. Yıl sonuna doğru mazeret beyan ederek üyelikten ayrılan Niyazi Başaran'ın yerine Yönetim Kurulu'nca seçilen Mehmet Aydın ve denetçi Macit Kaman'ın yeniden görevlendirilmeleri oybirliği ile onaylanmıştır. Yönetim Kurulu'na % 5 Safi Kar (Katkısız Kazanç) dağıtımı için yetki verilmiş, sermayenin 300 bin lira daha arttırılarak 500 bin liraya çıkartılması için 1952 yılında olağanüstü toplantı yapılması kararı alınmıştır. Toplantı evraklarının düzenlenmesi için Yönetim Kurulu Başkanı Faik Nüzhet Belgin ile en büyük hissedarlardan Özel İdare temsilcisi Müdürü Naci Ataç, Kandıra eşrafından Raif Erim, Kongre Katipleri Gölcük'te Kimyager Mazhar Erkan, Gölcük'te Müstahsil Safa Biriz ve denetçi Macit Kaman'a yetki verilmiştir.[99] Bu toplantıda alınan karar gereği 11 Ağustos 1952 günü yapılan Olağanüstü Toplantı'da, ana sözleşmedeki değişiklikle, sermaye artırımı kabul edilmiştir.[100] Bu çerçevede 8 Kasım 1952 eski Halkevi Gazinosu'nda olağanüstü toplanan birer hisseye sahip Ortaklar Kurulu, Ana Sözleşme'nin 1. ve 5. maddelerinin değiştirilmesi ve 200 bin liradan 500 bin liraya[101] arttırılan sermaye için 300 bin liralık aksiyon çıkarılmasını karar altına almıştır.[102]Ardından banka tarafından 500.000 lira sermayeyi temsilen çıkartılan her biri 50 lira kıymetindeki tamamı ödenmiş nama yazılı 100.000 hisse senedi 4 Aralık 1958 tarihinde borsa kotuna kayıt ve tescil edilmiştir.[103]

21 Mart 1953 Eski Halkevi Gazinosu'nda toplanan onar hisseye sahip Ortaklar Kurulu, bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını karşı çıkmaksızın kabul edip, yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira denetçiye götürü iki yüz elli lira ücretin uygun olduğuna, süreleri biten yönetim kurulu üyeleri Nail Bilci, Sadettin Özemek, Mehmet Yüce, Mehmet Aydın'ın yeniden seçilmelerine büyük

96 *Resmi Gazete*, 27 Şubat 1951, s. 607
97 *Resmi Gazete*, 14 Nisan 1951, s. 991
98 *Resmi Gazete,* 8 Mart 1952, s. 3071
99 *Resmi Gazete*, 19 Nisan 1952, s. 3418
100 *BCA, 30..18.1.2, 129.60..13./9-547, 11 Ağustos 1952, S. 3/15423*
101 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 38'den naklen: Sermayenin ikiyüzbin liradan beşyüzbin liraya yükseltilmesi konusu, *Türkyolu Gazetesi*'nin 19.11.1952 gün ve 4333 sayılı nüshası ile ortaklara duyurulmuştur.
102 *Resmi Gazete*, 20 Ekim 1952, s. 4801; Resmi Gazete, 28 Kasım 1952, s. 5027 (Günümüze ulaşmış nama yazılı bir hisse senedinden bu dönemdeki ortaklardan birinin Halil oğlu Pendik ve İzmit'te kabzımallık yapan Hüseyin Cahit Günal olduğu görülmektedir. İmzalardan görüldüğü üzere İdare Reisi Başkanı M…., Başkan Yardımcısı Faik Nüzhet Belgin'dir)
103 *Resmi Gazete*, 17 Aralık 1958, s. 20681

çoğunlukla karar vermiştir. Denetleme Kurulu oybirliği ile Macit Kaman ve tüccardan Hilmi Ege'den oluşmuş, % 5 safi kar dağıtılması kararlaştırılmıştır.[104] Merkez Şube dışında ilk şube olan Çarşı Şubesi de bu yıl hizmete açılmıştır.

19 Mart 1955 eski Halkevi Gazinosu'nda toplanan onar hisseye sahip Ortaklar Kurulu,bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira denetçilere üç yüz lira ücretin uygun olduğuna, süreleri biten yönetim kurulu üyeleri Sadettin Özemek, Mehmet Yüce, Mehmet Aydın ile yıl içinde vefat eden Nail Bilci'nin yerine idare Meclisi'nce alınan Davut Hamdi Bayar'ın yeniden seçilmelerine oybirliği ile karar vermiştir. Denetleme Kurulu Macit Kaman ve tüccardan Hilmi Ege'den oluşurken % 5 safi kar dağıtılması kararlaştırılmıştır.[105]

1954 yılında kiralayarak tamir ettirdiği Kemaliye Caddesi'ndeki yeni binasına taşınır[106] ve 21 Nisan 1954 günü yapılan açılışa 3. Kâğıt Fabrikası'nın işletmeye açılışına gelmiş olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar da bankanın davetini kabul ederek kurdeleyi keser.[107]

Bizim Şehir

Yıl : 3 ★ GÜNDELİK, SİYASİ, MÜSTAKİL GAZETE ★ Sayı : 590

Üçüncü Kâğıt Fabrikası milletimize hayırlı olsun !

Celâl Bayar ile ku

C. Bayar'a K. F

ydanı dolduran 15

âl Bayar'ı «Yaşa!

Halk Bankasının yeni binası

Açılış törenine Cumhurreisimiz de iştirak etti

Dün öğleden sonra, Kocaeli Halk Bankasının yeni binasının açılış töreni yapılmıştır. Açılış Törenine Reisicumhurumuz Celâl Bayar'da iştirak etmiş ve «hayırlı olsun» temennisiyle kurdeleyi kesmiştir.

darı Türk Milleti

adır» dedi

şkun tezahürat yapıldı

caviz vatandaş

slerile karşıladı

23 Aralık 1955 tarihinde gerçekleştirilen Genel Kurul'da Ana Sözleşme'deki 1 ve 5. Maddeler değiştirilmiş,[108] ardından İzmit Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığı'ndan belirtildiği üzere 752 Ticari Sicil No'lu şirketin Ana Sözleşme değişikliği 19 Ocak 1956 tarihinde İktisat ve Ticaret Vekaleti'nce onaylanmıştır.[109] (Bkz. Ek 3)

24 Mart 1956'da olağan olarak eski Halkevi Gazinosu'nda toplanan Ortaklar Kurulu[110] bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri ve denetçiyi oybirliği ile aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira denetçiler için götürü üç yüzer lira ücretin uygun olduğuna, süreleri biten yönetim kurulu üyeliklerine Kemal Öz, Faik Nüzhet Belgin, Mühittin Eren ve denetçiliklere Macit Kaman ile Hilmi Ege'nin seçilmelerine oybirliği ile karar vermiştir.[111]

23 Mart 1957'de Eski Halkevi Gazinosu'nda toplanan onar hisseye sahip ortaklar Kurulu[112] bir önceki yıl bilanço ve kar zarar hesaplarını kabul edip yönetim kurulu üyeleri

104 *Resmi Gazete*, 23 Şubat 1953, s. 5588; Resmi Gazete, 15 Nisan 1953, s. 6034; Türkyolu Gazetesi, 22 Mart 1953
105 *Resmi Gazete*, 4 Nisan 1955, s. 11496
106 *Bizim Şehir*, 30 Mart 1954, 20 Nisan 1954
107 *Bizim Şehir*, 22 Nisan 1954
108 *BCA, 30..18.1.2, 141.106..16. / 12-28, 23 Aralık 1955, S. 6340*
109 *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1956, s. 3595
110 *Resmi Gazete*, 2 Mart 1956, s. 13770
111 *Resmi Gazete*, 12 Nisan 1956, s. 14079
112 *Resmi Gazete*, 22 Şubat 1957, s. 16471

ve denetçiyi oybirliği ile aklarken, üyelerin huzur hakkı olarak her oturum için on lira denetçiler için götürü üç yüzer lira ücretin uygun olduğuna, süreleri biten yönetim kurulu üyeleri Sadettin Özemek, Mehmet Yüce, Mehmet Aydın ve Davut Hamdi Bayar'ın yeniden seçilmelerine oybirliği ile karar vermiştir. Denetleme Kurulu yine oybirliği ile Macit Kaman ve tüccardan Hilmi Ege'den oluşmuş, % 5 safi kar dağıtılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 10 Mart 1957 tarihinde vefat eden Kemal Öz'ün yerine Yönetim Kurulu'nca atanmış Halil Köseoğlu'nun üyeliği, Kemal Öz'ün süresini doldurmak üzere oybirliği ile onaylanmıştır.[113]

29 Mart 1958'de eski Halkevi Gazinosu'nda toplanan onar hisseye sahip Ortaklar Kurulu[114] toplantısından bir yıl sonra 23 Mart 1959'da yapılan Olağan Ortaklar Kurulu Toplantısı[115] ardından 27 Kasım 1959 tarihinde yapılan Olağanüstü Genel Kurul toplantısında banka sermayesinin 1.500.000 TL. artırmak suretiyle 2.000.000 TL'ya çıkarılması için karar alınmıştır. Bunun sonucu olarak, Ana Sözleşmedeki değişiklikler gereği, sermayenin 2.000.000.- TL'ye yükseltmek için çıkartılan her biri 50 lira değerindeki 30.000 adet nama yazılı hisse senedi 16 Ağustos 1960 tarihinden itibaren Borsa kotuna kayıt ve tescil ettirilir.[116]

Arttırılan sermayenin tahsil edilen % 25 nispetindeki kısmına ek olarak bakiye % 75 inin tahsil edilmesi 10 Ekim 1962 tarihindeki İdare Meclisi toplantısında kararlaştırılmış ve tahsilât 25 Ekim-26 Kasım 1962 tarihinde gerçekleştirilmiştir.[117] Ardından Bakanlar Kurulu'nun 6/3057 sayılı ve 13 Mayıs 1964 tarihli kararı[118] ile "Kocaeli Bankası Türk Anonim Ortaklığı tarafından 2490 sayılı Arttırma, Eksiltme ve İhale Kanununa göre verilecek teminat mektupları toplamının bu Bankanın yatırılmış sermayesiyle mevcut ihtiyat akçeleri yekûnunun % 75 ine çıkarılması" kararlaştırılmıştır.[119]

27 Mart 1962 Kocaeli Bankası. Bir kokteylde Asliye Ceza Hakimi Hakkı Süha Altınoğlu, Gen. Md. Ali Kürem, Yönetim Kurulu Üyesi Halil Köseoğlu, Yön. Krl. Başkanı Faik Nüzhet Belgin. Orhan Dizman Arşivi

113 *Resmi Gazete*, 15 Nisan 1957, s. 18711
114 *Resmi Gazete*, 26 Şubat 1958, s. 16471
115 *Hürsöz*, 16 Mart 1959
116 *Resmi Gazete*, 25 Ağustos1960, s. 2035
117 *Resmi Gazete*, 25 Ekim 1962, s. 8904
118 *BCA, 30..18.1.2, 178.27..1./ 759, 13 Mayıs 1954, S. 3057*
119 *Resmi Gazete*, 2 Haziran 1964, s. 5

Bankanın Adı Kısaltılıyor

Ana Sözleşme'deki madde değişiklikleri nedeniyle Kocaeli Asliye Mahkemesi'nin 29 Temmuz 1960 tarihli kararı[120] ve Kocaeli Ticaret Sicil Memurluğu'nun 30 Temmuz 1960 tarihli tescilinden anlaşıldığı üzere bankanın adresi Kemalpaşa mahallesi, Kemaliye Caddesi, (Kapanönü) no. 3 olarak değişmiştir.[121] Çarşı Şubesi de Sunni Danyal'ın dükkânında kiracı olarak faaliyet göstermekte, Sünni Bey ileri yaşta olduğu için kirayı torunu Zafer Danyal ile annesi elden tahsile gitmektedir.[122] 16 Mayıs 1960 tarihinde ise Bac semtinde bir şube açılır.[123] Şubenin faaliyetleri arasında o yılların gözde şans oyunlarından Spor Toto bayiliği de vardı.[124]

16 Mayıs 1960 Kocaeli Halk Bankası Bac Şubesi açılışı. Soldan Zeki Tümerkan, Hakkı Önen, Ali Kürem, Mehmet Yüce, Faik Nüzhet Belgin, Hilmi Ege, İrfan Özben, Halil Köseoğlu, Sadettin Özemek. Arkada Şeref ....., Ruhi .....

1963 Hanife Kaya, Bac Şubesinde Spor Toto kuponu kabul ediyor.

120 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 39
121 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 40
122 Sözlü olarak aktaran *Zafer Danyal,* 04.04.2015
123 Hüseyin Avcı, *Cumhuriyet Döneminde İzmit (1923-1973),* Yüksek Lisans Tezi, AÜ, Türk İnkilap Tarihi Ens., 1988, s. 83; *Türkyolu – Bizimşehir*, 18 Mayıs 1960 ;*Kocaeli Demokrat*, 17 Mart 1960; *Türkyolu*, 18 Mayıs 1960
124 Sözlü olarak aktaran *Hanife Kaya*, 3 Mart 2015

Bankanın adı belki Türkiye Halk Bankası ile karıştırılmamak belki de artık CHP ile özdeşleştirilmek istenmediği için 3 Ekim 1961 tarihinde "*Kocaeli Bankası*" olarak kısaltılır.[125]

Adana Milletvekili Yusuf Aktimur'un soru önergesine cevaben Ticaret Bakanı Fennî İslimyeli'nin 27 Ocak 1965 günü yanıtında "*Memleketimizde halen, 1 merkez, 3 yatırım, 23 millî, 12 hususi kanunla kurulmuş ve 7 mahallî olmak üzere 45 banka bulunmaktadır. Ayrıca 5 yabancı banka da Türkiye'deki eki şubeleri vasıtasiyle faaliyet göstermektedirler*" derken sunduğu listede 50 Bankanın arasında 41. sırada yer alan Kocaeli Bankası'nın sermayesi 2.000.000 lira, ödenmiş sermayesi 1,994.000 lira, şube sayısı ise 2 olarak görünmektedir. Ancak sözlerinin devamında"*Bankacılık esas olarak bir itibar müessesesi olduğu için, küçük malî bünyesi zayıf, geçici İktisadi buhranlardan veya konjonktürden zarar görerek itibarı zedeleyecek bankalar yerine malî bünyesi kuvvetli, ciddî çalışan, büyük bankaların 'kurulması veya küçük bankaların birleşerek bünyelerini kuvvetlendirmeleri yerinde mütalâa edilmektedir. Küçük bankalarımızın zamanla iktisadi şartlara uyarak bu yola girecekleri muhakkaktır*" anlatımı sanki Kocaeli Bankası'nın geleceğine yönelik bir öngörüydü.[126]

. Ticaret ve Sanayi Odası'nın alt katında küçücük bir odada faaliyete başlayan Kocaeli Bankası daha sonra şimdi Çiç
an tarafındaki binaya taşınmış. Arkadan Çarşı Şubesi'nde yıllarca icrayı faaliyet eylemiş. Ve nihayet 1965 yılında şim
nın temeli atılmış. İkisi de rahmetli olan İsmail Kolaylı ve Halil Köseoğlu o gün ilk harcı kendi elleriyle atmışlar

125 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 41'den naklen: İşbu tescil kararı, Şirket ünvanının değiştirilmesi ile ilgili olup, *T.Ticaret Sicili Gazetesi'nin* 11.11.1961 gün ve 1411 sayılı nüshasında yayınlanmıştır.

126 *TBMM Tutanak Dergisi*, 27 Ocak 1965, Dönem 1, C. 35, Toplantı 4, 46. Birleşim, s. 250-251, 253

Kocaeli Bankası, Hürriyet caddesi binası açılışı Leyla Atakan, İsmail Kolaylı, Av. Mediha Hanım

27 Şubat 1967 Hürriyet Cad. binası açılışı. Av. Neptün Moralı, şube md. (kısa süreli), Şahap Bilgisu kızı Nurhan Bilgisu Yenidoğan, Neptün Moralı'nın eşi Zerrin Hanım. Orhan Dizman Arşivi

1966 yılında Yarımca şubesi açılırken Genel Müdürlük ve Merkez Şube de İsmail Kolaylı ve Halil Köseoğlu'nun 1965 yılında temelini attıkları binaya, 27 Şubat 1967'de Ömerağa Mahallesi, Hürriyet caddesi, no.115 (bugün Alemdar Vergi Dairesi) taşınır. Arsa yeterli gelmediği için yan taraftaki Oray ailesine ait evin bahçesinden bir bölüm alınarak

eklenmiştir.[127] Bu yılarda Emlak Kredi Bankası Müdürü Hikmet Kemal Tüzün Merkez Şube müdürü olarak atanır.[128] Binanın bir katı Genel Müdür'ün lojmanı, bir katı Genel Muhasebe Müdürü'nün lojmanı, bir katı ise misafirhane olarak kullanılmakta idi. 6 Haziran 1968'de yeni binasındaki Bac Şubesi'nin açılışı Genel Md. ve Merkez Şb. Md. Ali Rıfkı Kürem'in de katılımı ile gerçekleştirilir. Yeni Şube Müdürü, 1937'de bankada göreve başlayan Şeref Turan idi. 1977 yılında emekli olurken halefi İbrahim Sarıyıldız oldu. Bu yıllarda Merkez Şube Müdürleri arasında Selçuk Bey,[129] Emel Güney,[130] Tevfik Durmaz da görülmektedir.

6 Haziran 1968 Yeni binasında hizmete giren Bac şubesi açılışı

Baç Şb açılış. ortada oturan Faik Nüzhet Belgin, Alaettin Özkurt, Hilmi Ege,Yaşar Avunç, Kenan Günçük (Garanti bnk) Ve Şeref Turan. Sol ayakta Hanife Kaya. Soldan 7. Birgül Gürsoy.

127 Aktaran *Cengiz Oray*.
128 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3
129 *Sesim*, 20 Nisan 1970, S. 40, s. 17
130 Hacı Mehmet Güney'in torunu, Gazeteci Hüseyin Güneyin kızı. Vefat 2 Ekim 2014

1967 yılında Çarşı Şubesi Müdürü, daha önce Merkez Şubesi veznedarlığını yapan Ruhi Sözalan olurken, 14 Aralık 1967'de 2.000.000 lira olan sermayenin 3.000.000 TL'ye,[131] yükseltilmesi nedeniyle yeniden çıkarılan her biri 500 lira itibarî değerde hamiline yazılı, 500 adet nama yazılı 1.500 adet hisse senedi (halen muvakkat makbuz) evvelkileri tamamlamak üzere 17 Nisan 1968 tarihinden itibaren Borsa kotuna kayıt ve tescil edilmiştir.[132]

10 Aralık 1970'de 5.000.000 TL'ye,[133] arttırılan sermayenin, 29 Temmuz 1976 10.000.000 TL'ye yükseltilmesi[134] nedeniyle ihraç olunan birlik kupürü 500 lira itibarî değerde 2500 adet hâmiline 7.500 adet nama yazılı hisse senedi (halen muvakkat ilmühaber) öncekileri tamamlamak üzere 21 Ekim 1976 tarihinden itibaren Borsa kotuna alınmıştır.[135]

4 Mayıs 1970 yeniden düzenlenen Yarımca şubesinin hizmete girişi.

Orhan Dizman Arşivi

Hanife Kaya, 1963 yılında 18 yaşında girdiği Kocaeli Bankası'nın 6 Aralık 1971'de Yarımca Şube Müdürü olduğunda henüz 26 yaşındaydı ve o günlerde başına musallat olan yirmi yaş dişlerinin ağrılarından kimseye söz edemiyordu. Şube müdürlüğü için Gen. Muhasebe Müdürü Alaettin Özkurt tarafından önerildiğinde Yön. Krl. Başkanı Faik Nüzhet Bilgin sırtına güçlü bir şekilde vurarak, "*bizim erkek gibi kız sensin ha*" demişti. O yıllarda gece geç saatlerde sona eren mesailerden çıkıp İzmit'e gece yarıları eve dönmek, erkeklerin bile harcı değildi. Yarımca'lı müşteriler bayan bir müdürden para istemeyi arzu etmiyor, personel de genç bayan müdireye direnç gösteriyordu. Hanife Hanım da kendini olduğundan daha yaşlı göstermeye çalışıyor, giyim ve makyajını buna göre ayarlıyordu. Bir süre sonra durum düzeldi ve 1976 yılına kadar bu görevine devam etti. Ardından Genel Muhasebe Müdürü Tevfik Yüksel'in Yardımcısı oldu. Tevfik Yüksel'in 1977 Nisan ayında emekliye ayrılması ile yerine Hanife Kaya getirilmişti. Bankanın Çolakoğlu'na devri ile bir yıl kadar Oda Kule'de Uzman Muhasebeci olarak çalıştıktan sonra 1983'de emekli oldu.

131 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 43 – 44
132 *Resmi Gazete*, 20 Nisan 1968, s. 11
133 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 45 – 46
134 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 48 – 49
135 *Resmi Gazete*, 27 Ekim 1976, s. 16

26 Kasım 1969 Kocaeli Bankası. Otel Asya'da bir iftar yemeği.
Orhan Dizman Arşivi

Yukarıpazar'lı Güzin Eğici Yenilmez de İzmit'in Kurtuluş Günü yıldönümü 28 Haziran 1962'de akrabaları Hilmi Ege ve Nurhayat Özemek aracılığı ile Çarşı şubesinde işe başladı.1966 yılında da kardeşi Gülin de aralarına katıldı. Ardından Hürriyet caddesindeki yeni binaya geçildi. Güzin Hanım, 1969 da evlenip İzmir'e gitti. Ancak Gen. Muhasebe Md. Alaaddin Bey, İzmir Garanti Bankası Konak şubesine naklini yaptırmıştı. Gülin Hanım ise Özel Kalem Müdürlüğü'ne kadar yükseldi.[136]

1974 yılında[137] Banka Genel Müdürlüğü'ne efendiliği ve kibarlığı ile ün yapmış, ve 1 Kasım 1967 yılında katıldığı bankanın Genel Muhasebe Müdürlüğü'nü yapmakta olan[138] Alaeddin Özkurt atanır. Bankanın muhasebecisi Arslan Hisli de bir ozandı, şiir kitabı yayınlamıştı. Aşk şiirleri yazardı.

50. Yıl

Kocaeli Gazetesi'nin 1977 yılı "Kocaeli Bankası 50. Yıl Özel Eki"nde Yönetim Kurulu Üyeliği yapmış olanlar "Şeref Listemiz" başlığı altında şu şekilde yer alıyordu: Hüseyin Bedrettin Babila, Kavalalı Mustafa Sabri, Raif Erim, Hacı Şefik, Hazımzade Osman Zeki, Mehmet Nazif Tüysüz, Salih Kalemcioğlu, Mehmet Edip, Hacı Aziz, Muhittin Eren, Nail Bilçi, Faik Nüzhet Belgin, Hasan Yüksel, Ömer Lütfü Bilen, Mahmut Özgener, Esat Demirsoy, Mahir Kışınbay, Kemal Öz, Niyazi Başaran, Sadettin Özemek, Müfit Saner, Mehmet Yüce, Mehmet Aydın, Davut Hamdi Bayar, Halil Köseoğlu, Hilmi Ege, Hasan Yazıcıoğlu, A. Rıza Kınay,[139] Rıfkı Gökdemir, Necat Özemek, Yaşar Avunç, Hayrettin Kaya, Muzaffer Akçun, Cüneyt Pekman, Faruk Tarhan, Şahabettin Bilgisu, Melih Ertung ve Kenan Güncük.[140] 1979 Yılında Karamürsel Şubesi açılmışsa da fazla uzun ömürlü olamamıştı.

136 *Aktaran Güzin Eğici Yenilmez,* 03.04.2015.
137 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 1
138 *Sesim*, 20 Nisan 1973, S. 40, s. 19
139 Aynı zamanda Osmanlı Bankası Yön. Krl. Üyesi idi
140 Merkez Şb. Md. ve Gn.Md. Vekili, Garanti Bankası'ndan Kocaeli Bankası'na geçmişti.

Kocaeli Bankası, 1977 Yılı son İdare Meclisi Toplantısı

Kocaeli Gazetesi, 50.Yıl Özel Eki

Garanti Bankası Ortak Oluyor

Sermaye, 5 milyon liraya arttırıldığında Garanti Bankası hisselerin % 51'ini alarak bankaya ortak olmuştu. O dönemde Bankalar Kanunu'nun kredi sınırlarını dolanmak için büyük bankaların böylesi yavru bankalara gereksinimi vardı.[141] Ancak sermayenin 10 milyon liraya yükseltilmesi esnasında hisselerin tamamen halka satılması sonucu Kocaelili hissedarlar yeniden çoğunluğa sahip olmuşlar, banka da 78 milyon lira mevduat ve 57 milyon lira finansmanı olan bir yapıya ulaşmıştı.[142] 1980 Mart ayında yapılan genel kurulda Garanti Bankası'nın kendi temsilcisi Melih Ertuğ'u yeniden yönetim kuruluna aday göstermesi üzerine 10 milyon liralık sermayenin 6 milyon lirasını ellerinde tutan Kocaeli' lerden tepki göstermişler ve oylamanın gizli olmasını sağlayarak yerine Gebzeli iş adamı Mehmet Göceoğlu'nun seçilmesini sağlamışlardır. Süresi dolan Yönetim Kurulu Başkanı Şahabettin Bilgisu yeniden seçilirken, yedi kişilik yönetim kurulunun dördü Kocaelililerden oluşmuş, ardından sermayenin 30 milyon liraya arttırılması kabul edilmiştir.[143]9 Haziran 1980'de banka sermayesinin yükseltilmesi onayı[144] üzerine Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası Hazine Komiserliğinden (27/24) bildirildiği üzere, ihraç edilen birlik kupürü; 500 lira itibari değerde 40.000 adet «Nama» yazılı hisse senedi (Halen muvakkat ilmühaber) öncelikleri tamamlamak üzere 26 Ağustos1980 tarihinden itibaren Borsa Kotuna alınmıştır.[145]

141 Ali İhsan Karacan, *Milattan Önce Milattan Sonra, http://www.thelira.com/yazar/26/ali-ihsan-karacan/1946/milattan-once-ve-milattan-sonra* , 10.04.2015

142 Faik Nüzhet Belgin, *Kocaeli Gazetesi Özel Eki*, 1977, s. 1

143 *Kocaeli*, 1 Nisan 1980, s. 1, 7

144 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 50 – 51;*Cumhuriyet*, 26 Nisan 1980, s. 4

145 *Resmi Gazete*, 1 Eylül 1980, s. 65

Sermayesi 30 milyona çıkarıldı

Kocaeli Bankasının kongresini oldukça kalabalık bir ortak grubu izledi. Kongrede hava zaman zaman elektriklendi. Seçimlerde ise İzmitliler ağır bastı (M. Adıyaman)

Kocaeli Bankasında yönetim İzmitlilerin eline geçti

Kocaeli Bankası Genel Kurul toplantısı yapıldı. Hararetli geçen genel kurulda bankanın sermayesi 10 milyondan 30 milyona çıkarıldı Görev süresi dolan 2 üye için yapılan seçimler ise oldukça elektrikli bir hava içinde geçti.

İZMİTLİLER AĞIR BASIYOR

En büyük hissedarlardan biri olan Garanti Bankası'nın görev

Görev süresi dolan Kocaeli Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Şahabettin Bilgisu tekrar seçildi.

(Devamı 7. Sayfada)

1 Nisan 1980 Kocaeli Gazetesi. Sermaye arttırımı

Sadece bir yıl sonra sermayenin 600 milyon liraya çıkarılması için Maliye Bakanlığı'ndan gerekli izinler alınması konusunda görüşü alınan İzmit Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı Şahabettin Bilgisu, şu açıklamayı yapıyordu: *"Yöresel bir banka olan Kocaeli Bankası'nın güçlendirilmesi için anapara artırımı zorunlu görülmüştür. Bankanın 30 milyon liralık anaparasının 10 milyon 48 bin liralık kısmı Garanti Bankası'na*[146] *geri kalan bölümü ise Kocaeli'li işadamlarına aittir. Banka şimdi hiçbir kuruluşa devredilmeden, ortakların rüçhan hakkı kullanılarak, anapara artırımı işlemine gidilecektir. Bu arada yasalara uygun olarak, bankanın bir gurubun egemenliğine girmemesi için, hissedarlarının paylarının %30'u aşmaması ilkesi doğrultusunda hareket edilecektir".*[147]

Ardından 27 Mart 1981 günü toplanan Ortaklar Olağan Genel Kurulu raporunda Yönetim Kurulu'nun Şahabettin Bilgisu (Başkan), Caner Ersoy (Başkan Vekili) görünürken üyeler de Kenan Güncük, İbrahim Lokum, Yusuf Karaçetin, Yakup Kefelioğlu, Mehmet Göçeoğlu ve Alaettin Özkurt'tan (Genel Müdür) oluşuyordu. Denetçiler ise Kocaeli eski Valisi

146 Garanti Bankası, Kocaeli Bankası'nın muhabir bankası idi. Havale, vb. işlemler bu banka üzerinden yapılırdı.
147 *Milliyet*, 10 Mart 1981

Ertuğrul Ünlüer, Muhittin Binatlı ve Ertan Seçkin idi. Sermaye'nin 600 milyon TL'ye yükseltilmesini öneren faaliyet raporunun en vurucu cümlesi, 749 ortaklı, tüm şubelerinde 86 çalışanlı (Bkz. Ek 5) şirketin iş hacmi % 59.68, mevduatı % 57.50, plasmanları % 102.65 artmasına karşın[148] personel giderleri ve çeşitli konjoktürel nedenlerin yanı sıra "*haksız rekabet*" sebebiyle 1980 yılının 4.324.699,74 TL zararla kapandığının belirtilmesidir. Bu süreçte bankanın en büyük ortakları Garanti Bankası ile İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'dır.[149] Bu arada Çarşı Şubesi 1981 yılı Haziran ayında hizmet binası tamamlanıp yeni yerine geçerek hizmete başlamış ve banka personeli de bunu Belediye Gazinosu'ndaki bir eğlence ile kutlamıştı.[150]

Banka'nın hukuk müşavirliğini 1960'lı yıllarda Turgut Kayı ve Orhan Demirağcı'nın, 1967'den itibaren de Demirağcı'nın ayrılışında önerisi ile daha önce stajyeri ve bilahare ortağı olan Orhan Dizman'ın yaptıkları anlaşılmaktadır. Av. Orhan Dizman, zaman zaman bankanın tahsil edemediği krediler nedeniyle zor durumlar da yaşandığını ifade ederek, o yıllarda bankayı batırabilecek bir miktar olan 800.000 TL'nin tahsili için Kartal'daki Safina Kibrit Fabrikası'ndan kamyonlarca kibrit haczetmek zorunda kalındığını bir anı olarak aktarmaktadır. Dizman bu görevini banka Çolakoğlu gurubuna devredilene kadar sürdürdü.

Sendika

1980 yılında Banka'da Türk-İş'e bağlı Kocaeli Bank-İş'in (Kocaeli Bankası ve Büro İşçileri Sendikası) örgütlü olduğu ve Genel Başkanlık görevini Akok'tan devralan Tülin Erdoğdu'nun yürüttüğü[151] ve toplu sözleşme sonrası kokteyl düzenlenerek kutlandığı görülmektedir.[152] Bank-İş, banka Çolakoğlu'na devredilene kadar yetkili kaldı, daha sonra ise yetki başka bir sendikaya geçti.

Kocaeli Bankası ve Bank-İş arasında imzalanan bir toplu sözleşme sonrası Genel Müdür Alaattin Özkurt, Hukuk Danışmanları Av. Orhan Demirağcı, Av. Orhan Dizman, Genel Muhasebe Müdürü Tevfik Bey ve çalışanlar.
Orhan Dizman Arşivi

148 *Kocaeli Bankası T.A.Ş "Ellidördüncü Hesap Yılı" (1980),* İzmit 1981, s. 8, 9
149 *Kocaeli Bankası T.A.Ş "Ellidördüncü Hesap Yılı" (1980),* İzmit 1981, s. 25
150 *Kocaeli*, 13 Haziran 198, s. 1
151 *Resmi Gazete*, 18 Eylül 1980, s. 31 (17 Eylül 1980 tarihli ve 17108 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Çalışma Bakanlığının, Milli Güvenlik Konseyinin "16 Eylül 1980 Tarihi İtibarı ile Türk-İş'e bağlı sendikalar listesi" hakkında 8 numaralı Kararı ile ilgili Tebliğinin devamı.)
152 *Kocaeli*, 26 Mart 1980, s. 1

Çekilişler/İkramiyeler

Bu yıllarda bankalar yüksek maliyetlerle çalışmalarına karşın gelir kaynakları kredi faizlerinden ibaretti. Bu durumda daha çok kredi verebilmek için, mevduatı arttırmaya çalışmaktan başka çare yoktu. Bunun farkında olan Kocaeli Bankası da yöre halkının ve tüccarının güvenini kazanmaya çalışıyor, birçok etkinliğe katılıyor ya da destek oluyordu. Bu yönde ikramiye çekilişleri düzenliyordu. Amaç tasarruf ve ticari mevduatları arttırmaktı.

Kocaeli Bankası Kumbarası
İbrahim Sarıyıldız arşivi

Bankanın kumbaralar bu bildirinin sahibi de dahil olmak üzere kent çocuklarının hemen hepsinde vardı. Kocaeli Bankası her yıl bir ikramiye çekilişi yapardı. 1970'lere doğru Büyük ikramiye her yıl Demiryolu ve Leyla Atakan caddelerinin birbirini kestiği noktadaki "Kocaeli Bankası İkramiye Apartmanı"nda bir daire idi. Çekilişler, bankanın Demiryolu caddesi ile Bakırcılar Çarşısının kesiştiği (Kapanönü İhsan Kırlı'nın kuruyemiş dükkânının karşısı) yerdeki Genel Müdürlük salonunda gerçekleştirilirdi. İsteyen İzmitliler bu çekilişi izlerlerdi. Banka genel çekiliş bittikten sonra, ayrıca salonda bulunan hesap sahiplerine birer kura numarası dağıtır, toplantıyı özel bir çekilişle tamamlardı.[153] Daha sonraları çekilişler, bir konser eşliğinde yazlık Oğuz ve Karaçetin sinemalarında da yapılır oldu.

Kocaeli Bankası herzaman halktan yana tasarruflarıyla Türkiye'de emsalleri
örnek olmuş bir bankadır. Demiryolu caddesinde yaptırtıp müdürlerine dağıt
6 katlı apartman bu davranışın en güzel örneğidir.

Banka yılda dört çekiliş gerçekleştirdiğini belirtirken[154] 28 Mart 1953 çekilişinde 60 adet altın (büyük ikramiye 10 altın),[155] 26 Eylül 1953 çekilişinde 80 adet altın,[156] 26 Aralık 1953 günü yılın dördüncü çekilişinde 100 adet altın,[157] 25 Eylül 1954 günü banka salonlarında hesap sahipleri ve noter huzurunda yapılan çekilişte büyük ikramiye 20 altın olmak üzere toplam120altın dağıtıldı.[158] 25 Aralık 1954 çekilişinde 5,800 TL ikramiye,[159] 27 Mart 1954 hissedarlar ve noter huzurunda yapılan çekilişte 1 kişiye 20 altın, 2 kişiye 5 altın, 15 kişiye 2 altın, 20 kişiye 1 altın ve 35 kişiye ½ altın[160] 26 Mart 1955 küçük hesaplar çekilişinde 177 İzmit'liye ikramiye dağıtılırken[161] 24 Eylül 1955 günkü çekiliş banka salonlarında yapıldı.[162]

153 Adnan Filiz, ….
154 *Pişmaniye Dergisi*, 19 Şubat 1955, Yıl 7, S. 7
155 *Pişmaniye Dergisi*, 21 Şubat 1953, Yıl 5, S. 5
156 *Türkyolu,* 26 Eylül 1953
157 *Türkyolu,* 8 Ekim 1953
158 *Türkyolu,* 28 Eylül 1954
159 *Bizim Şehir,* 11 Aralık 1954
160 *Türkyolu,* 30 Mart 1954
161 *Bizim Şehir,* 7 Nisan 1955; Türkyolu Gazetesi, 29 Mart 1955
162 *Bizim Şehir,* 27 Eylül 1955;Türkyolu Gazetesi, 27 Eylül 1955

Kocaeli Halk Bankası Çekilişi. KYÖD Pişmaniye Dergisi, 21 Şubat 1953, Yıl.5, Sayı.5

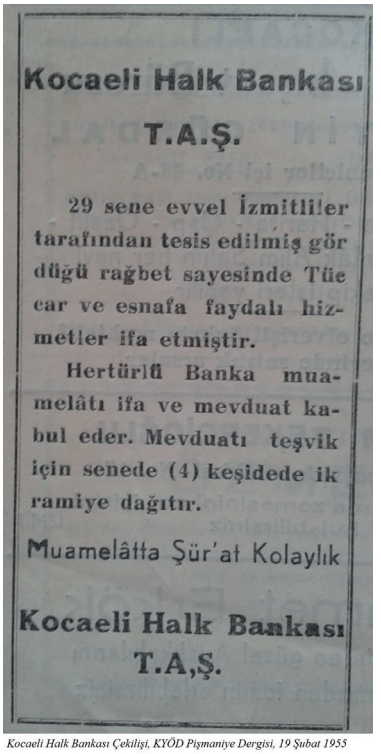

Kocaeli Halk Bankası Çekilişi, KYÖD Pişmaniye Dergisi, 19 Şubat 1955

1962 Yılbaşı çekilişinde 100.000 TL dağıtılırken[163] 28 Ağustos 1969 çekilişinde Apartman Dairesi'ni Mehmet Eker, 25.000 TL'lik büyük ikramiyeyi Hatipköylü bahçıvan İsmail Beden, 10.000 lirayı Basri Gül, 5'er bin lirayı ise Şükrü Engin ve Lalehan Aksoy kazanırken toplam 100 bin lira dağıtılmıştı.[164]

1968 Kocaeli Bankası Geleneksel Haziran Çekilişi. Topların başında Sadık Vatansever - Can Vatansever arşivi

163 *Milliyet,* 05.11.1961, s. 2
164 *Sesim*, 20 Eylül 1969, S. 26, s. 16

1970 Yılbaşı çekilişinde ise toplam 135 bin liralık para ikramiyelerinin yanı sıra 1 apartman dairesi Pirelli Yapı Kooperatifi'nin, 10 bin lira Hasan Doğancı'nın olmuştu.[165]

22 Ekim 1971 günü yapılan yaz çekilişinde Kocaelili 648 talihliye toplam 100 bin TL, yılbaşı çekilişinde ise para ikramiyelerinin yanı sıra 1 apartman dairesi verilmişti. Apartman dairesi Kızılay İzmit Şubesi'nin olurken 25 bin lirayı Rahmi Baş, 10 bin lirayı Yusuf ve İshak Şen, 5'er bin lirayı ise Ali Tafran ile Zehra Filiz kazanmışlardı.

Kocaeli Bankası'nın bir reklamı
Kocaeli Milli Eğitim Bülteni, Aralık 1973, Yıl 3, Sayı 36

165 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3

1972 Yılında apartman dairesini Şenay Akağaç, 10'ar bin lirayı Şükriye Türker ile Mehmet Kandemir, 5'er bin lirayı ise Safiye Tatar ile Fatma Büyükgüler alıyorlardı. 29 Ekim özel çekilişinde ise 25 bin lira Fatma İnal'a 10 bin lira Şükriye Türker'e, 5 bin lira ise Emin Agan'a çıkmıştı.

1973 Yılında ise Hüseyin Çil apartman dairesi, Rasim Akalın ve Haluk Özdöl 10'ar bin, Şerife Yılmaz, Mehmet Uyanık, Nimet Süer 5'er bin liranın talihlisi olurlarken Değirmendere Şubesi'nin açılışı özel çekilişinde Erdoğan Mayadağ 10 bin, 26 Ekim çekilişinde Osman Ünal 25 bin liranın sahibi olmuştu. Şube Müdürü Erol Gülerman idi.

Kocaeli Bankasının Değirmendere Şubesi Açılış Töreninde

1974 yılındaki çekilişlerde vadeli her 50 TL, vadesiz her 100 TL mevduata bir kura numarası veriliyordu.[166] 50 bin lira Ender Moralı'nın, 25 bin lira Behlül Metin, 10'ar bin lira Ünal Güzin, Haluk Erkmen ve Cemil Ejderoğlu'nun olmuştu.

1975 Yılında 50 bin liralık büyük ikramiye Şükriye Türker'in 25 bin lira Hasan Kuş'un 10'ar bin liraları ise Şevket Yanıcı, Barış Yanık ve Fatma Şalgam'ın olmuştu.

166 *Kocaeli Milli Eğitim Bülteni,* Şubat 1974, S. 38; Haziran 1974 S. 42

Son ikramiye dağıtım yılı olan 1976 Mart ayında yapılan çekilişte ise 50 bin lira Salih Yeşilbaş, 10'ar bin lira Satberk Kor ile Nimen Binici, 5'er bin liralar ise Sezai Çırpan, Sabahat Bora, Şükrü Yalaz ve Ayten Güdükoğlu'ya isabet etmişti.[167]

Sosyal Sorumluluk Projeleri

Banka anahtarlık, kül tablası, eski İzmit temalı takvim, bayram tebriki, mini asma kilit gibi promosyonların yanı sıra kuruluş amacına uygun olarak kentteki kültürel ve sosyal yaşamı önemsemiş, bu yönde sayısız girişimi gerçekleştirmiş ya da desteklemiştir. Avni Öztüre'nin Nikomedia Tarihi kitabına maddi katkı vermiş, sergisini açmıştır. 1969 yılında Bac semtinde Çınarlı Kahve arkasında Çene Suyu çeşmesi yaptırılmış,[168] aynı yıl 3. Kocaeli Sanayi Sergisi'nde Çocuk Bahçesi açılmıştır.[169] Kentin takımı Kocaelispor'a da forma reklamı verilerek destek olunmaya çalışılmıştır.

167 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3
168 *Sesim*, 20 Temmuz 1969, S. 22, s. 16
169 *Sesim*, 20 Temmuz 1969, S. 22, s. 16-17

Banka salonlarında ilk sergi 12 Kasım 1968'de açılmış[170] ve Kültür ve Sanat Hizmetleri Serisi adı altında arka arkaya sergiler düzenlenmiştir. Bunlardan bazıları:

1968'de Alaettin Özkurt'un teşviki ile Kocaeli Bankası salonlarında Kocaeli Bankası personelinin amatör resim sergisi, ardından resim öğretmeni Nermin Çiftçi ve öğrencilerinin sergisi.

1968 Genel Müdür Alaattin Özkurt'un teşviki ile Kocaeli Bankası personelinin amatör resim sergisi

10 Kasım 1970'de "Atatürk ile İlgili Yayınlar" Sergisi.[171]

Dördüncü Sergi, 12-31 Mart 1969'da Merkez Şubesi Salonu'nda "Ziraat Yük. Müh. Meliha Kırımtaylı Kolleksiyonu".[172]

170 *Kocaeli Gazetesi Özel Eki,* 1977, s. 3
171 *Orhan Dizman Fotoğraf Arşivi*
172 *Sesim*, 5 Mart 1969, S. 13, s. 23

1969 Cemal Turgay, Karda Açan Çiçek adlı fotoğraf sergisi,

1969 Sesim Dergisi Lise ve dengi okullararası şiir yarışmasında 3 kişiye 100'er Liralık hesap açma katkısı.

Dokuzuncu Sergi. 29 Mayıs-13 Haziran 1970 tarihleri arasında Merkez Şubesi Salonu'nda Cemal Turgay, Hüsnü Gürsel, Hayri Yazıcıoğlu, İbrahim Zaman, Mümtaz Ertürer ve Naci Sevinç'in eserlerinden oluşan "Grup 5 Fotoğraf Sergisi (Merdivenler)".[173]

Onuncu Sergi. 15-20 Haziran 1970'de Kocaeli Bankası Sanat Galerisi'nde İzmit Kız Sanat Enstitüsü II. Sınıf öğrencilerinin koleksiyonundan oluşan "Resim ve El Sanatları Sergisi".[174]

10 Kasım 1970 Kocaeli Bankası, Atatürk ile ilgili yayınlar sergisi'nde Gen. Md. Alaattin Özkurt Kocaeli Valisi Ertuğrul Ünlüer'e sergi hakkında bilgi verirken. Orhan Dizman Arşivi

16-25 Kasım 1970'de Kocaeli Bankası Salonlarında Fotoğraf Sanatçısı "Fahri Seyrek'in 50. Sanat Yılı" nedeniyle açılan sergi.

1977'de Genç Körfezli Yazıncılar Gurubu üyesi Feriha Nurlu'nun Şiir Sergisi ile sergi sayısı elliyi geçmişti.

1977 Kocaeli Bankası Salonu
Genç Körfezli Yazıncılar Grubu üyesi
Feriha Nurlu Şiir Sergisi
Ekrem Şentürk arşivi

173 *Sesim*, 5 Haziran 1970, S. 43, s. 20
174 *Sesim*, 20 Haziran 1970, S. 44, s. 14

1932'de Derince Travers fabrikası Krozot Enjekte Tesisini resimleyen yağlı boya tablo bugün TEB Merkez Şubesi'nde saklanmaktadır. Açılan resim sergilerinden bir anı olsa gerek.

Hüsnü Sezai Balcı, banka hakkında bir anısını şöyle aktarıyor: 1967 yılında bir önceki eğitim ve öğretim sezonundaki başarılı çalışmalarımdan dolayı, okul aile birliğinin ortak kararı ile benim adıma, bankanın Baç şubesine 250 TL yatırılmış ve banka cüzdanım, okul bahçesinde, ana bina öğretmenler giriş kapısı önünde, yaklaşık 500 öğrenci ve velinin katılımıyla mütevazı bir törende bana verilmişti. Aynı anda " Technische Zeichhnen" adlı bir teknik resim kitabı da bu cüzdanla birlikte sevgili öğretmenim ve Müdür Muavinim Mustafa Aydos tarafından hediye edilmişti. AVM'lerin bulunmadığı, ebeveynlerin çocuklarına Bayramlar haricinde hediye vermek gibi bir alışkanlıklarının olmadığı, bazı ailelerin ise zaten alım güçlerinin az olduğu o dönemde bana sunulan bu banka cüzdanının maddi ve manevi değerini bu gün bile gayet iyi anlayabiliyorum. Bac şubesinde çalışan sevgili ablam Birgül Gürsoy, şubesine yatırılmış bu 250 lirayı harcatmadan daha da arttırmamı sağlamış ve Üniversite yıllarımda rahatlamama sebep olmuştu.[175]

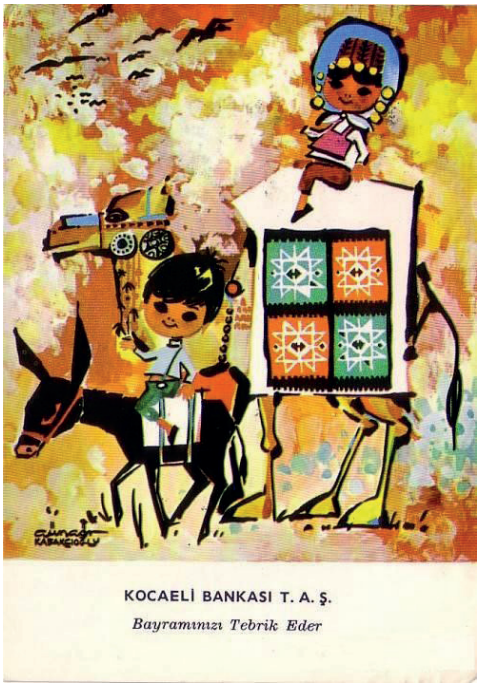

Zor Günler-Kentin Bankası Elden Gidiyor

Kocaeli hızla sanayileşmiş ama bankanın yapısı bu gelişime ayak uyduramamıştı. İzmit yine bugünkü gibi gücünü kendi içine yansıtamıyordu. Banka zayıf düştü. Sermayesinin arttırılması gerekiyordu. Yönetim Kurulu Başkanı Şahabettin Bilgisu, aynı zamanda İspak A.Ş. ve İzmit Ticaret ve Sanayi Odası Yön. Krl. Başkanıydı.[176] Duruma el koydu. O zaman üye olan tüm sanayi kuruluşlarına ve tüccara yazılar yazılarak; sermaye artırımına katkıları istendi. Banka Genel Müdürü Alaaddin Özkurt da yaptığı açıklama ile 1979'da[177] Yönetim Kurulu'nca alınan banka sermayesinin 4 milyar TL'ye çıkarılması kararının 28 Aralık tarihinde ortaklar toplantısında görüşüleceğini söylüyor ve şube bankacılığının sona erdiğini, sermayesini arttırmayan bankaların birleşmek zorunda kalacağını belirtiyordu.[178] 2 bin 500'e yakın mektuba ancak bir kaç olumlu yanıt geldi. Bunlardan biri de Fethiye

175 Hüsnü Sezai Balcı, https://www.facebook.com/groups/401589263239972/?fref=ts) , "Biz İzmit'iz", 21.11.2014
176 *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1980
177 Sözlü olarak aktaran Hanife Kaya, 03 Mart 2015
178 Milliyet, 08 Aralık 1981

Caddesi No.25'de Elektrik Proje ve Tesisat işleri yapan Ziya Tümerkant'ındı. Ancak kent esnafı istenen sermayeyi karşılayamıyor ya da pek karlı olmayan bir şirkete daha çok para yatırmak istemiyordu. Aranan kan bulunamamıştı. Uzun yıllar esnafa hizmet veren kentin tek mahalli bankası göz göre göre batıyordu.

6 Haziran 1979 Kocaeli Bankası Tüm Şubeler Personeli Genel Müdürlük'te toplanmış.
Hanife Kaya Arşivi

Bilgisu Oda Başkanı olarak ve de dostluk ilişkileri ile kapı kapı dolaşarak, bankaya yardım aradı. Çare bankanın satılmasıydı. Ama ona da yanaşan yoktu. Sonunda Çolakoğlu Metalürji'nin sahibi Mehmet Çolakoğlu bankayı satın almayı kabul etti ama bir şartı vardı; Şahabettin Bey, bankayı onlar için aldığını söylediği iki oğlunun (Hasan ve Nuri Çolakoğlu) başında olacak ve sorumluluğunu taşıyacaktı. Bilgisu çaresiz kabul etti.[179]

Ziya Tümerkant'ın şiddetle karşı çıkması ve kendi imkânları ile hisse toplamaya çalışması yetersiz kalıyor,[180] satın alma işlemini Hasan Çolakoğlu yürütüyordu, sonunda Çolakoğlu Gurubu %80'den fazla hisse satın aldı.[181] Son yıllarda hisse işlerine Faruk Sargın bakıyordu. Banka personeli arasında Gurubun bankaya yatırdığı sermayeyi Çolakoğlu iskelesine çarpan bir gemiden alınan yüksek miktardaki tazminatla sağladığı söylentileri almış yürümüştü.[182] Böylece banka el değiştirirken Genel Müdürlüğe getirilen Caner Ersoy'un "Altı şubesi bulunan bankanın sermayesinin 4 milyar liraya çıkarılacağını ve bölgesel bankanın tüm yurtta yaygınlaşacağını" belirtmesinin ardından[183] döviz işlemleri yapma yetkisi aldı[184] 26 Mart 1982'de "Kocaeli Bankası" adı altında yapılan son Genel Kurul'da Yönetim Kurulu üyeliklerine Şahabettin Bilgisu, Alaattin Özkurt, Hasan Tevfik Çolakoğlu, Erol Karaçay, Erol Toksöz, Kamil Eyüplü (Çolakoğlu avukatı), Hayrettin Ulusoy ve Caner Ersoy seçildi.[185] Bu günlerde bankanın altı şubesinde 43 erkek, 49 bayan toplam 93 personeli bulunmaktaydı. 14 Mayıs 1982 günü yapılan Olağanüstü Genel Kurul kararları gereği 20 Haziran 1982'de sermayesi 4.000.000.000.- TL'ye çıkartıldı ve nihayet 27 Temmuz 1982'de Türk Ekonomi Bankası (başlangıçta TEKBANK) adını alarak,[186] şirket merkezi İstanbul'a nakledildi.[187]

179 Adnan Filiz. *İzmit, İzmitliler ve Anılar - 4*. "Biz İzmit'iz", 21.11.2014
180 Sözlü olarak aktaran Hanife Kaya, 03 Mart 2015
181 *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1982, s. 7
182 Sözlü olarak aktaran Hanife Kaya, 3 Mart 2015
183 *Milliyet,* 15 Ocak 1982, s. 4; *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1981, s. 5; 27 Şubat 1982, s. 6; 5 Mart 1982, s. 5
184 *Milliyet,* 18 Mart 1982;*Resmi Gazete*, 3 Haziran 1982, s. 15
185 *Cumhuriyet*, 29 Mart 1982, s. 6
186 *Resmi Gazete*, 10 Ağustos 1983, s. 30; *Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1983, s. 29
187 http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf , s. 52 – 54; *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1982, s. 6

26 Mart 1982 Kocaeli Bankası son Genel Kurulu. Soldan Hanife Kaya, Şahabettin Bilgisu, Yusuf Kamil Eyüplü (Çolakoğlu Avukatı).
Hanife Kaya Arşivi

Böylece 32 sayılı kararda değişiklik olup da ithalat ihracat işlemleri serbestleşince, banka 1982'den itibaren mevduat bankacılığı yerine ihtisas bankacılığını tercih ederek Kocaeli'deki büyük küçük çoğu şirketin tüm ithalat ihracat, görünmeyen kalemler gibi kambiyo işlemlerini başarıyla yürütmüştür. İzmit şubesi de o yıllarda artık tam yetkili bir kambiyo şubesiydi. Kambiyo servisi Gönül Erkal yönetiminde TÜPRAŞ, İGSAŞ, SEKA, MANNESMANN, SÜMERBANK ve daha bir çok firmaya kambiyo hizmeti verdi.[188]

Bac, Değirmendere, Karamürsel ve Yarımca şubeleri 31 Aralık 1982 günü itibarı ile kapatıldı.[189] Bankanın şube binası inşa etmek için aldığı Bekirdere ve Yarımca'daki arsalar satıldı.[190] Hemen ardından banka 1983 yıl sonu itibarı ile 621 milyon TL kar elde ettiğini açıkladı.[191]

Şahabettin Bey bir süre Yönetim Kurulu Başkanlığını sürdürdü. İki genç kardeş Çolakoğlular bankayı yukarı doğru uçurmaya başladılar. Bilgisu konumundan çok rahatsızdı. Yeterli katkı sağlayamadığı halde Bankanın en üst yönetiminde olmak ona ters geliyordu. Hasan ve Nuri Çolakoğlu ayrılma isteğini bir süre, babalarının vasiyeti olduğu gerekçesiyle reddettiler. Israr sonunda kabul etmek zorunda kaldılar. Ardından görevi Akın Akbaygil (1987-2003) devraldı.

188 Aktaran *Gönül Erkan*, 03.04.2014
189 *Cumhuriyet*, 06 Aralık 1982, s. 6
190 Sözlü olarak aktaran *Hanife Kaya*, 3 Mart 2015
191 *Cumhuriyet*, 06 Mart 1984, s. 9

2000 yılı Mart ayı itibarı ile bankanın ortaklarının Çolakoğlu Grubu şirketlerinden TEB (Türkiye Ekonomi Bankası) Mali Yatırımlar A.Ş., Çolakoğlu Metalurji A.Ş., Denak Depoculuk ve Nakliyecilik A.Ş.'nin yanı sıra Dr. Akın Akbaygil, Hasan Tevfik Çolakoğlu, Tuğrul Yılmaz, Hüseyin Kolaylı, Kocaeli Sanayi Odası, İzmit Ticaret Odası ve Hayrettin Ulusoy'dan oluştuğu görülmektedir.[192]

Bünyesinde bütün finansal hizmetler yelpazesini barındıran TEB Grubu'nun 30 Eylül 2004 tarihi itibariyle konsolide büyüklüğü 5 milyar 143 milyon 144 bin TL, özkaynakları ise 387 milyon 700 bin TL'ye ulaştı ve dünyanın en büyük 15. bankası "Banque Paris Bas", TEB Mali Yatırımlar A.Ş'nin yüzde 50 hissesini 216.8 milyon dolara satın aldı.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı ertesinden başlayarak onar yıllık dönemlerin mali verileri üzerinden bankanın gidişatına bakıldığında kronik sorunların devam ettiği görülmektedir (Ek 4'te sunulan tabloda veriler günümüz kavramları ile tasnif edilmiştir). Yüksek enflasyona bağlı olarak bilançolarda meydana gelen şişikliğinin yanıltmaması için doğrudan son iki dönemin oranları üzerinden yorum yapılırsa Toplam Aktifler içinde Getirisiz Aktiflerin oranının yüksekliği (%26,99 ve %23,36) yanı sıra yerel ölçeğin küçüklüğü nedeniyle etkin bir satış ve pazarlama politikası izlenemediğini gösterir. Bilanço büyüklüğünün %10 kadarının sürekli "Kasada" tutulmasının bankacılık faaliyetinde normal karşılanamayacağı açıktır. Aynı oran bize mevduatların krediye yeterince yönlendirilememesini de açıklar. Nitekim toplam mevduatın kredilere oranının %154 ve %196 olarak gerçekleştiğini görüyoruz. Diğer yandan, sermayenin 15 katı kadar kredinin varlığı, bize bankanın yüksek kaldıraçla çalışıyor olduğuna ve öz kaynak yetersizliğine işaret eder. 1981 yılı bilançosunun 1972'ye göre % 872 oranında büyümesi sadece enflâsyon ile değil fakat mevduat yanında bankalardan da borçlanmaya başlayan bankanın öz kaynak açığı nedeniyle zorlanmaya başladığını göstermesiyle de açıklanabilir. 1979 yılında 1.657.850 TL, 1980 yılında da 4.324.700 TL zarar eden bankanın 1981 yılında yaptığı 9.154.922 TL kâr doğal olarak bankacılık faaliyetlerinden değil, "Muhtelif Gelirler ve Kâr Payı" olarak raporlanmıştır.

Sonuç olarak günümüz bankacılığı için de problem teşkil eden sermaye yetersizliği ve ölçek küçüklüğü, bankayı kaçınılmaz sondan kurtarmak için katkıda bulunabilecek yeni sermayedar arayışına yöneltmiş ve sürecin hisselerin devriyle sonuçlanması kaçınılmaz olmuştur.[193] Banka, yöresel kimlikle belki daha uzun süre yol alamamış ama sonrasında ülke çapında bir hüviyete kavuşurken daha sonra da dünya devlerinden bir bankanın bünyesine katılarak Kocaeli yerli sermayesiyle ortak bir kaderi paylaşmıştı.

Sanayinin bölgeye girmesi ile birlikte İzmit yöneticileri daha çok aracı konumda kalmış ve kentsoylu sınıfın oluşmasına pek olanak tanımamışlardır. Girişilen birkaç ortak yatırım da hayal kırıklıkları ile sonuçlanmıştır. Bunun da bir sonucu olarak İzmit'in ticari yaşamı, yakınlığı nedeniyle İstanbul'un baskısı altında kalmış, nihayetinde ticaret, sanayi ile aynı oran ve yaygınlıkta gelişememiştir.

192 Aksaray M.Vekili Ramazan Toprak'ın 14.02.2000 tarihinde Türkiye'deki bankalar hakkındaki sorusuna Ecevit Hükümeti Devlet Bakanı Recep Önal'ın 06.03.2000 tarihinde verdiği yanıt (*TBMM, Tutanaklar*, 21 Mart 2000, 7/1457, s. 588)

193 Banka Yıllık Bilançolarını analiz ederek Mali Tabloları hazırlayan Sn. Burak Akter'e sonsuz teşekkürler. (Bilançolar için bkz. kaynakça.)

EKLER:

Ek 1:

İLÂNLAR

Kocaeli Ticaret ve Sanayi Odasından:

Sicilli ticaretin (752) numarasında müseccel bulunan Kocaeli Halk Bankası T. A. Şirketinin esas mukavelenamesinin 1, 2 ve 7 nci maddelerini değiştiren ve İcra Vekilleri Heyetinin 25/7/1935 toplantısında onanarak, Türkiye Cümhuriyeti Riyasetinin yüksek tasdikına iktiran eden lâyihanın 12/10/1935 tarihinde tescil ve bir suretinin berveçhi zir aynen neşredilmekte olduğu ilân olunur.

Eski Maddenin Şekli	Yeni Şekli
Madde 1 — Senedatı tüccariye esham ve emvali menkule ve itibari tüccari mukabilinde ikraz ve istikraz ile her nevi banka muamelâtı hususatını icra etmek üzere zirde muharrini imza ile tertib ve ihracı berveçhi ati kararlaştırılan hisseler eshabı beyninde bir Türk Anonim Şirketi tesis olunmuştur. Bankanın ifa edeceği muamelâtı muhtelifenin şeraiti tesis hey'eti umumiyesince yapılacak bir dahili talimatname ile tayin olunur. İşbu talimatname bilâhara lüzum görüldükçe hissedaran heyeti umumiyesince tadil edilebilir.	Madde 1 — Senedatı tüccariye ve esham ve tahvilât ve alelûmum emvali menkule ve itibarî tüccarî mukabilinde para ikraz ve istikraz eylemek ve ledelicab her nevi teşebbüsat ve taahhüdatı tüccariyeye münferiden veya müştereken girişmek üzere zirde muharririn imza ile tertib ve ihracı berveçhi ati kararlaştırılan hisseler eshabı beyninde bir Türk Anonim Şirketi teşkil olunmuştur. Bankanın ifa edeceği muamelâtı muhtelifenin şeraiti tesis heyeti umumiyesince yapılacak bir dahili talimatname ile tayin olunur. İşbu talimatname bilâhara lüzum görüldükçe hissedaran heyeti umumiyesince tadil edilebilir.
Madde 2 — Şirketin unvanı Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi olacak ve tabiiyeti itibarile bilcümle muamelâtı hakkında Türkiye Cümhuriyetin kavanin ve nizamatı hazıra ve müstakbelesi tatbik edilecektir. Şirket eşhası hususiyenin emvali gayrimenkuleye tasarrufları hakkındaki kanun ahkâmına tevfikan esas maksad ve tedviri muamelâtı zımnında emvali gayri menkuleye tasarruf edebilir.	Madde 2 — Şirketin unvanı Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi olacak tabiiyeti itibarile bilcümle muamelâtı hakkında Türkiye Cümhuriyetinin kavanin ve nizamatı hazıra ve müstakbelesi tatbik edilecektir. Şirket eşhası hususiyenin emvali gayri menkuleye tasarrufları hakkındaki kanun ahkâmına tevfikan esas maksad ve tedviri muamelâtı zımnında emvali gayri menkuleye tasarruf edebilir. Banka matlûbun istifasını temin zımnında meclisi idarenin takdir ve kararile teminat ve ipotek suretile her nevi gayri menkul emvali rehin olarak ahzedebilir. Haciz ve tedbiri ihtiyatı ve sair bilcümle mesaili Adliyede kanunen itası lâzımgelen kefaletname ve teminat mektublarını üçüncü şahısların tavassutuna hacet kalmaksızın banka bizzat usulünde tanzim ve ita eder.

Eski maddenin şekli	Yeni Şekil
Madde 7 — Hisseler bedelinin tamamı tediye olununcıya değin verilen senedatı muvakkate eshabının ismine muharrer olacak ve bedelinin rubu tediye olunmadıkça şirketin sureti katiyede teşekkülünden evvel kabili havale ve furuhtu şirketin defterine kaydedilerek ziri bayi ile müşteri ve müdirandan biri tarafından imza olmakla icra olunacak ve keyfiyeti havale dahi zıkr işaret olunacaktır. Senedatı asliye daima nama muharrer bulunacaktır.	Madde 7 — Hisseler bedelinin tamamı tediye olununcıya değin verilen senedatı muvakkate eshabının ismine muharrer olacak ve bedelinin rub'u tediye olunmadıkça şirketin sureti katiyede teşekkülünden evvel kabili havale ve furuht olmıyacaktır. Ve bunların havale ve furuhtu şirketin defterlerine kaydedilerek ziri bayi ile müşteri ve müdirandan biri tarafından imza olunmakla icra olunacak ve keyfiyeti havale senette dahi zıkr ve işaret kılınacaktır. Senedatı asliye daima nama muharrer bulunacaktır. Şu kadar ki hisse senedatının devir ve havale ve furuht ve hibe ve temliki keyfiyetinin muteber olması evvel emirde meclisi idarenin tetkik ve muvafakatine bağlıdır.

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Ek 2:

7 HAZİRAN 1937 (Resmî Gazete) Sayıfa: 8247

Dahiliye Vekâletinden:

1 — Çarşamba Kaymakamı Zeki Özener ile Taşköprü Kaymakamı Kemal Erginin açık olan üçüncü sınıf Mülkiye Müfettişliğine tayinleri tensib edilmiştir.

2 — Bu kararnamenin icrasına Dahiliye Vekili memurdur.
26/5/1937

REİSİCÜMHUR
K. ATATÜRK

Başvekil V.
Dr. R. SAYDAM

Dahiliye Vekili
Ş. KAYA

İLÂNLAR

Kocaeli Halk Bankasından:

Kocaeli Halk Bankası hissedarlar umumî heyeti fevkalâde olarak 15 mayıs 1937 tarihinde taplanarak esas mukavelenamenin evvelce ilân edildiği üzere 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 43, 45, 47, 48, 49 uncu maddelerile dahilî talimatnamenin tadiline müttefikan karar vermiş olmakla usulen keyfiyetin makamı aidine arzedildiğini ve tasdiki müteakib tadilâtın tescil ve ilân edileceği beyan olunur.

12

Ek 3:

22 ŞUBAT 1956 (Resmî Gazete) Sahife: 3595

İzmit Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığından:

Sicil No: 752

(Kocaeli Halk Bankası T. A. Ş.)

İzmit Tepecik Mahallesi, Kemaliye Caddesi 3 No. lu mahalli ticari ikametgâh ittihaz ederek ve Anamukavelesinde yazılı bulunan işleri ile iştigal eyleyen ve unvanı ticareti, sicil numarası yukarda yazılı bulunan Ortaklığın 19 Ocak 1956 tarihinde İktisat ve Ticaret Vekâletinin tasdikından geçen Şirket Esas Mukavelenamesinin değişen 1 ve 5 inci maddelerinin Ticaret Kanununa uygun olarak ve odamızda mahfuz vesikalara dayanılarak 1/2/1956 tarihinde tescil edildiği ilân olunur.

BİRİNCİ FASIL

Şirketin teşkil ve maksadı ve ismi ve merkezi beyanındadır

Eski şekil	Yeni şekil
Madde 1 — Her türlü banka muamelcleri ticarete, sanayie, nafıa, maadine ve inşaata ait her nevi taahhüdat ve teşebbüslere münferiden ve müştereken girişmek üzere aşağıda adları yazılı olanlarla tertip ve ihracı berveçhiâti kararlaştırılan hisseler esbabı beyninde bir Türk anonim şirketi teşkil olunmuştur. Şirket eşhası hükmiyenin emvali gayrimenkuleye tasarrufları hakkındaki kanun ahkâmına tevfikan esas maksat ve tedviri muamelâtı zımnında emvali gayrimenkuleye tasarruf edebilir. Banka matlubatının istifasını temin zımnında Meclisi İdarenin takdir ve karariyle munzam teminat ve ipotek suretiyle her nevi gayrimenkul emvali rehin olarak ahiz edebilir ve alacaklarını tahsil için beş sene zarfında satmak üzere iştira eyler. Haciz ve tedbiri ihtiyati vesair bilcümle mesaili adliyede kanuneu itası lâzımgelen kefaletname ve teminat mektuplarını üçüncü şahısların tevassutuna hacet kalmaksızın banka bizzat usulünde tanzim ve ita eder. Bankanın ifa edeceği muamelâtı muhtelifenin şeraiti tesis heyeti umumiyesince yapılacak bir dahilî talimatname ile tâyin olunur. İşbu talimatname bilâhara lüzum görüldükçe hissedaran heyeti umumiyesince tadil edilebilir.	Madde 1 — Her türlü ban muamelelerine, tica te, sanayie, nafıaya, maadine, ziraat ve inşaata ait her nevi taahhüdat ve teşebbüslere münferiden ve müştereken girişmek üzere aşağıda adları yazılı olanlarla tertip ve ihracı berveçhiâti kararlaştırılan hisseler esbabı beyninde bir Türk Anonim Şirketi teşkil olunmuştur. Şirket eşhası hükmiyenin emvali gayrimenkuleye tasarrufları hakkındaki kanun ahkâmına tevfikan esas maksat ve tedviri muamelâtı zımnında emvali gayrimenkulere tasarruf edebilir. Banka matlubatının istifasını temin zımnında Meclisi İdaresinin takdir ve karariyle munzam teminat ve ipotek suretiyle her nevi gayrimenkul emvali rehin olarak ahz edebilir ve alacaklarını tahsil için beş sene zarfında satmak üzere iştira eyler, haciz ve tedbiri ihtiyati vesair bilcümle mesaili adliyede kanunen itası lâzımgelen kefaletname ve teminat mektuplarını üçüncü şahısların tavassutuna hacet kalmaksızın banka bizzat usulünde tanzim ve ita eder. Bankanın ifa edeceği muamelâtı muhtelifenin şeraiti tesis heyeti umumiyesince yapılacak bir dahilî talimatname ile tâyin olunur. İşbu talimatname bilâhara lüzum görüldükçe hissedaran Heyeti Umumiyesince tadil edilebilir.

İKİNCİ FASIL

Sermaye ve hisse senedatı beyanındadır

Eski şekil	Yeni şekil
Madde 5 — Şirketin sermayesi iki yüz bin Türk lirasından ibaret olup beheri beşer Türk lirası kıymetinde kırk bin hisseye bölünmüştür. Genel Kurulun bu sermayeyi artırmaya yetkisi olacaktır. Sermayenin artırılmasına karar alındığı zaman, Hükümete haber verilecek ve bu hususta kanuni hükümler dairesinde hareket edilecektir. Şirketin hisse senedi bedelleri tamamen tahsil olunmadıkça sermaye artırılamıyacaktır. Şirketin çıkaracağı hisse senetlerinin örnekleri çıkarılmazdan evvel tasdik edilmek üzere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına sunulacaktır. İşbu Anamukaveleye imzalarını koyanlar beher yirmi hisse karşılığı olarak birde kurucu hisse senedine sahip olacaklar. kurucu hissesi yüz yirmi beş adettir. Bir kimse ne kadar hisse senedi almış olursa olsun beşten fazla kurucu hissesine sahip olamaz kurucular aldıkları hisselerin yarı bedellerini bu Mukavelenamenin yazılışında ödemiş olup, yarısını bu Mukavelenamenin Bakanlar Kurulunca onanmasından sonra ödeyeceklerdir. Diğer hisselerin yarı bedelleri kati teşekkülden sonra yarısı da banka muamelâta başladıktan ve İdare Kurulu karariyle gazetelerle yapılacak ilân tarihinden itibaren bir ay içinde ödenecektir.	Madde 5 — Şirketin sermayesi beş yüz bin Türk lirasından ibaret olup beheri beşer Türk lirası kıymetinde yüz bin hisseye bölünmüştür. Genel Kurulun bu sermayeyi artırmaya yetkisi olacaktır. Sermayenin artırılmasına karar alındığı zaman İktisat ve Ticaret Vekâletine haber verilecek ve bu hususta kanuni hükümler dairesinde hareket edilecektir. Şirketin hisse senedi bedelleri tamamen tahsil olunmadıkça sermaye artırılmıyacaktır. Şirketin çıkaracağı hisse senetlerinin örnekleri çıkarılmazdan evvel tasdik edilmek üzere İktisat ve Ticaret Vekâletine sunulacaktır. İşbu Anamukaveleye imzalarını koyanlar, beher yirmi hisse karşılığı olarak birde kurucu hisse senedine sahip olacaklar, kurucu hissesi yüz yirmi beş adettir Bir kimse ne kadar hisse senedi almış olursa olsun beşten fazla kurucu hissesine sahip olamaz. Şirket sermayesinin tamamı hissedarlarca ödenmiştir.

479

Ek 4: (Mali Tablolar)

	1948	1963	1972	1981	Son dönem artış %
Aktif					
Kasa	41.712	421.830	5.087.505	58.406.935	1048%
Bankalar	63.975	964.657	784.228	15.434.801	1868%
Kanuni Karşılıkları	47.419	1.310.832	8.658.578	109.331.167	1163%
Menkul Değerler Cüzdanı	7.434	12.011	142.390	50.009.600	35022%
Krediler	153.380	5.565.074	28.901.454	202.475.239	601%
İştirakler	147.946	185.743	232.700	1.136.450	388%
Diğer Aktifler	93.575	963.453	8.904.890	75.516.776	748%
TOPLAM	**555.441**	**9.423.600**	**52.711.745**	**512.310.968**	872%
Pasif					
Mevduat	273.382	6.323.558	44.474.146	396.189.907	791%
Bankalardan alınan				49.506.392	
Muhtelif Borçlar ve Diğer Pasifler	102.260	917.385	2.419.360	26.420.513	992%
Karşılıklar		51.155	1.028.132		-100%
Sermaye	125.000	1.994.000	4.300.000	30.000.000	598%
İhtiyatlar	39.079	69.360	399.893	1.039.234	160%
Geçmiş Yıl Zararı		-176.745			
Dönem Karı	15.720	244.887	.214	9.154.922	10048%
TOPLAM	**555.441**	**9.423.600**	**52.711.745**	**512.310.968**	872%
Gelir Tablosu					
Verilen faizler	6.317	217.085	1.241.101	59.483.596	4693%
Alınan faizler	15.113	805.214	3.358.658	79.821.044	2277%
Safi Kâr	15.420	244.887	90.214	9.154.922	10048%
Oranlar:					
Getirisiz Aktif / Toplam Aktifler	**50,99%**	**16,67%**	**26,99%**	**26,36%**	
Kasa / Toplam Aktifler	**7.51%**	**4,48%**	**9,65%**	**11,40%**	
Özkaynaklar/Krediler	107.0%	38.0%	19,8%	15,3%	
Mevduat/Krediler	178%	114%	154%	196%	
Verilen faiz/Alınan faiz	42%	27%	37%	75%	
Kâr/Özkaynaklar	9%	12%	2%	29%	

Ek 5: (1981 İtibarı ile banka şubeleri)

KOCAELİ BANKASI T.A.Ş. ŞUBELERİ

KOCAELİ'DE

27 Mart 1981

Genel Müdürlük	:	Hürriyet Caddesi No: 115
		Telefonlar
		Genel Müdür : 11824
		Personel Müdürü : 16813
		Santral : 11425, 12661, 13400
Merkez Şubesi	:	Hürriyet Caddesi No: 115
		Telefonlar
		Şube Müdürü : 13412
		Santral : 11425, 12661, 13400
Baç Şubesi	:	İnönü Caddesi No: 91
		Telefon : 11497, 10896
Çarşı Şubesi	:	Kemalpaşa Mahallesi, İstiklâl Caddesi Sevmen Apt. Kat. 1
		Telefon : 11727, 16816
Değirmendere Şubesi	:	Çınarlık Meydanı Turistik Otel altı No: 21 DEĞİRMENDERE
		Telefon : 10
Karamürsel Şubesi	:	Cami Atik Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi No: 21 KARAMÜRSEL
		Telefonlar
		Şube Müdürü : 1396
		Servisler : 1397
Yarımca Şubesi	:	İstanbul — Ankara asfalti No: 88/C YARIMCA
		Telefon : 2122, 2133

KAYNAKÇA

Kitaplar:

-Bayar M. Hikmet, *Bir Zamanlar İzmit*, İstanbul 2002

-*Kocaeli Bankası T.A.Ş "Ellidördüncü Hesap Yılı" (1980)*, İzmit 1981

-*Kocaeli Livası Namına İzmir Iktisad Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor* - Orhaniye Matbaası : 1339 (1923)

-Şenyurt Oya, *1923-1960 İzmit-Cumhuriyet'in Tanıkları Binalar*, İstanbul 2010

-Yüce Rıfat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İstanbul 2007

Tezler:

-Avcı Hüseyin, *Cumhuriyet Döneminde İzmit (1923-1973)*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara, 1988

Gazeteler:

-*Azim*, 14 Temmuz 1955

-*Azim*, 20 Aralık 1955

-*Azim*, 10 Ocak 1956

-*Azim*, 12 Ekim 1956

-*Azim*, 19 Kasım 1958

-*Bizim Şehir*, 30 Mart 1954, 20 Nisan 1954

-*Bizim Şehir*, 22 Nisan 1954

-*Bizim Şehir*, 15 Temmuz 1954

-*Bizim Şehir*, 3 Ekim 1954

-*Bizim Şehir*, 7 Aralık 1954

-*Bizim Şehir*, 24 & 25 Kasım 1954

-*Bizim Şehir*, 11 Aralık 1954

-*Bizim Şehir*, 18 & 19 Aralık 1954

-*Bizim Şehir*, 7 Nisan 1955

-*Bizim Şehir*, 28 Ağustos 1955

-*Bizim Şehir*, 27 Eylül 1955

-*Bizim Şehir*, 3 Ekim 1955

-*Bizim Şehir*, 8 Kasım 1958

-*Bizim Şehir*, 16 Kasım 1958

-*Bizim Şehir*, 15 &16 Kasım 1958

-*Bizim Şehir*, 18 Kasım 1958

-*Cumhuriyet*, 19 Şubat 1930

-*Cumhuriyet*, 12 Şubat 1931

-*Cumhuriyet*, 3 Eylül 1931

-*Cumhuriyet*, 18 & 19 Nisan 1942

-*Cumhuriyet*, 7 & 18 Şubat 1934

-*Cumhuriyet*, 22 Şubat 1946

-*Cumhuriyet*, 26 Nisan 1980

-*Cumhuriyet*, 9 Haziran 1980

-*Cumhuriyet*, 7 Aralık 1981

-*Cumhuriyet*, 29 Ocak 1982

-*Cumhuriyet*, 27 Şubat 1982

-*Cumhuriyet*, 5 Mart 1982

-*Cumhuriyet*, 29 Mart 1982

-*Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1982

-*Cumhuriyet*, 06 Aralık 1982

-*Cumhuriyet*, 06 Mart 1984

-*Demokrat Kocaeli*, 22 Ocak 1960

-*Demokrat Kocaeli*, 23 & 30 Ocak 1960

-*Demokrat Kocaeli*, 17 Şubat 1960

-*Demokrat Kocaeli*, 17 Mart 1960

-*Hürsöz*, 26 Mart 1951

-*Hürsöz*, 5 Mayıs 1951

-*Hürsöz*, 30 Kasım 1952

-*Hürsöz*, 31 Ekim1954

-*Hürsöz*, 2 Eylül 1955

-*Hürsöz*, 7 & 31 Ekim 1958

-*Hürsöz*, 2 & 6 Aralık 195..

-*Hürsöz*, 16 Mart 1959

-*Kocaeli*, Kocaeli Bankası 50. Yıl Özel Eki, 1977

-*Kocaeli*, 1 Nisan 1980

-*Kocaeli*, 13 Haziran 198

-*Kocaeli*, 26 Mart 1980

-*Kocaeli Milli Eğitim Bülteni*, Şubat 1974

-*Kocaeli Milli Eğitim Bülteni*, Haziran 1974

-*Milliyet*, 05 Kasım 1961

-*Milliyet*, 10 Mart 1981

-*Milliyet*, 08 Aralık 1981

-*Milliyet*, 15 Ocak 1982

-*Milliyet*, 18 Mart 1982

-*Özgür Kocaeli Pazar Eki*, 1 Aralık 2002

-*Pişmaniye Dergisi*, 21 Şubat 1953

-*Pişmaniye Dergisi*, 19 Şubat 1955

-*Resmi Gazete*, 19 Şubat 1936

-*Resmi Gazete*, 11 Şubat 1937

-*Resmi Gazete*, 7 Haziran 1937

-*Resmi Gazete*, 4 Şubat 1938

-*Resmi Gazete*, 10 Şubat 1939

-*Resmi Gazete*, 7 Mart 1940

-*Resmi Gazete*, 11 Şubat 1941

-*Resmi Gazete*, 22 Temmuz 1941

-*Resmi Gazete*, 29 Mart 1944

-*Resmi Gazete*, 21 Ekim 1935

-*Resmi Gazete*, 30 Mart 1937
-*Resmi Gazete*, 30 Nisan 1937
-*Resmi Gazete*, 7 Haziran 1937
-*Resmi Gazete*, 29 Ocak 1942
-*Resmi Gazete*, 27 Mart 1942
-*Resmi Gazete*, 20 Şubat 1943
-*Resmi Gazete*, 10 Nisan 1943
-*Resmi Gazete*, 24 Şubat 1944
-*Resmi Gazete*, 26 Şubat 1945
-*Resmi Gazete*, 19 Nisan 1945
-*Resmi Gazete*, 26 Şubat 1946
-*Resmi Gazete*, 27 Nisan 1946
-*Resmi Gazete*, 15 Şubat 1947
-*Resmi Gazete*, 24 Mart 1947
-*Resmi Gazete*, 7 Haziran 1947
-*Resmi Gazete*, 8 Temmuz 1947
-*Resmi Gazete*, 22 Temmuz 1947
-*Resmi Gazete*, 16 Eylül 1947
-*Resmi Gazete*, 9 Mart 1948
-*Resmi Gazete*, 28 Nisan 1948
-*Resmi Gazete*, 12 Şubat 1949
-*Resmi Gazete*, 12 Nisan 1947
-*Resmi Gazete*, 18 Mart 1950
-*Resmi Gazete*, 8 Nisan 1950
-*Resmi Gazete*, 27 Şubat 1951
-*Resmi Gazete*, 14 Nisan 1951
-*Resmi Gazete*, 8 Mart 1952
-*Resmi Gazete*, 19 Nisan 1952
-*Resmi Gazete*, 20 Ekim 1952
-*Resmi Gazete*, 28 Kasım 1952
-*Resmi Gazete*, 23 Şubat 1953
-*Resmi Gazete*, 15 Nisan 1953
-*Resmi Gazete*, 20 Şubat 1954
-*Resmi Gazete*, 21 Şubat 1955
-*Resmi Gazete*, 4 Nisan 1955
-*Resmi Gazete*, 22 Şubat 1956
-*Resmi Gazete*, 2 Mart 1956
-*Resmi Gazete*, 12 Nisan 1956
-*Resmi Gazete*, 22 Şubat 1957
-*Resmi Gazete*, 15 Nisan 1957
-*Resmi Gazete*, 26 Şubat 1958
-*Resmi Gazete*, 17 Aralık 1958

-*Resmi Gazete*, 27 Nisan 1960

-*Resmi Gazete*, 9 Haziran 1960

-*Resmi Gazete*, 25 Ağustos1960

-*Resmi Gazete*, 25 Ekim 1962

-*Resmi Gazete*, 2 Haziran 1964

-*Resmi Gazete*, 9 Ekim 1967

-*Resmi Gazete*, 20 Nisan 1968

-*Resmi Gazete*, 31 Aralık 1969

-*Resmi Gazete*, 12 Ekim 1970

-*Resmi Gazete*, 17 Aralık 1970

-*Resmi Gazete*, 19 Şubat 1972

-*Resmi Gazete*, 10 Haziran 1975

-*Resmi Gazete*, 9 Ağustos 1975

-*Resmi Gazete*, 27 Ekim 1976

-*Resmi Gazete*, 11 Aralık 1978

-*Resmi Gazete*, 14 Ocak 1979

-*Resmi Gazete*, 15 Kasım 1979

-*Resmi Gazete*, 1 Eylül 1980

-*Resmi Gazete*, 18 Eylül 1980

-*Resmi Gazete*, 3 Haziran 1982

-*Resmi Gazete*, 10 Ağustos 1983

-*Resmi Gazete*, *Bilançolar:*

-*Resmi Gazete*, 12 Mayıs 1934

-*Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1934

-*Resmi Gazete*, 15 Ekim 1934

-*Resmi Gazete*, 18 Aralık 1934

-*Resmi Gazete*, 30 Mart 1935

-*Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1935

-*Resmi Gazete*, 5 Ekim 1935

-*Resmi Gazete*, 16 Aralık 1935

-*Resmi Gazete*, 6 Nisan 1936

-*Resmi Gazete*, 23 Nisan 1936

-*Resmi Gazete*, 5 Ekim1936

-*Resmi Gazete*, 26 Aralık 1936

-*Resmi Gazete*, 30 Mart 1937

-*Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1937

-*Resmi Gazete*, 6 Ekim 1937

-*Resmi Gazete*, 1 Nisan 1938

-*Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1938

-*Resmi Gazete*, 30 Eylül 1938

-*Resmi Gazete*, 31 Aralık 1938

-*Resmi Gazete*, 28 Mart 1939

-*Resmi Gazete*, 3 Temmuz 1939
-*Resmi Gazete*, 6 Ekim 1939
-*Resmi Gazete*, 8 Ocak 1940
-*Resmi Gazete*, 6 Nisan 1940
-*Resmi Gazete*, 27 Haziran 1940
-*Resmi Gazete*, 8 Ekim 1940
-*Resmi Gazete*, 27 Mart 1942
-*Resmi Gazete*, 10 Nisan 1943
-*Resmi Gazete*, 5 Mayıs 1944
-*Resmi Gazete*, 17 Nisan 1946
-*Resmi Gazete*, 24 Mart 1947
-*Resmi Gazete*, 28 Nisan 1948
-*Resmi Gazete*, 12 Nisan 1949
-*Resmi Gazete*, 8 Nisan 1950
-*Resmi Gazete*, 14 Nisan 1951
-*Resmi Gazete*, 15 Nisan 1953
-*Resmi Gazete*, 7 Nisan 1954
-*Resmi Gazete*, 4 Nisan 1955
-*Resmi Gazete*, 12 Nisan 1956
-*Resmi Gazete*, 19 Nisan 1957
-*Resmi Gazete*, 18 Nisan 1958
-*Resmi Gazete*, 22 Nisan 1960
-*Resmi Gazete*, 22 Nisan 1963
-*Resmi Gazete*, 16 Nisan 1964
-*Resmi Gazete*, 16 Nisan 1971
-*Resmi Gazete*, 17 Nisan 1972
-*Resmi Gazete*, 4 Nisan 1973
-*Resmi Gazete*, 31 Mart 1974
-*Resmi Gazete*, 20 Nisan 1976
-*Resmi Gazete*, 17 Mayıs 1977
-*Resmi Gazete*, 14 Nisan 1982
-*Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1983
-*Sesim Dergisi*, 5 Mart 1969
-*Sesim Dergisi*, 20 Temmuz 1969
-*Sesim Dergisi*, 20 Ağustos 1969
-*Sesim Dergisi*, 20 Eylül 1969
-*Sesim Dergisi*, 5 Haziran 1970
-*Sesim Dergisi*, 20 Nisan 1970
-*Sesim Dergisi*, 20 Nisan 1973
-*Türkyolu*, 11 Mart 1947
-*Türkyolu*, 24 Temmuz 1954
-*Türkyolu*, 14 Ekim 1954
-*Türkyolu*, 6 & 7 Ağustos 1954

-*Türkyolu*, 7 Aralık 1954

-*Türkyolu*, 22 Şubat 1955

-*Türkyolu*, 4 Eylül 1955

-*Türkyolu*, 24 Aralık 1954

-*Türkyolu*, 22 Mart 1953

-*Türkyolu*, 26 Eylül 1953

-*Türkyolu*, 8 Ekim 1953

-*Türkyolu*, 28 Eylül 1954

-*Türkyolu*, 30 Mart 1954

-*Türkyolu*, 29 Mart 1955

-*Türkyolu*, 27 Eylül 1955

-*Türkyolu*, 18 Mayıs 1960

Arşiv Belgeleri:

-BCA, 30..18.1.1, 22.85..20./131-34

-BCA, 30..18.1.2, 78.73..2. / 131-108

-BCA, 30..18.1.2, 78.73..2, 25 / 131-108

-BCA, 30..18.1.2, 129.60..13./9-547

-BCA, 30..18.1.2, 141.106..16. / 12-28

-BCA, 30..18.1.2, 178.27..1./ 759

-TBMM Zabıt Ceridesi, 15 Şubat 1926

-TBMM Zabıt Ceridesi, 30 Kasım 1956

-TBMM Tutanak Dergisi, 27 Ocak 1965

-TBMM, Tutanaklar, 21 Mart 2000

Sözlü Kaynaklar:

-Hanife Kaya, 1945 Dursun Bey Akbaşlar-Balıkesir

-Orhan Dizman, 29 Mayıs 1936 İstanbul[194]

-Gönül Erkan, 12 Haziran 1961İzmit

-Güzin Eğici Yenilmez, 1943 İzmit

-Zafer Danyal, 15 Eylül 1944 İzmit

Elektronik Kaynaklar:

-http://www.teb.com.tr/TEB/Tarihce.aspx,

-http://www.teb.com.tr/Document/teb_hakkinda/ana_sozlesme/ana_sozlesme.pdf

-Adnan Filiz, İzmit, İzmitliler ve Anılar-4,

https://www.facebook.com/groups/401589263239972/?fref=ts , "Biz İzmit'iz", 21.11.2014

-Hüsnü Sezai Balcı, https://www.facebook.com/groups/401589263239972/?fref=ts) , "Biz İzmit'iz", 21.11.2014

194 Yavuz zırhlısında Makine Astsubayı Yusuf Tacettin Dizman oğlu. Ailesi Kavaklı'da ikamet ederken askeri savcı adayı olarak mahkeme stajını İzmit Adliyesi'nde yaptı. Yazı İşleri Müdürü Rüveyda hanım aracılığı ile Neptün Moralı ile birlikte Av. Orhan Demirağcı yanında staj yaptı. Bu arada Mümtaz Kolankaya ve Tahsin Marmara'nın aracılığı ile Emlak Bankası'nın ikinci katındaki (Emlak Apt. Günümüzde Fethiye Caddesi'nden Efe Petrol'e doğru inerken açılan McDonald's olduğu) avukatlık yazıhanesinin karşısında bürosu olan Halil Köseoğlu'nun kızı ile evlendi.

İZMİT'İN TADI: YİYEN BİR, YEMEYEN BİN PİŞMAN/İYE

Dilek TÜRKYILMAZ*

İzmitte pişmaniye
Eşe dosta hediye
Dostça yaşamak varken
Dargınlıklar ne diye

Türk Mutfak Kültürü ve Türk Mutfağında Tatlılar

Mutfak kültürü kavramı beslenmeyi sağlayan yemek, yiyecek, içecek türleri bunların hazırlanma, pişirilme, saklanma ve tüketilme sürecini; buna bağlı mekân ve ekipmanı, yeme-içme geleneği ile bu çerçevede gelişen inanış ve uygulamalardan oluşan bütünsel ve kendine özgü bir kültürel yapıyı anlatır.

Türkiye'nin coğrafî konumu, tarihsel süreçler içinde ilişki kurulan uygarlıklar, iki büyük imparatorluğun yeme içme geleneğine getirdiği yeni açılımlar, Türk mutfak kültüründeki çeşitliliğin belirleyici etkileridir. Türkiye'de yerel mutfakların özgün etkilerini içinde barındıran köklü ve çok yönlü bir mutfak kültürü yaşamaktadır.

Türk mutfağı, dünyanın sayılı mutfaklarından biridir. Orta Asya'dan Anadolu'ya yerleşen Türkler, eski alışkanlıklarını korumakla birlikte, burada yeni bir yemek kültürüyle karşılaşmışlardır. Bu karşılaşma zaman içinde kaynaşmayı ve çok zengin bir mutfak geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Eski Türk topluluklarında yemek, toplumsal yaşamın önemli bir parçasıydı. Toy denen şölenlerde bol yemek ve içecek ikram edilmesi gelenekti. Öte yandan "han" denen hükümdarlar ve beyler, ziyafetlerde halka yemek yedirirlerdi. Toplu yemeklerde yiyeceğin toplumsal konuma göre paylaşılması söz konusuydu.

Osmanlı dönemine gelindiğinde Türk mutfağında geleneksel halk mutfağı ile yönetici sınıfın yemek kültüründen söz edilebilir. 15. yüzyıldan başlayarak başkent olan İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nda "Kuşhane" adı verilen mutfakta padişah için özel yemekler pişiriliyordu. Padişahın aile çevresi olan valide sultan, sultanlar, şehzadeler ve haremde yaşayanlar için ise "Has mutfak"ta yemek hazırlanıyordu. Tatlı türünden yiyecekler ise "Helvahane" denilen yerde yapılıyordu. Ayrıca saray görevlileri için yemek pişirilen mutfaklar vardı. O dönemin yemekleri arasında helvâ-yı hâkâni (padişah helvası), hünkârbeğendi, saray kadayıfı, saray ekmeği, vezirparmağı gibi, bazısı günümüzde de yapılmakta olan yemekler vardı (Gürsoy 2013: 98-100).

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: dturkyilmaz74@hotmail.com

Tatlılar ve şerbetler Osmanlı mutfağında et ve pilav kadar önemli olup, tatlısız bir Osmanlı sofrası düşünülemezdi. Sıradan yemeklerde bile mutlaka bir tatlı yenirdi. Ziyafetlerde özellikle ramazanda sofralar helva, lokma, pelte, kadayıf, zerde, aşure, muhallebi, sütlaç, elmasiye, reçel, hoşaf, şerbet gibi çeşitli tatlılarla donatılırdı. Osmanlı sarayının tatlıları ve reçelleri mutfağın helvahane bölümünde ve onun bir yan birimi olan reçelhanede pişirilirdi.

Osmanlı sarayında saray aşçıları içinde tatlıcılar ayrı bir sınıf oluşturuyordu. Helva, macun, reçel, şurup ve her türlü tatlıyı hazırlamakla kalmayan bu "helvacıyan-ı hassa" ayrıca hekimbaşının verdiği reçeteleri uygulayarak ilaç üretimi de yapıyorlardı. Tatlıcılar, mutfak eminine bağlı olarak çalışırlar ve bulundukları daireye "helva ocağı" denirdi. Bugün Topkapı sarayında mutfak eşyalarının sergilendiği bölüm helvahaneydi. Yine bugün porselenlerin sergilendiği bölüm ise çeşitli macunların yapıldığı yerdi. Helvahanede baharda büyük kazanlar içinde macunlar da yapılırdı. İlaç olarak kullanılan bu macunların yılda bir yapıldığı geceye "ot gecesi" denir, macunlar yapılırken, hokkabazlar oynar, hayalbazlar Karagöz gösterir, incesaz takımı çalar, helvahane çalışanları sabaha kadar şenlik yapardı (Gürsoy 2013:98). Helvahanede bahar başlangıcı sayılan Nevruz için de "nevruziye" denilen bir macun yapılırdı. Helvahane ocağından devlet yönetiminde yüksek mevkilere kadar ulaşabilenler olmuştur. Bunun en güzel örneği Köprülü Mehmet Paşa'dır. Mutfakta aşçılıktan sadrazamlığa kadar yükselmiş olanlar arasında Gedik Ahmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa da vardır (Gürsoy 2013:100). Tatlının Osmanlı mutfağındaki yerine yabancılar da çok ilgi göstermiştir. Yunan kraliyet aşçısı Friedrich Unger, tatlıcılık zanaatini incelemek için 1835'te İstanbul'a gelmiş ve 1838'de "Doğuda Tatlıcılık" adlı kitabını Almanca olarak yayınlamıştır (Gürsoy 2013: 101).

Türk mutfağında tatlılar içerisinde kendine özgü malzeme, hazırlanış tekniği ve sunumuyla ayrı bir kolu ifade eden helva Arapça kökenli olup tatlı, şirin, güzel anlamlarına gelen "hulv" kelimesinden gelmektedir**.** Helvanın dünyada ilk yapıldığı bölge Ortadoğu ve Balkan ülkeleri olarak bilinmektedir. Türk, Arap ve Yahudi toplumlarının yaşadıkları her yerde helvayı görmek mümkündür. Türklerin helvayla tanışmaları İslamiyet'i kabul ederek Arap kültürüne yakınlaşmalarıyla başlamıştır. Orta Asya Türk boylarının İslamiyet'ten önce yeme kültürlerinde tatlıya çok fazla yer vermedikleri görülmektedir (Samancı-Bilgin 2008:129).

Osmanlıda helva sıradan bir gıda ürünü olmaktan çıkıp sosyolojik bir değer kazanmıştır. Helvanın etrafında çok zengin, güçlü ve etkileyici bir kültür oluşmuştur. Çeşitli sebeplerle helva yapılıp yenilmektedir. Bir insanın doğumundan başlayıp ölümünden sonra bile onun adına yenilmeye devam eden tek şey helvadır. Kederi paylaşmada, sevincine ortak etmede hangi sebeple olursa olsun eş, dost ve akrabalarıyla bir tabak helva yemek adettendir. Günümüz Türk toplumunda helva, ölü evinde cenazeden sonra yenilir olmuştur. Fakat Osmanlı sarayında padişahların ölümünden sonra helvahanede helva pişirilip dağıtıldığına dair bir belge yoktur. Osmanlı sarayınca helva, keyfin, sevincin, bilimin, şarkının, kültürün, nüktenin, tanışmanın, kutlamanın haremdeki doğumun, veliaht şehzadenin tahta geçişinin, zafer kazanmanın şerefine pişirilip yenen bir tatlıdır. Helva için helva sohbetleri düzenlenmiş ve aydın kişilerin yetişmesine de vesile olmuştur. Helva sohbetleri Lale devrinin önemli eğlenceleri arasında yer almıştır. Lale devrinin mühim şairlerinden olan Nedim helva sohbetlerini mısralarında şöyle dile getirmektedir:

Lâleyi bir iki gün anmıyalım şimdi hele

*Kâmlar sohbet-i helva ile olsun şirin (*Samancı-Bilgin 2008:125-126).

Osmanlı dönemindeki İstanbul helva sohbetlerini anlatan Musahipzade Celal Bize canlı bir tasvir bırakmıştır:

"*Bu sohbetlerin en başta geleni keten helvası idi. Ortaya sekiz on kişilik pırıl pırıl kalaylı bir bakır sini konur. Bunun üstüne iki bilek kalınlığında ağdalanmış kocaman sıcak bir halka şeker konur. Bu halkanın ortasına elenmiş un konur, keten helvasını yapmasını bilen ustalar kollarını sıvarlar, sıcak sularla ellerini kollarını sabunla yıkarlar. Sininin etrafına dizilirler. Pir Selmanı Pâk'e gülbank okurlar. Ağdalanmış sıcak şekeri, ellerini ortadaki una batıra batıra sağdan sola el birliğiyle çevirmeğe başlarlar. Misafirler hem de seyreder, hem de çalar, çağırırlar. Bu ağda türkülerle latifelerle çevrile çevrile tel tel keten helvası olur ve misafirlere tutam tutam dağıtılır. Saz şairleri destanlar, semailer, koşmalar, türküler okurlar, çalarlar*" (Işın 2008: 190).

Saray yaşamında helvanın çok tüketiliyor olmasından dolayı, sarayın mutfaklar bölümünde helvahane adında müstakil yapı bulunmaktadır. Mutfak yapıları arasında çorbahane, pilavhane adlı özel bir yapı olmadığı halde böyle bir özel yapının bulunması helvanın saray mutfağındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir (Samancı-Bilgin 2008: 125-126). Sarayda pişirilen helvalar çeşitlilik bakımından oldukça zengindir. Helvanın ana malzemesi un, yağ ve şeker gibi düşünülse de harcına katılan baharat ve kuru yemişlerle yapılan helvanın tadı ve adı değişmektedir. Saray helvalarının yapımında kullanılan un, undan yapılan nişasta, irmik, susam, tereyağı, süt, bal, pekmez ve şekerin kalitesi son derece önemliydi (Samancı-Bilgin 2008: 130). Osmanlı İmparatorluğunda çok önemli bir gıda ürünü haline gelen helva, 16. Yüzyılda Osmanlı sınırları içinde kalan kuzey Afrika ülkelerinde, Balkan ülkelerinde bugün bile "Türk Helvası" adı ile yapılıp tüketilmektedir (Samancı-Bilgin 2008: 134-135).

Yöresel Bir Değer Olarak Pişmaniye

Helva kadar adı çok olan bir başka tatlı yoktur. Pişmaniye, "peşmek", "peşmanî", "tel helvası", "telteli", "çekme helvası", "depme helvası" ve "saray helvası". Hepsi, incelik kalınlık farkı dışında esas olarak aynı şeydir (Işın 2008:185). Otobüs yolcuları için İzmit'le özdeşleşen keten helva veya pişmaniye Anadolu'da yakın yıllara kadar evlerde yaygın olarak yapılan bir şekerlemeydi. Pişmaniyenin yapılışı son derece zor olduğu için evde yapılması çoktan tarihe karışmış, üretimi, şekerci firmaların eline bırakılmıştır. Eskiden pişmaniye veya keten helvanın büyük konak aşçılarının marifetini ölçen yemeklerden biri olması bunun ne denli ustalık isteyen bir tatlı olduğunu göstermektedir. Eskiden evlerde yapıldığı dönemlerde aileler açısından bir tür eğlence sayılırmış. Kış gecelerinde bir taraftan helva çekilirken, bir taraftan da maniler, türküler söylenir, helva yenirken de şakalar yapılır, sohbet edilir, çalgı çalınırmış.

HELVA ÇEKELİM

Bu gece toplandık burada hazla
Gelin kardeşlerim, helva çekelim
Şekeri ezerken kırmayın fazla
Gelin kardeşlerim, helva çekelim
Helvamız çok tatlı tel tel olur
Dostlar! Sohbetimiz mükemmel olur
Gelin kardeşlerim, helva çekelim

gibi dörtlükler helva yapımına eşlik edermiş (Işın 2008:190).

Pişmaniyenin Yapılışı

Pişmaniye, beyaz şeker, buğday unu, tereyağı, gerektiğinde katkı ve çeşni maddeleri de ilave edilerek tekniğine uygun olarak hazırlanan geleneksel bir tatlıdır. Özgün bir tatlı çeşidi olması, hafifliği, pişmaniyenin il dışında da aranmasını ve ilgi görmesini sağlamıştır.

Pişmaniye yapmak için ağda haline gelinceye kadar eritilen şeker, dondurulduktan sonra büyükçe bir halka biçimine getirilir.

Büyük bir sininin üstüne konan kavrulmuş una, eritilmiş tereyağ yedirilir. Sonra tepsinin çevresinde duran birkaç kişi halka biçimindeki ağdayı unun üstünde çevirmeye başlarlar. Her çevirişten sonra ağda yeniden halka biçimine sokulur ve bu işleme sinideki unun tümü ağdaya yedirilinceye, ağda tel tel helva biçimine girinceye kadar devam edilir. Çevirme sırasında ağdanın kopmamasına özen gösterilir. Sininin altında yakılan ateşin ayarının önemi ise büyüktür. Çünkü ısının ayarlanmayıp, helvanin tel tel olmak yerine bulgur gibi dökülüp ellerinde kalması ihtimali, sık karşılaşılan bir durum değilse de, her zaman mevcuttur. Buradaki ustalık büyük ölçüde talimatları verene aittir (Işın 2008: 186-189).

Pişmaniyenin Tarihi ve Adı ile İlgili Rivayetler

Yapımında gücü kuvveti yerinde kollar isteyen bu helvanın pişmaniye olarak anılmasına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklara bakılırsa, pişmaniye'nin, İran'a özgü yerel tatlı çeşitlerinden biri olduğu, İran mutfağına ait bilgilerde gözlemlenmektedir. İran şairi Ebû İshak Hallâc-ı Şirazî, yemeği hiciv vasıtası olarak kullandığı Kenzü'l- İştiha divânında peşmek'ten bahsettiğine göre, bu tatlı 15.yüzyıl İran'ında şiirlere girecek kadar yaygındı (Işın 2008:191).

Bu bilgiler ışığında pişmaniyenin ilk üretildiği bölgenin İran olma ihtimali fazladır. Bu ülkede üretilen ve helva çeşidi olan tatlı "peşmek" diye adlandırıldığı için, sözcüğün zamanla Türkçe'de "pişmaniye" biçimini almış olması muhtemeldir. Pişmaniye sözcük anlamı ile "yiyen pişman" veya "yapılan bir işten dolayı incitilen kimselerin gönlünü almak için sunulan tatlı" olarak sanılsa da gerçek anlamı çok farklıdır. Pişmaniye sözcüğü Farsça "Peşmin" sözcüğüne Arapça " –iyye" eki getirilerek türetilmiş "peşminiyye" sözcüğünden gelmektedir. "Peşmin" sözcüğü Farsça'da "Sade ve süssüz elbise, yünden yapılmış, yapağıdan yapılma, yünlü" anlamına gelmektedir. Tel tel olan pişmaniye tatlısı, yüne benzetildiği için ona bu isim verilmiştir. (http://www.gau.edu.tr/PDF-Files/JSAS_003_05_PDF/JASA_003_05_03_Koksal.pdf)

Bu tatlının aynı dönemlerde Osmanlı topraklarında yendiğini de biliyoruz. Çünkü Osmanlı saray hekimliği yapan Şirvâni'nin 1430'larda yazdığı tarifler arasında "pişmanî helva" da vardır ve altı yüz yıl önceki bu pişmaniyenin günümüzdeki gibi olduğu görülmektedir. Pişmaniye o dönemde Osmanlı'da çok bilinen bir tat olmalı; çünkü aynı yazarın bir başka tarifinde "pişmani helva gibi keseler" talimatı bulunmaktadır. Bu helva 16. Yüzyılın başında Osmanlı saray ziyafetlerinde sunuluyordu. Rodos'un fethi münasebetiyle 1522'de verilen bir ziyafette, pişmaniyenin sunulan çok sayıda tatlıdan biri olduğunu, bu ziyafeti anlatan Lamiî Çelebi'nin Şem ü Pervâne mesnevisindeki bir beyitten öğreniyoruz. Kanunî'nin şehzadeleri için verdiği muhteşem sünnet düğününde sunulan tatlılar arasında "peşmîne" adıyla bu helvanın ikram edildiğini görüyoruz. Yine tarih kayıtlardan öğrendiğimize göre, pişmaniye 17. Yüzyılda İstanbul şehir helvacıları tarafından yapılmaktaydı. Hatta saray için bile çarşıdan satın alınıyordu (Işın 2008: 191-192).

1957'den bu yana pişmaniye ustalığı yapmış Mehmet Ustaya bakılırsa da, bu helvanın yapımına girişenlerin ağdaya kıvam tutturmakta karşılaştıkları güçlükler üzerine bu işe kalkışmış olmaktan duydukları pişmanlığı ifade etmektedir helvanın adı (https://tr-tr.facebook.com/notes/kocaeli/i%C5%9Fte-pi%C5%9Fmaniyenin-hikayesi/10151556009778158).

Tatlının adı ile ilgili bir başka rivayet ise şöyledir. Çok uzun yıllar önce İzmit'te nam salmış bir tatlıcı varmış. Yaptığı tatlılar çok meşhurmuş. Yolcuların, onun tatlılarını yemek için dükkânının önünde uzun kuyruklar oluşturup beklemesi, Baharat ve İpek yollarının geleceğini dahi tehlikeye sokmuş. Bizim tatlıcı ustanın, güzeller güzeli çok şişman bir sevdiği varmış. Aşkın gözü kördür. Bizim tatlıcı ustanın gözü şişman sevdiğinden başka kızı görmüyormuş. Kızı o kadar çok seviyormuş ki çıkardığı anda çok meşhur yeni tatlısının ismini, 'Şişmaniyem' koymuş. Tatlıcı sonunda muradına ermiş ve sevdiğiyle evlenmiş. Ancak evlilik, sevdiğinin kıskançlıkları ve huysuzlukları yüzünden cehennem azabına dönüşmüş. Bizim tatlıcı ustamız da, o çok sevdiği, uğruna tatlılar yaptığı sevgilisinden ayrılmak zorunda kalmış. Evlendiğine pişman olan ustamızın tatlısı da, bu olay duyulduktan sonra, 'Pişmaniye' olarak anılmaya başlamış. (https://tr-tr.facebook.com/notes/kocaeli/i%C5%9Fte-pi%C5%9Fmaniyenin-hikayesi/10151556009778158)

Tarihsel dokümanlar içerisinde pişmaniye üretiminin başlangıcına yönelik muhtelif rivayetler vardır. Pişmaniyeyi Anadolu kültürü içerisinde yöresel bir tat olarak kabul edenler, pişmaniye üretimini, 1601-1611 yılları arasında Padişahların fermanları doğrultusunda İzmit yöresine gelen ve kısa zamanda yerli halk ile iyi ilişkiler içerisinde uyum sağlayan, ticarete önem veren Ermeni ustalarından öğrendiğini iddia etmektedirler. Yakın dönemlerde bu ustalardan biri de şimdiki Ermeni Patriği Mutafyan'ın İzmit'e yerleşmiş olan dedesi Minas Mutafyan'dır . Ancak bilinen ve rağbet gören, pişmaniyenin ilk ustasının Kandıralı Şekerci Hayri usta olduğuna ilişkindir. Pişmaniyenin pazarlanmasına, yani satışına yönelik üretimi başlatıp ünlendiren kişinin Hacı Agop Dolmacıyan isimli bir ermeni ustası olduğu çeşitli kaynaklarda rivayet edilmektedir. Sonraki süreçte, Hacı Agop'un Amerika'ya yerleşmesinin ardından, Birinci Dünya Savaşı yıllarında sosyal ve etkin kişiliğiyle bilinen çeşitli zamanlarda Türkçe ve Fransızca dilleri üzerine eğitim yapan aynı zamanda Muhasebe Başkâtipliğinde görevli İbrahim Ethem Efendi, halen Kapanönü olarak bilinen sokakta bir şekerci dükkânı açmıştır. Botanik kültürü, müzik yeteneği ile de tanınan ve Soyadı Kanunu çıktıktan sonra Çınar soyadını alan, 1892–1953 yılları arasında yaşamış bu renkli kişiliğin imalathanesi adeta pişmaniye ustası yetiştiren bir okul gibi olmuştur (http://www.bogazicipismaniye.com.tr/).

Türk mutfağının en ünlü helvaları arasında bir yeri olan pişmaniye, Anadolu folklor geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Daha çok erkekler tarafından yapılan bu helva, Anadolu'nun birçok yerinde yapılmasına karşın İzmit pişmaniyesinin özel bir tadı ve dolayısıyla haklı bir ünü vardır. Yörede yapılan tüm yöresel şenliklerin vazgeçilmez yiyeceği haline gelmiştir.

İzmit Belediyesi tarafından gelenekselleştirilen ve her yıl başka bir şehirden başlayan Pişmaniye Festivali, bu yıl Viyana'dan başlayacaktır. İzmit Belediye Başkanının yaklaşık 6 yıl önce yaptığı girişimleri sonucunda tekrar gündeme gelen pişmaniyenin tanıtımının ön planda tutulduğu Pişmaniye Festivali, bu sene Mayıs ve Haziran aylarında yapılacaktır. Patenti alınarak tescillenen Pişmaniye Festivali şimdiye kadar İstanbul, Ankara, Bosna-Hersek ve Makedonya'dan başlayarak uluslararası olma özelliği kazanmıştı. Bu sene 7. kez yapılacak Pişmaniye Festivali'nin Viyana'dan başlayacağı öğrenildi. İzmit Belediyesi yetkililerinden alınan bilgiye göre 29 Mayıs ile 31 Mayıs tarihlerinde Viyana'da başlayacak Pişmaniye Festivali'nin ikinci bölümü 12 Haziran'da İzmit'te devam edecek (http://www.milliyet.com.tr/pismaniye-festivali-viyana-dan-baslayacak-kocaeli-yerelhaber-651187/)

Bilindiği gibi küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan olumsuzluklar ve tüketici tercihlerinin değişmesi, önceliğin yerel üretim tarzını belirleyen küçük ölçekli firmaların korunmasını öne çıkarmış, küresel ve yerel ölçekte yeni stratejilerin belirlenme gerekliliği tartışmaya açılmıştır. Bu bağlamda, yeni stratejilerin başında coğrafi İşaretler gelmektedir.

Ülkemizde geleneksel ve yöresel birçok değerin bulunması ve bu değerlerin kendine özgü nitelikleri olması, gelişen dünya ticareti içerisinde bu değerlerin sahiplenme olgusunu gündeme taşımıştır. Bu sebeple yöresel ve geleneksel değerlere ait bilgilerin belirli bir düzen içerisinde toplanması ve koruma altına alınması önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, pek çok ürünün coğrafi adı ile tanındığı bilinen bir gerçektir. Coğrafi işaretlerin önemini ortaya koyan en önemli yaklaşım, küreselleşen dünya ticareti karşısında yerel kalkınmanın en önemli teşvik aracı olarak kabul gördüğü gerçeğidir. Kocaeli sınırları içerisinde faaliyet gösteren ve ismi markalaşmış birçok üretici ve dağıtıcı firma bulunmaktadır. Bu firmalar zaman zaman pişmaniye üretimi ve tanıtımı konusunda ulusal ve uluslararası fuarlar aracılığı ile İzmit Pişmaniyesi'nin tanıtımını yapmakta ve ürün satışı için çeşitli firmalar ile bağlantılar kurmaktadır. Uzun yıllardır yöresel ürün olarak kabul edilen İzmit pişmaniyesi çıkartılan yasa gereği, coğrafi işaretlemeye ilişkin başvurusunu 2001 yılında tamamlamış ve gerekli belgeye sahip olmuştur (Orhan 2010-243-254).

Sonuç olarak yıllar önce sarayların, uzun kış gecelerinin ve her türlü hüzün veya mutluluk anında pişirilip konu-komşuya dağıtılan yiyeceği olan helvaya rağbet günümüzde azalmış, Türk mutfak kültürüne ait birçok helva çeşidi ise unutulmaya yüz tutmuştur. Bunlardan pişmaniye ise sadece İzmit yöresine has bir helva çeşidi olarak kalmış kendini Türk mutfak kültürüne tekrar hatırlatmaya, İzmit ve çevresinde kurulan pişmaniye üretim ve satış firmaları sayesinde adını yeniden duyurmaya başlamıştır. Günümüzde gastronomi odaklı yapılan seyahatlere duyulan ilginin artmış olması, ait olduğu yöre insanının kültürel değerlerinden oluşan yöresel yemeklere ilgiyi arttırdığından, yöresel yemekleri temel alınarak Türk mutfak kültürü ürünlerinin korunması, gelecek nesillere aktarılması ve yurt içi ve yurt dışı aktiviteler ile tanıtılmasına önem verilmelidir. Yöresel bir ürünü olan pişmaniyeyi yurt içinde ve yurt dışında tanıtmak ve pazarlaması açısından en çok üretiminin yapıldığı yer olan Kocaeli ilinde Büyükşehir Belediyesi ve ilgili diğer kurumlar tarafından, düzenlenen pişmaniye etkinlikleri (festival, kongre ve konferans, şenlik…gibi) ile pişmaniye kültürünün yaşatılmasına büyük katkılar sağlanmaktadır. Konuyla ilgilenen akademisyenlerin pişmaniyenin tanıtımı, pazarlanması ve üretimi adına daha çok çalışma ve projeler üretmeleri de gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Işın, Priscilla Mary, Gülbeşeker, *Türk Tatlıları Tarihi*, *Yapı Kredi Yayınları*, *İstanbul*, *2008*.

Gürsoy, *Deniz*, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz. Oğlak Yayınları*, *İstanbul*, *2013*.

Orhan, *Ayhan*, *"Yerel Değerlerin Turizme Dönüştürülmesinde 'Coğrafî İşaretlerin' Kullanımı: İzmit Pişmaniyesi Örneği"*, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, *2/21 (2010)*, *s.243-254*.

Samancı, *Özge-Arif Bilgin*, *Türk Mutfağı*, *Kültür Bakanlığı*, *Ankara*, *2008*.

http://www.gau.edu.tr/PDF-Files/JSAS_003_05_PDF/JASA_003_05_03_Koksal.pdf

https://tr-tr.facebook.com/notes/kocaeli/i%C5%9Fte-pi%C5%9Fmaniyenin-hikayesi/10151556009778158

http://www.bogazicipismaniye.com.tr/

http://www.milliyet.com.tr/pismaniye-festivali-viyana-dan-baslayacak-kocaeli-yerelhaber-651187/

İZMİT'TE TÜRKLER TARAFINDAN AÇILAN İLK ECZANELER

Dilek AYRIBAŞ*
Müzeyyen ÜNAL*
İlker KUMRAL*
Osman Nuri CEBE*

Giriş

Toplumda oluşan her değişim bir süreç gerektirir. Bu süreç içinde oluşan her unsur bu değişimi doğrudan veya dolaylı olarak uzun veya kısa vadede etkiler. Eczacılık konusunda da böyle olmuştur. Eczacılıkta değişimi etkileyen unsurlar şunlardır:

* Nüfus artışı

* Tıbbi bilgilenmenin artışı sonucu koruyucu hekimlikte gelişme

* Tıpta uzmanlaşma

* Doktor sayısında artış

* Yaşam standardının yükselmesi sonucu sağlığa daha fazla önem verilmesi

* İnsanların bakımlarına gösterdikleri özenin artışı

* Toplumsal ve ekonomik problemlerin meydana getirdiği psikolojik sorunlar

* Kirlenme başta olmak üzere çevre sorunlarından doğan sağlık problemlerinin çoğalması

* Hijyenik şartlara uyum

* Kimya bilimindeki gelişmeye paralel olarak ilaç endüstrisinin kurulması

Bunların sonucunda aktar yerine eczaneye gidiş artmıştır. Bu değişim İzmit'in coğrafi konumu nedeniyle daha hızlı ve etkili olmuştur. Örneğin nüfus daha hızla artmış, ulaşım sorunları daha kolay aşılmıştır.

İlaç endüstrisinin gelişmesiyle majistral ilaçtan müstahzara geçiş olmuştur. Eczacılar da laboratuarlarında ilaç hazırlayan kişi konumundan ilaç firmalarının ürettiği hazır ürünleri satar konuma gelmiştir.

İzmit'te Eczacılığın Gelişimi

Çok eski çağlarda da insanların hastalıklarla savaşmak için bazı yöntemleri bulunmaktaydı. Bu dönemlerde de bazı şahısların diğerlerini iyi etmek için gayret sarf ettikleri kabul edilir. Bu ilk iyileştiricilerin "büyücüler" olduğu sanılmaktadır. Bunlar, hasta kişiyi iyileştirmek için büyüden yararlanıyorlar, ilaç kullanmıyorlardı. Zaman içerisinde

* Kocaeli Dokümantasyon Merkezi; dilekayribas@hotmail.com, muzeyyen1841@gmail.com, ilkerkumral1936@hotmail.com, osmannuricebe@gmail.com

bazı hastalık belirtilerini ortadan kaldırmak için bitkiler kullanılmaya başlanmış ve bunun sonucu olarak da insanlarda "ilaç" kavramı oluşmuştur.[1]

Antik dönemde Bithynia yani Kocaeli ve çevresi ünlü tıp adamlarını barındırmıştır. Bunlardan bazıları şöyle sayılabilir: Bithynialı Asklepiades, Bithynialı Herophilos, Bithynialı Iollas, Menedotos, Plegon ve Mouzakos Mukantiou.

Osmanlı Devleti'nde esnaf sayısının sınırlandırılması ve denetlenmesi, üretilen mallardaki kalite ve miktarın denetim altına alınması için başvurulan yöntemlerin başında "gedik" uygulaması gelmekteydi. Kelime anlamı yıkık yer, duvarda açılan çatlak olan gedik, terim olarak inhisar ve imtiyaz esasına dayanan askeri, idari, hukuki ve iktisadi tasarruf hakkı anlamına gelmekteydi. İnhisar usulünün kabul edilmesi ile gedik hakkı yeni bir mana kazanmış, devamlı tasarruf hakkı anlamının yanında bir de ticarette inhisar, imtiyaz ve bir çeşit patent manalarını da kapsamına almıştır. Eczaneler Osmanlı Devleti döneminde esnaf olarak kabul edilmiş ve "gedik" uygulamasıyla sayıları sınırlandırılmıştır. Eczacılık, 17 Mayıs 1852 tarihinde çıkarılan "Nizamname-i Eczacıyan-ı Der Memalik-i Osmaniye" ile bağımsız bir meslek olarak kabul edilmiş, diplomasız kişilerin eczane açması yasaklanmıştır. 2 Şubat 1861 tarihinde çıkarılan "Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" ile eczane gedikleri kaldırılarak eczane açmak serbest bırakılmıştır. 1916 yılında çıkarılan "Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi" ile eczaneler ticari eczaneler, belediye eczaneleri ve özel hastane eczaneleri olmak üzere üç kısma ayrılmış, eczanelerle ilgili işler Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bırakılmıştır. Talimatnamede, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin herhangi bir madde yer almamıştır.[2]

Osmanlı döneminde doktorluk ve eczacılık gibi sağlık görevlerini Türklerin yanı sıra Yahudi ve Ermenilerin yaptığı bilinmektedir. Ancak 19. yüzyılda Kocaeli'yi ziyaret eden gezginlerin notlarından daha başka uyrukluların da bu işleri yürüttüğü görülmektedir.

1810 yılında John Galt kentte bir lokman hekimle tanıştığını belirtirken, 1848 yılında Charles MacFarlane İstanbul'dan İzmit'e yolculuğu esnasında vapurda doktorlarla karşılaştığını, bunlardan birinin gri bıyıklı bir Venedikli, bir başkasının genç bir Fransız, üçüncüsünün melankolik genç bir İsviçreli, diğer beş doktorun ise hiçbir hekimlik eğitimi almadıklarını söyleyen Peralı (Beyoğlu) ve Galatalı Franklar olduğunu yazar. İzmit Çuha Fabrikası'nda bir Fransız doktor, Hereke İmparatorluk İpek Fabrikası'nda iki İtalyan doktor bulunduğunu; dönüş yolculuğunda da yine bir İtalyan doktor ile tanıştığını ve bu doktorun on üç-on dört yıldır bu ülkede olduğunu, merkezi İzmit'te olmasına rağmen sık sık vilayet içinde seyahat ettiğini belirtir.[3]

Şifalı Sular

Su kaynaklarının şifa verdiği inancı çok eski ve yaygındır. Eski Mısır ve Yunan'da hekimlik tanrısı Asklepios için inşa edilen tapınaklar genellikle su kaynaklarına yakındır.[4]

Maden sularının çeşitli hastalıkların tedavisine yardımcı olan mineral iyonlarıyla yüklü olduğu bilinmektedir. Maden sularından yararlanma amacıyla bu suların yeryüzüne çıktığı kaynakların çevresinde kurulan tesislere "ılıca" adı verilmektedir.[5]

Derince'deki Çene Suyu'nun güzel içiminin yanı sıra tedavi edici özelliğinin de olduğu var sayılırdı. Gezginlerin bu konudaki notları şöyledir:

1 Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 5.
2 Mehmet Karayaman,"Türkiye'de Eczane Sayılarının Sınırlandırılmasına İlişkin Düzenlemeler ve Sonuçları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10/1 (2008), s. 115.
3 Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit, 2008, s.113, s.191, s. 193, s. 197.
4 Ana Britannica: Cilt 20. (1990) İstanbul: Ana Yayıncılık (s. 276).
5 Ana Britannica: Cilt 12. (1988) İstanbul: Ana Yayıncılık (s.547).

1656, Jean Thevenot

İzmit Körfezi'nin sağ tarafında Türk ve Rumların birçok hastalığa iyi geldiğini söyledikleri doğal bir kaynak var (Çene Suyu) ve buraya yığınlar halinde geliyorlar.[6]

1677, Guillaume Grelot

Nikomedia'nın batısında, Körfez'in sonunda, sağ kıyıda mineral bir kaynak var. Alüminli olduğunu sanıyorum. Rumlar ve Türkler bu kaynak hakkında mucizeler anlatıyorlar. Gruplar halinde her yerden buraya geliyorlar. Anlattıklarına göre bu suların neredeyse iyileştiremediği hastalık yok. Küçük bir dağa bağlı bir kayanın dibinden doğup Körfez'e doğru akıyor. Diğer birkaç küçük dere ile birlikte saz ve diğer otlarla kaplı bir ovayı suluyor. Görünüşe göre kış aylarında bir bataklığa dönüşüyor. Ben geçtiğimde kuru idi (Ağustos ayında da kuru idi). Sazlar arasında yürürken belki de benim hareketlendirdiğim iki yaban arısı gözlerime atılarak ikisi de iğnelerini batırdılar, hissettiğim acı o denli kötüydü ki on beş dakika boyunca gözlerimi açamadım. Eğer tıp doktoru Mösyö Vaillant bana eşlik ediyor olmasaydı İran'a gitmeye hazırlanmak yerine el yordamıyla İstanbul'a gitmek zorunda kalma riskiyle yüzleşecektim. Ancak otların yararlarını sikkelerin değerinden çok daha iyi bilen bu bilge adam orada bulduğu bir bitkinin birkaç yaprağı ile bana bir tedavi uyguladı. Bu bitkinin suyu ve özü ile gözlerimi buğulayarak ağrımı azalttı ve beni hemen bu ayazmayı ya da kutsal suyu ziyaret edebilecek duruma getirdi.[7]

1678, Corneille Le Bruyn (Cornelius Bruyn)

İzmit'in batısında, Körfez'in sağında bir mineral su kaynağı vardır ki gerek Rumların gerekse Türklerin yığınlar halinde geldikleri bu suyun her türlü hastalığı tedavi ettiği rivayet olunur.[8]

1705, Paul Lucas

Ayın 14'ü. Yaklaşık iki saat boyunca batı yönüne yürüdük. Birçok dağı geçtikten sonra sonuncusunun ardında, yörede verilen adı ile "tüm hastalıkları tedavi eden çeşme"ye vardık. Bu çeşmenin suyu özellikle kuvvetli bir iç söktürücü sonuç veriyor. Arzu edilen sonuçları eksiksiz alırken zayıf ya da yorulmaması gereken vücutlara fazla yük olmaması en faydalı yönü. Harika olan bir şey, bu su, aşağı inerken yani yatağı boyunca ilerlerken içilirse sadece aşağıdan söktürüyor, eğer yukarı doğru çıkarken içilirse de yalnızca kusturuyor. Bu denli ender bir olayın nedenlerinin incelenmesini doğa bilimcilere bırakıyorum. Düzenli olarak yılda iki kez 50 fersah uzaklıktan buraya sırayla geliniyor ve yol üzerindeki çok sayıda hırsız nedeniyle padişah bu dönemlerde kimsenin yaralanmaması ve bu tedaviden rahatça faydalanılabilmesi için iki bin silahlı adam gönderiyor.[9]

1740, Richard Pococke

İzmit'ten ayrıldım ve üç mil kuzeyde alüminli bir kaynak olan Çene Suyu'na vardım ki üstü Azize Meryem adına yapılmış kilise kalıntılarının bulunduğu ve yılın belli zamanlarında Hıristiyanların ziyaret ettiği bir dağdır. Bu suyun tercih edilen özel bir tadı olmamasına karşın, şap içerdiği için İstanbul'dan talep gördüğü belirtilmektedir. Böbrek taşı ve dizanteriye iyi geldiği sanılıyor.[10]

6 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 47.
7 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 49.
8 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 51.
9 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 64.
10 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 71.

1807, Adrien Dupré

İzmit'in batısında Rum ve Türklerin mucizevî sonuçlarını aktardıkları, kükürtlü bir mineral su kaynağı (Çene Suyu) bulunmakta. Küçük bir dağın eteğindeki bir kayadan çıkarak Körfez'e doğru akarken sazlıklarla kaplı ve diğer birçok dere tarafından sulanan bir düzlükten geçiyor. Bizans döneminde bu mineral banyolar çokça kullanılırdı.[11]

1819, Marcellus

Kürekçilerimizden biri İzmit'e üç fersah uzaklıkta, bütün hastalıkları tedavi eden mucizevî bir suyun aktığını anlattı. Bu şüphesiz Meletius'un anlattığı maden suyu kaynağı olmalı. Denizin batısındaki Türklerin Çene Dağ adını verdikleri bu yüksek tepedeki vadi bugün hâlâ çok sayıda güçsüzü kendine çekmeye devam ediyor.[12]

1934 ve 1957?, Nahid Sırrı Örik

Evinde tek nüshalı ve dört-beş bin lira kıymetli bir "Nikomedya Tarihi" vardır denen İzzet Bey zeki ve şakacı bir kişi. İzmit yaşamı ile ilgili birçok hoş şey anlattı. Son zamanlarda getirilen ve sık sık sözü edilen Çene Suyu hakkında o da övgülerde bulundu.[13]

Kocaeli'nin Gölcük ilçesi sınırları içinde bulunan Yazlık Ilıcası'nın tarihî geçmişi, arkeolojik buluntular ışığında tahminen Roma dönemine kadar uzanmaktadır. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde sağlık merkezi olarak kullanılan ılıca, Kocaeli'nin Roma döneminden kalan ve günümüzde de kullanılan tek sağlık yapısıdır.[14]

İzmitli Ünlü Hekimler

Tanınmış İzmitli hekimler arasında Mehmed Efendi (Hekim Çelebi), Muhyiddin Mehmed Efendi, İsa oğlu Ahmed Çelebi, Feyzullah İzmidi (Dr. Feyzi Paşa) ve Dr. Meliha Eldem'in isimlerini saymak mümkündür. Bunlardan Feyzullah İzmidî ile ilgili çalışma yapılmış olduğundan bu hekim hakkındaki bilgilerimiz daha detaylıdır.

Feyzullah İzmidî, 1845 (hicri 1261) doğumlu olup asıl ismi dedesinin adı olan Feyzullah'tır. İmzasını Feyzullah İzmidî olarak atan ve kendisini Doktor Feyzullah İzmidî olarak tanıtmaktan çok hoşlanan Feyzi Paşa, İzmit'in Alaca Mescit Mahallesi'nin Veli Hoca Sokağı'nda 65 no.lu evde doğmuştur. Babası Yeniçeri ağalarından Karakollukçu Feyzullah Ağa'nın oğlu İzmitli Çıkrıkçı Hasan Usta, annesi ise Zeliha Şerife Hanım'dır. Çocukluğunda geçirdiği sıtma nedeniyle hekim olmaya karar veren Feyzullah İzmidî, ilk ve orta öğrenimini İzmit'te tamamladıktan sonra lise tahsilini İstanbul-Şehzadebaşı'nda yapmıştır. 1860 (hicri 1276) yılında Halıcıoğlu'nda bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye girmiş ve 27 Haziran 1871'de tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Sicil numarası 1286, diploma numarası 345'tir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin beşinci sınıfında (1864) iken İzmit'in Topçular ailesinden Saniye Hanım'la ilk evliliğini yapmış ve Ferdane ile Selim adlı iki çocuk sahibi olmuştur. 1881 yılında eşinin ölümü üzerine Samiye Dilistan Hanım'la evlenmiş ve bu evliliğinden Feyziye, Mehmet Ziya, Mehmet Şakir ve Melek adlarında dört çocuk sahibi daha olmuştur. Ülkemizde on dokuzuncu yüzyıl tıp öğretiminde iç hastalıkları eğitiminin ve kliniğinin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.[15]

11 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 109.
12 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 141.
13 Ulugün, *Seyahatnamelerde*..., s. 313.
14 Volkan Şenel, "Tarihin Derinliklerinden Gelen Şifalı Su (Yazlık Ilıcası)", kocaeliaydinlarocagi.org.tr (Erişim Tarihi: 15.05.2015).
15 Nermin Ersoy, *Doktor Feyzullah İzmidi (Dr. Feyzi Paşa)*, Kocaeli, 1998, s. 5-9.

İzmit'te İlk Eczaneler

Osmanlı döneminde Türk ve Müslüman eczacıların sayısının çok az olmasının başlıca iki nedeni vardı: Birincisi Türk ve Müslümanların eczacılığı esnaflık kabul ederek bu mesleğe itibar göstermemeleri, ikincisi ise "eczacılık stajı" için çalışılacak eczane bulmanın zorluğudur.[16]

Bildiğimiz kadarıyla İzmit'te açılan ilk eczane Bulutyan Eczanesi'dir ve Eczacı Serope Bulutyan tarafından açılmıştır. Sonraki yıllarda Serope Bulutyan'ın oğulları Onnik ve Alexandre eczanenin yönetimini ele almışlardır. Alexandre Bulutyan 1922 yılında İstanbul'da Şark Merkez Ecza Deposu'nda çalışmaya başlamış, yirmi beş yıldan fazla burada sorumlu müdür olarak görev almıştır.[17] İzmit-İstanbul arasında vapurlarla taşımacılık yapmak üzere kurulmuş bir şirket olan "İkbal-i Bahri"nin (İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi)" İdare Heyeti Meclisi'nde İzmit'ten Bulutyan Onnik Efendi de yer almıştır.[18]

Bulutyan ailesi dışında İzmit'te eczane işlettiği bilinen Ermeni eczacılar şunlardır:

Harutyun Gıdavcıyan (?-?): 1911 yılı sıralarında İzmit'te eczane işletmiştir.[19]

Kevork Künteryan (? Bahçecik-1915 Meskene): 1907'de İstanbul'da yükseköğrenimden mezun olmuş, İzmit'te eczane işletmiştir. Paris'te kimya öğrenimi görmüş, "Manume" dergisine yazılar yazmıştır.

Nezaret Künteryan (? Bahçecik-?): İstanbul'da yükseköğrenim görmüş, İzmit'te kardeşi Kevork ile eczane işletmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İzmir, Diyarbakır ve İstanbul-Paşabahçe'de görev almış, savaş sonrası Mısır'a göç etmiştir. Beyrut ve Mısır'da eczane açmıştır.

Onnik Kürdyan (? İzmit - 1940 İstanbul, Kadıköy): 1896'da İstanbul'da yükseköğrenim görmüş, üsteğmen olmuş, önce İzmit'te, savaş sonrası İstanbul Kadıköy'de eczane işletmiştir.[20]

Dikran Simon Minasyan (1881 İzmit, Bardizag-1951 Yunanistan): 1901'de İstanbul'da yükseköğrenim görmüş; önce Bahçekapı, ardından İzmit'te eczane işletmiştir. 1904-1915 yılları arasında orduda görev almıştır. 1922'de Tekirdağ'da, daha sonra Dedeağaç'ta hastanede beş yıl çalışmıştır. 1927'den itibaren Yeni Karaağaç'ta çalışmıştır.[21]

Abbas Papazyan (? - ?): 1908'de İzmit Bahçecik'te eczane işletmiştir.[22]

Annuaire Oriental Commerce'a göre İzmit'te 1891'de hepsi Hamidiye Bulvarı'nda olmak üzere üç eczane bulunmaktadır:

Bouloutian (Onnik)

Eftimiades (Gregoire)

Terzian (Agopos)[23]

Aynı kaynakta Bahçecik'te bir eczane olduğu da kayıtlıdır: Azarian (Aghassi)[24]

16 Oğuz Polatel, "Osmanlı Dönemi İzmit'in Sosyo- Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2 (2015), s. 913.
17 Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental Commerce*, 1900
18 *İkbal-i Bahri İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi*, Ahmed İhsan ve Şüreka Matbaası, İstanbul, 1329, s. 6.
19 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 308.
20 Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde*... s. 310.
21 Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde*... s. 311.
22 Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde*... s. 312.
23 Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental Commerce*, 1891, s. 752.
24 Cervati, *Annuaire*..., s. 752.

İzmit'te Türkler Tarafından Açılan İlk Eczaneler:

1 Temmuz 1922 tarihinde yürürlüğe giren "Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname" kırk altı maddeden oluşmaktadır. Eczacılarda bulunması gereken özellikler, eczacı dükkânları, ilaç imali ve ilaçlarla ilgili kurallar, bunlara uymayanlara verilecek cezalar hakkında hükümlerin yer aldığı ancak eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin herhangi bir hükmün bulunmadığı kararname, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması nedeniyle uygulanamamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde kabul edilen 1927 tarih ve 964 sayılı "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun" ile eczanelerin sayıları nüfusa göre sınırlandırılmıştır. On bin nüfusu olan yere bir eczane açılmasına izin verilmiştir. Bu şekilde eczanelerin ülke geneline yayılması amaçlanmıştır. 7 Şubat 1949 tarihinde çıkarılan "5320 Sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun" ile eczanesi bulunmayan yerlerde beş yıl eczane işletenlere istedikleri yerde eczane açma hakkı tanınmıştır. 1953 yılında kabul edilen 6197 Sayılı "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun" ile de eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin yasaklar tamamen kaldırılmıştır.[25]

1927 yılından itibaren İzmit'in nüfusu:[26]

1927	14.637
1935	18.693
1940	29.120
1945	28.352
1950	36.037
1955	55.507
1960	73.488
1965	89.547
1970	120.694

İzmit'te Türkler tarafından açılan ilk eczane olan Ziya Eczanesi'nin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir.1950'ye gelindiğinde ise İzmit'te tümü Türklere ait olan dört eczane bulunmaktaydı. Bu çalışmada eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin yasaklar kaldırılmadan önce İzmit'te Türkler tarafından açılmış olan dört eczaneye yer verilmiştir.

Foto 1: Ziya Eczanesi, 1933

25 Karayaman, "Türkiye'de Eczane…", s. 116 - 134.
26 Kocaeli İl Yıllığı 1973, İzmit.

Ziya Eczanesi

İzmit'te Türkler tarafından açılan ilk eczane Ziya Eczanesi olup sahibi Ecz. Ziya Heper'dir. Ziya Heper Yunanistan göçmeni bir aileden gelmektedir. Naci Girginsoy, Ziya Bey'i "orta boylu, şişman, esmer, kara gözlü, ciddi görünümlü" olarak tarif etmekte; vitrininin iki köşesinde kocaman cam küplerde renkli sular olan ve akşamüstleri doktorlarla, dostlarla dolan Ziya Eczanesi'nin girişinde soldaki camlı masasında oturup çoğunlukla caddeye baktığını yazmaktadır.[27] Ziya Heper CHP Kocaeli Teşkilatı kurucularından olup parti il başkanlığı da yapmıştır. 1971-1972 yılları arasında başbakanlık yapan Nihat Erim'in Kandıra'ya ailesini ziyarete gelişlerinde Ziya Eczanesi'ne uğradığı bilinmektedir.

Ziya Heper miyokard enfarktüsü nedeniyle vefat etmiştir. Kabri Bağçeşme Mezarlığı'nda 1 no.lu adada gözükmektedir.

Ziya Eczanesi, Ziya Heper'in vefatından sonra bir süre kapalı kalmıştır. Ziya Bey'in Kütahya'da hükümet tabipliği yapmakta olan kardeşi Dr. Şevki Heper'in eczacılık fakültesi fark derslerini verip eczacı diploması almasından sonra Ziya Eczanesi tekrar açılmıştır.

Eczacı kalfası olarak Ziya Eczanesi'nde çalıştığını bildiğimiz Abidin Aydın (d. 1928) ve Mehmet Naci Özdil (d. 1930) hâlâ hayattadır, İbrahim Erdem ise vefat etmiştir. 1944 yılında Ziya Eczanesi'nde çalışmaya başlayan Abidin Aydın, eczanenin hem Ziya Heper hem de Şevki Heper dönemlerine tanık olmuştur. Abidin Aydın, Ziya Eczanesi'nde çalıştığı zamanlarda bir hafta süren eczane nöbetleri tutulduğu belirtmiştir.[28] Mehmet Naci Özdil ise Şevki Heper'in Ziya Eczanesi'nin başında olduğu dönemde burada çalışmıştır.[29]

İzmit Ticaret Sicil Defteri'nde 136 no.lu sırada kayıtlı olan Şevki Heper'e ait şu bilgiler yer almaktadır:

Şevki Heper (Hakiki Şahıs)

Eczacı

Ziya Eczanesi

Hürriyet Caddesi No: 209

Nüfusa Kayıtlı Olduğu Yer: Afyon Zaviyesultaneli

Hane No: 46

Cilt No: 1

Sahife: 13

İştigal mevzuu: Eczacılık, eczane levazımatı, ıtriyat ve sıhhi malzeme toptan ve perakende satışı.

İzmit Ticaret Sicil Defteri'nde 1962'den sonra Ziya Eczanesi'ne ait kayıt bulunmamaktadır.

Merkez Eczanesi

Ecz. Hasan Behçet Diker tarafından açılmıştır. Naci Girginsoy'un "Sessiz, ağırbaşlı bir beydi."[30] diye tarif ettiği Hasan Behçet Diker, Malazgirt Muharebesi sırasında Alparslan'a eşlik eden bir Avşar Türk Boyu'ndan gelmektedir. Mursal/Mürsel Boyu olarak anılan bu topluluğun bir kısmı Amik Ovası'na, bir kısmı Sivas'a yerleşmiştir. Hasan Behçet Diker'in

27 Sesim, İzmit, 20 Mart 1972.
28 Abidin Aydın, kişisel görüşme, 15 Kasım 2013.
29 Mehmet Naci Özdil, kişisel görüşme, 11 Nisan 2014.
30 Sesim, 20 Mart 1972.

babası Mustafa Bey, 1800'lü yılların ortalarında Sivas'ta Tekel Baş Tütün Eksperi olarak çalışmaktayken İzmit'e tayin edilmiştir. İzmit'te ikinci eşi olan Vecihe Hanım'la evlenmiş ve bu evlilikten üç çocukları dünyaya gelmiştir: Behçet, Osman, Edip Kaya. Hasan Behçet Bey bir Ermeni vatandaşımızın yürüttüğü Merkez Eczanesi'ni devralmıştır.[31]

Hasan Behçet Diker İzmit Türk Ocağı kurucularındandır. İzmit Türk Ocağı üyelerinden Rifat Yüce, 1925 Eylül'ünde, arkadaşları "Kandıra Türk Ocağı Başkanı Raif Bey, Adapazarı Türk Ocağı Başkanı Doktor Kemal Bey, İzmit Türk Ocağı Başkanı Eczacı Hasan Behçet Beyler" ile birlikte, bölgede faaliyet gösteren Türk Ocaklarının yayın organı olarak görev yapması amacıyla Türk Yolu Gazetesi'ni kurmuştur. İzmit'te çıkarılan bu gazete Türk Ocaklarının 1931 yılında kapatılmasına rağmen 1980'li yıllara kadar yayın hayatına devam etmiştir.[32]

Foto 2: Ecz. Hasan Behçet Diker, Kudüs'te askerliğini yaparken (1917)

Türk Ekonomi Bankası (TEB) kurucuları arasında yer alan Hasan Behçet Diker'in [33] "Perçin Mürekkebi" imal ettiğini de Rıza Oruç'un Hürfikir Gazetesi'nde yer alan "Görüşler Düşünüşler" köşesindeki yazısından öğrenmekteyiz: "Mütemadi sayi ve faaliyetleri ile şehrimizde daha bir sene evvel mürekkep imal eden ve ismini *Perçin Mürekkebi* koyan kimyager ve eczacı Behçet Bey'in kıymetli sayinin pek yakında mükâfatını göreceğini ümit ediyoruz.".

Türk Sineması'nın ünlü aktörlerinden İzmitli Atıf Kaptan (Terzioğlu) anılarında şöyle yazmaktadır: "Mektepten boş kalan zamanlarımda Kimyager Hasan Behçet'in eczanesinde rasinler, tentürler hakkında bilgi edinmeye çalışıyor, pilül ve kaşeler hazırlıyordum."[34]

Eczacı Hasan Behçet Bey'in oğlu Tuğrul Diker ve kızı Türkan Diker Alan da eczacıdır. Hasan Behçet Bey'in 12.10.1962'de vefatından sonra Merkez Eczanesi'nin başına oğlu Tuğrul Diker geçmiştir. Kızı Türkan Hanım ise Alemdar Caddesi'nde İstanbul Eczanesi'ni açmıştır.

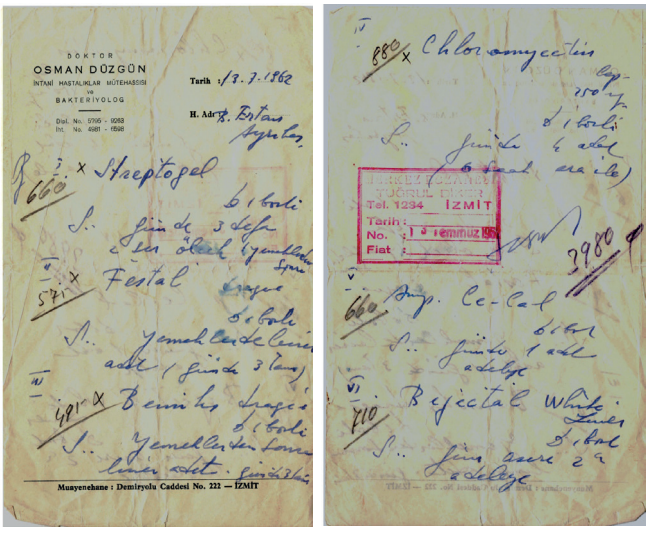

Belge 1: 1962 yılına ait Merkez Eczanesi kaşeli reçete

31 Hüseyin Erol, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü, İzmit, 2013, s. 292
32 http://www.izmitturkocagi.org.tr (Erişim tarihi: 15.05.2015)
33 http://www.teb.com.tr (Erişim tarihi: 15.05.2015).
34 Atıf Kaptan, *Kırksekiz Yıldan Çizgiler-Atıf Kaptan'ın Anıları*, Ekicigil Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 26.

İzmit'te geniş bir kesim tarafından tanınan Hasan Andaç, Merkez Eczanesi ile özdeşleşmiş bir eczacı kalfasıdır. Mehmet Naci Özdil de hem Hasan Behçet Diker hem de Tuğrul Diker dönemlerinde Merkez Eczanesi'nde kalfa olarak çalışmıştır.[35]

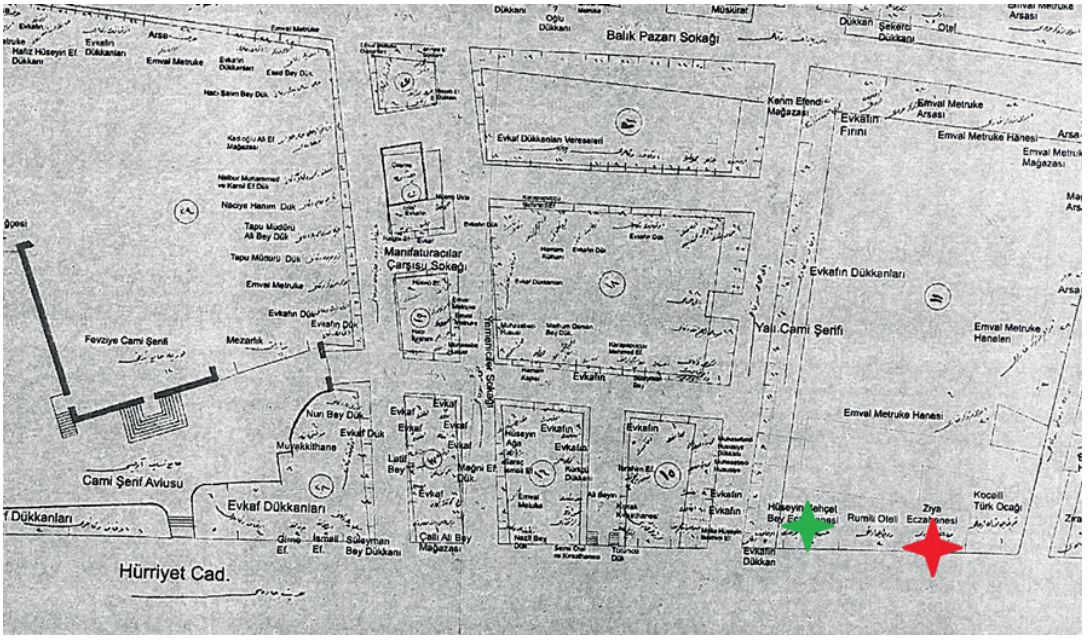

Belge 2: 1926 İzmit Şehir Planı Merkez Eczanesi

Kocaeli Eczanesi:

Kocaeli Eczanesi, İzmit'in Türkler tarafından açılan üçüncü eczanesidir. Sahibi Ecz. Yusuf İzzettin Bilgisu (1878-1967) altı aylık bebekken Batum'dan Türkiye'ye gelmiştir. Ailesi Kocaeli'de Şirinsulhiye Köyü'ne yerleşmiş ve tarımla uğraşmıştır. Bir erkek, dört kız kardeşi vardır. Yusuf İzzettin Bilgisu ilkokuldan sonra askerî okula devam etmiş, askerî eczacı olarak mezun olmuştur. Sapancalı Asiye Hanım ile evlenmiş, evlendikten sonra gittiği savaşta Yemen'de esir düşmüştür. Oranın ileri gelenlerinden birinin kızını tedavi ederek şehirde ün kazanmış ve saygı görmüştür. Sakarya Savaşı'nda Ali Fuat Cebesoy ile birlikte savaşmıştır. Binbaşı rütbesine yükseldikten sonra ilk tayininin Trabzon'a çıkması üzerine emekliliğini istemiş ve İzmit'te eczane açmıştır.

Yusuf İzzettin Bilgisu'nun üç oğlu (Şahabettin, Sebahattin, Alaaddin), iki kızı (Nebahat, Bilge) olmuştur. Eşi Asiye Hanım kanserden vefat etmiştir. Oğullarından Şahabettin İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra eczacılık fakültesine devam etmiş ancak ikinci sınıftan ayrılmıştır. Sebahattin Bilgisu (1915-1990) Almanya'nın Leipzig kentinde kimya okumaktayken üçüncü sınıfta ayrılarak Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de iki buçuk yıl hukuk fakültesine devam ettiyse de oradan da mezun olmamış, Söğütlü'de ve Pamukova'da nahiye müdürlüğü yapmıştır. Sebahattin Bilgisu babasının eczanesinde de çalışmıştır. Şahabettin Bilgisu ve Sebahattin Bilgisu farklı partilerde aktif siyaset yapmışlardır. Şahabettin Bilgisu CHP il başkanlığı, Sebahattin Bilgisu ise DP merkez ilçe başkanlığı ve il ikinci başkanlığı yapmıştır. Bilge Bilgisu Yener'in eşi Mehmet Yener de üç yıl kadar Kocaeli Eczanesi'nde çalışmıştır. Bilge Bilgisu Yener hâlen Türkiye Yardımsevenler Derneği İzmit Şubesi

35 Mehmet Naci Özdil, kişisel görüşme,11 Nisan 2014.

Başkanlığı görevini yürütmektedir (Mayıs, 2015).

Bir dönem Halkevi Reisliği de yapan Eczacı Yusuf İzzettin Bilgisu ikinci evliliğini oğlu Şahap Bilgisu'nun kayınvalidesi olan Vefa Hanım ile yapmıştır.

28 Ekim 1942 tarihli Türkyolu Gazetesi'nde CHP Merkez Kaza Kongresi'nin bittiği haberi yer almaktadır. Yeni idare heyetinde Yusuf İzzettin Bilgisu'nun da adı vardır.

Foto 3: DAİRE-İ BELEDİYE
(Alttaki Levhada "Yaşa Halaskâr Gazimiz" ve sağdaki levhada Kocaeli Eczahanesi) (1925)
(Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Kocaeli Eczanesi'nin Sabri Bey adında bir kalfası vardır. Sabri Bey sanatçı Leman Sam'ın dedesidir. Mehmet Naci Özdil de Merkez Eczanesi ve Ziya Eczanesi'nden sonra Kocaeli Eczanesi'nde çalışmış bir kalfadır.

Kocaeli Eczanesi Ecz. Yusuf İzzettin Bilgisu'nun vefatından sonra kapanmıştır. Torunları Santral Eczanesi'nin sahibi Yusuf Bilgisu ve Kocaeli Eczanesi'nin sahibi Ayşen Bilgisu Yengin hâlen eczacılık mesleğini yürütmektedirler.[36]

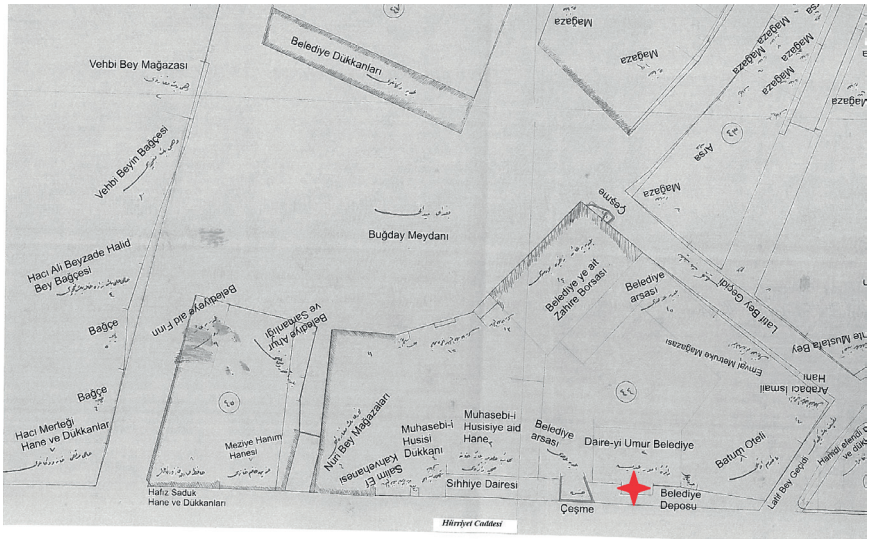

Belge 3: 1926 Şehir Planı, ■ Kocaeli Eczanesi

36 Bilge Bilgisu Yener ve Ayşen Bilgisu Yengin, kişisel görüşme, 06 Mart 2014.

Yeni Eczane

Türkler tarafından İzmit'te açılan dördüncü eczane ise Yeni Eczane'dir ve sahibi Ecz. Perihan Akız'dır. İzmit'in ilk hükümet doktoru Ziya Akız'ın kızı olan Perihan Akız, bir süre Memleket Hastanesi'nde hastane eczacılığı yaptıktan sonra 1949 yılında Fethiye Caddesi'nde Yeni Eczane'yi açmıştır.

Perihan Akız'ın bir kız, iki erkek kardeşi vardır. Kız kardeşi Füruzan Akız Fransızca öğretmenidir. Erkek kardeşlerinden büyük olan Aydoğan Akız eczacılık fakültesine devam etmiş ancak tek ders (farmasötik kimya) nedeniyle mezun olamamıştır. Kardeşlerin en küçüğü olan Erkan Akız ise 1971 yılında eczacılık fakültesinden mezun olmuştur.1972'de İnönü Caddesi'nde Kent Eczanesi'ni açan Erkan Akız 1982 yılında vefat etmiştir. Erkan Akız'ın vefatından sonra Yeni Eczane'yi kapatan Perihan Akız, Kent Eczanesi'nin başına geçmiştir.

Foto 4: Ersan Şenoldu ve Erdinç Ozden, Yeni Eczane'nin kalfaları

Ersan Şenoldu ve Erdinç Özden Yeni Eczane ve Kent Eczanesi ile özdeşleşmiş eczacı kalfalarıdır. 1938 İzmit doğumlu Ersan Şenoldu 14 Ocak 1952 tarihinde Yeni Eczane'de çalışmaya başlamıştır. Erdinç Özden (d. 1944, İzmit) ise öğrenim hayatını ortaokul ikinci sınıfa kadar sürdürmüştür. 1958 yılı Mart ayında Yeni Eczane'de işe başlamıştır. Erdinç Özden yardımcı olarak işe başladığı sırada Yeni Eczane'de beş kalfa çalışmaktadır, onun dışında bir yardımcı daha vardır. Kent Eczanesi'nin açılmasıyla Erdinç Özden buraya geçmiş, Ersan Şenoldu Yeni Eczane'de çalışmaya devam etmiştir. Erkan Akız'ın vefatından sonra Yeni Eczane'nin kapanmasıyla Ersan Şenoldu da Kent Eczanesi'ne geçerek kalfalık görevine devam etmiştir. Kent Eczanesi Perihan Akız'ın vefatından sonra bir yıl kadar Ecz. Kayhan Alyürük'ün mesul müdürlüğünde devam etmiş, 2003 yılında kapanmıştır.[37]

Foto 5: Fethiye Caddesi'nde Yeni Eczane

37 Ersan Şenoldu ve Erdinç Özden, kişisel görüşme, 04 Aralık 2013.

Sonuç

Çok eski çağlarda insanlar hastalıklarla savaşmak için "büyü" gibi yöntemler kullanmaktaydı. Zaman içerisinde bitkiler tedavi amaçlı kullanılmaya başlanmış ve bunun sonucu olarak insanlarda "ilaç" kavramı oluşmuştur. İlaç endüstrisinin gelişmesiyle de bitkilerle tedavi yerini büyük ölçüde müstahzarlara bırakmıştır.

Osmanlı döneminde doktorluk ve eczacılık gibi sağlık görevlerinde Yahudi ve Ermenilerin bulunduğu bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Türkler de sağlık hizmetlerinde yer almıştır. Önceleri eczaneler nüfusa göre açılırken 1953 yılında kabul edilen kanunla eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin yasaklar tamamen kaldırılmıştır. Bu bildiride eczane sayısının sınırlandırılmasına ilişkin yasaklar kaldırılmadan önce İzmit'te Türkler tarafından açılmış olan dört eczaneye yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

Ana Britannica: Cilt 12. (1988) İstanbul: Ana Yayıncılık (s.547)

Ana Britannica: Cilt 20. (1990) İstanbul: Ana Yayıncılık (s. 276)

Atıf Kaptan, *Kırksekiz Yıldan Çizgiler-Atıf Kaptan'ın Anıları*, Ekicigil Yayınevi, İstanbul,1955

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1985

Cervati, Raphael C, Annuaire Oriental Commerce, 1891

Cervati, Raphael C, Annuaire Oriental Commerce, 1900

Erol, Hüseyin, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, İzmit, 2013

Ersoy, Nermin, *Doktor Feyzullah İzmidi (Dr. Feyzi Paşa)*, Kocaeli, 1998

İkbal-i Bahri İzmit Körfezi Anonim Vapur Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi, Ahmed İhsan ve Şüreka Matbaası, İstanbul, 1329, s. 6.

http://www.izmitturkocagi.org.tr (Erişim tarihi:15.05.2015)

Karayaman, Mehmet, "Türkiye'de Eczane Sayılarının Sınırlandırılmasına İlişkin Düzenlemeler ve Sonuçları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10/1 (2008)

Kocaeli İl Yıllığı 1973, İzmit

Polatel, Oğuz, "Osmanlı Dönemi İzmit'in Sosyo - Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2 (2015), s. 913

Sesim, 20 Mart 1972

Şenel, Volkan, "Tarihin Derinliklerinden Gelen Şifalı Su (Yazlık Ilıcası)", kocaeliaydinlarocagi.org.tr (Erişim Tarihi: 15.05.2015)

http://www.teb.com.tr (Erişim Tarihi: 15.05.2015)

Ulugün,Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit, 2008

Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001

KİŞİSEL GÖRÜŞMELER

Abidin Aydın, kişisel görüşme, 15.11.2013

Bilge Bilgisu Yener ve Ayşen Bilgisu Yengin, kişisel görüşme, 06.03.2014

Ersan Şenoldu ve Erdinç Özden, kişisel görüşme, 04.12.2013

Mehmet Naci Özdil, kişisel görüşme, 11.04.2014

İZMİT VE ÇEVRESİNDE KOLERA SALGINI (1894)

Zafer ATAR*

Giriş

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlığın en çok etkilendiği felaketlerden biri olarak kabul edilmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti de, salgın hastalıkların yıkıcı etkisine maruz kalmıştır. Bu bağlamda kolera salgınları, Osmanlı gündelik hayatını uzun süre olumsuz yönde etkileyen hastalıklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı coğrafyasında ilk kez 1822 yılında ortaya çıkan hastalık[1], XIX yüzyıl boyunca Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi İzmit ve çevresini de, 1848[2], 1864-65 yılları[3] ve 1894 yılında etkisi altına almıştır. Çalışmamıza esas olan 1894 yılındaki kolera salgını ise, Osmanlı başkentini tehdit eder hale gelmesinden dolayı, önlemlerin İzmit ve çevresinden itibaren alınmasına neden olmuştur.

1893-1895 yılları arasında neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasını etkisi altına alan kolera salgını, 1892 yılında Kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkmış, buradan dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. Hastalık hem Rusya üzerinden hem de daha etkili olarak Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır[4]. Nitekim 1893 yılında Mekke, Medine ve Cidde'de 30.000 insan hayatını bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir[5]. Osmanlı hükümeti, Hicaz'daki tehlikenin farkına varmış ve salgının yayılmasını önlemek adına bir takım tedbirler almıştır. Fakat alınan tüm önlemlere rağmen, hacıların taşıdığı koleranın, Anadolu topraklarına girmesini engelleyememiştir. Nihayetinde hastalık, hemen hemen tüm Anadolu'ya yayılmış, 1893 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında da İstanbul'a ulaşarak, salgına dönüşmüştür[6]. Bu dönemde yani 1893 yılında, İzmit'te ise hastalığa rastlanılmamıştır. İzmit ve çevresini etkisi altına alan salgın 1894 yılı Ağustos ve Kasım aylarında gerçekleşmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail:atarzafer@hotmail.com

1 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 22.

2 BOA. *A.MKT.MHM.*138/5. (5.Ş.1264-7 Temmuz 1848); BOA. *C.SH.* 10/487. (8.Ş.1264-10 Temmuz 1848).

3 BOA. *A.MKT.MHM.* 340/79 (9.R.1282-1 Eylül 1865); BOA. *A.MKT. MHM.* 342/49 (1.Ca.1282-22 Eylül 1865).

4 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, TTK Yay., Ankara 1996, s.3-4.

5 Sinan Kuneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831- 1911) Hicaz'da Hac ve Kolera" (çev. Münir Atalar), *OTAM*, Sayı 7, Ankara 1996, s. 511.

6 Kevork Pamukciyan, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum,* Sayı 132, Aralık 1994, s. 13–15; Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, 2011/2, s.215.

Kolera Tehlikesine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Osmanlı topraklarında yaşanan salgınlar ile oluşan kaygı sonrasında, XIX yüzyılın ortalarında Osmanlı yönetimi salgınların önlenmesi konusunda girişimlere başlamıştır. Karantina uygulamasının yeni usullerle devreye sokulmaya başlanılması bunun en belirgin örneğini teşkil eder. Diğer taraftan salgının devam ettiği günlerde Osmanlı idarecileri, hastalığın zuhur ettiği mahallerde gerekli tedbirlerin alınmasını, gelişmelerin yakından takip edilmesini ve sonuçlarının gazetelerde ilan edilmesi talimatını vermişlerdir[7]. Nitekim dönemin basını incelendiğinde ekseriyetle birinci sayfada, kolera vakalarına dair haberlere yer verildiği görülmektedir.

Diğer taraftan kolera ile ilgili mücadelede önemli çalışmalar yürüten Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın[8] önerisi ile seçilen 20 baştabip de, Anadolu ve Rumeli'de bulunan vilayet merkezlerine gönderilmiştir. Tabiplerin vazifesi, denetimler yapmak, hastalık ortaya çıkmadan fennî temizlik işlerinin yapılmasını sağlamak ve herhangi bir yerde hastalık görülürse derhal gerekli tedbirleri almak olarak belirlenmiştir[9]. Ayrıca tabiplerin sorumlu olduğu, birkaç vilâyete birden bakacak ve buralarda yapılan çalışmaları denetleyecek olan müfettişler de tayin edilmiştir. Bu arada, İzmit ve çevresinde Bonkowski Paşa'nın önemli çalışmalar yapmak suretiyle hastalığın yayılmasını engellediğini de belirtmemiz gerekir.

Tüm dünyada olduğu gibi kolera salgınlarına karşı uygulamaya konulan ilk tedbirler, kordon usulünün uygulanması ve tahaffuzhanelerin oluşturulmasıdır. Kordon usulü uygulamasında asıl maksat, hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamaktı. Yani bu, karantina usulünün dar kapsamlı bir uygulamasıdır. Hastalığın çıktığı ev, hastane veya kışlalarda bu uygulama yapılmaktadır. Yerleşim alanlarında şüphe duyulan bütün vakaların ortaya çıktığı yerler de, benzer şekilde kordon altına alınmaktaydı. Kordon uygulaması süresi ise genellikle on gündü[10].

Tahaffuzhaneleri ele aldığımızda ise, arşiv vesikalarında karantinaya karşılık olarak *"usul-ı tahaffuz",* karantina mahalleri için ise *"karantinahane"* veya *"tahaffuzhane"* terimi kullanılmıştır. Arapça sakınmak, korunmak anlamına gelen tahaffuz kelimesine dayanarak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların muayyen bir müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane denmekteydi. Daha geniş bir ifadeyle tahaffuzhaneler, bir şehir ve bölgeye salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere yayılmasını engellemek üzere şehrin giriş ve çıkışlarında, şehre ulaşan yolların önemli noktalarında, bölgeye giriş yapacak olanların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alındığı ve gözlem sırasında yapılan muayenelerle hastalığa yakalanma ihtimali olanların sağlıklı halktan ayrılması için alıkonulup, tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdir[11].

7 Bkz. BOA. İ.HUS. 34/1312 (7.Ş.1312); BOA. *A.MKT.MHM.* 595/22. (8.Ş.1312); BOA. *A.MKT.MHM.* 596/6 (16.N.1312); Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 17, s.259.

8 Charles Bonkowski, 1841 yılında İstanbul'da doğmuştur. Bir Leh mültecinin oğlu olduğu bilinmektedir. İlköğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Paris'e giderek burada dönemin meşhur kimyacıları olan Şevroy ve Fremi'den dersler almıştır. İstanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kimya muallimliği görevine atanmıştır. Eczacılıkta da kendini yetiştiren Bonkowski, kimya, tıp ve eczacılık alanında birçok çalışma yapmıştır. Uzun yıllar devletin birçok kurumunda çalışmış, "saray kimyagerliği" görevinde bulunmuş ve milletler arası toplantılarda devleti temsil etmiştir. 1892 yılında bulaşıcı hastalıklarla mücadele için "*Dersaadet ve Bil-Umum Vilâyât-ı Şahane Hıfzıssıhha Sermüfettişliği*" görevine getirilmiştir. Bu alanda da başarılı çalışmalar gerçekleştiren Bonkowski Paşa, 10 Ocak 1905 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Feza Günergün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905*), I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1992, ss, 229-252.

9 BOA. *MV*. 83/37 Lef: 1 (12.B.1312/9 Ocak 1895)

10 Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum 2009, s. 247.

11 Gül, a.g.m., s. 248.

1894 kolera salgını esnasında Osmanlı Devleti, hem kordon uygulaması hususunda hem de tahaffuzhanelerin en iyi şekilde hizmet vermesi adına gerekli önlemleri almıştır diyebiliriz. Ayrıca hastalığın yayılmasına engel olmak adına hayati derecede önem arz eden etüv makineleri de[12], II. Abdülhamid'in emriyle 1891 yılından itibaren Avrupa'dan satın alınarak tahaffuzhanelere gönderilmeye başlanmıştır[13].

İzmit Sancağı'nda Kolera Salgını ve Alınan Önlemler

İstanbul'a çok yakın bir mesafede bulunan İzmit, yüzyıllar boyunca Anadolu'ya ulaşımda önemli bir konuma sahip olmuş ve bir mola noktası olarak kullanılmıştır. İzmit aynı zamanda göçmenlerin yerleşim yeri olması bakımından da önem taşımaktadır. 19. Yüzyılın ortalarından başlayarak savaşlar nedeniyle yaşanan göç dalgalarında, İzmit ve çevresi göçmenlerin yerleşim yeri olmuş, nüfus hızla artmış ve yaşam koşulları kötüleşmiştir[14]. Dolayısıyla İzmit'in bir geçiş bölgesi özelliği taşıması, gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'da ortaya çıkan salgın hastalıkların bölgeye kolaylıkla ulaşmasına neden olmuştur.

1894 yılında İzmit ve çevresinde ortaya çıkan kolera salgını, üzerinde en çok durulan kolera salgınlarından biridir. Aslında bu salgın şiddetinden dolayı değil, coğrafi konumundan yani mutasarrıflık topraklarının yukarıda da değindiğimiz üzere, İstanbul ile Anadolu arasında bir köprü vazifesi görmesinden kaynaklanmıştır[15]. Bahsi geçen dönemde İzmit Mutasarrıflığı, İzmit merkez kasaba, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra ve Geyve kazalarından müteşekkildi. İlerleyen yıllarda Yalova ve İznik kazaları da İzmit Mutasarrıflığına dâhil edilmiştir[16].

Mutasarrıflık sınırları içerisinde ilk kolera vakası 17 Ağustos 1894 tarihinde Adapazarı'nda görülmüştür. Ardından Geyve, Ferizli Akyazı, Taraklı ve Akhisar'da kolera vakalarına rastlanılmıştır[17]. Bu bağlamda koleradan dolayı ilk ölüm haberleri de yine Adapazarı'ndan gelmiştir. 19 Ağustos 1894'de Adapazarı'nda 4 kişi hastalığa yakalanmış ve iki kişi hayatını kaybetmiş, Ferizli'de de 3 kişi koleraya yakalanmıştır[18]. Bunun üzerine Adapazarı karantina altına alınmıştır[19]. Ayrıca Adapazarı'ndan çıkacak olan yolcuların belirlenen muayene istasyonlarında 10 gün süreyle karantinaya alınmaları sağlanmıştır[20]. İlerleyen günlerde diğer kazalardan da ölüm haberleri gelmeye başlamıştır. Nitekim 26 Ağustos tarihinde Geyve'de iki kişi hastalığa yakalanmış, bunlardan biri hayatını kaybetmiştir[21] ve 29 Ağustos günü yine Geyve'den bir kişinin öldüğü haberi alınmıştır[22].

Hastalık Ağustos ayının son günlerinden itibaren hızla mutasarrıflığın diğer bölgelerine de yayılmaya başlamıştır. Zira kısa süre içerisinde sancağa bağlı hemen hemen bütün bölgelerden vefat haberleri gelmeye başlamıştır. Örneğin 22 Ağustos günü Adapazarı Kaymakamlığı'nın verdiği bilgilere göre, Beylikkışla karyesinde 7 kişi hastalığa yakalanmış, 3 kişi ise vefat etmiştir[23]. Bir gün sonra ise aynı köydeiki kişi hayatını kaybetmiştir[24]. Ekim

12 Etüv makineleri, içinde belirli bir sıcaklık elde edilerek kurutma, mikrop üretme ve dezenfekte veya sterilizasyon gibi gâyelerle kullanılan âletin genel adıdır.
13 Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, Cilt VIII, Sayı 18-19, İzmir 2009, s. 152.
14 Mine Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Turkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 2010 Volume 18 (3), s.133-134.
15 Ayar, a.g.e., s. 133.
16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 204, 222.
17 Ayar, a.g.e., s. 133.
18 Tercüman-ı Hakikat, 22 Ağustos 1894, s.1.
19 BOA. *A.MKT.MHM.* 554/48 (3.Ca.1312).
20 BOA. *A.MKT.MHM*. 553/32 (17.S.1312); BOA. *A.MKT.MHM*. 553/31 (18.S.1312).
21 Tercüman-ı Hakikat, 28 Ağustos 1894, s. 2.
22 Tercüman-ı Hakikat, 3 Eylül 1894, s.2.
23 BOA. *DH.MKT*. 275/74 Lef: 7-8. (24.S.1312/27 Ağustos 1894).
24 Tercüman-ı Hakikat, 7 Eylül 1894, s.2.

ayı sonlarından itibaren İzmit merkezini etkisi altına alan hastalıktan dolayı, 21 Ekim'de biri çocuk biri asker olmak üzere 2 kişi[25], 28 Ekim'de bir genç[26], 16-17 Kasım tarihlerinde 24 saat içerisinde 3 kişi[27], bir gün sonra yine İzmit'te bir[28], 19 Kasım'da iki[29], 20 Kasım'da yine İzmit merkezde bir kişi vefat etmiştir[30]. Bu tür örnekleri daha da arttırmak mümkün olmakla birlikte, dönemin basını ve arşiv belgeleri incelendiğinde, İzmit ve çevresinde koleradan dolayı hayatını kaybedenlerin sayısı, Anadolu'nun diğer bölgeleriyle mukayese edildiğinde, sayıca daha az olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunda en önemli etken Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerdir. Zira hastalığın İstanbul'a ulaşmaması adına önlemlerini İzmit ve civarından almaya başlayan devletin, bu konuda başarılı olduğunu ifade edebiliriz. 1865 yılındaki kolera salgını esnasında İstanbul'da, hastalıktan dolayı günde ortalama bin kişinin hayatını kaybettiği gerçeği[31], Osmanlı Devleti'nin en üst düzeyde tedbir almasını sağlamıştır.

Kolera vakalarının görülmeye başlanmasından sonra alınan tedbirleri ele aldığımızda, bu süreçte merkezi yönetimin, İzmit'te gerekli kurumları önlem alması hususunda uyardığını görmekteyiz. Nitekim İzmit Mutasarraflığı'na gönderilen bir yazıda, "…*koleranın yayıldığı şu günlerde, hastalığın etkin olduğu bölgelerden İstanbul'a gelenlerin muayene edilmeleri, İzmit'te bulunan mezbahane ile debbağhanelerin bulundukları bölgelerden kaldırılmaları ve belediyenin hastalığın yayılmasına karşı tüm önlemleri alması gerekmektedir*"[32] denilmektedir. Yazıdan da anlaşılacağı üzere kolera günden güne etkisini arttırmakta ve hastalığın İstanbul'a ulaşmasından endişe edilmektedir. Bu durumu doğrular mahiyetteki bir başka arşiv belgesinde, Ankara'ya bağlı Sivrihisar'ın Demirci, Oğlakçı ve Sortuğ karyelerinde koleranın ortaya çıktığı ve buraların karantinaya alınacağı, Eskişehir'in (ilerisinde) batısında bir tahaffuzhane kurulmasının gerekli olduğu, Sivrihisar kazasındaki hastalıktan dolayı oradan geleceklerin 10 gün Eskişehir'de karantina altına alınmasını ve son olarak İzmit'ten çıkacak olan yolcuların, koleranın etkin olduğu bu bölgeye gitmelerine izin verilmemesi istenmiştir[33]. Eskişehir'in batısında bir tahaffuzhane teşkilinin gündeme gelmesi üzerine, yeni tahaffuzhanenin İnönü'de inşa edilmesi planlanmış, ayrıca Tuzla tahaffuzhanesinin eksikleri süratle giderilmeye çalışılmıştır[34]. Ayrıca daha önce İzmit ve çevresinde koleraya yakalanan hastalar, tedavi için trenlerle Haydarpaşa'ya getirilerek, İstanbul'da tedavi edilmekteydi. Hastalığın İstanbul'dan uzak tutulması adına bu uygulama terk edilerek, hastalar yerinde, yani İzmit'te tedavi edilmeye başlanmıştır[35].

Hükümet tarafından alınmaya çalışılan tüm önlemlere rağmen hastalık, 1894 yılı yaz aylarından itibaren hızla İç Anadolu bölgesinden batıya doğru ilerlemiştir. Nitekim Sıhhiye Nazırı tarafından 8 Ağustos 1894 tarihinde hazırlanan rapor bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Raporda, Eskişehir'de devam eden koleranın İznik'e sirayet ettiği ve burada 3 kişinin ishale tutularak ölmesinden dolayı İznik'in karantinaya alınarak burada iki katlı bir kordon oluşturulması, İznik'ten ayrılacak olanların 10 gün karantinada bekletilmeleri, hastalığın Bursa, Bandırma, Gemlik, Karamürsel ile Bilecik ve Ankara demiryolu üzerindeki yerleşim yerlerine yayılmaması için tüm tedbirlerin alınması istenmiştir. Ayrıca Gemlik ve İzmit Körfezi'nden deniz yoluyla gelen yolcular ile İnönü'den ve İzmit'ten hareket eden trenlerin Tuzla'ya geldiklerinde yolcularının 24 saat Tuzla'da ihtiyat karantinasına

25 BOA. *DH.MKT*. 275/74 Lef: 14. (24.S.1312/27 Ağustos 1894).
26 BOA. *DH.MKT*. 275/74 Lef: 12. (24.S.1312/27 Ağustos 1894).
27 Tercüman-ı Hakikat, 19 Teşrin-i sani 1894, s.1.
28 Tercüman-ı Hakikat, 20 Teşrin-i sani 1894, s.1.
29 Tercüman-ı Hakikat, 21 Teşrin-i sani 1894, s.1.
30 Tercüman-ı Hakikat, 22 Teşrin-i sani 1894, s.1.
31 Kumaş, a.g.m., s. 215.
32 BOA. *A.MKT.MHM*. 553/17 Lef 1. (5.S.1312).
33 BOA. *Y.A.HUS*. 302/79. (8.M.1312/12 Temmuz 1894).
34 BOA. *A.MKT.MHM*. 711/1. (29.M.1312/2 Ağustos 1894).
35 BOA. *Y.MTV*. 84/115. (27.Ra.1311/8 Ekim 1893).

alınmalarının zaruri olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında, Tuzla'dan başlayarak kara yoluyla Şile'ye kadar gelenlerin arasında, İzmit ve daha iç bölgelerden gelenler varsa bunların kabul edilmeyerek, Tuzla'ya geri gönderilmelerine karar verilmiştir. Bu süreçte önemli bir görev üstlenen Tuzla Tahaffuzhanesi'nin su ihtiyacının acilen karşılanması ve karantina süresinin 10 güne çıkartılması sebebiyle burada bir karakol inşa edilmesi de raporda[36] üzerinde önemle durulan hususlar olarak göze çarpmaktadır.

Burada Tuzla Tahaffuzhânesi için bir parantez açmamız gerekir ki, Tuzla Tahaffuzhanesi'nin bulunduğu bölge, İstanbul'a Anadolu yakasından son giriş noktasıdır. Bu bölgenin tahaffuzhâne olarak seçilmesinde, bir taraftan Anadolu'dan gelen yolun güvenliğinin sağlanması, diğer taraftan da denizyolu trafiğinin kontrol altına alınması amaçlanmıştır. Ancak hastalığın ortaya çıktığı süreçte, Tuzla Tahaffuzhanesinde, ne hastaların on gün süre ile gözetim altında tutulacakları hastane binaları, ne de karantina için hayati derecede önemli olan yeterli derecede su bulunmaktaydı[37]. Zaten Sıhhiye Nazırı tarafından hazırlanan raporda da özellikle su ihtiyacının acilen karşılanmasının gerekliliği önemle vurgulanmıştı. Durum üzerine Osmanlı makamları kısa sürede Tuzla Tahaffuzhanesinin eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Nitekim erkek ve kadın hastalar için iki ayrı hastane inşasına başlanmış[38] ve salgının başlamasıyla birlikte İzmit'e etüv makinesi ve bu aleti kullanacak uzman gönderilmiştir[39].

Eksiklikleri giderildikten sonra, Tuzla Tahaffuzhanesi'nin oldukça kritik bir görev üstlendiğini söyleyebiliriz. Gerek karadan, gerekse deniz yoluyla bölgeye gelenlerin sıhhi denetimleri bu tahaffuzhane tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin 5 Aralık 1894 günü, altı sefine ve iki vapurda toplamda 111 tayfaya, kara yoluyla bölgeye ulaşanlardan 105 yolcuya pratika[40] verilmiştir. Diğer taraftan limanda bulunan 22 sefinede ve yedi vapurda bulunanlar ile limana kara yoluyla gelen 45 yolcu, 4 zabit ve 459 askerin sağlık taraması burada gerçekleştirilmiştir[41]. 9 Aralık 1894 günü ise, Tuzla Tahaffuzhanesi'ne 32 sefine 127 tayfa ve 2 vapurda 38 tayfa ve 281 yolcuya pratika verilmiştir. Yine aynı gün kara yoluyla bölgeye ulaşan 77 yolcunun da sağlık taraması tahaffuzhanede yapılmıştır. Bir gün sonra 20 Aralık 1894 günü ise 11 sefinede 53 ve 100 yolcuya pratika verilmiş, limanda bulunan 3 vapur ve 19 gemideki 156 kişi ile kordon altında bulunanların sıhhi durumları kontrol edilerek, sağlık durumlarının iyi olduğu tespit edilmiştir[42]. Bu örnekler göz önünde bulundurulduğunda Tuzla Tahaffuzhanesi'nin her gün yüzlerce yolcunun ve limana gelen onlarca geminin sağlık taramasını gerçekleştirdiğini ifade edebiliriz.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, alınan tüm tedbirlere rağmen hastalık 1894 yılı Ağustos ayının başlarında İzmit'e ulaşmış ve bölgede kolera kaynaklı ölümler gerçekleşmeye başlamıştır. Nitekim İzmit Mutasarrıfı Sırrı imzasıyla 12 Ağustos 1894 tarihinde çekilen telgrafta, sancağa bağlı Geyve kazası Mekece Köyü'nün koleradan dolayı kordon altına alındığı bildirilmektedir. Koleranın yayılmaması için Ankara tarafından gelecek ve İzmit tarafından gidecek trenlerin Mekece yakınlarındaki istasyonuna uğratılmaması istenmiştir[43]. Yine hastalığın yayılması için, İnönü'den hareket eden trenlerin Vezirhan,

36 BOA. *Y.A.HUS*. 305/52. (5.S.1312/8 Ağustos 1894).
37 Kumaş, a.g.m., s. 221.
38 BOA. İ.SH. 2/1312. (14.R.1312/15 Ekim 1894); BOA. *A.MKT.MHM*. 711/7. (16.R.1312/17 Ekim 1894).
39 BOA. *A.MKT.MHM*. 554/43. (27.R.1312/28 Ekim 1894); BOA. *A.MKT.MHM*. 554/49. (2.Ca.1312/1 Kasım 1894); BOA. *İ.HUS*. 31/1312 (2.Ca1312/1 Kasım 1894); BOA. *A.MKT.MHM*. 554/72. (13.Ca.1312/12 Kasım 1894).
40 Pratika vermek, herhangi bir geminin, limana giriş, indirme veya bindirme, yük ve ambar yükleme veya boşaltma yapabilmesi için verilen sağlık izni anlamına gelmektedir.Bkz. http://www.hssgm.gov.tr/ menu/hizmetlerimiz/ saglik_ denetimleri/serbest_pratika.aspx (Erişim Tarihi 12 Mart 2015)
41 Tercüman-ı Hakikat, 11 Kanun-u evvel 1894, s. 1.
42 Tercüman-ı Hakikat, 12 Kanun-u evvel 1894, s.1.
43 BOA. *DH.MKT*. 271/31. (11.S.1312/14 Ağustos 1894); BOA. İ.HUS. 31/1312. (2.Ca.1312/1 Kasım 1894).

Lefke (Osmaneli), Geyve ve Akhisar istasyonlarına uğramadan geçmeleri[44] ve demiryolu güzergâhında bulunan bu yerleşim yerlerine ek olarak İnegöl'de de sıhhi tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır[45].

İzmit ve çevresinde uygulanan 10 günlük karantina uygulaması, şüphesiz günlük yaşamı olumsuz olarak etkilemiş, bununla birlikte yolculuk sürelerinin de uzamasına sebebiyet vermiştir. Zira hastalığın etkili olduğu dönemlerde İstanbul'a gitmek isteyen herkes, karantina uygulamasına tabi tutulmaktaydı. Bu süreçte on gün karantinada beklemek istemeyenlerin zaman zaman farklı yollara müracaat ettikleri görülmektedir. Örneğin İstanbul'a tren ile gelenler Tuzla'daki karantina uygulamasından kurtulmak için Gebze'de trenden inerek, Tuzla'nın üzerindeki dağ yolunu kullanmak suretiyle Pendik'e ulaşmaya çalışmışlardır. Hadiseden haberdar olan yetkililer, bu duruma mani olmaya çalışmışlardır[46].

Hastalığın daha geniş alanlara yayılmasına ve Dersaadet'e ulaşmasına engel olmaya çalışan devletin aldığı bir diğer tedbir ise, Tuzla ile Şile arasındaki İstanbul'a giden bütün yolları denetim altına almak olmuştur. Bahsi geçen yolların muhafazası için de, Kartal zaptiye taburu görevlendirilmiştir. Ancak bu kadar geniş bir alanın sadece bir tabur zaptiye tarafından muhafaza edilemeyeceği anlaşılınca, bölgede beş-altı kordon oluşturabilecek sayıda karantina memuru ile 10 yaya ve 10 tane de atlı olmak üzere 20 asker görevlendirilmiştir[47].

Devletin üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de, hastalığın askerler arasında yayılmaması meselesidir. Dolayısıyla, gerek İzmit'ten geçmek zorunda olan askerlerin, gerekse kent merkezinde bulunan askerlerin koleranın etkilerine maruz kalmamaları için birtakım tedbirler alınmıştır. Zira askerler arasında olası bir kolera salgının vahim sonuçlar doğuracağı endişesiyle ilgi makamlar, İzmit'ten geçmek zorunda olan askerin burada durdurulmaksızın ya Tuzla ya da Beykoz'daki Kavak Tahaffuzhanesinde sterilizasyonlarının yapılmasını öngörmüştür[48]. Kent merkezinde bulunan askerler içinse, Bonkowski Paşa'nın hazırladığı rapor doğrultusunda, İzmit'in dışında Soğucak mevkiinde barakalar yapılması[49] kararlaştırılmıştır. Raporda ayrıca, askerler arasında olası bir salgının baş göstermemesi için temizliğe azami derecede önem verilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur[50]. Bir hafta gibi kısa bir sürede barakalardan üçü tamamlanmış, diğerlerini tamamlama çalışmalarına da hız verilmiştir. Barakalar tamamlandıkça da askerlerin Soğucak bölgesine nakli gerçekleştirilmiştir. Arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere askerlerin Soğucak'a nakli 7-8 günde ancak tamamlanabilecektir[51]. Yine bu süreçte barakalara giden dört kilometrelik bir yolun, işçi-asker işbirliğiyle yapıldığı da belgelerden anlaşılmaktadır[52]. Askerler için Soğucak'ta inşa edilen barakalarda, ayrıca sterilizasyon işlemlerinin gerçekleştirildiğini de görmekteyiz. Nitekim askerlerin kıyafetleri burada etüv makineleri aracılığıyla dezenfekte edilmiş ve ihtiyat karantina sürelerini tamamladıktan sonra askerlerin buradan ayrılmalarına izin verilmiştir[53].

44 BOA. *Y.A.HUS*. 306/13. (9.S.1312/12 Ağustos 1894)
45 BOA. *A.MKT.MHM*. 553/12. (10.S.1312/13 Ağustos 1894)
46 BOA. Y.PRK.DH. 8/12. (19.S.1894/22 Ağustos 1894).
47 BOA. *A.MKT.MHM*. 553/27. (16.S.1312/19 Ağustos 1894).
48 BOA. İ.HUS. 31/1312. (2.Ca.1312/1 Kasım 1894)
49 Bonkowski Paşa'nın hazırladığı rapordan anlaşıldığı üzere askerler, kent merkezi dışındaki çadırlarda dinlendirilmekteydiler. Hastalığa yakalanan ve durumu ağır olan askerler ise çift katlı çadırların altında tedavi edilmekteydi. Yine rapora yansıdığı kadarıyla, zabitan ve doktorlar üstün gayret göstererek, bazen sabahlara kadar çalışmışlar ve böylelikle hastalığın askerler arasında bir salgına dönüşmesine engel olmuşlardır. Bkz. BOA. *Y.A.HUS*. 312/86 Lef: 3. (12.Ca.1312/11 Kasım 1894).
50 BOA. *Y.MTV*. 108/71 (9.Ca.1312/8 Kasım 1894).
51 BOA. *A.MKT.MHM*. 555/1 Lef:1. (20.Ca.1312/19 Kasım 1894)
52 BOA. *A.MKT.MHM*. 555/1 Lef:4. (20.Ca.1312/19 Kasım 1894)
53 BOA. *A.MKT.MHM*. 555/1. (20.Ca.1312/19 Kasım 1894)

Alınan tüm bu tedbirler sayesinde İzmit ve çevresinde, 1894 yılı Ağustos ve Kasım aylarında etkili olan koleranın daha vahim sonuçlar ortaya çıkarmasına engel olunmuştur. Bu süreçte hastalığın yayılmaması adına, Bonkowski Paşa'nın önemli çalışmalar yaptığını belirtmemiz gerekir. Nihayetinde 3 Aralık 1894 tarihinde, Bonkowski Paşa tarafından hazırlanan raporda, "İzmit'te on günden beri asakir-i şahane ve ahali beyninde kolera vukuatı olmadığından bahisle Dersaadet'e karşı mevzu olan 10 günlük karantina müddetinin 5 güne tenzili ve kasaba et*rafında vaz edilmiş olan kordona lüzum kalmadığının*…"[54] belirtildiğini görmekteyiz. Konuya ilişkin 9 Aralık 1894 tarihli bir başka arşiv vesikasında ise, 15 günden beri İzmit'te kolera vakasına rastlanılmadığından dolayı kordonun kaldırılması istenmiştir. Bununla birlikte tedbir amaçlı olarak, İzmit'ten İstanbul'a gelecek olanların, 24 saat süreyle Tuzla Tahaffuzhanesi'nde ihtiyat karantinasına alındıkları[55] görülmektedir.

Belirtmemiz gereken bir diğer husus ise, kolera salgının İzmit ve çevresinden 1894 yılı Kasım ayından itibaren Eskişehir'e doğru yayılmasına dairdir. Nitekim daha öncede ifade ettiğimiz üzere kolera salgını başlangıçta, İç Anadolu bölgesinden (Ankara-Eskişehir vs.) batıya doğru yayılmış ve 1894 yılı yaz aylarından itibaren İzmit ile çevresini etkisi altına almıştı. Bu süreçte alınan tedbirler sayesinde de, İç Anadolu bölgesi kısmen hastalığın etkisinden kurtulmuştur. Ancak hastalığın İzmit ve çevresinde etkisini çok kuvvetli bir şekilde hissettirdiği Kasım ayından itibaren de, hastalığın Bursa ve İzmit dolaylarından tekrar Eskişehir bölgesine doğru yayılmaması için tedbirler alındığını görmekteyiz. Nitekim salgının Eskişehir'e sirayetini engellemek için Kasım ayı ortalarında, İzmit ve Gebze'de oluşturulan kordonlara takviyelerde bulunulmuştur[56]. Ayrıca İstanbul'dan İç Anadolu bölgesine gönderilen muhacirlerin hastalığa yakalanmaması için, İzmit'te halk arasına karıştırılmadan, görevliler nezaretinde geçirilmesi kararlaştırılmıştır[57]. Bu suretle hastalığın Eskişehir ve civarına geri dönüşü engellenmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Netice itibariyle, 1894 yılında İzmit ve çevresini etkisi altına kolera salgını, ortaya çıkardığı sonuçlardan ziyade, hastalığın geniş alanlara yayılarak ahali ve askerler arasında büyük felaketlere yol açabileceği ihtimalinin belirmesi açısından önemlidir. Ayrıca 1893 kolera salgınının etkilerinden henüz kurtulmuş olan İstanbul'a, İzmit üzerinden hastalığın yeniden ulaşmaması adına Osmanlı Devleti'nin azami derecede gayret gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda, hastalığın belirtilerinin ilk görüldüğü günden itibaren kordon uygulamalarının ciddiyetle tatbiki, Tuzla Tahaffuzhanesinin eksikliklerinin giderilerek 10 günlük karantina uygulamasının başlatılması, bölgeye etüv makinesinin gönderilmesi, erkek ve kadın hastalar için iki ayrı hastane binasının inşası, Tuzla'dan Şile'ye kadar olan alanın denetim altına alınarak İstanbul'a gidiş yollarının tutulması bu süreçte göze çarpan en belirgin tedbirlerdir. Ayrıca askerler için kent merkezi dışındaki Soğucak mevkiine barakalar yapılması, Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın bizzat İzmit'e gönderilerek hastalığın yayılmaması adına önlemler aldırılması da yine bu süreçteki kayda değer çalışmalardandır. Daha önce de belirttiğimiz üzere İzmit ve çevresinde, öncelikli olarak kolera salgınının etki alanını azaltmak ve en az kayıpla süreçten kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti'nin, özellikle hastalığın İstanbul'a ulaşmaması adına önemli tedbirler aldığını ve bunda da başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

54 BOA. İ.HUS. 32/1312 (4.C.1312/3 Aralık 1894).
55 BOA. *Y.A.HUS*. 314/114 (10.C.1312/9 Aralık 1894).
56 BOA. *Y.A.HUS*. 312/68 (9.Ca.1312/8 Kasım 1894).
57 BOA. *A.MKT.MHM*. 555/13 (1.C.1312/30 Kasım 1894).

KAYNAKLAR

I. Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA. *A.MKT.MHM*. 138/5.

BOA. *A.MKT.MHM*. 340/79.

BOA. *A.MKT. MHM*. 342/49.

BOA. *A.MKT.MHM*. 553/12.

BOA. *A.MKT.MHM*. 555/13.

BOA. *A.MKT.MHM*. 553/17

BOA. *A.MKT.MHM*. 553/27.

BOA. *A.MKT.MHM*. 553/31

BOA. *A.MKT.MHM*. 553/32

BOA. *A.MKT.MHM*. 554/43.

BOA. *A.MKT.MHM*. 554/48.

BOA. *A.MKT.MHM*. 554/49.

BOA. *A.MKT.MHM*. 554/72.

BOA. *A.MKT.MHM*. 555/1.

BOA. *A.MKT.MHM*. 595/22.

BOA. *A.MKT.MHM*. 596/6.

BOA. *A.MKT.MHM*. 711/1

BOA. *A.MKT.MHM*. 711/7.

BOA. *C.SH*. 10/487.

BOA. *DH.MKT*. 275/74.

BOA. *DH.MKT*. 271/31.

BOA. *İ.HUS*. 31/1312.

BOA. İ.HUS. 32/1312.

BOA. İ.HUS. 34/1312.

BOA. İ.SH. 2/1312.

BOA. *MV*. 83/37

BOA. *Y.A.HUS*. 302/79.

BOA. *Y.A.HUS*. 312/86.

BOA. *Y.A.HUS*. 314/114.

BOA. *Y.A.HUS*. 312/68.

BOA. *Y.A.HUS*. 306/13.

BOA. *Y.A.HUS*. 305/52.

BOA. *Y.MTV*. 84/115.

BOA. *Y.MTV*. 108/71.

BOA. *Y.PRK.DH*. 8/12.

II. Gazeteler

Tercüman-ı Hakikat, 22 Ağustos 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 28 Ağustos 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 3 Eylül 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 7 Eylül 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 19 Teşrin-i sani 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 20 Teşrin-i sani 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 21 Teşrin-i sani 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 22 Teşrin-i sani 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 11 Kanun-u evvel 1894.

Tercüman-ı Hakikat, 12 Kanun-u evvel 1894.

III. Kitap ve Makaleler

Ak, Mehmet, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 17, 2011.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007.

Böke, Pelin "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, Cilt VIII, Sayı 18-19, İzmir 2009.

Gül, Abdülkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum 2009.

Günergün, Feza, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905*)*, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1992.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

Kumaş, Nursal, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, Bursa 2011.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831- 1911) Hicaz'da Hac ve Kolera" (çev. Münir Atalar), *OTAM*, Sayı 7, Ankara 1996.

Pamukciyan,Kevork "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 132, Aralık 1994.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, TTK, Ankara 1996.

Şehiraltı, Mine, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Turkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 2010 Volume 18 (3).

İZMİT SANCAĞI'NDA ÇEKİRGE AFETLERİ (1891-1914)

Serkan YAZICI*

İzmit Sancağı Osmanlı Devleti'nin son elli yılına gelindiğinde idari taksimat itibariyle İzmit, Adapazarı, Geyve, Karamürsel ve Kandıra kazalarından meydana gelmekteydi.[1] Osmanlı tarımı açısından önemli bir coğrafi alan olan sancakta kimi dönemlerde imparatorluğun pek çok yerinde görülen çekirge afeti de baş göstermişti. Çekirge afeti, bir haşere türü olan çekirgenin muayyen bir alanda yüksek popülasyona ulaşması sonucu sarsıcı çevresel zararlar vermesi şeklinde karakterize edilebilecek bir tabiat olayıdır. Başta Osmanlı Arşivi olmak üzere kaynaklarda istila, felaket, salgın gibi ifadelerle de adlandırılan bu sorun günümüzde kullanılan teknik araçlar ve kimyasallar sayesinde geçmişteki yıkıcı etkisini kısmen kaybetmiştir. Ancak tarihsel perspektifte bu afetin etkisi, geride bırakılan yüzyılların teknik koşulları göz önünde bulundurulduğunda çarpıcı boyutlardadır.

Çekirge afetinin ortaya çıkışı ve gelişimi şöyledir: Bir bölgede ortaya çıkan çekirge popülasyonunun yumurtlamasının engellenmemesi ya da yumurtaların imha edilmemesi ertesi yıl bir çekirgenin bıraktığı yüz yumurtanın doğada dolaşmasına sebep olur. Bir önceki yıla oranla yüz kat artan çekirgeler, kanatlarının çıkışına kadar sadece sıçrayarak yakın çevrelerindeki bitkisel her şeyi yerler. Kanatlanmaları ile birlikte sürüler oluşturarak kilometrelerce uzunlukta bir alanda seyahat ederek buldukları tüm bitki ve tohumları tüketir, bir başka yerleşim alanına yönelir ve yumurta bırakır. Bu seyahatlerde girdikleri alanlarda gerek nebati gerekse katı tüm tüketim malzemelerine zarar verdikleri gibi durakladıkları yerler arasındaki tüm salgın hastalıkların da taşıyıcısı olurlar. Küçük gövdeleri ve hareket kabiliyetleri sayesinde her türlü ambar gibi saklama alanına da girebilen çekirgeler bir yerleşim alanında yenebilecek her şeyi tüketebilirler. Bu tüketime, gelecek yılların tohumlukları da dâhil olduğundan hem içinde bulunulan yıl için ağır bir ekonomik bunalım yaratır hem de sonraki yıllara bir kıtlık miras bırakırlar. Genellikle Osmanlı taşrasında halk, afet sonrasında hem türlü hastalık ve mikropla hem de açlıkla mücadele etmek zorunda kalır.[2] Bu denli bir felaket ve kıtlığın yaşandığı şehirler, Osmanlı Devleti için öncelikle acil sosyal, tıbbi ve ekonomik yardımın yapılması gereken yerler arasına girmektedir. Bu bölgelere, doğabilecek salgın hastalıklar ile ilgili acil yardımlar yapılması gerektiği gibi, gelecek yıllarda tarımsal üretimin gerçekleşmesi için afetle mücadele tedbirleri ve tohumluk yardımı gibi zaruretler ortaya çıkar.[3] Maliye için yeni bir gider kaleminin ortaya

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: syazici@sakarya.edu.tr

1 Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 41, s. 59-80.

2 *Umur-ı Nafıa ve Ticaret Mecmuası*, "Çekirge Tohumunun İtlafı Hakkında Talimat", İkinci Cilt, 1 Şaban 1310, s. 488.

3 BOA. DH. İD. 99/23.

çıkmasının yanı sıra bu şehirlerden bazen bir bazen de birkaç yıl vergi alınamaması devleti birçok gelir kaleminden de mahrum eder.

Çekirge afetlerine karşı yürütülen mücadele yüzyıllar içinde devirlerin teknik olanakları ve toplumsal bilinç düzeyi nispetinde bir değişim ve gelişim göstermiştir. Bu mücadele yöntemleri konunun sosyal boyutu açısından oldukça ilginç tarihsel bilgileri de ihtiva etmektedir. XIX. yüzyıl öncesinden başlayarak "çekirge şeyhleri" denilen bazı kişilere çekirge afetleri ile mücadelede başvurulmuştur. Bunlar dışında da bazı bölgelerde bulunan su türlerinin kutsiyetine inanan halk, afet olan bölgelere bu suların ulaştırılmasını istemişlerdir.[4] I. Dünya Savaşı öncesinde çekirge ile mücadelede teknik anlamda ciddi bir bilgi birikimi oluşmuşsa da bu tür yöntemlere tamamen sırt çevrilmemiştir. Savaşın patlak verdiği 1914 yazında bazı devlet yazışmalarında Şeyh Ali Semerkandi Efendi'nin yaşadığı Ankara'nın Ali Dede Şeyhler köyünde çıkan "sığırcık suyu" ya da "çekirge suyu"nu afet bölgelerine taşıyan kişilere yardımcı olunması emredilmiştir.[5] Esas itibariyle mücadelenin ruhani yöntemlerden teknik yöntemlere evrilmesinin ilk adımı da sığırcık kuşlarının afetle mücadelede önemli bir araç olarak kullanılmasıyla olmuştur. Çekirge suyu, uzunca bir süre Osmanlı Devleti'nin yalnızca çekirge ile mücadelesinde değil tüm haşere türleri ile mücadelesinde başvurduğu bir yöntemdir.[6] Çekirge yumurtalarının itlafı gibi konularda yetişkin erkeklerin yeterli olmadığı hallerde kadınlardan hatta kimi zaman da çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere çocuklardan itlaf taburları oluşturulmuştur. Bu taburların yeterli olmadığı hallerde hapishanelerdeki mahkûmların istihdam edilmesi, konunun ilgi çekici bir başka sosyal tarih boyutu olarak telakki edilebilir.[7]

Ancak son elli yılında Osmanlı yönetimi mücadele yöntemlerini daha teknik hale getirerek ve sistemleştirerek önce afet anında ve sonrasında yapılması gerekenleri konu edinen nizamnameler hazırlamış, daha sonra da çekirge ile mücadele için bilgi kitapçıkları bastırmıştır. Bu afet türü ile verilen savaşımda kullanılabilecek basit gereçlerden daha teferruatlı ve teknik olanlarına ve kullanım şekillerine kadar bilgiler bu talimatnamelerde resimlenmiş ve anlatılmıştır. Bu gibi talimatnameler kimi zaman devletin tarımla ilgili birimlerince bastırılmış, kimi zaman da tarımla ilgili dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır.[8]

Çekirge afeti ile mücadele için kaleme alınan birçok metin bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarında bunlardan "Çekirge Kanunnamesi" ya da "Çekirge Nizamnamesi" olarak bahsedilmektedir.[9] II. Meşrutiyet'in ilanını takiben çekirge mücadelesinde karşılaşılan güçlüklere paralel olarak bu kanunnamelerde çeşitli düzenlemeler, değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Meclis-i Mebusan'da tartışılan kanunnamenin girişine daha önceki düzenlemelerin kanun hükmünden çok talimatname şeklinde algılanması nedeniyle bu çalışmaya girişildiği belirtilmiş ve her bir Osmanlı'nın konu ile ilgili yükümlülükleri tarif edilmişti.[10]

Bunlar dışında afet ile ilgili bilinç düzeyini artırmak için kaleme alınan metinlerden biri de talimatname olarak anılmıştır. "Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri" başlığı ile yayınlanan kitapçıktaki bir bölüm gerek çekirgenin anatomisi gerekse de afetin boyutları açısından ilgi çekicidir:

4 BOA. DH. MKT. 1575/46; BOA. DH. İD. 102/40.
5 BOA. DH. İD. 102/40.
6 Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu", *Erdem Dergisi*, Sayı: 67, Aralık 2014, s. 33-45.
7 BOA. MV. 212/10.
8 *Umur-ı Nafia ve Ticaret Mecmuası*, "Çekirge Tohumunun İtlafı Hakkında Talimat", Cilt: II, 1 Şaban 1310.; Mehmet Süreyya, *Memalik-i Osmaniye'de Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlafarından Bahs Eder Risaledir*, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1336; Haraçyadar Parsagyan, Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri, Kahterzadegan Ermenistan Merkez iane Komitesi Mağrifetiyle Tab' olunmuştur, İstanbul 1881.
9 BOA. BEO 3560/266953
10 MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: III, Cilt: II, TBMM Basımevi, Ankara 1986, s. 469.

"İş bu büyük bulutlar şeklini alan çekirgeler tarlaların üzerine inip ne var ise yemeye başlarlar. Bu mekruh hayvanın nafakası bir nevi değildir her ne bulur ise hepsini de temizler. Bir tarlanın bütün mahsulünü yese bitirse dahi yine kanaat etmez illa uçup başka bir tarlanın üstüne düşer oranın da hepsini tükettiğinde başlar iştah ile ağaçları vesair işe yaramaz otları da yemeye ve farz edelim ki bunlar da bitti de kendisi de bir odanın içine girdi, orada da fevkalade iştahla bulduğu kitapları kağıtları ve hatta tahtaları bile yemeye ve kemirmeye başlar."[11]

Çekirge afetleri ayrıca Osmanlı tarihi boyunca pek çok tarihî vak'anın arkasında görünmeyen ya da az görünen bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin temelde medrese öğrencileri ilgili bir sosyal olaylar dizisi olan XVI. yüzyıldaki Suhte Ayaklanmaları'nın arkasındaki nedenlerden birisi, çekirge afetinin bu yıllarda tarımsal alanlarda yarattığı ekonomik depresyonlardır.[12] Bunun yanı sıra Osmanlı ekonomisinde "kıtlık" genel başlığı altında ele alınan pek çok durumun arka planında da çekirgeleri görmek olasıdır. Mesut Aydıner, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Diyarbakır'daki "büyük kıtlığın" akabinde gerçekleşen çekirge istilasının yıkıcı etkilerinden söz etmektedir. 1756-60 yılları arasında çekirgelerin ardından başlayan veba salgını da bir başka ilgi çekici hususdur.[13]

Afetin görüldüğü bu yıllar itibariyle Osmanlı Devleti'nde çekirge afetinin yönetimi konusunda hatırı sayılır düzeyde bir bilgi birikimi sağlanmıştı. Geleneksel yöntemlerin yanı sıra daha teknik bilgiler içeren "Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri"[14] ve "Çekirge Tohumunun İtlafı Hakkında Talimat"[15] gibi kitapçık ve makaleler de yayınlanmıştı. Diğer taraftan kabul edilen talimatnamelere uygun bir şekilde afet ile ilgili komisyonların oluşturulması ve belli çerçevelerde görev dağılımının yapılması gibi hususlar da yerleşmeye başlamıştı.[16]

Buraya kadar genel çerçevesi çizilmeye çalışılan çekirge afetleri İzmit ve çevresinde de görülmüştü. Ancak literatürde afetin İzmit Sancağı'ında görülmesi ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Örneğin Ertan Gökmen "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)" başlıklı çalışmasında afetin yayıldığı bölgeleri kuzeyde Bilecik-Bozüyük çizgisinde sınırlandırmıştır.[17] Bu durum, Gökmen'in çalışması ile ilgili belirlediği coğrafi sınırlama ile ilgili olabileceği gibi afetin İzmit çevresinde görülmesi ile ilgili literatürdeki bilgi yetersizliği genel bir durum halindedir. Mehmet Süreyya, "*Memalik-i Osmaniye'de Çekirgelerin Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlaflarından Bahs Eder Risaledir"* adlı eserinde, afetin Anadolu'daki yayılımını gösteren bir harita sunarken içerisinde yalnızca bu dönemde İzmit'e bağlı olan Geyve civarı işaret edilmiştir.[18] Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikaları ışığında İzmit'te çekirge afetinin 1892, 1893,1894, 1910, 1911, 1912 ve 1914 senelerinde görüldüğü anlaşılmaktadır.

11 Haraçyadar Parsagyan, Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri, Kahterzadegan Ermenistan Merkez iane Komitesi Mağrifetiyle Tab' olunmuştur, İstanbul 1881, s. 10.
12 Yunus Koç, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, 2013, s. 147-161.
13 Mesut Aydıner, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler", *OTAM*, Sayı: 19, 2007, s. 123-138.
14 *Umur-ı Nafia ve Ticaret Mecmuası*, "Çekirge Tohumunun İtlafı Hakkında Talimat", İkinci Cilt, 1 Şaban 1310, s. 488.
15 Haraçyadar Parsagyan, Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri, Kahterzadegan Ermenistan Merkez iane Komitesi Mağrifetiyle Tab' olunmuştur, İstanbul 1881.
16 Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", s. 134-144.
17 Ertan Gökmen "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", *Belleten*, Cilt: LXXIV, Sayı: 269, s. 127-180.
18 Mehmet Süreyya, *Memalik-i Osmaniye'de* Çekirgelerin *Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlaflarından Bahs Eder Risaledir*, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1336, s. 17.

Araştırmanın odaklandığı dönem itibariyle ilk çekirge vakası İzmit Sancağı'nda 1891 yılında görülmüştü. Bir önceki yıl Hüdavendigar Sancağı'na bağlı bazı köylerde çekirge görülmesini takiben, İzmit Sancağı'na bağlı Yalova nahiyesinde Haziran ayında çekirge sayısının arttığını gösteren haberler gelmeye başladı.[19] Yapılan ilk yazışmalar doğal olarak, mücadelede başvurulacak yöntemler ve afet kapsamında yapılacak harcamalar üzerineydi. Çekirge mücadelesine katılacak işçi ve memurlarca toplanacak çekirge ve yumurtaları için kilo başına bir ücret verilecekti. Bu işlem için hizmet alınacak kişiler arasına bu kez yetişkinlerin yanı sıra çocuklar da girmişti. Dahiliye ve Ticaret ve Nafıa Nezareti arasında cereyan eden yazışmaya göre "çoluk çocuk takımından ve vesaireden" çekirge toplayanlara kıyye başına onar para verilecekti.[20] Konu ile ilgili devam eden yazışmalarda belirlenen meblağın yirmi paraya artırılmasına ve ödemelerinin de Ziraat Bankası ve emval-i devletten ilgili sandıklardan karşılanmasına karar verildi.[21] Bu yıla ait 19 Aralık 1891 tarihli bir arşiv belgesinde afet için yapılan tahsisatın çokluğu vakanın boyutları bakımından da fikir vermektedir. Bölgede bahar sonundan itibaren yumurtadan çıkıp erginleşen ve sonra da Osmanlı belgelerinin dili ile "uçkun" hale gelen çekirgelere karşı yürütülen mücadelenin ardından sıra gelecek yılın felaketini engellemeye gelmişti. Bunun için de yapılması gereken başlıca iş çekirge yumurtalarının toplatılması ve imhasıydı. Çoğunlukla bahar ayı başlarında yapılan bu işlem için yazışmalar Aralık ayında başlatıldı. Bu iş için gerekli olan meblağ yüz bin kuruştu. Yapılan yazışmalar devletin bütçe darlığı konusunda da fikir veriyordu. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda imkânlar itibariyle 'şimdilik' ancak otuz bin kuruş gönderilebileceği bunun da ya Dersaadet Ziraat Bankası ya da daha sonra yerine konmak üzere mal sandığından alınması uygun görülmüştü. Paranın geri kalanı da 'peyder pey' gönderilecekti. İtlaf organizasyonunun sağlıklı bir şekilde yapılması için de bir çekirge komisyonu oluşturulacaktı. Gönderilen paranın sarfına nezaret etmek üzere Ziraat Bankası'nın bölgedeki memurlarından biri de bu komisyona dâhil edildi.[22] Eylül sonu itibariyle yapılan yazışmalarda konunun öneminin idrak edildiği seziliyordu. Çekirge mücadelesinde asıl meselenin çekirge yumurtadan çıkmadan ya da görece daha az hareketli olduğu dönemde toplanması ve imhası gerektiği özelikle belirtilmişti.[23]

1891 yılında afete böylelikle müdahale edilmeye çalışılmıştı. Takip eden 1892 yılı için de bölgede seferberlik hâkimdi. Mayıs ayı sonunda Dahiliye Nezareti bölgedeki çekirgelerin mahsulata zarar vermeden imha edilmesini istedi.[24] Haziran ayı başlarında ise önceki yıl para karşılığı yaptırılan işler için bölge ahalisinin sorumlu hale getirilmesi istendi. Buna göre halk, bulundukları bölge ve nüfusa bağlı olarak kurulacak komisyonlara her akşam belli bir miktar çekirge teslim etmekle yükümlü tutuldu.[25] Çekirge mücadelesinde pek çok devlet görevlisi ihmallerinden dolayı soruşturulmuş veya gayretlerinden dolayı taltif edilmişti. 1892 yılında Yalova Nahiyesi'ndeki itlaf çabalarına katılmak üzere İzmit'ten gönderilen memurlara müsamaha gösterdiği iddia edilen Nahiye Müdürü Ahmet Efendi de bu soruşturmalardan birine konu oldu.[26] Diğer taraftan 1892 yılı içinde gösterdiği çabalardan dolayı İzmit Naibi Mustafa Tevfik Efendi ikinci rütbeden Mecidi Nişanı ile Tahrirat Müdürü Faik Bey "rütbe-yi sani sınıf-ı saniliğine" terfi ettirilerek ödüllendirildi. Ödüllendirilen devlet görevlilerinin yaptığı katkı çekirge itlafı sayesinde bölgedeki mahsulâtın korunması dolayısıyla "varidat-ı öşriyye"nin yani vergi gelirinin artırılması şeklinde tarif edilmişti.[27]

19 BOA. DH. MKT. 1835/10.
20 BOA. DH. MKT. 1850/95; 1852/59.
21 BOA. DH. MKT. 1857/114 Lef 1.
22 BOA. DH. MKT. 1904/40 Lef 1.
23 BOA. DH. MKT. 1873/27.
24 BOA. DH. MKT. 1952/59.
25 BOA. DH. MKT. 1958/59.
26 BOA. DH. MKT. 1966/22.
27 BOA. DH. MKT. 14/48 Lef 2.

Ödüllendirilen bu gayretlere rağmen bölgedeki çekirge sorununun köklü bir şekilde çözülemediği vakanın ertesi yıl tekrar etmesinden anlaşılmaktadır. Üstelik 1893 yılında çekirge afeti sahil boyunca yayılarak Karamürsel'e de sirayet etmişti. Daha fenası bölgedeki idari birimler tecrübesiz olduklarından bu vaka karşısında organize olmakta güçlük çekiyordu. Temmuz ayı başında çekirge afetinin bölgesinde yayılmasından endişe duyan Bursa Valisinden acil ibaresiyle gönderilen bir telgrafnamede Yalova, Karamürsel ve Pazarköy'de bulunan idarecilerin sürekli birbirlerine "atf-ı kusur" ederek suçladıkları anlatılmaktaydı. Çekirgeler uçmaya başlamadan bu idari karmaşa çözülmezse vaka ile baş etmenin imkansız hale geleceği de özellikle belirtilmişti.[28] Çekirge itlafı için kurulan komisyonda kimlerin olacağı da hala çok iyi anlaşılamamıştı. Çekirge mücadelesinde halkın katılımının sağlanmasında hayati bir rolü olan askeriyeden üyelerin çekirge komisyonlarında yer alması önemsenmekteydi. Harbiye Nezareti ile yapılan yazışmalar sonunda 1893 yılında çekirge afeti yaşayan Bursa ve İzmit gibi şehirlerde kurulacak komisyonlara asker üyeler gönderilmesi kararlaştırıldı.[29]

Çekirge ve tohumunun daha önce de sözü edildiği üzere para karşılığında toplattırılması ortaya çıkan bazı suiistimaller nedeniyle 1893 yılında terk edildi. Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca verilen kararlar Sultan'ın onayından geçtikten sonra 20 Haziran 1893'te gazetelerde yayınlandı. "Çekirge itlafı hakkında bir emir" başlıklı yazıya göre herkes bila-özür çekirge mücadelesinin bir parçasıydı:

"Çekirge tohumu derç ve itlaf edenlere kıyye başına yirmişer para itası hakkında mukaddema ittihaz olunan kararın suiistimale uğratılmasından dolayı umum zira'ın çekirge derç ve itlafı hakkındaki talimat ve tarife mucibince bila-özür çekirge ve çekirge tohumunun toplamağa mecbur tutulması ve çekirge zuhur eden mahallere Menafi Sandıkları ile Devair-i Belediyesinden müştereken tesviyesi lazım gelen mesarifin dahi bundan böyle belediye dairelerine teşrikinden sarf-ı nazarla çekirge tohumunun mahf ve itlafı için kurraya azimet edecek memurin ile ahaliden intihap olunacak komisyon heyetine nizamen itası lazım gelen yevmiye ve harcırah ile lüzumu takdirde mubayaa olunacak gereç ve bez-i Osmanî ve bu yolda vuku bulacak mesarif-i sairenin Ziraat Bankası şube sandıklarından tesviye olunacağına dair…"[30]

Asker üyenin de katılımı ile komisyonun teşkilini takiben bölgede yapılan çalışmaların sonuçları alınmaya başladı. Ancak çekirgeler sahil boyunca kuzeye ilerleyişini sürdürerek Darıca'ya kadar varmışlardı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi 5 Temmuz 1893'te bölgede yürütülen itlaf faaliyetleri hakkında aşağıdaki bilgileri veriyordu:

"*Darıca nahiyesinde zuhur eden çekirgeden Haziranın üçüncü Perşembe günü yüz seksen dört ve dördüncü Cuma günü yüz seksen bir kıyye ceman iki gün zarfında üç yüz altmış beş kıyye çekirge itlaf edildiği Gebze kazası kaymakamlığının işarına ithafen emanet-i müşarünileyhadan ba tezkere beyan edilmiştir.*"[31]

Gazetelere de yansıyan İzmit'teki çekirge mücadelesi sonunda yararlılığı görülen Karamürsel Kaymakamı Selahattin Bey ve diğer memurlar rütbe ve nişanlarla ödüllendirildiler.[32] Afet, Karamürsel dışında Yalova ve Bahçecik nahiyelerinde de yaygınlık göstermişti. Kapsamlı, organize ve sürekli bir eylem planı gerektiren çekirge mücadelesinde kalıcı sonuçların ortaya çıkması bazen yıllar almaktaydı. 1894 yılında da afet sadece Karamürsel ve Yalova ile sınırlı kalmadı. Buralardan hareket eden çekirge

28 BOA. DH. MKT. 2063/9.
29 BOA. DH. MKT. 94/31.
30 *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Haziran 1893, s. 1.
31 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Temmuz 1893, s. 1, 3.
32 BOA. DH. MKT. 167/24.

sürüleri 1894 yılında Gebze'de mahsulâta zarar vermeye başlayınca bölgede paniğe sebep oldu. Bu çapta bir çekirge salgını ile büyük olasılıkla uzunca bir süredir karşılaşmamış olan Gebze'de afetle mücadele için merkezin bilgi ve deneyimine başvurulduktan sonra giderek standart hale gelmeye başlayan prosedür devreye sokuldu. Kısa sürede Gebze ve çevresinde yayılan Çekirge'nin önemli bir kısmı imha edilmişti. Ancak yaz sonunda uçmaya başlayan çekirgelerin çevre yerleşimlere yayılan yumurtalarının tamamen mümkün olmadı. Ancak bununla ilgili olarak da çekirgenin yumurta bıraktığı bilinen ve bırakabileceği düşünülen bölgelere bahar aylarında itlaf işlemi yapılmak üzere işaret konuldu. Bu işe Ziraat Heyet-i Fennisi Dördüncü Şube Müfettişi Vahan Efendi nezaret etti.[33]

Böylelikle İzmit ve çevresinde XIX. yüzyılda görülen son çekirge afeti savuşturulmuş oldu. İmparatorluğun özellikle güney bölgelerinde afet ortaya çıktıysa da yaklaşık yirmi yıl boyunca 1890'larda edinilen bu tecrübenin yardımıyla İzmit ve çevresinde halk elinden geldiğince çekirgelere göz açtırmadı. Bu yıllarda bölgede çekirge afetinin arşiv belgelerine ya da literatüre yansımamış olması bölgede çekirge yoğunluğunun düşük seyretmesi ya da yerel imkânlarla üstesinden gelinebilecek düzeyde olmasına bağlanabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben çekirge ile ilgili kanun ve nizamnamelerin hazırlanması, yapılacak tahsisatın tespiti Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan gibi kurumların sıklıkla gündeminde yer aldı. Meclis-i Mebusan ve Ayan zabıt ceridelerinde bu kanun layihaları ve ilgili tartışmaları görmek mümkündür. Çekirge afetine Osmanlı meclislerinde verilen önemi Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey'in 1918'de sarf ettiği "Haricî düşman kadar bu memleket için mühim olan afetin birisi de çekirgedir" sözlerinden de anlamak mümkündü.[34] Bu görüşmelerde çekirge afeti ile 1910 sonrasında yeniden yüzleşen İzmit mebuslarının da aktif roller üstlendiği görülmektedir. Çoğunlukla kâtiplik görevini de üstlenen İzmit Mebusu Ahmet Müfit Bey, onun yanı sıra Rüştü Bey ve Anastas Efendi çekirge ile mücadele için hazırlanan kanunnamelere imza koyan isimler arasında yer aldı.[35]

Ahmet Müfit Bey yalnız meclis oturumlarında değil çekirge meselesi ile ilgili tüm konularda bölge halkının sorunlarını ilgili makamlara taşıyan isimler arasındaydı. Dahiliye ve Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne 30 Mayıs 1910'da yazdığı bir tezkirede Karamürsel kazası dâhilinde yirmi ve Yalova kazası dâhilinde yirmiden fazla köyde geçen seneden kalan ve bahar ayları itibariyle canlanmak üzere olan çekirge tohumlarından söz etmişti. Tohumların toplanması için talep olunan iki yüz liranın henüz verilmediğini, sürfeler toplanmayacak olursa gelecek sene Ankara, Konya ve Hüdavendigar vilayetlerine sirayet edeceğini belirterek meselenin boyutlarını da ortaya koymuştu. Kendisine verilen cevaba göre ise gerek duyulan miktar için 10 bin ve 20 bin kuruş olmak üzere ilgili kurumlara iki ödeme yapılmıştı.[36]

Fakat 1910 yılından itibaren afetin bölgede Ahmet Müfit Bey'in yazdıklarından daha geniş boyutlarda olduğu diğer devlet kurumları arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla bir önceki yılda yapılan ihmal nedeniyle 1910'da İzmit'e bağlı kırk iki köyde birden çekirge afeti ortaya çıkmıştı. Bu yıllarda çekirge mücadelesindeki aksaklıklar hem afetlerin hem de sonuçlarının büyümesine sebep oluyordu. İzmit'te itlaf için halkı sağlıklı organize edebilmek amacıyla afet görülen her iki köye bir jandarma konması istenmişti. Ancak alınan cevap olumsuz oldu. İzmit'ten kırk iki köy için istenen yirmi bir jandarmanın gönderilmesinin mümkün olmadığı, bunun yerine çevredeki yerleşimlerden geçici asker sevkinin uygun olacağı bildirilmişti.[37] Bunun üzerine Yalova ve Karamürsel

33 BOA. DH. MKT. 282/49.
34 MMZC, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, İ: 62, 4 Mart 1334 (1918), Cilt: II, s. 679.
35 MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: III, Cilt: II, TBMM Basımevi, Ankara 1986, s. 469.
36 BEO. 3758 / 281780.
37 BOA. DH. MUİ. 93/29.

gibi yerlerde "efrad-ı ihtiyatiye" denilen halk içinden askeri anlamda yedek durumunda olan kişiler istihdam edilmişti. Ancak bu kez de kırk gün çalıştırılan bu kişilerin hak edişi olan yevmiye ve masraflarını kimin ödeyeceği yazışmalara konu oldu. İzmit bütçesi içinde bir çekirge tahsisatı vardı ancak bunun bu masraf kalemi için kullanılıp kullanılamayacağı açık değildi. İzmit Mutasarrıflığı'nın talebi üzerine Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden Maliye ve Harbiye Nezaretlerine görüş sorulan bir yazışma trafiği başlatıldı. Harbiye Nezareti'nden gelen cevapta bu maaşların kendi bütçelerinden değil hazine ya da ziraat tahsisatından ödenmesi gerektiğini belirtildi.[38] Netice itibariyle 5385 kuruşun çekirge tahsisatına mahsuben İzmit Mutasarrıflığınca karşılanması ve bundan sonra itlaf meselesinin önemine binaen ödemelerin de hızla yapılması istendi.[39]

Fakat ne yapılan bu ikazlar ne de Ahmet Müfit Bey'in gayretleri bölgede konu ile ilgili yeterli teşkilatlanmayı sağlayamadı. Takip eden yıl içindeki gelişmeler de Ahmet Müfit Bey'i haklı çıkarmaktaydı. Zira 1911'de İzmit çevresinde çekirgeden zarar gören bölgeler Karamürsel, Yalova, Pazarköy ve Bahcecik olarak sıralanıyordu. 1911 yılına ait devlet yazışmaları bir önceki yıla benzer hataların yapıldığını ortaya koymaktaydı. Mayıs ayında yine çekirge görülen köylerin itlaf organizasyonu için 30 nefer jandarma talep edildi. Durumun aciliyeti, Orman Maden ve Ziraat Nazırı tarafından Dahiliye Nezareti'ne 4 Haziran 1911'de, eğer bir iki gün içinde istenen miktarda asker bölgeye sevk edilmezse bölgedeki mahsulat ve tohumluğun kurtarılamayacağı şeklinde ifade edildi. İstenen tedbirlerin alınması geciktikçe yürütülen çalışmalardaki aksamalar da daha belirgin hale geliyordu. Örneğin 11 Haziran 1911'de merkeze ulaşan bir rapora göre Yalova ve Pazarköy'de kısmen başarı sağlanmışsa da Karamürsel gibi pek çok yerde ilerleme kaydedilememişti. İstenen askerlerin bölgeye sevk edilmesi ise 23 Ağustos 1911'i bulmuştu. Böylelikle çekirgenin en aktif geçirdiği üç ay zarfında yapılan yetersiz müdahale nedeniyle bölge ekonomisi görebileceği marjinal zararı görmüş oldu.[40]

Bu idari ve mali karmaşa içinde takip eden 1912 senesi de bölge için çekirge yılı oldu. Yaklaşık aynı yönetim birimleri sorunun odağındaydı. Yalova ve Karamürsel çevresinde yine külliyetli miktarda çekirge tarım alanlarına yayılmıştı. Öncelikle bölgeye sevk edilen otuz jandarma ile ahalinin afetle mücadelesi organize edilmeye çalışıldı. Fakat yapılan yazışmalar bunun yetersiz kaldığını ve yine efrad-ı ihtiyatiyyeye ihtiyaç duyulduğunu ortaya koyuyordu. Gerekli müdahalenin bir an evvel yapılmasının önemi ise şöyle ifade edilmişti:

"...şu mevsim mahsulatın idrak etmek üzere olduğu bir zaman olup mahsulat-ı mezkureye kemal-i şiddetle musallat olan çekirge belası vaktiyle izale edilemeyecek olur ise İzmit ve havalisi mahsulatından naümid olmak lazım geleceği..."[41]

Bölgedeki durumun aciliyetine ek olarak yine yetersiz organizasyon sorunu göze çarpmaktaydı. Afetle mücadelenin sürdüğü bölgelerden yapılan yazışmalarda yerleşim merkezlerinden birinde diğerlerine oranla eksik gayret sarf edilmesinin tüm çabaların boşa çıkmasına neden olabileceğinin altı çizilmişti. Bu muhaberattan birine göre Yalova ve çevresinde üst düzeyde bir gayret var iken yine İzmit'e bağlı Pazarköy'de Liva Ziraat Komisyonu'nun tespitine göre itlaf ile ilgili çalışma başlamamıştı.[42]

Çekirge afetinin bölgede tekrar ettiği son sene olarak 1914 yılı işaret edilebilir. Bu dönemde İzmit'e bağlı bir yerleşim olan Geyve'ye bağlı bazı köylerde bu sene içinde çekirge istilası gerçekleşmişti. İzmit Mutasarrıflığı'nın incelemesi göre çekirge akını Bolu'ya bağlı

38 BOA. BEO. 3768/282558 lef 3; 3772/282834.
39 BOA. BEO. 3778/283413 Lef 1-2; 3768/282558 Lef 2.
40 BOA. DH.İD. 104 -1/4 Lef 1, 4, 12, 19, 29.
41 BOA. DH. D. 104-1/4 Lef. 15.
42 BOA. DH. D. 104-1/4 Lef. 19, 25.

Göynük'ten ve Hüdavendigar'a bağlı Mihalgazi üzerinde incelemesine gerçekleşiyordu. Bu itibarla ilgili sancakların gerekli tedbirleri alması istendi.[43]

Ancak bahsi geçen yıl itibariyle İzmit'te çekirge'nin büyük çaplı bir sorun olmadığı dikkat çekmektedir. 1914 yılında İzmit çekirge tahsisatına ayrılan ödenek miktarı da 5.000 kuruş olarak tespit edilmişti. Bununla birlikte, konu ile ilgili bilgi birikimini artırmak amacıyla bu yıl içinde şehre on tane de talimatname gönderildi.[44] Fakat içinde olunan on yılda Osmanlı Devleti'nde sorunların ne denli köklü olduğu ortadadır. Yaşanan savaşlar ve bölgenin maruz kaldığı göç dalgası gerek zirai gerekse iktisadi anlamda birçok güçlüğü beraberinde getirmişti. Bu yıllarda Güney ve Doğu Marmara bölgesinde yemeklik ve tohumluk buğday ihtiyacı üst düzeye çıkmıştı. Bu nedenle 1915 yılında İstanbul da dâhil olmak üzere Hüdavendigar, Karesi gibi birçok yere buğday yardımları yapıldı. Yardımların sebebinin ne ölçüde çekirge istilaları olduğu açık olmasa da bu tahsisat içinde İzmit'in payına da otuz bir ton dolayında yemeklik, 214 ton dolayında tohumluk buğday düşmüştü.[45]

Sonuç olarak Osmanlı Devleti için gerek sanayi gerekse tarımsal açıdan önemli, hızla nüfuslanan bir bölge olarak İzmit Sancağı imparatorluğun son on yılları içinde çekirge afetleri ile yüzleşmiştir. Süreklilik arz etmese de bu afet dönemlerinin bölgede sarsıcı etkiler yarattığı anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili kaynakların sınırlılığı afetin görüldüğü yıllardaki tablonun tam anlamıyla resmedilmesini olanaklı kılmasa da arşiv kaynakları vakaların oluş dönemleri ve afetin seyri hakkında fikir vermektedir. Araştırmanın odaklandığı zaman aralığı Osmanlı Devleti'nde haşere mücadelesinin eskiye oranla daha teknik ve organize yürütüldüğü döneme tekabül etmektedir. İzmit ve çevresinde bu yöntemler kimi zaman maddi ve idari aksamalara rağmen büyük ölçüde uygulanmış ve etkin sonuçlar alınmıştır.

43 BOA. DH.İ.UM 56/38.

44 Mehmet Ali Yıldırım, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler", *Gaziantep University Journal of Social Sciences (http://jss.gantep.edu.tr)*, 2014, Sayı: 13, Cilt: IV, s. 1017-1042.

45 MMZC, Devre: 3, İçtima Senesi 2, İ:14, **21** Kanunuevvel 1331 (1915), Cilt: 1.

KAYNAKÇA

Aydıner, Mesut, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler", *OTAM*, Sayı: 19, 2007, s. 123-138.

BEO. 3758 / 281780.

BOA. BEO 3560/266953

BOA. BEO. 3768/282558.

BOA. BEO. 3772/282834.

BOA. BEO. 3778/283413.

BOA. BEO. 3768/282558..

BOA. DH. İD. 102/40.

BOA. DH. İD. 99/23.

BOA. DH. MKT. 14/48.

BOA. DH. MKT. 1575/46.

BOA. DH. MKT. 167/24.

BOA. DH. MKT. 1835/10.

BOA. DH. MKT. 1850/95.

BOA. DH. MKT. 1852/59.

BOA. DH. MKT. 1904/40..

BOA. DH. MKT. 1952/59.

BOA. DH. MKT. 1958/59.

BOA. DH. MKT. 1966/22.

BOA. DH. MKT. 2063/9.

BOA. DH. MKT. 282/49.

BOA. DH. MKT. 94/31.

BOA. DH. MUİ. 93/29.

BOA. DH.İ.UM 56/38.

BOA. DH.İD. 104 -1/4

BOA. MV. 212/10.

Demir, Alpaslan, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu", *Erdem Dergisi*, Sayı: 67, Aralık 2014, s. 33-45.

Gökmen, Ertan, "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", *Belleten*, Cilt: LXXIV, Sayı: 269, s. 127-180.

Kaya, Mehmet, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 41, s. 59-80.

Koç, Yunus "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, 2013, s. 147-161.

Mehmet Süreyya, *Memalik-i Osmaniye'de* Çekirgelerin *Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlaflarından Bahs Eder Risaledir*, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1336.

MMZC, Devre: 3, İçtima Senesi: IV, Cilt: II, TBMM Basımevi, Ankara 1986.

MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: III, Cilt: II, TBMM Basımevi, Ankara 1986.

Parsagyan, Haraçyadar, Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri, Kahterzadegan Ermenistan Merkez iane Komitesi Mağrifetiyle Tab'olunmuştur, İstanbul 1881.

Tercüman-ı Hakikat, 20 Haziran 1893.

Tercüman-ı Hakikat, 5 Temmuz 1893.

Umur-ı Nafia ve Ticaret Mecmuası, "Çekirge Tohumunun İtlafı Hakkında Talimat", İkinci Cilt, 1 Şaban 1310.

Yıldırım, Mehmet Ali "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler", *Gaziantep University Journal of Social Sciences (http://jss.gantep.edu.tr)*, 2014, Sayı: 13, Cilt: IV, s. 1017-1042.

KOCAELİ VE DEPREM

Nurfeddin KAHRAMAN*
Refik ARIKAN**

"Bu topraklar KAF denen
bir devin kollarında, binlerce
yılda, kırıla döküle böyle biçimlendiler!.."

I. Giriş

Anadolu karası, son dağ oluşumu devrelerinden olan Alp Orojenezi ile biçimlenen Alp-Himalaya kıvrım kuşağı üzerinde yer almaktadır. Batıda, Fransa-İspanya sınırını oluşturan Pirene Dağları ile başlayan bu tektonik kuşak, geniş bir hat halinde batı-doğu yönde Güneydoğu Asya Adaları'na kadar yaklaşık on beş bin km. uzanır. Anadolu, yerkabuğu hareketleri bakımından oldukça hareketli olan bu hattın orta kesimlerine yakın bir konumdadır. Bu sebeple bulunduğumuz bölge, jeolojik anlamda uzun sayılabilecek bir zamandan beri, yerkabuğu hareketleri bakımından oldukça hareketli bir yerdedir.

Anadolu karası, kuzeyde Avrasya güneyde ise Afrika levhalarının karşılaşıp çarpıştığı, tektonik olarak bir sıkışma zonu üzerindedir. Bulunduğumuz bu büyük çarpışma zonu içinde Karadeniz, Anadolu, Arap Yarımadası, Hazar gibi birbirine göre farklı yönlerde hareket eden, daha küçük levhalar yer alır. Söz konusu levhaların göreceli şekilde ve farklı yönlerde hareket etmesine yol açan önemli faylar bulunur. Karadeniz ile Anadolu levhalarının yatay düzlemde birbirine göre ters yönde hareketi, Kuzey Anadolu Fay Zonu (KAFZ) boyunca gerçekleşirken, Arap Levhası ile Anadolu levhalarının birbirine göre yine ters yönlerde hareket etmelerine Doğu Anadolu Fay Zonu (DAFZ)'nu oluşturan faylar yol açmaktadır. Kuzey Anadolu Fayı sağ yanal, Doğu Anadolu Fayı ise, sol yanal şekilde hareket eden doğrultu atımlı faylara da örnek teşkil eder.

Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde yayılan Kocaeli il toprakları, KAFZ üzerinde bulunur. Bu topraklar kuzeyden, İkinci Zaman sonlarından beri (*Üst Kretase)*, bir taraftan dolgulanan diğer yandan tabanı çöken Karadeniz havzası, güneyden ise aktif fayların denetiminde depremler üreten Eskişehir Fay Zonu (EFZ) arasında bulunmaktadır. Bu bakımdan gerek sübsidant karakterli Karadeniz Havzası'nın gerek güneydeki aktif faylarla biçimlenmiş EFZ'nun Kuzeybatı Anadolu'da meydana gelen tektonik gelişmeler üzerinde, doğrudan

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: nurfeddink@hotmail.com
** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: refikarikan@gmail.com

veya dolaylı etki ve katkıları göz ardı edilmemelidir. Belirtilen jeomorfolojik birimlerle birlikte düşünüldüğünde; Kuzeybatı Anadolu'nun tektonik olarak ne derece parçalandığı daha iyi anlaşılır (Şekil 1).

Şekil 1: Kuzeybatı Anadolu'da başlıca morfolojik birimler ve KAFZ'nu oluşturan ana faylar.

Bu çalışmada, Karadeniz çanağının ve KAFZ'nun Kuzeybatı Anadolu'daki topografik birimler üzerinde meydana getirdiği etkiler, tarihi kayıtlar da göz önünde tutularak jeomorfolojik açıdan ele alınacaktır.

I.1. Karadeniz: Karadeniz Havzası, Avrasya ve Afrika levhaları arasında uzanan Tethys jeosenklinalinin (*Tethys Okyanusu)* kapanma sürecine girdiği II. Zaman (*Mesozoik*) sonları-III. Zaman başlarında (*Tersiyer*), bu jeosenklinalin kuzey bölümünü oluşturmaktaydı. Yaklaşık olarak III. Zaman ortalarında meydana gelen tektonik gelişmelere bağlı olarak Anadolu karasının suüstü olup yükselmesi sonucu, Karadeniz Havzası ayrı bir deniz sahasına dönüşmüş ve zaman zaman alanının genişlemesi veya daralması ile günümüze kadar gelmiştir. 4. Zaman (*Kuvaterner)* başlarında daha dar alanlı, su kimyası bakımından deniz-göl (*somatr)* özellikleri gösteren Karadeniz'in bu evresine, "Çavda Safhası" adı verilir. Bu evreyi takiben Karadeniz'in tabanını oluşturan platformda, özellikle çevresindeki karalar aleyhine bir genişleme eğilimi kendini göstermeye başlamıştır[1]. Bu genişleme süreci, Karadeniz'in güney kıyıları boyunca, Anadolu karasının sıkışmasına ve kıyı önünde kıta yamacının fleksürlenmelere uğramasına sebep olmuştur. Flesürlenmeye paralel olarak; Karadeniz'in özellikle Anadolu ve Kafkas kıyıları önündeki kıta yamacının eğimi, daha da artmıştır. Fleksürlenme sonucu kıta yamacının (*şev*) çökmesine uygun olarak; Karadeniz şelfinin de giderek deniz tabanına doğru alçalması, kıyı gerisindeki kara sahasının kuzeye doğru itilmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler, Pontid dağ sıralarının yükselmesine yolaçmıştır. Sonuçta; yükselen Pontidlerin kuzey aklanları, oldukça meyilli yamaçlara dönüşmüştür. Bütün bunların sonucunda; tabanı giderek torbalaşan Karadeniz'in en derin

1 Erinç, S. Karadeniz çanağının jeomorfolojik ve yapısal özellikleri ve morfometrisi. İst. Üniv. Deniz Bil. ve Coğ. Enst. Bülten. C. 1. S. 1. s. 18. " Karadeniz çanağının üçüncü morfolojik ve aynı zamanda morfotektonik birimini, yaklaşık olarak 2000 metre izobatının sınırları içinde geniş bir alan kaplayan abisal düzlük meydana getirir. Çevredeki genç dağların yapı eksenlerine paralel olarak uzanan bu birim, morfoloji bakımından, eğimi binde1'i geçmeyen bir birikim düzlüğüdür. Sismik araştırmalar abisal zonun, tıpkı Güney Hazar gibi, çok kalın bir sediment dolgusunun biriktiği bir torbalaşma alanı olduğunu ortaya koymuştur. Bu tortul dolgunun kalınlığı abisal zonda genellikle 10 kilometreden fazladır; Batı Karadeniz'de ise 16 kilometreyi bulur. Akustik verilere göre esas itibarile üç farklı birimden oluşan bu dolgu, alt kısımlarında muhtemelen Mesozoik yaştaki sedimentlerle başlar, daha üstte Paleojen ve Neojen'le devam eder ve yaklaşık 2 kilometre kalınlıktaki hemen hemen horizontal Plio-Kuaterner ve Holosen depoları ile sona erer. Abisal zonun diğer bir özelliği, granitik kabuğun bu zona doğru giderek incelmesi ve sonunda tamamile ortadan kalkması ve torbalaşmanın azami olduğu sahalarda tortul dolgunun doğrudan bazaltik kabuk üzerine oturmuş bulunmasıdır".

yerleri, Anadolu kıyıları önlerinde meydana gelmiştir. Karadeniz çanağına ait izobatların da işaret ettiği bu asimetrik durum, Karadeniz'in tabanında tektonik sebeplere bağlı olarak, güney yönde gelişen bir genişlemenin olduğu düşüncesini desteklemektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Karadeniz çanağının tabanında Anadolu karasına doğru genişlemeyi gösteren harita.

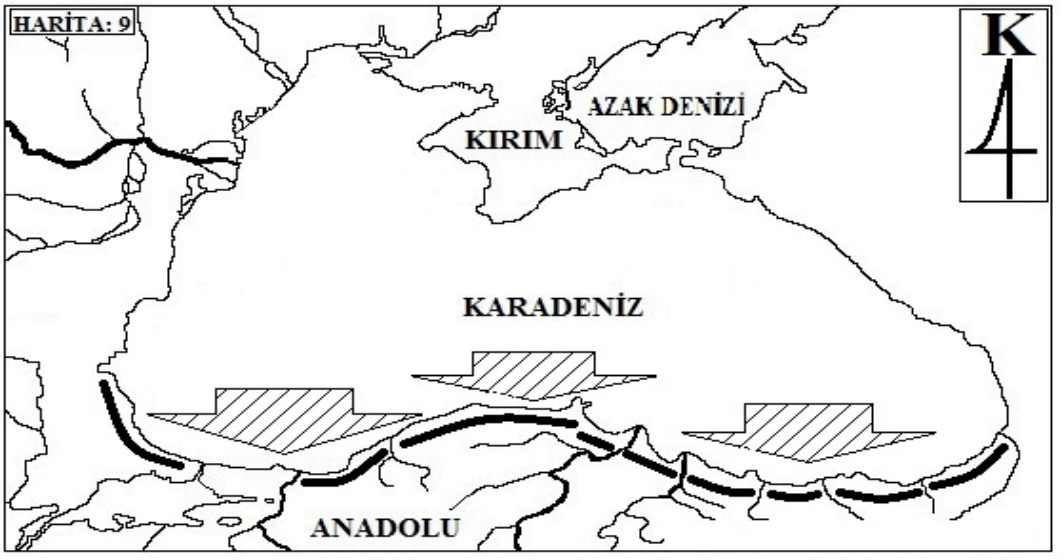

Günümüze doğru gelindikçe Karadeniz kıyıları önlerindeki kıta şelfi ve şev alanları, fleksürlenmelere bağlı olarak derinleşmelere, Anadolu kıyılarında da yenilmelere sebep olmuştur (Şekil 3). Karadeniz çanağı günümüzdeki biçimini, Kuvaterner başlarından beridir süregelen ve fleksürlenme olarak tanımlanan genç tektonik hareketler sonucu kazanmıştır[2].

Şekil 3: Kuzeybatı Anadolu'da Karadeniz kıyıları ile İznik depresyonu arasındaki sahanın kuzey-güney yönde alınmış basit blokdiyagramı ve Karadeniz'in Anadolu kıyıları önlerindeki fleksürlenmeyi gösteren kesit.

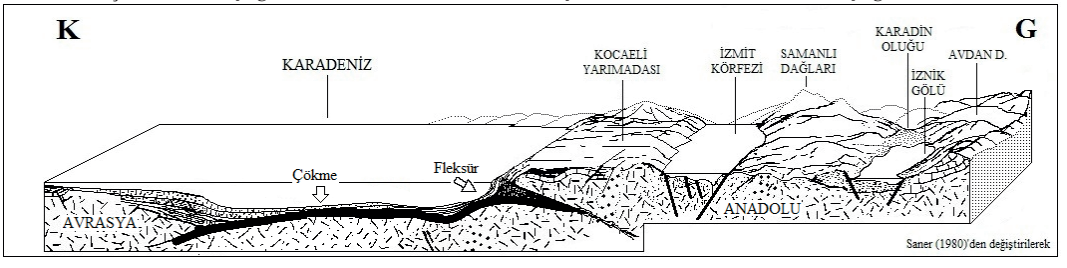

Karadeniz'in Anadolu kıyıları önlerinde meydana gelen ve kıta yamacı ile şelf sahalarının çökerek abisal tabana doğru kaymasını sağlayan fleksürlenmelere eşlik eden faylar boyunca, II. Zaman sonları ve Neojen öncesi zaman aralığında volkanik faaliyetlerin de meydana geldiği bilinmektedir[3]. Fleksürlenme sonucu Karadeniz'in Anadolu kıyıları önlerinden başlayan ve yaklaşık olarak 2000 m. derinliklere kadar ulaşan eğim değerleri

2 Erinç, S. 1958 Karadeniz'in denizaltı morfolojisi. s. 103. "Merkezî depresyonun –Karadeniz'in- zemininde mevcudiyetleri tespit edilmiş olan bu tabakalar arasında, nispeten derin sularda çökelmiş tabakalarla münavebe eder vaziyette olmak üzere, sığ sularda teşekkül etmiş depolar da yer almaktadır.Filhakika 1500 ilâ 2000 metre derinlikteki sahalarda yapılan sondajlar neticesinde buralarda Çavda, Eski Öksin ve Karangat safhalarına ait çakıl tabakalarının ve diğer detritik sığ su depolarının mevcudiyeti tespit edilmiştir. Çakıllardan bazılarının çapı 6 santimetreyi bulmaktadır. Bu gibi çakılların, bunlardan müteşekkil tabakaların ve umumiyetle diğer detritik sığ su depolarının bugün bulundukları derinliklerde teşekkül etmelerine imkân yoktur…, …bahis mevzuu depoların açık ve derin deniz sahasında, merkezî depresyonun tabanında yer almış olmalarını ancak, başlangıçta sığ olan merkezî havzanın bilâhare derinleşmiş olması ile izah etmek mümkündür. Yukarıda verilen malûmata göre bu derinleşmenin esas itibariyle Karangat (kabaca: Son interglasiyal) depolarının çökelmesinden sonra, fakat Yeni Öksin (kabaca: Son glasiyal sonları) safhasından önce vukubulmuş olması icap eder.)

3 Saner, S. 1980 Batı Pontidlerin ve komşu havzalarının levha tektoniği kuramıyla açıklanması (Kuzeybatı Türkiye). s. 1. "Volkanikli şelf kuşağı, Karadeniz sahilinden itibaren abisal düzlüğe kadar uzanan şelf ve şevi içeren bir kuşaktır. Güneydeki Pontid sıradağ kuşağı, sahil boyunca bu kuşak üzerine itilmelidir. Bu kuşakta altta Orta Eosen'e kadar etkin olmuş volkanik taban bulunur. Üzerinde Üst Eosen'den Kuvaterner'e dek volkanitsiz olan çökeller vardır. Şelf kesiminde çökeller incedir. Şev kesiminde kayma kütleleri görülür. Kıta yükseliminde ise denizaltı yelpazeleri vardır".

oldukça fazla olan bir kıta yamacı bulunur (Şekil 4). Bu yamaçlarda yerçekimi kaymalarına bağlı olarak sualtı kütle hareketlerinin meydana geldiği birçok kaynakta ifade edilir (Erinç, 1958, Kahraman, 1992). Gerek depremler sırasında gerek kıta yamaçlarında oluşan sualtı kütle hareketlerine bağlı olarak; Karadeniz kıyılarında tsunami olaylarının meydana gelmesi beklenmelidir.

Şekil 4: Karadeniz çanağının jeomorfolojik birimlerini gösteren harita (Erinç, 1984'den değiştirilerek).

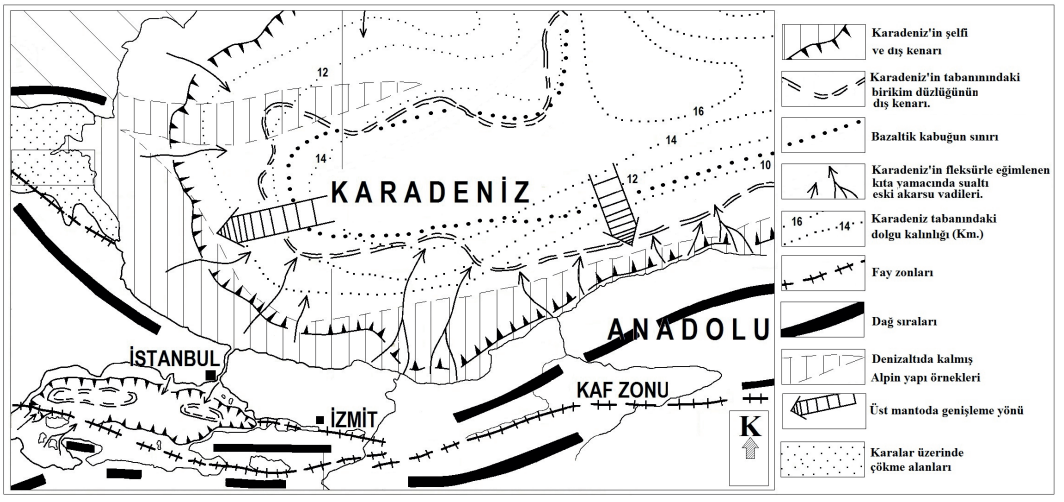

I.2. KAFZ:

Arap levhasının Gondwana (Afrika) levhasından koparak KKD yönde harekete geçmesi ve Anadolu karasına güneydoğudan bindirmesi, zamanımızdan yaklaşık 11 milyon yıl önce gerçekleşmiştir. Bu aşama ile birlikte oluşan KAF ve DAF zonları arasındaki Anadolu karası, batı yönde kaymaya başlamıştır. Çok sayıda faydan oluşan bu tektonik kuşaklar boyunca, zaman zaman büyük depremler meydana gelmektedir. KAFZ'nu teşkil eden fay hatları boyunca, kuzeydeki Pontid dağ kuşağına göre Anadolu karası, batıya doğru yatay doğrultuda kaymaktadır. KAFZ boyunca Pontid dağ kuşağı ile Anadolu karasının birbirine göre yer değiştirme hızı, ortalama olarak yılda 2 cm. dir (Bolt. 2008).

Ketin (1971)'e göre doğrultu atımlı fayların uç kısımları, çoğunlukla çatallanır. KAFZ' da, Bolu şehir merkezinin doğusundaki Çaydurt civarında kollara ayrılır. KAF'nın kuzey kolu olarak adlandırılan tektonik hat, Bolu, Kaynaşlı, Düzce, Hendek, Adapazarı, Sapanca, İzmit Körfezi, Marmara Denizi üzerinden Saros Körfezi'ne ve Ege Denizi kuzeyinden de Yunan karası önlerine doğru uzanır. KAF'nın güney kolu ise; Bolu depresyonu, Mudurnu, Göynük, Pamukova, Yenişehir, Bursa, Uluabat ve Kuş (Manyas) Gölü üzerinden Biga Yarımadası'na bağlanır. KAFZ'nu meydana getiren bu kollar, Karadağ ve Elmacık dağ sıralarını birbirinden ayıran Mudurnu Suyu'nun takibettiği bir vadi oluğu üzerinden Dokurcun-Akyazı arasında oluşan bir dallanma sonucu birleşmiştir. Dallanma ile birleşme, Karadin Oluğu, İznik depresyonu ve Gemlik Körfezi üzerinden Marmara Denizi hattında da meydana gelmiştir. Karaman'a göre doğrultu atımlı fayların dallanma ve örgülenmesi, bu tip fayların yapısından kaynaklanan bir özelliktir[4]. Fay örgülenmeleri arasında kalan Samanlı Dağları, Keremali, Karadağ, Çamdağı gibi bazı jeomorfolojik üniteler horst halinde yükselirken, bazıları da çökme sonucu, Kaynaşlı-Düzce, Adapazarı, Sapanca-İzmit Oluğu, Pamukova gibi grabenleri teşkil etmişlerdir.

4 Karaman, M. E. 2006 Yapısal jeoloji ve uygulamaları. s. 4 – 9. "Doğrultu atımlı faylar, geçtikleri arazi ortamına, bölgenin yapısal özelliklerine göre, düz ve tek çizgi halinde devam edemezler. Bunlar değişik şekillerde dallara ayrılır veya örgülenirler. Nadiren doğrusal gidişli olan doğrultu atımlı faylar çoğunlukla bükümlenir, çatallanır, tekrar birleşen birkaç bölüme ayrılır veya ana faydan ayrılan kolları ya birbirleriyle birleşir yada birbirilerinden uzaklaşırlar. Ana fayın dallandığı-örgülendiği kesimlerdeki kayaçlarda kamalanma ve dilimlenme görülür. Bunların uzunluğu bazen 100 km.'yi geçebilir. Faylar kamalandığı ve dallandığı durumlarda son derece yüksek enerji içerirler. Bu nedenle bu tür alanların depremselliği de diğerlerine göre yüksek olur. Buraların deprem riski açısından ayrıntılı değerlendirilmesi gereklidir".

İzmit Körfezi'ni oluşturan faylar, Üst Miyosen yaşlı yapı ve karasal dolgu yüzeylerini kesmektedir. Bu durum, körfezin en azından Üst Miyosen veya sonrasında oluşum sürecine başladığını gösterir. İzmit Körfezi'nin kuzey kıyılarındaki TÜBİTAK (MAM) arazisi içinde, demiryolunun 49. kilometresinde, kuzey kıyılarda gelişen güncel falezlerin kestiği bir paleokarst çukurluğunu dolduran karasal dolgular içinde bulduğumuz Üst Miyosen yaşı verilen[5] *Dinotherium sp.* fosili, bu durumun açık kanıtıdır[6]. KAFZ'nu oluşturan fayların Üst Miyosen yaşlı yüzeyleri kesmiş olması, Kuzeybatı Anadolu'nun en belirgin yapısal özelliklerindedir.

Karadeniz'in Anadolu kıyıları önlerindeki deniz tabanında derinlik açısından görülen asimetrinin varlığı, Kuzeybatı Anadolu'da KAFZ'nu oluşturan fay hatları üzerindeki kara halinde kalmış veya sularla işgal edilmiş depresyon tabanlarında da görülmektedir. Bu depresyonlara ait izohips ve izobat haritalarında en dikkat çekici nokta, belirtilen asimetridir. İzmit Körfezi, Bolu, Pamukova, İznik depresyonlarında belirtilen asimetrik durum çok net şekilde izlenmektedir (Şekil 5, 6, 7).

Şekil 5: İzmit Körfezi'nin batimetri haritası (Kuşçu ve Okamuro 2008'den değiştirilerek).

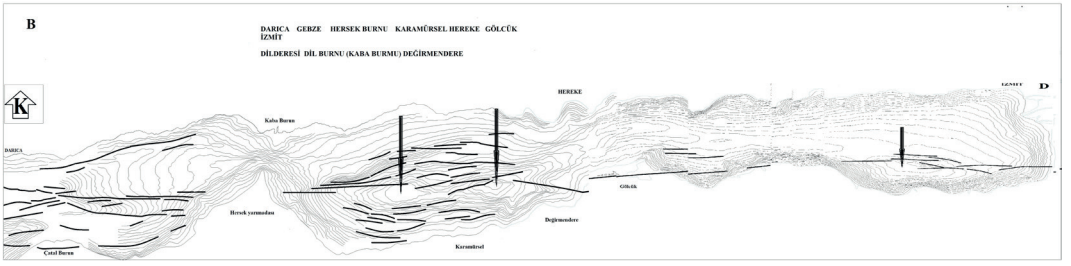

Şekil 6: İznik Gölü'nün batimetri haritası.

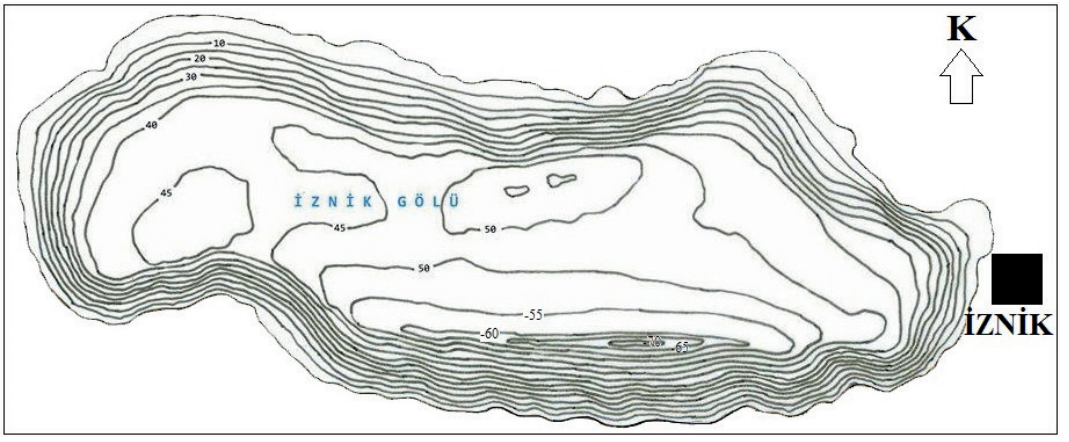

Bolu depresyonu ile Marmara Denizi'nin doğu kıyıları arasındaki çöküntü alanlarında ortaya çıkan asimetrik durum, bu depresyonları birbirinden ayıran Kocaeli Yarımadası, Samanlı Dağları, Avdan Dağı gibi yüksek kesimler üzerinde, kuzey-güney yönde alınacak topografik kesitlerde de kendini gösterir. Bu jeomorfolojik birimler üzerinde, kuzey yamaçlar daha uzun ve eğim değerleri daha az iken, güney yamaçlar daha kısa, eğim değerleri daha fazladır (Şekil 1, 7).

Özhan ve Bayrak (1889), yaptıkları çalışmada, İzmit Körfezi'nin sular altındaki tabanı boyunca, güney yamaçların genelde kuzey yamaçlardan daha dik olduğunu, güney yamaçların eğiminin 10-150 m derinlikler arasında pek fazla değişmez olmasına karşın,

5 Prof. Dr. İsmail Yalçınlar ile sözlü görüşme.
6 Kahraman, N. 1998 Eskihisar (Gebze) civarında yeni bir vertebre yatağı ve jeomorfolojik özellikleri. Türk Coğ. Derg. S. 33.

kuzey yamaçların, özellikle Hereke açıklarında 125 m derinliğe dek tatlı eğimli, ancak 125-200 m derinlikler arasında dik dalımlı olduğunu işaret etmektedirler (Şekil 3).

Şekil 7: Kuzeybatı Anadolu'daki KAF Zonu'nda depresyon tabanlarında ve yüksek kesimlerde oluşan asimetrik durumu gösteren topografik kesit.

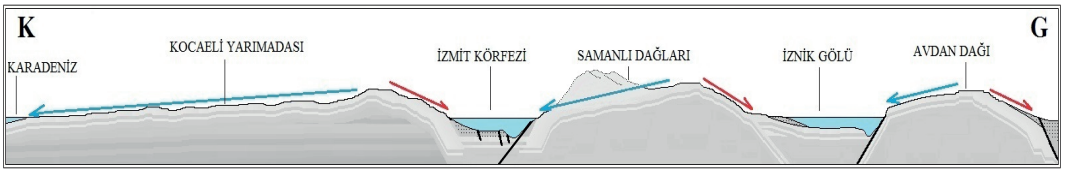

Jeomorfolojik bakımdan bölgede dikkati çeken bir diğer özellik de, morfometrik özelliklerine göre fay zonlarına bağlı olarak gelişen graben tabanlarının batıdan doğuya doğru genel olarak daralıyor olmalarıdır. Marmara Denizi'nin doğu uzantılarını teşkil eden İzmit ve Gemlik körfezlerinde bu durum net olarak izlenir. Tektonik yönden değerlendirmeler yapan araştırmacılar da; İzmit Körfezi'nde batıdan doğuya doğru gelişen çek-ayır (*pull-apart*) tipi bir genişlemenin olduğunu belirtmektedirler (Şekil 1, 5). Körfezin doğu uzantısını teşkil edene İzmit-Sapanca Oluğu'nda yaptığımız gözlemler, genişlemeye paralel olarak tektonik çökmelerin de meydana geldiğini ortaya koymaktadır (Foto 1).

Foto 1: İzmit Körfezi doğusunda genç tektonik çökmelerin varlığına işaret eden görüntü. Resmin sağ tarafındaki Başiskele yerleşmesinin bulunduğu kesimde çöken kütlelere ait tepelik alanlar yer almaktadır. Fotoğraf, Kartepe eteklerinden KB'ya doğru bakılarak alınmıştır. Körfez kıyılarındaki yoğun yapılaşma dikkat çekmektedir.

Kuzeybatı Anadolu'da KAFZ'nu oluşturan fay hatları üzerindeki graben tabanlarında, tektonik sebeplere bağlı olarak çökmelerin meydana geldiği görülmektedir. Saha çalışmalarımız sırasında, bölgede tektonik çökmenin meydana geldiğini işaret eden önemli bulgular şunlar olmuştur:

1. İzmit Körfezi'nin kuzey kıyılarındaki Dilderesi vadisinin batısındaki Akçapınar Dere'nin ağzında tarihi yapı kalıntılarının eski bir köprü kemerinin, 1 metreye yakın derinlikte, alüvyal dolgularla örtülmüş olması.

2. Dilderesi'nin denize ulaştığı noktada, Evliya Çelebi'nin bahsettiği şifalı su kaynağının artık deniz suları içinde kalmış olması. Evliya Çelebi bu suyun, yalçın bir kayalıktan çıkarak denize aktığını belirtmektedir. Günümüzde, adı geçen kaynak suyu, yapılan liman tesisleri arasında ve deniz içinde bulunmaktadır.

3. Sakarya Nehri'nin Geyve Boğazı'ndan çıkarak Adapazarı Ovası'na açıldığı kesimde, yatağının geçici bir süre için değiştirilmesi sonucu eski bir kilise kalıntısının nehir yatağında ortaya çıkması.

4. 17 Ağustos 1999 tarihinde meydana gelen İzmit Depremi'nde Gölcük Kavaklı sahillerinde olduğu gibi kıyı kesimlerde oluşan çökmeler (Foto 2).

5. İznik'te Ayasofya Kilisesi'nin 1558 yıllarında bir tepe üzerinde bulunduğu, bazı tarihi kaynaklarda yer alır. Oysa söz konusu kilise, günümüzde zeminden yaklaşık 2 metre aşağıda bulunmaktadır.

6. İznik Gölü suları altında eski bir kilise kalıntısının bulunmuş olması, bölgede tektonik çökmelerin meydana geldiğine kanıt teşkil etmektedir.

7. İznik'in kuzeybatısındaki Elbeyli ve Çakırca köyleri arasındaki kesimde, Roma Dönemi'ne ait iki köprü kalıntısı ve yaklaşık 12 m. yüksekliğindeki bir dikili taşın (obelisk) kaidesi, alüvyonlar içinde 2 m. kadar gömülmüş olarak bulunur. Burada alüvyal boğulma yanında söz konusu tarihi yapıların da tektonik çökmelere bağlı olarak böyle bir gömülmeye uğradıkları anlaşılmaktadır.

Foto 2: Deprem sonrası çöken Gölcük Kavaklı sahillerinden alınan görüntü. 17 Ağustos 1999 (Foto: N. Kahraman)

8. İznik'in 20 km. kadar güneydoğusunda, Göksu Çayı'nın vadi tabanında kurulmuş olan tarihi Köprühisar Köyü köprüsü de, 1-1,5 m. kadar alüvyonlar içine gömülmüştür. Kocaeli Yarımadası ile İznik depresyonu arasında yer alan depresyon tabanlarında tespit ettiğimiz kalıntıların alüvyal dolgularla örtülmüş veya bu dolgular içine gömülmüş şekilde bulunuyor olmaları, alüvyal boğulma yanında tektonik çökmelerle de ilgilidir. Bu durum bölgede tektonik sebeplerle çökme olaylarının devamlılığına da işaret etmektedir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız İzmit depremlerine ait tarihi kayıtlar, İzmit Körfezi'nin dip kesimlerinde jeomorfolojik, jeolojik, tektonik, jeofizik ve jeodezik çalışmaların daha ayrıntılı şekilde yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Deniz suları altında kalmış eski kara parçalarına ait izler, bu araştırmalarla ortaya konduğu takdirde; İzmit Körfezi'nin oluşumu ve jeomorfolojik gelişimi aydınlığa kavuşmuş olacağı gibi, bölgenin sismik aktivite bakımından genel durumu hakkında da daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilecektir.

1554-1555 yıllarında Kocaeli yarımadası kıyılarından geçen Dernschwam, Tavşancıl'dan Hereke'ye doğru yol alırken Karamürsel önlerinde bir adanın bulunduğunu kaydetmektedir[7]. Dernschwam'ın böyle bir ada oluşumunu Hersek Burnu ile karıştırabileceği ihtimaline

7 Dernschwam, H. 1992 İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü (çev. Yaşar Önen). Kültür Bakanlığı yay. No: 885. Ankara. s.209. "Sağ taraftaki tepeciklerin üstünden deniz görülebiliyor. Dar bir yol tepeden denize doğru iniyor. Dağın eteğinden aşağıya doğru indiğimizde, yolun sol kenarında büyük, harap bir Rum şatosu ile karşılaştık. Şato bir kaya üzerine oturtulmuş. Aşağıya yola kadar iniyor. Hâlâ birkaç kulesi görülmekte. Buranın adı Hareke (Hereke) imiş. Şatonun yanında bir yerde sevimli bir derecik dağdan aşağıya doğru şırıl şırıl akıyor. Burası güzel bir yer. Karşı tarafında denizde uzunca bir dağın eteğinde bir ada görülüyor. Karamusa (Karamürsel) diyorlar.

karşılık, Hereke kıyılarından yaptığımız gözlemler, böyle bir durumu yansıtmamakta; Hersek Burnu, Hereke'den bakıldığında daha batıda görülmektedir. Dernschwam'ın gözlemlerine güvendiğimiz takdirde, böyle bir adanın zaman içinde İzmit Körfezi'ni etkileyen depremlerle çökerek su altında kaldığı düşünülebilir. Buna karşılık körfezin en derin yerleri Karamürsel önlerinde bulunmaktadır (Şekil 5). Dernschwam'ın bu gözleminin Plinius'un yapmış olduğu İzmit Körfezi haritasında, Astakos (İzmit) önlerinde bir ada resmetmiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Astakos tarihi kenti, İzmit Körfezi'nin güneybatı ucunda günümüzdeki Başiskele'nin bulunduğu yerde kurulmuştur.

Nitekim farklı seyyahların İzmit (Nikomedia) hakkında vermiş oldukları malumatlarda, böyle bir adadan bahsetmemiş olmaları, İskenderiyeli Heskhyios'un düşüncesini desteklemektedir[8].

Kuşçu ve Okamura (2008) yaptıkları çalışmada, İzmit Körfezi'ni Doğu, Orta ve Batı olarak üç havzaya ayırmışlardır Şekil 5). Bu havzalar da İzmit Körfezinin ekseninde yeralır. Adı geçen araştırmacıların yapmış oldukları araştırmada aktif fayların bu havzaların oluşturduğu çanaklarda yoğunlaştığı gösterilmiştir. Böyle bir durum Orta ya da Karamürsel Havzası olarak belirlenen çanakta, tarihsel depremlerde bir çökmenin mümkün olabileceğini akla getirmektedir.

Karadeniz Havzası ile İznik Gölü arasında, KAFZ üzerindeki jeomorfolojik birimler hakkında ifade ettiğimiz morfotektonik özellikler, bu bölgenin tektonik olarak B-GB yönde kayması ile ilgilidir. B-GB yönde kayan Kuzeybatı Anadolu'da genç çöküntü hendekleri havza tabanlarının güney kenarlarında sıralanmaktadır. Tarihî süreç içinde İzmit Körfezi'nde meydana gelen depremlerin dış merkezlerinin çoğunlukla körfezin bu çöküntü hendeklerinin yeraldığı güney kıyılar çevresinde yoğunlaşması, söz konusu hendeklerin meydana gelmesinin de jeolojik anlamda yeni meydana geldiklerini işaret etmektedir.

Tarihî Belgelere Göre Kocaeli Havalisini Etkileyen Depremler

69 Depremi: Bu yıl içinde Roma imparatoru olarak görev yapan Vitelleus Germanicus zamanında, İzmit'te güçlü bir deprem meydana geliyor.

325 Depremi: İzmit Körfezi'nde tsunamiye sebep olmuştur.

24 Ağustos 358 Depremi: Kayıtlarda "Büyük Deprem" olarak geçen bu depremden İstanbul daha büyük oranda etkilenmesine karşın asıl büyük yıkım İzmit'te meydana gelmiştir. Oluşan tsunami, hasarın büyümesinde etkili olmuştur. Şehrin adeta ortadan kalkmasına yolaçan bu depremin şiddeti, konu ile ilgili kaynaklarda IX olarak verilmektedir. Umar (2004)'ın verdiği bilgilere göre; İzmit tarihinin en büyük depremi, bu deprem olmuştur. 358 yılında meydana gelen bu depremde yüz bin insan ölmüştür.

362 yılı Depremi: M.S. 358 yılındaki büyük depremden arta kalan binalar da, bu depremde yerle bir oldu. Bu iki depremin İzmit'i peş peşe yıkması sonucu, İzmit'in ihtişamlı görüntüsü tamamen silindi.

26 Eylül 488 Depremi: İzmit Körfezi'nde tsunami olayları meydana gelmiştir.

20 Mayıs 526 Depremi: IX şiddetinde olduğu tahmin edilen deprem, İzmit Körfezi kıyılarında etkili olmuştur.

Kasım 530 Depremi: İstanbul ve komşu vilayetlerde hissedilen bu depremde İzmit'in de etkilendiği şüphesizdir.

8 Arslan, M. 2010 İstanbul'un Antik Çağ tarihi. Klasik ve Hellenistik dönemler. s.21. "İskenderiyeli, Heskhyios'a göre, Byzantion'un karşısında iki ada yer alır, ikisine birden Demonesoi denirken; her biri ayrı ayrı ele alındığında kendi adları vardır; nitekim biri Khalkitis diğeri ise Pityoussa olarak adlandırılır. Plinius yanılarak, bu adayı –Demonneos-Nikomedia önlerine yerleştirir".

15 Ağustos 553 Depremi: Merkez üssü İzmit Körfezi olan deprem sırasında, ortaya çıkan tsunamide deniz sularının 2 mil kadar karaya doğru ilerlediği kaydedilmektedir (Soysal 1985).

15 Ağustos 554 Depremi: X şiddetinde olduğu tahmin edilen depremin, İstanbul dışında en çok zarar verdiği kent İzmit olmuştur. Şehrin büyük bölümü, bu depremle yıkılmıştır.

14 Aralık 557 Depremi: Merkez üssü İzmit Körfezi olan depremde oluşan tsunami, Soysal (1985)'ın Francis'ten naklettiğine göre, deniz suları karaya doğru üç mil kadar ilerlemiştir. Kıyı topografyası göz önüne alındığında İzmit Körfezi'nde bu ilerlemenin ancak denize açılan akarsu ağızlarında ve körfezin doğu nihayetindeki alçak kıyılarda olabileceği mümkündür.

715 yılı Depremi: Tarihi kayıtlarda yeralan bilgilere göre (Soysal 1985), Kocaeli bölgesini etkileyen depremde, İzmit Körfezi'nde tsunami meydana gelmiştir.

26 Ekim 740 Depremi: İstanbul, Trakya, İznik yanında İzmit Körfezi, Karamürsel ve İzmit şehir merkezinde büyük hasar yapan depremin, IX şiddetinde olduğu ilgili kaynaklarda belirtilmektedir (Sakin, O. 2002). İzmit Körfezi'nde de tsunami olayları görülmüştür.

26 Ekim 989 Depremi. İtalya, Yunanistan'la birlikte Kuzeybatı Anadolu'yu da etkileyen IX şiddetindeki depremde, İzmit'te önemli oranda hasar görmüştür.

25 Mayıs 1419 Depremi: İstanbul'dan doğu yönde KAFZ'nu takiben İzmit, Kastamonu, Amasya ve Tokat çevrelerinde etkili olan deprem, Bursa'da geniş çaplı yıkımlara neden olmuştur. İzmit Körfezi kıyılarında da etkili olan bu depremin bir yıl boyunca sarsıntılarla devam ettiği tarihi kayıtlarda geçmektedir.

10 Eylül 1509 Depremi: Tarih kaynaklara göre "Küçük Kıyamet" olarak adlandırılan bu depremde, İzmit şehir merkezinde önemli oranda hasar meydana geldiği kaydedilmektedir. Deprem sırasında şehri çevreleyen surlar yıkılmış ve körfez kıyılarındaki tersaneler büyük ihtimalle tsunamilerle tahrip olmuştur. İzmit Körfezi'nin alçak kıyılarını sular basmış, Gebze'deki camilerin kubbeleri çökmüştür. Hereke ve Eskihisar kalelerinin dalgalardan hasar gördüğü bazı araştırmacılarca ifade edilmişse de, bunun kalelerin deniz seviyesinden oldukça yüksek olması nedeniyle mümkün olamayacağını düşünmekteyiz. Araştırmacılara göre (Sakin, 2002), bu depremin İzmit şehir merkezindeki etkileri konusunda Osmanlı kaynaklarının yeterince bilgi vermemesine karşın, özellikle İzmit Körfezi'nin kuzey kıyıları ve kıyı yakını kesimlerde ciddi hasarların oluştuğu da bu kaynaklarda nakledilen bilgilerden anlaşılmaktadır[9]. *Solakzade Tarihi*'ne göre bu deprem 1508 yılında olmuştur.

1530 Depremi: İzmit'ten geçen Bedreddin El-Gazî, şehirde çok sayıda enkazın olduğundan bahseder.

1 Ekim 1567 Depremi. İzmit içinde birçok ev çökerken bazı binalarda da hasarlar oluştu.

24 Mayıs 1719 Depremi: Doğuda Düzce'den başlayarak Yalova'ya kadar ulaşan hat boyunca ve bu hat üzerinde yer alan yerleşmelerde olduğu gibi, İzmit şehir merkezinde de büyük hasarlar meydana geldi. Ürekli'ye göre, İzmit Körfezi çevresinde de bu deprem sırasında büyük tahribatlar olmuştur[10]. Deprem ayrıca Yalova, Karamürsel ve Kazıklı

9 Sakin, O. 2002 tarihsel kaynaklarıyla İstanbul depremleri. s. 45. "Verilen bilgiye göre; İzmit'te Süleyman Paşa Medresesi başta olmak üzere 5 cami 300'e yakın ev yerle bir olmuş, İzmit'i çevreleyen surların deniz kıyılarındaki bölümleri artık onarım kabul etmeyecek şekilde yıkıntıya maruz kalmıştır. 45 gün aralıklarla devam eden depremde İzmit Körfezi'ni çevreleyen Tuzla, Eskihisar, Hereke kaleleri ile Gebze'deki kubbeli camilerin tamamı yıkılmıştır. Gebze'de Çoban Mustafa Paşa konağında atlarıyla 300 süvari ilk anda hayatlarını kaybetmiş; Hereke'de kıyı boylarındaki Bizans döneminden kalma yalı köşkleri denize uçmuş; İzmit sahilindeki tersane rıhtımları göçtüğü için dalgalar, tersane ve şehrin alt mahallerini basmıştır".

10 Arslan, M. 2010 İstanbul'un Antik Çağ tarihi. Klasik ve Hellenistik dönemler. s.21. "İskenderiyeli, Heskhyios'a göre, Byzantion'un karşısında iki ada yer alır, ikisine birden Demonesoi denirken; her biri ayrı ayrı ele alındığında kendi

(Gölcük)'da da etkili olmuş, adı geçen yerleşmelerde büyük hasarlara, can kayıplarına yolaçmıştır. Tarihi kayıtlar, bu depremde bölgede 4 ile 6 bin civarında insanın öldüğünü belirtmektedir.

1754 Depremi: Ambressy (2006)'e göre İzmit şehir merkezinde önemli binaların pek çoğu yıkıldı. Bazı kaynaklarda 1754 Depremi'nin merkez üssünün İzmit Körfezi olduğu kaydedilmektedir (Genç ve Mazak 2001).

22 Mayıs 1766 Depremi: Ambressey İzmit için 1754 depreminde meydana gelen hasarın bu depremde de tekrarlandığını belirtir. Aynı araştırmacının verdiği bilgilere göre; 1766 yılında merkez üssü Marmara Denizi olan iki deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerde İzmit Körfezi kıyılarındaki çok sayıda kasaba ve köy büyük hasara uğradı. Kaynaklarda ifade edildiğine göre; deprem sarsıntısı İzmit merkezde 2 dakika kadar sürmüş, bu sırada Mehmet Bey Camii'nin kubbesi, Çalık Ahmet Camii'nin çevre duvarları yıkılmıştır. Körfezde oluşan tsunami, tersanelere büyük zarar vermiş, Karamürsel'in batısında bulunan Hersek Burnu'ndaki Hersek Ahmet Paşa Camii'nde de büyük hasar meydana gelmiştir.

3 Haziran 1766 Depremi: İzmit Körfezi kıyılarındaki yerleşim yerlerinden bazıları zarar gördü. Ambressey ve Finkel (2008), bu deprem sırasında oluşan sarsıntılardan halkın panik içinde kaldığını belirtirler.

5 Ağustos 1766 Depremi: Merkez üssü Marmara Denizi'nin batısında olan bu depremde, Tekirdağ, Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul yanında, İzmit, Karamürsel'de de ciddi hasara neden olmuştur. Karamürsel'de adliye binası çökmüş ve dört kişi hayatını kaybetmiştir.

2 Şubat 1866 Depremi: Bölgeyi etkileyen deprem sırasında, İzmit Körfezi'nde de tsunami meydana gelmiştir.

19 Nisan 1878 Depremi: İzmit Körfezi'nde tsunami meydana geldiği kaydedilmektedir (Soysal 1981).

10 Temmuz 1894 Depremi: Bu depremde İzmit, Karamürsel, Gebze birinci derecede etkilenmiş, Darıca'da hasar çok daha büyük olmuştur. Özellikle İzmit-Sapanca Oluğu'nda hasar en yüksek oranda meydana gelmiştir. Tarihçiler bu depreme de Küçük Kıyamet (kıyamet-i suğrâ) adını vermişlerdir[11].

17 Ağustos 1999 Depremi: Aletsel ölçümlerin kullanılmaya başlamasından sonra Kocaeli havalisinde meydana gelen en yıkıcı deprem olmuştur. Halk arasında, basın ve yayın organlarında "17 Ağustos Depremi", "Marmara Depremi", "Gölcük Depremi" ve nihayet "İzmit Depremi" olarak adlandırılan bu depremin aletsel büyüklüğü nihayetinde 7,4 olarak açıklanmıştır. Can ve mal kaybının yüksek olduğu depremde, tsunami olayları meydana gelmekle beraber; depremin belirtilen tarihte ve gecenin ilerleyen saatlerinde vuku bulması, bu konuda gözlemlerin sağlıklı olmasına engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte, deprem bölgesinde yaptığımız gözlemlerde, Gölcük ilçesinin Kavaklı sahillerinde, tsunami olaylarına ait izler belirlenmiştir (Foto 3).

adları vardır; nitekim biri Khalkitis diğeri ise Pityoussa olarak adlandırılır. Plinius yanılarak, bu adayı –Demonneos-Nikomedia önlerine yerleştirir".

11 Çabuk, V. 1989 Solak-zâde Mehmet Hemdemî Çelebi Solak-zâde tarihi. C. 1. Kültür Bakanlığı yay. No: 1088. s. 435. "Aynı yıl (914-1508) cemâziyelevvelinde bir rivâyete göre de rebiülâhirinin yirmi beşinci Salı gecesi vukua gelen zelzele, Osmanlı memleketinde küçük kıyâmet diye şâyi' oldu. Bu büyük zelzele o ana kadar ne olmuş, ne de tarih kitaplarında yazılmış ve sıhhati vuku bulmuş idi. Yerler ve gökler zelzele ile sarsılmış, mekîn ve mekân altüst olmuş idi. Yer kırk beş gün, devamlı debrendi. Halk örtü altına girmeyip, bahçelerde ve açık yerlerde yattılar".

Foto 3: Deprem sırasında Gölcük Kavaklı sahillerinde meydana gelen tsunami olayının izleri. 17 Ağustos 1999 (Foto. N.Kahraman).

Kuzeybatı Anadolu'da tarihi süreç içinde meydana gelen depremler sırasında ortaya çıkan tsunamiler konusunda ilgili kaynaklarda bulunan bilgiler net olmamakla beraber, Anadolu'nun diğer kıyılarına nispetle İzmit Körfezi'nde daha fazla tsunami olayının yaşandığı anlaşılmaktadır. Yaşanan olayları anahatları ile yukarıda aktardığımız depremlerden 10'unda tsunami olayı geçmektedir.

Bazı vadi ağızları ve İzmit-Sapanca Oluğu'nun tabanı hariç, İzmit Körfezi'nin kıyıları falezli, yüksek kıyılardır. Bu bakımdan depremler sırasında oluşacak tsunami dalgalarında, bu vadi ağızları ile İzmit-Sapanca Oluğu tabanı risk alanlarını teşkil edecektir. Dolayısıyla belirtilen yerlerde gerekli önlemlerin alınması yoluna gidilmesi önem arz etmektedir.

Tarihi depremlerle ilgili değerlendirmeler:

1. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilere göre; İzmit Körfezi'nde meydana gelen veya körfezi etkileyen depremlerin çoğunlukla güney kıyılardaki yerleşmeler üzerinde daha fazla hasara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu genellemenin dışında kalan en önemli deprem, "Küçük Kıyamet" olarak adlandırılan 10 Eylül 1509 tarihinde meydana gelen depremdir. Adı geçen depremde, en büyük hasarın körfezin kuzey kıyılarında meydana geldiği görülmektedir. 17 Ağustos 1999 Depreminde de benzer bir durum ortaya çıkmıştır.

2. Batıda İstanbul ve doğudaki Adapazarı'nı etkileyen tüm depremlerin İzmit'e de önemli oranda etki yaptığını, zaman zaman yıkımlara sebep olduğunu tarihi depremleri anlatan kaynaklardan öğreniyoruz.

3. İzmit (Nikomedya)'e önemini kaybettiren asıl gelişmeler, bu kenti zaman zaman yıkan depremler olmuştur. 1150'li yıllarda İzmit'e gelen Odo de Deuil (Deuil'li Odo), burada gördüğü harabelerin şehrin eski ihtişamına tanıklık ettiğini yazar.

4. KAFZ'nun kuzey kolu üzerindeki İzmit ile güney kolu üzerindeki İznik, İstanbul'a göre tarihi süreç içinde meydana gelen depremlerden daha fazla etkilenmiş ve daha büyük yıkımlara uğramıştır. Deprem kayıtlarının eksikliği bu durumun anlaşılmasını güçleştirse de; İzmit'teki yıkımların daha çok deprem yolu ile meydana geldiğine dair seyyahların tuttukları notlar az da olsa vardır[12].

12 Ulugün, F. Y. 2008 Seyahatnamelerde Kocaeli ve çevresi. s. 19. "26 Nisan 1097 günü Pelakanon (Tavşancıl yakınları) toplanarak İzmit'e yönelen 600.000 kişilik I. Haçlı ordusunda yer alan Champagne Kontu Etienne de Blois, Nikomedya'nın kutsal şehit Pantaleon'un Roma döneminde eziyet edildiği kent olduğunu söylemiş ve yerde yatan harabeleri kentteki tahribatı da kısmen "urbem deselotam a Turchis" Türklere bağlamıştı. Türkler, olasılıkla işgal ettikleri yerlerde ağır hasarlara sebebiyet vermişlerdi ancak bu bölgeyi daha yeni ele geçirmişlerdi ve hasarların temel nedeni, kesin olarak eski depremler idi."

5. Kocaeli ve çevresini etkileyen depremlerde, jeolojik yapının, jeomorfolojik özelliklerin (yükselti, eğim) uygun olmasına bağlı olarak; İzmit Körfezi'nin güneyindeki Samanlı Dağları'nın denize bakan kuzey yamaçlarında kütle hareketleri meydana gelmiştir[13]. Gölcük'e bağlı Nusretiye Köyü'ndeki heyelan, bu dağlar üzerinde meydana gelen kütle hareketlerine örnek oluşturur. İzmit Körfezi'nin kuzeybatı kıyılarındaki Darıca'da inşa edilen feribot iskelesi, beliren heyelan tehdidine karşı hizmet dışı bırakılmıştır.

6. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız İzmit depremlerine ait tarihi kayıtlar, İzmit Körfezi'nin dip kesimlerinde jeomorfolojik, jeolojik, tektonik, jeofizik ve jeodezik çalışmaların daha ayrıntılı şekilde yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Deniz suları altında kalmış eski kara parçalarına ait izler, bu araştırmalarla ortaya konduğu takdirde; İzmit Körfezi'nin oluşumu ve jeomorfolojik gelişimi aydınlığa kavuşmuş olacağı gibi, bölgenin sismik aktivite bakımından genel durumu hakkında da daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilecektir.

Kocaeli Çevresinde Deprem Çalışmalarında Kayıt Tutmanın Önemi

1755 Lizbon depremi sırasında bir Cizvit papazının, yaşadığı olayları kaydetmesi ile başlayan deprem kayıt çalışmaları, zaman içinde yerini teknolojik bakımdan daha donanımlı aletsel kayıtlara bıraktı. Deprem kayıtları, bu yıkıcı doğa olayının önceden tahmin edilmesi için çok önemli başvuru kaynakları olmaktadır. Sismik bakımdan dünyanın en aktif bölgelerinden bir üzerinde bulunan Kocaeli, deprem kayıt çalışmalarına daha fazla önem vermek zorundadır. Elde edilecek uzun zamanlı verilerin deprem tahminlerinde kullanılabilmesi için zaman geçirilmeden bölgede daha etkin çalışmalar yapılmalıdır. Bu çalışmaları ana hatları ile şu şekilde sıralayabiliriz:

Deniz ve göl kıyı çizgilerinde ortaya çıkan seviye değişmeleri. Karadeniz, İzmit Körfezi kıyıları, Marmara Denizi yanında Sapanca ve İznik göllerine yerleştirilecek mareograflar yardımı ile bu ölçümler anlık ve kaydedilir şekilde yapılmalıdır.

Kaynak suları ile ilgili değişmeler (suyun sıcaklığı, berraklığı, kimyasal bileşimi, akım (debi) değerleri vs.).

Başta fay hatlarına yakın kesimler olmak üzere, arazide meydana gelen kütle hareketleri (heyelan, göçme, toprak kaymaları, sürünme, kaya düşmeleri, kış dönemlerinde çığ olayları vs.).

Her türlü kuyu türünün su seviyesinde meydana gelen değişmeler.

Ova tabanları veya dağlık arazilerde jeolojik yönden farklı zemin özellikleri gösteren sahalarda ortaya çıkan yarılmalar.

Termal kaynaklarda ortaya çıkan her türlü değişme (kaynak suyunda akımın artma veya azalması, sıcaklık değişmeleri, çıkış noktasındaki yer değiştirmeler vs.).

Deniz veya göl sularında meydana gelen sıcaklık değişmeleri.

Ova tabanları, dağ yamaçları gibi farklı topografik özelliklere sahip yerlerde metan gazı çıkışları.

Deniz tabanlarında herhangi bir sarsıntı olmadan meydana gelen yerçekimi kaymaları sonucu oluşan heyelanlar yüzünden artan süspansiyon haldeki maddeler yüzünden deniz suyunun renginin değişmesi.

Deniz tabanına tutunarak yaşayan yumuşakça türleri başta olmak üzere çok sayıda hayvan türünün ölü halde su yüzeyine çıkması, kıyılara vurması.

13 Ambraseys, N. N. 2006 Türkiye ve komşu bölgelerde sismik etkinlikler. Bir tarihsel inceleme. 1500-1800. s. 44. "Hasarın şoku toprak kaymalarına yol açtığı Sapanca (?) bölgesine kadar ulaştığı ile ilgili bazı kanıtlar vardır".

Akarsu yataklarında oluşan her türlü değişme.

Binalarda oluşan deformasyonlar.

Evcil veya yabani hayvanlarda görülen davranış değişmeleri.

Bölgede sık bir meteoroloji ağı kurularak atmosfer basınç değerleri başta olmak üzere, her türlü meteorolojik değişken sürekli ölçülerek kaydedilmelidir.

Yöre insanlarından sismik gelişmelerle ilgili olduğuna kanaat getirilen her türlü bilgi, ihbar kabul edilerek kaydedilmelidir.

Kuzeybatı Anadolu'da KAF üzerinde bulunan veya yakın çevresindeki jeomorfolojik ünitelerde oluşan yer değiştirmeler, ölçüldükçe; bu ünitelerin ilk ölçüm yıllarına göre gösterdikleri konum ve şekil değiştirmeleri, bölgede oluşabilecek depremlerin önceden tahmin edilmesi için önemli veriler olacaktır.

Yukarıda sıralanan yer gözlemleri ile yapılacak çalışmalar, uydu, uzaktan algılama ve diğer teknik yollarla elde edilecek sonuçların birbiri ile kalibre edilmesine yardımcı olacaktır. Bu çalışmalar için, farklı yerbilimlerinden uzmanlar veya üniversitelerarası olacak şekilde, İzmit'te bir araştırma merkezi kurularak söz konusu çalışmalar koordine edilmeli, elde edilen bulgular devamlı kayıt altına alınmalıdır.

Bu çalışmalar aksatmaya mahal bırakmaksızın yıllarca sürebilir. Kayda geçen bulgular ışığında, olası depremlerin önceden tahmin edilmesinde gelecek zamanlarda büyük yararlar sağlanabilecektir.

Sonuç ve Öneriler

Ülkemizin diğer kesimlerinde olduğu gibi İzmit Körfezi ve çevresi başta olmak üzere Kuzeybatı Anadolu'da yer yüzeyinin durağan olduğu varsayılarak yerleşme, ulaşım, sanayi ve diğer yatırım faaliyetleri planlanmaktadır. Bu anlayış daha baştan doğal gelişmelerle uyum içinde olmadığımızı ortaya koyar. Oysa yeryüzünde sürekli değişmeler olmakta, deprem, tsunami, heyelanlar, dalga ve akıntılar gibi kısa zamanda harekete geçen ve görünen olaylar yanında ortalama bir insan ömrü boyunca gözle takip edilemeyen olaylar da mutlaka düşünülerek planlamalar buna göre yapılmalıdır. Özellikle dağ ve havza yapılarının iç içe bulunduğu, göl ve deniz alanlarının geniş yerler kapladığı Kuzeybatı Anadolu'da bu durum daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Tarihi dönemlerde meydana gelen bazı depremlere yönelik farklı kaynaklarda aktarılan bilgiler ve özellikle 17 Ağustos 1999 depreminde yaşananlar göz önüne alınarak; aşağıda sıralamaya çalıştığımız öneriler kısa, orta veya uzun vadeli olarak ayrılmalı ve buna göre bölgede her türlü beşeri faaliyet yönlendirilmelidir:

Kent yerleşim alanlarında, mikrobölgeleme mutlaka yapılmalıdır.

İzmit ve bağlı beldelerde "Bina önem katsayısı sıralamasına göre bu yerleşmelerde mevcut yapıların farklı büyüklükteki depremlere karşı dayanıklılığı sıkı kontrolden geçirilmelidir.

Yapılaşmanın olduğu, özellikle suya doygun, yapay veya alüvyal dolgulu zeminlerde bina yapımına izin verilmemelidir. Örneğin Evliya Çelebi, İzmit Körfezi'nin doğu kıyılarındaki eski bataklık alanların "İzmit Tuzlası" olarak tuz üretimi için kullanıldığını nakletmektedir. Günümüzde bu bölge, yoğun bir yapılaşma ve sanayileşme alanına dönüştürülmüştür (Foto 1).

Kocaeli ve yakın çevresinde sismik bakımdan aktif olan hatlar üzerinde sık bir sismograf

ağı kurulmalıdır.

Yeni oluşturulacak şehirleşme alanlarında farklı amaçlara yönelik kurulacak park alanları daha geniş tutulmalı ve bu parklarda özel noktalara tuvalet, banyo, telefon, su deposu, deprem sonrası veya ilk müdahalede kullanılacak malzemelerin yerleştirileceği gibi karavanlar konulmalıdır. Altyapısı oluşturulmuş bu parkların aynı zamanda deprem sonrası çadırkentlerin kurulacağı yerler haline dönüştürülmesi sağlanmalıdır.

İnşaat sektöründe kullanılan ve uzak veya yakın çevrelerden alınarak inşaat yapımında kullanılan kumların iyice elenmiş, yabancı maddelerden arındırılmış, yıkanmış olup olmadığı mutlaka kontrolden geçirilmelidir. Çünkü iyi elenmemiş, yıkanmamış kumlarda kil oranı yüksek olacağından kil, beton harcının kalitesizliğine yolaçmaktadır. İnşaatlarda beton kalitesi yanında kullanılacak inşaat demirinin de standartlara uygun, metal yorgunu hurda malzemeden imal edilmemiş olmasına dikkat edilmeli, bu konuda inşaatlar daima sıkı bir kontrol altında bulundurulmalıdır.

17 Ağustos 1999 depreminde görüldüğü gibi, yerleşmelerde alt yapının önemli bir unsuru olan yollar büyük bir tahribatla devre dışı kaldı. Bu bakımdan bölgede yol yapım standardı yükseltilmeli, mevcut yollara alternatif güzegâhlar belirlenmeli, bunların bakım ve onarımları devamlı yapılmalıdır.

İzmit ve körfez kıyılarındaki yerleşmeler, kıyı bölgesine uygun biçimde yayılmaktadır. Bu durum yerleşmelerin İzmit Körfezi'ni sınırlayan fay hatlarına yakın konumda kuruldukları anlamına gelmektedir. Bu gelişmenin önüne geçilmeli, yerleşmeler yukarıda 1. Maddede ifade ettiğimiz gibi, mikrobölgeleme çalışmalarına göre kurulmalıdır.

İzmit ve bağlı yerleşmelerde, özellikle deprem riskinin olduğu beldelerde deprem senaryoları mutlaka hazırlanmalı, halk, hazırlanan deprem senaryosu hakkında mutlaka bilgilendirilmelidir. Böyle bir çalışma zorluklar içerse de; deprem sonrası ortaya çıkan kargaşa önemli oranda azaltılabilir.

İzmit Körfezi kıyıları, yerkabuğunun hareketlilik bakımından en dikkat çeken yerlerindendir. Bu kıyılarda yapay dolgularla alan kazanılması yoluna asla gidilmemelidir. Gölcük'ün Kavaklı sahillerinde dolgulanarak yapılan parkların 17 Ağustos Depremi ile birlikte sular altında kaldığı unutulmamalıdır (Foto 4). Ne yazık ki, 17 Ağustos Depremi sonrası, kamyonlarla taşınan enkaz molozları, yine aynı sahillerde dolgu malzemesi olarak kullanılıyordu (Foto 5).

Foto 4: 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi'nde körfez suları altında kalan Kavaklı sahilindeki yapay dolgular üzerine inşaa edilmiş parkların deprem sonrası görüntüsü (Foto: N. Kahraman).

Foto 5: 17 Ağustos 1999'da meydana gelen deprem sonrası kent alanlarından alınan enkaz malzemesi Kavaklı sahillerinde dolgu malzemesi olarak denize dökülüyor (Foto: N. Kahraman).

KAYNAKLAR

Ambressey, N. N. , C. F. Finkel. 2006 Türkiye'de ve komşu bölgelerde sismik etkinlikler. Bir tarihsel inceleme. 1500-1800. TÜBİTAK yay. Akademik yay. No:4. Ankara.

Arslan, M. 2010 İstanbul'un Antik Çağ tarihi. Klasik ve Hellenistik dönemler. Odin yayıncılık. İstanbul.

Bolt, A. B. 2008 Depremler. TÜBİTAK yay. No: 273. Ankara.

Busbecq, O. G. de. 2002 Türk mektupları (yayına hazırlayan (Recep Kibar). Kırkambar Kitaplığı. İstanbul.

Çabuk, V. 1989 Solak-zâde Mehmet Hemdemî Çelebi Solak-zâde tarihi. C. 1. Kültür Bakanlığı yay. No: 1088. Ankara.

Dernschwam, H. 1992 İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü (çev. Yaşar ÖNEN). Kültür Bakanlığı yay. No: 885. Ankara.

Ekin, Ü. 2005 Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde Sakarya Bölgesini etkileyen depremler. Sakarya ili tarihi. Sakarya Üniv. Yay. C. I. s. 686-693. İstanbul.

Erinç, S. 1973 Türkiye'nin Şekillenmesinde Neotektoniğin Rolü. Jeomorfoloji Derg. Yıl: 5 Say: 5.(Cumhuriyetin 50.yılına özel sayı).

Erinç, S. 1984 Karadeniz çanağının jeomorfolojik ve yapısal özellikleri ve morfometrisi. St. Üniv. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. Bülten. C. 1. S. 1.

Erinç, S. 1958 Karadeniz'in denizaltı morfolojisi. İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. C. 5. S. 9.

Erol, O. 1998 Türkiye'de kıyı kullanım sorunlarına jeomorfolojik bir yaklaşım. Ankara Üniv. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. S. 6.

Genç, M., Mazak, M. 2001 İstanbul depremleri (Fotograf ve belgelerle 1894 depremi). İgdaş kültürel yay. İstanbul.

Gençoğlu, S.-İnan, E.-Güler, H. 1990 Türkiye'nin deprem tehlikesi. TMMOB Jeofizik Mühendisleri Odası yay. Ankara.

Gümüş, A. E. 1984 İzmit güneydoğusunda karayolu-yerleşme ilişkileri ve bir örnek (Motorway-settlement relations at the southeast of İzmit, and a case study). İst. Üniv. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. S. 6.

İnciciyan, P. Ğ. 1956 XVIII. Asırda İstanbul (çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü yay. İstanbul.

Kahraman, N. 1992 Sakarya Deltası ve yakın çevresinin jeomorfolojisi. İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (basılmamış doktora tezi).

Kahraman, N. 1998 Eskihisar (Gebze) civarında yeni bir vertebre yatağı ve jeomorfolojik özellikleri. Türk Coğ. Derg. S. 33.

Karaman, M. E. Yapısal jeoloji ve uygulamaları. Devran Matbaacılık. Ankara

Ketin, İ., Canıtez, N. 1979 Yapısal jeoloji (II. baskı). İ.T.Ü yay. İstanbul.

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi 2009 Zamanın aynasında bir ulu şehir. Kocaeli (fotograf albümü). Kocaeli Büyükşehir Belediyesi kültür yay. No: 9. İstanbul.

Kuban, D. 2004 İstanbul. Bir kent tarihi-Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul (çev. Zeynep Rona). Tarih Vakfı Yurt yay. No: 98. İstanbul.

Levy, M.-Salvadori, M. 2000 Deprem kuşağı. Deprem nedir? Ne değildir? (çev. Turgut Gürer) Doğan kitapçılık yay. İstanbul.

MTA Genel Müdürlüğü 2008 17 Ağustos 1999 İzmit Depremi sonrası İzmit Körfezi kıyı ötesi araştırmaları (Editör: İsmail Kuşçu-Makoto Okamura). MTA monografi serisi. No: 4. Ankara.

Roos Çalık, A. 2007 Ancient İzmit Nikomedya. Delta Publishing House. İstanbul.

Sakin, O. 2002 Tarihsel kaynaklarıyla İstanbul depremleri. Kitabevi yay. No: 173. İstanbul. Ulugün, F. Y. 2008 Seyahatnamelerde Kocaeli ve çevresi.

Saner, S. 1980 Batı Pontidlerin ve komşu havzalarının levha tektoniği kuramıyla açıklanması (Kuzeybatı Türkiye). MTA Enstitüsü Dergisi. S. 93-94.

Sevinç, İ. 2005 Gebze Tarih Ansiklopedisi. Gebze Gazetesi matbası. Gebze.

Soysal, H. 1985 Tsunami (deniz taşması) ve Türkiye kıyılarını etkileyen tsunamiler. İst. Üniv. Deniz Bil. Ve Coğ. Enst. Bülteni. C. 2. S. 2. s. 59-66.

Şahin, E. 2005 Cumhuriyet dönemi Sakarya depremleri. Sakarya ili tarihi. Sakarya Üniv. Yay. C. II. s. 771-820. İstanbul.

Şahin, E. 2005 Kronolojik Adapazarı –Sakarya tarihi. 1923-2004. Sakarya Üniv. Yay. Adapazarı.

T.C. Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi 2000 Depremler 1999. 17 Ağustos ve 12 Kasım depremlerinden sonra bakanlıklar ve kamu kuruluşlarınca yapılan çalışmalar. Başbakanlık basımevi. Ankara.

Ulugün, F. Y. 2008 Seyahatnamelerde Kocaeli ve çevresi. İzmit Rotary Kulübü kültür yay. No: 18. İzmit.

Umar, B. 2004 Bithynia. Bir tarihsel coğrafya araştırması ve gezi rehberi. İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş. İstanbul.

Ürekli, F. 1999 İstanbul'da 1894 depremi. İletişim yay. 1. Baskı. No: 586. İstanbul.

KARA MÜRSEL ALP

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE İZMİT'TE İMAR FAALİYETLERİ

Mucize ÜNLÜ*

Giriş

İzmit, Sultan II. Abdülhamit dönemi başlarında Karamürsel, Adapazarı, Geyve ve Kandıra kazalarını ihtiva eden İzmit Mutasarrıflığı'nın merkezi olup 13.516 nüfuslu bir kazadır[1]. Kazanın nüfusu giderek artmış ve 1882'ye gelindiğinde 20.000 civarında olmuştur. Vital Cuinet, İzmit'in 1890'lardaki nüfusunu 12.375 Müslüman, 10.125 Hıristiyan, 2.400 Yahudi olmak üzere 25.000 olarak gösterir[2]. Dönemin sonunda kazanın nüfusu yine 25.000 civarındadır[3]. 19. yüzyıl sonuna ait eserlerde çevresinde bulunan bataklıklar sebebiyle havasının kötü olduğu, yazın aşırı sıcaklardan dolayı sıtma gibi hastalıkların görüldüğü yazılıdır. Halk, kereste ve körfezden çıkarılan tuz ticareti ile uğraşmaktadır[4]. Bir tepenin eteğinde sahile kadar uzanan arazi üzerinde kurulmuş olan İzmit şehri, Anadolu'da bir kısım vilayetlerin de iskelesi olduğundan önemlidir. Şehri Üsküdar'a bağlayan şimendiferin Ankara'ya uzatılmasından sonra bu önem daha da artmıştır[5]. Kuzey Anadolu'nun "*ağaç denizi*" olarak nitelendirilen meşhur ormanlarına yakınlığı İzmit'te kereste ticareti ve gemi inşaatını teşvik etmiştir. Marmara denizinde işleyen gemilerin birçoğu İzmit tezgâhlarında yapılırdı. Tavernier, daha 17. yüzyılda şehirde çeşitli gemi inşa tezgâhları ve sahilde kerestelerin yığıldığı mahzenlerin olduğundan bahsetmiştir. Evliya Çelebi de burada 200 kadar mahzen bulunduğunu belirtmiştir[6].

II. Abdülhamit dönemine gelinceye kadar şehrin imarı için önemli çalışmalar yapılmıştır. II. Mahmut döneminde, 1833 yılında Üsküdar-İzmit arasında ilk posta yolu hizmete açılmış, Fevziye Camii tamir edilmiş, Sultan Orhan Camii'nin tamiri için talimat verilmiştir[7]. Abdülmecit döneminde, 1845'te çuha, 1852 yılında bezir yağı fabrikası hizmete açılmıştır[8]. Abdülaziz döneminin ilk yıllarında da kazanın imar ve ıslahı için kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede kazada 3 saat mesafelik yol düzeltilerek üzerine taşları konulmuş, 45 köprü yeniden inşa veya tamir edilmiş, 75 bin ton ağaç, 11 bin ton yemiş veren ağaç

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: mucizeunlu@hotmail.com.

1 *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1294, s. 319; Şemseddin Sami, *Kâmus'ul A'lâm*, C. II, İstanbul 1889, s. 849. Kasabanın nüfusu ise 9.594'tür. (M. Ş., "İzmid Manzaraları", *Sevet-i Fünun*, 11 Ocak 1894, s. 283).
2 İdris Bostan, "İzmit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23 (2001), s. 540.
3 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323, s. 107.
4 Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, C. III, İstanbul 1318, s. 240.
5 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet 1313, s. 64.
6 Besim Darkot, "İzmit", İslam Ansiklopedisi, 5/II (1993), s. 1252.
7 Bostan, "İzmit", s. 537.
8 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 175.

dikilmiştir. Ayrıca muhacirler için 150 hane inşa edilmiştir[9]. Anadolu-Bağdat demiryolunun ilk parçası olan Haydar Paşa-İzmit hattının işletmeye açılması Abdülaziz döneminde şehrin imarı yolunda atılan bir diğer önemli adımdır[10].

II. Abdülhamit döneminde, İzmit'in imarı için yapılan çalışmalar daha da genişletilerek sürdürülmüştür. Bu dönemde ülke genelindeki bayındırlık çalışmalarında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa ile Sivas valisi Halil Rıfat Paşa'nın büyük hizmetleri görülür. "*Gidemediğin yer senin değildir*", "*Her şeyden evvel ve her şey için yol*" vecizeleri, Halil Rıfat Paşa'ya aittir. Devlet bütçesi dışında padişahın kendi özel kasasından da harcama yapılarak çok sayıda eser vücuda getirilen bu dönemde, askerî mimariden çok kamu ve sivil mimarî örneklerine rastlanmaktadır. Bunda Batılılaşma yolunda ilk adımların askerî alanda atılması dolayısıyla bu alanda duyulan mekân ihtiyacının daha önceki dönemlerde karşılanmış olması etkili olmuştur. Bununla birlikte, II. Abdülhamit döneminde ülke genelinde birçok askerî yapının onarıldığı ve çok sayıda karakol ve kışlanın inşa edildiği bilinmektedir[11]. Bu çalışmada tarihî ve kültürel değerlerin kentlerin kimliklerinin oluşması ve güçlenmesi açısından taşıdığı önemden hareketle II. Abdülhamit döneminde İzmit'te gerçekleştirilen imar faaliyetleri değerlendirilerek, şehrin tarihine bu açıdan katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Resmî Yapılar

Hükümet Konağı

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut döneminde başlayan merkezî yönetim kurma girişimleri Tanzimat döneminde hız kazanmış, yönetim yapısında meydana gelen değişim kentlerin mekânsal yapılarına da yansımıştır. Yeni kurulan yönetim organlarıyla birlikte devlet dairesi denen yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Bu dairelerden önceliklisi hükümet konağıdır[12]. İzmit hükümet konağının harap bir durumda olduğu ve tamir edilmesi gerektiği daha 1860'lı yılların başında Kocaeli sancağı genelinde yapılan inceleme sırasında tespit edilmiştir. Söz konusu konak, uzun yıllardan beri Tersane-i Âmire'ye ait ve İzmit tersanesi kereste memurları tarafından kullanılmakta iken sonradan hükümet memurlarına tahsis edilmiştir. Ancak ileride bu konağın tekrar tersane dairesine ilhakına ihtiyaç duyulabilecektir. Üstelik fazlasıyla köhne ve harap bir durumda olan konağın tamir edilmesi için yüksek miktarda para sarf etmek gerekmektedir. Bundan dolayı şehrin ileri gelenlerinin bir kısmı, kasabanın merkezî bir yerinde hükümet konağı yapılmaya elverişli, tamir gerektirmeyen, büyük bir satılık konaktan söz etmişlerdir. Bu konağın fiyatı uygundur ve hükümet konağına dönüştürmek için yapılacak masraf, mevcut konağın tamir masrafı kadar tutmayacaktır. Bu durumda mevcut konağın daha önce olduğu gibi tersaneye bırakılması ve sözü edilen konağın satın alınarak hükümet binası yapılması görüşü ağırlık kazanmıştır. Hükümet konağı ve müştemilatının tamirinin ne kadara mal olacağı, satılık olan konağın alınması halinde ne kadar bedel ödeneceği, alındıktan sonraki düzenlemelerin ne kadar masraf gerektireceği gibi hususların etraflıca araştırılması ve bütçe açısından elverişli olanın belirlenmesi konusunda İzmit kaymakamlığı ile yazışmalar uzun süre devam etmiştir[13].

Abdülhamit döneminde hükümet konağının tamiri konusu birçok kez gündeme gelmiş ve 1898 yılı yazında konağın iyi bir şekilde tamir ve tefriş edilmesi için irade çıkmıştır[14]. Ancak iki üç yıl sonra konağın son derece harap vaziyette olduğundan bahsedilerek tekrar

9 BOA. MVL. 721/10.
10 Pars Tuğlacı, *Osmanlı*…, İstanbul 1985, s. 175.
11 A. Şevki Duymaz, *II. Abdülhamit Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri),* Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2003, s. 104.
12 Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, IV (1985), s. 1056.
13 BOA. A. MKT. UM. 462/16.
14 BOA. İ. HUS. 67/44.

tamir ve tefrişine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için 164.985 kuruş sarf etmek gerekeceği tespit edilmiştir. Bu meblağın 139.650 kuruşunun Dâhiliye, kalan meblağın ise Şer'iyye, Askeriyye, Adliye ve Defter-i Hâkâni dairelerinin içinde bulunulan yıl bütçesinden karşılanması yönünde irade çıkmıştır[15]. 1905 yılı ortalarında yapılan yazışmalardan harap vaziyette olan hükümet dairesinin tamir ve tefrişi için irade çıkmış olmasına rağmen ödenek sıkıntısı nedeniyle icraata geçilemediği anlaşılmaktadır[16]. Tam üç yıl sonra hükümet konağının tamir ve tefrişi konusu tekrar gündeme gelmiştir. Askerî daireler dışında taşradaki mîrî yapıların tamirat ve inşaat masraflarının merkezî hazineye naklinin irade gereği olduğunun hatırlatılması, Abdülhamit döneminde İzmit'te resmî yapıların en önemlilerinden biri olan hükümet konağı ile ilgili çalışmalardan sonuç alınamadığını göstermektedir[17]. Yazışmalarda hükümet konağının keşif evrakları ile ilgili eksiklikler ya da masrafın nezaretler arasındaki paylaşımından kaynaklanan bazı sorunlardan bahsedilse de malî sıkıntıların bu konunun sonuçlandırılamamasında en önemli etken olduğu söylenebilir.

Hapishane

Tanzimat'ın ilanından sonra Batılı devletler, Osmanlı ülkesinde Avrupa'daki hapishane sistemine geçilmesi ve Osmanlı hapishanelerinin ıslah edilmesi yönünde müdahalelere başlamışlardır. 1844'ten itibaren İngiliz elçisi Canning ile başlayan telkinler diğer yabancı elçi ve tercümanlar aracılığıyla sürdürülmüş ve reform talepleri birbirini takip etmiştir[18]. Bu süreçte Osmanlı hükümeti tarafından 1880 yılında hapishanelerin ıslahı ile ilgili olarak "*Tevkifhane ve Hapishanelerin İdarelerine Dair Nizamname*" çıkarılmıştır. Bu nizamname her kaza, liva ve vilayette sanıklar için birer tevkifhane ve mahkûmlar için birer hapishane bulunması, kadınlara ait daireler olması, mahkûmların zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması gibi maddeleri içermektedir[19]. Sözü edilen nizamname çerçevesinde yapılan düzenlemeler kapsamında, 1880 yılı ortalarında daha önce hükümet konağı ile birlikte tamiri gündeme getirilen İzmit hapishanesi de incelemeye alınmıştır. Konu ile ilgili olarak oluşturulan komisyonun, hapishanede yaptığı incelemeler sonucunda binanın mahpuslar için yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine yeni bir hapishanenin inşa edilmesi ve mevcut hapishane binasının da onarılması kararlaştırılmıştır. Yeni yapılacak hapishane binası için 95.860, mevcut binanın tamiri için de 19.830 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir[20]. Mevcut hapishane tamir edilip iki daireye bölünerek biri borçlulara tahsis edilecek diğeri de hastane olarak kullanılacaktır. Yeni inşa edilecek binada ise caniler tutulacaktır. Ancak eski binanın tamiri ve yeni binanın inşası için hazine müsait olmadığından bölgenin varlıklı ve hayırsever kişilerinden gerekli paranın temin edilerek tamir ve inşanın gerçekleştirilmesi yönünde irade çıkmıştır. Bunun için bölge ileri gelenleri idare meclisine çağrılarak gerekli teşvikler yapılmıştır. Fakat zikredilen meblağın yardım yoluyla temin edilemeyeceği anlaşılınca mahallî yöneticiler hapishane için gerekli masrafın merkezî hazineden karşılanmasını talep etmişlerdir[21].

İstanbul'dan gönderilen Adliye Müfettişi Şefik Bey, livadaki teftişi sonrasında hazırladığı raporda, komitacılar ve sancağa bağlı diğer kazalardan buraya gönderilen suçlulardan başka İzmit hapishanesinde 100 kişiden fazla tutuklu bulunduğunu yazmıştır. Müfettişin ifadesine göre İzmit hapishanesi 30-40 kişi alabilecek iki koğuştan ibarettir. Hapishanedeki izdihamdan ve İzmit'in vahim havasından dolayı hastalık ve ölüm vakaları görülmektedir.

15 BOA. İ. DH.1381/4 (Lef: 5).
16 BOA. BEO. 2574/193031.
17 BOA. ŞD. 2771/29.
18 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 134.
19 Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 111-112.
20 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
21 BOA. ŞD. DH. 2447/37.

Şefik Bey, bu bilgileri verdikten sonra hükümet konağının avlusunda bulunan odalardan üçünün tevkifhane yapılabileceğini kaydetmiştir[22]. İlerleyen aylarda hapishane binasının tanzim ve genişletilmesi tekrar gündeme gelmiş ve ayrı bir bina inşası için sarf edilmesi gereken 115 bin küsur kuruşun hazineden karşılanması için talepler sürmüştür. Liva yönetimi merkeze bölgede bu işi yapacak kudrette kimse olmadığı, üstelik söz konusu inşaatın hükümet eliyle yapılması halinde hazineye daha aza mal olabileceği yönünde bilgiler aktarmaya devam etmiştir[23]. İzmit'in havasının vahameti ve hapishanedeki mahpusların çokluğu nedeniyle hastalananlar artınca yapılan incelemeler sonucunda Şehremaneti de hapishanenin düzensiz ve genişletilmeye muhtaç durumda olduğuna ikna olmuştur[24].

1882 yılı başında hapishanede borçlular ve hafif suçluların cürüm işlemiş olanlardan ayrılması için hükümet dairesi içinde tevkifhane olarak üç oda yapılması konusu tekrar gündeme getirilmiş ise de bunun için sarf edilmesi gereken meblağa karşılık bulunamamış ve söz konusu meblağın bir sonraki yıl bütçesinden karşılanması yönünde irade çıkmıştır[25]. On beş yıl sonra hapishanenin tamiri tekrar gündeme geldiğinde keşif bedeli için içinde bulunulan yıl inşaat ve tamirat kaleminde yeterli para olmadığı gibi bütçenin diğer kalemlerinden de uygun karşılık bulunamayacağı bildirilmiş ve bu girişimden bir sonuç alınamamıştır[26]. Hapishanenin hıfzıssıhha kaidelerine göre genişletilerek tamir edilmesi yönünde birçok kez talepte bulunulduktan sonra 1901 yılı Nisan ayında hapishanede acilen tamiri gereken yerler için 2.600 küsur kuruş ödenek talep edilmiştir. Hapishanelerin hükümet dairesinin altında bulunduğu yerlerde yeniden inşa gerektiğinde, masrafın hükümet konağının inşaat masrafından karşılanması yönünde irade vardır. Ancak İzmit'teki tevkifhane hükümet dairesinin dışında bulunduğundan belirtilen meblağın hapishane tahsisatından ödenmesi gerekmektedir. Bunun için bütçede az bir ödenek olduğundan hapishanenin tamiri zaruri görülmekle birlikte bu girişimden de sonuç alınamamıştır[27]. İzmit hapishanesinin yeniden inşası için yapılan girişimler ve bunun için gerekli meblağın nasıl karşılanacağı yönündeki yazışmalar daha sonraki yıllarda da sürmüştür[28].

Abdülhamit dönemi sonlarında hapishanenin eskiliği ve rutubet nedeniyle tutukluların çoğunun sıhhati bozulmuş, bazı ölüm hadiseleri yaşanmıştır. Bu gelişmeler üzerine liva yönetimi gerekli tamirat ve inşaata bir an önce başlanabilmesi için merkezden ödenek taleplerini hızlandırmıştır[29]. Hapishane genişletilerek yeniden inşa edilmedikçe mahpusların hayat ve sıhhatini korumanın mümkün olmayacağı anlaşıldığından mutasarrıflığın bu sorunu çözmek için verdiği mücadele bundan sonra da devam etmiştir[30]. Dolayısıyla bu dönemde hapishanenin tamir ve inşası konusundaki girişimlerden istenen sonuç alınamamıştır. Burada en etkili sebep, malî imkânsızlık olmuştur.

Adliye Dairesi

Adliye Müfettişi Şefik Bey, İzmit sancağı genelindeki teftişi sonrasında hazırladığı raporda kazada adlî işlerin düzenli bir şekilde yürütülmediği hususuna geniş yer vermiştir. Şefik Bey'e göre adlî işlerin iyi bir şekilde yürütülememesinde adliye dairesinin fizikî kapasite olarak yeterli olmaması da etkilidir. Hükümet konağı geniş olduğu ve burada büyük küçük her memura ayrı odalar verildiği halde bidayet mahkemesine müzakere ve kalem odası verilmediğinden işlerin yürütülmesinde güçlük çekilmektedir. Adlî işlerin

22 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
23 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
24 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
25 BOA. İ. ŞD. 57/3235 (Lef: 2).
26 BOA. DH. TMIK. S. 13/52.
27 BOA. ŞD. 2708/38; BEO. 1655/124118 (Lef: 2).
28 BOA. BEO. 2409/180621 (Lef: 1).
29 BOA. BEO. 2998/224849.
30 BOA. DH. TMIK. S. 68/29.

sağlıklı yürütülebilmesi için hükümet konağında müzakere ve kalem odasıyla müstantikler için iki oda tahsisi gereklidir[31]. Teftiş için kısa bir süre sonra tekrar İzmit'e gelen Şefik Bey, dönüşünde mutasarrıflığın daha önce yapılması belirtilenlerin hiç birini yapmadığını rapor etmiş ve İzmit hükümet konağından üç odanın boşaltılarak adlî işler için kullanılması tavsiyesini yinelemiştir[32]. Bu tavsiyeler hayata geçirilmemiş olacak ki 1885 yılı sonlarında İzmit Adliye dairesinin fizikî kapasite olarak memurlar için yeterli olmadığı ve üstelik yıkılmaya yüz tuttuğu belirtilmiş ve tamir edilerek dört oda daha ilave edilmesine ihtiyaç gösterilmiştir. Konunun önemi ve daha önceki uyarılar da dikkate alınarak söz konusu tamir ve inşanın gerçekleştirilmesi ve bunun için gerekli 29.850 kuruşun girecek olan yılın bütçesine dâhil edilmesi yönünde irade çıkmıştır[33].

Nüfus Dairesi

Diğer resmî binalar gibi İzmit Nüfus İdaresi binası da harap durumda olduğundan 1896 yılı başında tamiri için girişimde bulunulmuştur. Bunun için 3.254 kuruş sarf etmek gerekeceği tespit edilmiştir. Ödenek sıkıntısı burada da yaşanmış ancak yapılan yazışmalardan sonra bu meblağın 1.960 küsur kuruşunun İzmit Mutasarrıflığı'nın o yılki bütçesine tamirat masrafı olarak dâhil edilmesi, kalan meblağın da o yılın bütçe açığı ve tamirat kalemi fazlasına ilave edilmesi uygun görülmüştür[34].

Rüsumat Dairesi

İzmit Rüsumat Müdüriyeti dairesinin bazı yerleri depremde zarar görmüştür. Daha sonra aşırı yağan yağmurdan da büyük oranda zarar görünce iyice harap olan kısımların tamirine ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca şehirde eşya ihracat ve ithalatı arttığından ve ambarlar ticarî eşyayı koymak için yeterli gelmediğinden ambar dışında kalan eşyanın konulması için gümrüğün kara kapısı tarafında boş bulunan yerin örtü altına alınması düşünülmüştür. Bunun 10.900 kuruşla gerçekleştirilebileceği tespit edilmiştir. Söz konusu tamir ve inşanın yapılması ve masrafın o yılın inşaat ve tamirat kaleminden ödenmesi için irade çıkmıştır[35].

Askerî Yapılar

Abdülhamit döneminin ilk yıllarında savaş mühimmatının muhafazası için bazı yerlerde askerî ambar ya da mahzenler inşa edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Bir nevi cephanelik olan bu ambarların inşa edilmesi düşünülen yerlerden biri de İzmit'tir. Şöyle ki gerek Baruthane ve Fişekhane-i Âmire'de imal edilen ve gerekse Avrupa'dan satın alınarak getirilen barut ve fişekler eskiden beri Baruthane-i Âmire'de bulunan ambar ve mahzenlerde muhafaza edilmekteydi. Tahliye edilen kalelerden gelen ateşli mühimmat da yine bu ambar ve mahzenlere konulmuştu. Ancak böyle çok miktarda ateşli mühimmatın bir yerde tutulması tehlikeli bulunduğundan ateşli mühimmat ambar ve mahzenlerinin uygun ve güvenli mevkilerde ve müteferrik halde bulundurulması gerekli görülmüştür. Bu çerçevede 30 bin sandık dolu fişek ve 30 bin varil barutun muhafaza edilebileceği bir ambarın Üsküdar tarafına, 50-60 bin sandık fişek ve bir o kadar da varil barutun muhafaza edilebileceği bir ambarın da İzmit havalisinde uygun ve emniyetli bir yere yapılmasına karar verilmiştir. Mevcut olan ambar ve mahzenler de oralara nakledilecektir. İlk etapta Üsküdar tarafında yapılan araştırma sonunda Uzunçayır'da uygun ve boş bir yer bulunmuş, daha sonra İzmit havalisinde araştırmalara başlanmıştır[36].

31 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
32 BOA. ŞD. DH. 2447/37.
33 BOA. İ. DH. 973/76867 (Lef: 2).
34 BOA. BEO. 730/54716.
35 BOA. BEO. 1051/78758; İ. RSM. 7/58 (Lef: 2).
36 BOA. İ. DH. 782/63592 (Lef: 2).

Üsküdar ve İzmit taraflarında askerî ambarlar inşa edilmesi konusu hükümet merkezinde değerlendirildiğinde söz konusu ambarların inşasının epeyce zamana ve paraya mal olacağı, oysa şartların bunun için müsait olmadığı sonucuna varılmıştır. Bu sırada Kartal tarafında bir kişi tarafından daha önce kâgir olarak inşa edilen ve kullanılmaz durumda olan fabrikanın söz konusu mühimmatı ve yanıcı kimyevî maddeleri saklamak için yeterli hatta İzmit tarafında hıfz edilecek mühimmatı dahi alacak derecede geniş olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Tophane'den bir kişi görevlendirilerek oranın kontrol ettirilmesi ve binanın genişlik ve sağlamlık bakımından talebi karşılaması halinde mal sahibi razı edilerek satın alınıp ambar yapılması yönünde irade çıkmıştır[37]. Bunun üzerine Kartal tarafına kâgir fabrikanın kontrolü için memur gönderilmiştir. Sözü geçen memur, bahsedilen kâgir fabrikanın mevkisi denize yakın ve açık olduğundan ambar yapılması halinde içine konulacak yanıcı mühimmatın rutubetin etkisi ile kötü olabileceğini rapor etmiştir. Dolayısıyla buranın cephanelik yapılmasından mecburen vazgeçilmiştir. Daha sonra Kartal'a tâbi Başıbüyük adlı köy civarında bulunan ve cephane yapılması için elverişli olduğu anlaşılan arazinin uygun noktalarına 75 bin sandık fişek ile 75 bin varil barutu alacak şekilde 15 ayrı ambar inşa edilmesine karar verilmiş[38] ve mevsim geçmeden inşaata başlanması yönünde irade çıkmıştır[39].

Daha sonraki tarihlerde İzmit'te bu tarz yapıların inşasına duyulan ihtiyaç artmış olacak ki on yıl kadar sonra İzmit'te yeniden inşa edilen depo, cephanelik ve askerî dairenin açılış töreni yapılmıştır. Açılışta İzmit mutasarrıfı, naib, müftü, askerî erkân, bölge ileri gelenleri, ulema ve çeşitli mekteplerin öğrencileri hazır bulunmuşlardır. "*Padişahım çok yaşa*" nağmeleri eşliğinde resmî açılış gerçekleştirilmiştir[40]. Askerî depoların inşası sırasında pencere ve kapılar yapılırken cevizden başka kereste kullanılmamış, binaların iç süslemelerinde yağlı boya kullanılmış ve bu binalar meşhur Osmanlı muharebelerini tasvir eden levhalarla süslenmiştir[41].

Dinî Yapılar

Sultan Orhan Camii

İzmit'te II. Abdülhamit döneminde onarımı yapılan dinî yapılardan biri Sultan Orhan Camii'dir. İzmit'in en eski camisi olup şehrin Türkler tarafından fethini takiben kiliseden çevrilmiştir[42]. İç kalenin ortasında yer alan bu cami, kare planlı olup ahşap çatı ile örtülüdür. Minaresi kâgir ve tek şerefelidir[43]. II. Mahmut, 1836 yılında İzmit'e ikinci kez geldiğinde Sultan Orhan Camii'nin tamiri için talimat vermiştir[44]. Cami, Abdülmecit zamanında da tamir görmüştür[45]. Abdülhamit'in saltanatının ilk yılında Sultan Orhan Camii'nin harap olan bazı yerlerinin onarımına ihtiyaç gösterilmiştir. Yapılan keşif sonunda onarımın 13.000 kuruşla mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Bu meblağın Hazine-i Evkaf'ın zuhurat kaleminden karşılanması yönünde irade çıkmıştır[46]. Söz konusu cami daha sonra 1894 yılında da onarım görmüştür[47].

37 BOA. İ. DH. 782/63592 (Lef: 4).
38 BOA. İ. MMS. 62/2916 (Lef: 2).
39 BOA. İ. MMS. 62/2916 (Lef: 4).
40 BOA. Y. PRK. ASK. 57/85; Y. PRK. ASK. 57/92.
41 M. Ş., "İzmid…", *Servet-i Fünun*, 11 Ocak 1894, s. 283.
42 Darkot, "İzmit", s. 1255.
43 Tuğlacı, Osmanlı…, s. 176.
44 Bostan, "İzmit", s. 537.
45 Tuğlacı, Osmanlı…, s. 176.
46 BOA. İ. DH. 687/47888.
47 Tuğlacı, Osmanlı…, s. 176.

Fevziye (Mehmet Bey) Camii

Mehmet Bey Camii, Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa'nın kethüdası Mehmet Bey adına Mimar Sinan'a yaptırılmıştır[48]. Şehrin büyük camilerinden biridir. 1719'da İzmit ve çevresinde meydana gelen depremde cami ve müştemilatı büyük zarar görmüştür. II. Mahmut, 1836 yılında İzmit'e ikinci gelişinde yenilenen bu caminin açılışını yapmıştır[49]. 1894 İstanbul depreminde zarar gören Mehmet Bey Camii, bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. İlk etapta caminin tamir edilebileceği düşünülmüş ve bunun için 37.394 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Bu yönde irade çıkınca tamire başlanmıştır. Ancak vaktiyle caminin duvarları topraklı çamurdan basit bir şekilde ve üzerindeki binanın ağırlığını taşıyamayacak surette yapıldığından depremden fazlasıyla etkilenmiş, çatısı eğilerek tehlikeli bir hal almıştır. Bu durumda tamir ile işin içinden çıkılamayacağı anlaşılmış ve yıkılarak yeniden inşası gerekli görülmüştür. Yeniden inşanın 140.595 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. 37.394 kuruşun sarfı için daha önceden izin çıktığından kalan 103.201 kuruşun içinde bulunulan yılın evkaf bütçesinden ödenmesi yönünde irade çıkmıştır[50].

Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii

Sultan Abdülhamit'in saltanatının ilk yılında tamiri yapılan bir diğer yapı, Pertev Paşa Camii'dir. Kanuni'nin veziri Pertev Mehmet Paşa'nın İzmit'te sancakbeyliği yaptığı dönemde inşasını başlattığı bu cami, 1579 yılında tamamlanmıştır. Pertev Paşa külliyesi içinde yer alan yapı, şehrin en büyük camilerindendir. Gerek cami gerekse külliye, 1719'da İzmit ve çevresinde meydana gelen büyük zelzelede tahribata uğramıştır[51]. Abdülhamit'in saltanatının ilk yılında uzun zamandır bakımı yapılmayan bu caminin üzerindeki kurşunların bazı yerlerinin yıprandığı, minaresi, kubbesi, pencere çevreleri, camekânlarının çerçeveleri ve duvar kemerlerinin harap olduğu görülmüştür. Bu kısımların onarılmaması halinde ileride daha büyük masraf gerektireceği düşünüldüğünden tamiri talep edilmiştir. Onarımın 15.455,5 kuruş sarfıyla mümkün olabileceği anlaşılmış ve bu meblağın vakıf tarafından ödenmesi yönünde irade çıkmıştır[52]. Pertev Paşa Camii, Abdülhamit döneminin sonlarına doğru bir kez daha tamir edilmiştir. Caminin tamir gerektiren yerleri için gereken 16.339,5 kuruşun vakıf gelirinden ödenmesi yönünde irade çıkmıştır[53].

Aya Vasil Kilisesi

İzmit kasabasındaki Aya Vasil adlı Rum kilisesi harap olduğundan Rum Patrikliği kilisenin genişletilerek yeniden inşası için ruhsat talep etmiştir. Kilise, eski kilisenin yerine bina edilecek ve inşa masrafı kilise sandığı ve halkın yaptığı yardımlardan karşılanacaktır. Yapılan incelemelerde bu faaliyetin mevcut şartlarda bir mahzur doğurmayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine kilisenin yeniden inşasına dair irade çıkmıştır[54]. İzmit merkezde bulunan ve zamanla harap olan bu kilise; uzunluğu 35, genişliği 20, yüksekliği 15 zirâ' olmak üzere inşa edilecektir. Kilisenin önceki uzunluğu 33,5, genişliği 20, yüksekliği 7 arşındır. Bu yapı yıkılacak ve yeniden inşa edilirken eski kilisenin enkazından faydalanılacaktır[55]. Kilisenin üç tarafındaki duvarları eski binanın temelleri üzerine inşa edilecek, doğusunda yalnız bir tarafının temeli eski temelden 2,5 arşın dışarı, yani kilise avlusuna doğru genişletilecektir. Sözü edilen kilise, papaz odaları ve bahçe Abdüsselam Bey vakfından olup 523 akçe senelik

48 Tuğlacı, Osmanlı…, s. 176.
49 Bostan, "İzmit", s. 537.
50 BOA. BEO. 794/59499; İ. EV. 13/48 (Lef: 2).
51 Bostan, "İzmit", s. 537.
52 BOA. İ. ŞD. 36/1801 (Lef: 2).
53 BOA. İ. EV. 36/13 (Lef: 2).
54 BOA. İ. DH. 1088/85377 (Lef: 8). Kilisenin planı ve halk tarafından yapılan yardımların detayı için bkz. İ. DH. 1088/85377 (Lef :1,2).
55 BOA. İ. DH. 1088/85377 (Lef: 4).

mukataası bulunmaktadır. 168 hanede 900 nüfus olarak yaşayan Rumların kazada bundan başka kiliseleri bulunmamaktadır. Kazada ayrıca Yunan devleti tebaasından 32 hanede 219, Bulgarlardan da 3 hanede 7 kişi yaşamaktadır. Kilisenin inşasının 219.590 kuruş masrafla gerçekleştirilebileceği belirlenmiştir[56].

Yaklaşık on yıl sonra Aya Vasil kilisesinin bahçesi içindeki metropolithanenin harap olduğu gerekçesiyle yeniden inşası gündeme gelmiş ve bunun için ruhsat talep edilmiştir. Söz konusu metropolithanenin eski binasının temelleri üzerine uzunluğu 23 arşın 14 parmak, genişliği ve yüksekliği 12'şer arşın olarak inşa edilmek istendiği, masrafların kilise sandığı ve bölgedeki Rum halkı tarafından yapılacak yardımlardan karşılanacağı bildirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonunda belirtilen yapının yenilenmesinde bir sakınca olmadığı görülmüştür. Bunun üzerine zikredilen ölçülerin aşılmaması ve inşa masrafının öngörüldüğü şekilde karşılanarak kimseden zorla para alınmaması uyarısıyla ruhsat verilmesi uygun görülmüştür[57].

Eğitim Yapıları

Abdülhamit devrinde Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumları geliştirilerek memleketin en ücra köşelerine kadar ulaştırılmaya çalışılmıştır. 1869 nizamnamesinin uygulamasına geçilmiş, ilk ve ortaöğretim kurumları tüm ülkeye yayılmıştır. Bu gelişmeleri İzmit'te de görmek mümkündür. İlköğretim düzeyinde Karantina civarındaki iptidaî mektebinin inşası tamamlanarak 19 Eylül 1891'de açılış töreni yapılmıştır[58]. Bu okul, sultanın emlâk-ı hümâyûnda bizzat yaptırdığı okullardan biridir[59]. Ayrıca toplanan yardımlar ile 1902 yılı sonlarında Maraşlı mevkiinde bulunan iptidaî mektebi genişletilerek tamir edilmiş ve okunan mevlit eşliğinde resmî açılışı yapılmıştır[60]. Yine 1904 yılında İzmit İnas Mektebi inşa edilmiştir[61].

İzmit'te eğitim alanında inşa edilen önemli yapılardan biri de İzmit idadi binasıdır. İlk örneklerine 1870 başlarında rastlanan idadilerin taşra vilayet ve sancak merkezlerine yayılması Abdülhamit döneminde olmuştur[62]. Binanın temeli 1884'te atılmış, resmî açılışı 1887'de yapılmıştır. 1888'de idadi adını alan okul, 1913'te sultaniye çevrilecektir[63]. Gösterişli ve mükemmel bir şekilde yatılı olmak üzere inşa edilmiş olan İzmit İdadi Mektebi, 600.000 küsur kuruş masrafla vücuda getirilmiştir. Sadece içindeki süslemeler için 35.000 kuruş sarf edilmiştir[64].

1903 yılı sonlarına doğru İzmit İdadi Mektebi'nin tamiri konusu gündeme getirilmiştir. Yapılan incelemeler sonunda tamiratın 11.635 kuruşla gerçekleştirilebileceği belirlenmiştir. Özellikle mektebin bahçesi etrafındaki perdelerin tamirine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak tahta perdeler fazlasıyla köhneleştiğinden tamiri mümkün olmayacak derecede harap vaziyettedir. Eski şekliyle yeniden inşasının 2.500 kuruş sarfıyla mümkün olduğu belirlenmesine rağmen bu şekilde sağlam olmayacağı düşünüldüğünden harçlı duvar inşası uygun görülerek keşfi yapılmış ve 4.383 kuruş 30 paraya mal olacağı tespit edilmiştir. Duvarın belirtilen şekilde inşasının gerekli olduğu kadar yararlı olacağı da düşünüldüğünden bu doğrultuda irade çıkmıştır[65]. Yaklaşık üç yıl sonra İzmit İdadi Mektebi binasının tamiri konusu tekrar gündeme gelmiştir. Bu defa fırtına ve rüzgârdan okulun bazı çerçeve ve

56 BOA. İ.DH. 1088/85377 (Lef: 5).
57 BOA. BEO. 1134/85010.
58 BOA. MF. MKT. 131/5.
59 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 87.
60 BOA. MF. MKT. 677/25.
61 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 153.
62 Selçuk Akşin Somel, "Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi,* Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 148.
63 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 143.
64 M. Ş., "İzmid Manzaraları", *Servet-i Fünun*, 11 Ocak 1894, s. 283.
65 BOA. BEO. 2211/165752 (Lef: 2).

camları ile birçok kiremidi kırıldığı için onarıma ihtiyaç duyulmuştur. İnşaat sürecinde tasarruf kaidelerine ve yapının sağlamlığına dikkat edilmesi şartıyla tamirat için gerekli meblağın sarfı uygun görülmüştür[66].

Yol, Köprü ve Derbentler

Abdülaziz döneminin son yıllarında bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştı. İzmit iskelesi yolları ve üzerinde bulunan köprülerin harap vaziyette olması ulaşım ve nakliyat açısından güçlük çekilmesine sebep olduğundan 1872 yılı başlarında bu yol ve üzerindeki köprüler tamir ettirilmiştir. Gidiş-geliş ve nakliyatı kolaylaştıran bu icraat, halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır[67].

Bayındırlık hizmetlerinin en önceliliklerinden olan yollar konusundaki çalışmalar Abdülhamit döneminde de devam etmiştir. Karayolu alanında 1878'de İzmit-Ankara yolu açılmıştır[68]. 1878'de başlayan yapım çalışmalarına Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının uzatılması çalışmalarına başlanması sebebiyle ara verilmiş, 1884'te yeniden başlayan çalışmalarla 360 bin 952 km. yol yapılmıştır[69]. Bu karayolunun yapımında mutasarrıf Sırrı Paşa'nın büyük emeği geçmiştir. Kendisi Abdülhamit döneminde İzmit'in imarına, özellikle de şehir içi ve şehir dışı yollarının yapımına büyük önem vermiştir[70].

Abdülaziz döneminde 1871 yılında Anadolu demiryolunun ilk parçası olan 92 kilometrelik Haydar Paşa-İzmit demir yolu inşa edilmişti. Bir süre emaneten işletilen bu hattan beklenen sonuç alınamayınca işletme, Seefelder, Hanson ve Zafiropulos Konsorsiyumu'na ihale edilmiştir. Osmanlı Nafia Nezareti, 1886'da Haydarpaşa-İzmit hattını işleten şirkete bu hattı Ankara'ya kadar uzatma teklifi götürür. Fakat şirket bu projeyi hayata geçirecek Avrupalı yatırımcı bulamayınca 1889'da iki Alman bankasına Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının Ankara'ya kadar uzatılması için ayrıcalık veren antlaşma imzalanmıştır. Aynı yıl 486 kilometre uzunluğundaki İzmit-Ankara hattının yapımına başlanmış, 1890'da da tamamlanarak hizmete açılmıştır[71].

1895'te İzmit-Derince Limanı'nın yapılması, 1898'de İzmit Tren İstasyonu ve 1905'te İzmit Rıhtımı'nın açılması bu dönemde gerçekleştirilen diğer önemli icraatlardır[72]. Ayrıca kentleşmenin sembollerinden biri olarak 1898'de İzmit Hamidiye Caddesi açılmıştır[73]. Padişahın adına izafetle Hamidiye denen bu cadde İzmit'in en meşhur caddesidir. Etrafında dikili dört sıra ağacın gölgesinin oluşturduğu manzara, dönemin eserlerinde emsaline az rastlanır güzellikler arasında tasvir edilmiştir[74].

Sultan Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarındaki icraat arasında köprü tamirleri de yer almıştır. İzmit'ten Sapanca'ya kadar olan yol üzerinde bulunan 7 adet ahşap köprü ile şoseler çok fazla bozularak harap olduğundan bu durum halkın özellikle de postaların gidiş gelişini güçleştirmekteydi. Bu sorunun giderilmesi için gerekli görülen onarımın 2.334 kuruş 5 para masrafla yapılabileceği tespit edilmiştir. Söz konusu icraat elzem görüldüğünden yapıların sağlamlığına dikkat edilmesi ve keşif bedelinin aşılmaması uyarılarıyla tamir edilmeleri için mezuniyet verilmiştir[75]. Yeniden inşasına ihtiyaç gösterilen bir diğer yapı gurubu da derbentlerdir. Posta Caddesi'ndeki Tepe ve Çini derbentlerinin yeniden inşasına

66 BOA. MF. MKT. 958/46.
67 BOA. ŞD. 1641/33.
68 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 182.
69 Tuğlacı, *Osmanlı*…, s. 175.
70 Bostan, "İzmit", s. 538.
71 Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (1995), s. 12-14, 32.
72 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 190-191.
73 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 183.
74 M. Ş., "İzmid …", Servet-i Fünun, 11 Ocak 1894, s. 283.
75 BOA. İ. ŞD. 41/2163 (Lef: 2).

ihtiyaç gösterilmiştir. Bu derbentlerde zaptiye askeri bulundurulamaması sürekli vukuata sebep olmaktaydı. Güvenliğin sağlanabilmesi için zikredilen derbentlerin bir an evvel inşasının gerekli olduğu anlaşıldığından inşaatın yapılması ve masrafının o yıl bütçesinden karşılanması için irade çıkmıştır[76]. Yaklaşık on yıl sonra sözü edilen derbentlerin tamiri konusu tekrar gündeme gelmiştir. İzmit şose yolu üzerinde bulunan bu yapılar yıkılmak üzere olduğundan bu iki yere birer tane ve İzmit'in karşı yakasında Bahçecik nahiyesine 1,5 saat mesafedeki Başiskele mevkiine de bir tane olmak üzere 3 adet kâgir karakolun yeniden inşasına ihtiyaç gösterilmiştir. Talep yerinde bulunmuş ve bunun için sarf edilmesi gereken 27.100 kuruşun jandarmanın o yılki bütçesinden karşılanması uygun görülmüştür[77].

Tersane

İzmit'te Osmanlılar tarafından fethedilmeden çok önceleri de tersane bulunmaktaydı. Çevresinde elverişli ormanların bulunması her dönemde burada gemi inşa faaliyetlerini teşvik etmiştir. Gemi tezgâhları ve kereste mahzenleri bulunan[78], ihtiyaç duyulduğunda büyük gemilerin de inşa edildiği İznik Tersanesi, Kanuni devrinde tamir edilmiştir. Köprülüler devrinde genişletilmiş olan tersane, II. Mahmut devrinde daha kapsamlı bir tamirattan geçirilmiştir[79].

Abdülhamit döneminde tersanede bir takım düzenlemeler yapılarak eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. 1882 yılı ortalarında İzmit Tersanesi'nde bulunan kereste gözleriyle vapur iskelesinin bazı yerlerinin tamirine ihtiyaç gösterilmiştir. Bunun için keşif yapılmış ve kereste gözlerinin 5.751, iskelenin ise tersanede mevcut olan tezgâh bozmalarından tamir edilmesi halinde 6.190 kuruşa onarımının yapılabileceği tespit edilmiştir. Bu durumda onarım için sarf edilmesi gereken meblağ 11.941 kuruştur. Bundan fazla para harcanmamak hatta söz konusu tamiratı mümkün olduğu takdirde daha az masrafla gerçekleştirmek kaydıyla talep edilen onarımın yapılması yönünde irade çıkmıştır[80]. Nitekim ormanlarıyla bilinen ve seyyahlar tarafından ağaç denizi olarak adlandırılan İzmit ve çevresi kereste açısından önemli idi ve eski dönemlerden itibaren devlet birçok kez kereste ihtiyacını buradan karşılamıştı. İstanbul'un fethi öncesinde Rumelihisarı'nın inşası için gerekli kereste İzmit'ten getirilmişti. III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı Atik Valide Sultan Külliyesi için gerekli olan taş ve mermerin yanı sıra keresteler de yine İzmit'ten sağlanmıştı. 1770'te Osmanlı donanmasının Çeşme Limanı önünde yakılmasından sonra donanma yeniden teşkil edilirken gemi inşası için gerekli kereste İzmit'ten sevk edildiği gibi 1727'de Navarin'de yok edilen donanmanın yeniden inşası sırasında da İzmit'te pek çok gemi yapılmıştır[81].

Abdülhamit döneminde tersanede yapılan düzenleme kereste gözleriyle vapur iskelesinin bazı yerlerinin tamiriyle sınırlı değildir. 1895 yılı ortalarında tersanede bulunan ve depremden zarar gören çeşmenin tamir edilmesi ve tersane içinde bir mescit inşa edilmesi talep edilmiştir. Yapılan incelemeler sonunda çeşmenin 8.683,5 kuruş masrafla tamir edilebileceği, inşası tasarlanan mescidin de 17.493,5 kuruşla yapılabileceği anlaşılmıştır. Ancak bazı tasarruf önlemleri alınarak bu meblağın düşürülebileceği öngörülmüştür. Bu önlemler şunlardır:

-Mescidin kereste ve kiremitlerinin, kâgire dönüştürülmesi kararlaştırılan eski kereste gözlerinden kalacak olan kiremit ve kerestelerden,

76 BOA. İ. ŞD. 51/2860 (Lef: 2).
77 BOA. İ. DH. 1209/94628.
78 Bostan, "İzmit", s. 540.
79 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 19-20.
80 BOA. İ. DH. 855/68564 (Lef: 2).
81 Bostan, "İzmit", s. 537.

-Sıva ve benzeri malzemelerin, dışarıdan uygun fiyatla getirilecek taşların tersane içinde yakılmasıyla elde edilecek kireçten,

-Çivilerin, mevcut hurdalardan karşılanması,

-Kapı ve çerçevelerin, tersanedeki dülgerler tarafından imal edilip kullanılması.

Bu durumda hem yapı sağlam olacak hem de nakdî harcamalar yevmiye ve cam bedelinden ibaret kalacaktır. Bu şekilde mescit 5.320 kuruşa mal olacağından hazineden yapılacak harcama azalacaktır. Yani mescidin bu şekilde inşası halinde 12.100 küsur kuruş tasarruf edilmiş olacaktır. Mescit ve çeşmenin inşasında, belirtilen meblağdan fazla harcamada bulunulmaması hatta bu yapıların mümkün olduğu kadar daha uygun fiyata çıkarılmasına gayret edilmesi uyarısıyla masrafların bir sonraki yıl bütçesine dâhil edilmesi yönünde irade çıkmıştır[82].

Fabrikalar

Çuha Fabrikası

Abdülhamit döneminin başlarında tamiratı gerçekleştirilen binalardan biri İzmit Çuha Fabrikası'dır. Bu fabrika Sultan Abdülmecit döneminde ordunun giysi ihtiyacını karşılamak üzere 1845 yılında açılmıştır[83]. 1878 yılı Nisanı'nın son gecesi saat 02.15'te yaşanan zelzelede İzmit Çuha Fabrikası'nın büyük boyahane ocağıyla diğer bacaların üst kısımları tamamen yıkılmış, duvarların çoğu yerleri çatlamış veya yıkılmıştır. Bir asker yıkıntı altında kalmışsa da hemen çıkarılmış, başka kayıp olmamıştır. Fabrika yönetimi gerekli kontroller yapılmadan fabrikanın işletilmesinin uygun olmayacağını bildirince buraya bir heyet gönderilmiştir. Bu heyet incelemeleri sonunda hazırladığı raporda bir daha deprem olması halinde fabrikanın tamamen yıkılabileceğini ifade ederek tehlikenin giderilmesi için tespit edilen yerlerin bir an evvel inşa ve tamirinin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Tamiratın 1.417.593 kuruş masrafla gerçekleştirilebileceği belirlenmiştir. Askerlerin giysilerinin önemli bir kısmı burada imal edildiğinden gereken tamiratın yapılması zaruri görülmüş ve tasarruf kaidelerine riayet edilmesi uyarısıyla masrafın askerî ödenekten karşılanması için irade çıkmıştır[84]. Fabrikanın tamiratı sürerken ek tamirat için tekrar başvuru yapılmıştır. Sonradan gerçekleşen depremde fabrikanın başka birçok yeri daha zedelendiğinden buraların da tamirine ihtiyaç gösterilmiştir. Tamir masrafı olarak belirlenen 551.562 kuruşun sarfı için onay verilmiştir[85].

Abdülhamit'in saltanatının son yılında çuha fabrikasının tamiri tekrar gündeme gelmiştir. Askerlerin giysileri için gerekli kumaş daha önceden olduğu gibi Feshane-i Âmire ile İzmit'teki fabrikada dokunarak üretilmekteydi. Ancak İzmit fabrikasının zamanla birçok kısmı harap olduğundan bir süredir boş ve kapalı vaziyetteydi. Dolayısıyla kumaş imalatı yalnız Feshane-i Âmire'de yapılmaktaydı. Oysa İzmit fabrikası mevkiinin müsaitliğinden de yararlanılarak su ile çalıştırılmakta, kömür gibi para ile tedarik edilmesi gereken diğer vasıtalara ihtiyaç duyulmamaktaydı. Dolayısıyla fabrikanın kapalı kalması hazine için de zarar anlamına geleceğinden tamire onay veren irade çıkmıştır. Fabrikanın tahmin edilen tamir masrafı 260.000 kuruştur. Dokuma için gerekli makine ile alet ve edevatın geliştirilmesine de ihtiyaç vardı. Bunlar için ayrıca bir ödenek temin etmek zor olmakla birlikte böyle yararı olacak bir fabrikanın uzun süre kapalı kalmasına rıza gösterilememiştir[86]. Ordunun giysilerini imal eden bu fabrika, 1910 yılında da büyütülerek yenilenecektir[87].

82 BOA. İ. BH. 2/8 (Lef: 2).
83 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 64.
84 BOA. İ. DH. 768/62554 (Lef: 5).
85 BOA. İ. DH. 777/63202 (Lef: 2).
86 BOA. BEO. 3323/249183 (Lef: 2).
87 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*…, s. 64.

Dakik Fabrikası

Osmanlı toplumu, ilk zamanlardan itibaren bir buğday üreticisi ve tüketicisi olduğundan ülkede değirmenler en küçük kasabalara kadar yayılmıştı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren un imalinde değirmenden fabrikaya geçişle birlikte İstanbul başta olmak üzere un fabrikaları kurulmaya başlanmıştır[88]. İzmit'te de 1870'lerin başında şehrin dışında, sahilde bir fabrika inşası için ruhsat verilmiştir. O tarihten itibaren muntazam olarak işletilen bu fabrika 1899 yılında kısmen yanmıştır. Fabrikanın sahibi Patrikus, fabrikasının tamir edilerek inşasına mahallî hükümetçe muhalefet edildiğini belirterek konuyu merkeze taşımıştır. Fabrikanın inşasının üzerinden geçen 30 yıl içinde İzmit kasabası bir hayli gelişmiş, fabrika civarında birçok dükkân ve mağaza yapılmıştır. Yeni binalar yapıldıkça fabrika İzmit çarşısının ortasında denecek bir mevkide kalmıştır. Burası İzmit Çuha Fabrikası ambarlarının bitişiğinde bulunduğundan fabrikanın orada yeniden inşa edilmesi halinde yangın tehlikesi doğurabileceği, bacasından gece gündüz çıkan dumanın havayı kirletebileceği gerekçesiyle mahallî idareciler bu talebi sakıncalı bulmuştur. Tüccarlar, çarşı esnafı ve kasaba halkı da bu sebeplerden dolayı fabrikanın bulunduğu yerde yeniden inşa edilmesi girişimine itiraz etmişlerdir. İzmit Belediyesi ayrıca daha önceki yangının yayılmasına da fabrikanın kasabada bulunmasının sebep olduğunu beyan etmiştir. Patrikus, değirmen binasının sağlamlığı ve alet ve edevatının fenne uygunluğuna dikkat çekerek fabrikanın çevresindeki kâgir ambarların kendisine ait olduğunu, mevki olarak hiçbir mahzuru bulunmadığından daha önce yapılan kontroller sonrasında tamirata ruhsat verildiğini hatırlatmıştır. Ayrıca kendisi hayli masraf yaparak dışarıdan birçok yeni alet ve edevat getirttikten sonra mahallî hükümetin muhalefet ettiğini dile getirmiştir. Bunun hem kanuna aykırı hem de adil olmadığını belirten fabrika sahibi, bu değirmenin zaruri ihtiyaç olan ekmek fiyatının düşmesine ve mahallî gümrük vergisinin artmasına sebep olmak gibi faydalarının olacağına da dikkat çekmiştir. Nafia Nezareti vasıtasıyla yapılan incelemeler sonunda hazırlanan rapora göre, bir yıl önce 500 m. mesafedeki kömür dükkânlarında çıkan yangın hızla yayılarak değirmene kadar ulaşmış fakat hükümet konağı ile şehrin doğusundaki eski cami ve mevcut ambarlar arasında bulunan fabrikadan ileri geçememiştir. Fabrikanın binası ile makine mahalli arasında kalın duvarlar olduğundan fabrika yangın tehlikesine karşı korunaklıdır. Fennî şartlar açısından da uygun olduğundan binanın eski yerinde tamir edilerek inşasına ruhsat verilmelidir. Bu rapor dikkate alınarak tamiratın engellenmesinin uygun olmayacağı sonucuna varılmış ve yangına karşı gerekli önlemlerin alınması uyarısıyla fabrikanın talep edildiği üzere inşa edilip işletilmesine ruhsat verilmiştir[89].

Saat Kulesi

Saat yapma geleneği Osmanlı hayatına 16. yüzyılda girmiştir. İlk örneklerine yüzyılın ikinci yarısında Üsküp, Banja Luka ve Jagodina'da olmak üzere Balkan coğrafyasında rastlanan saat kuleleri, 18 ve 19. yüzyıllarda giderek yaygınlaşmıştır. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılında valilere saat kulesi yapımıyla ilgili gönderdiği ferman bu yapıların daha da yayılmasında etkili olmuştur. Çağdaşlığın teknik araçlarından biri olarak da değerlendirilen saat kuleleri aynı zamanda padişahın kentlerdeki simgesel varlığının ve egemenliğinin görsel unsurlarındandır. Şehrin en yüksek yapıları arasında yer alan kuleler, önemli kamu binalarının yanına, meydanlara ya da yerleşim yerinin en yüksek tepesine inşa edilirdi. Zamanı göstermenin yanında gözetleme kulesi, sisli havalarda yön gösterici, üzerlerine konulan rüzgârgülü ile hava olaylarını ölçme gibi fonksiyonları da vardı. Bazılarının kaidelerindeki çeşmeler sebil, altlarındaki odalar da muvakkithane işlevi görmekteydi[90].

88 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*…, s. 83.

89 BOA. İ. DH. 1375/11.

90 Hicran Hanım Halaç-Sibel Özdemir İlhan, "Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi", *E-Journal of New World Sciences Academy*, 9/ 4 (2014), s. 191-192.

İlk yapıldığı yerde mevcudiyetini sürdüren İzmit Saat Kulesi, kaide üstünde, tek balkonlu yapı türündendir[91]. 1901 yılında İzmit mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından mimar Vedat Tek'e inşa ettirilmiştir. Şehre hakim bir tepe üzerinde, tren istasyonunun kuzeydoğusunda yer alan bu kule [92], Sultan II. Abdülhamit'in cülusunun 25. yıldönümü hatırası olmak üzere İzmit belediyesince inşa ettirilmiştir. Liva yönetimi, bu kule için Avrupa'dan sipariş edilen saatin gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiş ve kule umumun yararına olduğundan bu talep kabul edilmiştir[93].

Kasr-ı Hümâyûn

Şehzadeliğinde sık sık İzmit'e gelen IV. Murat, 1633 yılı sonunda teftiş amacıyla şehre geldiğinde burada kendisi için bir saray yapılmasını emretmiştir. Şehrin yukarı kesiminde inşa edilen bu yapı, 1719'da İzmit ve çevresinde meydana gelen büyük zelzeleden zarar görünce tamiri için emir gönderilmiştir. II. Mahmut zamanında da tamir edilen saray, Abdülaziz zamanında yeniden inşa edilmiştir[94]. İzmit'te Abdülhamit döneminde onarım gören yapılar arasında Kasr-ı Hümâyûn da bulunmaktadır. Kasr-ı Hümâyûn ve müştemilatının harap olan yerlerinin tamiri için 88.000 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. İleride tamamen harap olduktan sonra tamire kalkışılması halinde daha fazla masraf gerektireceği anlaşıldığından onarılması için irade çıkmıştır[95].

Sonuç

II. Abdülhamit dönemi imar faaliyetlerini İzmit özelinde ele aldığımızda kazada daha çok mevcut binaların tamir ya da inşası yönünde taleplerin olduğu ve bu taleplerin büyük oranda karşılandığı görülür. Resmî binalar, camiler, köprü ve derbentler, fabrikalar, tersane, kasr-ı hümâyûn tamir gören binalardandır. Bunun yanı sıra saat kulesi, iptidaî ve idadî binaları, askerî depo gibi ilk kez bina edilen yapılar ve yapımı tamamlanarak hizmete açılan yollar İzmit'teki önemli bayındırlık çalışmaları arasında yer alır. Ülke genelinde olduğu gibi İzmit'te de bu dönemde bayındırlık alanında yapılan çalışmaları sayısal olarak tespit etmek güçtür. Bu sebeple imar faaliyetlerinin en önemlileri ve sonuç alınabilenleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. İncelemeye konu olan inşa ve tamir faaliyetlerinin genelinde ekonomik sıkıntılar kendisini göstermiş, masrafların karşılanması sürecinde bir sonraki yıl bütçesine havale, kalemler arası ödenek aktarımı, bütçe dışı yapılan harcamalara kaynak arayışı, merkezî hazineden ek kaynak talebi gibi yazışmalar eksik olmamıştır. Hükümet merkezi bazen inşaat mevsiminin geçmiş olması, keşif evraklarının eksik olması, daha acil ödenek taleplerinin bulunması gibi gerekçelerle talepleri ötelerken, mahallî idareciler ise taleplerinin önem ve aciliyetinden bahsederek gecikmelerden yakınmışlardır. Gerek yerel gerekse merkezî yönetim geciktirilmesi halinde ileride daha fazla masraf ve müşkülata sebep olabileceği düşünülen yapıların tamir ve inşasına öncelik vermiştir. Tüm imar faaliyetlerinde yinelenen vurgular ise yeniden yapılacak ya da onarılacak binaların sağlamlığına dikkat edilmesi, keşif bedelinin aşılmaması hatta mümkünse inşanın daha düşük masrafla gerçekleştirilmesi ve bu faaliyetler yürütülürken halktan zorla para alınmaması gibi hususlardır.

Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit'teki inşa ve tamir taleplerinde şehrin deprem bölgesinde olması sebebiyle uğradığı hasarın da etkili olduğunu göz ardı etmemek gerekir. 358'deki depremde büyük ölçüde tahrip olan İzmit, Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra da birçok kez depreme maruz kalmıştır. II. Bayezit devrinde meydana gelen 1509 depreminde büyük zarara uğrayan şehrin surları kısmen yıkılmış, bazı cami, medrese ve evler

91 Halaç-İlhan, "Kentsel İmge …", s. 193, 195.
92 Duymaz, *II. Abdülhamit*…, s. 163.
93 BOA. DH. MKT. 2551/89; İ. RSM. 15/22 (Lef: 3).
94 Bostan, "İzmit", s.537, 540.
95 BOA. İ. ŞD. 89/5272 (Lef: 2).

harap olmuştur. 1567 depreminde şehirde bir kısım ev çökmüş, bir kısmı hasar görmüştür. 1719'da İzmit ve civarında meydana gelen büyük zelzelede de şehrin önemli bir bölümü yıkılmış, Gümrükhane deniz suları altında kalmış, Mehmet Bey Camii ve müştemilatı tamamen, Pertev Paşa Camii ve külliyesi kısmen zarar görmüştür. Bu depremin yaraları sarılamadan 1754 ve 1766 depremleri şehrin önemli binalarına ve tersaneye yine büyük oranda zarar vermiştir. İzmit, Abdülhamit döneminde yaşanan 1894 İstanbul depreminden de etkilenmiştir[96].

II. Abdülhamit dönemi, yıkılışa doğru giden Osmanlı Devleti için malî açıdan oldukça zor yıllardır. Malî iflasını açıklayan devletin 93 yenilgisi sonrasında Rusya'ya külliyetli miktarda tazminat ödemek ve savaş sonrasında büyük kitleler halinde Anadolu'ya akan muhacirleri iskân ve iaşe etmek durumunda kalması ekonomik imkânları iyice daraltmıştır. Buna rağmen mevcut imkânlar dâhilinde Tanzimat'la başlayan değişim kapsamında gerekli görülen düzenlemeler ve yeni devlet kurumları için ihtiyaç duyulan kamu binalarının yapım ya da onarımı sürdürülmüştür. Gerek depremlerin verdiği hasar ve uzun yıllar bakım görmemenin sebep olduğu harabiyet gerekse yeni binalara duyulan ihtiyaca binaen imar talepleri karşılanmaya çalışılmıştır. Bu talepler karşılanırken çok hesaplı davranılmış, zaman zaman halkın yardımlarına başvurulmuş ancak halkın mağdur edilmemesi noktasında da gerekli hassasiyet gösterilmiştir.

96 Bostan, "İzmit", s. 536-538.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

A. MKT. UM. 462/16.

BEO. 730/54716, 794/59499, 1051/78758, 1134/85010, 1655/124118, 2211/165752, 2409/180621, 2574/193031, 2998/224849, 3323/249183.

DH. MKT. 2551/89.

DH. TMIK. S. 13/52, 68/29.

İ. BH. 2/8.

İ. DH. 687/47888, 768/62554, 777/63202, 782/63592, 855/68564, 973/76867, 1088/85377, 1209/94628, 1375/11, 1381/4.

İ. EV. 13/48, 36/13.

İ. HUS. 67/44.

İ. RSM. 7/58, 15/22.

İ. ŞD. 36/1801, 41/2163, 51/2860, 57/3235, 89/5272.

İ. MMS. 62/2916.

MF. MKT. 131/5, 677/25, 958/46.

MVL. 721/10.

ŞD. 2708/38, 2771/29, 1641/33.

ŞD. DH. 2447/37.

Y. PRK. ASK. 57/85, 57/92.

Süreli Yayınlar:

M. Ş., "İzmid Manzaraları", Sevet-i Fünun, 11 Ocak 1894.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1294.

Matbu ve Tetkik Eserler-Makaleler:

Albayrak, Mustafa, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 6 (1995), s. 1-38.

Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı, Dersaadet 1313.

Ali Tevfik, Memalik-i Osmaniye Coğrafyası, III, İstanbul 1318.

Batur, Afife, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, IV (1985), s. 1038-1067.

Bostan, İdris, "İzmit", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 23 (2001), s. 536-542.

----------, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara 1992.

Bozkurt, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara 1996.

Darkot, Besim, "İzmit", İslam Ansiklopedisi, 5/II (1993), s. 1251-1256.

Duymaz, A. Şevki, II. Abdülhamit Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri), Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2003.

Eldem, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994.

Halaç, Hicran Hanım-Sibel Özdemir İlhan, "Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi", E-Journal of New World Sciences Academy, 9/4 (2014), s. 190-200.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1991.

Somel, Selçuk Akşin, "Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 147-152.

Şemseddin Sami, Kâmus'ul A'lâm, II, İstanbul 1889.

Tuğlacı, Pars, Osmanlı Şehirleri, İstanbul 1985.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul 1323.

Yıldız, Gültekin, Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLK YILLARINDA İZMİT SANCAĞI (1908-1910)

Bülent CIRIK*

23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti'nde yeni bir süreç başlamış, Sultan Abdülhamid döneminin yönetim anlayışı tamamen değişmiştir. Meşrutiyetin ilk yılları hem İstanbul için hem diğer Osmanlı şehirleri için siyasi ve idari açıdan pek iyi geçmemiştir. Bir taraftan yeni yönetim anlayışının halka benimsetilmesi için yapılan çalışmalardaki eksiklikler, bir taraftan yeni siyasi atmosferden faydalanmak isteyen yerel güçlerin menfaatperest hareketleri bir taraftan da eski düzen taraftarlarının el altından çalışmaları ve eski düzen memurlarının tasfiyesine ait çalışmalar siyasi ortamın karışık bir hale gelmesine sebep olan faktörlerdir. İstanbul'un hemen yanı başında bulunan ve çoğu zaman İstanbul idari birimi içinde değerlendirilen İzmit Sancağı da yeni yönetime geçiş aşamasında bu sıkıntıları yaşamıştır. Ayrıca İstanbul bu yakın çevrede meydana gelen olayları takip ederek olaylar büyümeden müdahale etmek de istemiştir.

1877 yılında bağımsız bir mutasarrıflık haline getirilen İzmit Sancağı, meşrutiyet yıllarında merkez kaza ile birlikte Adapazarı, Karamürsel, Yalova, Geyve ve Kandıra kazalarından oluşuyordu. Sancakta toplam 5 kaza, 11 nahiye, 1.105 köy vardı.[1]Yüzölçümü 12.050 kilometrekare olup arazinin 436.000 dönümü ormanlıktı. Nüfusu 287.691 kişi olup kilometrekareye 23.8kişidüşüyordu ki bu rakam ülkenin geneli göz önüne alındığında yoğun bir yerleşmeyi gösteriyordu.[2] Sancağın genel nüfusu dini farlılıklarla şu şekildeydi:

1906/1907 Yılına Ait Nüfus[3]

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Toplam
İzmit	37.290	4.949	21.538	63777
Adapazarı	73.048	7.695	15.869	96612
Karamürsel ve Yalova	20.623	15.133	5.144	40900
Geyve	31.303	6.394	8.182	45879
Kandıra	38.296	1.695	532	40523
Toplam	200.560	35.866	51.265	287.691

* Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı MYO, e-mail: bulent1995@hotmail.com

1 İznik Nahiyesi, Bursa Vilayetine bağlıyken 1910 yılında Karamürsel Kazası'na bağlanmış, nahiye merkezi eskiden çok büyük bir şehir olmakla beraber gölün etrafı bataklık olduğundan nüfusu azalmış ve şehir harabeye dönmüştür. Burada üzüm çok yetiştirilip trenle sevki çok pahalı olduğundan 1910 yılında Karamürsel ile İznik arasına bir şose inşasına başlanmıştır. (BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-8).

2 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, İstanbul,1323/1907, s. 106-107.

3 Kemal Karpat, *OttomanPopulation (1820-1914)*, Wisconsin, 1985, s. 164-165.

İzmit Mutasarrıfı Namına Naib Fahreddin Bey'in 21 Ocak 1909 tarihli raporunda önemli yerleşim merkezlerinde yer alan nüfus bilgileri şöyleydi[4]:

Yerleşim merkezi	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
İzmit Kasabası	7167	6367	13534
Adapazarı Kasabası	10267	14759	25026
Geyve Kasabası	893	62	955
Kandıra Kasabası	2032	144	2176
Karamürsel Kasabası	2822	49	2871
Yalova Kasabası	953	31	984
Bağçe Nahiyesi	6	7771	7777
Eşme Nahiyesi	2	1525	1527
Akhisar (Pamukova) Nahiyesi	873	319	1192
Kaymas Nahiyesi	217	-	-
Şeyhler Nahiyesi	317	-	-
Akçaova Nahiyesi	316	-	-
Sapanca Nahiyesi	1736	-	-
Akyazı Nahiyesi	821	-	-
Karasu Nahiyesi	717	-	-
Hendek	2861	-	-
Taraklı	1549	-	-

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere en yoğun yerleşim merkezi Adapazarı şehridir ve bu şehirde gayrimüslimlerin sayısı dikkat çekicidir. Daha sonra İzmit şehri ön plana çıkan yerleşim merkezidir. Adapazarı şehrinin son on yılda hızla büyüdüğü ve önemli bir ticaret merkezi durumuna geldiği görülmekle beraber özellikle bu durumundan dolayı gayrimüslimlerin bu şehir merkezine göç ettikleri görülmüştür. Meşrutiyetin ilanından on yıl önce İzmit Şehri'ni tasvir eden Ali Cevad, 1897 yılında basılan *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, isimli eserinde İzmit hakkında şu bilgileri veriyor:

"Marmara Denizi'nin İzmit Körfezi nihayetinde ve Üsküdar'dan 90 km. uzaklıkta bir tepenin eteğinde sahile kadar uzanan arazi üzerinde kurulu büyük bir şehir olup müstakil olarak idare edilen Kocaeli Livasının idare merkezidir. Haneleri ahşap, çarşısının üstü kapalıdır. İzmid'in kuzey ve doğu tarafı kapalı ve civarında bataklıklar mevcut olduğundan havası yazın vahimdir. Bağ ve bahçeleri çok olduğundan meyvesi boldur. İzmid 23 mahalleden ibaret olup 15 bin ahali yaşamaktadır. İçinde iki büyük ve birkaç küçük cami ile bir iki kilise ve bir mülki idadi ve bir rüştiye ve birçok sıbyan mektebi vardır. İzmid şehri Anadolu'da birkaç vilayetin iskelesi olduğundan önemi çok olup Üsküdar'a bağlanan şimendiferin Ankara'ya uzatılmasından beri bu önemi artmıştır. İzmit'te devletin mükemmel bir tersanesi ve Marmara'da işleyen gemilerin inşasına mahsus birkaç tezgâh vardır. Civarlarda ormanların çok olması deniz ticareti açısından İzmit şehrini bir hareket noktası haline getirmiştir."[5]

Ali Cevad'ın da belirttiği gibi hızla büyüyen İzmit şehri, Meşrutiyet yıllarında da siyasi ve iktisadi açıdan gelişmeye devam etmiş, arazi verimli olduğundan her türlü mahsul yetiştirilerek ihraç edilmiştir. Gıda ürünlerinden mısır, buğday, arpa, çavdar, yulaf, patates çokça üretilerek fazlası ihraç ediliyordu, sebzesi de boldu. Gelişmeye başlayan Adapazarı ziraatta oldukça ileri gitmişti. Hayvancılık Kandıra, Adapazarı ve Geyve'de oldukça ilerlemişti ve yıllık bir milyon baş hayvan yetiştiriliyordu. Sancakta 300.000 koyun, 110.000

4 BOA. DH. ŞFR. 47/150.

5 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Kısm-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiyye, İstanbul, 1313/1897, s. 63-64.

adi keçi, 130.000 tiftik, 320.000 sığır, 80.000 at ve katır, 1.500 deve vardı. İstanbul'a her sene 250.000 kg peynir gönderilirdi. Kümes hayvancılığı da çok gelişmişti; 300.000 tavuk, 50 milyon yumurta ihraç ediliyordu. Deri ve yapağı ihracı da büyük halkın gelir seviyesini yükseltiyordu.[6] İstanbul, İzmit, Çatalca Seyyar Sütçülük Mektebi bölgede hayvancılık açısından halkı eğitiyordu. 1912 yılı itibariyle İzmit'te 445.859 dönüme 252.223 kile buğday ekiliyor ve 1.725.563 kile (1 kile yaklaşık 25 kg.) buğday alınıyor, 57.048 dönüme 53.484 kile arpa ekiliyor ve 282.416 kile ürün alınıyor. 112.024 dönümde 18.545 kile Mısır ekiliyor 1.476.830 kile ürün alınıyordu. Yaklaşık 10.000 dönüm arazide 75.000 kıyye (1 kıyye=1.28 kg.) patates ekiliyordu.[7]

1899 yılında hayvan hastalıklarının önlenmesi için geçiş bölgelerinde, Hüdavendigar, Edirne vilayetleriyle İzmit ve Çatalca sancaklarında muayene memurlukları kuruldu. Bu memuriyetlerin kurulması ile bütün iskele ve limanlarda, istasyonlarda bulaşıcı hayvan hastalıklarının yayılması önlenmek istendi. Dönemin en önemli hayvan hastalığı hayvan vebasıydı ve Adapazarı ve İzmit'te de görülmüştü.[8] Veba salgını dışında ziraat ve hayvancılığı en çok etkileyen konulardan birisi de çekirgelerdi. Bu dönemde sancak dâhilinde çekirgelere rastlanmıştı. Bursa üzerinden Yalova'ya gelmesinden daima endişe edilen çekirgeler oldukları yerlerde görülüp gerekli imha tedbirleri alınarak önüne geçilmeye çalışılmıştı. Mutasarrıflar bizzat köylere çıkarak ve tarlaları gezerek toplanan köylülere bu haşerat yüzünden mahsullerinin uğrayacağı zararı anlatmışlar ve bu sayede mesaileri birleştirilerek çekirgelerin imhasına çalışmışlardır. Bu konuda Orman Maaden ve Ziraat Nezareti ile muhabere edilerek düzenli tahsisat elde edilmişti. Bu haşeratın itlafı hususunda öneme sahip bir derecede başarı temin edilmiş ise de bu kaza dâhilinde dört-beş seneden beri çekirge mevcut iken vaktiyle itlaf çaresine bakılmaması yüzünden miktarı pek çoğaldığından tamamıyla yok edilmesi mümkün olamamıştı. 1909 yılında gerek Yalova ve gerek Karamürsel Kazası dâhilinde bunların bıraktıkları yumurtaların yok edilmesiyle ile uğraşılmaktaydı. Yalova Kazası Kaymakamı Hüsnü Efendi'nin her hususta gayret ve çalışmaları dikkat çekmişti. Yalova'ya yakınlığından dolayı çekirge Karamürsel'e de sirayet etmiş ve imhası için gerekli tedbirler alınmadığından yayılmanın önüne geçebilmek için Yalova'daki tedbirler burada da alınmıştı.[9]

İzmit Sancağı bir ziraat memleketi olduğu halde ziraat işleri hâlâ eski usulle yapılıyordu. Bu sebeple bu verimlilikten hakkıyla istifade edilemiyordu. Meşrutiyet yıllarında zirai hayvanların cinslerinin ıslahına da bakıldığından nezaretle haberleşilerek çiftçilere ziraat bankalarınca borç para verilmesi sağlanmış, yeniden zirai ve damızlık hayvan getirilmesi ve dağıtılması için izin alınmış, mutasarrıf başkanlığında ihtisas sahiplerinden oluşan bir komisyon kurulmuştu. Aynı şekilde çalışılması için mutasarrıf tarafından mülhakata da tebligat yapılmıştı.[10]

Maden açısından da zengin olan sancak dahlinde maden kömürü, manganez, bakır, çinko madenleri vardı. Sancağın her yerinde kireç taşı ve alçı ocakları bulunuyordu. Adapazarı, Geyve ve Karamürsel kazalarında ılıcalar vardı, bunların en meşhuru Yalova'da bulunan Dağ Hamamı kaplıcasıydı. Burası denizden 80 metre yükseklikte olup şose yolu ile kazaya bağlıydı ve mükemmel binalarla koru içinde güzel bir Avrupa kaplıcasını anımsatıyordu. Özel zamanlarda İstanbul'dan Yalova'ya idare-i mahsusa vapurları ulaşıma hizmet ederlerdi. Sancağın en meşhur sanayisi ormanlar üzerineydi ve hemen hemen bütün kazalarında hızar atölyeleri bulunuyordu. İzmit'te Bahriye Nezareti'ne ait bir tersane ve askeri makamlara bağlı iki fabrika vardı. Bunlarda çuha ve bez imal ediliyordu. Senelik

6 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, s. 107.
7 *Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniyenin 1329 senesine Mahsus Ziraat İstatistiki*, Dersaadet, 1332, s. 88-90.
8 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, 1999, s. 116.
9 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-1.
10 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-2.

üretim 60.000 fes ve 200 kilo çuha ve bezdi. Karamürsel'de büyük yün dokuma fabrikası gittikçe gelişmekteydi. Kandıra ve Adapazarı'nda ilkel tezgâhlarda keten dokunmaktaydı. Senede 50.000 lira değerinde 400.000 parça keten Arabistan'a ihraç edilmekteydi. Senelik 1,5 milyonluk ihracatla önemli bir durumda olan sancağın 400.000 liralık hububat, 150.000 liralık tiftik, 130.000 liralık afyon, 100.000 liralık tütün, 80.000 liralık mangal kömürü, 80.000 liralık ipek kozası ihracı vardı. Sancağın en önemli ticaret merkezleri İzmit ve Adapazarı'ydı. İzmit iskelesinde 12.240 ton hububatı alacak iki mükemmel elevatör, denize ait 400 beygir gücünde üç makine mevcuttu. Elevatörlerden her biri saatte vagonlardan 50 ton hububat almaya ve gemilere 100 tonluk zahire boşaltmaya elverişliydi.[11] Limana senelik 80.000 tonluk 200 vapurla 1.200 yelkenli gemi uğramaktaydı. Sancağın 1906 yılı gelirleri 15.041.000 kuruşa ulaşmıştı. Duyun-ı Umumiye'nin İzmit Sancağı 1905 yılında 57.570 lira gelir elde etmişti.[12] İzmit Sancağı Maliye işlerini yoluna koymak için Maliye Nezaretince Defterdar Kâşif Efendinin başkanlığında **İzmit**'e bir heyet gönderilerek sancağın muhasebe işlerindeki yolsuzluklar araştırılmıştı (2 Şubat 1909).[13] Bu vergi gelirleriyle sancak Osmanlı Devleti ortalamasını çok geçmiş durumdaydı. İktisadi açıdan az gelişmiş olan Osmanlı Devleti için İzmit Sancağının iktisadi durumu İstanbul, İzmir, Selanik gibi büyük şehirlerden sonra önemli bir derecedeydi.

Bu ticaret dengeleri içinde İzmit Sancağı Meşruti idareye geçişte bazı problemlerle karşılaştı. Bu problemlerden birisi halkın ve esnafın şikâyetleri ile ortaya çıkıyordu. Meşruti idare vergiler konusunda bazı değişiklikler getirmiş, daha serbest bir piyasa düzenlemeye çalışmıştır. Vergilerin azaltılması bu açıdan önemli bir gelişme olmuştur. Bolu Mebusu Mustafa Zeki Efendi ve arkadaşları Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne verdikleri 23 Mayıs 1909 tarihli takrirde, Bolu'dan İzmit ve Adapazarı'na kereste ve zahire nakletmeye mecbur olan Bolululardan Baç Resmî adıyla muayyen bir akçe alındığını, Kanun-ı Esasiye'ye aykırı olarak belediyeler tarafından böyle giriş-çıkış vergilerinin alınmasının doğru olmadığını ifade ediyorlardı. Bu konunun İzmit'i ilgilendirdiğini söyleyen İzmit Mebusu Ahmet Müfit Bey belediye tarafından alınan bu vergilerin İzmit'e su taşıyan su kanallarının temizlenmesi için kullanıldığını, ancak o vergi kaldırılırsa suyolunun tamiri mümkün olamayacağı gibi, memleketin bakımsız kalacağını söyledi. Ahmet Müfit Bey'in açıklamaları mebusları tatmin etmediğinden konu Dahiliye Encümenine havale edildi[14], daha sonra da bu vergiler kaldırıldı. Yine buna benzer bir hadise de İzmit hamamcıları ve ekmekçileri tarafından Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e 6 Şubat 1909'da gönderilen bir yazı ile ortaya çıkıyordu. İzmit Belediyesi bu iki esnaftan duman parası namıyla iki yüzden altı yüz kuruşa kadar bir vergi alıyordu. Ahmed Rıza Bey bu şikâyetleri Dahiliye Nezareti'ne ileterek kanuna aykırı olarak alınan bu verginin kaldırılmasını istiyordu.[15] Durumu inceleyen Dahiliye Nezareti, adı geçen verginin orman idaresi tarafından kesilen ağaçların bedeli olarak alındığını bildirdi.[16] Ayrıca bu dönemde iskelelerde düzeni korumak için yolculardan alınan vergiden vazgeçildiği gibi meşrutiyetin ilanından sonra da yeni vergilerin konulması yasaklanmıştı.[17]

11 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, s. 108-109.
12 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, s. 110.
13 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.)*, D:1, cilt:1 26 inikad 26 kanunsani 1324.
14 MMZC. Devre: 1, cilt: 4, 91. İnikad 30 Mayıs 1325, S. 331-332.
15 BOA. DH. MKT. 2736/55.
16 BOA. DH. MKT. 2775/11. İzmit Mutasarrıflığının sorusuna, Orman Maaden ve Ziraat Nezareti'nin 6 Kanun-ı sani 1324 (19 Ocak 1909) tarihli cevabı: İzmit Belediye dairesince kömürcü esnafından her beygir yükü için alınan 30 para baç yani duhuliye resmi hakkında makam-ı aciziden sebk eden işara cevaben makam-ı ali-i nezaretpenahilerinden mevrud 26 Haziran 324 tarihli ve kırk numerolu tezkerede zikr olunan duhuliye resminin İzmid Kasabası ahalisinin suya olan ihtiyacının tehvini için belediye cahz ve sarf olunmakta bulunduğu İzmid Mutasarrıflığı'nın işarına atfen izbar kılınmış ve keyfiyet nezaretimiz idare meclisine havale edilince yazılan mazbatada orman mamülleri ve mahsullerinden kanunen alınması lazım gelen resmden başka diğer bir isimle para alınıyor ise bu cihet caiz olmadığından bunun men'i. (BOA. DH. MKT. 2730/68).
17 BOA. DH. TMIKM. 274/36.

Bütün bunlar belediyenin ihtiyaçlarını karşılamak için kaynak oluşturmak kaygısından ileri geliyordu. Merkezi bütçenin yetersizliği yerel idareleri ihtiyaçlarını karşılamak için farklı yollara itiyordu. Bunlardan ilginç olanlardan birisi de piyangolar düzenlenmesidir. İzmit Belediyesi ihtiyaçlarını karşılamak için her ay çekilmek ve altı aylık çekilişten belediyeye kırk bin kuruşluk gelir elde edilmek ve iki bin bilet ikramiye ve amorti isabet etmek üzere iki bin biletin küçük mikyasta piyango tertip ve çekilişine ruhsat verilmesini istemiş ve böylece bir gelir elde etmeyi hedeflemiştir. (29 Ağustos 1908).[18] İzmit'in olduğu gibi diğer belediyelerin de bu istekleri kabul ediliyordu. Merkezden sancağa para gönderilmemesi yüzünden hükümet binasının yeniden inşası da mümkün olmamıştır.[19]

İktisadi açıdan önemli olan bu sancağın yolları pekiyi durumda değildi. Anadolu tren yolu sancağın ortasından geçiyordu ve İstanbul ile başlıca ulaşım aracıydı. Hattın özel bir şirket tarafından keyfi idaresi çoğu zaman tüccarların şikayetine sebep oluyordu. Şose yoları 195 kilometre kadardı. 13,5 kilometrelik toprak tesviye yolu vardı. Başlıca yolları şunlardı:İzmit-Sapanca-Geyve-Ankara Caddesi 101,4 km.,İzmit-Kandıra yolu 21,5 km., Kalaycı Dağı-Adapazarı-Hendek yolu 32 km., Yalova-Dağ Hamamı yolu 12,5 km., Bahçecik-İskele yolu 5,6 km., Mekece-İznik-Bursa yolu 6,3 km. Bu dönemde İzmit'in yol çalışmaları ile mükellef ahalisi 60.000 kişiye ulaşmıştı. Bunlardan dörtte biri bedenen çalışmakta olup geri kalanı 3.000 lira yol bedeli ödemekteydiler.[20]

7 Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusan'da Ticaret ve Nafia Nezareti bütçelerinin görüşülmesi sırasında söz alan İzmit Mebusu Anastas Efendi, Adapazarı-Hendek yolunu gündeme getirerek İzmit-Bolu arasında ticari açıdan çok önemli olan bu yolun çok perişan bir durumda olduğunu, insanların bataklıklar içinden geçerek ulaşımlarını sağlayabildiklerini, "komşu olan Bolu ve Bilecik'te İzmit Sancağı gerek maarifte ve gerek bayındırlıkta en geri kalmıştır. Bu sancaklarda birçok mektep, medrese, oldukça muntazam yolları olduğu halde, maatteessüf, İzmit'te yoktur. On beş seneden beri başlanıp henüz ikmal edilmeyen ne Kandıra ve ne de saireden bahsetmek istemem. Yalnız yirmi seneden beri başlanmış olduğu halde bu sene bir dereceye kadar ikmali kuvve-i karîbeye gelmiş olan ve ehemmiyeti askeriyesi cümlece malum olan Adapazarı, Düzce arasındaki yol hakkında izahat vermek isterim." diyerek bu yolun tamamlanması için gerekli olan dört bin liranın bütçeye konulmasını istemiş ancak bu talep kabul edilmemiştir. Bolu Mebusu Abdülvehap Efendi de, İzmit - Adapazarı yolu üzerinde durarak, Bolu Sancağına Çerkeş'ten beri yol geldiğini, İzmit hududuna yakın bir yerde iki buçuk saatlik mesafe olduğunu, yalnız İzmit Sancağı hududundan iki buçuk saatlik bir yolun tamamlanmadığını, insanların bu yollarda çamura battıklarını, ihtiyaç olan dört bin liranın verilmemesinin üç yüz bin nüfusun hukukunu reddetmiş olacağını ifade ediyordu.[21] Bu uyarılara rağmen talep reddediliyor, İzmit-Bolu yolu tamamlanamıyordu.

Mutasarrıf Cemal Bey zamanında 1910 yılı Mart'ından Kasım'ına kadar İzmit-Ankara yolunda 200 metreküp kırma taş hazırlanarak 145 m. uzunluğunda şose tamir edilmişti. İzmit-Çuha Fabrikası yolunun bazı kısımları yapılmış, Karamürsel-İznik-Bahçecik iskele yollarının inşaatı biten Yalova-Pazarköy yolu üzerindeki istinat duvarıyla bekçi kulübelerinin inşasına başlanmış, İzmit-Kandıra yolunun ihaleye konulması için de ait olduğu nezaretten izin alınmıştı. Çok kötü durumda olan Adapazarı-Düzce yolunun yapılması için iki kazanın kaymakamlarıyla yol üzerinde buluşularak incelemeler yapılmış, 1910 yılında işlerin bitirilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır. Yine Cemal Bey zamanında

18 BOA. DH. MKT. 2914/98.

19 İzmit Hükümet Konağı'nın yeniden inşası hakkında Şura-yı Devlet Maliye Nezareti'ne yazmış gelen cevapta, mutasarrıflıktan binanın tamirinin istendiği (1Kanun-ıevvel 1324) ve bu isteğe karşı bir yazının yazılmadığı ifade edilmişti. 1 Haziran 1909. (BOA. DH. MKT. 2832/59).

20 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, s. 110.

21 MMZC. Devre: I, cilt: 6, içtima senesi 1, İ: 126 (25 Temmuz 1325) C: 2, s. 177-179.

İzmit Kasabası'nda şimendifer hattına bağlı şosenin çok harap olmasından dolayı şose ve şehir dâhilinde diğer bazı kaldırımlar belediye eliyle inşa ettirilmişti.[22]

İzmit-İstanbul arasında ulaşımı sağlayan araçlardan birisi de vapurlardı. Vapurlar Hamidiye Şirketi'ne aitti ve Meşrutiyet yıllarında halk ile şirket arasında bazı problemler yaşanıyordu. Bu problemlerin tespiti ve vapurların ıslahı için çalışmalar yapılmış, tartışmalar ve kavgalar üzerine bir müfettiş gönderilerek inceleme tamamlanmıştır. Hem Müfettiş Hulusi Bey'in raporu, hem de İzmitli bir tüccar olan Muammer Bey'in şirketi satın almak talebi Meclis-i Vükela gündemine gelmiştir. Bu incelemeler sonunda, halk ile şirket arasındaki kavgalar şirketin kayıtsızlığından ileri gelmiştir, halk ortak bir duruşla şirket vapurlarına binmemeye karar vermiştir, bunun üzerine mukavele ve şartnamenin hükümleri gereğince belediye tarafından bir komisyon kurularak geçici olarak hükümet adına işletilmesi vilayetçe kararlaştırılmıştır. Vapurlar çok köhne ve eski olduğundan yenilerinin getirilmesi gerekmekteydi, Hamidiye Şirketi'nin daha altı sene dokuz ay süresi olduğundan daha uygun şartlarla daha büyük ve sermayesi geniş olan bir Osmanlı anonim şirketine devri doğru olacaktı. Mevcut şirket halkın nefretini kazandığından bu şirketin artık çalışması mümkün değildi. İzmitli tüccar Mahmud Muammer Bey'in teklif ettiği şartlar daha çok kâr temin ederse o tercih edilecekti. Ancak Meclis-i Vükela açısından en doğru olanı yerli ahaliden teşekkül edecek bir Osmanlı şirketinin bu vapurları işletmesiydi.[23] Bundan sonra İzmit vapurları anonim bir şirket halinde işletilecekti.

İzmit'in ticari hayatı için şehre demiryolunun gelmesi önemli aşamayı teşkil eder. Bu demiryolu hattının işletilmesi Anadolu Demiryolu Şirketi'ne aitti. Meşrutiyet yıllarında İzmitli tüccarlar demiryolu şirketinin çalışmalarından memnun değillerdi ve her fırsatta şikâyetlerini dile getirmişlerdi. İzmit Ticaret Odası ve buna bağlı tüccarlar, 7 Eylül 1908'de Anadolu Demiryolu Şirketi'nin taşıma ve ücret politikalarından şikâyet ederek halkın ve tüccarların ellerindeki bütün kazançlarını şirketin aldığını, Konya ve Ankara'dan getirecekleri eşyalar için adaletsiz bir ücret politikası ile kendilerini ezdiğini, şirketin şartnameye uymadığını ifade ediyorlardı. Mutasarrıf Seyyid Ali Bey de mutasarrıflık idare meclisinin imzasıyla bu durumu 30 Eylül 1908'de Dahiliye Nezareti'ne iletiyor, bir çözüm istiyordu.[24] Dahiliye Nezareti durumu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne iletmiş ancak bundan bir sonuç alınamayınca 1909 yılının Mart ayında esnaf tekrar mutasarrıflığa müracaat ederek mağduriyetlerinin giderilmesini istemiştir.[25] Tüccarlar şirketin İstanbul-İzmit hattı için kendilerinden çok fahiş fiyatlar aldığı için şikâyetlerde bulunuyorlar, ancak şirketin gücü karşısında bir sonuç elde edemiyorlardı.

Anadolu Demiryolu Şirketi dışında bölgede diğer bir yabancı şirket baskısı Tütün Rejisiydi. İzmit Mutasarrıflığı dâhilindeki tütünleri toplama imtiyazına sahip olan reji idaresi halkın emeğinin karşılığını vermediğinden kaçakçılık olaylarına çok sık rastlanıyordu. Dahiliye Nezareti bu dönemde sık sık vilayetleri uyararak kaçakçılığın önlenmesini istemiştir. İzmit Mutasarrıflığı ile Hüdavendigar Vilayetine 25 Ağustos 1909'da gönderilen yazıda, İzmit'ten başlayarak Ertuğrul Sancağı köylerinden Konya'ya gitmek üzere hareket eden yetmiş sekiz tütün kaçakçısının yakalandığı ve rejinin gerekli incelemelerin yapılmasını istediği bildirilerek bunların Konya sınırına geçmeden yakalanmaları ve yasaklanmaları hakkında gerekenin yapılması emrediliyordu.[26] Ankara Valisi Mehmed Tevfik Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, vilayette en çok Karaşar ve Güdül nahiyelerinde tütün kaçakçılığı yapıldığını, bunun önlenmesi için tedbirler alınarak bir genelge yayınlandığını

22 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-3.
23 BOA. MV. 122/60.
24 BOA. DH. MKT. 2639/81.
25 BOA. DH. MKT. 2775/50.
26 BOA. DH. MKT. 2914/16.

ve buralara İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce ve Başköy taraflarından tütün kaçırıldığını, Ankara Vilayetinde buna tedbirler alındıysa da bazen kırkar-ellişer kişilik kaçakçı çetelerinin bahsedilen yerlerden gelerek alışveriş yapmalarından dolayı bunun önlenmesi ancak mahallinde alınacak tedbirlerle mümkün olabileceğini ifade ediyordu.[27] Konya Valisi de Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, tütün kaçakçılarının Hüdavendigar Vilayeti ile İzmit Sancağı dahilinden kırk ila yüzer kişilik silahlı kişiler ve çetelerle geldiklerini, jandarmanın bunlara karşı herhangi bir şey yapamadığını, reji kolcularının yanına adam konulduğunu ancak menin mümkün olmadığını, İzmit ve Hüdavendigar vilayetlerinin uyarılması gerektiğini ifade ediyordu.[28]

İlgili vilayetlerin ve mutasarrıflıkların uyarılmasına rağmen kaçakçılığın etkin bir şekilde önlenememesi üzerine reji kendine ait bir askeri güç oluşturmuş, kolcular aracılığı ile kaçakçıları cezalandırmaya çalışmıştır. Reji kolcularının tütün kaçakçılığını önlemek için men edilmiş olan silahları kullandıklarına dair İzmit ve civarından şikâyetler gelmiş, durum reji idarecilerine bildirilmiştir.[29] İzmit Mutasarrıf Vekili Kumandan İsmet imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, İzmit ve Kartal civarında reji kolcularının men edilmiş silahları kullandıkları ve bunların tesliminin istendiği, Dersaadet Reji Nezaret-i Umumiyesi'nin bu talebe olumsuz cevap verdiği, sorunun çözülmesinin devletin asayişi temini için şart olduğu bildiriliyordu.[30] Harbiye Nezareti de Reji idaresinin bu silahları kullanmakta ısrar ettiğini ve gerekli tedbirlerin alınmasını Dahiliye Nezareti'nden istiyordu. Dahiliye Nezareti ise Maliye Nezaretine durumu ileterek çözüm ve neticesinin bildirilmesini istedi.[31] Tütün Rejisi Komiserliği, İzmit Tütün Reji Nezareti'ne bu konuda gerekli tebligatı yapmış, elinde men edilmiş ve miri silahları bulunanların hükümete teslimini istemiştir, teslim etmeyenler kimlerse bunların bildirilerek görevden alınacaklarını ifade etmiştir.[32]

Meşrutiyetin ilk yıllarında asayiş problemleri yaşayan İzmit Sancağı, askeri açıdan kendi bölgesindeki asayişi sağlayabilecek durumdaydı. İzmit Sancağı Birinci Kolordu Kumandanlığı içerisinde Bursa Redif Fırkası'nın üç taburunu ihtiva ediyor, 2. İzmit Livası İzmit, 3. İzmit Alayı İzmit, 1. Tabur İzmit, 2. Tabur Adapazarı, 4. Tabur Karamürsel'de bulunuyordu.[33] 31 Mart olayı günlerinde İstanbul'un asayişi için bu bölgeden batıya asker kaydırılmış, daha sonraki günlerde aynı duruma İzmit ve çevresi düşünce Hareket ordusundan bazı birlikler İzmit ve çevresine getirilmiştir.

Bu yıllarının İzmit açısından en önemli problemlerinden birisi de sıtmadır. Sıtma, şehrin coğrafi durumundan kaynaklanan ve bir türlü çözüm bulunamayan önemli bir hastalıktır. İstanbul basınına da sık sık konu olan İzmit'in bu sağlık problemi şehir etrafındaki bataklıkların kurutulmasıyla ancak mümkün olabilmiş, hemen hemen her mutasarrıf bu bataklıkların kurutulması için gayret sarf etmiştir.[34] Bu hastalık dışında şehirde çok önemli bir sağlık problemine rastlanmamakta olup ülkenin genelinde görülen hastalıklar bu sancak dâhilinde de yaşanmaktadır. Çiçek hastalığı, frengi ve kolera ülkenin genel problemidir ve bu bölgede de bu hastalıklara rastlanılmaktadır. Dahiliye Nezareti tarafından Selanik, Aydın vilayetlerine ve İzmit Mutasarrıflığı'na 14 Kasım 1909'da tarihinde gönderilen bir yazıda livadaki çiçek hastalığına karşı masrafları belediye sandığından karşılanmak üzere ne kadar aşıcı ve doktorun gerekli olduğunun bildirilmesi, oluşturulan sıhhi heyetle işin tespit edilmesi, belediye sandığı masrafı karşılayamazsa hemen masrafın bildirilmesi

27 BOA. DH. MKT. 2899/19.
28 BOA. DH. MKT. 2914/16.
29 Ağustos 1909. BOA. DH. MKT. 2823/97.
30 BOA. DH. MKT. 2855/10.
31 BOA. DH. MKT. 2830/25.
32 BOA. DH. MKT. 2855/10.
33 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, s. 110.
34 *Tasvir-i Efkâr*, 16 Teşrin-i evvel 1325 (29 Ekim 1909), No: 143.

isteniyordu. Hastalık Aydın ve Edirne vilayetlerinde yayılsa da İzmit Mutasarrıflığı dâhilinde yaygın bir çiçek hastalığı olmadığı yapılan araştırmalardan anlaşılmıştı.[35] Şehirde frengi hastalığı için bir araştırma yapılmış, hastaların sayısı ve isimleri çıkarılarak bir liste hazırlanmıştır. Bu araştırmalardan sonra livada frengi seyyar tabipliğine bağlı otuz yataklı bir hastanenin kurulmasına karar verilmiştir.[36] Frengi dışında diğer bir bulaşıcı hastalık da koleradır. Kolera salgını Osmanlı Devleti'ni ve başkenti sardığı dönemlerde İzmit de bundan etkilenmiştir. 1912 yılına ait halk sağlığı raporlarında İzmit'te 7 hastadan iki kişinin bu hastalıktan öldüğü görülmektedir. Bu rakam hastalığın bu şehirde çok azaldığını göstermektedir.[37]

Sağlık açısından insanların hayatını en çok ilgilendiren ve salgın hastalıkların kaynağı olan suydu. Uzak mesafeden İzmit'e akan Hasan Paşa Suyu şehrin ana kaynaklarındandı ve borularla şehre taşınıyordu. Bu suyun çoğu mahallerde üstü açık olduğundan, içine birçok yabancı madde karışıyor ve bu durum halkın sağlığını olumsuz yönde etkiliyordu. Bu suyun demir borularla isalesi masrafını temini için Mutasarrıf Cemal Bey zamanında vesileler aranmıştı. Bu su kaynağı dışında İzmit'e dört-beş saat mesafede aynı adı taşıyan bir dağdan çıkan Çenesuyu da tat ve içerik olarak birinci derece memba sularındandı. Daha sonraları feshinden dolayı küçük bir fıçısı beş-altı kuruşa satılmakta ve çoğu halk bu nimetten istifade edememekteydi. Ayrıca İzmit'in ihtiyacından fazlası ihraç edilmekteydi. Yine Mutasarrıf Cemal Bey zamanında İzmit'te satılacak kısmı herkesin alabileceği bir fiyata indirilerek demir borularla deniz sahilinde bir depoya taşınması için müteahhitlerle gerekli görüşmeler yapılmıştı.[38]

İzmit'te sosyal ve kültürel açıdan ele alınması gereken konulardan birisi de eğitim alanındaki çalışmalardır. Meşrutiyet idaresi ile yeni bir anlayış ortaya konulduğundan bu anlayışın yeni nesillere aktarılması ve kanun-ı esasinin, eşitliğin, hürriyetin tanıtılması gerekliydi. Bu yüzden eğitim ön plana çıkan konuların başında geliyordu. Bu dönemin mutasarrıf raporlarında göze çarpan bir gerçek de bu yöneticilerin meşrutiyet anlayışının yerleşmesi için eğitim alanında yaptıkları çalışmalardır. İzmit bağımsız mutasarrıflık olduktan sonra maarif idaresi kurulmuş, ancak müdürlük başka bağımsız mutasarrıflıklar gibi görevi idadi mektebi müdürüne havale edilmişti. Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitime verilen önemin neticesi olarak emlak-i hümayunda bir ibtidai mektep, 1884'te de vilayet idadisi açılmıştır.[39] Meşrutiyetin ilanından sonra İzmit şehrinde yetim çocuklar için yardım ile yeniden bir mektep inşası kararlaştırılarak mutasarrıf başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Muallimleri memurlardan olmak üzere hükümet dairesinde polisler için bir mahalli mektep tahsis olunup mevcut polislere eğitim verilmesine başlanmıştır.[40] İzmit livasında 1913 yılı itibariyle 45 genel, 6 özel okul vardı, genel okullarda 57 erkek, 15 kadın, özel okullarda 8 erkek, 3 kadın öğretmen vardı. Aynı yıl ibtidai mekteplerde 7.760, tali mekteplerde 191, toplam 7.951 öğrenci vardı. Meşrutiyetin ilanından sonra da İzmit'e bir idadi açılmıştır. Ayrıca idadilerden birisinin sultaniye çevrilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.[41]

Ülkedeki eğitim kurumları ve öğrenci oranının üzerinde bir sayıya sahip olan İzmit'te eğitim idarecilerinden bazen şikâyetler oluyordu. Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Ocak 1909 tarihli bir telgrafta, Zahire Tüccarı Elhac Ali, Kereste Tüccarı Hasan, Meşayihten Mehmed, Ulemadan Ahmed, Fersab Hasan, İzmit idadi Mektep Müdürü'nden (aynı

35 BOA. DH. MUİ. 18-2/24.
36 BOA. DH. MKT. 2649/54; 2782/82.
37 *Public Health Reports (1896-1970)*, vol. 27, No: 51 (December 20. 1912), s 2169.
38 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-4.
39 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991, s. 40, 87, 126.
40 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-1:22-9.
41 Mustafa, Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996, s. 299-300, 315, 328.

zamanda Sancak Maarif Müdürü'dür) şikâyetçi olmuşlardır. Müdürün bir türlü avcılığı terk etmediğini ifade eden eşraf, "Dün Cuma tatili bugün de avcılık tatili vardır. Şimdi etfal-i vatan kahvede sokaklarda, müdür bey arkasında köpek, elinde tüfek ormanlarda geziyorlar. Bugün müntehi sınıfa iki ders vermekle ve mektebin umur-ı inzibatiyesini temin ile mükellef iken tatil-i vazife etmesi nazar-ı dikkati calib ve niyaz-ı aleyh (?) evladımızın devam-ı cehaletlerini mucib olduğundan azliyle icab-ı muadeletin icrasını hasbelvaye istida ediyoruz." diyorlardı. Bu şikâyet 24 Şubat 1909'da İzmit Mutasarrıflığına iletilerek bu konuda araştırma yapması ve neticesinin bildirilmesi istenmişti.[42] Ancak bu şikâyetlerden bir netice alınamamıştı.

Mahkemeler ve tapu dairelerinin çalışmaları bütün ülke genelinde olduğu gibi sancak dâhilinde de yolunda değildir. Memur eksikliği, sistemsizlik ve rüşvet sancağın adalet işlerindeki temel sorularıdır.[43] İdari açısından bir diğer sorun da bazen sancak dâhilinde dolaşan yabancılar olmuştur. Rusya Eski Eserler Cemiyeti azasından Mösyö Kolanski (Dimitri Dolaşlı) ile tercümanı Karadağ tebaasından Dimitri, Şile yoluyla Kandıra'ya gelerek Kefken İskelesine gitmişler ve oradan Adapazarı, İzmit ve Bursa'ya gidecekleri haber alınmıştı. Bunlara Bursa havalisinde gezi ve inceleme yapmaları için izin verilmişti. Bunların Bursa dışında Karadeniz sahillerinde dolaşmaları ve bazı yerlerin resimlerini çekmeleri doğru bulunmamış (30 Eylül 1908), Harbiye Nezareti 19 Ekim 1908'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda İzmit Kumandanlığından bu bilginin geldiğini ifade ederek gerek başka devletlerin gerekse Osmanlı tebaasından hiçbir kimsenin Sakarya Nehri ile Çatalca arasındaki arazide harita alınmasına müsaade edilmemesini istemiştir. Bu uyarılar aynı şekilde İzmit, Hüdavendigar, Şehremaneti, Çatalca merkezlerine iletilmiştir.[44] İstanbul ve boğazlar stratejik açıdan önemli görüldüğünden yabancıların bu bölgenin coğrafi açıdan incelenmesine müsaade edilmemişti, bu tedbirlerin yerinde olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasındaki gelişmeler sırasında görülecektir.

Sosyo-ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip olan İzmit Sancağı, Meşrutiyetin ilan edilmesiyle yeni gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler her açıdan şehrin durumunu etkilemiştir. Ele aldığımız iki yıllık süre içinde İzmit'te mutasarrıflık görevinde beş farklı isim görev yapmıştır. Musa Kazım Bey(1895-1908), Cemal Paşa (İzmit Redif Komutanı vekâleten) (Ağustos-Eylül 1908), Ali Seydi Bey (Eylül 1908- Nisan 1909), Osman Paşa (Haziran1909-1910) ve Cemal Bey (1910-1911). Meşrutiyet ilan edildiğinde mutasarrıflık görevinde Musa Kazım Bey bulunuyordu. Particilik bu dönemde şehirde bir kaos ortamı meydana getirdiyse de iki yıl içinde bu sıkıntılar çözülmüş, İzmit'te kurulan yeni İttihat ve Terakki Fırkası merkezi ile çalışmalar yoluna konulmuştur.[45]

Sancaktaki siyasi gelişmeler ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan bu konuya fazla değinmeden sonuç olarak şunlar ifade edebiliriz, İzmit Sancağı XX. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti içinde iktisadi ve siyasi yönden önemli bir konuma sahiptir. Sancağın stratejik konumu, arazinin verimli olması, göçlerle insan yoğunluğunun artması, demiryolu ve deniz ulaşım imkânlarının gelişmesi bölgenin iktisadi gelişiminin başlangıcı olmuştur. Bu gelişim süreci cumhuriyetle birlikte daha hızlı bir yükselişe geçerek günümüzdeki parlak konumuna gelmiştir.

42 BOA. MF. MKT. 1102/54.
43 BOA. DH. MUİ. 114/64, lef. 22-8.
44 BOA. DH. ŞFR. 405/52; DH. MKT. 2641/39.
45 Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit, 1945, s. 206-222.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Evrakı Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Dahiliye Nezareti Evrakı Mektubi Kalemi(DH. MKT)

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MUİ)

Dahiliye NezaretiMuamelat Belgeleri (DH. TMIK.M).

Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Meclis-i Vükela Evrakı (MV)

Diğer Kaynaklar

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, 1999.

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Kısm-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiyye, İstanbul, 1313/1897, s. 63-64.

Ergün, Mustafa, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population (1820-1914)*, Wisconsin, 1985.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.), Devre: 1, cilt. 1, 4.

Public Health Reports (1896-1970), vol. 27, No: 51 (December 20. 1912).

Tasvir-i Efkâr, 16 Teşrin-i evvel 1325 (29 Ekim 1909), No: 143.

Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniyenin 1329 senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, Dersaadet, 1332.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, İstanbul, 1323/1907.

Yüce, Rıfat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit, 1945.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BAŞLARINDA İZMİT SANCAĞI'NDA ASAYİŞ

Kurtuluş DEMİRKOL*

Giriş

24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilan edilmesi Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Adalet, hürriyet ve eşitlik sloganlarıyla iktidarı ele geçiren İttihatçılar kendilerini adeta özgürlük savaşçısı olarak görüyorlardı. İttihatçıların mücadelelerinin gereği olarak çıkardıkları aflar, getirdikleri özgürlük ortamı ve yeni dönemin getirdiği otorite boşluğu aynı zamanda bir anarşi ortamını da doğurmuştur. İzmit Sancağı Dersaadet'e olan yakınlığı, çoklu etnik ve dini yapısı ile bu ortamın en rahat izlenebileceği bölgelerden birisidir. Sancakta gerçekten ciddi bir asayiş sorunu olup olmadığı, güvenlik kuvvetlerinin nitelik ve nicelik olarak yeterliliği cevabını aradığımız sorulardandır. İşlenen suçların cinsi bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı hakkında bize ipuçları vereceğinden yine cevabını aradığımız sorulardandır. Yine dönemin başlarında farklı etnik ve dini grupların üyelerinin işlediği suçların kendi cemaatleri içinde mi gerçekleştiği yoksa cemaatler arası bir çatışmanın mı olduğu bizim için önemli sorulardandır. Özellikle son soruya vereceğimiz cevap Meşrutiyet'in getirmeye çalıştığı "Osmanlıcılık" fikrinin İzmit örneğinde ne kadar karşılık bulduğuna verilecek cevaplardan biri olabilir.

İdari Yapı ve Nüfus

İzmit Sancağı XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı idari sistemi içinde bir mutasarrıfın yönetiminde bağımsız bir sancak olarak yapılandırılmıştı. 25.000 nüfusa sahip İzmit Sancağı, mutasarrıflığın merkezi idi. Karamürsel, Adapazarı, Sapanca ve Geyve ise sancağa bağlı kazalardı[1]. II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında ise idari yapı değişmiş mevcut kazalardan Sapanca bu özelliğini kaybetmiş, Kandıra ve Yalova sancağın yeni kazaları olmuştu. 1906-1907 nüfus sayımına göre İzmit Sancağı'nın toplam nüfusu 290.517 idi. Nüfusun Osmanlı millet sistemine ve cinsiyete göre dağılımı ise şöyleydi: 104.290'ı erkek 96.270'i kadın olmak üzere Müslüman nüfus 200.560 kişiydi. Müslümanlardan sonra en kalabalık nüfus Ermenilere aitti. 26.125 erkek ve 25.140 kadın Ermeni'nin yanı sıra ayrıca 214 erkek ve 188 kadın olarak Ermeni Katolikler vardı. Buna göre toplam Ermeni nüfusu 51.667 idi.Üçüncü sırada ise Rum nüfus vardı. 18.605 erkek, 17.261 kadın Rum vardı. Bunun yanında 1 tanede erkek Rum Katolik vardı. Buna göre toplam Rum nüfusu 35.867 kişiydi. Dördüncü sırada ise 927 erkek 889 kadın toplam 1.816 kişilik nüfuslarıyla Protestanlar

* Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi Bölümü, e-mail: kdemirkol@gyte.edu.tr

1 Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası, 20. Yüzyıl Başları,* Hazırlayanlar: Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 111.

vardı. Yahudilerin toplam nüfusu ise 171'i erkek ve 170'i kadın olmak üzere 341 kişiden ibaretti. Bu nüfuslara 120 erkek ve 114 kadın nüfusuyla yabancı uyrukluları ekleyebiliriz. Öte yandan 1 Bulgar, 10 Katolik Latin, 3 Süryani, 8 Keldani vardı[2]. Görüldüğü üzere 1906-1907 nüfus sayımına göre nüfusun ezici çoğunluğu Müslümanlara aitti. Kazalar arasında ise en kalabalık nüfus 97.425 kişi ile Adapazarı Kazası'na aitti. İkinci sırada ise 65.589 kişilik nüfusuyla İzmit merkez kazası gelmekteydi. Merkez kazanın nüfusunda göze çarpan en önemli özellik 21.539 kişilik nüfuslarıyla sancak içerisinde Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları yer olmasıydı. Merkez kazada Müslüman nüfusun 37.290[3] olduğu göz önüne alınırsa Ermeni nüfusu daha anlamlı hale gelmektedir.

Tebliğimizin konusunu İzmit Sancağı merkez kazası olarak planlamış olsak da bazı suçların özelliklerinden dolayı sancağa bağlı kazaları yer yer tebliğimizin içine aldık. Öte yandan bazı suç cetvellerinin sancağın tamamını kapsaması yine bizi bazı noktalarda merkezin dışına çıkmaya mecbur etmiştir.

İmparatorluk Genelinde Asayişsizliğin Nedenleri

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hemen sonrasında İttihatçıların ilk icraatı Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını kapsayan genel bir af çıkarmak olmuştu. İttihatçıların mücadelesinin temelini özgürlük fikri oluşturduğu için ilk olarak bu alanda harekete geçilmişti[4]. Zorunlulukların şekillendirdiği bu affın hikâyesi oldukça ilginçtir. Meşrutiyet'in ilan edildiği tarih olan 24 Temmuz 1908'de çıkarılan af ilk başta sadece Makedonya hapishanelerindeki siyasi suçluları kapsıyordu. Esasen hükümet o günlerde Makedonya'da otoritesini tamamen kaybetmişti. Mahkûmlar zaten serbest kalacaklardı. Hükümet bu durumun gerçekleşmesini beklemeden affı çıkararak en azından işi resmi hale getirmek ve küçük düşmekten kurtulmak istemişti. Fakat af sadece Makedonya'da bulunan siyasi suçluları kapsadığı halde Rumeli'de bulunan bütün suçlular zorla hapishanelerden çıkmışlardı. Aynı durum Anadolu'ya yansımış olsa da ilk etapta Anadolu'da kuvvet kullanılarak işin önü alınmıştı. Fakat daha sonra Harbiye ve Bahriye nazırları bu iş için kuvvet ayıramayacaklarını söylemiş ve 29-30 Temmuz 1908'de ülke genelinde bütün mahkûmlar serbest bırakılmışlardı[5]. Görüldüğü gibi tamamen zorunlulukların şekillendirdiği bu af önceleri yalnızca Makedonya hapishanelerindeki siyasi suçluları kapsarken, sonra cezasının üçte ikisini tamamlayan tüm mahkûmları kapsamı altına almış ve nihayetinde üçte iki kapsamına girmeyen mahkûmlar için yapılan protestolar sonucu genel affa dönüştürülmüş, bunun üzerine bütün hapishaneler boşalmıştı[6].

Hapishanelerin boşalması beraberinde büyük bir sorunu getirmişti: Asayişsizlik. Yukarıda anlattığımız genel af kapsamında mahkûmlar serbest bırakılırken onlar, ıslah-nefs ya da başka bir deyişle suç işlemekten pişman olup artık suç işlemeyeceklerine kanaat getirildiği için değil mecburiyetten salıverilmişlerdi. Dolayısıyla artık sokaklarda serbestçe dolaşan ve her an için suç işleme potansiyeline sahip birçok insan vardı. Nitekim boşalan hapishanelerin kısa süre sonra tekrar dolması sabık suçluların tekrar suç işlediklerini bize ispatlar. Öte yandan Meşrutiyet'in getirdiği otorite boşluğu da yine asayişsizliğin önemli nedenlerindendir.

2 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 206-207.
3 Karpat, a.g.e., s. 204.
4 Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 3 Sayı 5, Kış 2009, s. 42-43.
5 Yusuf Hikmet Bayur (1940), *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 1, Kısım 2, İstanbul, s. 241.
6 İlkay İleri (2005), "Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları ve Genel Af", *OTAM*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 17, s. 6.

İzmit Sancağı'nda Asayiş Ortamı

Yukarıda anlattığımız asayişsizlik ortamı kendisini İzmit Sancağı'nda da göstermişti. Öyle ki 1910 yılının ortalarında İzmit Sancağı'nda sadece köylerde değil kasaba merkezlerinde dahi ahali tabanca, tüfek ve bıçak ile dolaşmaktaydı. Halkın çoğu askeri bir tüfek olan martini taşımaktaydı. İzmit ahalisinin bu kadar rahat silah taşımasının sebebi bu işe mani olması gereken devlet görevlilerinin gösterdiği gevşeklikti. Suça bulaşmayan namuslu insanlar ise bu durumdan en çok mağdur olan kesimdi. Hâlbuki öteden beri ahalinin silah taşıması yasaktı. 7 Temmuz 1910 tarihinde İzmit ve Çatalca sancakları mutasarrıflıklarına ahalinin elindeki silahların kati suretle toplatılması için gerekli talimat Dâhiliye Nezareti tarafından verilmiş ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bilgilendirilmişti. Harbiye Nazırı da katiyetle silahların toplatılmasını istiyordu. Nitekim idâre-i örfiyyece çap ve sistemi tahdîd edilmiş olan silahların dışında kalanların tamamının toplatılması için çalışmalar başlatılmış ve İzmit Sancağı'nda silahların bir kısmı toplanmıştı[7]. Böylelikle II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayan aşırı serbestliğe karşı önlemler alınmaya başlanmıştı. Esasında 31 Mart Olayı'ndan sonra meclisten geçen yasaların Anayasa değişikliği ile ilgili olanların dışındakilerin tamamı 1908 Devrimi'nin getirdiği aşırı serbestliği kısmen de olsa kısıtlayıcı kanunlardı. Nitekim Mayıs 1909'da meclisten geçen "Serseriler ve Zanlı Kişiler İle İlgili Kanun" konumuzla ilgili olarak kişisel eylemleri kısıtlıyordu. Çıkartılan diğer kanunlar ile birlikte adı geçen kanunun ortak amacı ise 31 Mart Olayı olarak adlandırılan karşı devrimin tekrar etmesini önlemekti[8]. Burada özellikle belirtmemiz gerekir ki İzmit Sancağı İstanbul Vilayeti ve Çatalca Sancağı ile birlikte idâre-i örfiyyenin yani sıkıyönetimin olduğu bölgenin sınırları içindeydi. 2 Ekim 1877 tarihli İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne göre ahalinin silah ve cephanesini toplamak gerekmekteydi[9]. Dolayısıyla İzmit Sancağı'nda silahların toplatılması her ne kadar masum insanların mağduriyetini gidermek amacı taşısa da bir o kadar devletin güvenliği için de önemli ve gerekliydi.

Yine II. Meşrutiyet'in getirdiği sorunlardan biri İttihatçıların, yolculuk yapanların -bu yolculuk köyden kasabaya ya da kasabadan kasabaya da olabilirdi- emniyet müdürlüğünden almak ve seyahat esnasında yanlarında bulundurmak zorunda oldukları "mürur tezkeresi" isimli belgeyi yürürlükten kaldırmış olmalarıydı. Bu durum imparatorluk geneli ile birlikte İzmit Sancağı için de beraberinde ciddi sorunlar getirmişti. İzmit Sancağı'na dışarıdan gelenlerin kimliklerini tespit etmek oldukça güçleşmişti. Artık mürur tezkeresi olmadığından insanların nüfus cüzdanları kontrol edilerek suçlular tespit edilmeye çalışılacaktı. Sorun tam da buradan çıkıyordu. Çünkü seyahat edenlerin önemli bir kısmı nüfus cüzdanlarını yanlarında taşımıyordu. Dolayısıyla kanun kaçakları Meşrutiyet idaresinin lütfettiği bu serbestlik ortamından dolayı ortalıkta rahatça dolaşmaktaydılar. Eğer bu suçlular birileri tarafından ihbar edilmezse yakalanmaları artık tesadüflere kalmıştı. İzmit Sancağı adına Polis Başkomiseri Hüseyin Neşet sorunun giderilmesi için seyahate çıkan herkesin nüfus cüzdanlarını yanlarında bulundurmalarını ve nerede konaklamış olurlarsa olsunlar hüviyetlerine ait bir pusulanın bir bekçi aracılığı ile en yakın polis dairesine gönderilmesi için gerekli kanuni düzenlemenin yapılmasını Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden istiyordu. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü bu şikâyeti sadece İzmit Sancağı'ndan almamıştı. Diğer vilayet ve sancaklardan da benzeri şikâyetler gelmişti. Müdüriyet tüm şikâyetlere rağmen acele etmiyor, ancak ilerleyen zamanlarda bu konuda bir düzenleme yapmayı planları arasına alıyordu[10]. Dolayısıyla dönemin başlarında sancakta güvenlik

7 BOA. DH.MUİ. 7-5/17, 29 Recep 1328-6 Ağustos 1910
8 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 6. Basım, İstanbul 2004, s. 84-85.
9 Osman Köksal, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 12, 2001, s. 162-163.
10 BOA. DH.EUM.THR. 50/67, 17 Ramazan 1328-22 Eylül 1910

kuvvetleri masum insanlarla suçluları ayırt edemedikleri gibi suçlular toplum içinde rahatlıkla dolaşmaktaydılar.

Güvenlik Kuvvetleri

Asayiş, güvenlik ya da suç denilince bütün bu alanların başat rolü bir tarafta suçluya diğer tarafta ise güvenlik kuvvetlerine aittir. Şehir ve kasabalarda güvenlik kuvvetleri denilince ise akla ilk gelen polistir. 1909 yılı sonlarında İzmit Sancağı'nda herhangi bir asayiş sorunu ortaya çıktığında polislerin olaya müdahalesini zorlaştıran önemli bir sorun vardı. Polis kuvvetleri topluca hükümet konağında beklemekteydiler. Kendilerine ait müstakil bir karakolları yoktu. Hükümet konağı ise deniz kenarında başka bir deyişle sahildeydi. Dolayısıyla şehrin merkezine nispeten uzak bir yerdeydi; hatta İzmit'in kenarında sayılabilirdi. Gelişen herhangi bir olağanüstü olayda polisin haber alması ve olaya müdahil olması oldukça vakit alıyordu. Bu da telafisi mümkün olmayan mağduriyetlere yol açabilirdi. Aynı durum altı-yedi bin haneye sahip Adapazarı Kazası için de geçerliydi. İzmit Mutasarrıflığı bu durumu ortadan kaldırmak için hiç olmazsa İzmit'in merkezinde iki yine Adapazarı Kazası'nda iki ayrı binanın kiralanarak karakol olarak kullanılması için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden gerekli izinleri ve hâlihazırda var olan iki bin yüz seksen kuruşun sarfı için izin istiyordu. Müdüriyet gerekli izinleri veriyordu[11]. Böylece önemli bir sorun aşılmış oluyordu. Burada dikkat çeken nokta mali durumdan dolayı yeni karakolhaneler inşa etme yerine sorunun kiralık yapılarla çözüm yoluna gidilmesidir. Dönem içinde bu sadece karakollar için değil diğer resmi binalar için de görülen bir uygulamadır.

Polislerin yer sorunu halledilmişti. Fakat tek sorun bu değildi. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nde kasaba ve şehirlerde emniyetin sorumlusu polisler idi. Tabi olarak İzmit Sancağı'nda emniyet ve asayiş işleri polisin sorumluluğu altındaydı. Fakat polis sayısı tek başına sancağın güvenliğini sağlayabilecek düzeyde değildi. Bu boşluk jandarma kuvvetleri ile gideriliyordu. Asıl yetki ve sorumluluk polise aitti. Jandarma, polis kuvvetlerinin yardımcısı pozisyonunda idi. İzmit Sancağı merkezinde geceleri sancağın asayişi için polislerin devriye çıkması gerekiyordu. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi polis sayısı yetersiz olduğu için jandarmanın desteğine ihtiyaç vardı. Sancakta yanlarında polis olmadığı halde jandarmalar geceleri devriye çıkıyordu. Bu durum bazı rahatsızlıklara sebep olmuştu. Jandarmalar kanuna uygun olmayan bir şekilde tutuklamalar yapıp bazı şahısları hükümet binasına getirmekteydiler. İzmit Mutasarrıflığı durumu düzeltmek adına artık jandarmaların yanlarında bir polis olduğu halde devriyeye çıkmalarına karar vermişti. Fakat jandarma taburu kumandanlığı bunu kabul etmemişti. Gerekçe olarak ise kanunda açık bir şekilde jandarmanın başlarında bir polis olduğu halde devriyeye çıkmaları gerektiğinin yazmadığı söyleniyordu. Fakat mutasarrıflık aksi bir durumun da yazmadığına dikkat çekerek ve jandarmanın polisin yardımcı kuvvetleri olduğunu vurgulayarak jandarmaların başlarında bir polis olduğu halde devriyeye çıkmasına karar veriyordu[12]. Polis sayısının yetersizliği böylelikle telafi edilmiş oluyordu. Fakat jandarma sayısı yeterlimiydi? Her ne kadar İzmit sancağı merkezinde polis sayısının yetersizliği jandarma takviyesi ile çözülmüş olsa da esasında jandarma sayısı da istenilen düzeyde değildi. İzmit Sancağı genelinde 121'i piyade, 122'si süvari olmak üzere toplam 243 jandarma vardı. 16'sı piyade, 7'si süvari olmak üzere toplam 23 kadro daha vardı fakat bu kadrolar boştu[13]. 1906-1907 nüfus sayımına göre sancağın toplam nüfusunun 290.517 kişiydi[14]. Buna göre sancakta yaklaşık olarak 1.196 kişiye 1 jandarma düşmekteydi. Aşağıda da anlatacağımız gibi bu sayı yeterli

11 BOA. DH.EUM.MH. 9/14, 16 Zilkade 1327-29 Kasım 1909
12 BOA. DH.EUM.EMN. 92/7, 10 Şevval 1329-4 Ekim 1911
13 BOA. DH.MUİ. 1-8/15, 21 Safer 1328-4 Mart 1910
14 Karpat, a.g.e., s.207

değildi.

Sancaktaki kolluk kuvvetlerinin yardımcı pozisyonunda olan jandarma kuvvetleri sancak geneli için sayısal olarak yetersiz oldukları gibi yaptığı kötü muameleden dolayı da sık sık şikâyet konusu oluyorlardı. Örnek bir olay olarak zahire tüccarından Hacı Ali Rıza Bey'in oğlunun jandarma tarafından darp edildiğine dair şikâyetini verebiliriz. Mülkiye Müfettişi Naci Bey'in yaptığı tahkikata göre gerçekten Hacı Ali Rıza Bey'in oğlu bir jandarma onbaşısı tarafından polis karakolunda darp edilmişti. Nitekim karakoldaki polisler bu konuda bir zabıt tutmuş, adı geçen onbaşı bu zabıtla müdde-i umumiliğe sevk edilmiş ve 15 gün hapse mahkûm edilmişti. Jandarma onbaşısı burada zanlıyı darp ettiği gibi polis memurlarına da hakaret etmişti. Nitekim bu durum hakkında da bir zabıt tutan polisler konuyu yargıya intikal ettirmişti. Bu olay her ne kadar münferit olsa da hakaret ve darp gibi şikâyetlerden dolayı mahkemeye sevk edilen bazı jandarmalar vardı ve çoğu da yapılan yargılamaların sonucunda ceza almışlardı[15]. Şikâyetlerin polislere yönelik olarak değil de jandarmaya yönelik olması jandarmaların nitelik olarak da istenilen seviyede olmadığını göstermektedir. Diğer yandan hem anlattığımız bu olayda polislerin jandarma aleyhine zabıt tutması hem de yukarıda anlattığımız jandarmaların başlarında bir polis olmadığı halde devriyeye çıkmak istemeleri gibi olaylar polis ile jandarma arasında bir sürtüşme olduğunu göstermektedir. Jandarmaların esas sorumluluk alanlarının köy ve kırsal alanlar olması[16] şehir ve kasabalarda polislerin yardımcı pozisyonunda olmaları bu çatışmanın sebebi olabilir. Yine aynı nedenden dolayı asıl sorumluluk alanlarının dışına çıkmış olan jandarmalar yardımcı pozisyonda oldukları görev alanlarına uyum sorunu göstermiş olabilirler.

Suçlular ve Suçlara Örnekler

Dolandırıcılar, Eşkıyalar ve Kaçakçılar

Dönemin başlarında toplu olarak yapılmış iki dolandırıcılık olayı görüyoruz. Birinci dolandırıcılık olayının mağduru İzmit'in Serdivan köyü ahalisidir. Remzi ve Servet Şevki isimli iki şahıs köy halkından toplam 300 kuruş dolandırmıştı. Dolandırıcılardan Remzi İstanbul'da yakalanmış ve İzmit'e yollanmıştı[17]. İkinci olayın mağdurları ise İzmit merkez Sancağı'nın bazı sakinleri idi. Reji memurlarından Hristaki oğlu Miltiyadis ile Hasköy sâkinlerinden Ardaş kendilerini cemiyyet me'mûru ve muallim olarak tanıtarak İzmit ahalisinden bir kısım insanları dolandırıp İstanbul'a kaçmışlardı. Yapılan tahkikatta anlaşılmıştır ki esasında suçlulardan kendisini Hasköylü olarak tanıtan Ardaş Hasköylü olmadığı gibi serseri takımındandır ve ikametgâhı dahi belli değildir[18]. Her iki olayın ortak noktası dolandırıcıların işledikleri suçun ardından İstanbul'a kaçmalarıdır. İstanbul'un günümüzde olduğu gibi o dönem de ülkenin en kalabalık şehri olması ve İzmit'e yakınlığı da düşünülürse bu kaçışlar daha anlamlı hale gelmektedir. Dolayısıyla iki olayında faillerinin yakalanması için İstanbul Polis Müdürlüğü'ne müracaat edilmişti.

Eşkıyalık ve silah kaçakçılığı yine dönemin başlarında sancakta görülen ve çok yoğun olmayan suçlardandı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eşkıyalık hareketleri bir yüzyıl[19] öncesine nispeten daha azalmıştı. İzmit ve Kandıra civarlarında dolaşan bir eşkıya çetesi vardı. Bu çete 1910 yılının yaz aylarında Şile civarına tecavüz ediyordu. İzmit civarında bulunan mevcut jandarma ile bu çetenin derdest edilmesi mümkün değildi. Ancak Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mektebi'nin

15 BOA. DH. İD. 76/17, 28 Zilkade 1329-20 Kasım 1911
16 BOA. DH. EUM. THR. 75/35, 14 Rebiülahir 1330-2 Nisan 1912
17 BOA. DH.EUM. 13/7, 8 Zilkade 1327-21 Kasım 1909
18 BOA. DH.EUM.THR. 10/4, 16 Şevval 1327-31 Ekim 1909
19 Atilla Çetin, "Kocaeli ve Hüdavendigar Sancaklarında Eşkıyalık Olayları (18. ve 19. Yüzyıllar)", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Editör: Osman Köse, Samsun 2009, ss. 107-127.

son mezunlarının bir kısmının Şile'ye gönderilmesiyle bu durumun önü alınabilirdi[20]. Bu da gösteriyor ki yukarıda bahsettiğimiz gibi jandarma sayısı yetersizdi.

İzmit'in Değirmenlerarası veyahut Sekbanlar İskelesi'ne kayık ile tüfek kaçırıldığına dair bir istihbarat alınmış ve bu istihbarat gereği bir takım tedbirler alınmıştı[21]. Yine kaçakçılık sancakta yoğun olarak işlenen suçlar arasında değildi.

Dönemin İlk Suç Cetveli

Rumi 1325 yılının Eylül ayını, Miladi 14 Eylül 1909-13 Ekim 1909 tarihlerini kapsayan sancağın cinayet cetveline göre sancak genelinde dokuz adet cinayet suçu işlenmişti. Buradaki cinayet suçundan kasıt günümüzdeki anlamıyla bir insanın hayatına son verme değildir. Suçlar kendi aralarında cinayet, cünha ve kabahat olarak üçe tasnif edilmişti. Buna göre en ağır suçlar cinayet kapsamına girmekteydi. Cinayet olarak adlandırılan suçlardan üçü İzmit Sancağı merkez kazası ve bağlı köylerde gerçekleşmişti. Bu üç cinayetin ikisinin failleri de mağdurları da Müslüman'dı. Merkez de işlenen diğer cinayetin ise faili ve mağduru Ermeni idi. Geri kalan cinayet suçlarının dağılım ise şöyledir: Geyve 1, Kandıra 1, Karamürsel 2, Yolova 2. Adapazarı kazasında ise cinayet suçu işlenmemişti[22]. Cetvelde kazalar ile ilgi çekici nokta şudur; Yalova kazası dışında işlenen suçların failleri de mağdurları da Ermeni idi. Başka bir deyişle sancak genelinde bir ayda gerçekleşen 9 cinayet suçunun 4'ü Müslümanlar geri kalan 5'i ise Ermeniler tarafından kendi dindaşlarına yönelik olarak işlenmişti. Dolayısıyla burada cemaatler arası bir çatışma söz konusu değildir.

1906-1907 nüfus sayımına göre sancak genelinde Müslüman nüfusu 200.560, Ermeni nüfusu ise 51.667 kişiden ibaretti[23]. Müslüman nüfusun Ermeni nüfusunun yaklaşık 4 katı olduğu göz önüne alınırsa en azından bu bir aylık cetvele göre Ermeniler arasında ciddi bir asayiş sorunu vardır diyebiliriz. Nitekim aşağıda bahsedeceğimiz Rumi 1328 yılı Nisan ayına ait suç cetvelinde bulunan tek suçun faili ve mağduru yine Ermeni milletindendir.

14 Mart 1912-13 Nisan 1912 tarihleri arasındaki Rumi 1328 yılı Mart ayına ait İzmit Sancağı merkez kazasına ait cinayet cetveline göre bir ay zarfında kazada iki cinayet suçu gerçekleşmişti. Bunlardan birincisinin faili İzmit'in Hacı Hasan mahallesinden Arap Kazım'dır. Arap Kazım Gekbuze'nin (Gebze) Dişli köyünden Mehmet oğlu Ahmet'e cinsel saldırıda (bu ve bundan sonra cinsel saldırı olarak adlandırdığımız suç cinsi ırza geçme olabileceği gibi tam amacına ulaşamamış bir cinsel saldırı da olabilir fakat ağır suçlar grubuna dâhil edildiğine göre ırza geçme kuvvetle muhtemel gerçekleşmiştir)[24] bulunmuş ve olay günü yakalanmıştı. Diğer olay ise bir katl olayı idi. İzmit'in Bağ köyünden Laz Süleyman, Laz Dursun oğlu Maksud'u öldürmüş ve cinayeti müteakip yakalanmıştı[25]. Görüldüğü üzere cinayet olarak adlandırılan ağır suçlar sınıfındaki bu iki vukuatın failleri ve mağdurları Müslüman olmakla birlikte cinsel saldırı suçunun mağduru bir erkektir. Öte yandan failler işledikleri suçların hemen akabinde yakalanmışlardır.

14 Nisan 1912 ile 13 Mayıs 1912 tarihlerini kapsayan Rumi 1328 yılı Nisan ayına ait İzmit kasabasının merkezine ait bir aylık cinayet cetveline göre meydana gelen tek vukuat olan bir hırsızlık olayının faili de mağduru da yine Ermeni milletindendir. Gece yarısı suçu işleyen fail ertesi gün yakalanmıştır[26].

20 BOA. DH. İD. 112-2/45, 26 Recep 1328-3 Ağustos 1910
21 BOA. DH. İD. 94-2/1, 23 Recep 1330-8 Temmuz 1912
22 BOA. DH.EUM.THR. 91/52, 10 Şevval 1327-25 Ekim 1909
23 Karpat, a.g.e., s.206
24 Suç cetvellerinde eğer suçun mağduru erkek ise "fi-l'i şeni livata" kadın ise "fi-l'i şeni" (kötü fiil) olarak geçen bu suç türü "ırza geçme" anlamına gelmekle birlikte mutlaka "ırza geçme" anlamına gelmez. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1984, s. 319. Dolayısıyla biz de bu suç türünü cinsel saldırı olarak nitelendirdik.
25 BOA. DH. EUM. EMN. 94/9, 23 Recep 1330-8 Temmuz 1912
26 BOA. DH. EUM. EMN. 94/14, 1 Şaban 1330-16 Temmuz 1912

Rumi 1328 yılı Mayıs ayına ait, Miladi 14 Mayıs 1912-13 Haziran 1912 tarihleri aralığını kapsayan merkez kazanın cinayet cetvelindeki tek suç hırsızlıktı. Yukarıdaki suç cetvellerinden farklı olarak hırsızlığın faili Aşçı Çırağı Geyveli Mikail isimli bir Müslümanken mağdurlar ise kasabadan Ermeni bir terzi olan Çakmakçıyan Serupa ve eşi Melidosil idi[27]. Bu suç cetvelinin yukarıdaki diğer üç suç cetvelinden en önemli farkı failin ve mağdurun ayrı milletlere mensup olmasıdır.

Bir sonraki ay olan Rumi Haziran ayının cinayet cetveline göre Miladi 14 Haziran 1912-13 Temmuz 1912 tarihleri arasında merkez kazada 3 tane cinayet suçu vuku bulmuştu. Bunlardan ikisi cinsel saldırı biri ise katl ya da başka bir deyişle öldürme suçları idi. Cinsel saldırı suçunu işleyen birinci kişi Akçığın köyünden Emrullah, suçun mağduru ise aynı köyden Mahmut'un eşi Ayşe idi. İkinci cinsel saldırı suçunun faili Orçun köyünden İbrahim oğlu İsmail mağdur ise yine aynı köyden Eyüp oğlu Muhittin idi. Katl suçunu gerçekleştiren kişi ise Yuvacık köyünden İstepan oğlu Ohannes maktul ise aynı köyden Mıgırdıç idi. Üç suçlu da yakalanmıştı[28]. Görüldüğü üzere bu suç cetvelinde de suçlular ve mağdurlar aynı milletin üyesidirler. Üç cinayet suçunun ikisi Müslümanlar, biri ise Ermeniler arasında gerçekleşmiştir. Cinsel suçların birinin mağduru kadın iken diğerinin mağdurunun erkek olması dikkat çekicidir.

Yukarıda 1912 yılına ait cinayet cetvellerinden verdiğimiz örneklerin dışında 1913 yılına ait elimizde merkez sancağa ait iki cinayet cetveli daha vardır. Bu cetvellerden ilki Rumi 1328 yılının Kanunusani ayına aittir. Miladi 14 Ocak 1913-13 Şubat 1913 tarih aralığını kapsayan bu cinayet cetveline göre merkez kazada iki cinayet suçu işlenmişti. Bunlardan ilki katl idi; Çepni köyünden Emin oğlu Mehmet Şükrü Mustafa oğlu Hüsnü'yü 30 Ocak 1913 tarihinde öldürmüştü. İkinci cinayet suçu ise hırsızlıktı; kasaba merkezinde 31 Ocak 1913 tarihinde Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn'un Doksan Birinci Alayının Üçüncü Taburunun İkinci Bölüğünden Cuma ve Ali Çavuşla Hasan Onbaşı hep birlikte gece yarısı Ermeni milletinden olan Kunduracı Ardaş'ın dükkânını soymuşlardı. Her iki olayda da failler işledikleri suçtan dört gün sonra yakalanmışlardı[29]. Katl suçunun faili de mağduru da Müslüman'dı. Hırsızlık suçunun failleri müslüman oldukları gibi aynı zamanda muvazzaf asker idiler. Suçun mağduru ise bir Ermeni idi.

1913 yılına ait elimizdeki ikinci cinayet cetveli Rumi 1329 senesinin Ağustos ayına aittir. 14 Ağustos-13 Eylül tarih aralığına ait bu cetvele göre dördü katl ikisi cinsel saldırı olmak üzere altı adet cinayet suçu vardır. Dört katl suçunun üçünün faili Ermeni geri kalan bir katl suçunun faili ise Müslüman'dır. Ermeni katillerin kurbanlarının biri Ermeni biri Rum diğeri ise Müslüman'dır. Son katl suçunun ise hem faili hem mağduru Müslüman'dır. Diğer iki cinayet suçu ise "fi-l'i şeni livata" olarak adlandırılan cinsel saldırı suçudur. Bu iki cinsel suçun failleri de mağdurları da Müslüman'dır[30]. Bu cetvele göre de yine nüfuslarına oranla en fazla suç işleyen etnik unsur Ermenilerdir. Diğer cetvellerden faklı olmak üzere üç katl suçu işleyen Ermenilerin kurbanlarının ikisi kendi cemaatleri dışındandır. Cinsel saldırı suçunun ise taraflarının erkek olması yine dikkat çekicidir.

Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında İzmit Sancağı'nda ciddi bir asayiş sorunu vardır. Bunun en önemli nedeni meşrutiyetin getirdiği serbestlik ortamıdır. Öte yandan güvenlik kuvvetlerinin sayısı yetersizdir. Kolluk kuvvetlerinin en büyük sıkıntılarından biri fiziki alt yapının yetersizliğidir. Nitelik olarak polis kuvvetleri ile ilgili bir sıkıntı gözükmese

27 BOA. DH. EUM. EMN. 9/12, lef 12, Temmuz 1328-Temmuz 1912
28 BOA. DH. EUM. EMN. 10/13, lef 2, 5 Ağustos 1328- 18 Ağustos 1912
29 BOA. DH. EUM. EMN. 21/10, lef 16, 9 Mart 1329- 22 Mart 1913
30 BOA. DH. EUM. EMN. 33/8, lef 13, 5 Teşrinievvel 1329- 18 Ekim 1913

de jandarma kuvvetlerinin hem vatandaşlarla hem de polis kuvvetleriyle sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bunun muhtemel sebebi adı geçen dönemde merkezde kolluk kuvvetlerinin yetersiz kalmasından dolayı jandarmaların polise yardımcı kuvvet olarak görevlendirildikleri şehir merkezlerinde hem yeni mesai arkadaşlarına hem de şehir kültürüne gösterdikleri uyum sorunudur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında İzmit Sancağı merkez kazasına ait incelediğimiz altı adet cinayet cetvelinde, adı geçen dönemde katl olarak adlandırılan insan öldürme suçu en fazla işlenen suç çeşididir. Altı cetvelde toplam yedi adet insan öldürme ya da başka bir deyişle katl suçu vardır. İkinci sıradaki suç cinsi ise cinsel saldırı suçudur. Yapılan cinsel saldırı suçları kuvvetle muhtemel ırza geçme ile sonuçlanmıştır. İncelediğimiz cetvellerdeki günümüzde tecavüz olarak adlandırılan bu cinsel suçların toplamı beştir. Fakat dikkat çeken nokta tecavüze uğrayan beş mağdurun dördü erkek, sadece biri kadındır. Üçüncü sırada ise hırsızlık suçu gelmektedir.

İncelediğimiz cetvellerde cinayet olarak adlandırılan bu ağır suçlar Müslümanlar ve Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Nüfusuna oranla en fazla suç işleyen unsur Ermenilerdir. Ermeniler en fazla katl suçunu işlemişlerdir. Ermenilerin öldürdükleri dört kişinin ikisi Ermeni biri Müslüman diğeri ise Rum'dur. Müslümanların ise en çok işledikleri suç cinsi, cinsel suçlardır. Suçun mağduru erkek ise "fi-l'i şeni livata" kadın ise "fi-l'i şeni" olarak adlandırılan cinsel saldırı suçu, incelediğimiz altı adet cetvelde beş kez görülmüş ve bu suçların tamamı Müslümanlar tarafından yine Müslümanlara yönelik işlenmiştir. Yukarıda bahs ettiğimiz gibi mağdurların dördü erkek sadece biri kadındır. Müslümanların işledikleri ikinci sıradaki suç ise katl yani insan öldürmedir. İşlenen üç katl suçunun mağdurları da Müslümanlardır. Son suç olan hırsızlık suçu toplam üç tanedir. Üç suçun ikisi Müslümanlar biri Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Mağdurların üçü de Ermeni milletindendir.

İşlenen suçlar genel olarak cemaatler içinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla dönemin başlarında cemaatler arası bir çatışma söz konusu değildir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (BOA. DH.EUM.)

BOA. DH. EUM. 13/7

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri (BOA. DH.EUM. EMN.)

BOA. DH. EUM. EMN. 94/9

BOA. DH. EUM. EMN. 94/14

BOA. DH. EUM. EMN. 9/12

BOA. DH. EUM. EMN. 10/13

BOA. DH. EUM. EMN. 21/10

BOA. DH. EUM. EMN. 33/8

BOA. DH. EUM. EMN. 92/7

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tahrirat Kalemi Belgeleri (BOA. DH.EUM. THR.)

BOA. DH. EUM. THR. 75/35

BOA. DH. EUM. THR. 91/52

BOA. DH. EUM. THR. 10/4

BOA. DH. EUM. THR. 50/67

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (BOA. DH. İD)

BOA. DH. İD. 112-2/45

BOA. DH. İD. 94-2/1

BOA. DH. İD. 76/17

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (BOA. DH. MUİ.)

BOA. DH. MUİ. 1-8/15

BOA. DH. MUİ. 7-5/17

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Belgeleri (BOA. DH. EUM. MH.)

BOA. DH. EUM. MH. 9/14

Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 6. Basım, İstanbul 2004.

Aslan, Taner, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 3 Sayı 5, Kış, 2009.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, İstanbul 1940.

Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşrev, *Osmanlı Atlası*, *20. Yüzyıl Başları*, Hazırlayanlar: Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.

Çetin, Atilla, "Kocaeli ve Hüdavendigar Sancaklarında Eşkıyalık Olayları (18. ve 19. Yüzyıllar)", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Editör: Osman Köse, Samsun 2009.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1984.

İleri, İlkay, "Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları Ve Genel Af", *OTAM*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2005.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Köksal, Osman, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 12, 2001.

ALMAN İMPARATORU II. WİLHELM'İN HEREKE FABRİKA-YI HÜMAYUNU'NU ZİYARETİ (1898)

Ö. Kürşad KARACAGİL*

Giriş

Türk-Alman ilişkilerinin uzun bir tarihsel geçmişi bulunmaktandır.[1] İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi Prusya'nın yükseliş dönemine rastlarken aynı yıllar ise, Osmanlı'nın gerileme dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, mücadele halinde olduğu Avusturya ve Rusya'ya karşı uyguladığı denge siyaseti çerçevesinde Prusya'ya yakınlaşma gereği duymuştur. Büyük devlet olma mücadelesi içinde olan Prusya ise, Avusturya ve Rusya'nın yayılmasından rahatsız olduğundan yine aynı siyaset çerçevesinde Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini geliştirmiştir. Prusya'nın Osmanlı Devleti'yle sınırları bulunmaması ve Protestan olması gibi sebepler de iki devletin yakınlaşmasında etkili olmuştur.

İki ülke arasındaki ilişkilerde III. Selim döneminin önemli bir yeri vardır. Zira aynı dönemde Prusya, Avusturya'nın Alman siyaseti ve Rusya'nın yayılmacı emellerine karşı başarı kazanmak için aradığı müttefiki Osmanlı Devleti'nin şahsında bulmuştur. Taraflar arasında karşılıklılık esasına dayanan bir antlaşma yapılmasıyla beraber (1790) ilişkiler hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu bağlamda II. Mahmut döneminde1834 yılında Mekteb-i Fünun-ı Harbiye adıyla kurulan okula Prusya'dan öğretmenler getirilmiştir. Bir süre sonra ise, ilk defa olmak üzere Prusya'dan Helmuth Von Moltke başkanlığında bir askeri heyet de Osmanlı'ya gelmiştir.[2] 1871'de Alman milli birliğinin sağlanmasına kadar Prusya ile devam eden ilişkiler, bu tarihten sonra Almanya ile de sürdürülmüştür.

Alman birliği; Danimarka, Fransa ve Avusturya-Macaristan'ı yenerek sağlanmıştır. Birliğin mimarı Otto von Bismarck'tır. 1862'de başbakanlığa getirilen Bismarck Almanya'nın güçlenmesine oldukça önem verdi.[3] Avrupa'nın bu büyük ve önemli geçmişe sahip devletlerini yendikten sonra Almanya'nın bozmuş olduğu dengeleri tekrar sağlama çabası içine girmiştir. Bunun için Almanya'nın menfaatleri gereği dış politikada barışın korunması prensibini benimsemiş ve Şark meselesinde müdahil olmayı ülke çıkarları açısından tehlikeli görmüştür. Bununla beraber Almanya'nın bu dönemdeki Şark siyaseti "pusuya yatmak" olarak da ifade edilmiştir.[4]

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, e mail: karacagil@gmail.com.

1 Kemal Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı,** İstanbul 1985, s. 1-3.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Helmuth Von Moltke, **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar**, (Çev. Hayrullah Örs), Ankara 1960.

3 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1987, s. 206-207.

4 Muzaffer Tepekaya, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", **Türkler**, Cilt 13, Ankara 2002, s. 40-41.

Fakat Almanya, 19. yüzyılın sonlarına doğru bu politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında; gelişmekte olan Alman sanayii ve ülkedeki nüfus artışı ile bunu besleyecek pazar arayışı gelmekteydi. Bir diğer faktörde, II. Wilhelm'in 1888 yılında Alman İmparatoru olmasıdır. Zira II. Wilhelm'in tahta çıkmasıyla birlikte Başbakan Bismarck'la dış politika konusunda yaşadığı görüş ayrılıkları gün yüzüne çıkmıştır. Görüş ayrılıklarından belki de en önemlisi, Bismarck'ın ihtiyat politikasına karşın II. Wilhelm'in Almanya'nın büyük bir devlet olabilmesi için sömürgecilik yapması ve ilişkilerini dünya çapında genişleterek bir dünya politikası (Welt Politik) takip etmesi düşüncesinde olmasıdır.[5]

Bu bağlamda, Alman İmparatoru'nun dış siyasetinde Osmanlı Devleti, büyük ekonomik potansiyele sahip olması ve gelecek vaat etmesi gibi nedenlerle, hedef ülke konumuna gelmişti.[6] Buna karşın Bismarck Almanya'nın doğuya doğru açılma çabalarından memnun değildi. Onun planında sömürge savaşlarına ve Yakındoğu sorunlarına karışmamak vardı. Bu sebeplerden II. Wilhelm'in 1889 senesinde İstanbul'a gitmesine karşı çıkmıştır.[7]

Osmanlı Devleti açısından ise bu dönem, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda yenilgiye uğramanın da etkisiyle, yeni arayış ve girişimlerin yaşandığı bir sürece tekabül eder. Nitekim dönemin padişahı II. Abdülhamid, dış siyasette bu zamana kadar takip edilen İngiliz ve Fransız politikasına karşı Avrupa'da yeni bir güç olarak parlayan Almanya'ya yakınlaşmak siyasetini izlemeye başlamıştır.[8]

II. Abdülhamid ile II. Wilhelm'in uzun seneler devam edecek dostluk ilişkisi, 4 Ağustos 1888'de tahta çıkan II. Wilhelm'i tebrik için yollanmış mektup ve hediyelerle başlamış olup, Alman İmparatoru'nun İstanbul'a (1889) gelmesiyle birlikte giderek sağlamlaşmıştır.[9] Ziyarette kendisine, eşi İmparatoriçe Augusta Victoria, kardeşi Prens Henri ve Bismarck da eşlik etmiştir. İşte böyle bir öneme sahip söz konusu ziyaret, II. Wilhelm'in kız kardeşi Prenses Sophia ile Yunan veliahttı Konstantin'in düğün törenine katılmak istemesinden dolayı tren yolu yerine deniz yoluyla gerçekleşti. Alman İmparatoru ve maiyetindekileri getiren donanma, 2 Kasım'da İstanbul'a gelerek Dolmabahçe önüne demirledi.[10] İstanbul'a gerçekleştirdikleri bu ilk ziyaretlerinde Alman İmparatoru ve eşi; Beyoğlu'nda Protestan Kilisesi, Topkapı Sarayı, Müze-i Hümayun (İstanbul Arkeoloji Müzesi), Sanayi-i Nefise ve Harbiye Mekteplerini, Ayasofya ve Süleymaniye camilerini gezdiler. Bunun yanında İstanbul'da yaşayan Alman vatandaşlarıyla da görüşen II. Wilhelm, Yıldız Sarayı'nda onuruna verilen ziyafetlere de katıldı.[11]

1889 senesindeki ilk ziyaretten sonra giderek yakınlaşan iki ülke arasındaki olumlu ilişkilerin bir sonucu olarak Alman İmparatoru II. Wilhelm,1898 yılında Kudüs ve Suriye'yi de kapsayan ikinci Osmanlı seyahatini gerçekleştirdi. Ziyaret, bir gövde gösterisinin yanında Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzunun geldiği seviyeyi göstermesi açısından da dikkat çekicidir.[12] Bu meyanda II. Wilhelm'in seyahati, 13 Ekim 1898'de Almanya'dan

5 Veli Yılmaz, **Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993, s. 6-7.
6 Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu**, İstanbul 2003, s. 272.
7 R. Uçarol, **a.g.e.**, s. 256-257.
8 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", **Tarih Dergisi**, sayı 32, 1979, s. 481.
9 İlona Bayraktar, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeler", **İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm,** TBMM Milli Saraylar Daire BaşkanlığıYayın No: 53, İstanbul 2010, s.60.
10 Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Yurdumuzu Ziyaretleri", **Hayat Tarih Mecmuası**, sayı 6, Temmuz 1972, s.21.
11 Fatmagül Demirel, **Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler**, İstanbul 2007, s. 33-35 ve 43; B. N. Şehsuvaroğlu, **a.g.m**., s. 27.
12 İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 2006, s. 81.

hareketle başlamıştır.[13] İmparator için İstanbul'da yapılan hazırlıklar ise aylar öncesinden başlamış ve tüm şehir bakımdan geçirilmişti. Hatta konukların ağırlanacağı Şale Köşkü'nde bulunan resimler dahi kontrol edilerek bir kısmı tamir edilmiştir.[14] II. Wilhelm ve eşi Augusta Victoria'yı taşıyan Hohenzollern yatı, 18 Ekim'de top atışları ve halkın coşkulu sevgi gösterileri eşliğinde Dolmabahçe önlerine demirlemiştir.[15]

İmparator ve İmparatoriçe, İstanbul'da bulundukları süre içinde birçok ziyarette bulundular. Nitekim İstanbul'daki ilk günlerinde Alman Büyükelçiliği ile Lisesi ve Teutonia kulübünü ziyaret ettiler.[16] İkinci gün ise, müzeleri gezdiler. Aynı gün İmparatoriçe Victoria, merak ettiği haremi ziyaret ederek Padişah'ın eşleri ve kızlarıyla tanıştı. Üçüncü gün atla İstanbul'u gezen İmparator, II. Abdülhamid ve çeşitli ülke elçileriyle görüşmeler yaptı. Akşam da tiyatro izledi. Dördüncü gün İzmit'e giderek dünyaca ünlü Hereke Fabrikası'nı ziyaret etti. Beşinci gün Padişahın resmi kabulü ve onuruna verilen yemeğe katıldı. Son gün ise, İmparatoriçe Augusta Victoria'nın doğum günü kutlandı.[17] Alman İmparatoru, II. Abdülhamid tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda verilen ziyafetten sonra, 22 Ekim 1898 Cumartesi günü Suriye ve Kudüs'e gitmek üzere Dolmabahçe rıhtımından uğurlandı.[18] 25 Ekim'de Hayfa'ya ulaşan II. Wilhelm Katolik ve Protestan Alman kolonilerinin de bulunduğu bir topluluk tarafından karşılandı.[19]

Alman İmparatoru'nun kutsal topraklarındaki gezisi, Hayfa'dan başlayarak 11 saatlik bir otomobil yolculuyla Yafa ve daha sonra Kudüs'le devam etmiştir. 31 Ekim'de Kudüs'teki Alman kilisesinin (Erlöserkirche) açılışını yapmıştır. Gezi kapsamında Müslüman ve Hristiyanlara ait kutsal yerleri ziyaret etmiştir. Burada, Siyonist oluşumun lideri konumunda bulunan Theoder Herlz ile de görüşmüştür. 9 Kasım'da Şam ve Beyrut'u ziyaret eden[20] İmparator'u taşıyan gemi, 12 Kasım sabahı Almanya'ya dönmek üzere hareket etmiştir.[21]

Alman İmparatoru'nun son ziyareti ise, 1917 senesinde olup I. Dünya Savaşı yıllarına rastlayacaktır. Söz konusu ziyaret, dünya savaşında müttefiki konumunda bulunan Osmanlı Devleti'ne bir nevi moral ziyareti olacak ve İstanbul dışında Çanakkale'yi de kapsayacaktır.[22]

İmparatorun Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nu Ziyareti

Alman İmparatoru II. Wilhelm ve İmparatoriçe Augusta Victoria'nın Hereke ziyaretinin belki de en önemli sebebi, fabrikada üretilen halı ve dokumaların Avrupa'da ün yapmış ve ödüller almış olmasıdır.

Peki, bu fabrika ne zaman ve nasıl kuruldu?

Hereke Fabrikasının kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuyla ilgili olarak kaleme alınan çalışmalarda 1843 senesinde kurulduğu yazmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarında ise, Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nun kuruluşu hakkında bazı bilgilere tesadüf etmek mümkündür. Nitekim Fabrika-yı Hümayunlar Nazırlığı'na getirilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azası Hasan Efendi'nin 6 Şubat 1846 tarihli müzakere suretinde İzmit ve Hereke fabrikalarının "zât-ı şahane asar-ı celilesinden olmak üzere" 3

13 Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kayser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", **Osmanlı Araştırmaları**,S. XXXI, İstanbul 2008, s. 15-16.
14 İ. Bayraktar, **a.g.m**., s. 71-72.
15 İ. Ortaylı,**a.g.e**, s. 96.
16 F. Demirel, **a.g.e**, s. 61-62.
17 İ. Ortaylı,**a.g.e**., s. 96.
18 İ. Ortaylı, **a.g.e**., s. 82-83.
19 Ziyaret için bkz. Ö. Kürşad Karacagil, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)" **İ. Ü. Türkiyat Mecmuası,** Cilt 24, Sayı 2 (Aralık 2014), s. 73-97.
20 Kürşad Karacagil, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", **Gazi Akademik Bakış**, Sayı 12 (Haziran 2013), s.114.
21 K. Karacagil, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu…",s. 90.
22 Ziyaret için bkz. K. Karacagil, "Alman İmparatoru …", s. 111-133.

sene de meydana getirildiği, 13 Aralık 1845 tarihine kadar muhasebelerinin görüldüğü ve imalatının giderek arttığı bilgisine yer verilmektedir. Bu durumda, her iki fabrikanın 13 Aralık 1845'e kadar muhasebelerinin tutulduğu ve 3 senede meydana getirildiği göz önüne alınırsa fabrika inşaatının 1842 senesinde başladığını söyleyebiliriz.[23]

Fabrika, Barutçubaşı Ohannes ile eski Seraskerlerden Rıza Paşa tarafından Hereke köyünün İzmit Körfezi sahilinde, 50 adet pamuklu ve 25 adet ipekli dokuma tezgâhı ile işletmeye açılmıştır.[24] Fabrika'nın günümüze kadar ulaşmayan ilk binasının mimarı, Garabet Balyan'dır. İki ortağın, 1845 senesinde fabrika üzerindeki haklarından Padişah Abdülmecid lehine vazgeçmelerinden sonra fabrikanın mülkiyeti ve yönetimi "Hazine-i Hassa Nezareti" bünyesine geçmiştir.[25]

Hereke Fabrikası'nda, 1850 senesinde, ipekli kadife ve mobilyalık jakarlı kısımlar da açılmıştır. İpek üretimi de yapan tesis, bu şekilde, entegre bir hal almıştır. Fabrika, geçirdiği yangın sebebiyle 1878-1883 yılları arasında üretimine ara vermek zorunda kalmakla beraber özellikle 1890 yılı sonrasında son derece istikrarlı bir şekilde kârını arttırmaya başlamıştır.[26]

Bunda, ürettiği ürünlerin niteliği oldukça önemli bir yere sahiptir. Zaten Hereke fabrikasının ürünleri, kısa bir süre sonra, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında adını duyurmuştur. Öyle ki 1894 Lyon, 1910 Brüksel ve 1911 Torino uluslararası sergilerinde "*Diplome de Grand Prix"* ve "*Diploma di Gran Premio"* gibi ödüller kazanmasının yanında 1907 Zirai, Sınai-Bursa Sergisi ile 1921 İzmir I. İktisat Kongresi Sergisi'nde de gümüş madalya almıştır.[27]

Alman İmparatoru ve İmparatoriçesinin Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nu ziyareti, 20 Ekim 1898 Perşembe günü başlamıştır. Sabah saat 9'da ikametine ayrılan Şale Köşkü'nden Dolmabahçe rıhtımına[28] ve buradan da saltanat kayığıyla Haydarpaşa'ya geçen İmparator ve eşine, Mihmandarı Şakir, Kamphoevener, Ahmet Ali, Berlin Sefiri Tevfik ve Nasır Paşalarla birlikte Süreyya, Mehmet Ali Beyler ve diğer yetkililer eşlik etmiştir.[29] II. Wilhelm, ziyaret için general üniforması ve beyaz bir pantolon giyerken eşi Augusta Victoria beyaz renkli bir elbise tercih etmiştir. İmparatoriçenin başında ise, beyaz büyük bir şapka ve bunun üzerinde de siyah kuş tüyleri bulunmakta idi.[30]

Seyahatin olduğu gün, Haydarpaşa tren istasyonuyla rıhtım arasında Alman İmparatorunu görmek isteyen büyük bir kalabalık toplanmıştır. Misafirler için vapur iskelesinden tren garına kadar hususi bir yol açıldığı gibi[31] bu yola kum dökülerek düzenlenmiş ve kıymetli halılar serilmiştir. Belli aralıklara yerleştirilen kırmızı ve beyaz renkli direklere, Osmanlı ve Alman bayrakları asılırken İmparatorun geçeceği güzergâh çiçeklerle süslenmiştir.[32] Ayrıca bir itfaiye taburu ile bir piyade bölüğü de, yolun iki tarafında gayet düzgün bir şekilde yerlerini almışlardır. Rıhtımda ise, gösterişli bir zafer takı hazırlanmış olup tepesinde Osmanlı ve Alman bayrakları dalgalanmaktaydı. Tak'ın altında da Selimiye

23 Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii ve Hereke Fabrikası***, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İktisat Anabilim Dalı)**, İstanbul 2000, s. 113-116.

24 Mehmet Topal, Erkan Erdemir, Engin Kırlı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri, Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Sayı 25, Isparta (Mayıs) 2012, s. 42.

25 Emre Dölen, **Tekstil Tarihi**, İstanbul 1992, s.414. Hazine-i Hassa Nezareti için bkz. Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti,** Ankara 2000.

26 M. Topal, **a.g.m**., s. 43.

27 E. Dölen, **a.g.e.**, s. 415.

28 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.

29 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.

30 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.

31 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.

32 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.

Kışlası'ndan gelen bir askeri bando ile onun yanında beyaz elbiseleri ve ellerinde çiçek demetleriyle Haydarpaşa Alman Mektebi öğrencileri yerlerini almışlardır.[33] Bunun yanı sıra İmparatorun seyahat için kullanacağı tren, dış tarafındaki merdivenlerden vagona kadar itinayla süslenmiştir. Bilhassa merdivenlere, oldukça kıymetli halılar serilmiş ve çiçek saksıları konulmuştur.[34]

Hereke Fabrika-yı Hümayunu'na yapacağı ziyaret için demiryolunu tercih eden İmparator ve İmparatoriçeyi Hereke'ye götürecek olan "Anadolu Şimendüfer Kumpanyasına" ait tren, sekiz vagondan oluşmaktaydı. Bir ve ikinci vagon, İmparator ve İmparatoriçeye tahsis edilmiştir. Birinci vagon ikiye bölünerek iki ayrı salon meydana getirilirken salonlar altın, gümüş işlemeler ve ipek kumaşlarla süslenmiştir. Üçüncü vagon, İmparator ve İmparatoriçenin maiyetinde bulunanlara ayrılmıştır. Trende bulunan dördüncü vagon, lokanta olarak düzenlenmiştir. Diğer vagon ise, kumpanyanın davetlileri, yazar ve muhabirlere tahsis edilmiştir. Tren, bizzat Mösyö Siemens'in idaresinde bulunduğu gibi sevk ve idaresi de Umur-ı Fenniye Müdürü'nün sorumluluğuna bırakılmıştır. Ayrıca elektrikle aydınlatılan trendeki tüm mefruşat, Hereke fabrikası ürünlerinden oluşmaktaydı.[35]

Misafirleri taşıyan kayıklar, sabah saat dokuzu kırk geçe Haydarpaşa iskelesine yanaşmıştır.[36] Burada Üsküdar Mutasarrıfı Sabri Bey ve Selimiye Kışlası Kumandanı Lütfi Paşa tarafından karşılanan İmparator, solda İmparatoriçe ve arkada maiyetiyle birlikte tren istasyonuna yürümüştür. İmparator rıhtıma çıktığı sırada, Osmanlı askeri bandosu Alman milli marşını çalmakta diğer taraftan da İmparatoru görmek üzere toplanan halkın "yaşa" nidaları duyulmaktaydı.

Tren istasyonun kapısına geldiğinde ise, bu sefer Alman mektebi öğrencileri Alman milli marşını söylemişlerdir. İstasyona gelindiğinde, Anadolu Şimendüfer İdaresi Reisi tarafından Almanca bir nutuk okunmuştur. Nutukta, Alman sermayesi ve mühendisleri tarafından meydana getirilen bu demiryolunun II. Wilhelm tarafından kullanmasından duyulan memnuniyet belirtilerek, Osmanlı Devleti'nin gerek ekonomik gerekse ulaşım açısından gelişmesine söz konusu demiryolunun katkısından bahsedilmiştir.[37] Bütün bu hazırlık ve seremoninin ardından, Alman İmparatoru, Anadolu Şimendüfer Kumpanyası Meclis-i İdare Reisi ile vagonların önünde kısa bir süre görüşmüştür.[38] Bundan sonra İmparatoru taşıyan tren, saat 10'a 10 kala Haydarpaşa garından hareket etmiştir.[39]

Alman İmparatorunu'nun Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nu ziyareti için gerek yol güzergâhında gerekse tren istasyonlarında bazı düzenlemeler yapıldığı gibi güzergâhın güvenliğiyle alakalı tedbirler de alınmıştır. Bu bağlamda, imparatora ait trenin hareketinden önce şirket tarafından iki lokomotif çıkarılarak raylar muayene ettirilmiştir. Güzergâh boyunca, belli aralıklarla asker ve polis yerlerini almıştır. İstasyonlar, gayet muntazam surette donatılmış[40] ve burada çalışan memurlara yeni kıyafetler de alınmıştır.[41] İmparator ve İmparatoriçenin ziyaretinden bir gün önce, Hereke Fabrika-yı Hümayunu'ndaki güvenliği sağlamak üzere üç komiser ve otuz polis gönderilmiştir. Hat üzerindeki inşaat çalışmalarında görev alan yabancı işçiler ise, güvenlik gerekçesiyle geçici olarak buradan uzaklaştırılmıştır.[42]

33 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
34 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
35 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
36 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
37 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
38 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
39 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
40 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
41 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
42 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK. ŞH.)**, 8/ 4, lef 2.

Bunların yanı sıra, Hereke ve ziyaret edilecek fabrikada da bazı hazırlık ve düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim Hereke Fabrika-yı Hümayunu, misafirler için özel olarak hazırlanmış olup fabrikanın bahçesi taklar, kamelyalar ve defneyapraklarıyla süslenmiştir. Yollar, istasyondan İmparatorun kalacağı köşke kadar kırmızı halı ile kaplanmıştır.[43]

Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi için belki de Hereke'de yapılan en büyük hazırlık, fabrika'nın bahçesine inşa edilen köşktür. Köşk inşaatının ne kadar sürdüğü konusunda farklı rivayetler olsa da köşkün İstanbul'da yapıldığı ve kısa süre içerisinde Hereke'de monte edildiği bilgisi en akla yatkınıdır.[44] Bir kesinlik içermemekle beraber, köşkün mimarı Sarkis Balyan'dır. Köşk tamamıyla ahşap konstrüksiyonla meydana getirilmiştir. Değişik bir tasarım özelliği olarak gerek deniz, gerekse kara tarafına açılan birçok kapı kullanılmıştır. Dışta, ortada hafif bir eğimli çatı ve iki tarafında kubbeleriyle simetrik bir kuruluşa sahip olan Hereke Köşkü, giriş mekânları, salon ve odalar olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı.[45]

İkdam gazetesinin haberine göre köşk, birkaç bina ve bir yemek salonundan oluşmaktaydı. Köşkün girişi salon şeklinde olup sağ tarafında bir oda, sol tarafında tuvalete mahsus aksamla birlikte diğer bir küçük oda bulunmaktaydı. Köşk, İmparatorun ziyaretleri sırasında kaldığı Şale Köşkü tarzında olup döşemelerinin hepsi Hereke fabrikası imalatıdır. Salonda yer alan döşemeler, ağırlıklı olarak kırmızı ve yeşil renklerden oluşmaktaydı.

Bunun yanı sıra salon, Hereke fabrikasında imal edilen halı ve kumaşlarla da kaplanmıştır. Salonun iki tarafındaki pencereler, kıymetli kumaşlardan perdelerle örtülmüştür. Köşkün duvarları ve tavanları tamamen alaturka tarzında işlenmiştir. Denize nazır olan sol kısmından açılan kapıdan yemek salonuna gidilmekteydi. Ayrıca köşkün kapısının iki tarafına, içinde şelaleler meydana getirilen küçük süs havuzları yapıldığı gibi bahçede ise kavak ağaçları bulunmaktaydı.[46]

İmparator ve İmparatoriçeyi taşıyan trenin öğlen saat 12'de Hereke istasyonuna ulaşmasıyla birlikte[47], Tophane-yi Amire Muzikası Alman Milli Marşını çalmaya başladı. Misafirleri karşılayanlar arasında, Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi[48], Hereke Fabrika-yı Hümayunu Müdürü ve diğer yetkililer bulunmaktaydı. Trenden ilk olarak İmparator ve İmparatoriçe inmiş olup akabinde Mehmed Şakir, Kamphoevener ve Ahmed Ali Paşalarla Almanya Hariciye Nazırı ve Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Marshall trenden inerek hep birlikte köşke geçtiler.[49] Burada kısa bir süre istirahat eden misafirlere şerbet ikram edilmiştir.[50] Daha sonra fabrikayı gezmeye başlayan İmparator ve İmparatoriçenin ilk ziyaret ettiği yer, ipekli kumaş dokunan tezgâhlar olmuştur.[51] Bu bölümde iki tarafa dizilmiş bir şekilde ayakta duran kadın ve erkek işçiler tarafından "yaşa" nidalarıyla karşılanmıştır.[52] Gerek imparator gerekse imparatoriçe her tezgâhın önünde durarak mihmandarın tercümanlığıyla tezgâhlarda çalışan işçilerden bilgi almışlardır. Victoria, daha çok dikkatini çektiği için, ipekli kumaşları yakından inceleyerek bu kumaşları yapanları tebrik etmiştir.[53] Misafirlerin bir sonraki durağı, halılarla seccadelerin dokunduğu

43 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
44 A. Buluş, **a.g.t.** , s. 137.
45 Mehmet Kenan Kaya, "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları**, (Haz. Mehmet Kenan Kaya, Yaşar Yılmaz, Sara Boynak, Vahide Gezgör), İstanbul 1999, s.17.
46 İkdam, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
47 F. Demirel**, a.g.e.,** s. 74.
48 Ohannes Efendi için bkz. Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır (Bakan): Agop, Ohannes ve Mikail Paşalar", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul 2001, s. 21-35.
49 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
50 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
51 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
52 **BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK. HH)** 30/70,lef 1.
53 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.

daireler olmuştur. Zikrolunan daireler çok çeşitli olduğundan İmparator ve İmparatoriçe bir daireden çıkıp diğerine girmişlerdir.[54] Özellikle tezgâhlarında halı işleyen kızların yanına oturarak bunları nasıl öğrendiklerini sormuşlardır. Kızlardan bazıları hemen cevap verirken bazıları ise mahcup bir ifadeyle cevap verememişlerdir.[55] Bu arada II. Wilhelm'in, halı tezgâhlarını gezerken, büyük bir halıyı yapmakla meşgul olan15-16 yaşlarında Faika Hanım ismindeki bir kızın göğsünde takılı olan madalya dikkatini çekmiştir. İmparator madalyayı eliyle tutup tercümanlığını yapan Berlin Sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla bunun ne olduğunu sormuştur. Faika Hanım, bunun Sanayi-i Nefise Madalyası olduğu cevabını verince bu sefer de madalyanın kendisine neden verildiğini sual etmiştir. Faika Hanım ise, Padişah II. Abdülhamid için bir halı işlediğinden dolayı bu madalyayı aldığı cevabını vermiştir.[56] Gezintisini tamamlayan misafirlerin bir sonraki durağı, iplik imalathanesi olmuştur. İmalathanede kısa bir gezinti yapan İmparator ve imparatoriçe, bahçeye çıkarak serili olan halıları da incelemişlerdir. Burada yaklaşık olarak 12 metre büyüklüğünde bir halı kendilerine hediye edilmiştir. Daha sonra fabrikanın kumaş ve diğer ürünlerinin sergilendiği odaya giderek incelemelerde bulunmuşlardır.[57]

Sultan II. Abdülhamid, Alman İmparatoru'nun fabrikayı ziyaretinden dolayı kendisine her ne arzu eder ise takdim edilmesi için bir irade-i seniyye çıkarmıştır. Bundan oldukça memnun olan İmparator, II. Abdülhamid'e tekrar tekrar teşekkürlerini bildirmiştir.[58] Bu meyanda, ziyaret anısına Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi'ne hediye edilen Hereke mamulatından kumaş, halı ve seccadeler şunlardır:[59]

İmparatora Verilen Hediyeler

İpek karışık kebir halı	1 adet 6,80x4,80 m.
Ve diğer kebir yün halı	1 adet 6,70x 5,60 m.
Diğer sagir halı	1 adet 3x1,80 m
Yün seccade halı	2 adet
İpek seccade	2 adet
İpek karışık yekpare halı	1 adet 7x 58 m
İpek karışık diğer yekpare halı	1 adet 6 x 52 m

İmparatoriçeye Verilen Hediyeler

Çatma kadife döşemelik kumaş	7 top[60]
Çiçekli elbiselik kumaş	21 top[61]
Bürümcek elbiselik kumaş	4 top[62]
Kadınlara mahsus işlemeli başörtülük	12 adet
Kebir yün halı	1 adet 9x 57m
Diğer kebir yün halı	1 adet 8 x 55 m

54 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1
55 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
56 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK. ŞH)** 8-48 lef 2
57 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.1.
58 **BOA,Y.PRK. HH**. 30/70 lef, 1.
59 **BOA,Y.PRK. HH**. 30/72.
60 Belgeden anlaşıldığı üzere yedi top olan çatma kadifeli kumaş farklı özelliklere sahiptir. Ancak belgede bu durum belirtilmemiş olup sadece uzunluklarına yer verilmiştir. Birinci top 27,10 metre, ikinci top 36,76 m, üçüncü top 19,30 m, dördüncü top15,80 m, beşinci top 22,20, altıncı top 22,90 ve yedinci top 26,10 metredir.
61 21 top olan çiçekli elbiselik kumaşların uzunlukları sırasıyla şu şekildedir. 12 m, 13,26 m, 12,50 m, 16,80 m, 15 m, 13 m, 13,20 m, 13 m, 11,40 m, 15 m, 15,10 m, 21,20 m, 24,90 m, 28,60 m, 23,20 m, 22,10 m, 13,50 m, 15 m, 15 m, 14,60 m, 13,50 m.
62 4 top olan bürümcek elbiselik kumaş uzunlukları sırasıyla şu şekildedir: 34, 28 m, 9,40 m, 14 m, 14 m.

Alman İmparatoru ve İmparatoriçesine hediye edilen 4 adet halı seccadenin değeri 40.220 kuruş, 8 adet ipek ve yün seccade 30504 kuruş, 7 adet antika yekpare halının değeri 90.096 kuruş, 29 top elbiselik kumaş 29.949 kuruş iken 60 parça döşemelik numune kumaş ise 1.111 kuruştur.[63] Yine II. Wilhelm, kendisine hediye edilen 12 metrelik büyük halıyı imal eden on iki genç kızı unutmamış ve bu kızların isimlerini isteyerek bunların çeyiz bedeli olarak bir miktar para göndereceğini söylemiştir.[64] Nitekim İmparator sözünde durmuş ve İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra Alman Sefareti vasıtasıyla evlenecekleri zaman kendilerine verilmek ve bu süre zarfında da faizde durmak üzere her birine 500 frank para vermiştir.[65]

Yaklaşık bir buçuk saat süren ziyaretlerini tamamlayan İmparator ve İmparatoriçe[66], fabrikanın düzen ve intizamından oldukça memnun kaldıkları gibi böyle bir fabrika meydana getirmesinden dolayı II. Abdülhamid'i de takdir etmişlerdir.[67] Daha sonra öğle yemeği için köşke geçen misafirlere, yemekte kırk kişilik bir davetli topluluğu eşlik etmiştir. Sofranın orta kısmına kenarları yıldızlı sandalyeye konulan yemek salonunun denize bakan kısmına İmparatoriçe otururken diğer sandalyeye İmparator geçmiştir. Yemek esnasında, tersane mızıkası da değişik türden müzikler çalmıştır.

Bu arada davetlilere ikram edilen yemekler şunlardır;

Bulyon (Bouillon) çorbası

Börek

Balık

Bezelyeli kotlet

Sebzeli sığır filesi

Salçalı piliç

Salçalı kereviz

Hindi palazı kebabı

Domatesli iki nevi pilav

Sarmalı ekmek kadayıfı

Yemişli elmasiye[68]

Yaklaşık bir saat süren yemekten sonra köşke geçen İmparator ve İmparatoriçe, burada Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi ve Fabrika Müdürü Akif Bey'i kabul ederek yapılanlardan ötürü teşekkürlerini iletmiştir.[69] Padişah'ın emri üzerine teşekkür mahiyetinde Fransızca bir konuşma hazırlayan Ohannes Efendi ise, bunu II. Wilhelm'e hitaben okumuştur.[70] Söz konusu konuşmasında; II. Abdülhamid tarafından meydana getirilen fabrikayı ziyaret eden İmparator ve İmparatoriçeyi karşılamak üzere görevlendirildiğinden dolayı son derece bahtiyar olduğunu söyleyen Ohannes Efendi, İmparatorun *fen-i millimiz* ürünlerini üreten bu kuruma düzenlediği ziyaretin fabrika tarihinde onurlu ve gururlu bir yer alacağını dile getirmiştir.[71]

63 **BOA, Hazîne-i Hâssa İradeler (H.H. İ)** 120/61 lef 1 ve 2.
64 **BOA,Y.PRK. HH.** 30/ 70 lef 1.
65 **BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS)** 390/ 6 lef 1.
66 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 2.
67 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 1.
68 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.2.
69 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s.2.
70 **BOA,Y.PRK. HH**. 30/ 70 lef 1.
71 **BOA,Y. PRK. HH** 30 /70 lef 2.

Bu görüşmeden sonra Hereke ziyaretini tamamlayan II. Wilhelm ve eşi Augusta Victoria, İstanbul'a dönmek üzere, bu defa, tren yerine deniz yoluyla gitmeyi tercih etmişlerdir. Bunda İzmit Körfezi, Moda, Fenerbahçe, Kadıköy ve adalar cihetinin manzarasını izlemek arzusunun da etkili olması muhtemeldir.[72]

Misafirleri İstanbul'a götürecek Alman savaş gemisi Loreley, öğle vakti Hereke'ye ulaşmıştır.[73] Bu arada İmparator ve İmparatoriçeyi uğurlamak üzere görevlendirilen silahlı bahriye askerleriyle birlikte bin yüz kadın ve altı yüz erkek işçiden oluşan fabrika çalışanı köşkten sahile kadar olan yolda yerlerini almışlardır.[74] Misafirlerin gemiye doğru yürüdüğü esnada, bir taraftan kalabalığın "yaşa" nidaları devam ederken diğer taraftan muzıka da müzik çalmaktaydı. Bu sırada geminin orta direğindeki Alman bayrağı indirilerek yerine İmparatora mahsus flama çekilmiştir. Sevgi gösterileri arasında gemiye binen imparator, uğurlamaya gelenlere, vapurun köşe tepesinden selam ile mukabele ederken İmparatoriçe ise iskele kapısına çıkmış ve memnuniyetini ifade eden bir şekilde ellerinde bulunan çiçek demetini bir iki defa sallayarak karşılık vermiştir. Bunun ardından yola çıkan Loreley, içerisindeki misafirlerle beraber Hereke'den uzaklaşmıştır.[75]

Sonuç olarak Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ziyaretleri, Türk-Alman ilişkilerinin gelişmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle 1898 senesinde gerçekleştirilen ve İstanbul dışında tarihi ve kutsal yerleri de kapsayan ziyaret, bir gövde gösterisinin yanında Alman nüfuzunun Osmanlı üzerindeki etkisini göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Ziyaretin siyasi yönü dışında dikkat çekici bir ayrıntı da, Alman İmparatoru'nun Osmanlı mensucat sanayii açısından önemli bir yer tutan ve adını Avrupa'da duyurmuş hatta ödüller almış Hereke Fabrika-yı Hümayunu'na düzenlediği seyahattir. II. Wilhelm'in, Hereke'ye giderken deniz yolu yerine Almanya'nın inşa ettiği demiryolunu tercih etmesi de oldukça dikkat çekicidir. Bu arada günübirlik gerçekleşen ziyaret için yapılan hazırlıkların, haftalar öncesinden başladığı ve fabrika bahçesine kısa sürede bir köşk dahi inşa edildiğini belirtmek gerekir.

Güzergâh ve seyahat boyunca yoğun bir ilgiyle karşılanan II. Wilhelm ve Augusta Victoria'ya, fabrikada üretilen kumaş ve halılardan hediye edilmiştir. Ayrıca fabrikanın bahçesinde misafirler için inşa edilen köşkte bir ziyafet de verilmiştir. Nihayetinde İmparator ve İmparatoriçenin, Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nu ziyaretlerinden dolayı oldukça memnun kaldıklarını söylemek mümkündür.

72 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 2.
73 **İkdam,** 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 2.
74 **BOA,Y.PRK. ŞH** 8-48 lef 2.
75 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrin-i Evvel 1898, s. 2.

Alman İmparatoru ve İmparatoriçesinin Fabrika-i Hümayunu Ziyareti
(Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, s. 28)

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda Çalışanlar
(Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, s. 24)

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun 1894 Senesinde Uluslararası Sergide Aldığı Ödül
(Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, s. 19)

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hazîne-i Hâssa İradeler (H.H. İ)

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK. ŞH)

Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK. HH)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS)

Süreli Yayınlar

İkdam

Tercüman-ı Hakikat

Kitaplar ve Makaleler

Alkan Necmettin, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kayser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları* S. XXXI, İstanbul 200, s. 9-53.

Bayraktar İlona, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeler", *İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayın No: 53, İstanbul 2010.

Beydilli Kemal, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.

Beydilli Kemal, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", T*arih Dergisi*, sayı 32, 1979, s. 481-491.

Buluş Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii ve Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İktisat Anabilim Dalı), İstanbul 2000.

Demirel Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Dölen Emre, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992.

Fazlıoğlu Ayşe "Osmanlı Saray Halıları" Düğümün Son Halkası; Osmanlı Saray Halıları, (haz. Ayşe Fazlıoğlu) İstanbul, (t. y).

Gencer Mustafa, *JöntürkModernizmi ve Alman Ruhu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Karacagil Ö. Kürşad, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)" İ. Ü. Türkiyat Mecmuası, Cilt 24, Sayı 2 (Aralık 2014), s. 73-97.

MoltkeHelmuthVon, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, (Çev. Hayrullah Örs), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.

Ö. Kürşad Karacagil, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 12 (Haziran 2013), s. 111-133.

Kaya Mehmet Kenan, "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", *Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları*, (Haz. Mehmet Kenan Kaya, Yaşar Yılmaz, Sara Boynak, Vahide Gezgör), İstanbul 1999, s.10-21.

Ortaylı İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, İletişim Yayınları İstanbul 2006.

Şehsuvaroğlu Bedi N. , "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Yurdumuzu Ziyaretleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 6, Temmuz 1972**,** s.20-27.

Tepekaya Muzaffer, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", *Türkler* Cilt 13, Ankara 2002, s.40-57.

Terzi Arzu T. , *Hazine-i Hassa Nezareti***,** Ankara 2000.

Terzi Arzu T. , "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır (Bakan): Agop, Ohannes ve Mikail Paşalar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 21-35.

Topal Mehmet, Erdemir Erkan, Kırlı Engin, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri, Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, Isparta (Mayıs) 2012, s.37-64.

Uçarol Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1987.

Yılmaz Veli, *Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993.

SULTAN V. MEHMED REŞAD'IN İZMİT SEYAHATİ (27-28 EKİM 1909)

Haluk SELVİ*

Padişah V. Mehmed Reşad ve Padişah Seyahatleri

Sultan II. Mahmud zamanına kadar hiçbir Osmanlı padişahı gezi maksadıyla İstanbul dışına çıkmamıştı. Osmanlı tarihinde ilk defa II. Mahmud memleketin durumunu yakından görmek, halkın ihtiyaçlarını tespit etmek ve şikâyetlerini dinlemek için memleket gezilerine çıkmıştır. Tanzimat'tan önceki dönemlerde Osmanlı padişahları askerî seferler ya da IV. Mehmed örneğinde görüldüğü üzere, avcılık gibi özel zevkler dışında payitaht dışına çıkmamış, vilayetleri gezmemişlerdir. II. Mahmud döneminde bu gelenek terk edilmiş, Abdülmecid ve Abdülaziz gibi reformcu padişahlar büyük vilayetlere, hatta Avrupa'ya geziler düzenlemişlerdir.[1] 33 yıl saltanatta kalan II. Abdülhamid devrinde Tanzimat öncesi geleneğe dönülmüş, Padişah Yıldız Sarayı'nın dışına bile nadiren çıkmıştır.

Seyahat geleneğini sürdüren padişahlardan birisi de V. Mehmed Reşad'dır. 27 Nisan 1909 tarihinde altmış beş yaşında padişah olan Reşad Efendi, veliahtlığı boyunca sarayda kontrol altında tutulmuştur. Osmanlı padişahları içinde tahta çıkanların en yaşlısıdır. 31 Mart Hadisesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tahta çıkarılmıştır. İsyanı bastıran Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi şehrin ikinci fethi sayılarak yeni padişaha Beşinci Mehmed unvanı verilmiştir, ancak halk tarafından Sultan Reşad olarak adlandırılmıştır. V. Mehmed, Harbiye Nezareti'nde yapılan biat merasiminde, gerçek hürriyetin ilk padişahı olmaktan iftihar ettiğini, bütün Osmanlılarla birlikte meşrutiyetin ve kutsal saltanat makamının hizmetinde bulunduğunu söyledi, şeriatı, Kanun-ı Esasi'yi, meşrutiyet usulünü, milletin haklarını ve vatanın menfaatlerini koruyacağına dair yemin etti. Bu açılış konuşmasında da üzerinde durduğu üzere Padişah V. Mehmed Reşad, halk ile bütünleşmeyi ve meşrutiyet esasları üzerinde ülkenin ilerlemesini istemekteydi. Dokuz yıllık hükümdarlık dönemi büyük buhranlar içinde geçti. On defa hükümet değişikliği oldu. Anayasa ile siyasî hayatın odağı İttihat ve Terakki'nin genel merkeziyle sadrazam ve kabinesine devredildi.[2] Bu olaylar Padişahın halk üzerindeki etkisini kullanılması düşüncesini ve tabii olarak halk ile Padişahın birleştirilmesi gerektiği sonucunu doğurdu.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Başkanı, e-mail: hselvi@sakarya.edu.tr

1 Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul, 1994, s. 29-36; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 361-362; Mehmet Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, Sayı: 1, (Temmuz 2009), s. 81-100.

2 Cevdet Küçük, "Mehmed V", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28, ss. 418-422.

İstanbul'da hükümet değişikliğinin yaşandığı sıralarda Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde huzursuzluklar başladı, asayiş olayları arttı. Bu durum İzmit ve çevresinde de yaşandı. Bu ayaklanmaların önlenmesi için İzmit, Adapazarı ve çevresine Hareket Ordusuna bağlı askerî birlikler gönderildi. Halkla konuşmak ve ülkesini yakından tanımak isteyen Padişah sık sık İstanbul içinde gezilere çıktı, sadrazam ve bazı nazırlarla birlikte ilk olarak Bursa'ya bir gezi düzenledi. Burada din ve ırk farkı gözetmeksizin halkın çeşitli kesimleriyle görüştü. Okullara ve hayır kurumlarına bağışlarda bulundu,[3] burada iki gün kaldı. Maiyetinde gelmiş olan şehzadelerine de Bursa Köşkü civarında hususi bir köşk hazırlanmıştı. Hazine-i Hassa memurları bu küçük seyahatte ileride yapılacak olan büyük ölçekte seyahatler için bir örnek fırsatı bulmuş oldular. Bu seyahatte ve sonrakilerde Anadolu'daki köşklerin, sarayların ve konakların durumlarının perişan olduğu açıkça görülmüştü. Padişahın uzun seyranları için Ertuğrul, kısaları için Söğütlü yatları kullanılırdı. Padişah seyahatleri şevk ve zevkle yerine getirirdi.[4]

Padişahın şeker hastalığı ve prostat rahatsızlığı vardı, prostattan bir ameliyat geçirmişti. Bu rahatsızlığından dolayı araba seyahatlerine pek dayanamaz daha çok deniz yolunu tercih ederdi, bu seyranları yapmak için eskiden beri hünkârların pek zevk aldıkları saltanat kayıklarına binilirdi. Bu kayıklarla deniz seyranları Abdülhamid zamanında tamamıyla terk edildiğinden kayıklar da bulundukları yerlerde çürüyüp dökülmekte idiler. Eski ananelere çok bağlı olan yeni Padişah, bu kayıkların tamir edilmesini istemişti. Bu hünkâr kayığından başka bir de Avrupa müzelerinde eski hükümdarların binmesine mahsus muhafaza ve teşhir edilmeye layık bir köşklü saltanat kayığı vardı ki Almanya İmparatoru'nun İstanbul'da misafirliği vesilesiyle tamir edilmişti. Padişah yedi çifte saltanat kayığını sık sık kullanırdı.[5]

Sultan Reşad'ın seyahat düşünceleri, Osmanlı toplumunun her şeye rağmen kutsal saydığı "padişahlık makamının İttihad ve Terakki yönetimi tarafından milli birliğin sembolü olarak kullanılmak istenmesinin sonucuydu. Sultan Reşad'ın en önemli gezisi 5-26 Haziran 1911 tarihleri arasında, Balkanlardaki dini ve etnik nedenlere dayalı karışıklıkların arttığı sırada üç hafta süren Rumeli seyahatidir.[6] Balkanlar'da karışıklıkların başlaması üzerine İttihatçılar, bölge halkını sakinleştirmek ve yeniden devlete kazandırmak ümidiyle Padişahı Rumeli gezisine çıkmışlardı. Padişah, seyahatlerinden bir bölümünü İzmit ve çevresine gerçekleştirmiştir. Bu seyahatlerden en önemlisi 27-28 Ekim 1909 tarihinde gerçekleştirdiği İzmit gezisidir.

İzmit Seyahati İçin Hazırlıklar

Sultan Mehmed Reşad, İzmit'i ziyaret etmeden önce Hereke'yi ve buradaki fabrikayı ziyaret etmiştir. Bu seyahat ile ilgili 5 Haziran 1909'da, İzmit Mutasarrıfı Osman Bey Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Padişahın Hereke Fabrikası'nı ziyaret edecekleri haber alındığından buraca da karşılama töreni düzenlenmesi için ne şekilde hareket etmesi gerektiğini soruyordu. Mutasarrıfa aynı gün yazılan cevapta, "Padişahın Hereke Fabrikası'nı ne zaman ziyaret edecekleri ile ilgili Babıâli'de malumat yoktur." deniliyordu.[7] Buna rağmen Temmuz ayında Padişahın Hereke seyahati gerçekleşti.

Padişah, Hereke ziyaretlerinden yaklaşık dört ay sonra tekrar Hereke üzerinden İzmit'e gelmiştir. Tabii olarak bu seyahat ile ilgili hem İstanbul'daki resmi makamlar hem de İzmit Mutasarrıflığı çeşitli hazırlıklar yapmışlardır. Dâhiliye Nezareti 22 Ekim 1909'da İzmit Mutasarrıfı Cemal Bey'e hazırlıkların nasıl gittiğini ve Padişahın istirahat edeceği kasrın

3 Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 419.
4 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Nur Özmel Akın, İstanbul, 2003, s. 156-162; 444-445.
5 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 156.
6 Kemalettin Kuzucu, "Sultan Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinin Programı ve Düşündürdükleri", *Türk Yurdu*, Cilt: 33, Sayı: 303 (Kasım 2012), ss. 84-93.
7 BOA. DH. MKT. 2832/21.

durumunu sormuştur. Bu ikaz üzerine Cemal Bey, 23 Ekim Cumartesi günü Padişahın kalacağı kasra gitmiş, incelemelerde bulunmuştur. Cemal Bey bu ilk incelemelerinden sonra Dâhiliye Nezareti'ne iç açıcı olmayan şu bilgileri vermiştir: "Kasrın bazı mahalleri, Bahriye Nazırı'nın verdiği emir üzerine boyatılıp badanalanmaktadır. Bina esasen yüksek bir noktada ve kâgirdir. İzmid'in rutubet-i tabiyesine bir de bu haller eklenince sobasız kalmak mümkün olamayacaktır. Bu ise matluba muvafık bulunmaz. Mefruşat namına perde ve bir miktar koltuk ve her odada birer masadan başka bir şey yoktur. Müteaddit soba, avize, lamba, sandalye ve mefruşat ile zat-ı şahanenin velev bir gece olsun ikametleri için birçok şeylere ihtiyaç-ı kat'i vardır. Bir de kasr-ı hümayun dört oda ve bir salondan ibarettir. İdaresi kifayet etmezse kasır müştemilatından olan civarındaki dairenin dahi tahliye ve muvakkaten tefrişi muktezidir. İleride badi-i mecburiyet olmamak üzere arz-ı keyfiyet ediyorum."[8] Bu bilgilere aynı gün cevap yazan nezaret, kasrın tefrişi için hazine-i hassa nezaretinden özel bir memur gönderileceğini, Padişahın burada kalmayıp bir gün ikamet edeceğini[9], istasyondan kasra ve oradan iskeleye kadar olan yolların ıslahı için Nafia Nezareti'nden iki memur gönderileceğinden kendileriyle müzakere edilip icap eden tamirlerin yapılmasını, bu yolların her halde Salı gününe kadar tamamlanması gerektiğini, sekiz arabanın da Çarşamba günü hazır bulundurulmasını istemiştir.[10] İzmit'teki kasır 40 seneye yakın bir zamandan beri açılmamış olduğundan ve bina uzun uzadıya tamire muhtaç bulunduğundan Padişah geceyi orada geçirmeyecekti.[11]

Bu sırada Kandıra'da meydana gelen bazı gelişmelerden dolayı Mutasarrıf Cemal Bey'in inceleme yapmak için buraya gitmesi söz konusu olmuş, Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 25 Ekim tarihli telgrafla, Padişahın Çarşamba günü özel bir trenle İzmit'e geleceğinden tahkikat için Kandıra'ya gidilmesi işinin sonraya tehiriyle hemen şimdiden tertibat ve hazırlıkların ifasına sürat verilmesi ve memuren oraya gelecek olan Emniyet-i Umumiye Müdürü Galib Bey ile birlikte mahalli inzibat işlerinin düzenlenmesine ve tamamlanmasına "hassaten himmet ve gayret olunması" isteniyordu.[12]

Bugünlerde liva dâhilinde halk arasında bir hadise çıktığı hakkında bir şayia dolaştığı bazı gazetelerde görülmüştü. Hâlbuki sancağın hiçbir yerinde böyle bir vukuat yoktu. Bu şayia dikkat çekiciydi. Yalnız bundan bir ay evvel Karasu nahiyesinde Sakarya Nehrinde çalışan birkaç kayıkçı arasında rekabet hissi ile şahsi bir adi tartışma çıkmış ve hükümetçe haklarında derhal gerekli kanuni muamele uygulanmıştı. Bu şayia ihtimal ki bu adi olayın yayılmasından ileri gelmişti. Liva ahalisi umumiyetle gayet saygılıydı ve memleketin ilerlemesine çalışıyordu.[13]

Seyahat ile ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'nden İstanbul Valiliğine müracaat edilerek Padişahın İzmit'e özel bir tren ile gideceği, trenin güzergâhı olan Kartal, Gebze kazaları istasyonlarında memurların, mahalli muteberan ve eşrafın ve bütün zabıta memurlarının hazır bulundurularak Padişahı saygı ile selamlamak ve karşılamak için mahalleri kaymakamlarına telgrafla tebligatta bulunulması isteniyordu. Sadaret de 24 Ekim'de Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği yazıda, seyahat ile ilgili olarak İzmit Mutasarrıfıyla

8 BOA. BEO. 3651/273754, lef. 2.

9 Avni Öztüre, Padişahın İzmit'te çok uzun süre kalmak istediğini ancak şehirdeki atamalar hakkında halkın şikâyetlerinden dolayı bir gün kalarak ayrıldığını yamaktadır. Oysa bu yazışmadan Padişahın şehirde bir gün kalacağı zaten önceden belirlenmiş bir programdır. Öztüre şöyle yazıyor: "Saltanatı sırasında bir kez İzmit'e gelmiş, uzun süre kalmak istediği halde, aynı günün akşamı İstanbul'a dönmüştür. İzmit'i ikiyüzlü bulduğu nedeniyle döndüğü söylenir. Gerçek neden İzmit'e yaptığı atamalardan İzmitlilerin bir heyet aracılığı ile şikâyetçi olmasıdır." (Avni Öztüre, *Nikomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla/İzmit Tarihi*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyalişler Daire Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2012, s. 139).

10 BOA. BEO. 3651/273754, lef. 1.

11 Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim* (Osmanlı Sarayı 1909-1919), Hazırlayan: Sevda Şakar, İstanbul, 2007, s. 92-93.

12 BOA. DH. MUİ. 25-1/68; Tasvir-i Efkâr 13 Teşrin-i evvel 1325/26 Ekim 1909, No: 140.

13 Tanin, 13 Teşrin-i evvel 1325, No: 412.

İstanbul Valisi'ne ve polis gönderilmesi için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gerekli talimatların gönderilmesini istiyordu. Şimendifer idaresi polis tarafından alınacak tedbirlerle şimendifer idaresince alınacak tedbirlerin birleştirilmesini rica etmiş, İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in Şimendifer Direktörü Mösyö Kaoçek nezdine gönderilmesi, her iki tarafın tedbirleri hakkında icap eden müzakerenin yapılması kararlaştırılmıştı. Bu emir üzerine Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdürü'nün yanına yeteri kadar polis memuru alıp İzmit'e giderek gerekli tedbirleri almasını ve gerekli hazırlıkların tamamlanmasını, şimendifer idaresi ile de görüşülmesini isteyerek İzmit Mutasarrıflığı'na da bu konuda gerekli tebligatın yapıldığını bildiriyordu.[14] Bu ikazlardan sonra İstanbul Polis Müdüriyeti istenen yerlere yeteri kadar polis yerleştirmiş ve gerekli tedbirleri almıştı.[15]

İstanbul Valiliği tarafından hat boyunda bulunan bütün kazaların kaymakamlarına gönderilen telgraflarda memurların, jandarmalarla halkın yol boylarında hazır bulunmaları ve geçiş esnasında merasim yapmaları bildirilmiştir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince Haydarpaşa'dan İzmit'e kadar hat boyunca lazım gelen noktalarda jandarmalar yerleştirilmişti. Bu seyahat çevrede duyulduğundan bütün köylerin ahalisi ve köy mektepleri öğrencileri hat boyuna inmek ve Padişahı görmek için hazırlanmaya başlamışlardı. İzmit'e vuku bulacak seyahat esnasında İzmit'e 5 km mesafede bulunan çuha fabrikası da ziyaret edilecekti. Ancak yolların bozukluğuna karşı at ile gideceklerini Padişah bildirmişti.[16]

Yapılan hazırlıklar içinde Padişahın dönüşü için düzenlenecek tören de vardı. Padişahın İzmit gezisi günlerinde İngiliz Amirali Gambel idaresindeki Osmanlı Donaması Akdeniz'de bir tatbikatta bulunuyordu. 26 Ekim Salı günü Bahriye Nezareti'ne Sadaret'ten bir yazı gönderilerek, Padişahın İzmit'ten dönüş günü olan Perşembe gününün donanmanın İstanbul'a dönüş günü olduğundan bahsedilerek Padişahın bu esnada Çekmece önlerinde donanmayı görmek istediği bildirilip gerekli hazırlıkların yapılması isteniyordu.[17] Bu istek üzerine Donanmanın karşılanması için Dersaadet Liman Dairesi Riyaseti'nden basın yoluyla halka bir duyuru yapılarak, donanmanın resm-i geçit icra edeceğinden Perşembe günü Salıpazarı önünden Beylerbeyi açıklarına kadar olan sahada her türlü mani hareketten çekinilmesi, meydana gelecek olumsuz hareketlerden Bahriye Nezareti ve Liman Dairesinin sorumlu olmayacağı ihtar olunuyordu.[18]

Yaklaşık bir hafta süren bu hazırlıklar Padişahın seyahatinin herhangi bir problemle karşılaşılmadan gerçekleştirebilmesi için yapılmış, bölgedeki bütün yetkililer harekete geçirilmiştir. Bu hazırlıklardan sonra Padişah İzmit'e gitmek üzere Dolmabahçe Sarayı'ndan 27 Ekim 1909 Çarşamba günü sabahı hareket etmiştir.

İzmit Seyahati

Sultan Mehmed Reşad'ın İzmit seyahati ile ilgili en teferruatlı bilgileri İstanbul basınında buluyoruz. Tanin Gazetesi Muhabiri Muhiddin Bey ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi Muhabiri Galib Bey, bu seyahati yakından takip ederek gelişmeleri gazetelerine bildirmişler, İzmit ile ilgili izlenimlerini değerlendirmişlerdir.[19] İstanbul basınında seyahat ile ilgili ilk haberler 24 Ekim 1909 tarihlidir. Tanin Gazetesi'nin bu haberine göre; "Padişah Sultan Mehmed Han-ı Hamis hazretlerinin Çarşamba günü İzmid'e hareket edecekleri kesinleşmiştir. Musika muallimi Mösyö Lanke'nin idaresinde bulunan orkestra takımı da birlikte İzmid'e gidecektir. Zat-ı şahane İzmid'te bir gece kalacaklardır. Mabeyn erkânından kimse yanında

14 BOA. DH. MUİ. 25-1/68.
15 BOA. DH. EUM. THR. 9/41.
16 Tanin, 13 Tevvel 1325 No: 412.
17 BEO. 3653/273941
18 Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325 No: 414.
19 Tanin Gazetesi Muhabiri Muhiddin Bey'in İzmit izlenimleri için bakınız Ek-I.

bulunmayacaklardır."[20]

Basındaki bilgiler seyahatin hazırlıkları hakkında da teferruatlı bilgiler vermişler, Emniyet-i Umumiye Müdürü Galib Bey'in seyahat için tedbirleri almak üzere İzmit'e gittiğini ve halkın bu seyahat için organize edildiğini halka duyurmuşlardır.[21] Gazetelerin 27 Ekim tarihli haberlerinde Padişahın o gün İzmit'e gideceği, Dolmabahçe Sarayı'ndan Ertuğrul Yatı ile Haydarpaşa'ya gelerek burada hazırlanan özel trenle İzmit'e geçeceği, dönüşünde de Çanakkale'den gelmiş olan Donanmanın Ertuğrul Yatı önünde manevra yaparak Padişahı selamlayacağı yazılıyordu.[22]

Sultan Mehmed Reşad 27 Ekim sabahı, Dolmabahçe Sarayı'ndan yedi çifte kayıkla Haydarpaşa'ya geçmek üzere Ertuğrul Yatı'na binmiştir. Kayıkta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ve Şehzade Ziyaeddin Efendi vardı. Geçiş esnasında Selimiye kışlasındaki askerler "Padişahım çok yaşa" diye bağırmışlardı. Padişahın İzmit'e seyahat edeceği gün Haydarpaşa garı da açılacaktı. 19 Ağustos 1908'de hizmet vermeye başlayan garın açılması için resmi bir merasim de böylece düzenlenmiş oluyordu. Bu esnada yolun her iki tarafında polis memurları ile askerlerden başka bütün kumpanya müstahdemleri üniformalarıyla karşılama merasimi ifa edeceklerdi. Padişah istasyondan geçeceği zaman burada birkaç dakika istirahat edecek, gardan çıktıktan sonra Anadolu şimendifer kumpanyasının idare memuru siyah resmi redingotlarını giydikleri halde saf teşkil edeceklerdi. Padişahın İzmit'e seyahat edeceği vagonları taşıyan tren Almanya'dan getirilmişti, katarda kumpanya tarafından hazırlanan yemek salonu, ayrı ayrı iki vagon ve padişah vagonu bulunacaktı. Bu vagon ilk defa kullanılacaktı. Vagonun sağ tarafında bir dehliz vardı, Padişahın gezmesine mahsus koridor ve yemek salonu, istirahat salonu ve bir terası vardı ki bütün hatta nazırdı. Kumpanya tarafından gerekli yerlerde en yüksek memur ve müstahdem kullanılacağı gibi Anadolu kumpanyasının en büyük sermeyedarlarından Mösyö Goyoner hazır bulunacaktı. Kumpanyanın idare meclisi reisi Baron Tesna ve Mösyö Höknen'in Avrupa'da bulunmasından dolayı muavini Mösyö Kavuç Kiryakabon orada hazır bulunacaklardı. Bu trende Ticaret ve Nafia Nazırı namına komiser Hayrettin Bey, Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Serkarin Lütfi ve Serkatip Halid Ziya beyler, Seryaver Hurşid Paşa, Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi ile diğer hizmetliler bulunacaktı. Ayrıca Baştabip Hayri Bey ve ceb-i hümayun kâtibi Recai Bey de seyahatte yer alacaklardı. Ertuğrul Yatı Padişahın trene binmesiyle beraber İzmit'e hareket etti. Öğle yemeği İzmit'te, akşam yemeği Ertuğrul yatında yenildi. Yemekler, sefereler ve takımları Hereke Fabrikası müdüriyetince hazırlandı, bunlara Müdür Akif Bey nezaret etti. Ertuğrul mızıkası sabahleyin erkence diğer bir trenle İzmit'e gitti ve Padişahın oraya varmasında karşılama merasimi için çaldı. Bütün güzergâhta kumpanyaca fevkalade hazırlıklar yapılmıştı.[23]

Padişaha tahsis edilmiş olan iki lokomotif ile beş vagon sancaklarla süslenmişti. Binlerce ahali Haydar Paşa rıhtımında ve istasyonun civarında toplanmışlardı. Hareket Ordusu Kumandanı ve Birinci, İkinci, Üçüncü Ordu Umumi Müfettişi Mahmut Şevket Paşa ile Harbiye Nazır Vekili İzzet Paşa ve askerî ümeradan pek çok zevat sabah mabeyn-i hümayuna giderek padişahtan biraz önce istasyona gelmişlerdi. Rıhtımın biraz ileri cihetinde saflar halinde bulunan Kadıköy Alyans İsrailit isimli Musevi mektebi talebeleri tarafından Hürriyet Marşı ile diğer milli marşlar söylendi. Tren hareket etmeden önce padişah Mahmud Şevket Paşa'yı çağırarak bazı iradelerini tebliğ etmiş ve kompartımanının

20 Tanin, 11 Teşrin-i evvel 1325 No: 410; 12 Teşrin-i evvel, 1325, No. 411.

21 Tasvir-i Efkâr, 13 Teşrin-i evvel 1325 No: 140. Emniyet-i Umumiye Müdürü Galib Bey'e İzmit'e gidiş-gelişi harcırahı olarak 1.200 kuruş ödenmiştir. İstihbarat memurlarından Hüseyin Şahabeddin Bey'e ise İzmit'e gidiş-geliş harcırahı olarak 450 kuruş ödenmiştir. (BOA. DH. EUM. MH. 3/47; DH. EUM. MH. 3/75.)

22 Tasvir-i Efkâr 14 Teşrin-i evvel 1325 No: 141; Tanin 14 Teşrin-ievvel 1325 No: 413

23 Tanin, 14 Teşrin-ievvel 1325 No: 413.

penceresini açarak halka iltifatta bulunmuştur. Dört vagondan ibaret ve Mösyö Lanke'nin kumandası altındaki Ertuğrul mızıkası ile bazı memurları ve bazı matbuat mensuplarını taşıyan kılavuz treni hareket etmiş ve on iki dakika sonra Padişahın treni yürümüştür. İki lokomotif tarafından çekilen bu tren sermühendis Mösyö Lodoris, Mösyö Döneke ve hareket mühendisi Azmefrih tarafından idare ediliyordu. Trende mükemmel iki büfe tertip olunmuştu. Kılavuz treni İzmit'e öğle vakti gelmiş ve 25 dakika sonra da Padişahın treni ulaşmıştır. Kendisine tahsis edilmiş olan vagona binen Padişah pencereyi açtırarak halkı selamlamıştır. Haydarpaşa hattı ile Çayır ve yukarı istasyonlar üzerinde halk iki saf halinde tren yolunu kaplamışlardı. Padişahın binmesine mahsus tren Pendik'e ulaştığında ahali fevkalade sevinç eserleri gösterdiği sırada gayet güzel giyinmiş zarif bir çocuk Padişahın vagonu penceresine doğru ilerleyerek elindeki mükemmel çiçek demetini takdim ederek Padişahın iltifatına mazhar olmuştur. İstanbul Valisi Şerif Paşa Gebze'ye kadar Padişah'ın treninde bulunduktan sonra oradan dönmüştür.[24] Tren yolculuk esnasında Gebze ve Hereke'de durarak Padişah halkı selamlamış, Hereke Fabrikası'na uğramıştır.

İzmit istasyonunda, Mutasarrıf ile erkân ve muteberan, kumandan paşa, Mudanya Kaymakamı ve diğer idarecilerle ruhani reisler hazır bulundu, teberrüken iki baş kurban kesildi. Memleket ve liva namına tebrik merasimi yapıldı. Ermeni Metropolidi bir nutuk ile seyahatten her sınıf halkın elde edeceği feyzi izah ettiğinden Padişah memnuniyetini beyan etti. Süslemeleri son derece iyi yapılmış olan istasyonun kapısı bir zafer takı ile pek parlak bir manzara almış, bunun dışarısında dört araba hazırlanmıştı. Gayet mükellef olan birinci arabaya Padişah binerek yanına Veliaht İzzeddin Efendi'yi aldı, Sadrazam ve Bahriye Nazırı ikinci, Serkarin Lütfi Bey ile Serkatip Halid Ziya Bey üçüncü ve Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey dördüncü arabaya binerek her iki tarafta saf tutmuş olan askerin saygı duruşu ve ahalinin alkışları arasında şanlı bir alay ile kasr-ı hümayuna ulaşılmış, bütün sokaklar, caddeler donatılmış, yolun karşı tarafındaki set üzerinde yerli ve köylü ahali tabakalar teşkil etmişti.[25] Hendek ahalisi tarafından Padişaha güzel bir çiçek hediye edildi. Padişah seyahat esnasında sivil elbise giymişti.

Padişah kasırda bir müddet istirahat ettikten sonra İzmit'in erkânını, memurlarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarından bazılarıyla İzmit'in ileri gelenlerini nezdine kabul ederek kendilerini tanıdığı için memnun olduğunu söyledi, "Memleketin terakki ve tealisi en büyük emelimdir" şeklinde konuştu. Sonra gayrimüslim erkek ve kız ne kadar mektep varsa hepsinin talebeleri, muallim ve muallimeleri bahçede bir geçit yaptılar, vatan şarkıları söylediler. Padişah talebelere tahsilin, irfanın ehemmiyetinden bahsedip muallimlere hitap ederek memlekete faydalı dimağlar yetiştirmek için bütün gayret ve kuvvetleriyle çok çalışmalarını tembih etmiştir. Padişahın nutku herkesi etkilemişti, Padişah kısaca, "müşahedenizden fevkalade mahzuzum çünkü milletimin terakkiyatını görüyorum, milletimin terakkiye müsait olup böyle terakki ettiğini görünce de elbette memnun ve mesrur olurum. Terakki ve tealinizi kalbimden arzu eder, mahzuziyetimi tekrar beyan eylerim." demiştir.[26]

Kasırdaki yemekten sonra mahalli sanayie dair gözlemlerde bulunulmuş, mesleğinde mahareti taktir olunan kuyumcu Yervant Usta tarafından müsenna bir kordon ve el işleri mükemmel bulunan Matmazel Yutoya'nın takdim ettiği sanatkarane bir yelek dolayısıyla kendilerine atiyeler ihsan buyurmuştur. Şekerci Mehmed Efendi pişmaniye helvası, Mehmed Efendi namında bir köylü tarafından bir sepet Hikmetiye elması takdim etmiştir. Liva namına takdim edilen süt ve kaymaklardan çok sevinen Padişah ziraatın bu bölgedeki öneminden bahsederek duydukları memnuniyeti ifade etmiştir. Ondan sonra kaza heyetleri

24 Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325, No: 414.
25 Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325, No: 414.
26 Tasvir-i Efkâr, 15 Teşrin-i evvel 1325 No: 142.

kabul edilerek hepsine iltifat etmiş ve sadık tebaaya selamlar edildiği gibi Veliaht Yusuf Efendi de bizzat takdim edilmiştir. Adapazarı Müftüsü tarafından gayet beliğ bir dua okunarak bütün dinleyenler tarafından aminhan olunmuştur. Padişah tarafından dört İslam mektebine 60, iki Ermeni mektebine 20, bir Rum mektebine 15, Amerikan mektebine 15, gureba hastanesine 50 lira ihsanda bulunulmuştur.[27] Saat dokuzda Sadrazam Paşa'nın huzura kabul olunmasını müteakip İttihat ve Terakki İzmit merkezi ve maarif ziyaretleri yapılmış ve meşrutiyet üzerine nutuk irad edilmiştir. Akşamüzeri tersane mahalline geçilmiş, orada küçük bir kız tarafından Padişaha güzel bir çiçek buketi takdim edilmiştir. Ertuğrul'a geçilirken toplar atılmış, gündüz ve gece dükkânlar tamamen kapatılmış, güzel bir şehr-i ayin yapılmıştır.[28] Padişahın Ertuğrul Yatı'na geçişi esnasında İclaliye'den atılan toplarla her taraf inledi, halk da "Padişahım çok yaşa" bağırmalarıyla karşılık verdiler. Gece güneş battıktan sonra Orhaniye Camii'nden başlayarak İttihat ve Terakki Kulübü, Kasr-ı Hümayun, saat kulesi, çarşı, evler, gemiler birer birer donanmaya başladı. Ertuğrul'dan, İclaliye'den ve Demirhisar torpidosundan parlak ışıklar, şehir üzerine fişekler atılıyor, her taraftan müzik sesleri geliyordu.[29] Padişah İzmit'te bulunan eski bir Mevlevi tekkesini sormuş ve bu hangahın bulunduğu mahal haber verilmiştir.[30]

Padişahın yanından çıkanlar Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından kabul edildiler. Sadrazam memleketin umumi durumu hakkında veciz bir konuşma yaptı. Seyahatin sahip olduğu önemi ve siyasi yönlerini açıklayan bu konuşmasında Sadrazam, memlekette hakiki hürriyetperver fikirlerin yayılması lüzumundan, bazı saf ahalinin hürriyeti yanlış manalarda telakki ettiğinden, bunun için memleketin talim ve tahsile olan ihtiyacını göz önüne alarak halk üzerinde nüfuz ve tesir sahibi olan ulema ve ruhani reislerin bu hususta çok çalışmaları gerektiğinden, hükümetin istenen ıslahatları yapabilmesi için en az beş seneye ihtiyacı olduğundan, hükümetin bu müddet zarfında elinden geldiği kadar her şeyi yapabileceğinden bahsederek konuşmasına şu sözlerle son verdi:

"Bugün hükümet mali ihtiyaçlarından dolayı milletin istediği her şeyi yapamıyor, fakat emin olunmalıdır ki hükümetin en esaslı düşüncesi vergilerin halkı ezmeyecek bir hale getirilmesidir. Bir takım bayındırlık işleri için hükümet büyük bir borç almak fikrindedir. Şüphesiz ki bu paralar ile memlekette pek çok tesisat-ı nafia vücuda getirilecek, bunlardan millet pek büyük istifade edecektir. İşte bize bütün bu menfaatleri, nimetleri bahşeden meşrutiyetin ne kadar iyi bir tarz-ı hükümet olduğunu halka anlatmak münevver sınıfın vazifesidir. İcrası bize ait olan bir takım faydalı kanunlar meydana getirmek üzere Meclis-i Mebusan-ı Osmanî vatanperver vazifesine yakında başlayacaktır. Fakat gerek meclisin, gerek hükümetin bu mesaide muvaffak olabilmeleri için ittihadın, çalışmanın, vazifeperverliğin ehemmiyeti vardır." [31]

Bu konuşmadan sonra Sadrazam Paşa Kasra yakın olan İttihat ve Terakki Kulübünü ziyaret etti. Bu ziyarette kulübün eğitim alanındaki çalışmaları kendisine anlatıldı, gece derslerine devam edenlerle ilgili defter kendisine verildi. Sadrazam elifbaya yeni başlayanlar için Jandarma Mektebinde okutulan elifbayı tavsiye etti. Kulüp dairesi kasr-ı hümayunun yanında bir bina olup teşrifat ve tezyinatı sade olmakla beraber nezih ve

27 Sadrazam tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 8 Kasım 1909'da gönderilen bir yazı ile İzmit'teki bu hastanelerin ihtiyaçlarını karşılamak için Padişah tarafından yapılan yardımın ilgili yerlere iletilmediği ifade edilerek "zikrolunan hastanelerin birleştirildiği ve meblağın da henüz tevdi edilmeyip belediye sandığında saklandığı haber veriliyor. Hemen tahkikat yapılarak hastaneler birleştirildiyse paranın tamamının ve aksi halde bölüştürülerek hastanelere verilmesi lüzumunun mutasarrıflığa tebliği" isteniyordu. Durum aynı gün mutasarrıflığa bildirilerek paranın hastanelere verilmesi sağlanıyordu. (BOA. DH. MUİ. 32-1/22; BEO. 3659/274425).

28 Tasvir-i Efkâr, 15 Teşrin-i evvel 1325 No: 142; Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325, No: 414

29 Tanin, 16 Teşrin-ievvel 1325, No: 415.

30 Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325, No: 414. Padişah genç yaşta Mevlevîliğe intisap ettiği için şehzadelik dönemini mesnevi okumakla geçirmiştir. (Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 421).

31 Tanin, 16 Teşrin-ievvel 1325, No: 415.

zarifti. İzmit İttihat ve Terakki kulübü reisi ve azasının vatanperver duruşları gazetecileri etkilemişti. Onlara göre, bu muktedir kişiler vatanın ilerlemesi için ilk önce halkın irfan seviyesini ve akli kabiliyetini tanımaya çalışmışlar, bütün cihet ve gayretlerini eğitimin ilerlemesine ve yayılmasına hasretmişlerdi. Bu sebeple İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmit Şubesi gece derslerine başlayarak halka dersler vermişler, bu derslere devam edenlerin adedi 180 olduğu, cemiyet azası 160 kadar olup rençpere de tedrisatta bulunduğu görülmüştü. Sadrazamla yapılan görüşmede İzmit tüccarı, Haydarpaşa ihracat merkezi kabul edilmesi sebebiyle çok kayıpları olduğunu ifade ederek yardım istemişlerdir. Şehrin diğer bir problemi, gazetecilerin yorumlarına göre, sıtmaydı. İzmit'in meşhur sıtması hâlâ tamamıyla def edilmemişti. Ahali bu cihetten de mustarip görünüyorlardı. Sokaklarda gezen çocuklar gençler sarı benizleriyle insana cenaze simasını hatırlatıyorlardı.[32]

Sabah olunca bütün gazeteciler İclaliye binerek İstanbul'a doğru hareket ettiler. Ertuğrul Yatının Küçükçekmece açıklarına gelmesiyle beraber Gambel Paşa'nın idaresi altındaki donanma bir resm-i geçit yapacaktı. Her vapur yatın hizasına geldiği esnada bahriye askerleri tarafından saygı duruşunda bulunacaktı.[33] Dönüşte Padişah amiral üniforması içindeydi. Padişahın dönüşünü karşılamak için Yedi Kule önlerine birçok vapurlar, römorkörler, kayıklar birikmişlerdi. Adalar ahalisinin kiraladıkları bir istimbot da bir mızıkayı taşıyordu. Ertuğrul Yatı Yedikule önlerinde demirledi. Vapurlar birer birer yaklaşarak demir attılar. Etrafta polis sandalları, Yıldız'dan çıkarılıp bahriye zaptiyesine verilen "zatü'l-hareke" sandalları mütemadiyen dolaşıyorlar, bir karışıklık çıkmaması için çalışıyorlardı. İstanbul vapurunda şehzadeler, Mahmud Şevket Paşa, vükeladan bazıları bulunuyordu. Donanma 18 savaş gemisinden oluşuyordu. Mesudiye Amiral gemisi başta olmak üzere donanmayı selamlayan vapurlar hep birlikte Ertuğrul'a doğru yönelmişlerdi. Ertuğrul'a yaklaşınca bütün gemilerden toplar atılmaya başlamıştır.[34] Sonra vapurlar hep beraber sıralanarak Ertuğrul'un önünden geçerek selam vermişler, donanma resm-i geçidi tamamlayana kadar Ertuğrul mızıkası Marş-ı Sultani'yi çalmıştır. Ertuğrul Yatı kiralanan vapurların önünden geçerken çok alkışlanmıştır, Padişah da onlara mendil sallamıştır. Yedikule'den Sarayburnu'na kadar her taraf ahali ile dolmuş olduğundan ve yat da sahile pek yakın gittiğinden ahali büyük bir şevkle Padişahı selamlamışlardı. Padişah Kızkulesi önüne geldiğinde her iki sahilden yükselen "Padişahım çok yaşa!" duası afakı tutmuştu. O sırada işlemekte olan şirket vapurları da bayraklarla donatılmıştı. Ertuğrul şamandıraya bağlandığı zaman Padişah on çifte bir kayığa binerek saraya geçti. Padişahı karşılarken mızıka ile pek çok eserler çalmış olan Adalar ahalisine Padişah teşekkür etmiştir.[35]

İzmit Seyahati ile İlgili Değerlendirmeler

Seyahat sonrası hem basında hem de Meclis-i Mebusan'da sonuçları üzerine bir takım değerlendirmeler yapılmıştır. Sultan Reşad'ın İzmit seyahatini köşesinde "Seyahat-i Hazret-i Padişahi" başlığı altında değerlendiren Hüseyin Cahit Bey, bu seyahatin meşrutiyet açısından çok önemli olduğuna vurgu yaparak, Meşrutiyetin ilanından beri huzur ve asayişin yerinde olmadığını, milletin ve devletin sekiz ay boş yere vakit geçirdiğini ifade ediyor, Padişahın halk için bir lütuf ve birleştirici bir nokta olduğunu belirtiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı durumundaki Tanin Gazetesi'nin başyazarı Hüseyin Cahit Bey bu makalesinde açıkça seyahatin halk arasında meşrutiyetin yerleştirilmesi için düzenlendiğini ve bunun bölge için hedefine ulaştığını ifade etmekteydi.[36]

Padişah da Meclis-i Mebusan'ın ikinci devre toplantısının resmi açılışındaki nutkunda

32 Tasvir-i Efkâr, 16 Teşrin-i evvel 1325, No: 143.
33 Tanin, 14 Teşrin-ievvel 1325 No: 413.
34 Lütfi Simavi, Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim, s. 92-93.
35 Tanin, 16 Teşrin-ievvel 1325, No: 415; Tasvir-i Efkâr 16 Teşrin-i evvel 1325, No: 143
36 Tanin, 14 Teşrin-ievvel 1325/27 Ekim 1909, No: 413. Makalenin tam metni için bakınız Ek-II.

(13 Kasım 1909) bu gezilerden edindiği intibaları anlattı. Meşrutiyetin ve halkın birliğinin öneminden bahseden Padişah, "Bursa ile İzmid seyahatimde tebaamla doğrudan doğruya temasta bulunmuş ve umum evlad-ı vatanda uhuvvet-i Osmaniye fikrinin kesb-i kuvvet ettiğini oralarda dahi görmüş olmaktan pek ziyade memnunum. Alınan meşrutiyet kararını tarih-i tekâmül-i millimizin en mühim vekayiinden addederim. Umur-ı dâhiliyemizde hamd olsun mucib-i endişe bir hal yoktur." diyordu.[37]

İzmit'e yapılan seyahat sırasında Padişah'a refakat etmiş olan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Osmanlı Ajansı aracılığıyla aşağıdaki beyanatta bulunmuştu:

"Bütün seyahat esnasında Padişah memnuniyetini göstermiştir. İzmid'e icra olunan resm-i kabul ile ahalinin izhar ettiği asar-ı meserret zat-ı hazret-i padişahî üzerinde pek büyük bir tesir bırakmıştır. Fakat donanmanın resm-i geçidi esnasındaki tehassüsat-ı padişahî hiçbir veçhle tarif edilemez. Ben mütemadiyen nezd-i padişahîlerindeydim. Donanmamızın kemal-i heybet ve vakarla padişahın önlerinden seyir ve müruru padişahımız o derece müteessir etmişti ki gözlerinden sevinç gözyaşları dökülüyordu. Bu söylediklerimde asla mübalağa yoktur. Zat-ı padişahî saraya avdetlerinde Gambel Paşa ile donanma zabitan ve mürettebatına derhal mahzuziyet-i şahanelerinin tebliğini Bahriye Nazırına emr ve ferman buyurmuşlardır."[38]

Padişah'ın İzmit seyahati İzmit şehrinin ve Anadolu'nun bir takım problemlerinin de gündeme gelmesine ve bunlara çözüm aranmasına vesile olmuştur. Padişahın maiyetinde bu seyahate katılan muhabirler şehrin manzarasını köşelerine taşıyınca bunlar üzerine değerlendirmeler yapılmış, Anadolu'nun ahvali hakkında çeşitli incelemelerde bulunulmuştur. Tanin Gazetesinde Muhittin Bey izlenimlerini çok teferruatlı bir şekilde yazmış, Hüseyin Cahid Bey ise, "Anadolu'nun Sıhhati" başlığı altındaki yazısında, "Zat-ı Hazret-i Padişahînin seyahat-i ahıreleri münasebetiyle İzmid'e girmiş olan muharririmiz ilk nazar-ı dikkate çarpan şeyin ahalinin çehreleri olduğunu temin ediyor. En meserretli, en mesud bir günde bile çehrelerin neşat-ı hayat ile münevver olamamasının elbette derin bir sebep-i cismanisi olmak lazımdır. Ufak bir tedkik bu sebebi meydana çıkarıyor: Isıtma!" Hüseyin Cahid Bey bu yazısında, Anadolu'nun sıhhatine bakılmadığını ifade ediyordu. Sıtmanın bir millet için ne kadar tahrip edici bir hastalık olduğunu ifade eden Hüseyin Cahid Bey, inkılâbın milleti siyasi esaretten kurtardığını fakat bu mel'un hastalığın ruhani esaretinden de kurtarmadıkça beklenen inkişaf ve feyzin müşahede edilemeyeceğini, açlıktan, sefaletten, hastalıktan ırkın bozulduğunu, küçük, cılız, renksiz, kavruk olduğunu, kayıpların bir muharebedeki kadar çok olduğunu, Hükümetten bu vazifenin icrasını tam bir dikkatle yerine getirmesini beklemenin hakları olduğunu, meşruti hükümetin ahaliye böyle hayırlı, müşfik olması gerektiğini yazıyordu."[39]

Seyahat şehirle ilgili İstanbul'da bu etkileri meydana getirirken şehir içinde seyahat sebebiyle Mutasarrıf Cemal Bey ve Kumandan İsmet Paşa arasında bir ihtilaf çıkmıştı. Mutasarrıf bu konuda hoşnut ve tatmin edilmeyecek olursa istifa etmeye karar verdiğini dahi açıklamıştı.[40] Yine Padişahın şehirdeki gündüz merasimi esnasında kumandanın evine hırsız girmiştir.[41]

Padişahın bu büyük İzmit Gezisi'nden sonra 1910 yılının Nisanı'nın ilk haftasında birkaç gün İzmit'te geçireceği ile ilgili olarak basında bazı haberler çıkmış[42], bu seyahat

37 Takvim-i Vekayi, 2 Teşrin-isani 1325, Aded: 380.
38 Tasvir-i Efkâr 18 Teşrin-i evvel 1325, No: 151.
39 Tanin, 22 Teşrin-ievvel 1325/ 4 Teşrin-isani 1909, No: 421. Aynı sayıda "Yaşasın Osmanlıların Padişah-ı zişanı!" başlığı altında Padişahın doğum günü için çok sade bir tören istediği bu durumun onun yüceliğini gösterdiği belirtilerek doğum günü kutlanıyordu.
40 Tanin, 19 Teşrin-i evvel 1325, No: 418.
41 Tanin, 15 Teşrin-i evvel 1325, No: 414.
42 The Times, 24 March 1910, issue: 39228.

ancak Ağustos ayında gerçekleşmiştir. Sultan Mehmed Reşad, İzmit seyahatinden on ay sonra, 15 Ağustos 1910'da bir gezi sebebiyle İzmit'e yakın bir yerde bulunan Tütünçiftliği'ne gelmiştir. Maiyetinde şehzadelerden Ziyaeddin, Necmeddin ve Ömer Hilmi efendilerle Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ve mabeyn erkânı vardı. Ertuğrul Yatı o gün Tütünçiftliği önüne ulaşmış, Padişah İzmit Mutasarrıf ve kumandanı tarafından karşılanmış, asker ve jandarma tarafından selamlanmıştır. Padişah köşkü gezdikten sonra bahçede bir saat istirahat ederek, öğle yemeği yemiştir. Padişah'ı taşıyan Ertuğrul Yatı İstanbul'a dönüşte Yalova ve Değirmendere sahilini takip ederek Selimiye önünde Yadigâr-ı Millet torpidosu ile karşılaşmış, Padişah bir müddet torpidoyu izlemiştir.[43]

Sonuç

İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli hadisesi Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilerek yerine kardeşi Reşad Efendi'nin geçirilmesidir. Bu hadise Anadolu'da bir takım karışıklıkların çıkmasına ve Meşrutiyet aleyhine eylemlerin başlamasına sebep olmuştur. Meşrutiyeti ilan eden ve şartlarını yerine getirmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kanun-ı Esasi'yi korumak ve yaşatabilmek için çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu konuda uygulanan politikalardan birisi de Sultan Mehmed Reşad'ın yurt gezilerine çıkarılmasıdır. Cemiyet'in toplumu yönlendirme politikalarının bir parçası olan Padişahın yurt gezilerinde onun halkla bütünleştirilmesi, halka kabul ettirilmesi, halk arasında meşrutiyet fikrine Padişahın bağlı olduğu düşüncesinin verilmesi ve birleştirici etkisiyle farklı unsurlar arasında bütünlüğün sağlanması hedeflenmiştir. Bu düşüncelerle gerçekleştirilen İzmit gezisi, her anı ile yukarıdaki politikaların uygulanma alanı olmuştur. Padişahın saraydan ayrılması anından dönüşüne kadar her aşama iyi bir şekilde planlanmış ve seyahat herhangi bir problemle karşılaşılmadan gerçekleştirilerek hedefine ulaşmıştır.

Padişah geçtiği her yerde halkın coşkun gösterileri ve tezahüratlarıyla karşılanmış, İzmit'liler her sınıf ve ırk halkı ile Padişaha bağlılıklarını göstermişlerdir. Mutasarrıflık sınırları içinde yöneticiler ve itibarlı kişilerle görüşme imkânı bulan Padişah halkını yakından tanıma fırsatını da bulmuştur. İzmitliler de kendi problemlerini hem Padişahlarına hem de Sadrazama açma fırsatı yakalamışlar, şehirdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını yakından gösterme fırsatı bulurken şehrin ihtiyaçlarını da dile getirmişlerdir. İstanbul basınına mensup muhabirler gezi ile ilgili intibalarını kaleme alırken şehirle ilgili birçok problemi gündeme getirmişler ve bunların bir an evvel halledilmesini ilgili makamlardan istemişlerdir.

Sonuç olarak seyahat hem Padişah için, hem İttihat ve Terakki Cemiyeti için hem de İzmit'liler için faydalı sonuçlar doğurmuştur.

43 Tanin, 2 Ağustos 1326/15 Ağustos 1910, No: 702; 3 Ağustos 1326/16 Ağustos 1910, No: 703; Lütfi Simavi, Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim, s. 152.

EK-I

"İzmid Seyahatinden

İzmid'e birinci defa gelen bir yabancının ilk nazar-ı dikkatini celb edecek olan şey ahalinin çehresidir. Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar herkesin çehresinde meyus bir renk hüzün hissediliyor, faaliyet-i hayatiyeye, kuvvet ve şibabe alamet olan o kırmızı köylü simaları hemen hemen hiçte görülmüyordu. Birkaç saat şehrin sokaklarında mütemadiyen dolaştım, bir yevm-i id olduğu için herkes sokaklara dökülmüş olduğu halde bile hiçbir canlı simaya tesadüf edemedim. Kimsenin güldüğünü, oynadığını, kimsenin şakalaştığını görmüyordum. Kimse yerinden kımıldamak istemiyordu.

İşte İzmd'in bu manzarası bu manzarası o kadar calib-i dikkat ki şehrin içinde küçük bir cevelanla derhal nazarınıza bu, senelerden beri hattın en başlıca istasyonlarından birini teşkil ettiği halde hiçbir suretle eser-i ümran arz edemeyen büyükçe köyün siyah binalarından ayrılarak birer birer çehreleri tetkike başlıyor ve nihayet hiçbir çehrede neşat-ı hayata benzer bir nişane bulamamaktan mütevellid bir elemle yerlere isti'taf ediyor.

Akşam, şehrin bizi pek çok i'zaz eden mihmanperver müteheyyizanıyle konuşurken ilk sualim bu olmuştu: Neden dolayı şehirde ümrandan, faaliyet ve hayattan eser yok? Verdikleri cevap şehir havasının vahametinden, ahalinin zaruretinden ibaretti. İzah ettiler: izmid pek çok seneler ısıtmanın dest-i tahribinde ezilmiş, son seneler zarfında izhar edilen bir gayretle biraz bu hastalık azalmışsa da, kabil değil, matlub olan ceyadet-i hava temin edilemeyerek bütün sekenesi böyle kansız, cansız bir halde kalmıştı. Esasen ne şehirde kabiliyet-i insa' var ne de belediyesinde isti'dad ve faaliyet. Sokakları dar, çarşısı birbiri içine girmiş, bir takım dükkânlardan mürekkep olup faaliyet-i ticariyenin delili olan büyük büyük mağazalara hemen hemen tesadüf olunmuyor gibi.

İzmid'te neden faaliyet-i ticariyeye tesadüf olunmuyor? Bunun birçok sebepleri var. Evvela, iktisadi bir sebep olmak üzere, şimendiferin bu şehre faideden ziyade mazarrat ila' eylemesidir. Filhakika Anadolu kumpanyası Haydar Paşa limanının terakkisi için Anadolu içerilerinden İzmid'e ve Haydar Paşa'ya vuku bulacak sevkiyat için pek garip bir tarife-i ücürat tatbik ediyor, mesela Eskişehir'den Haydar Paşa'ya nakl olunacak bir vagon buğday için 30 lira istifa ediyor. Şu halde İzmid için Anadolu'ya bir mahreç olmak imkânı kalmıyor.

Filhakika hükümet Haydar Paşa limanını İzmid'e tercih etmekte bazı nukat-ı nazardan bir dereceye kadar haklı olabilir; fakat bunda haksız cihetleri de vardır. Mesela İzmid ziraat memleketi olduğu için istihlak edeceği buğdayın Anadolu'dan gelmesine arz-ı ihtiyaç ediyor. Bunun için de Anadolu'dan İzmid'e sevkiyat şu suret-i garibede vukua geliyor: bir vagon buğday evvela 30 lira verilerek Haydar Paşa'ya, sonra da sekiz on lira verilerek İzmid'e sevk ediliyor ki herhalde bilhassa ihityacat-ı mahalliyenin en mübremini teşkil eden bu gibi şeyler için olsun kumpanya diğer bir usul vaz etmelidir. Bu mesele hükümeti uzun uzun düşündürecek bir iktisadi meseledir.

İzmid'e dair bakiye-i meşhudatımı yazarken bu şehirdeki hayat-ı beynel-anasırı da yad etmeden geçemeyeceğim. Sekene-i mahalliyenin hemen nısfını, belki daha ziyadesini teşkil eden Ermeni vatandaşlarımız Türk vatandaşlarıyla pek samimi bir hemşehri hayatı içinde yaşıyorlar. Denebilir ki İzmid'de Türk, Ermeni bu kadar; yalnız bir Osmanlı heyet-i içtimaiyesi vardır. Türklerle konuştum. Ermenilere karşı izhar-ı memnuniyet ettiler, Ermenilerle görüştüm, Türk vatandaşlarımızdan biz hoşnuduz, Allah da onlardan hoşnut olsun!" dediler. Esasen zat-ı hazret-i padişahînin İzmid'i ziyaretleri Türkleri Ermenilerden, Ermenileri de Türklerden ziyade memnun etmişti, misafir olduğum bir Ermeni hanesinde nazar-ı dikkatimi celbeden şeylerin en başlıcası yattığım odanın duvarında bir itna-

yı mahsusla Osmanlı padişah-ı muazzamının tasvir ve tuğra-yı hümayunları "Yaşasın Meşrutiyet-i Osmaniye" levha-i duaiyesiydi. Sokaklarda tesadüf edilen Ermeniler arasında padişahlarını görmek üzere uzak köylerden gelmiş pek çoklarına tesadüf ediliyordu. Hepsi en yeni esvaplarını giymişler, traş olmuşlar büyük bir şevkle "Padişahım çok yaşa!" diye haykırıyorlardı.

Diyebilirim ki Anadolu'nun muhtelif cihetlerinde yerleşmiş olan Ermenilerle Türkler birbirlerine pek ziyade sokulmuş bir haldedirler; bu iki mühim unsuru birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu iki unsuru birbirine iyice raptetmek, bir hamur haline getirmek için de adalet ve müsavattan başka hiçbir şeye ihtiyaç yoktur. Bu köylü hemşehriler arasındaki hayat-ı saf ve asudeye siyasiyat, efkâr ve amal-i siyasiye karıştırılmamalıdır. Yalnız teksir-i revabıt, tamim-i maarif maksadın husulü için tamamen kâfidir. Mesela İzmid'e İttihad ve Terakki Kulübünün yirmi beşten ziyade Ermeni azası vardır ki bunun iki hemşehriyi birbirine rabt için ne kadar büyük bir kuvvet olduğunu izaha hacet yoktur.

Bu küçük seyahate aid defter-i hatıratımı kapamazdan evvel biraz da İzmid ittihad ve Terakki Kulübünden bahsetmek istiyorum. Kulübün muhtelif anasıra mensup birçok azası mevcud olup bu meyanda sade Ermeni vatandaşlarımızdan yirmi beşi mütecaviz aza bulunduğunu söylemiş ve bunun ittihad-ı anasır hususundaki tesirat-ı hasenesinin ne derecelerde şayan-ı ehemmiyet olduğunu ilave eylemiştim. Kulüp bir taraftan memleketin irfanına, en ziyade muhtaç olduğu maarifine bezl-i mesai ediyor.

Bütün azalarla konuştum, memleketlerinin ihtiyaçlarından bahsettiler. Özellikle maarife olan ihtiyaçtan bahsederek bu konuda yaptıkları çalışmalardan bahsettiler. İttihat ve Terakki Kulübü İzmid'te mümkün mertebe terakkiyat-ı hazıra ile mütenasip bir mektep-i ibtidai vücuda getirmeye karar vermiş ve bunun için lazım gelen bütçeyi tertib, azalar üzerine taksim ve tesisat-ı ibtidaiyesi için lazım gelen meblağı da hazırlamışlardır.

Filhakika İzmid'de gayrimüslim çocuklara mahsus olmak üzere kafi derecede ibtidai mektep bulunduğu halde on bini mütecaviz ahali-i müslime için mevcud olan ibtidai mektepleri hakikaten bütün manasıyla ihtiyacat-ı hazıra ile mütenasip değildir. Binaenaleyh kulübün bu himmeti pek büyük sitayişlere sezadır.

Kulüp bununla da yetinmeyerek ahaliden isteyene gece dersleri veriyor. Gece derslerine şimdiye kadar kabul edilen kişi sayısı iki yüze ulaşıyor. Kulüp azası, ekserisi rençber, amale olan bu talebelere elifbadan başlayarak kıraati hesap, muhtasar coğrafya ve tarih tedris ediyorlar. Derse devam edenler istirahat zamanlarından feda ediyorlar. İşte hükümetin esas görevi bu şevk ve meyle destek olmak, memleketin her yerinde maarife yardım etmektir.

İzmid Kulübü bütün mevcudiyetiyle bunun için çalışıyor, her şeye bir intizam vermişler, programlar tertib ve tab' ettirmişler, defterler bastırmışlar, kitaplar getirtmişler, sonra bu ibtidai derslerle de iktifa etmeyerek hükümetin ahaliye ahalinin hükümete karşı vazifeleri nelerden ibaret olduğunu ticaretin, sanayi'in, ziraatın ne gibi esaslara dayandığını halka açıklamak için konferanslar vermeye hazırlanmışlar. Haricin, şuranın buranın dedikodusuna, gürültüsüne, velvele-i hay ve huyuna ihale-i sem'-i itibar etmeyerek Anadolu'nun asude bir şehrinde toplanan bir avuç erbab-ı hamiyyet-i memleketin terakkisi için çalışıyorlar. Binaenaleyh burada kendilerini bütün samimiyet-i kalbimle tebrik ve cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyetlerini temenni eylerim.

Muhiddin." (Tanin 21 Teşrin-ievvel 1325 No: 420).

EK-II

"Siyasiyat

Seyahat-i Hazret-i Padişahî

Osmanlıların halifesi Sultan Mehmed-i Hamis hazretleri bugün İzmid'e seyahate çıkıyorlar. Padişahın Bursa'ya ilk seyahatleri sırasında milletin kalbinde ne hayırlı bir tesir bıraktığı ortadadır. Bu teşebbüsü de bütün Osmanlıların iyi bir şekilde karşılayacaklarını beyan ederiz. Meşrutiyetin ilanından beri iç ve dış düşmanların hücumları karşısında bütün millet her türlü fedakârlıkları aldılar. Bu seyahat meşrutiyeti tesis ve takviye edecektir. Şimdiye kadara alınan tedbirlerin en birincisidir. Osmanlılar saltanata karşı kalplerinin en hassas en derin kabiliyetleri ile bağlıdırlar. Saltanata hürmet ve muhabbet bizim için irsi, fıtri bir durumdur. İnsan dünyaya gelince görür, işitir, hisseder. Milletimizin saltanata bağlılığı meşrutiyeti yüceltecektir.

10 Temmuzdan beri geçirdiğimiz siyasi hayat bize önemli bir delil sunuyor. 10 Temmuzda hürriyet ilan edildiğinde bütün Osmanlıları ne büyük bir zevk kaplamıştı. Böyle olduğu halde hiçbir semeresi görülemedi. Sekiz-dokuz aylık kıymetli bir zaman bin türlü nefret, gaile içinde kayboldu. Çünkü başta bir zalim hükümdar vardı ki idare-i hükümete karşı engeldi. Müstebid bir hükümdar bulunduğunda kaybettiğimiz zaman sadece sekiz-dokuz ay gibi bir zaman değildir. Bundan daha fazla bir kıymeti kaybettik. Birçok nefretler unutulabilirdi, fakat takım takım menfaatperestler bundan faydalanarak durumu daha da kötüleştirdi. Zalim padişahın gidişi ile her şey daha da güzel olmaya başlamıştır.

Beşinci Mehmed hazretleri muazzam tahta çıktığında bu kadar kötü bir durumda bulunuyordu. Fakat padişahımız her hali ile bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırabilecek bir halde olduğunu gösterdi. Şimdi teceddüd ve ıslahat nehri gibi her gün yeni bir muvaffakiyette ilerliyor. Zulüm ve kötülüklerle dolu yerlere bir hayat veriyor. Maruz olduğumuz müşkülat karşısında ümitsizliği aşıp geleceğe bakmak gerekir.

Padişahın şu müşkül halde üzerine aldıkları vazifenin zorluğu düşünülür ve bu görevi ne büyük bir mükemmellikle ifa buyurdukları görülürse kendilerine karşı beslediğimiz hürmet hissi sınırsız bir dereceye vasıl olur. Padişahın nezdine tekarrüb-i saadetine nail olanlar gördükleri cidden necib, cidden şahane muameleye nail olduklarında şanlı Osman Gazi'nin hayrülhalefi olan padişahımızın nasiyelerinde leman eden ulvi azim ve hürmete takdirhan oluyorlar.

Herkese kendisini sevdiren padişah vatandaşların da birbirlerini sevmelerini istemektedirler. V. Mehmed bütün Osmanlı unsurları için ittihat noktasıdır, bugün nerede vechiyak ve münevverlerini hürmetkâr tebaasına gösterirlerse oraları hürriyet ve meşrutiyet, ittifak ve vifak için daimi surette kabza-i teshir-i ıslahata girmiş addedilebilir. Bunun içindir ki padişahımızın seyahatleri teşrif ettikleri yerler kadar sair taraflarda da bütün Osmanlıların kalbinde de bir hiss-i inşirah tevlid ediyor, siyaset-i dâhiliyemiz açısında bir Vaka-yı Hayriye tesirinde alkışlanıyor.

Hüseyin Cahid" (Tanin, 14 Teşrin-ievvel 1325, No: 413).

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti (DH.)

Mektubi Kalemi (MKT)

Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi (EUM. THR.)

Emniyet-i Umumiye Mahalli Kalemi (EUM. MH.)

Diğer Kaynaklar

Kuzucu, Kemalettin, "Sultan Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinin Programı ve Düşündürdükleri", Türk Yurdu, Cilt: 33, Sayı: 303 (Kasım 2012).

Küçük, Cevdet, "Mehmed V", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 28.

Mercan, Mehmet, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", Tarih İncelemeleri Dergisi, c. XXIV, Sayı: 1, (Temmuz 2009).

Mutlu, Şamil, Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, İstanbul, 1994.

Özcan, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991.

Öztüre, Avni, Nikomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla/İzmit Tarihi, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyalişler Daire Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2012.

Simavi, Lütfi, Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919), Hazırlayan: Sevda Şakar, İstanbul, 2007.

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

The Times

Uşaklıgil, Halid Ziya, Saray ve Ötesi, Yayına Hazırlayan: Nur Özmel Akın, İstanbul, 2003.

RESİMLER

Veliaht Reşad Efendi. Servet-i Fünun 8 Kanunısani 1324 (21 Ocak 1909).

İzmit'in Genel Manzarası (Resimli Kitap, No: 13 (2))

Kasr-ı Hümayun'un İzmit İstasyonundan görünüşü (Resimli Kitap No: 13 (2))

اذميد سياحت هايونى مناسبتيله : ذات حضرت پادشاهينك حيدر پاشايه مواصلتى فوطو: كنعان بك
Arrivée de S. M. I. le Sultan à Haïdar-pacha.

Padişahın Haydarpaşa'ya Gelişi, Resimli Kitap No: 14

Kasr-ı Hümayun'da Sultan Reşat'ın ziyareti nedeniyle yapılan hazırlıklar

İzmit Tren İstasyonu Sultan Reşat'ın ziyareti için hazır beklerken

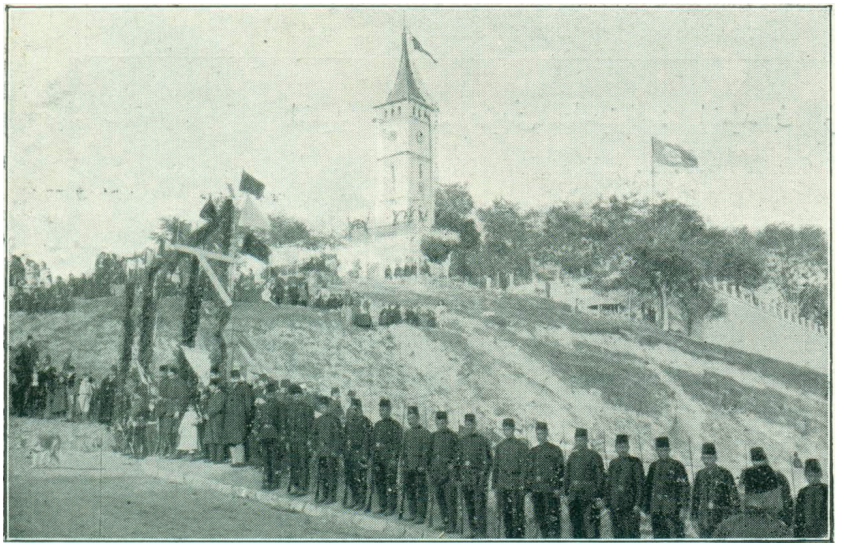

Sultan Reşat'ın ziyareti dolayısıyla subay ve askerler Kasr-ı Hümayun'a giden yolun kenarında.

Sultan Reşat'ın İzmit İstasyonu'ndan Kasr-ı Hümayun'a gidişi

Sultan Reşat, İstasyondan Kasr-ı Hümayun'a giderken yolun iki yanına dizilmiş kız öğrenciler ve ahali.

Sultan Reşad İzmit'te, Lütfi Simavi, s. 93.

Sultan Reşat'ın Kasr-ı Hümayun'dan ayrılışı.

Sultan Reşat'ın İzmit'ten ayrılışı sırasında Ertuğrul yatına binmek üzere Tersane'ye giderken Sultan Reşat geceyi Ertuğrul yatında geçirmiş ve ertesi sabah İstanbul'a dönmüştür.

(Resimli Kitab, Cilt 2/Sayı 9 (Haziran 1325/1909), Cilt 3/Sayı 14 (Teşrin-i Sani 1325/Kasım 1909); Şehbal, Sayı 7 (1 Temmuz 1325/14 Temmuz 1909), Sayı 15 (1 Teşrin-i Sani 1325/14 Kasım 1909).)

فوطو: كـنعان بك

سياحت همايون مناسبتيله : ذات حضرت پادشاهينك اذميددن ارطغرل ياطيله عودتلرى
Retour de S. M. I le Sultan d'ismid à bord de son yacht "Ertogrul„

Padişah'ın İzmit'ten Ertuğrul Yatıyla dönüşü, Resimli Kitap, Cilt:3, No: 14, Teşrin-isani 1325.

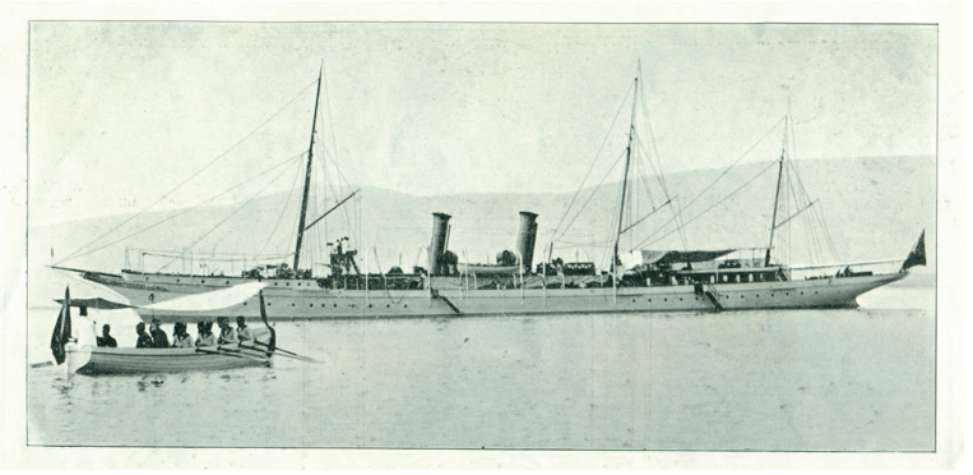

ERTUĞRUL YATI (Lütfi Simavi, s. 93).

اذميد ده رسم استقبالى ايفا ايدن اجلاليه قرووازورى
Le Croiseur Idjlalié accueillant le Sultan à Ismid.

İzmit'te karşılama töreni yapan İclaliye Kruvazörü

Padişahın İzmit'ten Dolmabahçe Sarayı'na dönüşü.

Padişah İzmit'ten Dönüşte Saltanat Kayığında

İzmit'ten dönüşte Boğazda düzenlenen resm-i geçit.

فوطو: كنعان بك

رسم كچيد مناظرندن
Revue de la Flotte Ottomane.

فوطو: كنعان بك

رسم كچيد مناظرندن
Revue de la Flotte Ottomaen.

فوطو: كنعان بك

رسم كچيد مناظرندن
Revue de la Flotte Ottomane.

Resm-i geçitte Padişah donanmayı beklerken.

Resm-i geçitte şehzadeleri taşıyan İstanbul Vapuru.

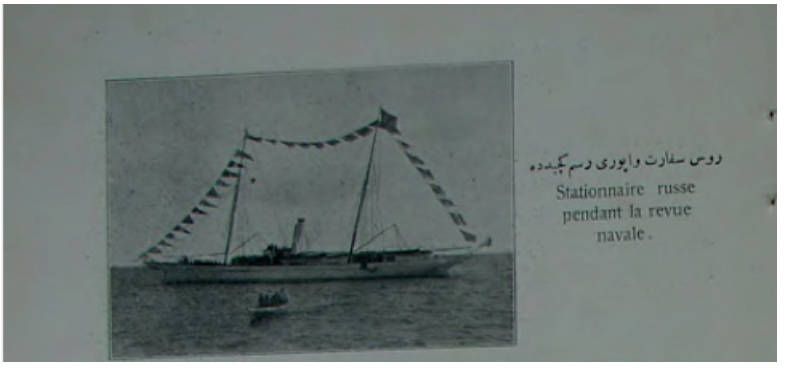

Resm-i geçitte Rus Sefaret Vapuru

Resm-i geçitte İtalya Sefaret Vapuru

1908 OSMANLI MEBUSAN MECLİSİNDE İZMİT MEBUSLARI VE FAALİYETLERİ

Selda KAYA KILIÇ*

1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla parlamenter bir sisteme geçen Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit'in biraz da baskı altında açtığı Meclisi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane edip kapatması ile 1908'de meclisin yeniden açılmasına değin geçen dönemde Osmanlı aydınları büyük çabalar sarf etmişlerdir. Yakın tarihimizde "**İkinci Meşrutiyet**" olarak anılan dönem (1908-1918) aynı zamanda çok partili rejiminde başlangıcı sayılabilir. Aslında II. Meşrutiyet on yılının yarısını (1908-1913) çok partili, diğer yarısını da tek partili rejim olarak yaşamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde hem iç hem de dış olaylar ayrılmaz biçimde birbirine karışarak geliştirdikleri ortamın üreteceği siyasal kuruluşlar kendilerini yaratan koşulların etiketlerini taşımışlardır. Bunun yansıması olarak da Meclisteki görüşmelerde hareketli ve değişken bir durum ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma da Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri temel kaynak olarak kullanılıp, II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusanında İzmit Mebuslarının en etkinlerinden olan Ahmet Müfid Bey, İsmail Canbolat Bey, Anastas Yorgaki Efendi'nin konuşmaları ve üzerinde durdukları konular ele alınacaktır. Ayrıca bu dönemde Mecliste daha az etkinliği olduğunu düşündüğümüz, İzmit Mebuslarından Rüştü Bey, Ziya Bey, Ali Bey, Hakkı Bey, Seyyit Bey, Sırrı Bey'inde dillendirdiği konular ve Meclisteki etkinlikleri irdelenecektir.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesiyle "Meşruti" bir yönetim tarzına geçilmişti. Kısa bir süre çalışan meclisin kapatılması Meşrutiyet taraftarlarının 1908'e kadar Meclisin yeniden açılması için uzun bir süre çaba verdikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde otuz yıl gibi uzun bir süreden sonra 1908 yılında yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın, 17 Aralık günü yapılan açılış töreni de bu bakımdan görkemli olmuştur. Padişah II. Abdülhamit'in de katıldığı açılış törenine yurt içinden ve yurt dışından çok sayıda izleyici gelmiş, gelenlerin çokluğu nedeniyle İstanbul'daki otel ve hanlarda yer kalmamıştır. Bu nedenle birçok cami ve okul gelenlerin kalmasına tahsis edilmiştir. 281 milletvekilinin seçildiği 1908 Meclis-i Mebusanı'nın açılışında 230 milletvekili hazır bulunmuştur. 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'na 281 milletvekili sayısı belirlenmiş, 4 dönem devam eden çalışma süresince bu sandalyelere

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, seldakayak@yahoo.com

farklı 324 milletvekili oturmuştur.

1908 Meclis-i Mebusan'ındaki mebus sayısı konusunda bilgi veren kaynakların birçoğunda birbirinden farklı rakamlar vardır: Feroz Ahmed, mebus mevcudunu 288 olarak vermektedir. Buna göre mecliste; 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 4 Yahudi ve 10 Slav mebus görev yapmıştır. Enver Ziya Karal ise, mevcudu 240 olarak vermektedir. Ona göre, bu sayının 150'si Türk ve Arnavut, 50'si Arap, 18'i Rum, 12'si Ermeni, 4'ü Bulgar, 2'si Sırp, 3'ü Yahudi ve 1'i de Ulah'tır. Dönemin, Rusya İstanbul Büyükelçiliği baş tercümanı Ermeni asıllı Mandelstam'a göre; 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah olmak üzere toplam mebus sayısı 275'tir. A. Bedevi Kuran, mevcudu 266 olarak vermiştir. Buna göre, 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebus bulunmaktadır. Van Mebusu Vahan Papazyan'a göre ise, mecliste, 220 Müslüman, 45 gayrimüslim olmak üzere toplam 265 mebus bulunmaktadır. Bunların etnik dağılımı şöyledir: 125 Türk, 70 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 10 Ermeni, 4 Bulgar, 4 Yahudi, 3 Sırp ve 1 Ulah.[1]

Görüldüğü gibi farklı kaynaklardan alınan mebus oranlarına bakıldığında Gayrimüslim mebus oranlarının birbirlerine yakın olduğu görülmektedir. Sayıları en fazla değişikliğe uğrayan Türk mebuslarıdır. Türk mebuslarının oranında bu şekilde değişiklik olmasının temel sebebi, Türklerin meclis toplantılarına gayrimüslim mebuslara oranla daha az ilgi göstermeleridir. Türk mebuslar içinde toplantılara katılmayan mebus sayısı oldukça fazladır. Seçimlerin bazı yörelerde gecikmesi nedeniyle, Meclisin ilk toplantı yılında meclise gelemeyen mebuslar bile vardır. 1908 yılının ulaşım şartları göz önünde bulundurulduğunda Yemen, Trablusgarp gibi İstanbul'a uzak yerlerden merkeze gelmek birkaç ay sürmektedir. Bu yörelerin halkı Arap olmasına rağmen seçilen mebusların arasında Türkler de vardır. Mebusların devamsızlığı nedeniyle, meclis toplantılarında hiçbir zaman 230'un üzerinde mebus aynı anda mecliste bulunmamıştır. Sanırız kaynakların büyük çoğunluğu meclisin bu durumunu göz önünde bulundurmamışlardır. Gayrimüslim mebusların Meclis toplantılarına Müslümanlardan daha fazla ilgi göstermesi geçmişlerinde meclis sisteminin var olması ve kendilerinin bu konuda tecrübeye sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Zaten, gayrimüslimlerin tecrübeli oldukları meclis zabıtları incelendiğinde hemen fark edilmektedir. Müslüman mebuslar sistem hakkında az da olsa sıkıntı çekerken, gayrimüslim mebuslar gayet rahattır. Meclis müzakerelerinde Müslüman mebuslardan çok gayrimüslim mebuslar konuşmuş, fikirlerini ifade etmişlerdir. Ayrıca gayrimüslim mebusların birçoğunun Batı kültürü almış olduklarını da ifade etmekte fayda vardır. Gayrimüslim mebusların meclise devam etmeleri sanırız sayılarının, kaynakların birçoğunda birbirine yakın oranlarda çıkmasında etkilidir.

Bu konu ile ilgili en son yapılan çalışmada, 1908-1912 meclisinin mebus sayısını 281 olarak tespit etmiştir. Bu mebusların kabaca %35'i ulema, %30'u çiftçi, %20'si devlet memuru, %10'u serbest meslek, %5'i de diğer meslek gruplarındandır. 1908 Meclis-i Mebus an'ı için belirlenen mebus sayısı 281 olmasına rağmen, zaman içinde istifa, ölüm, başka bir göreve tayin gibi sebeplerden dolayı mebus sayısında değişiklikler olmuştur. Dönem içinde toplam 324 değişik mebus görev yapmıştır. Bu mebuslardan 21'i ölüm, 11'i başka bir göreve tayin, 10'u istifa 2'si devamsızlıktan istifa olmak üzere toplam 44 sandalye boşalmış, boşalan bu mebusluklara 43 yeni seçim yapılmıştır. 30 Temmuz 1911 tarihinde istifa eden San'a Mebusu Seyit Ali Mut'a Efendi'nin yerine ise seçim yapılmamıştır[2].

1 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinin tamamı üzerinde yapılacak kapsamlı bir çalışma tam sayıyı bize verebilecektir. Ancak bu aşamada bu denli kapsamlı bir çalışma bu bildiri metninin hacmini aşmaktadır.

2 Kenan Ongun, "1908 Meclis-i Mebus an Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Rumeli Platformu*, s: 2-37, Mart 2010.

İzmit Mebuslarının kimler olduğu konusuna geçmeden evvel 1908-1912 tarihleri arasında iki Meclisli olarak açılmış olan Meclisin, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Meclisleri açısından baktığımızda yasama tarihleri şöyledir:

Yasama Organı	Dönem -Yasama Yılı	Başlama Tarihi	Bitiş Tarihi
MECLİS-İ MEBUSAN	1. Dönem -1. Yasama Yılı	04.12.1324	08.08.1325
MECLİS-İ AYAN	1. Dönem -2. Yasama Yılı	01.11.1325	15.06.1326
MECLİS-İ MEBUSAN	1. Dönem -2. Yasama Yılı	01.11.1325	15.06.1326
MECLİS-İ AYAN	1. Dönem -3. Yasama Yılı	01.10.1326	21.05.1327
MECLİS-İ MEBUSAN	1. Dönem -3. Yasama Yılı	01.11.1326	21.05.1327
MECLİS-İ MEBUSAN	1. Dönem -4. Yasama Yılı	02.10.1327	05.01.1327
MECLİS-İ AYAN	1. Dönem -4. Yasama Yılı	03.10.1327	05.01.1327
MECLİS-İ MEBUSAN	2. Dönem -1. Yasama Yılı	05.04.1328	23.07.1328
MECLİS-İ AYAN	2. Dönem -1. Yasama Yılı	07.04.1328	23.07.1328
MECLİS-İ AYAN	3. Dönem -1. Yasama Yılı	01.12.1330	20.07.1330
MECLİS-İ MEBUSAN	3. Dönem -1. Yasama Yılı	01.12.1330	20.07.1330
MECLİS-İ AYAN	3. Dönem -2. Yasama Yılı	01.11.1331	28.02.1331
MECLİS-İ MEBUSAN	3. Dönem -2. Yasama Yılı	01.11.1331	28.02.1331
MECLİS-İ MEBUSAN	3. Dönem -3. Yasama Yılı	01.11.1332	31.03.1333
MECLİS-İ AYAN	3. Dönem -3. Yasama Yılı	01.11.1332	31.03.1333
MECLİS-İ AYAN	3. Dönem -4. Yasama Yılı	01.11.1333	31.03.1334
MECLİS-İ MEBUSAN	3. Dönem -4. Yasama Yılı	01.11.1333	31.03.1334
MECLİS-İ MEBUSAN	3. Dönem -5. Yasama Yılı	01.10.1334	21.12.1334
MECLİS-İ AYAN	3. Dönem -5. Yasama Yılı	10.10.1334	12.12.1334
MECLİS-İ MEBUSAN	4. Dönem -1. Yasama Yılı	12.01.1336	18.03.1336
MECLİS-İ AYAN	4. Dönem -1. Yasama Yılı	12.01.1336	05.04.1336

1908-1918 arasında İzmit Mebus sayısına baktığımızda toplam olarak dokuz mebus bulunmaktadır. Konumuz kapsamı içerisinde tüm mebusların konuşmalarının analizini yapmak söz konusu olamayacağından, sözü edilen mebusların değindiği konular ana başlıklar altında tespit edilecektir. Aşağıda İzmit mebuslarının isimleri tablo halinde verilmektedir.

Seçim Bölgelerine Göre Tutanaklarda İstatistik

İzmit

No	Üye	Adet
1	AHMET MÜFİT BEY	124
2	ALİ BEY	1
3	ANASTAS YORGAKİ EFENDİ	6
4	HAKKI BEY	1
5	İSMAİL CANBOLAT BEY	15
6	SEYYİT BEY	1
7	SIRRI BEY	5
8	ZİYA BEY	33
9	RÜŞTÜ BEY	-

Tabloda da görüldüğü Ahmet Müfit Bey, Mecliste en faal olan vekildir. Tam 124 defa söz alıp çeşitli konularda konuşmuştur. Meclisteki söz alma sayıyı olarak baktığımızda, Ahmet Müfid Bey'in ardından Ziya Bey 33 kez söz almıştır. Onun ardından da İsmail Canbolat Bey gelmektedir. O'da 15 kez söz almıştır. Bu iki vekilin ardından ise, Anastas Yorgaki Efendi de 6 kez söz alarak, İzmit vekilleri arasında üçüncü en fazla söz alan İzmit vekili olmuştur. Geriye kalan diğer vekillerden Sırrı Bey beş kez, Ali Bey, Hakkı Bey Seyyit Bey, birer kez söz alarak mecliste en az söz alan İzmit vekilleri olmuşlardır. Rüştü Bey'in adı ise yalnızca Türk Parlamento Tarihi isimli kitapta bulunmaktadır. Ceridelerdeki tutanaklarda ve istatistik bilgilerinde rastlanılmamıştır. Dolayısıyla da onun meclis faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmamız söz konusu olamamıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınlarından çıkan, Türk Parlamento Tarihi adlı eserde, II. Meşrutiyet Dönemi, I. Dönem (17 Aralık 1908-18 Ocak 1912) İzmit Bağımsız Sancağı, başlığı altında Ahmet Müfit Bey (II. Dönemde de seçilmiştir), Anastas Efendi (II. ve III. Dönemde de seçilmiştir), Hafız Rüştü Efendi'nin adları (III. Dönemde de seçilmiştir) bulunmaktadır.

II. Dönem (18.04.1912-05.08.1912) de yine İzmit Bağımsız Sancağı başlığı altında İsmail Canbolat Bey görülmektedir. Bu listeye I. Dönem seçilenler alınmamıştır. II. Dönem (27 Mayıs1914-21 Aralık 1918) İzmit bağımsız Sancağı adı altında Ziya Bey seçilmiştir. IV. Dönem de (12 Ocak-18 Mart 19120) ise, Ali Bey (Dikmen), Sapancalı Hakkı Bey ve Sırrı Bey (Bellioğlu) seçilmiş olarak görülmektedir.[3]

İzmit Bağımsız Sancağı[4] mebuslarının özgeçmişlerine de bakmamız gerekmektedir. Özellikle de mecliste en fazla söz alan vekillerin bulabildiğimiz kadarıyla hayatları, aldıkları eğitim hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

Ahmet Müfid Bey[5]; Ahmet Müfid Bey, 17 Kasım 1908'de 109 oy ile İzmit mebusu

3 Türk Parlamento Tarihi, I. Ve II. Meşrutiyet, II. cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No:15, Prof. Dr. İhsan Güneş, Türk Parlamento tarihi Araştırma Grubu, Ankara 1996.

4 İzmit, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1888 yılında "İzmit Müstakil Mutasarrıflığı" adı altında bağımsız bir sancak olmuştur. 1. Dünya Savaşı sonrası 6 Temmuz 1920´de İngilizler tarafından işgal edilen kent, 27 Ekim 1920´de Yunan işgaline uğramıştır. Kurtuluş Savaşıyla 28 Haziran 1921´de işgalden kurtarılan İzmit, 11 Şubat 1922´de "İzmit Sancağı" iken "Kocaeli Sancağı" olmuştur.

5 Hizb-i Atik, İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde daha çok liberal düşünceli ve Cemiyet ve Fırkaya sadık mebus grubuna verilen isimdir. Sadık olmayanlara ise Hizb-i Cedit denilmektedir. Yeni oluşum gelenekçi ve tutucu olup, ittihatçıların toplumsal ve siyasal görüşlerine karşıydılar. Sayıları değişmekle beraber 75 85 civarındadırlar: Bunlar içerisinde İzmit'ten de iki mebus bulunmaktadır: Müfit Bey, (İzmit), Anastas Efendi(İzmit) de bulunmaktadır. Yücel Yiğit, "İttihat ve Terakki İçindeki Parti İçi Muhalafet, Hizb-i Cedit Hareketi," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies,* XIV/28 (2014-Bahar/Spring), s. 115.

seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'da Kâtiplik ve Maarif Encümeni Reisliğinde bulunmuştur. İkinci devrede de mebusluk görevini sürdürmüştür. 26 Nisan 1910 'da (13 Nisan 1326) Tasfiye Rütbe-i Askeriye Kanunnamesine Küttab-ı Askeriye ile Süvari Zabıtanı hakkında iki madde ilave edilmesi hakkında bir kanun teklifi hazırlayıp meclis-i Mebusan Başkanlığına sunmuştur.

İsmail Canbolat Bey; Harp Okulu›nu bitirdikten sonra, Manastır ve Selanik›te görev yaptı. Meşrutiyetin ilanını sağlamak için Makedonya›da yapılan çalışmalarda büyük rol oynadı. Meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbul›la gelerek Harp Okulu›nda tarih öğretmenliği yaptı. 1909 yılında askerlikten ayrıldı ve Büyükada Kaymakamlığı›na atandı.

1912 yılında İzmit milletvekili olarak mebuslar meclisine girdi. Balkan Savaşı›na gönüllü yedek subay olarak katıldı. Savaştan sonra Milli Emniyet ve birkaç ay sonrada Emniyet Genel Müdürlüğü›ne atandı. İstanbul valisi ve İstanbul şehremini oldu. Stokholm Elçiliği›ne atandı. 30 Temmuz 1918 tarihinde Dâhiliye nazırlığına getirildi. 30 Eylül›de bu görevden ayrıldı. Mütareke devrinin başında İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendini feshi kararı almasından sonra Teceddüt Fırkası (Yenilenme Partisi) kurucuları arasında bulundu. Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından tutuklandı ve İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Sürgünden döndükten sonra 1923 yılında TBMM İstanbul II. dönem İstanbul milletvekili oldu. Rauf Bey'le birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası›nın kurucusu ve yöneticileri arasında yer aldı. 1926›daki İzmir Suikastı›nın ardından tutuklandı. İzmir›de Atatürk›e düzenlenen suikastla ilgisi olduğu iddiasıyla İzmir›de İstiklal Mahkemesi kararıyla 1926›da asılarak idam edildi.

Rüştü Bey; Rüştü Bey, İzzet Efendi'nin oğludur. 1847'de İzmit'te dünyaya gelmiştir. Rüştiye ve medrese de okumuştur. Ticaret ve Ziraat işleriyle uğraşmış, memurluk yapmıştır. 19 Kasım 1909'da100 oy alarak İzmit'ten mebus seçilmiştir. Üçüncü devrede de aynı görevini sürdürmüştür.[6]

Burada Üyelere göre tüm seçim istatistiğine baktığımızda da Rüştü Bey'in adı Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde geçmemektedir. Ceridelerde Suriye, Denizli, Kastamonu vekili olarak Rüştü Bey isimli şahıs olmasına rağmen İzmit'ten "Rüştü Bey" bulunamamıştır. Rüştü bey'in adı Türk Parlamento Tarihi isimli kitapta, hem Meclisin seçim bölgelerini gösteren listede, hem de biyografilerin bulunduğu bölümde adı ve biyografisi bulunmaktadır. Kitapta I. Dönem vekilleri sıralanırken "Hafız Rüştü Efendi" (III. Dönemde de seçilmiştir) olarak yazılmıştır. Biyografi bölümünde ise "Rüştü Bey" olarak verilmiştir. Üyelere göre tüm tutanak istatistikleri incelenmiştir. Burada hem "Hafız Rüştü Efendi" hem de "Rüştü Efendi" olarak aranmış ancak, tutanaklarda başka isimlerde ve bölgelerin hafız unvanlı vekil adlarına rastlandığı halde "Rüştü" isimli vekil bulunamamıştır. Tutanaklardan kaynaklı bir yanlışlık yapılmış olsa gerektir.

Anastas Efendi;[7] (Rum'dur); Anastas Efendi 1869'da Geyve-Ortaköy'de dünyaya gelmiştir. Hukuk mektebini bitirmiştir. Ticaret yapmış, dava vekilliği yapmış, idare meclisi üyeliğinde bulunmuştur. 17 Kasım 1908 'de de 54 oy ile İzmit'ten mebus seçilmiştir. İkinci ve Üçüncü devrede de aynı görevini sürdürmüştür.

Hakkı Bey (Sapancalı); Milli Mücadele Döneminde önemli görevler üstlenmiştir. IV.

6 Kocaeli tarihiyle ilgili kaynaklara bakıldığı zaman "Portakal Hafız" adıyla tanınmaktadır. Bu isim I. Dönem İzmit Mebusu Hafız Rüştü Efendi'dir. Hafız Rüştü Efendi'nin, yanaklarının tombul ve al olması nedeniyle halkın kendisine "Portakal" lakabını yakıştırdığı rivayet edilmektedir. Hatta halkın büyük bir bölümünün Portakal Hafız lakabıyla tanıdıkları kişinin gerçek adının, Hafız Rüştü Efendi olduğunu bilmedikleri de tarihi bir gerçektir. İstiklal Savaşı'nın önemli komutanlarından birisi olan Kazım Karabekir'inde yakın arkadaşı olan Hafız Rüştü Efendi, İzmit yöresi halkının da yakından tanığı ve sevdiği bir kişi idi.

7 Hizb-i Atikçiler içerinde yer almaktadır. Yukarda da iade ettiğimiz gibi,"Hizb-i Atik, İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde daha çok liberal düşünceli ve Cemiyet ve Fırkaya sadık mebus grubuna verilen isimdir."

Dönem (1919-1920) mebusudur.

Sırrı Bey (Hüseyin Sırrı Bellioğlu); İstanbul'a giderek, öğrenimi için Mülkiye'ye girmiştir. 1897 yılında padişah aleyhtarı olduğu gerekçesiyle 11 ay tutuklu kalmıştır. Kastamonu Sandık Eminliği (1905), Belediye Başkâtipliği (1906) yapmıştır İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, Zonguldak Kaymakamlığına tayin edilmiştir. 1908-1911 tarihleri arasında Mudurnu, Düzce ve Adapazarı kaymakamlıklarında bulunmuştur. Bu şekilde, Adapazarılılarla yakından temasa geçmiş ve ahali nezdinde tanınmıştı IV. dönem Meclisi Mebusan İzmit milletvekili olmuştur. Meclisin işgal güçleri baskısıyla kapatılmasıyla Ankara'ya geçerek TBMM 1. Dönem açılışına katılmış ve İzmit milletvekili olarak mecliste yer almıştır. 1931 seçimlerinde tekrar İzmit (Kocaeli) milletvekili olmuştur.[8]

Zabıt Ceridelerine Göre, İzmit Bağımsız sancağının vekilleri 180 defa söz almışlar, 5 takrir sunmuşlar, 2'de meclise teklif vermişlerdir.[9]

Seçim Bölgelerine Göre Tutanaklarda İstatistik

İZMİT No	Anabaşlık	Adet
1	SÖZ ALANLAR	180
2	TAKRİRLER	5
3	TEKLİFLER	2

Mecliste söz alma, Takrir ve Teklif sunma açısından baktığımızda da aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır.

Seçim Bölgelerine Göre Tutanaklarda İstatistik

İZMİT NO	ANABAŞLIK	ÜYE	ADET
2	SÖZ ALANLAR	AHMET MÜFİT BEY	120
3	SÖZ ALANLAR	ALİ BEY	1
4	SÖZ ALANLAR	ANASTAS YORGAKİ EFENDİ	6
5	SÖZ ALANLAR	HAKKI BEY	1
6	SÖZ ALANLAR	İSMAİL CANBOLAT BEY	14
7	SÖZ ALANLAR	SIRRI BEY	5
8	SÖZ ALANLAR	ZİYA BEY	33
9	TAKRİRLER	AHMET MÜFİT BEY	3
10	TAKRİRLER	İSMAİL CANBOLAT BEY	1
11	TAKRİRLER	SEYYİT BEY	1
12	TEKLİFLER	AHMET MÜFİT BEY	2

II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan'ın da İzmit vekilleri içinde en faal olan mebusu Ahmet Müfid Bey, birçok konuda mecliste söz almıştır. Elbette bu bildiri kapsamında Meclisteki tüm tartışmaları ele alıp değerlendirmemiz söz konusu değildir. Meclis çalışmaları esnasında İzmit mebuslarının her birinin ele aldığı, tartıştığı konuları derinlemesine irdelemek bildiri kapsamını aşacaktır. Ancak bu konu bir kitap olarak düşünülüp ele alındığı takdirde geniş kapsamlı bir analiz yapılabilir. Bu çalışmada İzmit mebuslarının mecliste ele aldığı ancak önemli konuların ana başlıklarını vermekle yetinilecektir.

8 Enver Konukçu, "Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)", Cilt:13,Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,Erişim.:09.03.2015.

9 TBMM, Meclisi-i Mebusan Zabıt Cerideleri.

Meclis-i Mebusan'da Ahmet Müfid Bey'in ele aldığı konular;

-Kanunu-ı Esasi'nin tadiline dair takrir[10]

-Yolsuzluk yapan ve fazla emekli maaşı alanlar hakkında[11]

-Çeşitli askeri konularda[12]

-Meclisin mesai saatlerinin yeniden tanzimi hakkında[13]

-Gayr-i Müslim tebaayı ilgilendiren bazı konularda[14]

-Mülki memurların emekliliği ile ilgili olarak[15]

-Telif kanunu hakkında[16]

-Ticaret ve Nafıa Nezareti ile ilgili konularda[17]

-Maliye Nezareti Bütçesi münasebetiyle[18]

-Bağdat Mebusunun dile getirdiği, Bağdat'ın bazı kazalarında idadi mektebi kurulmasına ilişkin[19]

-Pirinç ziraatı kanun layihası münasebetiyle[20]

-1326 Sadaret bütçesi münasebetiyle[21]

-1326 Maliye nezareti bütçesi ile ilgili olarak[22]

-1326 Nafıa ve Varidat bütçesi münasebetiyle[23]

-Askeriye de istihdam edilecek Cerrah ve Eczacılar hakkında

-Zabitan teşkilat Kanunu münasebetiyle

-Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası münasebetiyle[24]

-Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Bütçesi münasebetiyle[25]

-Pasaport kanun Layihasına hakkında[26]

-Sivas Mebusu Mustafa Ziya Efendi'nin Nizamname-i Dâhili'nin devamına ait maddelerin bir an evvel müzakeresi ile tatbikine dair takriri münasebetiyle[27]

-Teşvik-i Sanayi kanununa ilişkin olarak[28]

-İran'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan İran'a transit olarak sevk edilen eşyaların gümrük işlemlerine dair kanun layihasına ilişkin olarak[29]

10 MMZC, 1.Dönem, C.1, s.119-120
11 MMZC, 1.Dönem, C.1, s.777
12 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.183; MMZC, 1.Dönem, C.5, s.70; MMZC, 1.Dönem, C.6, s.26
13 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.303
14 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.329
15 MMZC, 1.Dönem, C.6, s.420.422.425.427
16 MMZC, 1.Dönem, C.1, s.657
17 MMZC, 1.Dönem, C.6, s.347
18 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.231
19 MMZC, 1.Dönem, C.3, s.44
20 MMZC, 1.Dönem, C.3, s.49
21 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.405
22 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.231
23 MMZC, 1.Dönem, C.5, s347; MMZC, 1.Dönem, C.5, s.494
24 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.629
25 MMZC, 1.Dönem, C.5, s.379-381
26 MMZC, 1.Dönem, C.2, s.506
27 MMZC, 1.Dönem, C.2, s.29
28 MMZC, 1.Dönem, C.4, s.231; MMZC, 1.Dönem, C.1, s.74,88
29 MMZC, 1.Dönem, C.7, s.266; MMZC, 1.Dönem, C.7, s.46; MMZC, 1.Dönem, C.7, s.151,198

-Ceza Kanunu hakkında

-1327 tarihli Jandarma Umum Kumandanlığı ve Nezaret Bütçelerine (Maarif, Maliye) ilişkin olarak[30]

-İtalyanların Trablusgarp'da insaniyete, hukuk-u devlete, ahde ve hukuk-ı medeniyyeye, kavanin-i harbe aykırı hareketlerinden dolayı Uluslararası Sulh Cemiyetine gönderilecek protesto münasebetiyle

-Meclis müzakerelerinde çoğunluğun bulunması ve Hükümetin Mecliste bulunması lüzumu münasebetiyle[31]

-Kütahya mebusu Abdullah Azmi Bey ve arkadaşlarının Danca yangını münasebetiyle kabul edilen kanunun, Simav kasabası hakkında da tatbikine dair kanun layihası[32]

-Draç Mebusu Esat Paşa'nın Padişah tarafından, Meclis-i Mebusa Riyasetine tahsis edilen Saraya ne sebeple teşrif buyrulmadığı ve bu saraya ait demirbaşlardan bir kısmının aşırıldığı hakkındaki şayiaya dair Makam-ı riyasetten sual takriri münasebetiyle[33]

-Musul Mebusluğuna seçilen Hacı Mehmet Paşa'nın izin talebi münasebetiyle[34]

Mecliste görüşülüp tartışılan konular her zaman sükûnet içinde olmamaktadır. Vekillerin zaman zaman konularla, ilgili olarak uzun ve sert tartışmalara girdikleri görülmekle birlikte, Mecliste katiyen tartışma adabını aşan konuşmalar olmamıştır. Örneğin; Ahmet Müfit Bey, Mecliste "Bağdat Mebusu Es-Seyit Mustafa Nuri Efendi'nin Divaniye ve mülhakatı olan Semave ve Şamiye kazalarında birer iptidai ve Rüştiye ve Hille kasabasında bir idadi mektebinin tesis ve inşasına dair takriri münasebetiyle" söz aldığında Meclisteki diğer vekillerle tartışmıştır.

"AHMET MÜFİT BEY (İzmit) — Efendim, Maarif Nezareti, bunun için yeni yeni projeler, programlar teklif ediyor. Geçen sene Meclisin vermiş olduğu kadro mucibince Mekâtibi iptidaiye ile Mekâtipi Rüştiyenin inşasını mahallerine terk yani her vilâyetin kendi verdiği bütçe mucibince tahsilâtını terfik etti, verdi. Binaenaleyh Bağdat Vilâyeti, o kazalara isabet eden paradan mektepleri yaptıracaktı. Bundan dolayı Maarif Nezareti mektep yaptırmasın demek muvafık olamaz. Vermiş olduğumuz bir usul, bir karar var. Neden bunu değiştirdim? Geçen sene Heyetin kabul ettiği usul' üzere İptidaî ve Rüştiye Mektepleri için mahallerine ait bütçe-da para ayırdık. Maarif Nezareti ve o paraları mahallerine yazdı. Her vilayete taksim etti. Her vilâyet, bütçesi dâhilinde mektep yapacaktı. Yapmamış ise Vali, Mutasarrıf, Kaymakam mesul olsun. Binaenaleyh bu takrir nazarı itibara alınmamak lâzım gelir.

REFET EFENDİ (Müntefek) — Olabilir ki, Vilâyetçe başka bir yere verilmiştir.

AHMET MÜFİT BEY (İzmit) — Olabilir ki ile olmaz. Encümeni işgal etmeyin, başka işleri vardır.

SALİH PASA (Kerkük) — Encümene havalesine ne mani vardır? Şimdiye kadar ancak on, on üç Mektebi iptidai yapılmış.

AHMET MÜFİT BEY (İzmit) — Malumu âliniz, bütçede her vilâyet için para taksim olunmuş ve verilmiştir. Vilayet Mekâtibi İptidâiyyesine verilecek miktar muayyendir. Bundan fazla, sarfiyata müsaade eder misiniz ki diğer bir mektep yapılmasını arzu ediyorsunuz?

30 MMZC, 1.Dönem, C.4, s.308-309
31 MMZC, 1.Dönem, C.1, s.3344,344
32 MMZC, 1.Dönem, C.1, s.503-508
33 MMZC, 1.Dönem, C.2, s.419,428
34 MMZC, 1.Dönem, C.2, s.383

SALİH PAŞA (Kerkük) — O taksim, geçen sene Mecliste yapılmadı."[35] şeklinde tartışmalar uzamaktadır. Birçok tartışma ve farklı görüşler savunulurken belirli bir usul ve adap ölçüsünde devam ettiği görülmektedir.

Meclis-i Mebusan'da İsmail Canbolat Bey[36]'in ele aldığı konular;

-Camiler ve diğer müessesatı vakfiyenin kişi uhdesindeki mahallerin istimlâki hakkında kanun layihası ile ilgili olarak[37]

-Askeriye mensuplarının siyasiyat ile men'i iştigali hakkında Askeri Ceza Kanunnamesine zeyl kanun layihasına ilişkin olarak[38]

-Meclis-i Mebusan İdare memurlarının istifası münasebetiyle[39]

Meclis-i Mebusan'da Ziya Bey'in ele aldığı konular ise şunlardır;

-Mülkiye Mektebinin leyliye tahvili hakkında kanun layihası[40]

-1330 senesi Bahriye Nezareti bütçesi, Emniyet-i Umumiye Bütçesi, Maarif Nezareti, Şura-yı Devlet Riyaseti bütçesine ilişkin olarak[41]

-Askeri Personeli ilgilendiren çeşitli konular (Askerlik mükellefiyetinin 50 yaşına kadar uzatılmasına dair kanun layihası münasebetiyle..)[42]

-Liman haricinde seyreden Osmanlı seyrisefainine, kaptanlarının talepleri halinde tüfek, top ve barut verilmesine dair kanunu muvakkat sebebiyle[43]

-Sivil etibba, eczacı ve dişçiler hakkında kanun layihası nedeniyle[44]

-Seferberlik konuları ile alakalı konuşmaları[45]

-İaşe kanun layihasına ilişkin olarak[46]

-Eczacı ve dişçiler hakkında kanun layihası münasebetiyle[47]

-Askerlik dışındaki insanların silah kullanımına kabiliyeti olanların celp ve istihdamına Harbiye Nezaretinin uhdesine verilmesi hakkında kanun layihası dolayısıyla[48]

-Dersadette bir ihracat heyeti teşkiline dair kanun layihası münasebetiyle[49]

1908 Meclis-i Mebusan**ın**da Sırrı Bey'in ele aldığı konular ise;

-Ereğli havzasında çalışacak amelenin askerlik hizmetlerine mahsuben istihdamları hakkındaki kararname[50]

-Ertuğrul Mebusu Ahmet bey'in mebusluğunun kabul edilip edilmemesi hakkında[51]

35 MMZC, 1.Dönem, C.3, İ.52 s.44 (25 Şubat 1325)
36 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde, soyadı "Canbolat" olarak geçmesine rağmen, TBMM yayınlarından çıkmış olan Türk Parlamento Tarihi isimli kitapta "Canbulat " olarak geçmektedir. Türk Parlamento Tarihi, I. Ve II. Meşrutiyet, II. cilt, s.53
37 MMZC, 2.Dönem, C.1, s.228
38 MMZC, 2.Dönem, C.1, s.569-570,588
39 MMZC, 2.Dönem, C.1, s.428
40 MMZC, 2.Dönem, C.1, s.383
41 MMZC,3.Dönem, C.2, s.189; MMZC,3.Dönem, C.2, s.211; MMZC,3.Dönem, C.2, s.261,274; MMZC, 3.Dönem, C.2, s.29,92
42 MMZC, 3.Dönem, C.2, s.19,389
43 MMZC, 3.Dönem, C.1, s.156
44 MMZC, 3.Dönem, C.1, s.384
45 MMZC, 3.Dönem, C.5, s.88; MMZC, 3.Dönem, C.1, s.133; MMZC, 3.Dönem, C.1, s.56
46 MMZC, 3.Dönem, C.3, s.52.149.154
47 MMZC, 3.Dönem, C.1, s.384
48 MMZC, 3.Dönem, C.2, s.347
49 MMZC, 3.Dönem, C.3, s.156
50 MMZC, 4.Dönem, C.1, s.488
51 MMZC, 4.Dönem, C.1, s.27

-İstanbul'un saltanat makamı olarak kalması lüzumuna dair Beyrut ulemasının teklifleri münasebetiyle[52]

Ali Bey,1336 senesi Evkaf Nezaretinin Mart ve Nisan aylarına mahsus muvakkat bütçesi münasebetiyle[53]

Hakkı Bey, Tehcir ve taktil mesaili için Divan_ı Harp teşkilin Kanun-ı Esasi'ye muhalif olduğuna dair İzmit Mebusu Sırrı Bey'in ve Adliye ve Harbiye Nazırlarından sual takririne ilişkin olarak[54] söz almıştır.

Sonuç olarak çalışmamızda İzmit Mebusları ele alındı. Bildiriye konu olan İzmit mebuslarının 1908-1920 yılları arasında aşağıdaki isimler saptandı:

1-Ahmet Müfit Bey (120 Konuda söz alma, 5 Önerge)

2-Ziya Bey (33 Konuda söz alma)

3-İsmail Canbolat Bey (14 Konuda söz alma, 1 Önerge)

4-Anastas Yorgaki Efendi (6 Konuda söz alma)

5-Sırrı Bey (5 Konuda söz alma)

6-Hakkı Bey (1 Konuda söz alma)

7- Seyyit Bey (1 Konuda söz alma)

8-Ziya Bey(1 Konuda söz alma)

9-Rüştü Bey (Söz alması yok)

İzmit Bağımsız Sancağının toplam mebus sayısının 9 olduğu görülmektedir. Meclis-i Mebusan Ceridelerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, İzmit Sancağı mebusları arasında Ahmet Müfit Bey, meclisin en faal üyesi olduğu tespit edilmiştir. 17 Kasım 1908'de Meclise giren Müfit Bey'in gerek verdiği önergelerde gerekse sair konuşmalarında konulara son derece hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Aslında İzmit mebuslarından Ziya Bey ve İsmail Canbolat Bey içinde aynı durum geçerlidir. Bu sözü edilen üç mebus mecliste yapılan tartışmalarda hangi konu olursa olsun genellikle konuşmalarıyla Meclisi kendi kanaatleri doğrultusunda yönlendirdiklerini ve ikna edebildiklerini söyleyebiliriz. Ahmet Müfit Bey, Ziya Bey ve İsmail Canbolat Bey'in Meclis gündemlerinde üzerinde en çok konuştukları, fikir beyan ettikleri konular genellikle Bütçe ile ilgili meseleler olmuştur. Tabi bunun yanında çeşitli bakanlıkları ilgilendiren konular, Vilayet idaresi, sosyal, toplumsal meseleler, yerel bazı konular üzerinde durmuşlardır.

Ahmet Müfit Bey ilgili olarak şu tespit sanırım yanlış olmayacaktır. İzmit mebusu olarak Meclisteki en tartışmalı ve yoğun konuşmaları yapan kişi olmuştur. Fazla etkin olmayan mebuslar olarak da Anastas Yorgaki Efendi ve Sırrı Bey sıralanabilir. Hakkı Bey, Seyyit Bey, Ziya Bey ise yalnızca bir konuda söz almıştır. Rüştü Bey'in ise Ceridelere yansımış bir konuşması saptanmamıştır. İlginç olarak İzmit mebuslarının hiçbirisi seçildikleri seçim bölgelerinin sorunlarını gündeme getiren konuları ele almadıkları görülmektedir. Elbette bunun seçim bölgelerinde hiçbir sorun olmadığından değil, bu dönemde ülkenin genel sorunlarının çok yoğun olması ve mebusların ülke genelini ilgilendiren problemleri çözmek üzere odaklanmalarından kaynaklanmaktadır.

52 MMZC, 4.Dönem, C.1, s.299
53 MMZC, 4.Dönem, C.1, s.416
54 MMZC, 4.Dönem, C.1, s. 99

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

TBMM, Meclisi-i Mebusan Zabıt Cerideleri:

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.119-120

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.777

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.183

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.70

MMZC, 1.Dönem, C.6, s.26

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.303

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.329

MMZC, 1.Dönem, C.6, s.420.422.425.427

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.657

MMZC, 1.Dönem, C.6, s.347

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.231

MMZC, 1.Dönem, C.3, s.44

MMZC, 1.Dönem, C.3, s.49

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.405

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.231

MMZC, 1.Dönem, C.5, s347

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.494

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.629

MMZC, 1.Dönem, C.5, s.379-381

MMZC, 1.Dönem, C.2, s.506

MMZC, 1.Dönem, C.2, s.29

MMZC, 1.Dönem, C.4, s.231

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.74,88

MMZC, 1.Dönem, C.7, s.266

MMZC, 1.Dönem, C.7, s.46

MMZC, 1.Dönem, C.7, s.151,198

MMZC, 1.Dönem, C.4, s.308-309

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.3344,344

MMZC, 1.Dönem, C.1, s.503-508

MMZC, 1.Dönem, C.2, s.419,428

MMZC, 1.Dönem, C.2, s.383

MMZC, 1.Dönem, C.3, İ.52 s.44

MMZC, 2.Dönem, C.1, s.228

MMZC, 2.Dönem, C.1, s.569-570,588

MMZC, 2.Dönem, C.1, s.428

MMZC, 2.Dönem, C.1, s.383

MMZC,3.Dönem, C.2, s.189

MMZC,3.Dönem, C.2, s.211

MMZC,3.Dönem, C.2, s.261,274

MMZC, 3.Dönem, C.2, s.29,92

MMZC, 3.Dönem, C.2, s.19,389

MMZC, 3.Dönem, C.1, s.156

MMZC, 3.Dönem, C.1, s.384

MMZC, 3.Dönem, C.5, s.88

MMZC, 3.Dönem, C.1, s.133

MMZC, 3.Dönem, C.1, s.56

MMZC, 3.Dönem, C.3, s.52.149.154

MMZC, 3.Dönem, C.1, s.384

MMZC, 3.Dönem, C.2, s.347

MMZC, 3.Dönem, C.3, s.156

MMZC, 4.Dönem, C.1, s.488

MMZC, 4.Dönem, C.1, s.27

MMZC, 4.Dönem, C.1, s.299

MMZC, 4.Dönem, C.1, s.416

MMZC, 4.Dönem, C.1, s.99

Basılı Eserler

Enver Konukçu, "Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)", Cilt:13, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*.

Kenan Ongun, "1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Rumeli Platformu*, Mart 2010.

Türk Parlamento Tarihi, *I. Ve II. Meşrutiyet*, II. cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No:15, Prof. Dr. İhsan Güneş, Türk Parlamento tarihi Araştırma Grubu, Ankara 1996.

KARA MÜRSEL ALP

DONANMA-YI OSMANÎ MUAVENET-İ MİLLİYE CEMİYETİ: İZMİT MÜSTAKİL LİVASI ŞUBESİNİN ÇALIŞMALARI

Sedef BULUT*

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Osmanlı Devleti'nde birçok cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetlerin içerisinde, devleti ve milleti içinde bulunduğu güç durumdan kurtarmak amacıyla kurulan Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti önemli bir yere sahiptir.

Halktan ve sivil kurumlardan maddi yardım toplamak suretiyle, Batı'nın gelişmiş deniz kuvvetleri karşısında zayıf kalan Osmanlı Donanması'nı güçlendirmek amacıyla kurulan bu cemiyetin ortaya çıkışında, 3 Temmuz 1909'da Sultan Mehmet Reşat'ın huzurunda geçit töreni yapan gemilerin harap hali önemli rol oynamıştır. Kamuoyunda büyük üzüntü yaratan bu durum karşısında dönemin basınında çeşitli yazılar yazılmış, yarışmalar tertip edilmiştir[1].

Samimi duygularla ortaya çıkan donanmayı güçlendirme fikri bu cemiyetin kuruluşuna giden süreci başlatmıştır. İlk müteşebbisler olarak II. Belediye Dairesinden Doktor Hafız İbrahim, İsmail Hakkı, Başmühendis Haşim Bey ve Doktor Petraki Papadopulo Efendi görülmektedir. Fahri başkanlık için Said Paşa'ya teklif götürülmüş ve propaganda sağlamak için de bu konuda hassasiyet gösteren Tercüman-ı Hakikat gazetesinden yardım istenmiştir. Bir toplantı düzenleme kararı alan bu kişiler tüccarlara, belediyelere, kulüplere, basına vb. yerlere davetiye göndermişler ve davete icabet eden 28 kişi ile birlikte cemiyeti kurmuşlardır[2]. Resmi onay alınır alınmaz faaliyete geçen cemiyet, kamuya yararlı dernek olarak görülmüş ve padişah tarafından himaye edilmiştir[3].

Cemiyet, 19 Temmuz 1909 (6 Temmuz 1325) tarihinde kurulup, lağvedildiği 2 Nisan 1919 (2 Nisan 1335) tarihine kadar yaklaşık on yıl süreyle faaliyet göstermiş ve kamuoyu tarafından yakından takip edilmiştir[4]. "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti" adıyla kurulan cemiyet, 17 Şubat 1913 (4 Şubat 1329) tarihinde "Osmanlı Donanma Cemiyeti" adını almıştır. Bu değişikliğin sebebi ise zamanla çeşitli yardım kuruluşlarının ortaya çıkması ve özellikle Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti kurulduğunda yaşanan karışıklıktan

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi,Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, e-mail: sedefbulut@gmail.com

1 Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 2000, s. 9.

2 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Özçelik, *a.g.e.*, s. 11-13.

3 Ayten Can Tunalı, "Aydın Vilayetinde Donanma Cemiyeti'ne yapılan Yardımlarla İlgili Bir Belge", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 25, S. 39, Ankara, 2006, s. 162.

4 Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergis*i, C. 27, S. 43, Ankara, 2008, s. 77.

dolayı olmuştur. Ancak resmi olarak değişmesine rağmen, eski adı da kullanılmaya devam etmiştir[5].

Donanma Cemiyetine ait belgelerin neredeyse hepsi TİTE arşivinde olup 30 bin kadar belge bulunmaktadır[6]. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Kızılay Arşivi'nde de bazı belgelere rastlanmakla birlikte bunlar TİTE arşivindeki belgelerle paralellik göstermektedir. Arşiv belgelerinin dışında Donanma Mecmuasında da cemiyet ile ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Dönemin basını da özellikle yardımlar konusu ile yakından ilgilenmiş, cemiyete yardım edenlerin isimlerini sık sık yayınlanmıştır. Bu anlamda Tanin gazetesi ön plana çıkmaktadır.

Donanma Cemiyeti ile ilgili olarak daha önce genel mahiyette tezler yapılmış ve TİTE arşivindeki belgelerin bir kısmı kullanılmıştır. Bu anlamda ilk çalışma Selahittin Özçelik'e aittir. Cemiyetin taşra örgütlenmesiyle ilgili olarak da Nurşen Gök'e ait bir tez çalışması bulunmaktadır. Bunun dışında birkaç makale dışında spesifik ve bölgesel bir çalışma yapılmamıştır. Bu bildiri Donanma Cemiyeti'nin İzmit bölgesindeki çalışmalarına dikkat çekerek, bununla ilgili belgeleri gün ışığına çıkarmak ve bu konuda yapılacak çalışmalara örnek teşkil etmek amacını taşımaktadır.

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin Örgütlenmesi:

Donanma Cemiyeti, Nizamnamesinin 4 Kasım 1909 (22 Teşrinievvel1325) tarihinde onaylanmasından sonra, merkez ve taşrada kısa sürede örgütlenmeyi başarmıştır. Cemiyetin 13 Temmuz 1911 tarihinde yani kuruluşundan yaklaşık iki yıl sonra gerçekleştirilen ikinci kongresinde, Donanma Cemiyeti Umumi Merkezi'ne bağlı toplam şube sayısı 46 müstakil merkez şube ve 331 bağlı şube olarak açıklanmıştır. Çok geniş bir alana yayılan cemiyetin şubeleri: Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, İzmit, Bitlis, Bursa, Bolu, Çatalca, Diyarbakır, Sivas, Samsun, Trabzon, Kastamonu, Kala-yi Sultaniye, Konya, Mamuretülaziz, Van, Basra, Bağdat, Bingazi, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hicaz, Halep, Resmo, Zor, Selanik, Suriye, Trablusgarp, Kıbrıs, Kudüs, Kandiye, Kosova, Medine-i Münevvere, Mısır, Manastır, Musul, Yanya, Yemen olmak üzere Berlin ve Paris'e kadar uzanmaktadır[7].

Sadece ülke sınırları içinde değil, yurt dışında da kendisine faaliyet alanı oluşturan Donanma Cemiyeti, Anadolu'ya ağırlık vermiş ve İstanbul dışındaki ilk örgütlenmesini Kastamonu Vilayeti ile Bolu Sancağı'nda gerçekleştirmiştir. İstanbul'a coğrafi yakınlığı olan bu iki bölgeden sonra hızla İzmit, Konya, Aydın, Bursa, Karesi, Ankara, Adana, Edirne, Diyarbakır ile diğer liva ve vilayetlerde teşkilatlanmaya devam etmiştir[8].

Cemiyetin şubelerinin teşkil edilmesinden sonra halkın donanma ianesi hakkında ikna edilmesi için faaliyetlerde bulunulmuş ve bu yönde büyük çaba gösterilmiştir. Bu konuda özellikle Cemiyet tarafından konferanslar düzenlenme yoluna gidilmiş, birçok gazetede yayınlar yapılmış ama en önemlisi Donanma Mecmuası bu dönemde önemli bir propaganda aracı olmuştur. Teşkilatlanma gerçekleştirilirken, şube başkanları ve diğer üyelerin yörelerinin etkili ve sevilen kişileri arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Bu sebeple teşkilatlanmaya gidilen bölgede genellikle müftü, kadı, kaymakam, askeri komutanları gibi devlet görevlilerinin şube başkanı olmaları sık rastlanan bir durumdur. Bununla birlikte Gayrimüslim vatandaşların ileri gelenleri ve dini görevlileri Donanma Cemiyeti'nin şubelerinde üyelik görevini üstlenmişlerdir[9].

5 Özçelik, *a.g.e.*, s. 14 ayrıntılı bilgi için Bkz. BOA. DN:66,BN:5, 15/B/1332.
6 Bkz. TİTE Katalog, A7, Ankara,2003.; A8, Ankara,2003.; A9, Ankara, 2005.
7 Gök, *a.g.m.*, s. 80.
8 Gök, *a.g.m.*, s. 80.
9 Gök, *a.g.m.*, s. 85.

Çok geniş bir alana yayılan Donanma Cemiyetinin başlıca gelir kaynağı öncelikle milletin kendisi olmuş ve fedakârlık esasına dayanmıştır. Esasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu zor günlerde bu cemiyetin teşkilinden önce de çeşitli kuruluşlar aracılığı ile donanma için yardım faaliyetleri mevcuttur. Ancak Donanma Cemiyeti aracılığı ile halkın yardım istekleri ve yardım komisyonları teşkilatlı bir hale gelerek tek çatı altında toplanmıştır.

Bu cemiyet sayesinde, sabit olan ve olmayan yardımlardan kurban derisi gelirlerine, eşya yardımlarına, Donanma Mecmuası satışına, kartpostal, takvim, sergi, sigara kâğıdı, kibrit hissesi deniz yarışları gelirleri, madalya harçları, rozet, kol düğmesi tiyatro gelirleri, hazine tahvilatı kupon gelirleri, piyango gelirleri, ziraat hâsılatı, ikramiye hâsılatı, mülki ve askeri memurların maaş taahhütleri gibi pek çok farklı şekillerde hatırı sayılır bir gelir elde edilmiştir[10].

Bilgilendirme gezilerinin yanı sıra şubelerin teşvik heyetleri oluşturmaları, bulundukları bölgenin en küçük birimlerine kadar halkı ianeye teşvik için Donanma Cemiyeti'nin amaçlarını yüz yüze halka anlatmaya çalışmaları en önemli yardım toplama yöntemi olmuştur. Her bir heyet üyesi toplanan kadın ve erkeklerle bire bir görüşmüş ne kadar donanma ianesi verebileceklerini tespit ettikten sonra da bu ianenin nakden ya da ayni, bir defada ya da aylık ne suretle ödeneceğini öğrendikten sonra iane defterlerine kaydetmekle görevlendirilmiştir[11].

Söz konusu bu yardımlarla birlikte tahttan indirilen II. Abdülhamid'e ait mücevherlerin gelirleri, hanedan mensuplarının yardımları ve açık arttırma da satılmak üzere verilen eşyaların gelirleri kadar yurtdışından gelen yardımlar da oldukça önemlidir[12].

Bu dönemde, Donanma Cemiyeti ile benzer faaliyetler gösteren ve zaman zaman işbirliği içinde bulunan bir diğer cemiyet ise Müdafaa-i Milliye cemiyetidir. Bu cemiyet, Donanma Cemiyeti ve Hilal-i Ahmer gibi "*amme menfaatine hadim*" yani kamu yararına hizmet eden dernek statüsünde kabul edilmiş, ancak giderek İttihat ve Terakki Partisi'nin yan kuruluşu olarak algılanmaya başlamıştır[13]. Paramiliter cemiyetler arasında gösterilen Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti özellikle ordunun savaştığı cephelerde gerekli hastane ve malzeme temininde büyük katkı sağlamıştır[14]. Donanma Cemiyeti ile birçok defa birlikte hareket eden Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti bu cemiyetle ortak kaderi de paylaşmış, her iki cemiyet de aynı gerekçe ile kapatılmıştır[15].

Donanma Cemiyeti de Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti gibi tiyatro vb. kültürel alanlarda faaliyet göstermiştir. Donanma Cemiyeti, aynı zamanda Türk Sinemasına katkıda bulunmuş ve ilk konulu filmlerini gerçekleştirmiştir[16].

Selahattin Özçelik'e göre Donanma Cemiyeti sadece devletin öncülüğünde kurulmuş bir cemiyet olmayıp, devleti yönetenler tarafından faaliyetleri kolaylaştırılan ve millet yararına, paramiliter bir cemiyettir. Çünkü Donanma Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde henüz devlet= İttihat ve Terakki= hükümet denklemi gerçekleşmemekle birlikte, millet= hürriyet= cemiyet fikri hâkimdir[17].

10 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Özçelik, *a.g.e.*, s. 199-200.
11 Gök, *a.g.m.*, s. 85.
12 Özçelik, *a.g.e.*, s. 208-225.
13 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, C.1, İstanbul, 1988, s. 476.
14 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi,* C.3, S. 3, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Ocak 2003, s. 67-74.
15 Tunaya, *a.g.e.*, s. 482.
16 Selahattin Önder - Ahmet Baydemir, "Türk Sineması'nın Gelişimi(1895-1939)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, Aralık 2005, s. 120.
17 Özçelik, *a.g.e.*, s. 5.

İzmit Müstakil Livasının Kuruluşu ve Faaliyetleri

Donanma Cemiyetinin önemli temsilcilerinden olan İzmit Müstakil Livası Şubesi, 31 Aralık 1909'da kurulmuş olup, şubeleri ise şu şekilde sıralanabilir. Merkez kazası ve Ermiş, Yalova Kazası, Karamürsel Kazası ve İznik nahiyesi şubeleri, Kandıra kazası ve Şenciler, Kımas, Akçaova nahiyeleri, Geyve, Akhisar, Taraklı, Adapazarı, Hendek, Karasu, Sapanca ve Akyazı nahiyeleri[18].

İzmit Donanma Cemiyeti Heyet İdaresinde tıpkı diğer bölgelerde olduğu gibi, yörenin ileri gelenlerinin isimlerine rastlanmaktadır. Tüccar Hacı Ali Bey(başkan), Aza Belediye Reisi Abidin Efendi, Umumi Meclis Azası Hakkı Bey (başkan yardımcısı), Azadan Müderrisiyun Rafet Bey, Belediye Azası Hacı Refetzade Cemal Efendi, Belediye Azası Karabet Efendi, Belediye Azası Eşraf Efendi, Meclis İdare Azası Ahmet Efendi, Aza Reji Katibi Şevki Efendi[19].

İstanbul'a yakın olması ve stratejik konumuyla önemli merkezlerden olan İzmit şubesi özellikle toplanan yardımlar hususunda ülke genelinde üst sıralarda yer almıştır. Mesela, 1913-1914 yılları arasında vilayetler genelinde iane miktarlarına bakıldığında Aydın Vilayeti ilk sırada yer alırken, İzmit Mutasarrıflığının iane geliri (667.930,30 kuruş-para) olarak görülmektedir[20]. Ülke genelinde olduğu gibi İzmit'te de, Donanma Cemiyeti için toplanan bağışlar arasında İzmit Polis Teşkilatı memurlarından, İzmit gümrüğü hamallarına kadar geniş bir yelpazede yapılan yardımlar göze çarpmaktadır[21].

Yardımlarda bulunanların Donanma Madalyası ile taltif edilmesi ve isimlerinin gazetelerde yayınlanması bu bağışları cazip hale getirmiştir. TİTE arşiv belgeleri arasında yardımların gazetelerde yayınlanması hususunda taleplerin bulunduğu pek çok yazı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra hangi konularda yardım yapılacağı hususunda görüş bildiren ve önerilerde bulunulan, tüccardan ve diğer vatandaşlardan gönderilmiş yazılara da rastlanmaktadır. Buna örnek olarak Adapazarı Osmanlı Ticaret Şirketi idare memuru Mihran Meşakyan Efendi'nin söz konusu bölgeden İstanbul'a ithal edilen patateslerden Cemiyete bir miktar gelir ayrılması hususundaki yazısı gösterilebilir[22].

Bu minvaldeki yazılara ilginç bir örnek Donanma Cemiyeti Riyaset-i Aliyyesi'ne hitaben posta pulları hakkında yazılmış bir yazıdır. Kânunusani 329 tarihli yazıda, kendisini pul meraklısı bir vatanperver olarak nitelendiren bir kişi, Posta Nezareti'nin 2, 5, 10 ve 20 paralıklarından kırmızı kağıt üzerine yüz bin seri daha pul bastırıp, 37 paradan bunları Donanma Cemiyeti'ne mal etmesi durumunda, Cemiyetin bu seriyi 60 paraya pek kolaylıkla satabileceğini ve bu suretle oldukça mühim bir gelir elde edebileceğini ifade etmiştir[23].

Şüphesiz bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yukarıda da belirtildiği üzere yapılan yardımların gazetelerde duyurulmasına çok önem verilmiştir. 18 Şubat 1329 tarihli bir belgede donanma ianesi olarak civardan toplanan beş yüz kuruşun merkezi umumi veznesine teslim edildiği ve yardımlarda bulunan esnafın "*asar-ı hamiyet ve fedakarî-sezavar takdir ve teşekkür görülmüş"* olduğu ilan edilmiştir[24]. Donanma ianesi açısından kurban derileri de önemli bir gelir kaynağı teşkil etmekte olup birçok yazışmaya da konu

18 Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim dalı, Ankara 2007, s. 198. Donanma Cemiyeti'nin şubeleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. TİTE Arşivi, K.214,BN,16.

19 Donanma Mecmuası, S. 47- 48, Kanun-u evvel – Şubat 1329/ Şubat-Mart 1914.

20 Gök, *a.g.m.*, s. 88.

21 TİTE Arşivi, KN:207, BN:10, 03.11.1329.

22 TİTE, KN:253,BN:8, 02.07. 1330.

23 TİTE, KN:207,BN:10-2001.

24 TİTE, KN:207,BN:10-1001.

olmuştur[25].

Donanma ianesi olarak çeşitli usuller benimsenmiş, çoğunlukla gönüllülük esasına dayanan bu yardımlarda bazen müzayede yoluna da gidilmiştir. 1914 yılında düzenlenen, Yalova ahalisinin muhtelif tarihlerde yapmış olduğu yardımları gösteren liste ilginç örnekler sunması açısından önemlidir[26] .

Kasabada Derc Olunan İ'ânâtın Mikdarı

Para	Gurûş	Nev'-i İ'ânât
0	1212	Sultan Osman-ı evvel Dretnotu'nun Donanma-yı Osmânî'ye idhâl olunduğu tebşîrini hâvî telgrâfnâme üzerine derc olunan
20	736	Baliye Kâim-makamı Bedreddin Bey'in mahdûmu Raif Bey tarafından ihdâ olunan gümüş para çantasının bedel-i müzâyedesi
20	360	Şems Usta'nın ihdâ eylediği ekmek kadayıfının bedel-i müzâyedesi
30	56	Müftü Efendinin Kahvesinin bedel-i müzâyedesi
20	6	Bir kahve müzayedesi
"	10	Müftü Efendinin çayının bedel-i müzâyedesi
15	50	Müteka'id Bekir Efendi'nin kahvesinin müzâyede bedeli
10	3	Halid Efendi'nin kahvesinin müzâyede bedeli
30	5	Seyyar vergü Katibi Hüsnü Efendinin kahvesinin müzâyede bedeli
"	26	Reji Memuru Celal Bey'in kahvesinin müzâyede bedeli
"	8	Şer'iyye İkinci Kâtibi Ahmed Efendi'nin kahvesinin müzâyede bedeli
30	48	Saatçi İsmail Efendi'nin portakal müzâyede bedeli
30	8	Kayıkçı Hacı Ali Ağa'nın Çaymüzâyede bedeli
"	35	Fahreddin Efendi'nin kahvesinin müzâyede olunan kahvenin bedel-i müzâyedesi
20	47	Sandık hâsılâtı
"	32	Sandık hâsılâtı
"	108	Sandık hâsılâtı
20	178	Kahveci Rıfat Efendi'nin bir gecelik hâsılâtı
"	204	Aşçı Ali Efendi'nin ihdâ eylediği Şam Baba tatlısı bedel-i müzâyedesi
"	108	Davidun(?) Efendi tarafından verilen
30	3	Merakyu(?) kahvesinde müzâyede olunan kahvenin bedel-i müzâyedesi
"	20	Fahreddin Efendi tarafından tıraş hasılâtı
20	52	Sandık hâsılâtı
"	20	Jandarma Sadık Onbaşı ve Jandarma Hüseyin tarafından
10	282	Dava Vekili Süleyman Efendi Tarafından ihdâ olunub müzâyede edilen gümüş zarf ve fincan bedeli
"	67	Reji İdâresi Memurîninin şehri taahhüdâtları
30	28	Sandık hâsılâtı
"	5	Rusumat memuru Hacı Dilaver Efendi'nin Nargilesinin müzâyede bedeli
10	45	Haçi Mihran tarafından ihdâ olunan mısır müzâyede bedeli
"	960	İsmet(?) Efendi tarafından ihdâ olunb müzâyede edilen bir çift gümüş tabak maa fincan bedel-i müzâyedesi
20	169	Rıfat Efendi'nin kahvesinden müzâyede edilen kahvenin bedel-i müzâyedesi
"	110	Muhâcir İbrahim kerimesi Mahmure Hanım tarafından ihdâ olunub müzâyede edilen terlik yüzü bedel-i müzâyedesi
20	25	Bir kahve müzâyedesi

25 TİTE, KN:225,BN:3-1001-2001.
26 TİTE, KN:205,BN:27-1001.

“	720	Eşrafdan Bakkal Ahmed Efendi tarafından ihdâ olunan bir çift lâmbanın müzâyede bedeli
“	180	Mezkûr lambaların piyango bedeli
20	104	Kadir Pehlivân’ın kahvesinin müzâyede bedeli
“	76	Kahveci İsmail Efendi’nin bir gecelik hâsılâtı
20	30	Mal Müdürü Danyel Bey’in sigarasının müzâyede bedeli
10	256	Saatçi İsmail Efendi’nin ihdâ eylediği saatin müzâyede bedeli
10	20	Merakyu(?) Kahvesinde müzâyede olunan bir kahvenin bedel-i müzâyedesi
“	330	Hanelerden derc olunan
“	46	Sandık hâsılâtı
05	6799	Yekûn

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi iane için her türlü fırsat değerlendirilmiş, çay ve kahveden kadayıf tatlısına kadar her şey müzayede konusu olmuştur. Bu listeye göre 6.799 kuruş 5 para yardım toplanmıştır. Köylerde toplanan yardım miktarı ise toplamda 14.517 kuruş 5 paradır[27].

Donanma Cemiyetinin İzmit şubeleri İstanbul’a yakınlığı dolayısıyla önemlidir. Söz konusu şubelerin faaliyetlerini tespit etmek açısından zaman zaman bölgeye yapılan teftişler sonucunda, müfettişler tarafından yazılan raporlar ehemmiyet taşımaktadır. Bu raporlar sayesinde bölgedeki yardım faaliyetleri ve şubelerin işleyişleri ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür.

Osmanlı Devleti’nin cihat ilanı ve Birinci Dünya Savaşı’na girmesi ile birlikte iane ihtiyacı daha somut bir hal almıştır. Sapanca’dan, Donanma-i Hümayûn Cem’iyyeti Riyâset-i Aliyyesi’ne gönderilen15 Nisan sene 331 tarihli belgeye göre, cihadın ilan edildiği gün “cümle İslâm’ın mâlen ve bedenen iştirak edeceği” fetva-yı şerifesi okunduğunda cümle ahali galeyana gelmiş, bu fetvayı gözyaşlarıyla dinlemişti. Tevfîk Efendi’nin “*ey ahâli bu gün duracak gün değildir varımızı yoğumuzu âdili hükümetimize feda etmek zamanı gelmiştir ve katiyen tereddüt edilmemesi icap etmektedir”* beynindeki sözleri üzerine, ahali çeşitli bağışlarda bulunmuştu. Kadızade İbrahim Efendi bir defter açarak Demiryolu’ndan Halil Çavuş bir lira Osmanî ve beş kimse tarafından yirmi beş kuruş ve Çayiçi Mahallesi’nden Esad Ağazade Mustafa Efendi yedindeki sergi sırf gümüş sâati ile 40 dirhemlik gümüş kösteği donanmaya yardım olmak üzere vermişti[28].

Aynı gün Kadızade İbrahim Efendi cebinde parası olmadığından bahsederek bir inek vereceğini söylemiş, Kahveci Müezzinoğlu Abdi’de bir tosun ve validesi tarafından da bir düve verilmiş bu suretle toplanan iane yüz otuz üç kuruş olarak saatle beraber Müdafaa-i Milliyye azasından Hacı Süleyman oğlu Ahmed Efendi’ye teslim edilmiştir. Söz konusu saat müzayede de yüz elli kuruşa ihale edilerek yedindeki akçe iki yüz seksen altı kuruşa baliğ olmuştur[29]. Ancak bu bağışlarla birlikte üç baş hayvanın elde tutulması ve hemen satılmaması usulsüzlük iddialarına neden olmuş, yapılan teftiş sonucunda durum aydınlatılmıştır.

Teftiş raporuna göre, Sapanca Nahiyesi küçük bir kasaba olmakla beraber geçim kaynağı koza ile meyveden ibarettir. Bu sebeple gerek saat gerekse hayvanatın mahsus zamanında müzayedeye vaz’ında daha çok menfaat temin edilmesi amaçlandığından bunda bir sû’-i niyet değil belki hüsn-i niyet olduğuna kanaat getirilmiştir. Teftiş raporuna göre, bu durumun ortaya çıkmasında en önemli etken, Sapanca Nahiyesi ahalisinin Laz, Gürcü, Çerkes, Türk olmak üzere farklı unsurlardan meydana gelmiş olmasından dolayı,

27 TİTE, KN:205,BN:27,1a001.
28 TİTE, KN:205,BN:10-1001.
29 TİTE, KN:205,BN:10-2001.

birbirlerinin yaptıklarını tenkit yüzünden hâsıl olmuştur ki benzeri durumlarla daha önceden de karşılaşılmıştır. Ancak hiçbir surette kötü niyet söz konusu olmayıp, hepsinin arzusu hizmet-i vataniyeden ibarettir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep ise Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Şubesi'nin atalet içinde olmalarıdır[30].

Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti iane konusunda bazı durumlarda ortak hareket etmekle birlikte iki cemiyet arasında zaman zaman çekişmeler ve anlaşmazlıklar yaşandığı da görülmektedir. Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nden, Osmanlı Donanma Cemiyeti Merkez Umumisi'ne gönderilen bir yazı bu duruma örnek teşkil etmektedir. İzmit ve civarına gönderilen Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Fatih Merkez Şubesi Mutemedi Fazıl Efendi'nin, İzmit Donanma Cemiyeti Şube Reisi Hacı Bey tarafından kötü muameleye maruz kalarak ianeden men edildiği ve cebren İstanbul'a sevk edilmekle tehdit edildiğini iddia ederek şikâyette bulunması iki cemiyet ileri gelenleri arasında gerginliğe neden olmuştur. Bu durum Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından teessüfle karşılanmıştır[31].

Bu şikâyet yazısına bizzat karşılık veren İzmit Donanma Cemiyeti Şube Reisi Hacı Bey ise Fazıl Efendi'nin kendisinin Fatih Türbedarlarından bulunduğunu ifade eyleyerek donanma ianesi için sandukça(?) gezdirmek üzere müracaatta bulunduğunu ve adı geçen şahsa belediyede müteşekkil komisyona gelmesi rica edildiğini belirtmiştir. Hacı Bey, kendisi ile birlikte Belediye Reisi Abidin Bey ve İttihat Terakki Cemiyeti murahhası Hoca Rıfat Efendi'nin birlikte müzakerede bulunduklarını söyleyerek, neticede komisyonun belirtilen amaçla sandukça dolaştırılmasını uygun görmediğini üstelik bu kararın Fazıl Efendi'nin de ittifakıyla hasıl edildiğini ifade etmiştir. Üstelik Fazıl Efendi'nin kendisinin dahi donanma ianesi için komisyonun gösterdiği faaliyeti ve ahalinin hamiyetini bir lisan-ı şükran ile yad eylemiş olduğunu belirten Hacı Bey, bu durumu hayretle karşıladığını da cevap yazısında dile getirmiştir[32].

Daha önce de belirtildiği üzere, Donanma Cemiyeti'ne iane de bulunanlar yaptıkları yardımın derecesine göre Donanma Madalyası ile taltif edilmişlerdir. Bu madalyayı almak halk arasında çok rağbet görmüş ve önemsenmiştir. Başta Donanma Mecmuası olmak üzere madalya alanların isimleri basında ilan edilmiştir. Donanma Cemiyetince imal ettirilecek bu madalyalar tunç, nikel, gümüş, altın ve fevkalade altın olmak üzere beş çeşit olup fevkalade altın, beş yüz altından fazla yardım yapanlara verilmiştir. Bu madalyalar takdir nişanı olarak verilmekle birlikte esasında cemiyetin gelirini arttırmak amacına yöneliktir. Madalya masrafları sahibinden tahsil edildiği gibi bu madalyalardan herhangi birine sahip olanlar bir üst madalyaya sahip olmak için yardım miktarını da arttırmak zorundadır[33]. TİTE arşivinde bu konu ile ilgili çok sayıda belge ve defter mevcuttur[34].

İzmit müstakil livasında da birçok kişi Donanma Madalyası ile taltif edilmiştir. Gönderilecek madalyaların niteliği ve bedeli ile ilgili yazışmalarda ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır[35]. Bu yazışmalarda dikkat çeken noktalardan birisi de madalyaların gönderilmesinde ortaya çıkan gecikmelerdir. İzmit Osmanlı Donanma Merkez Şubesi Reisi tarafından genel merkeze yazılan bir dilekçede, ianede bulunan Mutasarrıf'ın, Belediye Reisi Abidin Bey ve şube azalarından Hakkı ile tüccar Halid Eyüb ve Katip Fethi Beyler'in madalya ile taltif edildikleri halde söz konusu madalyaların henüz gönderilmemiş olduklarına dair şikayetleri belirtilmektedir[36]. Aynı dosyada cevaben Mutasarrıf Bekir

30 Aynı yer.; KN:205,BN:10- 3001.
31 TİTE, KN:225,BN:3-3001.
32 TİTE, KN:225,BN:3-4001.
33 Özçelik, *a.g.e.*, s. 222-223.
34 Bkz. TİTE, KN:199,BN:25, Birinci ve İkinci madalya defterleri fihristleri; Madalya değer hesaplarına örnek olarak ayrıntılı bir cetvel, Bkz. TİTE, KN:201,BN:16(1001- 2001-3001).
35 TİTE, KN:201,BN:16-5a001.
36 TİTE, KN:99,BN:2-2001,21 Mart 331.

Bey'in gümüş madalya ve diğer dört kişinin dört tunç madalya ile taltif edildiğine ve söz konusu madalyaların beratlarıyla beraber irsal olunmuş bulunduğundan harçlarının biran önce tahsilinin lüzumuna dair bilgiler de mevcuttur[37]. Şüphesiz ki, bu minvaldeki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Cemiyetin İzmit merkez ve bağlı şubeleri teşkilatlanmaya başladıkları tarihten itibaren iane konusunda yoğun çaba gösterdiler ise de, 1917 yılı itibarı ile büyük bir gerileme söz konusudur. Daha önceki yıllarda da müfettiş raporlarında belirtilen bazı şubelerin atalet içinde olduklarına dair tespitler mevcuttur ancak bu dönemdeki faaliyetlerde yoğun bir durgunluk göze çarpmaktadır[38].

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ise İttihat ve Terakki Partisi kadar, Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti aleyhindeki yayınlar da artış göstermiştir. İttihatçı düşmanlığının olağan görüldüğü bu yıllarda, neredeyse tüm kurumlar İttihatçıların eseri sayılmıştır[39]. 1919 yılında, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Harbiye Nezareti'ne, Donanma Cemiyeti'nin ise Bahriye Nezareti'ne katılmasına dair Bakanlar Kurulu kararı çıkarılmış, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında da bu dernekler feshedilerek malları Hazine-i Maliye'ye devredilmiştir[40]. Cumhuriyet döneminde ise 1925 yılı itibarıyla, Donanma Cemiyeti'nin malları meselesi tekrar gündeme gelmiştir. 1919 tarihli kararnamenin hükümleri lağvedilirken, Donanma Cemiyeti'nin mevcut emval ve emlakiyle hazineye intikal eden nakitleri ve haiz olduğu hukuk Türk Tayyare Cemiyeti'ne devredilmiştir[41].

Sonuç

Stratejik konumu ve İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla, Donanma Cemiyeti'nin önemli merkezlerinden birisi olan İzmit Müstakil Livası Şubesi, toplanan yardımlar açısından ülke genelinde üst sıralarda yer almıştır. Ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için İzmit halkı da en zor günlerinde fedakârlık göstermekten kaçınmamıştır. Her ne kadar, zaman zaman aksaklıklar yaşansa da, arşiv belgelerinin de gösterdiği üzere yardım toplayabilmek adına köy ve kasabalarda müzayedeler düzenlenmiş ve oldukça yaratıcı çözümler üretilmiştir. Hatta ianenin arttırılmasına yönelik olarak vatandaşlar tarafından değişik fikirler öne sürülmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşırken şubelerin faaliyetlerinde büyük bir durgunluk söz konusu olsa da, bu durumu ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlüklerle birlikte değerlendirmek gerekir. Üstelik üretken yaştaki erkek nüfusun büyük bir kısmının cepheden cepheye savaştıkları göz önünde bulundurulacak olursa bu durgunluk olağan karşılanmalıdır. Bütün olumsuz koşullara rağmen, polis memurlarından fabrika işçilerine, mutasarrıftan belediye başkanına, din adamlarından İzmit gümrüğü hamallarına kadar toplumun her tabakasından ve farklı inançlardan insanlar, ellerinden geldiği kadar cemiyete yardımda bulunmaya çalışarak büyük bir dayanışma ve fedakârlık örneği göstermişlerdir.

37 TİTE, KN:199,BN:2-1a001,5 Nisan 331.
38 Gök, *a.g.t.*, s. 201.
39 Özçelik, *a.g.e.*, s. 226.
40 Hüseyin Hatemi, *"Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi"*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, s. 203.
41 Özçelik, *a.g.e.*, s. 233.

KAYNAKLAR

Aydoğan, Erdal, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu Ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C.3,S.3, Erzurum:Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Ocak,2003.

Gök, Nurşen, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim dalı, Ankara,2007.

Gök, Nurşen, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergis*i, C. 27,S.43, Ankara,2008.

Donanma Mecmuası, S. 47- 48, Kanun-u evvel – Şubat 1329/ Şubat-Mart 1914.

Hatemi, Hüseyin. *"Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi"*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, s.203.

Önder, Selahittin - Ahmet Baydemir, Türk Sineması'nın Gelişimi(1895-1939), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.6,S.2, Aralık,2005.

Özçelik, Selahattin, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti, Ankara,2000.

Tunalı, Ayten, Can, "Aydın Vilayetinde Donanma Cemiyeti'ne yapılan Yardımlarla İlgili Bir Belge", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, S.39.Ankara,2006.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi(1908-1918), C.1, İstanbul,1988.

TİTE Katalog, A7, Ankara,2003.;A8, Ankara,2003.;.A9, Ankara, 2005.

TİTE ARŞİVİ, KN:199,BN:2-1a001,5 Nisan 331.

TİTE ARŞİVİ, KN:99,BN:2-2001,21 Mart 331.

TİTE ARŞİVİ, KN:201,BN:16(1001- 2001-3001).

TİTE ARŞİVİ,KN:201,BN:16-5a001.

TİTE ARŞİVİ, KN:205,BN:27-1001. ; ,1a001.

TİTE ARŞİVİ, KN:205,BN:10-1001.; 2001; 3001

TİTE ARŞİVİ, KN:207,BN:10, 03.11.1329.

TİTE ARŞİVİ, KN:207,BN:10-2001.;1001.

TİTE ARŞİVİ, KN:225,BN:3-1001;2001.;3001; 4001

TİTE ARŞİVİ, KN:253,BN:8, 02.07. 1330.

İZMİT'TE ZİRÂÎ ÜRETİM (1909-1926)

Halim DEMİRYÜREK*

Osmanlı'da zirai üretim iklime ve araziye bağlı olarak çeşitlilik arz ederdi. İklimi elverişli ve toprakları verimli olan İzmit ve mülhakatında her türden mahsul yetiştirilirdi. Bu ürünlerin en dikkat çekenleri, hububat sınıfından buğday, arpa, çavdar ve yulaf; baklagil çeşidinden fasulye, nohut ve mercimek; meyve cinsinden üzüm ile sanayi bitkisi türünden keten ve tütündü. Bunların yanı sıra küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği de oldukça yaygındı.[1]

İzmit'in tarım ürünlerinin üretim miktarları ve hayvan varlığı 1909, 1913, 1914 ve 1926 tarım istatistiklerine yansımıştır. Bu yıllara ilişkin veriler aşağıda tablolar halinde gösterilmiş ve İzmit'in tahıl, baklagil, sanayi bitkisi ve meyve üretim miktarları ile hayvan varlığı ülke ortalamalarıyla[2] mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiştir.[3]

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, *halim.demiryurek@bilecik.edu.tr*

1 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323, s. 107. 15. yüzyıl vakıf kayıtlarından İzmit havalisinin mahsulâtının keten, ceviz, zeytin, yemiş, üzüm ve bal gibi ürünlerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* Nr: 1-78, 1340, s. 27). Şemseddin Sami ise sancağın mahsulatı arasında hububat, sebze, meyve, şarap, pamuk, ipek kozasını zikretmektedir. Ayrıca sığır ve mandaların çok olduğunu söylemektedir (*Şemseddin Sami, Kamusu'l-Alam, İstanbul 1307, s. 849).*

2 Ülke ortalaması, üretim miktarının sayım yapılan bölge sayısına bölünmesiyle saptanmıştır.

3 Osmanlı ile cumhuriyet dönemindeki mülki sistemin farklılığı 1909, 1913, 1914 ve 1926 yıllarına ait verilerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılmasında, İzmit'in coğrafi kapsamı sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Fakat aşağıda görüleceği üzere mülki sistem değişmiş olsa da İzmit'in ilgili yıllarda ihtiva ettiği idari ünitelerde değişiklik olmamıştır. Şöyle ki, İzmit 1888'de müstakil bir sancak statüsü kazandı (Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli 2014, s. 19; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 175). Sancak merkezi İzmit'ti. Karamürsel, Adapazarı, Kandıra, Geyve ve sonradan kaza olan Yalova, İzmit Mutasarrıflığı'nın diğer kazalarıydı (Halim Demiryürek, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim:1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. 3, Kocaeli 2015, s. 1211). 1918'e kadarki süreçte İznik kazası da İzmit Mutasarrıflığı'na bağlanmıştı (Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de…* s. 19). Temmuz 1921 itibariyle, büyük bölge esasından küçük bölge esasına dayanan 74 vilâyetli yeni bir sistem kabul edildi. Dâhiliye Vekâleti 1923'te mutasarrıfların isimlerinin vali ile değiştirildiğine, mülhak/müstakil bütün sancakların vilâyet unvanına sahip olduklarına ilişkin bir genelge yayınladı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin sancak/liva kademesi, Milli Mücadele/cumhuriyet döneminde *il* halini aldı (Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, İstanbul 2015, s. 13). Yeni düzenleme çerçevesinde il olan *Kocaeli,* İzmit Mutasarrıflığının idari ünitelerini bünyesinde barındırmayı sürdürdü. Zira Sakarya 1954'e kadar Kocaeli'nin idari ünitelerinden biriydi. Yalova 1929'da ilçe yapılarak İstanbul'a bağlandı. İznik ise 1930'a kadar İzmit'e bağlı kaldı. Eldeki bilgilere göre 1909 yılı verilerinin coğrafi kapsamı; İzmit, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve ve Yalova'dır (Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909-1913-1914),* C. 3, Ankara 1997, s. 26). 1913'ün coğrafi kapsamına 1909 verilerinde ismi geçen yerleşim birimlerinin yanı sıra İznik de dâhil olmuştur (Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*…s. 86). 1914 yılının coğrafi kapsamı 1913 ile aynıdır (Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*…s. 158). 1926 istatistiklerinde coğrafi kapsama dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Fakat yukarıda belirtildiği üzere İzmit Sancağı ile Kocaeli ilinin idari üniteleri aynıdır.

Tablo 1: *Ekili Arazi Miktarı ve Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909***[4]
Ekili Arazi (Dönüm)	578.429/32.307.801/538.463
Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı	19.100/1.107.815/18.463

İzmit'in 1909'daki ekili arazisi, ülkedeki toplam ekili sahanın %1,79'unu teşkil ediyordu. İzmit'in söz konusu yılda, ülkede tarımla meşgul olan hane sayısı bakımından % 1,72'lik bir payı vardı. Bu durum İzmit'teki zirai faaliyetlerin yoğunluğunu göstermektedir.

Tablo 2: *Tahıl Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909 (Ton)***[5]	***1913 (Ton)***[6]	***1914 (Ton)***[7]	***1926 (Ton)***[8]
Buğday	42.255/3.285.274/54.754	52.012/3.915.873/72.516	179.134/4.009.224/81.820	20.043/2.469.226/37.412
Arpa	15.780/1.829. 856/30.497	6.522/1.905.338/35.284	6.069/1.785.647/36.440	8.321/1.432.735/21.708
Yulaf	13.697/239.493/3.991	12.678/205.715/3.587	14.299/162.126/3.308	6.666/102.529/1.553
Çavdar	189/307.164/5.119	-	171/328.606/6.705	120/171.066/2.409
Kaplıca[9]	2.607/112.194/1.869	4.182/120.615/2.233	3.428/84.167/1.716	2.594/81.218/1.230
Darı	1.642/161.141/2.685	1.224/62.015/1.148	3.751/154.655/3.156	240/138.565/2.099
Mısır	26.437/470.453/7.840	40.737/509.882/9.442	17.016/537.239/10.962	10.671/388.677/5.889
Burçak	1.191/131.732/2.195	661/100.864/1.870	324/155.523/3.173	539/72.557/1.021
Pirinç	90/45.490/758	96/45.029/833	64/39.505/805	34/36.700/556

1909, 1913, 1914 ve 1926 bilgileri, tahıl üretiminin İzmit'in zirai yapısının temel unsurlarından biri olduğuna işaret etmektedir. İzmit'te 1909'da mısır, yulaf ve kaplıca üretimindeki verimlilik ülke ortalamasına oranla yüksek düzeydedir. Fakat buğday, arpa, çavdar, darı, burçak ve pirinç gibi ürünlerde ülke ortalamasına ulaşılamamıştır. İzmit, verimliliğin ülke ortalamasına nispetle yüksek olduğu mısırda, toplam üretimin %0,58'ini gerçekleştirmiştir. 1913'te ise yulaf, kaplıca ve mısırın yanı sıra darıda da ülke ortalamasının üzerine çıkılmıştır. Öte yandan 1914'te buğdayda hatırı sayılır bir üretim gerçekleştirilmiş ve ülke ortalaması aşılmıştı. Aynı yılda yulaf ve darıda verimlilik ve üretim hızlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Mısır üretimi de ülke ortalamasının üzerinde yer almış, ancak 1913'e göre dikkat çekici bir rekolte kaybı yaşanmıştır.

1926 yılında ülkedeki buğday üretiminin %0,8'ini, arpanın %0,6'sını ve mısırın %2,7'sini İzmit temin etmiştir. Bu yılda buğday ve arpada ülke ortalamasının altında, mısırda ise ortalamanın üzerinde üretim yapılmıştır. Bununla birlikte 1909, 1913 ve 1914 yılı verilerine nazaran 1926 yılında arpa ve burçak hariç tüm tahıl ürünlerinin üretimi gerilemiştir. Özellikle buğday üretiminde 1914'e göre %89'luk ve mısırda %37'lik bir azalma olmuştur.

4 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 29.
5 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 33.
6 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 90.
7 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 162.
8 1926 Senesi Zirâat İstatistikleri, İstanbul, (tarihsiz), s. 2, 4, 5.
9 Kaplıca, her türlü hava ve iklim şartlarına uyabilen, kapçıklı, ufak taneli bir buğday türüdür. KubbealtıMisalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 2008, s. 1584.

Tablo3:*Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909(Ton)***[10]	***1913(Ton)***[11]	***1914(Ton)***[12]	***1926(Ton)***[13]
Nohut	71/40.905/682	35/39.888/738	91/42.136/859	41/26.496/373
Fasulye	313/25.874/431	416/49.086/908	427/40.538/827	913/37.563/529
Bakla	129/61.373/1.023	409/34.807/644	420/38.260/781	697/35.753/503
Mercimek	67/20.846/347	2/21.052/388	45/14.302/291	15/20.434/287
Patates	3.087/42.066/701	5.444/65.520/1.213	10.981/73.130/1.492	10.460/76.170/1.072
Bezelye	-	2/2.801/52	2/425/8	5/464/0.01
Pancar	-	40/28.498/527	59/13.922/284	-
Havuç	-	35/11.522/213	48/3.926/79	-
Soğan	-	9.809/104.614/1.936	2.388/80.326/1.639	296/34.377/484
Sarımsak	-	152/6.861/126	252/8.471/172	21/4.925/69

İzmit'te baklagil ve köklü bitki üretim miktarları incelendiğinde, 1909'da nohut, fasulye, bakla ve mercimeğin ülke ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Patateste ise ülke ortalamasına oranla oldukça yüksek düzeyde üretim gerçekleşmiştir. 1913'e gelindiğinde bezelye, pancar, havuç, soğan ve sarımsak türünden ürünlere ait verilerde listeye dâhil edilmiştir. 1913'te önemli miktarda soğan üretilmiştir. Zira bu yılda ülkedeki toplam soğanın % 9,4'lük kısmını İzmit karşılamıştır. Sonraki yıllarda soğan üretimi tedricen azalmıştır. Nitekim 1914'te bir önceki yıla göre % 75, 1926'da ise 1914'e nispetle % 87 gerileme olmuştur.

İzmit'in 1926 verileri 1914 ile mukayese edildiğinde fasulye, bakla ve bezelyede üretimin arttığı, diğer ürünlerde ise azaldığı ortaya çıkmaktadır. 1926'da üretim artışı yaşanan ürünlerde ülke ortalamasının üzerine çıkılmış diğerlerinde ise ortalamanın altında kalınmıştır. Ayrıca 1926'da 1914'e göre ürünlerin hepsinin ülke ortalaması düşmüştür. Ürünlere ülke toplamı açısından bakıldığında ise sadece mercimek, bezelye ve patateste 1914'e göre artış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: *Sanayi Bitkisi Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909(Ton)***[14]	***1913(Ton)***[15]	***1914(Ton)***[16]	***1926(Ton)***[17]
Pamuk	337/103.960/1.733	188/57.138/1.057	463/26.952/549	159/27.341/385
Keten	522/6.846/114	1.248/19.196/355	398/6.732/137	-
Susam	284/23.542/392	56/31.378/581	86/13.976/285	44/31.211/439
Tütün	2.129/31.237/521	2.830/41.692/772	2.395/35.819/731	700/48.024/676
Afyon	2/308/5	4/924/17	-	-

10 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 43.
11 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 100, 110.
12 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 174, 185.
13 1926 Senesi Zirâat… s. 10, 11, 16, 17, 20.
14 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 53.
15 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 120.
16 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 193.
17 1926 Senesi Zirâat… s. 10, 11.

Mevcut verilere göre İzmit'te sanayi bitkisi olarak en çok tütün, keten ve pamuk üretilmekteydi. Özellikle ilk sırada yer alan tütünün üretim miktarı, 1909, 1913 ve 1914 yılları için ülke toplamının ortalama % 6,7'lik önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Fakat 1926 yılına gelindiğinde üretim 1914'e göre % 70 azalmış ve ülke ortalamasının altına düşmüştür. İzmit'te pamuk, sanayi bitkisi üretiminde ilk sıralarda yer almasına rağmen ülkenin toplam üretiminin çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. İzmit'te, 1926'da 1914'e nispetle sanayi bitkisi üretimi azalmış olmakla birlikte ülke rekoltesinin yükseldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5: *Meyve Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909(Ton)***[18]	***1913(Ton)***[19]	***1914(Ton)***[20]
Kestane	703/4.068/68	1.232/7.052/131	1.225/10.665/217
Ceviz	968/22.233/371	1.046/24.952/462	499/45.740/933
Erik	398/23.159/386	569/16.292/302	383/22.971/468
Elma	1.042/36.120/602	513/31.575/584	311/52.786/1.077
Armut	417/26.295/438	423/23.850/441	233/37.877/772
İncir	241/84.558/1.409	117/89.837/1.663	98/67.140/1.370
Badem	1/4.120/69	4/4.051/75	4/5.238/106
Zeytin	1.894/98.894/1.648	3.474/166.452/3.082	2.459/89.702/1.830
Üzüm	26.051/1.124.698/18.744	6.427/1.172.584/21.714	1.557/1.543.579/31.501

İzmit'in meyve üretimi incelendiğinde 1909'da en yüksek üretimin üzüm, zeytin, elma, ceviz ve kestanede olduğu görülmektedir. 1913 ve 1914 yıllarında ise üretimde ilk iki sırayı üzüm ve zeytin alırken, elma yerini kestaneye bırakmıştır. Fakat İzmit'teki meyve üretimi açısından üçüncü sırada yer alan kestane, ülke üretim miktarının yaklaşık %15,4'lük kısmını oluşturduğu için büyük önem taşımaktadır. Öte yandan 1914 yılında zeytin üretimi, üzüm üretiminin bir önceki yıla göre % 75 azalması nedeniyle ilk sıraya yükselmiştir**.** 1926 yılına ait istatistik tablosunda meyveye ilişkin veriler yer almadığı için anılan yılla ilgili herhangi bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Tablo 6: *Yaş Koza ve Bal Üretimi (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909 (Ton)***[21]	***1913 (Ton)***[22]	***1914 (Ton)***[23]
Yaş Koza	2.777/15.478/258	999/8.387/155	627/4.578/93
Bal	34/6.401/107	50/4.144/76	51/3.974/80

18 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 61, 66, 67.
19 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 127, 133, 134.
20 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 205, 210, 211.
21 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 68, 70.
22 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 136, 139.
23 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 211, 213, 215.

İzmit'teki yaş koza üretimi 1909, 1913 ve 1914'te ülke ortalamasının oldukça üzerindedir. Bununla birlikte 1913 ve 1914 bilgileri 1909 ile karşılaştırıldığında, yaş koza üretiminin hem İzmit'te hem de ülkede önemli bir düşüş kaydettiği söylenebilir. İzmit'te 1913'te 1909'a göre % 64'lük ve 1914'te ise bir önceki yıla nazaran % 37'lik bir azalma vardır. İzmit'in bal üretimi ise ülke toplamı içinde çok az bir paya sahiptir.

Tablo 7: *Hayvan Sayısı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909***[24]	***1913***[25]	***1914***[26]	***1926***[27]
Sığır (İnek)	66.002/3.808.656/63.478	49.665/3.923.948/72.665	53.720/3.129.620/63.869	46.092/2.557.380/40.593
Öküz	50.327/2.332.894/38.881	42.364/2.261.801/41.885	44.817/1.899.757/38.771	60.248/2.479.637/39.359
Manda	21.958/763.319/12.721	34.751/862.429/15.971	34.466/581.746/11.872	28.106/547.533/8.691
Koyun	138.593/16.925.470/282.091	231.946/16.078.705/297.753	197.265/14.887.785/303.832	-
Keçi	93.421/13.448.012/224.133	128.839/14.028.276/259.783	122.138/12.472.400/254.538	-
At	17.157/855.128/14.252	18.835/894.985/16.573	18.222/625.927/12.773	12.025/438.919/6.966
Katır	3.654/131.503/2.191	1.315/104.926/1.942	511/80.081/1.634	959/37.319/592
Merkep	16.540/1.251.632/20.860	3.076/1.182.004/21.890	12.032/932.351/19.027	6.769/910.004/14.444
Deve	681/167.468/2.791	290/144.307/2.672	603/95.596/1.950	452/73.492/1.166

İzmit'te inek, öküz, katır, manda, deve ve merkep türü büyükbaş hayvan ile koyun, keçi ve tiftik keçisi gibi küçükbaş hayvan da beslenmekteydi. İlgili yılların listelerine göre, İzmit'te hayvan sayısı bakımından koyun, keçi ve sığır öne çıkmaktadır. Fakat 1926 yılında koyun ve keçi sayısı istatistiklere yansımadığından sayı itibariyle öküz, sığır ve manda öne çıkmıştır. Koyun sayısında 1913'te bir önceki yıla göre %67'lik bir artış gerçekleşmiştir. 1926'da 1914'e nazaran sığır, öküz, manda ve at sayısı azalmış; buna mukabil katır, merkep ve deve sayısı artmıştır. Diğer yandan 1926'da merkep ve deve sayısı ülke ortalamasının altında, diğerleri üzerinde yer almıştır. Hayvan sayılarına ülke toplamı açısından bakıldığında 1926'da, 1914'e göre öküz hariç diğer hayvan sayıları azalmıştır. Hiç şüphesiz bu durum Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele ile doğrudan ilişkilidir.

Tablo 8: *Hayvansal Ürün Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)*

Yıllar	***1909***[28]	***1913***[29]	***1914***[30]
Kıl(Ton)	70/4.845/81	67/11.580/93	57/4.089/83
Yün(Ton)	115/23.437/391	-	142/16.735/341
Süt(Ton)	16.270/1.140.015/19.000	12.843/1.178.910/21.831	22.266/1.014.623/20.706
Yumurta (Adet)	4.250/857.949/14.299	-	34.979/767.532/15.663
Deri (Adet)	93/4.441/74	-	32.700/3.496.842/71.363

24 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 74, 75.
25 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 141, 143.
26 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 219, 220, 221.
27 1926 Senesi Zirâat… s. 24, 25.
28 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 71, 77.
29 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 145.
30 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri…s. 217, 223.

İzmit'te hayvansal ürün miktarı itibariyle süt öne çıkmaktadır. İzmit, süt üretiminde 1909 ve 1913 yıllarında ülke ortalamasının altında, 1914 yılında ise %2'lik bir payla ülke ortalamasının üzerinde yer almıştır. 1909'da yumurta üretiminde ülke ortalamasının gerisinde kalınmıştır. Bununla beraber 1914'te yumurta üretiminde 7 kat artış sağlanmış ve ülke toplamı içinde pay %4'e çıkmış, böylelikle ortalamanın üzerinde üretim gerçekleşmiştir. Deri üretiminde1914'te ülke ortalamasının altında kalınmasına rağmen önceki yıllara oranla büyük artış sağlanmıştır. Söz konusu yıllara ilişkin veriler İzmit'in kıl ve yün üretiminde ülke ortalamasının gerisinde olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak,1926 yılı zirai istatistik verileri 1909, 1913 ve 1914 verileri ile karşılaştırıldığında ülke genelinde buğday, arpa, yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç üretimi azalmıştır. İzmit'te ise arpa ve burçak üretimi artmış diğer kalemler ülke genelindeki azalmaya paralel bir seyir izlemiştir. Ayrıca 1909, 1913 ve 1914'e göre 1926'da nohut, fasulye, bakla, soğan ve sarımsak üretimi gerilemiş, bezelye, patates ve mercimek üretimi ise artmıştır. İzmit'e ilişkin 1926 listeleri 1909, 1913 ve 1914 ile kıyaslandığında fasulye, bakla ve bezelye üretiminin arttığı, diğerlerinin üretim miktarlarının düştüğü anlaşılmaktadır. Sanayi bitkilerine ülke rekoltesi bağlamında bakıldığında 1909, 1913 ve 1914'e nazaran 1926'da pamuk, susam ve tütünün üretim miktarının arttığı görülmektedir. İzmit'te ise adı geçen ürünlerin hepsinin üretim miktarı gerilemiştir. Hayvan varlığı itibariyle 1926 yılında 1909, 1913 ve 1914'e nispetle öküz sayısı hem İzmit'te hem de ülkede yükselmiştir. İzmit'teki katır sayısında da bir artış söz konusudur. Öte yandan sığır, manda, at, katır, merkep ve deve sayısı hem ülke genelinde hem de İzmit'te azalmıştır. Hâsılı bütün bu veriler İzmit'in, tarımsal ürün üretim miktarı bakımından ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Nr: 1-78, 1340.

Çam, Yusuf, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli 2014.

Demiryürek, Halim, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim:1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Kocave Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. 3, Kocaeli 2015.

Demiryürek, Halim, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, İstanbul 2015.

Güran, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909-1913-1914)*, C. 3, Ankara 1997.

Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 2008.

Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, *İstanbul 1307*.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323.

1926 Senesi Zirâat İstatistikleri, Zirâat Vekâleti İstatistik Müdüriyeti, İstanbul (tarihsiz).

KARA MÜRSEL ALP

BALKAN SAVAŞLARI'NDA İZMİT'TE SEFERBERLİK UYGULAMALARI

Nurten ÇETİN*

Giriş

Balkan Savaşları Birinci ve İkinci Balkan Savaşı olmak üzere iki safhada gerçekleşmiştir. Birinci Balkan Savaşı, Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile fiilen başlar[1]. Osmanlı Devleti bu tarihlerde Trablusgarp'ta İtalya ile yaptığı savaşı diplomatik sahaya kaydırmıştır. İktidarda bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kısa bir süre önce uzun süredir silâh altında bulunan, talim ve terbiye görmüş askeri birlikleri terhis etmiştir[2]. 1912 yılı yazında başlayan hükümet ile ittihatçılar arasındaki gerginlikler bu tarihlerde artarak devam etmektedir[3]. Bir bakıma, ülkenin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık ordunun yönetimine yansımıştır. Ülke ekonomisi ise, seferberlik halindeki bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda değildir. Nitekim Trakya Seferinin oldukça ayrıntılı tarihini yazmış olan Mehmet Nihat, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasındaki durumu ile ilgili olarak "*Bu harbe ne siyaseten, ne de askerlikçe hiçbir surette hazır değildik…*" demektedir[4]. Bu nedenlerle Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, Balkanlarda bir savaşa sıcak bakmaz ve savaşı önleme girişimlerinde bulunur. Ancak Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri siyaset İstanbul başta olmak üzere halkın tepkilerine neden olur. Balkanlarda savaş rüzgârlarının estiği bu dönemde Osmanlı Devleti de seferberlik ilan eder. Hükümet orduda terhislerle boşalan kadroları doldurmaya başlar. Savaş hazırlıkları halk tarafından desteklenir. Ülkenin birçok yerinde savaş yanlısı protesto ve mitingler düzenlenir[5]. Balkan devletlerinin saldırgan tutumları Anadolu halkının birlik ve beraberlik duygularını harekete geçirir[6]. Trablusgarp Savaşı, Osmanlılara karşı girişilen bir savaş iken Balkan Savaşları *Haç'ın Ay'a* karşı bir seferi olarak görülmeye başlanır[7]. 31 Ekim 1912 tarihli New York Times gazetesinde "*Kanlı Savaş*" başlığı ile tanımlanan Balkan savaşları modern savaşlarda görülmeyen acıları beraberinde getirir[8].

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: nurtencetin1@hotmail.com

1 Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 168-169.

2 Rifat Uçarol, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989,s. 267.

3 Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa,** Filiz Kitabevi, İstanbul 1989, s. 366.

4 Arıkan, "Balkan Savaşı..." s. 170.

5 Mehmet Özdemir, "Balkan Savaşı'nda Gönüllü Birlikler", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I,* Ankara, Genelkurmay Basımevi 2005, s. 424.

6 Fikrettin Yavuz, "New York Times Gazetesinin Gözüyle Balkan Savaşları", *Tarih Okulu Dergisi,* Yıl: 6, Sayı: XVI, Aralık 2013, s. 161.

7 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 559.

8 Yavuz, "New York Times Gazetesinin...", s. 158.

Hükümet, seferberlik ilan ettikten sonra halkı seferber olmaya teşvik eder[9]. Topyekûn savaş kavramı, bu savaşta uygulamaya konulur. Hükümet, ordunun lojistik kaynaklarını tespit yoluna gider. Nitekim 15 Ekim 1912 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıya göre İzmit'te bulunan hububat miktarı aşağıdaki gibidir[10]:

İzmit			
Buğday	Arpa	Saman	Ot
151.586 kıyye	82821 kıyye	1600 kıyye	900 balya

Geyve			
Buğday	Arpa	Saman	Nohut
17.500 kile	5.000 kile	3.50000	11.000 kile

Karamürsel			
Buğday	Arpa	Saman	Ot
3.500 kile	500 kile	2.000 kantar	50.000 kile

Adapazarı				
Buğday	Arpa	Fasulye	Saman	Ot
320.000 kile	165.000 kile	10.000 kile	100.000 kile	100.000 kile

Diğer taraftan basında vatan, millet, namus ve şeref kavramları işlenir. Müslüman halk çocuğundan yaşlısına kadar haçlı zihniyetine karşı seferberliğe davet edilir. Nitekim 20 Ekim 1912 tarihli İkdam'da yayımlanan *"Harb İçinde"* başlıklı yazıda *"...Biz Osmanlılar büyükten küçüğe kadar cümlemiz canımızla malımızla bu harbi kazanmaya çalışmaya mecburuz. Bu harbde herkes kendine hidmet için bir hisse çıkarmalıdır. İhtiyarlar kadınlar muharebeye iştirak edecek kadar genç olanlar hidmet başına koşmalıdırlar. Bizim bugün muharebeden başka ifa edecek bir vazifemiz yoktur. Ailelerimizin namusları mal ve mülkümüzün bekası heyet-i milliyenin muhafazası hep bu muharebe neticesine bağlıdır. Bizim için dünyada bundan böyle yaşamak namusla haysiyetle yaşamak milel-i mütemeddine (medenileşmiş milletler) arasında kendimize şerefli bir mevki temin etmek yalnız kazanmakla mümkün olabiliyor. Bunu millet böylece bilmelidir. Buralarda dahi rey'ül-ayn gördüğümüz hakikat işte budur. Yalnız herkese hüsnü muamele etmeyi bilelim. Murad Beyefendinin (tanzimat) bir bendi vardır ki pek muvafık-ı hakikat idi. Biz hukuka vazifeye muhalif bir şey yapmamalıyız. Düşmanla göğüs göğüse gelip muharebe etmeye azmeden kahramanlar bütün ef'al ve harekâtıkahremanane olmalıdır. Avrupa'nın bazı efkârında bir tarafgirlik vardır. Karadağlılar, Sırplılar kestikleri kulaklardan, burunlardan, ellerden burada bahseden yoktur... Osmanlıda böyle yalnız bir hareket vaki olsaydı bütün Avrupa aleyhimize kalkardı. Efradımız ahalimiz bu hakkını daima gözleri önlerinde tutmalıdırlar"* deniliyordu[11].

21 Ekim 1912 tarihli İkdam'da yayımlanan *"Gafil Avlanmayalım"* başlıklı haberde ise halka bazı telkinlerde bulunulur: *"...Bu muharebe bizim için bir hayat ve memat meselesidir. Kazandığımız gibi netayici tasvire sığmaz derecede büyüktür. Mazallah kaybedersek artık Rumeli kıtasında ne devlet-i osmaniye ne de bir tek Müslüman* bırakmazlar. B*unu görmekten ise Muradların, Orhanların, Hüdavendigarların bize açtıkları Avrupa kıtasındaki vatanımız toprağını müdafaaya can siper etmek bizim için en büyük bir şereftir. Ölümlerini gözlerine almazlar artık bu vatana bir iyilik edemezler bugün bu vatana hidmet yalnız silahla*

9 Özdemir, "Balkan Savaşı'nda..." s. 424.
10 **BOA**, DH.SYS, 112-3/2-2.
11 **İkdam**, 20 Ekim 1912, nr. 5626, s. 1.

olabilir. Başka türlü olamaz. Osmanlı damarlarındaki kanlarının kaynadığını görenlerde büyük ümidler uyanıyor. Balkanlarda Prenslerde artık hastahane hidmetlerine giriyorlar... Bugün bu muharebeye karşı kadınlık erkeklik yoktur. Herkesin harpte ya doğrudan doğruya veyahud dolaylı mutlak bir vazifesi vardır. Çünkü bütün düşmanlarımızla birden harp edeceğiz. Hem ne düşman! ...Kadın çoluk çocuk demeden hamil demiyor elinin altında ne kadar masumin var ise onları parçalıyor. Fakat bu mezalimi Avrupa gazeteleri hiç kale almıyor...[12].

29 Ekim 1912 tarihli Tanin'de çıkan bir yazıda ise *"Vatan tehlikede iken Ey Osmanlı oğulları şu güzel ve yeşil vatan düşman çizmeleri altında ezilirken hiç birinizin hiç birimizin oturmaya rahat etmeye hakkı yoktur. Vatan tehlikede iken hiç kimsenin yaşamaya hakkı olamaz anlıyor musunuz. Vatan tehlikede iken hiç kimse yaşamak hakkını haiz değildir. İş ve silah başına...İlk vazife henüz orduda bir vazife faaliyeti deruhte etmemiş mütekaid vs. zabitlerimize terettüb ediyor. Onlar bir araya gelsinler hükümete müracaat etsinler. Bir kısmı ordunun boşluklarını doldurmaya koşarken diğer kısmı bir taraftan talimlerle uğraşsın..."*[13] denilmektedir.

Basında bu çizgide yayımlanan birçok habere rastlamak mümkündür. Anadolu'nun Müslüman halkı cephede savaşan askerlere yardım amacıyla seferber edilmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti[14], Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti[15], Vesait-i Nakliye Komisyonları gibi kurum ve kuruluşlar halkın destek ve yardımlarının cepheye ulaştırılması noktasında önemli görevler üstlenirler. Bu cemiyetlerin bünyesinde iane heyetleri oluşturulur. Halkın verdiği ayni ve nakdi yardımlar bu heyetler tarafından toplanır. İane toplanması sürecine halk, içinde bulundukları ekonomik koşulların elverişsizliğine aldırmadan katılır. Nitekim cephedeki askere yardım toplamak amacıyla civar köylere gönderilen heyet üyelerinden ve aynı zamanda Köstence Eşrafından Abdülhamid Hacı İsmail Efendi'nin naklettikleri Osmanlı toplumunun bu sırada nasıl bir kenetlenme içerisine girdiğini göstermesi açısından güzel bir örnek teşkil eder. Abdülhamid Hacı İsmail Efendi, iane topladıkları bir zamanda yaşadığı bir olayı şöyle anlatmaktadır: *"Mangaliya Kazasına tabi Sarıgül Karyesine gittiğim zaman Gülizar bint (küçük kız çocuğu) Mehmed namında 7-8 yaşlarında mini mini bir kızcağız koşarak geldi ve bana dedi:*

*"*İşittim siz bizim için muharebe eden *Müslüman askerine iane topluyormuşsunuz. Benim kimsem yok ki size para versin... Şu boynumdaki birkaç altın zaten bana iane olarak verilmişti. Ben de size teslim ediyorum" diye boynundaki altınları aldığı gibi kopardı ve bana teslim eyledi. Orada bulunan cemaat-i islamiye gayri ihtiyari ağladı"*[16].

Buna benzer örnekleri çoğaltabilmek mümkündür. Ancak, konumuzun dışına çıkmamak adına ülke genelinde yaşanan seferberliğin toplumsal tabandaki yansımasına son vererek, esas mevzumuz olan İzmit bölgesinde yaşananlar üzerinde durmak istiyoruz.

1. İzmit'te Harp Lehinde Yapılan Tezahüratlar ve Gönüllü Olarak Harbe Katılma İstekleri

Osmanlı ülkesinin birçok yerinde savaş taraftarı tezahürat ve mitingler düzenlendiğini yukarıda belirtmiştik. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin savaşı önleme girişimlerinin devam ettiği günlerde, İzmit'in Karamürsel halkı genel bir toplantı yaparak savaş lehinde tezahüratlarda bulunurlar. Savaş isteklerini Karamürsel Kaymakamlığı aracılığı ile İzmit Mutasarrıflığı'na bildirirler. Osmanlı ülkesinin bütünlüğü ile milli haysiyet ve şereflerinin

12 **İkdam,** 21 Ekim 1912, nr. 5628, s. 1.
13 **Tanin**, 16 Teşrin-i Evvel 1328/29 Ekim 1912, nr. 1495, s. 3.
14 Cemal Sezer-Ömer Metin, "Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", *http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1842/19401.pdf*.
15 Selahattin Özçelik, **Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
16 **İkdam,** 16 Kasım 1912, nr. 5654, s. 2.

korunması için bütün varlıkları ile hükümete yardım edeceklerini dile getirirler. Ayrıca her türlü fedakârlıktan geri durmayacaklarını taahhüt ederler[17].

Karamürsel'den İstanbul'a gönderilen bir mektupta Karamürsel'in tarihi saatler geçirmekte olduğu bildirilir ve şu ifadelere yer verilir: "Kazada baştanbaşa bir sürûr-ı umumi hüküm ferma olmaktadır. İbraz-ı hamiyyet hususunda herkeste bir hissi rekabet mevcuttur. Henüz terhis olunmuş redif taburlarının tekrar sevk ve iğramı hakkında verilen emir bütün kazada büyük bir şevk derin bir hissi muhabbet uyandırmış ve bütün Karamürsel hamiyetli evlatları büyük bir coşuş göstermişlerdir. Dönmekte olan redif taburlarına heyet-i memurin adına mekari hayvanı ihda edilmesi üzerine reis Mehmet Paşa kendi namına bir hayvan ihda ve havan-ı mezkureyi bayraklarla müzeyyen olduğu halde komisyon-ı mahsusa teslim etmişlerdir. Memleketin büyük, küçük her ferdinde yalnız bir neşe bir harp neşesi vardır. Herkes kendisini serhadlere atmaya muheyyadır. Muharebe lehinde tertib edilen büyük ve muhterem bir miting bütün kazayı serapa inletti. Mini mini yavruların masum vatan şarkıları herkese bir ağlama hissi veriyordu"[18].

Sapanca'nın ileri gelen mülki amirleri de savaş isteklerini hükümete gönderdikleri bir yazıda şöyle dile getirirler: *"Ecdadımızın hatırat-ı hamasetini ihya ve ruhumuzun ihtiyac ve galeyanını tatmin için harbe muheyyayız. Hükümetten emin bir meslek bekliyoruz"*[19]. *Benzer şekilde Adapazarı halkı 5.000 kişilik bir miting düzenler. Vatansever nutuklar söyleyerek düşmanlara "darbe-i intikam ettirilmek için"* hep birlikte hükümetin emrine hazır olduklarını ilan ederler[20].

Gönüllü olarak cepheye gitme talepleri İzmit halkı tarafından sürekli dile getirilir. Bu hususta çocuklardan, yetişkin ve yaşlılara kadar birçok kimse gönüllü olarak harbe katılma talebinde bulunurlar. Nitekim İzmit'in Karasu Nahiyesi'ne bağlı Abaze Sılahiye Karyesinden Kubaşzade Süleyman Bey'in 80 yaşında bulunan validesi, on torununu çağırarak böyle bir zamanda köyde kalmanın caiz olmadığını, harbe gitmelerini ve aksi takdirde onlara hakkını helal etmeyeceğini söyler. Bunun üzerine hepsi yola çıkarlar. Karasu Karyesi'nden 60 yaşında ve evladları muharebede ölen Sinanzade Hacı Hasan Bey de onlara katılır[21]. Gönüllü yazılmak fikriyle on iki ve on yedi yaşlarındaki dört kız Adapazarı'na gitmek üzere saçlarını keser ve kıyafet değiştirirler[22]. İzmit Sancağı'nda yaşayan Çerkezler, gönüllü süvariler oluşturur ve İstanbul'a hareket ederler[23]. Ayrıca Bolu ve Düzce'den İstanbul'a gidecek olan Çerkez gönüllüler için İzmit, bir geçiş noktası olur. İzmit Mutasarrıflığı'nca süvarilerin ve hayvanlarının ihtiyaçları sağlanır. Süvariler, İstanbul'a ulaşana kadar hayvanları için gerekli ot ve arpa da tedarik edilir[24].

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, İzmit ve çevresindeki halk, savaşın başlangıcından itibaren gönüllü olarak cepheye gitme konusunda oldukça isteklidir.

2. Orduya Yapılan Ayni ve Nakdi Yardımlar

Balkan Savaşları sırasında, İzmit ve çevresinden orduya yapılan ayni ve nakdi yardımları belgelerden ve dönemin basınından takip edebilmek mümkündür. Burada bazı örnekleri sıralamakla yetineceğiz: İzmit'in kazalarındaki halk, kendi imkanları çerçevesinde ordu için yardımlar toplarlar. Adapazarı eşrafından Bosnalı Bağdadizade Seyfeddin Ağa 50 lirası harp ianesi ve 50 lirası yaralı askerlere yardım olmak üzere 100 adet Osmanlı lirası

17 **BOA**, DH.SYS,112-15/21-4.
18 **Tanin**, 6 Ekim 1912, nr. 1462, s. 2.
19 **Tanin**, 6 Ekim 1912, nr. 1462, s. 2.
20 **Tasvir-i Efkâr**, nr. silik, 1912, s. 3.
21 **İkdam,** 11 Kasım 1912, nr. 5649, s. 4.
22 **BOA**, DH.SYS, 112-15/21-5, lef. 14/1.Bkz. Ek 1.
23 **BOA**, DH.SYS, 112-3/2-4.
24 **BOA**, DH.SYS, 112-15/21-2.

bağışta bulunur. Bunun dışında 25 Osmanlı lirası değerinde 7 yaşında bir at orduya teslim edilir[25]. İzmit merkezdeki hastaneden başka 40 yataklı, yaralı askerler için tesis edilecek hastaneye Karasu Nahiyesi'nden peşinen 800 ve aylık 350 kuruş iane ayrılmıştır. Eşraftan Kamburzade İbrahim Efendi'nin yol göstermesi ve Abdi Efendi damadı Ahmet ile Reji Kolcusu Rifat efendilerin yardımlarıyla 1150 kuruş toplanarak Adapazarı'na gönderilir. Bir hafta içerisinde 4.000 küsur kuruş Hilal-i Ahmer ianesi toplanmıştır[26].

İznik Nahiyesi de Hilal-i Ahmer adına 1.000 kuruş toplamıştır[27]. Ayrıca 3.250 kuruş Harbiye Nezareti'ne verilmek üzere İkdam gazetesi idarehanesine gönderilir. Dört günde 725 parça askeri eşya İznik'ten ve iki günde 350 parça askeri eşya ile 101 metre dayanıklı yün kumaş Karamürsel'den Harbiye Nezareti'ne gönderilir[28].

Savaşta bulunan Adapazarı Redif taburu kumandanı Binbaşı Baha Bey'in kız kardeşi ve eşi, yaralı gazilerden mülazım Kazım Bey ile yerli eşrafın ileri gelenlerinden Salim Beyzade Salih Bey'in eşleri, kaza tahrirat katibi Mehmet Faik Efendi'nin kız kardeşi ve yine eşraftan Akif Bey'in kızı, merhum Hacı Rıza Bey'in eşi ve mütekaid Hüsrev Bey'in eşinin öncülüğünde Adapazarı hanımları tarafından yaralı askerler için 137 pamuklu hırka, 22 çift çorap, 125 don, 113 gömlek ve 1 Şam hırkası, 16 mendil ve 1 havlu tedarik edilerek iane-i harbiye komisyonuna teslim edilir[29].

Gönüllü olarak harbe gitmek isteyen Adapazarı halkından Kara Osman camii Şerif mütevellisi Mehmet Efendi ile Hacı Berberzade İbrahim, Nuh Necati ve Hacı Ömer efendilere katılan 70' e yakın fedakar vatan evladı için, Karasulu Çerkez İbrahim Bey tarafından bağışlanan bir yük hayvanı gönüllüler tarafından müzayedeye konulur ve 3180 küsur kuruş toplanır. Müzayede sırasında mütevelli Mehmet Efendi ile Kambulat Beyzade Sait ve İzmitli Burhan Beyler, eşraftan Gökçüzade Hacı Himmed Ağa 5'er 6'şar lira vermişlerdir. Ancak daha sonra hükümet bu gönüllülerin askere alımını ertelediğinden bu paralar iane-i harbiye komisyonuna bağışlanmıştır[30].

Harp ianesi olarak İzmit'ten toplanan 100 lira ile Karamürsel'de imal ettirilen 601 parça pamuk yelek, Harbiye Nezareti'ne gönderilir. İzmit'te kurulun İane-i Askeriye Komisyonu aracılığıyla toplanan 100 Osmanlı lirası Harbiye Nezareti'nde kurulan iane-i harbiye komisyonuna teslim edilmek üzere postaya verilir. Bir taraftan da iane toplanılmasına devam edilir[31].

Adapazarı dâhilinde bulunan Sanduk Nahiyesi, vatansever halkı tarafından savaşan askerler için hediye olarak verilen 222 yelek, 124 gömlek, 169 dizlik, 55 çift çorap İstanbul'da kurulan harp iane-i ayniye komisyonuna gönderilir. İzmit merkez kazası halkı tarafından ianeten verilen 571 ve Karamürsel'de toplanan 739 askeri eşya ile yine bu kazaca satın alınan 1200 küsur kıye peksimet özel bir memurla Harbiye Nezareti komisyonuna gönderilir[32].

Görüldüğü üzere, İzmit halkı savaşan ordunun her türlü ihtiyaçlarını karşılama noktasında seferber olmuştur. Ancak, halkın yaptığı bu yardımlar, Osmanlı ordusunun Balkan Devletleri karşısında beklenmedik bir yenilgi almasının önüne geçememiştir. Bilindiği gibi, bu yenilgi sonrasında ittihatçı subayların gerçekleştirdiği Bab-ı Ali Baskını'yla Kamil Paşa Hükümeti devrilmiş ve sadarete Mahmut Şevket Paşa getirilmiştir. Yeni hükümet,

25 **Tanin**, 15 Teşrin-i Evvel/ 27 Ekim 1912, nr. 1494, s. 3.
26 **İkdam**, 11 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5649, s. 4, **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kasım 1912, nr. silik, s. 3.
27 **BOA**, DH.SYS, 112-14/17-4.
28 **BOA**, DH.SYS, 112-14/17-4.
29 **İkdam,** 13 Teşrin-i Sani 1912, nr. 5651, s. 4.
30 **İkdam,** 16 Kasım 1912, nr. 5654, s. 4.
31 **İkdam,** 18 Kasım 1912, nr. 5656, s. 4.
32 **İkdam,** 29 Kasım 1912, nr. 5667, s. 4.

Londra Konferansı'nın sulh talebini kabul etmeyerek savaşa devam etme kararı almıştır. Bu karardan sonra bu tarihlerde kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti[33] vasıtasıyla halk, ordunun her türlü ihtiyacını karşılama noktasında seferber edilmiştir. Osmanlı ülkesinin birçok yerinde olduğu gibi, İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı birçok yerde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin şubeleri açılmıştır. Bu şubeler askere gönüllü kayıtları yapmakta ve yardım toplamaktaydılar. Bu çalışmalarından dolayı hükümet tarafından İzmit Mutasarrıflığı'ndaki cemiyetin şubelerine sık sık teşekkür telgrafları çekildiği görülmektedir[34].

Adapazarı Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubesi yarısı Müslümanlardan, diğer yarısı Ermenilerden ve Rumlardan olmak üzere 1.000 lira iane toplamaya karar verir ve bu amaçla iane toplanmaya başlanır. Fakat Ermeni ve Rum dükkân sahiplerinden ancak 25 lira toplanabilir. Az da olsa bu meblağın toplanması bile Müslümanlar üzerinde iyi bir etki oluşturur. Bu etki Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Ermeni üyelerinin teklifi ile Ermeni ileri gelenleri bir toplantı yapmalarında kendisini gösterir. Bu toplantıda sadece Ermenilerden oluşan bir iane komisyonu kurulmasına ve böylece de 500 lira değil hiç olmazsa 400 liraya yakın bir meblağın toplanmasına teşebbüs edilir. Ermeni komisyonu bu konuda gerekli çaba ve gayreti gösterir. Adapazarı'nda yayımlanan Azadamar gazetesinin verdiği bilgilere göre; bu komisyon tarafından birkaç gün içinde yaklaşık 240 lira toplanır ve 100 liranın daha toplanacağı ümit edilir[35]. 14 Şubat 1913 tarihli İkdam gazetesinden edindiğimiz bilgiye göre Adapazarı'nın Müslüman halkı tarafından toplanan 500 lira merkeze gönderilir. Hıristiyan tebaa tarafından toplanacak miktar da merkeze gönderilecektir[36].

Müdafaa-i Milliye ianatı olarak Kandıra kazasınca 34.683 ve Karamürsel'de toplanan 2.255 kuruş mal sandığına teslim edilmişti[37]. İznik nahiyesinde kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından toplanan 16.200 kuruş, posta ile merkeze gönderilir ve ayrıca 50 lira elden ulaştırılır[38]. Ayrıca Kandıra'da iane-i harbiye olarak toplanan 21.724 kuruş Müdafaa-i Milliye Cemiyeti merkezine gönderilir[39]. İzmit'in hayırsever halkı tarafından bağışlanan iane miktarı 2 Mart 1913 tarihi itibariyle 2.000 liraya ulaşmıştır. Memurlar Ocak ayı maaşlarının yarısını iane-i harbiye olarak orduya bağışlarlar. Ayrıca hazine tahvilatı satışına başlanmıştır[40]. Adapazarı kazasıyla Hendek ve Akyazı nahiyelerinden çeşitli tarihlerde toplanan 570.718 kuruş harp ianesi olarak Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne verilmiştir[41].

Karasu'nun hayırsever halkı tarafından bu defa da 8193 kuruş toplanmış ve Osmanlı Bankası'nın Adapazarı şubesine teslim edilmiştir. Sapanca nahiyesinden toplanan 5.000 kuruşta İzmit Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne gönderilmiştir[42]. Daha önceden de toplanan 250 Osmanlı lirası cemiyete gönderilmişti[43].

Halkın sosyal ve ekonomik anlamda son derece ağır şartlar altında olduğu göz önünde tutulursa bu miktarların ehemmiyeti daha iyi anlaşılacaktır. İzmit Müdafaa-i Milliye şubesinin 1912-1913 (1328-1329) senesi geliri 281.890 kuruş 35 paradır[44].

33 Cemiyet 1 Şubat 1913'de İstanbul'da kuruldu. Osmanlı ordusuna destek olmak amacıyla hayırsever halktan yardım toplama görevini yerine getirdi. Balkan Savaşları devam ederken kurulan cemiyet I. Dünya Savaşı süresince de faaliyet gösterdi. Bkz, Ayşe Zamacı, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2015, s. 1.

34 **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Şubat 1913, nr. 11434, s. 3.

35 **İkdam,** 16 Şubat 1913, nr.5742, s. 4.

36 **İkdam,** 14 Şubat 1913, nr. 5740, s. 3.

37 **İkdam,** 18 Şubat 1913, nr. 5744, s. 3.

38 **İkdam,** 21 Şubat 1913, nr. 5747, s. 4, **Tanin**, 21 Şubat 1913, nr. 1518, s. 5, **Tasvir-i Efkâr**, 21 Şubat 1913, nr. 674, s. 4.

39 **Tanin**, 28 Mart 1913, nr. 1553, s. 5.

40 **Tanin**, 17 Şubat 1328/2 Mart 1913, nr. 1527, s. 3.

41 **Tanin**, 21 Şubat 1328/6 Mart 1913, nr. 1531, s. 4.

42 **Tanin**, 24 Şubat 1328/9 Mart 1913, nr. 1534, s. 4.

43 **Tanin**, 23 Mart 1913, nr. 1548, s. 4.

44 **HR.HMŞ. İŞO**, 155/8.(Bidayet-i tesis olan 19 Kanun-ı Sani 1328'den 1331 senesi gayesine kadar muamelat-ı hesabiyeyi natık mizan-ı umumi ve hülasa-i hesabiyyedir), İstanbul 1335, s. 10.

Savaş ilerledikçe depo kıtaları için askere olan ihtiyaç artmaktaydı. Bu ihtiyacı gidermek için hükümet, harekete geçmiş geride kalan askerlerin sevki için 30 Mart 1913 tarihinde Fatih, Selimiye, İzmit, Bursa, Yozgat, Ankara, Kastamonu, Edremit redif fırkaları askeri memurluklarına gerekli tebligatta bulunmuştur[45]. Ancak bu kez de Osmanlı orduları yenilmiş ve 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı devleti Edirne dahil Midye-Enez hattının batısında kalan Rumeli topraklarını kaybetmiştir. Ancak Rumeli'de kurulan yeni düzen Balkan devletlerini memnun etmemiştir. II. Balkan Savaşı başlamıştır. Osmanlı hükümeti bu durumu kaybedilen toprakların geri alınması için bir fırsat olarak görmüştür. Hükümetin yeniden savaşa dahil olmasıyla birlikte İzmit'e yönelik taleplerin yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. İzmit Mutasarrıflığı'ndan 9 Temmuz 1913 tarihinde merkeze bağlı olan yerlere vesait-i nakliye temini için talimat verilir. Merkeze bağlı yerlerden o gün için 85 at, 7 kısrak, 4 katır satın alınır. Merkez, kasaba ve köyler hayvanlarının büyük bir kısmı yaylalarda, büyük bir kısmı da tüccar nakliyatında bulunmaktaydı. Bu nedenle ancak 3 çift manda, 9 yük hayvanı satın alınabilmiştir. Ertesi güne kadar bu mekarinin 40'a ve araba ile mandanın da 45'e ulaşacağı bilgisi merkeze aktarılır. Gerekli memurlar köylere sevk edilirler[46]. Dahiliye Nezareti tarafından 14 Temmuz 1913'de Hüdavendigar, Ankara vilayetleriyle, İzmit, Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda *"Çatalca ordusunun külliyetli miktarda öküz ve mandalar arabasızlık yüzünden muattal kaldığı ve 78 manda ve 651 adet öküz arabasına lüzumu acil olduğu"* bildirilerek oralardan ne miktarda araba sağlanacağı sorulur ve derhal harekete geçilmesi istenir[47]. Vesait-i nakliye kaçıranlardan ceza alınacak ve bu ceza karşılığında kendilerine makbuz verilecektir. Bu makbuzlara mal sandıklarınca mühür basılacaktır[48]. Nakliye araçları bol miktarda satılmaktadır. Osmanlı hazinesinin durumu bunları peşinen ödemeye o vakitte uygun değildir. Dolayısıyla değerleri savaştan sonra ödenmek koşuluyla satın alınacaklar ve karşılığında kişilere *Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunu*na bağlı olarak mazbata verilecektir. Bu bir zorunluluktur. Bu yerlerden biri de İzmit muhasebeciliğidir. Mülki memurlara da bu konuda tebligatta bulunulması Maliye Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir[49].

İzmit Mutasarrıfı tarafından 22 Temmuz 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda merkez ve dâhil livalardan demiryolu vasıtasıyla İstanbul'a sevk edilen nakliyat miktarı şöyledir[50]:

Dahil livadan							
At ve Kısrak	**At**	**Katır**	**Manda**	**Öküz**	**Merkep**	**Öküz ve Manda arabası**	**At arabası**
404	32	60	139	224	22	119	11 çift ve 1 tek
Merkez liva ile Adapazarı'ndan							
		36	36	24		28	

Hükümet savaşın ortaya çıkardığı olağanüstü koşulların gereği olarak diğer bazı uygulamalara da gider. Rumeli Vilayeti ile Marmara, adalar denizi ve iskelelerinden, Karadeniz ve diğer bütün deniz sahillerinden un, patates, buğday, arpa, yulaf ve fasulye, pirinç, ot, saman ile hayvanlar ile bakriyeden ibaret olan erzak ve hububatın ihracı yasaklanır[51]. Halkın temel ihtiyacı olan hububat ve yiyecekler dışında ambarlarda

45 **BOA**, DH.SYS, 112-2/1-5.
46 **BOA**, DH.SYS, 112-4/3-4.
47 **BOA**,DH.SYS, 112-4/3-4.
48 **BOA**, DH.SYS, 112-4/3-6.
49 **BOA**,DH.SYS, 112-4/3-2.
50 **BOA**,DH.SYS, 112-4/3-4.
51 **BOA**, DH.SYS, 112-3/2-6.

saklanacak bütün hububat ve yiyeceklere askeriyece el konulacaktır. Vilayetlerdeki en üst rütbeli askeri ve mülki memurlardan oluşan bir komisyon bu görevi yürütecektir. Komisyonlar aracılığıyla toplanan hububat demiryolu istasyonları ve iskelelere sevk ettirilecektir. Bu konuda Dahiliye Nezareti tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na da gerekli tebligatta bulunulur[52]. İzmit'teki her türlü hububat ordu adına satılır[53].

İzmit Mutasarrıfı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Ağustos 1913 tarihli tezkireden edindiğimiz bilgilere göre savaşın başlangıcından itibaren sadece İzmit merkez kazasından 1409 baş yük hayvanı ve 81 adet at, 169 öküz ve manda arabası, 262 manda, 134 öküz satın alınarak askeri kıtalara teslim edilmiştir. Halkın elinde çok cüzi miktarda ziraat hayvanı kalmıştır[54].

Sonuç

Balkan Savaşları Anadolu'da yaşayan Müslümanların vatan topraklarının korunması yolunda birlik ve beraberlik duygusuyla tüm varlığını ortaya koyduğu savaşlardır. Anadolu'da yaşayan Müslümanlar, İzmit Mutasarrıflığı örneğinde görüldüğü gibi, sadece hükümetin zorunlu uygulamalarını yerine getirmekle kalmamış, çocuğundan yaşlısına kadar vatan topraklarının savunulmasında seferber olmuştur. Bu kenetlenme milli şuurun oluşması noktasında son derece önemlidir. Nitekim bu savaşlar sırasında Balkan Devletlerinin Müslüman halka yönelik baskı ve zulümleri Osmanlıcılık düşüncesinin devleti ayakta tutamayacağının açık ifadesi olmuştur. Balkan Savaşları'nda ortaya konan vatan topraklarının savunulması duygusu adeta Milli Mücadele'nin provası niteliğindedir.

52 **BOA**, DH.SYS, 112-3/2-4.
53 **BOA**, DH.SYS, 112-3/2-6.
54 **BOA**, DH.SYS, 112-4/3-5. Bkz. Ek 2.

KAYNAKLAR

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH.SYS, 112-2/1-5.

BOA, DH.SYS, 112-3/2-2.

BOA, DH.SYS, 112-3/2-4.

BOA, DH.SYS, 112-3/2-6.

BOA, DH.SYS, 112-4/3-2.

BOA, DH.SYS, 112-4/3-4.

BOA, DH.SYS, 112-4/3-6.

BOA, DH.SYS, 112-14/17-4.

BOA, DH.SYS, 112-15/21-2.

BOA, DH.SYS, 112-15/21-5.

BOA, HR.HMŞ.İŞO, 155/88.

2. Gazeteler

İkdam

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

3.Kitaplar ve Makaleler

Arıkan, Zeki, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, *Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Özçelik, Selahattin**, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Özdemir, Mehmet, "Balkan Savaşı'nda Gönüllü Birlikler", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, Genelkurmay Basımevi 2005.

Sezer, Cemal, - Metin, Ömer, "Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", *http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1842/19401.pdf*, s. 169.

Uçarol, Rifat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa,** Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

Uçarol, Rifat, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 257-277.

Yavuz, Fikrettin, "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:6, Sayı: XVI, Aralık 2013, s. 147-186.

Zamacı, Ayşe, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2015.

EKLER

Ek 1.

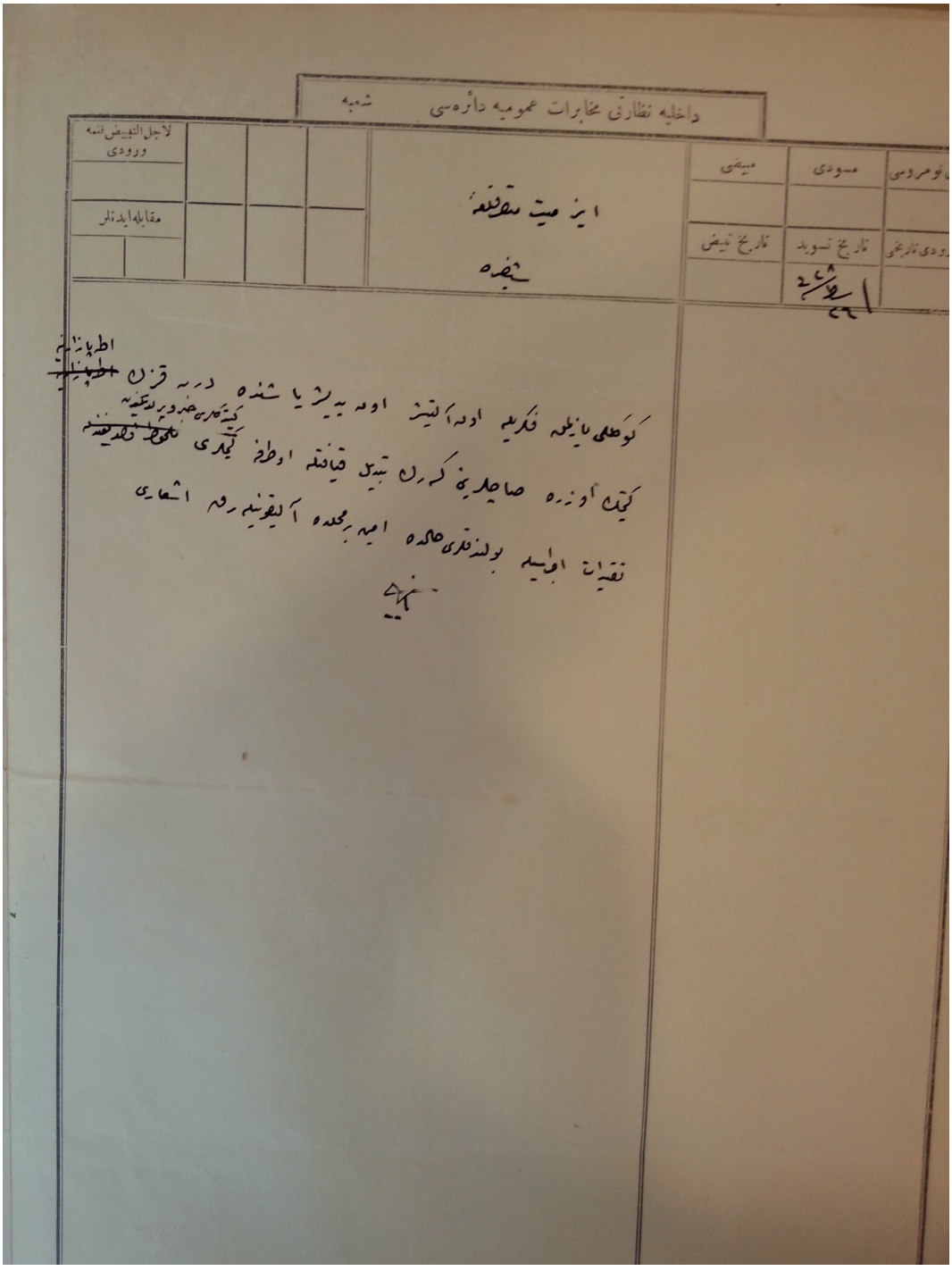

BOA, DH.SYS, 112-15/21-5, lef. 14/1.

EK.2.

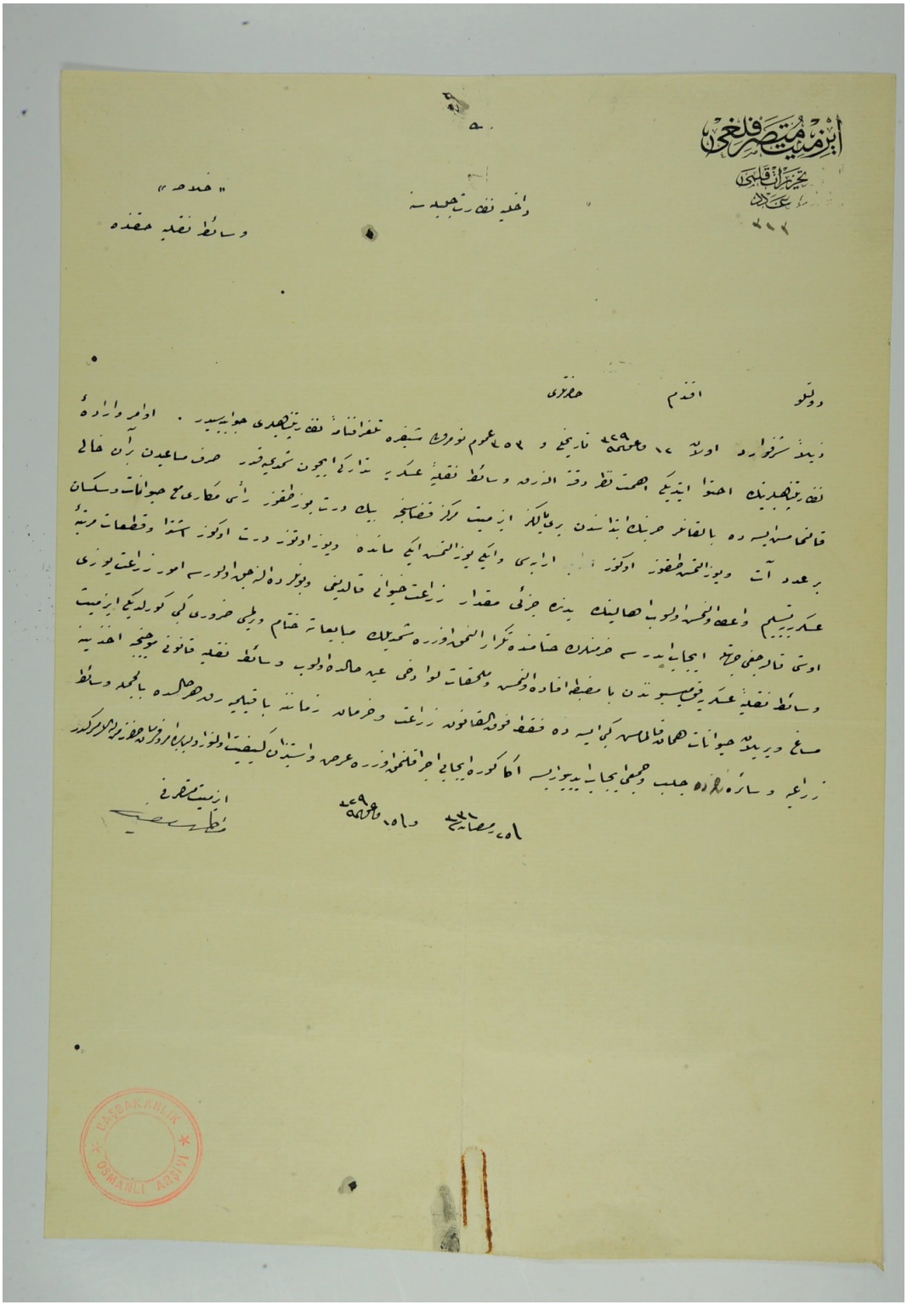

BOA, DH.SYS, 112-4/3-5.

İSTANBUL-KUDÜS-MEKKE HAC YOLUNUN İZMİT GÜZERGÂHI ÜZERİNE

Mehmet TÜTÜNCÜ*

Giriş

Gerek Roma, Bizans ve Osmanlı devrinin başkenti olan İstanbul ile gerek Anadolu ve gerekse Balkanlara yapılan seyahatlerde kullanılan yollar büyük önem taşımaktadır. Gerek ticari, gerek askerî ulaşım, haberleşme ve nakliye gibi bir devletin işlevleri bu yollar sayesinde mümkün olmuştur. Bunun yanında bu güzergâhlar kültür tarihi içinde çok önemlidir. Zira bu yolda yapılan yol üstü yapıları ve yollarda ziyaret edilen yerler aynı zamanda önemli bir kültürel hafıza görevi de görmektedir. Hem askerî hem de ticaret amaçlı kullanılan bu yollar aynı zamanda semavi dinlerin kutsal şehirleri Kudüs ve Mekke'ye giden hacılarda kullanmışlardır. Hristiyanlar ve Yahudiler için Kudüs'te sona eren bu güzergâhı, Müslümanlarda aynen kullanmışlar ve Kudüs'ten sonra Mekke'ye devam etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve ondan önceki Bizans İmparatorluğu'nun en mühim ana yollarından biri olan bu güzergâhta bulunan irili ufaklı birçok yol üstü yapıları bulunmaktadır. Bunlar kuyu, çeşme, namazgâh, köprü, cami, kervansaray, misafirhane gibi ayrı ayrı yapılar olduğu gibi yol üstü Külliyeleri olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bu yol üzerinde seyahat eden hacılar için önemli konaklama mekânları, dinlenme alanları ve ibadethaneler yapılmıştır. Bu güzergâhta yapılan önemli mimari eserlerin incelenmesi ve güzergâh yolunun takip edilerek şu andaki konumları ve kalmışsa izlerinin araştırılması gerekmektedir. İstanbul ve Körfezin Yoğun nüfus ve endüstrileşmesi bu izleri takip etmeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Birçoğu yıkılan ve genişleyen kalabalık şehirlerin içinde kaybolan bu yapılar ve yolların Türkiye'de gerekli şekilde araştırıldığı ve incelendiği söylenemez.

Araştırmamızda 4 hac menzilnamesi[1] ve Evliya Çelebi'nin Hac seyahatnamesi kaynak olarak kullanarak İstanbul İznik arasındaki menzilleri ve durakları tespit etmeye çalıştık. Ayrıca saha araştırmasıyla da bu menzillerden geriye kalan izleri bulmaya çalıştık. Aşağıda

* Drs., SOTA Research Centre for Turkish And Arabic World, Haarlem, Hollanda, email: m.tutuncu@gmail.com

1 Bu menzilnameler İzzet Sak ve Cemal Çetin tarafından "XVII ve XIII. Yüzyıllarda Hac Menzilleri" adı altında Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisinin 19. Sayısında s. 199-260 yayınlanmıştır.

I: Anonim, *Menâzilü'l-Hâcc,* Süleymaniye Kutuphanesi, Mihrişâh Sultan 150 m, s. 64b-1 I 2a.

II: Anonim, *Menâzilü'l-Hâcc* Mesâfetü'I-Fecc li'l-Acc ve'I-Sacc, Süleymaniye Kürtüphanesi, Aşir Efendi 241/2, s. 51b-59b. (Latif Erdoğan) H. 1194

III: Mustafa Sinai, *Menâzilü'l-Hâcc ma'a Menâsikü'I-Hâcc,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2917.

IV: Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, *Nehcetü'l-Menâzil,* Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, Matbaa-i Amire 1257, s. 1-256.

V Evliya Çelebi, Seyahatname Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Cilt II ve IX YKY 1670-71.

önce Üsküdar'dan hareket eden Hac kervanının İzmit'e kadar uğradığı yerleri ele alacağım. Burada ayrıca saha araştırmamızdaki bulgularla karşılaştırarak bir sonuç elde etmeye çalışacağız.

İstanbul'dan başlayan yol Eskihisar'da ikiye ayrılıyor ve bir kolu İzmit Körfezi'ni dolaşarak İzmir Gölcük Kazıklı Derbend'den Hersek'e uzanıyor ve buradan İznik üzerinden devam ediyordu. Bu yolun diğer kolu ise İzmit Körfezi'nin en dar yerinden Dil İskelesi'nden gemilerle karşıya geçerek Hersek'e varıyor ve buradan güneye ilerleyerek İznik'e ulaşıyordu. Bu ikinci yol daha çok kullanılmıştır. Zira bu yol diğer kara yolundan 80 kilometre daha kısaydı ve böylece Hacca gidenler 3 gün yürüme zahmetinden kurutuluyorlardı. Fakat ordu sefere giderken gemilerin kapasitelerinin yetmezliği yüzünden uzun yol kullanılmak zorunda kalmıştır. Böylece bu kısa yol Hacılar için tercih edilmiş diğer yol ise askerler için tercih edilmiştir.

İstanbul sınırları içinde Üsküdar'dan Bostancıbaşı'na kadar yol hakkında 1958 yılında Semavi Eyice makalesinde bu yol üzerindeki mimari eserleri tanıtmıştır. Maalesef bu makaleden sonra konuya hiç kimse eğilmemiştir. Konumuzun bütünlüğü açısından İstanbul il sınırları içindeki güzergâhı kısaca anlatmakta fayda var.

İlk durağımız Üsküdar İskelesi'dir.

1. Üsküdar Menzili

Harem İskelesi Hac ve kervan yollarının başlangıç noktası olan Üsküdar kendi başına uzun bir kitabı hak edecek kadar önemlidir. Bugünkü Harem İskelesi'nin etrafında Osmanlılar zamanında yapılan gümrük, çeşme, misafirhane, aşhane, kervansaray bugün ya yıkılmış ya da şehrin kalabalığında kaybolmuştur. Üsküdar'dan bahseden menzil kitaplarında buradaki ziyaret edilecek yatırların ismi sayılırken Şeyh Aziz Hüdâyî Mahmûd Efendi, Şeyh Karaca Ahmed ve Selâmî 'Alî Efendi ve Nasûhî Efendi ve Şeyhü'l-küttâb Pâki Mustafa Dede sayılmaktadırlar. Mehmed Edib ve Evliya Çelebi ise Surre alayının burada toplanarak Kartal'a doğru hareket ettiğini, Pendik'e uğrayarak Gebze'deki Sultançayırı'na ulaştığını belirterek güzergâhı tayin ederler. Evliya Çelebi Üsküdar hakkında geniş malumat verir fakat konumuz dışındadır. Üsküdar'da hacılar için bu önemli yerlerden Aziz Mahmud Hüdayi ve Karaca Ahmed Mezarlığı yanı sıra Ayrılık Çeşmesi de sayılabilir.

I: Menzil-i Üsküdâr İbtidâ Üsküdâr'a nakl olundukda merhûm Hüdâyî Mahmûd Efendi 'azîz hazretleri ziyâret oluna ve yol üzerinde merhûm / 65a Şeyh Karaca Ahmed Hazretleri dahî ziyâret olunup sadaka virile.

II: Üsküdâr âb ve havası hoşdur cümlenin ma'lûmudur ashâb-ı kirâm zevi'l-ihtirâmdan Ebû'd-Derdâ radıyallahu te'âlâ anhu hazretleri ve Karaca Ahmed Sultân ve Hüdâ'î Mahmûd Efendi ve Selâmî 'Alî Efendi ve Nasûhî Efendi ve Şeyhü'l-küttâb Dürretü'l-'Asr ve Yâkûtü'd-Dehr Hamdullah elma' rûf bi-ibni'ş-Şeyh ve necl-i pâki Mustafa Dede ravvahallahu rûhahum ve'ftah 'aleynâ fütûhahum ve sâir müte'ârif olan mahaller ziyâret oluna.

III: ------

*IV: 24 Surre-i şerîfe emîni ve sakâbaşılar ve hüccâc-ı müslimîn İslâmbol'dan Üsküdâr'a fevcen fevcen güzâr ve anda iktizâsına göre birkaç gün meks ve ikâmet ba'dehu Maldepe nâm mahal kurbunda Kartal nâm mahalle varırlar Kartal Üsküdâr'dan üç sâ'atdir bir mikdâr büyût ve dekâkîn ve iki câmi' ve han ve hamamı müştemil havası latîf meyvesi ve akarsuyu kalil leb-i deryada bir karyedir cami'inin önünde olan suyu hafifdir Kartal ile Gekbûze beyninde Pendik nâm bir sagîr karye ile Sultançayırı nam mahaller kurblarından / **25** mürûr olunup Üskudar'dan altı sa'atde Gekbûze'ye varılur*

V: Menzil-i şehr-i azîm ve bilâd-ı kadîm-i Üsküdar ya‘nî Eskidâr hemâhullâhu fi’l-leyl-i ve’n-nehâr: Eski- [Y 4a] -dâr’dan galat Üsküdar derler, ammâ galat-ı meşhûr evlâdır. Mukaddemâ Sultân Murâd-ıRâbi‘ tahrîrinde mufassal tahrîr olunmuşdur.

Hac yolu Üsküdar’dan Kartal ve Pendik üzeri devam ederek Gebze’ye ulaşıyordu. Kartal ve Pendik’te yol üstü yapılarından hiç birisi günümüze gelmemiştir. Zaten İstanbul’a yakınlığı nedeniyle kervanlar burada gecelemeyip belki sadece dinleniyordu. Bunun için çok fazla bir yatırım da yapılmamıştır. Sadece Kartal’da bir camiden bahsediliyor. Onun için buralarda fazla oyalanmayıp hemen Gebze’ye geçelim.

2. Kartal Menzili

I: Menzil-i Kartal Sâ’at 4 Kasaba-i Kartal âb ve havâsı latîf olup cami’-i şerîf önünde olan kuyunun suyu gayet hafifdir.

II: I- Sâ’at 4 Kartal âb ve havâsı latîf sâhil-i bahrdır câmi’ önünde vâki’ kuyusu vardır suyu hafifdir.

III: Kartal Sâ’at 4 Âb havası latîf bir yerdir.

IV:

V: Menzil-i karye-i Kartal: Yanko ibn Madyan asrında şehr-i azîm imiş. Âl-i Emeviyyûn’dan Abdülmelik İslâmbol’u muhâsara etdükde bu şehriharâb etmişlerdir. Ba‘dehu Yıldırım Hânî’de Kartal Koca ve Ivaz Hocave Pendik Koca feth etdikleriyçün bu belîde Kartal Koca’ya ihsân olunup anın içün Kartal derler. Mukaddemâ Bağdâd ve Basra ve Lahsa’ya giderken bu râhlar mufassal tahrîr olmuşdur. Andan iki sâ‘atde,Menzil-i karye-i Pendik: Muğlavî Pendik Koca feth etmeğile ol ismile müsemmâ leb-i deryâda gâyet ma‘mûr beldedir. Bu dahi mevsûfdur. Andan kalkup kâh leb-i deryâ kâh kûh-ı bâlâ işrâk-ı bârân-ı rahmet iletîn-i anâ çekerek altı sâ‘atde,

Üsküdar’dan sonra hac yolunun ikinci büyük durağı olan Gebze 1 günlük yürüyüş mesafesindedir. Hacılar aceleleri yoksa Kartal’da dinlenirler ve ertesi gün Gebze’den gemilerle Hersek’e geçerler. Aceleleri varsa 45 km’yi 9 saatte aşarak aynı gün Gebze’ye varan hacılar burada geceledikten sonra ertesi sabah gemilerle Hersek’e geçerler. Gebze aynı zamanda İzmit sınırları içinde olan ilk duraktır.

3. Gebze Menzili Çoban Mustafa Pasa Külliyesi

Gebze’de yol üstü külliyelerinin ilki olan Çoban Mustafa Külliyesi ile karşılaşıyoruz. 1523 yılında yapılan bu külliyeyi Yavuz Sultan Selim’in Mısır fethinden sonra orada valilik yapmış olan Çoban Mustafa Paşa yaptırmış ve Memluk tarzı üslubu siyah beyaz mermerlerin değişimli kullanılması ile Anadolu’daki Memluk usulünde yapılmış ilk eserlerdendir. Külliye gerek büyüklüğü gerekse içerisinde barındırdığı binaların çokluğu ile sefere çıkan orduya ve hacılara hizmet için tasarlanmış ve tarzının en başarılı örneklerinden sayılmaktadır. İstanbul’dan harekete geçen kervan için gerekli hizmetleri almak ve ihtiyaçlarını giderecek tam bir yol üstü külliyesi olarak tasarlanmıştır. Külliyede cami, türbe, medrese, imaret, tekke, kütüphane, aşevi, darüşşifa, kervansaray ve bir de hamamdan meydana gelmiştir.

Külliyeden ilk bahseden Hans Dernschwam’dır. 1555 yılında Gebze’yi gören Dernschwan şu bilgileri verir:

Gebze’de güzel bir cami ve kervansaray var. Edirne yakınlarında Meriç üzerinde bir köprü yaptıran Polak Mustafa adında bir paşa tarafından yaptırılmış. Bu kervansarayda kalan herkese, Allah rızası için çorba verilmekte; fakat atlara yem yok. Gebze’de ikinci bir

cami daha gördük. Biz başka bir kervansarayda kaldık. Burada konaklama ücreti ödenmiyor. Yolcular bedava kalsın diye hayrat olarak yapılmış. Yalnız saman ve arpa alındığında para ödeniyor. Yukarıda bahsettiğimiz Gebze şehri eski Lybissa imiş. Solinus da Bithynia adlı yapıtında böyle yazıyor. Hannibal'in mezarı burada imiş. Güzel bir yer olmakla beraber burada bir kent bulunduğuna dair hiçbir işaret yok. Taş yapılar görülmüyor. Varsa da alınıp cami yapımında kullanılmış.

Kaynaklarda Mustafa Paşa Camisi'nde yakut hattı ile bir Kuran-ı Kerim de bulunduğu söylenmektedir. Yine Gebze'de suların kuyulardan çıkarıldığı ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kethüdası Şişman İbrahim Paşa'nın kuyulara kazdırarak suları topladığı yazılmaktadır. Evliya Çelebi İbrahim Paşa'nın bir de çeşme yaptırdığını ve kitabesinin son iki satırını verir ki bu çeşme ve kitabe hala yerindedir.

Yine Mehmed Edib'in verdiği bilgiye göre Gebze'den Hersek'e gemiyle 3 saatte geçiliyormuş.

Ayrıca Hersek'de Kocaeli mutasarrıfı surreyi teslim alarak Akşehir'e kadar götürüyormuş ki bu bilgi de Kocaeli'nin o zamanki sürreden sorumlu olduğunu bildirmesi bakımından önemlidir.

3.1 Gebze'de Eserler

3.1.1 İbrahim Pasa Çeşmesi

Gebze İlçesi, Hacı Halil Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yapı üzerinde iki adet kitabe bulunmaktadır. İnşa kitabesi çeşme güney cephesinin saçak seviyesinde, onarım kitabesi ise cephenin ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. 0.69x0.69 m. ölçülerindeki kitabe beş satır olarak yazılmıştır. 10 adet yatay dikdörtgen panoya ayrılmıştır. Kitabeyi oluşturan harfler ve silme şeritleri sarı renge boyanmıştır. Zemin renginde ise herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.

Kare planlı olan çeşmenin inşasında Küfeki kesme taş ve mermer malzeme kullanılmıştır. Yaklaşık 69 m²'lik bir alan üzerine oturan çeşmenin üzeri taştan piramidal bir çatı ile örtülmüştür. Üç yüzünde musluklar bulunan çeşmenin kuzeyinde su deposu bulunmaktadır. Çeşmenin, ayna taşları, kitabesi ve üzerindeki güneş saati mermerden yapılmıştır. Çeşme aynaları, sivri uçlu, kaş kemerli, silmeli, gülbezeklidir. Taş kurnaların yanlarında yine taştan yapılmış sekiler bulunmaktadır.

Çeşme üzerinde yer alan inşa kitabesine göre, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın kethüdası İbrahim Paşa tarafından H.1075/M.1665–1666 yılında yaptırılmıştır (Çevik, 1970: 32; Yücel-Soyhan, 1976: 42).

Gebze İbrahim Paşa Çeşmesi'nin kitabesi

"Kethüdâ-yı sadr-ı âlî-rütbe İbrahim Ağa

Ya'ni hem-nâm-ı Halîlullah ve asrın Hâtemi

Mümtenî ta'dâd-ı ahlâk-ı hamîdî cümleden

Mâil-i hayrâtdır tab'-ı şerîf-i erkemi

Şâd ola rûh-ı Hüseyin-i Kerbelâ Allah içün

Etdi cârî avn-ı Hak'ile bu cûy-ı a'zamı

Habbezâ âb-ı ferâh-bahş-ı hayât-efzâ bu kim

Kevseri mîzân-ı akla ursan olmaz devâmı

Hayliyâ dil teşneler eyler nidâ târihiçün

Ayn-ı İbrahimden kıl nûş mâ-i zemzemi"

1075 (1664-1665)

Tamir Tarihi

1253 (1837-1838)

Güneş saati üzerindeki yazı:

Resm-ı zıl nısfü'n-nehârı/ Eyledi Yusuf Üsküdârî

17. yüzyılda yapılmış olan Osmanlı dönemi çeşmelerinden olan İbrahim Paşa Çeşmesi, Kocaeli sınırları içerisindeki en büyük (69 m²) çeşme yapısı olma özelliğine sahiptir. Ayrıca, Kocaeli'nde bulunan tarihî çeşmeler içerisindeki güneş saatli tek örnektir.

Evliya Çelebi Seyahatnemesinde Gebzenin anlatımı. Bu metnin çevriyazımı s. 985'de.

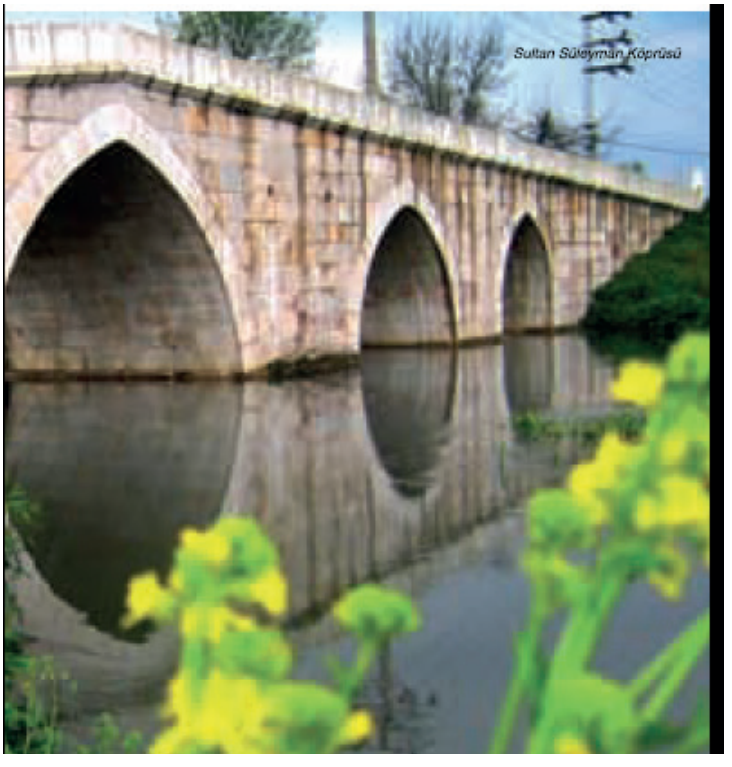

3.1.2. Sultan Süleyman Köprüsü

Gebze ilçe merkezinden 12 km. uzaklıkta bulunan köprü İstanbul-Ankara karayolunun güneybatısında ve tarihî Bağdat Yolu ile Dilderesi'nin tam üzerinde yer almaktadır. Köprüde bir kitabe bulunmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü olarak bilinir, Mimar Sinan yapısıdır. Kesme kalker taşından yapılan köprünün uzunluğu 65 metredir. Üç gözlü olan köprü Tarihî İstanbul Bağdat yolu üzerinde bulunmaktadır. Son yıllarda sit alanı ilan edilmiş olan Dilderesi üzerinde bulunan ve araç trafiğine kapatılan tarihî köprünün girişlerine beton setler konulmuştur. Dilovası sınırları içerisinde sağlam kalabilen tek tarihî eser olan köprü hac kervanları tarafından kullanmamış, daha çok askerî amaçla kullanılmıştır.

Gebze'de bulunan yatırlar arasında Fazlullah Paşa ve Halveti tarikatının şeyhlerinden İlyas Efendi ziyaret edilmelidirler. Fazlullah Paşa'nın Akça Koca'nın torunlarından olduğundan Gebze Kocaeli toprağı sayılırdı.

I: Menzil-i Gekbûze Sâ'at 4 Kasaba-i Gekbûze galat-ı meşhûr olup aslı Kepekbâzı imiş kasaba- i mezbûrede / 65b iki câmi'-i şerîf vardır birini Çoban Mustafâ Pâşâ binâ eylemişdir tekye ve medrese ve 'imâret ve müsâfir-hâne ve hatt-ı Yâkûtî ile bir Mushaf-ı Şerîf vardır ziyâret oluna ve bir camî-i şerîf dahî fâtih-i vilâyet merhûm Sultân Orhân Gâzî binâ itmişdir lakin suyu gâyet alçakdır dolab ile kuyudan çekilür Şişman İbrahîm / 66a Pâşâ kırk yerden kuyular kazdırup bir yere cem' itmişdir cümle çeşmelere ve hamâmlara gider merhûm Hoca Fazlullah Pâşâ ve tarîk-i Halvetî'den merhûm Şeyh İlyâs Efendi dahî anda medfûndur ziyâret oluna gaflet olunmaya.

II: 2- Sâ'at 5 Gekbûze Kasabadır Geyikbâzı imiş iki câmi'i vardır birini Fâtih Gâzî Orhân binâ eylemiş gâlibâ aslı kenisâ imiş ve birin Çobân Mustafa Pâşa binâ itmişdir tekye ve medrese ve müsâfirhâne ve 'imâreti vardır Yâkût hattıyla Mushaf-ı Şerîf vardır Hâce Fazlullah Pâşâ ve Şeyh İlyâs Efendi anda medfûndur Şişmân İbrâhim Pâşâ kirk aded kuyu kazmıştır ve suları gâyet alçak kuyulara münhâsır dolab / 52a

III: Geybûze Sa'at 6 Merhûm Kara Mustafa Paşa binâ itmiş bir 'azîm câmi'-i şerîf var ve anda mahfûz hatt-ı Yâkût ile Mushaf-ı Şerîf var ve havaları alçakdır cümlesi kuyudan içer

IV: Gekbûze Aslı Gelikyazi diyü ta'bîr olunur imiş Kartal'dan üç sâ'atdir iznikmid Körfezi'ne müşerref mahall-i murtefî'de sırtda vâki'dir leb-i deryâya iki fersah ba'iddir Sultân Orhân Gâzi feth etmişdir vuzerâ-yı Sultân Suleymân'dan Çoban Mustafa Pâşââsârı bir kârgîr câmi' ve medrese ve 'imâret vardır câmi'-i mezkûr icinde âvize olmuş kandîl şeklinde yeşim askılar ve hatt-ı Yakut ile bir Mushaf-ı Serîf vardir cevâmi' ve esvâk ve dekâkin ve hamam ve hânât ve mahallati hâvî suyu alçak ve kalîl bir kasabadır suları dolab ile çekilür Şişman Ibrahim Pâşâ kuyular hafr itdirüp suyu cem' itmişdir. kasabanın çeşmelerine ve hamamına andan tevzî' olunur Hoca Fazullah Pâşâ ve Şeyh İlyâs Halvetî medfunlardır livâsı Koca-ili'dir Gekbûze'den Dil ta'bir olunur ma'bere vannca iki tarik vardır biri nısf sâ'at karib lakîn tarîk sa'b taşlıkdır Gekbûze'den inilüp Dil ma'berinden karşıya geçilup Hersek nâm karyeye nisf sâ'atde varılır. Dil'in karşuluğu beş mildir Dil'e giderken Çörekçioğluçeşmesi ve Yumrukaya ve Tuzlubınâr nam mahaller vardır Dil'den karşuya kayak ve ma'vnalar ile ' ubûr olunur 'acele itmeyüp müzâyaka cekilmeye sâhil bir harab / 26 handan 'ibaret Gekbûze'den üç buçuk sâ'atdir iznikmid Körfezi'ne müşerrefdir Hersekzade Ahmed Pâşâ'nın câmi' ve hamam ve büyût ve dekâkini müştemil bir sagîr karyedir sekizyüz iki tarihinde Fatih Sultan Mehmed Han feth etmişdir bataklık olmakla nısf sâ'at mikdârı kaldırım ile mürûr olunur derûmunde olan han Sultân Selim Hân merhûmundur livâsı Koca-ili'dir Koca-ili mutasarnfi surre-i şerîfeyi Hersek'den alup Akşehire değin muhâfaza iderler Hersek ile Iznik beyninde Derbend nam kefresi vâfir bir

sagîr karye vardırHersek'den Derbend'e varıca tarik sa'bdir ve bir su vardır Kırkgeçid dirlerİznik'e iki sâ'at kala Maraǧ ve Paşacayırı namiyla iki mahal vardir.

V Cilt 8 Menzili kasaba-i Geğbizye: Sebeb-i tesmiyesi (---) (---) galatdır. Ebü'lfethSultân Mehemmed asrında emn-i tarîk olsun içün amârolmuşdur. Mukaddemâ elli kerre ubûr olunup evsâfı mufassalmerkûmdur. Ammâ vâlî-i Mısır efendimiz bu şehirden ubûr edüpcümle askeri susuzlukdan bî-tâb u bî-mecâl kalup paşa-yı zîşânmâlından iki yüz kîse-i Rûmî masrûf edüp hasbeten lillâh bu şehir içreçârkûşe bir âb-ı hayât çeşme inşâ edüp âyende ve revendeyi şehîdân-ı deşt-i Kerbelâ rûhiyçün saky etdi. Bu hayrât-ı azîme birpâdişâha ve bir vüzerâya müyesser olmadı. Ol uyûn-ı nev-binânıntâkları üzre müzehheb ve lâciver[d] hatt-ı celî ile mermer-i hâm üzretârîh (düşürme)i tahrîr olunmuşdur. Güfte-i Haylî Çelebi:

Hayliyâ dil-teşneler eyler nidâ târîh içün

Ayn-ı İbrâhîm'den kıl nûş mâ-i Zemzemi

Sene 1077

Ve bu şehir gâyet mürtefi' zemîn olmağile su gelmek muhâl olupşehrin şimâlinde bir hadenk menzili ba'îd yerde bir çâh-ı mâ-i azîmhafr edüp [Y 4b] andan dollâblar ile atlar şeb [u] rûz çeküp şehir içreZemzem-i İbrâhîm'in mahzenleri ile mâ-i zülâl leb-ber-leb olup cümleibâdullâh andan def'-i atşân edüp sâhibü'l-hayrât Ebülhayr GâzîİbrâhîmPaşa ki sebeb-i sulh-i kal'a-i Kandiye'dir ana hayr du'âlarederler. Ba'dehu bu şehirden kalkup şarka iki sâ'at gidüp,

4. Diliskelesi

Gebze'den hacca gidenler Diliskelesi'ne geçerek İzmir Körfezi'ni en dar yerinde gemilerle karşıya geçerler ve Hersek'e varırlardı. Bu şekilde yollarını 80 kilometre kadar kısaltırlardı. Sadece yükleri çok ağır kervanlar karayı dolaşarak bu yolu kat ederlerdi.

Diliskelesi ve karşısındaki Hersek Burnu günümüzde olduğu gibi geçmiş tarihî dönemlerde önemi korumuştur. Hersek Burnu İzmit Körfezi'nin en dar kesiminde Diliskelesi'nin karşısında bulunmaktadır.

Evliya Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'dan hareketle Darıca yoluyla Dil İskelesi'ne geldiğinde aşağıda aktardığı üzere Bağdat-Erzurum yolu üzerindeki bu yerde *iki han* yapısı bulunmakta idi. Cilt II S. 75

Diliskelesi'ne geldi. Burada Konya, Halep, Şam ve Mısır'a giden hacılar, tüccar, ziyaretçiler at kayıklarına binerek bir mil kadar karşı tarafta bulunan Hersek diline geçerler. Çünkü bir boğazdır. Doğu tarafı seksen mil sürer bir körfezdir ki, sonunda İzmit kenti vardır. Bu Gebze Dili iskelesinde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozahane, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki üzerinde ki tarihten Sultan Murat'ın Bostancıbaşı'sı Mustafa Ağa'nın H.1048'de (M. 1638) *yaptırdığı anlaşılıyor.*

Yoluna Sultân Murâd-ı Gâzi'nin bu çeşmesi
Mustafâ Ağatı serbostâncıyân etdi sebil
Seyr edenler dediler Lafzen anın târihini
İtdiler bin kırk sekizde Kevser'i bunda sebil

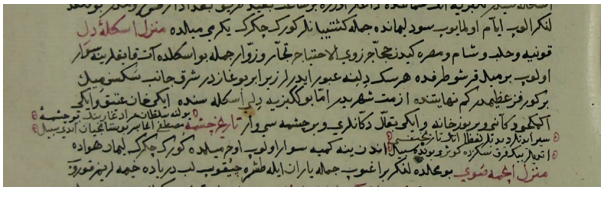

Dil iskelesi cesme kitabesi Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt II

Diliskelesi menzilinde ise eski bir mezarlıktan başka tarihi andıran hiçbir eser yoktur.

Cilt II s. 80

Rivayet olunur ki Orhan Gazi döneminde dünyayı dolaşan bir gezgin derviş, buradaki gemicilere gelip "Oğullar, beni karşı tarafa geçirin" der. Onlar da geçirmeyip giderler. Hemen o dünya dervişi eteğine toprak doldurup, "Biz karşıya Allah emriyle böyle geçeriz" diye eteğindeki toprağı denize döktükçe, deniz kara olur. Böylece geminin ardı sıra yürür. Gemiciler bu durumu görünce "Aman sultanım, boğazı doldurup ekmeğimize engel olma. İstanbul'dan İzmit'e gemiler geçmez olur. Lütfet! Burası gemilerimize gerek" diye rica ederler. O da on iki bin adım kadar denizde gidip doldurduktan sonra gemiye biner. Halen onun için "dil" derler. Bir sivri kumsal burundur. Derviş hazretleri de karşı kıyıya geçince kerametlerini açığa vurduğu için temiz ruhunu derhal Cenab-ı Hak'ka teslim eder. Gebze'de, Diliskelesi yakınında "Dil Baba Dede" adıyla gömülüdür.[2]

Diliskelesi'nin denizi, Dilderesi, Ada tepesi, sahilleri, Dil baba türbesi ve tarihî Dil iskelesi tren istasyonu ile bir kültür ve medeniyet merkezi olduğunu; bugün bu değerlerin kaybolşuş, tarihî Diliskelesi feneri çoktan yıkılmış, Dil Baba Türbesi taş ocağına kurban gitmiş, sahiller kimyasal tanklarla dolmuş. Dil deresi zehir akıyor ve Diliskelesi tren istasyonu ise esrarkeşlerin mekânı haline gelmiş.

5. Hersek ve Derbend Menzilleri

I: Menzil-i Hersek ma'a Derbend Yeniköy Sâ'at 8 Dilden sefîne ile mürûr olunur Hersek'e varır lâkin Hersek ıssuz olup bir şey / 66b bulunmamağıla anda meks olunmayup Derbed'e varılur Derbend'de her şey olunur yoğurt ve bostân çokdur.

II: 3- Sâ'at 3 Hersek Bir küçük kasabadır Dîl'i mürûrdan sonra vâsıl olunur Hersek Mehmed Pâşâ merhûm Cum'a kılınur câmi' binâ itmişdir hüccâc ekseriyâ Derbend'e konarlar.

III: Hersek Sâ'at 3 / 2a Bir küçük kasabadır bir şeyi bulunmaz. Derbend Sâ'at (boş) Bir murdar karyedir bütün nasârâdır kızları er 'avratları çokdur her şeyi çok kızlar ve 'avratlar satar.

IV : ------

V. Evliya Çelebi Seyahatname IX. Cilt

Menzil-i kasaba-i Dil Herseği: Ebü'l-feth Sultân Mehemmed Hânasrında [[(---) (---) (---)]] Vezîr Ahmed Paşa binâ etmeğile Hersek[Q 3a] [P 3a] ismiyle müsemmâ bir kasaba-i ra'nâdır. Bin elli sekizdeDil İskelesi ve bu kasaba mevsûfdur. Lâkin hânedân sâhiblerinden

Hâsodabaşı Sefer Ağa Hâtem-i Tay ve Câfer-i Bermekî ta'âmı mebzûlsehâ sâhibi âdemdir. Andan cânib-i kıbleye Kırk Geçit nâm derbend-I calender içre kırk kerre Yalak deresin geçüp cân-ı azîzden bî-zârolarak,

Hersekzade Ahmed Paşa (Hersekzāde Aḥmed Pasha, 863–932/1459–1517), an Ottoman statesman and grand vizier, was born in Hersek-Novi as a son of Duke *(herceg)* Stjepan Vukčić-Kosača (1405–66). He was baptised Stjepan and was probably sent as a hostage to the Ottoman court following the conquest of Bosnia in 867/1463. He eventually converted to Islam (c. 1473–4), adopted the name Ahmed, and began a career in the palace. During the Ottoman campaign in Albania (883/1478), Ahmed Paşa served as *mir-i alem* (*mīr-i ʿalem*, standard bearer) for Sultan Mehmed II (Sulṭān Meḥmed II)

2 Danışman, *age, s. 69; Çevik, age, s. 439.*

Seyahatnameden Cilt II S. 195-199 Hersek'e Gezi

Üsküdar*'dan doğuya doğru hareketle denizden Kartal ve Pendik köylerinden geçildi ve Gebze menziline vardık. Bu kasaba bundan önce yazılmıştı. Buradan yine aşağıya inerek "içme suyu iskelesi"ne vardık. Burası büyük iskeledir. Evvelce buradan karşı dile geçtik. Burası 1050 tarihinde ilk seyahatimizde müshil suyuyla, falanıyla yazılmıştır. Ama bu sefer, iskelede iki gün durup ikiyüz parça at kayıklarıyla uygun günde karşıya geçerek Dil hanı'na geldik. Burası da evvelce yazılmıştı. Buradan yine Kıble tarafına tam sekiz bin adım giderek Hersek kasabasına geldik.*

Hersek Kasabası Evliya Çelebi III Cilt

*861 (M. 1456) yılında Fatih Sultan Mehmet Han Bosna diyarında, Hersek Kralı'nın hükümet merkezi olan Bolagay Kalesi'ni fethetmekte zorluk çekerken içerden kralın oğlu kement ile dışarı inip Fatih'in huzurunda Müslümanlıkla şeref bulmuş ve kalenin ele geçirilmesini olanaklı kılacak sebep ve hileleri göstermiştir. Allah'*ın emriyle kale fethedilip ganimet malıyla birlikte Müslüman olan Hersek kralının oğlu Ahmet Bey*'e sancak olarak ihsan edilmiştir.*

Ahmet Bey, babasından kalan yetmiş parça kaleleri de fethederek İslam ülkesine ekleyince, hizmeti padişahın makbulu olup, kendisine Bosna eyaleti ihsan edilerek şanlı vezir oldu. Bu Hersek kasabasının yeri verimli bir baş arazi olup hacıların geçtiği yer olduğundan Ahmet Paşa gaza malından, buraya yedi yüz ev reaya yerleştirecek bir kasaba yaptırır. Halkına her türlü vergiden af olduklarına dair hattı-şerif alır. Halk da gelip gidene ibadet yeri olmak üzere bir minareli, geniş avlulu, dört çerçeveli, kubbeli, sütunlar ile süslenmiş iki yüksek kubbe ile bezenmiş mihrab ve minberi eski usul bir süslü cami yaparlar. Bir mescidi, bir medrese, bir okul ile bir tekke, iki han, bir hamam ve bir yemek verilen imareti vardır. Hala bütün gelip giden misafirler ve komşular misafirhanesinde kalırlar. Kılavuzları kervansarayın her ocağında birer testi çorba ve adam başına birer ekmek parçası ve birer mum getirirler. Ve her at ve deve başına birer torba arpa getirip hizmet ederler.

Vakıfları büyüktür. Hepsi 70 adet dükkandır. Sonradan yapılma 5 adet hanı vardır. Evleri tamamen kiremitlidir. Ama Hersekzade Ahmet Paşa'nın bu kasabalar içinde bütün cami ve imaretleri kurşunlu büyük binalardır. Bunun için Hersek kasabası derler. Suyu ve havası ağırdır. Serçeyi sıtma tutar. Halkı hep sarı renkli Türklerdir. İş ve kazanca elverişli kumsal düz yerdedir.[3]

6. Yalakabad Kalesi

Andan sonra 7 sâ'atde, Yalak deresini takip ederek güneye iner Valide Sultan köprüsünden geçerek Derbent karyesi ve Sülün karyesinden İznike ulaşır.

Yalakabad Kalesi

Cilt IX Evsâf-ı kal'a-i Yalakâbâd: Sene (---) târîhinde Rûm keferesi destinden dest-i kahr ile bizzât Sultân Orhân ibn Osmân Hân fethidir, ma'a Kara Mürsel Beğ ve ecdâdımız Ya'kûb Ece Beğ.. Bir vâsi' dere içre cânib-I erba'ası havâleli çârkûşe Şeddâdî sengîn-bünyâd kal'a Şeddâdî binâdır. İçinde ahâlî-i vilâyet koyunları kışlar, çoban yatağı ve harâmî durağı ve tüccâr duzağı yerdir. Etrâk tâ'ifesi bu kal'aya Yalak deresi derler. Anı ubûr edüp yine dere ve depeler içre beş sâ'atde, Menzil karye-i Derbend: Ma-tekaddem cümle re'âyâları kefereler idi. Hâlâ cümlesi İslâm ile müşerref olup cemî'i tekâlîf-i örfiyyeden mu'âf [u] müsellem ve müslim oldular. Altmış aded kiremitli evleri ve bir câmi'i ve iki hânları var, ammâ gâyet ma'mûr olacak bir cây-ı menâs yerdir.

3 Danışman, *age, s. 69; Çevik, age, s. 401.*

6.1 Valide Sultan Köprüsü

Günümüzde de kullanılan ve çevresinde kurulan köye adını veren Valide Sultan Köprüsü, Karamürsel ilçesinin Osmanlı dönemine ait en önemli eserlerinden biridir. Yalakdere dağlık bir arazide olduğu için ve bolca da yağış aldığı zamanlarda geçilmesi zor olan bir engeldir.

Hac yolu üzerinde bulunan köprü İznik'e giden yolu kolayca geçilmesini sağlayarak büyük kolaylıklar sağlıyordu. Valide Sultanlardan Kösem Sultan, Turhan Sultan veya Emetullah Sultanlardan hangisinin yaptırdığı bilinmeyen köprü üç gözlü, sivri kemerlidir. Boyu 64 metredir. Evliya Çelebi 1671 yılında gerçekleştirdiği hac seyahatinde bu köprüden bahsetmez. Buna göre köprü 1671 yılından sonra fakat 1683 yılından önce Turhan Sultan tarafından yaptırılmış olmalıdır. Turhan Sultan 1682 yılında vefat etmiştir.

Bu haliyle Gebze Dil ovasındaki Kanuni Sultan Süleyman köprüsü ile aynı büyüklüktedir. Valide sultanlar genel olarak Hac'ca giden yolculara kolaylık için yolların bakım ve hizmetini üstlenmişlerdir. Bugün Suudi Arabistan sınırları içinde Valide Kuyusu olarak adlandırılan Hac menzili buna örnek gösterilebilir.

CILT III

Evliya Çelebi'nin Hac Güzergahı (Caroline Finkel'den)

Menzil-i karye-i Derbend: Bu dahi Yalova kazâsı hudûdunda yüz hânlıve bir câmi‘li ve iki hânlı ma‘mûr u âbâdân mu‘âf [u] müsellem-iMüslim ve kefere ile müzeyyen köydür, ammâ gâyet derbend-i benderyerdir.

Yalak-âbâd kal‘asından biri Kırkgeçit derelerin kırk kerre geçenler kulağız olup yolları tathîr etmeğe me’mûr re‘âyâlardır, ammâ gayet ma‘mûr olıcak yerlerdir kim sayf u şitâda Kırkgeçit derelerinde ve Yalakâbâd kal‘ası derelerinde aslâ ve kat‘â harâmîler eksik değildir kim kemîngâh-ı harâmiyândır ve her bâr [5a] emîn değildir, bî-emânyerdir. Andan yine cânib-i kıbleye dağlar üzre çengelistân ormanlar geçüp İznik buhayresi kenarında,

Karye-i Sülün : Yüz mikdârı hâneli bâğ u bâğçeli ve servî drahtlıbüleydecikdir. Şürefâdan veliyy-i ni‘am kimesneleri vardır. Anı ubûredüp 8 sâ‘atde,

I: Menzil-i İznik Sâ’at 7 Şehr-i İznik bir mu’azzam şehirdir her ne murâd olunursa bulunur şehirden taşra ‘azîm gölü vardır merhûm Eşref-zâde Rûmî hazretleri anda medfûndur ziyâret oluna.

II: 4- Sâ’at 12 İznik Derbend’e konulmayup doğru varılur ‘azîm gölü vardır Eşref-zâde kaddese sırruhu hazretleri medfûndur ziyâret oluna safâlı mahaldir ammâ ağırdır.

III: İznik Sâ’at 12 ‘Azîm kal’ası vardır ve ‘azîm gölü vardır çok ve Eşref-zâde anda medfûndur.

IV: İznik Hersek’den on sâ’atdir yediyüz otuz bir târîhinde Sultân Orhân feth itmişdir şehr-i merkûmun asıl bânîsi Nûh ‘aleyhi’s-selâm oğlu Sâm olmak mervî’dir zamân-ı devlet-i Kayasere’de bir ma’mûr ve meşhûr şehr imiş hâlâ harâbçadır kayserler o anda bu mahalde üçyüz altmış râhib cem’ olup mu’tekidât-ı Nasârâ’yı tedvîn iderler imiş cevâmi’ ve hânât ve hamâmât ve mahallât ve esvâkı hâvî havası sakîl bir kasabadır Orhân Gâzî kenîseden bir câmi’ ve bir ‘imâret binâ etmişdir merhûm Eşref-zâde’nin tekye ve câmi’i vardır merkadı dahi anda olmağla ziyaretgâhdır. / 27 ...95 Kasaba-i merkûmede Ertuğrul Şâh oğlu Gündüzalp ve şârih-i Vikâye ‘Ala’eddîn Esved ve Molla Hâyâli medfûnlardır ve kasaba-i mezbûre civarında bir ‘azim göl vardir âbı lezîzdir envâ’ balığı çıkar line tâ’bir olunur bir nev’ balık sayd olunur kaddi nısf şibr mikdârıdır kurusu diyâr-i âharlara gider ayağı Meklîk kasabasına muntehî Akdeniz’e gider.

V Menzil-i kal‘a-i İznik: Mukaddemâ bâlâda mufassaldır, ammâ bumahalde ecdâdımız Ya‘kûb Ece Beğ câmi‘in ta‘mîr ü termîm edüpyigirmi bin akçe masrûf etdik. Bu mahalde hakîr cümle kârbânhalkından münfek olup hakîr Bursa râhına teveccüh edüp İznik’den lodos cânibine Arnavud yaylağın aşup Selîm Hân-ı Evvel bürâderiŞehzâde Sultân Ahmed’i münhedim edüp şehîd etdüği mahaldir, anıubûr edüp 5 sâ‘atde,

7. Sonuç

Tarihî yollar ve özellikle son yıllarda canlandırılan kültür yolları gerek tarihî hafızanın canlandırılması ve gerekse turizm bakımından önemlidir.

Bildirimizde bu tarihî kültür yolunun İstanbul-İzmit arasındaki izleri ve tarihî gelişimi araştırılmış ve canlandırılması gereken güzergâhtaki eski eserlerin bir deniz feneri vazifesi görmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu güzergâhın tamamının araştırılarak yol üstü kuruluşlarının (han, köprü, namazgâh) önemine işaret edilmiştir.

Çağdaş Kocaeli gazetesinin 6 Şubat 2015 tarihli sayısında bu yol üzerinde geriye kalan tarihî yol üstü yapılarının hala yok olma tehlikesiyle yüz yüze olduklarına işaret ediyor. Ayrıca Dilovası geçidinde yapılan köprü ile bu yol artık karadan birbirine bağlanarak tarih olacaktır.

Güncel

600 yıllık köprü, tehlike altında

Dilovası'nda bulunan ve 16. Yüzyıl'da Kanuni Sultan Süleyman'ın isteği üzerine Mimar Sinan tarafından yaptırılan tarihi 'Dilderesi Köprüsü' yok oldu olacak.

6 Şubat 2015 Saat: 11:45

KAYNAKLAR

I: Anonim, *Menâzilü'l-Hâcc*, Süleymaniye Kutuphanesi, Mihrişâh Sultan 150 m, s. 64b-1 I 2a.

II: Anonim, *Menâzilü'l-Hâcc* Mesâfetü'I-Fecc li'l-Acc ve'I-Sacc, Süleymaniye Kürtüphanesi, Aşir Efendi 241/2, s. 51b-59b. (Latif Erdoğan) H. 1194

III: Mustafa Sinai, *Menâzilü'l-Hâcc ma'a Menâsikü'I-Hâcc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2917.

IV: Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, *Nehcetü'l-Menâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, Matbaa-i Amire 1257, s. 1-256.

V Evliya Çelebi, Seyahatname Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Cilt II ve IX YKY 1670-71

A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menzilleri (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları XX*, İstanbul 2000, p. 73-118

Caroline Finkel and Kate Clow, *The Evliya Çelebi Way*, İstanbul 2011.

Semavi Eyice, "Istanbul Bağdad Yolu Üzerindeki Mimari eserler, Üsküdar Bostancıbaşı Güzergahı", *Tarih Dergisi*, C.9, S.13, İstanbul 1958, s.81-110.

M. Kemal Özerengin, "Üsküdar Bostancıbaşı Mimari eserlerinin Kitabeleri Tarih Enstitüsü Dergisi", *Tarih Dergisi*, C.9, S.13, İstanbul 1958, s.111-132.

KARA MÜRSEL ALP

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İZMİT'TE TİCARET HAYATI

Müzeyyen ÜNAL*

denizle kentin ayrı düşmediği,
İstanbul'a yolcu vapurlarının kalktığı
karayolu yerine demiryolunun kullanıldığı
İkinci Dünya Savaşı gölgesinde
açıkhava sinemaları -çay bahçeleri ve Halkevi'nin dolup taştığı,
radyonun her evde olmadığı,
savaş haberlerinin belediye hoparlörlerinden verildiği,
ekonomik sıkıntıların çocuklara pek yansıtılmadığı
herkesin birbirini tanıdığı İzmit yılları...

Giriş

İzmit, Kuzeybatı Anadolu'da Asya'nın Avrupa'ya en çok yaklaştığı coğrafyada, ticari ve askeri tarihi yollar üzerinde korunaklı bir körfezin başlangıcında doğal bir liman kentidir. Bitinya Krallığı'nın merkez şehri olarak Nikomedya adı ile kuruluşunda ve bir dönem Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmasında bu avantajları rol oynamıştır. İzmit'in yıldızı, İstanbul'un Roma İmparatorluk başkenti oluşu ile sönmüştür. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı başkentini Anadolu'ya ve Orta Doğu'ya bağlayan yolların ilk menzil şehri olmuştur. İzmit üzerinden geçen Anadolu-İstanbul kara ticaret yolunda İran ipeklileri, Kafkas halıları, Orta Asya kürkleri kervanlarla taşınırdı. Eremya Çelebi'ye göre kara yolu ile kervanlarla yapılan yolculuk üç gün sürer, yüz mil kadar olan İzmit-İstanbul denizyolu, 5-6 saatte alınırdı.[1] İstanbul'da Odun Kapısı İskelesi, yalnızca İzmit'ten gelen mallara ayrılmıştı. Mantran'a göre; İzmit bölgesinden gelen soğan, sarımsak, yumurta, tavuk ve meyve gibi çabuk tüketilecek ürünlerle inşaat malzemesi ve tahta boşaltılması için Odun Kapısı İskelesi ayrılmıştı.[2] Eremya Çelebi, Bahçekapı'dan Unkapanı'na kadar olan sahilin İzmit'ten sürekli olarak gelen gemilerle dolu olduğunu anlatmaktadır.[3] Bu anlatım İzmit'in iktisadi gücünü emen İstanbul'a ait bir görüntüdür.[4]

* Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, muzeyyen 1841@gmail.com

1 Eremya Çelebi Kömürciyan; İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, s. 49, Eren Yayıncılık, II. baskı, İst.1988.

2 Mantran, I/89

3 Eremya Çelebi, s. 15

4 Tevfik Güran; İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü, 1793-1839, İktisat Fakültesi Mecmuası, Ellinci Yıl Armağanı, cild 44, Sayı 1-4, 1986, s. 246-275.

On yedinci yüzyılda İzmit, sahilde ev ve kalyon inşasına uygun kerestelerin depolandığı mahzenleri, dükkânları ve işlek iskelesi ile önemli bir ticari merkezdi. Evliya Çelebi'ye göre İzmit (İznikmid) "İskelesi büyük bir limandır. Sayısız tüccarları vardır. Ayan ve eşrafı çoktur. Çoğu kereste tüccarlarıdır ki çeşit çeşit ipekli elbiseler giyerler. Hanlarının en mükemmeli Pertev Paşa misafirhanesidir. Gelip gidenler için yapılmış yetmiş ocak bir handır ki binası kargir, tuluz kubbe ve kurşunludur. Hanlardan başka iskele başında sayıları iki yüzü bulan kereste ve eşya depoları vardır. Çarşısı bin yüz adet sanat ehlinin dükkânlarını içine alır. Kırk kadar da nakışlı kahvehaneleri vardır ki civanları ile meşhur kahvelerdir. Bu şehrin kârgir bedestanı yoktur. Fakat tüccar hanlarında bütün kıymetli eşyaları bulmak mümkündür. Ticarethanelerde her çeşit eşya var idi". Hamamlar içinde Pertev Paşa Hamamı'nın suyu, havası, binasından övgü ile sözeder... "Bu şehrin doğu tarafındaki dağlara 'Ağaç Denizi' derler. İçinde insan kaybolur. Göklere yükselmiş öyle ağaçlar vardır ki gölgelerinde on bin koyun gölgelenir. Bu ormanlık dağlar içinde çeşitli tahtaları biçecek su ile dönen bıçkı değirmenleri vardır. Bu dağlarda elli arşın yüksekliğinde çıpa direği keserler... İzmit gölcüğünün bittiği yerde deniz kıyısında çok meşhur tuzlası vardır. Tuzu son derece lezzetli olduğundan ayrıca tuz emini vardır. Şehir içinde camilerde çeşmelerde akan suları ab-ı hayat gibidir. Beyaz kirazı, kızıl elması da meşhurdur".[5] Grelot'a göre "Nikomedia'da (İzmit) hanlar, kervansaraylar, kapalı ve açık çarşılar, pazarlar bulunur. Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Türklerin oluşturduğu yaklaşık 30.000 kişilik nüfusun çoğunluğu ticaretle uğraşır. İpek, pamuk, yün, kumaş, meyve, çömlek, cam vb. gibi ürünlerin ticareti kenti büyük bir merkez haline getirir. Büyük yelkenli gemiler, kürekli tekneler ve diğer ticaret gemilerinin çoğu Nikomedya'da inşa edilir..."[6]

İzmit, İstanbul'a yakınlığı ve ulaşım kolaylıkları nedeniyle başkentin iaşe merkezi olmuş; saray mutfağının ve Tersane-i Amire'nin ihtiyaçlarını karşılamıştır.[7] Başkentin yiyecek ve odunu ile gemi yapımı için gereken keresteleri önemli ölçüde sağladığı gibi İstanbul'da tüketilen tahılların bir bölümü de İzmit değirmenlerinde öğütülmüştür.[8] Akdağ'a göre Marmara çevresi ve İzmit'te önemli ölçüde koyunculuk yapılırdı. Ekâbir tarafından kurulan çiftliklerde zahireden çok hayvancılıktan gelir elde edilirdi.[9] 28 Temmuz 1689 ve 1 Mart 1690 tarihli Kocaeli Mutasarrıfı'na, İznikmid kadısına yazılan hükümlerde "Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan kereste gönderilmedikçe tüccara kereste verilmemesi" emredilse de 17. yüzyılda (1640) İzmit'i ziyaret eden Evliya Çelebi, ayan ve eşrafın çokluğundan ve bunların çoğunun kereste tüccarı olduğundan, söz etmiştir.[10] Kocaeli havalisinde ormanlık bölgelerde yaşayan halk aynı zamanda kereste ticareti de yapmakta, hazırladıkları keresteyi İznikmid iskelesine getirip satmaktaydılar. Kereste ticareti serbest değildi. Yurt dışına ve tüccara kereste ticareti yapılmasını yasaklamaktaydı. Bu yasak kereste kaçakçılığını doğuruyordu. Gemi inşaatında kullanılacak kerestenin yabancı ülkelere satılmaması için gereken tedbirler alınıyor, hatta ihraç için yüklenen gemilere el konuluyordu. Mısır gemilerine ve diğer yabancı gemilerine kereste satış işine yalnızca ekonomik güçlükler içinde olanlar girmekle kalmayıp İznikmid'deki sipahi, yeniçeri ve bazı gemi reisleri de aracılık etmişlerdi.[11] Tüccar, kereste satın almak için kereste kesip satan reayaya ödediği fiyat, devletin uygun bulduğu miri fiyattan beş misli fazla olduğu için, kereste temin etmede sıkıntıya düşmüyordu. İznikmid'de devlet yalnızca düşük fiyat politikası nedeni ile değil kesilen kerestenin öncelikle iskelelere taşınamaması yüzünden de sıkıntıya giriyordu.[12]

5 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, c.1-2, s. 438-439.
6 Josephus Grelot; İstanbul Seyahatnamesi, Pera yayınevi, Çeviren Maide Selen, İst. 1998
7 Mühimme VI/1445, 1453.
8 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst. 1993, s. 97.
9 Prof.Dr. Mustafa Akdağ; *Türkiye'nin İktisadi İçtimai Tarihi*, II cild, TTK. 1971. Ankara. c.II. s. 163.
10 Evliya Çelebi; C.12, s. 438
11 İdris Bostan; *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, TTK, Ankara, 1992, s. 111.
12 Bostan, *Osmanlı Bahriye...,* s. 109.

İznikmid İskelesi XVIII. yüzyılda da İstanbul'un iaşesi için kullanılan en önemli iskelelerden olduğundan,[13] seyyahlar ticaretin hala etkin olduğunu yazarlar.[14] 1745'te Peyssonell; "Deniz kenarı çeşitli iskele ve rıhtımlarla kaplanmış; kimisi taş, kimisi ahşap. Ayrıca gemilerin de sığındıkları çekek yerleri var ki aynı zamanda gemi yapımı için kullanılacak kereste dükkânı olarak da işlevleri var".[15] Richard Pococke; "Dükkânların hepsi kervansarayların çevresinde deniz boyunca uzanan dört ya da beş sokakta bulunuyor. Şehrin bir rıhtımı bulunmamakta, ancak teknelerin İstanbul'a gidecek yüklerini boşaltmak için bağladıkları köprü şeklinde ağaç iskeleler var. Yolcular burada binek hayvanlarını terk ederek Üsküdar'a 100 mil kadar yolu gemilerle gidiyor. Burada büyük tekneler inşa ediliyor. Ayrıca büyük bir ağaç ticareti var ve Körfez'in doğu ucundaki tuzlalardan elde edilen tuz ihraç ediliyor.[16]

Osmanlı Ticaret Politikası ve İzmit

İzmit'in başlıca ticareti kereste ile tuzdur. Körfez bitimindeki bataklıklardan özel sektör eliyle tuz üretilmekte iken devletin bu çok önemli vergi gelirinin sağlandığı tuzla, Kamu Borçları İdaresi (Düyun-ı Umumiye) tarafından kaldırılmıştır.[17] Tersane'nin ihtiyacı olan kereste sağlandıktan sonra reaya ile Türklerin kereste ticareti yapabildiklerini" anlatan Cuinet, ipek, koza, bal, şarap, keten, üstüpü ve odun kömürünü başlıca ticari ürünler olarak sıralamakta, İzmit'te iki un deposu, 39 değirmen, 1140 dükkân, 1 ticaret deposu, 2 ipekböceği büküm atölyesi, 4 ipek böcekhanesi, 11 susam yağı atölyesi, bir ahşap inşaat malzemesi şantiyesi, 5 taş ocağının işlemekte olduğunu kaydetmektedir.[18]

Kapitülasyonlar ve sonrası yapılan ticaret antlaşmaları ile yabancılar ve onların adına ticaret yapan Osmanlı vatandaşları ticari canlılıktan pay alanlardı. Müslümanlar askerlik ve kâtipliğe heves ederek ticaret ve zanaatı Gayrimüslimlere bırakmışlardı.[19] Tanzimat'a kadar Osmanlı topraklarında gerek yabancı ülkelerden getirilen, gerekse içerde kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yöreye sevk edilen mallar, şer'i ve örfi hukuk ilkeleri gereğince vergilendirilirdi. Limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde, amediyye, reftiyye, müruriyye, bac, ihtisabiyye, kalemiyye, ruhsatiyye, kantariyye gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük ve denk, diğerlerinde değer esası üzerinden düzensiz bir biçimde rüsum alınmakta idi.[20] Bunlardan bac, ihtisabiyye, kalemiyye, ruhsatiyye ve kantariyye resimleri iç gümrük addolunurdu. İç Gümrükler Tanzimat'tan sonra 1909 yılına kadar kademeli olarak kaldırılmıştı.[21]

Osmanlı Müslümanı yüzyıllarca kılıç kuşanmış, ülke fethetmiş, devlet yönetmişti. Ticaret ve san'at akla bile getirilmezken, zabitlik ve kâtipliğe heves edilmişti. Yirminci yüzyılda artık ticaretin önemi anlaşılmıştı. İkinci Meşrutiyet'le birlikte artan gazete ve dergilerde dönemin güçlü kalemleri ticaretin önemini vurgulayan yazılar yazmaya başladılar. "Rekabet ticaret ve sanatın en büyük müşevvik ve muharriki, terakkiyât-ı beşeriyyenin en mühim saikidir" deniyordu. İttihatçılar tarafından özendirilen Osmanlı-Türk unsur, ticarete atılmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Müslümanı artık ticaretle uğraşıyordu.[22]

13 Tevfik Güran; s. 275.
14 B.Darkot, İsl.Anskl.5. cild II.Kısım, s. 1253.
15 Charles de Peyssonell; *1745 Yılında İzmit ve İznik'e yapılmış bir Gezinin Öyküsü*, Çeviren F.Yavuz Ulugün, KYÖD, Tarih Yayınları, İzmit, 2005, s. 18
16 F. Yavuz Ulugün; *Kocaeli & Vicinity in Journeys Bithynia*, İzmit Rotary Club Yayını, İzmit, 2010, s. 70.
17 Charles Texier, *Küçük Asya*, Çeviren Ali Suad, Latin Harflerine aktaran K.Y.Kopraman, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı, Ank. 2002. cil1, s. 112,
18 Vital Cuinet; *La Turquie d'Asie*, c.IV, Paris, 1894. s. 325.
19 Mübahat Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol, Osmanlı İngiliz Münasebetleri 1580-1850*, TTK, Ank.2013.
20 Zafer Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları 2, Ank.1982, s. 100. Mehmet Cavit, *İlm-i İktisat,* 3. Kitap, İst. Karabet Matbaası, 1316, s. 326-328'i kaynak göstermiş.
21 Zafer Toprak; s. 100.
22 Zafer Toprak; s. 49-57

İzmit'in ekonomik hayatında Türklerin ya da Ermenilerin kurduğu şirketler olduğu gibi Türk, Ermeni ve Rum ortaklardan kurulu İzmit Vasıta-i Servet Şirketi (1908), Osmanlı Balık Pazarı Şirketi (1912), İkbal-i Bahri (İzmit Körfezi Vapur Anonim Şirketi/1913) gibi şirketler de faaliyet göstermişlerdir.[23]

1914'te başlayan savaş, İttihat ve Terakki'nin özlemini duyduğu Müslüman-Türk iş adamının oluşması için gerekli ortamı hazırlayacaktı.[24] Milli İktisat Dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmişti.[25] Birinci Dünya Savaşı yıllarında Merkezi İzmit olan üç anonim şirket kurulmuştur: İzmit Ef'al-i Bahri Osmanlı Anonim Şirketi (1914), Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi (1916), İzmit Sancağı-Düzce Kazası Kooperatifi Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi (1917).[26] İzmit Sancağı Adapazarı kazası eşrafının hükümetin de desteklediği ticari, sanayi ve bankacılık ile ilgili başarılı girişimleri olmuştur.

İzmit İskele ve Limanı

İzmit Sancağı'nda İzmid Körfezi'nde İzmid ve Karamürsel ile Karadeniz kıyısında Kefken ve Karasu'da Sakarya ağzındaki İncirli iskeleleri önemli idi.[27] İstanbul istikametindeki kervan yükleri develerle İzmit'e kadar getirilir, buradan düzenli işleyen Osmanlı buharlı gemilerine ya da kabotaj hakkına sahip yabancı gemilere yükletilirdi. M. A. Ubicini'ye göre Osmanlı kıyılarındaki iskeleler arasındaki mal mübadelesini (iç ticaret) yerli tüccarlarımız yapıyorlardı. Devletler arasındaki mal mübadelesi ise daha çok yabancı tüccarlar ve yabancı bandıralı gemilerle yapılıyordu.[28] Ubicini, mektuplarında 1846 yılı verilerine göre Türkiye'nin dış ticaretinde İngiltere başta olmak üzere İran, Fransa, Avusturya, Rusya, Hollanda, Belçika, Sardunya, Yunanistan ve İsviçre'yi vermektedir.[29] Fransızlara verilen ayrıcalıklara karşın İngiltere Osmanlı devleti ile yaptığı ticarette öne çıkmayı başarmıştı. Cuinet 1-13 Mart 1892 ile 12 Mart 1893 arasındaki İzmit Limanı deniz hareketliliğini verdiği tabloda İngiliz bayraklı 19 buharlı gemi, Fransız bayraklı 12 gemi, Alman bayraklı 3 gemi, İtalyan bayraklı 2 gemi, Yunan bayrağı taşıyan 11 gemi ve 31 yelkenli, Arap bayrağı taşıyan 1 yelkenli, Osmanlı bayraklı 161 gemi ve 1198 yelkenli olmak üzere toplam 211 buharlı gemi, 1230 yelkenli İzmit limanına giriş çıkış yapıyordu.[30] Osmanlı yelkenlileri, buharlı gemi devrinde de taşıma ve ulaştırmada önceliklerini korudular.

Tersane vapurları yolcu ve yük taşıma işine başlayana kadar bu hattaki seferler yabancı vapur şirketleri tarafından yapılıyordu. 1843'te İzmit-İstanbul hattında bir Rus şirketine ait vapur sefer yapmakta idi. Vapur fiyatlarını çok bulanlar, yelkenlileri tercih ediyorlardı. 1844'te İzmit ve Gemlik körfezleriyle Bandırma, Tekirdağ gibi İstanbul'un zahire iskelelerine Tersane'ye bağlı "Mesir-i Bahri" vapuru eşya ve yolcu taşıma işine başladı.[31] Mesir-i Bahri Vapuru'nun İzmit seferleri perşembe gelip cuma günü dönmek üzere düzenlendi. Önceleri haftada bir olan vapur seferleri sonraları ikiye çıkarıldı. 1850 tarihinde İstanbul -İzmit (gidiş; çarşamba cumartesi, dönüş; pazartesi perşembe günleri)

23 Oğuz Polatel; "Osmanlı Dönemi İzmit'in Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Sempozyumu Bildirileri*, Cild II, s. 891-923, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 911.
24 Zafer Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 49-57.
25 Zafer Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 58.
26 Zafer Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 362-363.
27 V.Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV/ 343
28 M.A.Ubicini; *Türkiye 1850*, No. 64, 2 cild, Tercüman, 1001 Temel Eser, Çeviren Cemal Karaağaçlı, s. 374.
29 M.A.Ubicini;*Türkiye 1850*, s. 362-365
30 V.Cuinet; *La Turquie d'Asie*, IV/350.
31 Tarih-i Lütfi, VII/84.

posta seferleri yapılıyordu.[32] Önce yalnız İzmit-Darıca-Karamürsel iskelelerine yanaşırken Değirmendere eklenmiş. Ancak geçici bir süre için İzmit tatil edilmiş. Ertesi yıl "İzmit seferleri" yeniden konduğu gibi Yalova'ya da uğramaya başlamışlardır.[33] Demiryolu ya da karayolu ile İstanbul'a yük taşındığında gümrük alınmazken, denizyolu ile taşımada İzmit'ten İstanbul'a gönderilecek eşyadan gümrük alınmakta idi.[34]

1880'li yıllarda İstanbul-İzmit hattında yük ve yolcu taşımacılığında Kocaeli Şirketi'nin adından söz edilir. İzmitli Rıza Bedri Bey ve Şürekası'nın kurduğu bu şirketin vapurları; 1912 yılında Körfez hattında yolcu taşımaya başlayan Kırlangıç vapuru, Sür'at Vapuru, İzmit Vapuru ve Yeni Dünya Vapuru idi. Sonra da İkbal Kocaeli Şirketi kurulmuştur. 1912 yazında Kırlangıç Vapuru'nun İstanbul-İzmit seferlerine başlaması ile halk, daha kısa sürede ulaşım imkânı sağladı. Bu durum körfezde çalışan diğer vapurların müşterilerini kaybetmelerine neden oldu. On beş günde bir çıkan haftalık Türk Yurdu'nda yazan Abdülbaki Fevzi'ye göre; "Bu vapur üç yüz kadar yolcu getirip götürdüğü her seferinde masraflar çıkarıldıktan sonra 800-ila 1000 guruş kazanç yaptığını, İzmit'e işleyen daha bir kaç vapur varsa da gayet ağır gittiklerinden biletler bir guruşa kadar indirildiği halde bile kimse binmediği" de bir gerçekti.[35]

1893'te İzmit limanında gerçekleşen dış satıma (ihracaat) konu olan başlıca ürünler; tereyağı, balmumu, koza, keten, üstüpü, peynir, keten tohumu, sarı tohum, susam yağı, yün, sebze, kitre, bal, tiftik, ceviz, afyon, soğan, sarımsak, öküz derisi, yaban domuzu ve başka deriler, elma, armut, patates, taze meyve, tütün çiroz, şarap, gürgen, ceviz kalası, tomruk, yumurta, kümes hayvanı, manganez, odun kömürü ve keten tül idi. İthal edilenler tahıl kahve, bakır, kalay, fayans, demir, züccaciye, zeytinyağı, manifatura, sabun şeker ve tuzdu.[36] İthal edilen malların başında gelen tahıl, İzmit'te işleniyordu.

İzmit'te Kara ve Demiryolu

Ticari etkinliklerin en önemli koşulu ulaşım ve taşımadır. Ulaşım ve taşımada denizyolu çok önemlidir ancak her daim kara ve demiryolu ile desteklenmesi gerekir. XIX. yüzyılda kara ve demiryolu yapımından önce ulaşım develer ve katırlarla sağlanıyordu. Develer kış boyu çalışmıyor, ulaşım katırlar ve arabalarla yapılıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet merkezini Bağdat'a bağlayan, Anadolu içlerinde ilerleyen kara ve demiryollarının yapılması gündeme geldi. İzmit, demiryolu ile 1873'te İstanbul'a (Haydarpaşa), 1890'da Adapazarı, 1892'de Ankara'ya, sonra da Anadolu içlerine ve Ortadoğu'ya bağlanmıştır. İzmit Mutasarrıflığı topraklarını baştan başa geçen kara ve demiryolu bir ayrıcalıktı. Haydarpaşa-Anadolu Demiryolu: Gebze, Dil iskelesi, Tavşancıl, Hereke, Yarımca, Tütünçiftlik, Derince, İzmit, Sapanca, Arifiye, Geyve üzerinden Anadolu'ya açılıyordu. *Kamus'ul Alam*'a göre (1850); "*Anadolu kıtasının birçok yerlerinin iskelesi olmakla ticari önemi çoktur. Bir taraftan Dersaadetle demiryolu ile bağlı bulunan bu hat Ankara ve Bağdat'a doğru ulaşacağından ileride önemi daha da artacağından bütün Anadolu'nun bir büyük iskelesi hükmüne geçecektir*."[37]

Anadolu'nun demiryolu ile İstanbul'a bağlanması İzmit'in önemini azaltmış gibi görünse de İzmit limanı denizcilik faaliyetlerine ve ticari etkinliklerine bakıldığında; canlı bir ticaret hayatı gözlenebiliyor.[38] İzmit Körfezi'nin kuzeyi için demiryolu, yolcu ve yük taşımada bir başka seçenekti ama garip bir durum vardı. Şimendifer kumpanyası denizle ulaşımın önünü

32 E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, TTK.4. baskı, 1988, Ankara, s. 266.
33 Mübahat Kütükoğlu; "Osm.Buharlı gemi İşletmeleri". Çağını Yakalayan Osmanlı", IRCICA, 1995, s. 168-169.
34 Süleyman Sudi; *Defteri Muktesid*, Yayına hazırlayan; Prof.Dr. Mehmet Ali Ünal, 1996, Isparta, s. 221.
35 Abdülbaki Fevzi; Türk Yurdu, II/24
36 V.Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV.348-349.
37 Şemseddin Sami; *Kamus ül A'lam II*, s. 847-849, İst.1306-1316.
38 V.Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV/348-350.

almak için içerilerden Haydarpaşa'ya kadar gidecek eşyadan İzmit'e gidecekten daha az taşıma ücreti alıyordu. Bunun için İzmit'e gelecek eşya önce Haydarpaşa'ya gidiyor, sonra gerisin geriye geliyordu. Şimendifer tarifelerinin kilometre hesabı olmayıp; Anadolu'dan Haydarpaşa iskelesine taşıdıkları mallardan alınan ücretin İzmit'e taşınanlarla aynı oluşu haksız bulunuyor, İzmit'e daha ucuz taşınması gerektiği yoksa tüm ihracatı Haydarpaşa'nın alabileceğinden yakınılıyordu.[39]

1890 yılından başlayarak İzmit'in içinden geçen demiryolu şehri ikiye bölerdi. Demiryolu'nun ortasından geçtiği Hamidiye Bulvarı'nın adı 1908 de Meşrutiyet'in ilanından sonra değiştirildi. Demiryolu'nun deniz tarafı Demiryolu Caddesi, diğer tarafı Hürriyet Caddesi olarak adlandırıldı.

Demiryolu sadece İzmit'i değil, çarşısını da ikiye bölerdi. Halk Partisi binası, mahvel, sinema, İnhisarlar binası, tütün depoları(1925'te Tütün Rejisi millileştirildi), oteller, bankalar (Ziraat ve Türk Ticaret Bankası vd.), Belediye, Ticaret Odası, eczaneler (Kocaeli Ecz., Merkez Ecz. ve Ziya Ecz.), doktor muayenehaneleri, saatçi, berber, manifaturacılar, tuhafiyeciler, kırtasiyeciler, bakkallar, terziler, mezeciler, lokantalar ve diğerlerinin iki tarafına sıralandığı geniş bulvarın ortasından boylu boyunca Demiryolu geçerdi.Milli Şef döneminde Hürriyet Caddesi'nin adı değiştirilerek zamanın Kocaeli Valisi Ziya Tekeli'nin adı verildi: "Tekeli Caddesi".

Taşıma işlerinde Kapanönü civarı ve Ankara Caddesi ile İzmit İstasyonu ve İzmit İskelesi başında araba ve faytonlarla birlikte hamallar da beklerdi.

Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nden İlker Kumral'a göre (d. 1936), arabacılar çoğunlukla Ankara Caddesi'nde zahireciler çevresinde taşıma işi için hazır beklerdi. 1941'e kadar da şehir içi ve rıhtım inşaatı için kum sandallarının ve motorların Kiles Deresi, Kazıklı (Kavaklı) Deresi ve diğer derelerin kumlarının boşaltıldığı Çalık Ahmet Camii, şimdiki Efe Petrol'ün olduğu yerin önünde dururlardı. Kumlar, sepetli hamallar tarafından arabalara taşınırdı. Rıhtım tamamlanınca bunların yerleri değişti.

Sayıları 20-25 civarındaki faytoncular, yolcu taşımada yararlanıldıkları için iskele ve istasyon çıkışları ile Yenicuma Camii önünde ve Fevziye Cami önünde sabit durak oluşturdular.

39 Rifat Yüce; *Kocaeli Tarih ve Rehberi, Türkyolu Matbaası*, İzmit, 1945, s. 158, Mehmet Ö. Alkan;"Kocaeli Livası Namına, İzmir İktisat Kogresi'ne Tevdii Edilen Rapor" *Gündüz Ökçün'e Armağan*, Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Ankara, 1992, 398-399.
IO-Şimendüfer tarifeleri yüksektir. İstanbul'a yüz yüzelli kilometrelik mesafedeki ücurat-ı nakliye Avrupanın merakiz-i biadesinden Dersaadet'e olan ücurat-ı nakliyesinden daha fazladır, patates vesaire gibi mahsulat-ı mahalliyemiz bu yüzden mahsulat-ı ecnebiyeye rekabet edememektedir. Tarifenin tenzili icab eder ta ki temin-i rekabet hasıl olabilsin.
11-Lozan Konferansında taayyün edecek neticeye göre İstanbul Limanı açık bir halde kalacağından ve Ankara'nın merkez-i hükümet ittihazı halinde vasati Anadolu'nun ithalat ve ihracatı için mahfuz bir liman olan İzmit'in ehemmiyet-i ticariyesi tezauf edeceğinden transit muamelatı için İzmit'te antrepolar tesisi esbabının istikmalini hükümetten istirham ederiz.
12-Şimendüfer tarifesi; ücurat-ı nakliye kilometre hesabıyla istîfâ edilir ve edilmek lazım gelirken Haydar Paşa Rıhtımı'nın "İnşaasından sonra şimendüfer kumpanyası teminatsız olarak inşa edilen rıhtıma hasılat temin etmek ve ihracatı Haydar Paşa'ya hasr eylemek üzere tarifeyi tadil tebdil etmiş ve mesele Ankara ve Konya'dan bir vagon buğday Haydar Paşa'ya otuz liraya nakledilmekte iken doksan küsur kilometre daha yakın olan İzmit'e (s. 7) kırkbeş elli liraya nakl etmekde bulunmuş olduğundan o zamana kadar daha ehven nakl edilmek hesabıyla İzmit İskelesi tarikiyle ihraç edilmekte olan hububat vesaire tarifenin bu suretle tebdili ve ücurat-ı nakliyenin Haydar Paşa'ya inhisar etmiş ve bu yüzden İzmit Kasabası faaliyet-i sabıka-yı ticariyesini kamilen kaybetmiştir. Pek haksız ve gayr-ı adilane olan bu halin izalesi için on beş seneden beri vaki olan teşebbüsat-ı mükerrere temin-i muvaffakıyyet edememiş, ve temadi eden ahval-i malume de buna mani olmuştur. Binaenaleyh şimendüfer idaresi her ne şekle inkilab ederse etsin azami ve asgari ücurat-ı nakliyenin bay- hay (?) mesafemiz ve kilometre itibar ve hesabıyla ahz ve istifasının teminini Hükümetimizden talep ve rica ederiz.

İzmit'te Konaklama (Kervansaray-Han ve Oteller)

Anadolu'dan gelen deve ve katır yüklerini gemilere yüklenmek üzere İzmit iskelesinde boşaltan tüccarlar; han ve kervansaraylarda konaklarlardı. Kervansaraylar, Osmanlı'dan önce de ticaret yollarının geçtiği konak yerlerinde, ticaret şehirlerinde yolcuları ve hayvanlarını barındırmak, dinlendirmek, kervan mallarını korumak üzere yapılan kargir binalardı. Yine aynı amaçla yapılmış hanlar vardı. Sahibi vakıf olan kervansaraylarda konaklama ve yiyecek için para ödenmez, yalnızca hayvanların beslenmesi için ücret ödenirdi.[40] Buralar da yolculuk için hayvan kiralamak da mümkündü. Yol üzerinde konak yerlerindeki menzillerde resmi işler için at beslenir, belge ile gelenlere bu atlar verilir, daha ilerdeki menzilde at değiştirene kadar aynı atlarla yollarına devam ederlerdi. Farsça kökenli "han" kelimesi, işlev ve mimari açıdan farklı iki ayrı yapı tipi için kullanılmıştır; kervansaray da denilen menzil hanları, diğeri de şehir hanlarıdır.[41]

Askeri ve ticari yollar üzerindeki İzmit menzilinde, Evliya Çelebi'nin övgüyle anlattığı kervansaray; cami, imaret, hamam, mektep ve çeşmeden oluşan külliyenin içinde idi. "Yeni Cuma" adıyla günümüze gelen Mimar Sinan yapısı Pertev Paşa Külliyesi'nden; cami ve çevresindeki çeşme, mektep ile hamam kalıntıları varsa da kervansaraydan günümüze vakıf kayıtlarından başka hiçbir şey ulaşmamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Pertev Mehmet Paşa, "*mevcut nakdini mülkiyetindeki emlak ve akarını bu camiin inşası ile dini hizmetlerinin ifasına bir de cami yanındaki kervansarayın ve muallimhanenin masraflarına*" ayırmış. Vakfiyesinde "*kervansarayın misafirleri için her gün ikindiden sonra ocak başına birer sahan pirinç, birer sahan buğday aşı ve birer akçalık ekmek verilmesini ve her ocağa verilecek pirincin üç yüz dirhem miktarında olmasını göstermiş, her sofranın pirincine de yüz yirmişer dirhem sadeyağ ayrılmasını ve on iki sofraya ayrılan pirincine katılacak yağın üç kıyye iki yüz kırk dirhemden eksik olmaması, her sofraya yüzer dirhem et, ikişer dirhem biber,* üçer kıyye soğan*, ikişer kıyye nohut verilmesini ve israf edilmemesini*" tavsiye eylemiştir. Kervansaraya gelen konuklar için "*kışın ocak başına her gün birer kantar odun verilmesini ve bunun kasım başlangıcından şubat sonuna kadar dört ay devam etmesini ve yolcuların geceleri hayvanlarına iyi bakabilmeleri için halis iç yağından dökülmüş mum*" pay edilmesi istenmiştir. Kervansaray için "*bir aşçı, iki yamak, bir kilerci, bir vekilharç bir nakibten kurulu kadro*" oluşturulmasını ve bunlara verilecek ücretlerin mikdarını birer birer belirtmiştir. Vakfın varidatı arttıkça kazan tencere vesair gereken kap kacak satın alınmasını ve bunların daima kalaylı tutulmasını tavsiye etmiştir.[42]

XVI. yüzyılda İzmit'te Pertev Paşa Kervansarayı'ndan başka Fevziye Camii nam-ı diğer Mehmet Bey Camii'nin Vakıfları'na ait bir başka kervansaray daha bulunmakta idi. Merhum Mehmet Bey, İznikmid'de bir câmi, beş adet misâfirhâne, on adet mahzen ile bir zâviye ve bir kerbânsarây ve yüz kırk pâre dükkân ve odalar bina eyleyüp, camii şeriflerine vakf eylemişlerdir.[43]

Pertev Mehmet Paşa Vakfı'ndan farklı olarak Mehmet Bey Vakfı'nda hamam ve müsakkafatın icarlarından temin edilen tüm gelirler; camiin imam-hatîb ve müezzininin yevmiyeleri, aydınlatma-tamir ve diğer masraflarını karşılamak içindi. Camiin dört bir yanında ve çevresinde tüccarın işine yarayacak ahur, anbar, ardiye, baraka, dükkân, hâne, mağaza, mahzen, oda ve dükkân yaptırılarak vakfa bırakılmıştır (on adet mahzen ve 140 adet müsakkafât). Bunlar Fevziye Camii Sokağı, Fevziye Geçidi, Hürriyet Caddesi, Adalar

40 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1993, II/246

41 Dr. Nursel Gülenaz; *Batılılaşma Dönemi İstanbulu'nda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no: 2010-86, İst.2011, s. 33).

42 Abdülkadir Erdoğan; "Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:II. Ankara, 1942, s. 236-237.

43 Ahmet Nezih Galitekin; İzmit Mehmet Bey Nam-ı Diğer Fevziye Cami-i, Saraybahçe Belediyesi Kültür Yayınları, No.3, İst. 2007, 3 numaralı belge (BOA.MAD, 617)s. 210-211

Caddesi, Fevziye Camii Avlusu, Fevziye namı diğer Mehmet Bey Camii'nin Bodrumu, Yemeniciler İçi, Dikiciler İçi, Buğday Meydanı, Kapanönü Sokağı, Orta Çeşme Sokağı, Ankara Caddesi, İstiklal Caddesi, Yeni Sokak, Acıçeşme, Gümrük Caddesi, Hanlariçi, Yahudiler Mahallesi, Nalburlar Çarşısı gibi yerlerde bulunuyordu. Bu binaların bazıları icâre-i vahideli, bazıları icâreteynli, bazıları da mukaatalı idi. Bunlar 1926'dan itibaren Vakıflar tarafından satılmaya başlanmış, bir müddet sonra da tamamı elden çıkarılmıştır.[44]

İzmit'e işi düşen tüccarların konaklayabileceği oteller, hayvanları ile birlikte yolculuk yapanların kalabileceği hanlar, ticari mallar için depo hanlar mevcuttu. Hanlar, kent pazarına çevre köy ve kasabalardan bir gece önceden gelen, satacak ya da alacak malları olan üretici ya da ticaret erbabının konaklayacağı, hayvanlarının ve yüklerinin güvenle barındırılabileceği yerlerdi. Genellikle bir kapıdan girilen avlu etrafına dizilmiş iki katlı, üst katlarda odaların kapıları avluya bakan dış sofaya açılan, alt katta da hayvanların, yük ve eşyaların kalabileği ahır ve depolar bulunurdu. Ahırı olmayan ticaret hanlarında ise zemin katta depo ve dükkânlar, üst katlarda ise imalathane ve ticarethaneler bulunuyordu.

Tanzimat Dönemi ile birlikte konaklama için batı örneği kurum ve kuruluşlara özenilerek oteller yapılmaya başlanmıştı. Osmanlı ticaret yıllıklarından izlendiği kadarıyla Ermeni, Rum ve Yahudi ticaret adamlarının çoğunluğu oluşturduğu İzmit ticaret ve sanayisi otellere de gereksimim duymuştu. Oteller, tütün, koza, kereste, odun kömürü, un, zahire vs. ticareti yapan, genellikle deniz yolu ya da demiryolu ile seyahat eden tüccarlara hizmet verirdi.

Hanların hepsi konaklama hizmeti vermiyordu.[45] Konaklama hizmeti vermeyen; dükkân, imalathane, depo ve bürolar bulunan bu hanlara ticaret hanları deniyordu. İzmit'te "Fevziye" nam-ı diğer Mehmet Bey Camii ilk kurucusu Mehmet Bey Vakıfları'na ait (cami, çeşme, medrese, hamam ve han), Orta Cami, Orta Hamam, Orta Çeşme ve Orta Han olarak kentin eski istikamet planlarında da karşılaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı yıllarına ait esnaf sicillerinde verilen adreslerde de bu isimlerin görülmesi onaltıncı yüzyıldan beri İzmit ticaret merkezinin değişmediğini de kanıtlamaktadır. Nitekim "Türk Yolu" gazetesinin künyesindeki adres de Orta Han'dır. Gerçi Fevziye Cami çevresinin yeni şehir planlarına göre açılması sırasında o da yıkılmıştır. Sanayici Hayrettin Ulusoy'un anlattığına göre Fevziye Camii bodrum katındaki depolar Tütün Eksperi Mehmet Efendi ve Tütün Tüccarı Halit Ulusoy tarafından tütün depoları olarak kiralanmıştır.[46]

Kent Pazarı

Kaamus'ül Alam'a göre, "Müstakilen idare olunan sancağın merkez şehri İzmid, Dersaadet'in 85 km güney doğusunda Marmara denizinden Anadolu'nun içine sokulmuş dar ve uzun bir körfezin başlangıcındadır, 23 mahallesi vardır. Bunların 19'u islam, 3'ü hristiyan ve biri Yahudi mahalesidir. Yaklaşık on bin nüfusu olup her cuma günü civar köylere mahsus pazarı dahi vardır."[47] Haftada bir gün (cuma daha sonraları da perşembe) kurulan pazar, Demiryolu'nun Fevziye Camii hizasına gelen kısmında kurulurdu. İstanbul Caddesi'nin Akça Camii önüne gelen kısmında da pazardan söz edilmektedir. İzmit'in Dere Camii diğer adıyla Akça Koca Camii ve yeni restorasyonu tamamlanan Süleymanpaşa Hamamı'nın bulunduğu alanın adı bu gün de "Yukarı Pazar"dır.

Çevre köyler, çiftlik ve mezralardan gelen köylülerle, köy harici reayanın getirdiği ürünlerle pazar, çok renkliydi. Evlerinin bahçelerinde üzüm, nar, ceviz, zeytin, elma, armud, kiraz ağaçlarıyla, tavuk kümesi belki bir de arı kovanı bulunan bir kısım İzmitliler belki

44 A. Nezih Galitekin*; İzmit Mehmet Bey Nam-ı Diğer Fevziye Cami-i*, s. 129-130.

45 Dr. Nursel Gülenaz; *Batılılaşma Dönemi İstanbulu'nda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no: 2010-86, **İst.** 2011, s. 47.

46 Hayrettin Ulusoy ile Ocak 2015 de KDM de yapılan Mülakat, Hüseyin Erol-Yavuz Ulugün; *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü, 2013, s. 193

47 Şemsettin Sami; *Kamus'ul Alam*, İzmid Maddesi.

bu tür ürünleri satın almazlardı. Buğday, yulaf, arpa, bostan, mevsimine göre çeşitli sebze ve meyveler, koyun, keçi, tuz, keten tohumu, beziryağı, keten ipliği ve dokuması, koza, ipek ipliği ve dokuması, odun, odun kömürü, bal, tavuk, ördek, kaz, yumurta, süt, yoğurt, kaymak kent pazarının başlıca ürünleri idi. İstanbul'un üzüm, kaymak gibi taze tüketilen ihtiyaçları için ayrı bir organizasyon yapıldığı bilinmektedir. Bağdan-bahçeden, tarladan toplanıp küfeye konulan sebze ve meyveler, kümesten toplanıp sepete hazırlanan yumurtalar ve sütlerden imal edilen yağ-yoğurt-kaymak, daha kent pazarına gelmeden iskelelerden yelkenlilerle erken saatlerde İstanbul'a gönderilmekte idi. Tavşancıl, Karamürsel, Ereğli, Değirmendere ve Bahçecik için kent pazarına gelmenin bir anlamı yoktu. Onların başkentle bağlantıları hep vardı. Ancak pek çok ticari bağlantı kent pazarında başlardı.

Kent Çarşısı

Câbî Tarihi, 1809 olaylarını verirken İzmit yangınında deniz tarafının üçte ikisinin yanmış olduğunu ve yerli ahalinin oturduğu çadırların ziyaret edildiğini kaydeder (Fi 3, Ra. sene 1224/19 Nisan 1809).[48] İzmit'in ticaret merkezinin sahilde olduğundan hareketle depolarda yanan hububat, kereste ve diğer mallar nedeniye tüccarın hayli zararda olduğunu düşünmek hiç de zor değildi. 26 Ocak 1862'de, İzmit Çarşısı'nın "Balık Pazarı" yanındaki ekmekçi fırınından kazaen çıkan ateşle başlayan bir başka yangında, sarfedilen gayretlere rağmen, binaların sıklığından dört kol olarak, etrafa sirayetle çarşıda150 dükkân yandı.[49]

1894 Depremi, İzmit ve çarşısına, çok büyükzarar verdi.[50] Abdülhamid sansürüne takılan dönemin İstanbul gazeteleri bu depremin yaptığı hasarları gerçek rakamları ile yayımlayamadılar. 12 Temmuz 1894 tarihli "Tercüman-ı Hakikat gazetesi "Fevziye Camii'nin yarım minaresi, bazı dükkânlar ve binalar yıkılmıştır." diyerek geçiştirdiği bu depremde,[51] yalı boyunda büyük yıkım ve harabiyet meydana gelmiştir. Dört yıl sonra 25 Eylül 1898, günü çıkan büyük yangın, beş buçuk saat devam etmiş, kırk elli bin lira zarar vuku bulmuştur. Fırınlar yandığından İstanbul'dan ekmek getirilmiştir. Bir Makarna Fabrikası, ipek-yün ve kömür ve zahire mağazaları yanmıştır. Büyük mağazalarda depolanan yirmi bin gaz sandığının bir kısmı kurtarılmışsa da beş bin yüz kadarı yanmıştır. Haberi veren 280 no'lu Malûmat Gazetesi ertesi gün yayınlanan 281 no'lu sayısında parazararının ulaştığı son durumu, yanan mal ve binaları ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Verilen habere göre hanların, ambarların, mağazaların, dükkânların, bir un fabrikasının ve bir caminin yanması ile sonuçlanan olayda İzmit tüccarının zararı 150.000 Osmanlı lirasını bulmuştur. Sigortalı olanların zararları karşılanırken, İngiltere Sigorta Şirketi 10 000 Osmanlı Lirası ve diğer şirketler de bir o kadar zarara uğradı. Bu yangında 6 kömür mağazası, 38 zahire mağazası, 11 kahvehane, 32 dükkân, 2 zahire ambarı, 12 kereste mağazası, 8 hayvan bağlamaya mahsus han, bir un fabrikasının yandığı haberini veriyordu. 300.000 kıyye (okka) kömür (mangal kömürü), 25.000 kilo çeşitli zahire, 30.000 çuval un, 500 balya tiftik, bakkal ve aktarlarda bulunan 1.500.000 kilo tütün, 10.000 sandık gaz, (her sandıkta altı ila sekiz teneke) 2.000 çuval şeker, kuru kahve, pirinç ve bir hayli kereste zarar gördü; İzmit ticari hayatı için ağır bir darbe oldu.[52]

Süheyl Ünver'in verdiği, 1304/1886 tarihli bir kayda göre; İskele Meydanı, Anbar önünde Meydan, Çarşıbaşı, Dellallarbaşı, Gümrük Önü, Terziler Sokağı, Terzileriçi, Dikicileriçi, D. Rüku, Balık Pazarı, Nalburlariçi, Nalburlar Çarşısı, Acı Çeşme karşısı, Baç Önü, Camlı Kahve ve İskele Yanı, Büyük Çeşme Karşısı, Kapanönü, Camlı İskele, Yağhane Adası, Adalar Çarşısı, Kuyubaşı Adası, Salhane Adası, Hamam Adası ve Gümrük

48 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, 2 cild, Hazırlayan M.Ali Beyhan, TTK, 2003 Ankara, s. 428.
49 Ceride-i Havadis, no. 1071
50 Fatma Ürekli, *1894 İstanbul Depremi*, *İstanbul Araştırmaları 5*, 1998).
51 Müzeyyen Ünal; *Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nden Haberler (Bülten*), Eylül-Ekim, sayı 29-20, s. 8, 1999.
52 Nail İnal; *Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nden Haberler (Bülten),* Eylül-Ekim, sayı 29-20, s. 3-4, 1999.

Adası'nda yer alan dükkân, mağaza, han gibi iş yerlerinin çoğunun sahibi vakıflardı. Bu sıralanan yerlerde Mehmet Bey Vakfı, Gazi Baba Vakfı ve Abdüsselam Bey Vakfı pek çok emlakın sahibi idi.[53]

Kereste ticareti yapan tüccarların hızarları (bıçkı), İstanbul'un sürekli talep ettiği taş, mermer, odun, kereste, çivi depoları ile ipek ve keten dokuma atölyeleri, bezirhane ve bozahane, kent çarşısı içindeydi. İzmit'te ithal buğdayları öğüten 2 un fabrikası, 39 değirmen, 34 fırın, 35 kahve, 1140 butik, 1 askeri bir de ticari depo, 2 hızar(bıçkı fabrikası), 4 böcekhane, 2 ipek kozası büküm atölyesi, 11 yağhane, 5 taş ocağı, 1 ahşap inşaat malzeme atölyesi genellikle İskele ile Salhane arasındaki İzmit ticaret merkezinde faaliyette idi.[54]

Annuaire Oriental Commerce, Raphael C.Cervati, 1891'de; İzmit çarşısındaki esnaf ve tüccarlar arasında 1891 yılında Müslüman -Türk olarak sadece Avukat İsmail Hakkı Efendi, Bakkal Moralı Ethem Efendi, Demirci Mustafa Ağa, Askeri Cerrah Hacı Ali Efendi, Paşa Hamamı sahibi ve işletmecisi Mehmet Efendi, Yalı Hamamı sahibi ve işletmecisi Münir Bey, Yeni Hamam sahibi ve işletmecisi Mehmet Ağa, Kömürcü Ali Ağa,-Kömürcü Mehmet, Kömürcü Kösezade Mehmet, Kasap Osman Efendi-Kasap Mustafa Bey ve Saatçi Abdurrahman Ağa'nın isimlerine rastlandı. Ticari yıllığa adını vermeyen ya da verecek mali gücü olmayanları hesaba katsak da Türklerin ve müslümanların henüz ticaret ve zanaata yakın durmadı görülmektedir.[1]

İzmit'in 1914 yılındaki ticaret merkezi: "Tepecik Mahallesi güneyinde bugünkü karayolu çevresi, "Mağazalar içi" namıyla tanınan Buğday Meydanı, kent ticaretinin en canlı olduğu alandı. Sanayi Sayımı'nda adı geçen Patrikyos Mahdumu'na ait 24 saatte 100 kentalden çok öğütme yeteneği olan değirmen, Ankara Caddesi üzerinde Buğday Meydanı karşısında idi.[55] Fevziye Camisi ile Pertev Paşa camisi arasındaki bölgede çoğu ahşap depo ve antrepolar yer alıyordu. İstanbul-Anadolu ticari bağlantısı İzmit'ten yelkenli gemilerle yapıldığından bu depolar Fevziye Camii çevresinden, Pertev Paşa Camii güneyinden eski Salhane'ye kadar uzanırdı (Bugün de bu depoların bir kısmı burada ilginç pencere söveleri, tuğla örgüleri, saçak altları ile bazıları iç mekânlarında değişiklik yapılmadan kalmışlardır). Demiryolu'nun geçtiği, Hamidiye Caddesi'nin güney tarafında iki eczane, elli-altmış kadar da kahvehanebulunuyordu. Köylü Pazarı da bu cadde üzerinde kurulurdu. Hanlariçi Çarşısı adı verilen daha çok bezirgânların bulunduğu köylü pazarı Ömeraga Mahallesi'nde bugünkü İstiklal Caddesi'nde kuruluyordu. Karabaş Mahallesi kuzeyinde köylülerin alışveriş ettikleri çarşı ve hanların toplandığı Akça Camii'nin bulunduğu yol bir diğer ticaret merkeziydi.[56] Hanlariçi, Yunanlıların İzmit şehrinden çekilmesi sırasında yandı.[57]

İzmit'te Ticaretin Yoğunlaştığı Yerler

İzmit, batıda İstasyon ile doğuda Yeni Cuma Camii, denizle Bağçeşme arasında yamaca dayalı bir kıyı şehriydi. Demiryolu'nun iki tarafından cadde geçerdi; cami tarafı Demiryolu Caddesi, Kuzey tarafı Hürriyet Caddesi. Kent ticaretinin yoğun olduğu yerler, İstiklal Caddesi (Hanlarbaşı/Nurettin Paşa Caddesi), Gümrük Caddesi, Orta Hamam (Mehmet Bey Hamamı), Orta Çeşme, Kemaliye Caddesi (Çarşıbaşı), İstanbul Caddesi, Yalı Hamam Sokağı, Buğday Meydanı, Akçacamii, Paç, İkizli Çeşme, Taşçılarbaşı ve Balık Pazarı'ydı. Bu durum aynı yerlerde iki binli yılların başına kadar devam etti. Rifat Yüce'nin anlattığına göre "Eskiden Demiryolu altındaki çarşı, Balık Pazarı ve Adalılar Çarşısı tamamen üstü kapalı idi. Bu çarşı tamamen tüccar ve esnaflarla dolu idi. Harbiumumi'de bu çarşı boşaldı.

53 Süheyl Ünver, İzmit dosyası. 1304 H./1886 senesine ait Hacı Abdullah Mekki Bey'in emlakı listesinden.
54 V. Cuinet, s. 360.
55 Ökçün; A.Gündüz, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, AÜSBF, Ankara, 1971, s. 33, 47.
56 İzmit Analitik Etütleri, İller Bankası/1970, s. 200.
57 Hanlariçi, Şimdiki İstiklal Caddesi'nin Kuyumculardan doğuya doğru Alemdar Caddesi'ne kadar olan kısmı.

Hiç unutmam 332 yılında bir kar yağmıştı. Kapalı çarşı içinde sabahleyin mağazama giderken Adalılar Çarşısı'nın hemen yarısından fazla kısmının üzeri yıkılmış idi".[58]

İzmit'te ticaret ve zanaatı ellerinde bulunduran İzmitli Rum ve Ermeniler savaş sonunda artık yoklardı. Lozan Andlaşması'nın "Mübadele Hükümleri" ile Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'daki Türk-Müslüman nüfus Türkiye'ye göç etmişlerdi. İzmit'in ticaret ve zanaat hayatında artık Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan göç edenlerle mübadiller ve yerli ahali vardı. Evvelce tütün ticareti ile uğraşan mübadiller, İzmit'e geldikten sonra da aynı işi yaptılar. İzmit tütün tüccarları ihracatçı ya da ihracatçıya tütün tedarikçisi[59], hayvancılıkla uğraşanlar celep, kasap ya da sütçü oldular. Balkanlardan gelenler ahçılık, pastacılık, süt-yoğurt işlerinde başarı gösterdiler. Çarşı-pazar eski yerinde, kent yeni ahalisi ile gelişimini sürdürdü.

İzmit'te Gazi Mustafa Kemal:"Hayat demek, İktisadiyat demek"

Gazi Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi öncesinde 19 Ocak 1923 günü İzmit'te Anadolu Sineması'nda halkla yaptığı konuşma sırasında ekonomimiz üzerinde de durmuştu.

"İlk kapitülasyon, Fatih zamanında İstanbul'da oturan Cenovalılara verilmiş ve bir süre sonra genişletilmiş ve başka milletlere bile yayılmıştır. Yine pekala biliyorsunuz ki milletin içinde yaşayan hristiyan unsurlara ayrıcalık aynı tarihte verilmiştir. Fakat bu ayrıcalıklar ki -doğrudan doğruya devletin ve milletin hayat kaynaklarıyla ilgilidir. -Verile verile o kadarbüyüdü ki millet sırtına yüklenen bu yükün altında kıvranmaya başladı ve dayanamadı güçsüz kaldı. Çiftçilerimiz tarlasıyla, sabanıyla, öküzüyle iki buçuk koyunuyla uğraşmaktan engellenmiştir. Ordular halinde fetihlere sevkedilmiştir. Sürekli olarak bugüne kadar devam etmekte olan savaşlar çiftçiliğimizi ne yazık ki çok geri bırakmıştır.

Ziraat bankalarını geliştirmek, ziraat okullarının sayısını arttırmak gerekmektedir. Ziraatın yanında zanaat ta vardır. Bir millet zanaatsız yaşayamaz, Geçmişte belki büyük fabrikalar halinde değil fakat her evde bir tezgah ve çeşitli tezgahlar vardı. Yabancılara verilen ayrıcalıklarla bu küçük tezgahlar kavga veremezdi. Ayrıcalıklı ithalat sonucunda sanayimiz sönmüş mahvolmuştur.

Efendiler millet çiftçilikte, hayvancılıkta ve zanaatta çabasını arttırmak için ürünlerinden beklenen yarar sağlanabilmelidir. Oysa bu yarar ürünün yararlı bir şekilde alım satımını sağlayarak mümkün olabiliyor. Bu alım satımın sağlanması ise ticaret demektir. Dolayısı ile tüccarlarımızın faal duruma gelebilmesi ve getirilmesi gerekmektedir.

Efendiler, yollarımızı, şimendiferlerimizi yapmak için, limanlar meydana getirebilmek için ve gemiler inşa edebilmek için ne kadar para ve ne kadar uzmanlık gerekir. Bunların bizde olmadığını hatırlayarak asla ümitsizliğe kapılmak gerekmez.

Kardeşler, çalışacağız ve az zamanda biz de durumumuzu en uygar bir hale getireceğiz. Bunu anlayabilmek için bütün iş ve sanayi adamları ile doğrudan doğruya görüşmek uygundur. İşte bu amaçla İzmir'de Şubat'ın 15'inde bir kongre yapmayı düşündük. Kongreye köylü gelecektir, çoban gelecektir. Her türlü iş adamı ve tüccar gelecektir."[60]

17-21 Şubat 1923 İzmir İktisad Kongresi'nde Kocaeli Heyeti

Kocaeli Livası, İzmir İktisad Kongresi'ne İzmit (3), Adapazarı (6), Hendek (2), Geyve (1), Karamürsel(5), Kandıra (4) olmak üzere toplam 21 temsilci ile katılmıştır. Kocaeli'deki çiftçilik ve ticaretle uğraşan eşraf ile banka ve şirket ortak ve temsilcileri İzmir'de 17-

58 Türk Yolu, 06.05.1937.
59 1930 tarih/1531 Sayı, 1701 No'lu Tütün İnhisarı Kanunu
60 Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir- İzmit Konuşmaları*, TTK, 2. baskı, Ank. 1996, s. 110-114., *Eskişehir- İzmit Konuşmaları(1923),* Kaynak Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1999, s. 185-187, 214-222).

21 Şubat 1932 günlerinde dört günlük özel çalışmaları sonucu hazırladıkları raporla "Şu kadar ki henüz kasabalarımızda demirci, *sobacı, tenekeci, bakırcı, dülger, marangoz gibi sanayi erbabından tamamen denecek derecede mahrum olduğumuz bütün çıplaklığı ile ortadadır."* diyerek ülke ve yöre iktisadiyatının ihtiyaçlarını, Reji'nin kaldırılması gereğini, Ziraat Bankası'nın çiftçilerin ihtiyacını karşılamaktaki yetersizliğini, Demiryolu tarifesini, Demiryolu, posta ve telgraf ile ilişkin gecikme şikâyetlerini, ticaret odalarının yetersizliğini, Demiryolu şirketinin İzmit limanını baltalaması gibi ticari ve iktisadiye ile ilgili 14, ziraat işleri ile ilgili 14, sanayi ile ilgili 2 madde olmak üzere 30 maddelik sorunlar ve çözüm önerileri Kongre'ye sunmuştur.

Kocaeli Heyeti'nin İzmir İktisad Kongresi'ne sundukları raporda imzası olanlar:

İzmit Şirket Mümessili;	Hoca Rıfat (Yüce),
İzmit Ticaret Mümessili:	Hüseyin Bedrettin,
İzmit Zürra Mümessili;	Rauf,
Adapazan Banka Mümessili;	Mustafa Hulusi,
Adapazarı Şirketler Mümessili;	Hacı Mehmed Ali
Adapazan Ticaret Mümessili;	İhsan,
Adapazarı Zürra Mümessili;	Hasan Veli,
Adapazarı Zürra Mümessili;	Hacı İbrahim
Adapazarı Sanayii Mümessili;	Derviş,
Hendek Zürraa Mümessili;	İsmail,
Hendek Sanayii Mümessili;	Süleyman,
Geyve Ticaret Mümessili;	Hafız Ali,
Kandra Zürra Mümessili;	Niyazi,
Kandra Zürra Mümessili;	Kamil,
Kandra Zürra Mümessili;	Mehmed,
Kandra Ticaret Mümessili;	Raif,
Karamürsel Zürra Mümessili;	Hasan,
Karamürsel Ticaret Mümessili;	Halil,
Karamürsel Zürra Mümessili;	Halil
Karamürsel Banka Mümessili;	Cemal,
Karamürsel Sanayii Mümessili;	Kamil.[61]

İzmit Ticaret ve Sanayi Odası[62]

1923 İzmir İktisat Kongresi'ne Kocaeli Heyeti'nin sunduğu raporda, mevcut ticaret odaları için "çağın gerektirdiği ilerlemeye ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılamaya hiç te uygun değildir. Ekseriyetle ve belki de umumiyetle varlığı ile yokluğu eşittir. Ticaret Odaları Kanunu ihtiyacı cidden temin ve tatmin edecek bir surette ıslah ve tadil edilmeli

61 Rifat Yüce; s. 154-163, Mehmet Ö. Alkan; s. 395-402.

62 Ticaret Odası Nizamname-i Dahilisi; 20 Ramazan 1298/ 25.08.1881, Sanayi Odaları Nizamnamesi ve Nizamname-i dahilisi; 2 Eylül 1300/ 14.09.1884tarihini taşır. 1313/1897 Osmanlı İstatistiği'ne göre İzmit Sancağı'nda sadece İzmit'te "altı azalı bir oda" kaydedilmiş. 1908 Ticaret odaları listesinde İzmit Ticaret Odası da yer almıştır Toprak, Belge 5, s. 368 (Mehmed Cavid; Ulum-u İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası, 15 kanun-u sani 1324, cild I, sayı 2).

ve ticaret odalarında o memleketin ürettiği ürünlerden numuneler bulunmalıdır. Her zair ve sail, ticaret odalarında istediği bilgiyi elde edebilmelidir. Ticaret Odası reislerinin muazzaf olması gereğine kailiz. Reisler, heyetin azaları tarafından gizli oyla seçilmelidir. Ticaret odaları, memleketin ticaret erbabının nitelik ve ticari işlemlerini bilmeli ve şahsi itibari ve malisini layıkıyla tayin ve tesbit eylemelidir. Ticaret odasında kayıtlı ve kayıtsız tüccar ve esnaf, halkın ve devletin gözünde aynı derecede görülmemelidir. Ticaret odaları isteyen her tüccar ve esnafa ve itibarına göre bir karne vermeli ve bir tüccar hakkında ticaret odasının resmi kurumlara vereceği bilgi muteber olmalıdır. Tüccarların altı sınıf halinde olmasının daha uygun olduğunu düşünüyoruz."denmiştir.[63]İzmir İktisat Kongresi'ne Kocaeli Livası Heyeti İzmit Ticaret Mümessili olarak katılan Hüseyin Bedrettin Babila, uzun yıllar İzmit Ticaret Odası Reisi olarak görev yapmıştır.[64]

Ticaret ve sanayi odalarına tüzel kişilik verilmesi, ticaret ve sanayi erbabı için odalara kayıt zorunluluğunun getirilmesi, odaların çalışma alanlarının yerel olmaktan çıkarılıp bölgesel bir nitelik kazandırılması 22 Nisan 1925/665 sayılı Yasa ile sağlanmıştır.[65]

1943'te 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsası Kanunu kabul edildi ise de "Umumi kâtiplerin Ticaret Vekâleti'nce tayini", bu teşekkülleri devlet nüfuzu altında bulundurmakta idi. 1950 yılında 5590 Sayılı Kanunla, odaların özerkliği tanınmış, umumi katiplerle yardımcılarının yönetim kurullarının teklifi ile meclisler tarafından tayini kabul edilmiştir.[66]

1941'de Kocaeli Vilayeti'nde şirket, tüccar, esnaf ve fabrikatörlerle sair kazanç temin eden ticaret erbabının, ticaret nevilerini ve mamulatlarını kayıt ve tescil etmek üzere Adapazarı ve İzmit'te iki ayrı Ticaret ve Sanayi Odası bulunmaktadır. Bu odalara kayıt ve tescil edilmiş olan azanın toplamı 1533'dür. Bunun 642'si Adapazar Ticaret ve Sanayi odasına kayıtlıdır.

1941 yılında İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'na: İzmit, Geyve, Gebze, Kandıra, Karamürsel ve Gölcük kazaları bağlı idi. Merkez kaza İzmit'ten (402)[2], Geyve'den (140), Gebze'den (127), Kandıra'dan (104), Karamürsel'den (73), Gölcük'den (45) tüccar, esnaf ve sanatkâr kayıtlıdır.[67] Aynı yıl, Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası'na Adapazarı kazasından (420), Hendek kazasından (193), Karasu kazasından (29) tüccar, esnaf ve sanatkâr bağlıdır.[68]

Ticaret ve sanayi odalarının merkezlerinde, ticaret odasına kayıtlı azalar tarafından seçilmiş bir "oda heyeti*"* ile Ticaret Vekâleti tarafından tayin edilmiş birer "Başkatip" bulunmaktadır. 15 Temmuz 1941 günlü Türk Yolu gazetesinin üçüncü sayfa haberine göre, altı seneden beri "İzmit Ticaret Odası Başkatipliği" görevinde bulunan Hikmet Kavalcıoğlu, İstanbul Ticaret Ofisi Müdür Muavinliği'ne tayin olunmuştur. On beş gün sonra da Ticaret Odası Başkatibi Haydar Oran'ın şehrimize gelerek işe başladığı haberi yer almıştır.[69]

Ticaret odalarına bağlı olan kazalarda da vazifeleri kanunla tespit edilmiş birer ticaret odası mümessili vardır. Gölcük kazasının mümessili olmadığından İzmit merkezinden idare olunurdu. Bu dönemde Geyve mümessili Ali Ertürk, Gebze mümessili Arif Akifoğlu, Kandıra mümessili Hurşit Güneş, Hendek mümessili Yusuf Uzun, Karasu mümessili Mahmud Bal, Karamürsel mümessili Sami Dalay'dı.[70]

63 Rifat Yüce; s. 156-157, Alkan; s. 397.
64 Türk Yolu; 31 Birinci Kanun1936, Hüseyin Bedrettin Babila'nın İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'ndan istifa haberi.
65 Prof. Dr.Meral Tecer; "Atatürk Döneminde Örgütlenme", *Amme İdaresi De*r.c.39, 4.12. 2006, s. 75-116.
66 Necati Cemal Denker, *Sanayi ve Tahsisler Şubesi Emekli Müdürü*, İstanbul Ticaret Odası, 100. Yıl, s. 299
67 Rifat Yüce; Türkyolu, 6 Sonteşrin 1941, s. 2.
68 Rifat Yüce, Türkyolu, 9 Son Teşrin, 1941, s. 2
69 Türk Yolu, 30 Temmuz 1941
70 Türkyolu, 6 SonTeşrin1941, s. 2.

5 Aralık 1941 günlü Türk Yolu gazetesinde, Ocak 1945 tarihinde süresi dolacak İzmit Ticaret ve Sanayi Odası azalarını seçeceklerin seçiminin 4 Ocak 1942 pazar günü yapılacağına dair ilân yayımlanmıştır: "*Kanun-u sani 1945 tarihinde müddeti hitam bulacak olan ticaret ve sanayi odası azalarını seçecek müntehibi sani intihabının 4 İkinci Kanun 1942 pazar günü saat 14 den 17 ye kadar Ticaret ve Sanayi Odası binası'nda yapılacağı ve odaya dördüncü sınıfa kadar kayıtlı erbab-ı ticaret ve sanayiin muayyen gün ve saattte gelmeleri ve İzmit Ticaret ve Sanayi Odası önündeki ilan tahtasına şimdiden asılmış olan listeler hakkında bir itirazı olanların itirazlarını bir hafta içinde intihap heyetine yazı ile bildirmeleri ilân olunur. 5/12/19/26 Aralık 1941*".[71]

22 Eylül 1942'de İzmit Ticaret ve Sanayi Odasına aza seçimi yapıldı. Vali Muavini Vehbi Berk'in reisliği'nde yapılan seçimlerde Ticaret Odası üyeliğine Adnan Berkay, İhsan Akköseoğlu, F. Nüzhet, Mahir Kışınbay, Hasan Yüksel, Abdurrahim Karaçetin, Salih Kesebir, Hasan Salman, Recep Akyılmaz, Faik Kunduracı, Edip Kaya, Hilmi Korucuoğlu, İsmail Şener, Saadettin Özemek ittifakla seçilmişlerdir. 26 Eylül 1942; İzmit Ticaret Odası asli azalıklarına Adnan Berkay, İhsan Akköseoğlu, Hasan Yüksel, Mahir Kışınbay, Edip Kaya, Hilmi Korucuoğlu, Salih Kesebirgetirilmiştir.30 Eylül 1942'de yapılan seçim sonucu; tanınmış tüccarlarımızdan İhsan Akköseoğlu İzmit Ticaret Odası reisi olmuştur.

İzmit Ticaret Odası 1945 Seçimleri

"30 Haziran'da toplanan altı gruptan ikişer kişinin seçilmesi ile on iki kişilik İzmit Ticaret OdasıİdareMeclisi kuruldu.

Seçilenler;

Birinci Grup: Hasan Yüksel, Mustafa Çeliker.

İkinci Grup; İhsan Akköseoğlu, Muhiddin Eren

Üçüncü Grup; Müfit Saner, Edip Kaya

Dördüncü Grup; Mehmet Nuri Giral, İbrahim Barut

Beşinci Grup; Hilmi Ege, Adnan Berkay

Altıncı Grup; Mehmet Yüce, Şahin Yılmaz

Her grup kendi reisini seçmiştir: Reisliklere Hilmi Korucuoğlu, Mahir Kışınbay, İbrahim Tuzcu, Fahir Akduman, Esat Demirsoy, Mehmet Yüce seçilmişlerdir.

İzmit Ticaret Odası İdare Meclisi'nin, 2 Temmuz Pazartesi günkü toplantısında son kanuna göre meclis birinci reis ve reis vekilliği seçimi yapıldı. Birinci reisliğe Müfit Saner, ikinci reisliğe Hasan Yüksel seçilmişlerdir. Sonra beş kişiden oluşan "Oda İdare Heyeti" seçimine geçilmiş, İhsan Akköseoğlu, Muhittin Eren, Edip Kaya, Hasan Yüksel ve Müfit Saner seçilmişlerdir.[72] 11 Ağustos 1945 günlü Türkyolu gazetesinin verdiği habere göre; İhsan Akköseoğlu'nun Ticaret Odası Reisliği, bakanlıkça onaylanmıştır.

Kocaeli Halk Bankası

Kocaeli Halk Bankası: Yaprak Tütün Tüccarı Sakazade Mümtaz, Tütün Kooperatifi Reisi Yüce Rifat, Ticaret Odası Birinci Reisi Hasan Bedrettin, Sabık Meb'us Hafız Rüştü, Yaprak Tütün Tüccarı Veysi, Bakkaliye Tüccarı Hacı Şefik, Belediye Reisi Moralızade Abidin, Tüccardan Tayyare Cemiyeti Reisi Hacı Ali, Zahire Tüccarı Kalemcizade Salih Hakkı, Yaprak Tütün Tüccarı Hakkı Selçuk, Yaprak Tütün Tüccarı Yusuf Osman, İstikamet Bakkaliyesi Mağazası'nda Şevket, Deri ve Yapağı Tüccarı Hacı Murtazazade Ahmet Nuri,

71 Türkyolu Gazetesi, 5 Birinci Kanun 1941, sayfa3, İzmit Ticaret ve Sanayi Odası*'ndan* verilen seçim ilanı.
72 Türkyolu; 3 Temmuz 1945, s. 2.

Kereste Tüccarı Bekirağazade Bekir Vehbi, Bakkaliye Taciri Herekeli Hüseyin, Karabaş Mahallesi'nde Tüccardan Mehmet Oğlu Hasan, İstikamet Bakkaliyesi Mağazasında Kemal, Meclisi Umumi azasından Şakir, Müskirat Fabrikatörü İsmail Hakkı, Avukat Abdülaziz, Avukat Ragıp, Tüccardan Taşköprülü Mustafa, Müskirat Fabrikatörü Hasan, Nurettin Paşa Caddesi'nde Bakkaliye Taciri Hacı Osman, Bağçeşme'de Celep Taciri Salih, Manifatura Tüccarından Mehmet Nuri, Borsa Komiseri Mehmet, Manifatura Tüccarı Zihni, Meclisi Umumi Azası'ndan Fuat, Eseler karyesinden Zürra Mehmet, Fırıncı Hasan İbrahim, Kereste Tüccarı Hacı Rıfat Zade Mehmet Sabri, Meclisi Umumi azasından Sadettin, Manifatura Tüccarı Macit, Merkez Eczanesi Sahibi Hasan Behçet, Kireç ve Yağlıboya Taciri İsmail Hakkı, Umran Ticarethanesi sahibi Esat, Tüccar ve komisyoncu Usturumcalı Oğullarından Sabri, Ziya Eczanesi sahibi Yusuf Ziya, tüccardan Hazım Efendizade Osman Zeki, Dakik Fabrikatörü Hacı Ali Beyzade Halit Eyüp, İstanbul'da Sabık İktisat Vekili Sırrı Bey Refikası Münire Hanım, Zahire Tüccarı Şemsi Beyzade Selahattin, Milli İmalathane Sahiplerinden Mustafa, Bakkaliye Taciri İstanbullu Hafız Mehmet, Tüccardan Abdülkerim, Dakik Tüccarı Kanuni Şahit, Nalburiye Tüccarı Arif Efendizade Kamil, İhsaniye Karyesi'nden Gürcüzade Ali Rıza, Bakkaliye tüccarı Moralızade Ferit, Yaprak Tütün Tüccarı Kavalalı Mustafa Sabri, Manifatura Tüccarı Cemal Beyzade Bekir, Kandıralı Hatıp Tüccarı Hafız Hüsnü Zade Hasan, Manifatura Tüccarızade Hacı Ali, Kandıralı Bakkaliye tüccarı Niyazi Beyzade İsmet, Kandıralı hatıp tüccarı Tevfik Bekirzade Hurşit, Kandıralı hatıp tüccarı Asım Efendizade Raif, Kandıralı İsmet Beyzade Niyazi, Kocaeli Vapur Şirketi Müessislerinden Rıza Bedri Bey namına Hasan Bedrettin, manifatura tüccarı Kadızade Recep Efendi Mahdumlarından Hüseyin, hazır elbise tüccarı Mustafa, İstanbul'da Eczayi Kimyeviye Tüccarı Ramazan Zade Cemal Bey namına Hüseyin Bedrettin, Kapan Önünde Kasap Hakkı, Kapan Önünde Kasap Sarı Ali, Avukat Ali Vasfi, Himmet Zade Hüseyin Fikri, Sabık Meb'us Ali, Şark Pazarı Sahibi Sadettin, Manifatura Tüccarı Yüzbaşı Zade Faik Nüzhet, Kavafiye Tüccarı Tüysüz Zade M.Nazif, Kooperatif Eksperi Mehmet Nuri, İnşaat Kalfası Vahdettin, Diş Tabibi Ali, Bahariye Müteahhitlerinden Haşim, Hereke Fabrikası Muhasebecisi Emin, .Kocaeli Eczanesi Sahibi Yusuf İzzet, Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Adapazarı Ticaret Odası Reisi Hayri, Adapazarı Borsa Komiseri Halit, Adapazarı İslam Ticaret Bankası Müdürü Ahmet Asım, Manifatura Taciri Uzun Ömer Zade Ömer Hulusi, Tüccardan Ali Rıza Efendi Zade Kemal, Adapazarında Eczacı Raşit ile esas mukavelenameye tevkifan çıkarılacak hisse senetlerinin sahipleri arasında bir Türk Anonim Şirketi teşkil olunmuştur.[73]

Tüccar ve toprak sahiplerinin girişimleri ile 1927'de kurulan bu anonim şirket "Kocaeli Halk Bankası" dır. İzmit'te yayımlanan Marmara gazetesi "İzmit ticaretinin eseri iştirakı olan milli ve mahalli bankamız" diye nitelendirdiği Kocaeli Halk Bankası'nın, İkinci Dünya Savaşı arifesinde tasarruf işlemleri dışındaki faaliyetlerini şöyle sıralıyordu; "Şehrimiz küçük esnafına ve tüccara uygun şartlarla yardımlarda bulunan Kocaeli Halk Bankası on ikinci mali yılını bitirmiştir. Banka üç seneden beri ticari işlere de girişmiştir" diyerek İzmit'in başlıca mahsulü olan tütünün satılması hususuna da teşebbüs ederek muvaffak olmuştur. Geçen sene ve bu sene ehemmiyetli satışlar yapmıştır. Bundan başka inşaat işleri ile meşgul olarak İzmit'te bazı yol ve bina inşaatı yapmış ve Adapazarı'nda ortaokul binasını bitirmiş, birlikte çalıştığı müteahhidle beraber İzmit Halkevi ve Liman Dairesi inşaatını deruhte etmiştir. Bu binalar tamamlanmak üzeredir.[74]

73 http://www.teb.com.tr/upload/PDF/ozgun/corpgov/28-03-13-esassozlesme, 28 Mart 2013 Tarihi İtibariyle, 1/74

74 Marmara Gazetesi, 25 Ocak 1939, Türkyolu, 16 Ağustos 1941; "Nafıa Vekili Ali Fuat Cebesoy, vilayet yolları ve köprüleri üzerinde tetkikler yaparak müteahhit Halk Bankası Müdürü ve Sabanca Şirketi Meclisi İdare Reisi Asım Ardaman'dan izahat almışlardır. Valimiz Ziya Tekeli ve Nafıa Müdürü Cevdet Onaran kendilerine eşlik etmişlerdir."

"Kocaeli Halk Bankası Hissedarlar Umumi Heyeti 11/3/939 tarihinde İzmit'te senelik içtimaını yaparak 1938 senesi bilançosunun ve kâru zarar hesabının tasdikine ve 12 no lu çift kupon mukabilinde sermayenin % 5 i nisbetinde temettü tevziatına Nisan iptidasında başlanmasına ittifakla karar verildikten sonra münhal iki azalığa Bay Nail Bilci ve Hasan Yüksel'i ve 1939 senesi murakıblığına Bay Macit Kaman'ı ekseriyetle intihap etmiştir." Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi'nin 1938 yılı Bilançosu'nda aktifler hanesinde iştirakleri olarak Marmara Yaprak Tütün T.T.L.Ş. hanesinde 35 000 liralık bir kayıt bulunmaktadır.[75] Kocaeli Halk Bankası Türk Anonim Şirketi'nin idare meclisi ve murakıp raporlarının, kar ve zarar hesaplarının okunması, geçen senenin hesaplarının kabul ve tasdiki, idare meclisi azalarının ve murakıbın ibrası, kar payı dağıtımına karar verilmesi, murakıba verilecek ücret, süresi biten idare meclisi azalarının seçiminin yenilenmesi ve murakıb seçimi için hissedarları ile yapılacak senelik toplantılarının çoğunu İzmit Halkevi okuma salonunda yaptılar.[76]Dönemin Kocaeli Halk Bankası Müdürü Asım Ardaman, CHP Vilayet İdare Meclisi azası ve Halkevi Reis Vekilidir.[77]

4 Mart 1942 günlü Marmara gazetesinde, Kocaeli Halk Bankası İdare Meclisi seçiminde Birinci Reisliğe tüccar Muhiddin Eren ve İkinci Reisliğe Esat Demirsoy'un seçildiği haber veriliyordu. 1960'ların başında Garanti Bankası denetimine giren Kocaeli Bankası, 1981 de dört milyar sermayeli Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş. 'ne dönüştürüldü.

Sabanca Gölü ve Civarı Bayındırlık ve Türk Anonim Şirketi

Kocaeli Bankası'ndan başka Atatürk döneminde Kocaeli'de kurulan milli şirketlerimizden biri de Sabanca Gölü ve Civarı Bayındırlık ve Türk Anonim Şirketi idi. Şirketin faaliyetleri "Vilayetimiz'de yol ve milli müesseselerimizin faaliyeti" başlığı ile veriliyordu. Şirket, (Aralık 1937-Aralık 1939) Halkevi'ne ait Halk Sinemasını iki yıllığına işletmişti. Bu sinema daha sonra yapılan açık arttırma ile yine iki sene müddetle Nazmi Oğuz'a kiralanmıştır.[78]

Sabanca Bayındırlık Şirketi, Kocaeli Halk Bankası ile müştereken idare ettiği yol inşaatlarında kendi malı arabaları, kamyonları ve kamyonetleri ile çok sayıda amele kullanmış, ayrıca askeri inşaat kolları ile köylü arabaları da yol çalışmalarına katılmışlardır. Nafıa Vekâleti de nakliyat ve inşaat hususunda şirkete olabildiğince yardım etmiştir.

Gazete haber ve ilanlarından da anlaşıldığı gibi Sabanca Şirketi ile Kocaeli Halk Bankası Kocaeli'nin yol ve bayındırlık faaliyetlerinde birlikte hareket etmişlerdir. Nafıa Vekili Ali Fuat Cebesoy şehrimize gelmiş, vilayet yolları ve köprüleri üzerinde tetkikler yaparak müteahhit Halk Bankası Müdürü ve Sabanca Şirketi Meclisi İdare Reisi Asım Ardaman'dan izahat almışlardır. Valimiz Ziya Tekeli ve Nafıa Müdürü Cevdet Onaran kendilerine eşlik etmişlerdir.[79]

20 Ağustos 1941 günlü Türk Yolu gazetesinde "Vilayetimizde milli müesseselerimiz devam eden yol faaliyetlerini kendi vesaitleri ile kıştan evvel tamamlayacaklardır. İstanbul İzmit yolunun tesviye-i turabiyesi evvelce yapılmış ve 27 kilometrelik kısmı muhtelif senelerde ikmal edilmiş ve çamur olan yerlere kaldırım yapılmıştır. Şosanın kalan 39 kilometresinin 7 kilometresi geçen sene ve 32 kilometresinin inşaatı da bu sene başında *Sabanca Bayındırlık Anonim Şirketi'*ne ihale olunmuştur. Nafıa Müdürlüğü tarafından 8

75 Marmara gazetesi 22 Mart 1939, sayfa 4; Kocaeli Halk Bankası ilanı.
76 Türkyolu Gazetesi, 4 Şubat 1941, s. 4, Kocaeli Halk Bankası T.A.Ş. İdare Meclisi'nin ilanı
77 Türkyolu Gazetesi, 17 Ağustos 1941, 20 Eylül 1941, s. 1, "Halkevi'nde bir toplantı"
78 Marmara; 2 Aralık 1939 s. 2, "Halk Sineması, Halkevi tarafından yine iki sene müddetle kiraya verilmek üzere perşembe günü saat üçte kalabalık bir alıcı kütlesi önünde açık arttırmaya konulmuş ve şehrimizin genç sinemacısı Nazmi Oğuz tarafından kiralanmıştır. Büyük ve yüksek filmleri göstermekle İzmit halkının sevgisini kazanan sinemacı Nazmi Oğuz'u tebrik ederiz".
79 Türk Yolu; 16 Ağustos 1941

kilometresi emaneten yaptırılmakta ve bu kısımda geceli gündüzlü çalışılmaktadır. Nafıa yolun 2 kilometre, şirket 11 kilometresini tamamen ikmal etmiştir. 7 kilometresinin taşı tamamen kırdırılmış ve hazırlanmış olduğundan bitmek üzeredir. Diğer kısımların dahi kış mevsiminden evvel bitirilmesi matlup olduğundan yolun beş yerinde bir kaç aydan beri müteaddid ocak açılmış ve taşların nakli ve kırdırılması için araba ve amele çalıştırılmış, bir an evvel bitirmek için geçen ay araba ve amele miktarı arttırılmakla beraber vilayet makamının emrümüzaheretleri ile yola civar olan köyler nakliyata başlamıştır. Sabanca Bayındırlık Şirketi, Kocaeli Halk Bankası ile müştereken idare ettiği bu yol inşaatında kendi malı olarak 24 araba, 5 kamyon ve kamyonet ve 380 kadar amele kullanmaktadır. Ayrıca askeri inşaat kolları da yolda çalışmaktadırlar. Köylü arabaları 50'ye baliğ olmuştur. Vekâletçe nakliyat ve inşaat hususunda şirkete azami müzaheret gösterilmek istenildiğinden Sabanca Bayındırlık Şirketi'nin mukavele müddetinden evvel İzmit ile İstanbul arasındaki yol inşaatını bitirmesi beklenir. İstanbul Vilayeti dahilinde diğer müteahhit dahi inşaatı itmama çalışıyor." denilmektedir.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İZMİT'TE TİCARET HAYATI

İzmit, İkinci Dünya Savaşı döneminde Kocaeli'nin merkez ilçesi olup, vilayetin diğer ilçeleri: Gebze, Karamürsel, Gölcük, Kandıra, Karasu, Adapazarı, Hendek ve Geyve idi. Bu dönemde Kocaeli Valisi Ziya Tekeli[80], İzmit Belediye başkanı Kemal Öz'dür[81]. Savaş yılları olması nedeni ile Üssü Bahri ve Tümen Komutanları önde gelen isimlerdir. İzmit'te Cumhuriyet Hükumeti'nin Sanayi Planları doğrultusunda kurduğu Kağıt Fabrikası faaliyette idi. Kağıt Fabrikası'nın Kurucu Müdürü M.Ali Kağıtçı'dır. Sonra müesseseden Adnan Berkay fabrika müdürü olmuştur. Kocaeli Vilayeti Umumi Meclisi'nde, İl İdare Kurulu'nda, İzmit Belediyesi yönetiminde, İzmit Ticaret ve Sanayi Odası ve İzmit Halkevi yönetiminde tek etkili ve yetkili güç Cumhuriyet Halk Partisi'dir.

1940 yılı başında İzmit'te, Üssü Bahri ve Tümen Komutanlığı, Cumhuriyet'in kente armağanı SEKA, İnhisarlar İdaresi'nin tütün depoları, Devlet Demiryolları, Belediye ve Vilayet şehrin ticari hayatının canlı kalmasını temin eden, sabit gelirlilerin çalıştığı yerlerdi. Üstelik Kağıt Fabrikası'nda ve İnhisarlar İdaresi'nin tütün depolarında sıcak yemek, elbiselik kumaş, ayakkabı verilmeye başlanmıştı.

Kentte lise yoktu. Gençler başta İstanbul olmak üzere sivil ve askeri okullara gönderiliyordu. İzmit eşrafı, büyük çiftçi tüccar ve esnaflar çocukları için Kabataş, Galatasaray, Robert liselerini, esnaflar Kabataş Lisesi'nive askeri liseleri tercih ediyorlardı. Askeri liselerden de en çok Deniz Lisesi, gençlerin ve ailelerin gözdesi idi. 1940 yılında açılan Arifiye Köy Enstitüsü ve Eğitmen Okulu; Bolu, Bursa, İstanbul ve Kocaeli köy çocukları için umut oldu. İzmit'te liseden önce Akşam Kız Sanatokulu ve Kız Enstitüsü'ne öncelik verilmesi de tartışmalar yarattı. İlk tahsil çağında bulunanların 8 Kasım 1941 günü "7-16 yaş sayımı" yapıldı.

80 Vali Ziya Tekeli; Rumi 1332 yılında yılında Hukuk Mektebini bitirmiştir. 1939'dan 1946'da Afyon Valiliği'ne atanıncaya kadar Kocaeli Valisi Ziya Tekeli'dir. 2 Kasım 1950 günlü Hürsöz gazetesinin verdiği haberde "Yeni Belediye Meclisi'nin verdiği bir kararla eski iktidarın verdiği "Tekeli Caddesi" adı "Hürriyet Caddesi" olarak eski adı ile değiştirilmiştir.

81 İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz (1901-1957): İzmit'te doğdu. Babası İzmit'in eski ailelerinden Aktar Ali Rıza Efendi, Annesi Eda Hanım'dır. Fevziye Camii çevresinde babasına ait aktar dükkânında ağabeyi Fahri Öz ile birlikte iş hayatına atıldı. Askerlikten sonra sanayici olmuş, uçak bombası imaline başlamıştır. Bu konuda istediği sonucu alamayınca ETÜV imalatına başlamıştır. D.D.T.'nin piyasaya çıkması ile etüv imalatını da durdurmuştur. Zeki ve iyi bir hatip olan Kemal Öz, 1930 yılı belediye seçimlerinde önce Belediye Meclisi Üyeliği'ne sonra da İzmit Belediye Başkanlığı'na seçilmiştir. 1937 ve 1938 yıllarında çıkan bir kaç aylık ayrılık dışında 20 yıl İzmit Belediye Başkanlığı yapmıştır. 14 Mayıs 1950'de CHP'den milletvekilliğine adaylığını koymak için Belediye Başkanlığı'ndan istifa ederek ayrılmış, CHP'den gelen müfettişler tarafından verilen raporla da partisinden ihraç edilmiştir. Paşasuyu, Çene Suyu ve Karakayalar suyunun kente getirtilmesinde, Verem Savaş Dispanseri'nin, lise ve sanat okulunun, kent parklarının yapılmasında, Kocaeli Bankası'nın kuruluşunda emeği geçmiştir(Sesim Dergisi, Yıl: 1, cild: 2, sayı: 13, 5 Mart, 1969, sayfa: 12-14).

Kente elektrik veren Kâğıt Fabrikası'nın önceliği üretim olunca, kömür sıkıntısı sırasında kent elektriksiz kaldı. Elektrikle çalışan makinaların kullanıldığı iş yerleri sahipleri zora düştü. Elektrik bağlanmış evlere gaz verilmediğinden özellikle zengin tüccar ve esnafın rahatsızlıkları arttı.

Sıtma mücadelesi ve veremle savaş, devlet katkıları ile başarı ile sürdürüldü. Bataklıkların kurutulması ile ilgili çalışmaların yanısıra kinin ve benzeri ilaçların parasız temini ve sürekli kontrol, sıtma vakalarını azalttı. Verem Savaş Derneği'nin kuruluşu ve faaliyetleri, rontgen çekimleri, aşı uygulamaları ile veremle başedilmeye çalışıldı. Yokuş yolu nedeniyle ulaşım zorlukları yaşanan Memleket Hastanesi yangını (1943), aşağılarda yeni bir hastane yapımını gündeme getirdi ve Paç Mezarlığı altındaki düzlükte temeli atıldı.

İkinci Dünya Savaşı'na girilmese de savaşın uzun sürmesi yerel yöneticilerin yıpranmalarına, halkın iyice daralmasına, idari ve ekonomik karar mekânizmalarında yer alan esnaf ve tüccarların aralarında bölünmelere, çatışmalara varan mücadelelerin başlamasına neden oldu.

Savaş dönemi ekonomisini yönetmek kolay değildi. Hele ki yeni kurulmuş Cumhuriyet, ticaret ve sanayiini henüz ihtiyaçlarına göre planlamakta, yapılandırmakta ve ilk sonuçlarını almakta iken başlayan savaş, genç nüfusunaskere alınması ile öncelikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayii, önemli bir iş gücü kaybına uğradı. Temel ihtiyaç maddeleri devlet tarafından ordu için emilmeye başlandı, ithalat durma noktasına geldi, vergiler arttı. Bazı mallar kanuni yasaklara ve cezalara rağmen stoklandı. Pahalılık arttı. Ekmek fiyatlarının artışı ve halka arzedilen miktarının sınırlandırılması savaş döneminin belki de en belirgin göstergesiydi. İzmit'te yaşananlar memleketin diğer yörelerinden pek de farklı değildi. 22.08.1941 günlü Türk Yolu gazetesine verilen aşağıdaki ilan bunupek iyi yansıtıyordu.

"Şark İş Bürosu Hasan Şen"

Gaip aramak, adres verese tahkiki

Tüccar, esnaf ve işçi hakkında Malumat

Mektepler hakkında malumat

İstanbul'da okuyan talebe hakkında malumat

İstanbul'a gönderilecek malların tartılma, satışına nezaret ve malumat

Emlak alımı satımı ve işletmesi

Aranılan eşya ve piyasa hakkında seri malumat

Sermayedar ve sermayedara iş bulmak

Komisyon işleri

İstanbul-Eminönü Meydanı No: 10

Ulaşım ve Taşıma

Demiryolu'nun İzmit içinden geçmesi kentin en büyük şansı idi. 22 Ağustos 1942 günlü"Türk Yolu" gazetesindeKocaeli PTT Müdürlüğü'ndenverilen ihale ilanından İzmit Postanesi ile İstasyon ve vapur arası posta nakliyatı için tek atlı araba kullanıldığı öğrenilmektedir.[82] İzmit'teki taksilere de uzun zamandır lastik verilmediği için şoförlerden mesleği terk etmek zorunda kalanlar olmuş, bir kısmı da Kağıt Fabrikası tomruk

82 *"İzmit Postanesi ile İstasyon ve vapur arası posta nakliyat tek atlı araba ile ve 150 lira aylık muhammen bedelle 17/ 08/ 942 tarihinden itibaren 15 gün müddetle açık eksiltmeye konulmuştur. Eksiltme 31/08/942 tarihine müsadif Pazartesi günü saat 15 de İzmit Postanesi'nde müteşekkil komisyonda yapılacaktır. Taliplerin şartnameyi öğrenmek üzere her gün Kocaeli PTT Müdürlüğü'ne müracaatları. 20-22-25-27"*

kamyonlarında vazife almışlardır[83].

Mazot ve yedek parça sıkıntısına rağmen Adapazarı-Bolu Umumi Nakliyat Anbarı sahibi Mehmet Özatacan, İzmit'te Ankara Caddesi'nde 155/157 nolu mahalleri İzmit Bürosu olarak açtı, mümessil olarak Mustafa Karagay'ı tayin etti (Türk Yolu 3 Haziran 1941, s. 4). Vasıta derdi, İzmit-Kandıra ulaşımını güçleştirdi. Bakımsızlıktan harap olan Kandıra şosesinde lastiksizlikten garajlarda bekleyen otobüs, kamyon ve otomobiller yüzünden ulaşımda güçlükler yaşandı. Zorunlu durumlarda motorlu vasıtalara çok yüksek fiyatlar ödendi[84]

İzmit ile Gölcük ve Değirmendere arasında işleyen deniz motorlarına verilen mazot kafi gelmediğinden sadece Gölcük seferlerini yapabildiler.[85] Daha önce Karamürselliler Hereke'ye kayıkla çıkar, trenle İzmit'e ya da İstanbul'a giderlerdi. İstanbul'a gitmek için de Karamürsel-Yalova posta otobüsleri kullanılırdı. İstanbul'a Yalova'dan muntazam vapur seferleri bulunuyordu (Rıfat Yüce; Türk Yolu 21 Ağustos 1941). Vali Ziya Tekeli, yanlarında mebus İbrahim Tolon ve Nafıa Müdürü Cevdet Onaran olduğu halde 25 Ağustos (1941) Pazartesi günü yeni açılan kara yolundan otomobille Karamürsel'e gitmiş ve aynı yoldan aynı günde dönmüşlerdir.

Bir süredir yapılamayan İstanbul İzmit vapur seferleri yeniden başladı.[86] "Bu vaziyet deniz yolu ile Körfez'in muvasala ve münakalesini sekteye uğratmıştı. Şimdi memnuniyetle öğreniyoruz ki Deniz Yolları Umum Müdürlüğü Körfez hattına yeniden seferlerin başlamasını tensip etmiş ve seferlere 24 Haziran gününden itibaren başlanmıştır. Haftada iki gün İstanbul'dan ve iki gün de İzmit'ten vapur kalkmaktadır. Şayanı memnuniyet olan bir nokta da eskiden *Uğur* isminde, içinde oturacak istirahat edilecek yeri olmayan şilebin bu hattan kaldırılarak yerine *Seyyar* ve Ülgen gibi medeni, her vesaiti olan temiz, güzel vapurlarımız işlemektedir. Vapurlar iskelemizden salı ve perşembe günleri İstanbul'a hareket etmekte ve İstanbul'dan da çarşamba ve cuma günleri kalkmaktadır.[87] Her cumartesi günü, İstanbul'dan İzmit'e kadar bir vapur tahrik edilmektedir. Vapur seferinin haftada iki defaya çıkarılacağı öğrenilmiştir".[88]

Konaklama

Bu dönemde konaklama hizmeti veren ve İzmit Ticaret Odası'nda sicil kaydı bulunan hanlar; İstiklal Caddesi'nde Hacı Yahya Binek Hanı, Buğday Meydanı'nda Muhiddin Şengül Hanı, İzmit Akçacamii'nde Mehmet Eğinli Hanı, Mehmet Ali Güneri Hanı, Paç'da Berk Hanı'dır.[89]

İzmit Ticaret Odası'nda sicil kaydı bulunan oteller; Demiryolu'nda, İstiklal Caddesi'nde ve Gümrük Caddesi'ndedir. Demiryolu'nda Tahir Ekman'ın "İstasyon Oteli", Hacı Selim Ürgün'ün "Yeşil İzmit Oteli", Nuri Baskın'ın "Şems Oteli" ve Kahvesi, Hasan Genç'in "Anadolu Oteli" ve Kahvesi, Bay Mehmet'in; "Cumhuriyet Oteli", Hüseyin Hor'un "Safa Oteli", Hasan Yüksel'in; "Merkez Oteli" ve Kahvesi. İstiklal Caddesi'nde Bay Halit'in "Kandıra Otel Kahve ve Han'ı), Ali Yiğit'in "Adapazar Hendek Oteli", Hüseyin Biçer'in "Sakarya Oteli". Gümrük Caddesi'nde Bay Ahmet'in "İstasyon Oteli"dir.[90]

4 Ağustos 1945 tarihli Türkyolu gazetesinin birinci sayfadan verdiği habere göre İzmit

83 22 Son teşrin 1941 günlü Türk Yolu Gazetesi'ne göre Demiryolu'nda üç otomobilcinin adından sözetmektedir: Hamdi, Fevzi ve Ömer Hamzaoğlu.
84 Türkyolu; 26 Ağustos 1944.
85 Türk Yolu; 20 Son Teşrin 1941 "Motör Seferleri.
86 Türk Yolu 3 Haziran 1941, s. 2
87 Türk Yolu (s. 1-2); 4 Temmuz 1941
88 Türkyolu; 16 Ağustos, 1944.
89 Rifat Yüce, Türk Yolu, 16 Son teşrin 1941, s. 2
90 Rifat Yüce; Türk Yolu, 16 Son teşrin 1941, s. 2

şehri otellerinde boş yatak yoktur. Boş yatak bulanlar da tahtakuruları yüzünden sıkıntı çekmektedirler.

Temel Malları Temin Etme Güçlüğü

Savaş dışında kalmış olmak savaşın etkilerinden uzak kalmak için yeterli olmamıştır. Lamba şişesine bile ihtiyacımız olduğu günlerde "dış ticaret" gerçek bir problemdi. Çay, kahve, gaz, kibrit, manifatura, çivi gelip de satışlar başladığında, haberleri gazetelerin birinci sayfasında yer buluyor, satıldığı ticaret hanelerin listeleri yayımlanıyordu.

Ekmek, gaz, kibrit, çay, kahve gibi günlük tüketim mallarının güç temin edildiği bu dönemde pahalılık ve stokçuluk bildik problemleri olup kısaca savaş dönemi fırsatçılığı idi. Başbakan Refik Saydam döneminde, 18 Ocak 1940 tarihinde kabul edilerek, 26 Ocak 1940 tarihinde, 3780 Sayılı Yasa numarası ile yürürlüğe konulan "Milli Korunma Kanunu" ile problemlere çözüm getirilmek istenmiştir. Adana'da beyanat veren Başbakan Refik Saydam "İ*htikâr*ın önüne geçmek için *yeni kanunlar çıkaracağız: İcabederse ihtisas mahkemeleri gibi yalnız bu işle alakadar olacak mahkemeler kuracağız ve işin önüne geçmek için ne lazımsa yapacağız; çünkü koca bir milletin sırtından geçinmeye ve bir anda zengin olmak için onun parasını çalmaya çalışanlara asla müsamaha göstermeyeceğiz. Halkımızın bu mücadelede bize yardım etmesi lazımdır ve şarttır*".[91] demiştir. İzmit esnafına göre: "İ*htikâr*ı yapan *İstanbul'daki toptancılar, büyük tacirlerdir. İstanbul'dan mal aldığımız büyük ticaret evleri, sattıkları mala fatura vermiyorlar. Vermiş olsalar bile verdikleri fatura fiyat murakabe komisyonunun kararlarına uygun bir faturadır. Üst tarafını açıktan almaktadırlar. Bu sebeble ihtikâr*ı biz değil*, asıl büyük tüccarlar yapmaktadırlar*".[92]

Fiyat artışı ve stokçuluk

Hükumet, yükselen fiyatlar için "Yerel Fiyat Murakabe Komisyonları" kurdurmuş, etiket mecburiyeti koymuş, belediyelere de takip görevi vermiştir. Mal saklayan ve pahalı satanları belediye zabıtası ve vatandaşlar takip edip suçüstü yaptırmış, ayrıca mahkeme sonuçları yayımlanma zorunluluğu getirilerek muhtekirler gazete ile de teşhir olunmuşlarsa da ihtikâr suçları devam emiştir. Pahalılık ve stokçuluğa, dükkân kapatma, gazetelerde neşredilerek utandırma, ağır para ve hapis cezalarına rağmen engel olunamamıştır.

Refik Saydam Hükumeti, Devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini arttırmak için "Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı" gibi yeni örgütlenmelere de gitmiştir. Buğday, pamuk, şeker pancarı piyasa fiyatlarının altında satın alınıyor; pamuklu, dokuma ve şeker (vesikalı/karneli dağıtımın dışında) devlete yüksek karlar sağlayacak fiyatlarla; ekmek ve kömür ise ucuza kentli nüfusa satılıyordu.[93]

17 İlk Kanun 1941 günü Macaristan'dan gelen altı sandık basma, pazen, divitin ve patiska İzmit halkına ve talebelere dağıtılmaya başlanmıştır. Bu eşyayı almak için Belediye'den bir vesika almak gerekli olduğundan Belediye Dairesi kadınlarla mahşer gibi dolmuştur.[94] Ticaret ve sanayi odalarından aldıkları vesika ile Sümerbank'tan temin ettikleri kumaş, manifaturacılara yeterli gelmiyordu.[95] 2 Eylül 1942'de "İthalat mallarının serbest bırakıldığını" yazan Türk Yolu gazetesi, 3 Eylül 1942'de "*Vesika ile verilen manifatura eşyası iki günde tükendi, bundan sonra vesika verilmeyerek serbest bırakılacak*" diye haber vermekte idi.

91 Türkyolu; 2 İlk Kanun 1941, "İhtikarla Mücadele Azmi"
92 Türkyolu; 2 İlk Kanun 1941, "İhtikarı yapan biz değiliz".
93 Korkut Boratav; *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, yeni dizi:1, Şubat 1983,
94 Türk Yolu; 18 İlk Kanun 1941."Basma ve Pazen"
95 Rifat Yüce, "Meşru kâra kanaat edenler takdir edilmeli", Türk Yolu 23 Aralık 1941, s. 1

Çivi Meselesi

Türk Yolu gazetesi 22 Nisan 1941 günü "Şehrimize çivi gelmiştir. Keresteci Sabri'de vesika ile satılmaktadır". 7 Son Teşrin 1941 günü birinci sayfadan "*Almanya'dan kilosu 30 kuruşa çivi geliyor*" başlığı ile haber veriyordu. "Yeni Türk-Alman Ticaret Andlaşması uyarınca Almanya'dan bazı ithalat eşyasının memleketimize getirileceği malumdur. Bu cümleden olarak ilk defa Almanya'dan memleketimize mühim miktarda çivi geleceği haber alınmıştır. Bu çivilerin ilk partisinin pek yakında İstanbul'a geleceği bildirilmektedir. Evvelce Madeni Eşya İthalat Birliği tarafından Slovakya'ya sipariş olan 600 ton çivi peyderpey memleketimize getirilmektedir. Ancak vesaiti nakliye ücretleri yüzünden bu çiviler memleketimize 70 kuruş maliyet fiyatıyla gelmekte idi. Halbuki Almanya'dan getirilecek olan çivilerin maliyet fiyatı30 kuruş olarak tesbit edilmiştir.

İki hafta sonra aynı gazetede "*Hükumet halka çivi tevzi etmektedir. Çiviye ihtiyacı olan vatandaşlar Belediye'ye müracaat ederek gösterilen mahalden çivilerini alıyorlar. Vilayetimizde çivi sıkıntısı yoktur.*" haberi ile "*Tekeli Caddesi'nde Köseleci Cemal adlı birisi, kilosu 120 kuruş olan ayakkabı çivisini 500 kuruştan sattığı için tevkif edilerek Cumhuriyet Müddeiumumiliği'ne verilmiştir.*"[96] haberi aynı gün birlikte yayımlanmıştı.

İnşaatlarda kullanılan çivilerden başka ayakkabıcı ve ayakkabı tamircilerinin, meyve sandığı imalatçılarının ve nalbantların kullandığı her boyda çivi gerekli idi. Rifat Yüce, Türk Yolu gazetesindeki başyazısı çivi meselesi üzerine idi: "*Nal ve mıh meselesi çiftçimiz için önemli bir iştir. Şimdi ekim zamanı... küçük çiftçilertarlasını öküz ve manda ile sürmekte olduklarından hayvanlarını nallatmak lazımdır. Zira öküzün ayağında nalı olmazsa o hayvan koşulmaz. Çivinin az olduğu bir zamanda köylünün nal ve mıhı nasıl tedarik ettiklerini tetkike koyuldum. Köylü mıhın tanesini orta bir hesapla iki kuruşa almaktadır. Güç bela tedarik ettiği nalın bir adedini beş kuruşa mal etmektedir. Bu hesapla bir çift öküz bir defa nallamada 16 nal ile 50 mıh ister. Koşulu bir çiftin en az senede üç defa nallanması lazımdır. Nalsız bir hayvan gerek taşıt işlerinde gerek harman döğümünde vegerekse çift sürümünde vesairede yükünü tam yapamayacağı gibi ayakları da kötürüm olarak az zamanda büsbütün iş yapamaz bir hale gelir. Taşıt için eşek ve katırlar da bu meyana konduğu takdirde nal ve mıh ihtiyacının önemi daha açık bir surette belirtilir.*

İşte harb döneminde *nal ve mıh meselesi de birinci derecede ihtiyaçlardandır. Vilayetimiz nüfusunun en çoğu çiftçilikle meşguldür. Köylerin birçoklarında ve bilhassa eskiden beri yerleşilmiş olan köylerde, her evde fakirlerinde bir çift, hal ve vakti müsait olanlarda iki çift ve daha fazla hayvanı olanları da vardır. Bu halde de mühim bir yekun tutmaktadır.* Öyle bir *yekun ki yurtta ihtihsali arttıracak bir alettir (malzemedir).*[97] Bir yıl geçmeden Türk Yolu'nda (29 Ağustos 1942), *"Çivi satışının şehrimizde ve tüm yurtta serbest bırakıldı" haberi yer aldı.*

Şeker çok değerli tüketim maddelerinden biriydi. Şeker üretimimiz stoklamalar nedeniyle ihtiyacı karşılayamıyordu. 8 Temmuz 1944 günlü Türk Yolu gazetesi, "*şehrimizde sabit gelirli vatandaşlara Temmuz, Ağustos Eylül aylarına mahsus olarak şeker tevziatına bu günlerde başlanacaktır.*" haberini veriyordu. İki ayrı fiyatlandırma ile satışa sunulan şeker, Türk Yolu'nda 30 Aralık 1944 günü Kocaeli Valiliği'nin verdiğiilanda "Şeker tevziatı 30.12.944 tarihinde sona erecektir. *Birinci*-İkinci Teşrinve Birinci Kanun üç aylık şekerlerini *almayan değişmez gelirlilerle aynî yardım karşılığı şekerlerinialamamış olanların bu tarihten sonra haklarını iskat etmiş ad edileceklerdir*", deniliyordu.

96 Türk Yolu; 23 Son Teşrin 1941"Bir çivi muhtekiri tevkif edildi".
97 Türk Yolu; 2 İlk Kanun 1941, Rifat Yüce, "Nal ve Mıh Meselesi"

Zaman zaman sigara sıkıntısı; "Serkldoryan sigarasının yerine çıkan ve aynı harman olan Büyük Kulüp sigarası şehrimizde yoktur."[98] örneği gazetelere yansıyordu.

Kentte konut sıkıntısı da başlamıştı. 4 Ağustos 1945 günlü Türkyolu Gazetesi, "Oteller dolu" diye başlık atarken aynı sayfada "şehrimizde ev buhranı şiddetlendi, hariçten gelenler oturacak ev bulamadıkları için ailelerini getirememekte, iki taraflı masraf yapmaktadırlar". Bu nedenle de İzmit'te görevli pek çok subay, memur ve müteahhitlerle diğer meslek erbabının aileleri İstanbul'da ikamet etmekteydi. Bu zevat her cumartesi günü trenle İstanbul'a gider pazar günü akşam dönerlerdi.

Asker sayısı savaş dönemi nedeni ile arttırılmıştı. İş gücünün önemli bir bölümü silah altında idi. Askerin iaşesi nedeniyle yeni vergiler konulmuş, kaynaklarımız büyük ölçüde ordunun harcamalarına ayrılmıştı. Bununla birlikte çarşıdaki ticaret erbabından okullardaki öğretmen ve öğrencilere kadar karınca kararınca tüm kesimlerden "*kahraman erlerimize hediye*" diye bağışlar yapılıyordu. Bunlar çorap, yün eldiven, yün kazak, yün fanila, çamaşır, avcı yeleği, yün kuşak, yün kar başlığı ya da nakit para olabiliyordu. Askere kışlık hediye, Kızılay ve Yardım Sevenler Derneği İzmit Müşterek Komitesi'nin organizasyonuydu.[99] 7 Aralık 1941 günlü Türk Yolu gazetesinde 6 Aralık Cumartesi günü Cumhuriyet Halk Partisi'nin yeni binasında Vali Muavini Bay Vehbi Berk'in reisliği altında saat 10'dan itibaren toplanan heyete şehrimiz tüccar ve esnafının seve seve verdikleri yardım parası listesi yayımlandı.[100] 11 Aralık 1941 günlü Türkyolu gazetesi "*Kış hediyesi olarak askerlerimize bağış*" yapanların listesini ilk sayfadan verdi, sonraki günlerde de bağış listeleri devam etti.[101] Askerlerimiz kadar asker aileleri de önemliydi. Baba ya da ağabey asker olunca ailede geçim sıkıntısı kaçınılmazdı. Asker aileleri için zaman zaman ekonomik durumlarını iyileştirici kararlar alınıyordu. 3 İlk Kanun 1941 günlü Türk Yolu gazetesinde "Asker ailelerine yardım için et ve yağ fiyatlarına zam yapıldığı" haberi yer alıyordu. Vilayet Fiyat Murakabe Komisyonu 2 İlk Kanun 1941 günü Valimizin reisliği altında toplanıp, et ve yağ fiyatlarını yeniden tesbit etmiş, asker ailelerine yardım için etlere beş kuruş, yağlara da bir miktar zam yapılmıştı.[102]

Tüccarın işi zordu, sık sık değişen fiyatların takibi kolay değildi. Vilayet Fiyat Murakabe Komisyonu'nun yeni fiyatlarla ilgili kararları her zaman ayrıntılı olurdu.[103]

98 Türk Yolu; 29 Ağustos 1944,

99 Türk Yolu; 6 Aralık 1941,

100 *Kasap ve müteahhid Sadık Efe ve Şeriki 200 Lira,*
Tüccar ve müteahhid Rasim Görgün, Tütün Tüccarı Tahir Kavala, Müteahhid Hasan Salman 100'er lira
Tüccar Mahir Kışınbay, Nalburiye Tüccarı Kamil Özdemir, Şemsi Kaptan, Esat Demirso, Nalbur Mehmet Ege, Bakkaliye; 75'er lira
Tüccarı Yakup Karaçetin, Bakkaliye Tüccarı Raşit Gümbüz, Kösele Tüccarı Cemal Berberoğlu, Müteahhit Mustafa Başkal, Bakkaliye Tüccarı Ferit Aral, Bakkaliye tüccarı Abdürrahim Özmen, Tüccar Müteahhid Muhiddin Eren, Bakkaliye Tüccarı Saadettin Dinçbaş, Gölcük Kantini İsmail Tanyeri, Kömür Tüccarı Hamdi Özel, Furuncu Mehmet Aydın 50' şer lira teberruda bulunmuşlardır.

101 Un Tücarı Rasim ve ortağı Bahattin 100 lira, Hamamcı Bekir ve Saadettin Özemek 30 lira, Terzi Müfit Saner, Manifaturacı İbrahim İnanç, Oduncu Remzi, Helvacı İslam, Kavaf Mehmet Gür 25' er lira, Manifaturacı Bay Ali, Manifaturacı İzzet Tunca 20'şer lira, Manifaturacı Süleyman, Tatlıcı Sait Usta, Kavaf Nihat Tüysüz, Yoğurtçu Faik, Kavaf Nusret Özemeği, Şükrü Tosun, Kırtasiyeci Edip Kaya 10'ar lira, Tuhafiyeci Memduh Saner, Züccaciyeci Şükrü, 7.5'ar lira, Zahireci Mehmet Ali, Müskiratçı İrfan, Zahireci Ömer Dangeç, Çıkrıkçı Rıza usta, Kahveci Halit, Aşçı Hamit Şar, Saraç Saadettin, Bakkal Abdurrahman Özer, Camcı Ömer, Bakkal Mahmut Aktan, Bakkal Muharrem, Nalbur Hakkı Ege 5'er lira.

102 Türk Yolu; 3 İlk Kanun 1941 "Asker Ailelerine Yardım Zamları dünden itibaren fiil sahasına girdi. Karaman etinin kilosu 60, dağlıç 65, kıvırcık 65, kıl keçisi 45, tiftik keçisi 50, dana 50, sığır eti de 40 kuruş olmuştur. Tereyağı 165, Urfa yağı 185, Trabzon yağı 145 kuruştan satılması kararlaştırılmıştır. Asker ailelerine yardım için Belediye Meclisi tarafından su, elektrik ve tenvirat, tanzifat ile diğer belediye rüsumlarına yapılan zamlar 2 Aralık gününden itibaren yürürlüğe girdi."

103 15 Temmuz 1942 günlü Türk Yolu gazetesi; "Koza, sade yağ, peynir fiyatları yeniden belli oldu" başlığı altında alınan kararları şöyle veriyordu;
"Komisyonumuzun 24.6.942 tarih ve sayılı kararı ile
1. Alâ on buçuk randımanlı ayıklanmış kozanın kilosu 170 kuruş, 25 kuruş primle 195 kuruş.
2. ikinci kalite koza 25 kuruş, pirimi ile 175 kuruş.
3. Üçüncü nevi koza 25 kuruş, pirimi ile beraber 150 kuruştan kiloyla satılmaktadır.

25 Temmuz 1941 günü Türk Yolu'nda yer alan hükumetin "Her türlü gıda maddelerinin satışı (hububat hariç) serbest bırakılacaktır." kararı, yeni Başvekil Şükrü Saracoğlu ile birlikte bir değişimin habercisi idi. Ertesi günkü gazete, "Şehrimiz iaşe müdürlüğü tarafından halka basma, pazen, yünlü kumaş gibi manifatura eşyası dağıtılıyor. Basma çeşitleri bollandı".[104] yazıyordu.

İhtikâr Meselesi

İhtikâr suçundan yakalananların gün geçtikçe eksileceğine aksine fazlalaşması verilen cezaların hafif olmasından, muhtekirlerin gözünü korkutmamasından kaynaklandığı muhakkaktı. Türk Yolu'nda yazan Terzioğlu; "*İhtikâr suçu ile yakalanan bir kimse bir miktar para cezası ile sürgün edilmekte ve sürüldüğü yerde de serbest bırakılmaktadır. Şuna da emin olabilirsiniz ki o menhus tası tarağı toplayıp gittiği yerde de elindeki sermaye ile yine tezgah kurarak iş yapmaktadır ve şuda muhakkak ki yine huyundan vazgeçmiyerek 5 kuruşluk şeyi bir kat misline satmakta devam edecektir...*" "*bu suçtan yakalananları ebediyyen ticaretten uzaklaştırmak ve ceza müddetlerince de yol inşaatlarında çalıştırmakla veya bunları tecrit ederek tek hücreli yerlerde hapse mahkum etmek veya daha zecri tedbirlerle ihtikâr yapanları ortadan kaldırmak acaba mümkün değil midir*?..[105] Önerilenler, caydırıcılık adına oldukça zorlayıcı tedbirlerdi. Muhtekirler cezalandırılsa da

---

Yağlar:
Muhtelif tip ve menşeli sade yağların Kocaeli Vilayeti dahilinde Adapazarı müstesna toptan ve perakende azami satış fiyatları aşağıda gösterildiği şekilde tesbit edilmiştir.
Bilumum perakende âzami satış fiyatını gösteren etiketlerde yağın menşeini ve nev'inin açık olarak gösterilmesi mecburidir.
A- sade yağ menşei ve nevi en az % 98 süt yağını ve en çok %3 asidi ihtiva eden tortusuz tabii renk ve kokuda Urfa çiçek yağı muadili eritilmiş ve süzülmüş yağ kilosu toptan 200, perakende 220.
B- En az % 98 süt yağını ve en çok % 7 yağ asidi ihtiva eden tabii renk ve kokuda yabancı maddeden ari birinci Diyarbakır muadili eritilmiş ve süzülmüş yağ kilosu toptan 190, perakende 214 kuruştur.
C- En az % 98 süt yağını en çok % 7 asidi ihtiva eden tabii renk ve kokuda yabancı maddeden ari, Kars ve Ardahan muadili eritilmiş ve süzülmüş yağ kilosu toptan 198, perakende 217 kuruştur.
D- En az % 80 süt yağını en çok % 8 asidi ve % 7 ayranı ihtiva eden tabii renk ve kokuda halis Trabzon yağı muadili eritilmiş yağ kilosu toptan 165, perakende 179 kuruştur.
Peynirler:
A- Tam yağlı beyaz peynir kilosu toptan 110, perakende 130 kuruş.
B- Yarı yağlı beyaz peynir kilosu toptan 97, perakende 115 kuruş
C- Az yağlı beyaz peynir kilosu toptan 80, perakende 95 kuruş
Not: toptan alım satım teneke fiyatları teneke içinde peynirin safi kilogramı üzerinden hesaplanacaktır. Tenekeler üzerinde firma veya müseccel markasını ve alım nevi ile muhammen safi miktarının silinmez bir şekilde yazdırılması lazımdır.
Kaşer peynirleri:
A- Yalnız koyun sütünden yapılmış tam yağlı kaşer peyniri toptan kilosu 180, perakende 205 kuruştur.
B- Alelumum yarı yağlı kaşer peynirleri toptan 150, perakende 170 kuruştur.
En az % 80 süt yağını en çok % 8 asidi ve % 7 ayranı ihtiva eden kokusuz tabii tat renk ve kokuda halis Vakfıkebir yağı eritilmiş kilosu toptan 169, perakende 185 kuruştur.
Tulum Peynirleri
A- Tam yağlı toptan kilosu 130 perakende kilosu 150
B- Yarı yağlı toptan kilosu 115, perakende kilosu 130
C- Az yağlı toptan kilosu 95, perakende kilosu 110
Not: 1. Yukarıda zikredilen tam yarı az yağlı tabirlerinden anlaşılması icabeden vaziyetler şunlardır.
A. Tam yağlılar kuru maddelerinde en az % 50 süt yağı
B. Yarı yağlılar kuru maddelerinde en az % 25 süt yağı
C. Az Yağlılar kuru maddelerinde en az % 15 ve daha az süt yağı ihtiva eden peynirlerdir.
Kremalar:
1- Teneke içinde bulunan % 60 randımanlı taze inek ve manda kremaları toptan 190
2- Teneke içinde bulunan % 65 randımanlı koyun taze koyun veya buzhane kremaları toptan 170
not: Beyaz tenekelerin üzerine yazılacak kayıtların krema tenekelerinde de bulunması lazımdır.
Kahve Altılık Tereyağlar
1- Taze manda ve inek kremasından yapılmış en az %84 süt yağını havi tuzsuz kendine has lezzet ve kokuda birinci nevi kahve altılık tereyağı perakende 390 kuruş.
2- Taze koyun veya buzhane kremasından yapılmış en az %83 süt yağını havi tuzsuz ve kendine has lezzet ve kokuda ikinci nevi kahve altılık tere yağlar perakende 335 kuruş.

104 Türk Yolu; 26 Temmuz 1942
105 Edip Terzioğlu; Türk Yolu, 7 Ocak 1941, s. 2

ihtikârın önüne geçilemedi.[106]

İhtikârla mücadelede halkın da yardımı gerekliydi. Bu yardım, alışverişleri sırasında karşılaştıkları zorlukları, ihtikâr ihbar ve şikâyetlerini Vilayette kurulu Fiyat Murakabe Bürosu'na, Demiryolu'nda Belediye, yine Demiryolu'nda Belediye bitişiğindeki Ticaret ve Sanayi Odası'na ve zabıtaya bildirmeleri ile mümkün olabilirdi. İzmit Belediyesi gazetelere verdiği ilanla ihtikâr yapanların bildirilmesi ile ilgili Ticaret Vekâleti'nin ve ona atfen Vilayet'in buyruklarını duyuruyordu.[107]

"Şehrimiz Fiyat Murakabe Bürosu, ihtikâra karşı iyi bir mücadele açmış bulunmaktadır. Vatandaşların zararına olarak yüksek fiyatla gıda maddesi, manifatura, tuhafiye eşyası ve sair herhangi malzeme satanları şiddetle takip edilerek mahkemeye verilmektedir. Fiyat Murakabe Bürosu, her esnafa kar nisbetleri gösteren cetveller tevzi etmiştir. Mallar üzerine de fiyatları gösteren etiketler asılması da mecburi tutulmuştur. Son günlerde yakalanan muhtekirler, ağır cezalara çarptırılmaktadır. Başlayan mücadeleye halkımız da yardım ederse muaffakiyet daha çok olacaktır. İhtikâr yaptığına kanaat getirdiğiniz muhtekirleri

106 Türkyolu; 14 Ağustos 1941, s. 1, 3.,
Kocaeli Cumhuriyet Müddeiumumiliği'nden
Koordinasyon heyetince teklif edilen, ve heyeti Vekilece 2/15658 sayılı ve 25/4/941 T li kararla meriyete konan ve 5/5/941 T. ve 4800 sayılı resmi gazete ile neşredilen ve Kocaeli Vilayetince İzmit'te ilan ve tebliği belediyeye havale edilen 12/5/941 T. de alakalı kimselere tebliğ edildiği anlaşılan 129 nolu ve 25/4/941 tarihli kararnamenin I. Maddesi mucibince
9/5/1941 T.de birinci defa verdiği beyannamede 10 ton,
21/5/941 de İkinci defa verdiği beyannamede 3 ton ki ceman 13 ton mısır mahsulüne mutasarrıf olduğunu resmen bildirdiği halde 21/5/941 T.de mağazasında yapılan aramada 17 ton 410 kilo mısır zuhur ederek Milli Koruma Kanunu'na muhalif hareketten Maznun 22/5/941 tarihinde tevkif ve 23/5/941 tarihinde kefaletle tahiye edilen İzmit Veli Ahmet Mahallesi'nde mukim ve İzmit Adalar Çarşısı'nda zahireci Mehmet O 317 D in Hüseyin Polat'ın CMU nin 22/5(941 tarihli ve 437 sayılı iddianamesi ile 139 nolu kararnamenin 1 ve 12 inci maddeleri delaletiyle 3780 sayılı Milli Koruma Kanunu'nun muaddil 31. Maddesinin son ve 59. maddesinin son fıkraları mucibince tecziyesi isteği ile evraki mahkememize tevdi edilmek le M.U.MU. F. Erdoğan huzuru ile maznun Hüseyin'in vicahında yapılan açık duruşma sonunda
Maznun Hüseyin sorgusunda: Kararname üzerine 5/5/941 T.de mağazasında mevcut mısırın mikdarını tahminen 10 ton olarak bildirdiğini ve bundan sonra Vezirhan'dan Satılmıştan 3 ton mısır aldığını ve geri kalan 3 tonun da Satılmış'ın nam ve hesabına dükkânında bulundurduğunu ve böylece 6 ton mısırın beyannameden hariç kaldığını ve geri kalan 1 ton 410 kilo mısırın da tartmadan beyanname verdiği için beyannameye dahil edilmediğini, beyanla ikrarda bulunmuş ve mevzubahs ettiği 6 ton mısıra ait 960 sayılı hamule senedi ile Gölpazarı Belediyesi'nin 11/4/ 941 t. li ilmühaberini ibraz etmiştir. Hazırlık tahkikat evrakı münderecatı ve yeminle dinlenen şahitlerin şehadatı ve sorulmakla Gölpazarı Belediyesinden gelen cevaptan maznuna gönderilen zahire mikdarının ilmühaberin tahrir edilen şeklinde yazılı olduğu gibi 6 ton olmayıp, 16 ton olduğu ve Gar Şefliği'nden gelen cevapta Gölpazarı Belediyesi'nin ilmuhaberinde yazılı 16 ton zahirenin 13 tonunun mısır ve 3 tonunun buğday olduğu bunları maznunun 6/5/941 T.de teslim alındığı ve böylece maznunun yedinde ilk beyannameyi verdiği 9/5/941 T.de beyannameye ithal etmediğini ikrar ettiği bir ton 410 kilo mısırla 11 ton 410 kilo satılmış gösterdiğini(ve maznunun beyannameyi verdikten sonra teslim aldığını söylediği) 13 ton mısır ki ceman 24 ton 410 kilo mısır mevcut ikenhakiki mikdara uygun olmayarak 10 ton üzerinden hukumeye yanlış beyanname verdiği sabit olmuştur. Binaenaleyh maznunun İzmit'te bulunması hasebi ile 12/5/941 T.den 15/5/941 T.ne kadar ve bu arada vermekle mükellef bulunduğu beyannameyi radyo ile ilanat yapılır yapılmaz 9/5/941 T.de verip mevzubahis tarihler arasında başka bir beyanname vermemekle 9/5/941 T.li beyannameyi 12/5/941 ve 15/5/941 T.lerinde aynen mevcut kabul etmiş bulunmakla hareketine uyan 139 sayılı kararnamenin 1 ve 12 inci maddeleri delaletile 3780 sayılı Milli Koruma Kanunu'nun maddesinin son fıkrasına tevfikan beyannameye ithal etmediği mısırların miktarı ithal ettiklerinden fazla bulunmakla maznunun ahlaki redaetini takdir bakımından ve takdiren 100 lira ağır para cezası ile mahkumiyetine ve 7 gün müddetle dükkânının kapatılmasına mevkuf kaldığı günlerin mahkum olduğu hapis cezasından mahsubunun icrasınave 63 üncü maddeye tevfikan hüküm katileştiği takdirde 25 lirayı geçmemek suretile keyfiyetin neşrine ve Adliye Harç Tarifesi Kanunu'nun 52 nci maddesi delaletile 50 nci maddesinin 5 No:lu bendine tevfikan 600 kuruş yarım duruşma harcının maznundan tahsiline temyizi kabil olmak üzere 5-6-941 T.de M.U.Mu.F. Erdoğan huzuru ile karar verilerek hazır bulunan maznuna usulen ve alenen terhim kılındı.
K.5-6-941 Hakim M 6793 S. Öztan ....
İş bu karar aslı gibi olup katiyyet kesbetmiş olmakla yalınız Neşir kısmının infali zımnında Kocaeli C M Umumiliği'ne 11/8/941
K. Başkatip
100 lira ağır para cezası, yedi gün müddetle dükkânının kapatılmasına, 25 lirayı geçmemek üzere keyfiyetin neşrine karar verildi.

107 Türkyolu; 6 Eylül 1941,
İzmit Belediyesinden, *Halkın Nazarı Dikkatine: İhtikar yapanları bildirin.*
Halkımızın alışverişte duçar olabileceği müşkilatı, ihtikar ihbar ve şikayetlerini vilayette müteşekkil Fiyat Murakabe Bürosu ile Demir Yolu'nda Belediye ve kezalik Demiryolu'nda Belediye ittisalinde/bitişiğinde Ticaret ve Sanayi Odası'na bildirmeleri Ticaret Vekaletinin 13.08.941 tarih ve 16/7787 sayılı buyruklarına atfen makamı vilayetten 1/9/941 tarih ve 3598/1120 sayılı emirleri ile bildirilmiş olmakla keyfiyet ilan olunur.

fiyat murakabe bürosuna, belediyeye ve zabıtaya derhal haber veriniz. Bu yalnız kendi menfaatiniz için değil, aynı zamanda memleketin yüksek menfaati için de lazımdır".[108] İhtikâr yapanların dükkânlarına kırmızı levha ile "*ihtikâr suçundan kapatılmıştır*." yazılmakta, muhtekirler gazete ile de teşhir olunmaktadırlar.[109]

"Şehrimize 6 sandık manifatura eşyası geldi. Macaristandan gelen manifatura eşyasından 6 sandık pazen, patiska, amerikan bezi, seten vesaire vilayetimize tefrik edilmiştir. Belediye tarafından bu eşyaları satmak üzere mutemet manifaturacı Salim seçilmiştir. Bu eşya bilhassa fakir talebelere verilecek Çocuk Egirgeme Kurumu'na da yardım edilecektir."[110] Manifaturacı Salim'le ilgili bu haberi veren Türkyolu gazetesinde ertesi gün "Türk adaletinin heybetli bir tecellisi" başlığı ile Manifaturacı Salim'in ihtikâr haberi yer almıştır.

Vurguncu Salim, 4 sene Kığı'ye sürülecek. 1000 Lira para cezası verecek ve dükkânındaki, evindeki manifatura eşyası müsadere edilecek. Dükkânında ve damadının evinde çok mühim miktarda saklı olarak manifatura eşyası bulunan ve gelen müşterilere, "*pazen, patiska, seten, amerikan bezi, makara yok"* diyen, şehrimizin maruf manifaturacılarından Salim hakkında yapılan tahkikatta suçlunun ihtikâr yaptığı ve fiyat yükseltmek için eşyaları sakladığı, 15 şahit ifadesi ile sabit olduğundan bu müthiş vurguncu hakkında Müddeiumumi Muavini Bedri Özkaya, suçlunun tecziyesini istemiş ve Hakim Seyfi Uğur, Manifaturacı Salim hakkında 1000 liralık para cezasına ve dükkândaki ve evindeki bütün eşyaların müsaderesine ve dört sene müddetle Erzincan Vilayeti'ndeki Kığı kazasına sürülmesine karar vermiştir".[111] Bu iddialara karşı Salim "İzmit esnafının kendisine düşman olduğunu söylemiş ve Macaristan*'dan gelen 6 sandık eşyanın kendisine verilmesinin haset uyandırdığını ve masum olduğunu ifade eylemiştir*.[112]

Milli Korunma Kanunu mağduru Salim Efendi 1313 doğumlu olup Drama'dan Mübadil olarak gelmiştir. İzmit'e geldiğinde kendisine verilen Demiryolu Caddesi'nden Halkevi'ne doğru inen Tahtaköprü'nün Fevziye Camii tarafındaki 16metre karelik ahşap iki katlı dükkâna yerleşti. Mübadele öncesi yaptığı manifaturacılık işine burada devam etti. Bu arada o zamanki Üssübahri sırasında bir ev, Kağıt Fabrikası'nın bulunduğu yerde bir de arazi verilmişti. Fevziye Camii şadırvanının olduğu köşedeki birinci dükkân Mustafa Oktay'ın dükkânı, Demiryolu tarafında ikinci dükkân Saadettin Yalım, üçüncü dükkân Zihni Kaman, dördüncü dükkân Faik Nüzhet Belgin'e aitti.

Halkevine inen tarafta ikinci dükkân Rüştü Oktay'ın, üçüncü dükkân Salim Efendi'ye verilen dükkândı. Dördüncü dükkân Elbiseci Abdürrahim Kabo, beşinci dükkân Ali Rıza Güney, altıncı dükkân da Ayakkabıcı Mehmet Oler'e aitti.

Salim Efendi Kağıt Fabrikası yapılırken oradaki arazisi istimlak edildi. Eline geçen para ile Fevziye Camii civarındaki dükkânının tam arkasındaki kubbeli depoyu satın alıp dükkânı ile birleştirdi. O devirde işleri o kadar iyi idi ki İzmit'in bir numaralı tüccarı oldu. Bu durum İzmit'te diğer tüccarlarla arasında çekememezlik yaratmıştır. 1938 senesi Ekim ayından beri dükkânda tezgahtârlık yapan Necmettin Hoşkan'dan başka Hafız Ağabey, akrabadan Ali Meriç, Gündoğdu Köyü'nden Hilmi Şentürk de tezgahtâr olarak çalışıyorlardı.

Tezgahtârı Necmettin Hoşkan'ın anlattığına göre devletçe Avrupa'dan ithal edilen pazen-divitin-basma gibi muhtelif malları halka vesika ile satılmak üzere İzmit Belediyesi'ne gelen

108 Türk Yolu; 21 İlk teşrin 1941, s. 1
109 Türk Yolu, 5 Aralık 1941 Cuma
110 Türk Yolu; 5 Aralık 1941 Cuma
111 Türk Yolu, 7 Aralık 1941 Pazar,
112 Marmara Gazetesi'ne göre (21 Ocak 1942); şehrimiz Asliye Ceza Mahkemesinde dün yapılan muhakeme neticesinde muhtekir Manifaturacı Salim en nihayet üç sene dört ay, bir gün Kığı'ya sürgün ve 1000 lira para cezasına mahkum edildi.

malların dağıtımını, İzmitli tüccarlar kabul etmediler.[113] Bunun üzerine devrin Belediye Başkanı Kemal Öz, Salim Efendi'yi çağırıp vesika ile manifatura satışını kabul ettirdi. Üç beş gün sonra tevziye tabi mallar sandıklarla geldi. Biz belediyenin verdiği vesikalarla dağıtıma başladık. Malların bir kısmını dükkân almadığı için Üssübahri'ye bitişik evinin giriş katına depo ettik. Sonradan bu malları sakladın diye hakkında işlem yapılmıştır.

Satışlarımız devam ederken bir sabah dükkânı açtık, dağıtıma başladık. Saat on-onbir arası memurlar baskın yapıp "siz karaborsa yapmak için malları evinizde saklayıp gelenleri mal kalmadı diye geri çeviriyormuşsunuz. Hakkınızda şikâyet var." diye zabıt tuttular. Dükkândaki ve evdeki malları sandıklara doldurup araba ile götürdüler. Salim Efendi'yi de alıp o zamanki İstanbul Caddesi ile Fethiye Caddesi başlangıcındaki İzmit Adliye'sine götürdüler. Yapılan tahkikat ve şahit ifadelerine göre işlem cürmümeşhut mahkemelik olmadığı için Salim Efendi tutuklanmadı. On beş gün kadar sonra görülen mahkemede zamanın meşhur avukatı Sedat Pek'in müdafaa etmesine rağmen Salim Efendi'nin Erzincan'ın Kığı kazasına üç sene dört ay bir gün olmak üzere sürgününe karar verildi. Müsadere edilen malların bir kısmı tezgahtâr Necmettin Hoşkan'ın ifadesi üzerine geri verilmiştir.

Hava şartları kötü olduğu için Salim Efendi, zar zor Sivas'a kadar gidebildi. Oradan bakanlığa telgraf çekip sürgün yerine gidemeyeceğini mümkünse yerin değiştirilmesini rica etti. Gelen cevapta, müracaatının kabul edildiğini ve sürgün yerinin Van olduğu bildirildi. Van'a yerleştikten beş -altı ay sonra Varlık Vergisi kabul edilip kendisine beş bin lira vergi tahakkuk ettirildiği bildirildi. O zamana göre çok olan bu vergi için tekrar bakanlığa müracaat edip sürgün yerinin demiryolu üzerinde bir vilayete nakledilirse İzmit'teki mallarını vagonlarla nakledip satarak borcunu ödeyeceğini bildirmesi üzerine Diyarbakır'a naklettiler. Diyarbakır'da tuttuğu bir dükkâna doldurduğu mallarını satarak borcunu ödedi. İşleri de o kadar gelişti ki sürgün cezası bittikten sonra uzun bir süre daha orada kaldı. İzmit'e dönünce şimdiki Ziraat Bankası bitişiğindeki dükkânını açıp, ölünceye kadar çalıştı. İzmit'in meşhur iş adamlarından Kemal Süzer, damadı idi."[114]

İzmit'te hayli yankı uyandıran bu olayda İzmit Manifaturacılar Birliği nasıl bir tavır almıştı, bilmiyoruz. Ancak 29 Ağustos 1942 günlü Türk Yolu'na göre "İstifa etmiş olan şehrimiz Manifaturacılar Birliği İdare Heyeti seçimi evvelki gün Belediye'de yenilenmiş, reisliğe Halkevi Reisi maruf tüccarlarımızdan Zihni Kaman seçilmiştir".

İhtikâr zannı ile mahkemeye verilenler de oluyordu; "Manifaturacı İzzet ile Merkez Eczanesi'nin yapılan mahkemeleri sonunda ihtikâr yapmadıkları sabit olmuş ve mahkeme beraatlarına karar vermiştir".[115] İhtikâr suçundan cezalandırılanlardan ikinci ihtikârı da yapanlar olmuyor değildi. Kasap Saadettin kısa bir zaman içinde yine 70 kuruşa satılması gereken sığır etini 100 kuruşa sattığı görülerek cürmü meşhut yapılarak adliyeye teslim edilmiş ve neticede yedi gün hapis ve üç yüz lira para cezasına mahkûm edilmiştir.[116]

Kapanönü'nde bakkaliye tüccarı Bay Burhan, iyi pirinçleri bazı müşterilerine yok dediğinden ve saklı olan pirinçleri de narhtan fazla fiyatla sattığından yapılan ihbar üzerine cürmümeşhut yapılmış hakkında tutulan tahkikat evrakı tamamlanarak adliyeye teslim edilmiştir.[117] Dün öğleden sonra şehrimiz İstiklal Caddesi'nde Bakkal Mehmet Karagöz'ün dükkânında bulunan pirinci, müşterilerine yok demesinden ve bazı müşterilerine fazla

113 Necmettin Hoşkan, 1924 İzmit doğumludur. 07.04.1947'den 30.06.1999 arasında Fethiye Caddesi'nde manifaturacılık yapmıştır.

114 Nihat Durak; Milli Korunma Kanunu mağduru İzmit'in İlk Manifaturacılarından Salim Atamer(Tanrıöver). Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Bülteni, Şubat 2002, sayı 58, sayfa 1-2-3.

115 Türkyolu, 28 Aralık 1941

116 Marmara; 14 Mart 1942

117 Marmara; 22 Nisan 1942

fiyatla sattığı haber alınmış, zabıta ve iaşe müdürlüğümüzün faal memurları tarafında mezkûr bakkalın dükkânında arama yapılarak suç üzerinde yakalanmıştır. Dükkânın taharrisinde pirinç bulunmuş, maznun cürmü meşhud mahkemesine sevk edilmiş ve muhakeme neticesinde 21 gün dükkânının kapatılmasına ve 60 lira para cezasına mahkûm edilmiştir.[118] Şehrimiz sebzecilerinden Kapanönü'nde Faik, fazla fiyatla patlıcan sattığından cürmü meşhud yapılarak Adliye'ye teslim edilmiştir. 3 Temmuz 1942 günü fazla fiyatla satış yapmak düşüncesi ile etiket koymadıklarından dolayı on üç sebzeci cürmü meşhud yapılarak adliyeye teslim edilmiştir.[119] İhtikâr suçunda bir kilo ya da bir ton, on kuruş ya da on lira farketmiyordu.

Gıda maddeleri ile diğer lüzumlu maddelerin her türlü alım ve satımının serbest bırakılması üzerine her piyasada bir hareket müşahade edilmişse de bazı kimselerin vurgunculuğa sapmalarına, hususi mahkemelerin dükkân kapatma para ve bir müddet mahkûmiyet cezaları vermeleri gibi cezaların, bu gibi hadiseleri önleyemediği, vurguncular hakkında daha cezri karar alınması lazım geldiği kanaatine varıldığı haber verilmektedir. ...Milli Korunma Kanunu'nda yapılması düşünülen değişiklikler arasında vurguncunun her türlü sanat ve meslekle iştigalinin men'i ve bütün menkul veya gayrı menkul mallarının müsaderesi gibi cezalar da öngörülmüştür.[120]

Adliye Vekilliği'nin müddeiumumiliklere bildirilen tamimine göre; Eski Fiyat Murakabe Kararları'na karşı suç işleyenler hakkında cezalar artık infaz edilmeyecek, elde bulunan davalar artık takip edilmeyecekti.[121] Adliyenin bu kararının temyizce reddedildiği, 25 Eylül 1942 günlü Türk Yolu'nda şöyle yer aldı: Ankara 23 (Türk Yolu Muhabirinden); El koyma muamelelerine tabi tutulmuş olan her nevi gıda maddelerinden mütevvellit davaların takibine ve cezaların infazına artık lüzum kalmadığı hakkında Adliye Vekâleti'nin müddeiumumiliklere yaptığı tamim hakkında Temyiz Mahkemesi Üçüncü Ceza Dairesi kararını vermiştir. Bu kararda "*El Koyma Kararının Kalkmasına rağmen istendiği zaman mer'i bulunan bir karara* göre suç teşkil eden bir fiil cürüm vasfını muhafaza eder ve binaenaleyh davalar takib ve cezalar infaz edilir." denilmektedir. Temyiz Baş Müddeiumumisi karara itiraz eylediğinden Temyiz Umumi Heyeti toplanarak Üçüncü Ceza Dairesi'nin kararını müzakere ve ekseriyetle iştirak etti.

Sümerbank, yapılan başvuru ve görülen ihtiyaç üzerine İzmit'te "Yerli Mallar Pazarı" açmaya karar verdi. Yerli Mallar Pazarı olabilecek münasip bir bina arandığı haberi gazetelerde yer aldı.[122]

22 Ağustos 1942 günlü Türk Yolu'na göre fiyat yükselişi, 1939 Eylülüne nazaran gıda maddelerinde % 38'i buldu. Yükselme hububatta %77, kuru sebze ve meyvede % 151, etlerde % 203, elbiselerde % 157, çamaşırlarda % 186 fiyat yükselişinde rekor yüzde 217 ile ayakkabıcılarda.

Ekmek Meselesi

"*Savaş yıllarının en büyük özelliği olan kıtlık artık iyice belirginleşti. Bir gün fırınlarda ekmek bulamadık. Piyasada un yoktu. Evimizde tarhana ve makarna cinsi yiyecekler vardı. Ama ekmeğin yeri başka idi. Akşam üzeri babam iki büyük yuvarlak ekmek bulup eve göndermişti. Ekmekler kese kağıdının* içindeydi. *Onların ekmek olduğunu anlayınca bayram yaptık. Annem isteğimize dayanamayarak sofrayı kurdu. Yemekle birlikte ekmeği yedik. Sanki o güne dek yediğimiz en lezzetli ekmekti. Bu olaydan sonra iki üç gün daha*

118 Marmara; 6 Haziran 1942
119 Marmara; 8 Temmuz 1942
120 Türk Yolu; 19 Eylül 1942
121 Türk Yolu 15 Eylül 1942
122 Türk Yolu, 26 Eylül 1942

fırınlar ekmek çıkarmadı. Daha sonra çıkarmaya başladığında ekmekler hane başına hesaplanarak verilecekti. Ekmek karneye bağlanmıştı. Her gün fırından ekmek alırken belirli miktarlarda kupon koparılıyordu. Yoksulluk iyice artmıştı. Tabii yine de bir savaş içinde olmaktan iyiydi bu sıkıntılar."[123]

Gazetelerin birinci sayfasını işgal eden haberlerin başında ekmek meselesi geliyordu. İzmit'te yayımlanan Türk Yolu gazetesinde: 18 Mart1941'de "Tek tip ekmek rağbet gördü." 11 Nisan'da "Tek tip ekmeğin kilosu 13 kuruştan 12.10 kuruşa indirilip, dört gün sonra 15 Nisan'da 10 para artarak fiyatı 12.20 kuruş oldu.

İzmit şehrinde çıkmakta olan tek tip ekmek fiyatlarının sık sık değişmesi üzerine 18 Nisan günü İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz: *"Unu* İstanbul*'dan getiriyoruz. Bu sebeble fiyatlar istikrar bulamıyordu. Bu vaziyeti düzeltmek üzereyiz. Bir kaç gün sonra ekmek fiyatları ucuzlayacaktır."*demecinden kırk gün sonra (27 Mayıs) ekmek 20 para ucuzladı. Halkın ve milli müdafaanın ekmeklik ihtiyacını tam ve sağlam bir teminata bağlamak maksadı ile 6 Haziran 1941 gününden itibaren ekmeğe "yüzde otuz arpa, yüzde yirmi çavdar" karıştırma kararı alınmıştır.

20 Haziran 1941'den itibaren yüzde 50 buğday, yüzde 20 çavdar, yüzde 30 arpayı ihtiva etmekte olan yeni tip ekmek şehrin her tarafındaki fırınlarda 20 para zamla satışa çıkarılmıştır. Yapılan tecrübe bu ekmeğin iyi bir çeşnide ve eskisinden daha iyi olduğunu göstermiştir. Bu tip ekmeklere mısır unu kati şekilde katılmayacaktır.

İki hafta geçmeden 3 Ağustos 1941 günü Türk Yolu'nda birinci sayfadan "Ekmek, pazartesi gününden itibaren yalnız buğday ununda yapılacaktır. Dün gece Ankara Radyosu Ziraat Postası neşriyatında bildirildiğine göre bu unun kepeği çıkarılmayacağından ekmeğin rengi biraz esmer olacaktır".

7 Ağustos 1941 günlü Türk Yolu'nda; "Şehrimizde buğday ekmeği bir hafta sonra çıkacak. Un ihtiyacımızı temin edecek Karaköy Un Fabrikası ancak bir hafta sonra halis buğday unu çıkarabilecektir. Elde mevcut karışık unlar da o zamana kadar sarfedilmiş olacaktır."denilse de verilen tarihten bir kaç gün gecikmeli olarak şehirde buğday ekmeği çıkmaya başlamıştır.[124] Un stoklanmadığı için ardarda problemlerde yaşanmıştır. Gazeteye göre: "Dün sabah şehir halkı ekmeksiz kalmış ve fırınlar vaktinde un gelmediği için ekmek çıkaramamışlardır. Ekmek ancak öğleden sonra çıkarılabilmiştir. Büyük bir vilayet merkezi olan İzmit'in hiç değilse bir haftalık un ihtiyacı stok edilmeli ki şehir halkı sıkıntıya maruz kalmasın."[125]

Aralık ayında buğday fiyatlarına zam yapılması üzerine ekmek fiyatları İzmir, Ankara ve İstanbul'da yükselmiştir. Bu şehirlerde dünden itibaren ekmeğin kilosu 16.30 ve 16.05 kuruştan satılmaktadır. İki güne kadar şehrimizde de ekmek fiyatlarının aynı şekilde artması muhakkak sayılmaktadır. Yalnız ekmeğin kilosuna kaç kuruş narh konulacağı belli değildir. Diğer taraftan Hükumet ekmeğin çok israf ve ziyan edilmesini önlemek için karne usulü ihdas etmek üzeredir. Ekmek, nüfus miktarına göre bu karneler gösterilmek sureti ile verilecektir.[126]

14 Ocak 1942 (Marmara) "Unların vilayete birçok sebepten geç gelmesi yüzünden ekmek sıkıntısı başgöstermiştir. Halk fırınlar önünde toplanmıştır. Fakat endişe verecek bir vaziyet yoktur. Vaziyet normal seyrini almak üzeredir."

123 Merzuka Yazıcı, İzmit'te Çocukluğum, İkinci Dünya Savaşı Yılları, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları, Kocaeli, Nisan 2004, s. 89.
124 Türk Yolu, 19 Ağustos 1941
125 Türkyolu; 12 İlk Kanun 1941
126 Türk Yolu; 18 İlk Kanun 1941

21 Ocak 1942 (Marmara) "Şehrimizde bundan bir hafta evvel ekmek vesika beyannameleri doldurma faaliyeti hitam bulmuştu. Bu beyannamelere göre küçük büyük ve ağır işçi gibi üç tertip doldurulan ekmek fişleri, semt semt hanelere nüfus adedine göre dağıtılmaktadır".

4 Mart 1942 (Marmara) "Vilayetimizde mart ayına ait karnelerin tevzii işi süratle bitirilmiştir. Her hangi bir sebeble karnesini almayan vatandaşlar Belediyeye müracaatla karnesini almalıdır."

7 Mart 1942 (Marmara) "Ekmek sarfiyatını azaltmak ve hamur olmasının önüne geçmek için ekmeklerin 24 saat bayatladıktan sonra satışa çıkarılması kararlaştırılmış ve tatbikine başlanmıştır".

29 Nisan 1942 (Marmara) "Şehrimizde mayıs ve haziran aylarına ait ekmek karnelerinin halka dağıtımına başlanmıştır".

3 Haziran 1942 (Marmara) "Bugünden itibaren ekmekler tam verilecek. Bir müddetten beri bir gün tam, bir gün yarım olarak verilen ekmekler, bu günden itibaren her gün tam olarak küçüklere 150, büyüklere 300, ağır işçilere 600 gram ekmek verilecektir".

1 Temmuz 1942 (Türk Yolu), "Temmuz ve ağustos ayına ait ekmek karnelerinin verilmesine başlandı".

14 Temmuz 1942 (Türk Yolu), "Ekmek kartları Eylülden itibaren dört sınıfa taksim ediliyor. Ağır işçilere 1000, işçilere 500, büyüklere 300, çocuklara da 150 gram ekmek verilecek".

18 Temmuz 1942 (Türk Yolu), "Vilayet yüksek makamının emirleri gereği fırıncılar ekmek karnesini görmeden fiş mukabili ekmek veremeyeceklerdi".

22 Temmuz 1942 (Türk Yolu), "Tesbit edilen ekmek fiyatı İstanbul ve diğer vilayetlerdeki gibi 600 gramı 16 kuruştur".

23 Ağustos 1942 (Türk Yolu), "Eylül ve İlk Teşrin aylarına ait ekmek karneleri şehrimize gelmiştir. Birkaç güne tevziata başlanacaktır.

3 Eylül 1942 (Türk Yolu), İki gündür şehrimizde ekmek sıkıntısı var. Buna sebeb İzmit'e un veren fabrikanın vaktinde un göndermemesi veya orada bulunan ofis memurlarının da Kocaeli Vilayeti gibi nüfusu kesif bir merkezin ihtiyacını iyi takdir edememelerinden ileri gelmektedir. Vilayet ve belediyenin çok dikkatli ve titiz alakalarına rağmen bu vaziyet vakit vakit devam etmekte İzmit'in ihtiyacını temin edecek Karaköy Fabrikası vaktinde un bulundurmamaktadır. Evvelki akşam ekmek gece yarısı 22 de çıkmış, halk fırınların önünde beklemiştir. Dün sabahleyin de ekmek bulmak mümkün olmamıştır. Ticaret Vekilliği'nden İzmit'in ekmek ihtiyacı için ilgili ofis memurlarına şiddetli ve müessir emir vermesini ve bu hali önleyici tedbirler almasını hürmetle rica ederiz.

18 Eylül 1942 (Türk Yolu); Ekmeğin Karne usulü ile satışı Teşrin-i Evvel'in 1'inden yani önümüzdeki ay başından itibaren kaldırılacaktır (Ankara, İstanbul ve İzmir hariç).

1 Ekim 1942 (Türk Yolu); Nüfus başına 300 gram ekmek verilmeye devam edecek.

17 Ekim 1942 Marmara); "Bu günden itibaren ekmek istihkakları üçte bir nisbetinde indirilmiş, 18 kuruşa satılan 600 gramlık ekmeğin 800 grama çıkarılarak 24 kuruş üzerinden satılması kararlaştırılmıştır. Ancak ihtiyacımızı karşılayabilen ekmeğin üçte bir nisbetinde indirilişinin şiddetli mecburiyetler karşısında olduğunu tahmin etmekle beraber bu halin uzun zaman devam etmemesi ve durumun normal seyrini takip edebilmesi için daima

ihtiyatlı hareket edilmesi temenni olunur."[127]

18 Ekim 1942 (Türk Yolu); Ekmek karnelerinin kalkacağı hakkındaki haberler doğru değildir. Yalnız belediyeler doğrudan doğruya ekmek işini tanzim ederek aynı miktar ekmek istihakı için ayrı karne bastıracaklardır. Diğer taraftan memurlar için ayrı bir karne verilecek ve her memur harcırah kararnamesine göre maişetlerini kendi temin ettiği kimseleri bir beyanname ile yazarak ait olduğu daireye verecektir.

21 Ekim 1942 (Türk Yolu); Belediye kararına göre bugünden itibaren ekmek 44 kuruşa satılacaktır.

22 Ekim 1942 (Türk Yolu); Dün de yazdığımız gibi ekmek fiyatlarına yarı yarıya zam yapılmıştır. Un darlığı yüzünden ekmek istihkakı 300 gramdan 200 grama indiği gibi 400 gramlık ekmekler de 22 kuruş olmuştur. Eskiden 800 gramlık bir ekmek 24 kuruş iken şimdi aynı miktar 44 kuruştur.

25 Ekim 1942(Türk Yolu); Amerika'dan getirilecek buğdaylar için 70 bin tonluk 8 vapurun kiralanması son safhada. Diğer taraftan memurlardan başka, geliri mahdut kimselere de ucuz ekmek verilmesi etrafında tetkikler yapılmaktadır. Bunlar arasında yardım gören asker ailelerinin de bulunacağı söylenmektedir. Ayrıca muayyen bir yevmiye ile ücretli çalışanlar da bu sınıfa idhal edileceklerdir.

7 Şubat 1943 (Türk Yolu); Ekmekler ucuzladı. Halka mahsus ekmekler cumartesi gününden itibaren (600 gram) 36 kuruştan satılmaya başlamıştır.

2 Ağustos 1945 (Türk Yolu); Ekmek fiyatları arttı. "Şehrimizde has ekmeğe 4, esmer ekmeğe de 3 kuruş zam yapılmıştır. Dün akşam (1 Ağustos 1945) fırınlarda ekmek bulunamamış, çok kimse aç kalmıştır". Ekmek darlığı ertesi gün de devam etmiştir. "Şehrimizde bir kaç gündür akşam üstleri fırınlarda ekmek bulunmamaktadır. Belediye tarafından fırınlara bol olarak un verildiği ve elde bol un stoku olduğu halde fırınlarda ekmek bulunamamasının sebebi anlaşılamamakta ve halk bu yüzden sıkıntı çekmektedir. Fırıncıların böyle nahoş vaziyetler ihtaz etmelerine asla müsaade edilmemelidir".

Mahsule ve Üretim Araçlarına Değeri Ödenerek El Koyma Hakkı

Saydam Hükumeti döneminde (1940-1942) Milli Korunma Kanunu'na dayanılarak alınan kararlar içinde buğday, çavdar, mısır, baklagiller ve pamuk mahsulü ile özel girişime ait üretim araçlarına değeri ödenerek devletçe el konulması kararları vardır.

Koordinasyon heyetinin mısır için aldığı yeni karara göre Samsun Vilayeti ile İzmit, Bandırma, Adapazarı, Düzce, Akçakoca, Çarşamba, Terme dâhilindeki tacir ve müstahsiller ilan tarihinden 3 güne kadar ellerindeki mısır miktarını hükumete bir beyanname ile bildireceklerdir. El konan mısırlar bedeli peşin olarak Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından Samsun'da kilosu 7,5 kuruş, İzmit'te 7 kuruştan satın alınacaktır.[128] Mısır mahsulüne el konacak yerler arasında İzmit, Hendek, Karasu ve Kandıra da var (Ankara Radyo Gazetesi kaynaklı).[129]

Türk Yolu, 6 Son Teşrin 1941 günü şehrimiz Buz Fabrikası'na Hükumet tarafından el konduğu haberini verdi; neşredilen bir koordinasyon kararı ile şehrimizdeki Veysel Akbaş'a ait Oksijen ve Buz Fabrikası makinelerine (üç adet dizel jeneratör grubu ile dizel elektrojen grubuna değeri ödenmek suretiyle ile devletçe el konulmuştur.[130]

127 Marmara: 17 Ekim 1942
128 Türkyolu: 6 Mayıs 1941, s2.
129 Türkyolu: 11 Temmuz 1941
130 Resmi Gazete, s. 4947, 1.11.1941

Milli Korunma Kanunu'ndaki son değişiklik ve eklentilere göre hükumet halkın ve milli müdafaanın ihtiyacı olan her cins madde ve yardımcı malzemeyi değer fiyatının tediyesi mukabilinde el koyarak almaya ve maksada göre tevzie ve satmaya, ihtiyacı olanlara kârsız vermeğe salahiyetlidir. Milli Müdafaanın ihtiyacı olan her nevi maddelerin ve yardımcı malzemenin el koyma kararından evvel satılmış bulunmaları dolayısı ile veya herhangi bir sebeble bulundukları yerlerden başka mahallere müsaade alınmaksızın nakledilmeleri yasaktır. Bulundukları yerlerde sahipleri veya zilyedleri tarafından hükumet emrine teslim olunmaları mecburidir.[131]

Başvekil Dr. Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine başvekilliğe getirilen Şükrü Saracoğlu döneminde hububat satışları kısmen serbest bırakıldı (17 Temmuz 1942). Büyük çiftçiler mahsullerinin % 50'sini, orta çiftçiler % 35'ini, küçük çiftçiler % 25'ini yapılan % 50 zamla devlete satmağa mecbur tutuldu.[132] Hükumetin bedellerini peşin ödeyerek alacağı mahsul nisbetleri ile birlikte hububat mübayea fiyatları da dün tesbit edildi. Buğday (20 kuruş), çavdar (15 kuruş), nohut (16 kuruş), mısır (16 kuruş), arpa (15 kuruş), yulaf (16 kuruş), akdarı (15 kuruş). Muayyen müddeti zarfında teslim edilmeyen hububat, bu müddetin hitamından itibaren münderiç tenzilatlı fiyatlarla 20 gün daha satın alınacaktır. Buğday (10 kuruş), çavdar (7,50 kuruş), nohut (8 kuruş), mısır (8 Kuruş), arpa (7,50 kuruş), yulaf (8 kuruş), akdarı (7,50 kuruş). Bu son müddet zarfında mallarını teslim etmeyen müstahsillerin mal koymaları mümkün olan bütün yerleri aranarak bulunacak mallar alınacağı gibi sahipleri hakkında da Milli Korunma Kanunu'nun cezai hükümleri tatbik olunacaktır. Bunlar Temmuz 1942 tarihli resmi gazetede yayınlanacaktır.[133]

17 Eylül 1942(Türk Yolu); Saraçoğlu Hükumeti, her türlü maddenin satışını serbest bırakırken "Yapağıya el koyma" kararı aldı. Ellerinde yapağı olanlar 10 gün içerisinde hükumete bildireceklerdi.

19Eylül 1942 (Türk Yolu); Çeltik ve pirince Hükumetçe el konuldu. Mahsulün bir kısmı değer fiyatı verilerek satın alınacak, hükumet hissesinden artan kısmını müstahsil serbestçe satabilecektir.

Yasaklar

Tütün Satışı

Tütün satışı, olağanüstü dönem olmasa da yasaktı. 11 Haziran 1941 günü 481 kilo kaçak tütün İnhisarlar Muhafaza teşkilatı tarafından yakalandı. "Evvelki gün İnhisarlar Muhafaza memurlarından Kazım Devrim, iki jandarmamızın da iştiraki ile mühim bir kaçakçıyı suç vasıtaları ile yakalamıştır. Gölcük kazasının Ferhadiye köyünde Cafer Kocaağa isminde bir kaçakçıdan on bir denk ve iki küfe tütün, havan ve saire yakalanarak adliyeye teslim olunmuştur".[134]

Sünnetçi-Berber

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tebliğine göre ruhsatlı sünnetçilerden aynı zamanda berberlik de yapanlar iki işten birini seçeceklerdir.[135]

Tatlı, Pasta, Börek Yapmak ve Satma Yasağı

Un darlığı nedeniyle hükumetin verdiği emir üzerine buğday unundan yapılan bütün tatlılarla börek, pasta yapmak ve satmak yasak edilmişti.[136] Demiryolunda tatlıcılık yapan

131 Türk Yolu; 14 Aralık 1941
132 Marmara; 18 Temmuz 1942
133 Türk Yolu; 18 Temmuz 1942
134 Türk Yolu, 13 Haziran 1941
135 Türk Yolu, 30.11.1941
136 Türk Yolu, 2 İlk Kanun 1941

Said'in, Milli Korunma Kanunu'na muhalif olarak beyannamesiz un sakladığı haber alınmış ve yapılan aramada yedi çuval un bulunmuştur. Suçlu C. Müddei Umumiliği'ne teslim edilmiştir.[137] Türk Yolu gazetesi 28 Ağustos 1942 günü "Börek, simit ve pide müsaadesini" müjdeliyordu. Ticaret Vekâleti, börekçilerin börek yapmak üzere yaptıkları müracaatı kabul ederek börek yapmalarına izin vermiştir. Aynı zamanda 12 Eylül'den itibaren pide ve simit de yapılabilecektir. Halk dilediği takdirde ekmek kartları ile pide alabilecektir.

Karışık ve Taklit Çay-Kahve Yasağı

Karışık ve taklit çay ve kahve yasağı Temmuz 1942'de çay ve kahve inhisarı ile yürürlüğe girmiştir. "İnhisarlar idaresi karışık ve taklit çay-kahve satanlara savaş açmıştır. İnhisarlar takip memurları evvelki gün bakkal Necip Duran'dan 135 kilo karışık kahve yakalayarak gerekli kanuni tahkikata başlamışlardır".[138] Çay uzun süre temin edilememiş, şehrimize gelen 21 sandık Seylan Çayı ile çay sıkıntısı bir süre için ortadan kalkmıştır. Haberin yer aldığı 29 Ağustos 1942 günlü Türk Yolu'nda, esnaflara tevzii olduğu bildirilen çayın kilosu 18 liradır. 9 Eylül 1942 tarihli Türk Yolu "Şehrimize bol miktarda kahve gelmiştir. Çekirdeksiz kahvenin kilosu 560 kuruştan satılmaktadır."müjdesini vermiştir.

Sabanca Çayları Meselesi

Rifat Yüce, baş makalesindeçay yasağının Sabanca köylüsünü zor duruma düşürdüğünü anlatır; *"Umumi Harb'den önce Vilayetimizin Sabanca Nahiyesi hudayı nabit bazı yerlerde peygamber üzümü denilen otu çay haline getirerek Sabanca Çayı namı altında yirmi-otuz yıldan beri halka bu çayları satmakta idi. Ahiren çay ve şekerin İnhisar İdaresi'ne geçmesi münasebeti ile bu çayların satılması men edilmiş ve halkın elindeki çaylar da mühürlenerek hıfzedilmekte bulunmaktadır.*"[139]

7 Teşrin-i Evvel 1942'den itibaren çay ve kahve, İnhisarlar İdaresi tarafından satılacaktır. Bunun için küçük küçük paketler hazırlanmış, kavrulmuş ve çekilmiş kahvenin kilosu 630 ve çiğ kahveninki 500, çayın kilosu 1300 kuruşa satılacaktır.[140]

Satınalma Komisyonları

Bu dönemde iaşe sorunlarının çözülebilmesi amacıyla alınan kararların büyük toprak sahipleri ile nisbeten ileri tarım yapan büyük çiftçilere ve tarımsal ürünlerin alımı-satımı ile uğraşan büyük tüccarlara yaradığı görülmüştür.[141] Devletin iaşe sorunlarının çözümü özellikle 1,5 milyonluk ordunun iaşeşesi için açtığı ihale komisyonlarına çok işler düştü. Komisyon binalarındaki zahire, hububat, mahrukat, sebze-meyve, süt-yoğurt-yağ, küçük-büyükbaş hayvan ve kasaplık etlerle ilgili alım satımlar toptancı tüccarlariçin fırsat yarattı.

Kocaeli Defterdarlığı'nın 24 Haziran 1941 günü yayımlanan bir ihale ilanı, devletin satın almak değil satmak üzere düzenlediği farklı bir ihaleye davetti*; 25 kuruştan 1550 adet boş yağ tenekesi,* çifti 30 kuruştan on bin çift eski kundura*, tanesi 100 kuruştan 81 çift*

137 Marmara; 14 Mart 1942, "Tatlıcı Sait'de beyannamesiz yedi çuval un bulundu".

138 Türk Yolu; 19 Temmuz 1942

139 Rıfat Yüce; "Sabanca çayları halkın elinden alınmalıdır". Türk Yolu, 1 Ağustos 1942, Bu hal köylü için mühim zararlar tevlit etmekte olduğundan halk şu dilekte bulunmaktadır. Biz çayları zamanında topladık, bunların satılması men edildiğine dair bir kanun çıktı. O kanuna riayet etmek borcumuzdur, onu da yapıyoruz. Fakat elimizde toplanmış olan bir malımız vardır. Bu malları İnhisarlar İdaresi'ne bir fiyatla alın diyoruz. Almıyorlar ve almadıkları gibi de Türkiye dışında satabileceğimizi söylemektedirler. Biz köylüyüz. Çoluk çocuk bu çayları türlü güçlüklerle topladık. Köylü müstahsil bir kimse, nasıl ecnebiye malını ihraç edebilir.
Yukarıda Sabanca Çayları hakkında köylünün dileklerini izah ettik. Bu çayları köylü toplamış, Şimdi ellerinde söylendiğine göre yüzbin kilodan fazla bir miktar Hükumete bildirilmiş ve bildirilen miktarın daha belki fazlası halkın elinde saklı bulunmaktadır. Saklı olan kısmının köylü elinden alınarak yine İnhisar İdaresi'nde getirilmek suretiyle olursa hem de bu kaçağın önüne geçilmiş olur ve hem de bu yılda alınmayacağı kendilerine sıkı surette anlatılır.
Sabanca Çayı hakiki çayın evsafını haiz olmadığı fennen sabit olmuş olduğundan köylü müstahsillerin kanuna karşı aykırı hareketleri bir suç ise de ellerindeki çayların ortadan kaldırılması lazımdır.

140 Türk Yolu, 6 Birinci Teşrin 1942

141 Cemil Koçak; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi(1938-1945*), İletişim Yayınları, 6. baskı, 2013, İstanbul, s. 441.

*eski çizme, tanesi 100 kuruştan 10 adet köhne bidon, tanesi 100 kuruştan 1 adet kullanılmış yağmurluk, tanesi 100 kuruştan 182 köhne semer, tanesi 100 kuruştan 1700 köhne çuval müzayedeye çıkarılmıştır (*24 Haziran 1941, *Türk Yolu,* s. 3).

İzmit Tersane Kapısı'ndaki komisyon binası'nda Marmara Üssü Bahri Kumandanlığı Satınalma Komisyonu başta olmak üzere İzmit Tümen Satın Alma Komisyonu, Postane karşısındaki Satınalma Komisyonu, Belediye karşısındaki Satın Alma Komisyonu, İzmit İstasyon Oteli'ndeki Satın Alma Komisyonu ve sonra da Adapazarı Satın Alma Komisyonu, Karamürsel Satın Alma Komisyonu'nun askerin ihtiyacı için açtığı ihale ilanları ile Kocaeli Cezaevi Müdürlüğü, Kocaeli Çevirge (orman) Müdürlüğü, Arifiye Köy Enstitüsü ve Eğitmen Kursu Satın Alma Komisyonu ihale ilanları gazetelerin nerede ise üç sayfasını dolduruyordu. İzmit Kız Enstitüsü açılana kadar Redif Dairesi karşısındaki İzmit Akçakoca İlkokulu da bir satın alma komisyonuna ev sahipliği yaptı.

Satınalma komisyonlarının gerekli işlemler ve ödemelerle satın aldığı ürünlerin ulaştırılması ve depolanması da kolay değildi. 6 Eylül 1942 günlü Türk Yolu; "Paç'ta Devlete teslim edilen hububatın konduğu kargir mağazaların daima sel ve suya maruz bulunmakta olduğu söylenmektedir. Fazla bir yağmur vukuunda bu mahsullerin zarar görmesi ihtimali düşünülerek önleyici tedbirler alınması çok muvafıktır sanıyoruz." yazmıştır.

Vergiler

Cumhuriyet Hükumetleri başlangıçta bir taraftan Osmanlı Borçları'nın ödenmesi, millîleştirme-kamulaştırma yoluyla da imtiyazlı şirketlerin satın alınması sırasında bile denk bir bütçe sağlayabiliyordu. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki güvenlik harcamaları bütçede %45-48 arası bir paya çıkıp, hızlı bir enflasyon kıskacına girilince vergileri arttırma yeni vergiler koyma yoluna gidildi. Özellikle Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi üretimden caydırıcı etkileri ve hükumete prestij kaybettirdiği yolundaki tartışmaları da beraberinde getirdi. Bu nedenlerle bu vergiler yürürlükte fazla kalmadılar.[142]

Yeni Vergiler (30 Mayıs 1941)

Masraf bütçesi bitebildiği takdirde varidatın arttırılması layihası bu gün mecliste konuşulacaktır. Layiha basılarak mebuslara dağıtılmıştır. Buna göre:

Koyun kıl keçisi vergilerine yirmişer, merinos ve tiftik keçilerine onar, manda, deve ve domuza yirmi beşer kuruş, at katır ve eşekler için alınan vergiye de onar kuruş zam edilmektedir.

Kepek, tuğla ve kiremitlerin, dahilde şekerden imal edilen maddelerin muamele vergilerinden muafiyetleri kaldırılmıştır.

Ticari ithal pirimleri de muamele vergisi ahkamı içine alınmıştır.

Memleket içinde lastik çizme, şason ve kaloşlarla ökçelerden kilo başına 15 kuruş istihlak vergisi alınacaktır.

Damga kanununun bazı maddelerine ufak zamlar yapılmaktadır.

Geçen sene serbest meslek erbabına yapılmış olan yüzde elli ve gayrisafi vergi verenlere yapılmış olan yüzde yirmi beş kazanç vergisi zammına bir misli daha ilave edilmektedir.

Beyannameye tabi olanların ruhsat tezkerelerine 20 lira zam yapılıyor.

Kahvenin kilosuna 25 kuruş, çaya 40 kuruş, çimentoya ton başına 200 kuruş zam yapılmaktadır.

142 Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan XXI.Yüzyıla* Türkiye Ekonomisi, Altın kitaplar, İst. 1999

Bundan başka gümrük tarifesinin B 129 ve C 132 de suni ipek pozisyonlarına bir miktar zam yapılmaktadır.

Nakliye ücretlerindeki kesirler vergi olarak vahide icra edilmektedir.

Mütedavil evrak ve senetlerde damga resmi binde ikiye iblağ edilmiştir.

11 kuruştan yukarı sigaralara birer kuruş, aşağı fiyatla olanlara 20 para, likör, rakı ve konyaklara şişelerine göre 4 veya 8 kuruş, şaraba litre başına 2 kuruş zam yapılmaktadır. Kibritlere kutu başına 20 şer para zam yapılıyor.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade edenlerden alınan müdafaa vergisine yüzde elli zam daha yapılıyor. Binalardan buhran vergisi kadar bir müdafaa vergisi alınacaktır. Gümrükte kullanılan müdafaa vergisi pulları bir misli arttırılmıştır. Mektuplara bir kuruş telgraflara elli kuruşa kadar beş, yüze kadar on, ikiyüz elliye kadar olanlara onbeş, daha fazla olanlardan yirmi kuruş müdafaa vergisi ilave ediliyor. Telefon aboneleri yüzde on artırılıyor. İhracaatta müdafaa vergisi de bir miktar arttırılmaktadır.[143] Şekerden alınan istihlak vergisine zam yapıldı. Ancak bu zam dolayısı ile şeker fiyatları hiçbir şekilde arttırılmayacak.

Bina tahrir komisyonları şehrimizde ve vilayetimiz kazalarında faaliyete başlamıştır. Tahrirde kira getiren evler dikkate alınıyor, vergilerinde geçen senelere göre bir artış olmaktadır.[144]

Talim maksadı ile askere alınan esnaf vatandaşlardan bazıları dükkânlarını boşaltmayarak askerden dönünceye kadar kilitleyip gitmektedirler. Bazı vergi daireleri bu gibi vatandaşlardan, dükkânları kapalı olduğu halde vergi istemektedirler. Maliye Vekilliği askerde kaldıkları süre içinde dükkânlarını bırakmayarak kapalı tutanlardan "dükkânlarının kapalı kaldığı müddet için vergi istenilmemesini kararlaştırmıştır (Türk Yolu; 15 Ekim 1941).

Marmara gazetesinin 2 Ocak 1942 günlü baskısında1 Ocak'tan itibaren geçerli olacak sigara, tütün ve içki satış fiyatları listesi verilmiştir. Gazete haberine göre; "Elinde gerek sigara gerek içki bulunanlar bu sabahtan itibaren yeni fiyatlar üzerinden satış yapabileceklerdir. Ayrıca inhisarlar satış depoları pazar olmasına rağmen bütün bayilere tütün ve sigara tevzi edeceklerdir. Diğer taraftan tuz ve kibrit fiyatlarına zam yapılamayacaktır".

1 Ocak 1942'den itibaren geçerli olacak sigara, tütün ve içki fiyatları listesi için sayfa 1053'e bakınız.

143 Türkyolu; 30 Mayıs 1941 s. 1-3
144 Türk Yolu; 23 Ağustos 1941

Sigaralar:	**(Kuruş)**
Sipahi lüks (tenekekutu)	80
Samsun lüks (teneke kutu)	71
Sipahi	75
Samsun Yaka	65
Çeşit	80
Boğaziçi	55
Yenice ince	45
Serklderyo	40
Bafra Maden	40
Gelincik	40
Enâlâ	40
Tiryaki kalın	40
Tiryaki ince	41
Birinci kalın	32
Birinci ince	30
Hanımeli	23
Üçüncü ince	22
ikiz	20
Halk kalın	20
Köylü kalın	15
Köylü ince	15
Doğu Mebus A	60
Mebus B	45
Mebus C	40
Subay	25
Asker	3

kuruşa satılacaktır.

Tütün Fiyatları:

En âlâ	30
Bafra	25
Tatlı sert fabrika	20
Tatlı sert atölye	20
Birinci Fabrika	20
Birinci Atölye	16
İkinci köylü	14

Purolar	**(Kuruş)**
Toros (tanesi)	17
Esmer (tanesi)	8

kuruştur.

İçki fiyatları

50 derecelik rakılar

100 santilitrelik	700
50 santilitrelik	350
25 santilitrelik	195
15 santilitrelik	120

kuruşa satılacaktır.

45 derecelik rakılar:

100 santilitrelik	500
50 santilitrelik	260
25 santilitrelik	135
15 santilitrelik	95

kuruşa satılacaktır.

43 derecelik rakılar:

100 santilitrelik	400
50 santilitrelik	210
25 santilitrelik	115
15 santilitrelik	70

kuruşa satılacaktır.

Votka:

100 santilitrelik	460
50 santilitrelik	250
25 santilitrelik	130

Kanyak

70 santilitrelik	400
35 santilitrelik	225
15 santilitrelik	110

kuruşa satılacaktır.

Vermut ve kınak, şarap

100 santilitrelil	340
70 santilitrelik	250
50 santilitrelik	200

Şişeli sofra şarapları	**(Kuruş)**
340 santilitrelik	330
200 santilitrelik	200
70 santilitrelik	90

Fıçılı sofra şarapları

litresi	70

Misket şarabı

200 santilitresi	260
70 santilitresi	120

Bira

şişeli	40 kuruş
fıçılı bira litresi	70 kuruş

Viski

? santilitrelik	1600

cin(yerli)

100 santilitresi	650 kuruş

Birinci sınıf likörler

100 santilitresi	700
50 santilitresi	350
25 santilitresi	200

kuruş üzerinden satılacaktır.

İkinci sınıf likörler

100 santilitresi	600
50 santilitresi	150

kuruşa satılacaktır.

Şişeli saf ispirto

litresi	230

kuruştur (Hastaneler için).

"Kazanç Vergisi Kanunu ile "tek vergi" sistemine gidiliyor, 12 Ağustos 1945 (Türk Yolu).

Varlık Vergisi

Milli Şef İnönü'nün "*Bütün milletin vicdanında doğru ve haklı bir tedbir telakki olunmuştur*" dediği Varlık Vergisi, hayli tartışılmış olmakla birlikte bir defaya mahsus alınan bu verginin devletin elini rahatlattığı muhakkaktı.

25 İkinci Teşrin 1942 (Türk Yolu); Şehrimizde Varlık Vergisi mükellefleri tesbitine başlanmıştır. Ticaret Odası'ndan Oda Reisi İhsan Akköseoğlu ile Hilmi Korucuoğlu, Belediye'den Muhiddin Eren ve Avukat Sedat Pek, teşekkül eden komisyona aza olarak seçilmişlerdir. Komisyon pazartesi günü Defterdarlık'ta toplanmış ve mükellefleri tesbite gayret etmiştir.

4305 Sayılı "Varlık Vergisi Kanunu" mucibince teşekkül eden komisyon tarafından kazanç erbabı ile bina sahipleri ve büyük çiftçiler namına tarh ve tahakkuk ettirilen Varlık Vergisi'ne ait defterler, Defterdarlık Varidat Müdürlüğü odası ile Varidat Kalemi kapuları arasındaki dıvara yapıştırılmıştır. Alakalıların gelip okumalarını ve verecekleri vergi miktarını öğrenmeleri ve bu vergileri onbeş gün zarfında Mal Sandığı'na yatırmaları" ilan edilmiştir.[145]

Varlık Vergisi'ni zamanında ödemeyen mükellefler "yol inşaatında" çalıştırılacaklardır. İzmit'te Kocaeli Vilayeti Varlık Vergisi listeleri 22 Birinci Kanun 1942 günü asıldı. Diğer vilayetlerin "Varlık Vergisi" listeleri de asılmışsa da bazı vilayetlerin noksanlarını tamamlaması için henüz listeleri asılamamıştır. Ankara ve İzmir bu meyandadır. Kendilerine Varlık Vergisi tarh edilen vatandaşlar bu vergiyi kanun müddeti zarfında ödemedikleri takdirde çalışdırılacakları mahaller: Diyarıbakır, Siirt, Elazığ, Ziğna, Deveburnu, Bitlis, Van Polo dağları yol ve geçitleri olarak tesbit edildiği öğrenilmiştir. 23 Birinci Kanun 1942 günlü Marmara Gazetesi'ne göre İzmit Varlık vergisi olarak 298.855 lira verecek. Mükellef adedi 189, mükelleflerin 128'i tüccar, 57'si çiftçi ve dördü bina sahibi.

Varlık Vergisi Mükellefleri (İzmit)

35.000 lira	Sadık Efe
27.500	Hamdi Turan ve Sadık Efe
25.000	Hasan Kozluca
19.500	Ömer Lütfü Bilen
12.000	Mahir Kışınbay
8.000	İslam Durak
7.500	Hasan Salman
7.000	İbrahim Hakkı Tuzcu
7 000	Abdürrahim Karaçetin
7 000	Selahattin Patır
7 000	Hamdi Özer oduncu
5 000	Şemsettin Uçsar, M.Ali Ermiş, Mustafa Ersoy, Salim Atamer,
4 500	Dr. Hasan Ömer Erim
4 000	Mustafa Başkal, Halim Karslı, Esad Demirsoy,
3 500	Ali Soydan ve oğlu Emin

145 Türk Yolu; 23 Birinci Kanun 1942

3 000	Hilmi Korucuoğlu, Salih Kesebir ve Niyazi, Mehmet ve Hilmi Ege, H. Kamil Akyılmaz, Recep Akyılmaz
2500	Faik Belgin, Yakup Karaçetin, Abdürrahim Özmen
2000	İzzet Başkal, M. Nuri Giral, İhsan Akköseoğlu, Burhan Güzey, Şemsettin Talay, Fuat Çelebi
1 500	Abdürrahim Kabu, Sünnü Danyal, Zihni Kaman, Saadettin Atığ
1 200	Cemal ve mahdumları
1000	Halk Bankası, Ferit Aral, Firuzan Sezer, Mehmet Özdayıoğlu, Raşit Gümbüz, Müfit Saner, Saadettin Dinçbaş, Ahmet Gül (nalbur), İbrahim Dinç, İzzet Orhon, Ali Ege ve Seyit Hasan Erdem, Ahmet Gül, Mehmet Aydın, Ali Dikmen, Mehmet ve Muzaffer Selvili, Hamdi Özer Oduncu, İhsan Sönmez, Bekir, Fuat ve Veysi, Hakkı Rıza Babili
750	Muhiddin Eren, Ali Ayvaz, İzzet Tunca, Adem Çile, Hasan Yüksel, Sabri Akçam, Hasan Basri Karacaova
700	Kamil Özdemir ve Mehmet varisleri, Ali Özeral, İbrahim İnanç, Süleyman Esen
600	Mehmet oğlu Murat, Saniye Sağıcı, Hüseyin Kumcu
500	Şerafettin Toptancı, A. Hamdi Uygun, İshak Uygun, İlyas Uygun, Ömer Özdemir, Rıdvan Özdayıoğlu, Nüzhet Günemeği, Mustafa Çeliker, Ferhat Toraman, Kerim Sakızlı, Yusuf Dinçkal, Hüsnü Ildır, İbrahim Barut, Hamdi Cihan ve Numan Baykal, Mahir Tuzcu, Ali Rıza Eren, Bekir Sadi ve Necat, Rıza Çavkaytar, Sarı Ali Balaban, Tarık Kaman, Mehmet ve İsmail Gürsoy, Faik ve Selahattin Erez, Burhan Özgerçin, Ali Ayta, Rauf Eksat, Mehmet Sağdıç, Muharrem Kozluca, Muharrem Yenice, Rıza Karagöz, Durmuş Bölükbaşı, Muhiddin Türker, Salim Akmercan, Şaban Uyar, Ahmet Yüksel, Ahmet Canova, Hilmi Ege, Aziz ve Ali Yılmaz, Ahmet Özdayıoğlu, İbrahim Bezci, Sırrı Tuncer, Vehbi Daneli, Muhiddin Göksel, İsmail ve Fikri, Faik Örnek, Mahmut Tezcan, Ali Konuk, M. Bahadır İz, Tevfik Tandoğan, Şahin Yılmaz, Arif Ertem, Ali Küçük, Hasan Gökyar, Mustafa Urgancı, Nizamettin Gökyar, Mehmet Usanmaz, Şaban oğlu Mustafa Koç, İlyas Zorlu, Remzi Mendel, Halim Tüzer.

Binalardan Varlık Vergisi Verecekler

5 000	Hasan Kozluca
2 000	Dr. Hasan Ömer Erim
600	Esat Demirsoy
500	Ömer Lütfü Bilen

Büyük Çiftçilerden Varlık Vergisi Ödeyecekler

3 000 lira	Sadık Efe
2000	Rauf Eksat
1000	Saadettin Atığ, Mehmet Özkaya, İbrahim Topçu
600	Hacı Mahmud oğlu Mustafa, Şevki oğlu Mehmet
500	Fuat Erson, İslam TugayMahmut Özgener, Fuat Çelebi, Mustafa Gebeş, Ali Soydan, Hasan Ömer Erim, Muharrem Ulu, Saadettin Eryılmaz, Ali Efe, Şevki Hoca, Ali oğlu Emin, Kara İbrahim, Çerkez Kel Sait, İbrahim Ayanoğlu, Veysi Çavuş, Topçu oğlu Halil, Pehlivan oğlu Mehmet, Koca AhmetRıza Bey, Nazif Horoz, Gemici oğlu Mehmet, Hüseyin Baş, Nafiz Kulhan, Nurettin Çetin, İsmail Zengin, Mehmet Çakır, Mehmet Karakoç, İbrahim Çiçek, Kemal Ayaz, Rifat Kaya, İsmail Tuna, Mustafa Nur Tekin, Demir Ali ve Kardeşler, Rafet Özbey, Değirmenci Tevfik, Kerim Hoca oğulları, Hasan-oğlu Ali, Mehmet oğlu Ali, Muhtar Recep, Tahsin Hoca, Ali dayının Ahmet, Rasim Pehlivan, Hacı oğlu Abdi, Laz Mahmud Çavuş, H. Mehmet, Rizeli Osman, Hazım, Yusuf İzzettin,

"Varlık Vergisi Mükelleflerine": Borcunun yüzde yirmisini ödeyenlere milli bankalar emlak, emtia, esham ve tahvilat üzerinden kredi açacaklar.

Belediye Tüccar Çatışmaları

6 Mayıs 1941 (Türk Yolu, s. 1-2) *Belediye Reisi ve arkadaşları hakkında meni muhakeme kararı verildi. Mevsukan öğrendiğimize göre üç sene evvel yapılan ihbar ve iftiralara binaen 1609 numrolu kanun hükümlerine tevfikan rüşvet almaktan suçlu olarak hakkında takibat yapılan Belediye Reisi Kemal Öz ile Kemal Öz'e yardım ettikleri ve bu suretle suça iştirakları dolayısı ile maznun olan Belediye Encümeni azaları Doktor Ziya Akız, Dava Vekili Azmi Saka, Muhasip Sabri Aksoy ve Fen Memuru Faik Yöngül, Kemal Öz'e rüşvet vermekten suçlu Eczacı Hasan Behçet, Kırtasiyeci Edip Kaya, Hacı Murtazaoğlu, Ahmet Aytuğlu, Dr. Hasan Ömer Erim ve ortağı Mehmet Selim Geze haklarında cereyan eden tahkikat neticesi olarak İstanbul Müddeiumumiliği'nin talebi ve İstanbul Birinci Sorgu Hakimliği'nin kararları ile meni muhakemeleri takarrur ettiği ve kararın tasdik edilerek kat'iyyet kesbeylediği öğrenilmiştir.*

Halkevi binası, Fevziye Camii'nin ayak ucunda deniz kenarında inşa edildi. Bu inşa, planlı bir kentleşmeye doğru ilk adımdı. Etrafı açılmalı, Demiryolu'ndan bakılınca deniz görülmeliydi. Fevziye camiini kuşatan vakıf dükkânların kimi satılmış kimi de kiraya veriliyordu. Bu açılma, sahibi vakıf ya da kişilere ait tüm ticarethanelerin yıkılması anlamına geliyordu.

Fevziye nam-ı diğer Mehmet Bey Camii'nin Demiryolu tarafında sıralı dükkânlar bulunuyordu. Orada Saadettin Yalım'ın Nazmi Oğuz ile ortak dükkânları, meşhur manifaturacı Zihni Kaman'ın, radyocu Selahattin Telser ve Faik Nüzhet Belgin'in dükkânları vardı. Bu dükkânların arasında dar bir kapıdan Fevziye Camii'ne giriliyordu. Bu dar kapı sırasındaki dükkânlar yıkılarak cami ortaya çıkacak, Demiryolu'ndan Cumhuriyetin sembol binası Halkevi'ne giden bir yol açılacaktı. Bu proje Belediye Başkanı Kemal Öz'ün kentin etkili ticaret erbabını yerinden etmesi anlamına geliyordu. Hatta Rıfat Yüce'nin Türk Yolu Gazetesi ve Matbaası'nın bulunduğu tütün deposu olarak kullanılmak üzere yapılmış

Orta Han; Fevziye Camii ve Halkevi etrafının boşaltılması operasyonu sırasında yıkıldı. Belediye Başkanına karşı kentten ilk karşı çıkmaların mayasında bu operasyon vardı.

Burada vakıf kiracısı ya da mal sahibi tüccarlar, Demiryolu'nun her iki tarafında da kendilerine ticarethane açabilecek yer buldular. Saadettin Yalım "Şark Pazarı"nın tuhafiye bölümünü kapattı, Hürriyet Caddesi'nde eski dükkânlarının tam karşısında "Tekel" sırasında kırtasiye dükkânını açtı.

Yıkımlarla Halkevi etrafı açıldı. Camiin haziresi de Bağçeşme'ye taşındı. Demiryolu'ndan Halkevi, cami ve deniz bütün güzelliği ile ortaya çıktı. Ama belediye iaşe temini, ekmek fiyatının ayarlanması, gaz temini, zaman zaman çıkan tifüs vakaları ile uğraşırken yıkıntıların yazın tozu, kışın çamur deryasına dönüşmesi konsere, sinemaya, konferansa ya da bir toplantıya Halkevi'ne giden zevatın parlak papuçlarına iyi gelmedi. Etraf uzun zaman beton ya da parke yol, çiçekli park haline dönüşemedi.

Yamaca dayalı yokuş yolların tamiri ve temizliği de ayrı zorluklar getiriyordu. Belediye tanzifat beygirleri ve işçileri, tahsisat azlığından kente yetmiyorlardı. Savaş yıllarında İkinci Kağıt, Selüloz ve Klor fabrikalarının açılması yeni iş imkânları yarattı. Fabrikalara Sapanca Gölü'nden su bağlanması sırasında şehir içinde Demiryolu boyunca açılan boru çukurlarının bağlantı yapıldıktan sonra hemen kapatılması istendi. Çünkü evvelce İzmit'e Paşasuyu isale edilirken, Demiryolu'nun Hürriyet Caddesi yaya kaldırımları açılmış ve fakat kapatılırken eskisi gibi tanzim edilmeden bırakılmıştır. Belediye Başkanı hakkında olumsuz düşünenler için iyi malzeme olan bu ihmalin izleri hala görülmekte idi (Türk Yolu; 28 Ağustos 1941).

İaşe teşkilatının belediyeye devri ile ilgili tesellüm muamelesine 28 Temmuz 1942 günü başlandı. Bundan sonra iaşe ve murakabe işleri belediye tarafından görülecektir. Belediye kadrosunda bu iş için hiç bir değişiklik yapılmayacaktır(Türk Yolu; 29 Temmuz 1942). Hükumetin bu kararı ile belediyelerin yükleri iyice ağırlaştı. CHP'nin İzmit'teki sözcüsü durumundaki Türk Yolu gazetesinde 15 Temmuz'da yer alan "Belediyelere yükletilen büyük yükler yüzünden asıl vazifelerini yapamıyorlar" başlıklı yazıda "Yeni dünya harbinin doğurduğu binbir iş arasında iaşe işi en önemlisidir. Bu mühim işin en ağır yükü de belediyelerimizin omuzlarına yüklenmiştir. Ekmek karnelerini şehir nüfusuna göre tesbit ve tevzi etmek başlı başına bir teşkilat ve kadro meselesi olduğu halde bu işin kadrosu ve teşkilatı kıt olan belediyelere verilmiş olması belediyelerin asıl vazifelerini ihmal ettirmeğe sebeb olmaktadır. Karnelerin tevzii, kayboluşu, belediye memur ve zabıtasını çok meşgul ettiği gibi gaz ve çivi tevzii işleri de buna birer engel teşkil ediyorlar. Bunlardan başka asker ailelerine yardım işi de belediyeleri fazla sıkmaktadır. Hemen mübalağa etmeden denebilir ki belediyelerimiz un tedarik etmekten, karne dağıtmaktan, çivi-gaz vermekten diğer birçok iaşe işleri ile meşgul olmaktan vakit ve sıra bulup ta şehrin ve şehirlinin işleri ile pek ilgilenemez olmuşlardır. Yolların tozuna, kaldırımın bozukluğuna, açık lağımların mevcudiyetine sinirlenen vatandaş biraz da bu iç vaziyetleri bilse iyi olur. Muhakkak olan bir şey var ki ya belediyelerin üzerinden bu ağır yükleri kaldırmalı yahut da teşkilatlarını genişletmeye izin vermeli. Bir-iki kâtip ve bir o kadar da zabıta memuru ile bir iş yapılırken diğeri yarım kalmaktadır" (Türk Yolu; 15Temmuz, 1942); denilerek belediyelerden beklentiler için mazeretler sıralanıyordu.

Çok geçmeden Hükumet tarafından belediyelerin imar ve inşa hareketleri durduruldu (Türk Yolu; 4 Ağustos 1942). Üç yıl sonraki 29 Temmuz 1945 tarihli Türkyolu gazetesinden "*dükkân darlığının devam ettiği*"anlaşılmaktadır. "Son istimlaklar münasebeti ile şehrimizde dükkân darlığı hayli sıkıntılı bir hal almıştır. Şehrin işlek yerlerinde dükkân bulmak mümkün olamıyor. Bu durum şehrimizin ekonomi hayatında arzu edilen gelişmeyi

temin edemiyor. Dükkân darlığını önlemek için düşünülen tedbirler arasında, Atatürk Anıtı'ndan Foto Fahri'ye kadar uzanan ve Tekeli Caddesi'nin bir kısmını işgal eden ve üzerinde Saat Kulesi bulunan taş duvarların oyularak bu kısımda dükkânlar yapılması" önerilmekte idi.

Ekmek karneleri ve un temini konularında da Belediye Reisi Kemal Öz takibata uğradı. Marmara Gazetesi'nde 21 Ekim 1942 günü "Belediye Reisi tarafından verilen hususi ekmek karneleri tahkikatı Adliye'de" başlığı ile verildi.

Saraçoğlu Hükumeti belediyelere memleketin her tarafından hububat satın alma yetkisi verdikten sonra İzmit Belediyesi de il dışından un temin etme yoluna gitti (Türk Yolu; 17 Eylül 1942).[146] 28 Birinci Teşrin 1942, Türk Yolu: "Belediye Reisi Kemal Öz, memleketin ekmeklik un ihtiyacını temin eden Konya'da Civelek Fabrikası'na lazım olan on teneke gazı göndermeğe emir verdiğinden bu hareketi ihbar edilmiş ve Milli Korunma Kanunu'na göre tevkif edilmiş ve Hakim Bayan Sakine'den ve C.M.U Muavini Bay Fevzi Balkıran'dan müteşekkil Hakim Heyeti huzurunda mevkufen sabahtan geceye kadar devam eden üç celse muhakeme neticesinde hadisenin ammeye hizmet ve şehre ekmek temini gayesini teshil ettiği cihetle Milli Korunma Kanunu'nun hükümleri ile alakalı ve suistimal fiili ile münasebettar görülmemiş olduğundan, Belediye Reisi Kemal Öz'ün beraatına karar verilmiştir. Bu adilane karar mahkeme salonu ile etrafta sokakları dolduran binlerce halk tarafından sürekli ve şiddetle alkışlanmış ve Cumhuriyet Adliyesi (Yaşa!) nidaları ile takdis edilmiştir.

Sonuç

İzmit ve çevresi coğrafi konumuna bağlı olarak ulaşım imkânları yanında meyvecilik, sebzecilik, zeytincilik, bağcılık, tütün, keten, çeltik, şeker pancarı, buğday ziraatı ile kozacılık, kereste, odun, odun kömürü gibi oldukça çeşitlilik gösteren üretime uygundur. Ancak genç nüfusun önemli bir bölümünün savaş nedeniyle silâhaltına alınması ve don, dolu, yağmur, sel gibi doğal afetler tarımsal üretimin düşmesine neden olmuştur.

Halkının çoğunluğu köylerde yaşayan Kocaeli ilinde İzmit merkez nüfusunun önemli bir kısmı bağ-bahçe sahibiydi. Kentte çiflik sahibi tüccar ve celep sayısı az değildi. Balıkçılık yapanlar da vardı. Tütün, zahire, demir, kereste, mahrukat toptancıları, nakliye tüccarları ve komisyoncuları yoğundu. Yerlilerin yanı sıra başka illerden gelip şube açan şirketler de vardı. Tahmil ve tahliye de önemli iş kolu idi.

Demiryolu ile İstanbul ve Ankara'ya, Denizyolu ile de Körfez kasabalarına, İstanbul ve diğer limanlara açılan İzmit'in karayolu bağlantıları yeterli değildi. Bu nedenle öncelikle İstanbul yolu yapımına girişildi. İzmit-İstanbul yol inşaatını Kocaeli Halk Bankası ile Sabanca Bayındırlık Şirketi birlikte gerçekleştirdi. Şirketin araç ve ameleleri ile askeri inşaat kolları ve köylü arabaları da bu yol çalışmalara katılmıştır. Savaş sırasında Vali Ziya Tekeli'nin gayretleri, Nafıa Vekâleti'nin yardımları ile Karamürsel, Yalova, Geyve, Karasu ve Kandıra yolları açılsa da benzin darlığından, lastik tekerlek bulunamadığından ve seyahat yasaklarından kullanılamadı.

Atatürk döneminde 1923 İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda hazırlanan Birinci Beş Yıllık Plan gereği, İzmit şehrinin batısında kıyı düzlüğüne kurulan SEKA, 1936 da işletmeye açılmış, açıldığı gün İkinci Kağıt, Selüloz ve Klor fabrikalarının da temelleri atılmıştı. İzmit Klor Alkali Fabrikası, İzmit Selüloz Fabrikaları ve İzmit'te Gazete ve Sigara Kağıdı Fabrikası'nın işletmeye açılması, 1944 yılını bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ne yazık ki ticaret, sanayiin önüne geçmiştir

146 Türk Yolu; 17 Eylül 1942

Şehirde gazoz, buz ve un fabrikaları, çevrede zeytin yağhaneleri, keten tohumu öğüten beziryağı değirmenleri ile mısır ve buğday üreten un değirmenleri hem İzmit'in hem de ordunun gereksinimleri için çalışmıştır.

Milli Şef döneminde Avrupa'da patlayan İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında İzmit'te Birinci Dünya Savaşı'nı ve Milli Mücadele'yi yaşamışlarla, göç ve mübadelenin zorlukları ile yoğrulmuş bir nesil ve çocukları vardı. Onlar savaş dışı kalmanın kıymetini bildiler, yokluğa ve pahalılığa, dayandılar. Sebzesine etiket koymadığı, mercimeğin kilosunu 20 kuruş pahalı sattığı, bir kaç kilo çivi yüzünden ya da, bir eşek yükü tütünü gizlice sattığı için yargılananlara şahit oldular.

İzmit ve çevresi ürettikleri ile kendine yeterli gibi görülse de ekmek bile bu dönemde en önemli mesele olmuştur. Fiyat artışları bir yana ekmek yapacak unun bulunamaması, karneye bağlanmasına ve kişi başına verilen ekmek gramajlarının düşmesine sebeb olmuş, simit, çörek, börek yapılıp satılması yasaklanmıştır. Gaz, tuz, çakmak, kibrit, çivi, basma, pazen, çay, kahve temini kolay olmamıştır. Savaş dönemi, küçük esnaf için sıkıntılı olsa da büyük tüccarların bir kısmı için fırsatlar sağlamıştır.

"Eski Vali Konağı"nda, 1997 yılından beri Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nin "Yaşayan Tarih Sohbetleri''ne katılanlar, yirmi yıla yakın süredir İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sıkıntılı yılları, "Ekmek, gaz ve patiskası karneye bağlanan, süratle artan fiyatlar karşısında çaresiz kalınan, çivinin-toplu iğnenin bile zor bulunduğu yokluk ve kıtlık yıllarındaki aile, esnaf ve mahalle dayanışmasını" vurgulayarak anlatırlardı.

Asker sayısı ile birlikte günlük ihtiyaçları artan ordu için: et, yağ, süt, yoğurt, sebze, meyve ile birlikte mutfak ve ısınma için odun, ekmek için un, atlara ot, saman, arpa, yulaf ve başka ürünler satın alınması gerekiyordu. Bunların yanısıra İnhisarlar İdaresi, fabrikalar, yatılı okullar, hastane, hapishane ihale yolu ile belirli mal ve hizmetler talep ediyorlardı. Satın alma komisyonları, istedikleri malları verdikleri fiyat ve miktarda bulamadıklarında; yeniden ihale ilanları veriyorlardı. Belediye'nin, askeriyenin, Üssü Bahri'nin ve Vilayet'insatın alma komisyonlarının harıl harıl çalıştığı, bir başka türlü ticaretin ana üssü İzmit olmuştu. Bu durumda askerin, devlet kurumlarının ve vatandaşların gereksinimlerini karşılayacak olanlar tüccarlardı.

Hükumetin çıkan kanunlara dayanarak fiyat belirlediği, el koyduğu, sadece kendisinin satın aldığı mallar da olurdu. Halk ucuza temin etsin diye Hükumet "Yerli Mallar Mağazası" açtı. Şeker, ekmek gibi bazı tüketim maddelerine iki ayrı fiyat uyguladı.

Varlık Vergisi ve diğer vergiler savaş döneminin finansı için uygulandı. Önemli ihtiyaç mallarının yokluğu veya kıtlığı; pahalılığa ve mal saklanmasına (stokçuluk) neden oldu. Savaş ortamında zengin olma hırsları kabaranlar görüldü, başaranlar zengin, başaramayanlar rezil oldular. Alıp başını giden pahalılık ile mücadele için çıkarılan Milli Korunma Kanunu, İhtikâr Kanunu çerçevesinde pek çok esnaf ve tüccar şikâyet edildi, mahkemeye verildi. Dükkân kapatma, para, hapis ve sürgünle cezalandırıldılar. Siyasi ya da başka türden düşmanlıklardan kaynaklanan şikâyetler ilgili makamları kimi zaman boş yere uğraştırmış ya da haksızlıklara neden olmuştur. Savaş sırasında başlayan toplumdaki ayrışma, savaş sonrasındaki çok partili siyasi hayatın ilk sinyalleri olmuştur.

EK I

Dönem Kronolojisi

1 Nisan 1939 ABD ile Ticaret Andlaşması, Ödeme döviz biçiminde olacak. Resmi Gazete: 4207, 4242.

12 Mayıs 1944 14.6 milyon TL karşılığında İzmit-Gölcük'te liman ve tersane inşaatına ilişkin bir Alman grubu ile sözleşme.

23 Ekim 1939 Anadolu Ajansı "İngiltere 60 milyon sterlinlik bir kredi verecek ve Türkiye'ninihracatının çoğunu kapatacaktır.

9 Kasım 1939 Romanya ile ticarete ilişkin andlaşma.

20 Kasım 1939 Menemencioğlu bir ticaret heyeti ile Londra'ya gitti.

14 Aralık 1939 Saracoğlu, "Bağımsız bir siyaset, dış ticaretin birçok ülkeye paylaştırılması ile mümkündür.

12 Ocak 1940 Türk Petrol Ofisi'nin kuruluşu

18 Ocak 1940 Milli Ekonominin korunmasına ilişkin 3780 sayılı "Milli Korunma Kanunu".

30 Ocak (31'e değin) Gümrük depolarında bulunan 5 milyon TL. değerinde malın Almanya'ya yapılacak aynı değerde ihracaata karşılık serbest bırakılmasına ilişkin Alman Büyük elçiliği ile nota teatisi (Resmi Gazete 4520.- Yeni sabah (Murat Sertoğlu): "Biz Almanya için ölmek istemiyoruz".

31 Ocak 1940 Saracoğlu basına, "Türkiye tarafsız değildir, sadece harp haricidir.

6 Temmuz 1940 Saydam, "Mahsulü arttırmak için" çağrıda bulundu (Resmi Gazete 4557).

21 Temmuz 1940 İsmet İnönü İzmit'te.

27 Ekim 1940 Jandarma Genel Komutanlığı'na atanan Korgeneral *Ali Rıza Artunkal*, 23 Kasım'da İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illeri Sıkıyönetim Komutanlığı'na atanmıştır.

28 Kasım 1940 500 kilogramdan fazla olan tahıl stoklarına Ticaret Vekâleti tarafından el konulmasına ilişkin kanun. Perakende satışlarda azami fiyatlar belirlendi(Resmi Gazete, 4678).

14 Aralık 1940 Bankalardaki İngiliz baknotlarının Merkez Bankası'na devrine ait kanun.

12 Şubat 1941 17 ilde tahıl stoklarına el koyulmasına ilişkin kanun (Resmi Gazete; 4734).

14 Şubat 1941 Ticaret Vekâleti bünyesinde bir İaşe Müsteşarlığı, bir Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi kurulması.

18 Şubat 1941 Tek tip ekmek hakkında Kanun.

% 15 oranında çavdar ve % 30 oranında arpa karıştırılacak (RG; 4740, 4837).

25 Nisan 1941 Mısır stoklarının bildirilmesine ilişkin Kanun(RG 4800).

4 Mayıs 1941 Ulus (Mevhibe İnönü): Askerlere yardım için kadınlara çağrı.

21 Mayıs 1941 "İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün kuruluşu" 4036 Sayılı Yasa.

26 Mayıs 1941 İhracat ve ithalatta "takas" hükümlerinin özetlenmesine ilişkin Kanun(RG 4391, 4822).

6 Haziran 1941 Yeni hasada kadar ekmeklerde %30 arpa, %20 oranında çavdar karışımının uygulanması.

29 Haziran 1941 Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu"nun çağrısı "Ziyankarlık" her zaman günah kabul edilirdi. Bu gün ihanete eşittir".

2 Temmuz 1941 Çiftçi Mallarının Korunması'na ilişkin 4081 Sayılı Yasa.

15 Temmuz 1941 Gazetelerin sayfa adedinin 26 Temmuzdan itibaren 4 sayfa ile sınırlandırılması (2.2.1940; RG 4869).

5 Ağustos 1941 Saf beyaz ekmeğin imaline yeniden izin verilmesine ilişkin kanun(RG 4886).

8 Ağustos 1941 Savaş sırasında Attırma Eksiltme ve İhale Kanunu ile Muhasebei Umumiye Kanunu muamelelerinin basitleştirilmesine ilişkin 4097 sayılı Yasa.

9 Ekim 1941 Türk-Alman Mal Mübadelesi ve Tediye Anlaşması (yürürlüğe giriş tarihi 9.10 1941-31.03.1943 arasında yürürlükte kalacak; Almanya'nın savaş malzemesi, Türkiye'nin bakır ve krom satması da andlaşmaya dahil; 96 Milyon TL.; Resmi Gazete Bölüm II, 375).

10 Aralık 1941 Buğday fiyatının 13,5 kuruşa yükseltilmesine ilişkin kanun (ekimi teşvik amacı ile)

12 Aralık 1941 F. Ağralı 12. Yerli Malları Haftasını açtı.

19 Aralık 1941 *Milli Korunma Kanunu'nun sertleştirilmesine ilişkin* 4156 Sayılı Yasa(halk ihtiyacı ve ülke savunması için gerekli her şeye el koyma hakkı, İhtikârcılar ve stokçular için 10 000 Tl. ve 1 yıl hapse kadar cezalar;

24 Aralık 1941 *Hububat Koruma Vergisi'nin kaldırılmasına ilişkin* 4159 Sayılı Yasa (Ekmek Fiyatını ucuzlatmak amacı ile; 30.05.1934).

1 Ocak 1942 1941 de 792 ihtikâr olayı.

13 Ocak 1942 Ekmek karnesi uygulamasına geçilmesine ilişkin Kanun.

20 Ocak 1942 Resmi Gazete: Şeker stoklarına ilişkin Kanun.

21 Ocak 1942 Askerlik hizmetinin üç yıl olacağına ilişkin 4173 Sayılı Yasa (Üniv. öğrencileri için 2 yıl).

30 Ocak 1942 18.I.1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'nda değişikliğe ilişkin 4180 Sayılı Yasa. (İhtikârcılara on yıla kadar hapis ve 10 000 TL ye kadar para cezası; Yürür. giriş t. 3.2.1942).

Ökmen: "Ekmek karnesi sayesinde her gün 75 000 kilo ekmek tasarruf ediliyor".

Refik Saydam "Altın ticaretine karşı çıkıyor: "Vaziyet 1914-1918 dekinden faklı".

Pasta yapımını ve ticaretini yasaklanmasına ilişkin kanun.

5 Şubat 1942 Refik Saydam Ank. Radyosu'nda: "Stokçuluk bir ruh hastalığıdır. Fedakarlığa ihtiyacımız var. Harb iktisadi dengeyi bozdu. %20'den fazla tahıl teslimatında pirim ödenecek" (Ayın Tarihi 8 Şubat).

2 Şubat 1942 Askerlerin beslenmesine ilişkin 4187 Sayılı Yasa

(Aralık-Nisan'da esas olarak sığır, Mayıs-Kasım'da koyun eti).

26 Şubat 1942 8 İhtikâr Mahkemesi'nin göreve başlamasına ilişkin Kanun (9.12.1941; bunlardan üç tanesi 20.03 de faaliyete geçtiler.)

28 Şubat 1942 Ekmek miktarı günde 300 grama düşürüldü. 103.718 radyo alıcısı var.

2 Mart 1942 Ekmeğe %25 oranında mısır ununun karıştırılmasına ilişkin kanun.

20 Mart 1942 Yunanistan'la ticarete ilişkin andlaşmanın süresi doldu.

6 Mayıs 1942 Ekmek miktarı iki günde bir yüzelli grama indirildi. (2 Haziran'a kadar).

16 Mayıs 1942 Mahrukat Ofisi'ne ilişkin kanun.

20 Mayıs 1942 Kahve ve çay tekeli hakkında 4223 Sayılı Yasa (yürürlüğe giriş tarihi: 7.10.1942).

30 Mayıs 1942 Hitler, bir Türk Ekonomi Heyetini kabul etti ve 100 milyon Reich Mark'lık bir kredi için söz verdi. 3.5.1941 tarihinde Macaristan ile ticarete ilişkin andlaşma ile ilgili nota teatisi (4315 sayılı Yasa).

3 Haziran 1942 Ekmek miktarı günde 300 grama çıkarıldı.

8 Haziran 1942 Alkol tekeline ilişkin 4280 Sayılı Yasa (Şarap üretiminin serbest bırakılması. 22.3.1926).

8 Temmuz 1942 Başvekil Refik Saydam İstanbul'da öldü(9 Temmuz 1942, Türk Yolu).

9 Temmuz 1942 Şükrü Saracoğlu Başvekil oldu (10 Temmuz 1942, Türk Yolu).

15 Temmuz 1942 Buğday taban fiyatının yükseltilmesine ve teslimat zorunluluğunun gevşetilmesine (%25-50) ilişkin Kanun.

23 Temmuz 1942 Tahıla "El Konulması" Kararlarının Kaldırılmasına ve Fiyat Denetiminin Belediyelere devrine ilişkin Kanun.

24 Temmuz 1942 İaşe ve Dağıtma Ofislerinin Tasfiyesi'ne ilişkin Kanun.

01 Ağustos 1942 İaşe Müsteşarlığı'nın kaldırılması ve pasta imalatının serbest bırakılmasına ilişkin kanun.

05 Ağustos 1942 Saraçoğlu BMM'de: "İngiltere ile olan ittifak Muahedemiz her iki tarafın lehine olarak vazife görmekte devam edecektir. ..Türkiye ile Almanya arasındaki anlayış ve dostluğu yeniden tevsik eden Türk-Alman Anlaşmasında görüyorum. Tuttuğumuz bu yolda fiyatlar ...Kara pazar fiyatlarının dununda kalacaktır... buğday tedariki için bilhassa Amerika'ya müracaat ettik... Biz Türküz, Türkçüyüz daima Türkçü kalacağız.

12 Ağustos 1942 Benzin Vergisi'nin % 50 oranında azaltılmasına ilişkin Kanun.

20 Ekim 1942 Resmi Gazete: %25 ile %50 sini teslim ettikten sonra elde kalan tahılın serbetçe satışı.

1 Kasım 1942 İsmet İnönü, 6. BMM'nin 4. oturumunu açtı: "Şuursuz bir ticaret havası haklı sebebleri çok aşan bir pahalılık belası bu gün vatanımızı ısdırap içinde bulunduruyor... Üç beş kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikar olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. (Resmi Gazete 5246, Oriente Moderno 507).

6 Kasım 1942 Turkısche Post: 1939'a oranla et ve ekmek dört kat, şeker ise yirmi kat pahalılandı.

11 Kasım 1942 Varlık Vergisi'ne ilişkin 4305 Sayılı Yasa. (Vergi yükümlülerinin adları açıklanacak.

15 Kasım 1942 Ekmek fiyatı 27 Kuruş olacak. memurlar için ise 17 kuruş olarak saptandı.

16 Kasım 1942 Malların ticaretle geçinmeyen kişlerce stok edilme yasağının yürürlüğe giriş tarihi: 15.12'ye değin bu tür mallar tasfiye edilmek zorunda.

19 Kasım 1942 Ulus: Beslenme, giyecek ve yakacak için Harp Ekonomisi Bürosu.

12 Aralık 1942 Saraçoğlu 13.Tasarruf Haftasını açtı. "Temel vazifemiz her manası ile Türk olan dip diri bir Türkiye yaratmaktır (Ayın Tarihi 29).

6 Ocak 1943 Resmi Gazete: Ucuzlatılmış ekmeğin dağıtımına ilişkin Kararname.

11 Ocak 1943 Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Hakkında 4355 SayılıYasa.

14 Ocak 1943 İaşe Teşkilatı kurulmasına ilişkin 4372 Sayılı Yasa. (14.2., 27.11.41, 3.4.42 tarihli Kanun).

9 Mart 1943 Yeni Saraçoğlu Hükumeti.

4 Haziran 1943 Toprak Mahsulleri vergisi'ne ilişkin 4429 Sayılı Yasa.

17 Eylül 1943 Varlık Vergisi'ni ödemekten aciz olanlar için affa ilişkin 4501 Sayılı Yasa.

24 Ocak 1944 DDY ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nün birleştirilmesine ilişkin 4517 Sayılı Yasa (7.6.1939).

29 Şubat 1944 Köln. Zeitung: 1943'de çay gereksiniminin %8'ini Rize çayı karşılıyordu.(1921'den beri deneyler yapılıyor) ve genellikle Almanya'dan olmak üzere 13 000 saban ile 1 100 tohum ekme makinası hizmete girdi.

3 Mart 1944 The Times: "Türkiye şimdi karar vermelidir, aksi halde savaştan sonra yalnız kalır.

4 Mart 1944 İhtikâra karşı mücadeleye ilişkin kararname (Resmi Gazete 15.3., yürürlüğe giriş tarihi 15.4.).

6 Mart 1944 Peyami Safa, Tasvir-i Efkar'da: "Biz İngiltere'nin rızası ile Almanya'nın da dostuyuz. Kimse bize bir dostun sırtına hançer saplama alçaklığını teklif edemez. Kime karşı savaşa gireceğiz?.. Bizim hiç bir emperyalist amacımız yok ve (hava saldırısına karşı) sığınaklarımız da yok".

7 Mart 1944 Saraçoğlu: "Altın stokumuz 102 milyon TL.'den (1942) 170'e (1943),

döviz mevcudumuz 50'den 79 milyon TL.'sına,

tedavüldeki paramız 734'den 860 milyon TL.'sına,

toptan eşya fiyatları endeksi 100'den (1938) 596'ya yükseldi".

11 Mart 1944 İzmit'te Klor Fabrikası faaliyete başladı.

15 Mart 1944 Varlık Vergisi'nin tasfiyesine ilişkin. 4530 sayılı yasa (316 milyon TL. gelir sağladı, geri kalan 110 milyon TL.'lik borcun alınmasından vazgeçildi).

23 Mayıs 1944 Hikmet Bayur: "% 500'lük pahalılanmanın sebebi sadece dış ticaretin felce uğraması değil ayrıca dizginsiz vurgunculuktur".

2 Haziran 1944 Tahıl Mahsulü'ne el Konulmamasına ilişkin karar.

26 Haziran 1944 Türkiye Zirai Donatım Kurumu hakkında 4606 Sayılı Yasa (3780 Sayılı Yasanın yerine).

24 Temmuz 1944 Sirmen, İzmit'te Selüloz Gazete ve Sigara Kağıdı Fabrikası'nı açtı(Türkyolu, 25 Temmuz 944)

31 Temmuz 1944 Hamburg. Fremdenblatt: " Türkiye Sovyetlerin nihai hedefleri konusunda hiç hayal kurmuyor. Trakya'da dokuz, Batı anadolu'da ise 23 yeni hava alanı kuruldu. 1.2 milyon kişi silah altındadır, 12 tümen Trakya'dadır. Türkische Post: 21 Türk firması İngiliz (21) kara listesinde yer alıyor.

2 Ağustos 1944 Türkiye Almanlarla siyasi ve iktisadi münasebetlerini kesti(Türkyolu 3 Ağustos).

8 Eylül 1944 İzmit'te Klor Fabrikası açıldı (18.12.1944'te faaliyete başladı.

28 Ekim 1944 Saraçoğlu Ankara Radyosu'nda "silahlanma masrafları bütçemizi altüst etti. 1942'de tahıl ambarları bomboştu. Kömür üretiminin gerilemesi fabrikaları durma tehdidi ile karşı karşıya bırakmıştı. Bu gün 750 bin ton tahıl stokumuz var. Umarım savaş yakında adalet getiren bir zaferle sonuçlanır ve biz hem maddi hem de manevi olarak yaşarız.

12 Aralık 1944 Saraçoğlu 15. Tasarruf Haftası'nı açtı: "kağıt para tedavülü 209 (1939)'dan 970 milyon (1944)TL.'ye yükseldi". The Times: "İngiliz ve Amerikan ithalatının mümkün kılınması için Türk Fiyatlarının indirilmesi gerekir.

23 Şubat 1945 Türkiye, Japonya ve Almanya'ya savaş açtı. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'de kurucu üye olabilmesi

için bu gerekli idi (Basın 24.I.1945).

14-18 Mayıs; Meclis'te "Toprak Kanunu" tasarısı konuşmaları yapıldı. Hükumet tasarısını inceleyen Adnan Menderes, tasarıyı eleştiren bir konuşma yaptı ve Başbakan Saraçoğlu ile çatıştı. A.T., 138, Mayıs, 28-50; Toker, Tek Parti...78-84.

21 Mayıs 1945 Meclis'te Bütçe konuşmaları yapıldı. Burada CHP'liler Hükumet siyasetini eleştirdi. Cem Eroğul "Tenkitler her şeyden önce şu noktalarda toplanıyordu: Bütçe açığı dolayısı ile artan devlet borçları ölçüsüz emisyon hayat pahalılığı, dar gelirlilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizlik ve adaletsizliği" diye yazdı (Eroğul, DP, 9).

29 Mayıs 1945 Yedi CHP'li bütçe aleyhinde oy verdi. Celâl Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve recep Peker (Cum. 30.5.1945). Bunların ilk dördü DP'nin kurucuları idi.

31 Mayıs 1945 Muhalefetin Bütçe Konuşmalarındaki eleştirisi olarak hükumet ticarette daha liberal bir siyaset gütmeye başladı. Bu amaçla Ticaret Bakanı Celal Sait Siren'in yerine Raif Karadeniz getirildi.

7 Haziran 1945 Bayar, Koraltan, Köprülü ve Menderes "Dörtlü Takrir" diye adlandırılan bir muhtırayı CHP Meclis grubuna verdi (Bkz., 12.6.1945).

11 Haziran 1945 "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" Meclis'te kabul edildi. Bu konuda Necmettin Sadak, "...bu kanun memleketin sosyal temelini teşkil eden köylü hayatı üzerinde öyle derin tesirler yapacak, bu yüzden milli bünyemizde zamanla öyle değişiklikler doğuracak kudrettedir ki ..." diyordu (Sadak, Akşam 13.6 1945). Bu kanun hiç uygulanamadığından umulan sonuçları da doğurmadı. Aksine CHP'nin içindeki muhalefetin kuvvetlenmesine yol açtı. "Dörtlü Takrir'in verilmesinin Toprak Kanunu görüşmeleri ile aynı zamanda olması bir rastlantı değildir" (Bkz., 7.6.1945).

11 Temmuz 1945 (Türkyolu); Bütün ormanlar devlete geçti. Orman Kanunu'na ek kanun, Millet Meclisi'nin evvelki günkü içtimaında kabul edildi.

7 Eylül 1945 Başbakan Saracoğlu; fakat sulh yerine oturmadı.

21 Eylül 1945 Menderes ve Köprülü CHP'den çıkarıldı(Türk Yolu; 23 Eylül 1943).

26 Eylül 1945 İzmit Lisesi açıldı (Türk Yolu; 27 Eylül 1945).

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Yapıldı (Türkyolu; 23 Ekim 1945).

22 Kasım 1945 *Ordu'da terhis.* İkinci ve üçüncü defa silah altına alınmış olan yedek subayların 1339 doğumlularının tamamının terhisine karar verildi(Türkyolu; 22 Kasım 1945, s.1-2).

7 Ocak 1946 Demokrat Parti kuruldu ve Genel Başkanlığa Celal Bayar seçildi.

23 Ocak 1946 Toprak Mahsulleri Vergisi kaldırıldı.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Marmara gazetesi;1939, 1942

Türkyolu;1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946

Kitaplar

Akdağ; Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi I (1243-1453)*, Cem Yayınevi, **İst.**1977.

Akdağ; Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi İçtimai Tarihi*, II cild, TTK. 1971. Ankara.

Ahmet Lütfi Efendi; *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, (12 cild), ilk 8 cild Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları 4(7-6-8), İst.1999, VII/84.

Ahmad; Feroz ve Ahmad; Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi(1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, I. Basım, Ankara, Temmuz 1976.

Bostan; İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* TTK, Ank.1992.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, 2 cild, Hazırlayan M.Ali Beyhan, TTK, 2003 Ankara,

Cuinet; Vital, *La Turquie d'Asie*, IV cild, Paris, 1894.

Denker; Necati Cemal, Sanayi ve Tahsisler Şubesi Emekli Müdürü, İstanbul Ticaret Odası, 1*00. Yıl*, s.299

Eremya Çelebi Kömürciyan; İstanbul Tarihi, *XVII. Asırda İstanbul*, Eren Yayıncılık, II.baskı, İst.1988.

Erol; Hüseyin-Ulugün; Yavuz, İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi, İzmit Rotary Kulübü, 2013.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 10 cild.

Faroqhı; Suraıya, *Osmanlı da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst. 1993.

Galitekin; Ahmet Nezih, İzmit Mehmet Bey Nam-ı Diğer Fevziye Cami-i, Saraybahçe Belediyesi Kültür Yayınları, No.3, İst. Temmuz 2007.

Grelot; Josephus, İstanbul Seyahatnamesi, Pera Yay., Çeviren Maide Selen, İst. 1998

Gülenaz; Nursel, *Batılılaşma Dönemi İstanbulu'nda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no: 2010-86, İst. 2011.

Güran; Tevfik, *Osmanlı Devletinin ilk İstatistik Yıllığı*, 1897, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi:5, Ankara 1997.

İzmit Analitik Etütleri, İller Bankası/1970, s.200.Jaeschke; Gotthard, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, **Çeviren** Gülayşe Koçak, Türkçe I. Basım, TTK, 1990

Karal; Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, TTK.4. baskı, 1988, Ankara.

Kazgan; Gülten, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar, I. Basım, İstanbul, 1999

Koçak; Cemil, Cemil Koçak; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi(1938-1945)*, 2 cild, İletişim Yayınları, 6. baskı, 2013, İstanbul

Kütükoğlu; Mübahat, *Balta Limanı'na Giden Yol*, *Osmanlı İngiliz Münasebetleri 1580-1850*, TTK, Ank.

Mantran; Robert, *XVII. Yüzyılın II. Yarısında İstanbul*, II cild, TTK, Ankara, 1990

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972.

Peyssonell; Charles de, *1745 Yılında İzmit ve İznik'e yapılmış bir Gezinin Öyküsü*, Çeviren F.Yavuz Ulugün, KYÖD, Tarih Yayınları, İzmit, 2005.

Mühimme Defteri; BOA.VI/1445, 1453.

Sudi; Süleyman, Defteri Muktesid, Yayına hazırlaya; Prof.Dr. Mehmet Ali Ünal, 1996, İsparta.

Şemsettin Sami; "İzmid Maddesi" *Kamus'ul Alam*, .

Texier; Charles, *Küçük Asya*, Çeviren Ali Suad, Latin Harflerine aktaran K.Y.Kopraman, 3 cild, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı, Ank. 2002.

Toprak; Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat*, 1908-1918, Yurt Yayınları 2, Ankara, 1982.

Ubicini; *Türkiye 1850*, No. 64, 2 cild, Tercüman, 1001 Temel Eser, Çeviren Cemal Karaağaçlı.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'ne Medhal*, TTK, Ankara 1970.Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, TTK, Ankara, 1994.

Ulugün; F. Yavuz *Kocaeli & Vicinity in Journeys Bithynia*, İzmit Rotary Club Yayını, İzmit, 2010, s.70.

Uyguner; Muzaffer-Tuner; Hilmi, *Tecim Maliye Sayışmanlık ve Güvence Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1972

Ürekli, Fatma; *1894 İstanbul Depremi*, İstanbul Araştırmaları 5, İBB.Yayınları, 1998).Ünver; Süheyl, İzmit dosyası (basılmamış), Süleymaniye Kütüp.

Yazıcı; Merzuka, İzmit'te Çocukluğum, İkinci Dünya Savaşı Yılları, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları, Kocaeli, Nisan 2004.

Yüce; Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türkyolu Matbaası, İzmit, 1945.

Makaleler

Abdülbaki Fevzi, "Yurdumuzda Gördüklerim, 2 Temmuz 1328" *Türk Yurdu (mecmua)*, yıl 1, sayı 24, 4 Teşrinievvel 1328/17 Ekim 1912).

Abdülkadir Erdoğan; "Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:II. Ank, 1942.

Akman; Mehmet, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı 1, 1. Tertip Düstûr'un Tarihî Fihrist ve Dizini, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 3, 2007 (Bahar), 67-224.

Alkan; Mehmet Ö. "Kocaeli Livası Namına, İzmir İktisat Kogresi'ne Tevdii Edilen Rapor" *Gündüz Ökçün'e Armağan*, Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. Ankara, 1992, 398-399.

Boratav; Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi*, *1908-1985*, Gerçek Yayınevi, yeni dizi:1, Şubat 1983.

Bostan; İdris, İslam Ansikl. "İzmit Maddesi".

Kütükoğlu; Mübahat, "Osm.Buharlı gemi İşletmeleri", Çağını Yakalayan *Osmanlı*, IRCICA, 1995.

Darkot; Besim, İsl. Anskl. "İzmit maddesi", 5. cild II.Kısım.

Denker; *Sanayi ve Tahsisler Şubesi Emekli Müdürü*, İstanbul Ticaret Odası, 100. Yıl, s.299

Erdoğan; Abdülkadir, "Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri", Vakıflar *Umum Müdürlüğü Neşriyatı*, Sayı II.1942, Ankara, s.236-237.

Ergin; Ferudun, "Türkiye'de Harb Maliyesi", İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt:4, Sayı:2(İkinci Kanun 1943), s.148-170.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, İstanbul, c.1-2.

Güran; Tevfik; "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü", 1793-1839, İktisat Fakültesi Mecmuası, Ellinci Yıl Armağanı, cild 44, Sayı 1-4, 1986, s.246-275

İnal; Nail, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nden Haberler (Bülten)*, Eylül-Ekim, sayı 29-20, s.3-4, 1999.

İller Bankası; *İzmit Analitik Etütleri*, İller Bankası/1970.

Polatel; Oğuz, "Osmanlı Dönemi İzmit'in Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Sempozyumu Bildirileri*, Cild II, s.891-923, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s.911.

Pakalın; M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğ*ü, İstanbul, 1993

Sesim Dergisi, "İzmit'i İzmit Yapan Adam Kemal Öz" Yıl: 1, cild: 2, sayı: 13, 5 Mart, 1969, sayfa: 12-14).

Şemseddin Sami; *Kamus ül A'lam II*, İzmid maddesi, İst.1306-1316.

Tecer; Meral, Prof. Dr. "Atatürk Döneminde Örgütlenme", *Amme İdaresi Der.* c. 39, 4.12. 2006, s.75-116.

Ünal; Müzeyyen, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezi'nden Haberler (Bülten)*, Eylül-Ekim, sayı 29-20, s.8, 1999.

Ünver; Süheyl, İzmit dosyası. 1304 H./1886 senesine ait Hacı Abdullah Mekki Bey'in emlakı.

EK II

ANNUAIRE ORIENTAL COMMERCE, RAPHAEL C.CERVATI,1891'e göre

1891 de İzmit Çarşısındaki Ticaret Erbabı

***Ahşap Yapı**

Antippas (S.). - Arsenyan (yeghia).-Gazarossyan (Canik).- Halil Aga.- Şakir (Saleh). - Şapyan (Kricor)

***Avukatlar**

İsmail Hakkı Efendi., Nazaretyan(Mihran).

***Ayakkabıcı, Ayakkabı tamircisi**

Apostoli.-Elyalti(A.).-Moruk(Ohannes).- Onanyan(Bogos).- Oruçyan(Aleksan).- Pepeoglo Y.

***Bakkal**

Abrahamyan(Ohannes).- Bibiyon (Agop). - Nikolaides (N.).-Ohanesyan, Papazyan et C

- Sarkisyan (Mel.). - Sarkisyan (Oh.).- Moralı (Edhem).

***Bakırcı**

Kalaycıyan (Agop).- Hayrabetyan (Mig.).- Horozyan (Kric.). - Bogosyan (Bogos).

***Berber**

Dobrasyan(Patrik).- Köroğlu(Oh.).- Küfeciyan (A.).-Malhasyan(A.).– Yanni

***Çilingir**

Krikoryan (Baldasar)- Minelyan (Art.). - Osganyan (Agop).

***Demir Tüccarı**

Miyanyan (Oh.).- Ovaguimyan (Sarkis)

***Demirci**

Kandralian (Stefan).- Lutyan(Minas).- Mustafa Aga

***Doktorlar**

Bahçebanyan(Ach.).- Cerrahyan(K.).- Hacı Ali Efendi, Askeri cerrah.- Haçador Efendi, (asker). - Köse (Jean). Papazyan(Onnik), cerrah. - Souzza.

***Dökümcü**

Engurlu (Stefan).

***Döviz Bürosu**

Gdavciyan (Krikor).- Kasbarian (Gar.)- Kasbarian (Melkon). -Mosgofian(Mig).

- Mumcuyan(Melcon.).- Mosgofyan(Mig.).

***Ebe kadın**

Katerine, diplomalı. - Oruçyan (Elbes), diplomalı.

***Fırıncı**

Karatepeli (Jean), - Karavasili (N.).- Konstantinidi(A.). - Israel. - Tavlaris (F.).

***Fotoğrafçı**

Mavian(Mardiros).

***Hamam**

Eski Hamam (işletmeci), Kristo. Hasan Paşa.

- Orta Hamam (işletmeci), Agop.

- Paşa Hamamı (sahibi) Mehmet Efendi.

- Yalı Hamamı (sahibi) Münir Bey .

- Yeni Cuma (işletmecisi) Costi.

- Yeni Hamam (sahibi) Mehmet Ağa.

***Hububat Tüccarları**

Antippas(S.). -Beyazian(Melkon). - Konstantinides((Tanaş).

Papazyan(İskender) - Lousso (D.). - Patrikyos Freres.

***Hazır giyim**

Boyacıyan (Agop). - Gazarosyan (Kev.).

***İpekçi**

Helvacıyan (Oh.),

***ispirtolu içki**

Abrahamyan(Melcon). - Boduryan (Yuvan).

***İthalat ve İhracaat Tüccarı**

Bibian (Agop). - Boduroğlu (Avraam J.),

Constantinidis (Ath.), 1884 ten beri.

Garabetyan Mihanoğlu (Ohan.), ithalatçı

Maraşyan (Gar.). Komisyoncu ithalat ihracaat,1864 ten beri.

Roudis (Jean L.), İthalat ihracaat.

Turabyan(Civan), Komisyoncu, ithalat ihracaat

***Kahve ve Gazino**

Angheli(Asie Mineure).- Aslanian(Ar.).

Mandella(Auguste) (Royal). - Maltizian (Khatcheres), vis-a-vis la gare

***Kasaplar**

Osman Efendi - Mustafa Bey. - Tabakian(Ohannes). - Tarikian(Agop)

Vasiliades (Anas.). - Yazdjian (Ohan.) - Iscouli(Anasiase et Alexis) Freres

***Komisyoncu**

Kazazyan (Agop). - Akian(Onnik), Ankara Cad. - Antippas (Sp.).

Boyacıoğlu (Össep).- Marasyan(Gar.) - Patrikyos Freres

***Kumaş Boyacısı**

Gavrilides (Alekko).

***Manifatura**

Bagdasaryan (Kirkor der.). - Gazarosyan(T.). - Kocabıyıkyan (Alex.).

Osganian (Artin).- Osganian (Kasbar). - Simonides (Const.).

Sokyasyan (S.).- Tavukcuoğlu(Yasef).- Yakovides (Teofilos).

***Matbaa**

Mavyan (Mardiros)

***Marangoz**

Karamanlı(Elia). - Derderyan (Karnik). - Eremyan (Eram.). - Kasbaryan (Kirkor).

***Mimar**

Azarian(Bedros).

***Kömürcü(odun kömürü)**

Ali Ağa.- Aslanbeyli (Ov.)—Mehmet. - Kösezade Mehmet, - Zakaryan (Agop).

***Otelci**

Atanasyan (Mih.), Hamidiye Bulvarı. - Katinko, Gümrük Caddesi.

Rachid Efendi, Hamidiye Bulvarı.

***Kırtasiyeci**

Azaryan Biraderler

***Eczacı**

Bulutyan (Onnik). - Eftimiades(Gregoire).- Terziyan(Agopos), Hamidiye Bulvarı.

***Kürkçü**

Gabriel. - Minas.

***Restoran, kafe ve gazino**

Guecherian (Stephan).- Hacı Stanos, Kuyubaşı Caddesi

***Saatçi**

Abdurrahman Aga.- Beyazyan (Armenak). - Kabasakal (R.).

***Şekerci**

Kazezyan (Artaki).- Kaynadyan (Elie) -pastacı-

Kalçaduryan Biraderler. - Osman Efendi.

***Saraç**

Bahçecikli (Ohan.).- Kurdyan (Abraham).

***Terzi**

Aramyan (Agop).- Bahçecikli (Ard.). - Der Agopyan (H.).

Ebeyan(Gar.) - Markaryan (Kirkor). - Stavri. - Zissi(Yorghi).

***Mahalli Terzi**

Boyacıyan (Ag.).- Kemençeciyan(G.). - Hamparzumyan (Ohannes).

***Tenekeci**

Aharonyan (Hatchik). - Patokyan(Minas). - Natan et Haim

***Un Değirmeni**

Patrikyos Biraderler (Buharlı değirmen ve 10 fırın sahibi).

***Uncu**

Akyan(Onnik); Ankara Caddesi.

- Antippas (Sp.).- Boyacıoğlu (Oussep). - Marasyan (Gar.).

- Patrikyos Biraderler. - Turabyan (Civan), Adalar Caddesi.

***Yağcı**

Vasiliades (Stavro) et C .

***Yapı malzemeleri**

Dakeyan (S.).- Malakyan (A.). - Mikael.

1940-1941 Yılında İzmit Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı İzmit merkezindeki Ticaret erbabı

AKTAR

Şükrü Ökdem(Eröktem); Demiryolu'nda

AKTARIYE, KITAP VE KIRTASIYE

Cevdet Moralı; Demiryolu'nda.

İzzet Orhon:

Kağıt,Aktariye ve züccaciye; İstiklal Caddesi'nde

AŞÇI

Ali Ulutan; Demiryolu'nda

Adem Güler; Gümrük Caddesi'nde

Hamit Şar; Orta Çeşme'de

Kazım **Şar**; Kemaliye Caddesi'nde.

Bahri Tezelli; Kemaliye Caddesi'nde

BAKKAL VE MÜSKiRATÇI

Cemal(turgay): İstiklal Caddesi

BAKKAL

Raşit Gürbüz: Kemaliye Caddesi'nde

Fahri (leblebici): Kemaliye Caddesi

Nedim Tekercioğlu: Kemaliye Caddesi

İbrahim Asım Kapraçoğlu: Kemaliye Cad.

Rahmi Kan: Kemaliye Cad.

Burhan Güzey: Kapanönü

İhsan Akköse(Hazımoğlu): Kapanönü

Ferit Aral:	Kapanönü
Raif Danyal:	Kapanönü
Nuri Ergöz:	Kapanönü
Saadettin Dinçbaş:	Çarşıbaşı
Abdurrahman Özen?:	İstiklal Cad.
Yakup Karaçetin:	İstiklal Caddesinde
Rıza Karagöz:	İstiklal Caddesi
Ali Keskin:	İstiklal Caddesi
Mustafa Çavuş:	İstiklal Caddesi
Harun Caymaz:	İstiklal Caddesi
Yusuf Dinçkal:	İstiklal caddesi
İzzet Erkin:	İstiklal Cad.
Abdurrahman (Öter):	İstiklal Cad.
Tevfik Seven:	İstiklal Cad.
Osman Atılgan:	İstiklal Cad.
Nazif Baysal:	İst. Cad.
Cemal Akın:	İstiklal Cad.
Nazif Şen;	İstiklal Caddesi'nde
Mustafa Sakızlı:	Yalı Hamam Sokağı
Mustafa Vardar:	Yalı Hamam Cad.
Necip Duran:	Yalı Hamamı Caddesi
Şükrü Güven	Yalı Hamamı Caddesi
Ahmet Tartar:	Yalı Hamam Cad.
Asım Kora:	Buğday Meydanı
Ali Rıza Hoşçaoğlu:	Buğday Meydanı
Osman Saka:	Gümrük Cad.
Ali Kır:	Kozluk
Sait Yıldırım:	Kozluk
Mehmet Atan:	Kozluk
Mahmut Ataklı:	Akçacamii
Ahmet Özgündel:	Akçacamii'nde
Kadir Sezer;	Akçacamii
Ahmet Özçelik:	Paç
İsmail Uslu:	Paç
Cevdet Baştufan:	Paç
İrfan Özben:	Paç
Ahmet Cemal Sezgenç:	Paç
Mahmut Sezgenç:	Paç
Selahattin Batır:	Paç
Şevki Sevgenç:	Paç
Hasan Tahsin Ersoy:	Yukarıpazar
Celalettin Kuzu:	Yukarıpazar
Salih Öztekin:	Orhan'da
İsmail Kutlu:	İstanbul Caddesi
Mustafa Karasu:	İkizli'de
Hayri	Kışla Caddesi
Sadık Sipahi:	Taşçılarda

BAKKALIYE VE ZAHIRE TÜCCARI

Mahir Kışınbay:	Demiryolu'nda
Abdürrahim Karaçetin:	Demiryolu'nda
M.Beslen Kışınbay:	Paç'da
Nayman	İzmit
Asım Eyüpoğlu:	İstiklal Caddesi
Yakup Güner:	İstiklal Cad.

BALIKÇI

Salih Girgin;	Balık pazarı'nda.
Tevfik Tandoğan	
(kabzımal ve balıkçı);	Balık pazarı'nda

BASMA VE SERGICI

Rüştü Oktay:	Demiryolu

BELEDİYE DELLALI

Faik Dellal;	Demiryolu'nda

BELEDİYE GAZİNOSU

Salahattin Ekiz;	Gümrük Caddesi'nde

BERBER

Kamil Özgüven;	Kemaliye Caddesi'nde
Cavit Öztürk;	Demiryolu'nda
Mehmet Şenyürek	
(berber ve kolonyacı);	Demiryolu'nda.
Halil Gök;	Demiryolu'nda.
Osman Zeki Erşen,	Demiryolu'nda
Maksut Şensoy,	Demiryolu'nda
Kadir Erkman;	Demiryolu'nda
Recep Savaşan;	Demiryolu'nda
Ahmet Sarıbay ve	
Şeriki Hasan Onaran;	Demiryolu'nda
Cemal Filiz	
(Berber ve otomobilci);	Demiryolu'nda,
Hüseyin Avni Karaca:	Demiryolu'nda
Beytullah Karalum;	Demiryolu'nda

BETONCU

Ömer Mermer;	Orta Çeşme'de.

BİSİKLET TAMİRCİSİ

Seyfi Onat;	Kozluk'ta

BOYACI

Kazım Dinç;	Balık Pazarı'nda
Kamil Albayrak,	İstiklal Caddesi'nde.

BÖREKÇİ

Ahmet Gül;	Kemaliye Caddesi'nde

BUZ VE OKSİJEN FABRİKASI

Veysel Akbaş;	Buğday Meydanı'nde

CAMCI

Ömer Bilgin;	Kapanönü'nde

CELEP

Salih Kahyaoğlu;	İzmit Yalı Hamam'da

Süleyman Süzer; Yalı Hamam Caddesi'nde
Davut; Yalı Hamam Sokağı'nda
Ali Demiroğlu; Demiryolu'nda
Sait Kocauz; Balık Pazarı'nda

ÇORAPÇI

Baha İz; Orta Çeşme

DEĞİRMEN TAŞI

Salih Taşçıoğlu; İstiklal Caddesi'nde

DEMİR İMALATHANESİ

Şahin Yılmaz; İstiklal Caddesi'nde

ECZACI

Hasan Behçet Diker; Demiryolu'nda
Ziya Heper: Demiryolu'nda
Yusuf İzzettin Bilgisu: Demiryolu'nda

ELEKTRİKÇİ

Sabahattin Öztan: Demiryolu'nda
Hasan Tahsin Akçar;
(Yukarıpazar İmamı); Kemaliye Caddesi'nde elektrik malzeme Satım Evi.

EKMEKÇI

Hakkı Karakuzu; Kemaliye Caddesi'nde
İhsan Uluğ; Kemaliye Caddesi'nde
Mehmet Aydın; Yukarı Pazar'da
Halit Pişirici; Paç'ta

DEMİRCİ

Arif(Oktar); İstiklal Caddesi'nde.

FOTOĞRAFÇI

Salih Zeki Çetik; Demiryolu'nda
Mustafa Gencay; Demiryolu'nda
Fahri Seyrek; Demiryolu'nda

GAZ VE BENZİNCİ

Firuzan Sezer: Demiryolu'nda

HAMAMCI

Bekir ve
Sadettin Özemek; Yalı Hamamı Caddesi'nde
Mahmut Cereme: Orta Hamam
Hasan Paşa Hamamı: Küçük Hamam(Akça cami civarında).

HAN

Hacı Yahya Binek,; İstiklal Caddesi'nde
Muhiddin Şengül; Buğday Meydanı'nda
Mehmet Eğinli; Hancı, İzmit Akçacamii'nde.
Mehmet Ali Güneri: Akçacamii'nda.
Berk: Paç'da.

HAZIR ELBİSECİ

Mehmet Kaçmaz: Demiryolu'nda
Abdürrahim Kabo: Orta Çeşme
Osman Temiz: Orta Çeşme
İhsan Akman: Orta Çeşme'de

Şaban Uyar: Orta Çeşme'de
Mustafa Uygun: Orta Çeşme'de
Akif Atar: Orta Çeşme'de

HELVACI

Selahattin Batır; Kemaliye Caddesi'nde
İslam Durak: Kemaliye Caddesi'nde
Hamit; Kemaliye Caddesi'nde
Sait Başoğlu: Demiryolu'nda
Aziz Şensönmez; İstiklal Caddesi'nde

İNŞAAT İŞLERİ

Abdullah Tibet; Buğday Meydanı'nda

KASAP

Ahmet ve
Mustafa Bayraktar; Kapanönü'nde
Osman: Kapanönü'nde
Ali Uyan; Kapanönü'nde
Sabahattin Yatağan; Kapanönü'nde
İsmail Sınal
(kasap ve yumurtacı) Kapanönü'nda
Osman Salimoğlu; Kemaliye Caddesi'nde
Vahit Yurdanur; Kemaliye Caddesi'nde
İhsan Girişen; İstiklal Caddesi'nde
Rıza Yıldırım: İstiklal Caddesi'nde
Adalı; Kapanönü'nde

KOLTUKÇU

Hasan Uzber; Kapanönü'nde

KÖMÜRCÜ VE ZAHİRECİ

Nazif Horozoğlu; Paç'ta

KÖMÜR TÜCCARI

Mustafa Dinçer; Demiryolu'nda

KABZIMAL

Mehmet Namık; Kapanönü'nde

KAHVE

Hakkı Tokalı; Demiryolu'nda
Hasan Bayram; Demiryolu'nda
Ramazan(aganın kahvesi); Kemaliye Caddesi'nde.
Veli Çavuş; Demiryolu'nda
Ömer Kural (Marmara K.); Kemaliye Caddesi'nde.
Galip Tunçay; Kapanönü'nde
Tevfik Özyurt; İstiklal Caddesi'nde,
Ali; İstiklal Caddesi'nde
Ahmet Görgülü; İstiklal Caddesi'nde
Hakkı Taner: Taşçılar'da

KURUKAHVECI

Ahmet Kobak; Demiryolu'nda
Eşref; Kemaliye Caddesi'nde

KAVAF

Hakkı Mehmet Gür; Orta Çeşme'de
Nihat ve Sedat
Tüysüz Oğulları, Demiryolu'nda.
Nüzhet Günemeği; Orta Çeşme'de

KEBABÇI

İbrahim Karan; Kapanönü'nde

KERESTE VE DEMİR TÜCCARI

Esat Demirsoy; Buğday Meydanı'nda
Sabri Akçam; Buğday Meydanı'nda

KERESTECİ

Hasan Ali Paşaoğlu; Buğday Meydanı'nda
Vehbi ve oğlu Öneş; Buğday Meydanı'nda

KIRAATHANE

Mehmet İskeçe;
Turan Kıraathanesi; Demiryolu'nda

KİTAP VE KIRTASİYE

Saadettin Yalım, Demiryolu'nda.
Nizamettin Gökyar; Demiryolu'nda
Edip Kaya
(kırtasiye ve züccaciye); Demiryolu'nda

KOMİSYONCU

Şemsettin Talay: Adalar Çarşısı'nda

KÖFTECİ

Halit Ilgaz; Balık Pazarı'nda

KUNDURACI

Faik Erez; Orta Çeşme'de
İbrahim Berk; Orta Çeşme'de
Ali Ergüz; Orta Çeşme'de
Arif Aysen; Orta Çeşme'de.
Mehmet Olur; Orta Çeşme'de.
Cemal ve Mahdumları
Kösele ve ayakkabı; Orta Çeşme'de.
Ziya Hoş; İstiklal Caddesi'nde

KUYUMCU

Şaban Ok (Kuyumcu,tamirci); Kapanönü'nde
Orhan Saka: Kapanönü'nde.

KÜTÜKÇÜ

Mustafa Ustaoğlu; Demiryolu'nda

LEBLEBICI:

Yunus Karagöz: Taşçılar

LOKANTACI

Faik Kurtuluş; Demiryolu'nda
İbrahim Yılmazcan; Demiryolu'nda

MARANGOZ VE MOBİLYACI

Enver Özkan: Buğday Meydanı'nda

MARANGOZ

Zekeriya Kan; İstiklal Caddesi'nda

Osman Rahmi Oktar;	Orta çeşme'de
Esat Kalfa(Dülkar);	Demiryolu'nda
Hasan Kalfa	
(gezgin inşaat kalfası);	Demiryolu'nda

MARANGOZ VE ÇIKRIKÇI

Rıza Çıkrıkçı;	İzmit Taşçılar'da

MANIFATURA

Tuzcu Kardeşler Şirketi:	
Manifaturacı Ali Tahir	
ve İbrahim Hakkı,	
İzzet Tunca:	Orta Çeşme
Salih Atam ve	
Mehmet Rükçü:	Orta Çeşme
Ömer Lütfü Bilen:	Orta Çeşme
İbrahim İnanç:	Orta Çeşme
Osman Bayraktar:	Orta Çeşme'de(Bir Bak Ticarethanesi)
Süleyman Esen:	Orta Çeşme
İbrahim Abdullahoğlu:	Orta Çeşme
Ahmet Uygur:	Orta Çeşme
Hüseyin Sabri:	Orta Çeşme
Ali Rıza Güneysu:	Orta Çeşme
Kamil Bağdat:	Orta Çeşme
Yusuf Cebe:	Orta Çeşme
Rıdvan Özdayıoğlu:	Orta Çeşme
Zihni Kaman:	Demiryolu
Faik Nüzhet Belgin:	Demiryolu
Mehmet Dayıoğlu:	İstiklal Cad.
Ömer Hurşitoğlu:	İstiklal Cad.
İsmail Özdayıoğlu:	İstiklal Cad.
İshak ve İlyas Uygun:	İstiklal Cad.
İbrahim(Ucuz Pazarı):	İstiklal Cad.
Hasan Zekeriya Göçmez:	İstiklal Cad.

MATBAA GAZETE

Ahmet Basın;	
Ahmet Fevzi Matbaası,	İzmit Hükumet Bahçesi'nde
Mehmet Yüce ve Şeriki:	
Türk Yolu Basımevi,	Orta Han'da.
Dr. H. Ömer Erim	
Marmara Matbaası.	Kemal Paşa Mahallesi'nde
Rıfat Yüce	
Türk yolu Gazetesi,	Adalar Çarşısı, Orta han'da.
Diş Dr. Melahat	
Marmara Gazetesi,	İzmit Kemal Paşa Mahallesi, Polis Dairesi Sokağı'nda.

MOBİLYA MAĞAZASI

Mustafa Başkal;	Kemaliye Caddesi'nde

MÜREKKEP FABRİKASI

Seniha Maçka

(Neş'e) Mürekkeb Fabrikası: Buğday Meydanı'nda

MÜSKiRATÇI

Hüsnü; Kemaliye Caddesi'nde.

Ziya Fehmi; Paç'da.

Cavit Öztürk: Demiryolu'nda

MÜTEAHHİD VE TÜCCAR

Sadettin Eşref

MÜTEAHHİD VE KASAP

Sadık Efe ve Şeriki

Hamit Turan; Yalı Hamam Caddesi'nde

MÜTEAHHİD

Mustafa Özsoy; Buğday Meydanı'nda

Mehmet Ali Ertuğ: Adalar Çarşısı'nda

Saadettin Keskin : Adalar Çarşısı'nda

Mustafa Çeliker; Yalı Hamam Caddesi'nde

Hüseyin Kumcu: Kum müteahhidi, Yalı Hamam Caddesi.

Hasan Salman: İzmit Buğday Meydanı'nda

Hasan Eloğlu: Yol Müteahhidi, Buğday Meydanı'nda

MÜMESSİL

Adem Çile: Ayvalık Yağ Fabrikası İzmit Mümessili, Demiryolu'nda

NAKLİYECİ

ANTALYA ANBARI:

ESKİŞEHİR ANBARI: Mehmet Selim Güz ve Ortakları; Gümrük Caddesi'nde.

Osman Salmankurt: Nakliyeci, Yeni İzmit Anbarı, Gümrük Caddesi'nde.

İshak Çelebi: Kereste ve nakliyat komisyoncusu

NALBUR ve CAMCI

Hacı Mehmet

ve oğlu M.Hilmi Ege, Demiryolu'nda.

Mevlut; İstiklal Caddesi'nde.

NALBUR VE URGANCI

Sadettin(Umurdağ); İstiklal Caddesi'nde

NALBUR

Kamil Özdemir; Demiryolu Caddesi'nde.

Ömer Mahdumları; Demiryolu'nda

Hüseyin Avni; İzmit İstiklal Caddesi'nde

İsmail Hakkı Ege; İstiklal Caddesi'nde

NAKIŞ İŞLENME İŞİ

Hasan Donar: Kozluk'ta

ODUN VE KÖMÜR TÜCCARI

Hamdi Özer: İzmit Buğday Meydanı'nda

Salih Yarımcalı; Buğday Meydanı'nda

Halil Köseoğlu: Buğday Meydanı'nda

ODUNCU

Remzi; Balık Pazarı civarında

OTEL

Tahir Ekman; İstasyon Oteli, Demiryolu'nda.

Hacı Selim Ürgün; Yeşil İzmit özlü[oteli; Demiryolu'nda

Nuri Baskın :	Şems Oteli(Otel ve Kahve), Demiryolu'da.
Hasan Genç;	Anadolu Otelive Kahve, Demiryolu'nda
Mehmet;	Cumhuriyet Oteli, Demiryolu'nda
Hüseyin Hor;	Safa Oteli, Demiryolu'nda
Hasan Yüksel;	Merkez Oteli ve Kahve, Demiryolu'nda.
Halit;	Kandıra Oteli(Otel, kahve ve han), İstiklal Caddesi'nde.
Ali Yiğit;	Adapazar Hendek Oteli, İzmit İstiklal Caddesi'nde.
Ahmet;	İstasyon Oteli, Gümrük Caddesi'nde.
Hüseyin Biçer:	Sakarya Oteli, İstiklal Caddesi'nde.

OTOMOBİLCİ(taksici)

Hamdi;	Demiryolu'nda
Feyzi;	Demiryolu'nda
Ömer Hamzaoğlu;	Demiryolu'nda
Melek Akman:	Demiryolu'nda

PASTACI

Vehbi Taneli(Yavuz Pas.);	Demiryolu'nda

PİYANGO BAYİİ

Hayri Yorgu;	Demiryolu'nda

PUL TÜTÜN MÜSKİRAT BAYİİ

Adil Girgin;	Demiryolu'nda

SAATÇİ

Hilmi Pirol,	Kapanönünde
Mehmet Tevfik Özgen;	Kapanönün'de.
Ahmet Öçal;	Kapanönü'nde
Tahir Hüner;	Kapanönü'nde

SAATÇİ VE ELEKTRİKÇİ

İbrahim Barut;	Demiryolu'nda

SANDIKÇI

Hüseyin Toy

SARAÇ

Recep (Damarlı)	İstiklal Caddesi'nde

SEMERCİ

Lütfü Ört;	İstiklal Caddesi'nde

SEMER TAMİRCİSİ

Şükrü Çakar:	Buğday Meydanı'nda

SEBZECİ

Cemal Sağıcı(S. ve tuğlacı);	Kapanönünde.
İzzet Şirin:	Kapanönü'nde
İsmail Şirin:	Kapanönü'nde
Recep Özdönmez;	Kapanönü'nde
Halil Engin:	Kapanönü'nde
Palabıyık:	Kapanönü'nde

SEYYAR BOYACI

Fehmi;	Demiryolu'nda

SİMİTÇİ

Mehmet Ürgüp;	Balık Pazarı'nda

SİRKECİ

Ahmet Sezgin:	Akçacami yanında
Selahattin Sezgin:	Adalar Çarşısı'nda
SİNEMACI	
Nazmi Oğuz;	Demiryolu'nda
SÜTÇÜ YOĞURTÇU	
Rıdvan Faik Örnek;	Balık Pazarı'nda
SÜTÇÜ	
Ahmet Değer;	Demiryolu'nda
Mümin Gökyar;	Demiryolu'nda
ŞEKERCİ VE HELVACI	
Zihni;	İstiklal Caddesi'nde
İbrahim Çınar;	Kapanönü'nde.
Zihni ve Hasan İz;	İstiklal Caddesi'nde
ŞEKERCI	
Sıdıka;	İstiklal Caddesi'nde
ŞERBETÇİ	
Vehbi Dallı;	Kemaliye Caddesi'nde
TAHMİL VE TAHLİYE MÜTEAHHİDİ	
B. Yakup;	Demiryolu'nda
TATLICI	
Mustafa Yılmaz(Ali oğlu);	Kemaliye Caddesi'nde
TAVUKÇU	
Osman Emek;	Paç'ta
TENEKECİ	
Süleyman;	İstiklal Caddesi'nde
TERZI	
Cemal Toraman:	Gümrük Caddesi
Müfit Saner:	Demiryolu'nda
Tarık Kaman:	Demiryolu'nda
Mustafa Saygun:	Demiryolu'nda
Asaf Saner:	Demiryolu'nda
Osman Gezer (Dikiş	
Makinacı:	Demiryolu'nda
Temiz iş	
Terzilik Şirketi:	Demiryolu'nda
TÜTÜN TÜCCARI	
Marmara Limited Şirketi;	Kocaeli Halk Bankası binasında.
Halid Ulusoy,	Orta Çeşme'de.
Ömer Lütfü Bület:	Orta Çeşme'de
Mehmet Nuri Eksper:	Orta Cami altında
Tahir Kavala:	Adalar Çarşısında, Orta han.
Kamil Akyılmaz;	Buğday Meydanında
İbrahim Erdil,	Buğday Meydanı'nda.
Şükrü Kavala:	Buğday Meydanı'nda
Zühtü;	Buğday Meydanında
Hacı Hasan Kozluca:	Demiryolu'nda

Recep Göken:
(Tütün tecimevi), Demiryolu'nda.
İbrahim Ertüren: Demiryolu'nda
Arif Bahar: Demiryolu'nda

TÜTÜN KOMISYONCUSU

Hasan Recep Kozluca: Demiryolu'nda.
İsmail Şener; Buğday Meydanında

TÜTÜN BAYİİ,

Recep; Demiryolu'nda
Feyzullah Göksel; Tütün bayii, İzmit Demiryolu'nda.
Refik Meralı: Sigara ve tütün bayii, Kemaliye Caddesi'nde
Halim Tüzer: Sigara ve tütün bayii; Demiryolu'nda.

TUHAFIYE

Ticaret Pazarı: Demiryolu
Hamdi Cihan ve
Ortağı: Demiryolu'nda
Memduh Saner; Demiryolu'nda
İsmail Pekaydın;
Rasım pazarı, Demiryolu'nda

TUZCU

Hüseyin Dinli: Kemaliye Cad.

UN TÜCCARI

Bahaeddin Kefeli ve
Rasim Görgün: Buğday Meydanı'nda

YEMENİCİ

Ali Özoral; Orta Çeşme'de
Hüseyin Düzgün; Kapanönünde.

YEMİŞÇİ VE KÖMÜRCÜ

Mustafa Gülter: Kemaliye Caddesi'nde

YEMİŞÇİ

Mehmet Çavuş; Kemaliye Caddesi'nde
Şükrü (Er): Kemaliye Caddesi'nde
Celal Eren; İstiklal Caddesi'nde
Hasan Gökyar; İstiklal Caddesi'nde.
Behlül Caymaz; İstiklal Caddesi'nde
Şerif Tırpan; Orta çeşme
Muharrem Tür; Kozluk
Ali Değer; Demiryolu

YOĞURTÇU

Necip Durul; Gümrük Caddesi'nde.

YORGANCI

Ahmet Tutluöte; İstiklal Caddesi'nde
Mustafa Bilen; İstiklal Caddesi'nde

YULARCI

İbrahim Oğultürk; Demiryolu'nda

YUMURTACI

İhsan Sönmez; Paç

ZAHIRECI

Hasan Aklan:	Paç
Hasan Yüksel:	Paç
M. Salih Kesebir;	İzmit
Hüseyin Ardalı;	İzmit
Ali Soydan(Cemaloğlu);	İzmit
Recep Akyılmaz:	İzmit
Ömer Dankadarmalı:	Balıkpazarı
MehmetAli Özbedüm:	Adalar Çarşısı
Ömer Özden:	Adalar Çarşısı
Rafet:	Buğday Meydanı
Muhiddin Eren:	İstiklal Cad.
İzzet Deler:	Orta Çeşme

ZAHIRECI VE MÜTEAHHIT

Muhiddin Eren:	İstiklal Caddesinde
Hüseyin Polat:	Fethiye Caddesi

ZAHIRE VE UNCU

Hüseyin Kumral:	Buğday Meydanı
Hüseyin Oral:	Buğday Meydanı
Hilmi Korucuoğlu:	Buğday Meydanı
Mehmet Servili:	Fethiye Caddesinde.

ZAHIRE VE KERESTECI

Hazım Hiçyılmaz:	Gümrük Cad.

Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Arşivi (Agah Alp Albümleri, no:617, tarih: 28.06.1944, İzmit'in kurtuluş bayramı Atatürk abidesi önünde kutlanırken. soldan sağa Belediye Reisi Kemal Öz, Kağıt Fab. Müdürü Adnan Berkay, Üssü Bahri ve Marmara Mevki Müstahkem Komutanı Oramiral Mehmet Ali Ülgen, Kocaeli Valisi Ziya Tekeli, Kolordu Kumandanı Orgeneral Mahmut Berköz, Vali Muavini Agah Alp, Defterdar Mustafa Erdem, (X) CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi Abidin Aral, (XX) Halkevi Reisi Eczacı Yusuf Bilgisu.

Saadettin Yalım ve Demiryolu'nda Fevziye Camii önündeki Şark Pazarı adlı tuhafiye, kırtasiye, kitap vesaire dükkanı 1936. Fevziye cami çevresi açılırken bu dükkan da yıkıldı.

Fotoğrafın arkasında "İzmit Şark Pazarı, Saadettin" kaşeli ve 1936 tarihi atılmış fotoğrafta İzmit ticaret hayatının yoğunlaştığı caddelerden (eski Hanlarbaşı) İstiklal Caddesi.

İzmit Ticaret Sanayi Odası

Moralı Kavafiye dükkanı

Manifaturacılar Birliği Reisi Zihni Kaman

Manifaturacı Zihni Kaman'ın dükkanı 27-05-1943

1940'lara ait bu Fahri Seyrek fotoğrafında denizden İzmit'e bakış. Saat Kulesi, Kasrıhümayun ve önde taşımacılıkta kullanılan çektiriler.

Şehrimiz Buz Fabrikasına

Hükümet tarafından el kondu

Neşredilen bir koordinasyon kararı ile şehrimizdeki Veysel Akbaşa ait Buz oksijen Fabrikası makinelerine Hükümetçe el konmuştur.

01.06.1941, Türk Yolu

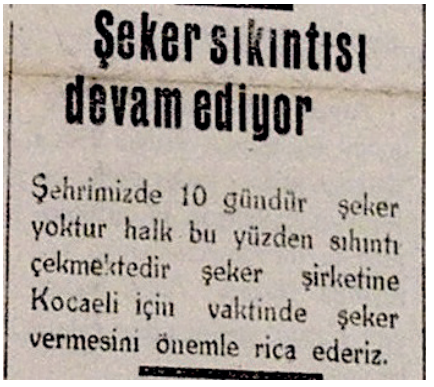
Şeker sıkıntısı devam ediyor

Şehrimizde 10 gündür şeker yoktur halk bu yüzden sıhıntı çekmektedir şeker şirketine Kocaeli için vaktinde şeker vermesini önemle rica ederiz.

10 Ekim 1942. Türk Yolu.

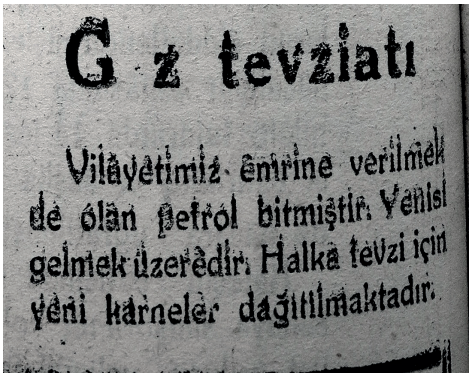
G z tevziatı

Vilâyetimiz emrine verilmek de olan petrol bitmiştir. Yenisi gelmek üzeredir. Halka tevzi için yeni karneler dağıtılmaktadır.

13 Ağustos 1942, Türk Yolu.

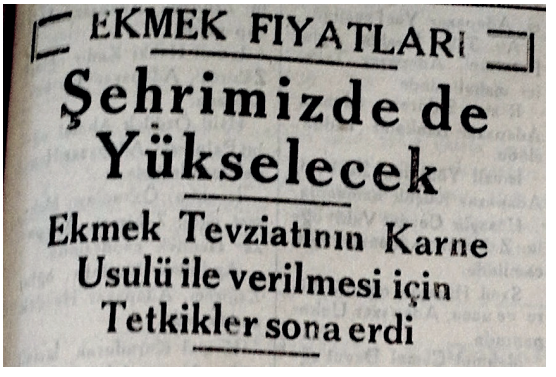
EKMEK FIYATLARI

Şehrimizde de Yükselecek

Ekmek Tevziatının Karne Usulü ile verilmesi için Tetkikler sona erdi

18 İlk Kanun1941, Türk Yolu.

sayfa 4

LORENZ

Alman Radyoları
Herkese elverişli olmasına rağmen
ŞIK — SAĞLAM
ve teminatlı olup şayanı tavsiyedir
Demir Yolunda:
Faik Nüzhet Belgin

MAĞAZASINDA ZENGİN ÇEŞİTEERİ TEŞHİR EDİLİR
Bu Firmanın İzmitte başka hiç bir Acantasi yoktur.

Türkiye Umum Mümessilliği:
İstanbul Sıdattin Sönmez ve Şeriki

1940-42 Türk Yolu

İZMİT - ADA KANDIRA

Sür'at Nakliyat Anbarı

KEMAL SELÇUK VE Şerikleri

20.05.1943, Türk Yolu

SAATCİ

İbrahim Nazif Barut

Zenith, Omega, Hislon, Arlon ve her nevi saatler bulunur.

ELEKTİRİK MALZEMESİ SATILIR.

Demir yolu No: 179
İZMİT

21.08.1943. Türk Yolu

Türk Adâletinin Heybetli Bir Tecellisi

VURGUNCU SALİM

4 Sene Kiğiye Sürülecek

1000 Lira Para Cezası verecek

Ve Dükkânındaki Evindeki Manifatura Eşyası Müsadere Edilecek

12.07.969, Türk Yolu

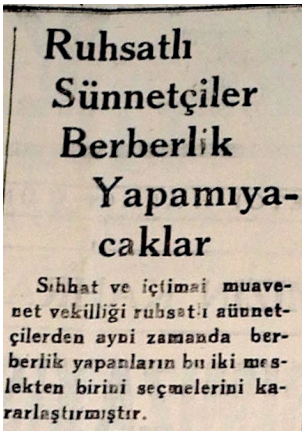
Ruhsatlı Sünnetçiler Berberlik Yapamıyacaklar

Sıhhat ve içtimai muavenet vekilliği ruhsatlı sünnetçilerden aynı zamanda berberlik yapanların bu iki meslekten birini seçmelerini kararlaştırmıştır.

30.11.1941, Türk Yolu

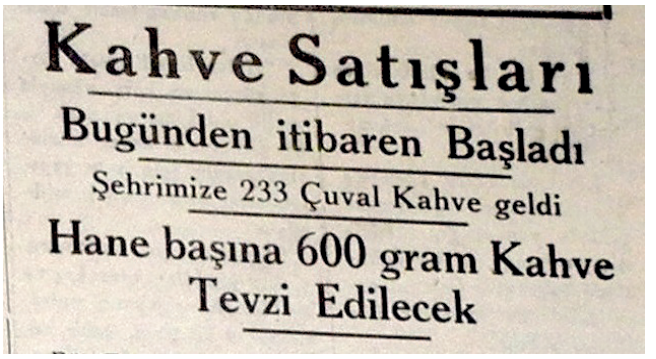
Kahve Satışları

Bugünden itibaren Başladı

Şehrimize 233 Çuval Kahve geldi

Hane başına 600 gram Kahve Tevzi Edilecek

30.07.1941,Türk Yolu

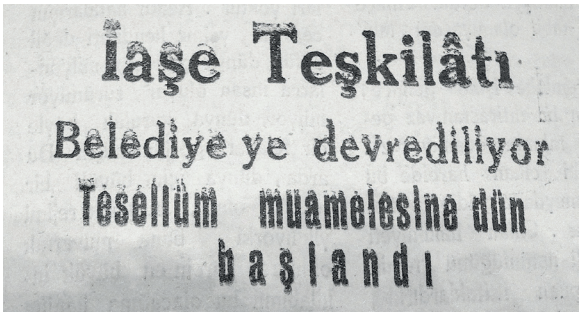
İaşe Teşkilâtı

Belediye ye devrediliyor

Teselüm muamelesine dün başlandı

29. 07. 1942,Türk Yolu

Şehrimizde Ekmek Beyannamesi

Tevziine başlandı

28.12.1941.Türk yolu.

25 İkinci Teşrin 1942

Şehrimizde Varlık vergisi mükelleflerinin tesbit ediliyor

Şehrimizde varlık vergisi mükelleflerinin tesbitine başlanmıştır .

Ticaret odasından, oda reisi İhsan Akköseoğlu ile Hilmi Korucuoğlu , Belediyeden Muhittin Eren ve Avukat Sedat Pelt, teşekkül eden komisyona aza olarak seçilmişlerdir

Komüsyon, pazartesi günü defterdarlıkta toplanmış ve mükellefleri tesbite gayret etmiştir .

25 Kasım 1942

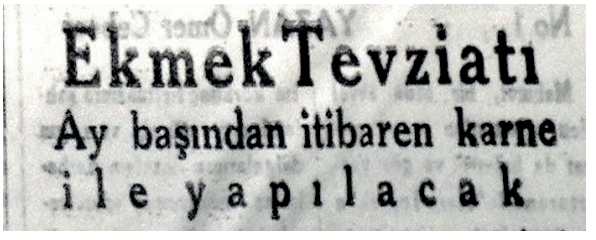
Ekmek Tevziatı

Ay başından itibaren karne ile yapılacak

25.12.1941.Türk Yolu

KOCAELİ HALK BANKASI

Her türlü Banka Muamelâtı ile iştigal eder.

İzmit halkının Sermayesi ile

Kurulmuş Milli Müessesedir

Banka iş'eriniz için

Kocaeli Halk Bankasına Müracaat Ediniz

23 Aralık 1942.Türk Yolu

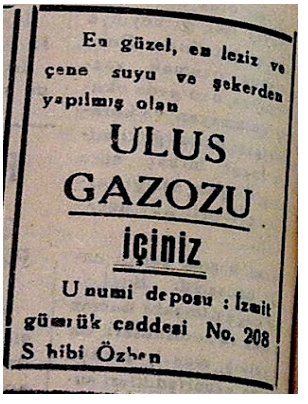
En güzel, en leziz ve çene suyu ve şekerden yapılmış olan

ULUS GAZOZU

İçiniz

Umumi deposu : İzmit gümrük caddesi No. 208

Sahibi Özben

23.12.1942, Türk Yolu

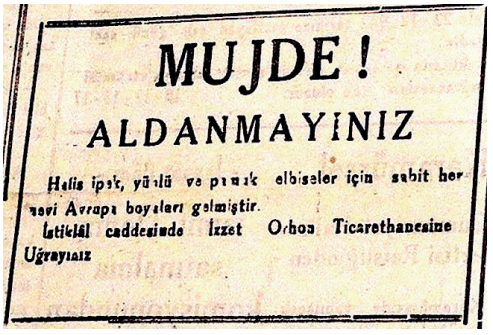
MUJDE !

ALDANMAYINIZ

Halis ipek, yünlü ve pamuk elbiseler için sabit her nevi Avrupa boyaları gelmiştir.

İstiklâl caddesinde İzzet Orhon Ticarethanesine Uğrayınız

23.12.1942, Türk Yolu

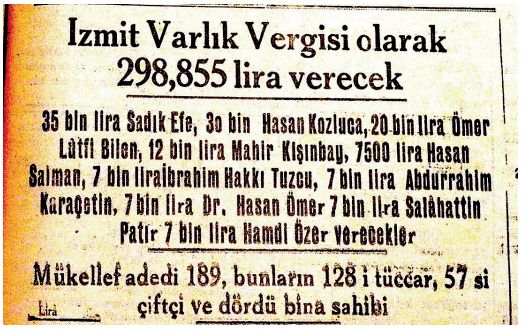
İzmit Varlık Vergisi olarak 298,855 lira verecek

35 bin lira Sadık Efe, 30 bin Hasan Kozluca, 20 bin lira Ömer Lütfi Bilen, 12 bin lira Mahir Kışınbay, 7500 lira Hasan Salman, 7 bin liraİbrahim Hakkı Tuzcu, 7 bin lira Abdurrahim Karaçetin, 7 bin lira Dr. Hasan Ömer 7 bin lira Salâhattin Patır 7 bin lira Hamdi Özer verecekler

Mükellef adedi 189, bunların 128 i tüccar, 57 si çiftçi ve dördü bina sahibi

23.12.1942, Türk Yolu

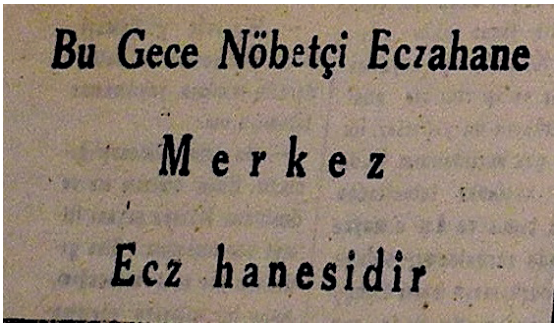
Bu Gece Nöbetçi Eczahane

Merkez

Ecz hanesidir

23 Aralık 1942, Türk Yolu

ORION RADYOLARI GARANTİLİDİR

Orion 943 Modeli 4-5-6 Lambalı Radyolarımız Çeşitli olarak Mağazamıza gelmiştir

Elektrik Ütü ve Ocakları ehven fiatla Mağazamızdan taksitle tedarik edebilmek imkânını bulabilirsiniz.

Her marka Gramofon pilâkları arzuya uygun şekilde istenildiği zaman sipariş kabul olunur.

Balıkcılar için Hususi tipte Daimon pilleri ucuz Fiatla her zaman mağazamızda mevcuttur

ORION Radyoları İzmit acentası.

İzmit Demir Yolu Nalbur Hacı Mehmet sı arasında Nayman Lokantası bitişiğinde No 158

SÜMER RADYO MAĞAZASI

21 Nisan 1943.Türk Yolu

Güzel Giyinmek İstermisiniz?

Her kim zevkle elbise giymek isterse bunu terzi

TARIK KAMAN

Dikim evinden temin edebilir

Şayam ve moda ya muvafık kumaşlar Demir yolunda Tarık Kamanın 227 Numerolu mağazasında her zaman bulabilirsiniz.

21 08 1943 Türk Yolu

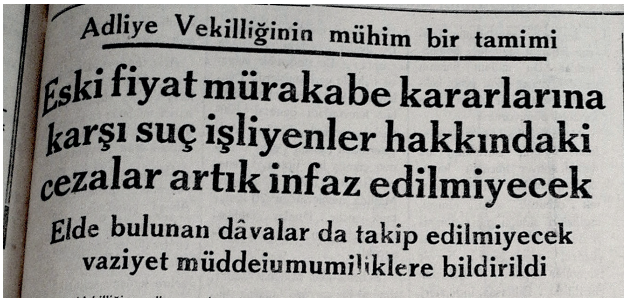
Adliye Vekilliğinin mühim bir tamimi

Eski fiyat mürakabe kararlarına karşı suç işliyenler hakkındaki cezalar artık infaz edilmiyecek

Elde bulunan dâvalar da takip edilmiyecek vaziyet müddeiumumiliklere bildirildi

22. 15 Eylül 1942 Türk Yolu

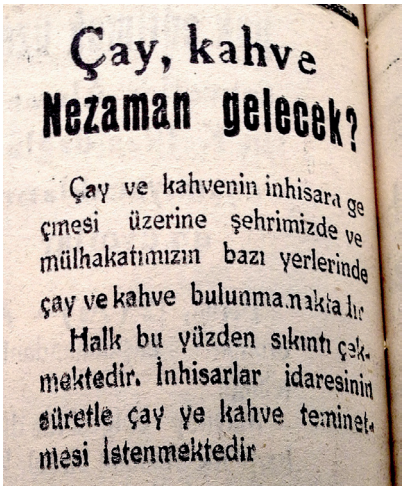
Çay, kahve Nezaman gelecek?

Çay ve kahvenin inhisara geçmesi üzerine şehrimizde ve mülhakatımızın bazı yerlerinde çay ve kahve bulunmamaktadır.

Halk bu yüzden sıkıntı çekmektedir. İnhisarlar idaresinin süratle çay ve kahve temin etmesi istenmektedir

13 Ağustos 1942,Türk Yolu

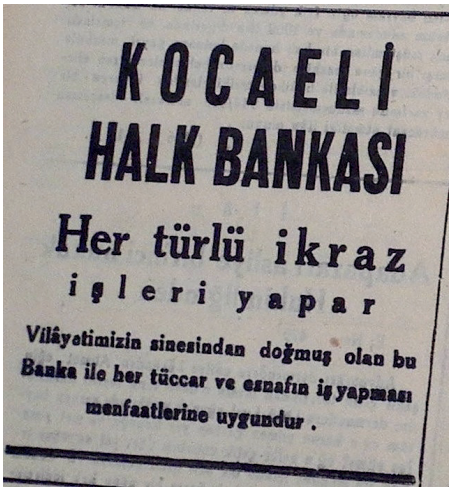
KOCAELİ HALK BANKASI

Her türlü ikraz işleri yapar

Vilâyetimizin sinesinden doğmuş olan bu Banka ile her tüccar ve esnafın iş yapması menfaatlerine uygundur.

24. 19 Temmuz 1944

KARA MÜRSEL ALP

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KOCAELİ ORMANLARININ BAŞLICA KULLANIM ALANLARI (1700-1754)

Uğur KURTARAN*

Giriş

Anadolu'nun Kuzeybatı bölümünde yer alan Kocaeli kenti, tarihi çok eski bir yerleşim merkezidir. Bölge Osmanlılar tarafından fethedildiği XIV. yüzyıldan önce, Bizans'ın elinde bulunan şehirlerden birisidir. Osmanlıların bu yüzyılda bölgeyi fethi ile birlikte şehir, nüfus ve ekonomik alanda gelişme göstererek, Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Bu çalışmada Kocaeli şehrini Osmanlı döneminde önemli hale getiren özelliklerinden birisi olan zengin ormanları üzerinde durulmuştur. Nitekim bölge fethinden itibaren Osmanlılar tarafından orman ürünlerinin değişik amaçlar için kullanıldığı bölgelerden birisi olmuştur. Çalışma bölgenin bu önemini ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanmıştır. Özette belirttiğimiz üzere çalışmada döneme ait arşiv vesikalarından istifade edilmiştir. Bu suretle XVIII. yüzyılda bölge ormanlarının önceki yüzyıllara göre uğradığı değişimler ile kullanım alanlarının neler olduğu gibi sorular cevaplandırılmıştır. Kocaeli ormanları ile ilgili daha önce Resul Narin tarafından hazırlanan ve bölge ormanlarının Osmanlı Devleti'ndeki genel özellikleri ile ilgili bir makale bulunmaktadır. Çalışmamızda Narin'in makalesinden önemli ölçüde istifade edilmekle birlikte, Kocaeli ormanlarının Osmanlı Devleti'ndeki genel özelliklerinden ziyade, sadece XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki kullanım alanları üzerinde durulmuştur.

1. XVIII. Yüzyıla Kadar Kocaeli Şehri ve Bölgedeki Osmanlı Hâkimiyeti

Eski adıyla Nikomedia olan Kocaeli (İzmit) şehri, Marmara Denizi'nin doğusundaki karaların içine uzanan körfezin sonunda yer alır[1]. Tarihi oldukça eski dönemlere kadar giden şehir, M.Ö. 262 yılında Bitinya Kralı I. Nikomedes tarafından kuruldu[2]. Bu tarihten

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Mail: ugurkurtaran@gmail.com/Tel: 05447878317

1 İdris Bostan, "İzmit", **DİA.,** C. 23, İstanbul 2001, s. 536; Şennur Kaya, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti,** Kocaeli 2009, s. 17; Oğuz Polatel, "Nikomedia'dan İzmit'e Bir Kent Adının Dönüşümü", **Journal of History Studies,** Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Nisan 2012, s. 281; Şehrin I. Nikomedes tarafından kuruluş tarihi başka kaynaklarda M.Ö. 264 yılı olarak gösterilmektedir, bkz: Engin Beksaç-Şule Nurengin Beksaç, "Kocaeli Ve Çevresinin Erken Tarihi Ve Arkeolojisine Kısa Bir Bakış", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 47; Özkan Ertuğrul, "Roma Ve Bizans Devrinde İzmit Ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan Ve Yazlıkköy", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 82.

2 Enver Konukçu, **Kocaeli'nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa,** Kocaeli 2009, s. 17; Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,** Ankara 2007, C. 26, Sayı: 41, s. 60; Kocaeli kentinin bu tarihten çok daha önce M.Ö. 8. yüzyıllarda Astokoz adıyla kurulduğu bilinmektedir, Nezih Fıratlı, **İzmit Tarihi ve Eski Eserler Rehberi,** İstanbul 1959, s. 8; Metin Tuncel, "Tarihi Coğrafya Açısından İzmit Şehrinin Ayrıcalıkları", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 36; Ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ayşe Çalık Ross, **İzmit-Nikomedia,** İstanbul 2007.

sonra çeşitli aralıklarla Gotlar, Emeviler, Türkler ve Haçlılar tarafından kuşatılan bölge, XIV. yüzyıla kadar, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kaldı[3]. Şehir, ilk adı olan Nikomedeia (İzmit) adını kurucusu olan I. Nikomedes'ten aldı. Daha sonra Araplar ve Selçuklular döneminde Nikomedia'ya dönüşen şehir, Osmanlıların ilk döneminde önce İznukmid, ardından İznikmid adını aldı[4]. Ardından İzmit şekline dönüşen şehrin Kocaeli adını alması ise bölgeye ilk akınları düzenleyen Akçakoca Bey'den[5] kaynaklanmaktadır[6]. Bölgenin Osmanlılar tarafından fethi ise, Orhan Bey döneminde 1329 yılında Bizans İmparatorluğu ile yapılan Pelekanon Savaşı'ndan sonradır[7]. Buna göre savaşta yenilen Bizans İmparatoru 1333 tarihinde yaptığı antlaşma ile haraç ödemek şartı ile İzmit'i kurtardı[8]. Ancak İzmit bölgesi 1337 yılında Akçakoca tarafından yapılan yeni bir sefer ile Osmanlı hâkimiyetine geçti[9]. Ardından İzmit merkezli Kocaeli Sancağı oluşturularak, yönetimi Süleyman Paşa'ya bırakıldı[10]. 1420 yılında Kocaeli Sancağı Anadolu Eyaleti'ne bağlanırken[11], bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden birisi haline geldi. Nitekim şehir fethinden itibaren İmparatorluğun farklı ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkez oldu. Özellikle şehir zengin ormanları sayesinde Osmanlı Devleti'nin ağaç ihtiyacının karşılandığı başlıca merkezlerden birisi oldu. İstanbul'un fethi ile birlikte, başkenti Anadolu'ya bağlayan yolların en önemli menzil şehri haline gelen şehir, bu tarihten itibaren Roma ve Bizans döneminde olduğu gibi yapılan pek çok Osmanlı seferinde askeri menzil olarak kullanıldı[12].

Osmanlı Devleti tarafından Kocaeli şehrinde yapılan en eski tahrir kayıtları 1523 yılına aittir. Bu tarihte şehirde 437 hane ve 152 mücerret Müslüman nüfusu mevcuttur[13]. Osmanlı döneminde kente uğrayan seyyahların üzerinde sıkça durdukları ve dikkat çektikleri iki önemli özellik, bölgenin sahip olduğu zengin ormanları ile limanıdır. Nitekim seyyahlar tarafından *"ağaç denizi"* olarak adlandırılan bölge[14], güney ve güneydoğusundaki ormanlar sebebiyle XVI. ve XVII. yüzyıllarda sürekli ilgi çeken bir yer oldu. Bu tarihe kadar Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan Kocaeli Sancağı IV. Murad döneminde (1623-1640) Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlandı[15] ve XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bu eyaletin sınırları içerisinde kaldı[16].

3 Bostan, "İzmit", s. 536.

4 Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Oğuz Polatel, "Nikomedia'dan İzmit'e Bir Kent Adının Dönüşümü", **Journal of History Studies,** Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Nisan 2012, s. 279-295.

5 Akçakoca ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz: Enver Konukçu, "Akçakoca, Akçakocalılar ve Kocaeli", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s.121-145; Feridun Emecen, "Akça Koca", **DİA.** C. II, İstanbul 1989, s. 224; Uğur Kurtaran, "Gazi Akça Koca'nın Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundaki Etkisi Ve Faaliyetleri", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 221-229.

6 Recep Yaşa, "Osmanlı Arka Planında Kocaeli Ve Çevresinde Selçuklu Hâkimiyeti", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 111.

7 Besim Darkot, "İzmit", İA., C. V/2, İstanbul 1988, s. 1251; Işın Demirkent, "Bizans", **DİA.** C. VI, İstanbul 2006, s. 322; "Orhan Gazi", Osmanlı/Hanedan, XII, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 24.

8 Aşıkoğlu Ahmed, **Tevârih-i Âl-i Osman, Aşık paşa-zâde Tarihi** (Neşr: Ali Bey), İstanbul 1332, s. 41.

9 Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannüma,** C. I, (Haz: F. Reşit Unat-M. A. Köymen), Ankara 1995, s. 137-139; Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi,** (Haz: Atsız), İstanbul 1972, s. 32-33;Herbert A. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,**(Çev. Ragıp Hulusi), Ankara 1998, s. 54; İsmail Hami Danişment, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** C. I, İstanbul 1947, s. 22; Halil İnalcık, **Devlet-i Aliye,** C. I, İstanbul 2009, s. 44-47; Konukçu, **Süleyman Paşa**, s. 37.

10 Bostan, "İzmit", s. 536.

11 Kaya, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e,** s. 19.

12 Kaya, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e,** s. 19.

13 Kaya, "XIX. Yüzyılda", s. 63.

14 İzmit için kullanılan bu ifade XVII. yüzyıl Osmanlı seyyahlarından Evliye Çelebi ve Kâtip Çelebi tarafından da tekrarlanmıştır, Ümit Ekin, "Seyahatnamelerdeki İzmit İle İlgili Veriler Nasıl Değerlendirilebir) (16. Ve 17. Yüzyıllar)", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 255.

15 Kaya, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e,** s. 19; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik Ve İktisadi Vaziyet", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 317.

16 Resul Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", **Belleten,** C. LXXV, Sayı: 274, Ankara Aralık 2011, s. 770.

XVII. yüzyılda bölgeyi gezen seyyahlar, şehirdeki tersaneden çok sık bahsederken, yine dönemin Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi ise şehir için *"surlarının kısmen ayakta olduğunu, deniz kenarındaki bölümünde dört köşeli kapılı büyük bir kulesinin bulunduğunu ve içinin gemi malzemeleri ve kereste ile dolu olduğunu"* belirtmektedir[17].

2. XVIII. Yüzyıla Kadar Kocaeli Ormanları ve Başlıca Kullanım Alanları

Osmanlı Devleti'nde ülke ormanları ve ormancılığına sarayın yakacak ihtiyaçları ile donanma için kereste ihtiyacı gibi amaçlar dışında pek fazla önem verilmemiştir. Ormanlar genellikle *"cibal-i mübaha"*[18] yani herkesin serbestçe kullanabildiği alanlar olarak kabul edilmiştir. Bu durum ise kullanımlarında özel bir önem gösterilmemesine ve gün geçtikçe azalmasına neden olmuştur[19]. Ülke genelindeki ormanların uğradığı bu sıkıntılı duruma Kocaeli ormanlarının da maruz kaldığını görüyoruz. Kocaeli yöresi orman ve orman ürünleri bakımından fethinden itibaren Osmanlı ekonomisine önemli katkılarda bulunan bölgelerden biridir. Bu durum bölgenin coğrafi konumu ve iklim yapısı ile ilgili olup, bölge birçok orman ürünün kolayca yetiştiği bir konum arz eder. Nitekim daha önce bahsettiğimiz üzere bölge eski dönemlerde *"ağaç denizi"* olarak zikredilmiş olup, bu özelliğini Osmanlı Devleti döneminde de muhafaza etmiştir. Ancak yukarıda belirttiğimiz ülke ormanları ile ilgili sıkıntılı süreç, Kocaeli bölgesi için de geçerli olup, bu durum bölge ormanlarının gün geçtikçe azalmasına neden olmuştur.

XVIII. yüzyıla kadar Kocaeli ormanları Osmanlı donanmasının kereste ihtiyacının karşılandığı başlıca merkezlerdendir[20]. Özellikle şehrin başkente yakın olması ve yine deniz yoluyla nakliye imkânının bulunması bölgeyi cazip hale getirmiştir[21]. Nitekim Karamürsel'de oluşturulan[22] ilk Osmanlı donanmasının kereste ihtiyacının karşılandığı bölgede[23] meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir vs. gibi kereste elde edilen orman ürünleri bir hayli fazladır. İdris Bostan İzmit'teki Osmanlı Tersanesi'nde gemi yapımının mevcut olduğunu ve etrafındaki elverişli ormanlardan dolayı şehrin her dönemde gemi inşasını teşvik ettiğini belirtmektedir[24]. Yine İstanbul'un fethi ve başkentin İstanbul'a taşınmasından sonra Tersane-i Âmire'de inşa edilecek gemilerin kereste ihtiyacı da Kocaeli bölgesinden sağlanmıştır[25]. Nitekim Karamürsel Alp'in Kocaeli bölgesi halkını Tersâne-i Âmire'ye kereste nakli ile görevlendirdiği bilinmektedir[26]. Bu dönemde ihtiyaç duyulan kerestenin temininde ocaklık yöntemi ile Kocaeli valisinin taahhüdü[27] gibi yöntemler kullanılırdı. Buna göre Tersane-i Âmire'nin kereste ihtiyacını avarızları karşılığında ocaklık olarak karşılayan Kocaeli livası içerisindeki ormanları içine alan başlıca yerler, İznikmid, İznik, Yalakabad, Sarıçayır, Pazarköy, Ab-ı Safi, Karamürsel, Akhisar, Geyve, Akyazıve Sabanca kazalarıdır. Bu bölgelerdeki reaya, her sene Tersane-i Âmire'de yeniden inşa edilecek olan kadırgalara yetecek kadar keresteyi, avarızları mukabilinde ocaklık olarak kesip hazırlamakla mükelleftir[28]. Kocaeli bölgesinden kesimi talep edilen ocaklık kereste miktarı, her bölge için tayin olunan avarız miktarına göre akçe şeklinde belirlenirken, cinsi,

17 Evliya Çelebi'den nakleden, Bostan, "İzmit", s. 539-540.
18 Bu tabir devlet tarafından reayanın kereste, yakacak ve mimari ihtiyaçları için ayrılmış ormanlar için kullanılır, Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman Ve Koruların Tasarruf Yöntemleri Ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", **OTAM,** Sayı: 10, 1999, s. 142-143.
19 Yakup Korkmaz, "Özel Ormanlar Ve Mülkiyet Açısından Değerlendirilmesi", **Gazi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C. XIV, Yıl 2010, Sayı: 1, s. 105.
20 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 770-771.
21 Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Darhâne-i Âmire'nin Yakacak İhtiyacının Temininde Kocaeli'nin Yeri Ve Önemi", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 557.
22 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez Ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara 1988, s. 390.
23 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 771.
24 İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire**, Ankara 2003, s. 19.
25 Ekin, "Seyehatnamelerdeki İzmit", s. 255.
26 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 771.
27 Bu konu ile ilgili bkz: Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 112.
28 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 102-103.

adet olarak miktarı ve mirî fiyatı da ayrıca kaydedilirdi[29]. Bu arada tersanenin ihtiyaç duyduğu kereste nakliyat merkezinin Kocaeli'nde yer alması bölgenin önemini daha da arttırırken, bu amaçla bölgede bir kereste eminliği kuruldu. Bu kereste eminliği gemiler için gerekli olan kereste, gemi direği, kürek ve funda ağacı gibi malzemelerin Tersane-i Âmire'ye en kısa sürede yetiştirilmesini sağlardı[30]. Örneğin Kocaeli Beyi'ne gönderilen 14 Aralık 1559 (14 Rebiyülevvel 968) bir hükümde kadırga yapımında kullanılacak kerestelerin bir an önce kesilip hazır edilerek iskelelere getirilmesi istenmiştir[31]. XVII. yüzyılda yaşanan savaşlar keresteye olan talebi arttırınca, bu yüzyılda Kocaeli bölgesinden toplamda 108.698 adet kereste istenmiştir[32]. Yine Osmanlı donanmasındaki kürekli gemilerin ihtiyaç duyduğu küreklerde Kocaeli sancağından temin edilirdi. Bunun için başta avarız karşılığı olmak üzere çeşitli kaynaklardan kürek temin edilebiliyordu[33].Nitekim İznikmid civarındaki Karamürsel, Yalakabad, İznik ve Pazarköy kazaları avarız karşılığında her yıl istenen baştarda ve kadırga küreklerini hazırlamakla mükelleflerdir[34].

Yine Kocaeli ormanlarının İmparatorluk içerisindeki başlıca kullanım alanlarından birisi de Osmanlı ordusunun barut ihtiyacının üretildiği Baruthane-i Âmire'dir. Nitekim kara barut üretiminde başta kavak ve söğüt gibi birçok ağacın kullanımı gerekmekteydi[35]. Barut imali için gereken bu ağaçların temini ise yine Bursa, Adapazarı ve İzmit ormanlarından sağlanmaktaydı[36].

Kocaeli ormanlarının kullanıldığı başlıca alanlardan biri de Tophane-i Âmire olup, özellikle top dökümü için hazırlanan kalıplar ile top arabaları ve tekerlek yapımında kullanılan kereste ve tahtalar genellikle İzmit ve Sapanca'dan temin edilirdi[37]. Örneğin 26 Kasım 1671 (24 Receb 1082) tarihli bir hükümde, İznikmid, Sapanca, Kandıra ve Ağaçlı kadılarından 80 adet top kundak tahtası 100 akçeden ve 100 adet top kemerlik tahtası 60 akçeden temin etmeleri istenmiştir[38]. Narin bahsi geçen bu top arabası malzemelerinin gürgen ve karaağaçtan yapıldığını belirtmektedir[39].

Kocaeli bölgesi orman ürünlerinin çoğunlukla kullanıldığı bir başka alan ise odun kömürü yapımıdır. Nitekim özellikle Tophane'deki fırınlarda demir ve bakır gibi madenlerin eritilmesi için çok miktarda odun kömürüne ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle fırınlarda odun ile birlikte kullanılan odun kömürü ihtiyacı yaş ağaçlar ile sağlanırdı. Bunun için ise özellikle Kandıra, İzmit, Üsküdar ve Yoros kazalarından acemi oğlanları tarafından odun kömürü temin edilirdi[40]. Yine barut yapımında kullanılan odun kömürünün temini için devlet daha ziyade baruthaneye yakın olan İznikmid, Yalakabad, Gemlik, Kocaeli gibi yerleri tercih etmektedir[41].

Kocaeli ormanlarının en yaygın kullanım alanlarından biri de kereste ticareti olup, Kocaeli ve etrafında kereste ticareti yaygın bir iş kolu olarak faaliyet göstermekteydi. Ancak devletin aldığı kararla ülke dışına ve tüccara kereste satılması yasaklandı. Bu

29 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 104; Ayrıca İdris Bostan tarafından Kocaeli bölgesinden sağlanan kereste çeşitleri ve fiyatları ile ilgili tablo için bkz: Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s.105-106.

30 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 771; Bostan bu vazifeyi kereste emininin dışında bazı zamanlarda bıçkıcıbaşının yaptığını belirtmektedir, bkz: Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 107.

31 Mustafa Nuri Türkmen, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusuna Kocaeli Bölgesinden Yapılan Lojistik Destekler", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 579.

32 Ekin, "Seyehatnamelerdeki İzmit", s. 256.

33 Türkmen, "XVII. Yüzyılın", s. 583.

34 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s.148.

35 Zafer Gölen, **Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Âmire (XVIII. Yüzyıl),** Ankara 2006, s. 142.

36 Birol Çetin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi**, Ankara 2001, s. 48.

37 Ekin, "Seyehatnamelerdeki İzmit", s. 256; Ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz: Salim Aydüz, **Tophane-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi**, Ankara 2006.

38 Türkmen, "XVII. Yüzyılın", s. 583.

39 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 775.

40 Ekin, "Seyahatnamelerdeki İzmit", s. 256-257.

41 Gölen, **Osmanlı Devleti'nde,** s. 164.

durum ise özellikle iç bölgelerde kereste kaçakçılığının yaygınlaşmasına neden oldu[42]. Yine ormanların önemli kullanım alanlarından birisi de evlerin ısıtılmasında odun olarak kullanımıdır[43]. Özellikle İstanbul'un odun ihtiyacının karşılanmasında[44], başlıca alanlardan olan Kocaeli bölgesinde, bunların dışında bazı esnaf gruplarının ihtiyaçları, ev eşyalarının yapımı ve fırınlardaki ekmek üretiminde orman ürünlerinden istifade edilmiştir[45]. Nitekim 22 Mayıs 1560 (26 Şaban 967 tarihli) Kocaeli beyi ve İznikmid kadısına gönderilen bir hükümde Matbâh-ı Âmire'nin odun ihtiyacı için 16 köyün tayin edildiğini ve bu köylerden gemi inşası için kereste kestirilmemesi istenirken, odunların da zamanında hazır edilmesi belirtilmiştir[46]. Kocaeli ormanlarından istifade eden İstanbul'daki başlıca kurumlardan biri de Darphane-i Âmire'dir. Nitekim darphane faaliyetlerini sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu yakacağın önemli bir bölümünü Kocaeli bölgesinden sağlıyordu[47]. Para basımında kullanılan en önemli yakacak türü olan odun kömürü Kocaeli bölgesinden havasız bir ortamda odunun kömürleşmesiyle elde ediliyordu. Yine para basımında kullanılan kömür ise genellikle çam, meşe ya da köknar ve kızılağaçtan yapılıyordu. Bu sebeple genellikle bu ağaçların bol olduğu Kocaeli bölgesindeki Bahçecik, Yuvacık ve Yeniköy ahalisi darphanenin ihtiyaç duyduğu kömürü hazırlıyordu[48].

Kocaeli ve çevresindeki orman ürünlerinin kullanım alanlarından birisi de gece fenerlerinin içerisine konularak yakılan ve gemilerin aydınlatılmasında kullanılan balmumu (şem-i asel) yapımıdır. Bunun için malzemeler özellikle Karasu bölgesinden temin edilmektedir. Yine saraya mahsus kayık ve sandallar ile hammal kayıklarının yenilenmesi ve tamiri için de bu bölgelerden kereste temin edilmektedir[49]. Kocaeli ormanlarından kesilen tomrukların taşınması ise daha ziyade Sakarya nehri aracılığıyla yapılır ve tomruklar masrafsız bir şekilde Karadeniz'e çıkarıldı. Sakarya Nehri'ne uzak bölgelerden temin edilenler ise, Kefken Limanı'na götürülürdü[50].

XVI. ve XVII. yüzyıllarda mavna, kadırga ve baştarda gibi gemiler için gerekli olan sütun ve serenler de yine İznikmid'e bağlı Ada, Akyazı, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Akhisar ve Geyve bölgelerinden sağlanırdı. Buralardan elde edilen malzemeler İznikmid iskelesine nakledilerek, gemiler vasıtasıyla Tersane-i Âmire'ye nakledilirdi[51]. Görüldüğü üzere, fethinden XVIII. yüzyıla kadar, Kocaeli bölgesi, orman ürünlerinin kullanımı açısından Osmanlı ekonomisi üzerinde oldukça etkili olan bir bölge olmuştur. Bu durum şehrin başkent İstanbul'a yakın ve ulaşımının kolay olması ile ilgilidir. Nitekim o dönemler için en önemli problem nakliye olup, ulaşım oldukça zor ve pahalıdır. Kocaeli sancağının İstanbul'a yakın oluşu ve yine Sakarya Nehri'nin ulaşım için kullanılması bu yüzyıllarda bölgeyi önemli hale getirmiştir.

3. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kocaeli Ormanlarının Başlıca Kullanım Alanları

Osmanlı Devleti'nin fethinden itibaren XVIII. yüzyıla kadar genel yapısı bu şekilde olan Kocaeli şehrinin XVII. yüzyılın sonlarına ait (1697) avarız tahririndeki avarız hane sayısı 720 kişiden ibarettir[52]. XVII. yüzyıldan itibaren askeri önemini kaybeden bölge,

42 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 75.
43 Arif Bilgin, "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19.Yüzyıl)", **Sakarya İli Tarihi,** C. I, Sakarya 2005, s. 305-326.
44 Bu konu ile ilgili bkz: Muharrem Öztel, "İstanbul'un Temel İhtiyaçlarından Mahrukâtın (Odun ve Kömür) Önemi Ve Mahrukât Arz Piyasasası (1789-1918)", **Turkish Studies, Internatinol Periodical For The Languages, Litetare and History of Turkish or Turkic,** Volume (/7, Summer 2013, s. 487-505.
45 Ekin, "Seyahatnamelerdeki İzmit", s. 257-258.
46 Türkmen, "XVII. Yüzyılın", s. 579.
47 Bölükbaşı, "Darphâne-i Âmire'nin", s. 558.
48 Bölükbaşı, "Darphâne-i Âmire'nin", s. 558-559.
49 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 110; Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 775.
50 Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", s. 772.
51 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 119.
52 Kaya, "XIX. Yüzyılda", s. 64.

arpalık ve sürgün yeri olarak kullanılmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kocaeli bölgesi yine orman ürünleri ile ön planda olan bölgelerden biridir. Nitekim daha önceki yüzyıllarda bahsettiğimiz orman ürünlerinin kullanım alanları, bu yüzyılda da önemli ölçüde devam etmiştir. Ancak XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde her alanda yaşanan bozulma ve değişimler ekonomik alana da yansımıştır. Bu durum diğer bölgelerde olduğu gibi, Kocaeli orman ürünlerinin kullanım alanlarında da kendini göstermiştir. Nitekim aşağıda örnekler ile göstereceğimiz üzere bu yüzyılda orman ürünlerinin kullanım alanı, geçen yüzyıllara göre oldukça azalmıştır. Bu durumu iki sebebe bağlamak mümkündür: Birincisi; XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşula bağlı olarak, bölge ormanlarına duyulan talebin azalmasıdır. Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere, XVII. yüzyıldan itibaren Kocaeli bölgesi askeri önemini kaybeden bir bölge olup, bu durum bölge ormanlarındaki talebi azaltmıştır. İkinci sebep *"cibal-i mübaha"* denilen sistem gereğince bölge ormanlarının bilinçsizce tüketimi sonucunda ormanlarda yaşanan kısmi azalmalardır. Her ne kadar bu duruma sebep olan kaçakçılık vs. gibi faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılsa da her geçen gün ormanlarda dikkate değer bir azalma yaşanmaktadır. Bu noktada döneme ait belgelere yansıyan kayıtlara göre, XVIII. yüzyılda Kocaeli sancağı, yine başta Tersane-i Âmire olmak üzere, diğer tersanelerin başta kereste olmak üzere diğer ihtiyacının karşılandığı başlıca yerlerden biridir.Keresteler genellikle gemilerin inşasında kullanılan yerin adına göre belirlendiği için Kocaeli ve çevresinden temin edilen keresteler için bu dönemde *"elvah-ı İznikmid"* ifadesi kullanılıyordu[53]. Nitekim döneme ait belgelerde Kocaeli ve ona bağlı kazalardan Tersane-i Âmire'nin kereste[54], sandal küreği[55], sandal tahtası[56], gemi tahtası[57], direk ve seren[58] gibi ihtiyaçlarının karşılanması için gönderilen hükümler bulunmaktadır[59]. Bu hükümler önceki dönemlerde olduğu gibi, İznikmid Paşası'na, Kereste Emini'ne ve Kocaeli sancağında bulunan kadı ve naiplere gönderiliyordu[60]. Örneğin 28 Cemaziye'l-evvel 1165 (13 Nisan 1752) tarihinde tersane için inşa edilecek 55 zira yeni kalyon ile tamiri yapılacak olan diğer donanma kalyonları için Kocaeli sancağından kereste gönderilmesi istenmektedir[61]. Yine 3 Cemaziye'l-evvel 1165 (19 Mart 1752) tarihli başka bir belgede tersanede inşa edilen 61 buçuk zira kalyon için 17.360 adet kerestenin Kocaeli bağlı çeşitli kazaların asker ve diğer ahalisi tarafından kesilerek nakli yapıldığı belirtilmektedir[62]. Bu durum belirttiğimiz durumla çelişmekle birlikte, Kocaeli bölgesinin askeri önemini tamamen kaybetmediğini ve donanmanın ihtiyaç duyduğu malzemenin teminin de bölgenin halen önemli ölçüde kullanıldığını göstermektedir. Bu dönemde daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi tersanenin kereste ihtiyacı daha ziyade ocaklık olarak temin edilmektedir[63].Nitekim 19 Zilkade 1133 (11 Eylül 1721) tarihli bir belgede tersane için her sene bir kıta baştarda ile altı kıta kadırganın kereste ihtiyacının Kocaeli sancağından tedarik edildiği anlaşılmaktadır[64]. Bu durum bize kereste temini konusunun bölgedeki bazı sancak ve kazalara yıllık vergi olarak yansıtıldığını ve bir tür mükellefiyet arz ettiğini göstermektedir. H. 1115 (M.1703) tarihli Sultan II. Mustafa dönemine ait Kocaeli bölgesindeki Sapanca ve diğer kazalardan Tersane-i Âmire'deki kalyon yapımı için 15.360 adet kerestenin kesildiğini gösteren bir defter vardır[65]. Bu

53 Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı,** s. 102.
54 BOA. C. BH. nr. 273/12581.
55 BOA. İE. BH. nr. 12/1089.
56 BOA. İE. BH. nr. 12/1089.
57 BOA. İE. SM. nr. 26/2730.
58 BOA. İE. BH. nr. 12/1094.
59 BOA. C. BH. nr. 213/9937; 187/8818; 224/10445; 213/9929; 13/1210; BOA. AE. SAM. III, nr. 23/2174; İE. BH. nr. 12/1084; C. BH. nr. 60/2831; AE. SMST.II, nr. 7/687; 6/546.
60 BOA. AE. SMHD. I, nr. 37/2185; BOA. İE. BH. nr. 13/1202.
61 BOA. C. BH. nr. 88/4230; 228/10592.
62 BOA. C. BH. nr. 150/ 4230.
63 BOA. C. BH. nr.52/7241.
64 BOA. C. BH. nr. 46/2182.
65 BOA. AE. SMHD. II, nr. 18/1770.

örnekler XVIII. yüzyılın ilk yarısında da Kocaeli ve ona bağlı sancak ve kazalardan Tersane-i Âmire için çok miktarda kereste tedarik edildiğini göstermektedir. Yine ücretleri avarız maktuatından verilmek üzere kereste tedariki de yapılabiliyordu[66]. Tersane için gerekli keresteler İznikmid iskelesinden nakledilirken[67], bu iş yine Kereste Eminleri tarafından yerine getirilirdi[68]. Bunların yanı sıra tersanenin ihtiyaç duyduğu birtakım malzemelerin Kocaeli ve bağlı kazalardan gönderilmediği ya da verilmek istenmediği durumlara da rastlanılmaktadır[69]. Döneme ait bir belgeden bu tür durumlarda gönderilecek malzemenin masraflarının nakit olarak tahsil edildiğini görüyoruz[70]. Yine bazı durumlarda ise tersaneye acele teslim edilmesi gereken malzemelerin hemen gönderilmesinin mümkün olmaması sebebi ile daha yakın bölgelerden ücreti nakit olarak verilmek suretiyle tedarik edilirdi[71]. H. 1145 (M. 1732) tarihli bir belgede ise inşa edilmesi planlanan bir kalyonun Kocaeli'nden nakli için Eflak'tan Kocaeli mutasarrıfına para gönderildiği belirtilmektedir[72]. Bazen de doğrudan Kocaeli bölgesinden donanma kalyonları ve tersane için nakit para alınırdı[73]. Nitekim Osmanlı Devleti'nde saray, ordu ve donanmanın ihtiyaçları öncelikli olup, her şartta bunların karşılanması gerekmektedir. Belgelerden çıkardığımız sonuçlardan birisi de kereste tedariki sırasında bölge ahalisine zarar verilmemesine azami dikkat edilmektedir[74]. Bu dönemde tersane için kesimi istenen keresteler daha çok çam ve karaağaç kerestelerinden oluşmaktadır[75].Yine 12 Cemaziye'l-ahir 1155 (14 Ağustos 1742) tarihli hassa bostancıbaşına gönderilen bir belgeden Tersane-i Âmire dışındaki yerlerin kereste ihtiyacının da Kocaeli ve çevresinden temin edildiğini anlamaktayız[76]. Burada dikkati çeken ifade *"koru-yı hümayun"* ifadesi olup, bu durum bölgede devlete ait ormanların bölgede bulunduğunu göstermektedir. Nitekim döneme ait karşımıza çıkan belgelerden Kocaeli sancağındaki miri kalyon ocaklık kerestesi için kesilen koruları ve dağları koruyan koruyucuların bulunduğunu görmekteyiz[77]. Buna benzer bir örnekte Midilli'de inşa edilecek iki kalyonun ihtiyaçları için gerekli kızaklık kerestenin Kocaeli'nden istendiği görülmektedir[78]. Bu örnekler Kocaeli bölgesinden sadece Tersane-i Âmire için değil, diğer tersanelerin ihtiyaçları için de orman ürünlerinin talep edildiğini göstermektedir. Peki, Kocaeli bölgesi bu yüzyılda tüm bu taleplere cevap verebiliyor muydu? Nitekim daha önce belirttiğimiz üzere, bu yüzyılda bölge ormanlarının azaldığını söylemiştik. Bu sorunun cevabını vermek zor olmakla birlikte, belgelere yansıdığı kadarıyla talep edilen malzemeler sıkıntısız bir şekilde temin edilebiliyordu. Bu dönemde daha önceki dönemlerde yaşanan kaçakçılık olayları da sıkça yaşanmakta ve devlet bunlara karşı sürekli bölge yöneticilerini uyarıcı hükümler göndermekteydi[79]. Ancak yapılan tüm uyarı ve alınan tüm önlemlere rağmen bu tür olayların tamamen önüne geçilemediği görülmektedir. Nitekim 12 Cemaziye'l-evvel 113 (28 Haziran 1711) tarihli bir belgede bölgede miri ormanlar dışında kereste kesmesinden dolayı bir kişinin cezalandırılarak Tersane Zindanına hapsedildiği

66 BOA. C. BH. nr. 133/6458.
67 BOA. C. BH. nr. 14/700.
68 C. BH. nr. 72/3447.
69 BOA. İ. EV. nr. 66/7208.
70 22 Zilhicce 1163(22 Kasım 1750) tarihli bir belgede Kocaeli sancağına bağlı Karasu kazası avarızına bağlı olan her sene vermekle mükellef olduğu 1144 adet sandal küreği ile 496 adet sandal tahtasının gönderilmemesi üzerine bedelinin nakit olarak tahsil edildiğini ve 144 kuruş 52 akçe alındığı belirtilmektedir, bkz: BOA. C. BH. nr. 7/1710.
71 BOA. C. BH. nr. 7/313.
72 BOA. AE. SMHD. I, nr. 229/18256.
73 BOA. C. BH. nr. 230/10701.
74 BOA. C. BH. nr.70/3338.
75 BOA. C. BH. nr. 187/8818; 7/313.
76 "Kudüs'teki Sahratullah'ın tamirine muktezi kereste, İzmit, Bolu ormanlarından tedarik olunamadığından Kocaeli sancağındaki Koru-yı hümayun dağlarından kestirilmesi", BOA. C. EV. nr.304/15489; Yine aynı tarihli başka bir belgede Sahratullah'ın tamirinde kullanılacak seksen adet çapa eğrisinin Kocaeli sancağındaki Koru-yı hümayun dağlarından getirilmesi istenmektedir, bkz: BOA. C. EV. nr. 46/2254.
77 BOA. AE. SMHT. II, nr. 6/546; 7/687.
78 BOA. C. BH. nr. 233/10814.
79 BOA. C. BH. nr. 226/10522.

görülmektedir[80]. Tersaneye kereste nakli ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi Sakarya Nehri kullanılarak yapılıyordu[81]. Ancak özellikle nehir yolunun kullanılamadığı durumlarda nakliye problem oluşturuyordu. Nitekim bölge yöneticilerine gönderilen emirlerde istenilen kerestenin bir an önce nakli konusunda sürekli uyarılar bulunmaktadır[82]. XVIII. yüzyılda Kocaeli ormanların önceki dönemlerde olduğu gibi Baruthane-i Âmire'nin ihtiyaçlarının karşılandığı yerlerden birisidir. Barut yapımında kullanılan odun ve odun kömürü için Kocaeli bölgesi yine uygun bir bölge oluşturmaktadır. Odun, güherçile, kükürt ve barut işlenmesi (kal edilmesi) sırasında kullanılmaktadır. Genellikle imal edilen her kantar barut için, standart olarak 2 çeki oduna ihtiyaç duyulmaktadır. 1703-1753 yılları arasını bir tablo ile gösteren Zafer Göle'nin ifadesine göre bu tarihler arasında 1 kantar barut üretimi için kullanılan odun miktarı 1 ila 4,5 çeki arasında değişmektedir[83]. Yine 1715-1749 yılları arasında baruthane için odun alımı miri fiyat üzerinden yapılmakta ve odunun çekisi 45 akçe üzerinden alınmaktaydı.[84] Ancak döneme ait belgelerden Kocaeli bölgesinden barut yapımı için odun alımına dair herhangi bir kayda rastlamadık. Barut üretiminde kullanılan diğer önemli bir malzeme olan odun kömürü ise daha önceki dönemlerde olduğu baruthaneye yakın bölgelerden temin ediliyordu. Bu bölgelerden birisi olan Kocaeli bölgesinden Baruthane-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu odun kömürü için kullanılıyordu. Nitekim 1701-1703 yılları arasında Baruthane-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu odunkömürünün Kocaeli'nden temin edildiği ve sadece nakliye ücreti olarak 1.166 para ücret ödendiği bilinmektedir[85]. Yine 1705-1706 senelerinde baruthanenin kömür ihtiyacı İznikmid'ten karşılanmış ve üretilen odun kömürünü İstanbul'a nakletmek için gemilere 2.040 para ödemesinde bulunulmuştur[86]. Bunların dışında Baruthane-i Âmire'de kullanılan bir diğer orman ürünü olan keresteler daha ziyade, çeşitli tamirler, varil istifi ve yapımı, çarkların çevrilmesinde ve barut sergilerinde kullanılırdı. 1734 yılında baruthane için 5.000 adet büyük tahta, 1748 yılında ise 1000 adet kestane tahtası kullanıldığı bilinmektedir[87]. Ancak incelediğimiz döneme ait verilerde Kocaeli ve çevresinden baruthanede kullanılmak amacıyla kereste alımına rastlanılmamıştır. Bu durum bize geçtiğimiz yüzyıllara göre, Kocaeli orman ürünlerinin kullanım alanlarının daraldığını göstermektedir. Ancak burada şunu belirtmekte fayda var; Kocaeli çevresinden baruthanenin ihtiyaçlarının olmaması, bu ürünlerin hiç kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim belgelere yansımayan kullanım örneklerinin olabileceği dikkate alınmalıdır.

Kocaeli ormanlarının bu dönemdeki kullanım alanlarından birisi de Saray'ın yakacak ihtiyaçlarının karşılanması idi. Nitekim döneme ait belgelerde bununla ilgili hükümler mevcut olup, eski ve yeni saraylar ile sultan sarayları için gerekli olan odun ve kütüklerin belirlenen fiyatlar üzerinden Kocaeli'nden temin edildiği görülmektedir. Bununla ilgili olarak genellikle Kocaeli mutasarrıfına olmak üzere, yerel yöneticilere gönderilen emirler bulunmaktadır ve alımlar miri mübayaa yöntemi ile yapılmaktadır[88]. Yine saraylar için gerekli odunun ocaklık ve iştira yöntemi[89] ile bölgeden temin edildiği dönemlerde mevcuttur[90].

80 BOA. İE. BH. nr. 15/1407.
81 BOA. AE. SAM. III, nr. 23/ 2147.
82 BOA. İE. BH. nr.13/1210.
83 Gölen, **Baruthane-i Âmire,** s. 145.
84 Gölen, **Baruthane-i Âmire,** s. 169.
85 Ekin, "Seyahatnamelerdeki İzmit", s. 256.
86 Gölen, **Baruthane-i Âmire,** s. 164.
87 Gölen, **Baruthane-i Âmire,** s.194.
88 BOA. C. SM. nr. 58/ 2910.
89 Osmanlı Devleti'nde gerekli ihtiyaçların nüzül ve sürsat yöntemleri ile toplamanın mümkün olmadığı ya da bu yolla toplanan zahirenin ihtiyaçları karşılamadığı durumlarda başvurulan bir yöntem olup, serbest piyasa şartları ile zahire vb. ürünlerin alımını yapmaktır, Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII, Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,** Ankara 1999, s. 67.
90 BOA. C. SM. nr. 114/5734.

Bir önceki yüzyıllardaki kullanım alanlarına benzer bir kullanım da yine Tophane-i Âmire'nin ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Belgelerde Tophane'nin ihtiyaç duyduğu kereste, odun ve odun kömürü gibi malzemelerin Kocaeli ve ona bağlı sancak ve kazalardan temin edildiği görülmektedir[91].

Sonuç

Kocaeli ve çevresinin XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki (1700-1754) orman ürünlerinin kullanım alanları ile ilgili çalışmamızda bir takım önemli bulgular elde edilmiştir. Bunlardan birincisi çalışmanın başında ifade ettiğimiz üzere, bölge ormanlarının önceki yüzyıllardaki fonksiyonlarını devam ettirip ettirmediği sorusudur. Nitekim ikinci bölümde değindiğimiz üzere, bölge fethinden itibaren ormanları ile zengin bir bölge olup, orman ürünleri ile ülkenin birçok ihtiyacının karşılandığı bir yer özelliği taşımaktadır. Bu noktada XVIII. yüzyılın ilk yarısında bölgenin bir önceki yüzyıllardaki fonksiyonunu önemli ölçüde devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Ancak özellikle yüzyılın başından itibaren, Osmanlı Devleti'nde yaşanan ekonomik problemler, Kocaeli bölgesine de yansımıştır. Yine ormanların bilinçsiz kullanımı da bu yüzyıla gelindiğinde bölge ormanlarında bir azalmaya neden olurken, bölgenin önceki yüzyıllardaki askeri fonksiyonu bu yüzyılda kaybettiği görülmektedir. Bahsedilen bu sebepler, Kocaeli bölgesinin devlet ihtiyaçlarının karşılanmasında eskisi kadar aktif bir rol oynamasını engellemiştir. Birinci sorunun cevabından hareketle, çalışmada cevabını aradığımız ikinci soru, bölge ormanlarının bu yüzyıldaki genel kullanım alanlarıdır. Bununla ilgili ekte verdiğimiz iki tablodan eski dönemlerdeki kullanım alanları ile XVIII. yüzyıldaki kullanım alanlarını karşılaştırma imkânı bulmak mümkündür. Buna göre, XVIII. yüzyıla kadar toplamda yedi farklı başlıkta topladığımız ve oldukça kapsamlı olan bölge ormanlarının kullanım alanlarında bu yüzyıldan itibaren gözle görülür bir azalma yaşanmıştır. Tabloda görüldüğü üzere, dört ana başlıkta topladığımız XVIII. yüzyıl orman ürünlerinin kullanım alanlarını eski dönemler ile karşılaştırdığımızda benzer kullanım alanlarının olduğunu görebiliriz. Bunlar; Tersane-i Âmire, Baruthane-i Âmire ve Tophane-i Âmire'nin ihtiyaçları için bölge ormanlarının kullanımıdır. Bu yüzyılda eski dönemlerden farklı olarak karşımıza çıkan yeni bir kullanım alanı olarak, sarayın ısınma ihtiyaçlarıdır. Bunların yanı sıra, XVIII. yüzyıl öncesinde gördüğümüz günlük hayat, esnaf faaliyetleri, darphanenin ihtiyaçları ve sanayi ürünleri gibi ürünlerde Kocaeli ormanlarının kullanılmadığını görmekteyiz. Yine bu yüzyıl ile eski dönemler arasında kullanım amaçları ve kullanılan ürünler açısından benzerlik olmakla birlikte, temin yönteminde bazı farklılıklar mevcuttur. Nitekim bu dönemde sarayın ısınma ihtiyacının miri mübayaa ve iştira yöntemleri ile karşılanması önemli bir farklılık olarak dikkat çekmektedir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir hususta bölge ormanlarının bu yüzyılda eski dönemlere kıyasla önemli ölçüde azalmasına rağmen, talep edilen ihtiyaçları önemli ölçüde karşılayabildiğidir. Son olarak, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki bu ormancılık faaliyetlerinin gerek Kocaeli bölgesinin, gerekse ülke ekonomisi için oldukça önemli etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim görüldüğü üzere, daha ziyade devlete ait ihtiyaçların temin edildiği bölgede, temin yöntemi olarak, ocaklık, miri mübayaa ve iştira yöntemleri kullanılmaktadır. Bu durum bize devletin ihtiyaç duyduğu bu ürünleri nakit para çıktısı olmadan, aynî yöntemle karşıladığını göstermektedir. Bu noktada bölge halkı ve bölge ekonomisi için bu durum önemli bir ekonomik faaliyet olup, bölgenin Osmanlı idarî sistemindeki önemini arttıran önemli özelliklerinden biri olarak görmek mümkündür. Ancak belirtilmesi gereken önemli hususlardan birisi de bölgenin geçmişten günümüze kadar her geçen yüzyılda orman ürünlerinin kullanım açısından gittikçe önemini kaybettiği gerçeğidir. Nitekim zaman içerisinde yaşanan azalmaları dikkate alırsak, bölge için geçmiş dönmelerde kullanılan *"ağaç deniz"* tabirini günümüzde kullanmak herhalde pek mümkün olamasa gerektir.

91 BOA. C. AS. nr. 331/13691; BOA. AE. SMHD. I, nr. 10/651.

KAYNAKLAR

A.Arşiv Kaynakları

Cevdet Tasnifi (BOA. C)

Cevdet Askeriye (BOA. C. AS), nr. 331/13691.

Cevdet Bahriye (BOA. C. BH), nr.273/12581; 213/9937; 187/8818; 224/10445; 213/9929; 13/1210; 60/2831; 88/4230; 228/10592; 150/4230; 52/7241; 46/2182; 133/6458; 14/700; 72/3447; 7/1710; 7/313; 230/10701; 70/3338; 187/8818; 7/313; 46/2254; 233/10814; 226/10522.

Cevdet Evkaf (BOA. C. EV), nr.304/15489; nr. 46/2254.

Cevdet Saray (BOA. C. SM), nr. 58/ 2910. nr. 114/5734.

İbnü'l-Emin Tasnifi (BOA. İE)

İbnü'l-Emin Bahriye (BOA. İE. BH), nr. 12/1089; nr. 12/1084; 13/1202; 15/1407; 12/1094; 13/1210.

İbnü'l-Emin Evkaf (BOA. İ. EV), nr. 66/7208.

İbnü'l-Emin Saray (İE. SM), nr. 26/2730.

Ali Emiri Tasnifi (BOA.AE)

III. Ahmed (BOA. AE. SAM. III), nr. 23/2174.

I.Mahmud (BOA. AE. SMHD. I), nr. 37/2185; 229/18256; 10/651.

II. Mustafa (AE. SMHT. II), nr. 7/687; 6/546; 18/1770.

B. Diğer Kaynaklar

"Orhan Gazi", **Osmanlı/Hanedan,** XII, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s.22-28.

Aşıkoğlu Ahmed, **Tevârih-i Âl-i Osman, Aşık paşa-zâde Tarihi** (Neşr: Ali Bey), İstanbul 1332.

Beksaç, Engin -Şule NurenginBeksaç, "Kocaeli Ve Çevresinin Erken Tarihi Ve Arkeolojisine Kısa Bir Bakış", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 41-61.

Bilgin, Arif, "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)", **Sakarya İli Tarihi,** C. I, Sakarya 2005, s. 305-326.

Bostan, İdris, "İzmit", **DİA.,** C. 23, İstanbul 2001, s.536-541.

_____, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire**, Ankara 2003,

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "Darhâne-i Âmire'nin Yakacak İhtiyacının Temininde Kocaeli'nin Yeri Ve Önemi", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s.557-563.

Çetin, Birol, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi**, Ankara 2001.

Danişment, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** C. I, İstanbul 1947.

Darkot, Besim, "İzmit", **İA., C. V/2, İstanbul 1988, s.1251-1256.**

Demirkent, Işın, "Bizans", **DİA.** C. VI, İstanbul 2006, s. 230-244.

Ekin, Ümit, "Seyahatnamelerdeki İzmit İle İlgili Veriler Nasıl Değerlendirilebilir) (16. Ve 17. Yüzyıllar)", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s.253-265.

Ertuğrul, Özkan, "Roma Ve Bizans Devrinde İzmit Ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan Ve Yazlıkköy", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 81-105.

Fıratlı, Nezih, **İzmit Tarihi ve Eski Eserler Rehberi,** İstanbul 1959.

Gibbons, Herbert A., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,** (Çev. Ragıp Hulusi), Ankara 1998.

Gölen, Zafer, **Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Âmire (XVIII. Yüzyıl),** Ankara 2006.

Halaçoğlu, Yusuf, **XIV-XVII, Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,** Ankara 1999.

İnalcık, Halil**, Devlet-i Aliye,** C. I, İstanbul 2009.

Kaya, Mehmet, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,** Ankara 2007, C. 26, Sayı: 41, s.59-80.

Kaya, Şennur, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti,** Kocaeli 2009.

Koç, Bekir, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman Ve Koruların Tasarruf Yöntemleri Ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", **OTAM,** Sayı: 10, 1999, s. 231-257.

Konukçu, Enver, **Kocaeli'nin İlk Osmanlı Yöneticisi Süleyman Paşa,** Kocaeli 2009.

Korkmaz, Yakup, "Özel Ormanlar Ve Mülkiyet Açısından Değerlendirilmesi", **Gazi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C. XIV, YIıl 2010, Sayı: 1, s. 101-124.

Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannüma,** C. I, (Haz: F. Reşit Unat-M. A. Köymen), Ankara 1995.

Narin, Resul, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", **Belleten,** C. LXXV, Sayı: 274, Ankara Aralık 2011, s. 769-783.

Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi,** (Haz: Atsız), İstanbul 1972.

Polatel, Oğuz, Nikomedia'dan İzmit'e Bir Kent Adının Dönüşümü", **Journal of HistoryStudies,** Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Nisan 2012, s. 279-295

Tuncel, Metin, "Tarihi Coğrafya Açısından İzmit Şehrinin Ayrıcalıkları", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s.35-41.

Turgut, Vedat, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağında Demografik ve İktisadi Vaziyet", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s.315-419.

Türkmen, Mustafa Nuri, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusuna Kocaeli Bölgesinden Yapılan Lojistik Destekler", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 577-585.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez Ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara 1988.

Yaşa, Recep, "Osmanlı Arka Planında Kocaeli ve Çevresinde Selçuklu Hâkimiyeti", **Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,** C. I, Kocaeli 2015, s. 111-121.

EKLER

Ek-1:Tablolar

Tablo-1:XVIII. Yüzyıla Kadar Kocaeli Ormanlarının Genel Durumu Ve Başlıca Kullanım Alanları

Kullanım Alanları	Kullanım Amacı	Kullanılan Başlıca Ürünler	Temin Yöntemi
Tersane-i Âmire ve diğer tersanelerin ihtiyaçları	Gemi yapımı, tamiri ve bakımı Gemi direği yapımı Sütün ve seren yapımı	Kereste ve funda ağacı	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Baruthane-i Âmire	Barut üretiminde kullanılan odun kömürü yapımı	Özellikle kavak ve söğüt ağacı ile diğer ağaç türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Tophane-i Âmire	Top yapımında gerekli olan odun kömürünün temini	Bölge ormanlarından elde edilen yaş ağaçlar	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Günlük ısınma ve diğer esnaf faaliyetlerinde kullanımı	Evlerin ısıtılması Esnafların ihtiyaçları Fırınlardaki ekmek yapımı Ev eşyalarının yapımı	Bölge ormanlarından elde edilen çeşitli odun türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Darpane-i Âmire	Para basımında gerekli olan odun kömürü	Çam, meşe, köknar ve kızılağaç türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Şem-i asel yapımı	Fener yapımı ve gemilerin aydınlatılması	Bölge ormanlarından elde edilen çeşitli odun türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Sanayi ve özel kayık ve sandalların yapımı	Sandal ve sandal küreği yapım ve bakımı	kereste	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü

Tablo-2:XVIII. Yüzyılda Kocaeli Ormanlarının Genel Durumu ve Başlıca Kullanım Alanları

Kullanım Alanları	Kullanım Amacı	Kullanılan Başlıca Ürünler	Temin Yöntemi
Tersane-i Âmire ve diğer tersanelerin ihtiyaçları	Gemi yapımı, tamiri ve bakımı Gemi direği yapımı Sütün ve seren yapımı Sandal tahtası yapımı Gemi tahtası yapımı	Kereste (daha çok çam ve karaağaç) kullanılırdı.	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Baruthane-i Âmire	Barut üretiminde kullanılan odun ve odun kömürü yapımı ile kereste yapımı	Bölge ormanlarından elde edilen çeşitli odun türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Tophane-i Âmire	Top yapımında gerekli olan odun, odun kömürü ve kereste yapımı	Bölge ormanlarından elde edilen çeşitli odun türleri	Ocaklık yöntemi Kocaeli valisinin taahhüdü
Eski ve yeni saray	Isınma ihtiyaçları için gerekli olan odun ve kütük	Bölge ormanlarından elde edilen çeşitli odun türleri	Miri Mübayaayöntemi İştira yöntemi

Ek-2: Resimler

Resim-1: 1.İzmit Limanından bir görünüm[92]

Resim-2: .Denizden Kocaeli'ye ait bir görünüm[93]

Resim-3: Sakarya ve Kocaeli ormanlarının havadan görünümü[94]

92 www.kocaeli.bel.tr.
93 www. resimsergileri.tr.gg.
94 www.haberler.com

KARA MÜRSEL ALP

KOCAELİ'DEN İSTANBUL'A KERESTE NAKLİ VE KULLANIMI

Yaşar BAŞ*

1. Giriş

Kereste ve diğer orman ürünleri, Osmanlı tahrir kayıtlarında yer almadığı için bunlarla ilgili bilgiler oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak Osmanlı coğrafyası kereste temini bakımından şanslı olmuştu. Kereste, gemicilik ve inşaat sanayi için her zaman temel stratejik ehemmiyetini korumuştu.[1]

Osmanlı devrinde, bugün olduğu gibi, kullanılan ağaçların bir türü yakacak ve kaba işler için kullanılmakta idi.[2] İstanbul'daki saraylar ve büyük devlet kurumları, bu türden odunu şiddetle talep eden yerlerdendi.[3] Odun ham maddesinin bir kısmı, tuğla fabrikaları ve büyük miktarda odun kullanan işletmelere satılırdı.[4] İnşaat ve özellikle tersaneler için ayrılan ikinci gurup kereste ise, sanayi ürünlerini oluşturuyordu. Bu alanda kullanılamayacağı görülen keresteler, yine kaba odun olarak ayrılırdı.[5]

Devlet, odun ve kereste ihtiyacının karşılanması için gerekli malzemelerin teminini güvence altına alırdı. İdari makamlar ve tüccarlar, talep edilen odun veya kerestenin hazır tutulması için ciddi idari organizasyonlara girişir, bu amaçla taraflar arasında karşılıklı anlaşmalar yapılırdı.[6]

Ormanların kullanımı, genellikle devlete belli bir pay vermek durumunda olan köylülerin kontrolünde idi.[7] Talep edilen ağaç türü ve kerestenin hangi dağda bulunduğunu en iyi o mahallin keresteci ve baltacıları bilirdi. Kesim yerlerinin belirlenmesi bunların kılavuzluğu, marangoz halifesi ve sair sorumlular tarafından belirlenirdi.[8] Odunculuk yapan topluluklar, yaptıkları işe göre alacakları ücret karşılığında, özellikle avarız gibi geçici bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Padişahın mutfağına veya başka mahallere yıllık olarak belli miktarda odun göndermek ya da kereste hazırlamakla görevli köylülerin, iş yükü ağırlığı veya ödemelerle ilgili problemler dolayısıyla kimi zaman taleplere karşı çıktıkları olurdu.

* Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: yasarbas2000@hotmail.com

1 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı,* Çeviren. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı, Ankara 2006, s. 80.
2 BA, A. MKT., nr. 102/42; 130/67.
3 BA, C. SR., nr. 4264.
4 BA, A. MKT., nr. 131/45.
5 BA, A. MKT., nr. 112/59.
6 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623),* Çeviri. Nilüfer Epçeli, Editör. Erhan Afyoncu, Yeditepe, İstanbul 2011, c. 3, s. 229; Tuncay Zorlu, "**Osmanlı Deniz Teknolojisinden Bazı Sayfalar",** *Hendese, Bilim Teknoloji ve Düşünce Dergisi,* **Mart 2013, Yıl. 1, Sayı 2, s. 90.**
7 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 80, 81.
8 BA, C. AS., nr. 8812.

Köylüden kereste alımının bir başka yolu, diğer mahalli vergi türleri karşılığında satın alma şekli idi. Teslimatla görevli kişi/mültezim veya emin, belirlenen miktarda odun veya keresteyi, kimseye bir ödeme yapmadan, standart vergileri karşılığında köylüden temin ederdi. Ancak vergilerin bu şekilde toplanması, bazı problemlere yol açmakta idi.[9]

Ormanlık alanlardan temin edilen kerestelerin taşınması, ciddi problemleri beraberinde getiriyordu. Odun ve kereste talebi halinde, kesim yerinin belirlenmesi, satın alma, kesim hazırlığı, kesim, kıyıya taşıma, gemilerle nakil ve ilgili mahallere ulaştırma işlemleri bir dizi çalışmayı gerektiriyordu. Çeşitli etkenlerle bu işlerde problemler çıkabiliyordu. Satış, kesim ve nakil işleri sırasında pek çok engel görülüyordu. Bazen sermaye sahibi güçlü kişiler, bu işe müdahale edip, daha düşük bir rayiçle toptan alım yapar, sonra istediği kimseye ya da gemi sahiplerine istediği fiyata sattığı olurdu. Bu ise, köylünün mağdur ve şikâyetine vesile olurdu. Emin, kâhya, müdür, memur, tüccar gibi görevlilerin, yaptıkları usulsüzlükler ya da odun ve benzeri malzemeyi baskı ile ucuza kapatma girişimleri, zimmete geçirmeler, dolandırıcılıklar ve benzeri yolsuzluklar muhtelif şikâyetlere yol açıyordu.[10] Mesela ormanları korumak için görevlendirilen dağ mimarları ve bunların maiyetinde bulunan korucuların suiistimali dolayısıyla bazen ormanların yakıldığı veya izinsiz kesimlerin yapıldığı oluyordu.[11] Diğer taraftan ücret karşılığı vergi karşılığında halktan kereste toplama işini üstlenen mültezimlerin, ödemeleri sürüncemede bıraktığı ya da alacaklılardan kaçtığı görülürdü. Ağaç kesimi yaptırılan reaya ise, nakit paraya sıkıştığı zaman, ocaklık olarak ayrılmış ormanlardan yasa dışı ağaç kesimine yöneliyordu. Yoksul köylülerin çeteler kurup ormanlardan odun veya kereste kesimini engellediği olaylar da vardı. Benzer problemler, bedelsiz hizmet vermekle yükümlü köylünün yerini yurdunu terk etmesine, vergilerin ve tabii olarak kereste temininin tehlikeye girmesine, idare ile köylüler arasında keskin bir gerginlik oluşmasına yol açıyordu.

17. yüzyılın ikinci yarısında kereste talebinin artması, ödemelerin rayicin çok altında ve değerini yitirmiş akçe ile yapılması büsbütün sorun haline geldi. Buna kereste toplamakla görevli olanların kendileri için de köylüye bir ek ödeme çıkarmaları gibi uygulamalar eklenince köylüler arasında hoşnutsuzluk arttı. Köylüler, bir çıkış yolu olarak tüccara yasa dışı kereste satmaya başladılar. Yüzyılın sonlarında, ormanlarda kullanılabilir kereste miktarının azalması üzerine, kereste yerine köylünün sabit miktarda para ödemesi esası kabul edildi.[12] Bu kabilden olmak üzere, köylüler kesime izin verilen dağlardan üretmiş oldukları keresteyi belli iskelelere indirir, köylü ile limandaki gemi reisleri, satışı yapılacak keresteyi tartıp, rayici üzerinden satışını yaparlardı.[13]

Söz konusu problemler, ihmaller ve suiistimallerin görülmesi halinde, mahalli olarak görev alan mütesellimler, kaza ve nahiye kadıları, naipleri, yeniçeri zabiti, kereste mübaşiri, kereste emini, tahta serdarı,[14] ayan, zabitan ve sair iş erlerine, üzerlerine düşen görevi hakkıyla yapmaları, belli bir düzen ve emniyet içerisinde kereste üretimi ve naklinin yapılması için İstanbul'dan tayin edilen mübaşirler vasıtasıyla uyarı niteliğinde fermanlar, emirler gönderilirdi. Bu işlerin genel organizasyonu esas itibariyle mahalli kereste eminiyle

9 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 80, 81.
10 BA, A. MKT., nr. 134/88; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, c. 3, s. 229.
11 BA, A. MKT., nr. 41/8.
12 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, c. 2, s. 593, 594.
13 BA, A. MKT., nr. 134/88.
14 Tahta serdarları, Yeniçeri Ocağı turnacılarından seçilen bu kişiler, her bölgede ocaklık olarak belirlenen alanlarda ahalinin hazırlamış olduğu sandal tahtası, kürek taslakları ve sair kerestenin belirlenmiş ücretinin ödenip, ahşap malzemenin yerinden alınıp, İstanbul'da Tersane ve Tophane mahzenlerine teslimine kadar gerekli nakil işlemlerinin mübaşirliği ya da başka bir ifade ile müteahhitliğini yapardı. Malzemeyi teslim etmiş olduğuna dair Tersane ve Tophane'de görevli Kürekçiler kethüdası, yiğitbaşı, odabaşı ve sair mesleki ileri gelenlerin imza veya mührü bulunan bir temessük verilirdi. BA, C. BH., nr. 11610; BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 12735.

birlikte yapılırdı.[15] Yükleme için ise, limanlarda yeniçeri adayı acemi oğlanları görev alır, bunların başlarında, müfettiş olarak güvenliği sağlamak amacıyla İstanbul'dan gönderilmiş bir yeniçeri temsilcisi bulunurdu.[16]

2. İstanbul'a Kereste Nakli ve Kullanımı

2.1. Kereste Üretimi, Nakli ve Kullanımı İşinin Organizasyonu

Keresteye ihtiyaç duyan kurumların, sivil halkın veya olağanüstü hallerde genel idari makamların talepleri üzerine kereste veya odun nakli gerçekleşirdi. İstanbul'daki kurumların kereste temini ile ilgili ilk hareket, zaman, miktar, nitelik ve niceliklerine göre ihtiyaç duyulan kerestenin tespiti ile başlardı. Her kurum tarafından önce talep listesini havi defter hazırlanırdı. Defter kesinleşince, Sadarete gönderilir, oradan çıkan buyruldu ile Mevkufat Kalemi'nde asıl defteri ile kesim ve nakil ücreti tayin edilirdi. Yine buyruldu izni ile Baş Muhasebe'ye kaydedilip gerekli tahsisat izni alınırdı. Buradan çıkan resmi yazıların payitahttaki prosedürü tamamlanınca, durum tarafların bilgisi dâhilinde merkezdeki ilgili idare tarafından tayin edilen ve organizasyonda merkezi idarenin ve kurumun temsilcisi olarak rol alacak mübaşirin yanına bir mimar da katılmak suretiyle kereste temin edilecek mahallerin ileri gelenleri ve ahalisine bildirim yapılırdı. Ödemeler ise, mahallin ileri gelenlerine (ashab-ı marifet-i şer) mübaşir tarafından yapılırdı.[17]

İstanbul'dan tayin edilen mübaşir, mahallin kereste emini ile birlikte işin duyurusu ve organizasyonunda görev alırdı. İznikmid Kereste Emini, eskiden beri Kocaeli Sancağı dâhilindeki ormanlardan kereste kesimi ve İstanbul'a nakli organizasyonunda esas sorumlu olan makamdı. Sancağa bağlı dağlara külliyetli miktarda araba göndererek, kereste kesimi ve nakline riyaset eden kereste serdarları, kâtipleri ve benzerleri esas itibariyle ona bağlı olarak görev yaparlardı.[18] Yapılacak işlemin mahallindeki en üst sorumlusu, Kocaeli mutasarrıfı idi.[19]

Talep edilen kereste miktarı, ocaklık olarak belirlenen ormanların bulunduğu kazalara belli oranda taksim edilmek suretiyle hazırlatılırdı. Her kazanın kadısı, ayanı, zabitânı ve sair vücûh-ı memleket, işin esas organizasyonunu yapan mübaşir ve eminler, ocaklık olarak belirlenen ormanların belirlendiği sancak, kaza, nahiye ve köylerde meskûn ahalinin ödeyeceği yıllık avarız vergisi veya takdir edilen ücreti karşılığında, kesim işini yapmak/yaptırmak, bunun için gerekli işçi, kâhya, gıda, malzeme, nakil aracı, iskele mühimmatı ve görevlisi ile yük gemilerini bu iş için yönlendirmek ve hazırlanan keresteleri İstanbul'a naklettirmekle görevliydi. Bu çalışmaları karşılığında belli bir harç alırlardı. İşlerin organizasyonu, savaş öncesi durumlarda aciliyet, hız ve ehemmiyet arz ederdi. Kimi zaman muhtelif nedenlerle organizasyon ve sevk işlerinde gecikmeler ve problemler çıktığı olurdu. Bu durum karşısında eminlere hitaben ağır uyarı tehditler içeren hükümler yazılırdı. Vazifesinde ihmali ve kastı görülenlerin şiddetle cezalandırıldıkları durumlar olurdu. Kerestenin kullanıma hazır halde istif ettirmek işi ise İstanbul'da keresteyi talep eden kurumlar tarafından yaptırılırdı. Görev alan işçilere nakdi ücret ödenirdi.[20]

Üretilen kerestenin İstanbul'a nakli başlı başına bir iş gibiydi. İstanbul'daki kurumlar ve mahallin ileri gelenleri, nakil için yeteri kadar gemi, kayık, sandal veya tonbazların İstanbul'dan veya bölgeden tedariki suretiyle kıyıda hazır bulundurulmasından sorumlu

15 BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 1773/2; BA, C. SR., nr. 4264, BA, C. AS., nr. 48806, 48813, 50310.
16 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 80, 81.
17 BA, *D. BŞM*., nr. 5612, s. 2, 3; BA, C. BH., nr. 10528; BA, A. E, III. AHMED, nr. 20989; BA, A. E, I. MAHMUD, nr. 651; BA, A. E, III. MUSTAFA, nr. 3928; BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 8242; BA, C. AS., nr. 50616.
18 BA, C. BH., nr. 3447; BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 1773, 2265, 7038, 8242.
19 BA, C. AS., nr. 12915. 1867'de yapılan değişiklikle eyalet yerine vilayet adı kullanılmaya başlanan Hüdavendiğar Vilayetine bağlı sancaklardan Kocaeli, aynı tarihten itibaren İzmit adı ile anılıp, 1888 tarihinde müstakil mutasarrıflık olmuştu. Bkz. Feridun Emecen, "Hüdâvendigâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* İstanbul 1998, c. 18, s. 286.
20 BA, C. BH., nr. 11910, 12599; BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 12735.

idiler.[21] Kayıkçı esnafı ve emrindekiler, nakil fiyatı üzerinde anlaşmazlık çıkarır, kendilerine müdahale olduğu ve işin zaman geçtiği bahanesiyle iş yapmak istemedikleri olurdu. Muhtelif sebeplerle kendilerinin müzayakaya düştüklerini ve vergilerini veremediklerini ileri sürerlerdi. Sonuç olarak bir orta yol bulunmasına çalışılırdı. Benzeri bir olayda, tekne ve gemi reislerinin isteklerini kabul etmeleri şartıyla kürekçi esnafı beher kürek başına sekiz para zam ile 18 paraya nakletmeyi taahhüt etmişlerdi. Tombazcılar, reisler kethüdası ve sairlerinin adamları da anlaşmazlığa son vererek Bostancıbaşı Ağa huzurunda bu işin yapılması için kefil olmuşlardı. Konuyla ilgili olarak Tophane ve Galata'daki Kürekçiler Esnafı Kethüdası tarafından Sadarete ariza yazılmış, 20 Ocak 1752 tarihinde bir ferman çıkarılmıştı.[22]

Kereste işinin organizasyonu ile ilgili yüzlerce yazışmaya rastlanmaktadır. İznikmid Kereste Emini el-Hâc Ahmed'e gönderilen 28 Nisan 1769 tarihli bir hükme, *Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-istimrârımın umûr-ı muazzamâtından olup bir saat mukaddem tekmîli matlûb-ı mülûkanem olmağla* kaydı düşülmüş, organizasyon işini üstlenen emine, kereste ihtiyacı ve naklinin ehemmiyetine vurgu yapılmıştı. Gereği halinde Karadeniz tarafına sevk edilmek üzere ihtiyat olarak İstanbul Tersanesi'nde (Tersane-i Âmire) acilen inşa ve ikmali planlanan Firkate ve Kancabaşlar için defteri mucibince talep edilen 49.300 kıta muhtelif türdeki kerestenin bir an evvel kesimi, İznikmid İskelesi'ne nakli, oradan gemilerle İstanbul'a sevki[23] ve Tersane-i Âmire'ye teslimi talep edilmişti. Bu kerestelerin, Kocaeli Sancağı kaza ve nahiyelerindeki ocaklık ormanlardan, ahalinin senelik avarızları mukabilinde temin edildiği, ancak iki yıldan beri bu konuda aksamalar olduğu bildirilmişti. Problemin giderilmesi yolunda tembih ve uyarıda bulunulmuştu.[24] 6 Nisan 1775 tarihli bir arza göre, bizzat Kocaeli mutasarrıfı, tahta serdarı ve Yeniçeri Ocağı'ndan tayin edilmiş üç kişilik bir heyet tarafından, Tophane için acilen talep edilen kerestenin üretimi ve nakli yapılmıştı. Bu uygulama, acil durumlarda farklı heyetler oluşturulabileceğini ortaya koymuştu.[25] Sadaret'e gönderilen 25 Ağustos 1784 tarihli bir kadı arzında ise, İstanbul'daki yangın dolayısıyla yapılan talep üzerine, ibadullahın kereste darlığı çekmemeleri için, konuyla ilgili emrin ahaliye ilan edildiği, üretecekleri keresteyi İznikmid'e göndermeleri konusunda taahhütte bulundukları bildirilmişti.[26]

İstanbul halkının yakacak odun ihtiyacının karşılanmasıyla ilgili 9 Temmuz 1907 tarihli bir Sadaret tezkiresinde, Orman ve Maadin, Ziraat nezaretleri ve Şehremaneti'ne hitaben İstanbul halkının yakacak odun darlığı çekmemesi için İzmid veya Ereğli tarafında uygun bir miri ormandan sağlanacak bol miktardaki odunun Şehremaneti'ne teslimi ve ucuz fiyatla satışı talep edilmişti.[27] Yakacak türü odunların nakli ise Şekleve denilen kayıklarla yapılmıştı. Kış vaktinde bazen bunların çalışmak istemediği olur, tarafla uyarılarda bulunulurdu.[28]

2.2. İstanbul İçin Kereste Üretimi Yapılan Bölgeler

Anadolu ve Rumeli'deki kereste üretim alanlarının hemen bütünü, İstanbul'un hammadde kaynağı olarak görülmekte idi. Ancak İstanbul'a yakın kıyılardaki ormanların önceliği vardı. İstanbul söz konusu olunca, aciliyet gösteren odun ihtiyacının yakın bölgelerden

21 BA, C. AS., nr. 8812, 47913.
22 BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 9438.
23 Bir tespite göre, 18. yüzyılda, Haliç'teki Odun İskelesi, İzmit civarından nakledilen odun ve inşaat kerestesinin boşaltılması için tahsis edilmişti. Robert Mantran, *XVI. ve XVII, Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* Çeviren. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., İstanbul 1991, s. 42.
24 BA, C. BH., nr. 8421, 12599.
25 BA, C. AS., nr. 47913.
26 BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 2265.
27 BEO., nr. 3097/232246.
28 BA, C. BL., nr. 2722.

süratle giderilmesi esastı.[29] Üretim ve sevkiyatın deniz yoluyla zamanında yapılması için yakın çevredeki sancak ve kaza idarelerine emirnameler gönderilirdi.[30] Karadeniz sahillerinin Avrupa kıyıları başta olmak üzere çoğunlukla Varna'nın güneyinde kalan bölge, Anadolu'nun kuzey kıyıları ve özellikle İzmit (Kocaeli) ve Göynük çevresindeki ormanlar, hiçbir zorlukla karşılaşılmadan odun ve nitelikli kereste nakli yapılan alanlardı.[31] Başka bir ifade ile kereste taleplerinin çoğu, kuzeyde Marmara kıyıları ve batıda Ege Denizi ile Anadolu'nun Şile ve Amasra arasındaki Batı Karadeniz kıyısı Karadeniz'in Bulgaristan ve Trakya kıyıları, zengin kereste kaynaklarının bulunduğu alanlardı.[32] Sakarya, Ereğli ve Akçay bölgesi, yine İstanbul'a kereste gönderilen yerlerdendi.[33]

İstanbul'un kereste taleplerinin büyük çoğunluğu Kocaeli bölgesinden temin ediliyordu. Kocaeli Sancağı'nın kaza, nahiye ve köyleri,[34] özellikle İznikmid ve Sakarya Nehri havalisindeki ormanlar, eskiden beri nitelikli kerestelerin üretildiği alanlardı.[35] 16. yüzyılın son çeyreğinde İzmit Körfezi yakınlarında, başka yerde bulunmayan ve daha önce hiç görülmemiş kalitede kürek yapımına imkân sağlayan bir ormanlık alan keşfedilmişti. Bu devirden itibaren İstanbul kapılarının önü sayılacak derecede yakın bir yerden, küçük kanallar vasıtasıyla körfeze, oradan İstanbul sahiline veya iç kısımlara kolay bir şekilde kereste nakli imkânı yapılmaya başlandı. Bölge daha sonra da Osmanlı donanmasının zengin kereste ocaklarından biri olarak kalmaya devam etti.[36] Bu açıdan Kocaeli Sancağı'ndaki ormanların özel bir değeri vardı. Bölgeden kaçak kereste kesimine engel olunur, izin konusunda seçici davranılırdı.[37] Ancak ahalinin ve tüccarın, ocaklık olarak ayrılan yerlerin dışında kalan alanlardan ürettikleri kerestelerin belli bir resim karşılığında satışına izin verilirdi.[38]

19. yüzyıl ortalarında İstanbul'a ulaştırılan kerestenin bir kısmı, her sene Canik, Sinop, Vize, Pınarhisar, Varna, Bolu ve Kocaeli sancağı dağlarından temin edilmekte idi.[39] Bir ara Selanik, Tırhala, Viranşehir, Sinop, İzmit kaza ve köylerindeki Tersane-i Âmire'ye ocaklık olarak kaydedilmiş olan ormanların, ahali ve yörükan taifesinin, buradaki ormanları yakmak ve diledikleri gibi kesmek suretiyle telef etmelerine karşı gerekli önlemlerin alınması talep edilmişti.[40] Ancak bazen tam tersi bir durum da vaki olabiliyordu. Mesela 1848 yılında Şeyhler Kazası Müdürü, Tersane-i Âmire'ye yaramayacak nitelikteki dişbudak ve gürgen ağaçlarından mamul odunların İstanbul'un ihtiyacını karşılamak üzere gayret etmekte iken, İzmit Sancağı dağlarına tayin edilen korucuların, ahalinin dağlardan bir dal kesimine bile müsaade etmediklerinden şikâyetçi olmuştu.[41]

2.3. Kocaeli Sancağı'nda Kereste Temin Edilen Kaza ve Nahiyeler

Kocaeli Sancağı'nın en önemli kereste üretim ve nakil merkezi İznikmid (İzmid) ve Sakarya havalisi idi.[42] Ancak Kocaeli Sancağı'nın hemen her bölgesi esas itibariyle odun ve kereste üretimi yapılan önemli alanlardandı. Erken devirlerde Sapanca, Ada (Ada Köyü), Akyazı, Görele, Abısafi, Sarıçayır, Geyve, Akhisar (Pamukova) Yalakabad (Yalova), İznik

29 BA, A. MKT., nr. 102/42; 130/67.
30 BA, A. MKT., nr. 130/74.
31 Johann Wilhelm Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623), c. 3, s. 209; Robert Mantran, *XVI. ve XVII, Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,*s. 40.
32 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim", Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 2, s. 594.
33 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* İstanbul 2004, c. 1, s. 228 .
34 BA, *D. BŞM*., nr. 5612, s. 2, 3; Nurcan Yazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Tersane-i Âmire Mimarlığı ve Mimarları", *Turks and Sea / Türkler ve Deniz*, Editör. Ö. Kumrular), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 383.
35 BA, *D. BŞM*., nr. 5612, s. 2, 3; BA, C. AS., nr. 12915.
36 Johann Wilhelm Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623), c. 3, s. 209.
37 BA, A. DVN., nr. 21/43.
38 BA, A. MKT. NZD., nr. 101/99.
39 BA, C. AS., nr. 4574.
40 BA, A. MKT., nr. 41/8.
41 BA, A. MKT., nr. 112/59.
42 BA, C. BH., nr. 3447; BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 1773, 2265, 12735.

ve İznikmid (İzmit) kazaları kereste ocaklarının belirlendiği yerlerdendi. Daha sonra bunlara yeni ocaklar eklenmeye devam etti.[43]

Kurumlar, özel kişiler veya Kayıkhane-i Hassa'da mevcut sandal, piyade ve sair hassa deniz araçları; Tersane-i Âmire'ye bağlı donanmanın kalyonları, bunlar için gerekli sandal ve filikalar, küreklik taslakları, gemilerle Kocaeli Sancağı'na bağlı İznikmid, Sakarya, Kaymas, Şeyhli, Karasu kıyılarından İstanbul'a nakloluyordu.[44]

Sancağın dâhilinde bulunan Kapıdağı, Karamürsel, Değirmendere, İzmid, civarından İstanbul'a büyük miktarda odun ve odun kömürü sevkiyatı yapılırdı.[45] İznikmid ve Sakarya bölgesi yanında,[46] Taşköprü, Koru-yı Hümayun,[47] İbrail bölgesi, kereste temin edilen önemli merkezlerdendi.[48] 1703 tarihli bir ferman suretinde, kereste üretimi yapılan kazalar olarak İznikmid, Sapanca, Akyazı, Abısafi, Sarıçayır, Kandıra, Gençli, Ağaçlı, Taşköprü, Şeyhli, Kaymas, İznik, Görele (Bazarköy), Yalakabad (Yalova), Karamürsel ve Gekbuze (Gebze) olmak üzere, on iki kazanın adları kayıtlıdır.[49]

15 Eylül 1706 tarihli bir ferman suretinde, İznikmid, Ada, Akyazı, Abısafi, Sarıçayır, şeyhli, Kaymas, Gençli, Ağaçlı, Taşköprü, Beş Divan kazaları sayılmıştır.[50] 1758 tarihli bir ferman suretinde ise İznikmid, Taşköprü, Karamürsel, Gemlik, Yalakabad, Gekbuze kazalarının adları geçmektedir[51] 5 Haziran 1807 tarihinde İznikmid Kereste Eminliğine bağlı Beş Divan, İğmaslı, Kilimli, Kandıra ve Şeyhli nahiyeleri ile Kaymas, Akhisar, Geyve, Sapanca (Adabazarı), Akyazı, Sarıçayır ve Abısafi kazalarına taksim edilen belli sayıdaki kerestenin üretimi ve gönderilmesi talep edilmişti.[52]

2.4. Kocaeli Sancağı'ndan Temin Edilen Kereste Türleri

Odun ve kereste türleri, pek tabii kullanılacak alana göre değişmekte idi. Çam, ceviz, ıhlamur, kızılağaç, karaağaç ve fındık ağacı ormanlardan kesimi yapılan türler arasında idi. Ancak en çok talep edilen ağaç türü çam idi. Çam ağacı, hem kömür imalinde, hem de gemi yapımında kullanılmakta idi. Sağlanan malzeme de oldukça iyi nitelikteydi.[53] Gemi yapımında talep edilen bir başka ağaç grubu, gürgen ve dişbudak idi. Bunların sanayi ürünü dışında kalan bir kısmı odun olarak kullanılıyordu.[54]

Gemi yapımında kullanılacak kereste türleri de amaç ve kullanılacak alana göre, değişmekte idi. Bazı yolcu gemilerinin inşası için kuğuş, lata-i kebir çam ve kuğuş-ı ballota ve sair kereste emvali gerekliydi.[55] Kocaeli Sancağı ve havalisinde bulunan karaağaç, 19. yüz başlarında, gemi tamiri ve inşası,[56] top kundağı, tekerleği ve sair mühimmatın imalinde kullanılırdı.[57] Aynı iş için yararlanılan bir ağaç türü de dişbudak idi. Bu ağaç çeşitlerinden manola-i kebir, manola-i dest gibi adları taşıyan kerestelerin üretimi yapılır, malzeme olarak hazır tutulurdu.[58] Tüfeklerin cevizden mamul kundaklarının ham madde kaynaklarından biri de yine Kocaeli Sancağıydı.[59]

43 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, c. 3, s. 209.
44 BA, A. E, I. ABDÜLHAMİD, nr. 9438.
45 BA, A. MKT., nr. 115/52; 116/18; 116/73; 117/23; 129/95; 130/67; BA, A. MKT. NZD., nr. 127/85.
46 BA, A. E, I. MAHMUD, nr. 651.
47 BA, A. E, III.. MUSTAFA, nr. 3928.
48 BA, C. AS., nr. 47845.
49 BA, İE. BH., nr. 691.
50 BA, A. E, III. AHMED, nr. 20989.
51 BA, A. E, III.. MUSTAFA, nr. 26576.
52 BA, C. BH., nr. 11910.
53 Suraiya Faroqhi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, s. 81, 82.
54 BA, A. MKT., nr. 112/59.
55 BA, C. BH., nr. 12422; BA, A. E, II. MUSTAFA, nr. 1770.
56 BA, *D. BŞM*., nr. 5612, s. 3.
57 BA, C. AS., nr. 50310.
58 BA, C. AS., nr. 12915.
59 BA, C. AS., nr. 16810.

Erken devirlerden itibaren kalyon inşasında kullanılan ağaç türlerinden biri meşe idi. 1752 tarihli bir listede, kalyon inşası için, meşe ağacından abgûh, pervaneli ıskarmoz, vanalı ıskarmoz, baş ve kıç doldurma, perosta-i ser, pare-i perosta, astar-ı perosta, sütun-ı harç, sürme çatal, vakfa (?), eğri tahta, serçepe, preçol-ı kebir gibi kereste türlerinin adları kaydedilmişti.[60] 1854 tarihli bir defter suretinde farklı bazı kurum ve alanlarda kullanılan malzeme yanında talep edilen kereste ve ağaç türleri hakkında kayda değer bilgilere yer verilmişti (Bkz. Tablo 1).[61]

Tablo. 1. İstanbul ve çevresindeki bazı kurumların talep ettiği malzeme ve kereste türleri (1854)

Kullanılan Kurum / Alan	Malzeme	Ölçüsü	Miktarı
Asakir-i Nizamiye-i Hazret-i Şahane, Matbah-ı Âmire, Harici Fırınlar, Asakir-i Mekteb-i Bahriye, İmaret-i Âmire, Tophane, Feshane, Baruthane-i Âmire	Odun	çeki	181.000
Asakir-i Şahane, Asakir-i Bahriye	Meşe kömürü	kıyye	900.000
Saray-ı Hümayun	Kereste	aded	Kızaklık 12000 Direk 5000
Saray-ı Hümayun	Kıtf	kıyye	10.000
Saray-ı Hümayun	Ruğan-ı Bezir	kıyye	10.000
Baruthane-i Âmire	Söğüd çubuğu	çeki	17.000
Tophane-i Âmire İmalatına muktazi	keçe	aded	6000
Tophane-i Âmire	Palastorbalık	aded	8650
Tophane-i Âmire	Ketan	kantar	1000
Tophane-i Âmire	Kaltaklık Ağacı	aded	Çatal 20.000 Tahta 20.000
Vapur sefayinlerinin pervaneleri	Dişbudak Ağacı	aded	300
Süfen-i Donanma-yı Hümayun	Kızılcık Çubuğu	aded	22.000
Saltanat-ı Hümayun kayıkları	Muhtelif kereste	kıtaat	67
-	Çadır direkliği	aded	10.000
Asakir-i Şahane, Asakir-i Bahriye	Zehair	kile	Hınta 50.000 Şair 10.000
1268, 1269 senelerinde İzmid sahasında inşa olunan Kalyon ve Tersane-i Âmire	kereste	aded	12.405
Tersane-i Âmire (Kal ve Dökümhane için)	Kaba Gürgen kömürü	kıyye	150.000
Asakir-i Şahane	Kaltaklık tahta ve Çatal Ağacı	-	-
-	Palastorbalık ıhlamur dalları	çeki	2000
-	Meşe kömürü	kıyye	300.000

3. Sonuç

Herhalde medeniyetin göstergelerinden biri demir ise, bir başkası da kereste kullanımı olsa gerek. Pek çok işlem ve kayıtlardan anlaşılan o ki, eski çağlardan günümüze, özellikle sanayi alanında kullanılan kerestenin stratejik bir değeri vardır. Anadolu, bu hammadde kaynağından yana şanslı bölgelerden biri olmuştur. Ancak her coğrafi bölgenin, bu şansı

60 BA, A. E, III.. MUSTAFA, nr. 3928.
61 BA, A. MKT. NZD., nr. 127/85.

yakalamış olduğu söylenemez. Bu durum, kerestenin uluslar arası arenada aranırlığını, elde edilme mücadelesini arttırmıştır.

Kocaeli-İstanbul arası kereste ticareti ve kullanımının ele alındığı bu araştırmada, İstanbul'un ihtiyacı olan odun, kömür ve özellikle kerestenin, karşılandığı yerlerden en önemlisinin Kocaeli bölgesi olduğu anlaşılmıştır. Sancağın hemen her bölgesinde mevcut ormanlar, İstanbul'un talep edeceği keresteler için ocaklık olarak ayrılmıştır. Buradan elde edilen kereste türleri, kullanılacak alanlara göre değişmiştir ve her zaman stratejik önemi haiz olmuştur. Özellikle gemi yapımı bakımından, Osmanlı bahriyesinin can damarını teşkil etmiştir. Kocaeli bölgesinin yakın olması, bölgedeki ormanların İstanbul açısından ehemmiyetini arttırmıştır. Organizasyonun her kısmında işinde uzman kişilere ihtiyaç duyulmuştur.

Ormanlık alanlardan üretimi yapılan keresteler, ahalinin ödemekle yükümlü olduğu geçici veya mahalli vergiler karşılığında veya devlet tarafından tespit edilen miri fiyat üzerinden, mültezimler aracılığıyla satın alınmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. Yangın ve depremleri müteakiben ve savaş hazırlığı yapıldığı zamanlarda İstanbul'dan kereste talebi artmış ve yüksek miktarda keresteye ihtiyaç olmuştur. Kullanılacak alana göre, ağaç ve kereste türleri, adları, boyutları değişmiş ve farklılaşmıştır. Yangınlar ve depremlerde tahrip olan binaların yenilenmesi, savaş hazırlığı yapıldığı sırada, savaş gemisi, top, humbara, top arabası, humbara arabası inşasının hız kazanması kerestenin ehemmiyetini ve talebini arttırmıştır.

Nitelikli kerestenin yetiştirilmesi, muhafazası, kesimi, taşınması ve sanayide kullanımı, bir dizi zorlu ve uzmanlık isteyen organizasyonlara temel olmuştur. Bu organizasyonlarda payitahttaki esas sorumlular, İstanbul'dan gönderilen mübaşirler, mahalli kereste eminleri, bunların emrinde çalışanlar, tüccar yanında, mahallin idari, hukuki, askeri ve emniyetiyle sorumlu ileri gelenleri rol oynamışlardır. Bir parti kerestenin kullanıma hazır hale getirilmesi için sayı olarak binlerce köylü, onlarca organizasyon görevlisi, ormanlardan kıyılara taşıma için yüzlerce öküz, beygir ve araba, nakil için yüzlerce gemi, yükleme ve boşaltma için binlerce hammal, kerestenin işlenmesi için kurulan işletmeler ve burada çalışan uzmanlar, ustalar ve organizasyon için büyük tutarlarda ödemeler ile bir de işlerin takibinde meydana gelen problemler konunun güçlüğünü ve büyüklüğünü ortaya koymuştur.

Kerestenin ehemmiyeti dolayısıyla, çoğunlukla dışa satışı yasaklanmıştır. Ahalinin rastgele kesimine engel olunmuştur. Kesimler, ancak belli ve talebe uygun alanlarda, ilgililerin bilgisi dâhilinde, izin verildiği şekliyle uzman kişiler tarafından yapılabilmiştir. Buna karşılık, kaçak kesim, satış ve tahribata engel olunamamıştır. Yabancı ülkelere kısıtlı satış olmuşsa da meşru olmayan yollardan yurt dışına kereste çıkışı olmuştur.

KAYNAKLAR

1. Osmanlı Arşivi (BA.) Defter ve Belgeleri

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A. DVN.), nr. 21/43.

Ali Emiri (A. E.) I. ABDÜLHAMİD, nr. 1773, 2265, 7038, 8242, 9438, 12735.

A. E, I. MAHMUD, nr. 651.

A. E, II. MUSTAFA, nr. 1770.

A. E, III. AHMED, nr. 20989.

A. E, III. MUSTAFA, nr. 3928; 26576

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD.), nr. 101/99, 127/85.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A. MKT.), nr. 41/8, 102/42, 112/59, 115/52, 116/18, 116/73, 117/23, 129/95, 130/67, 130/74, 131/45, 134/88.

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), nr. 3097/232246.

Cevdet Tasnifi Askeri Evrakı (C. AS.), nr. 4574, 8812, 8812, 12915, 16810, 47913, 47913, 48806, 48813, 50310, 50616.

Cevdet Tasnifi Bahriye Evrakı (C. BH.), nr. 10528, 11610, 11910, 12422, 12599, 12599, 3447, 8421.

Cevdet Tasnifi Belediye Evrakı (C. BL.), nr. 2722.

Cevdet Tasnifi Saray Evrakı (C. SR.), nr. 4264.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D. BŞM.), nr. 5612.

İbnülemin Tasnifi Bahriye Evrakı (İE. BH.), nr. 691.

2. Eserler ve Makaleler

Bostan, İdris, "Kadırgadan Kalyona, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, c: 24, İstanbul 2004, s. 65-86.

Emecen, Feridun, "Hüdâvendigâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1998, c. 18, s. 286.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, c. 2, İstanbul 2006.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çeviren. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı, Ankara 2006.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, İstanbul 2004.

Mantran, Robert, *XVI. ve XVII, Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çeviren. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., İstanbul 1991.

Yazıcı, Nurcan, "Osmanlı Devleti'nde Tersane-i Âmire Mimarlığı ve Mimarları", *Turks and Sea / Türkler ve Deniz*, Editör. Ö. Kumrular), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 381-402.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, Çeviri. Nilüfer Epçeli, Editör. Erhan Afyoncu, Yeditepe, c. 3, İstanbul 2011.

Zorlu, Tuncay, "Osmanlı Deniz Teknolojisinden Bazı Sayfalar", *Hendese*, *Bilim Teknoloji ve Düşünce Dergisi*, Mart 2013, Yıl. 1, Sayı 2, s. 82-95.

XIX. YÜZYIL ORTALARINDA HEREKE'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Yunus ÖZGER*

Giriş

İlk Osmanlı fetih bölgesi içerisinde yer alan Hereke, İstanbul-Ankara kara ve demiryolu üzerinde ve İzmit Körfezi kenarında kurulmuş şirin bir yerleşim alanıdır. Tarihî geçmişi oldukça eskiye dayanır. Bazı kaynaklarda Bizans imparatoru Konstantin'in Hereke'de bir yazlığı olduğu ve kendisinin de burada vefat ettiği söylenilir.[1] Yöre, Orhan Gazi devrinde ilk fetihler zamanında Osmanlı Beyliği egemenliğine girer.

Şimdilerde çok az kalıntıları bulunan Hereke Kalesi'nin fethiyle ilgili kroniklerin verdiği bilgiler, İdris-i Bitlisi'nin Heşt-Behişt'inde geçenlerin tekrarı gibidir.[2] Anlatıya göre, İzmit'in fethi esnasında buradan kaçanlar Hereke kalesine sığınarak, kaleyi tahkim etmiş ve teslim olunmasını engellemişlerdir. Bunu haber alan Orhan Gazi, Timurtaş Bey'in babası Ali Bey'i başbuğ olarak görevlendirip Hereke üzerine göndermiştir. Ali Bey, kuşatma esnasında aldığı ok darbesiyle bir gözünü kaybetmesine rağmen cesaretini kaybetmemiş ve kısa süre sonra kaleyi teslim almıştır. Yenilgiye uğrayan düşman, aman dilemiş askeri geri çekilmiş ancak Hereke sakinleri yurtlarında kalmayı tercih etmişlerdir.[3]

Alınış hikâyesi kısaca bu şekilde olan Hereke'nin fethi, İzmit bölgesi fetihlerinin tamamlayıcısı oldu. Çünkü Orhan Gazi bundan sonra Bursa'ya yönelerek, teşkilatlanma çalışmalarını hızlandırdı ve Bursa'yı başkent yaptı.[4]

Meşhur seyyah Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Hereke'ye de yer vermiştir. Deniz kıyısında, iki dere arasında yalçın bir kaya üzerinde helak olacak bir mahalde inşa edilmiş olarak tavsif ettiği kalenin, Çelebi Mehmed zamanında fethedildiğini söylemiştir. Hatta buranın adının, fetih esnasında verilen çokça şehitten dolayı helak yeri manasında

* Doç. Dr. Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yozgat. Eposta: yunusozger@yahoo.com

1 Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyye'nin Târîh ve Coğrafya Lügâtı,* Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313, s. 839.

2 Kalenin fethi konusu İdris-i Bitlisi'de şu şekilde geçmektedir: "… *Timurtaş Bey'in babası Ali Bey'i bazı gâzîlerle birlikte Hereke kalesinin fethine gönderdi. Bunlar birkaç zaman ceng ve cidâl ile kalenin muhasarasına kıyam ettiler. Kaza ile birgün Kale küffarının attığı bir ok Ali Bey'in bir gözünü a'mâ etti. Böylesine bir elemle düçâr olmasına rağmen belâlara sabrederek cerahatine tahammül etti. ... Bu fetihten sonra İznikmîd, bütün tevâbı'yla Orhân bey'in tasarrufuna geçmiş oldu. O zamandan beridir mıntıka, bu hanedânın elinde bulunmaktadır*…" Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, II. Ketîbe, Süleymaniye Kütüphanesi-Esad Efendi, No: 2197, vr. 83b-84a. [Farsça'dan yaptığı çeviri için Yrd. Doç.Dr. M. İbrahim Yıldırım'a teşekkürlerimi sunuyorum.]

3 "…ahd-ı peymân ile teslîm-i hisâr edip sipahîleri terk-i diyâr ve re'âyası yerlerinde karar ettiler.". bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârîh, cilt I, (yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, 63.*

4 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi,(Yayına Hazırlayan Vahid Çabuk), Cilt I, Kültür Baknalığı Yayınları,* Ankara 1989, s. 27.

"heleke"den geldiğini ileri sürmüştür.[5] Ancak Evliya Çelebi'nin hem yerleşimin adı hem de fethediliş tarihi ile ilgili verdiği bilgiler Osmanlı kronikleriyle örtüşmemektedir.

Güzergâh üzerinde bulunması hasebiyle Hereke, Evliya Çelebi dışında birçok seyyahın da uğrak yeri oldu.[6] Fethedildiği dönemde bir köy yerleşmesi olan Hereke'nin bu durumu XIX. yüzyılda da varlığını sürdürdü. Nitekim yüzyılın ilk yarısında yapılan nüfus tahrirlerinde de Bolu Eyaleti Kocaeli Sancağı Gebze Kazasına bağlı bir köy olarak görülmektedir.[7] Yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınan eserlerde de Gekbuze (Gebze) kazasına bağlı bir karye olarak idari ünitede yer almaktadır.[8]

Ali Cevad'ın Osmanlı coğrafyasıyla ilgili eserinde Hereke, Anadolu demir yolu güzergâhında bulunan kadim ve meşhur bir karye olarak tanımlanır. Son dönem Osmanlı sanayisinin önemli bir numunesi olarak kabul edilen, kumaşlarıyla ticarette kabul gören fabrikasıyla ön plana çıkar.[9]

Gerçekten de Hereke'nin yıldızı bu fabrikanın açılmasıyla parlamaya başladı. Hereke ekonomisinde büyük bir değişim yaşatan fabrikanın kuruluş tarihi hakkında farklı rivayetler hatta üretilmiş hikâyeler bile vardır.[10] Hereke üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde söz konusu fabrikanın İzmit Çuha Fabrikası'nı kuran Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler tarafından 1843'te 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından ibaret olarak kurulduğu ve 1845'te de sahipleri tarafından ferağ edildiği anlaşılmaktadır.[11]

XIX. yüzyılın ilk yarısında sadece Müslümanların meskûn olduğu Hereke'nin ilk sayıma göre 1832'te nüfusu 409 erkekten ibaretti. Aynı tarihte köyde başka yerlerden buraya gelmiş 6 yabancı erkek vardı. Erkek nüfus kadar kadının varlığı hesap edildiğinde yaklaşık nüfusu 800 kişi civarındadır. İkinci nüfus defterinde ise [h.1256/1840-41] kayıtlı erkek sayısı 367 kişidir. Yine aynı oranda kadının var olduğu düşünüldüğünde yaklaşık 750 kişi olduğu tahmin edilmektedir.[12] Temettuat sayımının yapıldığı 1845'te ise Hereke'nin hane sayısı 175'tir. Her bir hanede ortalama beş kişimin yaşadığı varsayımıyla ortalama nüfusun 875 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı nüfus verilerine de yakındır.

Hereke'nin nüfusu, fabrikanın açılışı sonrasında hızla artamaya başladı. Öyle ki eserini yüzyılın sonlarına doğru kaleme alan Vital Cuinet'e göre; Hereke'nin nüfusu iki katına çıkmış ve 2000 kişiye ulaşmıştı. Bunun 1700'ü Müslüman, 200'ü Grek Ortodoks ve 100'ü de yabancılardan oluşmaktaydı.[13]

Hereke'nin öne çıkan diğer bir yönü de yine güzergâh üzerinde bulunmasına bağlı olarak devlet adamlarının ziyaretgâhı olmasıdır. Bu bağlamda ilk ziyareti 26 Ekim 1846'da Sultan

5 "…Çelebi Sultan Mehemmed Rum keferesi elinden fethederken hayli guzât-ı Müslimîn şehîd olmağla *heleke* yani helâk yeri demektir.." bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 88.

6 Hereke'ye uğrayan ya da eserlerinde Hereke'ye yer veren seyyahlar için bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi,* İzmit 2008.

7 Hereke'de ilk nüfus sayımı h.1248/1832-33'de yapılmıştır. İkinci defter ise h.1256/ 1840-41 tarihlidir. Bkz. BOA, NFS. D (Nüfus Defterleri), numara 578, ss. 54-60; NFS, d. Nr. 617, ss. 31-35; Söz konusu nüfus defterleriyle ilgili çalışma için bkz. Ahmet Nezih Galitekin, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yapılan Nüfus Sayımlarında Kocaeli Körfez İlçesi (Hereke ve Taşköprü Köyleri), Körfez Belediyesi Kültür Yayınları: 4, İstanbul 2013.*

8 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm, VI, Mihran Matbaası,* İstanbul 1316, s. 4736; *Ali Cevad, Memâlik-i Osmaniyye'nin Târîh ve Coğrafya Lügâtı,* s. 839.

9 "…Anadolu şimendifer güzergâhında ve karey-i meşhûre ve kadîme olup sanâyi' -i Osmaniyye'nin terettübât-ı âhiresinin bir numûne-i bedî'ası olan ve Hereke kumaşları nâmıyla ticârette gâyet makbûl olan kumaşları vücûda getiren mükemmel bir fabrikayı hâvîdir…" bkz. Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyye'nin Târîh ve Coğrafya Lügâtı, s. 839.*

10 Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası Saray'dan Hereke'ye Giden Yol, İstanbul 1987, s. 47.*

11 Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 113.

12 Galitekin, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yapılan Nüfus Sayımlarında Kocaeli Körfez İlçesi (Hereke ve Taşköprü Köyleri),* s. 537.

13 Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure,* Paris 1894, s. 691.

Abdülmecid yaptı ve fabrikada incelemelerde bulundu.[14] Aynı Padişah 1848'de ikinci defa Hereke'ye geldi. Bundan başka 22 Ekim 1894'de fabrikayı bu defa Alman Kaiser'i II. Wilhelm ziyaret etti, kendisine meşhur halılardan hediyeler edildi. Kaiser'in ziyareti sırasında İstanbul'da hazırlanıp Hereke'de monte edilen bir köşk hazırlandı. Bunlardan başka Osmanlı padişahı V. Mehmet Reşat da 1910 senesinde Hereke'yi ziyaret edenler arasındaydı.[15]

Hereke hakkında bu kısa bilgilendirmeden sonra şimdi de temettuat defterlerinin özellikleri konusunda kısa bir izah yaptıktan sonra esas konuya geçelim.

Temettü kelimesi, sözlükte kâr etme, fayda görme ve kazanç anlamına gelmektedir. Çoğulu temettüattır.[16] Tanzimat sonrasında vergi çeşidini bire indirmek için hane reislerinin gelirlerini tespit etmek amacıyla temettüat sayımları yapıldı ve bunun neticesinde Temettuat Defterleri ortaya çıktı.[17]

Tanzimat dönemi temettü sayımları ilk önce 1256 (1840)'da daha sonra ise 1261 (1845)'de yapıldı. Ancak ikincisinde merkezden görevliler gönderilmedi. Tahriri köylerin imam ve muhtarları ya da Gayrimüslim bulunan yerlerin papaz ve kocabaşıların yapması kararlaştırıldı. Kazadaki ziraat müdür vekilleri de bu görevlileri kontrol etmekle görevlendirildi. Yazım sonrasında defterlerin mühürlenerek kaza müdürüne teslimi, ardından kaza meclisinde kontrol edilerek maliye hazinesine gönderilmesi ilkesi getirildi.[18]

Genel olarak birbiriyle aynı fiziksel ve şekilsel nitelikleri taşıyan temettuat defterlerinin ilk sayfasının başında ait olduğu köy ya da mahallenin adı eyalet, sancak ve kazasıyla beraber yazılırdı. Bir köy yerleşmesi olan Hereke'nin defteri "*Bolu Eyaleti mülhikatından Kocaeli Sancağı'nda kâin Gekbuze Kazası'na tâbi' Hereke karyesinde ehl-i İslâmın ve zevcesi olmayan dul hatunun emlâk ve arâzi ve temettu'âtı mübeyyen defteridir" biçiminde tanzim edilmiştir.*[19]

Hereke özelinde diğer temettuat defterlerinde de yazım esnasında bazı hususların özellikle belirtilmesi gerekirdi. Hane reislerinin adı ve şöhreti, sahip olduğu mal varlığı, ne kadar emlak ve arazisi olduğu ve bu arazinin ekili ve nadas olan bölümleri ayrıntılı bir şekilde yazılırdı. 1844 yılı gerçek geliri ile 1845 yılı tahmini geliri ayrı kalemler halinde deftere kaydedilirdi.

Hereke defterinde hane reislerinin meslekleri ismin üst tarafına yatay olarak yazılmıştır. Onun üst bölümüne de 1844 yılına ait vergi-yi mahsusa tutarı kaydedilmiştir. Aşar vergisi bilgileri ise hane reisinin mesleği kısmının alt bölümüne kaydedilmiştir.

Alt bölüme ise önce ekili ve nadas arazinin miktarı ve elde edilen gelir kaydolmuş, sonra bağcılık ve hayvancılık faaliyetleri ve diğer kazanç kalemleri sırayla yer almıştır. Hane reisinin herhangi bir mal varlığı bulunmuyorsa, bu durum da deftere derç edilmiş ve o kişiye vergi yazılmamıştır. Muafiyetler "şunun bunun ianesiyle geçinmekte olduğu" yani yardımla geçindiğine işaret edilerek gösterilmiştir.

A- Temettuat Defterine Göre Hereke'de Genel Ekonomik Yapı

Temettuat sayımlarının yapıldığı 1845 senesinde Hereke 175 haneli yaklaşık 850-

14 Takvim-i Vekâyi', def'a 308, 24 Za sene 1262 [13 Kasım 1846]; Cerîde-i Havâdis, numro 305, 10 Za sene 1262 [30 Ekim 1846].
15 Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", *s. 195; Küçükerman, Hereke Fabrikası,* s. 48.
16 Şemseddin Sami, *Kâmus –ı Türkî,* İstanbul 1317, s. 437.
17 Mübahat S. Kütükoğlu, " Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri", *Belleten LIX / 225, Ankara 1985, s. 395; Said Öztürk, " Temettüat Tahrirleri ", Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı,* (İstanbul Şubat – Temmuz 2000), s. 537.
18 Said Öztürk,, "Temettüat Tahrirleri ", s. 557.
19 BOA, ML.VRD.TMT., nr. 3596, s. 1.

900 nüfuslu bir köy yerleşmesidir. Ekonomisini şekillendiren en önemli etken şüphesiz coğrafyasıdır. Tarıma elverişli yeterli arazisi olmamasına rağmen halkın büyük çoğunluğu üç beş dönümlük alanlarda bağcılık yaparak ve aynı şekilde birkaç küçükbaş ve büyükbaş hayvan besleyerek hayatlarını sürdürürlerdi. Girişte bahsedildiği üzere Hereke'nin asıl gelişimi tam da bu sayımların yapıldığı dönemlerde kurulmakta olan fabrika-yı hümayunun tesisinden sonra olmuştur. Buna bağlı olarak nüfusu hızla artmış ve ekonomisi canlanmıştır. Araştırma konumuz temettuat defterleriyle sınırlı olduğundan burada fabrikanın etkisi üzerinde durulmayacaktır.

Temettüat defterlerine göre Hereke'nin ekonomik yapısını gelir kaynakları ve vergiler bağlamında değerlendireceğiz. Aşağıda genişçe izah edileceği üzere köy sakinlerinin gelir kalemleri zirai, hayvansal, ticari ve harici (taşra) olmak üzere dört kalemde ele alınacaktır. Yükümlü olunan vergiler ise vergi-yi mahsusa, aşar ve ağnam vergisi olmak üzere üç grupta incelenecektir.

B- Gelir Kaynakları

XIX. yüzyıl ortasında Hereke'de gelir sağlanan kaynakları dört ana grupta ele almak mümkündür: Bunlar toprağa dayalı üretimden elde edilen zirai gelir, yetiştirilen büyükbaş ve küçükbaş hayvanları ile arıcılıktan sağlanan hayvansal gelir, muhtelif iş kollarında faaliyet gösterilen kahvehane, attar, berber, değirmen v.s gibi işletmeler ile bazı işletmelerdeki esham gelirleri ve kaynağı net olarak belirtilmemiş olan harici hâsılat anlamında kullanılmakta olan taşra gelirleridir.

Tablo 1: Hereke Halkının Gelir Türleri ve Miktarları

Gelir Türü	Miktarı (guruş)	Yüzdesi
Zirai Gelir	126.953	% 70
Taşra Geliri	41.381	% 23
Hayvansal Gelir	11.592	% 6
Ticari Gelir	2.335	% 1
Senelik Toplam Gelir	182.261	% 100

Tablo ve grafikte görüldüğü gibi 1844'te Hereke'nin en önemli gelir kaynağı diğerlerine % 70 oranla (126.953 guruş) tarımsal ürünlerdi. Hane reislerinin deftere yazılı gelir sağlayıcılarının haricinde elde ettikleri kazancı gösteren taşra geliri ise % 23 ile (41.381 guruş) ikinci sırada yer almıştı. Hayvansal gelir % 6 ile (11.592 guruş) ile üçüncü ve ticari gelirler ise % 1'lik oranla (2.335 guruş) son sırada bulunuyordu.

Grafik 1: 1844'te Hereke'de Gelir Kaynakları Dağılımı (guruş)

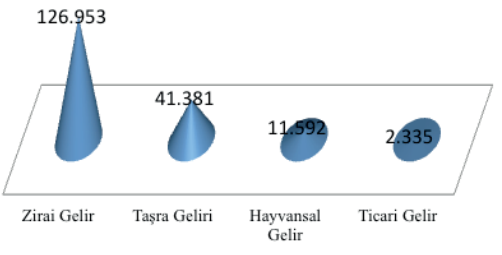

Hereke'de hane başına düşen senelik hâsıla ortalaması 1041 guruş olup mevcut 175 hanenin % 42'si bu ortalamanın üzerinde gelire sahiptir. Hane reislerinin % 58'inin ise ortalamanın altında yıllık kazançları vardır.

1844 yılında senelik hâsılatı en çok olan hane sıralamasında 2. hanede yaşayan Hacı Ali oğlu Ali Ağa 3.029 guruş ile birinci sırada yer almıştır. 116. hanede ikamet eden Hüseyin Kethuda 3.000 guruş ile ikinci durumdadır. Bu iki hane reisinin de mesleği ehl-i ziraat olarak kaydedilmiştir. Sıralamada 11. haneye kayıtlı olan bağcılıkla geçimini sağlayan Molla Osman ve oğlu Hacı Ömer 2.850 guruşla üçüncü durumdadır.

Geliri en az olan ilk üç aile ise şu şekildedir: 69. hanede yaşayan ve bargirci olarak kaydedilmiş olan Çakmakoğlu Ahmed 100 guruşla ilk sıradadır. 81. Hanedeki rençber Ayaz Osman ve zevcesi ile 89. hanedeki Feyzullah Dai ve zevcesi 250'şer guruşla ikinci sıradadırlar. Üçüncü durumda ise küçük çocuk olması hasebiyle başkalarının ianesiyle geçinen 275 guruşla 8. hanedeki merhum Kalgancı Osman'nın küçük olu Mehmed ve zevcesi yer almıştır.

1- Zirâî Gelir

Hereke'de 1844 yılı toplam gelirinin % 70'i gibi büyük bir kısmını zirai gelirler teşkil ediyordu. Köyde zirai gelirin 1844 yılı senelik tutarı 126.953 guruştu. Bu alanda elde edilen hâsılanın % 85 gibi (107.320 guruş) çok büyük bir bölümü bağcılıktan kazanılıyordu. Hububat ekiminin yapıldığı tarlalardan ise 18.883 guruş kazanç sağlanıyordu (% 15). Aynı kategoride bahçecilikten 325 guruş, meyvecilikten ise 425 guruş gelir sağlanmıştı.

Grafik 2: 1844'te Hereke'nin Zirai Gelir Dağılımı

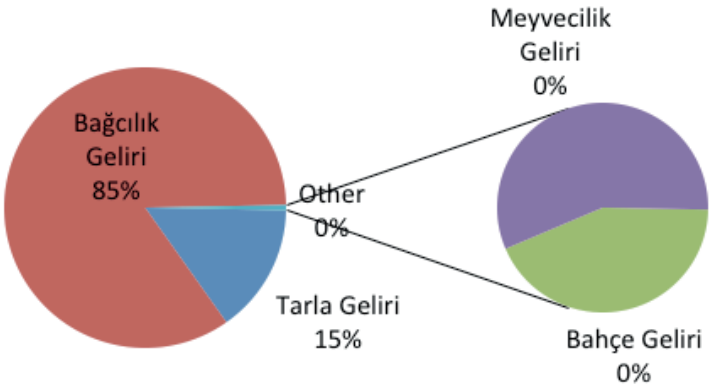

Coğrafyası itibariyle büyük bir tarım arazisi imkânından mahrum olan Hereke'de kullanıma uygun 2827,5 dönüm tarım arazisi vardı. Bunun % 67'si tahıl ve hububat türü ekim için kullanılmakta, % 32'si bağcılık ve % 1'i de bahçe için ayrılmış bulunmaktaydı.

Yukarıda ifade edildiği gibi bağcılığa ayrılan alan daha az olmasına rağmen elde edilen gelir, hububattan sağlanan kazancın neredeyse altı katı kadardı. Grafikte de görüldüğü gibi bağcılık geliri bu alandaki gelirin % 85'ine denk gelirken; hububat geliri ise sadece % 15 civarıydı.

a-Mezru Tarla Geliri

Zirai gelirin elde edildiği tarım arazisi ekili (mezru tarla) ve ekili olmayan yani nadasa ayrılan (gayrimezru tarla) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Hereke'de yaşayan 175 haneden sadece 76'sının tarımsal faaliyet yapılan arazisi vardı. 46 kişinin arazisi, sayımın yapıldığı sene ekiliydi. Köydeki ekim yapılabilecek arazinin büyüklüğü 1906 dönüm olup bunun da % 65 gibi çok önemli bir kısmı nadas alanlarından oluşuyordu. Ekili arazinin miktarı ise sadece 668, 5 dönümden ibaretti. Söz konusu bu ekili araziden 1844 senesinde elde edilen yıllık hâsıla tutarı 18.883 guruştu. Bu miktar aynı yılın toplam yıllık hâsılasının % 15'ine tekabül etmekteydi. Ekili arazi sahiplerine göre hane başı arazi gelir tutarı ortalama 411 guruştu.

b- Bağcılık Geliri

Hereke, eskiden beri bağcılık faaliyeti yönünden oldukça ileri durumdaydı. Nitekim ünlü seyyah Busbecquius'un refakatçilerinden olan Hans Dernschwam 1555'de Hereke'den geçerken dağ üzerinde konumlanmış şatonun etrafında küçük ve çıplak bir tepe üzerinde gördüğü üzüm bağlarından söz etmektedir.[20]

Temettuat sayımlarının yapıldığı 1844'te ise bağcılık faaliyeti neredeyse Hereke halkıyla bütünleşmiş durumdaydı. 175 hanelik köyde sadece 5 hanede bağcılık yoktu. Bunlar da zaten hiçbir geliri olmadığından başkalarının ianeleriyle geçinenlerdi. Dolayısıyla Hereke, XIX. yüzyıl ortalarında adeta bir bağcılık yurdu denilse abartılmış olunmazdı. Ancak sadece bağcılıkla geçinmek de mümkün değildi.

Hereke'de bağcılık için ayrılan arazi 917 dönümdü. Bu toplam zirai alanın % 32'si kadardı. Bağcılıktan elde edilen yıllık kazanç 107.320 guruştu. Bu rakam aynı yılın toplam gelirinin % 59'una denk geliyordu. Bu durumda bağcılık, Hereke'nin en önemli geçim kaynağı özelliği taşıyordu. Daha açık ifadeyle halkın yıllık kazancının yarıdan fazlası bağcılıktan sağlanıyor demekti.

c- Meyvecilik ve Zeytincilik Geliri

Zirai gelirin bir kısmı da meyve ağaçlarından ama özellikle zeytin yetiştiriciliğinden sağlanıyordu. Halkın yarıdan fazlasının (175 haneden 95 kişinin) azda olsa zeytin ağacı bulunuyordu. Ancak temettuat defterinde her hanenin zeytinden sağladığı gelir tam yazılmamış olduğundan bu alanda elde edilen kazancı tespit etmek mümkün olamamaktadır.

1844'te Hereke'de temettuat defterlerine kaydedilmiş zeytin ağacı (şecere-i zeytun) sayısı 1048 adettir. Aynı yıl zeytinden sağlanan gelirin yazılı olduğu hanelerin yıllık kazancı 425 guruştur. Bu tutarsızlığın sebebi, yazıcıların bazı hanelerde geliri kaydederken bazısında yazmamış olmalarıdır. Gelir bilgisi olanlar incelendiğinde ağaç başı 5 guruş kazanç gösterilmiştir. Bu durumda zeytinden 5.240 guruş hâsılat sağlanmış olması gerekirdi. Ancak neden bu şekilde yazıldığı hususunda bir açıklık yoktur.

Bu grupta sadece 15. hanede yaşayan Mehmed Ali ve damadı ile damadının kardeşinin 11 tane meyve ağacı olduğu yazılıdır. Bunlardan da herhangi bir gelir kaydı bulunmamaktadır.

2- Bahçecilik Geliri

Zirai hâsıla içerisinde bahçecilik geliri oldukça düşüktü. Bahçe geliri olan sadece üç hane bulunmakta ve bunlar 4,5 dönümlük bir alanda faaliyetlerini sürdürmekteydiler. 1844 yılı bahçecilik toplam kazancı 325 guruş olup genel zirai hâsılanın % 1 oranındaydı.

3- Hayvancılık Faaliyeti ve Hayvansal Gelir

Coğrafyası itibariyle tarımsal faaliyetin sınırlı olduğu Hereke'de birçok hanede küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ile küçük çaplı arıcılık faaliyeti yapılmaktaydı. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği % 84 oranla diğerlerinden daha fazlaydı. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin oranı % 15 ve sadece iki ailenin icra ettiği arıcılığın payı ise % 1 civarındaydı.

20 F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi,* İzmit 2008, s. 29.

Grafik 3: Hereke'de Hayvancılık Faaliyeti

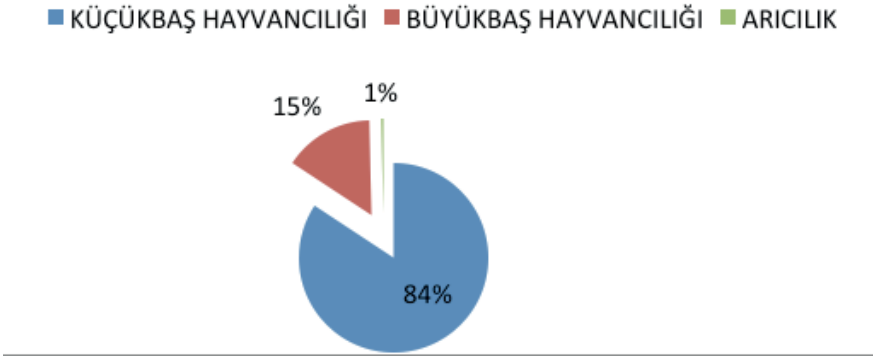

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Hereke'de yetiştirilen küçükbaş hayvan sayısı 1.361 adetti. Bu alanda elde edilen senelik gelir ise 8.967 guruştu. Beslenen büyükbaş hayvan sayısı 248 adet ve elde edilen hâsıla 2.565 guruştu. Arıcılıktan ise bir yılda 60 guruş kazanç sağlanmıştı.

Tablo 2: Hereke'de Hayvancılık Geliri Dağılımı

Türü	Sayısı(adet)	1844 Yılı Geliri (guruş)
Küçükbaş Hayvancılığı	1361	8967
Büyükbaş Hayvancılığı	248	2565
Arıcılık (Arı kovanı)	6	60
Toplam	-	11.592 guruş

Hayvancılıktan elde edilen 11.592 guruş senelik kazancın % 84'ü (8.967 guruş) küçükbaşlardan, % 15'i (2.565 guruş) büyükbaşlardan elde edilmişti. Arıcılıktan ise sadece 60 guruş kazanılmıştı (%1).

a-Büyükbaş Hayvancılığı

Bu kategoride sağman inek, sağman camuş, karasığır öküzü ve kara sağır düvesi ile bargir yer alıyordu.

Tablo 3: Hereke'de Yetiştirilen Büyükbaş Hayvan Türleri ve Elde Edilen Gelirler

Türü	Sayısı	1844 Yılı Geliri (guruş)
Sağman inek	95	2.375
Sağman camuş	04	190
Karasığır öküzü	36	-
Karasığır düvesi	25	-
Bargir	87	-
Karasığır tosunu	1	-
Toplam	**248**	**2.565**

Tabloda da görüleceği üzere 1844'te Hereke'de en fazla yetiştirilen büyükbaş hayvanı sağman inekti. Köyün yarısına yakınında (82 hane) en az bir tane sağman inek yetiştirilmekteydi. Süt ve süt ürünleri hesaba katılarak sağman inekten elde edilen yıllık hâsıla birim fiyatı 25 guruştu. Köyde 95 adet sağman inek mevcut olup, bunlardan bir yılda 2.375 guruş hâsılat sağlanmıştı.

Süt ve süt ürünleri için yetiştirilen diğer bir büyükbaş hayvanı sağman camuştu. Ancak Hereke'de sadece 4 adet yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Sağman camuştan elde edilen gelirin birim fiyatı 50 guruştu. Fakat temettüat defterlerinde sıkça rastlanan kâtip hatalarından olsa

gerek 42. Hanede oturan Hacı Pehlivan ve oğlu İbrahim'in bir adet sağman camuşunun senelik hâsılatı 40 guruş olarak kaydedilmiştir. Bunun doğru kabul edilmesi durumunda elde edilen senelik gelir 190 guruştu.

Bunlardan başka büyükbaş hayvanı olarak taşımacılıkta kullanılmakta olan 36 adet karasığır öküzü ve 87 adet bargir ile 25 adet kara sığır düvesi ve 1 adet kara sığır tosunu bulunmaktaydı. Yük taşıyan at, beygir anlamında kullanılan bargir, Hereke'nin yarıdan fazlasında birer adet bulunmaktaydı.

b- Küçükbaş Hayvancılığı

Hereke'de küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, büyükbaşa göre oldukça yüksek düzeydedir. Bu kategorideki hayvanlardan sağman koyun ve keçi sütü için erkek ağnam yünü ve erkek keçi de kılı için yetiştirilmekteydi.

Grafik 4: Küçükbaş Hayvan Dağılımı

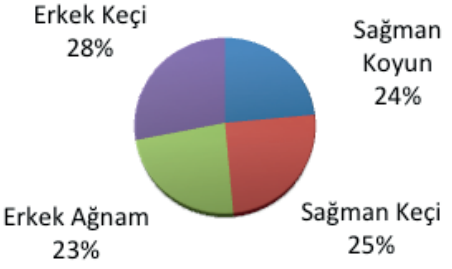

Grafikte gösterildiği üzere en fazla yetiştirilen küçükbaş hayvanı % 28 ile (383 adet) erkek keçi idi. ,kinci sırada % 25 ile (341 adet) sağman keçi, üçüncü sırada %24 ile (320 adet) sağman koyun ve son sırada ise % 23 ile (317 adet) erkek ağnam yer alıyordu.

Tablo 4: Hereke'de Yetiştirilen Küçükbaş Hayvan Türleri ve Elde Edilen Gelirler

Türü	Sayısı	Birim Hasılatı (guruş)	1844 Yılı Geliri (guruş)
Sağman Ağnam (Koyun)	320	12	3.840
Sağman Keçi	341	10	3.410
Erkek Ağnam	317	3	951
Erkek Keçi	383	2	766
Toplam	**1361 adet**		**8.967 guruş**

Hereke'deki toplam 1.361 küçükbaş hayvanın yarıdan çoğu (869 adedi) köyde yaşayan yedi kişinin idi. 116. Hanede ikamet eden Hüseyin kethüda ve zevcesinin 220 adet küçükbaş hayvanı bulunmaktaydı. 52. hanede yaşayan Buçukoğlu Mustafa'nın da 172 küçükbaş hayvanı vardı.

Küçükbaş hayvanları arasında en fazla gelir getireni birim başına 12 guruş ile sağman koyun idi. 320 koyundan elde edilen yıllık hâsıla 3.840 guruştu. Sağman keçinin birim başına yıllık geliri ise 10 guruştu. 341 sağman keçiden 3410 guruş kazanç sağlanmıştı. Yününden gelir sağlanan erkek ağnamın (koç) birim fiyatı 3 guruş, kılından hâsılat elde edilen erkek keçinin ise 2 guruştu. 1844'de erkek koyundan 951 guruş, erkek keçiden ise 766 guruş kazanç sağlanmıştı.

c- Arıcılık

XIX. yüzyıl ortalarında Hereke'de arıcılık yok denecek kadar az yapılmaktaydı. Köydeki toplam arı kovanı sayısı 6 olup, bunların üçü 4. Hanede kayıtlı Semerci Molla Hüseyin'in ve üçü de Avcı Hasan oğlu Sait'in idi. Arıcılıktan kovan başı sağlanan senelik hâsıla 10 guruştu ve dolayısıyla bu sektörün ekonomiye katkısı 60 guruştu.

4- Ticari Gelir

1844'te Hereke'de ticari gelir kategorisinde değerlendirilen hâsılat toplamı 2.335 guruştur. Bunun 1.475 guruşu (% 53) çeşitli dükkânlardan sağlanmıştı. Yine muhtelif mahzen ya da ticarethanelerin hisselerinden sağlanan gelir toplamı ise 860 guruştu (%31). Bir adet küçük gemiden sağlanan hâsılat ise 450 guruş olup diğerlerine oranı % 16'dır.

Grafik 5: Ticari Gelir Dağılımı

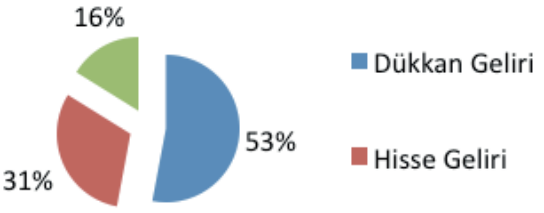

Ticari hâsılada ilk sırada yer alan dükkân geliri kalemi, Hereke halkının sahipleri olduğu 11 farklı işyerinden sağlanmıştı. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere kazanç sağlanan bu işyerleri su değirmeni, kahvehane, ekmek fırını, nalbant dükkânı, attar dükkânı, hamam hissesi, boyacı dükkânı, yemenici dükkânı ve berber dükkanı ile dört farklı kişiye ait mahzenlerden elde edilen gelirlerdi.

Tablo 5: Hereke Halkının Ticari Gelir Türleri ve Miktarları

Gelir Türü	İşletme Sayısı **(adet)**	**Elde Edilen Hasılat (guruş)**
Abacı Dükkanı	1	35
Asiyab	1	140
Attar Dükkanı	1	20
Berber Dükkanı	1	20
Boyacı Dükkanı	1	100
Ekmek Fırını Hissesi	1	40
Hamam Hissesi	1	75
Kahvehane	1	140
Mahzen	4	390
Nalbant Dükkanı	1	35
Yemenici Dükkanı	1	30

Bu grup içinde en fazla gelir sağlanan işletmeler 140 guruşla kahvehane ve su değirmeni idi. Berber ve attar dükkânları 20'şer guruşla son sırda yer almıştı.

Ticari hâsılada ikinci sırayı esham geliri almıştı. Bilindiği üzere esham, pay ve hisse anlamına gelen "sehm"in çoğuludur. Osmanlı'da miras ve vakıflarla ilgili metinlerde bu terminolojiye rastlanılmaktaydı. 1775'ten 1860'lara kadar değişikliğe uğramadan varlığını sürdüren bir iç borçlanma sistemini ifade etmekteydi. Bu sistemde, mukataalara ait nakdi gelirlerin faizi denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara satılması söz konusuydu.[21]

Hereke'de sehm geliri olarak kaydedilmiş yedi ayrı işletme vardı. Bunlardan 4'ü gemi hissesi, 2'si mahzen hissesi ve biri de bezirhanda sekiz sehm itibariyle yedi hisseden oluşmaktaydı. Tüm bu sehmlerden sağlanan yıllık kazanç 860 guruş olup, yukarıda söylendiği gibi diğer ticari gelirlere oranı % 31 civarıydı.

21 Mehmet Genç, "Esham", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), cilt 11,* İstanbul 1995, s. 576.

Ticari hâsılada üçüncü gelir kalemi ise gemicilik sektörüydü. Mesleği gemici olarak kaydedilen 13 kişi vardı. Bunlar içerisinde hane reisi olan 162. hanede ikamet eden Kumlalı Ahmed ve oğlu Mehmed'in senelik 450 guruş hâsılatı olan küçük bir gemisi (sağir sefine) vardı. Aynı kişinin mesleği bölümüne de "sefine taifesinden" şeklinde kayıt düşülmüştü.

C- Vergi Türleri ve Dağılımı

Tanzimat sonrası yapılan yeni düzenlemeye göre yeniden şekillendirilen vergi sistemine göre 1844'de Hereke halkının ödemekle mükellef olduğu üç vergi türü bulunmaktaydı. Aşağıda detaylı olarak izah edileceği gibi bunlardan ilki, kişilerin yıllık kazançları üzerine konulan vergi-yi mahsusa adlı yeni vergiydi. İkincisi arazi ürünlerinden alınan aşar ve üçüncüsü de yetiştirilen koyunlardan alınan "resm-i ağnam" idi.

Temettuat defterlerine göre 1844'te Herekelilerin ödediği vergi toplamı 28.119 guruştu. Bunun yarıdan fazlası yani 15.400 guruşu (%55) vergi-yi mahsusa kaleminden elde edilmişti. Ödenen aşar vergisi miktarı ise % 44 oranında ve 12.399,5 guruş tutarında idi. Vergide en son sırada ise 319,5 guruş ve % 1 ile resm-i ağnam gelmekteydi.

Grafik 6: Hereke'de Vergi Durumu

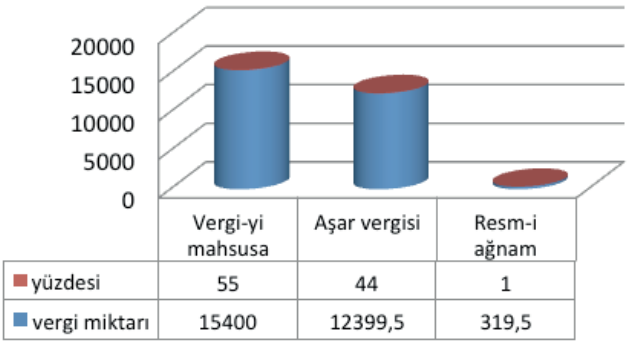

	Vergi-yi mahsusa	Aşar vergisi	Resm-i ağnam
yüzdesi	55	44	1
vergi miktarı	15400	12399,5	319,5

Hane başına düşen ortalama yıllık vergi tutarı 160 guruştu. Mevcut 175 hanenin 93'ü bu ortalamanın üzerinde vergi öderken; 82 hane ise ortalamanın altında ödeme yapacak durumdaydı.

Hereke'de 1844 yılında beş hane reisi hiç vergi ödememişti. Bunlardan ikisi geliri olmadığından başkasının ianesiyle hayatlarını temin etmek durumunda kalan Feyzullah Dai ve Dilsizoğlu yetimleriydi. Diğeri 174.hanede kayıtlı vekil imam Salih Efendi ve 105. hanedeki Hacı Ali oğlu Mehmed ile fabrika-yı hümayunda amele olarak çalışan 30. Hanede mukim Mustafa Bey oğlu Ahmed adlı hane reisleriydi.

Hereke'de en çok vergi ödeyenler sıralamasında 344,5 guruşla 42. hanede oturan Hacı Pehlivan ve oğlu İbrahim ilk sırada bulunuyordu. İkinci sırada 344 guruşla 2. hanede mukim Hacı Ali oğlu Ali Ağa ve zevcesi ve üçüncü sırada ise 340 guruş vergi ödeyen 116. haneye kayıtlı Hüseyin Kethüda ve zevcesi yer almıştı.

Köyde en az vergi ödeyenler sıralamasında ise 24 guruşla iki kişi son sırada bulunuyordu. Bunlar 115. hanedeki Koca Nalband Mehmed usta oğlu Mustafa ve 128. hanede yaşayan Hüseyin ve zevcesi idi.

En az vergi ödeyen ikinci kişi ise 25 guruşla 8. hanedeki Kalgancı Osman'ın küçük oğlu Mehmet ve zevcesi yer almıştı. Üçüncü sırada ise 29 guruş vergi ödeyen 81. haneye kayıtlı Ayaz Osman yer almıştı.

1- Vergi-yi Mahsusa

Lügatte veriş, atiyye ve ihsan anlamına gelen vergi terimi; maliye ıstılahında hazineye verilen hisse-i teklif anlamında kullanılır. Abdurahman Vefik Bey'e göre, Osmanlı maliyesinde tarh ve tevzi yani vergilendirme ve paylaşımı bakımından iki türlü vergi bulunur. Bunlar; "an-cemaatin tevzi olunan vergi", diğeri ise emlak, arazi ve arsa vergileri gibi tahrir kaidesine göre konulan vergilerdir. İşte vergi-i yi mahsusa birinci türe dâhil olan bir vergi türüdür.[22]

Bilindiği gibi Tanzimat öncesinde şer'i ve örfî adı altında sayıları onlarca olan vergi çeşidi vardı. Ancak Tanzimat'la beraber İltizam Sistemi kaldırılarak yeni bir sisteme geçildi. Bunun için halkın gelir düzeyini tespit etmek, yükümlü olacağı vergi tutarını belirlemek için taşrada muhassıllık-ı emval memurlukları teşkil edildi.[23]

Bazı araştırmacılara göre Tanzimat'ın vergi düzeninde getirdiği en önemli değişikliklerden biri, eskiden beri var olan örfi vergilerin kaldırılarak yerine ancemaatin adıyla tek bir verginin getirilmiş olması olarak kabul edilir. Eski örfi vergilerde en büyük şikâyetlerden birisi, vergi tevziinde halkın ödeme gücünün dikkate alınmamasıydı. II. Mahmut zamanında ön görülen ancak Abdülmecid zamanında yürürlüğe giren bu yeni düzende uygulama özetle şu şekilde olacaktı:

"*Anadolu ve Rumeli'de bulunan her bir kazanın örfi vergi olarak çeşitli isimlerle bir senede vermekte oldukları tutar tespit edilecek; hesaplanan tutardan bazı indirimler yapıldıktan sonra, bulunan miktar tek bir vergi olarak ilgili kaza ahalisinden "lazım gelenler" vasıtasıyla tahsil edilip iltizama verilmeyecekti".*[24]

1840'dan itibaren uygulamaya konulan ve "vergü-yi mahsusa", "komşuca alınan vergi" ve yalnız "vergi" olarak da tanımlanmaya başlanan bu verginin en önemli özelliği mükelleflerin ödeme gücünü esas almasıydı. Yeni sistemde herkesin sahip olduğu emlak ve arazi ile bunlardan elde ettiği kâr oranında vergi ödemesi öngörülmekteydi.[25]

Bütün bu sistemin uygulanabilmesi için muhassılların her yerde halkın tümünün isim ve şöhretini ve ne kadar emlak, arazi ve hayvanı olduğunu, ticaretle uğraşıyor ise bir senede tahmini olarak kazancını yazmaları istendi.[26] Böylece temettuat defterleri hazırlanmış oldu.

Temettuat tahrirleri için muhassıllar merkezden götürdükleri kâtiplerden faydalanmışlardı. İhtiyaç duyduklarında mahallinde istihdam edecekleri personelden de faydalanmışlardı.

Verginin mükelleflere ne şekilde dağıtılacağı hususu nizamnamelerle açıklanmıştı. Buna göre muhassıllar, her köy ve mahalle için yükümlülerin nüfusuna ve ekonomik durumlarına göre ayrı ayrı düzenlenen defterleri İstanbul'a götürürlerdi. Defter Maliye Nezareti tarafından incelendikten sonra Mecslis-i Vala'da görüşülüp padişah onayı alınır ve ardından eyaletlere emirler gönderilerek tevzi edilecek vergi miktarları bildirilirdi. Her yıl vergi dağıtım zamanı geldiğinde ise kaza meclisleri pusulalarla köylere borç tutarlarını bildirilerdi. Köylerde imam ve muhtarlar ev Hıristiyan köylerde ise papaz ve muhtarlar, tüm haneleri numaralarıyla birlikte sahiplerinin adlarını yazarlar. Ardından bir toplantı yaparlar ve kaza meclisinden gelen pusulada yazılı olan tutarı "komşuca ve kemal-ı hakkaniyet üzere" herkesin ekonomik gücüne göre ve "hoşnud-ı umumi" ile aralarında paylaştırırlardı.

22 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi, II,* İstanbul 1330, s. 58.
23 Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856),* İstanbul 1993, s. 111; *Coşkun Çakır, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi,* İstanbul 2001, s. 48.
24 Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi,* İstanbul 1990, s. 94.
25 Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid, I, İstanbul 1306, s. 78; Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150. Yılında Tanzimat,* Ankara 1992, s. 260.
26 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi,* s. 59

İş bununla da bitmez her köyün defteri kaza meclisine getirilir e hakkaniyet üzere dağıtım yapıldığına kanaat getirildikten sonra tasdik edilirdi.[27]

Nizamnamelere uygun biçimde sayımı yapılmış olan Hereke'de 1844 senesinde paylaştırılan toplam vergi-yi mahsusa tutarı 15.256 guruştu. Tarımsal ürünler öşür vergisi olarak vergilendirildiklerinden vergi-yi mahsusa tutarı, hanelerin toplam vergi yükleri değildi. Her bir haneye düşen vergi-yi mahsusa miktarı, temettuat defterlerinde "*sene-i sabıkada vergi-yi mahsusa'dan bir senede vermiş olduğu" şeklinde gösterilmiştir.*

İlgili nizamnameler her ne kadar verginin hakkaniyet üzere paylaşımını öngörmüş olsa da uygulamada durumun bundan farklı tezahür ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim köyde verginin paylaşımında standart altı sınıf oluşturulmuştur. Hane başına ortalama 87 guruş vergi-yi mahsusa düşen Hereke'de 61 kişiye 124'er guruş, 44 kişiye 94'er guruş, 29 kişiye 74'er guruş, 23 kişiye 54'er guruş ve 7 kişiye de 24'er guruş düşmüştür. 10 hane reisi ise hiç vergiyi mahsusa vermemiştir.

Dağılımın bu şekilde altı grupta yapılması adil bir paylaşımla mı olmuştur sorusuna verilecek cevap ne yazık ki evet değildir. Çünkü senelik toplam geliri 3.029 guruş olan 2. hanede kayıtlı Hacı Ali oğlu Ali Ağa'ya da 124 guruş vergi düşmüş ki toplam gelirinin sadece % 4'üdür. Senelik 850 guruş toplam geliri olan 104. hanede yaşayan Halil Dai'ye de 124 guruş düşmüştür. Halil Dai'ye düşen tutar yıllık gelirinin % 15'idir. Bu örnekleri çoğaltmak pekâlâ mümkündür. Dolayısıyla Hereke'de verginin adil dağıtıldığını söylemek mümkün değildir.

Aslında dağıtımdaki bu adaletsizlik sadece Hereke ile de sınırlı değildir. Temettüat sayımı yapılan başka yerlerde de bunu görmek mümkündür. Örneğin Erzurum Eyaleti'ne bağlı Bayburt kazasında ve Yozgat Sancağı'na bağlı Sorgun kazası'nda da aynı durum söz konusudur.[28]

2-Aşâr Vergisi

Öşr kelimesi lügatte bir şeyin onda biri anlamına gelir. Çoğulu, "Aşâr"dır. Öşrü toplayana *aşir ya da muaşşir denir.*[29] Osmanlı uygulaması İslam fıkhındaki öşürden farklı olan aşar,[30] maliye ıstılahında ise arazi mahsulâtından alınan vergi demektir. Tanzimat öncesinde Anadolu ve Rumeli'de toprağın verim kabiliyeti, bölgedeki ziraat usul ve çeşitleri ve çiftçinin elde edeceği sâfî gelir miktarı gibi iktisadî ve malî düşüncelerden dolayı aşârın oranında farklılıklar vardı. Bu yüzden Fermanı müteakip yayımlanan 18 Nisan 1840 tarihli nizamname ile Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde lafız ve manasına uygun olarak her yerde onda bir olarak toplanması kararlaştırıldı.[31] Ancak bu oranda sağlanan eşitlik, toprağın verim kabiliyeti dikkate alınmadığından, kaliteli topraktan da kalitesiz topraktan da aynı oranda öşür alınması gibi bir soruna yol açtı.[32]

Aşarın tahsil edilişinde birden çok uygulama yapıldı. Emanet usulüyle idare, ikişer yıllığına maktuan ihale, beşer yıllığına maktuan ihale, aynî tahsilâta dayalı maktuen ihale ve emaneten idare, açık artırma usulüyle iltizam, Rumeli'de köylü üzerine maktuen ihale-Anadolu'da artırma usulüyle iltizam, vilayet teşkilatıyla gelen iltizamen veya emaneten idare gibi bir çok safha geçirdi[33] ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra 17 Şubat

27 Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi,* İstanbul 1990, s. 99-100.
28 Yunus Özger, *XIX. Yüzyıl Bayburt Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı,* İstanbul 2008, s. 343; *Serkan Polat, Sorgun Temettuat Defterleri,* Ankara 2010.
29 A. Grohmann "Öşür ", *İ.A, IX,* İstanbul 1964, s. 482.
30 Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul 1990, s. 120.*
31 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi, s. 241; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", İ.A, IX,* İstanbul 1964, s. 484
32 Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi ", *Tanzimat*, I, İstanbul 1999, s. 357; Güneri Akalın, *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme,* Ankara. 1975, s. 9.
33 Şener, *Vergi sistemi,* s. 131-138.

1341/1925 tarihli "*aşârın ilgası yerine ikam edilecek mahsulât-ı arzîye vergisi hakkındaki kanûn" ile tamamen kaldırıldı.*[34]

Hereke temettüat defterinde hane reislerinin ödemekle yükümlü oldukları aşâr miktarları "*aşâr*ı olarak bir senede i'ta eylemiş olduğu" şeklinde kaydedilmiştir. Bundan başka yapılan bağcılık faaliyetlerinin kazançları bağ öşrü, zeytincilik faaliyetleri hâsılatı da zeytin öşrü olarak ayrı kalemlerde vergilendirilmişlerdir.

Mezru tarla olarak gösterilen ve arpa, buğday, burçak, çavdar ve tohum bitkileri yetiştirilen araziden elde edilen öşür, yine aynı ürün cinsi üzerinden fiyatlandırılmıştır. Buğdayın kilesi 14 guruş, arpanın 6-7 guruş, çavdar 10 guruş, alef 5 guruş, tohum 15 guruştan hesap edilmiştir.

1844'te Hereke halkının ödemekle yükümlü hububat, bağ ve zeytin öşrünün toplamı 12.399,5 guruştu. Grafikten de anlaşılacağı üzere en fazla aşar vergisi % 85 oran ve 10.532,5 guruş tutarla hububat ürünlerinden alınmıştır. Üzüm bağlarından dolayı ödenen aşar miktarı ise 1.842 guruş olup diğerlerine oranı % 15'tir. Zeytin öşrü ise sadece 25 guruş tahsil edilebilmiştir.

Grafik 7: Hereke'de Aşarın Dağılımı

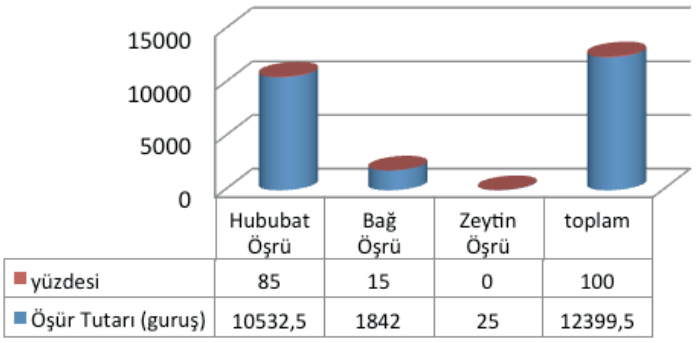

Dağılımdaki bu bilgilerden Hereke'nin hububat mahsul yönünden çok güçlü olduğu anlaşılmamalıdır. Bağcılık geliri oldukça yüksek ailelerin büyük çoğunluğunun mükellef olduğu öşür miktarı, birkaç ailede bağ öşrü kalemine yazılmış diğerleri normal aşar kısmında gösterilmiştir. Aksi halde köydeki 917 dönümlük bağ arazisinden 1844'te elde edilen 107.320 guruş hâsılatın % 10'unun öşür olarak verildiği kabul edildiğinde 10.731 guruş bağ öşrü olması gerekirdi. Ama grafikte de gösterildiği üzere bağ öşrü olarak kaydedilen tutar sadece 1842 guruştu.

Tablo 6: Hereke'de Zirai Gelir ve Aşar Vergisi Oranı

Zirai Ürünler	Zirai Gelir Toplamı	Aşar Miktarı	Aşarın Gelire Oranı
Mezru tarla Geliri Bağ-Bahçe Geliri Zeytin Geliri	126.953 guruş	12.399,5 guruş	% 9,7

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Hereke'de zirai gelirlerin yaklaşık % 10'u aşar vergisi olarak alınmıştır. Bu durum Tanzimat reformlarında işaret edilen oranla aynıdır.

34 Barkan, "öşür", s. 488.

3- Adet-î Ağnam Resmi

Ağnam kelimesi koyun anlamındaki "ganem"in çoğuludur. Adet-i ağnam resmi ise koyun ve keçiden alınan vergi adıdır.[35] İslam devletlerinde muhtelif şekillerde isimlendirilen bu vergi türü Osmanlılarda resm-i ganem ve adet-i ağnam olarak adlandırılmıştır.[36]

Genel olarak vergiye tabi olan hayvanlar çatal tırnak ve bütün tırnak hayvanlar olarak ikiye ayrılırdı. Koyun ve keçiler çatal tırnak sınıfına dâhildi.[37] Vergi hesabında koyun ve kuzular ayrı hesap edilmezdi. Koyun kuzusuyla, keçi ise oğlağıyla birlikte sayılırdı.[38]

Tanzimat Fermanı sonrasında yayımlanan nizamnamelerle ağnam reminin aynî olarak alınması usulü kaldırıldı. Hazinede mevcut olan ağnam mukataacılığı unvanı ağnam müdürlüğüne tahvil edildi. Kaldırılan muhtelif resimlere mukabil her koyun ve keçiden eşit olarak beşer guruş resm-i maktu ve 25 para mübaşiriye alınması kararlaştırıldı. Ancak her bölgede aynı oranda alınacak olması bazı bölgelerde tepkiye neden oldu ise de 1840'tan 1855'e kadar bu şekilde devam etti. 1856'da Tanzimat reformlarının ruhuna uygun biçimde yeniden revize edildi. Yeni sistemde bir koyun ya da keçinin bir senede yavrusu, sütü ve yününden elde edilecek gelirin hesaplanması ve verginin ona göre alınması kararlaştırıldı. Bu bağlamda yörelerine göre elde edilecek gelirler hesaplandı ve Anadolu vilayetlerinin bir kısmında senelik hâsılat 30 guruş ve vergisi 3 guruş; diğer bir kısmında ise 15 guruşa 1,5 guruş yani gelirin % 10'u olarak hesap edilmiş oldu.[39]

Temettuat defterine göre 1844'te Hereke sakinlerinden 16 kişi ağnam resmi olarak 319,5 guruş ödemişlerdir. Aynı dönemde sağman koyun ve keçi ile erkek ağnam ve keçi sayısı toplamı 1.361 adetti. Bunlardan elde edilen yıllık hâsılat toplamı ise 8.967 guruştu. Bu durumda ağnam resmi olarak ödenen vergi, küçükbaş hayvancılıktan elde edilen hâsılanın % 3,5'u kadardır. Oysa yukarıda ifade edildiği gibi Tanzimat öncesinde koyun ve keçi başına 5 guruş vergi alınması ön görülmüştü. Şayet Hereke'de bu oranla ağnam resmi alınmış olsaydı toplamda 1361 adet küçükbaş hayvanı ile her birinden 5 guruş alınacağı varsayıldığında 6805 guruş vergi alınması gerekirdi. Oysa alınan vergi, toplam hâsılanın sadece % 3,5'u civarında kalmıştır.

Yapılan hesaplama sonrasında Hereke'de ağnam resminin küçükbaş hayvan gelirinin % 4 ile % 5 arasında bir vergi alındığı ya da sayı hesabına göre yaklaşık olarak 10 küçükbaş hayvanı olan kişinin 3 guruş vergi ödediği anlaşılır.

D- Hereke'de Sosyal Yapı

Sayımların yapıldığı dönemde Hereke köyü, halkın tamamı Müslümanlardan oluşan bir yerleşim alanıydı. Sosyal yapı kendi içinde benzerlik arz etmekteydi. Bu hususu birkaç alt başlık halinde ele alacağız.

1- Kullanılan İsimler

Hereke'de yaşayan hane reislerinin temettuat defterlerine yazımında standart bir usul takip edilmemiştir. Daha önce Bayburt temettuat defterleri üzerinde yaptığımız çalışmada hane reislerinin isimlerinin genellikle "Ahmed bin Mehmed" biçiminde standart bir yazımı olmasına ve birkaç hane reisinin Ahmed oğlu Mehmed biçiminde yazılmış olmasına rağmen[40]; Hereke defterlerinde böyle bir standarda rastlamak mümkün değildir.

35 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I,* İstanbul 1993, s. 20-25.
36 Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA, cilt I,* İstanbul 1988, s. 478.
37 Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid,* s. 113-114.
38 Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *A.Ü. DTCFD, sayı.* V, Ankara 1947, s. 486.
39 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi, s. 241; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", İ.A, IX,* İstanbul 1964, s. 211-212.
40 Yunus Özger, *Temettüat Defterlerine Göre Bayburt ve Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 36.

Hereke defterlerinde baba-oğul ilişkisi Türkçe "oğlu" terimi ile "Koca Ali oğlu Koca Ahmed" biçiminde kaydedilmiştir. Arapça "bin" terimi hiç kullanılmamıştır. Hane reisi olan kadınlar bulunmasına rağmen onların isimleri deftere yazılmamıştır. Bunun yerine "Demirci Bekir'in zevcesi ve mecnun baldızı"[41], "Emrullah'ın zevcesi"[42], "Ayyur oğlu Mustafa'nın validesi" biçimlerinde eşleri ya da oğullarının isimleri altında gösterilmiştir. Kimi hane reisleri "Mehmed reis ve zevcesinin emlak ve arazi ve temettu" şeklinde deftere eşiyle birlikte yazılmıştır ki bu şekilde kaydedilenlerin sayısı 52 hanedir. Zevcesi ile birlikte yazılanların biri "zevcesi ve validesi" ile biri "zevcesi ve damadı" ile biri "zevcesi ve kayınvalidesi" ile ve biri de "zevcesi ve oğlu" ile birlikte kaydedilmişlerdir.

1844'te 175 haneden ibaret olan Hereke'de yaşayan hane reisleri on bir farklı biçimde deftere yazılmışlardır. Buna göre hane reisi sadece kadın olan hane sayısı 4'tür. Sadece erkeklerin kaydedildiği hane sayısı ise 76'dır. Geri kalan 95 hane gibi oldukça önemli bir bölümü zevcesi, zevcesinin oğulları, annesi, kendi oğulları, halası, kardeşleri ve damatları ile birlikte deftere yazılmışlardır.

Tablo 7: Hereke Halkının Temettuat Defterine Kaydediliş Biçimi Dağılımı

Deftere Kaydediliş Biçimi	Adedi
Hane reisi kadın olarak kayıtlı olanlar	04
Zevcesi ile birlikte kaydedilen hane reisleri	52
Zevcesinin oğlu ya da oğulluğu ile birlikte kaydedilen hane reisleri	05
Annesi ile birlikte kaydedilen hane reisleri	09
Oğlu ya da oğulları ile birlikte kaydedilen hane reisleri	15
Damadı ya da damatları ile birlikte kaydedilen hane reisleri	04
Kardeşleriyle birlikte kaydedilen hane reisleri	08
Yetim çocuklardan oluşan hane reisleri	01
Hane reisi sadece erkeklerden oluşan sayısı	76
Halası ile birlikte kaydedilen hane reisleri	01
Toplam Hane Sayısı	175

Tablodan anlaşılacağı üzere 1844'te Hereke'deki ailenin büyük bir kısmı geniş aile biçiminde hayatını sürdürmektedir. Bunlardan 8 hane reisi kardeşleriyle birlikte yaşarken, 9 hane reisi muhtemelen babalarının ölümü nedeniyle anneleriyle birlikte yazılmışlardır. 4 hane reisi de damatlarıyla birlikte kalmaktadır. Yetim çocuklardan oluşan hane sayısı ise sadece bir hanedir. Aynı şekilde halası ile birlikte kaydolan hane sayısı da bir tanedir.

Sadece erkeklerin yazıldığı hanelerden bazı hane reislerinin isimlerinin önüne "Demirci Hüseyin"[43], "Semerci Molla Hüseyin" örneğinde olduğu gibi mesleği ile ilgili iş kolu adı getirilmiştir. Bazıları "Dramalı Mustafa"[44] şeklinde memleketi adıyla birlikte kaydedilmiştir. Bazı hane reisleri "Sarı Mehmed oğlu Osman" ve "Kel Hasan reis" ve "Uzun İbrahim"[45] gibi fiziksel özelliğini yansıtan lakaplarla birlikte kaydedilmiştir.

1844'te 175 haneli bir köy yerleşmesi olan Hereke'de temettuat defterlerinde kayıtlı birbirinden farklı 23 erkek ismi tespit edilmektedir. Kullanılan toplam erkek isim sayısı 239'dur. Bunlar içerisinde Arif, Bayram, Emin, Emrullah, İslam, Murtaza, Tahir ve Yahya isimleri sadece birer defa kullanılmıştır. Feyzullah adı 2 defa, İsmail adı ise 4 defa tercih edilmiştir.

41 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3596, s. 15.*
42 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3596, s. 40.*
43 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3596, s. 10.*
44 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3596, s. 29.*
45 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3596, s. 18.*

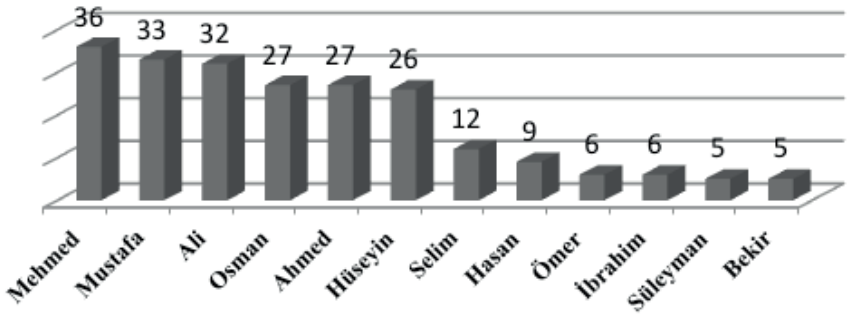

Grafik 8: 1844'te Hereke'de Kullanılan Erkek İsimleri

Grafikte görüldüğü üzere Hereke'de en çok Mehmed adı kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in adına izafeten tercih edilen bu ismin diğerlerine oranı % 15'tir. Yine Hz. Muhammed'in diğer adına izafeten en çok tercih edilen ikinci isim % 14 ile Mustafa'dır. Üçüncü en çok kullanılan isim ise dört büyük halifenin sonuncusu Hz. Ali adına izafeten kullanılan Ali ismidir. Kullanım oranı % 13 olan Ali'den sonra tercih edilen isim ise %11 ile üçüncü İslam halifesi Hz. Osman'ın adına izafeten kullanılan Osman adıdır.

2-Kullanılan Lakaplar

Temettuat defterlerinde hane reislerinin sosyal ve fiziksel özellikleri hakkında fikir veren lakaplar da kullanılmaktadır. 1844'de Hereke'de yaşayan 175 hanede isimleri yazılı 239 kişiden birçoğunda lakap ve unvanlar kullanılmıştır. Bunları özelliklerine göre dört bölüme ayırmak mümkündür. Birinci grup dinî unvanlar grubu, ikinci grup fiziksel ve ruhsal engeller grubu ve üçüncü grup ekonomik gelir ve aile grubudur. Dördüncü grup ise kişilerin memleket bilgileriyle ilgilidir. Hacı, Molla ve Esseyyid terimlerinden oluşan dinî unvanlar grubu 19 adetle en fazla kullanılanıdır. Koca, deli, sarı, uzun, mecnun ve kel lakaplarından oluşan ikinci grupta 17 lakap vardır. Hane reislerinin büyük çoğunluğu Kurtoğlu, Dilsizoğlu, Ömeroğlu, Altunoğlu, Boyacıoğlu gibi soyla ilgili isimleri lakap ya da unvan olarak kullanmışlardır. Bunlardan başka "Tosun" ve "Horoz" lakaplı bireylere de rastlanılmaktadır. Cezayirli, Dramalı, Bağcılarlı, Ceayirli ve Serezli gibi memleket isimlerini lakap ya da unvan olarak kullanana aileler de bulunmaktadır.

Tablo 8: Hereke'de Kullanılan Lakap ve Unvanlar

Lakap ve Unvanlar	Kullanım Sayısı
Hacı	12
Koca	10
Molla	6
Demirci	6
Ağa	4
Nalbant	3
Mecnun	2
Kel	2
Uzun	1

3- Meslekler

1844'te Hereke karyesinde yaşayan 175 hanede meslek bilgileri kayıtlı birey sayısı 186 kişidir. Hane sayısından bunun fazla olmasının sebebi, babaları ya da oğulları veya başka bir akrabası ile birlikte aynı hanede yazılı olanlardan bazılarının meslek bilgisinin de deftere yazılmış olmasıdır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Hereke'de yaşayan insanların geçimlerini sağladıkları mesleklerini sekiz farklı kategoriye ayırmak mümkündür.

Tablo 9: Hereke Sakinlerinin İş Kolları Dağılımı

	Çalışılan İş Kolu	Çalışan Sayısı	
1-	**Tarıma Dayalı İş Kolları**		**122**
a	Bahçıvan	**96**	
b	Ehl-i Ziraat	**19**	
c	Rençber	**07**	
2	**Esnaf İş Kolu**		**10**
a	Attar	**1**	
b	Demirci	**4**	
c	Kahveci	**2**	
ç	Nalband	**2**	
d	Semerci	**1**	
e	Yemenici	**1**	
3-	**Taşıma İş Kolu**		**2**
a	Bargirci	**2**	
4	**Deniz Sektörü**		**13**
a	**Sefineci [Gemici]**	**13**	
5	İşçiler		**12**
a	İşçi Olarak Yazılı Olanlar	**7**	
b	Fabrika-yı Hümayunda Amele Olanlar	**3**	
c	Çobanlar	**2**	
6	**Görevliler**		**5**
a	Muhtar	**1**	
	İmam-Hatip	**3**	
	Derbentçi	**1**	
7	**Askerde Olanlar**	**13**	**13**
8	**Meslek Bilgisi Bulunmayanlar**	**09**	**09**
TOPLAM		**186**	**186**

a- Tarıma Dayalı İş Kollarında Faaliyet Gösterenler

Küçük bir yerleşim alanı özelliği taşıyan Hereke'de 1844'te neredeyse her hanenin bir bağı ve birçok hanenin de zeytin ağaçları olduğu tespit edilmektedir. Dolayısıyla o tarihlerde halkın % 66'sı gibi çok büyük bir kısmı toprağa bağlı olarak geçimini sürdürmektedir. Toplamda 122 kişinin çalıştığı tarımsal sektörde faaliyet gösterenlerin meslekleri bağçevan, ehl-i ziraat ve rençber olmak üzere üç farklı isim altında kaydedilmiştir.

Bu kategoride en fazla yer alanlar 96 kişiyle bahçıvanlar olup, temettüat defterlerine "bağçevan taifesinden" şeklinde kaydedilmişlerdir. İkinci sırada ise 19 kişiyle "ehl-i ziraat taifesinden" biçiminde yazılanlar yer almıştır. Bu grupta son sırayı ise 7 kişiyle "rencber taifesiyle me'lûf" olarak kaydedilenler almıştı.

Sektörde çalışanların doğrudan sadece meslekleri ile ilgili elde ettikleri gelirler defterlere yazılmamıştır. Ancak bu kişilerin 1844 yılına ait tarımsal toplam gelirleri ve 1845 senesi tahmini gelirleri bilgisi mevcuttur.

b- Esnaf İş Kolları

Bir köy yerleşmesi olan Hereke'de çok fazla esnaf bulunmamaktaydı. Toprağa bağlı yaşam biçiminin şekillendirdiği birkaç esnaf kolunda faaliyet gösteren toplam birey sayısı 10 kişiydi. Bunlar arasında taşıma ve nakliyede kullanılan atların nal ihtiyaçlarını temin eden iki nalbant ve atların semer ihtiyacını karşılayan bir semerci vardı. Bundan başka köyde 4 demirci, 1 kahveci ve 1 de attar vardı. Ancak attarlık yapan kişi köyün imamı olup dükkânının çarşıda olduğu yazılıdır.

Daha öncede ifade edildiği gibi temettüat defterine kişilerin mesleklerinden kazandığı gelirler açık olarak yazılmadığından nalbantlığın yıllık kazancını tespit etmek mümkün olamamaktadır. Ancak hane reislerin "taşra geliri" olarak kaydedilen kazançlarının bu meslek gelirleri olma ihtimali göz önüne alındığında mevcut iki nalbanttan 111. hanede kayıtlı "Nalbant Mustafa"nın taşra geliri 600 guruş,[46] 166. hanede kayıtlı diğer "Nalbant Mustafa"nın ise 326 guruştu.[47]

Yine aynı şekilde taşra gelirini meslek geliri kabul etmemiz halinde mevcut dört demircinin yıllık kazançlarının birbirinden farklı olduğunu görürüz. 80. hanede yaşayan Demirci çırağı Osman oğlu Mustafa 300 guruş kazanırken, 39. hanedeki Demirci esnafından Mustafa oğlu Hüseyin 600 guruş, 54. hanedeki Demirci Bekir'in 514 guruş ve 34. hanedeki Demirci Hüseyin'in 800 guruş geliri olduğu tespit edilmektedir.[48]

Aynı dönemde mesleği kahveci olarak yazılı iki kişi bulunmaktaydı. Bunlar 31. hanedeki "kahveci Selim" ve 158. hanede kayıtlı "Cebeci oğlu Mehmed Salih" idi. [49] Bunun dışında bir kişi de "yemenici" olarak kaydedilmişti. 118. haneye kayıtlı "Yemenici esnafından Ahmed"in taşra geliri toplamı 504 guruştu.[50]

c- Taşıma İş Kolu

Taşımacı olarak isimlendirilen meslek kolunda çalışanlar, genellikle katırcı, merkepçi, kiracı ve sürücüler olarak bilinmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında köyden şehir veya köyler arası yolcu, yük ve eşya taşıyan kişilere, bu işte kullandıkları hayvanlara izafeten katırcı veya merkepçi de denilmekteydi.[51] İncelenilen dönemde Hereke'de bu alanda faaliyet gösteren sadece bir hane reisi vardı. 129. hanede kayıtlı "bargirci taifesinden" İsmail'in 1844 yılı taşra geliri 305 guruştu.[52]

d- Deniz Sektöründe Çalışanlar

İzmit Körfezi kenarında kurulmuş olması hasebiyle Hereke sakinlerinin denizcilik faaliyetinde bulunması oldukça doğal bir durum olarak değerlendirilmektedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Herekelilerin % 66'sı tarımsal sektörden geçimlerini temin etmekte idiler. Temettüat defterlerine "sefineci taifesinden" olarak kaydedilmiş olan ve denizcilik sektöründen hayatlarını kazanan hane sayısı sadece 13'tür. Diğer mesleklere oranı % 7 civarındadır. 175 hane içerisinde sadece 162. hanede ikamet eden Kumlalı Ahmed ve oğlu Mehmed'in senede 450 guruş gelir sağlanan küçük bir gemisi bulunmaktaydı.[53]

e. İşçiler

İşçi statüsünde değerlendirilen kişi sayısı toplamda 12 kişidir. Bunlardan 7'si doğrudan mesleği işçi olarak yazılıdır ancak bunlardan biri sığrıtmaç yani sığır çobanı lakabını

46 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 27.*
47 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 35.*
48 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 10, 11, 15, 21.*
49 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 10, 37.*
50 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 29.*
51 Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt,* İstanbul 2008, s. 317.
52 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 31.*
53 *BOA, ML. VRD. TMT, nr.3296, s. 38.*

taşımaktadır. 3 kişi ise fabrika-yı hümayunda amale olarak çalışmaktadırlar. Kalan 2 kişi ise çoban olarak hayatlarını kazanmaktadırlar. İşçi sayısının bu kadar az olmasının sebebi fabrikanın henüz kurulmasıyla alakalıdır.

f. Görevliler

Köy muhtarı gibi idari görevliler ve camilerde görevli imam ve hatip gibi dini görevlileri bu grupta değerlendirmek mümkündür. Temettüat defterlerine göre 1844'te Hereke'de bir muhtar ve üç dini görevli vardı.

Bilindiği gibi Osmanlı coğrafyasında ilk muhtarlık teşkilatı, İstanbul'a göçü kontrol altında tutmak ve mahallelere giriş çıkışı denetlemek amacıyla 1829'da bilad-ı selâse olarak isimlendirilen Eyüp, Galata ve Üsküdar'da kurulmuştu. Ardından Anadolu'da ilk olarak 1833'te Kastamonu'da oluşturuldu ve sonrasında diğer şehirlerde de kurulmaya başlandı.[54]

Köy ya da mahallelerinden başka yere gitmek isteyenlere, muhtarlar mühürlü pusula verirlerdi. Mahallede doğan, ölen, kaybolan, göçen ve ya devamlı olarak bir yere yerleşmek için gidenlerin kayıtları, defterden silinir ve yeni gelenler deftere kaydedilirdi. Muhtarlar gerektiğinde *Meclis-i Şer'e katılarak veraset işleri ile ilgilenir, kaza ve köyün her altı ayda bir gider defteri hazırlanırken mahallesini temsilen hazır bulunurdu.*[55]

Temettü sayımının yapıldığı 1844'te Hereke'de muhtarlık teşkilatının kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu görevi 1. haneye kayıtlı olan "muhtar-ı evvel Mehmed Tahir Ağa" icra etmekteydi.

Bilindiği gibi muhtarlar yaptıkları görev karşılığı herhangi bir ücret almadıkları ve diğer aile reisleri gibi besledikleri hayvan geliri veya varsa ticaret ürünleri ile geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Hereke'nin muhtarı Mehmed Tahir Ağa'nın da muhtarlıktan dolayı kayıtlı herhangi bir geliri yoktur. Muhtarın toplam 60 dönüm arazisi olup bunun sadece 10 dönümü ekilidir ve bu kısım da bir başkasına kiraya verilme yoluyla senede 140 guruş kazanç sağlamıştır. Bundan başka muhtarın senede 1600 guruş gelir getiren ve kendisinin işlediği 10 dönüm bağı vardır. Yine 50 guruş hâsılatı olan 10 adet zeytin ağacı, 50 guruş kazanç getiren 2 ineği, 1 kaea sığır düvesi ve 1 bargiri bulunmaktaydı. Bunların haricinde 160 guruş gelirli Değirmen önünde bir adet mahzen yani depo vardı. Muhtarın toplam yıllık kazancı taşra geliri ile birlikte 2500 guruştu. Ödemekle yükümlü olduğu vergi toplamı ise 344 guruştu.[56]

Aynı dönemde Hereke'de dini görevli grubunda üç kişi yer alıyordu. Bunlardan biri imam, biri imam ve hatip diğeri de vekil imam olarak görev yapmaktaydı.

Muhtarlık teşkilatının kuruluşu öncesinde imamların köy ve mahalle yönetiminde çok büyük etkileri vardı. Padişah beratıyla tayin edilen imamlar, muhtarlıklar kurulunca yöneticilik fonksiyonlarını hızla yitirmeye başladılar. Hizmet verdikleri cami ya da mescitlerin vakıflarından maaş alarak geçimlerini sağlarlardı.[57]

Hereke'de 58.hanede ikamet eden ve "bâ-berât-ı alişan imam ve hatib olduğu" şeklinde kaydedilmiş olan Es-seyyid Hüseyin Efendi'nin tarlası ve bağı bulunuyor ve taşra geliri olarak 264 guruş hâsılat elde ediyordu. İmamlık nedeniyle vergiden muafiyeti yoktu. 57.hanede kayıtlı imam Süleyman Efendi'in kiraya verdiği 3 dönüm ekili, 3 dönüm de ekili olmayan arazisi vardı. Bunun dışında bir düvesi ve bir ineği, 6 dönüm bağı, 7 zeytin ağacı

54 Ali Akyıldız, "Muhtar", *DİA, cilt 31,* İstanbul 2006, s. 52. ss 51-53. .Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, LI /201 (1988), s. 1238.

55 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" *Belleten, XXXIV, sayı 135, Ankara 1970, s. 414.*

56 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3296, s. 1.*

57 Kemal Beydilli, "İmam", *DİA, Cilt 22,* İstanbul 2000, s. 181-186.

vardı. Toplam geliri 1005 guruş olup bunun 266 guruşu taşra geliri olarak yazılmıştı.[58] 174. hanede ikamet eden imam vekili Salih Efendi'nin de tarlası olmasına rağmen vergilerden muaf tutulmuştur.[59]

Görevliler grubunda ele alınacak diğer bir kişi ise derbentçi idi. Bilindiği gibi Tanzimat öncesi geçit yerlerini koruyanlara derbentçi deniliyordu.[60] 19. hanede kayıtlı olan derbentçi Koca Hisarlı Halil'in derbentçilikten dolayı herhangi bir gelir kalemi yoktu. Halil'in tarlası, ineği v.s olduğu gibi ayrıca bir adet de kahvehanesi bulunuyordu.[61]

g- Askerde Olanlar

Temettuat defterlerinde ismi geçen 186 kişiden 13 kişi "Asâkir-i Hassa"da olarak kayıtlıdır. Hassa ordusu, merkezi İstanbul'da olan birinci ordu için kullanılan tabirdir. İstanbul'un ve sarayın muhafazasıyla görevlidir.[62]

h- Meslek Bilgisi Yazılı Olmayanlar

Meslek bilgisine göre yapılan tasnifte son gruba hiçbir meslek bilgisi yazılmayanlar alındı. Bu grupta yer alan sayısı 9 kişi olup, bunlardan 6'sında meslek hanesinde hiçbir bilgi bulunmazken; 3 kişi de çocuk yaşta olduklarından meslekleri yoktur.

Sonuç

3596 numaralı Hereke temettuat defteri üzerinde yapılan bu inceleme neticesinde Hereke ile ilgili birkaç önemli sonuca ulaşıldı.

Temettuat tahririn yapıldığı 1845 senesinde Hereke, Kocaeli sancağının Gebze kazasına bağlı tamamı Müslümanlardan ibaret yaklaşık 800-900 kişinin yaşadığı bir köydür. Ekonomisi, coğrafyasının etkisiyle şekillenmiştir. Tarım yapılabilecek geniş arazilerden mahrumdur. Sonraki dönemde adından sıkça bahsettirecek fabrika-yı hümayun daha yeni kurulmak üzere olduğundan sayımın yapıldığı dönemde halkın ekonomisine katkısı yok denecek kadar azdır. Çünkü fabrika 1843'te kurulmaya başlamış, sayımlar 1845'te yapılmış ve bu sayımlarda fabrikada amele olarak çalışan sayısı sadece üç kişidir.

XIX. yüzyıl ortalarında Hereke, ekonomisi tarıma özellikle bağcılık faaliyetine bağlı bir özellik arz etmektedir. Hemen her hanede bir-iki büyük ve küçükbaş hayvanın yetiştirildiği, et, süt ve süt ürünlerinin kendilerince karşılandığı klasik bir Anadolu köyünden farksızdır.

Köy halkı, geçimini tarım, hayvancılık, ticaret ve taşra gibi dört farklı kalemden sağlamaktadır. Ancak tarımdan elde edilen kazanç diğerleriyle kıyaslanmayacak kadar büyüktür. Tarımsal faaliyetin büyük bir kısmını üzüm bağları oluşturur. Tarıma uygun arazinin darlığı hububat üretimine imkân vermez. Bağcılıkla özdeşlenen Hereke'de dikkati çeken diğer bir ürün ise zeytindir. Halkın yarıdan fazlasının az da olsa zeytin ağacı bulunmaktadır.

Hereke'de hayvancılık faaliyeti, gelir sağlanan bir unsur değildir. Köy olmanın gereği çoğu hanede birer ikişer büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine rastlanır. Ancak özellikle keçi ve koyun yetiştirerek hayatlarını temin eden birkaç ailede yok değildir. Büyükbaş hayvanlardan sütü için beslenen inek ve sağman camuş ile taşımacılıkta yararlanılan kara sığır öküzü bulunur. Küçükbaş hayvanlarından ise kılı için üretilen erkek keçi ve sütü için beslenen sağman keçi koyundan daha fazladır.

58 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3296, s. 16.*
59 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3296, s. 41.*
60 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt I, Milli Eğitim Basımevi,* İstanbul 1983, s. 425.
61 *BOA, ML.VRD. TMT, nr.3296, s. 7.*
62 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Cilt I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 763.

Tahririn yapıldığı dönemde Hereke'de birer su değirmeni, kahve, ekmek fırını, nalbant dükkânı, boyacı dükkânı, yemenici dükkânı, berber dükkânı ve attar dükkânı vardır. Aynı dönemde Herekeliler, tarım ürünlerinden elde ettiği gelir için öşür ve bağ öşrü vergisi, koyun ve keçi üretimi için ağnam resmi verirlerdi. Senelik kazançlarından ise vergi-yi mahsusa adında Tanzimat'ın öngördüğü yeni vergi alınırdı.

Hereke her ne kadar deniz kenarında konumlanmış ise de bu sektörden faydalananların sayısı oldukça azdır. Metin içerisinde de bahsedildiği gibi Hereke halkının % 66'sının geçimi tarım sektöründendi. Mesleği sefine yani gemi taifesinden olarak kayıtlı olan dolayısıyla geçimini denizden sağlayanların sayısı 13, diğerlerine oranı ise % 7 idi. Bu durumda kıyısında kurulduğu denizin Hereke ekonomisine katkısının % 7 gibi düşük bir oranda olduğu görülmektedir. 175 haneli köyde isimleri kayıtlı 186 kişiden sadece birinin küçük bir sefinesinin olması ve iki kişinin de bir gemiden hisse sahibi olmaları bunu doğrular.

Hereke temettuat defterlerinde dikkat çeken unsurlardan biri, hane reislerinin çoğunun bir kişiden ibaret olmamasıdır. İsimleri yazılı olmasa da sadece kadınlardan ibaret haneler olduğu gibi; çoğunluğu erkeklerin reisi olduğu hanelerden oluşmaktadır. Ancak Hereke'deki hanelerin yarısından fazlasında erkek hane reisleri, zevcesi, annesi, oğlu, kardeşi ya da damadı ve halası ile birlikte kaydedilmiştir. Bu kayıt şekli, Hereke'nin o dönemde geniş aile tipi yaşamın yoğun olduğu bir yer olduğunu gösterir.

Sosyal ve demografik açıdan bakıldığında Hereke, tamamı Müslümanlardan oluşan büyükçe bir köy özelliği gösterir. Köyde yaşayanlar, genelde o dönem Osmanlı coğrafyasının çoğu yerinde olduğu gibi en çok din büyüklerinin isimlerini taşırlar. Mehmed, Mustafa, Ali ve Osman en çok tercih edilenlerdir.

Netice olarak Hereke'nin XIX. Yüzyıl ortasında fabrika-yı hümayun kurulmadan önce sıradan bir köy olduğu ve gelişmesini fabrikanın faaliyetine borçlu olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

1- Temettuat Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Varidat Kalemi Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT), nr. 3596.

2-Nüfus Defterleri

BOA, Nüfus Defterleri (NFS. d), nr. 578, 617.

3-Gazeteler

Cerîde-i Havâdis, numro 305, 10 Za sene 1262 [30 Ekim 1846].

Takvim-i Vekâyi', def'a 308, 24 Za sene 1262 [13 Kasım 1846].

4-Kitaplar ve Tezler

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul 1330.

Akalın, Güneri; *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara 1975.

Akyıldız, Ali; "Muhtar", *DİA*, cilt 31, İstanbul 2006.

Akyıldız, Ali; *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyye'nin Târîh ve Coğrafya Lügâtı*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313.

Barkan, Ömer Lütfi; "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", *İ.A*, IX, İstanbul 1964.

Barkan, Ömer Lütfi; "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi ", *Tanzimat*, I, İstanbul 1999.

Beydilli, Kemal; "İmam", *DİA*, Cilt 22, İstanbul 2000.

Buluş, Abdulkadir; *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Paris 1894.

Çadırcı, Musa; "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, LI /201 (1988).

Çadırcı, Musa; "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" *Belleten*, XXXIV, sayı 135, Ankara 1970.

Çağatay, Neşet; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *A.Ü. DTCFD*, sayı. V, Ankara 1947.

Çakır, Coşkun; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001.

Emecen, Feridun; "Ağnam Resmi", *DİA*, cilt I, İstanbul 1988.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

Galitekin, Ahmet Nezih; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yapılan Nüfus Sayımlarında Kocaeli Körfez İlçesi (Hereke ve Taşköprü Köyleri)*, Körfez Belediyesi Kültür Yayınları: 4, İstanbul 2013.

Genç, Mehmet; "Esham", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 11, İstanbul 1995, ss.576-580.

Grohmann, A. ; "Öşür ", *İ.A*, IX, İstanbul 1964.

Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârîh*, cilt I, (yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, II. Ketîbe, Süleymaniye Kütüphanesi-Esad Efendi, No: 2197, vr. 83b-84a.

Küçükerman, Önder; *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası Saray'dan Hereke'ye Giden Yol*, Sümerbank Yayınları, Sümerbank Yayınları, İstanbul 1987.

Kütükoğlu, Mübahat S.; "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri", *Belleten* LIX / 225 , Ankara 1995.

Özger, Yunus; *Temettüat Defterlerine Göre Bayburt ve Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzurum 2001.

Özger, Yunus; *XIX. Yüzyıl Bayburt Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı*, İstanbul 2008.

Öztürk, Said; "Temettüat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, (İstanbul Şubat – Temmuz 2000).

Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Polat, Serkan; *Sorgun Temettuat Defterleri*, Ankara 2010.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi,(Yayına Hazırlayan Vahid Çabuk)*, Cilt I, Kültür Baknalığı Yayınları, Ankara 1989.

Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, I, İstanbul 1306.

Şemseddin Sami , *Kâmus-ı Türkî* , İstanbul 1317.

Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, VI, Mihran Matbaası, İstanbul 1316.

Şener, Abdullatif; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.

Şener, Abdüllatif; "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

Ulugün, F. Yavuz; *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008.

EKLER:

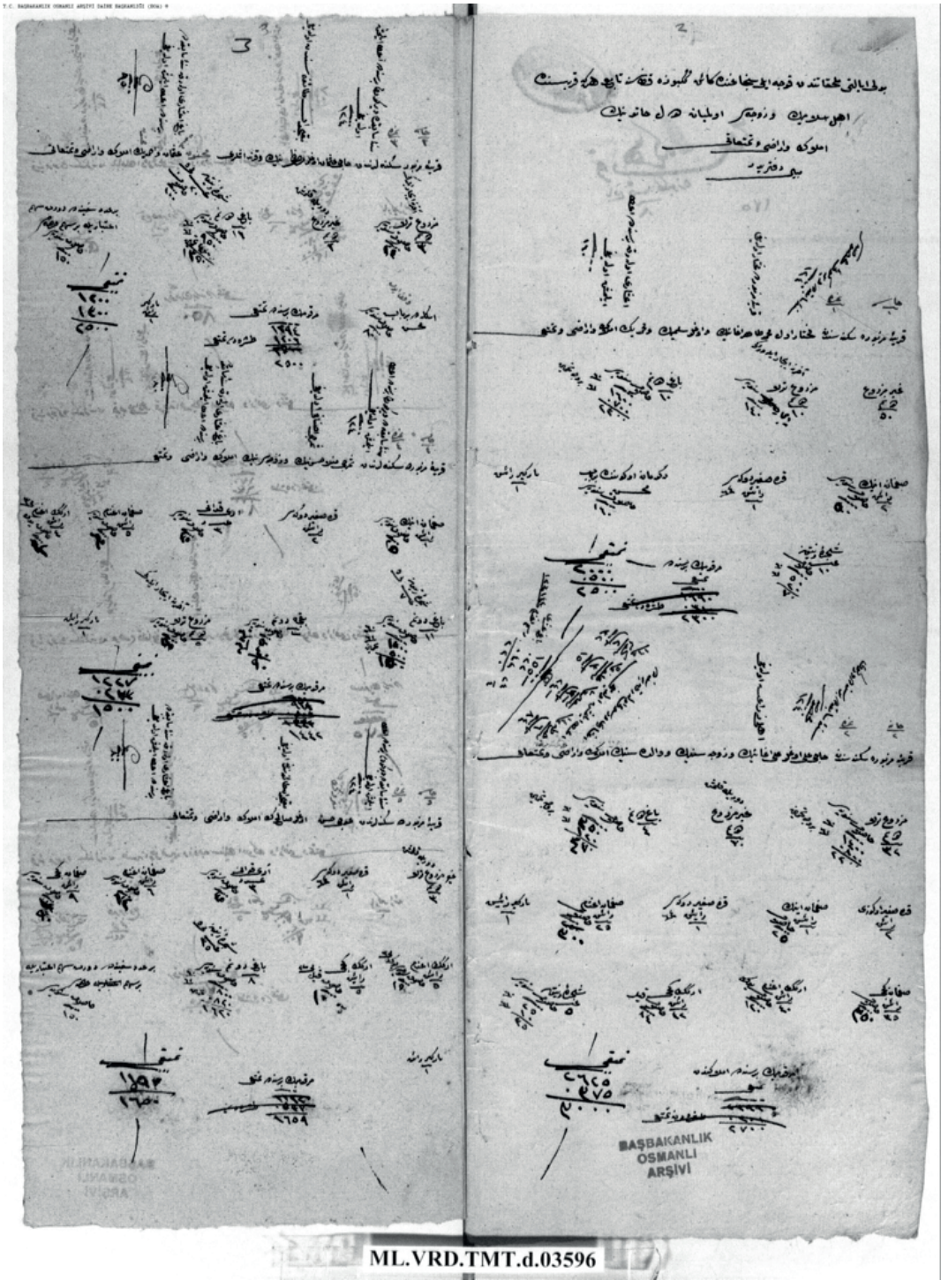

Ek: 1- Hereke Temettuat Defterinin İlk Sayfası

KARAMÜRSEL MENSUCAT FABRİKASI (1890-1921)

Zeynep İSKEFİYELİ*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla gelişen sanayi kolu[1], dokumacılıktı. Dokumacılık pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşlar olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Pamuklu kumaş üretimi Anadolu'nun her tarafında yaygındı. Batı, Orta ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin pamuklu dokumaları oldukça tanınmıştı. Bursa ve Bilecik ipekli ve kadife dokuma merkeziydi. XVII. yüzyılda Osmanlı'daki kadife kumaşların İtalyan kadifelerinden üstün olduğu biliniyordu. Bursa alacası, peştamal, çeşitli renklerde kadifeler ve pamuklu-ipekli kumaşlar Bursa'nın tanınmış kumaşları arasındaydı. XVIII. yüzyılda İstanbul'da üstün kaliteli ipekli dokuma sanayii hızla gelişti ve Bursa'nın yerini almayı başardı[2]. Pamuklu ve yünlü kumaşlar daha ziyade fakir ve orta kesimin giyim eşyalarında kullanılır, bol ve ucuz olduğundan dolayı XVIII. yüzyıl boyunca bol miktarda üretilirdi. Hatta iç tüketimde imparatorluğun ihtiyacını karşılamakla kalmamış, üretilen bu ürünler yurtdışına satılmıştı. Önemli bir ihraç limanı olan İzmir'den İtalya, Fransa, İspanya, Venedik ve Ceneviz gibi ülke ve merkezlere ipekli, yün ve tiftik dokuma mamulleri ihraç ediliyordu. Osmanlı ekonomisi bu yüzyılın sonlarına kadar çeşitli dokumalarda, özellikle çuha ve ipekli kumaşlarda Avrupa'ya üstünlüğünü henüz muhafaza ediyordu.

Dokuma sanayiinde Batı Anadolu ve Rumeli'de yeni üretim bölgeleri kuruldu. İstanbul, Tokat, Halep gibi eski pamuklu dokuma merkezlerinin de üretim hacmi çok genişledi. Sakız adası büyük bir ipekli dokuma merkezi oldu. İhracata dönük büyük dokuma sanayii ipekli ve pamukluda İstanbul ve Bursa, tiftik ve yünlü kumaşta Ankara, sadece ipeklide Şam, Hama ve Sakız oldukça gelişmişti. İlk defa Rami Mehmet Paşa, 1702'de yedi ay süren sadrazamlığı sırasında Selanik'in meşhur Musevi dokumacılarını Edirne'ye getirterek Avrupalıların dokuma hammaddesini Osmanlı'dan alırlarken yurt içinde çuha üretilmemesinin büyük bir kusur olduğunu ileri sürerek bunlara çuha üretmeleri halinde büyük ihsanlarda bulunacağını söyledi. Bu tarihten sonra dışarıya çuha hammaddesinin satılmamasını istedi. Bursa'dan da ipekli kumaş işleyenleri çağırıp Avrupa kalitesindeki kumaşların Bursa'da imal edilmesi emrini verdi. Aradan 20 yıl geçtikten sonra bu kez Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa konuyu tekrar ele aldı ve 1721'de ipekli dokuma

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, e-mail: zcumhur@sakarya.edu.tr

1 Osmanlı Devleti'nde sanayi iki yönde gelişme imkânı buldu. Birincisi savaş sanayi alanında tophaneler, baruthaneler, tersaneler ve savaş araç gereçlerinin üretimini yapan fabrikalardı. Sanayinin ikinci gelişme yönü ise tekstil alanında oldu. Yünlü, Pamuklu ve ipek dokuma sanayi, fes, çuha ve şayak fabrikaları başlıca gelişim alanlarını oluşturdu.

2 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 221-222.

fabrikası kuruldu[3]. Yine III. Mustafa padişahlığı döneminde kalitesiz fakat ucuz Avrupa mallarının iç pazarları doldurmasına karşı çıkarak, bunların yerine benzer malların yurt içinde üretilmesi için tedbirler almıştı[4]. Bununla birlikte devlet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ürünleriyle rekabet yönündeki teşebbüslerini sonuna kadar sürdürecek ve sanayi dallarını himaye edecek ısrarı gösteremedi.

Dünya ticaretinin ağırlık merkezinin okyanuslara kayması Osmanlı ticaret, esnaf ve sanayii sistemlerine büyük bir darbe vurdu. Yerli sanayi mamullerine karşı ciddi dış rakipler ortaya çıktı. Mesela İngiliz çuhaları, İstanbul'a gelen İngiliz elçisi ile beraber Osmanlı pazarına girmiş ve bunlar daha XVII. yüzyılın başlarında yerli dokuma sanayii için rakip olmuşlardı. Yine de pahalı ve kaliteli olan Osmanlı malları özellikle yelken bezi gibi stratejik ürünleri, ucuz fakat kalitesiz olan Avrupa mallarına karşı tercih edildi[5].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadi daralma ve gerileme başladı. Bütün sektörlerde üretim azaldı. Ankara'nın sof ve şal imalatında, Bursa'nın pamuklu ve ipekli üretiminde, Sakız'ın ipekli üretiminde büyük azalmalar oldu. Tanzimat'tan sonra "Fabrika-i Hümayunlar" diye adlandırılan ve devlet tarafından desteklenen büyük fabrikalar kuruldu. Böylece özellikle askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla hem askerî giderlerden tasarruf sağlanması, hem de paranın yurt dışına çıkmasının önlenmesi amaçlanıyordu. Fabrikalarla birlikte eğitime de büyük önem verilerek Avrupa'dan getirilen ustalarla, modern teknolojinin yerli usta ve işçilere öğretilmesine çalışıldı. Devlet bu fabrikaların yurt dışından satın alacağı makine, araç ve hammaddelerini bütün gümrük vergilerinden muaf tuttuğu gibi, satışlarında da hiçbir vergi almayarak destekledi. Üstelik fabrika çalışanlarını askerlikten muaf tuttuğu gibi ileri gelen çalışanları çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirdi.

Bu yeni kurulan fabrikaların başında 1833 yılında İstanbul'da faaliyete geçen fes ve yünlü kumaş fabrikası "Feshâne" geliyordu. II. Mahmud yeniçeri ocağını kaldırıp yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunu getirince, bu ordunun kıyafeti olarak fes kabul edilmişti. Bu başlık zamanla halk arasında da yaygınlaştı. Artan fes talebi önceleri Tunus ve Mısır'dan daha sonra da Avrupa'dan ithal edilerek karşılanmaya çalışıldı. Yıllık ithalat miktarı 500.000 adedi geçen feslerin yurt içinde üretilmesi için feshâne teşkil edildi. 1839-1840 yıllarında 100.000'in üzerinde fes üretimi gerçekleştirildi ve bu sayı gittikçe arttı. İmal edilen feslerin önemli bir kısmı askerlerin ve memurların ihtiyacını karşılamak üzere devlet tarafından satın alınıyor, geri kalanı ise piyasaya sürülüyordu. 1842 yılında feshâneye ikinci bir üretim tesisi olarak çuha tezgâhları kuruldu. Böylece dokuma fabrikası işlevi de kazanan fabrika ertesi yıl deneme mahiyetinde olmak üzere yünlü kumaş üretimine başladı. Feshane sınai istihdamın artışına da büyük katkıda bulunmuş, gittikçe hız kazanan Osmanlı sanayileşme gayretlerinin en önemli tesislerinden biri olarak aynı tarihlerde yine devlet desteğiyle kurulan İslimiye ve İzmit Çuha Fabrikaları, Bakırköy Veliefendi Basma Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası gibi kuruluşlarla birlikte yerli dokuma sanayiinin çekirdeğini teşkil etmiştir[6].

Feshâne'den sonra ikinci önemli yünlü dokuma fabrikası İzmit Çuha Fabrikası'dır. 1843 yılında İzmit'te Sultan Abdülmecid tarafından hem Hazine-i Hassa'ya gelir sağlamak, hem de yurtdışından ithal edilen çuhanın yurt içinde üretilmek suretiyle paranın yurt içinde kalması ve işsizlerin iş bulabilmeleri maksadıyla inşa ettirilmiştir. Fabrikanın bütün aletleri ve ustabaşıları Avrupa'dan getirtilmiştir. Padişaha ait olan bu fabrikanın idaresi,

3 Adnan Giz, "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", İstanbul Sanayi Odası Dergisi (SOD), C. 3, Sayı: 31, (15 Eylül 1968), s. 22–23.
4 Kemal Beydilli, "III. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 280-283.
5 Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 225.
6 Tevfik Güran, "Feshâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul, 1995, s. 426-427.

1851 yılında askeriyeye bırakılmıştır[7]. Zaten, devletçe işletilen fabrikaların çoğu öncelikle ordunun ihtiyacını karşılamak için kurulmuştu.

Tanzimat döneminde devlet tarafından kurulan fabrikalar yanında şahsi sermayeye dayanan özel teşebbüs fabrikalar da vardı. Ancak bu fabrikaların büyük bir çoğunluğu gayrimüslimlere aitti. Yoğun bürokratik işlemler sonunda kurulan özel girişim fabrikaları özellikle iç talebin karşılanmasında önemli etkiye sahip olmuştu. Dokumacılık İmparatorluk sanayinde en eski ve köklü bir geçmişe sahip sektördü. İlk özel teşebbüs fabrikalaşma eğilimleri de doğal olarak bu alanda gelişti[8]. Daha çok yabancı sermaye tarafından kurulan özel sektör işletmelerinin yanı sıra Osmanlı yönetimi yerli bir özel sektör yaratma yolunda da çaba harcamıştır. Bu yöndeki en önemli çaba 1864-1873 yılları arasında faaliyet gösterecek olan "Islah-ı Sanayi Komisyonu" idi. Komisyonca yayınlanan talimatnameye göre ilk olarak %5 olan gümrük resminin arttırılması sağlanacaktı, sergiler açılarak sanayi teşvik edilecek, girişimci sınıfı teşvik için sanayi şirketleri kurma olanakları geliştirilip ve arttırılacak ve son olarak da yeni üretim metotlarını öğretecek sanayi okullarının açılmasına gayret gösterilecekti[9]. Yerli girişimcilerin, güçlü Batı sanayii karşısında daha etkin olabilmeleri için, 1873 yılında kabul edilen kanun ile fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmıştı. 1888'de bu muafiyetler, fabrika inşasında gerekli temel maddelere yayılmış, 1897'de tesisler için on sene müddetle vergi muafiyetleri kabul edilmişti. Zaman içinde parça parça alınan bu önlemleri, şu şekilde toplamak mümkündür: (1) İlgili girişimciye, belirli bir bölgede, belirli bir süre için kapsamı oldukça sınırlı bir imtiyaz vermek; (2) Fabrikaların kuruluşunda, Avrupa'dan ilk defa olarak getirtilecek makinelerle araç ve gereçler için gümrük muafiyeti tanımak; (3) Fabrikalarda imal olunan mallar için iç gümrüklerden ve ihracat gümrüğünden muafiyet tanımak[10].Devlet gerek fabrika-i hümayunlar tesis ederek devlet eliyle gerekse şahsi fabrikalara muafiyetler tanıyarak yerli özel sektör sayesinde sanayii özellikle de dokuma sanayiini kalkındırmak için yoğun gayretler sarf etmiştir. Osmanlı Devleti içinde Müslümanlar tarafından tesis edilen ilk özel teşebbüs fabrikalarından birisi de çalışmamızın konusu olan Karamürsel Mensucat Fabrikası'dır.

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın Kuruluşu

Karamürsel Mensucat Fabrikası "Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası" adıyla İzmit Sancağı dâhilinde bulunan Karamürsel kasabasında Dersaadet tüccarlarından Bosnalı Çengiç Mustafa Bey ile Saray-ı Hümayun Şayak ve Çuhacıbaşılığı unvanına sahip Volçitrinli Yusuf Efendiler tarafından 1890 yılında kuruldu. Her türlü yün mensucatın üretilmesi ve özellikle de fes imal olunması için kurulan buharlı fabrikanın ruhsatının alınması ile ilgili müracaat 1892 yılından yapıldı. Ruhsat için ilk olarak fabrikanın inşa edildiği Karamürsel kasabasının bağlı bulunduğu İzmit sancağına başvurulmuş, İzmit Sancağı Meclis İdaresi bu mahalde fabrikanın inşasında herhangi bir mahzur görmeyerek konuyu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sevk etmişti[11]. Bu noktada fabrikanın müessisleri imtiyaz meselesi ile ilgili sorunları çözmekle uğraşmışlardır. Zira Osmanlı hükümeti bu dönemde imalat sanayii alanında izlenen politikalar gereğince yatırım yapmak isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyazlar vermiştir. Ruhsat ile imtiyaz arasındaki en önemli fark, imtiyaz sözleşmelerinin daha ayrıntılı olmaları ve özellikle sözleşmede öngörülen uğraşı alanında, imtiyaz sahibine

7 Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 35.

8 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", T*arih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Cilt: 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 65.

9 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islâh-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 123-124.

10 Yaşar Bülbül, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 43-44.

11 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO, 7/517.

bir tekel hakkı tanıyor olmalarıydı. Buna karşılık ruhsatlarda böyle bir tekel hakkından söz edilmezdi[12]. Bir başka deyişle imtiyaz antlaşmaları gereğince, aynı bölgede aynı imalatı yapacak olan diğer bir fabrikanın açılmasına ruhsat ve imtiyaz verilmezdi.

Mustafa ve Yusuf Bey'in fabrikalarına ruhsat almak için sundukları dilekçede Reşit ve Ahmet Refik Bey ile ortaklarına verilmiş olan imtiyazın hududu dışında olmak üzere İzmit sancağına bağlı Karamürsel kasabasında gerekli miktarda arazinin satın alınarak resmî ve kanuni işlemlerin yapıldığı belirtiyorlardı. İzmit mutasarrıflığının izin vermesinin ardından fabrikaya ruhsat verilmesi hususu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale edilmiş ancak İzmit sancağının eskiden İstanbul şehremanetine (belediyesine) bağlı olmasından dolayı buradaki imtiyaz sahiplerinin itirazlarına mahal bırakmamak için konunun Şura-yı Devlet'e sorulması istenmişti. Zira Yedikule dışında yapılmış olan bir mensucat fabrikası vardı ve bu fabrikanın imtiyaz mukavelesinde imtiyaz müddetince Dersaadet ve buraya bağlı yerlerde bu türden bir fabrika kurulamayacağı açıkça belirtiliyordu. İşte bu sebeple Mustafa ve Yusuf Beyler, İstanbul ve buraya bağlı belediyelerden kastın Eyüp, Galata ve Üsküdar olması gerektiğini ve bu durumun İzmit sancağını kapsamaması gerektiğini vurguluyorlardı. Konu Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale olundu, sunulan dilekçeleri Tanzimat dairesinde okunduktan sonra İstanbul ve buraya bağlı belediyelerden maksadın İstanbul'u çevreleyen belediyeler olduğuna belirtildi ve talep edilen ruhsatın verilmesine karar verildi[13]. İmtiyaz meselesinin bu suretle halledilmesinin ardından fabrikanın açılması için gerekli olan ruhsat Mayıs 1892'de alınmış oldu.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısında uyguladığı sanayi teşvik politikaları çerçevesinde fabrikaların ilk kuruluşu sırasında özellikle Avrupa'dan getirilecek olan makine ile diğer araç ve gereçler için gümrük muafiyeti uyguluyordu. Bu esas aslında 1860 Islah-ı Sanayii Komisyonu tarafından önerilmiş ve daha sonra 1873 yılında hükümetçe resmen ilan edilmişti. 16 Eylül 1873 yılında alınan karar gereğince, "*15 sene zarfında kurulacak olan fabrikaların birinci defa tesisine mahsus olmak üzere yurtdışından alınacak olan makine, alet ve edevatın birer listesi yapılarak Nafia Nezareti'nce incelenmesi ve Babıâli'de onaylanmasının ardından gümrük vergisinden muaf tutulması hakkında Şura-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus kararıyla*" gerekli izinlerin verilmesi isteniyordu. 1873 yılında 15 sene içinde kurulacak olan fabrikalar için tanınmış olan bu muafiyet 1888 yılında 10 yıl daha uzatılmış ve bu muafiyetten yararlanma şekli bir talimatla düzene bağlanmıştı[14]. Yusuf ve Mustafa Efendiler de 1893 yılı başında fabrikanın kuruluşu için gereken her türlü alet ve makinenin, Avrupa'dan gümrüksüz olarak teminini talep etmişlerdi. Bu taleplerini anlattıkları dilekçelerinde Karamürsel kasabasında kurulan fabrikada fes, şayak, çuha, fanila ve çorap imal edilebileceği belirtiliyor ve Avrupa'dan gümrüksüz olarak getirmek istedikleri makinelerin bir listesi sunuluyordu. Listede 116 adet çuha ve şayak makinesi, 68 adet fes makinesi ve parçaları, 321 adet buhar makinesi ve tezgâhları ile 40 adet fanila ve çorap üretimi için gerekli tezgâhlar olmak üzere toplam 545 adet makine ve tezgâh sıralanıyordu. Ayrıca 75 kilo saç, 10.000 adet ateş tuğlası, 15.000 kilo ağırlığında kayış ve halat, 1.200 metre uzunluğunda demiryolu ve 10 adet vagon ile bir vinç makinesi de bu listeye dâhil edilmişti. Teknik heyet tarafından gerekli incelemelerin yapılmasının ardından listede istenilen makine ve parçaların fabrikanın ilk defa tesisi için gerekli olduğunun anlaşılmış, Avrupa'dan alınması düşünülen bu malzemenin gümrük vergisinden muaf tutulmasına Şura-yı Devlet tarafından karar verilmişti[15]. Gerekli izinlerin verildiğine

12 A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, Ankara, 1972, s. 136.

13 BOA, ŞD, 35/2952.

14 Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", s. 149-150.

15 BOA, İ. TNF, 1/34.

dair Meclis-i Vükela tarafından bir mazbata hazırlanmasının ardından fabrikanın gümrük vergisinden muaf olduğu hususu rüsumat emanetine tebliğ ediliyordu[16]. Bu suretle Karamürsel'de sadece çuha ve şayak üretimi için değil aynı zamanda fes, fanila ve çorap imalatı da yapabilecek düzeyde bir fabrika kurulmuş oluyordu. Bundan sonraki süreçte de devlet Karamürsel Fabrikası'na her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesini sağlayacaktı. Öyle ki Karamürsel'de fabrikasının şirket azasından Hacı Şakir Ağa ve Mustafa Bey'in hükümete işi düşmesi halinde gereken yardım ve kolaylığın gösterilmesi isteniyordu[17].

Karamürsel Mensucat Fabrikası'na Tanınan Ayrıcalıklar ve Vergi Muafiyetleri

Osmanlı Devleti, özel teşebbüs fabrikaların kurulup işletilmelerini teşvik etmek maksadıyla bu fabrikalara gümrük ve gelir vergileri başta olmak üzere, vergi konusunda birtakım ayrıcalıklar tanıyordu. Fabrika kurmak isteyen girişimciler de hem maliyetlerini azaltmak, hem de kâr potansiyellerini arttırmak için; devletten pek çok alanda vergi muafiyeti talebinde bulunarak devletin sağladığı bu imkânlardan istifade etmek istiyorlardı. Hükümetin gerekli kurullarınca enine boyuna görüşülüp her açıdan tartışılan bu talepler çoğunlukla kabul ediliyordu[18] veya çeşitli gerekçelerle talepler reddediliyordu. Karamürsel Mensucat Fabrikası kurucularından Mustafa Bey de bu minvalde olmak üzere 1895 yılında fabrikanın 15 sene müddetle emlak vergisinden muaf tutulması ve yurtdışından satın alınması gereken yapağı ve boya gibi bazı malzemelerin de gümrük vergisinden istisnası hakkında bir dilekçe verdi[19]. Ancak bu konuda hükümetin resmi bir karar verebilmesi hemen mümkün olmadı. Mesele Şura-yı Devlet, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Rüsumat emaneti vasıtasıyla çeşitli yönlerden incelendi.

Mustafa Bey 4 Mayıs 1895 tarihli dilekçesinde öncelikle Karamürsel kasabasında tesis ve inşa edilmiş olan fes, şayak ve çuha fabrikasının 1893 yılı itibariyle işe başladığını belirtiyordu. İzmit İdare Meclisi tarafından 1892 yılı başından itibaren yani henüz fabrikanın imalata başlamadığı bir tarihten başlayarak, inşaat masrafları ve fabrikanın içindeki alet ve edevatın kıymetlerini de dâhil ederek usulsüz ve emsalsiz bir şekilde kendilerinden 22.000 Osmanlı lirası tutarında son derece ağır bir vergi talep edilmesinden şikâyet ediyordu. Bununla birlikte fabrikanın tamamen yerli sermaye ile kurulmuş ve azalarının tamamı Müslümanlardan ibaret bir Osmanlı şirketi olduğu vurgulanıyordu. İpek, kâğıt vb. fabrikalara uygulanan imtiyazların kendi fabrikalarının istikbalini temin edebilmeleri için de uygulanmasını istiyordu. Başta emlak ve gümrük olmak üzere çeşitli vergilerden muaf tutulmak suretiyle hükümetin muaveneti talep ediliyordu[20]. Mustafa Çengiç'in dilekçesi Ticaret ve Nafia Nezareti'ne fabrikanın genel müdürü sıfatıyla iletildi[21].

Karamürsel fabrikası müdürü Mustafa Çengiç'in talebi Haziran 1895'te Şura-yı Devlet'te görüşüldü. Fabrikanın 1893 yılı itibariyle işe başladığı halde İzmit İdare Meclisi tarafından usulsüz bir şekilde inşaat masrafları ve fabrikaya ait kimi alet ve edevat gösterilerek 1892 yılından itibaren 22.000 Osmanlı lirası vergi alınması meselesine gelince 19 Haziran 1895 tarihinde Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan yazı da henüz imalata başlanmamış olan bir sene için vergi alınamayacağı söyleniyordu. Emlak ve inşaat masrafları ile fabrikanın içinde bulunan çeşitli alet ve edevatın kıymetlerine bakılmaksızın vergi alınması yönünde Şura-yı Devlet tarafından alınan bir karar olmadığı belirtildi. Yazıda, üstelik Karamürsel fabrikasının herhangi bir imtiyaz ve korumaya sahip olmadığı halde böyle ağır vergiler alınması ve bunun devam etmesinin ise büyük bir tehlike olduğuna dikkat çekildi. Bütün

16 BOA, BEO, 156/11636.
17 BOA, DH. MKT, 2024/95.
18 Fatih Damlıbağ, "Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 35/Bahar, Ankara, 2014, s. 70.
19 BOA, ŞD, 1197/34.
20 BOA, BEO, 615/46085, ŞD, 1203/38.
21 BOA, BEO, 615/46085, lef 1.

azalarının Osmanlı Devleti'nin sadık birer tebaası olduğu ve tamamen yerli sermaye ile kurulmuş bir Osmanlı şirketi olduğu vurgulanıyordu. Verilen kararda fabrikanın geleceğini güvence altına almak için 15 sene müddetle emlak vergisinden ve yurtdışından satın alınması mecburi olan yapağı gibi malzemelerinin gümrük vergisinden affının münasip olacağı bildiriliyordu[22].

Bununla beraber Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler sırasında Osmanlı memleketinde bunun gibi fabrikalar tesis ve inşasına II. Abdülhamit'in padişahlığı döneminde başlandığı ve bu fabrikaların devam edebilmeleri için hükümet tarafından birtakım destek ve vergi indirimlerinin yapılması gerektiği söyleniyordu. Ancak Karamürsel fabrikasının yurtdışından satın alacağı boya gibi kimyevi maddelerin gümrük vergisinden ve binalarının emlak vergisinden muaf tutulması istenmişse de fabrikalar için yurtdışından satın alınacak ham eşyanın gümrük vergisinden affı konusunun suiistimal edilmeye açık ve bazı mahzurları içerdiği de vurgulanıyordu. Fabrikaya uygulanmış olan emlak vergisinin inşaat masrafları ve içindeki alet ve edevatın dikkate alınarak takdir edildiği ancak fabrika binalarının içinde bulunan alet ve edevatın buna dâhil edilemeyeceği açıklanıyordu. Fabrikanın alet ve edevatları dâhil edilmeyerek sadece binaların kıymetine göre emlak vergisi alınması gerektiği hususunun Maliye Nezareti'ne havalesi çoğunluk tarafından kabul edilmişti[23]. Şura-yı Devlet kararında Mustafa Bey'in isteği kabul edilmiş gibi görünmekle birlikte Karamürsel fabrikası sadece binaların kıymetine göre emlak vergisinden muaf tutuluyordu. Alınan karar yani fabrikanın sadece emlak vergisinden muaf tutulabileceği hususu ilgililere tebliğ edildi. Bunun üzerine fabrikanın müdürü Mustafa Bey tarafından bir dilekçe daha verildi.

Bu dilekçesinde Mustafa Bey, emsal teşkil edebilecek diğer bazı fabrikalara ve bu fabrikalara tanınan muafiyetlere temas ederek Karamürsel Mensucat Fabrikası için de aynı muafiyetleri temin etmeye çalışıyordu. Mustafa Bey bu dilekçesinde, Osmanlı Devleti'nde tesis edilen fabrikaların yabancı şirketler ile rekabet edebilmeleri için hükümet tarafından bazı muafiyetler ile desteklendiğini vurguluyordu. Gaz, kâğıt, mum, şeker, şiş ve iplik fabrikalarının her biri bu hakka sahipti. Hatta şiş fabrikası için tanınan vergi muafiyet süresi bittiği halde yine Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi kararıyla bu süre 5 sene daha uzatılmıştı. Bulgaristan şayak fabrikaları emlak vergisinden, yurtiçi ve yurtdışından alması gereken malzemeleri için iç ve dış birçok vergiden, patent vergisinden muaf tutulmuşlardı. Oysa sermayesi tamamen Müslümanlardan oluşan Karamürsel Fabrikası ise herhangi bir imtiyaza sahip olmamıştı. Fabrikanın geleceği açısından yurtdışından getirilecek her nev'i yün ve boya gibi asli malzemelerin gümrük vergisi ile fabrika ve arazisinin de emlak vergisinden 15 sene boyunca muaf tutulması hususu tekrar arz ediliyordu[24].

Karamürsel Mensucat Fabrikası adına Mustafa Bey'in dilekçesi ve Şura-yı Devlet tarafından verilen karar ile Ticaret ve Nafia Nezareti'nin yazısı Sadrazam'ın başkanlığında toplanan 15 Ocak 1896 tarihinde Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da ele alındı. Bu türden müesseselerin geleceğini temin açısından Karamürsel Mensucat Fabrikası için emsallerine göre bir muafiyet verilmesinin uygun olacağına karar verildi[25]. Sadrazam Halil Rifat Paşa aynı gün Meclis-i Mahsus'un aldığı kararı padişahın onayına sunmuş ve Karamürsel Fabrikası için istenilen imtiyazların verilmesine hükmedilmişti.

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın bu suretle hem emlak vergisinden hem de yurtdışından ithal edeceği yapağı ve boya gibi zaruri maddeler için de gümrük vergisinden

22 BOA, BEO, 645/48305.
23 BOA, BEO, 645/48305.
24 BOA, İ. TNF, 5/3, lef 1.
25 BOA, İ. TNF, 5/3, lef 2.

muaf tutulmasına karar verilmiş oldu[26]. Bu karar başta Ticaret ve Nafia Nezareti ile Maliye Nezareti olmak üzere Rüsumat Emaneti'ne tebliğ edildi[27]. Bununla beraber bu kez de fabrikanın yurtdışından ithal etmesi gereken malzemeler hususu tartışma mevzuu halini aldı. Rüsumat Emaneti 18 Şubat 1896 tarihli yazısında Mustafa Çengiç Bey tarafından yapılan müracaatlarda fabrikanın yurtdışından ithal etmesi gerekli olan maddelerin boya ve yapağı dışında neler olduğunun, bunların miktarının ve sınırlarının tam olarak izah edilmediğini söylüyordu. Üstelik fabrikanın 15 sene içinde kullanacağı boya ve eşyanın şimdiden tayininin mümkün olamayacağı zira üretilen mensucatın piyasada göreceği talebe bağlı olarak fabrikanın asli sarfiyatının artabileceği veya azalabileceği vurgulanıyordu. Dolayısıyla fabrikaya 15 yıl müddetle böyle bir imtiyazın verilmesi suiistimallere sebep olabilirdi[28]. Bu yüzden verilen kararın bu açıdan yeniden değerlendirilmesi isteniyordu. 2 Mart 1896 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne verilen cevapta Karamürsel Fabrikası'nın bir yıllık sarfiyatı için ihtiyaç duyulacak malzeme çeşitlerinin tayin edilmesi, bu malzemelerden vergiden muaf tutulacak olanların sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için de miktarlarının sınırlandırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur[29]. Ayrıca Maliye Nezareti'nin de fabrikanın emlak ve gümrük vergilerinden muafiyetinin hangi tarihten itibaren geçerli olacağını sorması üzerine fabrikanın inşa edildiği tarihten itibaren söz konusu muafiyetlerin geçerli olacağı bildirilmiştir[30]. Böylece Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın kurulduğu tarihten itibaren geçerli olmak üzere hem emlak vergisinden hem de yurtdışından ithal edeceği zaruri maddeler için de gümrük vergisinden muaf tutulması temin edilmiş oluyordu.

Karamürsel fabrikası ortaklarından Yusuf Efendi 14 Temmuz 1893 tarihinde fabrikayı genişletmek için bir yardım talebinde bulundu. Kendisi, "*Saray-ı Hümayun Şayak ve Çuhacıbaşısı ve Karamürsel Fabrikası Şirketi ortaklarından Volçitrinli Yusuf Paşazade*" unvanıyla padişahtan fabrikayı genişletmek için kullanılmak üzere Ziraat Bankası'ndan kredi verilmesi hususunda yardım istiyordu. Yusuf Efendi, bundan 6 sene evvel Karamürsel'de bir fabrika inşa ederek hem malen hem de bedenen büyük fedakârlıklar ile Osmanlı Devleti'ne layık bir tesis kurmaya çalışmış olduklarını ve hala da çalışmaya devam ettiklerini söylüyordu. Fabrikanın ürünleri padişahın maddi ve manevi himayesine mazhar olduğu gibi halkın da büyük beğenisini toplamıştı. Ticari hayatta zaman zaman tüccarların ve fabrika işletenlerin ticaretlerini yürütebilmek için itibar-ı malî'ye "krediye" ihtiyaç duyduklarını belirten Yusuf Efendi, Karamürsel fabrikasının da 400'ü aşkın işçi çalıştıran bir fabrika olduğu, bu yüzden kendilerinin de bu krediye bir kat daha fazla ihtiyaçları bulunduğunu anlatıyordu. Ayrıca bu fabrikanın çalışanlarıyla birlikte sadece Müslümanlardan oluşmasından dolayı piyasadaki Gayrimüslim sermaye sahiplerinin kendilerini rakip olarak görüp yardım etmediklerini belirtiyordu. Üstelik yabancı bankalar ve hatta Osmanlı Bankası'ndan da istedikleri yardımı alamamışlardı. Yusuf Efendi, Karamürsel fabrikasının mahalli sanayi ve ticaretin gelişmesine büyük katkıları olduğunu hatırlatarak fabrikalarını genişletmek arzusunda olduklarını söylüyordu. Yaklaşık 40.000 liraya ulaşan fabrika ve müştemilatı ile arazisi rehin edilmek ve 10 senede ödenmek üzere Ziraat Bankası tarafından 15.000 lira borç alınmasına izin verilmesini istiyordu[31]. Fabrikanın bu isteği padişah tarafından kabul edildi[32].

26 BOA, BEO, 888/66535.
27 BOA, BEO, 737/55226.
28 BOA, BEO, 615/46085 lef3.
29 BOA, BEO, 749/56173.
30 BOA, BEO, 766/57411.
31 BOA, Y. PRK. AZJ, 26/95.
32 1903 yılında verilen sürenin dolmasıyla birlikte irade-i seniyye ile verilen meblağa mukabil fabrika ve arazisi için vefaen ferağ işlemleri başlatılarak arazinin mukataaya rabtı gerçekleştirildi. BOA, ŞD, 2722/18.

Bu suretle Karamürsel Mensucat Fabrikası açılışından çok kısa bir süre sonra yurdun farklı şehirlerinde şubeler açmaya başladı. Başlangıçta Hüdavendigar, Selanik, Edirne[33], İzmir ve Eskişehir[34]'de açılan şubeleri diğerleri takip edecekti. Bu suretle Karamürsel Fabrikası İstanbul'un dışında Trabzon, Bursa, İzmit, Adapazarı, Selanik, Eskişehir, Afyon, Kütahya, Biga ve İnegöl'de bulunan bayileri aracılığıyla geniş müşteri kitlesine ulaştı. Fabrika fes, çuha ve şayak gibi kumaşlar ile yünlü mensucat çeşitleri üretiminde birinci sırada yer aldı.

Padişah Tarafından Verilen Nişan ve Madalyalar

"Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası" adıyla Karamürsel kasabasında 1890 yılında Mustafa ve Yusuf Efendiler tarafından tesis edilen "Karamürsel Mensucat Fabrikası" faaliyete geçtiği andan itibaren hem devletten çeşitli vergi muafiyetleri almış hem de çeşitli nişan ve madalyalarda ödüllendirilmişti. Başta fabrikanın kurucu, üst düzey yönetici ve azaları olmak üzere usta ve çalışanları da dönemin padişahı II. Abdülhamit tarafından taltif edilmişlerdi. Karamürsel Mensucat Fabrikası ve çalışanlarına sanayinin gelişmesine hizmet ettikleri, fabrikanın gelişme ve intizamında üstün gayret ve çaba gösterdikleri ve hükümete ait hususlarda kolaylıklar gösterdiklerinden ötürü çeşitli rütbelerden Mecidî ve Osmanî nişanları ile Sanayi Madalyası verilmişti. Asıl adı Mecidî Nişanı olmasına rağmen halk arasında "Mecidiye Nişanı" adıyla anılan bu nişanın beş rütbesi vardı. Üstün hizmet ve muvaffakiyet gösterenlere verilen Mecidî nişanının birinci ve ikinci rütbeleri sahiplerine padişahın huzurunda takılırdı. Verilen bu nişanların dışında devlet memurları ile halktan bazı kimselere verilen bir paye ve unvan olarak "rütbeler" vardı. Rütbelerin de ula, saniye, salise, rabia, hamise diye adlandırılan 5 derecesi vardı.

Karamürsel Mensucat Fabrikası kurucularından Volçitrinli Yusuf Efendi'ye 4 Eylül 1897 tarihinde ikinci rütbeden bir mecidî nişanı[35] ile yine Yusuf Efendi, Mustafa Şakir Bey, Hacı Adem, Volçitrinli Ahmed Efendilere, Çengiç Mustafa Bey ile Mehmet Efendiye padişah tarafından sanayi madalyası ihsan buyruldu[36]. Karamürsel Fabrikası kurucularından Mehmed Efendi'ye ise üçüncü dereceden rütbe verilmişti. "Rütbe-i Salise" üçüncü derece bir mülkiye rütbesi idi. Askeri rütbelerdeki karşılığı binbaşılık idi. Bu rütbenin verildiği memuriyetler arasında Tophane ve Feshane müdürleri de vardı[37]. Bunların dışında fabrika kurucu ve çalışanlarına verilen nişan ve madalyalar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

33 BOA, DH. MKT, 2459/93.
34 BOA, DH. MKT, 515/6.
35 BOA, İ. TAL, 118/87.
36 BOA, İ. TAL, 120/53.
37 Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 176.

Kurucularından Volçitrinli Yusuf Efendi[38]	İkinci rütbeden Mecidî Nişanı	4 Eylül 1897
Kurucularından Volçitrinli Yusuf Efendi[39]	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
Mustafa Şakir Bey	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
Hacı Adem Efendi	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
VolçitrinliAhmed	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
Çengiç Mustafa Bey	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
Mehmet Efendi	Sanayi Madalyası	5 Eylül 1897
Kurucularından Mehmed Efendi	Rütbe-i Salise	21 Nisan 1898
Kurucularından Tüccar Ali Bey	İkinci rütbeden Mecidi Nişanı	2 Şubat 1900
Fabrika Müdürü Hacı Adem Efendi[40]	Üçüncü rütbeden Osmanî Nişanı	14 Şubat 1900
Usta Onik Efendi	Beşinci rütbeden Mecidi Nişanı	14 Şubat 1900
Memurlarından Hacı Kadri Efendi[41]	Rütbe-i Salise	18 Aralık 1900
Fabrika Müdürü Hacı Adem Efendi'nin oğlu fabrika memurlarından İsmail Bey	Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı	18 Aralık 1900
Karamürsel Çuha ve Şayak Fabrikası namına	5 Altın, 11 Gümüş, 33 Nikel ve 34 tunç Donanma Madalyası	16 Mart 1914

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın Ordu İçin Ürettiği Kumaşlar

Karamürsel Mensucat Fabrikası tarafından üretilen kumaşlar özellikle merkezi Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'ya mensup asker ve subayların kıyafetlerinin dikimi için tercih edildi. 1903 yılından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Vilayât-ı Selase yani Kosava-Manastır-Selanik'teki askerin giyeceği kıyafetlerin dikildiği şayak Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan temin edildi. Vilayât-ı Selase dâhilindeki askerin elbise ihtiyacı için hemen her sene yenilenen mukaveleler imzalandı. Hazırlanan bu mukavelelerin esası değişmemekle birlikte her geçen yıl biraz daha detaylandığı görülmektedir. Üstelik fabrika ile kumaşların metre fiyatı üzerinden yapılan pazarlıklar, ödemelerin ne suretle gerçekleştirileceği ve ön ödemeler ile temin edilen indirimler de imzalanan bu anlaşmalarda tespit edildi. Her yenilenen mukavelede ordunun ihtiyacı için talep edilen kumaş miktarlarında önemli artışlar dikkati çekmektedir. Askerî elbiseler ve kaputlar için daha ziyade şayak kumaş tercih edilmiştir. Karamürsel Mensucat Fabrikası müdürü ile genellikle bölgedeki satın alma komisyonları arasında imzalanan mukavelelere bir örnek 1905 yılına aittir.

Selanik Münakasa (Satın Alma) Komisyonu Riyaseti'nden 16 Nisan 1905 tarihinde gönderilen bir telgrafta Karamürsel fabrikasında imal edilen lacivert siyah şayakın metresinin 22 kuruş olarak belirlendiği, uygun görüldüğü takdirde satın alma işlemleri için mukavelenin yapılacağı bildiriliyordu[42]. Karamürsel Fabrikası Müdürü ile şifahen yapılan pazarlığa göre şayağın metresi 22 kuruş idi. Ancak 4 bin lira peşin olarak verildiği takdirde 21,5 kuruş üzerinden antlaşmanın yapılabileceği belirtiliyor, satın alınacak şayak için hangisinin tercih edilmesi isteniyorsa ona göre cevap verilmesi isteniyordu[43]. Satın alınması planlanan 60 bin metre şayak eğer 22 kuruştan satın alınacak olsa 1.320 lira tutacaktı. Fabrika müdürünün teklifi ise 4 bin lira peşin olarak verildiğinde metresi 21,5 kuruşa düşürülecek ve 1.290 lira ödenerek böylece 3 bin liralık bir indirim sağlanmış olacaktı. Fabrikanın bu teklifi kabul edildi ve toplam sekiz maddeden oluşan söz konusu mukavele 22 Nisan 1905 tarihinde yapıldı. "*Karamürsel Fabrikasına metresi 21,5 kuruşa sipariş olunan 60 bin metre şayak için fabrika müdürü Hacı Adem Efendiyle*

38 BOA, İ. TAL, 118/87.
39 BOA, İ. TAL, 120/53.
40 BOA, İ. TAL, 201/30.
41 BOA, İ. TAL, 236/14.
42 BOA, TFR. I. AS, 21/2100.
43 BOA, TFR, I. AS, 22/2110.

yapılan mukavele"nin birinci maddesine göre peyderpey teslim ve tesellüm edilecek olan şayağın ağırlık, dokuma ve dayanıklılık olarak numunesine tamamen uygun veya daha üstün olması esas şartı oluşturuyordu. Kumaşın topları Avrupa kumaşlarına muadil olarak yani 1 metre 40 santimetre olması istenmekle beraber fabrikanın kumaşları muhtelif toplarda muhafaza etmesinden dolayı 1 metre 37 santimetre veya 1 metre 38 santimetre gelen şayakların da kabul edileceği belirtiliyordu. Her teslimatın sonunda noksan kalan santimetreler tamamlanacaktı. Şartları sağlamayan şayak topları kabul edilmeyecekti. 60 bin metre şayağın ne şekilde teslim edileceği ise üçüncü maddede açıklanıyordu. Fabrika müdürü, mukavelenin imzalandığı gün olan 22 Nisan 1905 tarihinden itibaren 61 gün sonra 10 bin metre kumaşı Selanik'te teslim edecekti. Geri kalan kumaşlar ise birer ay sonra ve altı partide teslim edilecekti. Her partide teslim edilecek kumaşın miktarının mümkün olduğu kadar diğerine eşit ve muadil olması isteniyordu. Malın gümrükten tahsis edilen yere kadar nakliyesi orduya aitti. Dördüncü maddeye göre gümrüğe gelen her parti malın numunesine uygunluğu anlaşıldıktan sonra idare-i askeriye memurları tarafından teslim alınacaktı. Teslimattan bir hafta sonra idare-i askeriye memurları tarafından senet verilecekti. Senetlerin verilmediği durumlarda mukaveleyi feshettirmek fabrika müdürünün ihtiyarındaydı. Beşinci maddede antlaşmasının imzalanmasından sonra fabrika müdürüne peşin olarak 400 bin kuruş verileceği ancak fabrika müdürünün taahhüt olarak bir kefil göstermesi gerektiği söyleniyordu. Arada bir ihtilaf olması durumunda taraflar mahkemeye başvurabileceklerdi. Verilen senetler ile mukavelenameye ait masraflar fabrika müdürü tarafından karşılanacaktı. Son maddede ise antlaşmanın hükümlerinin muhafaza ve takibine Üçüncü Ordu-yı Hümayun müşirinin nezaretinde olarak Alım-Satım Komisyonun sorumlu olduğu belirtiliyordu[44].

Selanik Rumeli Vilayeti'ne Üçüncü Ordu-yı Hümayun Müşirriyeti'nden 6 Mayıs 1905 tarihinde gönderilen yazıda Karamürsel fabrikasından satın alınacak olan 60 bin metre şayağın 400 bin kuruşu peşinen verilmesi halinde fabrika tarafından indirim yapılacağı ancak bu paranın ne kadarının nerelerden verileceğine dair bir cevap verilmediği söyleniyordu. Hâlbuki sipariş olunan şayak mukavelenamenin imzalandığı tarihten iki ay sonra fabrika tarafından teslim edilmeye başlanacaktı. 10 bin metre şayaktan ancak 1000 takım elbise yapılabiliyordu. Üstelik Dördüncü Ordu-yı Hümayun'dan gelen 435 neferin elbisesi olmadığından kendi memleket kıyafetleri ile taburlarda bulundukları ve bu durumun uygunsuzluğu anlatılıyordu[45]. Bununla beraber peşinat olarak 4 bin liranın verilmesi ile ilgili sıkıntılar da gündeme geldi.

Satın Alma komisyonu sağlanan bu indirim ile devletin başka ihtiyaçlarının karşılayabileceğini söylemesine karşılık Vilayât-ı Selase mart ve nisan aylarındaki tahsilâtının mevsim sebebiyle askerî ve mahalli masrafları karşılamaya yetmeyeceği görüşündeydi. 4 bin liranın verilmesi ise mümkün görünmediğinden mukavelenamenin yeniden düzenlenmesini veya iadesini istiyordu. Bununla beraber Karamürsel Mensucat Fabrikası mukavele şartnamesine uygun olarak mukavelenin imzalandığı gün olan 22 Nisan 1905 tarihinden itibaren 61 gün sonra 10 bin metre kumaşı teslim etti. Dolayısıyla söz konusu 4 bin liranın peşinen verildiğini ve fabrikanın da kumaşları metresi 21,5 kuruştan verdiğini söylemek mümkündür. Gerçekten de, Üçüncü Ordu-yı Hümayun'dan 4 Temmuz 1905 tarihinde çekilen telgrafta Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan ilk defa olarak 10.455 metre şayağın kontrol edilerek teslim alındığı ve bedeli olan 224.782,5 kuruşun Manastır Vilayeti tarafından ödenmesi gerektiği bildiriliyordu. 14 Temmuz'da Manastır Defterdarlığı'na verilen emirde 224.782,5 kuruşun Osmanlı Bankası şubesinden ödenmesi söyleniyordu[46]. Buna göre Karamürsel Mensucat Fabrikası yapılan antlaşmaya sadık kalmış

44 BOA, TFR, I, AS, 22/2157.
45 BOA, TFR, I, AS, 22/2157.
46 BOA, TFR, I, AS, 25/2408. Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan sipariş edilen şayakların Kosova, Manastır ve

ve 60 bin metre şayağın ilk partisini istenilen tarihte ve metresi 21,5 kuruştan olmak üzere teslim etmişti. Eylül 1905 tarihinde ise Karamürsel fabrikasından 3. defa olarak teslim alınan şayağın ücreti olarak 261.587 kuruşun ödenmesi hususu bu kez Kosova Vilayetine havale ediliyordu[47]. Karamürsel Mensucat Fabrikasına sipariş edilen 60 bin metre şayak ile ilgili anlaşmanın bundan sonra da yürütüldüğü görülmektedir. Kasım ayında Karamürsel Mensucat Fabrikası son olarak 13.075 metre şayak teslim etmişti. Kumaşların bedeli olan 281.112,5 kuruşun Kosova Vilayetince ödenmesi gerektiği bildirilmişti. Karamürsel Fabrikasıyla gerçekleştirilen antlaşma gereği 60 bin metre şayağın bu suretle 57 bin metresi teslim alınmış olup daha 3 bin metre kalmıştı. Ayrıca yeni 20 bin metre kumaş daha sipariş ediliyordu[48].

1906 yılı başlangıcında Karamürsel Mensucat Fabrikası'na bunlardan çok daha büyük bir sipariş verildi. Vilayât-ı Selase'deki askerî üniformaların dikimi için 160 bin metre şayak alımı ile ilgili olarak yeni bir mukavele daha yapıldı. 12 Mart 1906 tarihli bu mukavele öncekine göre daha tafsilatlı idi. "*Karamürsel Fabrikası Şayakları Hakkında Mukavelenamedir*" başlığını taşıyan bu antlaşma 11 maddeden oluşuyordu. Antlaşma, metresi 21,5 kuruştan sipariş olunan 160 bin metre şayak için fabrika müdürü Hacı Adem Efendi ile yapılmıştı. 160 bin metre şayağın 155 bin metresi askerî sınıf için kullanılacağından rengi lacivert olacak ve 5 bin metresi de avcı taburu için kullanılacaktı. Peyderpey teslim ve tesellüm edilecek şayağın ağırlık, dokuma ve dayanıklılık olarak numunesine tamamen uygun veya daha üstün olması esas şartı teşkil ediyordu. Mukavelede kumaşın uzunluğu 80, genişliği 61 ve her metrenin ağırlığı 876 gram olarak tespit edilmişti. Üçüncü maddede kumaşın eni Avrupa kumaşlarına muadil yani 1 metre 40 santimetre olması istenmekle birlikte fabrikanın kumaşları muhtelif toplarda muhafaza etmesinden dolayı 1 metre 37 santimetre veya 1 metre 38 santimetre gelen şayakların da kabul edileceği belirtiliyordu. Dördüncü maddede *"birinci ve ikinci maddelerde belirtilen şartların dışında olan şayak topları hakkında"* idi. En ve boy ölçüleri belirtilenin dışındaki kumaşların metre fiyatından 2 kuruş kesileceği belirtilmekteydi.

Bu mukavelede 160 bin metre şayağın ne kadarının hangi ayda teslim edileceğine dair bir çizelge çıkarılmıştı. Buna göre ilk teslimat 7 bin metre mart ayında, daha sonraki ay 10 bin metre, 15 bin metre, 17 bin metre, 20 bin metre, 25 bin metre, 20 bin metre, 23 bin metre ve 23 bin metre olarak toplam 160 bin metre kumaş fabrika tarafından hazırlanacaktı. Ancak partilerin 2 bin metre nispetinde fazla veya noksan olması sıkıntı teşkil etmeyecekti. Mallar Selanik gümrüğünden teslim edilecek, nakliyesi askeriyeye ait olacaktı. Gümrüğe ulaşan her bir parti malın numunesine uygun olup olmadığı tespit edildikten sonra teslim alınacaktı. Teslim tarihinden itibaren 5 gün içerisinde ödemenin yapılacağı bildiriliyordu. Herhangi bir sebeple teslim tarihinden itibaren 15 gün geçtiği halde ödeme yapılmamışsa fabrika müdürünün bu mukavelename hükümlerini feshetme hakkı vardı. Mukavelenin dokuzuncu maddesinde ihtilaf durumunda taraflar arasında anlaşma sağlanması mümkün olmadığı durumlarda mahkemeye başvurulması gerektiği belirtilmiştir. Üç nüsha halinde hazırlanan bu mukavelename hükümlerinin tamamının muhafaza ve takibini Üçüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri'nin nezaretinde olarak Satın Alma Komisyonu yürütecekti[49]. Bundan sonra fabrika tarafından hazırlanan şayaklar kısım kısım teslim edilerek gerekli ücretin tahsili talep edilecekti[50].

Selanik'ten hangisi tarafından ödeneceği de sorun teşkil etmiştir. 15 Temmuz 1905 tarihli Üçüncü Ordu-yı Hümayundan çekilen telgrafta Karamürsel fabrikası tarafından ilk defa olarak teslim edilen şayağın bedelinin Kosova vilayetince ödenmesi gerektiği söyleniyordu. 18 Temmuz 1905 tarihli bir başka telgrafta da 224.782 kuruşun Manastır'dan istendiği bu yüzden tekrar Kosova'dan istenmesine gerek olmadığı bildiriliyordu.

47 BOA, TFR, I, AS, 26/2579.

48 BOA, TFR, I, AS, 29/2867.

49 BOA, TFR, I, AS, 32/3183.

50 BOA, TFR, I. AS, 34/3301. Sadece Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan değil bu dönemde Vilayat-ı Selase askeri için çeşitli yerlerden sipariş olunan kalpak, çarık, fes gibi mallar için ödenmesi gereken ücret 859.829 kuruş gibi önemli bir meblağa ulaşmıştı. Karamürsel Fabrikası'ndan satın alınan şayak ücretinin 1321 senesi tahsisatından ödenmesi için izin

5 Mayıs 1906 tarihinde Karamürsel Mensucat Fabrikası teslim ettiği 7.220 metre şayak bedeli olarak 155.230 kuruşun ödenmesini istiyordu[51]. Bundan yaklaşık 10 gün sonra da fabrikanın teslim ettiği 10 bin metre şayakın ücreti metresi 21,5 kuruştan[52] olmak üzere toplam 215.000 kuruşun ödenmesine dair emir veriliyordu[53]. Bazen ödemelerle ilgili emir verildiği halde bankaların parayı vermemesinden kaynaklanan sorunlar ortaya çıkıyordu. 23 Mayıs 1906 tarihli Rumeli Müfettişliği'ne gönderilen bir yazıda gerekli ödeme emirleri verildiği halde bankaların "*para yoktur*" diyerek alacaklıları geri çevirdiği belirtiliyordu. Ayrıca bankanın yortu dolayısıyla kapalı olacağı, cumartesi ve pazar günleri de işlem yapılmadığı bu sebeple gerekli ödemelerin bir an evvel yapılması ile ilgili bankaya talimat verilmesi isteniyordu[54]. Karamürsel Mensucat Fabrikası'na sipariş olunan 160 bin metre kumaş bedelinin ödenmesi ile ilgili Kosova ve Manastır defterdarlıklarına emirler verilmeye devam etti[55]. 24 Haziran 1906 tarihinde Karamürsel Fabrikasının üçüncü taksit olarak 13.073 metre kumaşı teslim ettiği ve bu kumaşların bedeli olarak 281.076 kuruşun ödenmesi hususu Selanik defterdarlığına tebliğ ediliyordu[56]. Bununla beraber ödemeler konusunda zaman zaman sorunlar da ortaya çıkabiliyordu. Özellikle Haziran ve Temmuz ayı ödemeleri konusunda sıkıntı yaşandı. Karamürsel Mensucat Fabrikası müdür vekili Salih, konu ile ilgili olarak çektiği telgrafta Haziran ayında teslim edilen 17 bin metre şayak için 365.500 kuruş ve Temmuz ayında 20 bin metre şayak için 430 bin kuruş alacağı olduğu ancak bunları henüz tahsil edemediğini söylüyordu[57]. Bunun üzerine Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne çekilen bir telgrafta fabrika ile imzalanan mukavele gereği 5 gün içerisinde ödemenin yapılması zorunluluğu hatırlatıldı. Ardından Haziran ayına mahsuben teslim alınan 17 bin metre şayak bedeli olarak 365.500 kuruş ödenmesi hususu Manastır defterdarlığına havale edildi[58]. Temmuz ayı şayaklarının ücreti olan 430 bin kuruşun 230 bin kuruşu Selanik ve 200 bin kuruşu ise Kosova vilayetlerince ödenmesi için emir verildi[59].

Üçüncü Ordu asker ve zabitleri için diktirilecek elbiselere ait kumaşların Karamürsel Fabrikası'ndan satın alınması ile ilgili bir başka mukavele 24 Ekim 1906 tarihlidir. "*Karamürsel Fabrikasının Kaputluk Şayakları Hakkında Mukavelenamedir*" başlıklı anlaşma metni 11 maddeden oluşmaktadır. Metresi 22 kuruştan 30 bin metre kaputluk şayak sipariş edilmiştir. Mukavele fabrikanın Selanik'te bulunan vekili Salih Efendi ile imzalanmıştır. Birinci maddeye göre sipariş edilen kumaşın rengi boz olarak tespit edilmiştir. Peyderpey teslim edilecek olan şayağın ağırlık, dokuma ve dayanıklılık olarak numunesine tamamen uygun veya daha üstün olması esas şartı teşkil ediyordu. Mukavelede kumaşın uzunluğu 98, genişliği 82 ve her metrenin ağırlığı 1100 gram olarak tespit edilmişti. Bu ölçüler belirtilmekle beraber hangi aralıklardaki kumaş toplarının kabul edileceği, hangilerinin ise reddolunacağı maddeler halinde sıralanmıştır. Kumaşın rengi konusu beşinci maddede vurgulanmış ve istenilen boz renk olmazsa kumaşların reddolunacağı belirtilmiştir. 30 bin metre kumaş 10'ar binlik metreler halinde üç partide teslim edilecektir. Gümrüğe ulaştıktan sonra her parti malın numunesine uygunluğuna bakılacak ve muayene memurlarının denetiminden sonra kumaşlar teslim alınacaktı. Bu mukaveleye göre, 30 bin metre kumaş bedelinden 200 bin kuruş peşin olarak verilecektir[60]. Peşinatın ödenmesi hususu ise Selanik defterdarlığına bildiriliyordu.

istenmişse de söz konusu sipariş 1322 senesi için olduğundan bu istek geri çevrilmişti.

51 BOA, TFR. I. AS, 34/3349.

52 Selanik İdare Reisliği yapılan anlaşma gereği Karamürsel Fabrikası'ndan satın alınan kumaşların metre fiyatının 21,5 kuruş olduğunu bildiriyordu. BOA, TFR. I. SL, 105/10434.

53 BOA, TFR. I. AS, 34/3379.

54 BOA, TFR. I. AS, 34/3388.

55 7 Haziran 1906 tarihinde 300 bin kuruşun ödenmesi emri Kosova ve Manastır vilayetlerine, 19 Haziran 1906 tarihinde 200 bin kuruşun ödenmesi emri Manastır vilayetlerine yazılmıştı. BOA, TFR. I. AS, 35/3443, TFR. I. AS, 35/3490.

56 BOA, TFR. I. AS, 36/3515.

57 BOA, TFR. I. M, 12/1170, TFR. I. M, 12/1186.

58 BOA, TFR. I. AS, 36/3594.

59 BOA, TFR. I. AS, 38/3728.

60 BOA, TFR. I. AS, 40/3940.

Kumaşların paralarının ödenmesi konusunda yine bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Ekim ayı taksiti için Selanik vilayetince ödemenin yapılması istenmekle beraber Selanik defterdarlığı fabrika müdür vekili Salih Efendi'ye *"şimdilik para yoktur"* cevabını vermiştir. Üçüncü Ordu Müşiri mukavelename şartlarının geçerliliğini koruyabilmesi için hiç olmazsa ödenmesi gereken tutarın biran önce verilmesini istiyordu[61]. 24 Ocak 1907 tarihinde ise fabrikadan teslim alınan 10 bin metre kumaş bedeli olarak 220 bin kuruşun 110 bin kuruşu Kosova, geri kalan 110 bin kuruşunun da Selanik vilayetlerince ödenmesi talimatı veriliyordu[62]. 28 Şubat 1907 tarihinde yine Kosova ve Selanik defterdarlıklarına 110 biner kuruş ödemeleri için talimat veriliyordu[63]. Ancak verilen bu talimatların da yerine getirilmediği görülüyordu. Nisan ayında Üçüncü Ordu Müşirriyeti tarafından Rumeli Vilayât-ı Şahanesine gönderilen bir yazıda geçen sene yani 1906 senesinde ödenmesine izin verildiği halde tahsil edilemeyen 600 bin küsur kuruştan bahsediyor ve Karamürsel fabrikasına verilmek üzere 110 bin kuruş istiyordu[64]. Bu isteğin ardından, 27 Nisan 1907 tarihinde Selanik Defterdarlığına 12.200 küsur metre kumaşın bedeli olarak 266 bin kuruş ödemesi için talimat veriliyordu[65].

Üçüncü Ordu-yı Hümayun Müşirriyeti'nden 10 Mayıs 1907 tarihinde gönderilen bir yazıda ordunun ihtiyacı için Karamürsel fabrikasından 140 bin metre elbiselik ve 40 bin metre yağmurluk şayağın satın alınması için yapılan görüşmelerden bahsediliyordu. Fabrika Müdürü Hacı Adem Efendi ile gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde piyasaların yükselmesinden dolayı iki cins şayağın geçen seneki fiyattan verilmesinin mümkün olmadığı bildiriliyordu. Yabancı fabrikalar yerine mallarının kalitesi bilinen Karamürsel Fabrikası ile anlaşmak üzere Hacı Adem Efendi tekrar görüşmeye çağrılmış ve 140 bin metre elbiselik şayağın metresine 22 kuruş ve 40 bin metre yağmurluk şayağın metresine 23 kuruşa pazarlık yapılmıştır[66]. Söz konusu pazarlığın ardından 180 bin metre kumaş için bir mukavele imzalanmıştır. Buna göre Karamürsel Fabrikası'na sipariş verilen 180 bin metre kumaşın 134 bini asker için lacivert renginde, 6 bini avcı taburları için, 40 bin metre kaputluk ise boz renginde olacaktı. İmzalanan mukavele mucibince gerekli olan 500 bin kuruşun 200 bin kuruşu Selanik, 150 bin kuruşu Kosova ve 150 bin kuruşu da Manastır emvalinden ödenecekti[67].

30 Temmuz 1907 tarihinde Selanik Müşirriyet Vekâleti'ne yazılan bir yazıda Avusturya fabrikalarından biri tarafından gönderilen çuha numunelerinin Karamürsel fabrikasının kumaşlarıyla mukayese edilmesi isteniyordu. Avusturya çuhaları 240 cm olup istenilen renge göre hazırlanabileceği bildirilmişti. Kumaşların gümrük vergileri ve nakliyesi fabrikaya ait olup Selanik'te teslim edilecekti. Her metresi için 37,5 kuruş fiyat isteniyordu. Eğer verilen siparişler fazla olursa biraz daha indirim yapılabileceği belirtilmişti. Bunun üzerine Avusturya kumaşlarının dayanıklılığının incelenerek Karamürsel fabrikasından alınmakta olan kumaşların cinsi ve fiyatları ile mukayese ettirilerek sonucun bildirilmesi isteniyordu[68]. Görülüyor ki bu dönemde özellikle Vilayât-ı Selase jandarma ve askeri için dikilecek kıyafetlerin kumaşlarının temininde Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın karşısına Avusturyalı rakipleri çıkmıştı. Rumeli Müfettişliği Vilayât-ı Selase jandarma kıyafetleri için gerekli çuhanın imalini Alois Schumpeter adlı Avusturya şirketinin daha düşük fiyatla teklif ettiğini söylüyordu[69]. Üstelik Avusturyalı fabrikacı Ilvacomiler, jandarma

61 BOA, TFR. I. AS, 41/4085.
62 BOA, TFR. I. AS, 43/4215.
63 BOA, TFR. I. AS, 44/4318.
64 BOA, TFR. I. AS, 45/4442.
65 BOA, TFR. I. AS, 45/4476.
66 BOA, TFR. I. AS, 46/4512.
67 BOA, TFR. I. AS, 46/4564.
68 BOA, TFR. I. AS, 49/4850.
69 BEO, 3186/23829.

için gerekli çuhayı en uygun fiyatla verebileceğini taahhüt ediyordu[70]. Ancak yapılan bu tekliflere verilen cevapta ordunun elbise ihtiyacının dâhili fabrikalarca üretilen mensucatla karşılanmakta olduğu, bu yüzden de Avusturya fabrikalarından gönderilen numunelerin tetkikine gerek olmadığı söylendi[71]. Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın bu tarihten sonra da ordu için imalatta bulunmaya devam etti.

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın karşılaştığı en büyük sorun ödemelerin zamanında yapılamamasıydı. Geciken ödemelerle ilgili olarak zaman zaman fabrika müdürü Hacı Adem veya Selanik'teki vekili Salih tarafından Rumeli Umumi Müfettişliğine telgraflar çekiliyordu. Örneğin, 25 Eylül 1907 tarihinde Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne, Karamürsel Fabrikası Vekili Salih tarafından gönderilen telgrafta Kosova'dan 80 bin, Selanik'ten 220 bin kuruş alacağın henüz teslim alınmadığını bildiriyordu. Salih Efendi, bu hafta zarfında daha fazla miktarda şayak kumaşın teslim edileceğini söyleyerek alacaklarının ödenmesi konusunda gerekenin yapılmasını arz ediyordu[72]. 13 Aralık 1907 tarihli Karamürsel Fabrikası Müdürü Hacı Adem imzasıyla Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne çekilen bir telgrafta ise birkaç seneden beri askeriyenin ihtiyaçlarını karşılamakta olan fabrikalarının yabancılarla rekabet edebilmek için mesai sarf ettikleri anlatılıyordu. Ancak fabrikanın imalata devam edebilmesi için ödemelerin zamanında yapılması gerekliliği vurgulanıyordu. Fabrika müdürünün bu telgrafı üzerine alacakları olan 337 bin kuruşun 187 bini Manastır ve 150 bin kuruşu da Kosova vilayetlerince ödenmesi hususunda emir verilmişti[73]. Salih Efendi'nin bir başka telgrafı bundan birkaç gün sonrasına aitti. 19 Aralık 1907 tarihli bir başka telgrafında ise Kosova ve Manastır defterdarlıklarına ödemelerle ile ilgili gerekli emirler verildiği halde henüz alacaklarını tahsil edemediğini söylüyordu. Ayrıca askeriye tarafından teslimatın yapılması yönündeki ısrarlar üzerine fabrika tarafından hazırlanan diğer parti yağmurluk kumaş fabrikadan yola çıkarılmış, üç dört güne kadar teslim edilecekti. İmalata devam edebilmek için Kosova emvalinden 150 bin, Manastır emvalinden 187 bin kuruş alacaklarının ödenmesini istiyordu[74]. Yine başka bir telgrafında ödenmesine izin verildiği halde bir haftadan beri alamadığı alacağının ödenmesini talep ediyordu[75]. 18 Nisan 1908 tarihli bir telgrafında Hacı Adem, Aralık ayından beri gerçekleştirdikleri şayak teslimatlarına dair alacakları olan 459 bin kuruşun ödenmesi için gerekli emirler verildiği halde bir akçe bile alamadıklarından şikayet ediyordu. Alacaklarını tahsil edememeleri yüzünden imalatın sekteye uğradığı üstelik para ihtiyaçlarının da şiddetli boyutlara ulaştığını söylüyordu[76]. Anlaşıldığı üzere Karamürsel Mensucat Fabrikası alacaklarının tahsili hususunda ciddi sıkıntılarla karşılaşıyordu.

Polis ve Diğer Memurlar için Kumaş Üretimi

Karamürsel Mensucat Fabrikası Osmanlı ordusu için ürettiği şayak kumaşların yanı sıra polis ve komiserler için dikilecek elbise ve kaputların kumaşlarını da imal ediyordu. Bunların dışında posta ve telgraf müvezzi ve çavuşlarından bir kısmı için gerekli olan pelerin ve murahhaslık odacıları için diktirilecek takım elbise ve manto kumaşlarına ait siparişleri de karşılıyordu[77]. Aslında fabrika daha 1897 yılı başlarında gönderdiği bir arzuhalle polis, subay ve askerlere mahsus elbise ve kaputların fabrika mensucatından satın alabileceğini bildirmişti[78]. 1903 yılı başlarından itibaren Karamürsel Mensucat Fabrikası

70 BOA, TFR. I. AS, 36/3549.
71 BOA, TFR. I. AS, 49/4898.
72 BOA, TFR. I. ŞKT, 127/12685.
73 BOA, TFR. I. UM, 21/2087.
74 BOA, TFR. I. ŞKT, 136/13523.
75 BOA, TFR. I. ŞKT, 154/15369.
76 BOA, TFR. I. UM, 24/2341.
77 BOA, BEO, 3988/299071; MV, 160/49; HR. İM, 126/40.
78 BEO, 894/66989.

Dersaadet polis memurlarının giydiği üniformaların kumaşlarını üretmeye başladı[79]. 4 Aralık 1903 tarihinde Kosova Polis Müdürü Said imzasıyla çekilen bir telgrafa göre Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan sipariş olunan polis elbiseleri teslim alınmıştı[80]. Fabrika siparişleri teslim etmekle birlikte alacaklarını tahsil etmekte sıkıntılar yaşıyordu. Dersaadet polis memurları için imal edilen elbise bedelleri üzerinden bir yıl geçmesine rağmen fabrika borcunu yine tahsil edemedi[81]. Sözkonusu bedelin ne şekilde ödeneceğinin sorulması üzerine Zabtiye Nezareti'nin fabrikaya olan polis elbise borcunun hazineden ödenmesi daha sonra bu meblağın takas yolu ile Defter-i Hakanî haftalıklarından havale ettirilmesi istendi[82].

30 Eylül 1905 tarihinde Karamürsel Fabrikası Selanik Şube Müdürü Salih tarafından İstanbul'daki polis ve komiserler için dikilecek elbise ve kaputlara dair bir teklif hazırlandı. Hazırlanan teklifte bir de fiyat pusulası yer alıyordu. Buna göre ser komiser elbisesi 182, ikinci komiser elbisesi 175, üçüncü komiser elbisesi 172, nefer elbisesi 160, komiser kaputu 228 ve nefer kaputunun fiyatı ise 128 kuruş olarak belirlenmişti. Selanik Şube Müdürü Salih, bu güne kadar İstanbul Emniyet Müdürlüğünün polis kaputlarını 128 kuruşa imal ettirdiğini fakat bunların son derece kaba ve adi şayaktan yapılmakta olduğunu söylüyordu. Hâlbuki Rumeli Vilayât-ı Şahanesi'nde Karamürsel Mensucat Fabrikası tarafından jandarmalara bile daha güzel mallardan elbise ve kaput yapılmakta olduğu hatırlatılmakta ve dosta düşmana karşı mahcup kalınmamak üzere polis kaputları için fabrika tarafından daha güzel mallardan numuneler gönderildiği anlatılıyordu[83]. Bu teklif olumlu karşılandı. Dersaadet polis memurları için gerekli kumaşın Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan temin edilmesi ve parasının Zaptiye Nezareti tahsisatından karşılanması istendi[84].

1909 yılında merkezi İstanbul olmak üzere İzmit, Çatalca, Beyoğlu ve Üsküdar sancakları ile Şehremaneti'ne bağlı altı kazadan meydana gelen İstanbul vilayeti teşkil edildi. Aynı zamanda Zaptiye Nezareti kaldırılarak yerine Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kuruldu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kurulduğu andan itibaren taşra ve merkez polisi için tek tip elbise yani üniforma imali konusunda yoğun bir gayret sarf etti[85]. 1910 yılı Ekim ayında hiç olmazsa taşra polis memurlarına gönderilen numuneye göre üniformalar hazırlanarak yeknesaklığın sağlanması istendi[86]. Bu suretle çok sayıda bölgeye örnek üniformalar gönderildi. Numunelere uygun olarak üniformaların hazırlanması zorunluluğu kumaş ihtiyacını ortaya çıkardı. Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Emniyet Müdürlüğü polis memurları için gerekli kumaş ihtiyacını Hereke ve Karamürsel fabrikalarında imal edilen yerli ve kaliteli kumaşlarla karşılandı. Örneğin, 1913 yılı Şubat ayında Kastamonu polis memurları için Karamürsel fabrikası mamulâtından kumaş satın alınmıştı[87].

Ancak savaşın başlamasıyla beraber bu fabrikalar artan ihtiyacı karşılamaya yetmeyecekti. 11 Kasım 1915 tarihinde Emniyet Müdürlüğü, kumaş fabrikalarına gönderdiği bir yazı ile yaklaşık 7 bin polis memuru için ihtiyaç duyulan kumaşın üretilip üretilemeyeceğini soruyordu. Bunlardan Hereke Fabrikası askeriye hesabına çalışmakta olduğundan dolayı polis memurları için gerekli kumaşı imal edemeyeceğini bildirmişti[88].

79 BOA, ZB, 19/1.
80 BOA, TFR. I. KV, 45/4441.
81 BOA, DH. MKT, 926/35.
82 BOA, ZB, 341/126.
83 BOA, TFR. I. M, 8/799.
84 BOA, ZB, 371/32.
85 Güler Yarcı, "Osmanlı Polis Kıyafetleri ve Müteahhit Terziler (1908-1923)", *Acta Turcica Çevirimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: 1, Sayı:2/2, Temmuz 2009, s. 15-16.
86 BOA, DH. EUM, LVZ, 1/56.
87 BOA, DH. EUM. LVZ, 12/16.
88 BOA, DH. EUM. LVZ, 32/2.

Dersaadet ve taşra polis memurlarının kıyafetleri için gerekli kumaşı temin edemeyen Emniyet Müdürlüğü 15 Mart 1916 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti'ne müracaat ederek harp dolayısıyla gereken kumaşın tedarik edilemediğini ve geçen yıldan beri polis memurlarına elbise verilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek, gerekli olan 36 bin metre kumaşın Hereke ve Karamürsel fabrikalarından birinde imaline ve eğer bu mümkün olmazsa 45 ton yapağının ihracına müsaade edilmesini istiyordu[89]. Bu yazıdan 10 gün sonra yine Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderilen bir başka yazı ile 36 bin metre kadar kumaşın Yalova'daki fabrikalardan birinde üretilmesi veya dışarıda imal ettirilmek üzere yapağının ihracına izin verilmesi hususunu daha önce arz ettikleri hatırlatılıyordu. Polis memurlarının ihtiyacı olan kumaşların Hereke veya Karamürsel fabrikalarından birinden karşılanması için izin verilmesi isteniyordu[90]. Başkomutanlık Emniyet'in talebine 1 Nisan 1916 tarihinde cevap verdi. Osmanlı Devleti'nden yabancı ülkelere yapağı ihracı hakkında hükümet tarafından konulan yasağın halen yürürlükte olduğu ve bu yasağın ordunun pek mühim olan elbise ihtiyacı temin etmek maksadıyla konulduğu hatırlatılıyordu. Polis memurlarına mahsusen kumaş imali maksadıyla Almanya'ya yapağı ihracına izin verilemeyeceği gibi askeriye cihetine mahsusen imalatta bulunan Hereke ve Karamürsel fabrikalarında da bu memurlar için kumaş imaline müsaade olunamayacağı bildiriliyordu. Gerekli olan kumaşların memleket dâhilindeki el tezgâhlarında imal ettirilmesi özür dilenerek tavsiye ediliyordu[91]. Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne hitaben yazılan 15 Nisan 1916 tarihli bir başka yazıda da benzer hususlar tekrar edilerek, ordunun her an artan elbise ihtiyacını mevcut fabrikaların imalatı bile geceli gündüzlü sarf edilen mesaiye rağmen karşılayamamakta olduğu, Uşak ve Kayseri'de bulunan el tezgâhlarına müracaatla kumaş imal ettirildiği ve polis memurlarının elbiselik kumaşlarının da bu gibi tezgâhlarda imal ettirilebileceği bildiriliyordu[92]. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Karamürsel Mensucat Fabrikasının ordunun ihtiyaç duyduğu kumaşları üretebilmek için büyük bir gayret sarf ettiği görülmektedir. Savaş sırasında özellikle Üçüncü Levazım-ı Umumiye-i Askeriye hesabına imalatla bulunan Karamürsel Fabrikası ordunun ihtiyacını karşılayabilmek için Avusturya'dan ithalat yapmak zorunda kalmıştı. Yaptığı bu alıma karşılık yapağı, pamuk ve keten ihracına dair olan yasak Eylül 1917'de kaldırıldı[93].

Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi

Karamürsel Mensucat Fabrikası 1917'de sermayesi 100 bin liraya yükseltilerek "*Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi*" haline dönüştürüldü. Ticaret Odası Muavin-i Evveli sıfatını taşıyan Mustafa Şükrü Bey ve ortakları tarafından gerçekleştirilen başvuru ve hazırlanan dâhili nizamname incelenip çeşitli düzenlemelerin ardından Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ kararıyla "*Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi*" unvanıyla bir şirket kurulmasına ruhsat verildi. Bu karar 10 Eylül 1917 tarihli irade-i seniyye ile onaylandı.

"*Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*" başlıklı nizamname dokuz (fasıl) bölüm ve 48 maddeden oluşuyordu. Nizamnamenin birinci bölümünde şirketin teşkili ve maksadı izah edilmişti. Birinci maddeye göre kurulan anonim şirket her nevi mensucat ve sair sanayi mamulleri üretmek için fabrika kurmak ve ticari faaliyetlerde bulunmak gayesindeydi. Bu anonim şirket Ticaret Odası Muavin-i Evveli Mustafa Şükrü, Taşlıcalı Mehmed Hulusi, Bosnalı Hacı Adem Bey'in oğlu İbrahim, Taşlıcalı Hacı Şakir oğlu Mehmed Beyler tarafından teşkil edilmişti. Şirketin merkezi İstanbul'da olacak ve Osmanlı topraklarında veya yabancı ülkelerde şubeler açabilecekti. Şubeler meclis-i idare kararıyla açılacak ve şube açıldıkça ticaret nezaretine malumat

89 BOA, DH. EUM. LVZ, 32/27.
90 BOA, DH. EUM. LVZ, 32/44.
91 BOA, DH. EUM. LVZ, 32/54.
92 BOA, DH. EUM. LVZ, 32/88.
93 BOA, DH. İ UM. EK, 38/94.

verilecekti. Şirket lüzum göreceği gayrimenkulleri satın alabilecekti. Şirketin ömrü 55 seneden ibaret olacaktı.

Nizamnamenin ikinci bölümü sermaye ve hisse senetleri hakkındaydı. Şirketin sermayesi 100 bin lira idi. Her biri 5 lira kıymetinde 20 bin hisseye ayrılmıştı. Genel kurul şirket sermayesini bir misli arttırma hakkına sahipti. Sermayenin bir mislinden daha fazla arttırılması için ise hükümetin onayı gerekecekti. Şirket sermayesinin tamamı onaylandıktan ve %10'u elde edildikten sonra kesin olarak kurulmuş kabul edilecekti. Şirketin hisse senetleri matbu koçanlı bir defterden oluşacaktı. Her birinin üzerinde birer numara, başkan veya başkan yardımcısı ile idare meclisi azasından birinin mühür ve imzaları ile şirketin resmi mührü basılı olacaktı. Şirket hissedarlarının isim ve şöhretleri ve sahip oldukları hisse senetlerinin miktarı bir deftere kaydedilecekti. Şirket her hisse için bir sahip tanıyacaktı. Bir hissedarın varis veya alacaklıları hiçbir vesile ile şirketin para ve mülklerine rehin koyduramayacak ve şirketin idaresine müdahale edemeyecekti. Taksiti ödenmeyen hisse senetlerinin sahiplerinden gecikmeden dolayı ihtar etme zorunluluğu olmaksızın ödeme gününden itibaren senelik %7 hesabıyla faiz alınacaktı. Şirketin, taksitlerini vaktiyle ödemeyen senet sahipleri aleyhine dava açmaya ve hisselerini satma hakkı vardı. Bu suretle satılması gereken hisse senetlerinin numaraları gazeteler aracılığıyla ilan edilecek ve ilan tarihinden itibaren 15 gün sonra satışa çıkarılacaktı.

Üçüncü bölüm şirketin yönetimi ile alakalıdır. Şirketin yönetimi genel kurul ile 5-12 arası üyeden oluşan bir idare meclisi tarafından yürütülecektir. İdare meclisinin görev süresi 3 sene olarak tespit edilmişti. Ancak ilk defa kurulacak olan meclisin görev süresi 5 yıl olacaktı. İlk beş sene için görev yapacak olan idare meclisi üyeleri kurucular tarafından tayin olunacaktı. 10 seneliğine tayin olunan üyelerin görev süreleri sona erdikten sonra idare meclisine seçilecek olanlar kura ile sonra kıdem itibariyle her sene bir veya ikisi çıkarılarak yerlerine başkaları seçilerek belirlenecekti. İdare meclisinin 15 günde bir şirketin merkezinde toplanması zorunluydu. Meclis-i idarenin kararları hazır bulunan üyelerin oy çokluğu ile alınırdı. Toplantı kararları zabıt defterine kaydedilecekti. Alınan kararlar başkan, başkan yardımcısı ve toplantıda hazır bulunan üyeler tarafından imzalanacaktı. On beşinci maddeye göre, idare meclisi üyelerinden her birinin şirketin 100 hissesine sahip olması gerekliydi. İdare meclisi üyelerinden bir veya birkaçının vefatı veya istifası durumunda idare meclisi boşalan bu yerlere geçici olarak üye tayin edecek ve kesin üyelikleri genel kurul toplantısında belirlenecekti. Bu geçici üyelerin hisselerini 100'e tamamlaması gerekecekti. On dokuzuncu maddeye göre, idare meclisi şirketin işlerini yürütmek için tam yetkiye sahipti.

Dördüncü bölüm şirketin genel kurulu ile ilgili maddeleri ihtiva ediyordu. Genel kurul bütün hissedarların toplamı hükmündeydi. Her sene mart ayında şirketin merkezinde toplanacaktı. Bunun dışında idare meclisi gerek gördüğü takdirde fevkalade olarak da toplanabilirdi. Her sene genel kurul toplantısı 20 gün önce Ticaret Nezareti'ne yazılı olarak bildirilecek ve gerekirse kurul toplantısında nezaretten bir komiser hazır bulundurulabilecekti. İdare meclisi ve müfettiş raporlarıyla senelik bilançodan, genel kurul zabıtlarından, toplantıya katılan hissedarların isimleri ve sahip oldukları hisse miktarlarını gösteren cetvellerden dörder nüshası Ticaret Nezareti'ne gönderilecekti. Genel Kurul vekâleten veya asaleten 10 hisseye sahip olan hissedarlardan oluşacaktı. Her 10 hisse için bir oy hakkı olacak ve bir hissedarın 20'den fazla oyu olamayacaktı. Genel kurul toplantıları bir ay önce gazetelerle ilan edilecekti. Genel kurula idare meclisi başkanı başkanlık edecekti. Başkan veya başkan yardımcısı olmadığı durumlarda idare meclisi üyeleri arasından en kıdemlisi kurula başkanlık edebilirdi. Genel kurulda müzakere edilen hususlara oy çokluğu ile karar verilirdi. Müzakere edilecek konular idare meclisi tarafından tanzim edilecekti. Genel kurul hesapların kontrolü için gerek hissedarlar içinden gerekse dışarıdan bir veya birkaç müfettiş tayin edecekti.

Beşinci bölüm yıllık hesap ve müfredat defteri hakkındaydı. Şirketin mali yılı Ocak ayı ile başlar ve Aralık ayının sonuncu günü son bulurdu. İdare meclisi her sene sonunda şirketin alacak ve borçlarını gösteren bir defter ile bütçe defterini genel kurul toplantısından 40 gün önce müfettişlere tebliğ edecek ve genel kurul toplantısının bitiminde sunacaktı. Genel kurul toplantılarına katılma hakkına sahip olan her üye bu defterleri ve hesapları inceleme hakkına sahipti.

Altıncı bölüm kazancın taksimi ve sermayeye para aktarımı ile ilgili maddeleri ihtiva ediyordu. Şirketin yıllık net kazancından öncelikle hissedarların hepsine birinci kâr payı olarak %5'i, ikinci olarak ihtiyat akçesini oluşturmak üzere kazancın %10'u ayrıldıktan sonra geri kalan kısmı belirtildiği şekilde taksim edilecekti. Buna göre %10'u idare meclisi üyelerine, %5'i şirket müdürlerine, hizmetleri görülen memurlara mükâfat olarak ve hayır cemiyetlerine iane ayrılmıştı. Şirket memurlarından görevlerin sırasında hastalanan, sakatlananlara hayır işleri kısmından sakatlık derecelerine göre yardımda bulunulacaktı. %20'si 5 sene boyunca satılmamak ve bu müddet esnasında isme kayıtlı olmak şartıyla 2000 adet kuruşçu hisse senedi ayrılacaktır. Ve geri kalan %65 ikinci kâr payı olarak hissedarlara dağıtılacaktı. Genel kurul hisse senetlerinin her sene bir kısmını kura çekilmek suretiyle tedavülden kaldırmak için şirket karından bir miktar para ayırmaya yetkilidir. Ve bu şekilde kura isabet eden hisse senetleri geri alınarak onların yerine birer "jouissance" hissesi verilecek ve bu yeni hisseler için eskisi gibi kâr payı verilecek ve fakat birinci kâr payı verilmeyecekti.

Yedinci fasıl ihtiyat akçesi başlığını taşıyordu. İhtiyat akçesi 35. Madde gereğince senelik kârdan ayrılan bir miktarın birikmesiyle oluşacaktı. Beklenmedik masraflara karşılık olarak tutulacaktı. İhtiyat akçesinin miktarı şirket sermayesinin ¼'üne ulaşıncaya kadar kesilecekti. Senelik hâsılat hisse başına %5 birinci kâr payı veya ikinci kâr payı ödemesine yetmediği takdirde eksik kalan kısmı ihtiyat akçesinden tamamlanacaktı.

Sekizinci fasıl şirketin feshi ile ilgili yapılacak muamelelere ayrılmıştır. İdare meclisi her ne vakit ve her ne sebeple olursa olsun genel kurulu toplantıya davetle şirketin süresini uzatma veya kısaltma, tasfiye işlemlerini başlatma veyahut başka bir şirket ile birleşmeyi teklif edebilirdi. Şirketin süresinin uzatılması veya gerekirse şirketin başka bir şirket ile birleşmesi kurucuların rızaları alınmaksızın ve kurucu hisseleri toplamına tahsis olunan her tür meblağ vesaire eksiltilmeksizin şirketin menfaatlerini temin edecek surette bu nizamnamenin maddelerinin değiştirilmesi hükümetin kontrolündedir. İdare meclisi şirket sermayesinin ¾'ü zayii olduğu halde şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere genel kurulu toplantıya çağırabilirdi. Genel kurul şirketin tasfiye işlemlerine karar verecek ve bunun için bir veya birkaç memur tayin edecekti. Genel kurul şirketin mevcut olduğu zamanlarda olduğu gibi tasfiye esnasında da iktidar ve yetkisini devam ettirecekti.

Son bölüm dokuzuncu fasıl çeşitli konulardaki maddeleri ihtiva etmektedir. Bu bölümde 44. maddede bu nizamname ile şirketin kurulmasına hükümet tarafından izin verildikten sonra bir ay zarfında şirketin muamelatı İstanbul'da *Takvim-i Vekayi* ve diğer muteber bir gazete ile veya şubeleri bulunan yerlerde *Ceraid-i Resmiye* ile aynen veya özetlenerek yayınlanacaktı. Şirketin nizamnamesinde hükümetin onayı ile yapılacak her türlü tadilat ve her senenin genel kurul kararları ve senelik bilanço suretleri dahi gerek İstanbul'da ve gerek taşrada ilan olunacaktı. Şirket bu nizamnameyi bastırarak isteyenlere vereceği gibi 50 nüshasını bir defaya mahsusu olmak üzere ticaret nezaretine verecekti. Şirketin istatistik idaresince senelik işlerine dair bir istatistik cetveli tanzim edilecek ve bu cetvel nezarete takdim edilecektir[94].

94 BOA, İ. DUİT, 121/12.

1922 Mart ayında toplanan Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi Genel Kurulu, şirketin kuruluş nizamnamesinin 12. ve 35. maddelerinde değişiklik yapılması kararı almış ve bu kararın onaylanabilmesi için 1 Mayıs 1922 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvurmuştu. Bakanlık konuyu Şura-yı Devlet'e havale etti. Konu gerekli komisyonlarda görüşüldükten sonra istenilen değişiklikler Meclis-i Vükela tarafından da kabul edildi[95]. Buna göre nizamnamenin 12. Maddesi şu şekilde idi: *On İkinci Madde* – Üç sene müddet için tayin olunan üyelerin görev süreleri sona erdikten sonra İdare Meclisi'ne tayin edilecek olan üyelerin ilk yenilenmelerinde kura ile ondan sonra kıdem itibariyle her sene bir veya ikisi çıkarılarak yerlerine başkaları tayin olunacaktır. Çıkan üyenin yeniden seçilmesi mümkün olacaktır. Maddenin yenilenmiş halinde ise şöyle deniliyordu: *On İkinci Madde* –Mazeretsiz olarak üç oturuma devam etmeyen idare meclisi üyeleri üyelikten istifa etmiş sayılacaktır.

Değişiklik istenen diğer madde şirket kazancının taksimi ile ilgili bir maddeydi. Önceki madde şu şekilde idi: *Otuz Beşinci Madde* – Şirketin yıllık safi gelirinde öncelikle istisnasız hisselerin tamamına ilk kâr payı olarak bedeli ödenmiş sermayeye %5 ödenmesine yetecek miktar ve ikinci olarak ihtiyat akçesini oluşturmak üzere %10'u ayrıldıktan sonra geriye kalan kısmı şu şekilde taksim olunacaktır. %10 İdare Meclisi üyelerine, %5 şirket müdürlerine, memurlara ve hayır cemiyetlerine, %20 5 sene müddetle satılmamak ve isme yazılmak şartıyla 2000 adet kurucu hisselerine ve geriye kalan %65 ikinci kâr payı olarak hissedarlara dağıtılır. Maddenin yeniden düzenlenmiş hali ise şu şekildeydi: *Otuz Beşinci Madde* – Şirketin safi gelirinden masraflar ve fabrika bina, makine, alet-edevat vesairesi kıymeti çıkarıldıktan sonra %10'una tekabül edecek bir meblağ işçi payı olarak ayrılır. %10'undan ziyade bir miktar ayrılması idare meclisinde uygun görüldüğü takdirde genel kuruldan izin alınması gerekir. Geriye kalan safi gelirden öncelikle istisnasız hisselerin tamamına ilk kâr payı olarak bedeli ödenmiş sermayenin %5 ödenmesine yetecek miktar ve ikinci olarak ihtiyat akçesini oluşturmak üzere gelirin %10'u ayrıldıktan sonra geriye kalan kısmı şu şekilde taksim olunacaktır: %10'u İdare Meclisi üyelerine, %5'i şirket memurlarına ve hayır cemiyetlerine, %20'si dahi 5 sene süreyle satılmamak ve bu süre içinde isme kayıtlı bulunmak şartıyla 2000 adet kurucu hisselerine ve geriye kalan %65'i ikinci kâr payı olarak hissedarlara dağıtılacaktır[96].

Ders Kitaplarında ve Osmanlı Gazetelerinde Karamürsel Mensucat Fabrikası

Karamürsel Mensucat Fabrikası ile ilgili detaylara dönemin ders kitaplarında ve gazetelerinde rastlamak mümkündür. 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile ilkokul üçüncü sınıf öğrencileri için "Mamulat-ı Dâhiliyeden Mensucat" (Yerli Mallarından Dokumalar) isimli bir ders verilmesi düşünülmüş, bunun için ayrıntılı bir ders planı ve planın içeriğinin incelendiğini gösteren bir münakaşa yazısı dahi yazılmıştı. Dersin amacı çocuklara vatan sevgisinin aşılanması, teknik bilgilerin verilmesi özellikle de yerli mallarının tanıtılması ve kullanılmasının teşvik edilmesi idi. Hazırlanan bu dersin münakaşa kısmında öğretmenin sorduğu sorulara bir öğrenci cevap veriyordu. Bu kısımda Karamürsel Mensucat Fabrikası ile alakalı bilgiler de yer almaktadır:

"M[uallim]: Acaba oğlum bizim hiç böyle Avrupalılarınki gibi fabrikalarımız yok mu?

T[alebe]: Var efendim. Hereke, Karamürsel, Feshane fabrikalarımız vardır.

M: Ben şimdi bizim fabrikalarımızın yapmış olduğu kumaşları size göstereceğim. Dikkat ediniz. (Çocukları dört kısma ayırdım). Bakın bakın ne güzel ne güzel -Tatbikat Mektebine hediye ettiğim Mamulat-ı Dâhiliye Koleksiyonunu- göstererek bunlar elbiselik

95 BOA, MV, 256/69.
96 BOA, İ. DUİT, 121/13.

bunlar validelerimizin, hemşirelerimizin giydikleri çarşaflıklar bunlar da elbiselikleri bakınız renkleri de ne hoş ne güzel ne nazik hepsi ipekten yapılmış, bu taraftakiler de yazlık elbiselikler bu taraflardakiler de nimtanlık sadakorlar [kaba ipek ipliği, bu tür ipek ipliğinden dokunmuş açık saman rengindeki kumaş veya bu kumaştan yapılmış elbise] bunlar da döşemelik perdelik bu da kravatlıklar ve bu da Bursa'nın ipeğidir. Badehu birkaç çift yerli çorap da gösterdim.

T: Muttasıl efendim ne güzel ne âlâ diyerek sevine sevine seyrediyordu.

M: Şimdi bizim bu kadar güzel temiz hilesiz mallarımız varken Avrupa malını mı yoksa kendi malımızı mı almak iyidir?

T: Efendim kendi malımızı alırsak daha iyidir.

M: Niçin iyidir?

T: Paralarımız kendimizde kalır Avrupalılara gitmez.

M: Siz elbiselerinizi nereden alıyorsunuz?

T: Karamürsel, Hereke kumaşlarından yapılmış elbiseler alıyoruz.

(Diğer biri) Efendim ben bir defa Aşiyani'den bir elbise aldım. Çok çürük imiş çabuk eskidi.[97]" Bu ders örneği de göstermektedir ki Karamürsel Mensucat Fabrikası ürettiği kumaşlarla Avrupalı rakiplerinin mamulleriyle yarışabilecek seviyededir. Üstelik fabrika sadece asker ve polis kıyafetleri için kumaş üretmekle kalmayıp halkın da giyim ihtiyacını karşılamaktadır.

Karamürsel Mensucat Fabrikası dönemin gazetelerine verdikleri reklamlar ile ürünlerinin tanıtımını yapıyordu. Gazetelere verdikleri ilanlarda, ürettikleri malın sağlamlık ve nefaset yönünden Avrupa mallarından hiçbir farkı olmadığını âcizane iddia ettiklerini, mağazalarına uğrayanların iddialarının haklılığını onayladıklarını, Avrupa'nın en son modasına uygun üretim yaptıklarını ve fiyatlarının da ucuz olduğu yönünde bilgiler bulunmaktaydı. Reklamlarda tanıtımı yapılan ürünler; erkek, kadın ve çocuklar için yazlık ve kışlık hazır elbiseler, pardösü, palto ve pantolonluk kumaşların birçok rengi, yünlü mensucat çeşitleri, fes ve şayak idi[98].

Reklamları yanı sıra fabrika çeşitli vesilelerle haber ve yazılara da konu oluyordu. 6 Şubat 1896 tarihli *Servet-i Fünun* Gazetesi'nde yer alan Havadis-i Dahiliyye bölümünde, "*Karamürsel'de tesis olunan fes ve çuka fabrikasının on beş sene müddetle emlak vergisinden ve imalatı için yurtdışından satın alacağı levazımat ile mamulatın da her türlü vergiden muaf olması hakkında meclis-i vükelada alınan karar irade-i seniyye ile padişah tarafından tasdik buyrulmuştur*." deniliyordu[99]. Bunun dışında 25 Ocak 1896 tarihli *Sabah* Gazetesi'nde yayınlanan "Karamürsel Fes ve Çuha ve Şayak Dar'ül-Sanayisi" başlıklı bir makalede, yerli üretimin önemli olması dolayısıyla Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın faydalı faaliyetleri üzerinde durulmuştur[100]. 9 ve 12 Kasım 1897 tarihlerinde yine aynı gazetenin duyurular kısmında yer alan haberlerde Karamürsel Fabrikası'nın Mahmutpaşa'da bulunan kumaş ve giyim mağazasının Bahçekapı'ya taşındığı duyurulmaktadır[101].

Bu haberden en dikkat çekeni *Servet-i Fünün* Gazetesi yazarlarından Ahmet İhsan'ın 1912 yılında Ticaret Mektebi öğretmen ve öğrencileriyle birlikte fabrikaya düzenledikleri gezi dolayısıyla çıkan haberdir. Gezinin ardından Ahmet İhsan Karamürsel Mensucat

97 Döndü Çavdar, Yıldıray Çavdar, "1913 Tarihinde İlkokullarda Okutulmak Üzere Hazırlanan Mamulat-ı Dâliyeden Mensucat (Yerli Mallarından Dokumalar) Dersi: Ders Planı ve Münakaşası", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2013, s. 610-611.

98 Atilla Oral, "Türk Tekstil Sanayiinin En Eski Özel Sektör Kuruluşu Karamürsel Mensucat", http://www.itkib.org.tr/itkib/hedef/old_hedef/200210_ekim/ozelhaber1.htm

99 "Havadis-i Dahiliyye", *Servet-i Fünun*, 25 Kanun-ı Sani 1311, Cilt: 10, Sayı: 260, s. 171.

100 "Karamürsel Fes ve Çuha ve Şayak Dar'ül-Sanayisi", *Sabah,* 13 Kanun-ı Sani 1311, No: 2328, s. 3.

101 *Sabah*, 28 Teşrin-i evvel 1313, No: 2860, s. 4; *Sabah,* 31 Teşrin-i evvel, 1313, No: 2863, s. 4.

Fabrikası'na dair izlenimlerini çektiği fotoğraflarla zenginleştirerek okuyucularıyla paylaşmıştı. Ahmet İhsan'ın yazısının ilk bölümü 13 Haziran 1912 tarihinde yayınlandı. "Bir Tenezzüh-i Müfid" başlıklı yazıda Ahmed İhsan; "*Ticaret Mektebi öğrencileri bu hafta öğretmenleriyle birlikte Darıca Çimento Fabrikasıyla Karamürsel Şayak Fabrikası'nı ziyaret etti, bu vesile ile faydalı olduğu kadar güzel bir gezi gerçekleşti. İzmit Körfezi'nde gerçekleşen bu araştırma ve inceleme gezisine ben de katıldım*" diyordu.

Öğrencilerle birlikte öncelikle Darıca Arslan Çimento Fabrikası'nı ziyaret eden Ahmed İhsan Osmanlı Devleti'nde fabrikacılık ve sanayi hakkında da görüşlerini dile getirmiştir. Öncelikle imal olunacak malın hammaddesinin yani şeker ise pancarı, mum ise yağı, mobilya ise kerestesinin ülke içinde ucuz ve kolay bir şekilde bulunması gerektiğini söyler. Hammaddesi olmayan veya dışarıdan ithal eden fabrikaların daima mahvolduklarını belirtir. Örnek olarak Beykoz Kâğıt Fabrikası, Çekmece Kibrit Fabrikası ve Paşabahçe Mum Fabrikasını gösterir. Kâğıda lazım olan hammadde yani odun hamuru, muma lazım olan yağ ve kibrit için gerekli olan kavak ağacıyla kimyevi maddelerin fabrikaların yakınından tedarik edilemediği için bu fabrikaların faaliyetlerine son verdiğini anlatır. İkinci olarak imal olunacak malın mutlaka pahada hafif yükte ağır cinsten olması gerektiğini söyler. Avrupa'dan gelecek aynı cins mallarla hiç olmazsa nakliye masrafları dolayısıyla rekabet edebilmesi gerektiğini belirtir. Yerli fabrikaların ne kadar çalışırlarsa çalışsınlar Avrupa fabrikaları gibi ucuz mal üretemediklerinden şikâyet eden Ahmed İhsan, bu fabrikaların özellikle gümrük vergilerinin ucuzluğundan istifade ederek bizdeki fabrikaları batırdıklarından söz eder. Fabrika inşasına tahsis olunacak sermayenin Avrupa'dan daha fazla faiz ve vergi vermek zorunda olmaları dolayısıyla yerli fabrikalar tarafından üretilen malların pahalı olduğunu vurgular. Avrupa'daki fabrikalar köklü ve maddi olarak kuvvetli olduklarından daha iyi rekabet edebilmektedirler. Buna çare pahada hafif ve yükte ağır mal üretmekle mümkün olacaktır. Üçüncü olarak fabrikaları *Industriejeune* dedikleri tarzda yani en son sistem makinelerle donatılması gerektiğini söyleyen yazar, bu sayede daha az işçi kullanılması gerektiğini belirtir. Yeni fabrikalarda işlerin çoğu makineler ile yapılmaktadır. Biz de kalifiye işçi mevcut olmadığı gibi yetişenler de fahiş ücret istemektedir. Dördüncü olarak fabrikanın ürettiği mallar herkese hitap etmelidir. Az sarf olunur ve yalnız meraklısına yarar eşya üretilmemesi gerektiğini vurgulayan Ahmed İhsan ayrıca fabrikaların çok sanatkârlık gerektiren mallar da üretmemesi gerektiğini söyler. Örneğin saat fabrikası yahut cerrahi aletler imal etmeye heveslenmek bu türden hatalardandır. Beşinci olarak fabrikanın mevkii emtia nakliyesini kolaylaştırmalıdır. Yani mutlaka deniz veya nehir kenarında olmalıdır. Ahmed İhsan bu yazısında Arslan Çimento fabrikası ile ilgili detayları da aktardıktan sonra Karamürsel Fabrikası ile ilgili olan kısmı gelecek haftaya bırakmıştır[102].

20 Haziran 1912 tarihinde yayımlanan yazının devamında Ahmed İhsan Karamürsel Fabrikası'na gerçekleştirdikleri ziyareti anlatıyordu. Karamürsel sahiline yaklaştıkça gördükleri manzaranın güzelliğinden etkilendiklerini söyleyen yazar, İsviçre'nin ününü kapılan birçok kişinin doğal güzellikleri itibariyle Karamürsel'i tercih edeceklerini vurguluyordu. "*Biraz sonra vapurumuz gelip fabrikanın iskelesine yanaştı. Fabrika erkanı Osmanlı ticaret aleminin öncüleri olacak genç öğrencileri iltifatlarla kabul ettiler. Fabrikanın bahçesine hazırlanmış olan büfenin etrafında yerimizi aldık. Bahçe güllerle, yüksek ağaçlarla, latif havasıyla cana can katıyordu. Fabrika ziyareti bir saatten fazla sürdü. Adi yapağı yünü yıkanıp temizleyen makinelerden başlayıp yapağıyı ipeklik haline getiren tezgâhları ve daha sonra örgü ve dokuma tezgâhlarını sırasıyla gezip seyrettik. Fabrikanın içinde son derece büyük bir faaliyet vardı. Fabrikanın Osmanlı askeriyesine mahsus kaputluk şayak ve aba dokunan kısmı çok daha hareketli idi. 20 sene önce büyük bir gayret ile kurulup çeşitli sıkıntıları aştıktan sonra bile çalışmaya devam edebilmiş olan*

102 Ahmed İhsan, "Bir Tenezzüh-i Müfid- Darıca Çimento Fabrikası-Karamürsel Şayak Fabrikası", *Servet-i Fünun*, 31 Mayıs 1328, Cilt: 43, Sayı: 1097, s. 99-103.

kişilerce doğrudan idare edilen bu fabrika türlü tecrübelerden sonra en pratik usullerde karar kılmıştır. Şimdi önceki hevesler terk edilmiş, öyle ince çuka (çuha) veya fasone kumaş dokumak için yabancı ülkelerin yünlerini kullanmaktan vazgeçilmiştir. Hammadde olarak yerli yapağı kullanılıyor, yerli aba ve şayak işleniyor yani geçen haftaki nüshamızda açıklanan sanayi şartlarından ayrılınmıyor. Fabrika kurucularının yeni asra ulaşan aralıksız gayretleri ve ziyaretimiz sırasında ticaret mektebine gösterilen hüsn-i kabul ve misafirperverlik dolayısıyla okul müdürü Kirkor Efendi tarafından teşekkür edildi. Bendeniz tarafından fabrikacılık, zanaatkârlık ve iktisadi teşebbüsler hakkında öğrencilere tafsilat verildi. Ayrıca fabrika kurucularının gayret ve şanını takdiren bazı sözler söyledim, ticari hayatta başarının iktidar, sebat ve namus sayesinde tesis edileceğini ve namuslu bir tüccarın imzasının pek büyük sermayeye tercih olunacağın izah ettim. Artık akşam vakti yaklaşmıştı. Yavaş yavaş vapura geçtik. Fabrika iskelesine toplanmış olan Karamürsel halkının selamları arasında vapur sahilden ayrıldı.[103]"

Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Karamürsel Mensucat Fabrikası

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzalamak suretiyle "büyük savaş"tan çekilmişti. Osmanlı Devleti'nin mütareke şartlarını kabulüyle birlikte İtilaf Devletleri de Osmanlı toprakları üzerindeki planlarını gerçekleştirmek maksadıyla mütareke hükümlerini bahane ederek Anadolu'yu işgale başladılar. İşgal kuvvetleri İstanbul'a yerleştikten sonra çevreyi kontrol altında tutmak maksadıyla 48 parça harp gemisini İzmit körfezine göndermişlerdi. 25 Haziran 1920 tarihinde İngiliz Deniz Kuvvetleri, Karamürsel'i işgal etti. İngilizler karaya asker çıkarmak suretiyle istasyon ve telgrafhaneyi de denetimleri altına aldılar. 1920 sonlarına gelindiğinde İzmit'te tersane, telgrafhane, istasyon, iskele gibi mühim noktalar İngilizlerce tamamen işgal edilmişti. Ancak İngiliz birliklerine karşı Kuva-yi Milliye'nin harekete geçmesi İngilizleri endişeye sevk etti. Bu sebeple bölgede güvenliklerini sağlamak için Yunan askerini kullanma yoluna gittiler. 8 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgal eden Yunan kuvvetlerinin küçük bir kısmı olan 400 kişilik bir Yunan taburu 11 Temmuz'da kara yoluyla, bilahare 18 Temmuz'da İngiliz torpidosunun himayesinde deniz yoluyla Karamürsel'i işgal ettiler[104]. Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın iki kere işgal edilmesi üzerine Hüdavendigar Valisi Hacim Muhittin Bey ve Tabur Komutanı Cemal Bey tarafından fabrikanın mamullerine el konulmuştur. Çeşitli kumaşlardan müteşekkil altmış bin seksen yedi metre kumaş önce Bursa'ya nakledilmiş daha sonra buradan alınarak ihtiyacı olan kıtalara dağıtılmıştı[105].

Yunanlıların Karamürsel'i işgali sırasında kara ve denizden icra edilen top ateşleriyle birçok köy yerle bir edildi. Karamürsel Mensucat Fabrikası ve fabrikanın bacası bu top ateşi sırasında hasar gördü. 6 Ağustos 1920 tarihinde tekrar çıkarma yapan Yunanlılar Karamürsel'i bir kez daha işgal ettiler. Kasaba 11 Ağustos'ta geri alınacak ancak 25 Ekim'de yeniden işgale uğrayacaktı[106]. Karamürsel son kurtarılışı olan 4 Temmuz 1921'e kadar birkaç kez el değiştirecektir.

Yunanlılar bölgedeki Rum ve Ermenilerle birleşerek bölgeyi talan etmişler, bölge halkına eziyetler ederek katliamlarda bulunmuşlardı. Bu katliamlardan Karamürsel Fabrikası çalışanları da zarar gördü. Sinop Muhasebe Müdürü Sabri Bey, Karamürsel Mensucat Fabrikası'nda görevli kardeşi Mehmet Nuri'nin durumunu Hilal-i Ahmer Müdüriyeti'ne sormuş, Şubat 1921'de kendisine verilen cevapta kardeşinin tüyleri ürpertecek bir biçimde Yunanlılar tarafından şehit edildiği bildirilmişti. Mehmet Nuri Efendi, 26 Ekim 1920

103 Ahmed İhsan, "İzmit Körfezinde Meşhudat (Yangın Yerleri - Kanun Emlak - Efkar-ı Batıla - Bir Makber-i Mübeccel - Hamdi Bey Merhum Hatıratı - Karamürsel Fabrikasını Ziyaret)", *Servet-i Fünun*, 7 Haziran 1328, Cilt: 43, Sayı: 1098, s. 123.

104 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, c. III, TTK, Ankara, 1995, s. 121, 131.

105 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu (FK): 30.18.1.1, Yer No (YN): 1.12.3.

106 Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, c. III, s. 161, 258.

tarihinde Yunanlılar tarafından Karamürsel Çuha Fabrikası civarında kurşun ile boynundan yaralandıktan sonra, kasatura ile başı ve elleri parçalanarak katledilmişti. Fabrikanın bekçisi İsmail de aynı şekilde öldürülmüştü[107]. Yunanlılar 1921 yılında Karamürsel'den çekilirlerken kasabayı tamamen yakmışlardır[108]. Karamürsel Mensucat Fabrikası da bu suretle yakılmıştır. Yunanlılar bölgeden çekildiğinde Karamürsel'den geriye bir harabe kalmıştır. *Açıksöz Gazetesi*'nin haberine göre "*Karamürsel'de sağlam bir ev bile bırakılmamıştır. Elyevm Karamürsel'in yerinde dümdüz bir harabe bulunmaktadır*"[109].

Vakit Gazetesi ise "Yunanlılar Karamürsel'i Ne Suretle İşgal ve Tahliye Ettiler?" başlıklı haberiyle Yunanlıların kasabayı boşalttığını duyurmaktadır. Haberde, Yunanlılar çekilirken bölgeyi işgalde kendilerine yardım eden Rum ve Ermeni ahaliyi de gemilere bindirerek yanlarında götürdükleri anlatılmaktadır[110]. Bir başka haber 3 Aralık 1925 tarihli *Resimli Mecmua*'da yer alan "Yunan Kundakçıları Tarafından Yakılan Karamürsel" başlıklı haberdir. "*Felaketli işgal senelerinde düşman canavarlıklarına sahne olan yerlerimizden biri de Karamürsel'dir. Yunan kundakçıları Karamürsel'i baştanbaşa iki defa yaktılar. Yalnız silahsız beldelere ateş etmekte kahramanlık göstermiş yunan gemileri Karamürsel'i gidip gidip bombardıman etti. Yunan bu facialarını ta İstanbul'un karşısında yani binlerce medeni Avrupalı (!)'nın gözleri önünde cereyan ediyordu. Okuyucularımıza pek sevgili ve çok meşhur olan bu vatan parçasının yalnız tabii manzaralarına ait olan fotoğraflarını taktim edebiliyoruz. Çünkü Karamürsel henüz baştan yapılanıyor. Karamürsel, Kocaeli vilayetine merbut bir kazadır. Bu kazanın 27 parça köyü, / 20 binden fazla nüfusu ve (2125) kilometre arazisi vardır. Karamürsel 2 bin kadar nüfuslu bir kasabadır. İzmit körfezindedir ve küçük bir limanı vardır. Karamürsel kazasının kuzeyinde Marmara denizi güney batısında Bursa, doğusunda İzmit ve Gevye vardır. Karamürsel İstanbul'dan 34, İzmit'ten 15 mil mesafededir. Karamürsel, ağacı bol bilhassa fındığı zeytini pek bol bir kazadır. Değirmendere fındıkları çok meşhurdur. Karamürsel'in zeytiniyle, zeytin bağına İstanbullular çok ehemmiyet verirler. Karamürsel'in fındık zeytin ve zeytin bağından sonra başlıca mahsulatı zahire, sebze, yumurta, bal vesairedir. Karamürsel en ziyade yünlü mensucatı ile meşhurdur. Bu küçücük kasabamızda bir şayak fabrikası vardır. Eskiden fes de yapardı. Şimdi bunun yerine şayağı imal edip ucuz ucuz satmaktadır. Karamürsel şayak fabrikası (Volçitrinli Yusuf ve ortakları) tarafından tesis edilmiştir. Şimdi Karamürsel Mensucat Anonim Şirketi tarafından işletilmektedir.*"[111]

Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın el konularak askere dağıtılan kumaş bedellerinin ödenmesi daha sonraki yıllarda da önemli bir sorun teşkil etmiştir. 16 Eylül 1920 tarihinde bu paranın hükümetçe ödenmeyeceği, ancak kumaşlara el koyan Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey'e müracaat edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Fakat bu paranın ödenmesi bu dönemde mümkün olmamıştır[112]. Konu daha sonra İzmit Milletvekili Hamdi Bey tarafından TBMM gizli celse toplantılarına taşınmıştır. Milli Mücadele yıllarında Kuva-yi Milliye ve Nizamiye namına Bursa ve Karamürsel'den alınan iki milyon kuruş kıymetinde kumaşların bedelinin verilmediğini söylemiştir. Fabrika yetkililerinin paralarını almak için yaptıkları müracaatlara kumandan ve valiye müracaat edilsin diye cevap verildiğini ancak hiçbir zaman hiçbir müessese hiçbir valiye veya kumandana bir metre bile kumaş vermeyeceğini belirtmiştir. Paraları verilmediği için fabrikanın kapandığını söyleyen Hamdi Bey'e, Müdafaa-i Milliye Vekili (Milli Savunma Bakanı) Fevzi (Çakmak) Paşa cevap vermiştir. Karamürsel'den alınan eşyanın bir kısmının nizamiyece ve bir kısmının Kuva-yi Milliyece alındığını 13 bin metre kumaşın nizamiye tarafından aldığının tespit

107 "Sinop Muhasebe-i Umumiyye Memuru Sabri Bey'e", *Açıksöz*, No: 119, 7 Şubat 1337 (1921), s. 3-4.
108 "Yunan Canavarlığı Gittikçe Artıyor-Karamürsel'i Kâmilen Yaktılar", *Açıksöz*, No: 227, 6 Temmuz 1337 (1921), s. 1.
109 "Melun Düşmanın Canavarlığı", *Açıksöz*, No: 233, 13 Temmuz 1337 (1921), s. 1.
110 "Yunanlılar Karamürseli Ne Suretle İşgal ve Tahliye Ettiler?", *Vakit*, No: 1281, 3 Temmuz 1337 (1921), s. 1.
111 "Yunan Kundakçıları Tarafından Yakılan Karamürsel", *Resimli Mecmua*, No: 19, 3 Kanun-ı Evvel 1341, s. 8.
112 BCA, FK: 30.18.1.1, YN: 1.12.3.

edildikten sonra fiyatının öğrenilip parasının gönderildiğini söylemiştir. Kuva-yi Milliye tarafından alınan kısma gelince o zamanlar Kuva-yi Milliye'nın Bursa Valisi Hacim Bey'in kumandasında bulunduğunu söyleyen Fevzi Paşa bir intizamın olmadığını belirtiyordu[113]. Milli Mücadele'den sonraki yıllarda 1924 ve 1929 yıllarında fabrika yetkililerinin yinelenen müracaatları üzerine Kuva-yi Milliye tarafından Karamürsel'in işgali sırasında alınmış olan kumaşların bedelinin iskonto yapılmaksızın ödenmesi gerektiği bildiriliyordu[114]. 1929 yılında Karamürsel Mensucat Fabrikası'ndan alınmış olan kumaşların bedeli olan 14.778 lira 40 kuruşun faiziyle birlikte Maliye Vekâleti bütçesinden ödenmesine dair karar Resmi Gazete'de yayınlandı[115].

Cumhuriyet ilan edilmeden önce, Lozan Barış Konferansı görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştı. Yeni kurulmakta olan devletin iktisadi sorunlarını, temel ve ilkelerini tartışma ve saptamaya çalışan bu kongre daha sonraları Birinci Türkiye İktisat Kongresi olarak anılacaktır. 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında, İktisat Vekâleti'nin daveti üzerine toplanan İktisat Kongresi'ne İzmit vilayetinin her kazasından temsilciler katılmıştır. İzmit namına İzmir İktisat Kongresi'ne giden mümessiller tarafından kongreye Kocaeli livasının ihtiyaç ve istekleri sunulmuştu. Umur-ı Sanaiye, başlığı altında sanayi alanındaki ihtiyaç ve temenniler sıralanıyor ve 30. Maddede: "*Milli müesseselerimizin en önemlilerinden biri olup düşman tarafından tamamen yakılan Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın barış neticesinde zarar ve ziyanı düşmana tazmin ettirilemediği takdirde emval-i metrukeden (terkedilen mallardan) inşaat masraflarının teminiyle asıl yerli sanayiye muhtaç bulunduğumuz bir zamanda böyle bir sanayii yerinin çok uzun zaman boş bırakılmaması…*"[116] isteniyordu.

1924 Nisanında ise TBMM'de sanayinin teşvik edilmesi ile ilgili müzakereler sırasında İzmit Milletvekili Mustafa Bey tarafından bir takrir verilmişti. Mustafa Bey, sanayinin geliştirilmesi için ayrılan 500 bin liranın 50 bin lirasını Karamürsel Mensucat Fabrikasına verilmesini istiyordu. *"Karamürsel sahilinde hayli zaman evvel tesis edilip Anonim şirket halinde idare edilen ve memleketin sanayi ve iktisadiyatına pek büyük hizmeti sebkat eden (Karamürsel Şayak Fabrikası) İstiklâl Mücadelesi esnasında Yunanlılar tarafından tahrip edilmiştir. Fabrika bu yüzden üç senedir tatil-i faaliyet ettiğinden yüzlerce amele işsiz kalmış ve haneleri kâmilen muhterik olan Karamürsel halkının sefaletini mucip olmuştur. Şirket, devam eden harp senelerinde atıl kalması düşman tarafından sermayesi imha edilmesi yüzünden fabrikayı yeniden ihyaya muvaffak olamamaktadır. Sanayi-i millimizin ihya ve inkişafı ve harap olan bir mahal ahalisinin tehvini sefaleti için şirketin mevcut arazi ve emlâki mukabilinde ikraz edilmek üzere Ticaret Vekâletinin teşvik-i sanayii faslına 50 bin lira konulmasını arz ve teklif ederiz*."[117]

Mustafa Bey, "İzmit sahilimizde şirin bir kasabamız o*lan Karamürsel malum-ı aliniz, Yunanlılar tarafından kamilen yakılmış ve yıkılmıştır. Buradaki vatandaşlarımız, şimdi ağaç altında bir yuva aramakla ve maişetlerini tedarik etmekle meşgul bulunuyorlar. Orada bir de fabrikamız vardır ki, onu hepimiz tanırız ve mamulâtını giymekle iftihar ediyoruz, maatteessüf Yunanlılar onu da tahrip etmişlerdir. Tahrip edilen bu fabrika yüzünden geçinen bir kaç yüz halk ve sanayi-i milliyemiz kâmilen mahvolmuştur. Orası bittabi Anonim şirketidir, bunların servetleri o fabrikayı ihya edecek derecede değildir. Oradaki halk, rica ediyor. Fabrika, yeniden ihya edilsin. Bu suretle sanayi-i milliyemiz inkişaf etsin ve bu sayede biz de nafakamızı tedarik edelim, hem de memleket sanayi-i*

113 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 1, İçtima: 1, 21 Teşrinievvel 1336, s. 195.
114 BCA, FK: 30.10.0.0, YN: 140.5.2; BCA, FK: 30.18.1.2, YN: 1.13.9.
115 T.C. Resmi Gazete, 17 Kanunusani 1929 Perşembe, Sayı: 1095, Karar No: 46, s. 6449.
116 Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye İktisat Kongresi -1923- İzmir'e Katkı-2 Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, No: 1, Ankara, 1992, s. 401.
117 TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 8, İçtima Senesi: II, 26. İçtima, 1.4.1340 Salı, s. 193-194.

dâhilimizi giymekle iftihar etsin. Bunun için elli bin lira faslı mahsusuna ilâve edilmesini Ticaret Vekâleti'nden rica ediyorum." diyordu[118]. Düşman tarafından tahrip edilmiş olan bu fabrikanın yeniden ihya edilmesi halinde hem memleketin sanayiinin gelişeceği hem de bölge halkının iş bulmak suretiyle kalkınacağını vurguluyordu. Ancak bütün İzmit milletvekillerinin Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın yeniden ihyası için yaptıkları bütün bu çabalar sonuçsuz kaldı. Fabrika kurulduğu ve 30 yılı aşkın faaliyet gösterdiği Karamürsel kasabasından İstanbul Vefa'ya "Süleymaniye Kirazlı Mescit Sokak, No:31" adresine[119] taşındı.

Sonuç

Türk tekstil sanayi tarihinin en eski özel sektör kuruluşu Karamürsel Mensucat Fabrikası "Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası" adıyla İzmit Körfezi'nin Karamürsel sahilinde 1890 yılında Mustafa ve Yusuf Efendiler tarafından tesis edildi. Fabrikanın faaliyete başladığı tarihte devlete ait birkaç fabrikanın dışında sanayi ve ticaretin neredeyse tamamı yabancıların elindeydi. Karamürsel fabrikası çok kısa süre içinde İstanbul'un dışında Trabzon, Bursa, İzmit, Adapazarı, Selanik, Eskişehir, Afyon, Kütahya, Biga ve İnegöl'de bulunan bayileri aracılığıyla geniş bir müşteri kitlesine ulaştı. Başarılı çalışmalarından dolayı kurucularından yöneticilerine hatta ustalarına kadar pek çok kişi Padişah II. Abdülhamit tarafından çeşitli nişanlarla ödüllendirildi. Karamürsel Mensucat Fabrikası çeşitli sanayi sergilerine de katıldı. Hatta bu sebeple Osmanlı Devleti tarafından sanayi madalyası verildi. Fabrika fes, çuha ve şayak gibi kumaşlar ile yünlü mensucat çeşitleri üretiminde birinci sırada yer aldı. Fabrikada üretilen bu kumaşlar, polis ve askeri üniformaların hazırlanması ve çeşitli devlet dairelerinde çalışan memurların kıyafetleri için kullanıldı. 12 Kasım 1917'de sermayesi 100 bin liraya yükseldi ve "Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi" haline geldi. Birinci Dünya Savaşı sırasında yurtdışından yapılan ithalatın azalması nedeniyle meydana gelen boşluğu Karamürsel Mensucat Fabrikası doldurdu. Milli Mücadele yıllarında da fabrika ürünleri ile Kuva-yi Milliye'ye destek verdi. Ancak savaş sırasında Karamürsel'deki fabrika işgal kuvvetleri tarafından 1921'de bombalanarak yıkıldı. Bunun üzerine fabrika Cumhuriyet döneminde ismini taşıdığı Karamürsel yerine İstanbul'a taşındı.

Ancak Karamürsel Mensucat Fabrikası'nın kaderini bu kez de 1955 yılı Aralık ayında çıkan bir yangın değiştirdi. Sultanhamam'da bir makaracı dükkânında çıkan yangın Karamürsel Mensucat'ın 2. Vakıf Han'ın alt katındaki mağazasına da sıçradı. Bu yangın zaten makineleri eskimiş ve bazı sıkıntıları olan firmayı daha da zor durumda bıraktı. 1957 yılında Karamürsel Mensucat Fabrikası tasfiye kararı aldı. Tasfiyeye kararının ardından fabrikanın makineleri parça parça satıldı. Karamürsel'in apre fabrikasını Sultanhamam tüccarlarından Ömer Avni Yel aldı. Sultanhamam Vakıf Han'daki perakende mağazası da Nuri Güven'e intikal etti. Nuri Güven perakende mağazasını aldığı zaman başına "Yeni" kelimesini ilave etmek suretiyle Yeni Karamürsel Mağazası'nı (YKM) kurdu. 1975 yılında tasfiyesi sona eren Karamürsel Mensucat Fabrikası nihai tasfiye paylarını da dağıttığını gazetelerden duyuruyordu. Büyük savaşlar ve çok sayıda kriz atlatan bu kurum ne yazık ki bu suretle tasfiye edildi. Türkiye'de pek çok sosyal, kültürel, ekonomik değişime tanıklık eden, perakende sektörünün günümüzdeki gelişmesine katkıda bulunan ve pek çok ilke imza atarak Karamürsel Mensucat'ın adını yaşatan Yeni Karamürsel Mağazaları ise 2013 yılı itibariyle satıldı. Böylece Türk tekstil sanayi tarihinin en eski özel sektör kuruluşu Karamürsel Mensucat, Batı ülkelerindeki asırlık kuruluşlar gibi yüzyılı aşan bilgi ve tecrübesi sayesinde sanayinin bir emektarı olarak varlığını sürdürmeyi başaramadı.

118 TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 8, İçtima Senesi: II, 26. İçtima, 1.4.1340 Salı, s. 197.

119 İstanbul'daki fabrikanın yerinde bugün İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi ve Deniz Bilimleri İşletme Enstitüsü bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, 156/11636.

BEO, 3186/23829.

BEO, 3988/299071.

BEO, 615/46085.

BEO, 645/48305.

BEO, 7/517.

BEO, 737/55226.

BEO, 749/56173.

BEO, 766/57411.

BEO, 888/66535.

BEO, 894/66989.

DH. EUM, LVZ, 1/56.

DH. EUM. LVZ, 12/16.

DH. EUM. LVZ, 32/2.

DH. EUM. LVZ, 32/27.

DH. EUM. LVZ, 32/44.

DH. EUM. LVZ, 32/54.

DH. EUM. LVZ, 32/88.

DH. İ UM. EK, 38/94.

DH. MKT, 2024/95.

DH. MKT, 2459/93.

DH. MKT, 515/6.

DH. MKT, 926/35.

HR. İM, 126/40.

İ. DUİT, 121/12.

İ. DUİT, 121/13.

İ. TAL, 118/87.

İ. TAL, 120/53.

İ. TAL, 201/30.

İ. TAL, 236/14.

İ. TNF, 1/34.

İ. TNF, 5/3.

MV, 160/49.

MV, 256/69.

ŞD, 1197/34.

ŞD, 1203/38.

ŞD, 2722/18.

ŞD, 35/2952.

TFR, I, AS, 22/2157.

TFR, I, AS, 25/2408.

TFR, I, AS, 26/2579.

TFR, I, AS, 29/2867.

TFR, I, AS, 32/3183.

TFR, I. AS, 22/2110.

TFR, I. AS, 34/3301.

TFR. I. AS, 21/2100.

TFR. I. AS, 34/3379.

TFR. I. AS, 34/3388.

TFR. I. AS, 35/3443.

TFR. I. AS, 35/3490.

TFR. I. AS, 36/3515.

TFR. I. AS, 36/3549.

TFR. I. AS, 36/3594.

TFR. I. AS, 38/3728.

TFR. I. AS, 40/3940.

TFR. I. AS, 41/4085.

TFR. I. AS, 43/4215.

TFR. I. AS, 44/4318.

TFR. I. AS, 45/4442.

TFR. I. AS, 45/4476.

TFR. I. AS, 46/4512.

TFR. I. AS, 46/4564.

TFR. I. AS, 49/4850.

TFR. I. AS, 49/4898.

TFR. I. KV, 45/4441.

TFR. I. M, 12/1170.

TFR. I. M, 12/1186.

TFR. I. M, 8/799.

TFR. I. SL, 105/10434.

TFR. I. ŞKT, 127/12685.

TFR. I. ŞKT, 136/13523.

TFR. I. ŞKT, 154/15369.

TFR. I. UM, 21/2087.

TFR. I. UM, 24/2341.

Y. PRK. AZJ, 26/95.

ZB, 19/1.

ZB, 341/126.

ZB, 371/32.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu (FK): 30.18.1.1, Yer No (YN): 1.12.3.

FK: 30.10.0.0, YN: 140.5.2.

FK: 30.18.1.2, YN: 1.13.9.

Yayımlanmış Belgeler

T.C. Resmi Gazete, 17 Kanun-u Sani 1929 Perşembe, Sayı: 1095, Karar No: 46.

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 1, İçtima: 1, 21 Teşrinievvel 1336.

TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 8, İçtima Senesi: II, 26. İçtima, 1.4.1340 Salı.

TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 8, İçtima Senesi: II, 26. İçtima, 1.4.1340 Salı.

Kitap ve Makaleler

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye İktisat Kongresi -1923- İzmir'e Katkı-2 Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, No: 1, Ankara, 1992, s.395-402.

Oral, Atilla, "Türk Tekstil Sanayiinin En Eski Özel Sektör Kuruluşu Karamürsel Mensucat", http://www.itkib.org.tr/itkib/hedef/old_hedef/200210_ekim/ozelhaber1.htm, Erişim Tarihi, 9 Ekim 2015.

Beydilli, Kemal, "III. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 280-283.

Bülbül, Yaşar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2010.

Çavdar, Döndü, Yıldıray Çavdar, "1913 Tarihinde İlkokullarda Okutulmak Üzere Hazırlanan Mamulat-ı Dâliyeden Mensucat (Yerli Mallarından Dokumalar) Dersi: Ders Planı ve Münakaşası", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2013, s. 603-620.

Damlıbağ, Fatih, "Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Cilt: 62, Sayı: 2, İstanbul, 2012, s. 197-222.

Damlıbağ, Fatih, "Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 35/Bahar, Ankara, 2014, s. 65-88.

Doğruyol, Adnan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sanayileşme Çabaları*, İstanbul, 2011.

Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004.

Giz, Adnan, "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", İstanbul Sanayi Odası Dergisi (SOD) , C. 3, Sayı: 31, (15 Eylül 1968).

Güran, Tevfik, "Feshâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul, 1995, s. 426-427.

Karavar, Hilal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islâh-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 123-130.

Ökçün, A. Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, Ankara, 1972, s. 135-166.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. III, TTK, Ankara, 1995

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Cilt: 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 53-69.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

Yarcı, Güler, "Osmanlı Polis Kıyafetleri ve Müteahhit Terziler (1908-1923)", *ActaTurcicaÇevirimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: 1, Sayı:2/2, Temmuz 2009, s. 15-43.

YKM 1950'den Bugüne Hayatımızda, İstanbul, 2005.

Gazeteler

"Havadis-i Dahiliyye", *Servet-i Fünun*, 25 Kanun-ı Sani 1311, Cilt: 10, Sayı: 260, s. 171.

"Karamürsel Fes ve Çuha ve Şayak Dar'ül-Sanayisi", *Sabah*, 13 Kanun-ı Sani 1311, No: 2328, s. 3.

Ahmed İhsan, "Bir Tenezzüh-i Müfid- Darıca Çimento Fabrikası-Karamürsel Şayak Fabrikası", *Servet-i Fünun*, 31 Mayıs 1328, Cilt: 43, Sayı: 1097, s. 99-103.

Ahmed İhsan, "İzmit Körfezinde Meşhudat (Yangın Yerleri - Kanun Emlak - Efkar-ı Batıla - Bir Makber-i Mübeccel - Hamdi Bey Merhum Hatıratı - Karamürsel Fabrikasını Ziyaret)", *Servet-i Fünun*, 7 Haziran 1328, Cilt: 43, Sayı: 1098, s. 123.

"Sinop Muhasebe-i Umumiyye Memuru Sabri Bey'e", *Açıksöz*, No: 119, 7 Şubat 1337 (1921), s. 3-4.

"Yunan Canavarlığı Gittikçe Artıyor-Karamürsel'i Kâmilen Yaktılar", *Açıksöz*, No: 227, 6 Temmuz 1337 (1921), s. 1.

"Melun Düşmanın Canavarlığı", *Açıksöz*, No: 233, 13 Temmuz 1337 (1921), s. 1.

"Yunanlılar Karamürseli Ne Suretle İşgal ve Tahliye Ettiler?", *Vakit*, No: 1281, 3 Temmuz 1337 (1921), s. 1.

"Yunan Kundakçıları Tarafından Yakılan Karamürsel", *Resimli Mecmua*, No: 19, 3 Kanun-ı Evvel 1341, s. 8.

EKLER

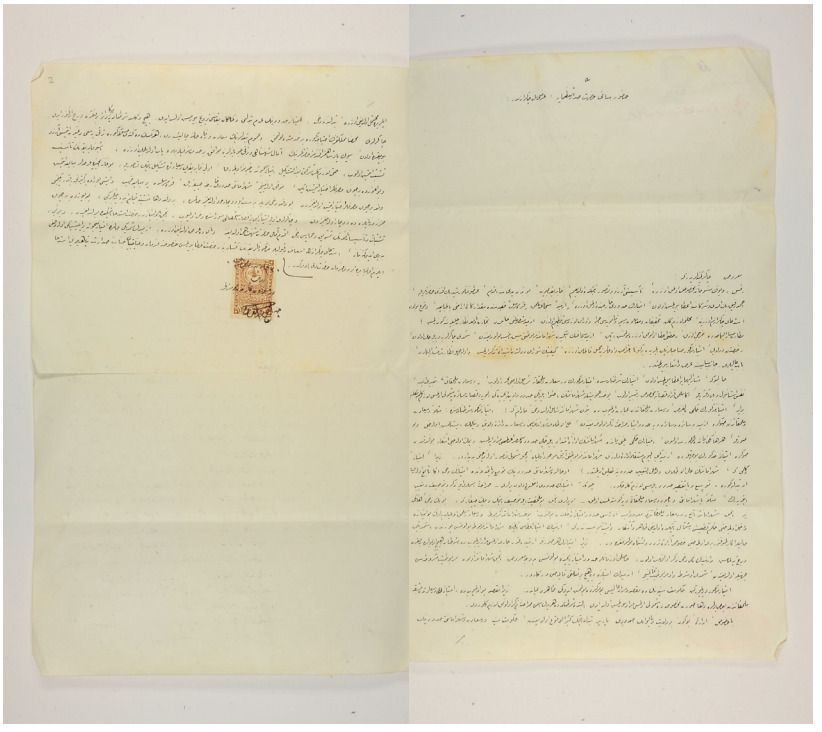

Ek1: Dersaadettüccarından Bosnalı Mustafa Bey'in fes ve yün mamulatına mahsus olmak üzere Karamürsel'de tesis ettiği fabrika için ruhsat itası istirhamına dair arzuhali – BOA, ŞD, 2952/35

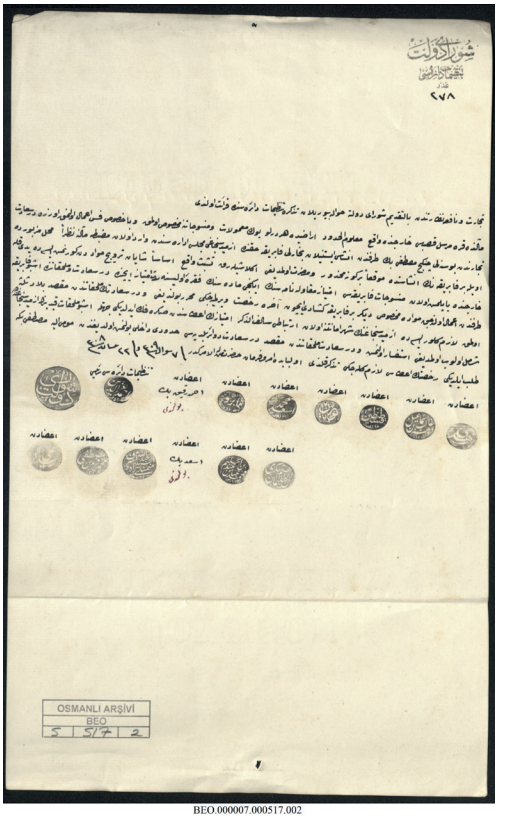

Ek2: Karamürsel kasabasında tesis edilen fabrikaya ruhsat verilmesine dair Şura-yı Devlet kararı-BOA, BEO, 7/517

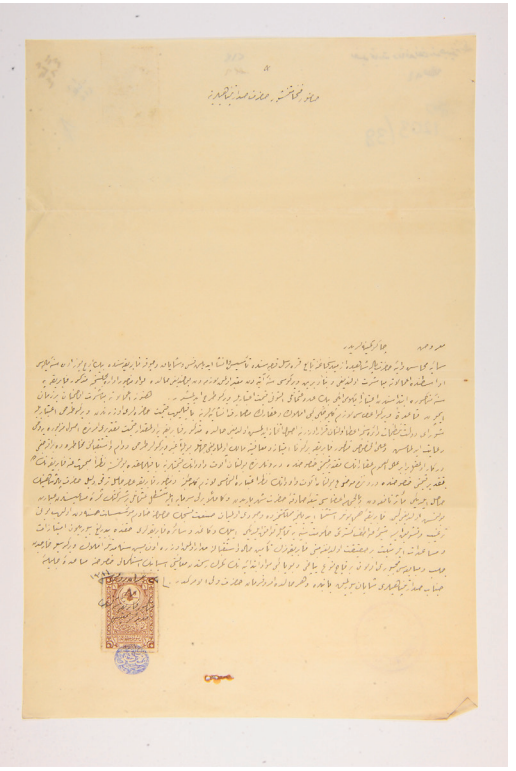

Ek3: Karamürsel Kasabası'nda tesis ve inşa etmiş olduğu fes ve şayak fabrikası için dışarıdan ithal edeceği malzemenin gümrük vergisinden ve fabrika binalarının emlak vergisinden afvı hakkında Mustafa Efendi'nin dilekçesi – BOA, ŞD, 1203/38

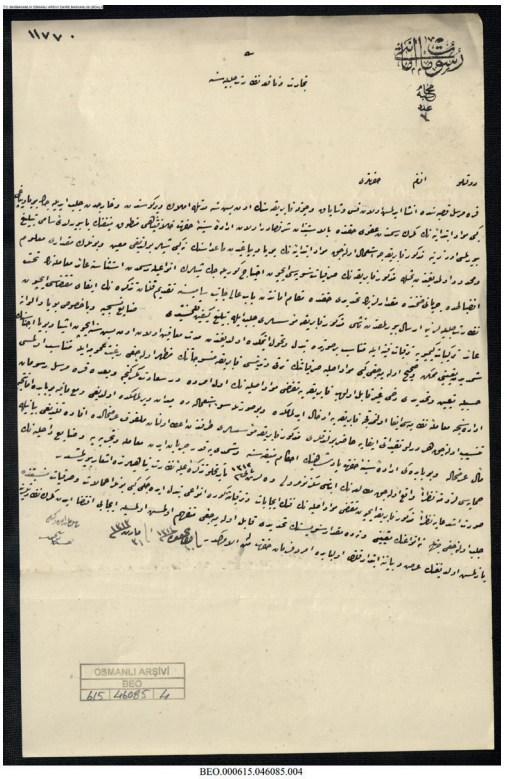

BEO.000615.046085.004

Ek4: Karamürsel kazasında tesis edilen fes ve çuka fabrikasının on beş sene müddetle vergiden muafiyeti ve dışarıdan ithal etmesi mecburi olan yapağı ve boya gibi bazı eşyanın gümrük vergisinden istisnası hakkında – BOA, BEO, 615/46085

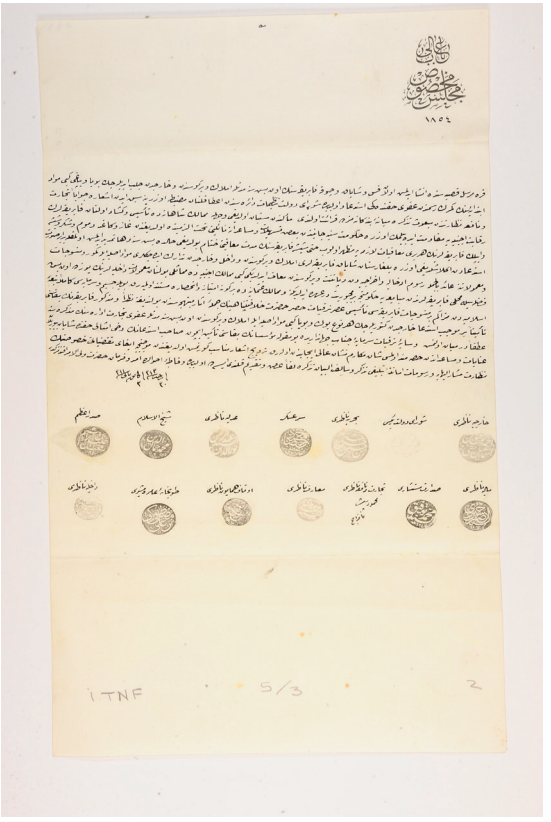

Ek5: Karamürsel kasabasında inşa edilen fes, şayak ve çuha fabrikasının on beş sene müddetle emlak vergisinden ve dışarıdan ithal edeceği malzemenin gümrük vergisinden affı hakkında – BOA, İ. TNF, 5/3

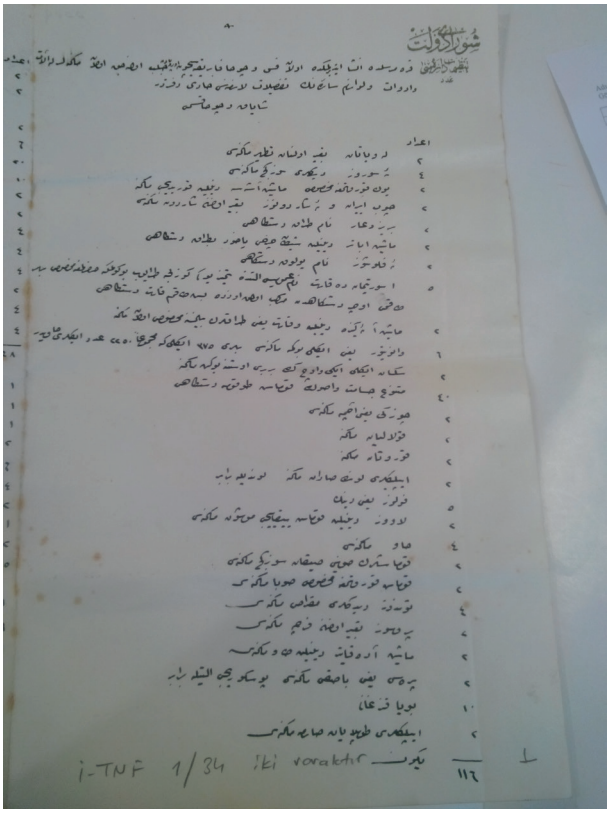

Ek6: Yusuf ve Çengiç Mustafa Efendiler'in Karamürsel kasabasında inşa ettirilmekte oldukları fes, şayak, çuha ve fanila fabrikasına Avrupa'dan ithal edecekleri makine ve aletlerin listesi – BOA, İ. TNF, 1/34.

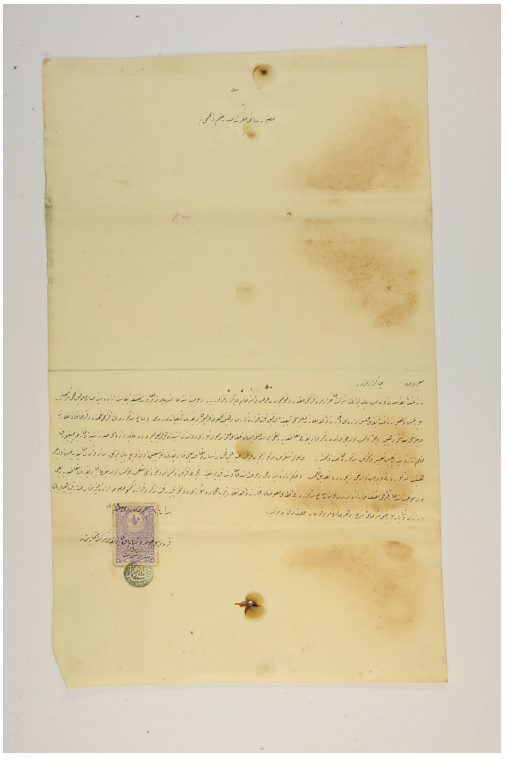

Ek7: Ziraat Bankası'ndan 15 bin lira kredi verilmesini talep eden fabrika müdürü Adem Bey'in müracaatı – BOA, ŞD, 3021/67

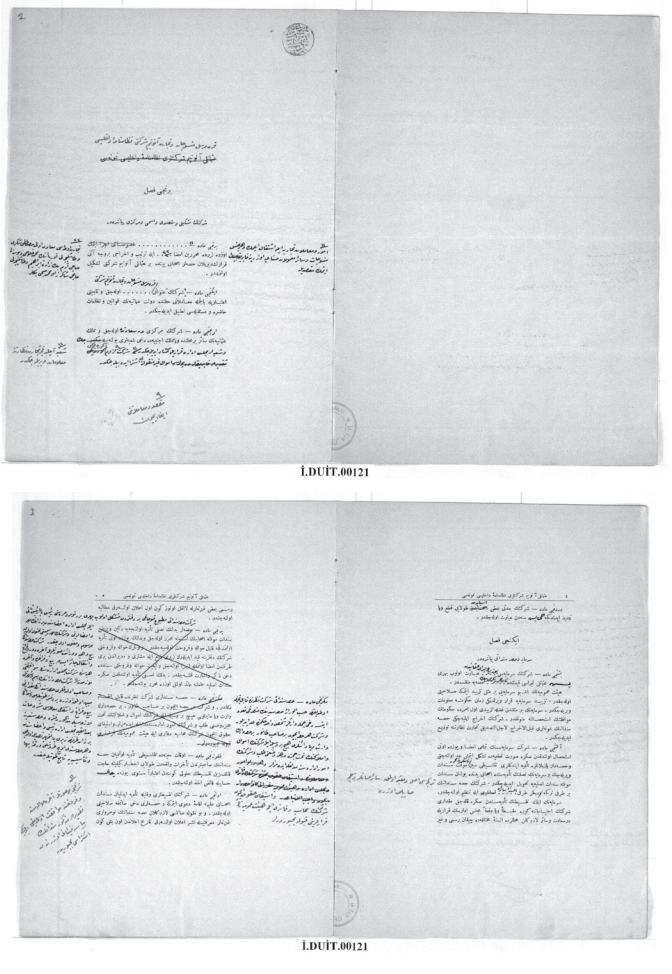

Ek8: Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi – BOA, İ. DUİT, 121/12

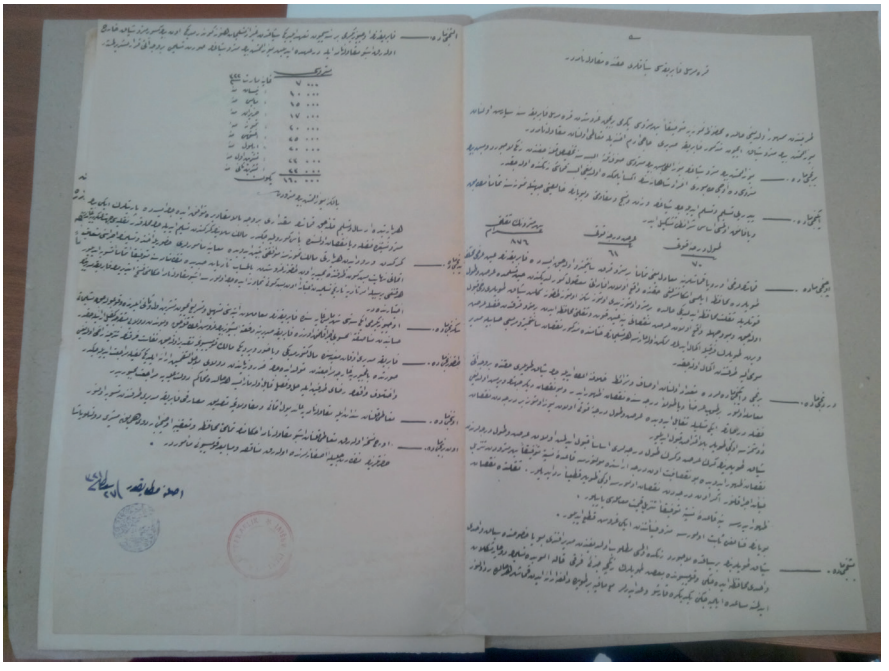

Ek9: Asker için 1322 senesine mahsuben imal olunacak elbiseler için 160 bin metre şayak alımı ile ilgili Karamürsel Çuha Fabrikası ile yapılan mukavelename – BOA, TFR, I, AS, 32/3183

Ek10: Karamürsel fabrikasından alınan şayak bedelinin ödenmesine dair telgraf – BOA, TFR, I, AS, 49/4885

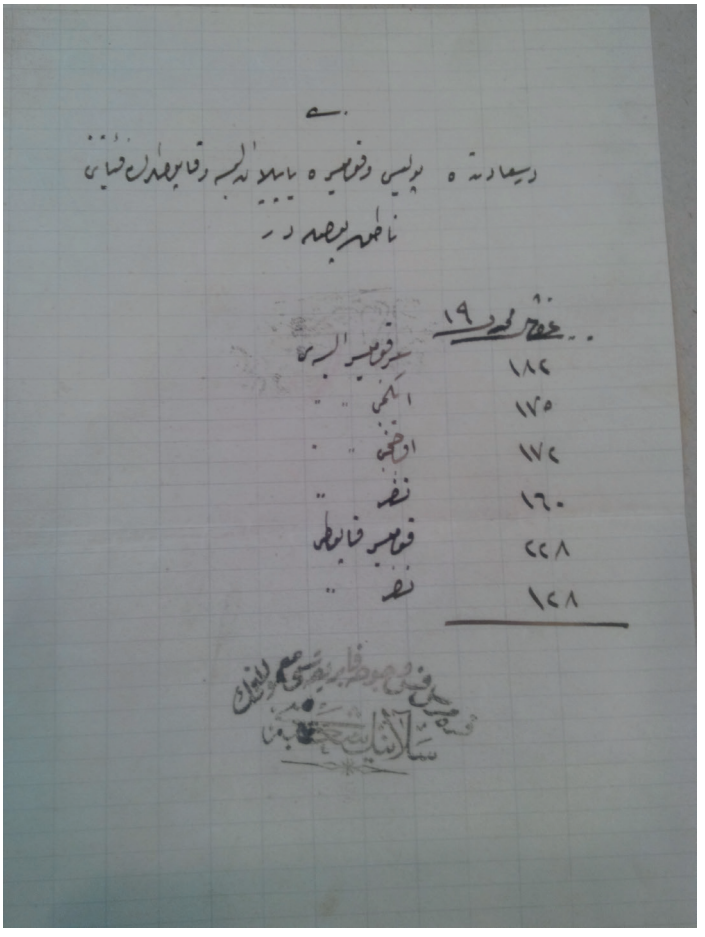

Ek11: Polis ve komiserlere yapılan elbise ve kaputların fiyatı hakkında Karamürsel Fabrikası Selanik Şubesi Müdüriyeti'nin yazısı ve ilgili pusula – BOA, TFR, I, M, 8/799

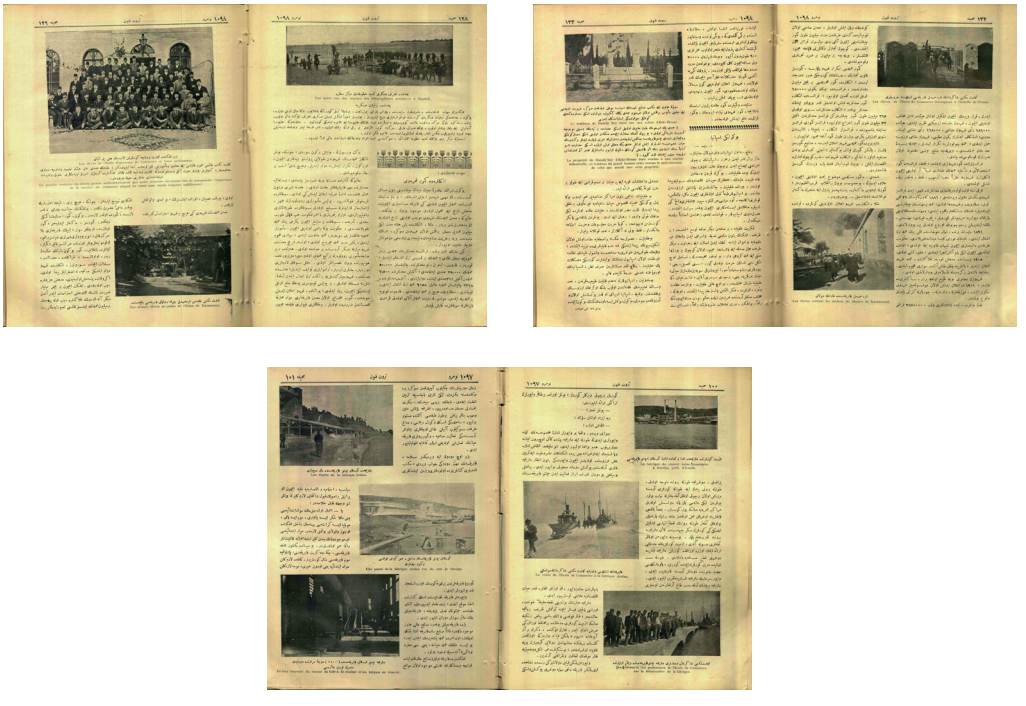

Ek12: Ahmet İhsan'ın Karamürsel Mensucat Fabrikası gezine dair Servet-i Fünun Gazetesi'nde çıkan yazısı ve fotoğraflar

Ek13: Karamürsel Mensucat Fabrikası'na ait bir hisse senedi

Ek14: Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi'ne ait bir hisse senedi

Ek15: Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi'ne ait bir borç senedi

Ek16: Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi'ne ait bir kartvizit

Ek17: Karamürsel Mensucat Fabrikası

Ek18: Fabrikanın Bugünkü Hali

Ek19: Fabrikanın Bugünkü Hali

KOCAELİ İLİ İZMİT - BALÖREN (BELEN) KÖYÜNDE 1320 (MİLADİ 1904) TARİHLİ SON OSMANLI NÜFUS TAHRİRİ (YAZIM/SAYIM)

Necat ÇETİN*

Balören köyü kuruluşu hakkında kısa bilgi: 2009 yılına kadar köyün adı Belen'dir. Belen kelime anlamı ile sırt demektir. Köy de adı gibi 380 rakımlı bir sırt üzerine kurulmuştur. Ancak idari birimde aynı isimden bir kaç köy ismi de olunca çeşitli karışıklılar yaşanması nedeniyle adı Balören'e çevrilmiştir[1]. Anlatımlara göre yaklaşık 470 yıl önce Yavuz Sultan Selim zamanında köyü kuran Tokat Turhal Keçeciler köyünden Tahtacı Yörük lakaplı Keçeci Seyit Ahmet'tir. Daha sonraları Eskişehir, Amasya, Çorum-Alaca, Bingöl, Kandıra'dan gelenlerle köy bu günkü halini almış. Köyün tamamı Alevi Türkmenlerden oluşmaktadır. Halen köyde Alevi erkânı uygulamaları ve dedelik kurumu devam etmektedir. Köyde cami de bulunmaktadır. Cemevi olup cem ayinleri genellikle kış aylarında yapılmaktadır. Yakınlarda Bayraktar ve Mecidiye köyü de Alevidir. Mecidiye köyü Balkan muhacirlerinden olup Bektaşi köyüdür. Köyde son 15 senedir Sünnilerden kız alış verişi yapılmaktadır. Yılda iki kez özellikle gönül birliği denilen birlik cemi yapılan gelmektedir. Dikkat çeken uygulama her sülalenin ayrı dedesi olmasıdır. Bu durum alevi köylerinde görülen bir uygulama değildir. Emiroğlu sülalesi dede sülalesidir.

* Uzman öğretmen-Araştırmacı Torbalı İzmir (ncetin1963@gmail.com)

1 2 Mayıs 2014 Günü köy muhtarı 1979 doğumlu Hasan oğlu Ahmet Demir, köy halkından 1945 doğumlu Mehmet oğlu Mehmet Akbaş, 1948 doğumlu Hidayet Kuzu ile Balören köyünde yapılan görüşme.

Köydeki sülaleler ve bağlı oldukları alevi ocakları (Tablo:1)	
Şu anki lakapları	Soyadları
KEÇECİLER (Keçeci Baba)[1]	
Hacıoğulları	AKBAŞ
Tahir Dedeler	UÇAR
Arif anagil	DOĞRU
Yetim Dedeler	DEMİR
Anaçlar	URAY
Hacıoğlu	YAMAN
Eminler	BABAN
GANİOĞLU(Sultan Söylemez)	
Gözcüler	ER
Çayırlılar	ÖZMEN
Esaslar	ÇAKALLI
Pehlivanlar	GÜRCAN
Mahmutoğulları	DOĞAN
Mahmutoğulları	ÖZCAN
Mahmutoğulları	DOĞU
ÇOBANOĞULLAR (Pir Sultan)	
Bilekliler	KUZU
Halil Hocalar	ÖZYILMAZ
Çavuş Dedeler	YILDIRICI
Papazlar	SEREN
Muallimler	ERGÜN
Geredeliler	ÜNEY
Mıstıklar	UĞURAĞA
KARABIYIKLAR(Sultan Söylemez)	
Cemaliler	ŞİMŞEK
İbişler	UÇAR
Telliler - Ali Çavuşlar	TELLİ
AŞIK İSMAİLLER (Sultan Söylemez)	
Ali Celaller	YAĞIZ
Yukarı evler	ŞEN
Çeteler	TÜKENMEZ
Aşık İsmailler - Aliki oğulları	AŞIK
Karayakalılar	TOY
Çakır Ahmetler	KILIÇ
SİVRİOĞULLARI (Kaygısız Abdal)	
Ali Beyler	UZUN
Topçular	ERMAN
Bilaller -Bilal Dedeler	ATMACA
Sarı Aliler	GÜMÜŞ
AŞAĞI ALİLER (Kaygısız Abdal)	
Boyalılar - Kara Mehmetler	SARI
İzmirliler	YEŞİL
Gebeşler	DAYANIKLI
MANSUROĞULLARI (Kaygısız Abdal)	
Tosbalar	ŞAHİN
Bölükler	ATAKAN
SALİHOĞULLARI (Kaygısız Abdal)	
Nalbantlar	OLGUN
Velioğulları	BİRGÜL
ÇAKIR HASANLAR (Kaygısız Abdal)	
Aşıklar	BİNGÜL
Aşıklar	BİNGÖL
Karaböcekler/Başçavuşlar	CAN
Dozdozlar	KARAKUZU
Paşa Dayılar	UMUTLU

Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımı: Osmanlı Devleti nüfus sayımına büyük önem vermiş ve bunu asırlarca toprak yazımı dolayısıyla yapmıştır.[2] Osmanlı Devleti yeni fethettiği memleketlerin arazisini tescil, toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini belirlemek ve vergi miktarlarını tayin ve tespit etmek amacıyla düzenli olarak bu sayımları yapmıştır. Bu sayımlara tahrir denirdi. Tahrirlerin otuz senede bir yapılması kanunla sabitti. Bununla beraber bazen bu süre uzadığı gibi, cülus, bir bölgede toprağa tasarruf edenler arasındaki anlaşmazlıklar, halkın vergilerin adaletsizliğinden fazlaca şikâyet etmeleri, göçler ve salgın hastalıklardan dolayı kısa bir zamanda meydana gelen büyük nüfus değişiklikleri gibi sebeplerden dolayı bu süre kısalır, tahrirler yeniden yapılırdı.[3] Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren "memleket tahriri" adı altında yapılan bu yazım ve sayımlardaki temel amaç asker ve vergi toplamaktı.[4] Bu tahrirlerin başlayış ve bitiş tahrirleri ihtilaflı bir konudur. Ebül'ula Mardin'e göre ilk tahrir Sultan Orhan (1326-1389) dönemine aittir. Ö.Lütfi Barkan'a göre ise, ilk tahrir Sultan Murat döneminde (1360-1389) yapılmıştır. Son tahrir ise *Netayic'ül Vukuat* müellifi Mustafa Paşa'ya göre II. Selim (1566-1574) devrinde yapılmıştır. Barkan'a göre ise son tahrir III. Murat (1574-1595) devrinde yapılmıştır. Hammer ise, III. Murat devrinden sonra da tahrir yapıldığını belirtmiştir.[5]

Tahrirler sonucunda tutulan defterler asker almada ve vergilendirmede başvurulan ana kaynak olması münasebetiyle büyük bir titizlikle saklanmıştır. Ancak devletin yükselme döneminde düzenli bir şekilde yapılan bu tahrirler, duraklama döneminde aksamaya başlamıştır.[6] Bu dönemde devlet kurumları asli vazifelerini yerine getiremeyecek bir duruma gelmiş ve bunun neticesinde de "Tahrirler" yapılamaz bir hal almıştır.

II. Mahmut, ülke yönetimini ele aldıktan sonra Osmanlı Devleti'ni dağılma ve çökmekten kurtarmak için yeni düzenlemelere girişmiştir. II. Mahmut içte ve dışta karşılaştığı güçlüklerin üstesinden az da olsa gelince 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine "Asakir-i Mensure-i Muhammediye" adlı yeni bir ordu kurmuştur. Bu ordunun kurulmasından hemen sonra ordunun giderleri sorunu ortaya çıkmıştır. Kurulan bu ordunun insan ve mali kaynaklarını tespit etmek amacıyla ülke genelinde Müslüman ve Gayrimüslim bütün erkek nüfusunun sayımının yeniden yapılmasına karar verilmiştir. II. Mahmut döneminde ilk nüfus sayımına İstanbul'da başlanmış ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı münasebetiyle ara verilmek zorunda kalınmıştır. II. Mahmut Osmanlı-Rus savaşının bitiminden hemen sonra Anadolu ve Rumeli'de nüfus sayımına başlanmasına karar vermiştir.[7] 1830 yılında yapılan nüfus sayımları ile ilgili olarak toplanan meclis öncelikle sayımların kimler tarafından yapılması gerektiğine karar vermiş ve uyulacak nizamnameyi hazırlamıştır.[8] Uzun süredir nüfus sayımı yapılmadığından halkı endişelendirmemek amacıyla sayım memurları din bilginleri arasından seçilmiştir.[9] Bu durumun temel sebebi bu sayımın şeriata aykırı bir durum olmadığını halka göstermektir.

1831 nüfus sayımını bütün sayımlardan ayıran en önemli özelliği, bu sayımın ilk genel sayım olmasıdır. Ayrıca Rumeli ve Anadolu'da yapılmış olan bu ve bundan sonraki genel sayımların tam neticeleri hiçbir zaman neşredilememiş olduğuna göre, 1831 nüfus sayımı neticeleri ilk defa olarak umumi efkâra sunulan sayım olması bakımından da büyük önem taşımaktadır.[10]

2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 6.
3 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s. 326-327.
4 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Ankara 1997,, s. 44.
5 Karal, a.g.e., s. 7.
6 Halime Doğru, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, Sayı:2, Eskişehir 1989, s. 238-241.
7 Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmut Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmut Reformları Semineri* 28-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 81.
8 Çadırcı, a.g.e., s. 45.
9 *Lütfi Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 145.
10 Karal, a.g.e., s. 13.

Sayım sonuçlarının değerlendirilmesi ve bundan böyle nüfus işleriyle uğraşılması içim Ceride Nezareti kurulmuştur.[11] Sayımda ilk esas olarak din ayrımı göz önüne alınmıştır. Bütün sancak, kaza ve nahiyelerde sadece erkek nüfus sayılmış, nüfus Müslüman ve Gayrimüslim olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Müslüman nüfus kendi içinde yaş durumuna göre ayrılmıştır. Gayrimüslimler ise gelir düzeylerine göre âlâ, evsâd ve edna olarak ayrılmıştır.[12] Müslüman bölgelerinde muhtar bulunan yerlerde muhtarlar, muhtar bulunmayan yerlerde ise imamlar ve ihtiyar meclisleri, Gayrimüslimlerin bulunduğu bölgelerde ise papazlar ve kocabaşılar muhbir olarak görevlendirilmişlerdir. Bu yolla tutulan nüfus defterleri İstanbul'a gönderilmiştir. [13]

Sayım sonucu hazırlanan icmal defterine göre 1.988.027 İslam, 366.625 Reaya, 7.143 Kıpti, 5.338 Yahudi, 16.743 Ermeni olmak üzere toplam 2.383.876 Anadolu'da; Rumeli'de ise toplam 1.369.766 erkek nüfus tespit edilmiştir.[14]

Osmanlı Devleti'nde 1831 nüfus sayımından sonra başka nüfus sayımları da yapılmıştır. 1844'te ordunun yeniden düzenlenmesi amacıyla nüfus sayımı yapılmıştır.[15] 1847'de ilk devlet salnamesi çıkmış, 1864'te vilayet salnameleri yayınlanmaya başlanmıştır. Bilindiği üzere salnameler nüfusla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bu açıdan salnameler Osmanlı nüfus araştırmalarında büyük önem arz etmektedir. 1852'de Rumeli'de, 1856'da Anadolu'da ve Suriye'de sayımlar yapılmıştır.[16] 1890 yılında yapılan sayımda kadınların da sayıldığını ve ilk kez düzenli bir nüfus kayıt sisteminin kurulduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde son nüfus sayımına ise 1316 yılında çıkarıla nizamnameye[17] göre 1903'de başlanmış bu da ancak 1907'de tamamlanabilmiştir.[18]

Köy nüfus defteri hakkında bilgi: Köye ait iki adet nüfus esas defteri İzmit ilçe nüfus müdürlüğü arşivinde bulunmaktadır. Orijinal tahrir defteri Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü arşivine alınmıştır. Köyde nüfus tahriri 25 Ocak 1320 (1904 M.) başlanmış ve 26 Ocak 1320 (1904 M.) günü bitirilmiştir. Hane reislerinin adı genellikle lakaplarıyla birlikte yazılmıştır. Bir hane reisi bayandır. Tahrirde toplam 50 nüfus hanesinde[19] 225 kişi tespit edilmiştir. Diğer aileler köy doğumludur. Hane halkı en kalabalık aile 10 kişi ile hane:36. soyadı ÖZMEN olan ailedir. 50 hane reisinin birisi Silistre diğerleri ise aynı köy doğumludur. En yaşlı hane reisi hane:36 1843 yılı doğumlu "Süleyman oğlu Ahmet'dir. 50 hanenin 39 hanenin soyadı kaydı açıkken 11 hanesinin nüfus kaydı "kapalı kayıt" konumunda olup işlem görmemektedir. Hane reislerinin ortalama yaşı 39,7'dir. Köyde hane halkını oluşturan kişi sayısı ortalaması 4,5 kişidir. (Bakınız: Tablo:2)

11 Çadırcı, a.g.e., s. 45.
12 Tacettin Akkuş, *Tanzimat Başlarında Balıkesir Kazası (1840-1845)*, Balıkesir 2001, s. 14.
13 M. Esat Sarıcaoğlu, *Milli Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri*, Ankara 2001, s. 64.
14 Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devlet'i Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* c. 5, s. 1239.
15 Akbayar, a.g.m., s. 1239.
16 Karal, a.g.e., s. 10.
17 *Nüfus Sicil Nizamnamesi***,** Dersaadet, 1316.
18 Akbayar, a.g.m., s. 1241.
19 Hane hakkında bakınız: Nejat Göyünç, "Hane deyimi hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 32*, 1979.

Tablo:2	
Kişi sayısı	Adet
1	1
2	4
3	13
4	10
5	6
6	10
7	1
8	1
9	2
10	1

Belen (Balören) Köyü Nüfus Esas Defteri özet 25 / 26 Ocak 1320[20] (Tablo:3)					
H[21]	Hane reisinin adı ve lakabı	Babası	Doğum yeri	Doğum Tarihi	T.K.S.[22]
1[23]	İbrahim Dayı oğlu Hasan[24]	Mustafa	Belenören	1264	4
2	Emiroğlu İbrahim[25]	Mehmet	Belenören	1289	4
3	Karabıyıkoğlu Hasan[26]	Ali	Belenören	1292	5
4	Uzunoğlu Ali[27]	Hasan	Belenören	1278	3
5	Uzunoğlu Hüseyin[28]	Hasan	Belenören	1292	6
6	Aşıkoğlu Yusuf[29]	İsmail	Silistre	1273	5
7	Mansur oğlu Salim[30]	Hasan	Belenören	1285	8
8	İbrahim Dayı oğlu Ali[31]	İbrahim	Belenören	1272	4
9	Aşıkoğlu İsmail[32]	Ali	Belenören	1282	6
10	Çakıroğlu İbrahim[33]	Hasan	Belenören	1278	4
11	Bani oğlu Mahmut[34]	Hüseyin	Belenören	1272	9
12	Aşıkoğlu Mehmet[35]	Süleyman	Belenören	1279	2
13	Mansur oğlu Arif [36]	Hasan	Belenören	1278	2
14	Hüseyin[37]	Hasan	Belenören	1273	9
15	Emiroğlu Ali[38]	Mehmet	Belenören	1289	6

20 İlçe nüfus müdürü İsmahan Çiçek'e ne kadar teşekkür etsem azdır.
21 H.: Hane numarası. Bu günkü aile sıra numarası.
22 Sayımdaki toplam kişi sayısı.
23 Cilt:1.
24 Soyadı: SARI-YEŞİL.
25 Soyadı: DEMİR-URAY.
26 Soyadı: KARAYEL.
27 Soyadı:UZUN.
28 Soyadı:ERMAN-GÜMÜŞ-ÖZMEN.
29 Soyadı:AŞIK.
30 Soyadı:AĞIL.
31 Soyadı:AKGÜL-CAN.
32 Soyadı:AŞIK.
33 Soyadı:ERHİSAR. Hane konumu: Kapalı kayıt
34 Soyadı:ÖRCÜN. Hane konumu: Kapalı kayıt
35 Hane konumu: Kapalı kayıt.
36 Soyadı:ATEŞ-ÇAKALLI.
37 Soyadı:KESKİNER.
38 Soyadı: ER.

16	Emiroğlu Halil[39]	Hasan	Belenören	1272	6
17	Emiroğlu Tahir[40]	Hüseyin	Belenören	1273	5
18	Salih oğlu Ali[41]	Veli	Belenören	1301	3
19	Çobanoğlu Ahmet[42]	Ahmet	Belenören	1266	6
20	Çobanoğlu Ali[43]	Mehmet	Belenören	1282	6
21	Çobanoğlu Ali[44]	Halil	Belenören	1276	6
22	Çakıroğlu Mustafa[45]	Hasan	Belenören	1285	7
23	Hasan oğlu Hüseyin[46]	Hasan	Belenören	1290	5
24	Çakıroğlu Mehmet[47]	Ali	Belenören	1260	3
25	Şakir oğlu Ahmet[48]	Ali	Belenören	1279	4
26	Çakıroğlu Hüseyin[49]	Ali	Belenören	1282	3
27[50]	Uzunoğlu Ali[51]	Mehmet	Belenören	1279	4
28	Uzunoğlu Ahmet[52]	Mehmet	Belenören	1280	3
29	Uzunoğlu Hasan[53]	Mehmet	Belenören	1287	3
30	Hasan [54]	İsmail	Belenören	1288	6
31	Ahmet[55]	Mustafa	Belenören	1279	3
32	Mansur oğlu Ali[56]	Mustafa	Belenören	1272	3
33	Hüseyin[57]	Mehmet	Belenören	1282	4
34	Hasan[58]	Mehmet	Belenören	1301	3
35	Ali[59]	İsmail	Belenören	1263	4
36	Ahmet[60]	Süleyman	Belenören	1259	10
37	Ali[61]	Süleyman	Belenören	1263	4
38	Aşıkoğlu Arif [62]	Hasan	Belenören	1301	3
39	Hüseyin[63]	Hasan	Belenören	1297	3
40	Emiroğlu Ali[64]	Hasan	Belenören	1270	3
41	Aşıkoğlu Hasan[65]	İsmail	Belenören	1281	5

39 Soyadı:BABAN.
40 Soyadı: AKBAŞ - UÇAR
41 Soyadı:BİRGÜL.
42 Soyadı:USLU.
43 Soyadı:ÖZYILMAZ-UĞURAĞ-YILDIRICI.
44 Soyadı:SEREN.
45 Soyadı:ŞENOL-OBUZ.
46 Soyadı:BİRGÜL.
47 Soyadı:KARAKUZU/KARKUZU-TURGUT.
48 Soyadı:CAN-UMUTLU.
49 Soyadı:CAN.
50 Cilt:2.
51 Soyadı:ATMACA.
52 Hane konumu: Kapalı kayıt.
53 Hane konumu: Kapalı kayıt.
54 Soyadı:OLGUN.
55 Soyadı:ŞAHİN.
56 Soyadı:AKSU. Hane konumu: Kapalı kayıt.
57 Soyadı:ŞİMŞEK.
58 Soyadı:ÇEMBERLİ-UZUN. Hane konumu: Kapalı kayıt.
59 Soyadı:TELLİ.
60 Soyadı:ÖZMEN.
61 Soyadı: ÇAKALLI.
62 Soyadı:ONAN.
63 Soyadı:TOY-KILIÇ-ATAKAN.
64 Soyadı:AKBAŞ.
65 Soyadı:TÜKENMEZ-ŞEN,YAĞIZ.

42	Karabıyıkoğlu Ali[66]	Ali	Belenören	1285	5
43	İbrahim Dayı oğlu Ahmet[67]	İbrahim	Belenören	1290	3
44	Çakıroğlu Salih[68]	Süleyman	Belenören	1300	4
45	İbrahim[69]	Hasan	Belenören	1273	4
46	Yusuf Dayı oğlu Hüseyin[70]	Hasan	Belenören	1287	6
47	Gani oğlu İsmail[71]	Mehmet	Belenören	1263	2
48	Aşıkoğlu ölü eşi Şerife[72]	Mehmet	Belenören	1283	2
49	Gani Dayı oğlu Salih[73]	İsmail	Belenören	1288	1
50	Emiroğlu Halil[74]	Halil	Belenören	1282	6
				Toplam: 225	

66 Soyadı:UÇAR.
67 Soyadı:DAYANIKLI.
68 Soyadı: KUZU.
69 Hane konumu: Kapalı kayıt.
70 Soyadı:ATAKAN.
71 Hane konumu: Kapalı kayıt.
72 Soyadı:ALDIRAN. Hane konumu: Kapalı kayıt.
73 Hane konumu: Kapalı kayıt.
74 Soyadı:DOĞRU.

EKLER

Balören Köyü Keçecibaba türbesi (Necat Çetin arşivi) (Foto:1)

Balören Köyü Keçecibaba türbesi mezarlığı (Necat Çetin arşivi)(Foto:2)

“İsmail oğlu Ali bin Süleyman. Sene:1314.Yaşı:15”

Balören Köyü Keçecibaba türbesi mezarlığı (Necat Çetin arşivi)(Foto:3)

“Çobanoğlu Hüseyin mahdumu Ahmet. Sene:1332”

Balören köyü(uydu görünüşü)

KAYNAKLAR

Arşiv belgeleri:

Balören Nüfus Esas Defteri , İzmit İlçe Nüfus Müdürlüğü arşivi

Araştırmalar:

Akbayar, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devlet'i Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5.

Akkuş, Tacettin, *Tanzimat Başlarında Balıkesir Kazası (1840-1845)*, Balıkesir 2001.

Aydın, Mahir, "Sultan II. Mahmut Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmut Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, İstanbul 1990.

Çadırcı, Musa , *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.

Doğru, Halime, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, Sayı:2, Eskişehir 1989, s.238-241.

Göyünç, Nejat, "Hane deyimi hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 32*, 1979.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

Lütfi Tarihi, c. I, İstanbul 1999.

*Nüfus Sicil Nizamnamesi***,** Dersaadet, 1316.

Sarıcaoğlu, M. Esat, *Milli Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri*, Ankara 2001.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.

İnternet:

http://www.cemvakfi.org.tr/prof-dr-huseyin-bal/anadolu-aleviliginde-sosyal-gruplar/

Görüşmeler:

2 Mayıs 2014 Günü köy muhtarı 1979 doğumlu Hasan oğlu Ahmet Demir, köy halkından 1945 doğumlu Mehmet oğlu Mehmet Akbaş, 1948 doğumlu Hidayet Kuzu ile Balören köyünde yapılan görüşme.

19. YÜZYILIN ORTALARINDA KOCAELİ SANCAĞI'NDA YAŞAYAN AİLELERİN SAHİP OLDUKLARI ÇOCUK SAYILARI

Ümit EKİN*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, kesin rakamlar ortaya konulabilmiş değildir. Bunun başlıca sebebi, çağdaşı olan diğer devletler gibi Osmanlı yönetiminin de doğrudan doğruya nüfus sayımı yapmayıp, vergi ve asker kaynaklarını belirleyen vergi ve arazi tahrirleriyle yetinmiş olmasıdır. Osmanlı tarihinde ilk nüfus sayımı olarak kabul edilen 1831 sayımı bile sadece erkekleri hesaba kattığından eksik ve yetersizdir. Modern anlamda bir nüfus sayımının yapılabilmesi için 19. yüzyılın sonlarını beklemek gerekecektir.

Osmanlı demografi tarihi söz konusu olduğunda iç içe geçmiş başlıca iki problemin bulunduğu ileri sürülebilir. Bu noktalardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun ne kadar olduğu, ikincisi de bir hanenin kaç kişiden oluştuğudur. 15. ve 16. yüzyıllarda imparatorluğun nüfusunun ne kadar olduğunu belirlemeye yönelik çalışmalar, Ömer Lütfi Barkan'ın "arazi ve nüfus tahrirleri" olarak adlandırdığı tahrir defterlerine dayanmaktadır. Elimizdeki tahrir defterlerinin en eskisi 15. yüzyıla ait olmakla beraber, Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan tahrirlerde *atîk* ve *kadîm* defterlere atıf yapılmasından ötürü bu uygulamanın Yıldırım Bayezit zamanına kadar götürülmesi mümkündür[1]. Tahrirler, herhangi bir yer fethedildikten bir süre sonra, özellikle yöre halkının sisteme adaptasyonunun sağlanmasının ardından, gelir kaynaklarının belirlenmesi ve bunların dirlik olarak dağıtılması amacıyla yapılırdı. Daha önce tahrir yapılmış yerde ise gelir kaynaklarında önemli değişmeler meydana gelmiş ise 30-40 yıllık aralıklarla yeniden tahrir yapılması söz konusu olurdu. Belirli aralıklarla yapılan ayrıntılı tahrirler 1590'lara kadar devam etmiş ancak timar sisteminin hızla çözülüşüne bağlı olarak bu tarihten itibaren vazgeçilmiştir. Bu sistemin amacının nüfus sayımı olmadığı, vergi verecek hane reislerinin tespitine yönelik bir çalışma olduğu vurgulanmalıdır. Tahrir defterleri, kullanabilecek daha ayrıntılı dökümler bulunmadığı için demografi tarihi araştırmalarında başvurulan en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarından itibaren yine klasik tahrir anlayışının bir devamı olarak nitelenen avarız tahrirleri yapılmaya başlanmıştır[2]. Modern anlamda nüfus sayımlarının yapıldığı 19. yüzyıla kadarki Osmanlı nüfusunu belirlemeye

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: uekin@sakarya.edu.tr

1 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. II, Sayı: 1, 1940-41, s. 34.

2 Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 35; "Şenol Çelik, "1659-1660 (H.1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 2007, ss. 35-36.

yönelik araştırmalar, bahsedilen kaynakların yanı sıra cizye ve vakıf kayıtları, mevacib defterleri ile seyyahların verdikleri bilgilere dayanmak zorundadır. Ancak bu kaynaklar, doğaları gereği, nüfusun kesin olarak saptanmasına olanak tanımamaktadır. Çünkü her şeyden önce kaç hanenin vergiden muaf tutulduğu ve bir hanenin kaç kişiden oluştuğu tam olarak bilinmemektedir. Her ne kadar Barkan'ın bir hanenin 5 kişiden oluştuğu yönündeki önermesi pek çok araştırmacı tarafından kabul edilse de dönem ve mekân farklılıkları göz önüne alındığında değişik katsayıların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Nitekim Sümer 7, Cook 4,5, McGowan Semendire Sancağı'nda 3,57, Segedin'de 4,59, D'ula'da 5,26 ve Sirem'de 6 olabileceğini ileri sürmüştür[3]. Son yıllarda bu hususu inceleyen çok sayıda araştırma yapılmıştır[4]. 19. yüzyılda Balkanlarda yapılan araştırmalara göre bir Müslüman aile 5, Müslüman olmayan ailelerin ise 7 ila 9,37 kişiden oluştuğu ileri sürülmüştür[5]. Kesin rakamı söylemek için 1880'lerde yapılan nüfus sayımlarını beklemek gerekecektir[6].

Bir Osmanlı hanesinin 5 kişiden oluştuğu yönündeki önerme, her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından sonraki dönemler için de kullanılıyorsa da 15 ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı hanesini tanımlamak üzere ileri sürülmüştür. Eski dünyanın üç kıtasında altı yüzyıldan fazla egemen olmuş bir imparatorluğun her dönem ve bölgesi için bu sayıyı kapsayıcı bir rakam olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Kaldı ki Barkan'ın da itiraf ettiği üzere 5 rakamı bilimsel metotlarla bulunmuş bir sayı olmayıp her bölgeye ve zümreye değişebilecektir[7]. Nitekim son yıllarda yapılan çalışmalar sayesinde bu gri alan kısmen aydınlanmaya başlamıştır. Ancak bu konuda son sözü söylemek için daha uzun soluklu ve kapsamlı incelemelerin yapılması gerektiği de ortadadır.

Bu makalenin de amacı, mahkeme kayıtlarına dayanarak 19. yüzyılın ortalarında Kocaeli sancağında yaşayan ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarını belirlemek ve şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığında diğer Osmanlı şehirlerindeki oranlarla karşılaştırmaktır. Bu amaçla Kocaili'ne ait 1261-1264/1845-1848 tarihlerini kapsayan 1453 ve 1278-1281/1861-1865 tarihlerini içeren 1454 numaralı şeri'yye sicillerindeki tereke defterleri ve miras anlaşmazlıklarını içeren belgeler kullanılmıştır.

Tereke Defterleri ve Osmanlı Nüfus Tarihi Araştırmaları Açısından Önemi

Osmanlı ailesinin yapısı hakkında yapılan araştırmalarda tereke defterlerinin başlıca kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir[8]. Bilindiği üzere tereke, ölen bir kişinin ardında bıraktığı her türlü taşınır-taşınmaz mallar ile alacak, borç, hibe, vasiyet vs. için kullanılan

3 Farklı katsayılar hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979, ss. 332-334.

4 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. Yüzyılın son yarısına kadarki geniş bir zaman aralığını ve Ankara, Kayseri, Konya ve Sivas başta olmak üzere Amasya, Adana, Ayıntab, Diyarbakır, Edirne, Manisa ve Trabzon gibi pek çok Osmanlı şehrini kapsaması bakımından dikkate değer bir araştırma olan ve Ömer Demirel ile arkadaşları tarafından hazırlanan bir makale, yayımlandığı tarihe kadar çocuk sayıları hakkında yapılan çalışmaların bir bilançosunu sunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, ss. 97-161.

5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul 2003, s. 47.

6 Behar ve Duben, müşterek çalışmalarında askerî veya ekonomik amaçlar gütmeden yalnızca Osmanlı nüfusu ve toplumu hakkında daha kapsamlı bilgiler vermeyi hedefleyen ilk sayımların 1885 ve 1907 yılı nüfus sayımları olduğunu belirtmektedirler (Alan Duben-Cem Behar, İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İstanbul 1996, ss. 26-30.

7 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1951-1953, s. 12.

8 Tereke defterleri ile ilgili başlıca şu çalışmalara bakılabilir: Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C. III, Sayı: 5-6, s. 1-479; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981),* ss. 1055-1062; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164; Hüseyin Özdeğer, *1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

bir kavramdır. Adlî-idarî görevlerinin yanı sıra kadılar, gerektiğinde miras meseleleri ile de ilgilenmek zorundaydılar. Anlaşmazlık halinde varislerin ya da varislerden birinin başvurması üzerine kadı, ölen şahsın her türlü mal varlığına el koyup bu konudaki şer'î kurallar doğrultusunda hak sahipleri arasında miras taksimi yapmak zorunda idi. Eğer ölen şahsın mirasçısı yoksa beytülmal adına terekeye el koyardı. Varislerin başka bir yerde bulunması durumunda bu malları koruma altına alırdı. Miras taksiminin yapılmasından sonra oluşturulan listeler ya şer'iyye sicillerine kaydedilir ya da bazı büyük şehirlerde olduğu üzere müstakil defterlere geçirilirdi ki bu defterlere *tereke defterleri* ya da *muhallefat defterleri* adı verilirdi.

Bu defterlerin incelenmesi, toplumsal yaşam hakkında benzersiz bilgilere ulaşma olanağı sunmaktadır. Tereke ya da muhallefat defterlerinden vefat eden şahısların sosyal kökenleri, varsa devlet kademesindeki görevleri, sağken yaşadıkları yerin neresi olduğu (köyün veya şehrin hangi mahallesinde ikamet ettiği, aslen nereli olduğu ya da misafir olarak bulunup bulunmadığı gibi) şeklindeki bilgilerin yanı sıra bazen ölüm nedenleri bile anlaşılabilmektedir. Ölenlerin her türlü menkul ve gayrimenkulü ile toplumsal statüleri, ailelerinin fertleri, ekonomik hayatta oynadıkları rol, ürettikleri mallar ile bunların fiyatları, evlerinden atölyelerine kadar kullandıkları eşyalar, yaşamlarını sürdürdükleri evlerin şekli, ev, bağ, bahçe ve değirmenlerin miktar ve sayılarını bu defterlere dayanarak belirleyebiliyoruz[9].

Miras bırakılan mal varisler arasında İslam hukukunun belirlediği ilkeler doğrultusunda paylaştırılıyordu. Varisler içinde küçük yaşta çocuklar bulunması durumunda, hisselerine düşen mal varlığı veya nakit para, mahkeme tarafından atanan vasilere teslim ediliyor, bununla da yetinilmeyip vasinin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirip getirmediği sürekli takip ediliyordu. Herhangi bir aksaklık veya suistimal durumunda vasi azledilebiliyordu. Ayrıca mirasçılardan bir ya da daha fazlası başka bir yerde bulunuyor veya nerede olduğu bilinmiyorsa[10], şahıs ortaya çıkıncaya yahut akranlarının ölümüne kadar[11] mallarının korunması, olmazsa satılarak karşılığı olan paranın saklanması da kadının sorumluluğu dâhilindeydi.

Ölünün borçlarının ödenmesi ya da alacaklarının tahsili konusunda herhangi bir problem yaşandığında da kadı devreye girer ve mahkeme kararıyla kanıtlanan alacakların tahsilini ve borçların ödenmesini sağlardı[12].

Ölenin varisi bulunmaması halinde muhallefatı Beytülmal'a intikal ederdi. Bunun dışında, eşlerden birinin ölmesi ve başka mirasçı bulunmaması durumunda da sonuç aynı olurdu. Çünkü İslam hukukuna göre, kadın öldüğünde malının yarısı kocasına, erkek öldüğünde ise 1/4'ü karısına kalırdı. Her iki durumda da mirasçının aldığı paydan arta kalan miktar Beytülmal'a aktarılırdı. Ancak bu kuralın dışına taşan uygulamalara rastlamak mümkündür.

9 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 1.

10 3 Receb 1103/21 Mart 1692 tarihli bir belgede Nebîzade mahallesinde ikamet ederken ölen Mahiyye bint-i Kaytas adlı bir kadının veraseti kız kardeşinin oğlu Mustafa'ya kaldığı ancak bu şahsın halen "gâib" olduğu belirtilmektedir. Merhumenin terekesi, zaman içinde değerini kaybedebileceği gerekçesiyle vasî-i muhtarının isteği üzerine sûk-ı sultânîde satılmıştı. Elde edilen para, techiz ve tekfin ile mahkeme masrafları düşüldükten sonra mirasçıya teslim edilmek üzere vasî-i muhtara verilmişti (Rodoscuk Şer. Sic. No: 1620, s. 43-44/203).

11 17. Yüzyıla ait bir sakk mecmuasında bu konuda açıklayıcı bir kayıt bulunmaktadır. Tarafımızdan yayımlanan bu mecmuadaki 105 numaralı tutanakta, askeri taifeden olup ölen bir şahsın verasetinin o anda nerede olduğu bilinmeyen oğluna kaldığı, fakat merhumun terekesinden bir kısmının zayi olma ihtimali bulunduğundan satılarak karşılığı olan meblağ, varis sağ olarak ortaya çıkıncaya veya yaşadığı köydeki akranlarının ölümüne kadar beytülmal emini tarafından korunmasının gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim bu karar doğrultusunda hareket edilmiş ve merhumun terekesi müzayede ile satılarak parası beytülmal emini Şaban Beşe'ye teslim edilmiştir; Sözü edilen uygulama için bkz: Ümit Ekin, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı, Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, ss. 125-126.

12 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 2.

İslam hukuku, kişilere mallarının üçte birini istediği şekilde vasiyet edebilme hakkını tanımıştı. Bununla beraber, varislerin müsaade etmesi veya başka varisin bulunmaması halinde sözü edilen oranın üstüne çıkılabileceği ve İslam hukukunun buna karşı çıkmadığı biliniyor[13].

Tereke sahibi ölümünden önce bir vasiyette bulunmuş ve bu vasiyet varisleri tarafından yerine getirilmemişse, mahkemeye başvurulması halinde kadı, vasiyetin gereğinin yapılmasını sağlamak için karar çıkartabilirdi.

Osmanlılarda *askerî* ve *beledî* olmak üzere iki tür kassâm bulunmaktaydı. Askerî kassâmlar, *askerî* olarak tanımlanan mansıb, cihet ve berât sahibi bütün görevlilerin, beledî kassâm ise bunlar dışındaki sivil kişilerin terekelerine bakmakla yükümlüydü. Askeri sınıf mensuplarının sayıca çok olduğu yerlerde, askeri kassam denilen ve doğrudan doğruya kadıaskerler tarafından atanan özel görevliler bulunmaktaydı. Bunlar kendi görev ve sorumluluk alanına giren kişilere ait terekeleri ayrı defterler halinde tutmaktaydı[14]. Askeri sınıfa dâhil olmayan ve en belirgin özelliği, her türden ve cinsten vergiyi devlete ödemekle mükellef olan reayadan biri öldüğünde ise beledî ya da şehrî adı verilen kassamlar devreye girerdi. Bu görevliler, ilgili yerin kadısına bağlıydı ve kadının nezaretinde ölen reayanın tereke işlerini yerine getirerek kadılara ait olan vergileri toplardı. Terekenin sayımı, gerekiyorsa satılarak nakde çevrilmesi ve şer'iyye sicillerine kaydedilecek hale getirilmesi beledî kassamların göreviydi[15].

Nüfus bakımından küçük ölçekli ya da askeri sınıfın sayıca az olduğu yerlerde ayrı bir askeri kassamın bulundurulmasına gerek duyulmayabiliyordu. Bu durumda kadıaskerler adına askeri sınıf mensuplarına ait miras taksimi işlemlerinden elde edilen çeşitli resim ve harçlar, söz konusu kazadaki kadı kassamı tarafından toplanarak yerine ulaştırılıyordu[16].

Osmanlı Devleti'nde kadılar devletten maaş almıyorlardı. Bunun yerine, hem geçimlerini hem de mahkeme personelinin maaşlarını, mahkemede görülen dava ve yapılan işlemler karşılığında almış oldukları ücretten karşılıyorlardı. Kadı ya da naiplerin düzenlemiş oldukları belgelerden almış oldukları ücretler *kitâbet-i kadı* olarak adlandırılıyor ve önemli bir yekûn oluşturuyordu. Ölenlerin arkalarında bıraktıkları malların sayımı ve paylaştırılması karşılığında alınan resm-i kısmet ise sözü edilen kalemler arasında en çok gelir getirenlerden biriydi[17].

Tereke defterlerinin bahsedilen önemine rağmen, şehrin ekonomik potansiyelini tam olarak yansıttığı konusunda kuşkular bulunmaktadır. Bu hususdaki şüpheleri dile getiren isimlerin başında İlber Ortaylı gelmektedir. Ortaylı, miras meselesinin ailevi bir sır olduğunu, dolayısıyla bazı hususların gizlenebileceğini söylemektedir. Rodosçuk'a dair yapmış olduğu bir inceleme sırasında, tesadüfen karşısına çıkan başka belgelerle birlikte karşılaştırdığında, kimi tereke kayıtlarına yansıyan mal-mülk dökümlerinin tam olarak gerçeği yansıtmadığını tespit ettiğini söylemektedir[18]. Bununla birlikte yazar, terekelerin bir şehirdeki halkın iktisadi vaziyetini tam olmasa da yaklaşık olarak verebileceğini eklemektedir[19].

13 Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukâtaaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, ss. 15-16.

14 Ömer Barkan, a.g.m., s. 4.

15 Ömer Barkan, aynı yer.

16 Ömer Barkan, aynı yer.

17 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, ss. 39-40.

18 İlber Ortaylı, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", *Kent Tarihçiliği*, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115; Aynı Yazar, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001, s. 85.

19 İlber Ortaylı, a.g.m., s. 113.

Tereke defterlerindeki verilerin güvenilirliğine yönelik bir başka itiraz da Fatih Bozkurt'tan gelmiştir. Bozkurt, kaydedilme gerekçeleri açıkça belirtilmediği için hangi terekelerin mahkemeye intikal ettiğinin tam olarak bilinemediğini, dolayısıyla bu defterlerin içerdiği verilerin ihtiyatla kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır[20].

Bu eksikliklerine rağmen, Osmanlı toplumsal yapısı ve özellikle ailesi hakkında çalışanların dönüp dolaşıp yeniden müracaat edecekleri kaynakların başında tereke/muhallefat defterleri gelmektedir.

Mahkeme kayıtları incelendiğinde, miras bölüşümüyle ilgili tereke defterlerinin dışında başka belge türlerinin de olduğu görülmektedir. Örneğin, mahkemenin herhangi bir dahli olmaksızın mirası paylaşan hak sahipleri yapılan işlemi tescil ettirmek üzere mahkemeye başvurabiliyorlardı. Mirasçıların birbirlerini ibra ettiklerine dair hazırlanan tutanaklar, içerdiği bilgiler açısından ailenin büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Çocuk Sayıları

Şer'iyye sicillerinde rastlanan diğer belge türlerinde olduğu gibi tereke defterleri de ölen kişinin kimliğinin (hangi şehirden olduğu, babasının adı, oturduğu mahalle gibi) tespiti ile başlamakta, ardından mirasçıların listesi sunulmaktadır. Bu listede yer alan eş, çocuk, anne-baba, kardeş ve diğer akrabaların isimleri sayesinde ailenin kimlerden oluştuğunu ve hanenin büyüklüğünü öğrenebilmekteyiz. Yaklaşık olarak 1845-1848/1861-1865 yıllarını kapsayan 1453 ve 1454 numaralı Kocaeli şer'iyye sicillerinde yer alan tereke defteri ve miras paylaşımı ile ilgili davalarda yer alan bilgiler aşağıdaki tablolarda ayrıntılı gösterilmiştir. Tabloların hazırlanması sırasında şöyle bir yöntem izlenmiştir. Önce şehirde oturan Müslümanlar ile köylerde oturan Müslümanlar, sonra şehirde oturan gayrimüslimler ile köylerde oturan gayrimüslimler ayrı ayrı gruplandırılmış, ardından da Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı başlıklar halinde değerlendirilmiştir. En sonundan kaza sakinleri dinsel farklılıklarına bakılmaksızın tek bir kalemde incelenmiştir. Bu sayede gruplar arasındaki muhtemel farklılıkların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Tablo 1: Şehirde Oturan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	13	-	16,6
1 Çocuk	27	27	34,6
2 Çocuk	17	34	21,8
3 Çocuk	16	48	20,5
4 Çocuk	4	16	5,1
5 Çocuk	-	-	-
6 Çocuk	1	6	1,3
Toplam	78	131	99,9

İzmit şehir merkezinde yaşayan 78 Müslüman aileye ait tereke defterinden ya da davadan derlenen veriler şu şekildedir. Çocuksuz aile sayısı 13, tek çocuklu 27, 2 çocuklu 17, 3 çocuklu 16, 4 çocuklu 4, 5 çocuklu 0 ve 6 çocuklu 1 aile bulunmaktadır. Toplam çocuk sayısı 131'dir. Bunların 56'sı kız, 75'i erkektir. Birbirlerine oranı % 42,75'e % 57,25'dir. Aile başına düşen çocuk sayısı 1,8'dir.

20 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 102 vd.

Tablo 2: Köylerde Oturan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	9	-	9
1 Çocuk	23	23	23
2 Çocuk	29	58	29
3 Çocuk	15	45	15
4 Çocuk	9	36	9
5 Çocuk	10	50	10
6 Çocuk	3	18	3
7 Çocuk	1	7	1
8 Çocuk	1	8	1
Toplam	100	245	100

Kocaeli Sancağı'na bağlı köylerde yaşayan 100 Müslüman ailenin 245 çocuğu bulunduğu görülmektedir. Çocuksuz 9, tek çocuklu 23, 2 çocuklu 29, 3 çocuklu 15, 4 çocuklu 9, 5 çocuklu 10, 6 çocuklu 3, 7 çocuklu 1 ve 8 çocuklu 1 aile bulunmaktadır. Toplam çocuk sayısı 245'tir. Bunlardan 116'sı kız, 129'u da erkektir. Birbirlerine oranı % 47,3'e % 52,7'dir. Ortalama çocuk sayısı 2,45'dir.

Tablo 3: Şehirde Oturan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	4	-	20
1 Çocuk	4	4	20
2 Çocuk	1	2	5
3 Çocuk	1	3	5
4 Çocuk	5	20	25
5 Çocuk	3	15	15
6 Çocuk	2	12	10
Toplam	20	56	100

İzmit şehir merkezinde ikamet eden Gayrimüslimlere (Ermeni ve Rum) ait 20 tereke tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, çocuksuz 4, tek çocuklu 4, 2 çocuklu 1, 3 çocuklu 1, 4 çocuklu 5, 5 çocuklu 3 ve 6 çocuklu 2 aile mevcuttur. 22'si kız, 34'ü de erkek olmak üzere toplam 56 çocuk mevcuttur. Kız ve erkek çocukların birbirlerine oranı % 39,3'e % 60,7'dir. Aile başına 2,8 çocuk düşmektedir.

Tablo 4: Köylerde Oturan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	5	-	5,6
1 Çocuk	17	17	19,1
2 Çocuk	18	36	20,2
3 Çocuk	16	48	17,9
4 Çocuk	12	48	13,5
5 Çocuk	13	65	14,6
6 Çocuk	2	12	2,2
7 Çocuk	4	28	4,5
8 Çocuk	2	16	2,2
Toplam	89	270	99,8

Kocaeli Sancağı'ndaki köylerde ikamet eden Gayrimüslim ailelere ilişkin veriler incelendiğinde çıkan sonuçlar şu şekilde değerlendirilebilir. İncelenen belgelerde rastlanan toplam 89 aileden 5'i çocuksuz, 17'sinin tek, 18'inin 2, 16'sının 3, 12'sinin 4, 13'ünün 5, 2'sinin 6, 4'ünün 7 ve 2'sinin 8 çocuğu vardır. 270 çocuktan 125'i kız, 145'i erkektir. Birbirlerine oranı % 46,3'e % 53,7'dir. Aile başına düşen çocuk sayısının 3,03 olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	22	-	12.3
1 Çocuk	50	50	28.1
2 Çocuk	46	92	25.8
3 Çocuk	31	93	17.4
4 Çocuk	13	52	7.3
5 Çocuk	10	50	5.6
6 Çocuk	4	24	2.2
7 Çocuk	1	7	0.5
8 Çocuk	1	8	0.5
Toplam	178	376	99.7

5 numaralı tabloda İzmit şehrinde ve Kocaeli Sancağı'na bağlı köylerde yaşayan Müslümanlar birlikte değerlendirilmiştir. Bu tablodan elde edilen verilere göre, 22 aile çocuksuz, 50 aile tek, 46'sı 2, 31'i 3, 13'ü 4, 10'u 5, 4'ü 6, 1'i 7 ve 1'i de 8 çocukludur. 376 çocuğun 172'si kız, 204'ü erkektir. Birbirlerine oranları % 45,7'ye %54,3'tür. Her aileye 2.11 çocuk düşmektedir.

Tablo 6: Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	9	-	8,2
1 Çocuk	21	21	19,3
2 Çocuk	19	38	17,4
3 Çocuk	17	51	15,6
4 Çocuk	17	68	15,6
5 Çocuk	16	80	14,7
6 Çocuk	4	24	3,6
7 Çocuk	4	28	3,6
8 Çocuk	2	16	1,8
Toplam	109	326	99,8

Kocaeli Sancağı'ndaki köylerde ve İzmit şehir merkezinde ikamet eden gayrimüslimlere ait bilgiler birlikte incelendiğinde ortaya şu sonuçlar çıkmıştır. 109 ailenin 9'unun çocuğu yokken 21'inin tek, 19'unun 2, 17'sinin 3, yine 17'sinin 4, 16'sının 5, 4'ünün 6, yine 4'ünün 7 ve 2'sinin 8 çocuğu mevcuttur. Gayrimüslim ailelerin sahip oldukları 326 çocuktan 147'si kız, 179'u da erkektir. Toplamda kızların oranının % 45,1, erkeklerin oranının ise % 54,9 olduğu anlaşılmaktadır. Tablodaki bilgiler, aile başına 2,99 çocuk düştüğünü ortaya koymaktadır.

Tablo 7: Kocaeli Sancağında Yaşayan Ailelerin (Müslüman-Gayrimüslim) Çocuk Sayıları

Gruplar	**Aile Sayısı**	Çocuk Sayısı	**Yüzdesi**
Çocuksuz	31	-	10,8
1 Çocuk	71	71	24,7
2 Çocuk	65	130	22,6
3 Çocuk	48	144	16,7
4 Çocuk	30	120	10,5
5 Çocuk	26	130	9,1
6 Çocuk	8	48	2,8
7 Çocuk	5	35	1,7
8 Çocuk	3	24	1,1
Toplam	287	702	100

Son tabloda Kocaeli Sancağı'nda yaşayan Müslümanlarla Gayrimüslimlere ilişkin veriler ikamet yerine bakılmaksızın topyekûn değerlendirilmiştir. Müslümanların çocuk sayısı ortalaması 2.11, gayrimüslimlerin 2.99'dur. Müslüman ve gayrimüslimlerinki birlikte değerlendirildiğinde 2.45'lik bir oran ortaya çıkmaktadır. Çocukların cinsiyeti açısından bakıldığında 324 kız, 382 erkek olduğu görülmektedir. Birbirlerine oranı yaklaşık % 46'ya % 54'tür.

Bütün tablolardan elde edilen sonuçlar göz önüne getirildiğinde bazı soruların yanıtlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu sorulardan ilki, sayıları eşit ve eşite yakın olması gerekirken mirastan pay alacak kızların erkeklerden daha az olması nasıl açıklanabilir? Üstelik hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimlere ait sonuçların aynı çıktığını görüyoruz. Bu farkın nedeni ne olabilir? Bu araştırmada kullanılan verilerin sayısal olarak görece düşük olduğu bir gerekçe olarak ileri sürülse bile daha fazla veriye dayanılarak yapılan çalışmalarda da benzer sonuçların ortaya çıkması[21] bir tesadüf müdür?

Mirasçılar arasındaki kadınların sayılarının erkeklerden niçin düşük olduğu yönündeki sorunun cevabını arayanların başında Layish gelmektedir. O'nun çeşitli hileler veya hibeler nedeniyle hak sahibi kadınların mahkeme kayıtlarına yansımamış olabileceği yönündeki iddiası hiç de akıl dışı görünmemektedir[22]. Özellikle erkek kardeşe yapılan hibeler sırasında kadınların, ayrıca bir mahkeme harcı ödememek için mahkemeye gitmediği sonucu çıkarılabilir. Ya da kız çocuklarının yokmuş gibi gösterilmiş olması da mümkündür. Ne yazık ki tereke defterleri bu soruları açıklığa kavuşturacak malumatı sunmamaktadır.

Çocuk sayıları açısından bakıldığında elde edilen oranın diğer şehirler hakkında yapılan araştırmalarda ortaya çıkan rakamlarla uyumsuz olduğu söylenemez. Örneğin İstanbul'da 17. yüzyılda 2,18[23], 1785-1875 arasında 2,5[24], 17. yüzyılda Bursa'da 2,15[25], Balıkesir şehir merkezinde 2,1, köylerinde 2,4[26], 17. yüzyılın sonlarında Rodosçuk'ta 2,03[27], Kıbrıs'ta 18.

21 Örneğin bkz. Ömer Barkan ve Hüseyin Özdeğer.

22 A. Layish, *Women and Islamic Law in a Non-Muslim State*, Jerusalem 1975, s. 290 vd.'den nakleden: Haim Gerber, "Social Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", İnternational Journal of Middle East Studies, Vol. 12, No.3 (Nov., 1980), s. 232 ve 242.

23 Said Öztürk, *a.g.e.*, s. 114.

24 Bozkurt, a.g.m., s. 7.

25 Haim Gerber, a.g.m., s. 241 ve 244. 1463-1640 arasındaki zaman diliminde aile başına Bursa şehir merkezinde 1,85, askeri sınıf mensuplarında 2,17 ve köylerde 2,86 çocuk düşmektedir (Hüseyin Özdeğer, *a.g.e.*, s. 55).

26 Abdülmecit Mutaf, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002, ss. 101-102. 17. yüzyılın ilk yarısındaki Balıkesir üzerine yapılan bir incelemede ise bu oran 1,85 olarak çıkmıştır (Mustafa Murat Öntuğ, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003, ss. 166-167). Mutaf'ın 370, Öntuğ'un ise 130 tereke kaydına dayanarak sözü edilen sonuçlara ulaşması aradaki farkın nedeni olabilir.

27 Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. I, Ed. Zeynep İskefiyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2013, s. 576.

yüzyılın ikinci çeyreğinde Müslümanlar arasında 2,49, gayrimüslimler arasında 2,45[28], ikinci yarısında Müslümanlar arasında 2,15[29] 1699-1750 yılları arasında Konya'da 2,87[30], 17.-18. yüzyıllarda Kuzeybatı Anadolu'da (Tosya, Çankırı, Kastamonu) 2,8[31], 1700-1730 diliminde Ankara'da Müslümanlarda 2,4, gayrimüslimlerde 2,7[32], 18. yüzyılda Sinop'ta 2,15[33], 1746-1789 yılları arasında Trabzon'da 2,02[34], Ayıntab'da 17. yüzyılda ilk yarısında 2,85[35] 18. yüzyılın ikinci yarısında şehir merkezinde 2,1[36], 18. yüzyılın ilk yarısında Şam'da 2,2, aynı yüzyılın ortalarında Halep'te 4,8'dir[37]. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısını içeren dönemde ise şu sonuçlara ulaşılmıştır: Adana'da 2,89, Amasya'da 2,33, Ankara'da 2,55, Ayıntab'da 2,57, Diyarbakır'da 1,54, Edirne'de 2,76, Kayseri'de 2,43, Konya'da 2,33, Manisa'da 2,02, Sivas'ta 2,51 ve Trabzon'da 2,09[38]. Bu rakamlara Ürdün civarında 3,7 ve Filistin'de 4,4 sayılarını da eklemek gerekmektedir[39]. Görüldüğü üzere, birkaç yer dışında ailelerdeki çocuk sayısı 2 ila 3 arasında değişmektedir.

Sonuç

Kocaeli Sancağı'nda yaşayan ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarının ne kadar olduğunu inceleyen bu araştırmanın sonuçları, bu konuda yapılan benzer çalışmalarla paralellik arz etmektedir. Ayrıntılarıyla gösterildiği üzere, diğer bölgelerde yaşayan Osmanlı aileleri 2 ile 3 arasında değişen sayılarda çocuğa sahipti. Kocaeli'nde ise 2,45 rakamı ile karşılaşmaktayız. Gerek Kocaeli'ne gerekse diğer bölgelere ait sayıların şaşırtıcı olduğu düşünülebilir. Çünkü genel algı Osmanlı ailesinde çok çocuk bulunduğu şeklindedir. Hatta İslam dininin çok çocuk sahibi olmayı teşvik ettiği ve Osmanlı ailesinin de bu anlayış doğrultusunda oluştuğu şeklinde iddialara dahi rastlanmaktadır[40]. Ancak gelinen noktada, konunun bütün yönlerinin ortaya konulduğunu söylemek oldukça iddialı olacaktır. Çünkü her şeyden önce Osmanlı dönemindeki doğurganlık oranı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla bir ailede kaç çocuğun doğduğunu ve bunlardan kaçının öldüğünü bilmiyoruz. Çocuk sayısının azlığının nedenini, doğurganlık oranının düşüklüğüne değil de ölüm oranının yüksek oluşuna bağlamak gerekmektedir. Bu varsayımın dikkate alınması gerektiği ortadadır. Beslenme yetersizlikleri, salgın hastalıklar ve günümüzde birer aşıyla önlenebilir hastalıkların çocukları kırıp geçirmiş olması da muhtemeldir.

Ayrıca diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi, Kocaeli'nde de çocuksuz ailelerin oranının yüzde 10'dan fazla olması gözden uzak tutulmaması gereken bir olgudur. Neredeyse her 10 aileden birinin, hatta daha fazlasının hiç çocuğu yoktu. Kısırlık tedavisinin yapılamadığı ya da ilkel yöntemlerle üstesinden gelinmeye çalışıldığı bir çağda bu oranın şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

28 Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, ss. 182-183.
29 Mehmet Demiryürek, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 50, İstanbul 2010, s. 94.
30 Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 94.
31 Ahmet Kankal, "17. Ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İzmir 2000, s. 57.
32 Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", Belleten, C. LIV, Sayı: 211, s. 952.
33 İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, C. XIV, s. 31.
34 Bu rakamın dayandığı tereke sayısı oldukça sınırlıdır ve sadece 41 tanedir. Geniş bilgi için bkz: Melek Öksüz, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, ss. 241-242.
35 Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayıntab, Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 225.
36 Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını, Gaziantep 2004, s. 36.
37 Bozkurt, aynı yer.
38 Ömer Demirel vd, s. 118.
39 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, ss. 90-91.
40 Hayri Erten, *a.g.e.*, s. 93.

Tablolardaki sonuçlar, Kocaeli sancağında yaşayan gayrimüslimlerin sahip oldukları çocuk sayısının Müslümanlara oranla daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığında ortaya konan sayılar, aynı durumun yukarıda işaret edilen yerleşim yerlerinin çoğu için de geçerli olduğunu göstermektedir. Oranlar arasındaki fark nereden kaynaklanmaktadır? Kanıtlanmaya muhtaç olmakla birlikte Müslüman ve Gayrimüslimlerin uyguladıkları tedavi yöntemlerinin aynı olmamasından ya da psikolojik nedenlerden ötürü farklı sonuçların meydana geldiğini ileri sürmek belki mümkündür. Ancak yeni araştırmalar yapılmadıkça bu savların birer teoriden öteye gidemeyeceği açıktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Kocaeli Şer'iyye Sicilleri No: 1453, 1454.

II. Makaleler ve Kitaplar

Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1951-1953, ss. 1-26.

Barkan, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, C. III, Sayı: 5-6, 2. Baskı, Ankara 1993, ss. 1-479.

Bilgin, Arif -Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukâtaaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, ss. 1-31.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Bozkurt, Fatih, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, Sayı: 54 (2011/2), İstanbul 2012, ss. 91-120.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78.

Çadırcı, Musa, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164.

Çelik, Şenol, "1659-1660 (H.1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 2007, ss. 33-66.

Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, C. LIV, Sayı: 211, ss. 945-961.

Demirel, Ömer-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, ss. 97-161.

Demiryürek, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 50, İstanbul 2010, ss. 87-120.

Duben, Alan-Cem Behar, İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İstanbul 1996.

Ekin, Ümit, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı*, *Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. I, Ed. Zeynep İskefiyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2013, s. 567-580.

Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Gerber, Haim, "Social Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No.3 (Nov., 1980), ss. 231-244.

Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, C. XIV, ss. 28-40.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979, ss. 331-348.

Kankal, Ahmet, "17. Ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İzmir 2000, ss. 31-74.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul 2003.

Mutaf, Abdülmecit, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002.

Nagata, Yuzo, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, ss. 1055-1062.

Ortaylı, İlber, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", *Kent Tarihçiliği*, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/ Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001.

Öksüz, Melek, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Öntuğ, Mustafa Murat, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

Özel, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, ss. 33-50.

Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.

Özlü, Zeynel, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını, Gaziantep 2004.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.

GELİR KAYNAKLARINA GÖRE 16. YÜZYILDA YALAKABAD KAZASI VAKIFLARI

Ahmet GÜNEŞ*

Giriş

Yörenin/Bölgenin - Osmanlılar Dönemindeki- Tarihine/Fethine Dair ve Bu Düzlemde İki Önemli Savaş: Koyunhisar ve Eskihisar

Konstantinopolis'e yakınlık bu kentin düşmesi halinde (Osmanlılar açısından) büyük kazanımlar vaat ediyor, ama aynı zamanda Osmanlıları kuşatılmış topraklarından geri kalanını korumaya çalışan Bizans ordusunun baskılarına maruz bırakıyordu. Osman'ın Bizans'a ilk akınlarının, kentlerden çok kırsal alandaki küçük yerleşimlere yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni (ya da nedenlerinden biri) belki de kentlerin ele geçirilmesinin güç olması, oysa kırsal alanların kendisi ve adamları için daha değerli kaynaklar sunmasıydı. Bizans'a karşı 1301 (1302)'deki tarihi belirlenebilen ilk zaferinden de önce Osman'ın babasının Söğüt dolaylarındaki otlakları ile İznik arasındaki topraklarda kontrolü ele geçirdiği anlaşılmaktadır.[1]

Osman, Bizans topraklarına karşı akın merkezi olarak Yenişehir'de yerleşip ailesini Bilecik'te bıraktıktan sonra bütün faaliyetini İznik'e yöneltti. İlk akınlardan sonra gelip İznik'i kuşattı. Bunun üzerine bir Bizans birliği İznik'i kurtarmak için harekete geçti. Bunu haber alan Osman Gazi onlarla Pachymeres'e göre 27 Temmuz 1302'de (Osmanlı kaynaklarına göre 1301-1302'de) Bapheus'ta (Koyunhisar) savaştı.[2] Bapheus savaşının vuku bulduğu yer Osmanlı rivayetinde Yalakova olarak gösterilir. Yalakova, Yalakdere'nin Hersek dilinde denize ulaştığı düzlüktür.[3] Burada vuku bulan savaştan önce Bizans

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail:ahmetg@gazi.edu.tr

1 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü (1300-1923), Çeviri: Zülal Kılıç- İstanbul 2010, s. 7.*

2 H. A. Gibbons'un yazdığına göre ise; -bu bahsin en başında söz konusu edilen kırsal alan akınları ile de örtüştüğü belirtilmek üzere- 1301'de, yani devlet teşkil ettiğinden on iki sene sonra Osman ilk muharebeyi vererek Bizanslılarla doğrudan doğruya temasa girdi. İznik civarındaki Vafeun (Baphaeon)'da Heterarch Muzalon, 2000 kişi ile Osman'ın, mahsulleri ile İznik'in iktisat ve refahında o kadar mühim bir tesiri olan vadiye karşı yaptığı bir akını durdurmağa teşebbüs etti. Bu vak'a yaz ortasında mahsulatın toplanmasından biraz evvel idi. Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, (Osmanlıca'dan aktaran: Hüseyin Dağ. İngilizce Çeviri: Bülent Arı), Ankara 1998, s. 27, 28.*

3 Ayrıca belirtmek gerekirse, Yalak Ova, Yalova ve Hersek (ya da Karamürsel) arasındaki alana verilen isimdi. (Halil İnalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389), -Editör: Elizabeth A. Zachariadou-, İstanbul 2000 (2. Baskı), s. 96). Bu meyanda, -ileride yapılacak olan değerlendirmelere zemin oluşturması bakımından da-, (birazdan söz konusu edilecek olan Pelekanon/Eskihisar ile de ilgili olduğu vurgulanmak üzere) Dil(ler) hakkında bilgi verilmesi yararlı olacaktır: Bilge Umar'ın yazdıklarına göre: (Kırkgeçit Deresi, Dil Deresi:) Haritaya bakınca, İzmit Körfezi güney kıyısında, orta yerde, körfeze doğru üçgen ya da gerçekten dil biçimiyle uzanmış bir çıkıntı göreceksiniz. Dere, bu çıkıntı üzerindedir, Marmara Denizine (İzmit Körfezi'ne) akar. Burası, ilkçağ ve ortaçağ boyunca, karşı kıyıdan kayıkla (çok uzun olan, İzmit Körfezi çevresinin tümünü dolaşmaktan kurtularak, yolculuğu kısaltmak için)*

kuvvetleriyle Osman'ın öncü keşif kuvvetleri İznik'ten gelen yolu kapatan Koyunhisar'da (Bapheus) çarpışmışlardı.[4] Yalakdere vadisini izleyerek İznik'ten gelen ana yol üzerindeki Koyunhisar, Yalakova'ya çıkmadan önce tepedeki hisardır ve bugün yıkıntıları mevcuttur.[5]

Bapheus zaferiyle Osman, bütün Bitinya'da Bizans egemenliğini tehdit eden önemli bir siyasi-askeri güç olarak ortaya çıkmıştır. … Pachymeres'in açıkladığı gibi o zaman direnç görmeyen, gaza ve ganimet için uc bölgesine koşup gelmiş gaziler İstanbul Boğazı'na kadar yayılmışlardı.[6] (Başka bir ifadeyle) Alp gaziler emrinde küçük gruplar halinde hareket eden bu akıncılar, 1304 yılı başları İstanbul Boğazı'na kadar her yerde görünmekteydiler.[7] Bapheus bozgunundan sonra 1302-1307 yılları arasında Bizans'ın düştüğü çaresizliği Pachymeres dramatik ifadelerle anlatır. Ona göre bütün Mesothynia (Kocaeli) bu akıncıların

---

geçme yeriydi. Söz konusu Dil'in ucunda, adının Rumlaşma dönemi başında (İustinianus zamanında) Drepana diye söylendiğini bildiğimiz bir köy vardı. İustinianus, o köyü geliştirdi, kent durumuna getirdi; kent, Helenopolis adını aldı (Alexios zamanında, Kibotos adlı bir köye dönüştü). Karşıdan bu yere geçişin eski iskelesine (kuzey kıyıdaki iskelesine) hala, Dil İskelesi deniyor (Ploutarkhos'un, Annibal'in öldüğü yer diye andığı, ilkçağın Libyssa'sı). Aynı amaçla (kara yolculuğunu kısaltmak amacıyla) yörede bir kıyıdan ötekine geçişin kuzeydeki iskelesi, Alexios döneminde, Gebze (Kibyza, Dakibyza) dibindeki iskeleye (Alexios döneminde, Pelekanon; şimdi, Eski Hisar) kaydı. Göreceğimiz üzere, oradaki, Eski Hisar denen küçük kaleyi de, Alexios yaptırmıştır. Günümüzde de, araba vapurları (feribot'lar), oradan kalkar, ama Dil'in ucuna değil, Yalova'ya gider. Anna Kommena, Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Kommenos Dönemi'nin Tarihi), Malazgirt'in Sonrası (Çeviren: Bilge Umar), İstanbul, 1996, s. 126 (Dipnot 1). Ayrıca, Pelekanon/Eski Hisar karşısında güney kıyıdaki Dil'in ucunun, o çağda Kibotos köyünün ve Helenopolis kentçiğinin, şimdi Hersek köyünün bulunduğu yer olması hakkında bakınız: Anna Kommena, a.g.e., s. 318 (Bilge Umar'ın 1 numaralı dipnotu). Öte yandan, Kibotos'un İzmit körfezinin güney kıyısında, körfeze uzanan üçgen biçimli çıkıntının üzerinde, günümüzde orada bulunan Hersek köyünün yakınında, bir iskele yerleşimi olması hakkında bakınız. Anna Kommena, a.g.e., s. 325 (Bilge Umar'ın 1 numaralı dipnotu). Bu düzlemde, Evliya Çelebi'nin Dil(ler) hakkında anlattıkları/yazdıkları da zikre değerdir: Menzil-i İskele-i Dil: Karşu tarafında gine Gekbiziye dili derler. Üsküdar tarafından ((Menzil-i İskele-i Dil: Konya ve Haleb ve Şam ve Mısır'a giden huccac (u) zevi'l-ihtiyac tüccar ve züvvar cümle bu iskelede at kayıklarına süvar olup bir mil karşı tarafda Hersek Diline ubur ederler. Zira bir boğazdır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini), (Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 2. Kitap, İstanbul 1999, s. 38)) amma bu dil Herseke tarafında hikikatü'l-hal derya içre girmiş bir dildir. ... Bir sivri kumsal burundur. ... ve bu merkum Hersek(e) dili kurbunda bir han-ı azim vardır. Ayende vü revende anda mihman olup karşu tarafda kayıklar gelmeğe muntazır olurlar. (Sene (...) tarihinde Hersekoğlu Ahmed Paşa, Ebü'l-feth veziridir.) Ol han anların binası olmağıla Hersek dili derler bir burundur. Badehu bu dilden badban-ı keşti açup elli milde, ... (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, -bu alıntıda ilgisi gereği parantez içinde yer alan (ve sahife numarası da verilen) "Menzil-i İskele-i Dil" kısmı hariç- s. 40).

4 Yine Halil İnalcık'ın yazdıklarına göre, Pahimeres bize, "akınları için topladığı müttefikler ve adamlarıyla birlikte" dağ geçidini aşan Osman'ın "Halizones toprağına" girdiğini anlatır. Bafeus'un "harikulade İznik kentinin çevresindeki alan"da olduğunu, yenilgileri üzerine Bizans birliklerinin "alçakça yakındaki İznik kentine üşüştüklerini" ekler. (Metin içinde de ifade edildiği üzere) Osmanlı geleneği, muharebe meydanını kıyıdaki Yalak Ovası olarak belirler. Dolayısıyla, her iki kaynağımız da, çarpışmanın İzmit Körfezi'nin güney kıyılarındaki kıyı ovasıyla, İznik'ten gelen karayolunun kıyı ovasına birleştiği bir noktada gerçekleştiğinde birleşirler. Bizans döneminde, imparatorluk "Askeri Yolu" Dakibyza'dan (Gebze) geçerek Aigialoi'ye (Dil) ulaşıyordu. (H. İnalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", s. 95).

5 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), (Osman I), İstanbul 2010, s. 33-34.*

6 - Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 36. Koyunhisar muharebesi hakkında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın değerlendirmeleri için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I. Cilt, (5. Baskı), Ankara 1988, s. 109, 110. (H. İnalcık'ın yazdıklarına göre) Bir imparatorluk ordusuna karşı kazanılan bu zafer, Osman'ı bölgede karizmatik bir bey durumuna getirmiştir. Çağdaş kaynak Pachymeres onun bu zaferle şöhretinin Paflagonya (Kastamonu) bölgesine kadar yayıldığını ve gazilerin onun bayrağı altına koştuklarını kaydeder. 15. yüzyıl sonlarında tarihçi Neşri, onun beyliğini ve bağımsızlığını haklı olarak bu tarihe kor. Bapheus (Koyunhisar) savaşı Osman'a bir hanedan kurucusu karizmasını kazandırmış, kendisinden sonra oğlu Orhan itirazsız beylik tahtına geçmiştir. Biz 27 Temmuz 1302 tarihini Osmanlı hanedanının, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kesin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz. Halil İnalcık, (Seçme Eserler -II) Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem, 1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim), İstanbul 2009 (30. Baskı), s.17. (Bu meyanda, ilgisi gereği -yine H. İnalcık'a istinaden- ifade edilecek olursa) Anadolu'da ortaya çıkan tüm beylikler tipik patrimonyal devletçiklerdir. Patrimonyal devlette ülke ve reaya hanedan kurucusunun atadan mirası, mülkü gibi algılanır. Bu nedenle beylikler kurucusunun adını almıştır. Aydın-ili, Menteşe-ili, Saruhan-ili gibi. Osmanlı Devleti de kurucusunun adıyla Osmanlı Beyliği diye anılmıştır. (H. İnalcık, Devlet-i Aliyye, s. 10). Bu açıklamalarla da birlikte, (Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair) -İslamî (mesela, hutbe), Türkî (mesela, kanun) (ve saire mahsus) ögelere/motiflere dayalı malum ya da muhtemel (muhtelif) kabuller/tavsifler bir kenara (ya da onlarla beraber)- yazı konusu -hanedan gerekçeli- tespitin/teklifin; Osmanlı Devleti'nin, -aynı zamanda-, ((-1990'lı yıllardan beri -özellikle, Gazi Üniversitesi'ndeki, Osmanlı Tarihi- derslerimizde (de), Osmanlı Beyliği'nin/Devleti'nin (ya da hanedanının) -bilhassa- zuhur/teessüsünün ve merkeziyetçi yapısının teşekkülünün izahında fikirlerini/nazariyelerini (mesela, asabiyet ve tavırlar nazariyesini) gündeme getirerek sık sık söz konusu ettiğimiz- mütebahhir İbn Haldun'un devlet/hanedan yaklaşımı düzleminde)) bir hanedan devleti olduğunu hatırlatması/vurgulaması bakımından önemli olduğu (da) hassaten belirtilmelidir.*

7 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 37.*

saldırılarına hedef olmaktaydı.[8] Bu arada Osman'ın 1304'te İznik'e doğudan gelecek her türlü yardımı kesmek üzere Sakarya üzerinde başlıca Bizans kalelerini, bu arada Lefke, Mekece ve Geyve'yi fethettiği de ifade edilmelidir.[9]

Öte yandan, Osmanlılar 1305-1329 döneminde Adapazarı'nda ve Sapanca'nın doğusunda yerleşiyor, (Bursa), İznik ve İzmit'i abluka altında tutuyorlardı. 1329 tarihi, Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisini belirler.[10] Bursa'nın (1326'da) düşmesi ve İznik'in kuşatma altında sıkıntıda olması, İstanbul'da Bitinya bölgesinin tamamının kaybedilmek üzere olduğu kaygısını uyandırdı. Bizans imparatoru III. Andronikos Palaiologos, Gebze önünde Pelekanon'dan (bugün Eskihisar geçidinde) denizi geçip abluka altındaki İznik'i ve mümkün olursa Bursa'yı kurtarmaya karar verdi.[11] İmparator ilkin Mesothynia (Türklerin Kocaelisi) Kontofre'yi yanına çağırdı. Kontofre valiliği sırasında Kocaeli'nde Türkler'le karşılaşmalarında tecrübe kazanmış, yetenekli bir askerdi. … Kontofre imparatoru bu sefere teşvik etti.[12]

Neticede yapılan Pelekanon savaşını kazanan Orhan[13] bütün Kocaeli'ni ele geçirdi. (Bu cümleden de olarak) Zaferden sonra İznikliler'in hiçbir ümidi kalmadı. Osmanlılar ablukayı şiddetlendirerek şehri teslim aldı (2 Mart 1331).[14] Böylece, Osmanlılar 1300'den beri Osman Gazi'nin amaçladığı gayeye erişmiş oldular. (Daha önce Bursa ve şimdi) İznik'in düşmesi artık Osmanlı Beyliği'nin doğrudan doğruya Bizans'ı tehdit eden bir güç haline geldiğini göstermekte idi.[15] Bundan altı sene sonra da İzmit'i aldılar. Bu arada Gebze ve Hereke dâhil, sahildeki tüm küçük hisarlar, Osmanlı'nın eline geçecek, böylece, Anadolu tarafından Türkler İstanbul Boğazı'na dayanmış olacaklardır. Yarımadada sınır o zaman Pendik kuzeyinde Aydos hattı üzerindedir.[16] Bu meyanda, bölgedeki Yalak Ova ve Koyun Hisar kalelerinin, İzmit teslim oluncaya değin (1337) direnmeyi sürdürdükleri de ifade edilmelidir.[17] Netice itibariyle, 1329 Pelekanon Savaşı, İstanbul'un fethi gibi, Bizans ve Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir.[18]

8 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 36.*

9 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, s. 17.Bu meyanda ifade etmek gerekirse, Ertuğrul'un topraklarının merkezi olan Söğüt'te onun adını taşıyan küçük bir cami ile oğlu Osman tarafından açık bir yapı olarak yapıldığı, sonra Osman'ın oğlu Orhan tarafından kapatıldığı söylenen mezarı vardır. Ancak gerek cami, gerekse mezar pek çok kez yeniden inşa edildiğinden, ilk mimari biçimlerinden geriye bir şey kalmamıştır, bu nedenle de günümüze kalmış, Osman'a atfedilebilecek bir yapı yoktur. Caroline Finkel, a. g. k., s., 11.*

10 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, s. 43.*

11 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 46, 47.*

12 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 47.*

13 "Orhan Gazi'nin 1329 Pelekanon savaşından sonra Gebze'yi Kocaeli'nin merkez şehri haline getirdiği, burada bir külliye kurmasından anlaşılmaktadır. Cami ve hamamı günümüze ulaşmıştır. Orhan, Danişmenddivanı, Kartal köyü, Hatunsuyu köylerini Gebze Camii'ne vakıf yapmıştır." Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 77.*

14 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), s. 48. Pelekanon muharebesi ve İznik'in zabtı hakkında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın değerlendirmeleri için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.k., s. 119-122. C. Finkel'in yazdığına göre (ise), 1327'de Bizans'ın Trakya sınırı Bulgar Çarı Mihail Şişman tarafından işgal edildi ve Şişman'ın ordusu iki kez Edirne'ye yaklaştıktan sonra, bir anlaşmaya varıldı. Bu tehlikeyi atlattıkları için rahatlayan İmparator III. Andronikos Paleologos (II. Andronikos'un torunu) ile Başkomutan Ioannes Kantakuzenos (daha sonra VI. Ioannes olarak tahta geçecekti) gözlerini doğudaki daha tehlikeli duruma çevirdiler. İzmit'in batısında Eskihisar'da (Pelekanon) Orhan'ın komutasındaki bir orduyla karşılaştılar. Orhan, İzmit Körfezi'nin dik kuzey yamaçlarında savaşa girmek istemedi, yalnızca Bizans birliklerine saldırmak üzere bir okçu birliği gönderdi. Osmanlıların savaşmayacaklarını gören İmparator geri çekilmeye hazırlandı, ama gecikti, yaralandı, ordusu geri dönüp, peşlerinden gelen Osmanlı birlikleriyle savaşmak zorunda kaldı ve çatışma sonuçsuz bitti. Caroline Finkel, a.g.k., s. 12. Pelekanon savaşı hakkında H. A. Gibbons'un değerlendirmeleri için bakınız: H. A. Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s. 51, 52.*

15 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, s. 44.*

16 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, s. 43.*

17 H. İnalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", s. 96.

18 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, s. 43.*

Vakıf Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Yalakabad Kazası Vakıfları

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, burada, öncelikle, bu çalışmada; 16. yüzyıl Yalakabad Kazası Vakıfları[19] hakkında (başka defter[20] ve belgelerden de yararlanılmakla birlikte) esas itibariyle -toplu ve nispeten güvenilir bilgi edinebildiğimiz- MM.22[21] ve KK.579[22] künyeli vakıf tahrir defterlerinin kullanıldığı ve söz konusu yüzyılda/kesitte Cami, Çam Çukuru -n.d. İzzeddin-, Demirci ve sair adlarla tesmiye olunan sekiz mahallatı da muhtevi önemli bir yöresel yer/merkez olan, karye-i Kara Mürsel'i de içeren, Yalakabad'ın; Kocaili Sancağı dâhilinde yer alan, adlî/idarî bir ünite (kaza) olduğu da ifade edilmelidir.

İmaret Vakıfları ile Camiler

1/1- Ahmed Paşa23 İmareti/Dil Karyesi (G.24:A:5.256;B:7.170)

(Malum olduğu üzere, stratejik bir yerde olan) Dil karyesinde bulunan -ve Yalakabad için oldukça önemli olan- adı geçen imaretin gelir kaynağı (da) hem A'da (MM.22'de)[25] hem de B'de (KK.579'da), adı geçen Dil karyesidir (H.[26]:A:5.256;B:7.170). Merkum defterlerdeki kayıtlardan, adı geçen karyenin -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- Sultan Bayezid tarafından -filcümle hukuk-ı şer'iyyesi ve kâffe-i rüsum-ı örfiyyesiyle ber vech-i serbest- Ahmed Paşa'ya temlik olunarak mülkname verildiği, (MM.22'ye göre) şimdiki halde ise, -az önce yalın olarak da ifade edildiği üzere- Ahmed Paşa tarafından karye-i mezbure içinde olan imaretine vakf eylendiği ve mahsulâtının onda sarf olunduğu ve padişah hazretleri tarafından mukarrer kılındığı, (KK.579'a göre de) "haliya kemakan mukarrer" olduğu anlaşılmaktadır.

--

19 Burada, bu tebliğe konu olan "Yalakabad Kazası Vakıfları"nın -hazırlamış olduğumuz- "16. ve 17. Yüzyıllarda Kocaili Sancağı" adlı kapsamlı çalışmamızın, "Kocaili Sancağı Vakıfları" adlı bölümünün küçük bir kısmı olduğu da ifade edilmelidir.

20 Mesela, -1530 tarihli- TT.438 (Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri). ((T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından da -dizin(i) ve tıpkı(basımı) ile (II, Ankara 1994), (Yayın Nu: 20)- basılmış olan)) Bu defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndedir. 1520'li yıllara ait tahrirlerdeki verileri/bilgileri muhtevidir. Yalakabad kazası için bkz.: S. 809-811. Bu meyanda yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuz- (I. Ahmed dönemi'ne ait) TT.733 de zikredilmelidir. Yalakabad kazası için bkz.: S. 420-436.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuz olup, H. 929/M.1523 tarihlidir. Yalakabad kazası için bkz.: S. 113-133.

22 T.K.G.M. Kuyud-ı Kadime arşivindedir. H.969/M.1561 tarihlidir. Yalakabad kazası için bkz.: V. 132/b-143/b.

23 Ahmed Paşa (Hersekzade, ö. 923/1517) Osmanlı vezîriâzamı. 1459'da Herseg-Novi'de (Kastel Nuovo) doğdu. Asıl adı Stjepan'dır. Güneydoğu Bosna hâkimi, "herceg" (dük) unvanıyla anılan Stjepan Vukcic-Kosaca'nın küçük oğludur. Fâtih Sultan Mehmed Bosna'yı aldıktan (1463) sonra hâkiminin unvanı dolayısıyla Hercegovina (Hersek) diye adlandırılan Güneydoğu Bosna'ya kuvvet gönderince Dük Stjepan Osmanlılar'a itaat etmek zorunda kalmış, bu arada oğlu Stjepan da rehin olarak Osmanlı sarayına götürülmüştü. Baba Stjepan'ın 1466'da ölümü üzerine oğulları Vladislav ile Vlatko arasında başlayan mücadeleden faydalanılarak Hersek tamamıyla Osmanlı topraklarına katıldığında küçük yaştaki Stjepan saray hizmetine alındı. Kendisine Ahmed adı verildi ve babasının unvanı dolayısıyla ailesi Hercegovic olarak bilindiğinden o da Hersekzâde diye anılmaya başlandı. Ahmed Paşa, Fâtih Sultan Mehmed'in vefatından sonra 1481'de Hüdâvendigâr sancağına tayin edildi ve Cem hadisesinde Bayezid'in yanında yer aldı. Ardından Anadolu beylerbeyiliğine getirildi. Bu görevi sırasında Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile evlendi (889/1484). 897'de (1492) Arnavutluk üzerine yapılan sefere Anadolu beylerbeyi olarak katılan Hersekzâde Ahmed, vezirliğe yükseltildikten sonra 902 Şevvalinde (Haziran 1497) Dâvud Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Onun bu ilk sadrazamlığı ancak bir yıl sürdü, 904'te (1498) yerine Çandarlı İbrâhim Paşa tayin edildi. Defaatle sadrazam olan, Ahmed Paşa, 29 Receb 921'de (8 Eylül 1515) beşinci defa sadrazam tayin edildi. Ahmed Paşa'nın bu görevi yedi ay üç gün sürdü. Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Safevî kuvvetlerince kuşatılmasına çok üzülen Yavuz Sultan Selim, saraya çağırdığı ihtiyar sadrazamın başına birkaç yumruk vurup kavuğunu düşürdükten sonra kendisini azletti ve Yedikule'de hapse attırdı (23 Rebîülevvel 922/26 Nisan 1516). Ancak yeni vezîriâzam Hadım Sinan Paşa'nın ricası üzerine hapisten çıkarıldı. 2 Receb 923'te (21 Temmuz 1517) vefat etti. Naaşı İzmit körfezindeki Hersek kasabasında (bugün köy) inşa ettirdiği cami yanındaki türbeye defnedildi. Mezar kitâbesinde ölüm tarihi Receb 923 (Temmuz 1517) olarak gösterilmiştir (Halil Edhem, V/29 [1330], s. 293). Batı kaynaklarına dayanan C. Schefer ise yanlış olarak Mart 1518 tarihini vermektedir (Cantacasin, s. XLVI). II. Bayezid'e çok yakın bir kişi olduğu için o yıllarda bir Osmanlı tarihi yazan T. Spandouyn Cantacasin geniş ölçüde onun verdiği bilgilerden faydalandığını belirtmektedir. Şerafettin Turan, "Ahmed Paşa (Hersekzade)", İ.A.(TDV), C.17, İstanbul 1998, s. 235, 236, 237.

24 G.: Gelir.

25 Ayrıca bkz.: TT.438, s. 810.

26 H.: Hasıl.

(Pek çok bakımdan, -bilhassa da, Yalakabad kazasında şehrî/ticarî özellik ya da ögeleri de bulunan bir yer/köy olarak- temayüz eden) Söz konusu karyeye/köye -esas itibariyle, (ileride gündeme gelecek olan diğer karye tahlilleri ve tefsirleri için de bağlayıcı olduğu vurgulanarak), daha sonra, özellikle de sonuç kısmında yapılacak olan değerlendirmelere zemin (ya da veri tabanı) oluşturabilmek maksadıyla- hem nüfus (ile birlikte kısmen toprak tasarrufu ve dolayısıyla -bu düzlemde- sosyal ve ekonomik ahval) ve hem de -esasen- hasılat (dolayısıyla da -yine kısmen- iktisadi/mali vaziyet) açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa:

Dil karyesi'nde, MM.22'de (M.1523'te), -otuz yedisi Müsliman, yirmi dokuzu zımmi olmak üzere- 66 nefer; KK.579'da (M.1561'de) ise -MM.22'deki zımmiyan kategorisinin (kayıtlı) olmadığı belirtilmek üzere- 38 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden (ve ilaveten "haricden ekenler" kategorisinde), MM.22'de, -"karye-i mezburede olan sahib-i beratlar ki imarete ve türbeye hizmet ederlermiş resm-i bennak alınmaz imiş" açıklamasından da mülhem olarak, özellikle bu karyede bulunan söz konusu imaretteki görevlilerin de mukayyed olması (dolayısıyla bizi söz konusu imaret hakkında da bilgilendirmesi) bakımından dikkat çekici olduğu vurgulanarak- bir hatib ve imam (ba-berat-ı hümayun, -Mehmed ve Nurullah adlarında iki de (müccerred) oğlu kayıtlı olan- Murad veled-i Abdussamed), -yine, iki (mücerred) oğlu kayıtlı olan- bir müezzin (ba-berat-ı hümayun, bennak), bir şeyh-i imaret (ba-berat-ı hümayun, Hasan veled-i Hamza), bir habbaz(/ ekmekçi)-ı imaret (ba-berat-ı hümayun), bir cüz-han (ba-berat-ı hümayun, Ferruh veled-i Abdullah, bennak), bir kayyım (ba-berat-ı hümayun, Mustafa, bennak), bir tabbah(/aşçı)-ı imaret (Hızırveled-i Abdullah, mücerred), bir ferraş-ı imaret (Sefer Şah veled-i Abdullah, bennak), bir çanakçı-ı imaret (Şirmerd mutak-ı Solak, bennak), bir vekil-i harc (ba-berat-ı hümayun), bir -adına (bir) çift kayıtlı olan- mazul yeniçeri (Mustafa), bir -Mustafa adında bir (de mücerred) oğlu kayıtlı olan- cüllah (Hamza, bennak) ile -hepsinin de adına birer çift kayıtlı olan, yedi unsurdan/kişiden müteşekkil, haricden ekenler kategorisinde mukayyed- altı yeniçeri ile bir (Mustafa) solak; KK.579'da ise, -MM.22'ye göre söz konusu unsurlarda dikkat çekici bir azalmayla ve bu cümleden de olarak imaret görevlilerinin yazılmadığı da belirtilerek- bir imam ve hatib (Mevlana Carullah Halife), bir müezzin-i cami, bir kayyım-ı cami ve bir mutak ile -üçünün adına ikişer, diğerlerinin adına ise birer çift kayıtlı olan, on beş unsurdan/kişiden müteşekkil, haricden ekenler kategorisinde mukayyed- yeniçeriler (Mehmed, 2 çift; Ali, 1 çift; Haydar, 2 çift; Ferhad, 1 çift; Hasan, 1 çift; Hüseyin 1 çift; Abdi, 1 çift; Hasan Çelebi, 1 çift) ile Şeyh İsmail (1 çift) Mahmud Çavuş (2 çift), Osman Çelebi (1 çift), zimmi Manol (1 çift) ve Karagöz (1 çift) zikre değerdir.

Esasen nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasılata (daha doğrusu vergi kalemlerine) gelecek olursak: MM.22'de, Dil karyesinde, hınta (m.14/1400), şair (m.8/480), alef (m.8/320), ispençe-i gebran (725), cizye-i gebran (1.000), göl (ki balık hasıl olurmuş, fi-sene: 300), resm-i ganem (210); KK.579'da ise ((karye yekunundaki seyre de -bir bakıma- işareten, gelir/vergi kalemlerinde önemli bazı değişikliklerin görüldüğü de -mesela (nüfus kayıtlarına da koşut olarak) cizye ve ispençenin yer almadığı, öşr-i ketanın ise nev zuhur olduğu- ifade edilmek üzere)) -yine- hınta (m.17/2380), öşr-i ketan (500), öşr-i meyve (405), öşr-i ceviz (316), -özellikle, şehrî/ticarî vaziyete işareten- mukataa-ı zemin-i dekakin (fi-sene: 1.272) ve resm-i kışlak (fi-sene: 400) özellikle dikkat çekmektedir.

1/2-Sultan Selim Han İmâreti (ile Camii)/İstanbul (G.:A:16.067;B:33.650)

İstanbul'da bulunan -Yavuz(/Kadim) Sultan Selim'e ait- yazı konusu imaretin -Yalakabad'daki- gelir kaynakları A'da, üç karye ve bir mezraadır. Bunlar gelir miktarlarına göre sırayla, -ilk karyenin "vakf-ı imaret ve cami", ikinci karyenin de bu düzlemde "vakf-ı müşarünileyh", üçüncü karyenin ve mezraanın ise sadece "vakf-ı imaret" olarak muttasıf

olduğu belirtilmek (ve gelir miktarları da toplam 16.067 akça olmak) üzere- Koca Deresi (H.:11.167), Karpuz Deresi (H.:2.310), Akköy (H.:1.855) ve (mezraa-ı) Tatar Köy (H.:735) adını taşımaktadır.[27]

B'de ise (gelir kaynakları) -A'dan farklı olarak, (K.) Katırlu'nun eklenmesiyle karye sayısının arttığı da vurgulanmak üzere- dört karye[28] ve bir mezraadır. Bunlar da gelir miktarlarına göre sırayla, -("K. Koca Deresi, vakf-ı cami'-i merhum Sultan Selim Han, der İstanbul, ma'a Karpuz Deresi ve Katırlu" açıklamasından mülhem olarak) ilk (üç) karyenin "vakf-ı cami'" olarak tavsif ve yine (muahhar tarihli bir sınırnamede sınırları da beraber tasvir olunan) bu ilk üç karyenin birlikte kayıt/takdim ve dördüncü karyenin (Akköy'ün) de "vakf-ı müşarünileyh" olarak tarif edildiği belirtilmek (ve gelir miktarları da toplam 33.650 akça olmak) üzere- (Katırlu hariç, A'daki gibi) Koca Deresi -ma'a Karpuz Deresi ve Katırlu- (H.:24.360), Akköy (H.:8.330) ve -karyelerden farklı olarak, "vakf-ı imaret" olarak muttasıf olan- (mezraa-ı) Tatar Köy (H.: -anilgalle ve resm-i çift ve gayruhu[29], fi-sene- 960) adını taşımaktadır.

Bu meyanda, yukarıda yazılanlardan istihracen, mevcut vakıf kayıtlarının giriftliğinden (ya da belirsizliğinden) dolayı da -kadim- Sultan Selim vakfının gelir kaynaklarının tevkif edildiği kurumları -tahsisat açısından- birbirlerinden tam olarak tefrik etmenin pek mümkün olmadığı, kurum/tahsisat tavsifinin zamanla değişebildiği; bunlarla birlikte söz konusu vakfın, -kısmen gelir kaynak (karye) sayısının artışı ile de birlikte, Yalakabad kazasındaki-gelir miktarının, 1520'li yıllara göre 1560'lı yıllarda, (takriben kırk yıl sonra) fevkalade çoğalmış/çoğaltılmış olduğu ve -Katırlu karyesi bir yana- esas itibariyle gelir kaynaklarının süreklilik arz ettiği (de) ifade edilmelidir.

Bu vakfın karyelerine de -bundan sonrakiler için de yazılacağı belirtilmek üzere- hem nüfus (ile birlikte kısmen toprak tasarrufu ve dolayısıyla -bu düzlemde- sosyal ve ekonomik ahval) ve hem de -esasen- hasılat (dolayısıyla da -yine kısmen- iktisadi/mali vaziyet) açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Koca Deresi karyesi'nde, MM.22'de, -bu defterdeki tasnife göre, otuz sekizi zımmi olmak üzere- 146, Karpuz Deresi karyesinde, (MM.22'de) -yirmi yedisi zımmi olmak üzere- 30 nefer; KK.579'da ise, (yine, söz konusu Koca Deresi karyesinin Karpuz Deresi ve Katırlu karyeleriyle birlikte yazıldığı nazar-ı dikkate alınmak şartıyla) -kırk dördü zımmi olmak üzere- (fark edilir bir azalmayla) 165 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden, MM.22'de, -Koca Deresi karyesinde-, (-Hasan'ın oğlu olduğu anlaşılan, Ali'ninki çift olmak üzere, beşinin de adına toprak kayıt edildiği ve ilk dördünün de kardeş olduğu vurgulanarak- Hüseyin Çelebi, İsa, Hamza, Hasan ve Ali adlarında) beş sipahizade ve (ikisi Balaban adını taşıyan) üç mutak/bennak; KK.579'da ise -adına on sekiz akçalık toprak kayıtlı olan- bir imam (Mansur Fakih), bir muhassıl (Ali) ve (Nasuh, Ferhad, Hasan, Kasım -v.s.- adlarında) beş mutak/bennak zikre değerdir.

Ak Köy karyesi'nde ise MM.22'de 28; KK.579'da ise -(tabiri caizse) Koca Deresi karye gurubundan farklı olarak, dikkat çekici bir artışla- 44 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden (de) MM.22'de -Şirmerd adlı- bir mutak ile (haricden ekenler kategorisinde mukayyed) -her ikisinin de adına çift kayıtlı- Yeniçeri Hasan ve Silahdar Süleyman; KK.579'da ise, -adına yedi akçalık toprak kayıtlı- imam (Mustafa) ve -biri Süleyman Bey, biri Süleyman ve biri de İbrahim adına kayıtlı olmak üzere- üç mutak/ekinlü ile (haricden ekenler kategorisinde mukayyed) -adına iki çift ve (bir) nim kayıtlı- İbrahim Bey, -adına otuz yedi

27 TT.438'de adı geçen üç karye ve (bir) mezraa hep birlikte "Vakf-ı imaret ve cami-i merhum Sultan Selim Han" başlığı altında yazılmıştır. Bkz. TT.438, s. 809.

28 (MM.22'den farklı olarak) KK.579'da mukayyed adı geçen dört karye -merkum defterden biraz önce düzenlenmiş olan- (1557 tarihli) ilgili vakfiyede de kayıtlıdır. Bkz.: Zekai Mete, Sultan I. Selim Vakfı, İstanbul 2011, s. 211.

29 Bu kısmın kısaltması: a.g.v.r.ç.v.g.

akçalık toprak kayıtlı- Süleyman Bey ve -adına on altı akçalık toprak kayıtlı- Mehmed Bey anılmaya değerdir. Bu meyanda, haricden ekenler kategorisinde, -MM.22'de- yeniçeri ve silahdarın ve -KK.579'da ise beylerin -özellikle mutak kaydında da adı geçen Süleyman Bey'in- temayüz ettiği mimlenmelidir.

Nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasılata (daha doğrusu vergi kalemlerine) gelecek olursak: MM.22'de, Koca Deresi karyesinde, hınta (m.15/1500) ve şair (m.12/780) -üretimi- ile (öşr-i) bostan (899), (öşr-i) bağ (2.420) ve (öşr-i) kovan (500) ile -yıl yürüdüğü anlaşılan- dokuz kıt'a değirmen (1.440) dikkat çekmektedir. Bu meyanda, -MM.22'ye göre- mezbur karyede (-toplam- hasıla dahil olduğu anlaşılan) Silahdar İskender'in bir çiftlik yerinin olduğu ve ziraat ve haraset ettiği, ber vech-i maktu, yılda yüz elli akça vermeği mültezim olduğu da anlaşılmaktadır. MM.22'de, Karpuz Deresi karyesinde ise, -bu karyenin, daha önce verilen/yazılan (zımmi) nüfusuna da koşut olarak- cizye (675) ve ispence (675) kalemleri göze çarpmaktadır. Burada, ayrıca, MM.22'de mukayyed, -bu karyede-, fahrü'l-ekarim Ahmed Bey'in iki çiftlik yeri ve değirmenlerinin olduğuna, (bu yerlerin) üzerinde bağı, bostanı, çayırı ve sair müteveccihatın tasarruf ettiğine, bedel-i öşr, resm-i çift ve resm-i asiyab (yine -toplam- hasıla dahil olduğu anlaşılan) her senede ber vech-i maktu vakıf canibine beş yüz akça verdiğine (ve ziyade dahl olunmamasına) dair (bir) kayıt da nakledilmelidir. KK.579'da ise, Koca Deresi karyesinde, (söz konusu Koca Deresi karyesinin Karpuz Deresi ve Katırlu karyeleriyle birlikte yazıldığı yeniden hatırlatılmak üzere) -yine- hınta (m.20/2800) ve alef (m.6/300) -üretimi-, iskele (geliri, fi-sene:450), özellikle ((-(MM.22'deki "öşr-i bağ" kaleminin yer almadığı) KK.579'da (bu karyede) hem mukataa eğilimini göstermesi ve hem bağlarla ilgili olması ve hem de kıymetinin yüksekliği (öyleki, söz konusu karyelere ait hasılın yarısından çoğunu oluşturması ve -nüfustaki azalmaya rağmen ortaya çıkan- gelir artışının da esasını sağlaması) bakımından calib-i dikkat olduğu vurgulanmak üzere-)) mukataa-ı bağat (13.574), asiyab -ile bağçe, bostan çayır vs.'den oluşan, ber vech-i maktu fi-sene: 500, bab:5 (der tasarruf-ı Mihrimah Hatun)- ve ayrıca asiyabha (fi-sene: 1.360) kayda değerdir.

MM.22'de, -hasılının oldukça az olduğu da hatırlatılmak üzere- Ak Köy karyesinde (ise), -yıl yürüdüğü anlaşılan- beş kıta asiyab (800) ile -hasılın hemen altında mukayyed olan ve -hasılı- malum karye hasılına da dahil edilmiş olan- Ak Köy suyu (150) zikredilebilir. KK.579'a matufen ise, öncelikle, -karye hasılından önce yazılmış olan-, (daha evvel de adı geçen Süleyman Bey'in göze battığı belirtilmek üzere) -"zikr olan çiftlik kendülerine mahsus ormanı ve korısıyla ve merasıyla ber vech-i maktu, fi-sene: 400, ber muceb-i defter-i mütevelli" açıklamasıyla kayıtlı- çiftlik-i Ali Çelebi (bin Süleyman Bey), resm-i zemin (ve gayruhu an yed-i Süleyman Bey, fi-sene:250) ve yine/ayrıca resm-i zemin (ve gayruhu an yed-i İbrahim Çelebi, fi-sene: 165) yazılmalıdır. KK.579'da, (nüfus çoğalması ile birlikte -bittabi, söz konusu vakfın Yalakabad kazasındaki gelirlerinin yüzde yüzün üzerinde artmasında da önemli bir müessir olan- toplam hasılının da katbekat çoğalarak -1.855'ten 8.330'e çıktığı- hatırlanarak) Ak Köy karyesinde -(MM.22'de m.1/100 olduğu belirtilmek üzere) fevkalade bir artışla- hınta (m.30/4200) ve alef (m.12, k.10 /650) -üretimi-, (öşr-i) bostan (545), (mukataa-ı) ceviz (400) ve -MM.22'de olduğu gibi- asiyab (bab: 5, fi-sene: 800) anılmaya değerdir.

1/3- Ali Paşa[30] İmareti/İstanbul (G.:A:4.500;B:6.550)

İstanbul'da bulunan yazı konusu imaretin -Yalakabad'daki- gelir kaynakları, hem A'da ve hem de B'de -A'da 500 akça, B'de ise 450 akça hasıl kayıtlı olan- Kayaklu adlı -bir- mezraa ve -A'da yüz iki res, B'de ise yetmiş altı adet olmak üzere, A'da 4.000 akça, B'de ise 6.100 akça hasıl kayıtlı olan- su sığırlarıdır[31].

Bu defterlerdeki kayıtlardan, adı geçen mezraanın, -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- Defterdar İbrahim oğlu Süleyman ve kız karındaşı Rabia'nın tarik-i ırsla -tavar örüsi olan ve ziraat olunmayan- mülkleri olduğu, (MM.22'ye göre) şimdiki halde ise merhum Ali Paşa tarafından satın alındığı ve adı geçen tarafından İstanbul'da bina edilen imaretine vakf edildiği, (KK.579'a göre de) "haliya kemakan mukarrer" olduğu anlaşılmaktadır.

1/4- Halil Paşa[32] (İmareti ve Camii /İznik (G.:A:1.394(!); B: 5.805)

Muahhar tarihli bir belgeye istinaden burada yer verildiği (ve Sultan Selim -imareti ve camii- vakfı gibi girift nitelikli olduğu da) belirtilmek üzere, vakfın gelir kaynağı, hem A'da ve hem de B'de bir karye (Çukur Köy (H.:A:1.027;B.:3.340)) ile (bu karye hasılının altında mukayyed) -bir- (söz konusu muahhar tarihli kayıttan Halil Paşa'nın İznik'te bulunan cami ve imaretine mahsus olduğu anlaşılan) mezraadır (mezraa-ı Bayad (Hasıl: A: -maa mandıra el-mezbur- 367.[33] B: -'de gelirin fevkalade artmış olduğu mimlenmek üzere- 2.465)). Defterlerdeki kayıtlardan, -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- (adı geçen karyenin) Sultan Murad bin Mehmed Han tarafından[34] Halil Paşa'ya temlik edildiği, ellerinde padişah(ımız) dan mukarrernamelerinin bulunduğu, (MM.22 düzleminde) yine mukarrer kılındığı, (KK.579'a göre de) "haliya kemakan mukarrer vakf" olduğu anlaşılmaktadır.

Bu meyanda, (Mezraa-ı Bayad'daki) mandıraya mahsus açıklamalar da kaydedilmelidir. (MM.22'deki) Bu açıklamalardan, mutasarrıfının (Haydar'ın) fevtiyle mahlul olduğu, ormanı, örüsi, had ve sınırıyla fahrü'l-ekarim Mehmed Paşa oğlu Ali Çelebi'nin hüccet-i şeriyye ile tapuya aldığı, (onun da) tasarruf ederken feragat ettiği, vüzera-yı izam Mustafa Paşa'ya elan merhum Halil Paşa evkafına mütevelli olan fahrü'l-akran Behram ile maan kanun-ı padişahi üzere tapuya verdiği, onun da Genivize'de bina ettiği imaretine vakf ettiği su sığırlarını yürüttüğü, imarete mütevelli olanların mutasarrıf oldukları, ber vech-i maktu salbesal sahib-i arza kırk akça mukataa verdikten sonra kimse mani olmamak üzere deftere sebt olunduğu (KK.579'a göre de) "haliya kemakan mukarrer" kılındığı anlaşılmaktadır.

---

30 Ali Paşa (Atik, ö. 917/1511): Osmanlı vezîriâzamı. Aslen Saraybosna'nın Drozgometva köyündendir. Devşirme olarak Enderun'da yetişti. Hadım lakabıyla da tanınan Ali Paşa bir süre Bâbüssaâde ağalığı yaptıktan sonra önce sancak beyliği, ardından da Karaman beylerbeyiliğinde bulundu (1482). Ali Paşa 1501'de Mesih Paşa'nın ölümü üzerine vezîriâzam oldu. Bu ilk sadâreti iki yıl kadar devam etti ve 1503'te görevden alındı. 1506'da ikinci defa bu makama tayin edilen Ali Paşa 1511'de şehid düşünceye kadar sadârette kalarak devlet işlerini başarıyla yürüttü. Hatta II. Bayezid birçok konuda idareyi ona bıraktı. Onun hayır eserlerinin başında İstanbul Çemberlitaş'ta cami, medrese, imaret, mektep, kütüphane ve diğer müştemilâttan oluşan külliye gelir. Ali Paşa'nın bu külliye içerisinde teşkil ettiği kütüphane fetihten sonraki İstanbul'un en önemli kültür müesseselerinden biridir. Yine İstanbul Karagümrük'teki Zincirlikuyu veya Atik Ali Paşa Camii, Tekfur Sarayı civarında Kariye adıyla manastırdan çevrilen cami, bunun yakınında yaptırdığı bir medrese, Edirne'deki bir cami, Bursa'da bir imaret, Mora'daki birkaç sıbyan mektebi onun hayratındandır. Ali Paşa, vakıflarında hizmet gören personelin ücretleri, bu eserlerin tamir masrafları vb. için başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun birçok yerinde yüzlerce ev, dükkân, han, hamam, çiftlik, bahçe ve tarla vakfetmiştir. 953 (1546) yılında yapılan bir tesbite göre vakıflarının toplam geliri 471.998 akçe idi. Mehmet İpşirli, "Ali Paşa (Atik)", İ.A. *(TDV)*, C. 4, İstanbul 1991, s. 64, 65.

31 TT.438(s.811)'de "kavmişan" olarak yazılmıştır.

32 Adı geçen kişi, Çandarlı İbrahim Paşa'nın büyük oğludur. Medrese kökenli olup, kadıaskerlik ve veziriazamlık yapmıştır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1988 (3. Baskı), s. 56). Takriben, 1453 Temmuzunda idam edilmiştir (İ.H. Uzunçarşılı, a.g.k., s. 83). Türbesi, Yeni Cami caddesi üzerinde, Nilüfer Hatun imareti civarındadır (İ.H. Uzunçarşılı, a.g.k., s. 84). Yazı konusu imareti türbesinin karşısında imiş (İ.H. Uzunçarşılı, a.g.k., s. 84).

33 TT.438'de "yekun 1394", s. 810.

34 TT.438'de "Vakf-ı Halil Paşa, an kıbel-i Sultan Murad Han", s. 810.

Söz konusu karyeye -daha önceki karye fasıllarında yazılanlar doğrultusunda- hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Çukur Köy karyesi'nde, MM.22'de, 24 nefer; KK.579'da ise 26 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden, MM.22'de, bir imam (Ahmed veled-i Ali Fakih), bir mutak ile -haricden ekenler kategorisinde mukayyed- (adına çift kayıtlı olan) Ahmed Çavuş; KK.579'da ise bir muallim (Ali Hoca) ve (Ahmed Çavuş adına kayıtlı) bir mutak ile -haricden ekenler kategorisinde mukayyed- (adlarına ikişer çift kayıtlı olan) Hasan ve Mahmud çavuşlar zikre değerdir. Bu cümlelerden de olarak, bu karyede çavuşların ve özellikle de Ahmed Çavuş'un özellikle göze çarptığı ifade edilmelidir.

Esas itibariyle, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasılata gelecek olursak: MM.22'de, (biri 10, diğeri 1/50 verileriyle kayıtlı) iki asiyab kalemi ile -yine (maruf) Ahmed Çavuş yedinde kayıtlı, 10 akçalık- çayır; KK.579'da ise, -ilk dört ürün türündeki üretimin (ve dolayısıyla da karye hasılının) artışına delaleten, (A'da, mesela hıntanın, m.2/200 olduğu belirtilmek üzere)- hınta (m.10/1400), şair (m.5/300), alef (m.5/250), -öşr-i- bağ (400) ile -genelde, değirmenleriyle meşhur yörede az çalışan ya da harab olmuş olan değirmenlerin varlığına da işareten, özelde ise, söz konusu asiyabların az çalışmalarına ve harabiyetlerine delaleten- iki asiyab kalemi (asiyab, bab:1/30; asiyab -harab-) dikkat çekmektedir.

İmaretlere topluca bakıldığında, -görüleceği üzere- hem A'da (MM.22/TT.438'de) hem de B'de (KK.579'da), (muahhar tarihli belge de nazar-ı dikkate alındığında) sahipleri ya da adları değişmeksizin, -Yalakabad kazasında- üç(/dört) imârete ait gelir kaynağı bulunmaktadır. Açıkçası, mezbur defterlerdeki -aslî- kayıtlara göre zamanla imâretlerin -bu anlamda- nicelik ve niteliklerinde her hangi bir değişiklik olmamıştır. (Bu kurumların zengin gelir kaynakları gerektirmesi ile de bağlantılı olarak) İmaretlerin sahiplerinden/banilerinden biri hükümdar (-kadim- Sultan Selim), ikisi(/üçü) ise veziriazam (Ahmet Paşa ve Ali Paşa (ile Halil Paşa))'dır. Bu cümleden de olarak, Yalakabad kazasında imaretlere (ve Sultan Selim Camiine ve -girift- sair vakıf(lar)a/kurumlara) tevkif olunan gelir kaynakları -söz konusu kurumların hem zenginlikleri hem de işlevleri ile de mütenasip olarak- esas itibariyle (süreklilik arz ettikleri de belirtilmek üzere) -tarımsal üretim birimlerinden/ögelerinden, açıkçası- karyelerden ve mezraalardan ve -Ali Paşa İmareti'ne mevkufen- su sığırlarından oluşmakta ve bunların hasılı da -zamanla özellikle Sultan Selim İmareti (ve Camii) gelirinin fevkalade arttığı(/arttırıldığı) vurgulanmak üzere- önemli bir yekun tutmaktadır. Bu imaretlerden ikisinin İstanbul'da (birinin İznik'te ve) birinin de Dil karyesinde olduğu hatırlandığında, Yalakabad kazasında imaretlere mahsus gelir kaynaklarının (aynî ya da nakdî) hasılatının -özellikle miktarları düşünüldüğünde- esas itibariyle ((uzakta olmayan, dolayısıyla, (özellikle imaretlerde ihtiyaç duyulan ürünlerin nakli açısından önemli olduğu da belirtilmek üzere) -Yalakabad'dan- ulaşımı da kolay olan, büyük bir merkeze, açıkçası)) payitahta/İstanbul'a (ve İznik'e) aktarıldığı ve sadece bir gelir kaynağının/biriminin (Dil karyesinin) gelir(ler)inin Yalakabad kazası dahilinde -dahası imaretin bulunduğu köyde- kaldığı -başka bir deyişle, (aslında bir yanıyla yine İstanbul ile de (mesela ulaşım/yolcular açısından) ilgili olduğu vurgulanmak üzere) yerel (bir) kuruma/hizmet(ler)e tahsis edildiği- tebellür etmektedir.

2- Cami (ile -Girift- Ecza/Tilavet, Karbanseray -ve Kaldırım-) Vakıfları ya da Camiler

Bu başlık altında öncelikle, (daha evvel ilgili yerde de belirtildiği üzere) -(malum) kayıt tarzı sebebiyle, taksimi tam olarak yapılamadığından- Sultan Selim Han İmaretine müteallik olarak yazılan Koca Deresi ve -muhtemelen de- Karpuz Deresi karyelerinin

(hasılının), aynı zamanda, adı geçen padişahın camiine mevkuf olduğu da belirtilmelidir. Dolayısıyla söz konusu hasılat aynı zamanda -en azından- bir camiye (Sultan Selim Han Camii'ne) de mahsustur. Bu meyanda, benzer durumun Halil Paşa Vakfı (imareti/camii) gelir kaynakları (K. Çukur Köy ile M. Bayad) için de geçerli olduğu ifade edilmelidir. Bu cümlelerden de olarak, bu fasılda, -kurumsal olarak-, öncelikle, İstanbul'daki Sultan Selim Han Camii ile İznik'teki Halil Paşa Camii, ilaveten de -bir sonraki ecza kategorisinde söz konusu edilecek olan- Trabzon'daki Mahalle Mescidi zikredilmelidir.

2/1- Süleyman Paşa[35] Camii/İznik (G[36].:A:13.227;B:24.996)

(Dipnotta da yazıldığı vechile) Süleyman Paşa namıyla tanınan şehzade Süleyman, Sultan Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve Rumeli fâtihidir. Başlıkta da vurgulandığı vechile, adı geçen cami(i), İznik'te bulunmaktaydı. Gelir kaynağı A'da (toplam 13.227 olmak üzere) bir karye (-i Ereğlü (H.:12.227)) ve -merkum gelire dahil edilmediği anlaşılan[37]- dört çiftlik yerdir (H.:1000). B'de de yine adı geçen (aynı) karye ve -1.000 akçalık gelirinin yekuna dahil edildiği (ve -az önce bir dipnotta da belirtildiği vechile- Yalakabad kazası haricinde olduğu)[38] anlaşılan- (ve aslında çalışmamızın kapsamına da girmeyen) dört çiftlik yerdir (H.: -yekun- 25.190(d[39])/ -yekun- 24.996(b)[40]).

Bu defterlerdeki kayıtlardan, (karye başlığı altında yazıldığına göre, adı geçen vakfın/karyenin) -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- eimme ve huffaza müteveccihen, tevliyetin(in) Kara Oğlan'ın erşed ebnasından ola deyu şart olunduğu, elan mütevelli Ahi Mustafa('nın) ellerinde selatin-i maziyye ve padişah(ımız)dan mukarrernamelerinin bulunduğu, (MM.22'ye göre) şimdiki halde ise tevliyetin(in) padişah(ımız) beratıyla adı geçenin evladından İshak'a sadaka olunduğu ve onun tarafından tasarruf edildiği anlaşılmaktadır.[41]Bu meyanda -(MM.22'de) yine defter-i köhneye atfen- "suret-i tevziname-i merhum hudavendigar" başlığı altında yazılan cihet(ler)/görev(ler) (ya da görevli(ler)) ve tahsisat ((cihet-i tevliyet (aşr), nezaret/niyabet[42] (2)[43], hatib[44] (2), imam[45] (2),

35 Süleyman Paşa (ö. 758/1357 [?]) Osmanlı şehzadesi. Orhan Bey'in büyük oğlu. Doğum tarihi kesin şekilde bilinmemekle birlikte herhangi bir kaynağa dayanılmaksızın genellikle 716 (1316) yılı üzerinde durulur. Mekece vakfiyesinden hareketle onun bu tarihte (1324) şahitlik edebilecek yaşta bulunması doğumunu 1310'dan daha erken bir tarihe çeker. Osmanlı tarihinde Rumeli fâtihi diye bilinmekte olup geleneğe göre Gelibolu yarımadasına çıkarak ilk fetih hareketini başlatan şehzadedir.
Süleyman Paşa'nın ölümü, Osmanlı kaynaklarında Bolayır ile Seydigazi arasında avlanırken atının ayağının bir çukura takılması sebebiyle düşmesinin bir sonucu olarak gösterilir. Bazı kaynaklar onun havalanan bir kaza doğan saldığı sırada, bazıları ise bir geyik veya canavar (domuz) avı peşinde koşarken yere kapaklanan atının altında kalıp öldüğünü belirtir. Bazı Batı kaynaklarında ise onun bir suikasta kurban gittiğine dair zayıf bir rivayet vardır. Ölüm tarihi 758 (1357), 759 ve 760 (1359) diye verilir. Aralık 1358'de Gelibolu'dan geçen gemilere anlaşma uyarınca müdahale etmemesine dair babasının bir uyarı mektubundan, ayrıca babası tarafından onun adına düzenlenen Şâban 761 (Haziran 1360) tarihli bir vakfiyeden hareketle vefat tarihinin 1359 olması düşünülebilirse de genel olarak 1357 sonbaharında öldüğü bilgisi kabul görmüştür. Vefatını haber alan Orhan Bey'in çok üzüldüğü, hemen Bolayır'a gelerek oğlunu burada defnettirdiği belirtilir (Beldiceanu buna ihtimal vermez ve sembolik bir anlam yükleme gayretine bağlar). Süleyman Paşa'ya ait zengin vakıfların mevcudiyeti tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Özellikle Bursa, İznik ve Gelibolu'da hayratı mevcuttur. İznik'te bir mescid ve medrese, Bursa'da bir mescid, Bolayır'da bir cami ve imaret yaptırmış, bunlara zengin vakıflar tahsis etmiştir. Ayrıca Gelibolu'da ve Bolayır'da bir saray inşa ettirdiğine dair kayıtlar vardır. Gelibolu'da ona nisbet edilen Sultan Camii veya Eskicami 1385 tarihli kitâbesine göre Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fethinden sonra Ferecik'te de bir büyük manastırı camiye çevirmiştir. Feridun Emecen, "Süleyman Paşa", İ.A.(TDV), C.: 38, İstanbul 2010, s. 94, 95, 96.

36 A'da ve B'de 1.000 akçalık gelir Yalakabad kazası kaynaklı değildir.

37 Nitekim, hasıl, TT.438'de (s.810) -ceman- "hasıl ma'a iskele 13.227" olarak yazılmıştır.

38 Bu meyanda -A için de geçerli olduğu vurgulanarak- "Beğ Sancağında Karagöz nam-ı diğer Akhisar kazasında dört çiftlik yer var imiş ol dahi vakfdır, h. a. g. v. g. 1.000" açıklaması kayda değerdir.

39 Defter toplamı.

40 Benim toplamım.

41 (Anlaşılacağı üzere) KK.579'da da varlığını devam ettiren bu vakıf için (malum tevliyet hususunda) maruf deftere (KK.579'a) mahsus "(ilaveler ve) mukarrer" kaydı derc edilmemiştir. Sadece, MM.22'deki açıklamalar "ber muceb-i defter-i atik" tasrihiyle tekrar edilmiştir.

42 KK.579'da "niyabet".

43 TT.438'de "fi-yevm 2", (s.810).

44 TT.438'de "hitabet", (s.810). KK.579'da "hitabet, fi-yevm:3", (v.138/b).

45 TT.438'de "imamet", (s.810). KK.579'da "imamet, fi-yevm:2", (v.138/b).

müezzi(n) ve kayyım (1)[46], muarrif (1, nim)[47], ser-mahfil[48] (1, nim), cabi (1), hasr ve revgan (1)[49])) kayıtları ile -bir yanıyla tilavet/eczaya müteallik olduğu da belirtilmek üzere- "On beş hafıza iki günde bir ve cüz okuyanlara birer bucuk, okumıyana bir akça" açıklamaları da zikre değerdir. Bu meyanda, B'de (KK.579'da) (da) yine "suret-i tevziname-i merhum hudavendigar ber muceb-i defter-i köhne" başlığı altında yazılan cihet(ler)/görevli(ler) ve tahsisat kayıtlarında -ve sair açıklamalarda- (bazılarının az önce dipnotlarda belirtildiği de hatırlatılmak üzere) -yazım hataları ile de birlikte- bazı değişikliklerin olduğu da -diplomatika açısından- ifade edilmelidir.

Söz konusu karyeye -imaretlerdeki karye fasıllarında yazılanlar doğrultusunda- hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: (Büyük bir karye olan) Ereğlü karyesi'nde, MM.22'de, -üçü müsliman, ("zikr olan karye halkının üzerine raiyyet kaydı olandan maadası vakfın kullarıdır" şerhine mebni, üçünün üzerinde raiyyet kaydı olduğu vurgulanarak) yüz üçü de gayr-i müslim olmak üzere- 106 nefer; KK.579'da ise -fevkalade bir artışla, on dördü müsliman, yüz atmış dördü gebran olmak üzere- 178/183 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden MM.22'de, -gayr-i müslimler arasında kayıtlı olan- bir meremmetçi (-i köpri-i Akarca, ba-berat-ı hümayun, muaf-ı ani'l-avarız) ile -haricden ekenler kategorisinde mukayyed, beş unsurdan/kişiden- üç yeniçeri (Yeniçeri Balı (çift), Yeniçeri Mustafa (çift) ve Yeniçeri Kasım (8)) ve -bu çalışmada söz konusu edilen diğer karyelerde de az ya da çok kayıtlı olduğu belirtilmek üzere- iki "veled-i Abdullah" (Hamza ve Kasım); KK.579'da ise bir mutak (Şirmerd) zikre değerdir. Bu meyanda, (hem A ve hem de -ber muceb-i defter-i atik tavzihiyle- B'de mukayyed) "karye-i mezbure halkının avarızdan muafiyetine ümera-yı maziyyeden ve elan padişah(ımız) hazretlerinden hükm-i hümayunları var" şerhi de -tabiatiyle malum köy halkının avarızdan muaf olduğuna dair- yazılmalıdır.

Esas itibariyle, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra -yine- hasılata gelecek olursak: (İskelesiyle de calib-i dikkat olan) Bu karyenin hasılı, MM.22'de, "iskele ve cizye ma'a resm-i zemin ve gayruhu (maktu') ve niyabet (12.227)" olarak topluca (tek kalem halinde), KK.579'da ise, -ayrı ayrı- yedi kalem halinde kaydedilmiştir. KK.579'daki bu kalemlerden, -ilk ikisinin, özellikle (gayr-i müslim nüfusun çoğalmasına da koşut olarak) ikincisinin karye hasılının artışındaki esas müessirlerden olması gerektiği de belirtilerek- (özellikle, "öşr-i bağat"ın hem öşr açısından ve hem de miktar bakımından dikkat çekici olduğu vurgulanmak üzere) öşr-i bağat (-ı müslimanan ve gebran, 9.605), cizye (-i gebran ma'a ispençe, 13.500), resm-i liman-ı iskele (fi-sene:500) ve bad-ı heva ve niyabet (250) anılmaya değerdir. İtmamen yazılacak olursa: Diğer kalemler de, resm-i bennak (81), resm-i mücerred (25) ve deştbanidir.

2/2- Ahmed Paşa Camii/Kara Mürsel (G.: A: - ; B: -)

(MM.22/TT.438'de bulunmayan) KK.579'da karşımıza çıkan -ve bu anlamda- nev-zuhur bir vakıfdır. (Maruf defterdeki kayıtlara göre) merhum Ahmed Paşa tarafından -(daha önce de, -yörede, mahallatı muhtevi önemli bir yer/merkez olarak adı geçen-, Karye-i Kara Mürsel'de- bina edilen bu caminin (cihatı için -ber muceb-i vakfiye- mevkuf, hasılatı yazılmamış olan, -Kara Mürsel'in gelişimini ya da fizik(î)/iktisadi görüntüsünü de yansıtan-) gelir kaynakları, -cami(/cuma) kurbunda bir miktar arz-ı haliye üzerinde, vâkıf tarafından bina edilen- yirmi dört bab dükkan, ayrıca dört bab haddad dükkanı ve iskelede yedi mahzen ile -(aslında, vakıf tahrir defterlerinin tedvin tarzının da bir gereği

46 TT.438'de müezzin ve kayyıma mahsusen ayrı ayrı nim yazılmış. (s.810). KK.579'da "müezzin ve kayyım, fi-yevm: 1", (v.138/b).
47 KK.579'da "maruf, fi-yevm: Nim", (v.138/b).
48 KK.579'da "ser-mahfil, fi-yevm:Nim", (v.138/b).
49 KK.579'da "hasr ve revgan, fi-yevm:1", (v.138/b).

olmak üzere, nadirattan/müstesna bir örnek olarak) başka bir yerden Yalakabad'a/Kara Mürsel'e kaynak/gelir transferini göstermesi bakımından dikkat çekici olduğu belirtilmek üzere- Mihaliç kazasında iki göz değirmen (ki Gönan şehrindedir) ve on bin nakid akçadır. Bu meyanda, (KK.579'da) "el-masraf" başlığı altında yazılan cihet(ler)/görev(ler) (ya da görevli(ler)) ve tahsisat (cihet-i hitabet (fi-yevm:2), c. imamet (fi-yevm:2), c. müezzin (fi-yevm:2), c. muarrif (fi-yevm:1), c. kayyım (fi-yevm:1), c. cabi (fi-yevm:1), c. hasr ve şem' (fi-yevm:1)) kayıtları ile -bir yanıyla tilavet/eczaya müteallik olduğu da belirtilmek üzere- "hatib ve imam ve müezzin ve muarrif Cuma günü birer uşr okuyalar deyu şart eylemiş, ber muceb-i vakfiye" açıklamaları da zikre değerdir.

2/3- Rüstem Paşa[50] Camii (ile Karbanserayı[51])/Doğancı Karyesi (G.: A: - ; B: -)

Bir önceki vakıf/(vakıf kaydı) gibi, -aslında, meşhur (Damat) Rüstem Paşa'ya mahsus olduğundan- KK.579'da karşımıza çıkan -ve yine bu anlamda- nevzuhur ve -başlıktan ve ilgili dipnottan da anlaşılacağı üzere cami, karbanseray/kervansaray ve kaldırımı bir araya getiren, (bu da) bu anlamda- girift bir kayıddır (ki tarafımızca da aslına mutabık olarak birlikte takdim olunmuştur). (Maruf defterdeki kayıtlara göre) merhum Rüstem Paşa'nın -karye-i Samanlu kurbunda derya kenarında- (birazdan söz konusu edilecek kurumlar dolayısıyla, Yalova şehrinin nüvesi/çekirdeği olması gereken/muhtemel) Doğancı nam karyede (veya adı geçen karye toprağında) -söz konusu kesitteki, şehrî/fizik(î) ögelere ve toplumsal/ekonomik/ticari faaliyetlere ya da canlılığa da delaleten/işareten- bir cami ve -ayende ve revendenin sakin olması için- bir karbanseray bina ettiği, -hasılatı (da) yazılmayan- bir etmekçi fırını ve iki bab mahzen ve iki bab misafirhane ve on bab dükkan ve bir mikdar arz-ı haliyesinin olduğu, adı geçen karyeden Bazar Köy demekle maruf mevziye varınca (ya kadar) yolcular için kaldırım bina ettiği -ve vukuu üzere defter-i hakaniye sebt olunduğu- anlaşılmaktadır.[52] Bu (nevzuhur) yatırımın, -16. yüzyıl ortalarında- yörenin/kırsalın (malum) toplumsal ve ekonomik gelişimi ile birlikte -bittabi- (özellikle İstanbul açısından ciddi bir tarımsal üretim potansiyeline sahip önemli bir ard/(belki de ön) alan olan ve -bu cümleden de olarak- başka diyarlarla/diyarlılarla özellikle de İstanbullular (ya da İstanbul kurumları -mesela imaretler-) ile yakından alaka ve irtibatı bulunan) söz konusu yörede (Rüstem Paşa'nın temsiliyetinde) ulaşıma/yola (ve yolcuya dolayısıyla da alt yapıya) verilen öneme işaret ettiği de aşikardır.

---

50 Rüstem Paşa (ö. 968/1561): Osmanlı vezîriâzamı. 1500'lü yılların başında Saraybosna yakınlarında Butomir veya Sarajevsko Polje'nin batısındaki bir köyde doğduğu, ailesinin Opukoviç yahut Çigaliç adıyla anıldığı rivayet edilir. Hırvat, Boşnak, Sırp veya Arnavut olduğuna dair kayıtlar da vardır. Acemi Ocağı'na ne zaman alındığına dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte Rüstem Paşa'nın Bernardo Navagero'ya bizzat anlattığına göre haracını ödeyemeyen ilk efendisi tarafından haracın yerine köle olarak sultanın Galata'daki sarayına teslim edilmiş, burada kısa zamanda dikkatleri üzerine çekmiş ve iç oğlanı olarak saraya getirilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan ile evlendirilen Rüstem Paşa, 17 Ramazan 951'de (2 Aralık 1544) vezîriâzam tayin edildi. Rüstem Paşa, yaklaşık dokuz yıl süren vezîriâzamlığından azledildikten sonra iki yıl boyunca Üsküdar'daki konağında ikamet etti. Mâzul bulunmasına rağmen Kanûnî'nin damadı olması dolayısıyla otoritesinden fazla bir şey kaybetmemişti. 13 Zilkade 962'de (29 Eylül 1555) Rüstem Paşa ikinci defa sadâret mührüne sahip oldu. Rüstem Paşa 28 Şevval 968'de (12 Temmuz 1561) istiskadan (Busbecq, s. 167) öldü ve İstanbul'da Şehzade Camii hazîresindeki türbesine defnedildi. Rüstem Paşa vefat ettiğinde 15 milyon dukalık büyük bir miras bırakmıştır (Zinkeisen, III, 796). Osmanlı kaynaklarında serveti yaklaşık 12 milyon altın olarak zikredilir. Kurduğu vakıflarla Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Mısır, Medine ve Kudüs olmak üzere ülkenin farklı coğrafyalarında birçok hayır eseri yaptırmıştır. İstanbul'da bir cami, bir medrese ve kütüphane, beş han, iki han mescidi, iki mektep; Sapanca'da bir cami, bir mektep, bir imaret ve bir zâviye; bunlardan sadece bir kaçını oluşturur. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", İ.A.(TDV), C.: 35, İstanbul 2008, s. 288, 289.

51 (-ve Kaldırımı-).

52 Ayrıca, (Rüstem Paşa'nın, "Samanlu'da bina buyurdukları mescid-i şerif ve han kurbunda bir bab habbaz fırını ve iki bab mahzeni ve on bab dükkanları ve dükkanları kurbunda iki bab odaları ve bir bab bozahane ve on bir evlek arz-ı haliye(si)" -ve ilaveten, Samanlu nam mevzide bina olunan cami-i şerife müteallik tevziat- hakkında) bakınız: İ. A. Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1995, s. 258, 259.*

Öncelikle, bu kategorinin (de), ilgili yerlerde de vurgulandığı üzere oldukça -ilgisiz denilebilecek kurumları/yapıları da içkin halde- girift olduğu hatırlatılmalıdır. Bu çerçevede, (esasen camilere müteallik) yazılanlara topluca bakıldığında, (daha önce imaret kategorisinde adları geçen ve bu faslın başında da zikredilen Sultan Selim Camii ve Halil Paşa Camii ile bir sonraki ecza faslında söz konusu edilecek olan Trabzon'daki mahalle mescidi bir yana) -görüleceği üzere- A'da (MM.22/TT.438'de) sadece bir vakıf (vakıf kaydı) bulunmaktadır. Süleyman Paşa Camii'ne mahsus olan bu vakıf, bilindiği (ya da anlaşılacağı) üzere oldukça eski tarihli olup, geçmişi Orhan Bey dönemine kadar uzanmaktadır. Öte yandan, (görüldüğü üzere) B'de (KK.579'da) ise -iki Osmanlı devlet adamına- Ahmed Paşa ve Rüstem Paşa'ya ait -hasıl/gelir miktarları yazılmayan, biri (tabir-i caizse bahtı açılan) Karamürsel'de diğeri (bahtı açılmaya başlayan) Doğancı karyesinde/toprağında olmak üzere, (özel/ayrıntı yorumları ilgili kısımlarda yapılan)- iki yeni cami (kaydı) zuhur etmiştir. Bu cümlelerden de olarak, Süleyman Paşa Camii dolayısı/aracılığı ile Yalakabad kazasından İznik'e yapılan -önemli miktardaki (Ereğlü karyesinin)- gelir aktarımı bir kenara, -esasen, camilere mütenasip olarak kabul edilebilecek olan-, (maruf) diğer(/kiralık) gelir kaynakları (veya yapılar), yöredeki camilere (Ahmed Paşa ve Rüstem Paşa Camilerine) mevkuf ya da mahsustur. Başka bir deyişle -bu yörede bina olunan, dolayısıyla kendileri de imar faaliyetlerinin bir parçası olan- ((gelir miktarlarının yazılmamış olduğu da hatırlatılmak üzere, KK.579'da (1561'de) nevzuhur, camilere mevkuf/mahsus)) yerel gelir kaynakları -ya da yapılar- (mesela, dükkanlar), yerel/yöresel hizmet(ler)e tevkif/tahsis edilmiştir. Bu bağlamda, -Ahmed Paşa'nın, camilerin (nakid) ihtiyaçlarına ve devrin ahvaline uygun olarak on bin nakid akça(sını) vakf etmesi ile birlikte- (ilgili kısımda da yazıldığı belirtilerek), -aslında, vakıf tahrir defterlerinin tedvin tarzının da bir gereği olmak üzere, nadirattan/müstesna bir örnek olarak-, Kara Mürsel (Ahmed Paşa Camii) için (az önce söz konusu edilen yerel kaynaklar bir yana) başka bir yerde(n) (Mihaliç kazasında(n) iki göz değirmen tevkif olunmuş olması da -bittabi, Karamürsel'e (dolayısıyla da Yalakabad'a) haricden gelir transferi bakımından- özellikle zikre değerdir.

3-Tilavet/Ecza (Muallimhane, Mahalle Mescidi, Cami Mesalihi vs.) Vakıfları

Bu başlık altında da, öncelikle, bir önceki cami kategorisinde (işlenen Süleyman Paşa ve Ahmed Paşa camiilerinde) de tilavet/eczaya müteallik atıfların bulunduğu -ilgisi gereği- hatırlatılmalıdır.

3/1- Şirin Hatun Ecza (ve Muallimhane ve Mahalle Mescidi) Vakfı (G.:A:32.518; B:37.637)

Adı geçen hatun, II. Bayezid'in hanımıydı[53]. Gelir kaynakları, A'da bir (h.) karye (-i Kabaca Ağaç[54] (H.:1.518)) ve esas itibariyle, -değirmenlerin, Yalakabad'ın coğrafi/ekonomik yapısını ya da üretim biçimini karakterize eden en önemli unsurlardan olduğu da belirtilmek üzere- mezbur karye sınırındaki dört kıta değirmen (H.:17.000)[55] ile Koca Deresi'nde olan dört kıta değirmendir (H.:14.000). (MM.22'deki) Mukayyed açıklamalara göre, mezbur karye sınırındaki değirmenlere Evrenos adlı kul, yine bu değirmenler ile birlikte (ya da bir ihtimal sadece) Koca Deresi'ndeki değirmenlere Mahmud, Hüseyin, Hasan, Yusuf ve Malkoç adlı beş gulam ve Hurşid, Bülbül ve (diğer) Hurşid adlı üç cariye hizmet etmekteydi. Gelir kaynakları, (A'daki gibi) B'de de bir karye (-i Kabaca Ağaç

53 "Alderson, şehzade Alemşah'ın annesi göstermiş; Uluçay, Şehzade Abdullah'la Aynışah Sultanın annesi olduğunu açıklayarak düzeltmiştir. Sicill-i Osmani'de adı yoktur. Künyesi Şirin bint-i Abdullah olduğuna göre bu da gayr-i müslim cariye idi. Şirin Hatun, Abdullah'ın Saruhan valiliğinde Manisa'da oturmuş, şehzadenin 1483'te ölümü üzerine Bursa'ya gitmiş, orada ölmüştür. Oğlu için yaptırdığı türbede kendisi ve kızı da gömülüdür. Uluçay, Bursa ve Karacabey'de birer mektep, Trabzon'da da bir mescit yaptırdığını yazar." Necdet Sakaoğlu, Bu Mülkün Kadın Sultanları (Valide Sultanlar, Hatunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler), İstanbul 2011 (3. Baskı), s. 141.

54 TT.438'de Kaba Ağaç, s. 809.

55 TT.438'de "Hasıl ma'a karye: 18.518", (s. 809).

(H.:504) ve esas itibariyle, mezbur karye sınırındaki dört kıta değirmen (-az önce yazılan karye hasılından ayrı olduğu kabul edildiğinde- H.: -fi-sene- 23.1(!)33) ile Koca Deresi'nde olan -ve gelir kaydında A'ya göre herhangi bir değişiklik olmayan- dört kıta değirmendir (H.: -fi-sene- 14.000).

Öte yandan, bu defterlerdeki kayıtlardan, (h.) Kabaca Ağaç karyesinin -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- Hundi Hatun'un İbrahim Paşa Hatunu'ndan satın alınmış mülkü olduğu, elinde padişahdan mukarrernamesinin bulunduğu, adı geçen hatun tarafından vakf-ı evlad edildiği, elinde mukarrername olduğu, elan kızı Sultan Paşa'nın mutasarrıf bulunduğu, su sığırlarının yürüdüğü, (MM.22'ye göre) haliya Sultan Hatun'un vakf-ı evladlığı inkar ettiği, deftere haberi (benim haberim) yok iken kayd ettirildiği(nin) ve mülk-i meşruı idüğinin zahir olduğu, şira-yı şer'iyye ile merhum sultan Abdullah validesi merhume Şirin Hatun tarafından satın alınarak eczaya ve Burusa'da ve Mihaliç'de olan muallimhanelerine ve Trabzon'da olan mahalle mescidine vakf edildiği, (bunların) vakfiyesinde yazılı olduğu, elan sultan(ımız)dan mukarrernamesinin bulunduğu, (KK.579'da da) "yine kekamakan mukarrer" olduğu anlaşılmaktadır.[56]

Söz konusu karyeye de -imaretlerdeki karye fasıllarında yazılanlar doğrultusunda-hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: (H.) Kabaca Ağaç karyesinde, MM.22'de, 9 nefer mukayyeddir. Bunlara ilaveten haricden ekenler kategorisinde kayıtlı (MM.22'de) iki kişi -Yahya Çelebi ((8) ve Abdussamed Bey (veled-i Nureddin) (zivle 3)- de zikredilmelidir. Maruf karyede, KK.579'da, sadece -haricden ekenler kategorisinde- (MM.22'de olduğu gibi) Yahya Çelebi (8) ve -ayrıca- (kadın olması itibariyle dikkat çekici olan) Mükrime Hatun (16) ile -üç çift ve bir nim'den müteşekkil- çiftlik mukayyeddir. Esasen, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasılata gelecek olursak: MM.22'de Kabaca Ağaç karyesi hasılından, hınta (m.5/500) ve (öşr-i) bostan (400); KK.579'da ise -nüfus ile birlikte hasılının da azaldığı belirtilmek üzere- hınta (m.2/280) ve öşr-i bostan (25) -karşılaştırma amacıyla- zikredilebilir.

3/2- Defterdar Hüsam Bey Ecza (ve Cami Mesalihi) Vakfı[57] (G.:A:15.000;B:39.587)

Anadolu defterdarı -olarak muttasıf/mukayyed- Hüsam Bey'in, maruf vakfının gelir kaynağı, A'da -Hırka karyesinde- ((ber muceb-i vakfiyye, resmi sahib-i arza eda edildikten sonra baki mahsulatı -nelere (hangi görevlilere/mesalihe) ya da (İznik'e müteveccih olması ihtimali bulunmakla birlikte) nereye ait olduğunun açıklanmadığı belirtilmek üzere- eczaya ve cami mesalihine -vakf ola deyu- meşruten)) altı göz[58] değirmendir (H.: -fi-sene- 15.000). Bu meyanda, -Sultan Selim Han İmareti mevkufatından Ak Köy karyesi ile Tatar Köy mezraası arasında yer alan- bir kayıttan (bu sefer de, -vakfî anlamda- neye ya da nereye müteallik olduğunun açık/tam olarak yazılmadığı belirtilmek üzere) merhum Defterdar Hüsam Bey tarafından (-türüne de göre-, malum, sığırların (etinden) sütünden/yağından yararlanılması bir yana, onların -yine malum da olsa- taşımacılıkta da kullanıldığının vurgulanması bakımından dikkat çekici olduğu belirtilerek) altı çift kara sığırın mezraalar için, dört çift su sığırının[59] ise değirmenlere buğday çekmek için vakf eylendiğinin anlaşıldığı ifade edilmelidir.

B'de de gelir kaynaklarından biri -A'daki gibi- yine -Hırka karyesinde- (ber muceb-i vakfiyye, resmi sahib-i arza eda edildikten sonra baki mahsulatı eczaya ve cami mesalihine -vakf ola deyu- meşruten, -"haliya yine mukarrer" tecdidiyle-) altı göz değirmendir (H.: -fi-sene- 15.000 -ber muceb-i defter-i atik-). Bu cümleden de olarak -anlaşılacağı üzere-

56 TT.438'de "Vakf-ı Şirin Hatun valide-i Sultan Abdullah bera-yı ecza ve muallimhane der Burusa ve Mihalic ve mescid-i mahalle der Trabzon" (s. 809).
57 TT.438'de "vakf-ı ecza ve cami-i Hüsam Beğ defterdar-ı Anatolı" (s. 810).
58 TT.438'de "bab 6" (s.810).
59 TT.438'de "kavmiş" (s.810).

(merkum 15.000 hariç yekunu 24.393/24.587[60] olmak üzere) B'de (yerleri belirtilmemiş olan) ilave -yeni- gelir kaynakları/kalemleri de mukayyeddir. (Bu özelliği ile de dikkat çeken vakfın, KK.579'da mukayyed) Yeni gelir kaynakları; (yine değirmen ağırlıklı olmak üzere) "'an mahsul-i asiyabha-i bâlâ, fi-sene: 10.667", "'an mahsul-i asiyabha-i zir, ber vech-i maktu, fi-sene: 6.667", "'an mahsul-i ortakcıyan-ı vakf, fi-sene: 2.772" ve "'an mahsul-i kışlak ve dekakin-i iskele, ber vech-i maktu, fi-sene: 448(1?)" kalemlerinden oluşmaktadır. Nihayeten, (KK.579'da) "el-masraf" başlığı altında yazılan cihet(ler)/ görevli(ler) ve tahsisat (cihet-i tevliyet (fi-yevm:10), c. nezaret (-Anatolu kazı askeri olana nasb olmuşdur- fi-sene:500), c. kitabet (fi-yevm:3), c. cibayet (fi-yevm: 3), c. cibayet-i ahar (fi-yevm:3)) kayıtları da zikre değerdir.

3/3- Alaeddin Kızı Sitti Hatun ('un) Ecza Vakfı (G.:A:3000;B:-)

Gelir kaynağı, A'da -karye-i Manteş'te- (mülkiyet üzere tasarruf olunurken -ber muceb-i vakfiyye- eczaya vakf edilmiş olan) -bir oda ve- iki göz değirmendir (H.:300(0)).[61] B'de ise mukayyed değildir.

3/4- Defterdar Nureddin -('in) Niteliksiz Vakfı ile- Ecza (ve Gayrı) Vakfı (G.:A: - ; - B: -)

Gelir kaynakları hem A'da ve hem de -defter-i atike atfen- B'de -karye-i Hırka'da- (tapuya alınan, ekilen ve öşrü sahib-i arza eda edildikten sonra baki mahsulatı vakf ola deyu -ber muceb-i vakfiye- şart olunan ve hasılı mukayyed olmayan) bir çiftlik yer ile adı geçen karye sınırında (resmi sahib-i arza eda edildikten sonra baki mahsulatı eczaya ve gayrıya vakf ola deyu şart olunan ve yine hasılı mukayyed olmayan) iki göz değirmendir.[62]

3/5- II. Bayezid ('ın Oğlu Merhum Sultan Mehmed Ruhiçün) Vakfı (G.:A:6.391;B:7.529)

Bu kategoride yer alan ve fakat bazı belirsizliklerden dolayı da bu sırada yer verilen bu vakfın gelir kaynağı, -bittabi, Yalakabad kazasında- A'da ve B'de bir karyedir (Hırka[63] (H.:A:6.391;B:7.529)). Defterlerdeki kayıtlardan, (MM.22'ye göre) adı geçen karyenin merhum sultan Bayezid tarafından oğlu merhum Sultan Mehmed ruhiçün vakf edildiği ve padişah(ımız)ın dahi vakfiyetin mukarrer tuttuğu, mukarrername sadaka olunduğu ve yine mukarrer kılındığı, (KK.579'a göre de) "yine kemakan mukarrer vakf" olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu karyeye de -yine, imaretlerdeki karye fasıllarında yazılanlar doğrultusunda- hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Hırka karyesinde, MM.22'de, 30 nefer; KK.579'da ise -anormal bir azalmayla- 12/11 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden MM.22'de bir korıcı (-yı karye-i mezbure, Ahmed veled-i Abdullah, bennak), bir muallim (-i Nureddin, ba-berat-ı hümayun, Şüca Fakih, çift ve zivle) ile -haricden ekenler kategorisinde- (MM.22'de (yazılı unsurların hepsinin, çoğunlukla beylerin ve özellikle vakıf sahibi defterdarların -adlarına toprak/çift(ler) kayıtlı olması bakımından da- dikkat çekici olduğu -ve bunların üzerlerinde kayıtlı çiftlerin/toprakların adedlerinin/resmlerinin, evvelden de bazı örneklerinin bulunduğu hatırlatılarak, parantez içinde yazıldığı da- belirtilmek üzere)) -daha önce (Kabaca Ağaç karyesinde) adı geçen ve daha sonra da adı geçecek olan- Abdussamed Bey (üç çift), Kasım Bey (37), Yahya Bey (çift ve nim), Musa Bey (silahdar, çift) ile Derviş Mehmed ve Mehmed Şah ve Pir Mehmed (evlad-ı merhum Defterdar Hüsam Bey, çift), merhum Defterdar Nureddin (çift), Şüca

60 Benim toplamım ("'an mahsul-ı kışlak ve dekakin-i iskele, ber vech-i maktu, fi-sene:" 4481 kabul edildiğinde).
61 TT.438'de "Vakf-ı ecza-yı Sitti Hatun bint-i Alaeddin, asiyab, bab 2, hasıl, fi-sene: 3000", (s. 811).
62 TT.438 de -MM. 22'deki "ola deyu" tabirinin "evlad olarak okunarak yazılmış olması ihtimalinin de bulunduğu belirtilmek üzere- "vakf-ı Nureddin, çiftlik 1, be-cihet-i evlad"; asiyab, bab 2, be-cihet-i müezzinden(!) ecza", (s. 810).
63 TT.438'de Çarka/ Hırka (s.810).

Bey (çift); KK.579'da ise, (haricden ekenler kategorisinde olduğu hatırlatılmak üzere) Ahmed Çelebi (çift), -daha önce de Şirin Hatun'un vakıf karyesi Kabaca Ağaç'ın haricler kategorisinde (üzerine) 16 akçalık toprak kaydı ile adı geçen- Mükrime Hatun (üç çift), Yahya Çelebi (40), -adına çiftlik (dört çift ve bir nim) kayıtlı olan (der tasaruf-ı)- Haydar Paşa (mirliva-yı Hersek) zikre değerdir.

Esasen, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasıla gelecek olursak: MM.22'de Hırka karyesi hasılından, hınta (m.8/800), öşr-i bostan (600), -hasıl-ı- ceviz (ve) emrud (500), limon (1.000), -iki kıtasının (az önce, bu karyenin haric kategorisinde adına çift yazılı olan, Şüca Bey olması kuvvetle muhtemel) Şüca Bey yedinde kayıtlı olduğu belirtilmek üzere- on kıta -yıl yürüyen- asiyab (1600) ile -yine, hatırlanacağı üzere, daha önce adı geçen, Abdussamed Bey'in tasarrufunda bulunduğu kayıtlı, hasılsız- iki pare bağ ve bir pare bağçe; KK.579'da ise, -özellikle fevkalade bir artışla- hınta (m.20/2.800), alef (m.8/400), -öşr-i- bağat (600), on iki bab asiyab (beher bab, fi:160/1920) dikkat çekmektedir.

3/6- İskender Paşa Kızı Mihrüban Hatun Ecza (ve Sair) Vakfı (G:A: - ; B:500 + …)

Yine, (MM.22/TT.438'de bulunmayan) KK.579'da karşımıza çıkan (maruf defterdeki kayıtlara göre, evladî karakter de taşıyan) merhum İskender Paşa kızıMihrüban Hatun'a ait olan (tevliyeti oğlu Ahmed Ağa'ya, sonra kendinin evladına ve evlad-ı evladına -neslen bade neslin- ve bade'l-ınkıraz İstanbul'da hakim-i vakt olan(lar)ın ihtiyar ettiği kimesneye şart olunan) bu vakfın, (asiyablardan ve akçalardan hasıl olan gallat ve erbah('dan) İskender Paşa'nın İstanbul'da bina ettiği mescidde kelam-ı kadimden on cüz okunması ve her cüzün karisine her gün ikişer akça verilmesi tayin ve şart olunan, gallat ve erbahdan ziyade kalır ise zayid kalandan mekteb muallimine her gün dört akça ve halifesine iki akça ve mütevellisine beş akça ve cabisine iki akça ve yine ziyade bulunur ise kendü nefsine vefatından sonra üslub-ı sabık üzere kifayet miktarı ecza kıraatolunması için ikişer akça verilmesi (için) tayin olunan) gelir kaynakları (Yalakabad kazasına tabi olan -aynı adlı köylerin yerlerine/konumuna da işaret etmesi bakımından önemli olduğu belirtilmek üzere- Kocaderesi ma'a Karpuzderesi adlı vadide) beş asiyab ve ayrıca kırk bin nakid akça ile -zikr olan asiyablar kurbunda, vakf için ziraat olunur (ber muceb-i vakfiye)- iki çiftlik yerdir (hasıl, ani'l-galle ve resm-i çift ve asiyab ve bağ ve bostan ve çayır ve gayruhu, ber vech-i maktu, fi-sene 500 (ber muceb-i tezkire-i mütevelli)).

Bu kategorinin de, -yine ilgili yerlerde vurgulandığı üzere- oldukça girift nitelikli olduğu hatırlatılmalıdır. Ancak, söz konusu faaliyet (Kur'an tilaveti) ile (bu faslın başında da açıklandığı üzere, bir önceki (cami) kategorisindeki -Süleyman Paşa ve Ahmed Paşa camiilerinde- tilavet/eczaya müteallik atıflar da hatırlatılarak) -esas tibariyle- malum kurum ya da görevlilerin birbirleriyle yakından ilgili ya da ilişkili oldukları da unutulmamalıdır. Daha açık bir deyişle, -mesela bu fasılda söz konusu olan- muallimhaneler, mescidler (ya da cami(ler)), -malumdur ki- aynı zamanda cüz okuyucularının(/okuyabileceklerin) -görevli- bulundukları kurumlar/mekanlardır. Bunlar bir yana, -burada- bu vakıf kayıtlarının çoğunda cüzlerin nerede ve kimler tarafından okunacaklarının yazılmamış olduğu da -yine bir mesele/belirsizlik olarak- vaz edilmelidir. Bu çerçevede, (esasen eczaya müteveccihen) yazılanlara topluca bakıldığında, -görüleceği üzere- MM.22'de (M.1523'te) beş vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu sayı ve ayrıca bazı vakıfların gelir kaynak (türleri, özellikle, karye ve değirmenler) ve miktarlarının dikkat çekici olduğu ifade edilmelidir. Özellikle, -esasen vâkıfenin kimlik ya da statüsü ile ilgili olduğu belirtilmek üzere- II. Bayezid'in hanımı Şirin Hatun'un, Yalakabad'daki (karye hasılını da içeren) -zengin- gelir kaynaklarını (esasen muallimhanelerin ve mescidlerin tilavet ile olan -başlangıçta vurgulanan- ilgisi de

hatırlanmak üzere) eczaya ve Bursa'da ve Mihaliç'te olan muallimhanelerine ve Trabzon'da olan mahalle mescidine tevkif etmiş olması; hem Yalakabad'dan, nispeten yakın yerlere ve ayrıca uzak bir diyara (Trabzon'a) gelir aktarımı, hem de -söz konusu kaynaksal/parasal bağlar/bağlantılar ile birlikte- (aslen) bölgesel ve (kısmen) bölgeler arası sair (muhtemel toplumsal/kültürel) ilişkiler açısından (da) düşünülmeye değerdir. Bu cümleden de olmak üzere, -bu gurupta- zaman olarak, -bazı kimliksel özelliklerini (veliliğini) çağrıştırırcasına- II. Bayezid dönemi, vâkıfe/vâkıf olarak da, II. Bayezid'in hanımı (Şirin Hatun) ve defterdarlar (Hüsam Bey ve -eski bir vâkıf olduğu anlaşılan- Nureddin) özellikle göze çarpmaktadır. KK.579'da (M.1561'de) -Alaeddin Kızı Sitti Hatun('un) ecza vakfının mukayyed olmadığı, İskender Paşa Kızı Mihrüban Hatun ecza (vs.) vakfının nevzuhur (ve bu vakfın gelir kaynaklarından kırk bin nakid akçanın da zikre değer) olduğu belirtilmek üzere- yine beş vakıf kaydı bulunmaktadır. Bundan da mülhem olarak, -nihayetinde- bu gurupta -sanki, bu (ruhî) vakıfların ruhuna uygun olarak- özellikle hatunların öne çıkarak tebarüz ettikleri de ifade edilmelidir.

4- Zaviye Vakıfları ya da Zaviyeler

4/1- Yakud/t Paşa Zaviyesi/İznik (A:8.197;B: 6.721)

İznik'te bulunan söz konusu zaviyenin gelir kaynağı hem A'da (MM.22'de) ve hem B'de (KK.579'da) -müştemilatıyla- bir karyedir (A -Çalca/Çalıca[64]- (H.:8.197(d)/8.177(b)); B[65] (H.:6.721)). (MM.22'de defter-i kadime de atfen) Defterlerdeki kayıtlardan, adı geçen karyeyi, Yakud Paşa'nın Hamza Beğ oğlu Ali Beğ'den satın alarak İznik'de olan zaviyesine vakf ettiği, ellerinde padişah(ımız)dan mukarrernamelerinin olduğu, hüküm talep olunması gerektiği, bu karyenin yavasına ve beytülmalına dahl olunmaya deyu merhum Sultan Bayezid'den hükümlerinin bulunduğu, (KK.579'a göre de) "yine kemakan mukarrer" olduğu anlaşılmaktadır.

(Mutad olduğu vechile) Söz konusu karyeye hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: MM.22'de (Çalca/Çalıca karyesinde), on ikisi çeltükcü, altısı zımmi olmak üzere- 62; -karye adının yazımındaki farklılık da hatırlatılmak üzere- KK.579'da ise -yarı yarıya bir azalmayla- 31 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden (MM.22'de) bir mutak/mim (Veli); KK.579'da ise bir imam (Mehmed) ile -MM.22'de bulunmayan- haricden ekenler kategorisinde mukayyed, -(yörük kökenli olanlar bir yana) sırasıyla, adlarına, 16, 48, 16 ve 12 akçalık toprak/resm kayıtlı olan- (ve kimlikleri itibariyle de dikkat çeken) Mehmed Kethüda, Ali Çelebi, Balı Çelebi ve Yeniçeri Mehmed anılmaya değerdir. Ayrıca, MM.22'de hasılın altına yazılmış olan bir kayıttan, vakfın (-ber muceb-i defter-i köhne- yedi nefer kulunun olduğu, kiminin koyun ve kiminin su sığırlarını güttükleri, mukataa verdikleri ve kendilerinin fevt oldukları belirtilerek, "evladları bunlardır" diye takdim olunan), -üçü kadın/bayan biri erkek (İlyas veled-i Abdullah) olmak üzere- dört nefer; KK.579'da ise -"evlad-ı uteka bunlardır" diye takdim olunan, (birinin adının derkenar içinde kaldığı belirtilmek üzere) dördünün adı, Ahmed, Memi, Fatıma ve Zahide olan- beş nefer kulunun bulunduğu (da) anlaşılmaktadır. Bu meyanda, (özellikle süreklilik açısından tebarüz ettiği vurgulanmak üzere) -muahhar tarihli- TT.733'de -yine "evlad-ı uteka bunlardır" diye takdim olunan- üç nefer kadının/bayanın kayıtlı olduğu da zikredilmelidir.

Nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasılata gelecek olursak: MM.22'de Çalca karyesinde, hınta (m.15/1500, -öşr-i- bostan (1.300); -KK.579'da "haliya harab" diye

64 Yalova'ya tabi Çalcı köyünün Yakut Paşa İmareti vakfı olması vs. hakkında bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1), İstanbul 1980, s. 622.*

65 B'de (yani KK.579'da) Çatalca!/Salih yazımı için bkz.: v. 136/a.

kayıtlı olan- altı müd çeltük ekilür bir ark (erz-i safi, 13/2600), -hepsi de yıl yürüyen, biri Hasan Çelebi, biri Musa Bey, ikisi de Süleyman Bey yedinde (kayıtlı) olmak üzere- dört kıta asiyab (640) dikkat çekmektedir. İlaveten, (MM.22'de) -daha önce yazılan kullar tarafından güdülen (daha doğrusu, güdüldüğü yazılan)- 100 res ganem (fi-sene: 200) ile 5 res su sığırı (fi-sene: 100) yazılmaya değerdir.

Ayrıca, (hem MM.22'de ve hem de KK.579'da -"ber muceb-i defter-i atik"- mukayyed olduğu vurgulanmak üzere) vakf-ı mezkurun çeltük sulanan bir suyunun bulunduğu da -yine, KK.579'da altı müd çeltük ekilür arkın (haliya) harab olarak yazıldığı nazar-ı dikkate alınmak kaydıyla- ifade edilmelidir.[66] Bu meyanda -yine hem MM.22 ve hem de KK.579'da- Lütfi Bey adına kayıtlı olan -ve fakat (KK.579'a göre) Lütfi Bey'in fevtiyle çok sayıda el değiştirdiği ve nihayetinde seyyidü's-sadat sultan hazretlerine verildiği anlaşılan-[67] bir çiftlik de (KK.579'da, -(hasıl:) ani'l-galle ve gayruhu, ber vech-i maktu, fi-sene 35-) zikre değerdir.

Bunlar bir yana, KK.579'da, maruf karyede, hınta (m.21, k.8 /2.954), -öşr-i- bağ (500), -öşr-i- bostan (300), -öşr-i- piyaz (250), -resm-i- korı (50), çayır (170), -yörükler tarafından tasarruf edildiği anlaşılan/yazılan- kestane ve bağ (fi-sene:60), -(hususen, söz konusu KK.579 düzleminde şayan-ı teemmül olan,) yedi çiftten müteşekkil- çiftlik-i muattal (hasılsız), -resm-i- iskele (fi-sene:100), -MM.22'den farklı olarak mutasarrıfları yazılmamış olan- beş asiyab (800) özellikle dikkat çekmektedir.

4/2- Reyhan Paşa Zaviyesi/Yenişehir (A:8.000;B: 9.010)

II. Murad'ın haremağalarından olan Reyhan Paşa'nın[68] -söz konusu- Yenişehir'deki zaviyesinin gelir kaynağı, A'da (toplam 8.000 olmak üzere) bir karye (Reyhan Paşa nam-ı diğer İskender Köyü (H.:5.000)) ve (kullarından Mustafa ve Hamza tarafından güdülen -daha doğrusu güdüldüğü yazılan-) kırk -nefer- su sığır(lar)ıdır[69] (H.: -fi-sene- 3.000). B'de de (toplam 9.010 olmak üzere) yine bir karye (Reyhan Paşa nam-ı diğer İskender Köyü (H.:5.598)) ve (onlarca) su sığırlarıdır (H.:3.412). Defterlerdeki kayıtlardan, -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- adı geçen karyenin, Reyhan Paşa tarafından Murad Han'dan satın alınarak Yenişehir'de olan zaviyesine vakf edildiği ve (MM.22 düzleminde) yine mukarrer kılındığı, (KK.579'a göre de) "haliya kemakan mukarrer vakf" olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu karyeye de hem nüfus ve hem de hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Reyhan Paşa nam-ı diğer İskender Köyü karyesi'nde, MM.22'de, 3 nefer; KK.579'da ise 8 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden (MM.22'de) bir mutak (-ı Hayreddin, Şirmerd) ile -haricden ekenler kategorisinde mukayyed- yeniçeriler ((Muhammedi (zivle 3), Ali (iki çift), Kasım (çift), Hüseyin (sülüsan)) ve ayrıca beş kul (Mustafa veled-i Mahmud, Hamza veled-i Abdullah, Balı veled-i Mahmud, Hızır veled-i O, Şaban birader-i O); KK.579'da ise, -(MM.22'ye göre fevkalade bir artışla) yirmi dört unsurdan/kişiden mürekkep, haricden ekenler kategorisinde mukayyed- yeniçeriler (Hasan (17), Ferhad (4),

66 Daha ayrıntılı bir ifadeyle, (MM.22'de) mezkur vakfın, bir suyunun olduğu, ekilen çeltiğin onun ile sulandığı, Çavuş Şirmerd'in mani olmuş olduğu, kadimden vakfın yararlandığı, geri kadimden yararlandıkları üzere yine müntefi olup tasarruf edeler diye hükm-i hümayunlarının bulunduğu, geri yararlana geldikleri gibi yararlanmak üzere deftere sebt olunduğu (KK.579'da da, "ber muceb-i defter-i atik" mukayyed olduğu) anlaşılmaktadır.

67 Yine, daha ayrıntılı bir ifadeyle, -özellikle el değiştirmeler açısından dikkat çekici olduğu belirtilmek üzere- söz konusu -bir- çiftliğin, (MM.22 ve -ber muceb-i defter-i atik atfıyla- KK.579'a göre) Lütfi Bey'in elinde olduğu, -bazısını mandıralık edip- yararlandığı, haricden kimse ağacın kesmeye ve merasına dahl eylemeye diye müşarünileyh Lütfi Bey'in elinde hükm-i padişahinin olduğu, (KK.579'a göre ise) badezzeman Lütfi Bey'in fevt olduğu, kızı Safiyye Hatun'a intikal ettiği, ondan da Hanzade Sultan'ın iştira eylediği, sonra Ayni Hatun bint-i Malkoç Bey'e geldiği, nice zaman tasarruf ettikten sonra, haliya vezir-i azam Rüstem Paşa'ya sattığı, onlar dahi nice zaman tasarruf ettikden sonra haliya seyyidü's-sadat sultan hazretlerine verdiği/verildiği (-ayrıca- ellerine hüccet-i şer'iyye verdikleri de) anlaşılmaktadır.

68 Söz konusu Reyhan Paşa ve -onun (yine) Yenişehir'deki zaviyesine mevkuf- Bursa'daki Reyhan Hamamı için bkz.: Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma), Ankara 2006, s.92.*

69 TT.438'de "kavmişan", s. 811.

Hüsrev (5), Ahmed (6) ile (sipahi) Mehmed Bey (20), Mahmud Çavuş (16), Osman Çelebi (16) ve Mehmed Çelebi (3) temayüz etmektedir. Nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra hasıla gelecek olursak: MM.22'de Reyhan Paşa nam-ı diğer İskender Köyü karyesi hasılı topluca (tek kalemde) ani'l-galle ve öşr-i bağ ve resm-i çift ve resm-i ekinlü -ve saire- (5.000) tarzında, KK.579'da ise ayrı ayrı kalemler halinde yazılmıştır (H.:5.598). Bu kalemlerden hınta (m.20/2800), şair (m.21/1260) ve çayır (500) vurgulanmaya değerdir.

4/3- Sultan Abdullah Zaviyesi/Akşehir[70] (A:3.093;B:4.836)

Adı geçen (zat), Sultan II. Bayezid'in (ve Şirin Hatun'un) oğludur. Akşehir'de bulunan söz konusu zaviyenin gelir kaynağı hem A'da ve hem de B'de bir karyedir (Kazı (H.:A:3093;B:4.836)). Defterlerdeki kayıtlardan, -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- mezbur karyeyi, merhum Sultan Bayezid'in merhum oğlu Sultan Abdullah'ın Akşehir'de bina ettiği zaviyesine vakf ettiği, -vakfiyye yazdırdığı,- (MM.22 -ve KK.579- düzleminde) "şimdiki halde yine mukarrer" olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu karyeye de hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Kazı karyesinde, MM.22'de, 36; KK.579'da ise, -görüleceği üzere, MM.22'ye göre biraz azalarak- 29 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden, MM.22'de bir imam (ba-berat-ı hümayun, Ramazan), bir müezzin (-i cami, ba-berat-ı hümayun, Mustafa), -adına çift kayıtlı- bir sipahi-zade (Devlethan veled-i Çalabvirdi) ve bir mutak/nim (Alagöz); KK.579'da ise, bir imam (Hamza Fakih) ve bir mutak zikre değerdir. Burada, KK.579'da -toprak tasarrufu ve hasılattaki değişiklikleri göstermesi bakımından da dikkat çekici olduğu (ve MM.22'de bulunmadığı) belirtilmek üzere- (beş kalemden/unsurdan mürekkeb) haricden ekenler kategorisinde mukayyed, -adına, iki çift ve bir nim'den müteşekkil çiftlik kayıtlı olan- Ömer Bey (veled-i Mehmed Paşa) ve -yine, adına, ("ve resm-i zemin ve asiyab ve g., fi-sene: 900" açıklamasıyla) çiftlik kayıtlı olan- Mehmed Bey (veled-i Şems Bey), -adına iki çift kayıtlı- İbrahim Bey ve -adına 16 akçalık/resmlik toprak kayıtlı- Memi Çelebi de -söz konusu özellikler ve kimlikleri gereği- yazılmalıdır. Esas itibariyle, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra (klasik/standart) hasılata gelecek olursak: MM.22'de, Kazı karyesinde, öşr-i bostan (420), -KK.579'da mukayyed olmayan- asiyab (kıt'a: 3, 500), resm-i ganem (400); KK.579'da ise (esas itibariyle gelir artışının da saikleri olan) hınta (m.10, k.10 /1470), -öşr-i- meyve (600), -öşr-i- bağ(400) ve çayır (400) yazılmaya değerdir. Burada, söz konusu vakfın, MM.22'de -maruf karye hasılı altında mukayyed- (Hasan -veled-i Şirmerd-, Aişe -bint-i Şirmerd- ve Şehdane adlarında 3 nefer) ortakçılarının bulunduğu da ifade edilmelidir.

4/4-Halil Paşa Zaviyesi (A:490;B:490)

Gelir kaynağı hem A'da ve hem de -ber muceb-i defter-i atik tasrihiyle- B'de - (hasılatı toplam 490 olmak üzere) bir mezraa (-ı Bayed(H.: -ani'l-galle ve g. - 450)) ile -der yed-i Ali Çelebi bin Mehmed Paşa, be-hüccet-i şer'iyye açıklamasıyla mukayyed- bir mandıradır (H.: -fi-sene- 40).[71](Defter-i akdeme de atfen) Mevcut/Defterlerdeki kayıtlardan, adı geçen mezraanın vakf-ı Halil Paşa tabi-i (MM.22'de) Yalakova (KK.579'da Yalakabad) diye kayd olunduğu, (MM.22 ve -"ber muceb-i defter-i atik" tasrihini muhtevi, dolayısıyla bu hususta, güncellenmemiş- KK.579'a göre) elhaletü hazihi zaviyeye vakf edildiği, meşihatının berat-ı hümayunla Hacı oğlu İskender'e verildiği çıkarılmaktadır.

4/5-Ali Dede Zaviyesi (A: - ;B: -)

Adı geçen Ali Dede tarafından bina edildiği anlaşılan -ve yeri belirtilmeyen- (özellikle mevkufatı ile dervişan ve hidmetkaranı bakımından calib-i dikkat olan) yazı konusu

70 Bu vakıf için ayrıca bakınız: TT.438, s. 810.

71 TT.438 de "Vakf-ı zaviye-i Halil Paşa, mezraa-ı Bayed, hasıl, ma'a mandıra 490", (s. 810).

zaviyenin, gelir kaynağı (daha doğrusu mevkufatı), hem A'da ve hem de B'de (Ali Dede tarafından vakf olunan) -öşrü sahib-i arza eda edildikten sonra, baki mahsulatı ayendeye ve revendeye sarf oluna deyu- altı müdlük (mikdarı) -hasılı yazılmayan- bağ, (üç sahan, üç tepsi, iki hereni, bir kazgan, bir tencere, bir kefgir ve kepçeden oluşan) mutfak eşyaları (ya da yemek araçları/gereçleri), iki res merkeb ve bir kara sığır çiftidir. Bu zaviyenin -A'daki ve (B'de, ber muceb-i defter-i atik tasrihiyle, bazı yazım farklılıkları ile de birlikte, A'dakilerin -güncellenmemiş haliyle- aynen yazıldığı belirtilmek üzere) B'deki kayıtlara göre- bir şeyh-i zaviye (Derviş Nasruddin), bir habbaz (/ekmekçi, İbrahim Dede), bir tabbah (/aşçı, Derviş Ali Dede), bir hizem-keş (/oduncu[72], Balı Dede), bir bağban/bağçeban[73] (Halil Abdal), bir ferraş (Hayran Dede) ve bir sakkâ (Koyun Dede) olmak üzere toplam yedi[74] nefer (de) dervişan ve hidmetkaranı bulunmaktaydı.[75]

Yazılanlara topluca bakıldığında, söz konusu zaviyelere mahsus, -görüleceği üzere- hem MM.22'de (M.1523'te) hem de KK.579'da (M.1561'de) beş vakıf kaydı bulunmaktadır. Dolayısıyla, -esasen, (diğer kategorilerden de farklı olarak) bir giriftlik de taşımayan- zaviye vakıflarının süreklilik gösterdiğini söylemek mümkündür. Vâkıflar (ya da -bazısı itibariyle- adına vakıf kurulanlar) arasında, özellikle -çoğunluğu oluşturmaları hasebiyle temayüz eden- paşalar (Yakud Paşa, Reyhan Paşa ve Halil Paşa) ile -bir padişah oğlu (şehzade)- olması itibariyle Sultan Abdullah ve bundan ve ötekilerinden farklı olarak -özellikle- Ali Dede zikre değerdir. Bu gurubun da, gelir kaynak/mevkuf(at) çeşitleri(nin) (bilhassa, karyelerin, -bazılarının güdücü kulları da yazılan- sığırların, -özellikle su sığırlarının-, mandıranın ve -Ali Dede vakfına mahsusen- mutfak eşyalarının ve iki res merkebin) ve miktarlarının dikkat çektiği ifade edilmelidir. Bu cümleden de olarak, üç zaviyenin (Yakud Paşa, Reyhan Paşa ve Sultan Abdullah zaviyelerinin) gelir kaynağının -yekunlarının da çok olduğu vurgulanmak üzere- karye(ler) olduğu özellikle hatırlatılmaya değerdir. Bundan da mülhem olarak, (malum diyarlar arası ilişkiler açısından da önemli olduğu unutulmamak üzere) -mevkufu karye olan- zaviyelerden biri İznik'te, biri Yenişehir'de, biri de Akşehir'de olduğundan -sair işlevleri bir yana, özellikle yol ve yolculuk/yolcular açısından (da) önemli olan- zaviyeler vasıtasıyla Yalakabad kazasından harice (ya da -yakın ya da nispeten uzak- başka diyarlara) önemli miktarda kaynak/gelir aktarılmaktaydı.

5-Evladlık (ve Sair) Vakıflar

5/1- Şeyh Âdil Vakfı (G.: A: 200;B: 200 -tecdid kaydı yok-)

Geliri, A'da bir mezraadır (Akça Kilisa (H.: -ani'l-galle ve g.- 200)[76]. Bu vakıf ve (bunun) gelir kaynağı olan -bir- mezraa (H.: -h. a. g. ve g.- 200) -defter-i atike atıfla, (KK.579'a mahsus tecdid/mukarrer kaydı olmaksızın), aynen- B'de de mukayyeddir. Defterlerdeki kayıtlardan, -(MM.22'de, önce, defter-i köhneye atfen- (adı geçen mezraanın) Orhan Bey tarafından Şeyh Adil'e vakf edildiği, (bu mezraaya) sonra oğlanlarından Hamza'nın, elan da Hamza oğulları Abdi ve Mehmed'in mutasarrıf oldukları, ellerinde Murad Han ve padişah(ımız)ın mukarrernamelerinin bulunduğu, Abdi ve Mehmed'in fevt olduğu, (MM.22'ye göre) şimdiki halde padişah(ımız) beratıyla Adil neslinden Hamzaoğlu Mehmed'e sadaka olunup (onun tarafından) tasarruf edildiği çıkarılmaktadır. Bu kayıtlardan Şeyh Adil vakfının/neslinin varlığını uzun süre devam ettirdiği de anlaşılmaktadır.

72 Daha açık bir deyişle, odun yarıcı/taşıyıcı.
73 KK.579'da bağçeban.
74 MM.22'de verilen toplama göre "sekiz nefer".
75 TT.438'de "Zaviye-i Ali Dede, bağ, hidmetkar-ı zaviye, nefer 8", s. 811.
76 TT.438'de "Vakf-ı evlad-ı şeyh Adîl an canib-i Orhan Beğ, mezraa-ı Ak Kilisa, hane: 3", s. 810.

5/2- Hasan Fakih Vakfı (G: A:100;B: h.k.t.k.y.[77])

Geliri kaynağı, A'da bir çiftlik yerdir (H.: A: 100).[78] Bu vakıf ve bittabi gelir kaynağı olan bir çiftlik yer -defter-i atike atıfla- B'de de mukayyeddir. Ancak, B'de -KK.579'a mahsus-tecdid/mukarrer kaydı ve hasıl miktarı yoktur. Defterlerdeki kayıtlardan, -MM.22'ye göre-(-mezraa-ı Yaylacık, tabi-i mim başlığı ile yazılan- söz konusu bir çiftlik yerin) Sultan Murad hükmüyle Musa(lu) Danişmendi Hasan Fakih'e vakf-ı evlad eylendiği, defter-i köhnede bulunmadığı, amma bu vilayetin kudemasından teftiş olunup o tarihten ila hazihi elan mezkurun vakf-ı evladıdır tasarruf ede geldiler deyu şehadet olunduğu, elan neslinden Receb Oğlu Musa elinde bulunduğu çıkarılmaktadır.

5/3-Aydınoğlu İsa Bey ('in Şeyh İnebeği'ne GHR[79]) Vakfı (G:A:250;B:350)

Esas itibariyle (girift nitelikli) -zaviyeye müteallik- bir evladlık/ruhi vakıf olduğu anlaşılan, bu vakfın gelir kaynağı hem A'da ve hem de B'de bir mezraadır (Yavdaş (H.: A: -ani'l-galle ve g.- 250. B: -ani'l-galle ve g.- 350)).[80] Defterlerdeki kayıtlardan, adı geçen mezraanın -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- Aydınoğlu İsa Bey'in Şeyh İne(i)beği'ne Gazi Hüdavendigar ruhiçün oğul oğluna ve kız kızına vakf eylediği, Bayezid Hüdavendigar ve Sultan (?) ve Murad Han'ın mukarrername verdikleri, elan neslinden Süleyman Şeyh oğlu Maruf Şeyhin karındaşı oğlu Yusuf ve İsmail'in mutasarrıf oldukları, ellerinde padişah(ımız)dan hüküm bulunduğu, elhaletü hazihi vakfa berat-ı cedid alınmamış olduğu, Yusuf'un kaldığı ve İsmail'in fevt olduğu Mustafa nam oğlu (yetim-i sagir) bulunduğu, (MM.22 düzleminde) şimdiki halde padişah(ımız) beratıyla Yusuf'un oğlu Bekir'e sadaka olunduğu, ve (onun tarafından) tasarruf edildiği, (KK.579'a göre de) haliya padişah(ımız) beratıyla Maruf Derviş'in mutasarrıf olduğu çıkarılmaktadır. Ayrıca, KK.579'da, Şeyh İnebeği'nin nesline dair (Mustafa Maruf, Eşref (birader-i O), Yusuf Süleyman ve onun oğlu olmak üzere) dört, hidmetkar-ı zaviye olarak da iki kişinin kayıtlı olduğu da ifade edilmelidir. Bu vakfın varlığını daha sonra da devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

5/4-Mevlana Araboğlu Süle Bey Vakfı (G.: A:100;B:150)

Gelir kaynağı, hem A'da ve hem de B'de dört müdlük yerdir (H.: A: -ani'l-galle ve g.-100. B: -ani'l-galle ve g.- 150).[81]Defterlerdeki kayıtlardan, -(MM.22'de) defter-i köhneye atfen- Mevlana Arab Oğlu Süle Bey'in dört müdlük vakf yerinin olduğu, karındaşı İsmail'e verildiği, elinde padişah(ımız) hükmü bulunduğu, elan neslinden oğlu oğlu Süleyman'ın mutasarrıf olduğu, vâkıfın bilinmediği, (MM.22 düzleminde) şimdiki halde padişah(ımız) beratıyla Nebi Fakih oğlu İlyas'a verildiği ve (onun, söz konusu yeri) tasarruf ettiği, (KK.579'a göre de) haliya padişah(ımız) beratıyla Mevlana Hayreddin Fakih'in mutasarrıf olduğu çıkarılmaktadır.

Bu kategoride, (görüldüğü üzere) MM.22'de (M.1523'te) dört, KK.579'da (M.1561'de) ise -ikisinin tecdid/mukarrer tasrihinin olmadığı hatırlatılmak üzere- yine, dört vakıf kaydı bulunmaktadır. Bunlar, anlaşılacağı üzere, -diğer kategorilerle karşılaştırıldığında- oldukça küçük, daha doğrusu, düşük gelirli (özneleri itibariyle de esasen adsal nitelikli) vakıflardır. Bu cümleden de olarak, gelir kaynakları, -(…) yer,- çiftlik yer, mezraa, (dört) müdlük yer olarak tesmiye (ve aslen de başkaları tarafından ilgili öznelere/zevata tevkif) olunan -küçük-tarımsal üretim alanlarıdır. Bu guruptaki vakıflar özellikle tarihlerinin eskiliği ile de dikkat çekmektedirler. En eski tarihli olanı Orhan Bey zamanına uzanan "Şeyh Adil Vakfi" dır. Yine,

77 h.k.t.k.y.: hasılsız kayıtlı, tecdid/mukarrer kaydı yok.
78 TT.438'de "Vakf-ı evlad-ı Musa Danişmend, an canib-i Sultan Murad Han, mezraa-ı Yaylacık, hasıl 100", s. 811.
79 GHR: Gazi Hüdavendigar Ruhiçün.
80 TT.438'de "vakf-ı evlad-ı Şeyh Ali, mezra-ı Yavdaş Viranı, hasıl, ani'l-galle, 250", (s. 811).
81 TT.438'de "Vakf-ı amm, zemin-i Süle bin Arab, hasıl 100", s. 811.

eski tarihli olan bir diğeri, geçmişi (ya da gerekçesi) Sultan I. Murad'a uzanan, -hem öznesi Şeyh İnebeği ve hem de bilhassa vâkıfı Aydınoğlu İsa Bey itibariyle şayan-ı teemmül olan- (türü itibariyle de girift nitelikli) Şeyh İnebeği'ne müteveccih vakıftır. Burada, -ilaveten- Sultan Murad devrine uzanan "Hasan Fakih Vakfı" da zikredilmelidir. Bunlardan (da) mülhem olarak, bu gurupta, ((özneleri itibariyle, -kuruluş döneminde- Osmanlı Devleti'nin (ya da -esasen- Osmanlı hükümdarlarının) dinsel/toplumsal hedeflerine/teveccühlerine ya da -daha doğrusu- karşılıklı olarak ilişki/dayanışma içinde bulundukları zümrelere de işareten)) şeyh(lerin) ve -başka kayıtlara da istinaden- fakihlerin temayüz ettiği aşikardır.

6-Mülk/Vakıf

Haydar Paşa[82] Mülkü (G.: A:- ;B:7.166)

(KK.579'da karşımıza çıkan) Haydar Paşa'nın söz konusu mülkü (ya da gelir kaynağı) -sabıkan kapu ağası iken temlik olunan ve 954 tarihli mülkname gereğince -hududlarıyla- defter-i cedid-i hakaniye kayd edilen (ancak, muahhar tarihli kayıtlara (-1105 tarihli bir- belge ve ilgili derkenara) göre, sonradan Mihrimah Sultan tarafından (hüccet-i şer'iyye ile) satın alındığı ve -(974 tarihinden itibaren) yüz otuz seneden beri- Mihrimah Sultan evkafı mütevellileri tarafından zabt olunduğu ve fakat sehven defter-i evkafa kayd olunmadığı yazılan/anlaşılan)- (4.529 hasıllı/akça yazar) Büryan/Yortan n.d. Seydi Bey adlı karye (ve ona tabi çiftlikler) ile -az önce söz konusu edilen muahhar (1105) tarihli belgeden çıkarıldığına göre-, ("Bu karye dahi bâlâda şerh olunduğu üzere Mihrimah Sultan evkafına tashih olunmuşdur (sene:1105)" ve "yavadan gelüb mütemekkin olan kafirler içün yava haracın iltizam idenler dahl etmesünler deyu sene 962 tarihiyle müverrah emr- i şerif virilmişdir" açıklamalarıyla mukayyed, -2.637 hasıllı/akça yazar-) Yeni Köy n.d. Kara Kilisa (tabi-i Büryan/Yortan) adlı karye idi.

Söz konusu karyelere -daha öncekilerde de olduğu gibi- hem nüfus ve hem de -esasen- hasılat açısından biraz daha ayrıntılı olarak bakılacak olursa: Büryan/Yortan karyesinde, KK.579'da, 24 nefer mukayyeddir. Bu neferlerden, bir mazul yeniçeri (Mehmed, çift) ve -her ikisi de İlyas Çelebi adına kayıtlı olan- iki mutak (İskender/14 ve Nasuh/bennak) ile -haricden ekenler kategorisinde mukayyed- Yeniçeri Hasan (8), İlyas Çelebi (iki çift) ve (çiftlik, der tasarruf-ı) Haydar Paşa (dört çift) zikre değerdir. Bunlardan, malum Haydar Paşa bir yana, çelebilerin ve özellikle de İlyas Çelebi'nin temayüz ettiği aşikardır. Esas itibariyle, nüfusa müteallik bu açıklamalardan sonra -yine- (klasik/standart) hasılata gelecek olursak: KK.579'da bu karyede, hınta (m.10/1400), tarı (m.4/280), öşr-i bostan (335), iskele -ve saire- (fi-sene: 500), asiyab (80), beytülmal ve yava-ı karye-i mezbure (300) dikkat çekmektedir. Yeni Köy nam-ı diğer Kara Kilisa karyesinde ise, KK.579'da, -hepsi gayr-i müslim olmak üzere- 16 nefer mukayyeddir. Hasılatından, öşr-i bağ (255), öşr-i bostan (600), cizye-i gebran (560) ve ispence-i gebran (400) anılmaya değerdir.

Sonuç

Yalakabad, (İzmit körfezinin güneyi) -Halil İnalcık'a göre, Osmanlı Devleti'nin (ya da Hanedanının) teessüsüne saik/sebep olan- (1302'de) Bafeus (Koyunhisar) savaşının yapıldığı ve Osman Gazi tarafından -bir Bizans imparatorluk ordusunun yenilerek- (bittabi) zaferle sonuçlandırıldığı yerdir. Karşı tarafı (İzmit körfezinin kuzeyi) ise, Orhan Gazi tarafından Bizans imparatoru ve ordusunun yenilgiye uğratıldığı -ve neticede, Osmanlılar'a İznik ve İznikmid'i kazandırarak, onların Karadeniz'e ulaşıp Kocaeli'ni ele geçirmelerini sağlayacak olan- (1329'da) Pelakanon (Eskihisar) savaşının yapıldığı yerdir. Başka bir

82 Kuvvetle muhtemel Kanuni Sultan Süleyman devri devlet adamlarından) Hadım Haydar Paşa: "Kapıağası olup vezirlik ile taşraya çıktı. Sonra Sultan Mustafa'nın ortadan kaldırılışında Şehzadeye yandaşlık suçu ile işten el çektirildi ve Hersek sancağı geliri emekli maaşı olarak kendisine bırakıldı. Kültürlü, anlatışı tatlı, güzel söz söyler ve her bakımdan haline düzen vermiş bir zat idi.". Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I, (Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara/ Mersin 1992, s. 24.*

bakış ve deyişle, -bu önermeler/kabuller bağlamında-, stratejik bir öneme sahip olan, (-çok-uzak gibi -de- algılanan) İzmit körfezinin bir tarafındaki, "Dil"deki (daha esnek/geniş bir ifadeyle, onun yanındaki veya çevresindeki) zaferle Osmanlı Devleti/Hanedanı teessüs etmiş; diğer tarafındaki, (ötedeki, yani, "Dil"in karşısındaki, kısacası) "Karşıyaka"daki -İstanbul'un fethi gibi, Bizans ve Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen- başarı/zafer ile de Osmanlılar Kocaeli bölgesine hakim olmuşlardır. Açıkçası, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişimi açısından önemi aşikâr olan her iki savaş ve zafer/başarı da "Dil" ve -maruf- "Dil Karşısı"nda (veya geçitlerde/yollarda yahut onların çevresinde), başka bir deyişle (de), Yalakabad ve (yine onun bir uzantısı/bağlantısı olan bir yerde, malum) Yalakabad'ın karşısında, -yani- "Karşıyaka"da -dolayısıyla da, aslında aynı coğrafyada- gerçekleşmiştir. Hal böyle olunca da, "Dil" ve "Dil Karşısı"nın/"Karşıyaka"nın, -ve bu düzlemde de, geçitlerin/yolların- Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki (ya da tarihindeki) yeri ve önemi ((-tabiatiyle, (-yine tabiri caizse- Osmanlı Hanedanı'nın/Devleti'nin tecelligâhı olarak temayüz eden, Yalakabad -ve çevresi-) Osmanlıların bu hususta ki (mesela, savaş teknik ve) stratejileri ile de birlikte-)) hakikaten şayan-ı teemmüldür.

Bunları bir tarafa bırakıp, esas konumuza gelerek, öncelikle, -maruf- vakıf tahrir defterlerinde Yalakabad kazası dairesinde mukayyed vakıfların; (daha sonraki fasıllarda yapacağımız değerlendirmelerin, -özellikle- sayısal çerçevesini -ya da veri tabanını- oluşturması bakımından da önemli/gerekli olduğundan) -toplam ve kümesel- sayısına ve gelirlerine bakacak olursak: Öncelikle, (çoğunun hariçteki kurumlara müteallik olduğu hatırlanmak ve sayısal olarak -mesela İznik'e göre- çok fazla olmadığı da vurgulanmak üzere) Yalakabad kazasında, -tespit, teşhis, tahlil ve tefsirlerimize zemin oluşturan- A'da 19, B'de ise 22 vakfın/kaydın (ya da vakıf kaydının) olduğu ifade edilmelidir. A'daki 19 vakıftan 18'i B'de de -bazılarında tecdid/mukarrer vurgusu olmamakla birlikte- mukayyeddir. Ayrıca, istihraç edileceği üzere, B'de 4 de yeni kayıt/vakıf-mülk zuhur etmiştir. Bunların (bizzarure, hâsılı/kârı yazılmayan gelir kaynakları/kalemleri hariç) gelirleri toplamı -takriben- A'da, 117.783(b)/117.823(d), -(reel, nominal ayrımı dikkate alınmaksızın) fark edilir bir artışla- B'de, 192.347'dir. İlgili kısımlarda da işlendiği üzere, bu vakıflar(/vakıf kayıtları) kurumsal (ya da türsel) açıdan -özellikle (tabiri caizse) külliyeli vakıflar söz konusu olduğunda- çok girift (ya da geçişken) niteliklidir. Bu durum (da) hatırda tutulmak şartıyla, yapılan tasnife göre, (rakamların A/B doğrultusunda sıralandığı ve özellikle ilk üç kategorinin çok iç içe girmiş olduğu -da tekiden- belirtilmek üzere) "İmaret (ile -girift- Cami) Vakıfları" kategorisinde -A ve B'de, bire bir eşleşdikleri de vurgulanarak- 4 (G:27.217/53.175); "Cami (ile -Girift- Ecza/Tilavet, vs.)" kategorisinde 1/3 (G:13.227, -1000/24.996, -1000); "Tilavet/Ecza (Muallimhane, Mahalle Mescidi, Cami Mesalihi vs.) Vakıfları" kategorisinde 5/5 (G:56.909/85.253); -başlıktan da anlaşılacağı üzere diğerlerinden farklı olarak net bir nitelik (ya da kesinlik) taşıyan- "Zaviye Vakıfları" kategorisinde -bunların da, A ve B'de bire bir eşleşdikleri vurgulanarak- 5 (G:19.780/21.057); "Evladlık Vakıflar" kategorisinde 4/(tecdid/mukarrer kaydı dikkate alınmaksızın)4 (G:650/700) ve "Mülk/Vakıf" kategorisinde B'de 1 (G:B:7.166) -kayıt ya da- vakıf/mülk kaydı (ve hasılı) bulunmaktadır.

Kısmen, bu cümlelerden de olarak, (bazı şüphe ya da bu şüphelerden mütevellid tartışmalar (da) bir kenara); -malum da olduğu üzere- vakıf tahrir defterleri; vakıflar (ve bittabi bu çerçevede vakıf kurucuları ve saire ve daha özelde, mesela, vakıf gelir kaynakları (köyler/mezralar vs.)) hakkında kayıt zamanına (ya da defterlerin tedvin sürecine) mahsus çağdaş/devrî veriler sunmakla birlikte, aynı zamanda, vakıflar (yine vakıf kurucuları,

gelir kaynakları, mesela mevkuf köyler/mezraalar vs.) hakkında -atik, köhne, kadim ve akdem defterlere atıflarda bulunarak/bulunularak- (defterlerin tedvin tarihlerinden önceki) geçmişle ilgili verileri (tabiri caizse vakıfların serencam/özgeçmiş bilgilerini) muhtevi olmaları itibariyle (de) bizi daha eski/geçmiş dönemler hakkında da bilgilendirmektedir. Bu özelliğin, Osmanlı Devleti'nin -Yalakabad gibi- kuruluş mekan(lar)ı söz konusu olduğunda -kuruluş dönemine ait Osmanlı kitabî kaynaklarının nedreti ve esasen muahharlığı ve özellikle belgesel kaynakların yokluğu/kıtlığı da hatıra getirildiğinde- daha büyük bir önem arz ettiği (ya da edeceği) aşikardır. Bu bağlamda, -Yalakabad kazasında- özellikle Orhan Bey'e ve I. Murad'a matuf vakıf kayıtları hatırlanmaya değerdir. Bunlar, -meşhur, Süleyman Paşa (İznik Camii) Vakfı bir yana- esas itibariyle evladlık vakıflardır. Bu çerçevede, geçmişi Orhan Bey zamanına uzanan, Şeyh Adil'e mahsus (evladlık) vakıf ile geçmişi (ya da gerekçesi) Sultan I. Murad'a uzanan Şeyh İne(i)beği'ne müteveccih vakıf özellikle zikredilmelidir. (Esasen, Osmanoğulları adına bakıldığında) Bunların (ya da bu tespitlerin), her şeyden evvel, -daha önce ilgili kısımda da işlendiği üzere- kuruluş döneminde, Osmanlı Devleti'nin (-aslında- Osmanlı hükümdarlarının, kaynak/gelir tevkif/tahsis ediciler olmaları hasebiyle) dinsel/toplumsal hedeflerine veya teveccühlerine yahut -başka bir deyişle- devletin (ya da hükümdarların) karşılıklı olarak ilişki/dayanışma içinde bulunduğu zümrelere -kısmen de olsa- işaret etmesi bakımından önemli ve değerli olduğu gayet açıktır.

Ayrıca, -Yalakabad kazasında- (mütebariz II. Murad devri bir yana) özellikle, (babası Fatih Sultan Mehmed'den -sair, pek çok alanda olduğu gibi- vakıflar konusunda da farklı bir yol izleyen ve "âdil" olarak da tavsif edilen) II. Bayezid devrinde kurulan vakıflar hem sayıları ve hem de gelir miktarları ile göze batmaktadır. Bu çerçevede, -izlenen siyasetten ya da yapılan icraattan (temlik/tevkifattan), Yalakabad kazasından, bilhassa padişah (ya da onun) çocuklarının/yakınlarının (manevi/maddi olarak) istifade ettiklerini göstermesi bakımından (da) dikkat çekici olduğu vurgulanmak üzere-, II. Bayezid tarafından, oğulları, sultan Mehmed (ruhiçün) ve -Akşehir'deki- sultan Abdullah (zaviyesi) için -sırayla- Hırka ve Kazı karyelerinin tevkifatı ile -yine- II. Bayezid tarafından, -(veziriazamı) Hersekzade- Ahmed Paşa'ya Dil karyesinin temliki ve onun da adı geçen karyeyi -mezbur Dil karyesindeki- imaretine tevkifi özellikle belirtilmelidir. Bu meyanda, (değişik vesilelerle, daha sonra da gündeme gelecek olan) II. Bayezid'in hanımı Şirin Hatun'un ecza, muallimhane ve mahalle mescidi vakfı da -bittabi- anılmaya değerdir.

Öte yandan, KK.579'da (M.1561'de) nevzuhur vakıflar/mülkler de calib-i dikkattir. Bunlar, -ilk ikisinin, özellikle (söz konusu kesitte) cami, yol/yolcu odaklı, yöresel yatırımlara (dolayısıyla da yöresel gelişime) işareten önemli oldukları belirtilmek üzere- (başlangıçta da yazıldığı vechile, yörede mahallatı da muhtevi olması itibariyle önemli bir merkez olarak tebarüz eden Kara Mürsel'deki) Ahmed Paşa Camii Vakfı ve (Yalakabad'da mütemayiz bir yer olan Doğancı karyesindeki/toprağındaki, -(kurumları itibariyle) Yalova'nın nüvesini/çekirdeğini oluşturmuş olması gereken/muhtemel-) -meşhur- Rüstem Paşa Camii, Karbanserayı ve Kaldırımı Vakfı ile İskender Paşa Kızı Mihrüban Hatun Tilavet ve Sair Vakfı ve -sonradan el değiştirdiği ve vakfa dönüştüğü anlaşılan- Haydar Paşa Mülküdür.

Genel/toplu olarak -zaman dikkate alınmaksızın- bakıldığında, -görüleceği üzere-, vakıf kurucuları veya -kendileri için- adlarına vakıf kurulanlar ya da vakıf kaynaklarını/gelirlerini tasarruf edenler (tabiri caizse vakıf özneleri) padişahtan (Kadim Sultan Selim'den) fakihlere (Hasan Fakih'e) kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bu kapsamda, padişah hanımı (Şirin Hatun), padişah oğulları (/şehzadeler, Sultan Mehmed ve Sultan Abdullah), -özellikle, çok sayıda, (veziriazamlık dahil değişik kademelerde görev yapmış)- paşalar (mesela, Ahmed Paşa ve Ali Paşa), paşa kızı (İskender Paşa kızı Mihrüban Hatun),

defterdarlar (Defterdar Nureddin ve Hüsam Beyler) ve şeyhler (mesela, Şeyh Adil) zikre değerdir.

Şimdi de, Yalakabad kazası vakıflarına, (ikinci paragrafta takdim edilen verilere istinaden) -esas itibariyle- toplam/kümesel gelir miktarları açısından (değişik vesilelerle, söz konusu edilen şartlar da dikkate alınmak kaydıyla) -sırayla- bakacak olursak: Birinci sırada -en büyük payla- (tilavet/ecza esaslı/öncelikli) "Tilavet/Ecza (Muallimhane, Mahalle Mescidi, Cami Mesalihi vs. Vakıfları (G:56.909/85.253)" yer almaktadır. Bu kümenin içinde ise en büyük hisseler/paylar; (Defterdar Nureddin Vakfının hem A'da ve hem de B'de hasılı yazılmamış olan gelir kaynakları ile İskender Paşa Kızı Mihrüban Hatun Vakfı'nın B'de -esas itibariyle- hasılı yazılmamış gelir kaynakları da hatırlanıp) -her ikisinin de girift nitelikli olduğu vurgulanarak- (II. Bayezid'in Hanımı) Şirin Hatun (G:32.518/37.637) ve -B'deki dikkat çekici artışın da esas müessiri olduğu belirtilmek üzere- (Defterdar) Hüsam Bey (G:15.000/39.587) vakıflarına mahsustur. İkinci sırada, -bittabi ikinci büyük payla- "İmaret (ile -girift- Cami) Vakıfları (G:27.217/53.175)" bulunmaktadır. Bu kümenin içinde ise en büyük hisse/pay, (B'deki fevkalade artışın esas belirleyicisi olduğu da belirtilmek üzere) -yine girift nitelikli, külliyeli, İstanbul'daki- Kadim Sultan Selim Han (İmareti/Camii) Vakfı'na (G:16.067/33.650) aittir. (A'daki sıralamaya göre) Üçüncü sırada "Zaviye Vakıfları (G:19.780/21.057)" yer almaktadır. Bu kümenin içinde ise en büyük hisseler/paylar ise, (Ali Dede Zaviyesi'nin -esasen mevkufatı gereği- hasılsız, Halil Paşa Zaviyesi'nin ise cüzi bir hasıl (490) ile yazılması bir yana), (İznik'teki) Yakud Paşa Zaviyesi'ne (8.197/6.727) ve (Yenişehir'deki) Reyhan Paşa Zaviyesi'ne (8.000/9.010) mahsustur. (Yine, A'daki sıralamaya göre) Dördüncü sırada (cami esaslı/öncelikli) "Cami (ile -Girift- Ecza/Tilavet, vs.) Vakıfları (G:13.227, -1000/24.996, -1000)" bulunmaktadır. Bu kümenin içinde ise en büyük hisse/pay, ((B'de -nevzuhur- (Kara Mürsel'deki) Ahmed Paşa Camii ve (Doğancı karyesindeki) Rüstem Paşa Camii (Karbanserayı vs.) vakıflarının gelir miktarlarının yazılmadığı hatırlatılmak; esas belirleyici, daha doğrusu, bu kümenin, B'deki toplam gelirinin sadece buna mahsus olduğu da belirtilmek üzere)) Süleyman Paşa Camii Vakfına aittir. Beşinci sırada "Haydar Paşa Mülkü (7.166)/Mihrimah Hatun Vakfı", altıncı sırada ise -mukayyed- cüzi bir gelire sahip -B'de bazılarının hasılının yazılmadığı ve tecdid/mukarrer kaydının bulunmadığı da unutulmamak üzere- "Evladlık Vakıflar (650/700)" yer almaktadır.

Esas itibariyle katı/rakamsal karakterli bu tespitler bir yana, hatırlanacağı üzere, Yalakabad kazası vakıflarının (başka bir deyişle, Yalakabad kazası dairesinde mukayyed vakıfların), -bittabi- karyelerden, mezraalara, kara/su sığırlarından, değirmenlere, dükkanlara, paraya (ve saireye kadar) çok çeşitli gelir kaynakları vardı(r). Bunlardan -geleneksel (yazı konusu dönemdeki) önemleri gereği- özellikle karyelerden söz edilecek olursa: (Yalakabad kazasında) A/B'de -hisseli (vs.) ayrımı yapılmaksızın- 11/14 karye vakfa-mülke mahsustur. Bunlardan 5/6'sı imaretlere mevkuftu(r) ve (malum olduğu üzere) bu imaretlerden sadece -bir karye (Dil) tahsisli- birisi (Ahmed Paşa İmareti) Yalakabad'da/Dil karyesindeydi. Dolayısıyla, diğer karyelerin -biri (-muhtemel- İznik'teki Halil Paşa Camii ve İmareti'ne mevkuf Çukur Köy) hariç- hasılatı (aynî ve/veya nakdî ürünü/geliri) bir şekilde -imaretin bulunduğu yer olan- payitaht/İstanbul'a -açıkçası (3/4 karyenin geliri) Sultan Selim İmareti ve Camiine- aktarılmaktaydı/harcanmaktaydı. (Hem A'da ve hem de B'de) Karyelerden 3'ü de zaviyelere mevkuftu(r) ve bunlardan üçünün de hasılatı -her biri, bir zaviyeye mahsus olmak üzere- zaviyelerin bulundukları yerler olan İznik, Yenişehir ve Akşehir'e -yine, bir şekilde- gitmekteydi/harcanmaktaydı. (B'de -KK.579'da- karşımıza çıkan, nevzuhur Haydar Paşa'nın mülkü olan -ve sonradan el değiştiren- iki karye de dahil, Süleyman Paşa, Şirin Hatun ve Sultan Mehmed'e müteallik vakıflara mevkuf

olan) Diğer karyelerin hasılatının da esas itibariyle harice aktarıldığını/harcandığını söylemek mümkündür. Bu cümleden de olmak üzere, -esasen, harice hasıl/gelir transferi açısından- II. Bayezid'in hanımı Şirin Hatun'un -(birazdan da yazılacağı vechile, karyeyi de içkin olmakla birlikte) çok gelirli başka gelir kaynakları (da) bulunan- ecza, (Bursa ve Mihaliç'de bulunan iki) muallimhane ve (Trabzon'da olan) mahalle mescidi vakfı (na mahsus -H.- Kabaca Ağaç karyesi de) özellikle zikre değerdir. Bu düzlemde, (her ikisi de KK.579'da nevzuhur -Kara Mürsel'deki- Ahmed Paşa Camii Vakfı ile -Doğancı karyesindeki- (meşhur) Rüstem Paşa Camii, Karbanserayı vs. Vakfı'nın gelir miktarlarının yazılmadığı da unutulmamak kaydıyla) Yalakabad kazasının vakıf hasılatının neredeyse tamamının harice transfer edildiğini/harcandığını ifade edebiliriz. Bunlarla birlikte, hemen belirtmek gerekirse, -aslında, vakıf tahrir defterlerinin tedvin tarzının da bir gereği olmak üzere, bir istisna olarak- başka bir yerden (ya da haricden) Yalakabad/Kara Mürsel'e gelir aktarımına delaleten, Yalakabad/Kara Mürsel (Ahmed Paşa Camii) için Mihaliç kazasında iki göz değirmenin tevkif olunduğu da hatırlanmalıdır. Burada, -Yalakabad kazasında büyük bir (şehrî) yerleşim yerinin/merkezinin olmaması ile de ilgili olduğu düşünülmek üzere- para tevkifinin azlığının da oldukça dikkat çekici olduğu vurgulanmalıdır. Bundan mülhem olarak, (devrin ahvaline/ruhuna ve kurumların/vakıfların mahiyetine/tarzına da uygun olarak) -her ikisi de- KK.579'da nevzuhur, "Ahmed Paşa Camii Vakfı"na mahsus on bin nakit akça ile "İskender Paşa Kızı Mihrüban Hatun'un Tilavet vs. Vakfı"na mahsus kırk bin nakit akça anılmaya değerdir.

Bu meyanda, vakıf kurumlar ve yatırımlar hususunu biraz açmak/açıklamak da fayda vardır. Vakıf kurumlarının bulundukları yerlere önemli maddi/manevi avantajlar sağladığı aşikardır. Her şeyden önce, bu kurumların -(mesela, bir imaretin ya da zaviyenin) sundukları hizmetler münasebetiyle, bulundukları yerlerdeki insanlara -daha açık bir deyişle, (yoksulundan, öğrencisine ve yolcusuna kadar) hizmet alanlara/alanlarına- önemli yararlar/katkılar sağladığı malumdur. Bunlar (ya da hizmet alanlar) bir yana, mesela iş imkanları (ya da hizmet verenler) açısından bakıldığında, tahmin de edileceği üzere (binası olan vakıfların/kurumların, her şeyden önce inşası (ya da inşa faaliyetleri), hatıra gelmekle birlikte, bu -süreklilik arz etmediğinden- bir yana bırakılsa bile), söz konusu vakıfların/kurumların tamiratının ve esas itibariyle bunların rutin işleri/hizmetleri için gerekli olan vazifelerin önemli bir istihdam alanı oluşturduğu aşikardır. Bu çerçevede, mütevellisinden, imam ve hatibine, ferraşından hizem-keşine (ve saireye) kadar vazifelilere müteallik cihetlerin/görevlerin (ve bunların tahsisatının) yazılı olduğu tevzinameler hatırlatılmaya değerdir. Dolayısıyla, -başlangıçta da ifade edildiği üzere- vakıf kurumlarının nerede bulundukları önemliydi. Bununla birlikte, (vakıf köylerinin ya da köylülerinin bazı avantajları/muafiyetleri bir yana) -kurumları başka diyarlarda olsa da- vakıfların gelir kaynaklarının (mevkufatın) bulunduğu yerlerin de başka/bazı avantajlara sahip olduklarını söylemek mümkündür. Mesela, (-kullar tarafından yapılan işler bir yana-, mevkuf sığırlar vasıtasıyla yapıldığına dair -Hüsam Bey vakfında, altı çift kara sığırın mezralar için, dört çift su sığırının ise değirmenlere buğday çekmek için vakf eylenmesi örneğinde olduğu gibi- bazı kayıtlar olsa da) aynî mevkufatın nakli ya da (yakın) mahallinde -nakde tahvili için- satışı, (bittabi, köysel olmayan, başka bir deyişle, esasen tarım ve hayvancılık dışı, alternatif, istihdamı/yatırımı da içkin olarak) muhtemel ekonomik/ticari avantajlar/kazançlar -alanı- cümlesinden olarak düşünülebilir. Bu bağlamda, -(bittabi sair gerekçeler de nazar-ı dikkate alınmak kaydıyla), Yalakabad kazasındaki yöresel yatırımlardan olan ve dolayısıyla da söz konusu yöresel yatırımların karakteri bakımından da dikkat çekici bulunan- (karbanserayı bir kenara) -ilginç bir örnek olarak- Rüstem Paşa'nın -malum- Doğancı karyesi ile Bazarköy -demekle maruf mevzi- arasında yolcular için kaldırım bina ettirmesi -tekrar- zikre değerdir.

(Esasen) Bu son paragraf bir kenara, hasıl/gelir transferinde (çok) yakın ya da nispeten yakın/uzak çevre/diyar olarak kabul edilebilecek olan İznik, Yenişehir, Bursa, Mihaliç ve Akşehir ile uzak diyar olarak kabul edilebilecek olan Trabzon bir yana, -yine yakın çevre/merkez olarak nitelendirilebilecek olan- İstanbul'un, özellikle, -mevkuf karyeleri (3/4) itibariyle- Sultan Selim İmareti/Camii vasıtasıyla belirgin/ağırlıklı bir yerinin olduğu aşikardır. Bu arada, -(zenginliği ile de meşhur) Rüstem Paşa'nın yatırımı (ki bunun da maruf Doğancı karyesi merkezli olduğu unutulmamak şartıyla) bir kenara-vakıf hasılatının/gelirlerinin esasen, kırlardan -yakın çevredeki- şehirlere doğru aktığını da belirtebiliriz. İstanbul'un söz konusu hasıl/gelir transferindeki öncelikli/ağırlıklı yerinde, (bittabi, coğrafi/zirai vaziyeti/potansiyeli düzleminde, -(genel anlamda) devasa İstanbul'un ihtiyaçlarının tesirini de hesaba katarak- ürün/işletme türleri de dikkate alınmak kaydıyla) Yalakabad'ın İstanbul'a -arka/(belki de ön) bahçe denilebilecek derecedeki- yakınlığı ve (iskelelerine, özellikle "'Dil"ine kalmış olsa, çeşitli) ulaşım imkanları/mahreçleri ile birlikte, (başka pek çok kaynağa da -mesela mühimme kayıtlarına da- yansıdığı üzere, yine genel anlamda) İstanbul'un özellikle bazı (aynî) ihtiyaçlarının yakın çevresinden karşılanması mecburiyetinin önemli/belirleyici bir yerinin olduğunu ifade edebiliriz. Bu noktada, ilk bakışta sadece bir gelir kalemi olarak görünen -özellikle imaretlerin aynî ihtiyaçlarının karşılanması açısından önemi belli olan ve zaten büyük bir kısmı da bu imaretlere mevkuf- karyelerin (aynı zamanda) aslında -ilgili fasıllarda da örneklendirildiği üzere- pek çok kalem ürünün yetiştirildiği ve -yine, önemli- pek çok işletmenin (mesela, su/un değirmenlerinin) bulunduğu yerler olduğu da unutulmamalıdır. Bu çerçevede, (Yalakabad kazasındaki vakıfların/mevkufatın, gerek vâkıflarının İstanbul ile olan alakaları ve gerekse doğrudan bazı önemli ve ilgili kurumların -özellikle Sultan Selim İmaret/Camii'nin- İstanbul'da bulunduğu da hatırlatılmak üzere)-İstanbul/imaretler için yakacak/odun temini bir yana- bilhassa, 16. yüzyılın teknolojik şartlarında (ya da imkansızlıklarında) saklanması/korunması (dolayısıyla uzak diyarlardan getirilmesi de) çok zor olan, (Yalakabad kazasında bolca yetişen/yetiştirilen) yaş meyve ve sebzeler ile -İstanbul'un un ihtiyacı açısından büyük öneme sahip olan- (hem karye hasılatı dahilinde ve hem de müstakil olarak mukayyed olan) çok sayıdaki -mevkuf- değirmen(ler) özellikle anılmalıdır.

Bu meyanda, Yalakabad'ın İstanbul ile olan -yakın- bağlantısı (ya da ilişkisi) açısından, -malum vâkıflar/vâkıfeler ile de birlikte- karyelerin ((-asıl- nüfus(ları) kısmında -mukayyed, toplumsal unsurları/zümreleri temsil eden/örnekleyen, cami, imaret ve saire görevlileri (ve bittabi mevzu ile esasen doğrudan bir ilgisi olmayan, çok sayıdaki muhtedi, mutak -ve ila ahir de-) bir yana-)) özellikle haricden ekenler kategorisinde yazılan (ve aslında, yöredeki/bölgedeki "çiftlikleşme" süreci ve köylülerle olan muhtemel/muhtelif, mesela ekonomik ilişkileri bakımından da önemli olan) toprak/çift mutasırrıfı (ya da adına toprak kayıtlı) olan mütemayiz anasır/zevat (mesela, defterdarlar -ve evladı-, beyler, çavuşlar, yeniçeriler, çelebiler vs. de) kayda değerdir. Bu çerçevede -defter (ya da zaman/devir ayrımı) yapılmaksızın, mesela- Hırka karyesindeki, -ayrıca, vakıf sahibi de olan- Defterdar Hüsam Bey ve evladı, Defterdar Nureddin Bey; Kazı karyesindeki, Ömer Bey (veled-i Mehmed Paşa), Ak Köy karyesindeki, özellikle Süleyman Bey ile İbrahim ve Mehmed Beyler, Hırka karyesindeki, Abdussamed Bey; Çukur Köy karyesindeki, özellikle Ahmed Çavuş ile Hasan ve Mahmud Çavuşlar; Ereğlü karyesindeki Balı, Mustafa ve Kasım adlı yeniçeriler (ile -bilhassa sayıları açısından dikkat çekici olan- Reyhan Paşa nam-ı diğer İskender Köyü'nde -özellikle KK.579'da mukayyed- çok sayıdaki yeniçeri); Dil karyesindeki Hasan Çelebi -yeniden- zikredilmelidir. Bunlar da bir yana (ya da dahası), Hersekzade Ahmed Paşa'nın -başka bir deyişle bir Osmanlı veziriazamının- Yalakabad'da (-imar ettiği- Dil karyesinde) medfun olmasının -özellikle- kayda değer ve dolayısıyla da şayan-ı teemmül olduğu -ve aslında fazla söze de gerek bırakmadığı- ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

Afyoncu, Erhan; "Rüstem Paşa", İ.A.(TDV), C.: 35, İstanbul 2008.

Barkan, Ömer Lütfi; "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, *İstanbul 1980.*

Emecen, Feridun; "Süleyman Paşa", *İ.A.(TDV)*, C.: 38, İstanbul 2010.

Ergenç, Özer; *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Yerleşimi*, *Yönetimi*, *Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma)*, Ankara 2006.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) (Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 2. Kitap, İstanbul 1999.

Finkel, Caroline; Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü (1300-1923), -Çeviri: Zülal Kılıç- İstanbul 2010.

Gibbons, Herbert Adams; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, (Osmanlıca'dan Aktaran: Hüseyin Dağ. İngilizce Çeviri: Bülent Arı), Ankara 1998.

İnalcık, Halil; "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", Osmanlı Beyliği (1300-1389), -Editör: Elizabeth A. Zachariadou-, İstanbul 2000 (2. Baskı).

İnalcık, Halil; (Seçme Eserler -II) Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem, 1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim), İstanbul 2009.

İnalcık, Halil; Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), (Osman I), İstanbul 2010.

İpşirli, *Mehmet; "Ali Paşa (Atik)"*, İ.A. (TDV), C. 4, İstanbul 1991.

Kommena, Anna; Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Kommenos Dönemi'nin Tarihi), Malazgirt'in Sonrası (Çeviren: Bilge Umar), İstanbul, 1996.

Mete, Zekai; *Sultan I. Selim Vakfı*, İstanbul 2011.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I* (Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal) Ankara/Mersin 1992.

Sakaoğlu, Necdet; *Bu Mülkün Kadın Sultanları (Valide Sultanlar*, *Hatunlar*, *Hasekiler*, *Kadınefendiler*, *Sultanefendiler)*, *İstanbul 2011.*

Turan, Şerafettin; "Ahmed Paşa (Hersekzade)", İ.A.(TDV), C.17, İstanbul 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, *I. Cilt*, *(5. Baskı)*, *Ankara 1988.*

Uzunçarşılı, *İsmail Hakkı;* Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1988.

Yüksel, İ. A; "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, *İstanbul Fetih Cemiyeti*, *İstanbul 1995.*

SİCİLL-İ AHVAL KAYITLARINA GÖRE HEREKELİ DEVLET MEMURLARI

Alpaslan DEMİR*

Giriş

Klasik dönemde devlet memurları her daire tarafından alınan çırak (şagird)ların yetiştirilmesi ile istihdam edilmekte idi. Bir anlamda her daire bir okul vazifesi de görmekte idi. Tanzimat ile birlikte ise memurların istihdam sisteminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Çeşitli büroların ihtiyacına yönelik okullar açılmış ve memur olmak isteyen kişiler buralarda yetiştirilmiş ve memur olabilmek için imtihan şartı getirilmiştir. Oluşturulan yeni sistemin bir sonucu olarak memurların çalışma düzenleri ile ilgili de -mesai günleri, maaşları, yükselmeleri- düzenlemeler yapılmıştır.[1] II. Abdulhamid döneminde memurlara yönelik yapılan en önemli icraat ise Sicill-i Ahval Komisyonu kurulması olmuştur. Bu komisyon, istihdam edilen devlet memurlarının bilgilerini toplamaya yönelik idi. Daha sonra Memurin-i Mülkiye Komisyonu adını alacak olan komisyon 1908 yılında Sicill-i Ahval Dairesi adı ile Dahiliye Nezareti teşkilatı içinde yeniden şekillendirilmiştir.[2] Sicill-i Ahval Komisyonunun kurulması ile birlikte mülki ve idari memurların 1909 yılına kadar bilgileri toplanmıştır. Bu süreç içerisinde 92 bin memurun bilgileri 201 defterde toplanmıştır.[3]

Bahsi geçen belgelerde memurların özgeçmişleri yanında, memurun ismi, baba adı, baba mesleği, lâkabı, unvanı, şöhreti, doğum yeri ve tarihi, milliyeti, okuduğu okullar, bildiği diller, aldığı dersler, şehâdetnâme alıp almadığı, yaptığı görevler, varsa eserleri ve içeriği, memuriyete giriş tarihi ve kaç yaşında olduğu, maaşlı olarak mı yoksa stajyer olarak mı göreve başladığı, tayin, terfi, azil durumları, maaşındaki artış ve düşüşler, aldığı rütbe, nişan ve madalyalar, varsa hakkında yapılan şikâyetler, yargılanıp yargılanmadığı, aldığı cezalar, mazûl kalıp kalmadığı, kaldı ise mazûliyyet maaşı aldı mı, ne kadar aldı, gibi konular bulunmaktadır.[4] 1879-1909 yılları arasında görev yapan memurlara ait olan bu bilgilerin incelenen bölgenin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının aydınlatılmasına yardımcı olacağı muhakkaktır.

* Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü TOKAT, alpaslandemirtr@yahoo.com

1 Yunus Özger, **Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Yozgatlı Devlet Adamları**, IQ Yay., İstanbul 2010, s. 17-22

2 Mehmet Başaran, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XVIII/1, 2013, s. 79.

3 Ahmet Gündüz, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kırşehir Doğumlu Memurlar (1879-1909), **History Studies**, 3/1, 2011, s. 133.

4 Memurun dolduracağı matbu form örneği için bkz. HH.SAİD.MEM. 50/18; HH.SAİD.MEM. 39/8; HH.SAİD.MEM. 47/12

Hereke, 1530 tahririnde 38 hane, 27 mücerred ve 1 imamdan oluşan bir köy hüviyetindedir.[5] Bu tarihlerde Hereke tamamı Müslümanlardan oluşan yaklaşık 250 nüfuslu bir köydür. Temettuat tahririnin yapıldığı 1845 senesinde ise Hereke, tamamı Müslümanlardan oluşan 175 haneli yani yaklaşık 800-900 kişinin yaşadığı bir köydür. Bu dönemde Fabrika-i Hümayun daha yeni kurulmak üzere olduğundan halkın ekonomisine katkısı yok denecek kadar azdır.[6] Ama daha sonraki süreçte Hereke'nin liman olma özelliği yanında burada bir fabrika kurulması Hereke'nin kaderini değiştirmiştir. Nitekim, Hereke Fabrika-yı Hümayun, İzmit Çuha Fabrikasının yapımını da üstlenmiş olan Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından 1843 yılında mimar Garabet Balyan'ın yaptığı binada 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes dokuma tezgahı ile üretime başlamıştır.[7] Dadyan kardeşler Serasker Ali Rıza Paşa'nın bilgisi ve ortaklığı ile devlet adına yapılan İzmit Çuha Fabrikası'na masraf yapılmış gibi göstererek Hereke'deki fabrikayı kendileri için kurmuşlardır. Sultan Abdulmecid'in dahi bilgisinin olmadığı bu fabrikadan sultan tesadüfen haberdar olmuş ve zaten devletin parası ile yapılmış olan fabrika 1845 yılında hazineye devredilmiştir.[8] Fabrikanın kurulması ve ilavelerle genişlemesi ile birlikte bir köy olan Hereke'nin kaderi değişmiştir. Fabrika ile bağlantılı olarak Hereke her açıdan gelişme göstermiştir. Bu bağlamda 1847 yılında yolu tesviye edilir, 1892 yılında Hereke'de posta ve telgraf merkezi açılır, Haydarpaşa'dan Hereke'ye uzanan demiryolu hattı hareketlenir.[9]

Fabrikanın Hereke'nin sosyo-ekonomik gelişimine büyük katkı sağladığı muhakkaktır. Bu bağlamda fabrika aynı zamanda Herekeliler için bir iş kapısı da olmuştur. Nitekim sadece memur olarak 13 Herekeli fabrikada görev yapmaktaydı. Herekeli memurların sadece Hereke'de bulunması, başka bölgelerde Herekeli memurların bulunmaması bölgenin sosyo ekonomik yapısı ile ilgili olmalıdır. Köy konumundaki bir yerin eğitim seviyesi ile hayata bakış açıları şehirlilerden farklı olmalıdır. Nitekim memurların büyük bir çoğunluğunun eğitimlerinin sadece mekteb-i ibtidai ile sınırlı olması bu durumla alakalı olmalıdır.

Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Herekeli Devlet Memurları

Sicill-i Ahval kayıtlarına göre H. 1253 (M. 1837/38) ile H. 1304 (M. 1866) tarihleri aralığında doğmuş olan 13 Herekeli memur bulunmaktadır. Bu 13 kişiden 1870 doğumlu Mustafa Efendi hariç tamamının iş hayatı Hereke Fabrika-i Hümâyûn'da geçmiştir. Mustafa Efendi ise askerlik mesleği sonrası fabrikada işe başlamıştır. Şerif Ali Efendi ve askerlik mesleği sonrası fabrikada işe başlayan kardeşi Mustafa Efendi'nin babaları Mustafa Ağa helvacı esnafı iken, H. 1301 (M. 1883/84) doğumlu Mustafa Efendi'nin babası Seyyid Ali Ağa ise çiftçidir. Herekeli memurların en eskisi olan H. 1253 (M. 1837/38) doğumlu Mehmed Feyzi Efendi'nin babası Hasan Efendi'nin mesleği belirtilmemiştir. Geri kalan 9 memurun babaları fabrika çalışanıdır. Saim Efendi, İsmail Hakkı Efendi ve Ahmed Hayri Efendi çalışma hayatları içerisinde babalarının mesleği olan muallimlik görevine kadar yükseleceklerdir. Herekeli 13 memurun 9'unun babalarının çalıştığı fabrikada işe başlamalarının babaları ile alakası olmalıdır.

Herekeli memurların eğitim seviyelerinin çok yüksek olduğu söylenemez. Memurların en eskisi olan Mehmed Feyzi Efendi Hereke köyü sıbyan mektebinde başlangıç ilimlerini

5 **438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1994, s. 791

6 Yunus Özger, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Hereke'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı", **Basılmamış Bildiri**.

7 Emre Dölen, "Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşları", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 675.

8 Serkan Yazıcı, "Osmanlı Devleti'nin Bir Sanayi Merkezi Olarak Hereke", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 708; Abdulkadir Buluş, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 113-116.

9 Ali Ata Yiğit, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikasının Eğitim ve Sanat İşlevi", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 729.

tahsil etmiştir. 8 kişi mekteb-i ibtidaide başlangıç ilimleri eğitimi almıştır. Dolayısıyla 13 memurun 9'u ilk mektepte başlangıç ilimlerini tahsil etmiş, kayıtlara göre bunlardan sadece beşinin diploması bulunmaktadır. Mekteb-i ibtidaide alınan derslere örnek olarak Osman Remzi Efendi'nin şehadetnamesi verilebilir. Şehadetnameye göre Osman Remzi'nin aldığı dersler şunlardır: Kuran-ı Kerim, tecvid, ilmihal, sarf-ı osmani ve imla, kıraat-ı terkibe, hesap, coğrafya, tarih ve kısas-ı enbiya, hatt-ı sülüs, hatt-ı rika.[10] Ahmed Hayri Efendi, ilk mektep sonrası Hereke Fabrikası'nda resim ve kumaş dokuma ile imali konusunda da tahsil görerek diploma almıştır. Seyyid Ali Ağa'nın oğlu Mustafa Efendi ise ilk mektep sonrası Hereke Fabrikası kemhanesine dahil olarak kumaş dokuma ve üretimi sanatını tahsil ederek diploma almıştır. Herekeli memurlar arasında eğitim konusunda iki kişi ön plandadır. Bunlardan Mehmed Nedim Efendi, mekteb-i ibtidaide başlangıç ilimlerini görmüş ve akabinde mekteb-i rüşdiyeye devam ile müfredat derslerini tamamlayarak ikinci diplomayı almıştır. En iyi eğitimi hiç şüphesiz Mehmed Emin Efendi almıştır. Mekteb-i ibtidaide başlangıç ilimlerini bitirerek Darüşşafaka Mektebi'ne devam etmiş ve fen ve ilim müfredatını tahsil ederek en yüksek derece ile diplomasını almıştır.

Memurların bildikleri diller aldıkları eğitimin yansıması gibidir. Eğitim seviyeleri yüksek olmadığı için 13 kişinin 11'i sadece Türkçe okuryazar konumdadır. Rüşdiyeye devam etmiş olan Mehmed Nedim Efendi, Türkçe okuryazar olması yanında Arapça, Farsça ve Fransızca'ya aşinadır. Darüşşafaka mezunu Mehmed Emin Efendi ise Türkçe ve Fransızca konuşup okuması yanında Arapça ve Farsça'ya aşinadır.

Memurların işe başlama yaşı konusuna gelinirse; 23 yaşında askerlik mesleğine başlamış olan Mustafa Efendi'yi istisna tutacak olursak fabrikada işe başlama yaşı 13 ile 19 yaş aralığındadır. Vahid Efendi ferrac dairesine, Osman Remzi Efendi ise makinist dairesine 13 yaşında; İsmail Hakkı Efendi makinist dairesine, Şerif Ali Efendi muhasebe bürosuna 14 yaşında; Ali Efendi muhasebe bürosuna 16 yaşında; Saim Efendi boyahaneye 18 yaşında; Mehmed Nedim Efendi muhasebe bürosuna 19 yaşında stajyer olarak girmişlerdir. Stajyer olarak giren bu kişilerden Vahid Efendi 8 ay sonra 1,5 gruş; Osman Remzi Efendi 1 yıl 10 ay sonra 1,5 gruş; İsmail Hakkı Efendi 2 yıl 7 ay sonra 1,5 gruş; Ali Efendi 7,5 ay sonra 2 gruş; Saim Efendi 1 ay sonra 4 gruş yevmiye ile; Mehmed Nedim Efendi 8 ay sonra yevmiye itibari ile 100 gruş; Şerif Ali Efendi 1 ay sonra 45 gruş maaş ile işlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla işe stajyer olarak başlayan 7 kişi 1 ay ile 2 yıl 7 ay arasında değişen zaman aralığında ücretsiz olarak çalışmışlardır. Mehmed Feyzi Efendi fabrikaya 14 yaşında çırak olarak girmiş ama belgede ücret aldığına dair bir ifade bulunmamaktadır. 15 yaşında ise 10 gruş yevmiye ile çözgü dolabı hizmetine tayin olmuştur. Mustafa Efendi 16 yaşında fabrika kemhanesi işçisi olarak 17 ay çalışmış ve toplam 1200 gruş almıştır. Mehmed Münir Efendi fabrika boyahane işçisi olarak 18 yaşında 1,5 gruş yevmiye ile işe başlamıştır. Mehmed Emin Efendi 19 yaşında 400 gruş maaşla; Mustafa Efendi 23 yaşında başladığı askerlik mesleğinden 25 yaşında ayrılmış ve 37 yaşında 250 gruş maaşla işe başlamıştır. Ahmed Hayri Efendi ise 13 yaşında 1 gruş yevmiye ile fabrikaya girmiştir.

Çalışanları taltif etmek ve motivasyonlarını yükseltmek amacıyla çeşitli madalya, nişan ve rütbeler de verilmiştir. 13 memurdan 7'si madalya, nişan veya rütbe almıştır. Burada ilk zikredilmesi gereken isim hiç şüphesiz fabrikada çalışan en eski Herekeli memur olan Mehmed Feyzi Efendi'dir. Mehmed Feyzi Efendi'ye, 4. Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zî-şanı,[11] İftihar Madalyası, 4. Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osman ve Rütbe-i Salis tevcih olunmuştur.

10 HH.SAİD.MEM. 50/18.

11 Mecidi Nişanı: Sultan Mecid'e nisbetle bu adı almış olan nişan 1852 yılında ihdas edilmiştir. Kayd-ı hayat şartıyla iyi hizmet edenlere verilen bu nişanın birinci rütbesi elli, ikinci rütbesi yüz elli, üçüncü rütbesi sekiz yüz, dördüncü rütbesi üç bin ve beşinci rütbesi altı bin tane ile sınırlıdır, bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul 1983, s. 428; ayrıca bkz. Ümmühan Uğurlu, **Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Tokatlı Devlet Memurları**, Tokat Valiliği Yayınları, Tokat 2014, s. 67.

İsmail Hakkı Efendi'ye ise Gümüş Sanayi Madalyası ve Mecidi Nişan verilmiştir. Osman Remzi Efendi Gümüş Sanayi Madalyası, Ahmed Hayri Efendi Sanayi Madalyası, Ali Efendi Mecidi Nişan, Mustafa Efendi Rütbe-i Rabia ve Mehmed Emin Efendi Rütbe-i Salis ile taltiflendirilmişlerdir.

Sonuç

Sicill-i Ahval kayıtlarına göre Herekeli 13 memur bulunmaktadır. Bu memurların tamamı Hereke Fabrika-i Hümâyûn çalışanıdır. Başka şehir ve görevlerde Herekeli memurların bulunmaması Hereke'nin sosyo-ekonomik yapısı ile alakalıdır. Bu durum mevcut memurların eğitim durumlarına da yansımıştır. Bir köy konumunda olan Hereke'nin kaderi buraya fabrikanın kurulması ile değişmiştir. Fabrika aynı zamanda Herekeliler için bir iş kapısı da olmuştur. Daha sonraki süreçte Hereke'nin hem nüfus hem de ekonomik olarak bugünkü gelişmişlik konumuna gelmesinde fabrikanın etkisi göz ardı edilemez.

EK

Saim Efendi:

Saim Efendi, 1865/66 (H. 1282) Hereke doğumlu olup, Hereke Fabrika-i Hümâyûn boya muallimi Feyzi Efendinin oğludur. Hereke Fabrika-i Hümâyûn Mekteb-i İbtidai'sinde mukaddemat-i ulumi (başlangıç ilimleri, ilk tahsil bilgileri) tahsilini gören Saim Efendi Türkçe okuyup yazabilmektedir. 13 Eylül 1883 (11 Zilkade 1300) tarihinde Hereke Fabrika-i Hümâyûn boyahanesine stajyer olarak dâhil olmuştur. Tam bir ay sonra ise günlük 4 gruş yevmiye ile işe devam etmiştir. 14 Ekim 1884 (23 Zilhicce 1301) tarihinde yevmiyesi 6 gruş, 14 Kasım 1886 (16 Safer 1304) tarihinde 8 gruş, 13 Aralık 1888 (9 Rebiülahir 1306) tarihinde ise 10 gruş olmuştur. 17 Ağustos 1895'te (25 Safer 1313) aylık 500 gruş, 6 Mayıs 1899 (25 Zilhicce 1316) tarihinden itibaren ise 650 gruş maaş ile Fabrika-i Hümâyûn boyahanesi muallim muavinliğine tayin edilmiştir. 27 Mart 1913 (14 Mart 1329) tarihinde çukur ambarı memurluğuna nakledilmiştir.[12]

İsmail Hakkı Efendi:

İsmail Hakkı Efendi, 1876/77 (H. 1293) yılında Hereke köyünde doğmuş olup Hereke Fabrika-i Hümâyûn boya muallimi Hacı Feyzullah Efendi›nin oğludur. Hereke Fabrika-i Hümâyûn Mekteb-i İbtidaisi'nde mukaddimat-i ulumi tahsil ederek diploma alan İsmail Hakkı Efendi Türkçe okuyup yazabilmektedir. 14 Aralık 1890 (2 Cemaziyelevvel 1308) tarihinde Hereke Fabrika-i Hümâyûn makinist dairesine stajyer olarak başlamıştır. 15 Temmuz 1893 (1 Muharrem 1311) tarihinde 1,5 gruş yevmiye ile aynı daireye çırak olarak kaydedilmiştir. 13 Ocak 1894 (6 Receb 1311) tarihinde yevmiyesi 2,5 gruşa, 14 Ekim 1894 (13 Rebiülahir 1312) tarihinde 6 gruşa, 13 Ağustos 1897 (15 Rebiülevvel 1315) tarihinde 8 gruşa yükseltilmiştir. İsmail Hakkı Efendi, 14 Aralık 1897 (19 Receb 1315) tarihinde gümüş Sanayi Madalyası ile taltif edilmiştir. 13 Şubat 1899 (2 Şevval 1316) tarihinde ismine kura isabet etmesinden dolayı mahsusat-ı askeriyeye tevkifen yevmiyesi 4,5 gruşa düşürülmüş, 14 Kasım 1899 (10 Receb 1317) tarihinde yevmiyesiyle birlikte fabrika boyahanesine, 12 Ekim 1902 (9 Receb 1320) tarihinde aylık 400 gruş maaşla boyahane muallimi muavinliğine nakl olunmuştur. 24 Ekim 1903 (2 Şaban 1321) tarihinde maaşı 500 gruşa artırılarak boyahane muallimliğine terfi edilmiştir. 18 Aralık 1906 (2 Zilkade 1324) tarihinde maaşı 600 gruşa artırılan İsmail Hakkı Efendi'ye 16 Nisan 1906 (21 Safer 1324) tarihinde iyi çalışmasından dolayı Mecidi Nişanı ihsan edilmiş ve 25 Eylül 1907 (17 Şaban 1325) tarihinde maaşı 700 gruşa artırılmıştır.[13]

Mehmed Nedim Efendi:

Mehmed Nedim Efendi, 1883/84 (H. 1301) yılında Hereke köyünde doğmuş olup Hereke Fabrika-i Hümâyûn korucularından Arnavud Hacı Ali Ağa›nın[14] oğludur. Hereke Fabrika-i Hümâyûnu İbtidâi Mektebi'nde mukaddimat-i ulumi ve Mekteb-i Rüşdiye'sinde müretteb dersleri (müfredat dersleri) tahsil ederek iki diploma almıştır. Türkçe okuyup yazabilmekte olan Mehmed Nedim Efendi, Arapça, Farsça ve Fransızca'ya ise aşinadır. 8 ay kadar Hereke Fabrika-i Hümâyûn'un muhâsebe kalemine stajyerlik yaptıktan sonra 24 Ocak 1903 (24 Şevval 1320) tarihinde yevmiye itibariyle 100 gruş maaşla işe başlamıştır. 16 Haziran 1903 (20 Rebiülevvel 1321) tarihinde maaşı 120 gruşa, 21 Mart 1904 (4 Muharrem 1322) tarihinde ise 250 gruşa yükseltilmiştir. 14 Mayıs 1905 (9 Rebiülevvel 1323) tarihinde yevmiye olarak aldığı maaş aylığa dönüştürülerek Çuka Fabrikası ve Dokuma Dairesi eşya mukayyidliğine tayin edilmiştir. 1 Eylül 1906 (12 Receb 1324) tarihinde maaşı 300 gruşa yükseltilmiştir.[15]

12 DH.SAİDd. 125/247.
13 DH.SAİDd. 125/261.
14 Hacı Ali Ağa için bkz. HH.SAİD.MEM. 9/14.
15 DH.SAİDd. 143/443.

Osman Remzi Efendi:

Osman Remzi Efendi, 1878 (H. 1295) yılında Hereke'de doğmuş olup Hereke Fabrika-i Hümâyûn masurahâne me'muru Mehmed Ali Efendi'nin oğludur. Hereke Fabrika-i Hümuyunu İbtidâi Mektebi'nde mebâdi-i ulumi (başlangıç ilimleri) tahsil ederek diplomasını almış ve Türkçe okuyup yazabilmektedir. 6 Aralık 1890 (23 Rebiülahir 1308) tarihinde Hereke Fabrika-i Hümâyûn makinist dairesine stajyer suretiyle kabul edilerek 13 Ekim 1892 (21 Rebiülevvel 1310) tarihinde 1,5 gruş yevmiye ile, 14 Kasım 1894 (15 Cemaziyelevvel 1312) tarihinde 2 gruş yevmiye ile ve 14 Aralık 1894 (15 cemaziyelahir 1312) tarihinde yevmiyesi 3 gruşa yükseltilerek birer müddet resimhane ve dolabcı dairelerinde çalışmıştır. 13 Temmuz 1896 (2 Safer 1314) tarihinde aynı miktar yevmiye ile makinist dairesine nakl olunmuştur. Yevmiyesi, 13 Ağustos 1897 (14 Rebiülevvel 1315) tarihinde 5 gruşa,14 Aralık 1899 (10 Şaban 1317) tarihinde 6 gruşa, 14 Ekim 1900 (19 Cemaziyelahir 1318) tarihinde 7 gruşa çıkarılmıştır. 19 Mart 1903 (19 Zilhicce 1320) tarihinde gümüş Sanayi Madalyası[16] ihsan edilmiştir. 14 Mayıs 1903 (16 Safer 1321) tarihinde yevmiyesi 9 gruş olmuştur. 14 Ağustos 1903 (20 Cemaziyelevvel 1321) tarihinde asker muamelesi görerek yarım yevmiye ile istihdam edilmiştir. 3 Nisan 1905 (27 Muharrem 1323) tarihinde yevmiyesi maaşa dönüştürülerek 300 gruş maaş ile makinistliği tayin edilmiştir.[17]

Mustafa Efendi:

Mustafa Efendi, 1883/84 (H. 1301) yılında Gebze'ye bağlı Hereke köyünde doğmuş olup çiftçilerden Seyyid Ali Ağa'nın oğludur. Bataroğlu torunu namıyla bilinmektedir. Mahalli İbtidâi Mektebi'nde mukaddimat-i ulumi okuyup diplomasını aldıktan sonra Hereke Fabrika-i Hümâyûn kemhanesine dahil olarak kumaş dokuma ve üretimi (nesc ve imali) sanatını tahsil etmiştir. Türkçe okuyup yazabilen Mustafa Efendi, 13 Mayıs 1899 (2 Muharrem 1317) tarihinden itibaren Fabrika-i Hümâyûn kemhane işçiliğine kabul edilerek 14 Ekim 1900 (19 Cemaziyelahir 1318) tarihine kadar 17 ay toplam 1200 gruş ücretle çeşitli kumaşların üretiminde çalışmıştır. 13 Kasım 1900 (20 Receb 1318) tarihinde 100 gruş ücretle Hereke Fabrika-i Hümâyûn muhasebe bürosunda kayıt memuru olarak görevlendirilmiştir. 10 Ekim 1902 (7 Receb 1320) tarihinde aylık 240 gruş maaşla muhasebe bürosunun imalat kâtipliğine tayin edilmiştir. Mustafa Efendi'nin maaşı 1 Ocak 1905 (24 Şevval 1322) tarihinde 310 gruşa artırılmıştır. İyi hizmetleri neticesinde 27 Ağustos 1906 (7 Receb 1324) tarihinde Rütbe-i Rabia verilerek maaşı 18 Aralık 1906 (2 Zilkade 1324) tarihinde 400 gruşa yükseltilmiştir.[18]

Mustafa Efendi:

Mustafa Efendi, 1870/71 (H. 1287) yılında Hereke köyünde doğmuş olup esnaftan Herekeli merhum Mustafa Ağa'nın oğludur. Mahalli ibtidai mektebinde mukaddimat-i ulumi tahsil eylemiş ve Türkçe okuyup yazmaktadır. 16 Eylül 1893 (5 Rebiülevvel 1311) tarihinde askerlik mesleğine giriş yapmış, 15 Nisan 1895 (19 Şevval 1312) tarihinde Hassa Ordusu ikinci fırkasına mensup sekizinci alayın ikinci taburu katip muavini baş çavuşlarından iken askerlikten ayrılmış ve 14 Mart 1907 (29 Muharrem 1325) tarihinde 350 gruş maaşla Hereke Fabrika-i Hümâyûn imalat masası katipliğine tayin olmuştur.[19]

Ali Efendi:

Ali Efendi, Hereke 1874/75 (H. 1291) senesinde Hereke'de doğmuş olup Fabrika-i Hümâyûn boyacıbaşısı Feyzi Efendinin oğludur. Hereke Fabrika-i Hümâyûn Mekteb-i İbtidaisi'nde mukaddimat-i ulumi tahsil ederek diploma almıştır. Türkçe okuyup yazabilen

16 Aldığı madalyanın beratı için bkz. HH.SAİD.MEM. 50/18.
17 DH.SAİDd. 144/135; HH.SAİD.MEM. 50/18.
18 DH.SAİDd. 133/143.
19 DH.SAİDd. 148/263; HH.SAİD.MEM. 47/12.

Ali Efendi, 27 Temmuz 1890 (9 Zilhicce 1307) tarihinde Hereke Fabrika-i Hümâyûn muhasebe bürosuna stajyer olarak kabul edilmiştir. 13 Mart 1891 (2 Şaban 1308) tarihinde 2 gruş yevmiye ile muhasebe memuru muavinliğine tayin olmuştur. Aynı sene 13 Mayıs'ta (4 Şevval 1308) yevmiyesi 3 gruşa, 14 Şubat 1892 (15 Receb 1309) tarihinde 5 gruşa, 3 Ağustos 1892 (9 Muharrem 1310) tarihinde 7 gruşa, 13 Nisan 1893 (26 Ramazan 1310) tarihinde dokuz gruşa, 14 Ağustos 1893 (1 Safer 1311) tarihinde 10 gruşa yükseltilmiştir. 23 Nisan 1894 (17 Şevval 1311) tarihinde yevmiyesi 400 gruş maaşa döndürülmüştür. 6 Mayıs 1897 (4 Zilhicce 1314) tarihinde maaşı 500 gruş, 15 Aralık 1897 (20 Receb 1315) tarihinde ise 580 gruş olmuştur. 16 Nisan 1898 (24 Zilkade 1315) tarihinde kendisine Mecidi Nişan-ı Zişan verilmiştir. 6 Mayıs 1899 (25 Zilhicce 1316) tarihinde Ali Efendi'nin maaşı 650 gruş iken 10 Ekim 1901 (26 Cemaziyelahir 1319) tarihinde 700 gruşa yükseltilmiştir.[20]

Vahid Efendi:

Vahid Efendi, 1877/78 (H. 1294) tarihinde Hereke köyünde doğmuş olup Hereke Fabrika-i Humayunu muallim-i sanisi merhum Tevfik Efendi'nin[21] oğludur. Mahalli ibtidai mektebi'nde mukaddimat-i ulumi tahsil etmiş olan Vahid Efendi Türkçe okuyup yazabilmektedir. 13 Nisan 1890 (22 Şaban 1307) tarihinde çeşitli kumaşların imalatını tahsil etmek üzere Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ferrac dairesine stajyer olarak girmiştir. 14 Aralık 1891 (12 Cemaziyelevvel 1309) tarihinde 1,5 gruş yevmiye tahsis olunmuş, 13 Ağustos 1892 (19 Muharrem 1310) tarihinde yevmiyesi 2,5 gruşa, 13 Aralık 1892 (23 Cemaziyelevvel 1310) tarihinde 4 gruşa, 14 Ocak 1895 (17 Receb 1312) tarihinde 6 gruşa yükseltilmiştir. 24 Aralık 1895 (7 Receb 1313) tarihinde Fabrika-i Hümâyûn ferrac ustalığına tayin olunarak yevmiyesi 300 gruş maaşa dönüştürülmüştür. 8 Mayıs 1900 (8 Muharrem 1318) tarihinde maaşı 350 gruş, 12 Ekim 1902 (9 Receb 1320) tarihinde ise 400 gruş olmuştur.[22]

Ahmed Hayri Efendi:

Ahmed Hayri Efendi, Hereke Fabrika-i Hümâyûn muallim-i evveli müteveffa Musa Efendi'nin oğludur. 1882/83 (H. 1300) tarihinde Hereke kasabasında doğmuştur. Hereke Fabrika-i Hümâyûn İbtidâi Mektebi'nde mukaddimât ulûmi, resim, kumaş dokuma ve imali konularını tahsil ederek diploma almıştır. Türkçe okuyup yazmaktadır. 13 Aralık 1895 (25 Cemaziyelahir 1313) tarihinde 1 gruş yevmiye ile Hereke Fabrika-i Humuayunu Resimhanesine girmiştir. 13 Ağustos 1897 (14 Rebiülevvel 1315) tarihinde yevmiyesi 2, 13 Nisan 1898'de (21 Zilkade 1315) 3, 24 Aralık 1899'da (20 Şaban 1317) 4, 14 Kasım 1900'de (21 Receb 1318) 6, 14 Haziran 1903 (18 Rebiülevvel 1321) tarihinde 8, 14 Ağustos 1903'te (20 Cemaziyelevvel 1321) 11 gruşa yükseltilmiştir. 24 Ekim 1903 (2 Şaban 1321) tarihinde 400 gruş maaşla Fabrika muallim muavinliğine tayin edilmiştir. 20 Kasım 1903 (29 Şaban 1321) tarihinde sanayi madalyası verilmiştir.[23]

Şerif Ali Efendi:

Şerif Ali Efendi, helvacı esnafından Mustafa Ağa'nın oğludur. 1883/84 (H. 1301) tarihinde Hereke karyesinde doğmuştur. Hereke Fabrika-i Hümâyûn ibtidâi mektebinde mebâdi-i ulûmi tahsil etmiş ve Türkçe okuyup yazmaktadır. 13 Nisan 1897 (11 Zilkade 1314) tarihinde stajer olarak Hereke Fabrika-i Hümuyunu muhasebe bürosuna girmiş tam bir ay sonra (11 Zilhicce 1314) müteferrikadan (küçük harcamalar için ayrılan bütçe) 45 gruş maaşa nail olmuştur. 22 Ağustos 1898 (4 Rebiülahir 1316) tarihinde 15, 21 Nisan 1899 (10 Zilhicce 1316) tarihinde 30, 10 Mayıs 1900 (10 Muharrem 1318) tarihinde 60 gruş, 14

20 DH.SAİDd. 139/275.
21 17 Eylül 1886'da Sanayii Madalyası almıştır, bkz. Abdulkadir Buluş, a.g.t., s. 191.
22 DH.SAİDd. 139/299.
23 DH.SAİDd. 147/17.

Haziran 1903'te (18 Rebiülevvel 1321) 40 gruş, 28 Nisan 1904 (12 Safer 1322) tarihinde 60 gruş zammıyla müteferrika maaşı 250 gruşa yükseltilmiştir. 4 Kasım 1904 (25 Şaban 1322) tarihinde aynı maaşla masurahane katip muavinliğine tayin edilmiştir.[24]

Mehmed Emin Efendi:

Mehmed Emin Efendi, Hereke Fabrikası imam ve hatibi Hacı Mustafa Efendi'nin oğludur. 14 Ekim 1886 (15 Muharrem 1304) tarihinde Hereke köyünde doğmuştur. Mahalli ibtidai mektebinde mukaddemat-ı ulumi ve Darüşşafaka Mektebi'nde müretteb-i fünun ve ulumi tahsil ederek en yüksek (aliyül ala) derecesinden diploma almıştır. Türkçe ve Fransızca konuşup okuduğu, Arapça ve Farsça'ya aşinadır. 30 Eylül 1905 (30 Receb 1323) tarihinde 400 gruş maaşla Hereke Fabrika-i Hümâyûnu muhasebe bürosuna devam etmek üzere rüşdiye mektebi muallimliğine tayin olunmuştur. 22 Ağustos 1906 (2 Receb 1324) maaşı 600 gruşa yükseltilerek ilaveten memuriyet olarak fabrikanın İstanbul satış mağazası kâtipliğine tayin olmuştur. 29 Nisan 1907 (16 Rebiülevvel 1325) tarihinde Rütbe-i Salise ile taltif edilmiş, 14 Ağustos 1907(5 Receb 1325) tarihinde maaşı 750 gruşa yükseltilmiştir.[25]

Mehmed Münir Efendi:

Mehmed Münir Efendi, Hereke Fabrikası bahçıvanlarından Yetimoğlu Mehmed Ağa'nın oğludur. 1881/82 (H. 1299) senesinde Hereke köyünde doğmuştur. Mahalli ibtidâi mektebinde mukaddimât-ı ulûmi tahsil eyleyerek diploma almış, Türkçe okuyup yazmaktadır. 30 Temmuz 1899 (21 Rebiülevvel 1317) tarihinde 1,5 gruş yevmiye ile Hereke Fabrikası Hümayunu boyahanesine işçi olarak girmiştir. 14 Ağustos 1899 (6 Rebiülahir 1317) yevmiyesi 3, 14 Ekim 1900 (19 Cemaziyelahir 1318) 4 gruşa yükselmiştir. 23 Eylül 1903 (1 Receb 1321) tarihinde boyacılık fenninde daha fazla bilgi edinmek üzere Almanya'da Ludwigshafen[26] şehrindeki Badişe Anilin[27] fabrikasına gönderilmiş ve yaklaşık 7 ay kalarak 11 Nisan 1904 (25 Muharrem 1322) tarihinde geri dönmüştür. 19 Nisan 1904'te (3 Safer 1322) yevmiyesi aylık 300 gruş maaşa dönüştürülerek boyahaneye memur olarak verilmiştir.[28]

Mehmed Feyzi Efendi:

Mehmed Feyzi Efendi, Hereke Fabrika-i Hümâyûn boyahane muallimidir. Semercizade olarak bilinen Hasan Efendi'nin oğludur. 1837/38 (H. 1253) tarihinde Kartal'a bağlı Hereke köyünde doğmuştur. Hereke köyü sıbyan mektebinde mukaddemat-ı ulumi tahsil eylemiştir. 13 Mart 1851 (10 Cemaziyelevvel 1267) tarihinde 14 yaşında iken çıraklıkla Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'na dahil olmuştur. 8 Ocak 1852 (15 Rebiülevvel 1268) tarihinde 10 gruş yevmiye ile çözgü dolabı hizmetine tayin olmuştur. 15 Temmuz 1855 (29 Şevval 1271) tarihinde 16 gruşa yükseltilmiş, 12 Mart 1857(16 Receb 1273) tarihinde 300 gruş maaşla fabrikanın boyahane muallimliğine nakledilmiştir. Maaşı 24 Mart 1865 (26 Şevval 1281) tarihinde 400 gruşa, 14 Mart 1866 (26 Şevval 1282) tarihinde 500 gruşa, 13 Mart 1867 (7 Zilkade 1283) tarihinde 416,5 gruşa, 13 Mart 1870 (10 Zilhicce 1286) tarihinde 550 gruşa, 1 Mart 1873 (1 Muharrem 1290) tarihinde 600 gruşa artırılmıştır. 14 Kasım 1876 (26 Şevval 1293) tarihinde fabrikanın işleri tatil edilmesinden dolayı maaşı 300 gruşa indirilmiştir. 13 Mart 1877 (27 Safer 1294) tarihinde 690 gruşa yükseltilmiştir. 14 Kasım 1879 (29 Zilkade 1296) tarihinden 13 Mart 1880 (1 Rebiülahir 1297) tarihine

24 DH.SAİDd. 149/29.
25 DH.SAİDd. 151/37.
26 Ludwigshafen, Almanya'nın Renanya-Palatina eyâletinde yer alan ve Ren Nehri üzerinde bulunan bir şehir olup dünya kimya endüstrisinin en önemli şirketlerinden biri olan BASF'ın en önemli entegre üretim birimleri de buradadır, bkz. **http://tr.wikipedia.org/wiki/Ludwigshafen**.
27 Bir Alman kimya şirketi olan BASFAG dünyanın en büyük kimya şirketidir. BASF adının açılımı Badische Anilin- und Soda-Fabrik'tir (Baden Anilin ve Soda Fabrikası). Bugün bu şirket Frankfurt Hisse Senedi Piyasası'na ve New York Hisse Senedi Piyasası'na kayıtlıdır, bkz. **http://markalartarihi.blogcu.com/basf-in-kurulus-hikayesi-tarihcesi/8140164**.
28 DH.SAİDd. 155/65; HH.SAİD.MEM. 39/8.

kadar fabrikanın tatil bulunmasından dolayı[29] 345 gruş yani yarım maaşa ve bir gün sonra "Tensikat-ı Umumi" hasebiyle 552 gruşa indirilmiş 15 Mart 1881 (13 Rebiülahir 1298) tarihinden 12 Mart 1884 (14 cemaziyevvel 1301) tarihine kadar yine fabrikanın tatil olmasından dolayı yarım maaş alınmıştır. 30 Haziran 1887 (8 Şevval 1304) tarihinde maaşı 750 gruşa, 5 Nisan 1892 (7 Ramazan 1309) tarihinde 850 gruşa, 13 Ocak 1896 (27 Receb 1313) tarihinde 1000 gruşa yükselmiştir. 16 Ağustos 1886 (16 Zilkade 1303) tarihinde 4. Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı; 9 Mart 1891 (28 Receb 1308) tarihinde İftihar Madalyası, 12 Mart 1893 (23 Şaban 1310) tarihinde ise 4. Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osman verilmiştir. 7 Ağustos 1897 (8 Rebiülevvel 1315) tarihinde Rütbe-i Salise tevcih olunmuştur.[30]

29 Hereke Fabrikası 1878 yılında bir yangın felaketine maruz kalmış ve fabrikadaki onarım dolayısıyla üretime verilen ara 1882'de son bulmuştur, bkz. Emre Dölen, a.g.m., s. 677.

30 HH.SAİD.MEM. 21/2.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

DH.SAİDd. 125/247; 125/261; 133/143; 139/275; 139/299; 143/443; 144/135; 147/17; 148/263; 149/29; 151/37; 155/65

HH.SAİD.MEM. 21/2; 39/8; 47/12; 50/18; 9/14.

B- Yayınlanmış Arşiv Kaynağı ve Telif Eserler

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1994.

Başaran, Mehmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XVIII/1, 2013, s. 77-103.

Buluş, Abdulkadir, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 113-116.

Dölen, Emre, "Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşları", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 665-687.

Gündüz, Ahmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kırşehir Doğumlu Memurlar (1879-1909)", **History Studies**, 3/1, 2011, s. 131-154.

http://markalartarihi.blogcu.com/basf-in-kurulus-hikayesi-tarihcesi/8140164.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Ludwigshafen.

Özger, Yunus, **Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Yozgatlı Devlet Adamları**, IQ Yay., İstanbul 2010.

Özger, Yunus, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Hereke'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı", **Basılmamış Bildiri**.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul 1983.

Uğurlu, Ümmühan, **Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Tokatlı Devlet Memurları**, Tokat Valiliği Yayınları, Tokat 2014.

Yazıcı, Serkan, "Osmanlı Devleti'nin Bir Sanayi Merkezi Olarak Hereke", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 707-725.

Yiğit, Ali Ata, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikasının Eğitim ve Sanat İşlevi", **Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, C. II, Kocaeli 2014, s. 727-737.

MÜHİMME KAYITLARINA GÖRE XVI. YÜZYIL'DA İZMİT ŞEHRİ

Bülent ÇELİK*
Tanju DEMİR**

Osmanlı Şehirleri İçinde Kısaca İznikmid'in Yeri ve Mühime Defterleri Üzerine

Bir şehir nedir? Bu yerleşim birimi hakkında pek çok tanım yapılmıştır. İlk akla gelen ve çok tekrarlanan tanım, demografik tabanlıdır. Genellikle nüfus yoğunluğu fazla olan ve yerleşiklerinin iş bölümüne tabi olarak tarım dışı üretimde bulundukları yerleşme alanları şehir olarak tanımlanmıştır. Şehir farklı işlevlere sahip bölümlerden oluşur. Bu bakımdan içinde yaşayanlarla birlikte fiziki açıdan da değişiktir. Bunun dışında şehirler, içinde bulundukları daha genel siyasal ve toplumsal yapıların bir parçası olarak da çeşitli işlevler yüklenmişlerdir. Bu işlevlerin tümü, herhangi bir şehirde toplanabileceği gibi, bazı şehirler bunların bir veya birkaçını yerine getirir. Bunlar, yönetsel, askeri, ekonomik, kültürel işlevler olabilir.[1]

Dönemin tahrir defterlerine göre 16. yüzyıl'da vergi mükellefi sayısı 400-1000 arasında olan Anadolu kıyı şehirleri olan Edremid, Ayazmend (Altınova) Foça, İzmir, Ayasuluğ (Selçuk) Balat, Samsun ve Ünye gibi yerleşim birimleri arasında İznikmid de bulunmaktadır.[2] Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a kıyı yolu izlendiğinde sadece 107 km mesafede bulunan kent için bu yakınlık bir takım olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Robert Mantran gibi İstanbul üzerine nüfus ve şehirde yaşayanların gereksinimleri arasında bağlar kurmaya yönelik çalışmalar yapan tarihçiler bu yönetim merkezinin Avrupa'daki diğer merkezler gibi bir *mide kent* olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Başkent İstanbul'un iaşe ya da hammadde talebinin, İznikmid gibi Anadolu kıyı kentlerinin nüfus veya ekonomik gelişimini kısıtladığı, onlara bir antrepo görevi biçtiği gözlenmektedir. Ayrıca, büyük oranda donanmanın, yeniçerilerin ya da sarayın gereksinimlerine hizmet eden bölgelerde, kentleşmeyi hızlandırıcı etkilerin zayıf olduğu da söylenebilir. İstanbul'a yakın bölgelerdeki kentleşmenin neden zayıf olduğu sorusu da burada açığa çıkmaktadır. İznikmid, Bursa ve Tekirdağ dışında İstanbul'un istediği malları temin edecek ve hizmetleri yerine getirebilecek yakın mesafede kurulmuş bir kent bulunmamaktadır. Ancak aslında tüm Osmanlı kentleri İstanbul için çalışmaktadır. Yukarıda saydığımız kentler İstanbul'a en yakın kentler oldukları ve belli başlı ulaşım olanakları oldukları için diğer imparatorluk

* Yrd. Doç Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: bcelik@adu.edu.tr
** Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: tdemir@adu.edu.tr

1 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi,* Editör: Erol Özvar, Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği İstanbul 2008, s. 50.

2 Süraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* Türkçesi Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1993, s. 93.

kentlerine göre şanssız olanlarıdır. Başkent, der Braudel, zenginlerin ayrıcalığından yararlanmaktadır. Başkaları onun için çalışmaktadır.[3]

Dîvân-ı Hümâyun'da tutulan zabıt sûretlerinin toplandığı defterlere Mühime Defterleri denilmektedir. Osmanlılar'ın, Dîvân-ı Hümâyun'da kararlaştırılan hususlar üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenledikleri fermanların sûretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Sözkonusu adlandırmanın bu defterler için kullanılıp genelleşmesi XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olmuştur. Daha önce divan kayıtlarının yer aldığı defterlere "mîrî ahkâm defterleri" veya "ahkâm-ı mîrî" denmekteydi. Divan devlet işleriyle ilgili meseleleri re'sen görüşmesi, yani hükümet fonksiyonunu icra etmesinden başka yüksek mahkeme olarak da vazife gördüğünden ilk devir mühimmelerinde her iki mahiyetteki hükümlere de rastlanır. Bu hükümler Avrupa ortalarından İran'a, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya ve Arabistan'a kadar uzanan sınırlar içindeki Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilâtının idarî yapısı ve çalışma şekilleri, devlet-tebaa ve devlet-esnaf münasebetleri, imar, iskân ve iktisat siyasetleri, iç siyaset, isyanlar ve bastırılma şekilleri, askerî tarih, strateji, dış siyaset ve yabancı devletlerle olan münasebetlerle ilgilidir.[4] Mühimme defterleri koleksiyonu Başbakanlık Arşivi'nde bulunmakla beraber günümüze ulaşabilen en eski tarihli iki mühimme defteri Topkapı Sarayı'ndadır (TSMA, 951/1544 tarihli; TSMK, 959/1552 tarihli). Başbakanlık Arşivi'ndeki 961'den (1554) başlayan defterler tek bir seri içinde toplanmış değildir. 961-1323 (1554-1905) yılları arasındaki 266 ciltlik (20. defter bulunmadığı gibi esas seri 263 ciltlik olup üç defter sonradan ilâve edilmiştir) mühimme tasnifinden başka aslında mühimmeler arasında yer alması gerekirken sonradan bulunduğu için ayrı bir tasnif haline getirilen on yedi defterden ibaret Mühimme Zeyli (980-1159/1572-1746 yılları arasında), altmış sekiz Mühimme-i Askerî (1196/1782'den itibaren), on Mühimme-i Mektûm (1203/1789'dan itibaren) ve on beş Mühimme-i Mısır (1119/1707'den itibaren) mevcuttur. Koleksiyon içinde olmakla beraber 266 ciltlik serinin tamamı da gerçek anlamda mühimme değildir. Arada buyuruldu ve tahvil hükmü defterleri de vardır. Ayrıca iki mühimme defteri Kâmil Kepeci tasnifine girmiştir.[5]

Çalışmada Yararlanılan Mühime Defterleri ve İlgili Hükümler

Çalışmamıza temel olmak üzere İzmit ile ilgili hükümleri aradığımız ve tamamı 16. yüzyıla ait olan 3,5,6,7,9,10,12,14/1, 14/2 ve 34 numaralı mühimme defterleri incelenmiştir. Bunlardan 14/1 ve 14/2 numaralı defterler arşivde tarafımızca, 3, 5,6,7 ve 12 numaralı olanları Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından basılan tıpkıbasım veya özetlerinden, 9, 10 ve 34 numaralı mühimme defterleri ise çeşitli üniversitelerde yaptırılan yüksek lisans çalışmalarından yararlanılarak incelenmiştir. Bu defterlerde tespit ettiğimiz İzmit ile ilgili hükümleri sırasıyla aşağıda zikrediyoruz:

14/1 numaralı mühimme defteri H. 978/M. 1570-71 yıllarına ait hükümleri ihtiva etmektedir. Bunlardan 89 numaralı hüküm İznikmid değil ama yakın bir yer olan Sapanca kadısına gönderilmiş 10 Safer 979/4 Temmuz 1571 tarihlidir. Burada tersane ve tophane için direk ve top kundağı yapmada kullanılan kerestenin reayaya kestirilmemesi istenmekteydi. Eğer reayanın elinde miriye yarar kesilmiş kereste varsa da bunun akçesinin ödenerek satın alınması Sapanca kadısından isteniyordu. 126 numaralı hüküm ise 22 Zilhicce 978/17 Mayıs 1571 tarihli olup, İznikmid kadısına kazadan ücretli kürekçi yazıp başkente göndermesini emr etmektedir. Bir önceki hüküm numarasının daha düşük ama tarihinin daha geç bir tarih olması defter ciltlenirken sayfaların karıştığı izlenimini edinmemize neden olmuştur. Aynı tarihli Kocaili beyi ve Yalakabad kadısına hitaben yazılan 183 numaralı hüküm ise bir

3 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları İstanbul, 1989,c. 1, s. 234.
4 Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme", *DİA*, c. 31, s. 520-521.
5 Kütükoğlu, "Mühimme", s. 521.

cinayet olayının soruşturulmasıyla ilgiliydi. Acemi oğlanları zümresine mensup Hasan'ı annesi ve üç erkek kardeşi kendi ambarları içinde bıçaklayıp öldürmüşlerdi. Yetkililerden bu cinayeti işleyenlerin bulunup İstanbul'a göndermeleri istenmişti.

14/2 numaralı mühimme defteri de yine H.978/M. 1570-71 yılına ait hükümleri ihtiva etmektedir. 981 numaralı ve 19 Receb 978/7 Aralık 1570 tarihli hüküm, Sapanca, İznikmid ve Geyve kadılarına yazılmıştır. Belge bölgede karışıklık çıkaran bazı kişilerle alakalıdır. Sapanca'da Kerasiye adlı köyde Bekir bin Halil, Abdi bin Ahmed ve Süleyman bin Sarı adlı kişilerin bölge ahalisiyle olan problemlerine değinilmiş, sözkonusu kişilerin güvenilmez kişiler olduğu, halka eziyet etikleri, daha önceden küreğe konulmuşken kaçtıkları belirtilmişti. Merkezden Silahtarlar kethüdası Mehmed ve İskender Çavuş mübaşir tayin olunup gönderilmişlerdi. Bu hüküm sözkonusu bu suçluların yakalanması için yazılmıştı. 2 numaralı mühimme defterinde bundan sonra İznikmid kadısına yazılmış dört hüküm daha bulunmaktadır ki hepsi de donanma için kereste temini konusundadır. 12 Receb 978/10 Aralık 1570 tarihli 1003 numaralı hükümde İznikmid kadısı'ndan bazı köyler halkının kendi ticaretleri için odun çektikleri ancak miri için odun ve kereste çekmek istemedikleri bunun önlenmesi ve çekilen kerestelerin iskelelere indirilmesi istenmekteydi. 16 Ramazan 978/11 Şubat 1571 tarihli 1190 numaralı hüküm yine İznikmid kadısına yazılmış olup top kundakları ve arabalar için gerekli olan ağaçların *su yürümeden* acele olarak kestirilmesini buyurmaktaydı. 6 Zilkade 978/1 Nisan 1571'de 1362 nolu hükümde, bu kez kadıdan gemiler için gerekli kerestenin kesimi için ödenecek ücret olarak ayrılmış paradan bir miktarının artmış olduğu ve bunun miri için zaptolunması isteniyordu. Son olarak üzeri çizilmiş olan 22 Receb 978/20 Aralık 1570 tarihli 1113 nolu hükümde İznikmid iskelesinden gemilerine kereste yükleyen mübaşirlerin gizlice miri kereste satın alıp gemilerine yüklediklerinin duyulmuş olduğu belirtildikten sonra kadı'dan bunun engellenmesi istenmişti.

H. 966-968/M.1558-1560 yılları arasında Divan'da görüşülen konulara ait hükümleri ihtiva eden 3 numaralı mühimme defterinde[6] İznikmid ile ilgili ilk hüküm 187 numaralı hükümdür. 3 Zilkade 966/7 Ağustos 1559 tarihli bu hükümde; kadı'ya, İstanbul'da Istabl-ı Âmire için İznikmid'den alınan arpaya ihtiyaç olunmadığı bu yüzden sahipleri ve vekillerinin sözkonusu arpayı kime dilerlerse satabilecekleri bildirilmişti. 2 Zilhicce 966/5 Eylül 1559 tarihli 287 numaralı hükümde İznik kadısı ve İznik zeametine tasarruf eden Hasan'a yazılan hükümde bölgede dolaşan ok ve yayla silahlı dört nefer suçlunun ele geçirerek haps etmeleri ve haklarında bilgi verilmesi istenmişti. 29 Zilkade 966/2 Eylül 1559'da 285 numaralı hükümde Eşme, Dikme ve Sapanca dağlarındaki korulardan hiç kimseye ağaç kestirilmememsi istenmişti. Ama kadı yer tayin edip, gemi inşasına yaramayan, odun olabilecek ağaçları miri için kestirebilecekti. 209 numaralı hükümde kadı'ya, ordu için Bolu sancağı kadılıklarından istenen zahire ve koyunların İznikmid'e gelip gelmediği sorulmaktadır. 313, 365, 441, 505, 569, 1264, 1340, 1397 ve 1531 hükümlerde ise kaza'da görülen çeşitli eşkıyalık olayları ve işlenen suçlarla ilgili suçluların soruşturulup yakalanması için yerine getirilmesi istenen emirler ele alınmıştı. Bu olayların bazılarında önceden İznikmid subaşısı olan Karamanlı Hasan adlı görevlinin de adı geçmektedir. 505 numaralı hüküm bu kişinin siyaset edilmesini bildiren hükümdür. 610 numaralı hükümde İznik kadısına önceden İznik'de bulunan merhum Sultan Orhan cami-i şerifinin etrafında bulunan ahşap dükkânların yangına sebebiyet verebileceğinden bunların tahtadan yapılmaması için emr-i şerif gönderildiği hatırlatılıyor ancak bu kez dükkân sahiplerinin zor durumda kalacağından bahisle kargir dükkânların yapılmasına izin verildiği bildiriliyordu. 21 Ramazan 967/15 Haziran 1560'da 1255 numaralı hükümde Sapanca kadısı ve Kocaili sancak beyinden Ayan? Gölü kenarında Dağdibi mevkiinde pek

6 3 Numaralı Mühimme Defteri (966 - 968 / 1558 - 1560) < Özet ve Transkripsiyon> Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

çok ağaç yıkıldığı ve heyelan yüzünden yolun balçık haline geldiği belirtiliyor, gemi için ağaç kesen arabacıların ve yolcuların gelip geçmekte zorluk çekmeleri nedeniyle yolun düzeltilmesi isteniyordu. 26 Şaban 967/22 Mayıs 1560 tarihli 1161 numaralı hüküm ise Kocaili sancak beyi ve İznikmid kadısına hitaben yazılmıştı. Belge'de Şehremininin Matbah-ı Âmire'ye odun getirmek için İznikmid'den on altı köy belirlediği, ancak köyler halkının gemi ağacı işinde çalışmaları yüzünden odun getirme işini sonraya bırakacaklarını söylediğini belirtilir. Hükümde odun kesme işinin öne alınması istenmektedir. 20 Safer 968/10 Kasım 1560 tarihli 1628 numaralı hüküm ise İznik kadısından kasabada kadının daha önce bildirmiş olduğu inşa emri olmadan yapılan geminin nasıl bir gemi ve bu geminin kime ait olduğunun ve boyutlarının araştırılıp bildirmesi isteniyordu.

5 numaralı mühimme defteri H.973/M. 1565-1566 yıllarına ait hükümleri içermektedir.[7] 18 Muharrem 973/15 Ağustos 1565 tarihli 124 numaralı hüküm Hâssa-i hümâyun'a odun almak için iskelelere yanaşan gemilere, "elimizde hüküm vardır" denilerek odun verilmediği veya bu gemiler bekletilerek diğer gemilere odun verildiği bildirildiğinden, bundan sonra bu gemilere öncelik tanınması ve odun vermek istemeyenlere fırsat verilmemesini istemektedir. 29 Safer 973/25 Eylül 1565'de İznikmid'de gemi ağacı hizmetinde olan Hacı Hasan Çavuş'a yazılan 269 numaralı hüküm İstanbul'a İznikmid'den gelen bütün arabaların sadece gemi ağacı indirip odun indirmediğinden, odun sıkıntısı baş gösterdiği; bu sebeple arabalardan bir kısmının odun indirmeye tahsis edilmesi hakkındaydı. 7 Rebiülevvel 973/2 Ekim 1565 tarihli hüküm ise İznikmid, Mudanya, Ereğli, Gemlik ve İstravik kadıları ile Marmara, İmralı, Tavşan ve Kınalı adaları kadılarına yazılmıştı. Bu kadılar Tersâne-i Âmire'de gemi inşâsında çalışırken kaçan, hükümde isimleri yazılı marangozların bulunup gönderilmelerini sağlayacaklardı.14 Rebiülevvel 973/9 Ekim 1565 tarihli 349 numaralı hükümde İznik kadısına İstanbul'da soğan kıtlığı olduğu için soğanın madrabazlara satılmayıp İstanbul'a gönderilmesi hususunda daha önce emir çıkarıldığı halde, bazı madrabazların mevcut soğanı satın alıp stok yapmaya devam ettikleri bildirildiğinden, stok yapılmış soğanların satılmak üzere gemilere yükletilip sahipleri veya vekilleri ile birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi. 17 Rebiülevvel 973/11 Kasım 1565 tarihli 490 ve 27 Rebiülevvel 973/21 Kasım 1565 tarihli 543 numaralı hükümle aynı konuyla ilgiliydi. İznikmid kadısına hitaben yazılan bu hükümlerin ilkinde kadıdan kuru üzüm getiren gemileri bir an önce İstanbul'a göndermesi istenmiş, ikinci hükümde ise daha önce kendisinden, İzmir'den İznikmid'e gittiği haber alınan kuru yemiş yüklü gemileri İstanbul'a göndermesi istendiği halde kendisinin sırf tamahkârlığından dolayı bu geminin İzmir'den gelmediğini bildirmiş olduğu; hâlbuki kendisinden geminin durumunu bildirmesi değil geminin İstanbul'a gönderilmesi istendiğinden, derhal sözkonusu gemileri yükleriyle birlikte İstanbul'a göndermesi ikinci defa istenmişti. İki hüküm arası geçen süre10 gündür. 28 Rebiülahir 973/22 Kasım 1565 tarihli562 numaralı hükümde ise İznik kadısına; İznik reâyâsının, kendilerinin daha önce yükümlü tutuldukları gemi kerestesi ve Bilecik Madeni'ne zahîre tedâriki hizmetinin yanı sıra son olarak yükümlü tutuldukları odun tedâriki hizmetini ifa etmeye güçleri bulunmadığına dair şikâyette bulundukları bildirildiğinden, odun tedâriki hizmetinin kereste hizmeti ile birlikte yürütülmesine yönelik bir emir yollanmıştı. 2 Cemaziyelevvel 973/25 Kasım 1565 tarihli 583 numaralı hüküm ise yine kereste temini ile ilgiliydi. İznik kadısına Hâssa kadırgalarına kereste kesilmesi için köylere hizmet tevzîi yapıldığı sırada müteveffâ Ali Paşa Evkâfı'na bağlı Hedne ve Süfer köylerinin, muafnâmeleri olduğunu öne sürerek görev kabul etmedikleri ve tevzî tezkiresini yırttıkları bildirildiğinden, tezkireyi yırtanın yakalanarak Südde-i saâdet'e gönderilmesi ve diğerlerine de yükümlü oldukları hizmetin ifa ettirilmesi bildirilmişti. Bu, sözkonusu

7 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565 - 1566) < Özet ve Transkripsiyon> Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

hizmetin bölge ahalisi için ne kadar ağır bir yükümlülük olduğunu gösteren bir vesikadır. Bu hizmet başkent için o kadar önemlidir ki 905 numaralı hüküme göre 6 Receb 973/27 Ocak 1566'da Ayan Gölü'nün taşması sonucu gemi kerestesi taşıyan arabalar kapanan yol yüzünden işlememeye başlayınca daha yukarıdan başka bir yolun açılması İznikmid kadısına bildirilmişti.

H. 972/M. 1564-1565 yıllarına ait hükümlerin toplandığı 6 numaralı mühimme defterinde[8] İznikmid ile ilgili tespit edebildiğimiz hükümler ise şu şekildedir. 23 Muharrem 972/31 Ağustos 1564 tarihinde İznikmid ve Yalakabad kadılarına yazılan 40 numaralı hükümde İznikmid kazasına tabi Körfez iskelesinde ve Yalakabad kazasına tabi Kavak iskelesinde Akdeniz ve Karadeniz'den tereke ile yüklenmiş bazı gemilerin gelip yüklerini bu iskelelerde boşalttıkları, bu malların satıldığının işitildiğini bu gibi gemilerin iskelelerde tutulmadan doğrudan İstanbul'a gönderilmeleri istenmekteydi. 41 numaralı bir sonraki hüküm ise bölgede Yalakabad ile ilgiliydi. Kite kazası'nda Erikli ve Yalakabad kazasında Gonca köylerinde İstanbul için üretilen üzümün, bağ sahipleri tarafından yabancı tüccara satıldığının belirlendiğini ve buna engel olunması istenmişti. Bu ticaret nedeniyle İstanbul'da üzüm bulunmamaya başlandığı aynı belgede belirtiliyordu. 4 Safer 972/11 Eylül 1564 tarihli 115 numaralı hüküm İznikmid kadısına hitaben yazılmıştı. Kadı'dan Sakarya nehri üzerinde tersane için inşa edilecek gemilerin inşasında görev alacak işçi ve dülger ve marangozlar için İznikmid kazasından ekmekçi, mumcu ve kasap bulması istenmişti. Bu ustalar yeterli miktarda un ve diğer zahireyi inşat alanına katırlarla taşıyacak ve üretim yapacaklardı. Gerekli olan taşıma ve hizmetlerin bedelleri narh-ı ruzi üzere ödenecekti. Bir sonraki hüküm de bu konuyla ilgiliydi. İnşa ettirilecek gemilere gerekli kerestenin Akyazı, Göynük ve Taraklı Yenicesinden bulunması kadılarından istenmekteydi. 5 Safer 972/12 Eylül 1564 tarihinde 122 numaralı hükümde İznikmid kazasında 16 adet köy halkının eskiden beri hassa için odun hizmetinde istihdam olunduğu ve artık bunlardan hidmet teklif olunmamasına yönelik ellerine hüküm verilmiş olduğu belirtiliyordu. Buna rağmen bu köyler ahalisinden halen Sakarya'da inşa edilen kadırgalara ağaç temin etmeleri istenmişti. İznikmid kadısından bu türden bir uygulama yaptırmaması istenmişti. 513 numaralı hüküm 10 Cemaziyelahir 972/13 Ocak 1565 tarihliydi. İznikmid, Ada ve Akyazı kadılarına kazalarından kestirilme emri gönderilmiş olan donanma için gereken direk ve serenlerin henüz getirilmediği bunun özrünün kabul edilmeyeceği yazılmıştı. Bu yazının bir benzeri Yenice, Geyve, Akhisar ve Göynük kadılarına da yollanmıştı. 26 Şaban 972/29 Mart 1565 tarihinde İznik, Kandırı, Şile ve Yalakabad kadılarına yazılan hükümde donanma için bu kazalardan istenen kerestenin temini, toplanıp belirtilen yere gönderilmesi konularında Kocaili Beyi Süheyl ve bu konuda mübaşir tayin olunan Hasan'la beraber çalışmaları ve yardımcı olmaları isteniyordu. Son olarak defterde 1453 numaralı 24 Zilhicce 972/23 Temmuz 1565 tarihli hükümde bazı kimselerin gemi ve kayıklarına odun yükledikleri için miri için odun taşımada kullanılan at gemilerinin odun bulamadıkları belirtiliyordu. İznikmid kadısından bu yüklemenin engellenmesi ve buna kulak asmayan gemi sahibi kişilerin gemilerine ele koyup gemileriyle beraber İstanbul'a göndermesi isteniyordu.

H. 975-976/M. 1567-1569 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 7 numaralı mühimme defterindeki İznikmid ile ilgili iki hüküm ise şu şekilde yer almaktadır.[9] 18 Zilkade 975/15 Mayıs 1568 tarihli ve 1447 numaralı hüküm İznikmid kadısına hitaben yazılmış olup, kazadaki hassa korularından bazı Arnavud ve Voynuk taifesinin odun ve tekne ağacı kesip, korulara zarar verdikleri ve bunun engellenmesi hakkındadır. İkinci hüküm ise 26 Rebiülevvel 976/18 Eylül 1568 tarihli olup yine kadıya yazılmıştı. Yapılacak

8 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

9 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998.

miri gemiler için bölgede bulunan ırgad ağacı denilen bir çeşit ağacın bölgedeki hassa korularından kestirilmesi, buna engel olmaya çalışan koruculara da bu emir bildirilerek engel olmamalarının sağlanması isteniyordu. Ancak hassa koruları dışında başka yerlerden ağaç kesilmesi yasaktı.

H. 987-988/M. 1579-1580 tarihli 9 numaralı mühimme defterinde Kocaili ile ilgili bir tek hüküm bulunmaktadır. 335 numaralı hüküm Kocaili beyi ve kadısına hitaben İznikmid'de bazı gayrı-müslim Arnavutların fırın ve değirmenler basıp bazı kişileri katlettikleri belirtilmiş, bunların ve bunlara yardım edenlerin yakalanıp, suçlu bulundukları takdirde İstanbul'a gönderilmeleri istenmişti.[10]

H. 978-979/M.1571-1572 tarihli 10 numaralı defter İznikmid'deki görevlilere yazılan hükümler açısından zengin bir kaynaktır. İki parça olarak Erzurum Üniversitesinde Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmış bu defterin ikinci parçası özellikle İznikmid ile ilgili pek çok hüküm içermektedir. [11] 561 numaralı hüküm alışık olmadığımız bir konudadır. Genellikle İznikmid ile ilgili hükümler kereste ve gemi yapımı ile ilgili konular iken bu defterde İznikmid dağlarında tüfek ve sakson ile avlanılmaması yönünde bir emirle karşılaşıyoruz. Avcılar sadece hayvanlara değil köylülerin ziraat ettikleri çeltik, bağ ve ekinlere de zarar veriyorlardı. Bu hükümde ayrıca av hayvanlarının sadece ok ve yay ile avlanılması istenmekteydi. 4 Muharrem 979/29 Mayıs 1571 tarihli 535 numaralı hüküm İznikmid kadısına yazılmıştı. Buna göre şehzade Sultan Murad'ın validesi tarafından Üsküdar'da bina olunan cami için kaygan taş gerektiği ve bunların İznikmid'den kestirilip at gemileri ile İstanbul'a gönderilmeleri istenmekteydi. 410 numaralı hükümde 21 Receb 979/ Aralık 1571'de Tersane-i Amire'de Kıbrıs'ta esir düşmüş daha sonra İslam dinine geçmiş bir esir tarafından bu işten anladığı için yaptırılacak mavnalara gerekli kerestenin İznik, Yenişehir, Yalakabad, ve Kite kadılıklarından kestirilmesi isteniyordu. 9 Şaban 979/27 Aralık 1571'de 441 numaralı hüküm yine İznikmid ve Yalakabad'da yaptırılacak gemiler için gerekli kerestenin temini içindi. İznikmid'de 10, Yalakabad'da 5 adet kadırga yaptırılması düşünülüyordu.

Bundan sonraki kaynağımız 978-979/1570-1572 tarihlerini kapsayan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından tıpkıbasımının verildiği 12 numaralı mühimme defteridir.[12] Kaynak defterlerimiz içinde İznikmid ile alakalı olarak en fazla hüküm bu defterde bulunmaktadır. Bu defterde İznikmid ile ilgili ilk hüküm 45 numaralı ve 20 Ramazan 978/15 Şubat 1571 tarihli hükümdür. Bu hükümde Donanma-i Hümâyûn için kürekçi getiren bazı kadıların donanma bayramdan sonra sefere çıkacak bahanesiyle getirdikleri kürekçileri İstanbul'a göndermeyip İznik ve Gebze'de beklettiklerinin duyulduğunu kendilerine bayramdan hayli önce sefere çıkılacağı bu yüzden kürekçileri bir an önce İstanbul'a göndermelerini bildiren hükümdü. Sefer için yapılan hazırlıklar sadece kürekçi temininden ibaret değildir. 2 Şevval 978/27 Şubat 1571 tarihli 58 numaralı hükümde Bilecik, Aydıncık, Pazarcık, Yenişehir ve İznikmid mahzenlerinde bulunan top yuvarlaklarının bir an önce arabalar kiralanarak Karamürsel İskelesine getirilmesi istenmişti. İznikmid kadısı Kazıklı köyündeki 40 adet yuvarlağın belirtilen iskeleye taşıttırılmasından sorumluydu. Bu sayı Aydıncıkta 3000, Pazarcık'ta 6000'e çıktığı için İznikmid kadısının işi diğerlerine göre daha kolaydı. 102 numaralı 25 Ramazan 978/20 Şubat 1571 tarihli; Şehzade Murad'ın annesi tarafından Üsküdar'da yaptırılan cami' için gerekli ve Sapanca ve İznikmid'deki

10 Orhan Paşazâde, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569, Özet ve Transkripsiyon),* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 151.

11 Zülfiye Kaygusuz, *10 Numaralı Mühimme Defterinin Tahlil ve Transkripsiyonu (s. 1-178)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006. ve İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 179-356)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

12 12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-1572, I-III, yay. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1994.

eski binalarda ve tarla, çayır gibi boş arazilerde bulunan mermerlerin kazdırılıp, arabalarla cami'nin bulunduğu yere ücreti karşılığında taşıttırılması, ayrıca kereste, kireç ve diğer bazı malzemenin yine arabalarla ücreti karşılığında taşıttırılmasını isteyen hükümdür. Yukarıda belirttiğimiz emirler sonrasında eşkıya takibi ile ilgili bir hüküm gelmektedir. 422 numaralı hüküm 14 Zilkade 978/9 Nisan 1571 tarihli olup; İstanbul zahiresi için gelen kara üzüm, arpa vs. yiyecek yüklü gemilerin yüklerini İznikmid iskelesinde sattıkları duyulduğundan buna müsaade edilmeyip, bu gemilerin doğru İstanbul'a gönderilmesini İznikmid kadısından isteyen hükümdü. 612 numaralı hükümde geçen yıl İznik, Yenişehir, Akhisar ve Geyve'de büyük bir çekirge felaketinin yaşandığını öğreniyoruz. Ekili tarlalara zarar veren çekirgelerin tohumlarını toprağa bıraktıkları, bu yüzden bu yıl bu felaketin tekrarlanabileceği konusunda sözkonusu kazaların kadıları uyarılmaktaydı. 7 Rebiülahir 979/29 Ağustos 1571'de 805 numaralı hükümde ise İznikmid kentinde miri gemilerdeki acemi oğlanların karıştıkları bir olayla ilgili bilgilere rastlıyoruz. Şehirdeki çarşı ve pazarın iskelede bulunduğu, insanlar burada toplanırken Yukarı pazar olarak bilinen bir yerin hamamı önünde ve Akça Mescit civarında bu acemi oğlanları salıncaklar kurarak, küme küme toplanıp şarap içtikleri, bu yüzden aralarında kavgaların çıktığı, sözkonusu mescitte namaz kılmak için toplanan cemaatin huzurla namaz kılamadıkları, ayrıca acemi oğlanların mahallelerde sakin ahaliyi de rahatsız ettikleri bildirilmişti. Bu toplantıların engellenmesi ve huzursuzluk çıkaranların cezalandırılması Kocaili beyi, ve İznikmid kadısından isteniyordu. 1046 numaralı hüküm de yine aynı görevlilere hitaben yazılmış ve yine güvenlikle ilgili 29 Şevval 979/15 Mart 1572 tarihli bir emirdi. Fesat ehli olarak suçlanan Üsküdarlı Hamza adlı bir kişinin İznikmid'e sürgün geldiği burada da huzursuzluk çıkardığı, bu yüzden Kıbrıs'a gönderilmesinin yerinde olacağını belirtiliyordu. 23 Şevval 979/9 Mart 1572 tarihli 1002 numaralı hükümde kadırgalar için Kandıra kazasından 1000 adet kaluça küreği kestirildikten sonra İznikmid iskelesine indirilmesi istenmekteydi. 5 Zilka'de 979 tarihli 1080 numaralı hüküm ise İstanbul'daki Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırmakta olduğu dükkanlar için gereken kerestenin ücretleriyle tedarik edilmesi hususundadır. Son hüküm İznik ve Yalakabad iskelelerinde yaptırılmakta olan gemilerin biran önce bitirilerek gönderilmesi için kadılarına hitaben yazılmış hükümdür.

Son yararlandığımız kaynak H. 986/M. 1578 tarihli, 34 numaralı mühime defteridir. Bu defter bir yüksek lisans tezi olarak incelenmiş durumdadır.[13] Bu defterde 134 numaralı hüküm Kocaili sancakbeyi, İznikmid ve Ada kadılarına hitaben yazılmıştır. Kandıra kadısı Hasan'ın Kandıra ahalisinden kürek bedeli olarak fazla akçe talep etmesi, zimmetine para geçirmesi ve bundan şikâyetçi olan Kandıra halkının şikâyetlerinin incelenmesiyle ilgilidir. İkinci olarak 253 numaralı hüküm defterdeki son hükümdür. İznikmid kadısına hitaben yazılmış bu hükümde Karamürsel kadısıyla İznikmid kadısına daha önceden bir hükme atıfla; İznikmid şehri sakinlerinden Hacı Hüseyin ve Eceoğlu adlı kişilerin 4-5000 filoriye kadir kimseler olduğunun duyulduğu, bu yüzden bu kişilerin İstanbul'a celep yazılmalarının istendiği, ancak bölge ayanlarının bunların ancak 1000 filorilerinin olduğuna dair şahitlikleri üzerine celep yazılmalarından vazgeçildiği bildiriliyordu. Yeni hükümde eğer bu kişiler 200000 akçelik servete sahip kimseler ise bunların celep olarak İstanbul'a gönderilmeleri isteniyordu.

Sonuçlar

İncelediğimiz bu mühimme kayıtları başta kereste ve ağaç olmak üzere Osmanlı yönetiminin bölgeden talep ettiği stratejik malzeme konusundaki hassasiyeti göstermektedir. Kadırga, at kayığı ve mavnaların yapımında yararlanılan kereste ve ahşap malzeme İstanbul'daki tersanelere buradan gönderilmekteydi. Bu tedarik bölge halkına çok sıkıntılı

13 Süleyman Nacak, *34 numaralı mühimme defteri (h.986/m.1578) transkripti ve değerlendirmesi (s.164-326 arası),* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

bir dizi yük yüklese de başkent İstanbul'un tavrı bu konuda katıydı. Bazen bu tedarikin sürmesi yeni yollar açılması gerekse bile devam ettirilmeye çalışılıyordu. Sadece bölge orman ve korularından sağlanan keresteye değil, resmi olarak izin verilenler dışında, bu keresteden yapılması düşünülen deniz taşıma araçlarının yapımına da izin verilmiyordu. Ekonomik anlamda her alanı kontrol etmeye çalışan devlet için bu türden kapitalist girişimleri birer risk olarak algılanmaktaydı.

Bir diğer tespitimiz İstanbul'a yiyecek malzemesi taşıyan teknelerin burada bazen mola verdikleri ve bu molalar sırasında cazip fiyatların çekiciliğine dayanamayan tüccar veya gemi kaptanlarının bu ürünleri satmaya çalışmalarıydı. Böyle bir olay İstanbul yönetimi tarafından haber alınır alınmaz bu alışverişin önü alınmaya çalışılıyordu. Yine İstanbul'da yaptırılan bazı inşa faaliyetleri için gerekli malzeme (kereste, kireç, mermer vb) İznikmid'den tedarik edilmeye çalışılıyordu. Ayrıca donanma için kürek yapımı ve kürekçi hizmeti bölge köylülerince sağlanan bir diğer yaptırımdı. Bunun dışında İstanbul'a çok yakın bir bölge olmasına rağmen, zaman zaman görülen asayiş olayları ve bu konuda alınan önlemler yine tespit ettiğimiz bir diğer konuyu oluşturmaktadır. Belgelerin pek çoğu kadı'ya yani ilmiye görevlisine hitaben yazılmıştı. Sadece güvenlikle ilgili hükümlerde kadı ile beraber bey de işin içine dâhil edilmekteydi. Bu durum bölge kadılarının beylere göre daha yoğun çalıştıklarını göstermektedir. Son olarak kereste temini ya da deniz ulaşımıyla ilgili bazı taleplerde sadece İznikmid değil yakın diğer iskeleler, birlikte, bir bütün olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm Güney Marmara bölgesinin İstanbul'a giden yolları üzerinde ve Ege ve Akdeniz'in gemilerinin İstanbul'a ulaşmadan önce limanlarından yararlandıkları bu şehirler, bu yönleriyle bir bütün olarak aynı özelliklere sahiptirler.

KAYNAKLAR

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi 14/1 ve 14/2 Numaralı Mühime Defterleri

3 Numaralı Mühimme Defteri (966 - 968 / 1558 - 1560) < Özet ve Transkripsiyon> Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565 - 1566) < Özet ve Transkripsiyon> Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998.

12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-1572, I-III, yay. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1994.

Çakır, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 179-356)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları İstanbul, 1989, 2 cilt.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Editör: Erol Özvar, Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 49-60.

Faroqhi, Süraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Türkçesi Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 1993.

Kaygusuz, Zülfiye, *10 Numaralı Mühimme Defterinin Tahlil ve Transkripsiyonu (s. 1-178)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Mühimme", *DİA*, c.31, s.520- 523.

Nacak, Süleyman, *34 numaralı mühimme defteri (h.986/m.1578) transkripti ve değerlendirmesi (s.164-326 arası)*,Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

Paşazâde, Orhan, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569, Özet ve Transkripsiyon)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

KARA MÜRSEL ALP

GEBZE NAHİYESİ'NE BAĞLI VAKIF KARYELER

İlhami YURDAKUL*

Osmanlı kırsal yerleşmesinin esası temel olarak timar karyeler, mülk karyeler ve vakıf karyeler şeklinde üç ana başlık altında toplanabilir. Bu çalışmada esas olarak Gebze Nahiyesi'ne bağlı karyelerin vakıf olarak tahsis hikâyeleri ile bu vakıf karyelerin tarihi süreç içinde mülk karye, timar karye veya vakıf karyeye dönüştürülmesi ve tasarruf şekilleri değerlendirilecektir. Antik bir yerleşme olan Gebze ve çevresi Osmanlı devrinde de önemini muhafaza etmiştir. Nitekim Orhan Gazi zamanında fethedilip fetret devrinde elden çıktıktan sonra Çelebi Sultan Mehmed tarafından yeniden fethedilen Gebze Nahiyesi 1420'lerde 21 vakıf karyesi, 1520'lerde 29 vakıf karye, 17. yüzyılın başında 10 mahalle, 77 timar karyesi ve 27 vakıf karyesinden müteşekkil büyük bir kasabaydı. Bu yüzyıldan sonra da Gebze Nahiyesi ve bağlı karyeler cazibe merkezi olmaya devam etti. Şimdi bu kısa izahtan sonra Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin hikâyesine geçebiliriz.

1. Kadim Bir Tartışma: Eski Gebze'nin (Lybissa) Yerinin Tespiti

Gebze ve çevresinin fethini anlatan Âşıkpaşazâde[1] ve muahhar müelliflerin eserleri[2] ile aşağıda görüleceği gibi arşiv vesikalarında *Eski Gebze*'den bahsedilmektedir. Yabancı seyyahların eserlerinde de Eski Gebze olarak antik Lybissa ismi kullanılmaktadır.

Bu seyyahlar, MÖ. 200-74 tarihleri arasında hüküm süren Bitinya Krallığı toprağı olan ve daha sonra Roma hâkimiyetine giren Lybissa'nın yerini ve kalıntılarını bulmak ve görmek için gayret sarf etmişler, ancak ünlü Kartaca komutanı Hannibal'ın Romalılardan gizlenmek için Gebze'de saklandığı evde kendini zehirlediğine ve bugün Tübitak Araştırma Merkezi'nin bahçesinde bulunan ziyaret yerine dair bilgi vermekle yetinmişlerdir[3].

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: ilhamiyurdakul@gmail.com

1 Aşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003, s. 161. Bkz. Dipnot 16.

2 Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Tarih-i Solakzâde*, Babıali Mahmud Bey Matbaası 1298, s. 133. Bkz. Dipnot 17.

3 "II. Henri'nin sekreteri Jacques Gassot" 1547 yılında Venedik'ten yola çıkarak İstanbul'a gelir. Gassot 1548 yılında da tuttuğu seyahat notlarında Eski Gebze için Darıca'nın (*Diachidissa)*" *dört mil uzağında Hannibal'ın kaldığı ve denildiği üzere gömüldüğü yer olan Lybissa (Gebze) bulunuyor ancak harab olmuş, antik bir mezar çukuru, büyük taşlar ile Grekçe yazılmış hasarlı sütunlardan başka bir şey kalmamış*" demektedir.
Almanya İmparatoru Ferdinand'ın elçisi olarak Busbecq 1554 sonlarında İstanbul'a gelir. 1555 baharında İstanbul'dan Amasya'ya doğru yola çıkar. Busbecq, seyahatnamesinde Gebze'yi "*burası bir Bithynia Kasabası'dır. Hannibal'ın gömüldüğü yer olmasıyla tanınmış antik Lybissa olduğu sanılıyor. Denize ve İzmit Körfezi'ne çok güzel hakim bir noktada. Oldukça yüksek ve kalın selvi ağaçları göze çarpıyor*" şeklinde tasvir etmektedir.
Busbecq'in refakatçisi olan Desnschwarm da gezi notlarında Gebze için "***Kartal'dan itibaren yarım günlük bir uzaklıkta bulunan ve vaktiyle adı Viso, şimdi ise Geuise (Gebze) olan bir köy var.*** *(...) Gebze'de güzel bir cami ve kervansaray var. Edirne yakınlarında bir köprü yaptıran Polak Mustafa adında bir paşa tarafından yaptırılmış. Bu kervansarayda kalan herkese, Allah rızası için çorba verilmekte; fakat atlara yem yok. Gebze'de ikinci bir cami daha gördük. Biz başka bir kervansarayda kaldık. Burada konaklama ücreti ödenmiyor. Yolculara bedava kalsın diye hayrat olarak yapılmış. Yalnız arpa ve saman alındığında para ödeniyor.* ***Yukarıda bahsettiğimiz Gebze şehri eski Lybissa imiş.*** *Solinus da*

Arşiv kayıtlarının verdiği bilgilerden hareketle de Eski Gebze'nin bulunduğu yere dair bazı ipuçlarına ulaşmak mümkün görünmektedir. Nitekim 1624-1625 (1034) tarihli Kocaeli Mufassal Tahrir Defteri'ndeki üç kayıttan ilki olan Karye-i Elmacık tahrir kaydının altında, "*Eski Gekbuze demekle meşhur olan mahalde Elmacık timarına müteallik İshak Beg çiftliği demekle maruf bir çiftlik yeri ki köhne defterde hassa kayd olunmuştur*"; ikincisi olan Karye-i Alaca Kilise tahrir kaydının altında, "*Eski Gekbuze demekle meşhur olan mahalde Alaca Kilise demekle maruf çiftliği ki köhne defterde kayd-ı hassa kayd olunmuş*"; üçüncüsü olan Karye-i Yahya tahrir kaydının altında, "*Eski Gekbuze demekle maruf mahalde Eskihisar nam kışla kurbunda olan üç bab tarla ki defter-i köhnede kayd-ı hassa kayd olunmuş*" şeklindeki Eski Gebze betimlemeleri Osmanlı devrinde bu tabirin kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir[4].

Yukarıda izah edildiği gibi Osmanlı devrinde Eski Gebze olarak bilinen sahada Eskihisar Kışlası[5] ve Alaca Kilise Karyesi'nin (Akkilise-Akseköy) olduğu görülmektedir. Ancak bu belgelerden Eski Gebze olarak ifade edilen yerin belli bir merkez olmanın ötesinde geniş bir saha olduğu anlaşılmaktadır. O halde Eski Gebze olarak bilinen yerin merkezi ve iskân sahası nereydi?

Bu üç kayıttan hareketle Eski Gebze'nin Eskihisar Kalesi'nden yukarıda Eskihisar Vadisi'nin üst kısmında Hannibal Mezarı ve çevresi olduğu söylenebilir. Esasen bu antik yerleşime dair seyyahların kalıntı bulamamış olması bu sahadaki yapıların ve taşlarının devşirme olarak başka yerlere taşınmış ve kullanılmış olmasından kaynaklanmış olabilir. Dolayısıyla bu kadim tartışmanın kesin bir sonuca kavuşturulabilmesi için yeni belge ve bilgiler ile maddi kültür varlıklarının bulunmasına duyulan zarurete, şimdilik, işaret etmekle yetinelim.

2. İskân Sahası Olarak Şehir, Kasaba, Karye, Köy ve Kent Kavramları

Her bilim dalının ve konunun kendine has bir terminolojisi vardır. En basit bir değerlendirmede bile ilgili bilim dalına ve konuya dair terminolojinin bilinmesi ve doğru olarak kullanılması gerekir. Devri için çok basit ve anlaşılabilir bir kavram bugün bizim için anlaşılmaz bir hal olmuş veya farklı anlamlar yüklenmiş olabilir. Bu bakımdan konuyla ilgili terminolojinin tespiti ve anlam değişimine uğramamış haliyle kullanılması tarihçinin

Bthynia adlı yapıtında böyle yazıyor. Hannibal'ın mezarı burada imiş. Güzel bir yer olmakla beraber burada bir kent bulunduğuna dair hiçbir işaret yok. Taş yapılar görülmüyor. Varsa da alınıp cami yapımında kullanılmıştır" şeklinde bilgi vermektedir.

Fransa'nın İzmir Konsolosu Charles de Peyssonel 1745 yılına ait seyahat notlarında Gebze'nin "*zehir içerek intihar eden Hannibal'ın öldüğü ve gömüldüğü yer olarak iyi bilinen"* yer olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca *"kimi yazarlar Libyssa'nın denize yakın ancak tam da deniz kenarında olmayan bir kent olarak düşünmektedir ve bu da Gebize'nin şu anki konumuna denk düşmektedir*" demektedir.

Josef von Hammer de 1804 yılında yaptığı seyahatte Gebze'yi*"eski Lybissa'nın adının bozulmuş hali olduğu kanısını uyandıran ve büyük bir kasaba olan Gebze ile karşılaştık. Bize sözü edildiği üzere deniz kıyısındaki harabeler arasında kimi kalıntılar bulacağımızı umut ettik. Aşağı indik ancak oldukça resimsel bir noktaya konuşlanmış eski bir Rum ya da Ceneviz kalesinden kalma büyük hisarın dış duvar kalıntılarından başka bir şey göremedik. Burası Gebze iskelesi*" şeklinde tasvir etmiştir.

Plutarkhos'un "***Bithnyia'da denize uzanan bir yer ve ona yakın Libyssa adlı küçük bir köy var –Plutarch in Flam***" kaydı Eski Gebze'nin yerini tarif eden önemli bir kayıttır. Bu kayıt da yukarıdaki alıntıları desteklemektedir. Bu kayıtlar için bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi*, s. 27-28, 31, 42, 75, 105, 182.

4 Tapu Arşivi Daire Başkanlığı (TADB), *TTD,*nr. 49, vr. 123, 332, 346. Ayrıca Eskihisar yakınında bulunan bir çitlik yerinin Gebze'deki Yahyabey vakfına kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ek 2.

5 Evliya Çelebi de 1244 yılında Harun Reşid'in Seyyid Battal Gazi ile gelip İstanbul'u kuşattıkları, bu tarihten sonra her yıl kâfirlerden vergi alındığını belirtmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre daha sonra "*Seyyid Battal Gazi Üsküdar'da muhafazacı olarak kalarak o sene Gebzeliler, Battal askerinden bir kaçını şehit ettikleri için Gebze'yi yağma edip evlerini harab, kâfirlerini esaret şişinde kebap ederler. Oradan Malatya kentine çekip gider. Hala o harabelerden Gebze'de nice eserler açıkta görülür. Fakat Kral Konstantin yine burada büyük bir kale yapıp kenti onarır. Sonra Çelebi Mehmed bu kaleyi ele geçirip, küffara yatak olmasın diye harap ettirir. Sonraki kalenin eserleri yer yer görülür*". Bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008, s. 41-42. Fransa'nın İzmir Konsolosu Charles de Peyssonel 1745 yılında yaptığı seyahat notlarında Ceneviz yapımı olduğu söylenen, ancak yapım tarihine dair hiç bir kitabenin bulunmadığı Eskihisar Kalesi için "*Türkler bu harab kaleye Bozuk Hisar'dan başka bir isim vermemişler"* demektedir, bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008, s. 76.

ihmal edemeyeceği hususların başında gelir. Osmanlı idarî düzenini ve iskân mahallerini ifade eden kavramlar da farklılık arz etmekte olup bu yüzden iskân ve yerleşmeyi ifade eden şehir, kasaba, köy ve kent kavramları ile idarî bir yapıyı ifade eden vilayet, kaza, nahiye ve karye kavramlarının dikkatlice ve yerli yerinde kullanılması gerekir.

Bu bağlamda çarşı ve pazarı olan, nüfus, ticaret ve sanat bakımından büyükçe yerleşim merkezlerine şehir, bunlardan daha küçüklerine de kasaba denirdi. Osmanlı pratiğinde şehir kelimesi Karacaşehir, Kırşehir, Beyşehir ve Akşehir örneklerinde olduğu gibi yerleşme yeri adının sonuna eklenerek kullanılırdı. Bir iskân ve yerleşme için idarî bir yapıdan bahsedileceği zaman ise Nahiye-i Karacaşehir, Nahiye-i Kırşehir, Nahiye-i Beyşehir ve Nahiye-i Akşehir örneklerinde olduğu gibi şehrin adının başına "Nahiye-i …" veya yerleşmenin idarî pozisyonuna bağlı olarak "kaza-i…, sancak-ı …, liva-i... ve vilayet-i …" kelimelerinden biri eklenirdi.

Şehir kelimesi sancak veya vilayetin merkez kazasını; kasaba ise vilayetin diğer kaza merkezlerini ifade ederdi. Mesela ***Nefs-i İzmid,*** İzmit şehir merkezi, ***Nefs-i Gekbuze*** ise Gebze kasaba merkezi anlamına gelirdi. Nitekim 29 Ağustos 1839 (18 Cemaziyelahir 1255) tarihli bir kayıtta, *"İkame-i bazar der Kasaba-i Gekbuze yevm-i ahad haftada bir def'a*" başlığı altında Gebze Kasabası'nda bir süredir kurulmayan pazarın yeniden belirlenen günde açılması talebi ve kararı bulunmaktadır. Nitekim aşağıda görüteceği gibi İzmit şehir merkezi "*Nefs-i İzmid cesimce bir şehir",* Gebze ise "*Kasaba-i Gekbuze"* şeklinde idarî bir birimi tavsif eden nahiye, kaza ve liva kavramlarıyla değil bir iskân mahallini belirten şehir ve kasaba kavramlarıyla ifade edilmiştir[6].

14 Haziran 1864 (9 Muharrem 1281) tarihli diğer bir belgede ise *"İkame-i bazar nefs-i İzmid be-her hafta yevm-i Cuma"* başlığı altında her hafta Cuma günü İzmit şehir merkezinde pazar kurulması kararı bulunmaktadır. "*Nefs-i İzmid cesimce bir şehir olub iskele mahalli bulunduğu ve haylice kurâ ve kasabatı havi olduğu"* ifadesiyle İzmit şehir merkezinin büyüklüğü, idarî bir birim olarak kendisine bağlı çok sayıda kasaba ve karyelerin olduğuna vurgu yapılmıştı. Ancak bu tarihe kadar İzmid şehir merkezinde *"bir pazar-ı mahsus vaz' olunmadığı"* ifade edilmiştir. Şimdi ise *"Yukarı Çarşu denilen mahalde bir bazar küşadıyla her dürlü mamulat ve emtia ve eşya ve erzak-ı mütenevvia sattırılması"* teklif olunmuştu. Böyle bir pazarın tesis gerekçeleri de *"memleketçe ve halkça fevaid ve menafi muceb olacağından"* şeklinde izah edilmişti[7].

Osmanlı bürokrasisinde şehir ve kasaba gibi yerleşmelerin dışında kalan kırsal yerleşmeler için ise karye, köy ve kend kavramları kullanılırdı. Bunlardan köy ve kent terimi, Başkend (Başköy) ve Tatarkend (Tartarköy) örneklerinde olduğu gibi yerleşim yerinin adından sonra gelirken; Arapça kökenli olan karye tamlamalı olduğunda başta, ise Karye-i Karakaya veya Karakaya Karyesi; Karye-i Dazlıköy veya Dazlıköy Karyesi; Karye-i Başkend veya Başkend Karyesi ile Karye-i Tatarkend veya Tatarkend Karyesi örneklerinde olduğu gibi yerleşim yerinin adının sbaşında ya da onunda kullanılırdı. Dolayısıyla Osmanlı pratiğinde karye kavramı kırsal yerleşmelerde her bir küçük iskân biriminin resmî adı olarak kullanılmaktaydı. Köy ve kent kavramları ise bu küçük kırsal iskân birimlerinin sadece birer yerleşme olduğu anlamına gelirdi. Cumhuriyet devriyle beraber Osmanlı pratiğinde kırsaldaki en küçük yerleşme birimlerinin resmî adı olan karyenin yerine köy; köy kavramıyla aynı anlama gelen kent terimi de anlam değişikliğine uğratılarak şehir kavramı yerine kullanılmaya başlanmıştır[8].

6 TADB, *TTD*, nr. 49, vr. 18-20.

7 TADB, *TTD*, nr. 49, vr.16-17.

8 "*Köy*" kelimesi Âşık Paşa'nın *Garib-name* (1330) adlı eserinde "köy/kûy" şeklinde geçmekte ve *Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde* 1500 yıldan daha önce "köğ" şeklinde kullanıldığı ifade edilmektedir. Ermenice "kiuğ/köy", tüzel kişiliği olan tarımsal yerleşim anlamındadır. Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan "köğ" şeklindeki telaffuzu da Ermenice'den alındığına işarettir. Farsçadaki "kûy" aynı anlamda ve Türkçeden alıntıdır. Arapça "kry" kökünden

Doğrudan bir yerleşme yeri olmayıp bir karye veya kasabanın ekinliği hüviyetindeki yerlere mezra/ekinlik denirdi. Mezralardan bir kısmı sürekli, bir kısmı ise geçici iskân mahalli olarak kullanılırdı. Ancak bazen geçici olan bu mezralar zamanla sürekli iskân sahasına dönüşür ve büyüyerek karye şeklini alır; bazen de reayasının dağılması yüzünden viran olurdu. Zaman zaman viran olan bu mezralar yeniden şenlendirilerek mezra olarak varlıklarını sürdürmüştür. Aynı durum karyeler için de geçerliydi. Mezralar 1-2 çiftlik ila 15, hatta 25 çiftliğe kadar varabilen bir sahayı işgal edebilirdi. Bir çiftliğin 60 ila 150 dönüm olduğu kabul edilirse bir mezra sahasının da 150 ila 400 dönüm arasında bir araziye denk geldiği söylenebilir[9].

Erken dönem tahrir kayıtlarında Osmanlı coğrafyasının belli bölgelerinde kullanıldığı anlaşılan ve esas itibariyle henüz karye olamamış dağınık yerleşim birimlerinden meydana gelen, tarımsal faaliyetlerin yapıldığı vergi bölgesi olarak "divan" kavramı da kullanılırdı. Kocaeli Sancağı, Kandıra Kazası'nda bulunan Tuti (Dudu) Divanı'ndaki yerleşmeler de bunlardandı. Bu divan, Kara İbrahimli, Karaca Müsellem, Müsellem, İshak Çiftliği, Topçu ve Kızılca mahallelerinden oluşmaktaydı ve 253 vergi mükellefi vardı. Dudu Divanı'nın bu küçük birimlerden Topçu ve Kızılca sonraki yüzyıllarda birer karye olarak varlıklarını sürdürmüştür. Tahrir kayıtlarındaki bu divanlara bazen Dört Divan, Yedi Divan, Oniki Divan gibi rakamla; bazen Kocabey ve Emirşah gibi kişi adlarıyla; bazen de Kayı, Avşar ve Danişmendli gibi Türk boylarının adlarıyla ve sair farklı tarihî-coğrafî adlar verilmişti. Dört Divan Nahiyesi, Yedi Divan Nahiyesi, Oniki Divan Nahiyesi şeklindeki kullanımlar da divan kavramının mahiyetine dair önemli ipuçları vermektedir[10]. Buradaki nahiye kavramı bir vergi bölgesini ifade etmektedir. Ek 2'de görüldüğü gibi Gebze Nahiyesi vakıf karyeleri arasında "Mezra-ı Benat? Divanında" bir çiftlik yeri Sultan Bâyezid tarafından Gekbuze hatibi Halid Fakı'ya cihet hitabeti için vakfedilmişti. Halid Faki oğlu Yusuf da bu görevi sürdürmüştür.

Şehrin, kasabanın veya karyenin adı aynı zamanda sancağın, nahiyenin veya karyenin adı ise Nefs-i Erzurum, Nefs-i Gebze, Nefs-i İzmid, Nefs-i Üsküdar, Nefs-i Serçeme örneklerinde olduğu gibi şehrin, kasabanın veya karyenin merkezini ifade için ismin başına "nefs-i …" kelimesi getirilirdi. Eğer malî bir bölgeden bahsediliyor ve oraya ismini

türetilen "*karye*" kelimesi de köy anlamında olup Aramice/Süryanice kaynaklıdır. Fenike dilinde de aynı anlama gelen "krt" sözcüğü vardır. Bu vakıf kayıtlarında geçmemekle beraber "*Kent*" kelimesi de Soğdca "kand" şeklinde şehir, kale anlamındadır. Bu sözcük Saka dilinde de "kanthâ" kelimesiyle eş anlamlıdır. Türkçede 1.000 yılından daha eski bir kullanımı vardır. İranî kökenli bu sözcük 20. yüzyıla kadar köy ve kırsal yerleşim anlamında kullanılmıştır. Bu yüzyılda dil devrimi esnasında öz Türkçe sanılarak yeniden canlandırıldı ve şehir anlamında kullanılmaya başlandı. Bkz. *etimolojitürkçe.com*

9 Karye'den daha küçük yerleşim yerleri "yayla, kışla, çiftlik, mahalle, mandıra, divan, kom, mezraa, ağıl, çardak, tuğla/kiremit ocağı, benzinlik, bağ evi, dalyan, değirmen ve kalif (kelif) gibi isimler alan kır iskân şekilleri" fonksiyon ve yöresel bakımdan küçük farlarla birbirinden ayrılır. Harun Tunçel, "Mezra Kavramı ve Türkiye'de Mezralar", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1996, Sayı 5, s. 73-98; Turcer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I - Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 40-42. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, **"Çiftlik",** *DİA*, Cilt 8, s. 313-314.

10 Cengiz Orhonlu, "Divan: A Historical Term In The Settlement Geography Of Turkey", *10th International Congress of Onomastic Sciences*, Wien 1969, s. 89-93; Cevdet Yılmaz, *Kırsal Yerleşmeler I*, Samsun 2002, s. 81-84.Yukarıda Kocaeli Sancağı'na dair en erken vakfiye kayıtlarına dair bilgilerin bulunduğu vakıf defterinde Şile ve Kandıra Vilayeti vakıfları kısmında da iki divan örneği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "*Karye-i Sinanoğlu Divanı'nda Hacı Fakı Çiftlik vakıftır Hacı Hamza Begündür Ormanda zaviyesine hane 19*" idi. Bir diğeri ise "*Kandırı Divanı'nda Ağçaoğlu timarında Beg Musaoğlu İsa Fakı'nın çiftlik vakıf evladdır Emir Çelebi'den ve Murad Beg'den ve Sultanımızdan elinde mektubları var şimdiki halde mezkurun oğlu İshak mutasarrıfdır ber-karar nüfus 2 kendü endusi ve koyunu öşrü 111*" şeklindedir. Bkz. Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yıl 1340, nr. 1 (78), s. 34. "Türkiye Selçuklularında görülen fakat tafsilatını erken Osmanlı döneminden öğrendiğimiz bir terimdir. Muhtemelen coğrafi imkânların uygun bulduğu küçük iskan yerlerinden teşekkül eden bir mali daha doğrusu vergi bütünlüğünü ifade eder. Bir yörede coğrafya küçük yerleşmelere imkân vermişse orada iskan yerlerinden birisi o birliğin yani divanın merkezi sayılmıştır. Böylece divanda birçok küçük iskân da söz konusudur. Bu yüzden olsa gerek Osmanlı dönemindeki divanlar genellikle bir sayı ile birlikte anılıyordu. Dört divan, yedi divan, oniki divan gibi. Divanın başında divanbaşı bulunuyordu. Bu görevli aynı zamanda o mali birimin de yetkilisidir ki genellikle bu zeamet olduğundan zaim diye de anılabilir". BKz. Turcer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I - Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 34.

veren bir yerleşim yok ise bölgenin adı Nahiye-i Çörmelü örneğinde olduğu gibi bölgenin tamamının adıyla anılır ve bu sahadaki hiçbir köy "nefs-i …" ibaresiyle kullanılmazdı. Ancak bir vergi bölgesi olan Nahiye-i Serçeme örneğinde olduğu gibi adını bir karyeden alıyorsa doğrudan bu karyeden bahsederken Nefs-i Serçeme şeklinde bizzat nahiyeye adını veren karye merkezi kastedilirdi. İzmit ve Gebze'de pazar kurulmasına dair örneklerden de anlaşılacağı gibi "nefs" kelimesi yukarıda saydığımız idarî bölgelerin ve yerleşmelerin merkezini ifade ederdi.

Yukarıda görüldüğü gibi bir idarî birim değil yerleşme yerini ifade için kullanılan şehir, köy ve kent/kend gibi kelimeler o yerin ismin sonuna gelirdi. Dolayısıyla idarî bir birim anlamı taşımazdı. Resmî ve idarî bir birim olarak ise karye, nahiye, kaza, vilayet, liva, sancak ve mutasarrıflık kavramları tarihî süreç içinde kullanılmıştır. Cumhuriyet devriyle beraber bu kavramların anlam ve karşılıklarında da değişiklik olmuştur. Bu kavram tartışmasından sonra şimdi yüzyıllık periyodlarla Gebze Nahiyesi'ndeki vakıf karyelerin statülerini ve işletme prosedürünü takip ve izah edelim.

3. Gebze ve Çevresindeki Karyelerin Fethi ve Fetih Gerekçesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair meseleler yaklaşık yüz yıldır yerli ve yabancı tarihçiler tarafından tartışılmaktadır. Bu tartışmaların en ciddi açmazı ise kuruluş dönemine dair resmî belgelerin bulunmayışı ve konuyla ilgili en eski kaynaklardaki bilgilerin güvenilir olup olmadığıdır. Ancak mevcut kaynaklar mukayeseli bir şekilde kullanıldığında önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin tesisi ve Anadolu Türk tarihinin inşasında Orhan Bey'in silah arkadaşı Akçakoca, İzmit ve İznik bölgesinde Bizans'a karşı yıllarca mücadele verdi ve fethedilen bu yerler onun "adına nisbetle" Kocaeli olarak isimlendirildi[11]. Nitekim 1326 yılında Bursa'nın fethi ve Türklerin Kocaeli Yarımadası'nda ilerlemesi üzerine Bizans İmparatoru III. Andronikos 1329 yılında kaybedilen kaleleri geri almak ve İznik'i kurtarmak maksadıyla kalabalık bir ordu hazırladı. Orhan Gazi'nin komuta ettiği Türk ordusu, Bizans ordusunu yendi. Bizans askerlerinin bir kısmı Dacibyza (Gebze)[12] diğer kısmı da Riçio (Darıca)ve Darıca ile Bayramoğlu arasında Yelkenkaya mevkiinde bulunan Filokrin ve Nikitiato (Tuzla) kalelerine sığındı. Bizans imparatoru ise yaralı olarak İstanbul'a götürüldü. Bu suretle Orhan Gazi; Hereke, Gebze, Darıca, Filokrin, Tuzla ve Maltepe[13] kalelerini fethetti. Fethedilen bu yerlerde bazı iskân ve imar faaliyetleri yürütüldü. Bu bölgede bulunan kırsal iskân sahaları olan karyeler de Orhan Gazi, Murad Hüdavendigar ve Yıldırım Bâyezid'in verdiği resmî belgelerle timar, mülk ve vakıf şeklinde tasarruf edildi.

Yıldırım Bâyezid'in Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'a yenilmesi ve esir düşmesi üzerine Şehzade Süleyman Bursa'ya gitti. Timur, Şehzade Süleyman'a vergi vermesi ve Rumeli vilayetlerinde hükümdarlığını sürdürmesi şartıyla bir berat verdi. Bu anlaşma üzerine Timur, İzmit'ten[14] İstanbul'a kadar olan bölgeyi istila etmekten vazgeçti. Şehzade Süleyman ikinci anlaşmayı ise Bizans İmparatoru Teodor ile yaptı (1403). Bu anlaşmayla Şehzade Süleyman, imparatorun Rumeli'den Silivri'ye kadar olan topraklarına karşılık

11 "*Akçakoça geldi, Samandra'yı makam edindi. İstanbul tekfuruyla ve Aydos tekfuruyla daim cenk ederdi ve her dem Akçakoca'yla gaziler at arkasından inmezlerdi. Anın* çünküm İstanbul tekfuruyla daim cengi eksik değil idi. Anın çünküm Aydos Hisarı'ndan Türki sürmek isterlerdi. Akçakoca etrafın köylerini makar etmiş idi". Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", s. 25.

12 "*Dacybyza – Kocaeli (İzmit) vilayetinde Gebze kaza merkezinin eski ismi*". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, *Ankara 1940*, s.1968.

13 "*Pelekanon, Pelekan- Haydarpaşa demiryolu üzerinde Maltepe Köyü'nün Bizanslılar devrindeki ismi: İstanbul'un seyfiye yerlerindendir*". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2061.

14 "*Nicomedia/Nikomedie/Nikomie/Nichomie/Nichoumie: Kocaeli vilayetinin merkezi olan İzmit (Kocaeli) şehri: Eski Osmanlı müellifleri bu ismi "İznikmid" şeklinde de yazmışlardır. İzmit körfezinin eski ismi Astacus'dur*". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2027.

Pendik[15], Tuzla, Darıca, Gebze, Hereke ve İzmit'i Bizans'a bıraktı. Böylece Orhan Gazi tarafından fethedilen bu topraklar Osmanlı'nın elinden çıkmış oldu.

Bu yerlerin ikinci kez fethinin hikâyesi kuruluş devrine dair en eski ana kaynaklardan olan *Âşıkpazâde Tarihi*'nde izah edilmiştir[16]. Konu *Solakzâde Tarihi*'nde daha geniş olarak ele alınmıştır. Solakzâde'nin verdiği bilgiye göre 1417-1418 (822) senesinde Sultan Çelebi Mehmed, Bursa'da bir cami ile yanında medrese ve imaret yaptırıp bu hayrata evkaf tahsisi için ümeraya fikir sormuştu. Bunun üzerine ümera; *"İstanbul nevahisinden bazı kasabat ve kurâ mukaddema Sultan Orhan Gazi zamanında feth olunmuş iken fetret-i Timur'da giru ağyar eline girmişdir. Hâlâ İstanbul tekfurunun tasarrufundadır. Anlar yine tekrar feth olunup evkaf tayin olunsa ma'kul olurdu"* şeklinde konuyu sultana arz etmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Çelebi Mehmed,*"bu tedbiri istihsal edüb"* Timur oğlu Ali Bey'i bir miktar asker ile bu kalelerin kurtarılması için görevlendirdi[17].

Yukarıda görüldüğü gibi Orhan Gazi tarafından fethedilen ve Âşıkpaşazâde'nin "*bu deniz kenarında kâfir hisarcıkları*" olarak tanımladığı Hereke, Gebze, Darıca, Filokrin, Tuzla, Pendik, Kartal ve Maltepe, Çelebi Mehmed tarafından 1420'de yeniden fethedildi. Bu fethin veya diğer bir ifadeyle ilk fetih sonrası kaybedilen toprakların yeniden ele geçirilme amaçlarından biri de kaynaklarda ifade edildiği gibi tesis edilen vakıf kurumlarına finansman sağlamaktı.

4. Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelere Dair İlk Vakfiye Kayıtları

Bir şehrin tarihî geçmişini, kuruluş seyrini, sosyal ve iktisadî yapısını ve mimarîsini ortaya çıkarması bakımından vakfiye kayıtları en önemli kaynaklardan biridir. Çelebi Mehmed, Bursa'da inşa ettiği cami ve imaretinin finansmanı için Gebze ve çevresini Bizanslılardan geri aldığına ve fethin amacına uygun olarak bu karyelerin bir kısmını vakıf olarak tahsis ettiğine dair müelliflerin vurgusuna işaret etmiştik. Nitekim Kocaeli'e ait erken tarihli bir vakıf defterinde İzmit, Gebze (Gekbuze), Yorus (Beylerbeyi), Şile ve Kandıra nahiyelerinde vakıf olarak tahsis edilmiş vakıf karyelerin kayıtları mevcuttur. Bu vakıf defteri, Kocaeli'nin tarihine dair en erken tarihli vakfiye kayıtlarını içermesi bakımından fevkalade önemlidir.

Ahmed Refik tarafından neşredilen ve Ek 1'de tablo olarak düzenlediğimiz bu vakıf defteri kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Gebze'de bulunan vakıf karyelerinden Akpınar Karyesi 17 hane 1 dul (bive), Darıca Karyesi 160 hane, Pendik Karyesi 47 hane, Yenicekal'a Karyesi (Yoros/Beykoz-Beylerbeyi), Kartal Karyesi 24 hane, Filokrin Karyesi, Nikide (Nam-ı diğer Tuzla) Karyesi 82 hane, Dazlıköy Karyesi, Şemsişeyh Karyesi 5 hane, Yahyabeyoğlu mezraı 5 hane, Islah köyü? Karyesi 2 nüfus, Akpınar mezraı 4 hane, İçalan? Mezraı 2 nüfus, Tonozluca mezraı, Ömerce Köyü mezraı, Çamlıca Karyesi 12 hane, Temniya mezraı, Karamustafa Çiftlik mezraı, Demişmendâranı (Danişmend Viran) mezraı

15 "*Pantichium/Pendek: Haydarpaşa İzmit demiryolu üzerinde ve Marmara sahilinde İstanbul'un sayfiyelerinde sayılan Pendik köyünün eski ismi*". Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2058.

16 **Âşıkpaşazâde'nin verdiği bilgiye göre**; "*Halk eyitti, -Sultanım bu deniz kenarında hayli köyler vardır kim müselman vilayetinin içindedir ve illa İstanbul'undur dediler. Sordu, bildi, üzerine leşker gönderdi. **Birisi Gekbûze**'dir. Hereke'denâ kâru kâfiri gördi kim leşker gelir hisarı bıraktı İstanbul'a kaçdı. **Biri dahi Eski Gekbûze**'dir ol cenk etti, anı yağma ettiler aldılar, evlerini müselmanlara verdiler. **Biri dahi Daruci/Darıcı**'dır ol ahdle virdi anı dahi imarete vakf itti. **Biri Pendik**'dir, kâfiri İstanbul'a gitti. El-hâsıl bu deniz kenarında kâfir hisarcıkları kim vardır gâh müselmanlara dönerdi ve gâh kâfire dönerdi Tâ Murad oğlu Mehmed'e değin"*.Bkz. Âşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), s. 161.

17 Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Tarih-i Solakzâde*, Babıali Mahmud Bey Matbaası 1298, s. 133. Türk askerleri *"**Hereke** kal'asına ki yakın vardılar için de olan a'dâ haberdar olıcak İstanbul'a fırar etmeğin hisarı hali bulup zabt ettiler, andan **Eski Gekbûze**'ye varılıp ahalisinin inad ve muhalefet semtine salik olmaları ile yağma ferman olunub bi'l-ahere ol dahi dâhil-i kabza-ı tasarruf oldı. Yakınında **Taruca** nam hisarda mütemekkin olan a'dâ sultan-ı kâmkâr itâ'atin ihtiyar edüb ahd u eman ile teslim-i hisar ettiler. Andan **Kartal** ve **Pendik** fetholınan mevazı'a nezdîk olmağla anlar dahi zabtolunub cümlesi evkaf-ı imaret-i sultaniye olmuştur*". Bkz. Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Tarih-i Solakzâde*, s. 133.

7 hane, Güğümlü ve Çerkeşlu mezraı, Cengar karyesi 23 hane olarak kayd edilmiştir[18].

Darıca ile Bayramoğlu arasında Yelkenkaya olarak isimlendirilen bir mevkide bulunan *Filokrin Karyesi*[19]*, Nikide (Tuzla)* Karyesi ve Şile'ye bağlı karyeler Bâyezid Bey imaretine; Pendik karyesi ve Damlı'da[20] iki çiftlik yeri Gebze Kadılığı da yapmış olan Fazlullah'a; Yenicekala Karyesi (Yoros/Beylerbeyi) ve Kartal Karyesi, Orhan Bey tarafından Gebze Camii'ne ve Karamustafa Çiftliği, Gebze Mescidi'ne vakıf olarak bağışlanmıştı. Gebze'ye bağlı karyeler ve mezralar örneğinde olduğu gibi İzmit, Kandıra, Şile ve Yoros'ta bulunan karyelerin bir kısmı da vakıf olarak tahsis edildi.

Âşıkpaşazâde ve Solakzâde tarihlerindeki bilgileri destekleyen bu vakıf kayıtlarında Orhan Bey, Murad Bey (Hüdavendigar) ve Bâyezid Bey'den (Yıldırım) söz edilmekte ve bu isimlerden sonra bazen sultanımız ve bazen de padişahımız ibareleri geçmektedir. Dolayısıyla bölgenin Çelebi Mehmed tarafından tekrar fethedildiği ve bu fethin amacına uygun olarak bölgedeki karyelerin çeşitli hayır kurumlarına vakıf olarak tevzi edildiği, bu sırada Orhan Gazi, Murad Hüdavendigar ve Yıldırım Bâyezid'in tahsis ettikleri vakıf kayıtlarının tecdid-i berat vesilesiyle yeniden görüldüğü anlaşılmaktadır. Defterin tanzim tarihine dair ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır[21].

Bu vakıf defterinin Gebze'ye dair kısmında adı geçen devrin önemli simaları; Akçakoca'nın torunu Gebze Kadısı *Kadı Fazlullah, Aslıhan Fakı; Hamza Fakı; Hacı Fakı, Durmuş Fakı, Resul Fakı, Kasım Fakı, Ahmed Fakı; Ivaz Fakıoğlu Ali ile Kutbeddin Çelebi, Mevlana Hayreddin ve herhangi bir* sıfatı bulunmayan veya imam ve müezzin görevini yürüten kimselerdi. Bu kişilerle ilgili karyelerin vakıf olarak tahsis edilmesine dair nişanlarda da "*Orhan Beg'den, Murad Beg'den Bâyezid Beg'den, Emir Süleyman'dan ve Sultanımızdan*" şeklinde sıralayabileceğimiz Osmanlı sultanlarının isimleri bulunmaktadır. Bu tahsislerde fakı sıfatını haiz olan zümrenin önemli bir yere sahip olduğu dikkati çekmektedir.

5. 16. Yüzyılda Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler ve Tasarruf Statüleri

Yukarıda görüldüğü gibi Sultan Orhan ve Çelebi Sultan Mehmed tarafından iki kez fethedilen Gebze ve çevresindeki karyeler, timar, temlik veya vakıf olarak tahsis edilmişti. "Osmanlı arazi sisteminde bir çiftlik toprağın ölçüsü kanunnamelerle tesbit edilmiş olup

18 Görüldüğü gibi bazı mezralar için hane sayısı verilmemiştir. Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", s. 26-27.

19 Burada isim olarak zikredilen Filokrin Kalesi, Mirmiroğlu tarafından "*Darıca ile Tuzla karyelerinin arasında ve deniz kıyısındadır. Kalesi de bugüne kadar iyi muhafaza edilmiştir. Bu kalenin altında Bizans zamanından kalma Hristos adı ile maruf bir ayazma vardır. Ayazma suyu hem çok hem de tatlıdır. Umumi harpten evvel her sene Ayazma'nın yevm-i mahsusı olan 6 Ağustos günü Darıca ve Tuzla'nın ve civarda bulunan diğer köylerden Hristiyan ahalisi büyük balıkçı kayıkları ile ve arabalar ile veya yürüyerek gelirler ve ayazmayı ziyaret eder ve akşama kadar burada yemek yiyerek ve köy dansları yaparak eğlenirlerdi. Filokrini ismi iki kelimeden terekküp etmektedir, Filo=dost, Krini=çeşme demektir, Yani dostlar çeşmesidir (...) Gebze ve Darıca Türkleri dahi bu mahalleye Filokrini yerine Filingir adını veriyorlar*" şeklinde tarif edilmiştir. Bkz. Viladimir Mirmiroğlu, "Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Adriyanikos Arasındaki Pelekano Muharebesi", *Belleten*, Cilt 13, sayı 50, (Nisan 1949), s. s. 318. "Ortaçağ'daki adını modern zamanlara kadar korumuş olan Philokrene'nin konumu şüphe kalmaksızın Leukatas/Yelkenkaya Burnu'nun bir mil kuzeyindeki daha küçük Kale Burnu'dur. Şimdi tatil merkezlerinin bulunduğu bu yere Bayramoğlu denilmektedir". BKz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi*, s. 75.

20 George Thomas Kappel Albemara 1829 yılı seyahat notlarında "*Gebze'den beş mil sonra sağımızda, yalıtılmış ve yoğun ağaçlı bir dağın zirvesinde çok resimsel olan bir köy olan Damlı'yı görüyoruz. Bir mil daha yürüyerek Nikomedia ya da İzmit Körfezi kıyısına ve küçük Müslim köyüne vardık*" şeklinde Damlı'ya dair bilgi vermektedir. Bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi*, s. 153.

21 Ahmed Refik, "*Mezra-ı Akpınar vakıfdır, Orhan Beg'den ve Murad Beg'den ve Sultanımızdan ve kadı askerlerden elinde nişanları olub*" bilgisinden hareketle "*kadıaskerler ta'biri de gösteriyor ki, bu defter 886 [1461-1462] senesinden sonradır. Çünki kadıaskerlik, Rumeli ve Anadolu olmak üzere, bu tarihten sonra ikiye ayrılmıştır. İlk Anadolu kadıaskeri olan da Molla Hacı Hasanzâde ve ilk Rumeli kadıaskeri de Molla Kastalanidir*" şeklindeki yorumuyla defterin tanzim tarihini tahmine çalışmıştır. Bkz. Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", s. 26. Anlaşıldığı üzere Ahmed Refik "*kadıaskerlerden*" ibaresini Anadolu ve Rumeli olarak yorumlamıştır. Halbuki "kadıaskerler" ve "nişanlar" ibarelerinin ikisi de çoğuldur. Öte yandan ilgili vakıf tek kadıaskerin bulunduğu sırada aynı görevi yapan halef selef kadıaskerler şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır. Dolayısıyla bu ifadeyi Anadolu bölgesinde olduğu için iki kadıasker de olsa nişanı Anadolu kadıaskerinin vermesi gerekirdi. Her hâlükârda defterin tanzim tarihi geç tarihte bile olsa vakıf kayıtları Çelebi Mehmed ve önceki devir sultanlarının verdiği vakıf kayıtlarını içermesi bakımından fevkalade önemlidir.

verim kabiliyetine göre 60-150 dönüm arasında değişirdi. Bu haliyle de timar, vakıf ve mülk topraklarda ziraat yapılan toprakların temel ünitesi özelliğini taşırdı. Reâyâ genel adıyla belirtilen Müslüman ve Gayrimüslim köylüler ellerindeki bu çeşit toprak parçalarını tapu ile tasarruf edebilirler ve karşılığında tayin olunmuş vergiyi (çift resmi) elde ettikleri mahsulün vergileri (öşr) ile birlikte toprağın intifa hakkı (has, timar, vakıf veya mülk) kime verilmişse ona ödemekle yükümlü olurlardı"[22].

Osmanlı Devleti fethettiği bölgede öncelikle tahrir yaptırarak yerleşim yerlerini ve buralardaki vergi mükelleflerini kayıt altına alırdı. Bu tahrir sırasında mevcut durum tespit edilirken bazı yeni kararlar da alınarak resmî kayda geçirilirdi. Osmanlı toprakları esas olarak, timar karyeler ve toprakları (*Arazi-yi miriye*), vakıf karyeler ve torakları (*Arazi-yi mevkufe*) ve mülk karyeler ve torakları (*Arazi-yi memluke*) olarak üç ana gruba ayrılırdı. Ayrıca "*arazi-yi metruke*" olarak ifade edilen mera, yaylak, kışlak ve yol sahası gibi araziler ile "*arazi-yi mevat*" olarak gruplandırılan her hangi bir kişi ve tüzel yapıya tahsis edilmeyen araziler vardı. Ancak bunlar zamana ve şartlara bağlı olarak yeni tahsisler yapılması muhtemel arazilerdi[23].

Merkezî hazineye yeni kaynaklar sağlamak üzere Fatih Sultan Mehmed, mülk ve vakıf karyelerin bir kısmını miri topraklara dönüştürdü. Mülk ve vakıf karye ve topraklarını miriye dönüştürülme uygulaması; seferler için gerekli olan asker ihtiyacını temin etme, sefer organizasyonları ve merkezi hazine için kaynak sağlama ihtiyacının ve sultanın kurumsallaşan merkezî idaresinin bir gereğiydi. Fatih'in yaptığı, bir toprak reformu değil malî bir düzenlemeydi. Doğal olarak mülk ve vakıf karyelerin statüsünde yapılan bu değişikliğe bir tepki oluştu. Yeniden bir kurumsallaşma ve durulma devri padişahı olan Sultan II. Bâyezid timara dönüştürülen bu mülk ve vakıf karyeleri eski sahiplerine iade etti. Mülk ve vakıf karyelerin statüsünü değiştirme hakkı, bu toprakların gerçek sahibi olan devletindi. Mülk ve vakıf karyelerin tahsis edildiği kişiler bu arazileri satabilir ve vergisini toplayabilirdi. Üzerinde iskân edilmiş olan karye halkının hak ve sorumlulukları ise değişmezdi. Bunları belirleme hakkı da yine devlete aitti[24].

Tarihî süreç içinde timar, mülk ve vakıf karyelerin statülerinde bazı değişmelerin olduğu görülmektedir. Nitekim 22 Ekim 1522 (1 Zilhicce 929) tarihli Kocaeli Livası evkaf ve emlak bilgilerinin kayıtlı bulunduğu defter Yavuz Sultan Selim ile diğer kişilere ait olmak üzere Kocaeli Livası'na tabi Gebze, Şile, Kandıra, Saruran, Kefken, Yalakabad (Yalova), İznik ve İznikmid (İzmit) kazalarındaki karye ve çiftliklerdeki mevcut evkaf emlakını ihtiva etmektedir. Bu defter Gebze Nahiyesi'ne bağlı karyeleri ve bunların vakıf statülerindeki değişiklik ve gelişmeleri kronolojik olarak takip etmemize imkân vermektedir. Kanunî Sultan Süleyman devrinde yapıldığı anlaşılan bu vakıf tahrir defterinde eskiye dönük bilgiler ve değişiklikler de kronolojik olarak kayıt edilmiştir. Bu bilgiler de dikkate alındığında Fatih'in vakıf arazileri timara çevirdiği, ilmiye mensuplarının bu duruma tepkili oldukları ve II. Bâyezid'in bu vakıf arazileri tekrar eski sahiplerine iade ettiği şeklindeki tarihî yargıyı Gebze ve çevresindeki vakıf karyeler üzerinden de takip edebiliriz.

Bu bağlamda Ek 2'de görüleceği gibi, Ek 1'de bulunan ve Orhan Gazi, I. Murad, Sultan I. Bâyezid ve Sultan Çelebi Mehmed tarafından vakıf, temlik ve timar olarak tahsis edilen

22 Halil İnalcık,"Çiftlik", *DİA*, Cilt 8, s. 313-314.

23 Halil Cin, "Arazi", *DİA*, Cilt 3, s. 342-346; Çelebi Mehmed'in Sasa Bey ailesinden Paşa Ali Bey'e verdiği temlikname için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temlikname Ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, Cilt III, I. Teşrin 1939, Sayı 11-12, s. 389-399. Osmanlı Devleti, Anadolu beyliklerinde merî olan vakıf, mülk ve timar toprak hukukunu beyliklerden miras almıştı

24 Oktay Özel, "Limits of The Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revised", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 42, No. 2 (1999), pp. 226-246; Ömer Lütfü Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller-Malikane-Divani Sistemi", *Türk –Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı 2, İstanbul 1939, s. 151-205.

karyelerin mevcut statülerinde bazı değişiklikler olmuştur. Bu karyelerden Çelebi Sultan Mehmed'in Kadı Fazlullah'a temlik ettiği, Kadı Fazlullah'ın da zaviyesine vakfettiği Cengar Karyesi'ni evladından Muhyiddin tasarruf etmektedir. Orhan Bey tarafından bölgenin fethinden sonra Darıca Karyesi Kadı Fazlullah mülkü iken ikinci kez Çelebi Mehmed tarafından fethinden sonra Bursa'daki imaretine vakfedilmiştir. Pendik Karyesi de İsmail oğlu Hüseyin'in mülkü iken Kadı Fazlullah tarafından satın alınıp kendi zaviyesine vakf olarak tahsis edilmiştir. Dolayısıyla Cengar Karyesi, Darıca Karyesi ve Pendik Karyesi'nin tasarruf statüsü temlikten vakfa dönüşmüştür.

Çelebi Mehmed tarafından Ivaz Fakı'ya vakf edilmiş olan Çamlıca Karyesi de Ivaz Fakı'nın oğlu Ali, akabinde oğulları Ahmed, Mahmud ve Hızır tarafından tasarruf edilmiştir. Mahmud'un vefatı halinde hissesi kızı Rabia'ya, Ahmed'in vefat etmesi halinde hissesi kızı Hatice'ye, Ali vefat ettiğinde de hissesi kızları Fatıma ve Naciye'ye intikal edecekti. Cengar Karyesi'nin vakıf statüsünün evladiyet üzere erkek ve kız ayrımı olmaksızın devam ettiği görülmektedir. Filokrin Karyesi de başlangıçta Yıldırım Bâyezid İmareti'ne tahsis edilmişken daha sonra Çelebi Mehmed tarafından Hazret-i Eba İshak Nurullah'a vakfiyet üzere tahsis edilmiştir.

Dazlıköy veya Kazılıköy olarak kayıtlarda geçen vakıf karye ise Yıldırım Bâyezid tarafından verilmiş belge gereğince Aslıhan Fakı atasından vakıftı. Ancak Aslıhan Fakı neslinden kimsenin kalmadığı gerekçesiyle Dazlıköy Karyesi İsa Fakı'ya, akabinde de Eba Eyyub-ı Ensarî Türbesi'ne tahsis edilmişti. Ancak daha önce Aslıhan Fakı neslinden kimse kalmadığı için el değiştiren vakıf Aslıhan Fakı kızı Aişe'nin zuhuruyla kendisine iade edilip daha sonra tekrar Eba Eyyub-ı Ensarî Türbesi'ne vakıf olarak bağlandı. Orhan Bey tarafından Gebze Camii'ne tahsis edilmiş olan Kartal Karyesi bu statüsünü bölgenin ikinci kez fethinden sonra da muhafaza etmiştir. Aynı şekilde Nikide nam-ı diğer Tuzla da Yıldırım Bâyezid İmareti'ne olan vakfiyetini muhafaza etmiştir.

Bu eski ve yeni tahsislerdeki değişikliklerin dışında 18 Ocak 1520 (27 Muharrem 926) tarihinde Kocaeli Sancağı kadısının tutmuş olduğu belgede Kocaeli Sancağı kazalarından *Gekvize ve Üsküdar*[25] tek bir kaza olarak ifade edilmiştir[26]. Aynı tarihte Üsküdar Niyabeti'ne bağlı 18 karye "Üsküdar naibine ta'yin olunan kuraları *beyan eder*" başlığı altında sıralanmıştır. Bu karyeler, Samandıra, Soğanlık, Viranköy, Yakacıkköy, Başıbüyüklü, Karamanlı, Nerdübanlü, Küçük Dudullu, Reisli, Def'a Reislü, Yeniceköy, Bulgurlu, Kısıklı, Çengelköy, İstavros, [Beylerbeyi], Herekedone [Khalkidon-Calkidiane-Kadıköy][27],

25 Üsküdar'ın eski isimleri Chrysopolis, Scutarid'Asie, Scutari ve Escutaire şeklinde olup bu isimle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan "*Chrysopolis* şekli "*Altın şehri" manasına gelir; bu tesmiyenin sebebi eski İran hakimiyeti devrinde muhtelif yerlerden gelen vergilerin burada hazine memurlarına teslim edilmesiyle izah edilir. Scutari şekline gelince Miladın IV. Asrında Roma İmparatoru Valens'ın teşkil ettiği "Scutarii" yani "kalkanlı askerler" isminden geldiği tahmin edilmektedir*". Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s.1960.

26 "*Kaza-i İznikmid* 1.238 hanedir ve *Kaza-i Kandıra* 2.332 hanedir ve *Kaza-i Şile* 2.240 hanedir ve *Kaza-i Gekvize ve Üsküdar* 1.972 hane ve *Kaza-i Yalakova* 624 hane ve *Kaza-i Ada* 397 hane ve *Kaza-i Yorus* 497 hane ve *Kaza-i İznik* 512 hane ve *Kaza-i Gözlü?*184 hane" idi. BKz.İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.919-927/M.1513-1521), (Haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak), İstanbul 2008, s. 252-253.

27 Osmanlı katipleri Khalkedon nam-ı diğer Karye-i Kadı'nın ismini "Herekidone, Merekidone, Medgerun ve Mergerun" gibi farklı şekillerde ve belli bir standardı olmayan biçimde yazmışlardır. Dolayısıyla farklı metinlerde bu kelime farklı farklı okunmuştur. Kadıköy'ün eski isimleri: Calcdoine, Chalcedoine, Calchidoines, Calcidoine, Calcedoine, Caldedones, Calcedoune, Calcidoines, Callidones, Procerastis, Colpuse, Chalkidon ve Prokeratis" olarak farklı biçimlerde yazılmaktaydı. İsmail Hakkı Danişmend, bu köye Kadıköy isminin verilmesinin sebebinin "vaktiyle bu köyün arpalığı İstanbul kadısı olan Hızır Bey'e verilmiş olmasıyla izah edilir; diğer bir rivayete göre de şimdiki Osman Ağa Camii'nin yerinde eskiden Kadı Mehmed Efendi isminde bir zatın bir mescit yaptırmış olması bu ismin verilmesine sebep olmuştur. Bizans devrinde kullanılan (Khalkidon) şekline gelince, bir rivayete göre Fenike dilince "yeni şehir" manasına gelir ve diğer bir rivayete göre de Yunanca "bakırlık" yahut "bakır memleketi" demek olan (Khalkidiyon) tabiriyle alakalıdır; Bu ikinci izah, buralarda bakır madeni bulunmasıyla izah edilir. Prokeratis ise "Haliçten evvel" anlamına gelir. Taksiye'ye göre Kadıköy milattan evvel 675 tarihinde Archias tarafından tesis edilmiştir. … Fakat Bizans devrindeki Kadıköyle şimdiki kasaba arasında mevki itibariyle biraz fark vardır: eski (Chalcedoine) şimdikinin biraz daha şimalinde, bugünkü Üsküdarla Kadıköy arasında, Doğancılar meydanı taraflarındadır; Celal Esad'ın izahına göre de eski Kadıköy'ün hududu şimdiki Altıyol ağzına kadardır". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 1906, 1923.

Kuzguncuk, Kartal, yekûn karye 18" şeklindedir[28]. Görüldüğü gibi Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin bazıları Üsküdar Niyabeti'ne maaş olarak tahsis edilmişti. Bu vakıf karyelerin de iltizam ve mukataa şekilde işletildiği anlaşılmaktadır[29].

Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin yaygın olarak iltizam şeklinde işletildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Tuzla hakkındaki 1534 tarihli belgeye göre, "*Yıldırım Han'ın Yoros'da vaki olan imareti evkafından Gekvize tabiinde olan Nikita nam karyeyi Ahyolu eminleri mukataaya*" almış olup bu karyenin tuzu "*kadılıkta sarf*" olunagelmekteydi[30]. Aynı şekilde Sultan Çelebi Mehmed Han evkafına ait evkaftan "*Gekvize nahiyesinde vaki' Darıca nam karyenin aşar-ı şeriyye ve rüsum-ı örfiyyesin ve bi'l-cümle kadimü'l-eyyamdan vakıf için zabtolunagelen*" akarı iltizama verilmek suretiyle işletilmekteydi[31]. Ayrıca 18 Mart 1580 (Evail-i Safer 988) tarihinde Sultan Orhan evkafına ait "Üsküdar tavabiinden Kartal nam karye" vergileri iltizama verildi[32]. Görüldüğü gibi vakıf karyeler mukataa şeklinde iltizama verilmek suretiyle işletilmekteydi. Bu bazen bir bazen de 3 veya daha fazla yıl için olmaktaydı.

Zaman zaman vakıf karyelerinde yapılan üretim ve bunların ne şekilde tasarruf edileceği de yine merkezden belirlenmekte ve bu konuda sıkı bir kontrol ve takip yapılmaktaydı. Nitekim 8 Ekim 1565 (13 Rebiülevvel 973) tarihinde daha önce Üsküdar Kazası'na bağlı karyelerde üzümlerin sıkılıp turşu ve pekmez yapılmasının emredildiği görülmektedir. Ancak bu emre uymayan "*Maltepe ve Kartal ve Filokrin ve Darıca nam karye halkı bağlarından hasıl olan üzümlerin turşu ve pekmez eylemeyüp sıkıp şira edüb fıçılara"* koydukları Üsküdar kadısı tarafından merkeze arz edilmişti. Bunun üzerine Üsküdar kadısına hitaben derhal "*bizzat üzerlerine varub*" adı geçen "*karyeler halkı bağlarının üzümlerini sıkıb* şira *edüb fıçılara koymuşlar ise fuçılarına tuz koyub sirke edüb sonra tekrar yoklayasın eğer sirke olmamış [olmuş] ise hali üzere koyasın olmayanları dökesin*" bundan sonra "*emrim üzere amel edüb emre mugayir iş ettirmeyesin*" şeklinde yeni bir hüküm yazılmıştı[33].

Görüldüğü gibi kuruluş devrinde Gebze Nahiyesi'nde vakıf olarak tahsis edilmiş karyeler

28 19-29 Haziran 1518 (Evasıt-ı Cemaziyelahir 924) tarihli kayıt ile 9 Temmuz 1523 (25 Şaban 929) iki kayıt arasında tarihsiz olan bu kayıt için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927/M.1513-1521), (Haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak), s. 110.

29 Nitekim 24 Nisan 4 Mayıs 1525 (Evail-i Receb 931) tarihli bir hükme göre, Kocaeli Livası'nda Gebze, İznikmid, Kandıra, Ada, Şile ve Yorus Hristiyanlarının haraç ve diğer vergileri Hacı Yahşi'ye iltizama verilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936/M.1524-1530), (Haz. Yasemin Dağdaş-Zeynep Berktaş), İstanbul 2008, s. 199.

30 Tuzun "*her kilesi beşer ve altışar ve nihayet sekizer akçeye artığı satılmış değildir ve hükm-i şerif dahi vardır bu kadılığa ahardan kimesne satmaya tuz getirmeye deyuhaliye amil olan Ahyolu tuzun getirip kilesine on ikişer akçeye satar kendi tahvilinde vaki olan memlaha tuzun bile mühürledi halimizi arz ediverin dedikleri ecilden talepleri ile arz olundu*". Bunun üzerine 3-13 Haziran 1534 (Evahir-i Zilkade 940) tarihli hükümle tafsilatlı bir rapor istendi. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942/M.1534-1536), (Haz. Kenan Yıldız), İstanbul 2008, s. 180-181.

31 Öyle ki "*her ne ise ispençe ve haraçdan ma'ada işbu sene 968 senesinde vaki' Mart ibtidasından üç sene tamamına varınca Mani nam Yahudi seksen altı bin akçeye iltizam ve kabul etmiş idi haliye dört bin akçe ziyade edip" bu mukataayı bu tarihten üç yıl tamamına varınca doksan bin akçeye iltizam idip ve yevmi'l-kıstına her altı ayda bir haklaşmak üzere*" sicile kayd edildi. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H.987-988/M.1579-1580), (Haz. Rıfat Günalan), İstanbul 2008, s. 158-159. 10 Muharrem 988 tarihinde vergiler yeniden iltizama verildi. *Aynı eser*, s. 51-52.

32 İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H.987-988/M.1579-1580), (Haz. Rıfat Günalan), s. 215.

33 Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, İstanbul 2001, s. 108-109. Mülk statüsünde olan karye ve çiftlikler de yukarıda işaret edildiği gibi satılmaktaydı. Buna dair güzel bir örnek ise Darıca ve Filokrin karyeleri sınırında bulunan Akpınar Çiftliği idi. Darıca muzafaatından Akpınar Çitliği'ne dair kayıt hem çiftliği hem de sınırı olduğu karyeleri tarif etmesi bakımında önemlidir. Nitekim Sitti Hatun bint Emirşah'ın "*Kasaba-i Gekvize kurbunda vaki' iki tarafı tarik-i amm ile ve bir tarafı Darıca demekle maruf karye ile ve bir tarafı Filingiri demekle maruf olan karye ile mahdud ve mümtaz olan on dörd bab evleri ve iki kıt'a bağları ve bir kıt'a bahçeyi ve bir ayn'-i cari ve altı adet karasığır öküzü dahi ki düğe demekle ma'rufdur ve üç adet kara sığır inek ve kırk adet kovanı ve mülk ıtlak olunan hırdavatı müştemil olan Akpınar Çiftliği demekle maruf çiftliği müşarunileyh Safer Ağa'ya seksen bin nakd rayiç fi'l-vakt akçeye*" sattığı 11 Haziran 1592 (Evail-i Ramazan 1000) tarihinde mahkemede şahidler huzurunda kayd altına alındı. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/M.1590-1591), (Haz. Rıfat Günalan), s. 278.

büyük oranda bu statülerini muhafaza etmiş, temlik olarak tahsis edilmiş mülk karyeler ise daha avantajlı olduğu için evladiyet üzere vakfa dönüştürülmüştür. Ayrıca Fatih, Kanunî, Yavuz ve II. Bâyezid devrinde yeni yapılan imaretlerin finansmanı için yeni bazı karyeler vakıf statüsünde bu imaretlere tahsis edilmiştir. Dolayısıyla zaman ve ihtiyaçlar dikkate alınarak karyelerin statüsünde de değişiklik yapılmıştır. Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyeler iltizam ve mukataa şekilde işletilerek vakfın tahsis edildiği hayratın finansman giderleri karşılanmıştır.

6. 17. Yüzyılda Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler ve Tasarruf Statüleri

Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyeler bu yüzyılda da önceki yüzyıllarda kazandıkları statülerini muhafaza ettiler. 17. yüzyılın başında (1624-1625/1034) Gebze Nahiyesi merkezi 10 mahalleden müteşekkil ve nüfusunun tamamı Müslüman olmak üzere 320 kişi idi. Bu tahrire göre, Gebze'nin mahalleleri;

"Mahalle-i Osman nam-ı diğer Şeyh İlyas Bey"

"Mahalle-i Subaşı nam-ı diğer Orhan Camii"

"Mahalle-i Güzel nam-ı diğer Haraccı"

"Mahalle-i Adalı"

"Mahalle-i Bahşi Bey nam-ı diğer Hacı Halil"

"Mahalle-i Küçük Mescid"

"Mahalle-i Kara Bakkal"

"Mahalle-i Cedid Cami-i Mustafa Paşa"

"Mahalle-i Hüsrev Bey"

"Mahalle-i Mütevelli Mustafa Bey" idi[34].

Bu tarihte Gebze Nahiyesi'ne bağlı yaklaşık 100'ü aşkın büyüklü küçüklü karyenin varlığını tespit edebiliyoruz. Bunlardan 77'si timar karyesi idi[35]. 27 karye ise vakıf statüsünde olup karyelerin isimleri incelendiğinde görüleceği üzere tarım ve ziraat için oldukça verimli sahalardı. Bugün de her bakımdan bölgenin en önemli cazibe merkezleridirler.

Bu vakıf karyeler; Karye-i Pendik, Karye-i Cenger, Karye-i Akviran, Karye-i Aslıhan nam-ı diğer Kocalar, Karye-i Ürgüplü, Karye-i Söğütcük nam-ı Tepecik, Karye-i Riva, Karye-i Danişmendviranı, Karye-i Geredelü, Karye-i Aslıca, Karye-i Dazlıköy, Karye-i Conk, Karye-i Hereke maa Gezerli, Karye-i Darıca, Karye-i Akpınar, Karye-i Filokrin,

34 TADB, *TTD*, nr. 49, vr. 317-319.

35 Karye-i Davudlu, Karye-i Aslıhan, Karye-i Uruz Beyi, Karye-i Uzun Hamid, Mezra-ı Tuğrul ve Camuşviranı nam-ı diğer Doğancı Mezraları, Karye-i Elmacık, Karye-i Şuayyıblü nam-ı diğer Uruz Deresi, Karye-i Orhanlu, Karye-i Sevindik, Karye-i Kara Göllü, Mezra-ı Ağıl Pınarı, Karye-i Eşeklü, Karye-i Kozluca, Karye-i İksarlu, Karye-i Göllü, Karye-i Çallu, Karye-i Pelidlü, Karye-i Ömer, Karye-i Kara Göllü, Karye-i Hacı Fakıh, Karye-i İshaklu, Karye-i Alaca Kilise, Karye-i Yahya, Karye-i Otaç, Karye-i Zekeriyyeköy, Karye-i Yazır, Karye-i Çemendere, Karye-i Ada Beylü nam-ı diğer Kara Ali, Karye-i Kayser, Karye-i Taşlu Geçit, Karye-i Yayalar, Karye-i Musih, Karye-i Küçük Suli nam-ı diğer Salih, Karye-i Fakılu, Mezra-ı Konaklu, Özbek, Kuzucu, Musacı ve Bozalan; Karye-i Hayranlu ve Rasüllü, Yunus ve Alaaddin; Karye-i Akviran, Karye-i Şıh nam-ı diğer Dolayoba, Karye-i Kurdobası, Karye-i Yenice, Karye-i Endeklü, Karye-i Büyük Başlu, Karye-i Mazlum, Karye-i Ilı Sulak, Karye-i Behram, Karye-i Irkad, Karye-i Göllüce, Karye-i Kutluca, Karye-i Uruzlu, Karye-i Şemseddinlü, Karye-i Piyade, Karye-i Ada Kilise, Karye-i Urumca, Karye-i Merdibanlu-i Küçük nam-ı diğer Karamanlu/Fermanlu?, Viran, Karye-i Kamerlü, Karye-i Dibeklü, Karye-i Emirlü ve Sarulu, Karye-i Bayırlu nam-ı diğer Mevzi, Karye-i Yakacık, Karye-i Çerkeşli, Karye-i Tavşanlu, Karye-i Demircilü, Karye-i Sekilü, Karye-i Köseler, Karye-i Tebdil?, Karye-i Mezra-ı Mürsel ve Kızılcaviran, Karye-i Şıhlu ve Mazharlu, Karye-i Hızır der Karye-i Sahih, Karye-i Buldukoğlu nam-ı diğer Akpınar, Karye-i Sökeri?, Karye-i Endiklü-i Diğer, Karye-i Doğancı Paşa Yiğid nam-ı diğer Bektaşlu, Karye-i Doğancı İsmail, Karye-i Bozüyük, Karye-i Torbalı, Mezra-ı Ömer ve Göçük, Karye-i Poladlu, Karye-i Bulgurlu, Karye-i Kaynarca maa Kayser, Karye-i Bağçecik idi. TADB, *TTD*, nr. 49, vr. 219-290; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağında Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Uluslararası Gazi Akçe Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (editörler, Haluk Selvi, Bilal Çelik), Kocaeli 2015, Cilt 1, s. 416-419.

Karye-i Nikide nam-ı diğer Tuzla, Karye-i İstavros, Karye-i Kartal, Karye-i Herekedom nam-ı diğer Kadıköy maa Kılıç, Karye-i Tonuzluca, Karye-i Şemsişeyh, Karye-i Orta nam-ı diğer Maltepesi, Karye-i Akkilise nam-ı diğer Sürgünler[36], Karye-i Tekfur Çayırı, Karye-i Azmanlu-i Büzürg, Karye-i Gemici Çiftlikleri, İlyas Bey Vakfı adına kayıtlı iki adet vakıf mezrası idi[37].

Sultan Selim Camii'ne ve Gebze Çoban Mustafa Camii'ne vakfedilen karyelerin isimleri ve vakıf kayıtlarının da bulunması Gebze'ye bağlı karyelerin statülerinde zaman içinde değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Bu tahrir neticesinde Gebze tarihi için fevkalade önem arz eden iki şahsiyet ve vakfın varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi İlyas Bey Vakfı, ikincisi de Çoban Mustafa Paşa Vakfı'dır[38]. *Evliya* Çelebi**,** bu yıllarda bölgeye dair verdiği malumat da şimdiye kadar verdiğimiz bilgileri ve kronolojiyi desteklemektedir. Öyle ki Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Darıca'yı tarif ederken onun tarihî derinliklerine de işaret etmiştir[39].

Yukarıda görüldüğü ve önceki yüz yıllarda olduğu gibi zaman ve ihtiyaçlar dikkate alınarak karyelerin statüsünde de değişiklik yapılmıştır. Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin işletilmesinde iltizam ve mukataa usulüne başvurulmaya devam edilmiştir. Gebze Nahiyesi'nin gelişmesine ve imarına bağlı olarak dinî ve sosyal amaçlı hayır yapıları inşa edilmiş ve bunların finansmanı için de yeni vakıflar tahsis edilmiştir. Gebze Nahiyesi'nin imar ve iskânı açısından fevkalade önem arz eden yapılardan biri olan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin de Yeni Mahalle'de yapıldığı ve külliyenin bulunduğu mahallenin Çoban Mustafa Paşa Mahallesi ismini aldığı anlaşılmaktadır.

7. 18. Yüzyılda Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler ve Tasarruf Statüleri

Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin toplu kayıtlarına 18. yüzyılın ortalarında 28 Mart-6 Nisan 1751 (Evail-i Cameziyelevvel 1164) tarihli ve "Üsküdar Kazası ve Gekbuze Nahiyesi naibine" gönderilen bir hükümde ulaşabilmekteyiz. Dergâh-ı Mualla Kapıcıbaşılarından Hasan ve Hüseyin'in sundukları arzuhalin içeriği ve cevabî hükümden EK 4'de görüleceği gibi, Gebze Nahiyesi'ne bağlı karyelere, bunların nüfusları, gelir miktarları, süreç içinde yer adlarının tedrici olarak nasıl değiştiğine dair önemli ipuçları

36 "Prinkipo/Prinkipos/Bringhipo/Megale: İstanbul vilayetinde Adalar kazasının merkezi olan Büyükada". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2074; "Prinkiponisia; İstanbul vilayetinde Adalar kazasını teşkil eden Kızıl Adaların eski isimlerinden". İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2074; "Iles de sPrinces: Marmara denizinde İstanbul'un cenubişarkisinde şimdi Adalar denilen Kızıl Adalar: Bu adalar dokuz tanedir; İstanbul'dan İzmit körfezine doğru Anadolu sahiline muvazi olarak şöyle sıralanır: Proti/Kınalı, Antigoni/Burgaz, Pitiys/Kaşık, Halky/Heğbeli, Principo/Büyükada, Anderovithos/Tavşan adası, Neandros/Sedef adası ve Çanakkale taraflarında da ikisine birden Hayırsız adalar denilen Plati/Yassı ada ve Oxya/Sivri adaları Bizans idaresi devrinde bu adalar hükümdarlarla prenslerin ve devlet erkânının menfası hükmündeydi. Prens adaları denmesi bundan dolayıdır. İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 2074; Ayrıca bkz. Demonnissi/Prinkiposnisia, İsmail Hami Danişmend, *Tarih ve Coğrafyaya Ait: Değişik İsimler*, s. 1970.

37 TADB, *TTD*, nr. 579, vr. 219-290; Ek 3; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağında Demografik ve İktisadi Vaziyet", s. 405-416.

38 "Gekvize'de cami' ve imareti olan Mustafa Paşa" vakfına borcu olan Mustafa b. Yahya'dan borcunun faizinin tahsil edilmesine dair hüküm verildi. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil(H.999-1000/M.1590-1591), (Haz. Rıfat Günalan), s. 479.

39 Nitekim; "Evsaf-ı Darıca" başlığı altında " *(...) Bu 827 [1423-1424] tarihinde Çelebi Sultan Mehmed Han'ın fethidir. Hakimi Kireccibaşıdır. Evkafı subaşılıkdır. Gebuze kazasının nahiyesidir. Aşağı varoşı üç yüz kadar kiremidli haneler olub bir camii, bir hanı, bir hamamı, muhtasar çarşısı vardır. Gayet güzel bir limanı olduğundan Gebuze şehrinin iskelesidir. Gibuze bunun şimalinde dağlar üzerinde bir saat kadar mesafede Bağdad ve Erzurum tariki üzerindedir. Bu kalada lenger aldık. Eyyam olmadığından geşdisbanlar kürek çekerek yirmi mil mesafede Dil İskelesi'ne geldik ki burada Konya, Halep, Şam, Mısır'a giden huccac zevi'l-ibtihaç, tüccar, züvvar at kayıklarına suvar olub bir mil kadar karşı tarafda bulunan Hersek Dili'ne ubur ederler. Zira bir boğazdır. Şark canibi seksen mil sürer büyük bir körfezdir ki nihayetinde İzmid şehri vardır. Bu Gekbuze Dili İskelesi'nde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozahane, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki üzerindeki tarihten Sultan Murad'ın bostancı başısı Mustafa Ağa'nın bir kırk sekizde inşa ettirdiği anlaşılıyor*". Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyyid Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İkinci Kitap, YKY, İstanbul 2006. 38-40; Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 24. Ayrıca Gebze için bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyyid Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İkinci Kitap, s. 88-89.

elde edilebilmektedir.

Ayrıca yargıya intikal eden davalardan ve hükümlerden bu vakıf karyelerin iltizam yoluyla işletilmesine dair ilginç örneklere de şahit olmaktayız. 18. yüzyılın ortalarında da Gebze Nahiyesi'nin Darıca ve Akpınar karyelerinde bağlardan elde edilen üzümler ve bunlardan yapılan pekmez, turşu ve şıra gibi ürünler temel tarım ve ticaret faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Bursa'da "*Sultan Mehmed tabe serahunun bina eyledikleri sebil ve imaret evkafı mukataalarından Gekbuze Kazası'na"* bağlı Darıca ve Akpınar karyeleri 27 Mart-5 Nisan 1743'te mukataa olarak mültezime verilmek suretiyle işletilmekteydi[40]. Mültezimin öşr vergisini topladıktan sonra karye ahalisinin üzümlerinden yaptıkları şira ve pekmezden de yeniden vergi istemesi üzerine konu yargıya intikal etmişti. Nitekim 1760 yılında "*Sultan Mehmed tabe serahunun Burusa'da vaki' imareti evkafından Kocaeli Sancağı'nda Gekbuze Nahiyesi'ne tabi' Darıca ve Akpınar karyelerinin ehl-i zimmet ve reayaları arz-ı hal edüb bağlarının hasıl olan üzümlerinden şer'le*" (…) *onda bir öşrlerini eda ettikden sonra bazıları üzümlerinden şira sıkıp pekmez kaynadup tekrar öşr talebi iktiza etmez iken hala karyeleri mültezimi*" tekrar öşr talebinde bulunduğu ifade edildi[41].

Kaza merkezi olan Üsküdar'a bağlı olan nahiyelerin de hizmet sektöründeki gelir kalemleri ve tahsisleri farlılık arz ederdi. Nitekim 6-15 Eylül 1766 (Evail-i Rebiulahir 1180) tarihli Üsküdar kadısına yazılan bir hükümde: *"Üsküdar mahkemesinün muhzırbaşılık ve ihtisabından ma'ada Üsküdar nevâhisinden İstavroz ve Kuzguncuk ve Pendik ve Kartal ve Darıca ve Tuzla ve Maltepe ve Çengel ve Adalar ve Karye-i Kadı ve tevâbi'i"* ihtisab ve ihzariyesinin kapucuoğullarına ait olup olmadığı dava konusu olmuştur. Hazine-i Amire'de mahfuz Baş muhasebe defterlerinin incelenmesi sonucunda Üsküdar muhzırbaşılığı, Dergah-ı mualla kapucılarının ikinci bölükbaşısı İsmail'in resmî olarak beratla üzerinde olduğu anlaşıldı[42].

Bir diğer örnekte de "*Gekbuze Nahiyesi'ne tabi' Darıca nam karye hudûdı dâhilinde"* bulunan Akpınar Çiftliği'ne İhtisab Ağası Hacı Ebubekir mutasarrıftı. Gebze'ye bağlı bu vakıf karyelerden olan Akpınar Mezraı, Bursa'da Yeşil İmaret olarak bilinen Çelebi Sultan Mehmed evkafı karyelerinden idi[43]. Aynı şekilde Gebze Nahiyesi'ne bağlı ve "*Evvel zamanda Kadı Fazlullah yeri"* olan Darıca Karyesi, Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa'da yaptırdığı camii ve "Sultan İmareti'ne" vakfedilen karyelerden idi. Burada yaşayan zimmi taifesinin *"tasarruflarında olan bağlardan hasıl olan üzümlerinden öşr"* talep edildiğinde "*biz cümle mahsulümüz hamrederüz öşrünü hamrdan al diye niza' edip mahsül-i vakfa gadr*" etmişlerdi. Konunun merkeze bildirilmesi üzere kanuna uyulmasının gereği Gebze

40 (27 Marat-5 Nisan 1760/Evail-i Safer 1156). Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 50-51.

41 Hâlâ Sultan İmareti vakıf köylerinden olan Darıca ve Akpınar'ın vegisi yekûn 33.996 akçe olarak evkaf defterinde kayıtlıydı. (30 Ocak-8 Şubat 1760/Evasıt-ı Cemaziyelahir 1173). Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 48-49.

42 "Üsküdar muhzırbaşılığına mutasarrıf İsmail nam kimesne Üsküdar mahkemesinde müddeinün hükm olunan mal-ı makbuzundan kanun üzere yüzde iki akçe resm-i ihzariyyi almağa kanaat etmeyüp zikr olunan nevahi için Üsküdar Kazası muzafaatından olmağla cümlesinün ihzariyesini ben zabtedüp senin beratına amel itmem diyü fuzuli müdahale" etmektedir. "Divan-ı Hümayunumda mahfuz nişan-ı hümayunum defterlerine müracaat" olundu. Üsküdar'a tabi nahiyelerden yukarıda ismi geçen yerlerin "ihtisab ve ihzariyesi kapucı oğullarına mahsus ve 8.500 akçe bir hisse olmak üzere" Dergah-ı Mualla kapucı oğullarından el-Hacc Ahmed veled-i Abdullah Bevvab'ın hala "berat-ı şerifle üzerinde olduğu anlaşıldı. Buna göre Üsküdar mahkemesinde müddeinün mal-ı makbuzunda yüzde 2 akçe İsmail'e, Üsküdar mahkemesine bağlı adı geçen nahiyelerdeki kadı ve naiblerin gördüğü davalarda "mal-ı makbuzdan kanun üzere yüzde 2 akçe Dergah-ı Mualla kapucı oğullarından el-Hacc Ahmed veled-i Abdullah" tarafından alınmasına hükm edildi. Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 94-95.

43 10-19 Aralık 1712 (Evasıt-ı Zilkade 1124) belgeden anlaşıldığı üzere Ebubekir'in eşi Akpınar Çiftliği'nin "*kadimden mahsus ve müstakil yaylak ve kışlağı olmadığından*" Darıca karyesi bağlarının yakınında olan tarlaların ücret mukabilinde yaylak olarak başkalarına verilmesi sebebiyle koyun sürüsü sahiplerinin buradaki bağ ve tarlalardaki mahsulata zarar verdiklerini beyan etmiştir. Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 34-35.

naibine 26 Eylül -5 Ekim 1709 (Evahir-i Receb 1131) tarihinde bildirildi[44].

Görüldüğü gibi esasen devletin diğer gelir temin eden timar işletmeleri gibi Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerde de 17. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da iltizam veya malikâne yöntemiyle işletilmekteydi. Yasa koyucu ve kontrol edici devletti. Mülk veya vakıf karyelerin sahipleri ise buraları işletmekteydi. Esasen bir karyeye mülk veya vakıf olarak sahip olma, ilgili karyelerin vergilerinden belli miktarlarda pay almamamıza gelirdi.

8. 19. Yüzyılda Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler ve Tasarruf Statüleri

Osmanlı Devleti'nin geleneksel sistemi 19. yüzyılda köklü değişikliklere uğradı. Bu bürokratikleşme, ihtisaslaşma ve meclisleşme süreci olan reform çağında timar sistemi de tedrici olarak tasfiye edildi. Bu süreçte kırsalda devlet adına timarlı topraklarının işletmecisi olan sipahiler de tarihî misyonlarını tamamladı. Topraklar ise 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi akabinde özel mülkiyete dönüştü.

Peki geleneksel sistemin bir parçası olan vakıf karyeler nasıl bir muameleyle karşılaştı? Geleneksel Osmanlı düzeninde Gebze'deki vakıf karyeler örneğinde olduğu gibi hayır eserleri ve işlerinin giderleri tahsis edilen vakıf gelirlerinden sağlanıyordu. Vakıf karyeler de 18 ve 19. yüzyılda bir işletme yöntemi olarak iltizam ve malikâne şeklinde işletilmekteydi. 19. yüzyılda dağınık şekilde farklı kişi ve kurumların idaresinde olan vakıflar bürokratikleşme ve ihtisaslaşmanın bir gereği olarak tek merkezde yani Evkaf Nezareti idaresinde toplandı[45].

Yukarıda önceki yüzyıllara ait verdiğimiz kayıtlardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin idarî sisteminde üretim ve hizmet sektörü ile vergilerin toplanması ve gelir kalemlerinin tahsisi bakımından kendi içinde bir düzen ve uyum olsa bile geriye dönük olarak konuyu anlamak bazen oldukça zorlaşmaktadır. Nitekim Gebze'ye bağlı vakıf karyelerden biri olan Darıca bile geleneksel sistemin dönüşüm sürecinde Gebze nahiyesine, Üsküdar Kazasına, İznik Sancağı'na ve Kartal Kazası'na bağlı olduğuna dair kayıtların bulunması üretim ve hizmet sektöründe olduğu gibi idarî taksimatta da bizim için düzensizlik olan durumun devri için bir düzen olduğu söylenebilir[46]. Tanzimat sürecinde vakıf karyelerden olan Darıca'nın idarî bakımdan bağlı olduğu üst birimler farklılık göstermiştir[47]. Bu durum 19. yüzyılın ilk yarısı için de geçerlidir. Taşra reformu ise tedrici olarak merkezileşmeye paralel olarak vilayet idarî sisteminde tek tipleşme ve aynileşme çerçevesinde daha anlaşılır olmuştur[48].

44 "*Sultan Yıldırım Han oğlu Sultan Mehmed tabe serahunun Darıca'da vaki' imareti vakfı kuralarından Gekbuze Nahiyesi'ne tabi' Darıca karyesi*" ibaresiyle konu daha açık bir şekilde izah edilmiştir. (20-29 Haziran 1794/Evahir-i Zilkade 1208). Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 36-37; "*Sultan Mehmed tabe serahu vakfından ber-vech-i malikane mutassarrıf olduğu Darıca mukataası mülhakatından Şile mukataası be-her sene biner kuruş Şile Nahiyesi kocabaşılarından malumü'l-ism zimmilere deruhde ve iltizam edile gelüb*" şeklindeki ibarede Şile mukataasının Darıca mukataasına bağı olduğu anlaşılmaktadır. (18-27 Eylül 1803/ Evail-i Cemaziyelahir 1218). Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 42-43.

45 İlhami Yurdakul, *Osmanlı* İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876), İstanbul 2008, s. 46-54.

46 "Üsküdar kazası muzafaatından Gekbuze Nahiyesi naibine hüküm ki; Nahiye-i mezbure tabi' Darıca nam karye … medine-i Üsküdar'a tabi' Darıca Karyesi …" (19-28 Kasım 1742); "Üsküdar naibine hüküm ki, Üsküdar kazası muzafaatından Darıca" (3-11 Haziran 1744); "Üsküdar muzafaatından Gekbuze Nahiyesi naibine hüküm ki; … nahiye-i mezbureye tabi' Darıca Karyesi" mudarebe konulu dava (9-18 Şubat 1778/Evasıt-ı Muharrem 1192); Üsküdar kazası muzafaatından Gekbuze Nahiyesi naibine hüküm; Gekbuze Nahiyesi'ne tabi' Darıca nam karye" (21-30 Ağustos 1781); "Üsküdar'a muzâfa Gekbuze Kazası'na tabi Darıca Karyesi" (15-24 Kasım 1843/Evahir-i N 1259). Bu belgelerin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 158-159, 84-85, 86-87, 74-75, 90-91.

47 "Darıca Kazası müdüriyetine" (14 Eylül 1845); "İzmid muzafaatından Darıca Karyesi" (10 Ocak 1855); *Kartal kazasına tabi' Darıca Karyesi*" (8-17 Ocak 1866/Evahir-i Şaban 1282). Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 80-81, 82-83, 70-71

48 Buna benzer şekilde Kocaeli Sancağı ile bu sancağın merkezi olan İznikmid'de zaman zaman birbiri yerine kullanılmaktaydı. Öyle ki 1853 tarihli bir belgede Kocaeli Sancağı yerine İznikmid Sancağı kullanılmıştır. "İznikmid Sancağı'nda Gekbuze Kazasına tabi Darıca Karyesi'nde (31 Mart-9 Nisan 1853/Selh-i Cemaziyelahir 1269). Bu belgelerin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 110-111.

Yeniçeri ocağının ilgasından sonra timarlı sipahilerin bir kısmı Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye yazıldı, bir kısmı 1848 yılında Zabtiye Nezareti'nin tesisi akabinde burada istihdam edildi, diğer bir kısmı ise bedelleri ödenmek şartıyla ellerinde bulunan belgeleri alındı. Ancak timar sisteminin tamamen ortadan kalması Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdü. Timarlı sipahiler için durum böyle iken tımarlı sipahinin işlettiği ve tasarruf ettiği timar karyeleri halkı ise 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ve tapu tahsis düzenlemesi neticesinde tasarruf ettikleri toprakların gerçek sahibi oldular.

Çeşitli evkaf nezaretlerine bağlı olarak ilgili evkaf mütevellileri tarafından işletilen vakıflar ise Evkaf Nezareti'nin tesisi ile bürokratikleşme ve ihtisaslaşmanın bir gereği olarak bir merkeze bağlandı ve buradan idare edildi. Timar sisteminde olduğu gibi vakıf karyelerin statüsünde de bir değişimin olması kaçınılmazdı. Evkaf Nezareti farklı nezaretler halinde idare edilen vakıf nezaretlerine nakit tahsisler vererek evkaf nazırlarının buradan aldıkları gelirleri kesti.

27 Mart 1838 tarihinde rüşvetin önlenmesi bürokratik işlerin düzgün bir şekilde işlemesi için memurlara geçimlerini sağlayabilecekleri derecede muayyen maaşlar bağlanmasına karar verildi. Bu kararla düzenli maaş sistemine geçilmesiyle farklı yerlerden gelir temin yöntemine de son verilerek tek kalem maaş ödenmesi tedrici olarak uygulanmıştır[49]. Bu süreçte vakıf karyelerinin de statüsü timar karyeleri gibi değişmiştir. Timar karyeleri halkı gibi vakıf karyelerinin halkı da tasarruf ettikleri toprakların gerçek sahipleri olmuşlardır[50].

Mülk topraklar statülerini korumakla beraber esasen mülk karyeler tarihî süreç içinde vakfa veya timara dönüştüğü için bunlar bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak malikî-divanî şeklinde idare edilen ve Osmanlı Devleti'nin tesisinden itibaren önceki İslam devletlerinden tevarüs eden bir gelenek olarak yerli ailelerin tasarruf ettikleri karyeler büyük ölçüde varlıklarını muhafaza etmiştir[51].

9. Sonuç

Osmanlı toprak sisteminde timar karyeler ile mülk ve vakıf karyeler ve toprakların mülkiyet ve tasarruf şekilleri birbirine benzemekteydi. Esasen timar toprakların işletmecisi ve idarecisi askerî ve idarî bir görevli olan tımarlı sipahi iken mülk ve vakıf topraklarda genellikle fakı, çelebi ve şeyh gibi ilmiye tariki ile tasavvufi düzenin mensuplarına ait sıfatları haiz görevlilerin çokluğu dikkati çekmektedir. Gerek tımarlı sipahi gerekse fakı ve şeyhler Osmanlı idarî düzeninin bir parçası olarak ve hizmetlerinin bedeli olmak üzere devrin padişahları tarafından belli bir toprak parçası veya bir ya da birkaç karye timar, mülk veya vakıf olarak tahsis ediliyordu.

Timar, vakıf veya mülk olarak tahsis edilen karyelerin statüsü zaman için belli şartlar dâhilinde değişebilmekteydi. Her tahrir sayımında bunlara dair eski kayıtlar da kontrol edilmekteydi. Bu tahrirler sırasında yapılmış olan veya yapılmasına karar verilen değişiklikler de kayda geçilmekteydi. Bunlara paralel olarak yaygın bir uygulama ise kendisine mülk olarak tahsis edilen çiftlik ve karyelerin mülk sahipleri tarafından genellikle evladiyet olmak üzere kısa süre sonra vakfa dönüştürülmesidir. Bu durum bir

49 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876), s. 243.*

50 Gebze Nahiyesi'ne bağlı vakıf karyelerin 15 ila 19. yüzyıllardaki isimleri ile viran olan veya şenlenen vakıf karyeler için Tablo Ek 5'e bakılabilir.

51 Vakıf karyeler, mülk karyeler ve timar karyelerinin dışında yurtluk ocaklık şeklinde büyük toprak mülkiyetlerinin yanı sıra 17. yüzyılda Celali isyanları devrinde taşrada ayan ve eşraf büyük miktarda toprak mülkiyeti elde etti. Bunlar bu mülkiyet haklarını Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet devrinde de devam ettirdi. Bu toprak ağalarının sahip olduğu toprakların topraksız köylüye dağıtılmasını ön gören torak reformu ise başarısız oldu. Bugün hâlâ Doğu ve Güneydoğu'da toprak ağaları bu sistemin bir devamı olarak varlığını sürdürmekte, karye halkları da ağanın köyünde yaşamakta, ağanın evlerinde oturmakta, yaklaşık % 10 oranıyla kiracı olarak toprakları işleyip kendi payını almaktadır. Harran Ovası'nda üniversite kampüsüne yakın bir sahadaki köylerin sahibi olan ağanın arazilerinde Karakeçili Aşireti mensupları bu usulle yaşamaktadır.

toprağı evladiyet üzere vakıf olarak tahsis etmenin mülkiyet olarak tasarruf etmekten daha avantajlı ve güvenli bulunulmasına bağlanabilir.

Bu çalışma da göstermektedir ki bir tarım toplumu olan Osmanlı Devleti'nin idarî, adlî, malî ve hukukî düzenini anlamanın yolu esas olarak Osmanlı toprak düzeninin derinlemesine incelenmesine bağlıdır. Gebze Nahiyesi örneğinde görüldüğü gibi özel mülkiyet, ordu düzeni, ekonomik düzen ve sosyal yaşam doğrudan toprakla ilişkilidir. Burada inceleme konusu yaptığımız vakıf karyeler ile mülk ve timar karyeler de bunun en bariz göstergesidir.

EKLER

Ek 1

Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelere Dair Erken Tarihli (1326-1451) Bir Vakıf Kayıt Defteri[52].

"Vilayet-i Gekbûze Vakıfları Beyanındadır"	
1.	**Karye-i Akpınar**; Sultan İmareti'ne vakıftır, hane 17, bive 1.
2.	**Karye-i Darıca**; Sultan İmareti'ne vakıftır, hane 160, "evvel zamanda Kadı Fazlullah yeriymiş".
3.	**Karye-i Pendik**; Fazlullah'ın zaviyesine vakfıdır, hane 47.
4.	Karye-i Yenice Kale
5.	**Karye-i Kartal**; Orhan Bey'den Gebze'nin camiine vakıftır, hane 24.
6.	**Karye-i Filokrin**; Bâyezid Bey İmareti'ne vakıftır.
7.	**Karye-i Nikide**; Bâyezid Bey İmareti'n evakıftır, hane 82.
8.	**Karye-i Dazlıköy;** vakıftır, Aslıhan Fakı atasından "Bâyezid Bey'den sultanımızdan" belgeleri vardır.
9.	**Karye-i Şemsişeyh;** Orhan Bey'den vakıftır, Murad mutasarrıftır, hane 5.
10.	**Mezra-ı Yahyabeyoğlu köyü;** Yusuf imamdır, bir çiftlik yeri Emir Süleyman'dan vakıftır, hane 3.
11.	**Karye-i Islahköyü;** Beg Baris adlı yer ve beglik yer, Bâyezid Bey'den vakıftır, Yunus ve Mustafa mutasarrıftır, Nüfus 2.
12.	**Mezra-ı Akpınar;** Orhan Bey'den vakıftır, "Murad Bey'den ve sultanımızdan ve kadıaskerlerden elinde nişanları" var. Hamza Fakı mutasarrıfmış. Şimdi Mevlana Hayreddin mutasarrıf, hane 4.
13.	**Mezra-i** İçalan; Hacı Fakı oğlu Durmuş Fakı'nın bir çiftlik yeri Murad Bey'den vakıftır. Şimdi Resul Fakı mutasarrıftır. Nüfus 2.
14.	**Mezra-i Tonuzluca;** Dere tarlası ve köy tarlası vakıftır. Kasım Fakı, Ahmed Fakı ve Rüstem mutasarrıftır.
15.	**Mezra-i Ömerceköyü;** Ağıl ve bir çiftlik yeri vakıftır, elinde padişahımız mektubı dahi vardır.
16.	**Karye-i Çamluca;** Vakıftır, Ivaz Fakı oğlu Ali mutasarrıftır. Hane 12.
17.	**Mezra-i Temniya;** Vakıftır, şimdi Kutbeddin Çelebi mutasarrıftır.
18.	**Mezra-i Karamustafa;** Çiftlik, Orhan Bey'den mescide vakıftır, kim devr okursa tasarruf ede.
19.	**Mezra-i Danişmend** Âranı**;** Orhan Bey'den vakıftır, Hasan mutasarrıfmış, şimdi İbrahim mutasarrıftır. Hane 7.
20.	**Mezra-i Gügümlü ve Çerkeşlü sınırında Tataryerive Oruç Beg ve Dünürcük**; Bir tarla Mevlana Şemseddin'in mülküdür, hamam Yıldırım vakfıdır, "evvelden kadılar tasarruf ede gelmiş", Eskihisar.
21.	**Karye-i Cengar;** Fazlullah'ın zaviyesine vakıftır, hane 23.

52 Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yıl 1340, nr. 1 (78), s. 26-27.

Ek 2

Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelere Dair 1522 Tarihli Vakıf Kayıt Defteri[53].

"Der Liva-i Gekbûze **Evkaf-ı Merhum Sultan Selim Han'ın İstanbul'da Bulunan Mescid ve İmaretine Vakıftır"**	
1.	**Karye-i Akviran**; hane 31.
2.	**Karye-i Kazılıyköy**; Aslıhan adlı kimesne atasından vakf imiş. Bâyezid-i Hüdavendigar ve padişahımızın hükümleri var. Atasından kimesne kalmadı deyu İsa Fakı adlı kimesneye sadaka olunmuş imiş. El haletü hazihi Eba Eyyub Ensari'ye verilmiş. El haletü hazihi padişahimiz Aslıhan Fakı kızı Aişeye sadaka etmiş. Şimdiki halde sultanımız Ebu Eyyub-i Ensari'ye mukarrer eylemiş deyü defter-i köhne masturuna mukarrrer. Hane 32.
3.	**Karye-i Cengar**; Kadı Fazlullah'ın kendi zaviyesine vakfıdır. Mehmed han Fazlullah'a temlik edüp eline mülkname verdük de Kadı Fazlullah da vakf etmiş. Şimdiki halde evladlarından oğlu Muhyiddin ? sadaka etmişler. Ellerinde sultanımızdan mukarrername var deyü defter-i köhnede mestur ve yine kemakan mukarrer. Hane 55.
4.	**Karye-i Derzilü**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır.
5.	**Karye-i Aslıhan nam-ı diğer Kiremüdlü**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır. Hane 19.
6.	**Karye-i Ürkütlü**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır. Hane 27.
7.	**Karye-i Böğercek?nam-ı diğer Tepecik**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır.Hane 31.
8.	**Karye-i Reislü**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır.Hane 31.
9.	**Karye-i Herekedon nam-ı diğer Kadı ve mezra-ı Kılıç**; Eyyub-ı Ensari'ye vakftır. Hane 65.
10.	**Karye-i İstavros**; Sultan Bâyezid tarafından merhum Bostancıbaşı Abdullah Ağa'ya temlik edüp ol dahi mescidlerine ve çeşmelerine vakf eylemiş. Hane 61.
11.	**Karye-i Acılcı**; Bundan evvel Musa? nam sipahi tasarruf görmüş?. El haleti hazihi Mevlana Gürani hazretlerine mülk virilüb misal-i şerif virilmiş deyü defter-i köhnede mastur. Mevlana Gürani karye-i mezbure de İslam yolunda bina ettiği camiine ve Darü'l- … ve mektebhanelerine ve kürsilerine ve mahallinde bina ettüği mescitlere vakf eylemiş. Amma vakfiye görülmedi. Hane 53.
12.	**Karye-i Geredalu;** merhum Hatice Hatun'a mülkiyet üzere verildi deyü defter-i köhnede mastur. Haliye merhum vakf eylemiştir. Hane 30.
13.	**Karye-i Danişmendvirani**; Orhan Bey Gekbuze Camii'ne vakf etmiş. Padişahımız, Muhyiddin nam kimesneye sadaka edüb eline hükm-i hümayun vermiş. Bir cüz Kuran-ı Azim'den ve Sure-yi Enam'dan bir aşir okuya. El haleti hazihi Mevlana Ivaz Faki'ya sadaka olmuş elinde Sultanımız hazretlerinin hükm-ı hümayunu var deyü defter-i köhnede mukayyed. Şimdiki halde padişahımız berat-ı hümayunuyla Paşa? Çelebi bin Ömer Çelebi'ye verilmiş. Hane 7.
14.	**Karye-i Çunkara/Çankara;** Mevlana Fenarizâde merhum Nişancı Şemseddin Çelebi hazretlerine temlik olunmuş deyu defter-i köhnede mastur. Haliya vakf edüb ve sülüsü mütevellinin evlad-ı mütevelli vakfına şart etmekle deftere sebt olundu. Hane 35.
15.	**Karye-i Tonuzluca**; Mevlana Fenarizâde Nişancı Ahmed Çelebi hazretlerine temlik olunmuş imişdür. Sonra merhum Ahmed Çelebi Hürmüz nam kuluna hibe edüb tasarruf ederken …Mustaf Paşa dameikbaluhuya bey' edüb ol dahi alub Gekbuze'de bina ettiği imaretine vakf eylemiştir. Hane 18.

53 BOA, *MAD*, nr. 22.

16. **Karye-i Hereke**; Aba an ced Kudbeddin Çelebi mutasarrıf ola gelmiş imiş. El haleti hazihi Ebu Eyyüb-ı Ensari'nin Türbesi'ne verilmiş imiş. Sonra timar erine verilüb bade Hazret-i Ebu Eyyüb-ı Ensari Türbesi vakfına mukarrer kılınmış. Karyenin avariz-ı divaniye ve tekalif ve örfden muaf ve müsellem olurlar deyi ellerinde hükm-i hümayunları var. Hane 62.
17. **Karye-i Pendik**; Gebze Kadısı Mevlana Fazlullah İsmail oğlu hissesinden satun alıb kendi zaviyesine vakf etmiş. Murad bin Mehmed Han mukarrername vermiş. Sonra timara verilmiş. Şimdi evladından oğlu Muhyiddin tevliyeti sadaka olmuş. Amma vakfiye görülmedi deyu defter-i köhnede mastur. Yine mukarrer-i vakf zaviye-i mezbure. Hane 62.
18. **Karye-i Nikide**; Yıldırım Bâyezid'ın Burusa İmareti'ne vakıftır. Amma defter-i köhnede bulunamadı. Hane 77.
19. **Karye-i Filokrin**; Sultan Mehmed Han, Hazret-i Ebu İshak Nurullah …vakfedüb … vakfiyyet üzere tasarruf olunur. Hane 91.
20. **Karye-i Kartal;** Orhan Bey'den Gebze Camii'ne vakıftır. Hane 30.
21. **Karye-i Tarıca**; Sultan Yıldırım Bayazid oğlu Sultan Mehmed Han'ın Burusa'da olan imaretine vakf etmiştir. Hane 160.
22. **Karye-i Akpınar**; vakf-ı merhum-ı müşarünileyhe. Hane 10.
23. **Karye-i Şemsişeyh**; vakfdır Orhan BegdenGekbuze'nin … Orhan Begtabesarahu …şehr yerini şehirliye temlik etmiş. El haleti hazihi evladından Şems ve Hacı İlyas mutasarrıfın ellerinden selatin-i maziyeden ve padişahımız …hazretlerinden mukarrernameleri vardır. El haleti hazihi Şems ve Hacı İlyas'a sadaka olmuş. Elinde padişahimız hazretlerinden hükm-ı şerif var diyu defter-i köhnede mestur. Şimdiki halde Hacı İlyas fevt olub oğulları Mustafa ve Mehmed ve Şems fevt olsa oğulları Halil ve …sadaka olunub tasarruf olunur. Hane 6.
24. **Mezra-ı Emir Süleyman**; Bâyezid Han, Hüseyin adlu kimesneye bir çiftlik yeri çiheti imam edüb? Yahyasbey oğlu kendüye vakf etmiş. Murad oğlu Yusuf Fakı mutasarrıf elinde selatin-i maziyeden ve padişahımız hazretlerinden mukarrernameleri var. Sonra Yusuf Fakı mutasarrıf, sultanımız hazretlerinden beratı var deyu defter-i köhnede mukarrer. … Geri hüccet olunsun.
25. **Mezra-ı Akpınar ve Mukarrer?;** Orhan Bey'den Ömer Fakı nam kimesne aba an neslinden oğlu Ali Mevlana hazretleri mutasarrıf, selatin-i maziyeden ve padişahımızdan mukarrrnameleri vardır, el haleti hazihi sultanımız hazretlerinden mukarrername vardır deyu defter-i köhnede mastur. Şimdiki halde nesli munkati' olub ahara verilmiş beratı görülmedi. … yokur hariçten ekerler.
26. **Mezra-ı Benat? Divanı**; Bâyezid Hüdavendigar bir çiftlik yeri Gekbuze Hatibi Halid Fakı'ya cihet hitabeti için vakf eylemiş. El an oğlu Yusuf Mutasarrıf elinde selatin-i maziyeden ve padişahımız hazretlerinden mukarrername var. Şimdi Mevlana Yusuf, elinde sultanımız hazretlerinden hükm almış ve merhum hüdavendigardan dahi hükm var görüldü deyu defter-i köhnede mastur. El an Osman bin Mustafa mutasarrıftır.
27. **Mazra-ı Sungurca**; Vakf … Sungurca hal-i hayatında iken Eskihisar? Kurbunda Kuçük Mescid vakf etmiş. İmam Hacı Yusuf mutasarrıf …deyu defter-i köhnede mastur …el an imam İshak Mutasarrıfdır.

28.	**Karye-i Çamluca**; Sultan Mehmed bin Bâyezid, Ivaz Fakı'ya vakfedüb hükm-i şerif vermiş. Sonra İvaz oğlu Ali'ye vermiş. Bade oğulları Ahmed ve Mahmud ve Hızır nam kimesnelere müntakil olmuş. Hızır mütevaffa olmuş. El an Ahmed ve Mahmud ki timar erleridir mutasarrıflar, ellerinde padişahımızdan mukarrernameleri var. Şimdi berat-ı cedidleri yokdur deyu defter-i köhnede kayd. Şimdiki halde Mahmud fevt olsa kızı Rabia'ya ve Ahmed fevt olsa hissesi kızı Hadice'ye ve Ali fetv olsa hissesi kızları Fatıma ve Naciye'ye berat-ı hümayunuyla verilip tasarruf olunur. Hane 3
29.	**Vakf-ı Yahyabey**; Gekbuze'de olan zaviyesine vakf etmiş. Bermuceb-i mektub-ı kadı deyu defter-i köhnede mastur. … Mülk Eskihisar kurbunda çitlik yeri İbrahim ve … mutasarrıflardır tabi'i Gekbuze.
30.	**Evkaf-ı Merhum İlyas Beg;** Mezra-ı İsa vakfdır. Orhan Beg'den …Kutbeddin Çelebi tasarrufunda olmuş. Sonra timara zam olunmuş. Amma Orhan Beg vakfiyesi mucebince padişahımız Mevleana Taceddin'e sadaka edub eline hükm-i hümayun vermiş. Şimdi Yusuf mutasarrıftır deyu defter-i köhnede mukarrrer. Şimdiki halde arz olunub geru kemakan vakfiyeti mukarrer olsa Merhum İlyas Bey zaviyesine vakf olması emrolunub zaviye-i mezbureye vakf kayd olundu.

Ek 3

Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelere Dair1625 Tarihli Kayıt[54].

1.	Karye-i Pendik
2.	Karye-i Cenger
3.	Karye-i Akviran
4.	Karye-i Aslıhan nam-ı diğer Kocalar
5.	Karye-i Ürkütlü
6.	Karye-i Söğütcük nam-ı diğer Tepecik
7.	Karye-i Riva
8.	Karye-i Danişmenviranı
9.	Karye-i Geredelü
10.	Karye-i Aslıca
11.	Karye-i Dazlıköy
12.	Karye-i Conk
13.	Karye-i Hereke ve Gezerli
14.	Karye-i Darıca
15.	Karye-i Akpınar
16.	Karye-i Filikrini
17.	Karye-i Nikide nam-ı diğer Tuzla
18.	Karye-i İstavros
19.	Karye-i Kartal
20.	Karye-i Herekedom nam-ı diğer Kadıköy ve Kılıç
21.	Karye-i Tonuzluca
22.	Karye-i Şemsişeyh
23.	Karye-i Orta nam-ı diğer Maltepesi
24.	Karye-i Akkilise nam-ı diğer Sürgünler
25.	Karye-i Tekfur Çayırı
26.	Karye-i Azmanlu-i Büzürg
27.	Karye-i Gemici Çiftlikleri
28.	İlyas Bey Vakfı adına kayıtlı iki adet vakıf mezra

54 TADB, *TTD*, nr. 579, vr. 219-290; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağında Demografik ve İktisadi Vaziyet", s. 405-416.

Ek 4

Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelere Dair

28 Mart-6 Nisan 1751 Tarihli Kayıt[55]

	Kocaeli Sancağı'nda Vakıf Karyeler
1.	"**Gekbuze Nahiyesi**'nde 36 nefer müslimân ve 36 nefer gebrân re'âya ve hâsılı tahtında hınta ve bâd-ı hevâma'a gayrihi 27.085 akçe yazar".
2.	"**Karye-i İstavros ve Kısıklu ve Kuzguncuk** (…) Bostancıbaşı Abdullah Ağa mescid ve çeşmeleri ve yine nahiye-i mezburede 84 nefer reaya ve hasıl-ı tahtında hınta ve bâd-ı hevâ yekûn 10.611 akçe yazar".
3.	"**Karye-i Kartal** dahi Gekbuze'de câmi'ine vakfdur Orhan Beg'den ve yine **nahiye-i mezburede** 111 nefer re'aya ve hasılı tahtında hınta ve resm-i arûs ve cürm ü cinâyet ve bâd-ı hevâ yekûn 6.790 akçe yazar".
4.	"**Karye-i Pendik** dahi müteveffa Fazlu'l-kadı (Kadı Fazlullah) Gekbuze'de İsmailoğlu Hüseyin'den satın alup zaviyesine vakf eylemiş ve yine **nahiye-i mezburda** 14 müslimân 170 nefer gebrân ile **Karye-i Darıcı** ve 69 nefer re'aya ile **Karye-i Akpınar** hınta ve bâd-ı hevâ yekûn 33.996 akçe yazar**".**
5.	"**Karye-i Darıca** merhum ***Sultân Yıldırım Han oğlu Sultan Mehmed Hanun*** ve yine nahiye-i mezbûrda 7 nefer müslimân**ve 3 mahalle** ve 218 nefer gebrân ve hasılı tahtında hınta ve bâd-ı hevâ yekûn 54.706 akçe yazar".
6.	"**Karye-i Nikide nam-ı diğer Tuzla** Burusa'da merhum Yıldırım Bâyezid imaretleri ve yine nahiye-i mezburda 55 nefer reaya ile **Karye-i Orta nam-ı diğer Maltepesi ve** 54 nefer reaya ile **Karye-i Adakilise nam-ı diğer Sürgünler** merhum Şehzade Sultan Mehmed Han Cami-i şerifi ve yine nahiye-i mezburda 6 nefer müslimân ve 86 nefer gebran ve bir zemin ile **Karye-i Medgerun nam-ı diğer Kadı** vakf-ı Sultan Selim Han ve 4 nefer müslimân ve 210 nefer gebran hasılıtahtında hınta ve bâd-ı hevâresm-i arûs ve cürm-i cinayet yekûn 14.396 akçe yazar".
7.	"**Karye-i Çenger vakf-ı Zaviye-i Kadı Fazlullah** deyu defter-i mufassalda muharrir kalemiyle başka başka tahrir olunduğu defter-i hakanide ve Üsküdar Kazası'nın muhzırbaşılığı ve ihtisabından ma'da kaza-i mezbura tabi nevahilerun muhzırbaşılığı Kapıcıoğullarından Mehmed bin Ali Kapıcızade mahlulinden kapıcıoğullarından mezkuran Hasan ve Hüseyin Kapıcızadelere" 59 senesi cemaziyelahirinde kapıcıbaşı arzıyla tevcih (…).

55 Bu belgenin transkripsiyon ve faksimile metni için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, s. 132-135.

Ek 5

Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyelerin Yüzyıllara Göre Karşılaştırmalı İsim Listesi

EK 1;15. Y.Y. (1420)	EK 2;16. Y.Y. (1522)	EK 3; 17. Y.Y. (1625)	EK4;18. Y.Y (1751)
	Karye-i Acılcı?	Karye-i Aslıca	
Karye-i Akpınar	Karye-i Akpınar	Karye-i Akpınar	
	Karye-i Akviran	Karye-i Akviran	
Mezra-ı Akpınar	Mezra-ı Akpınar		
	Karye-i Aslıhan nam-ı diğer Karamüdlü	Karye-i Aslıhan nam-ı diğer Kocalar	
		Karye-i Azmanlu-i Büzürg	
Karye-i Cengar	Karye-i Cengar	Karye-i Cenger	Karye-i Çenger
Karye-i Çamluca	Karye-i Çamluca		
	Mezra-ı Benat? Divanı		
	Karye-i Çunkara?	Karye-i Conk	
Karye-i Darıcı	Karye-i Tarıca	Karye-i Darıca	Karye-i Darıca
Mezra-ı Danişmendarani	Karye-i Danişmendvirani	Karye-i Danişmenvirani	
	Karye-i Derzilü		
Karye-i Dazlıköy	Karye-i Kazılıyköy	Karye-i Dazlıköy	
	Karye-i Böğürcek nam-ı diğer Tepecik	Karye-i Böğürcek nam-ı diğer Tepecik	
	Mezra-ı Emir Süleyman		
Mezra'ı Karamustafa Çiftlik			
Karye-i Filokrin (Filingir)	Karye-i Filokrin	Karye-i Filokrin	
	Karye-i Geredalü	Karye-i Geredelü	
		Karye-i Gemici Çiftlikleri	
	Karye-i Hereke	Karye-i Hereke ve Gezerli	
	Karye-i Herekedon nam-ı diğer Kadı ve mezra-ı Kılıç	Karye-i Herekedon nam-ı diğer Kadıköy ve Kılıç	Karye-i Medgerun nam-ı diğer Kadı
Karye-i Islahköy			
	Karye-i İstavros	Karye-i İstavros	"Karye-i İstavros ve Kısıklu ve Kuzguncuk

	Evkaf-ı Merhum İlyas Beg Mezra-ı İsa	İlyas Bey Vakfı adına kayıtlı iki adet vakıf mezra	
Karye-i Kartal	Karye-i Kartal	Karye-i Kartal	Karye-i Kartal
Karye-i Nikide	Karye-i Nikide	Karye-i Nikide nam-ı diğer Tuzla	Karye-i Nikide nam-ı diğer Tuzla
		Karye-i Orta nam-ı diğer Maltepesi	Karye-i Orta nam-ı diğer Maltepesi
		Karye-i Adakilise nam-ı diğer Sürgünler	Karye-i Adakilise nam-ı diğer Sürgünler
Karye-i Pendik	Karye-i Pendik	Karye-i Pendik	Karye-i Pendik
		Karye-i Riva	
Karye-i Şemsişeyh	Karye-i Şemsişeyh	Karye-i Şemsişeyh	
Mezra-ı Ömerceköyü'nde bir çiftlik			
Mezra'a-ı Tonuzluca dere tarlası ve köy tarlası	Karye-i Tonuzluca	Karye-i Tonuzluca	
		Karye-i Tekfur Çayırı,	
Mezra'a-ı Gügümlü ve Çerkeşlü sınırında Tataryeri ve Oruç Beg ve Dünürcük'de bir tarla Eskihisar			
	Karye-i Ürkütlü	Karye-i Ürkütlü	
Mezra-ı İçalan			
	Mazra-ı Sungurca		
Mezra-ı Temniya			
Mezra-ı Yahyabeyoğluköyü'nde bir çiftlik yeri vakıfdır	Vakf-i Yahyabey Gekbuze'de olan zaviyesine vakf etmiş. Mülk Eskihisar kurbunda çitlik yeri.		
	Karye-i Reislü		

Ek 6

Matratkçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman* adlı Eserinde Gebze[56]

56 Matrakçı Nasuh Bin Abdullah, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakayn-i Sultan Süleyman*, İstinsah 942-1530, vr. 13.

Ek 7

Gebze'de Vakıf Karyelerden Filokrin Karyesi'ne Dair Muameleli Bir Belge[57]

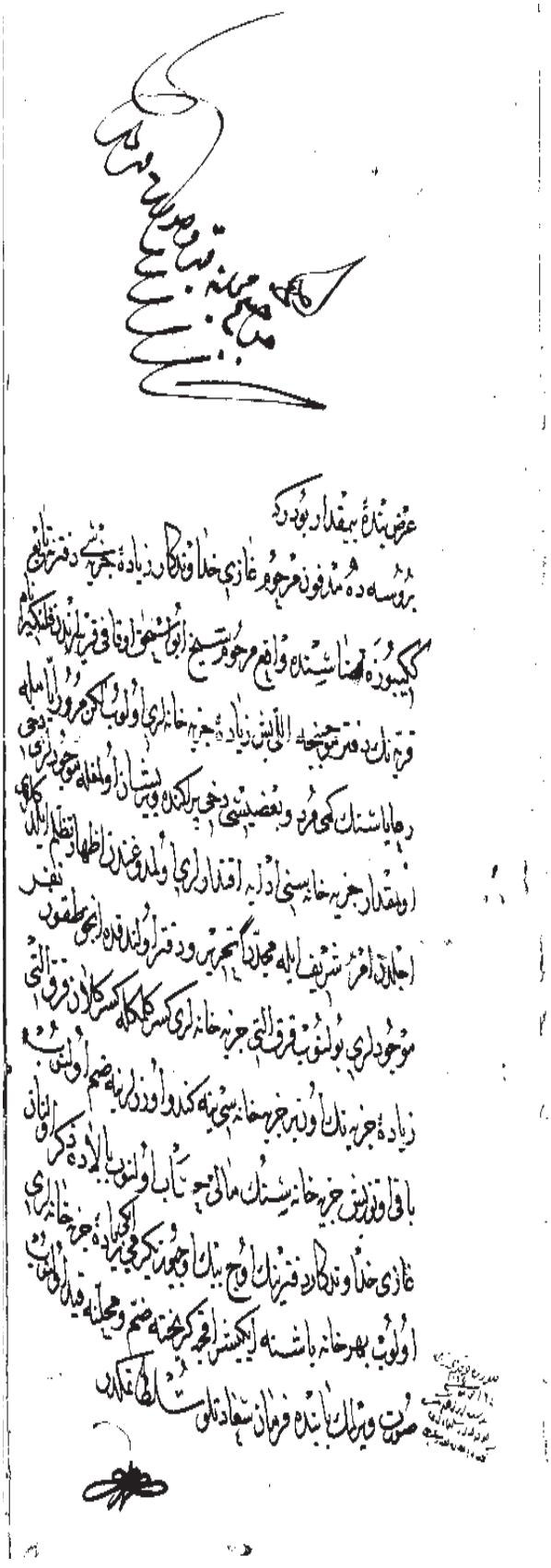

57 BOA, *MAD*, nr. 4704, s. 14.

Ek 8

Gebze Kasabası'nda Yeniden Pazar Açılmasına Dair 29 Ağustos 1839 (18 Cemaziyelehir 1255) Tarihli Bir Belge[58]

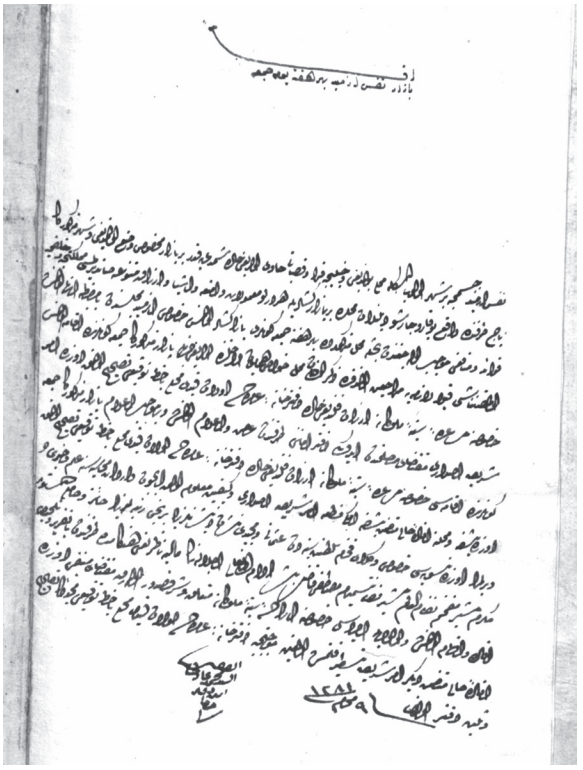

Ek 9

İzmit Şehir Merkezinde Pazar Açılmasına Dair

14 Haziran 1864 (9 Muharrem 1281) Tarihli Bir Belge59

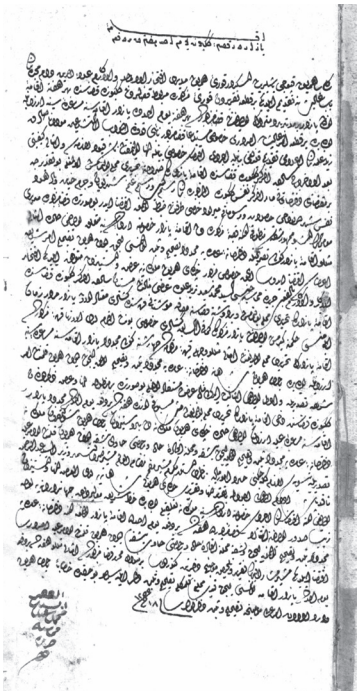

58 TADB, *TTD*, nr. 49, vr. 218-220.
59 TADB, *TTD*, nr. 49, vr. 18-20.

Ek 10

Gebze ve Çevresine Dair 1/500.000 Ölçekli Topografya Haritası60

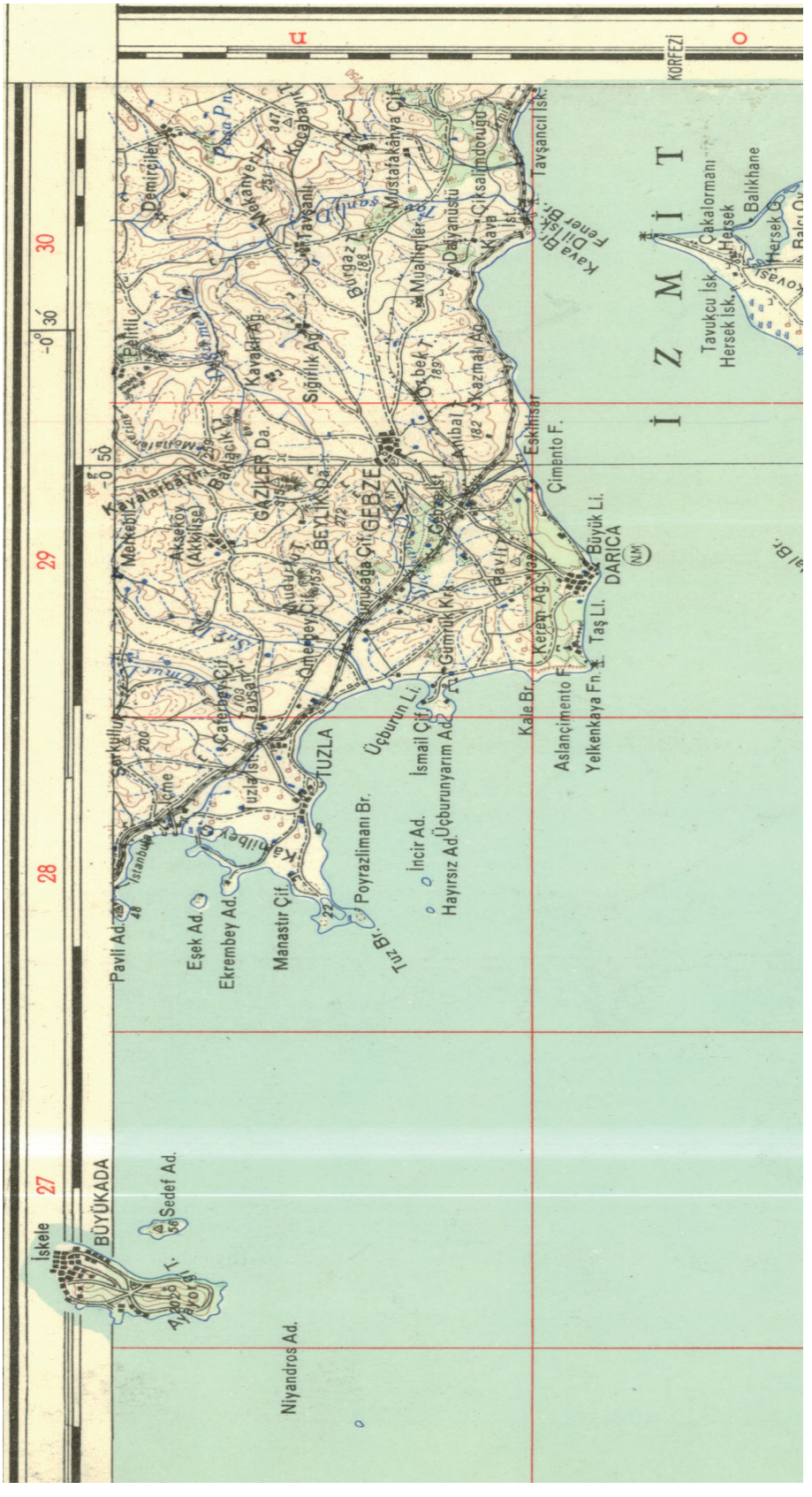

60 Genel Kurmay Başkanlığı,

31
32
33
Üsküdar'a
Hacı
Demirciler (Mah.)
Korucu (Mah.)
Toylar (Mah.)
Üçgaziler (Mah.)
Elmacık (Mah.)
Hacıyusuflar (Mah.)
İğnediler (Mah.)
Kalbureu
Dereköy
Ören Y.
Kurukütük
Çerkeşli
Belen
Erikli (Mah.)
ÇENE Da.
546
Kabaoğlu
Simenli (Mah.)
Tepeköy (Mah.)
Hereke
566
Alaycılar Çş.
Balıköyü (Mah.)
Karaç T.
530
Arızlı
Lâzlar (Mah.)
Akpınar (Mah.)
Kurfallı (Mah.)
Sarıoğlar
Gündoğdu
Aş. Hereke
TAVŞANCIL
Bç.
Eskiyarımca Hr.
Sopalı Çif.
Çınarlı
Ağaköy (Mah.)
Çif.
Yarımca
Yarımca İst.
Hatip (Mah.)
Kadıköy (Mah.)
Tavşancıl
İncir İsk.
Topallar (Mah.)
Tütünçiftliği (Mah.)
Soğucak (Mah.)
KOCAELİ
(İzmit)
İZMİT
K O R F E Z İ
Derince
Derince İst.
Köşk
Tütünçiftliği İst.
Yarımcafeneri
Değirmendere
GÖLCÜK
İlçe
Gölcük
Gölcük Br.
Batak Br.
Mahmutpaşa Çif.
Halidereyalısı
Kazıklı Kö.
Seymen İsk.
Baş İsk.
Başiskele (Mah.)
Mundar Br.
Eskigonca
Aş. Ulaşlı
Yk. Değirmendereköy
Ereğli

Ek 11

Kocaeli Yarımadası'na 1/500.000 Ölçekli Dair Topografya Haritası61

61 Genel Kurmay Başkanlığı,

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İZMİT SANCAĞI'NDA TÜTÜN ÜRETİMİNDE KARŞILAŞILAN SIKINTILAR VE TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Serdar ÖSEN*

Giriş

Tütün[1], günümüzde 120'den fazla ülkede ekimi yapılan ve tarihi sekiz bin yıl öncesine dayanan bir tarım ürünüdür. XV. yüzyıl sonuna kadar sadece Amerika kıtasında yerliler tarafından kullanılan ve kendilerine yetecek şekilde üretimi yapılan tütün Avrupa'ya, 1492 yılında Christoph Colomb'un Amerika'yı keşfi ve bunu takip eden yıllarda gelmiştir[2]. Osmanlı ülkesine ise, XVI. yüzyılın sonlarında İngilizler tarafından getirilmiştir. Avrupa'da ortaya çıkmasından yaklaşık 50 yıl sonra kullanılmaya başlandığı, ancak tohumunun kimler tarafından getirildiği, nerelerde yetiştirildiği ve ilk önce nerelerde içilmeye başlandığı bilinmemektedir[3]. Osmanlı Devleti'nde tütün tarımına Yenice ve İskeçe taraflarında başlandığı kabul görmektedir[4].

İlk dönemlerde yasaklanması yolunda girişimlerde bulunulmasına rağmen[5] tütünün kullanımı Osmanlı Devleti'nde hızla yayılmış ve ilerleyen dönemlerde önemli bir tarım ürünü ve devlet içinde önemli gelir kaynaklarından birisi haline gelmiştir[6]. Osmanlı devleti toprakları içerisinde önemli tütün üretim merkezlerinden birisi de Marmara Bölgesi idi. Marmara Bölgesi'nde tütün üretiminin tarihçesine baktığımızda tütün ekiminin 300 yıldan daha eskiye dayandığını görürüz. 1683 yılında Bursa'nın Yenişehir kazasında yapılan ve şimdiye kadar bu konuda ilk olma özelliğine sahip olan tütün ekim alanlarının tahrir defterine göre Yenişehir'de kaza merkezi ile sekiz köyde toplam 28,5 dönüm tütün ekilmiştir[7]. 1691-1703 seneleri arasında yapılan tahrirlerde ise Kocaeli kazasında da tütün üretilmeye başlandığı görülmektedir[8].

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: serdarosen@karabuk.edu.tr

1 Osmanlı Devleti'nde tütünün ilk görülmeye başlamasından Reji İdaresinin kuruluşuna kadar geçirdiği evreler için bkz. Fehmi Yılmaz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlil (1600-1883*), İstanbul 2005, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

2 Fehmi Yılmaz;"Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde" *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları s.3-16.

3 Türkiye'de tütün yetiştiriciliğinin tarihsel gelişimi ve coğrafi dağılımı için bkz. Güven Şahin; - Nuran Taşlıgil; "Türkiye'de Tütün (Nicotiana Tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı" , *Eastern Geographical Review*. Jul 2013, Vol. 18, Issue 30, p71-101.

4 Metin Ünal; "Tütünün Dört Yüz Yılı" *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları s. 17-33., Yılmaz; "Tütün Üzerine…", s. 11-12.

5 Salih Zeki, *Türkiye'de Tütün, Ziraat Zanaat ve Ticareti,* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1. Basım, s. 13-14.

6 Ünal, "Tütünün…" , s. 23-25,

7 Yılmaz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*…, s. 27.

8 Yılmaz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*…, s. 34.

Tütün ekiminin yaygınlık kazanması üzerine ilk olarak dönüm başına bir vergi konulmuş daha sonra da inhisara alınarak 1861 yılında yapılan ticaret anlaşmalarıyla dışarıdan tütün ithali yasaklanmıştır. İnhisarın esaslarını belirleyen 26 Haziran 1862 tarihli nizamnameye göre tütünün kıyyesinden 12 kuruş müruriye vergisi alınmaya başlanmıştır[9]. 10 Mayıs 1862 tarihli bir başka nizamname ile de yabancı ülkelerden gelecek hazır sigara, enfiye ve ağız tütününe konulan %75 ithalat vergisi yanında, bunların pazarlanmasında yerli üretimin tabi olduğu bütün vergilere tabi tutulmuştur. 9 Eylül 1873 tarihli kanuna göre ise hükümet tütün tarımını serbest bırakmakla birlikte üretim miktarı, satışı ve işlenmesi bir takım esaslara bağlanmıştır. Bu esaslara göre tütünün satışında her kıyyede üç kuruş müruriye vergisinin konulması ve ruhsat vermek suretiyle fabrikaların kontrol altına alınması söz konusu olmuştur. 1877 yılında ise mevcut kaimenin kaldırılması üzerine tütüne konulmuş olan vergiler artırılmıştır[10]. Daha sonra ise tütünün öşür geliri hariç olmak üzere yalnız inhisar gelirinin idaresi Galata bankerlerine verilmiştir. Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasından sonra ise bu yetki idareye devredilmiştir[11]. Düyun-ı Umumiye idaresine terk edilen tütün tekeli, tütün öşrü ile dışarıya tütün ihracı, yürürlükte olan kanun ve nizamların hükümleri baki kalmak şartıyla 27 Mayıs 1883 tarihli şartname ile Reji Şirketi'ne devredilmiştir[12].

Reji İdaresinin Kurulması

1883 yılında Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Düyun-u Umumiye ile yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak Reji Şirketi'nin kurulması Osmanlı Devleti'nde tütün tarımının seyri açısından bir dönüm noktası olmuştur. 20 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Kararnâmesi'nin 9. maddesi gereği tütün tekelinin yanında öşrünün tahsili de bu idareye bırakılmaktaydı. Kararnâmenin aynı maddesinde tütün tekelinin, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nce işletebileceği gibi idarenin tütün tekelini üçüncü şahsa da ihale etme hakkı vardı. Bu maddeye dayanarak Fransız alacaklılarının girişimi ile tütün tekelini işletmek amacıyla Reji İdaresi kurulmuştur[13]. "*Müşterekü'l Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye*" ya da "*Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji İdaresi*" isimleriyle de anılan bu şirketin imtiyazı Düyun-ı Umumiye İdaresiyle 1882'de başlayan görüşmeler sonucunda 27 Mayıs 1883 tarihinde yapılan bir anlaşma ile Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a verilir. Böylece, Viyana'da Anstalt Kredi ve grubu, Berlin'de Banker S. Bleichroeder grubu ile Osmanlı Bankası ve ortaklarının katılımıyla oluşturulan Reji Şirketi 14 Nisan 1884'te faaliyete geçmiştir[14].

Reji idaresinin uygulamaları, tütün üreticileri, tüketicileri ve devlet yöneticileri ile olan ilişkileri açısından bakıldığında Osmanlı Devleti'nin son dönemine damga vurduğu görülür. İdare, ilk imtiyaz dönemi olan 1883-1913 arasında 30 yıl ve ikinci imtiyaz dönemi olan 1913-1925 yılları arası 12 yıl olmak üzere toplamda 42 yıl Osmanlı Devleti ve ilk yıllarında olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nde tütün işletmecisi olarak faaliyet göstermiştir[15]. Reji İdaresi bu süre içerisinde tütün ekimi ve tarımının yapılmasında karşılaşılan sıkıntılar, tütüne verilen düşük fiyat nedeniyle ahalinin kaçakçılara yönelmesi ve özellikle kaçakçılıkla mücadele esnasında meydana gelen kayıplar yüzünden toplum hafızasında önemli bir yer edinmiştir. Reji Şirketi kurulduktan sonra Osmanlı ekonomisinin çok önemli bir bölümünü

9 Ali Karaca; "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 58.
10 Karaca; "Osmanlı İmparatorluğunda Reji…, s. 60.
11 Erdoğan Keskinkılıç; "Reji İdaresi ve Kuruluşu", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* Yıl 2000- sy. 4-5, s. 657.
12 Karaca; "Osmanlı İmparatorluğunda Reji…, s. 60.
13 Keskinkılıç; "Reji İdaresi…, s. 657.
14 Tiğinçe Özkiper Oktar; "Tütün Reji Şirketi- Memalik-i Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler", Osmanlı, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 3, s. 460.
15 Keskinkılıç; "Reji İdaresi…, s. 658.

kontrol etmeye başlamıştır. Bu durum birçok problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu, tütün işletmesini borçlara karşılık vermiş olduğu zaman, amacı devlete gelir kazandırmaktı. Ancak çok kısa bir süre içinde görülecektir ki, Reji Şirketi yöneticileri, uygulamalarıyla sadece kendi çıkarları ve sömürgeci amaçları doğrultusunda şirketi kullanmaya başlamışlardır. Bu durum, üreticinin tepkisini çekerken, hükümeti hukuken bağladığı için zor durumda bırakacaktır[16].

İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar

Reji şirketi faaliyetine başlamasından sonra uygulamaya koyduğu politikalarla kendi ekonomik çıkarını gözetmeye başlaması sonrasında tütün üreticileri, tüccarlar ve tüketicileriyle bir takım sorunlar yaşamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin tütün üretilen diğer bölgelerinde olduğu gibi İzmit Sancağı'nda da Reji idaresi ile tütün üreticileri karşı karşıya gelmiştir. Ortaya çıkan sorunların en önemlileri, herhangi bir bedel alınmadan verilmesi gereken tütün ekim ruhsatları için para talep olunması, şirkette görev yapan muhamminler için "muhammin masrafı" adı altında üreticiden kıyye başına para talep edilmesi[17], tütünlere değerinin altında fiyat verilmesi ve tüccarın üreticilerden tütün alıp ihraç etmesinin engellenmesi gibi sorunlardır.

İzmit kazası köylerinden Yuvacık köyünden Müslim ve Gayrimüslim çiftçiler ile köy muhtarının imzalamış oldukları 6 Şubat 1308/18 Şubat 1893 tarihli dilekçe yukarıda başlıklar halinde vermiş olduğumuz sorunları özetler niteliktedir. Üreticiler ilk olarak Reji şirketine teslim ettikleri tütünlerin her kıyyesinden muhamminiye bedeli adı altında ikişer para alındığını ve bu durumun kendilerini zor durumda bıraktığından bahsederek nizamnameye aykırı olarak alınan bu bedelden vazgeçilmesini talep etmişlerdir[18]. Tütün üreticilerinin dile getirdikleri ikinci bir sorun ise fiyat meselesidir. Üretilen tütünlerin bir kısmının standartlara uygun olmadığı gerekçesiyle imha olunacak tütün adıyla Reji şirketine terk edilmesi için çeşitli tehditlerle karşılaştıkları ve mecburen tütünlerini terk etmek zorunda kaldıklarını belirten köylüler maddi imkânsızlıklardan dolayı haklarını almak için dava açamadıklarını da ifade etmişlerdir. Çiftçiler, standartlara uygun değil denilerek imha edileceği gerekçesiyle ellerinden alınmış olan bu tütünlerin imha olunmadığını belirtmektedirler. Reji görevlilerinin bu tütünleri kanunlar çerçevesinde zabt ve müsadere olunmuş gibi kıyyesini üçer kuruşa tekrar Reji şirketine satıp bedelini kendileri alarak bu şekilde hem devleti zarara uğrattıkları gibi iki yıldan beridir birkaç bin liralık tütünün üreticiden gasp edilerek üreticiyi sefil ve perişan bir hale düşürdükleri vurgulanmıştır. Yuvacık'lı tütün üreticileri tütün ekimi için ruhsat verilmesi esnasında herhangi bir para talep edilmemesi gerektiği halde bir takım hilelerle üreticilerden ruhsat parası talep edildiğini bu durumun da kanun ve nizamnamelere aykırı olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra şikâyet konusu olan bir diğer husus da üreticiden değeri fiyatına tütün alarak ihraç eden tütün tüccarlarına türlü türlü zorluklar çıkartarak tütün almalarının engellendiği için hem hazinenin hem de tütün üreticilerinin zarara uğradığıdır[19].

Yukarıda tütün üreticilerinin dilekçelerinden yola çıkarak ifade etmiş olduğumuz bu sorunların gerekli mercilere iletilmesine rağmen dönemin ekonomik ve siyasi koşulları nedeniyle tütün üreticileri lehine çözülemediğini görmekteyiz. İzmit mutasarrıflığından yazılan 11 Ağustos 1309/ 23 Ağustos 1893 tarihli telgrafta İzmit Sancağı dâhilinde bulunan Adapazarı kazasında Taşağıl köyü ahalisinden zamanında ruhsat almadan tütün eken çiftçilerin 228680 kuruş para cezasına çarptırıldıkları ve bu cezayı ödeyemedikleri

16 Mehmet Akpınar; "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", *Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, 6-8 Kasım 1998, s. 543.
17 BOA DH. MKT. D.N: 1951 G.N: 114
18 BOA Y. PRK. OMZ. D. N: 1 G.N: 46
19 BOA Y. PRK. OMZ. D. N: 1 G.N: 46

gibi kefil de gösteremedikleri halde iki yıldır hükümeti tanımayarak yine tütün ektikleri ifade edilmiştir. Köylülerin üretilen tütünleri Reji ambarına nakletmeyerek kaçakçılara sattıkları ve bu yüzden tütün kaçakçılarının bölgede asayişi ihlal ettikleri vurgulanmıştır. Bununla birlikte İzmit merkez kazasına bağlı bazı Gürcü köylerinde ise aldıkları ruhsat gereğince dokuz dönüm tütün ekmeleri gerekirken 30 dönüm tütün ekildiği görülmüştür. Ruhsatnamede yer alan miktarın fazlasını ekme sebebi ise üretilecek fazla tütünün kaçakçılara satılması düşüncesidir. Bu düşünceden dolayı fazladan ekilen bu tütünlerin sökülmesine ya da tahririne yanaşmadıkları ve nizamnamenin hükümleri tamamıyla icra edilmez ise devlet hazinesinin ve Reji idaresinin zarar göreceğinden bahsedilmiştir. Bu nedenle gerek Taşağıl köyü ahalisi ve gerekse merkez kazaya bağlı Gürcü köylerinde fazladan ekilen tütünlerin sökülmesi ve tahririne rıza göstermeyen köylüler hakkında ne şekilde muamelede bulunması gerektiğini sorulmuştur[20]. Bu durum üzerine İzmit mutasarrıflığına yazılan cevabi yazıda bu gibi kanun ve nizamnamelere aykırı faaliyetlere izin verilmeyerek ruhsatsız ekilmiş olan tütünlerin yerel görevliler eliyle sökülmesi ve mevcut durumdan Reji şirketine haber verilmesi emredilmiştir[21].

Özellikle ruhsatsız ekilen tütünlerin Reji idaresince sökülmek istenmesi ve köylülerin buna karşı gelerek seslerini İstanbul'a duyurarak kendilerine yardımcı olunmasını istemeleri İzmit mutasarrıflığını zor durumda bırakan önemli sorunlardan biridir. 8 Teşrin-i evvel 1312/ 20 Ekim 1896 tarihli bir belgede Karamürsel kazasına bağlı köylerde ruhsatsız ektikleri tütünlerin sökülmesine direnen ve ürettikleri tütünleri Reji idaresine satmayıp kaçakçılara satan köylülere ne yapılması lazım geldiği sorulmaktadır[22]. Bu gibi durumlarda merkezi hükümetin de zor durumda kaldığı görülmektedir. Çünkü bir tarafta hazinenin de ortak bulunduğu Reji idaresinin kurulması, kabul edilen nizamname ve kanunlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde tütün ekimi, işlenmesi ve ticareti tekelinin bu şirkete devredilmiş olması ile devletin kendi kabul etmiş olduğu kanun ve nizamnamelere uyma zorunluluğu gibi hususlar söz konusudur. Böyle durumlarda merkezi hükümet kısmen durumu idare etmek zorunda kalmaktadır. Bazen nizamnamelere aykırı hareket eden üreticileri affedildiği bazen de nizamname hükümlerinin uygulanması emrinin verildiğini görüyoruz. Nitekim Karamürsel kazası köylülerinin ruhsatsız ekmiş oldukları tütünlerin sökülmesi ve imhası halinde köylünün büyük zarar görüp perişan olacağından bahsedilerek tütün ekimine dair talimatların içeriğinin ahali tarafından henüz layıkıyla bilinmediği vurgulanmıştır. Ekilmiş olan tütünlerin sökülmesi işinden bu senelik vazgeçilmesi, üretilen tütünlerin zorluk çıkarmadan Reji idaresince satın alınarak ambarlara naklettirilmesi ve ruhsatsız tütün ekenlere karşı yaptırımların da gelecek seneden itibaren uygulanması emredilmiştir[23].

İzmit Reji idaresi ile tütün üreticileri arasında yaşanan sorunlar aradan geçen zaman içerisinde çözülmek bir yana gittikçe artmaktadır. İzmit tütün ziraatçıları vekilleri Mihran Nezaretyan ve Mehmet Emin tarafından 30 Mart 1312/ 11 Nisan 1896 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen ve üreticilerin bazı sorunlarını içeren telgraf İzmit'te tütün üreticilerinin karşılaşmış oldukları sorunları gösteren bir başka belgedir. Telgrafta İzmit Reji müdürünün tütün tüccarları ile anlaşarak tütün fiyatlarını düşürerek üreticiden tütünü çok düşük değerde satın aldığı ifade edilmiştir. Reji müdürü Bertran Efendi üreticilerin fiyat takdiri için muhammin tayin edilmesi talebine ise nizamnameye uymama pahasına karşı gelmektedir. Telgrafta İzmit Reji müdürünün uygulamaları hakkında şikâyet konusu olan diğer konular ise çeşitli bahanelerle tütün üreticisine ceza kestiği, ürün bedellerini haksız yere üreticiye ödemeyip alıkoyduğu[24], teslim edilen ürünler için uygun ambarlar

20 BOA. BEO. D.N: 272 G.N: 20389
21 BOA. BEO. D.N: 273 G.N: 20446, BOA. BEO. D.N: 272 G.N: 20389
22 BOA. BEO. D.N: 855 G.N: 64065
23 BOA. BEO. D.N: 854 G.N: 63983
24 Belgelerde tütün bedellerinin bir sene sonra ödendiği de ifade edilmektedir. BOA Y.PRK. AZJ D.N:49 G.N:115

hazırlatmadığı gibi konulardır. Tütün ziraatçıları vekilleri İzmit Reji müdürünün bu gibi haksız uygulamalarının önüne geçilmezse İzmit'in önemli bir tarım ürünü olan tütün ziraatının sona ereceği ve bu yüzden hem ahalinin hem de hazinenin zarar göreceğini vurgulamışlardır. Bu haksız uygulamaların devam etmesinin bir olumsuz sonucunun da kaçakçılığın artması ve asayişin bozulması olacağı belirtilmiştir[25].

İzmit Sancağında tütün üretiminde yaşanan sorunlarda bireysel başvurular yanında toplu dilekçelerde söz konusudur. Reji idaresi ile ilgili sorunların çözülmeyip devam etmesi üzerine tütün üreten köyler muhtarlarının ortak imzaladığı bir dilekçe ile seslerini duyurmak istediklerini görüyoruz. 31 Kanun-ı sani 1319/ 13 Şubat 1904 tarihli dilekçede çoğu Gölcük'e bağlı olan Hamidiye, Ferhadiye Nüzhetiye, Siretiye, Mamuriye, Ümniye, Lütfiye, Selimiye, Şevketiye, Hasaneyn, Nimetiye, İhsaniye, Hisareyn, Saraylı, İcadiye, Değirmendere, Bahçecik ve Örcün köylerinin muhtarları, azaları ve imamlarının imzaları vardır. Muhtarlar ortaklaşa kaleme aldıkları arzuhalde maliyeti kilo başına 5 kuruş olan ve bin bir güçlükle meydana getirmiş oldukları tütünlerine Reji idaresi tarafından 5 para ile 100 paraya kadar fiyat verildiğini[26] ve toplam bedel üzerinden de muhammin bedeli, arzıye ve ambar kirası adı altında kesintiler yapıldığından şikâyet etmektedirler. Muhtarlar Reji idaresi kurulmadan önce tütünlerini tüccara 10 ila 15 kuruş arasında sattıklarını da dile getirmişlerdir. Reji idaresinin tütünlerine vermiş olduğu fiyatın masraflarını dahi çıkarmaya yetmediğini belirten muhtarlar, Reji idaresinin ambarlarının denizin karşısında bulunmasından dolayı fukara ahalinin kayık vasıtasıyla dört-beş saat mesafeden getirdikleri mallarını ambarlara teslim etmek için bazen fırtınalı havalarda sığınacak bir mahal bulamadıklarından dert yanmaktadırlar. Bin bir güçlük çekmelerine rağmen emeklerinin karşılığını alamadıklarını tekraren vurgulayan muhtarlar, ahalinin mağduriyetinin giderilmesi için Reji idaresinin adil bir fiyat politikası belirlemesini ve daha münasip bir yere ambar inşa etmesini talep etmektedirler. Muhtarların son bir istekleri de teslim ettikleri ürün bedellerinin peşin ödenmesi isteğidir[27].

İzmit Sancağı'nda Reji idaresi ile tütün üretici köylüler arasında yukarıda bahsetmiş olduğumuz sorunlar yaşanırken İzmit Mutasarrıfı Muza Kazım Bey'in önerisi ile İzmit Reji Nazırı Kartali Efendi'nin taltif edilmesi söz konusu olmuştur. Musa Kazım Bey, Kartali Efendi'nin İzmit'e geldikten sonra çok kısa sürede güzel hizmetlerde bulunduğu ve çiftçilerin hukukunu koruduğu için Mecidi nişanı ile taltif edilmesini teklif etmiş ve 10 Muharrem 1316/ 31 Mayıs 1898 tarihinde Kartali Efendi'ye dördüncü dereceden Nişan-ı Osmani verilmesi uygun görülmüştür[28]. İzmit Sancağı'nda bir başka taltif edilen Reji Nazırı'da Mösyö Filip Dö Puso'dur. Reji Nazırı'nın Osmanlı Devleti'nin de ortağı olduğu Reji İdaresi'nin gelirlerini artırdığı için daha önce almış olduğu nişanının ikinci dereceye yükseltilmesi İzmit Mutasarrıflığı tarafından 30 Temmuz 1318/ 12 Ağustos 1902 tarihinde teklif edilmiştir[29]. Görüldüğü gibi Reji nazırları Reji İdaresi'nin gelirlerini artırdıkları için taltif edilirken bu gelir artışını sağlayan politikaların uygulanmasının ahalinin sefaletine ve tütün kaçakçılığının daha da artmasına sebep olduğu gerçeği değerlendirmeden uzak tutulamaz.

İzmit Sancağı'nda Tütün Kaçakçılığı Faaliyetleri

Yukarıda detaylı bir şekilde ifade etmiş olduğumuz üzere Reji idaresinin kurulmasından sonra uygulamış olduğu politikalar sonucunda hem tütün üreticileri hem de tütün tüketicileri oldukça sıkıntı çekmeye başlamıştır. Reji uygulamaları üreticiyi kaçak tütün üretmeye

25 BOA DH. MKT. D.N: 2074 G.N: 4
26 BOA Y. PRK. ML. D.N: 24 G.N: 57
27 BOA BEO. D.N: 2278 G.N: 170848
28 BOA. İ.TAL. D.N: 140 G.N:1316(37)
29 BOA. DH. MKT. D.N: 588 G.N:72

zorladığı gibi tüketiciyi de kaçak tütün tüketimine mecbur bırakmıştı. Tüketicilere göre Reji kalitesiz tütün üretiyor[30] ve bu tütünü eksik gramajla satıyordu. Bunların yanı sıra şirketin satış ve fiyat politikasını da eleştiren tüketiciler tütün fiyatlarının pahalılığından şikayet ediyordu. Tüketicilerin kaçak tütünü şirketin tütününe göre daha kaliteli, güvenilir ve ucuz bulması Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerinde geçerli idi[31]. Tüketiciyi kaçak tütüne yönlendiren bir diğer Reji uygulaması ise yarım dönümden küçük topraklarda tütün ekiminin yasaklanmasıydı[32]. Böylece kişisel tüketim veya komşulara satma amacıyla küçük tarlalarda tütün ekiminin önlenmesi amaçlanıyordu[33]. Bütün bu ve benzeri sebepler tütün kaçakçılığını cazip hale getiriyordu. Tütün kaçakçılığı hadisesi Reji şirketinin kurulmasından öncede görülmekle beraber Reji şirketinin getirmiş olduğu katı kurallar yüzünden daha sıklıkla görülür hale gelmiştir[34]. Reji Müfettişi Nuri Bey'in yazmış olduğu bir raporda; kaçak tütün miktarının yaklaşık 12-13 milyon kilogram olduğunu, şartname gereği bütün tütün ürününü satın almaya zorunlu olan Reji'nin buna gücü yetmeyince, tütün ziraatının çıkmaza girmiş olduğu ve fakir düşen üreticilerin ürünlerini daha yüksek fiyat veren kaçakçılara satmaya başladığı belirtilir[35].

Belirtmiş olduğumuz bu sebepler neticesinde İzmit Sancağı'nda da tütün kaçakçılığı sıklıkla görülmeye başlanmıştır. 1909 yılında İzmit'te nüfusun % 60'ının kaçak tütün kullandığı ifade edilmektedir[36] bu nedenle tütün kaçakçılarıyla mücadele hem İzmit Mutasarrıflığı hem de İzmit Reji idaresi için önemli bir sorun haline gelmiştir. İzmit mutasarrıfı Kazım Bey 26 Mart 1311/ 7 Nisan 1895 tarihinde Sadarete yazdığı telgrafında 1895 yılı Nisan ayı başlarında Karamürsel civarında Reji kolcularıyla tütün kaçakçıları arasında meydana gelen çatışmada kolculardan birisinin öldüğünü iki tanesinin de yaralanmış olduğunu belirtir. Mutasarrıf Kazım Bey, bu olayı haber aldıktan sonra Karamürsel'e giderek olayı yerinde incelemiş ve olayın faillerinden meşhur kaçakçı Mustafa Çavuş'un yaralı olarak ele geçirildiğini ve yine Mustafa Çavuş'un adamlarından İbrahim ile Eşref ve Ali Bey'inde sağ olarak yakalandığını belirtmiştir[37]. Reji İdaresi Nezaret-i Umumiyesi'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen 24 B 1315 / 19 Aralık 1897 tarihli bir belgede ise İzmit havalisinde bulunan Gürcü köylerinden 150 kadar kaçakçının martini tüfekler ile silahlı olarak toplandığı ve yanlarında çok miktarda tütünle birlikte Bursa tarafına gitmekte olduklarının haber alındığı bildirilmektedir. Reji idaresi bu kadar kalabalık bir kaçakçı grubuna karşı koyacak sayıda kolcusu bulunmadığı gibi İzmit mutasarrıflığının da en fazla 4 jandarma verebileceğini belirtmesi üzerine durumun ciddiyetine binaen civar vilayetlerden yeterli miktarda jandarma toplanması veya bu mümkün olamadığı takdirde asker yardımının yapılmasını istemiştir. Reji idaresinden gelen bu istihbari bilgi üzerine kaçakçılarla mücadele için Bursa vilayeti, Konya vilayeti ve İzmit Mutasarrıflığına tebligat gönderilmiştir[38].

Tütün kaçakçılığının gittikçe artmaya başlaması üzerine İzmit mutasarrıflığı tarafından kaçakçılıkla mücadele ve kaçakçılığın önlenmesi için çeşitli yollara başvurulduğu görülmektedir. Başvurulan bu yollardan birisi de yakalanan bazı kaçakçıların ellerindeki tütün ve silahları teslim etmelerinden sonra daha başka yerlerden de getireceklerini

30 Hüseyin Hüsnü, *Tütün Meselemiz-İnhisarcıların İddialarına Cevab*, İstanbul: Amedi Matbaası, İstanbul 1340, s. 104.
31 Filiz Dığıroğlu; *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914,* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007. s. 114.
32 Bu kısıtlamanın uygulanması noktasında Selanik ve Trablusgarb gibi devletin değişik bölgelerinden şikayetler söz konusu olmuştur. Bkz. (DH. MKT. D.N: 1418, G. N: 78, DH. MKT. D.N: 1419, G. N: 41)
33 Dığıroğlu; *Memalik-i Osmaniye Duhanları…,* s. 115.
34 Donald, Quataert; *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Yurt Yayınları, Ankara 1987. s. 16.
35 Tiğinçe Oktar; "Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", Tütünün Kitabı, (ed. Emine Görsoy Naskali), İstanbul 2003. s. 49.
36 Mehmet Akpınar; "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, c.14, s. 308.
37 BOA Y. A. HUS. D.N: 323 G.N: 136
38 BOA. DH. TMIK. M. D.N: 46, G.N: 7

vaad etmeleri üzerine bu kaçakçıların uygun bir yevmiye ile idareye alınıp maişetleri temin edilerek daha önce kaçakçılık yapan bu kişiler vasıtasıyla kaçakçılıkla mücadele etmek düşüncesidir[39]. Bu düşünce uygulamaya konulabilmiş midir bilemeyiz ama İzmit bölgesinde tütün kaçakçılığı faaliyetleri sürekli artış göstermektedir. 9 Şubat 1318/22 Şubat 1903 tarihinde Seraskerlik makamına yazılan yazıda bir müddetten beri Bursa ve İzmit taraflarında silahlı olarak tütün kaçakçılığı yapan çetelerin yakalanması için gereğinin yapılmasının emredildiği bildirilmiştir. Ancak İzmit'te jandarma toplamının 30-35 olduğunun bildirilmesi üzerine bu kadarlık bir kuvvetle 50-100 kişiden oluşan kaçakçıların engellenemeyeceği aşikâr olduğundan İzmit'teki jandarma mevcudunun artırılması ve daha önce dile getirilmiş olan tütün kaçakçılığı ile mücadelede asker kullanılmasının askeri düzeni bozacağından hareketle gerekirse Bursa vilayetindeki mevcut jandarma sayısının artırılarak kaçakçılıkla mücadele edilmesi gerektiği belirtilmiştir[40]. Bursa valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 2 Mart 1319/ 15 Mart 1903 tarihli başka bir belgede de İzmit taraflarından yüz yükten fazla kaçak tütün ile Ertuğrul Sancağı'na gelen kaçakçıların Reji kolcularıyla çatışmaya girdikleri ifade edilmiştir. Çatışmada kolcu ve kaçakçılardan birer kişi ölmüş, bir kaçakçı ile iki kolcu yaralanmıştır. Kaçanların yakalanması için Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı tarafından bir zaptiye müfrezesi gönderildiği belirtildikten sonra bu kaçakçıların tütünlerini İzmit Sancağı'ndan tedarik ettikleri ve orada toplandıkları ifade edilerek İzmit Mutasarrıflığına gerekli tedbirlerin alınması hususunda tebligatın yapılması istenmiştir[41].

Arşiv belgelerine baktığımızda tütün kaçakçılığının alınan bütün tedbirlere rağmen azalma göstereceği yerde artış gösterdiği görülmektedir. Bu artış hem kaçak tütün miktarında artış olduğu gibi hem de tütün kaçakçısı çetelerin mevcutlarındaki artış şeklinde kendini göstermektedir. 24 Receb 1327/ 10 Ağustos 1909 tarihinde Konya valiliğinden Dahiliye Nezaretine yazılan yazıda Konya havalisine gelen tütün kaçakçılarının daha çok Bursa, Kütahya ve İzmit gibi yerlerden geldikleri ve kaçakçı kafilelerinin 40 kişiden 100 kişiye kadar sayılarının değiştiği, kafilede yer alan her bir kaçakçının martini tüfeklere sahip olduğu belirtilmiştir. Kaçakçılardan Şahin Bey isminde birisi maiyetindekilerle birlikte Konya tarafına geldiğinde kaçakçıları takip için çıkarılmış olan müfreze efradından jandarma Hüseyin onbaşı Hamidiye kazasında öldürülmüştür. Konya valisi, 100 kişilik silahlı çetelerle mücadele için Konya vilayetinde bulunan jandarma mevcudunun yeterli olmadığını belirterek istenilen yere kolaylıkla sevk edilebilmesi ve Reji kolcularına yardım amacıyla 100 kişiden oluşan bir süvari müfrezesi kurulmasına müsaade edilmesini istemiştir[42]. Konya valisinin İzmit ve Bursa civarından gelen tütün kaçakçılarından duyduğu rahatsızlığa benzer bir başka rahatsızlık ifadesi de Ankara valiliğinden kaleme alınmıştır. Ankara valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen 5 Receb 1327/ 23 Temmuz 1909 tarihli telgrafta İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek ve Başköy taraflarından Ankara taraflarına gelen tütün kaçakçılarının engellenmesi için ilgililere emir verilmesi talep edilmiştir[43].

Sonuç

Osmanlı Devleti'ne girmesinden sonra kısa sürede yaygınlık gösteren tütün İzmit Sancağı'nda da tarımı yapılan önemli bir tarım ürünü haline gelmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılın son çeyreğinde içinde bulunduğu ekonomik koşullar nedeniyle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması akabinde tütün tarımı ve inhisarının yabancı ortaklı bir şirket olan Reji Şirketi'ne devredilmesi Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi İzmit Sancağı'nda da tütün üreticileri ve tüketicileri için bir takım sorunların

39 BOA. DH. MKT. D.N: 2266 G.N: 62
40 BOA. BEO. D.N: 1797 G.N: 134730
41 BOA DH. MKT. D.N: 670 G.N:19
42 BOA. DH. MKT. D.N: 2914 G.N: 16
43 BOA. DH. MKT. D.N: 2899 G.N: 19

başlamasını beraberinde getirmiştir. Bu sorunların çözümünde gerek merkezi yönetimin gerekse yerel idarecilerin etkin kararlar alabildiğini söylemek güçtür. Çünkü sorunların temelinde üreticiden alınan tütünün fiyatının düşüklüğü tüketiciye satılan tütünün fiyatının ise yüksekliği yani bir bakıma Reji İdaresi'nin daha çok kar etmesi mantığı yatmaktadır. Dönemin ekonomik koşulları göz önüne alındığında devletin tütünden elde ettiği gelirin önemli miktarlarda olması ve Uluslararası anlaşmalar çerçevesinde verilmiş olan taahhütler nedeniyle tütün üreticisinin sorunlarının çözümünde etkin kararlar alınamamıştır. Bu durum ise ülke genelinde olduğu gibi İzmit Sancağı'nda da kaçakçılık faaliyetlerinin artması, silahlı tütün kaçakçısı çeteler yüzünden asayişin ihlal edilmesini beraberinde getirmiştir. Tütün kaçakçıları ile mücadele esnasında gerek Reji kolcusu ve jandarma efradından verilen kayıplar gerekse kaçakçılardan verilen kayıplar ve sakat kalma durumları ise binlerle ifade edilmektedir. Bu nedenle Reji idaresinin faaliyette bulunduğu 1883-1925 yılları arası 42 yıllık dönem tütün üretilen bölgelerde olduğu gibi İzmit Sancağı'nda da çekilen zorluklar ve yaşanan acılar nedeniyle toplum hafızasında silinmez izler bırakmıştır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA) Dahiliye Mektubi Kalemi Belgeleri (DH. MKT)

BOA DH. MKT. Dosya No: 1951, Gömlek No: 14

BOA DH. MKT. Dosya No: 2074 Gömlek No: 4

BOA DH. MKT. Dosya No: 1418, Gömlek No: 78

BOA DH. MKT. Dosya No: 1419, Gömlek No: 41

BOA DH. MKT. Dosya No: 2266, Gömlek No: 62

BOA DH. MKT. Dosya No: 670, Gömlek No: 19

BOA DH. MKT. Dosya No: 2914 Gömlek No: 16

BOA DH. MKT. Dosya No: 558, Gömlek No: 72

BOA DH. MKT. Dosya No: 2899, Gömlek No: 19

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bab-ı Ali Evrak Odası kalemi belgeleri (BEO)

BOA BEO. Dosya No: 272 Gömlek No: 20389

BOA BEO. Dosya No: 855, Gömlek No: 64065

BOA BEO. Dosya No: 854 Gömlek No: 63983

BOA BEO. Dosya No: 2278 Gömlek No: 170848

BOA BEO. Dosya No: 1797 Gömlek No: 134730

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Perakende Orman Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı) Y. PRK. OMZ

BOA Y. PRK. OMZ. Dosya No:1, Gömlek No: 46

BOA ŞD. Dosya No: 1339, Gömlek No: 8,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML)

BOA Y. PRK. ML. Dosya No:24 Gömlek No: 57

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

BOA Y. A. HUS. Dosya No: 323 Gömlek No: 136.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA) Dahiliye Muamelat Kalemi Belgeleri (DH. TMIK.M)

BOA DH. TMIK. M. Dosya No: 46, Gömlek No: 7

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA) İrade Taltifat Kalemi Belgeleri (İ. TAL)

B. Telif Eserler

Dığıroğlu, Filiz; *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

Hüseyin Hüsnü, *Tütün Meselemiz-İnhisarcıların İddialarına Cevab*, İstanbul: Amedi Matbaası

Quataert, Donald; *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Ankara: Yurt Yayınları

Salih Zeki, *Türkiye'de Tütün, Ziraat Zanaat ve Ticareti*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1. Basım

C. Makaleler

Akpınar, Mehmet; "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", *Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, 6-8 Kasım 1998, s. 541.

Akpınar, Mehmet; "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, c.14, s. 305-312.

Karaca, Ali; "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni" , *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 56-85.

Keskinkılıç, Erdoğan; "Reji İdaresi ve Kuruluşu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2000- sy. 4-5, s. 657-677.

Oktar, Tiğinçe Özkiper; "Tütün Reji Şirketi- Memalik-i Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 3,

s. 459-464.

Şahin, Güven - Taşlıgil, Nuran; (2013, Temmuz) "Türkiye'de Tütün (Nicotiana Tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı" , *Eastern Geographical Review*. Jul 2013, Vol. 18, Issue 30, p71-101.

Ünal, Metin; "Tütünün Dört Yüz Yılı" *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları s. 17-33.

Yılmaz, Fehmi; "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde" *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları s.3-16.

D. Tezler

Yılmaz, Fehmi; (2005) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, İstanbul 2005, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

ANTANTA DEVLETLERİ'NİN PLANLARINDA I. DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE VE SIRASINDA İSTANBUL VE MARMARA BÖLGESİ

Tofig MUSTAFAZADE*

Bilindiği üzere XX. yüzyılın başlarında dünya topraklarının büyük bir kısmı büyük emperyalist devletleri arasında bölüşülmüştü. Henüz dağıtılmamış arazileri paylaşmak ve dağıtılmış arazileri ise yeniden bölmek uğruna keskin rekabet gidiyordu. Bu mücadele Avrupa emperyalist devletlerinin iki askeri ittifakının Üçler İttifakı (İttifak Devletleri) ve Antanta'yı (İtilaf veya Müttefik Devletleri) teşkil etmelerine yol açtı.

Dünyayı yeniden paylaşmaya hazırlanan tüm devletler XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında askeri bloklar yaratıyorlar. 1904 yılında İngiltere ile Fransa arasında anlamı "samimi antlaşma" olan Antanta birliği oluştu. Fransa Rusya'yı da bu anlaşmaya dâhil etmeye gayret gösteriyordu.

Henüz paylaşılmamış kalan az bölgelerden biri de Osmanlı Devleti idi. Buna göre de bu devletin topraklarını paylaşmak Avrupa diplomasisinin başlıca amaçlarından birine dönüşüyor.

1907 yılı Ağustos 18 (31)'de Petersburg'da Fransız diplomasisinin yardımıyla Rusya Dışişleri Bakanı A. İzvolski ile İngilis temsilcisi A. Nikolson arasında İran, Afganistan ve Tibet'e dair İngiliz-Rus anlaşması imzalandı[1]. İran toprakları şartı olarak üç bölgeye bölündü. Kuzey İran toprakları - Gasre-Şirin-İsfahan-Yezd hattından kuzeyde (790-bin kv.km) Rus bölgesi, Güneydoğu sehralıq, ancak İngiliz mülkleri ve Afganistan ile sınır bölgesi (355 bin kv.km) İngiliz bölgesi, İran'ın orta bölümü ise tarafsız kaldı[2].

1907 yılındaki İngiliz-Rus antlaşması ile Üçler Antantasının (Müttefik) organizasyonu sona erdi. Böylece, Avrupa kesin olarak iki askeri bloka parçalandı. Belirtelim ki, 1907 yılında İngiliz-Rus anlaşması hazırlanırken defalarca Boğazlar sorununa da değinilmiştir. 1907 yılı Ocak-Şubat aylarında Petersburg'da olan Rusya'nın İngiltere'deki Büyükelçisi A.Nikolson'la konuşması sırasında Rusya Dışişleri Bakanı İzvolski Dardanel hakkında düşüncesini İngiltere Boğazlar rejiminin Rusya lehine değişmesini onaylarsa bu Rusya baş karargâhının hazırlanan İngiliz-Rus anlaşmasına karşı direncini azaltır şeklinde dile getirdi.[3] 1 (14) Nisan'da II Nikola'nın izniyle İzvolski Nicolson'a Petersburg'un Boğazlar

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, e-mail: tofig2014@rambler.ru

1 Klyuçnikov Y. V., Sabanin A., "Mejdunarodanaya politika noveyşego vremeni v dogovorah, notah i deklarasiyah", Çast 1. *Ot fransuzskoy revolyusii do imperialistiçeskoy voyni*, Moskova, 1925, s. 57; Bondarevskiy Q., *Angliyskaya politika i mejdunarodniye otnoşeniya v basseyne Persidskoqo zaliva (Konets XIX-naçalo XX v.)*, "Nauka", Moskova, 1968, s. 530; İqnatyev A. V., *Russko-angliyskiye otnoşeniya nakanune pervoy mirovoy voyni (1908-1914 qq.)*, Moskova, 1962, s. 58.

2 İvanov M. S., *Oçerk istorii İrana*, Moskova, Gospolitizdat, 1952, s. 220.

3 Luneva Y. V., Çernomorskiye prolivı anglo-rossiyskih otnoşeniyah (1907-1914 gg.), Doktora tezinin özeti, Moskova, 2003, s. 19.

meselesinde resmi bakışını yansıtan gizli memorandumu sundu. Memoranduma göre Rus askeri gemileri Boğazlardan her iki tarafa serbest geçmek hakkına sahip olmalı, diğer devletlerin askeri gemileri ise Karadeniz'e dâhil olmamalıydı[4].

Fakat Rusya'nın çabalarına rağmen Boğazlar meselesi 31 Ağustos 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasına dâhil edilmedi. Bunun nedeni Boğazlarla ilgili rejimi değiştirmek için 1878 yılında düzenlenen Berlin Kongresi'nin diğer katılımcılarının da onayının gerekmesi idi. Mart'ta Rusya'nın Londra'daki Büyükelçisi Benkendorf İngiltere Dışişleri yardımcısı Gardinge önerdi ki, Rusya Osmanlı ve diğer devletlerden Boğazlardan her iki yönde gemileri için olağanüstü özgür olma isteğinde bulunduğu takdirde İngiltere buna itiraz etmesin. Daha sonra Benkendorf Boğazlar sorununu İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'le tartıştı.

Belirtildiği gibi, 1907 İngiliz-Rus Anlaşması Osmanlı topraklarındaki İngiliz-Rus zıtlığını aradan kaldırmak bir yana kalsın, hiç yumuşatmayı bile başaramadı. Çünkü, Rusya'nın Ortadoğu politikasında önemli yeri Rusya'nın "tarihi görevleri", yani Boğazları, İstanbul'u ve tüm Ortadoğu'nun en önemli platsdarmı olan Anadolu yarımadasını işgal etmek tutuyordu.

Amerikan tarihçisi S. Fey savaş arifesindeki yılda Boğazların Rus askeri gemileri için açılmasının Rus bakanlarının amaçlarından biri olduğunu yazıyordu. Bazı daha açgözlü Rus bakanları hatta ciddi şekilde kara birliklerin aniden çıkarılması ile Bosfor'un kıyı yüksekliklerini tutmayı planlıyorlardı[5]. Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi A. İ. Nelidov 1896 yılı sonunda Petersburg'da gelip II. Nikola'ya plan sundu. Nelidov Rusya'nın Türkiye'ye karşı yürüttüğü deniz politikasının başlıca meselesinin Akdeniz ile serbest bağlantıya ulaşmaktan ve düşman donanmasının Rusların Karadeniz kıyılarının tehlike altına koymasına yol vermemekten oluştuğunu yazıyordu. Tek bir Rusların askeri gemilerinin Boğazlardan serbest şekilde geçmesine izin veren bir kombinasyon düşünmek gerekirdi[6]. Nelidov Odessa'dan Yukarı Bosfor'a askeri gemilerde ve nakliye gemilerinde aniden 30 binlik desant çıkararak Boğazların kıyılarını ele geçirmeği planlıyordu. Bir genel Avrupa savaşı oluşturma tehlikesine bakmayarak II. Nikola aynı planı beğenmişti. Nelidov İstanbul'a inmeli ve uygun bir zamanda "çoktandır haberler yok" içerikli telgraf göndermeli idi[7]. Fakat planın askeri-deniz ve kara kuvvetler yönetimleri tarafından incelenmesi gösterdi ki, ne kadar gizli hazırlansa da İngiltere'nin dikkatini çekmeden Bosfor'a göndermek için gerekli kuvvetler konsantre etmek mümkün değildir[8].

Malumdur ki, 1908 yılında Avusturya-Macaristan Rusya'ya Karadeniz boğazlarının kıyı ülkelerin askeri gemileri için açık olmasına nail olmakla yardımını vaat ederek Bosna Hersek'in ilhakına Rusya'nın engel olmayacağı hakkında teminat aldı[9]. Büyük devletler Boğazlar rejiminin Rusya lehine değişmesine izin vermediğinden[10] Avusturya-Macaristan isteğine nail olduysa da Rusya amacına ulaşamadı. Bu Rus diplomasisinin sonraki başarısızlığı idi.

Mevcut uluslararası ortamda Boğazlar ve İstanbul konusunda planlarının gerçekleştirilmesinin imkânsızlığını gören Rusya hâkim çevreleri uluslararası koşullar değiştiğinde Boğazları tutmak için elverişli zemin yaratmaktan dolayı Balkanlar'da konumlarını güçlendirmeye çalışıyordu. Rus diplomasisi 13 Mart 1912'de Sırbistan ile

4 Fey S., *Proishojdeniye mirovoy voynı*, T. 1, (perev. s angliyskoqo), Moskova, 1934, s. 160.
5 Fey S., *Proishojdeniye mirovoy*....., s. 256.
6 Milyukov P. H., "Neytralizasiya", *Dardaneli Bosfora//Voprosı mirovoy voynı (Sbornik statey)*, Petrograd, 1915, s. 545.
7 Fey S., *Proishojdeniye mirovoy*....., s. 256.
8 Aynı orada, s. 257.
9 *Rossiyskiy ministr inostrannıx del A.İzvolskiy rossiyskomu poslu v Tursii N.Çernovu. 3/16 sentyabrya 1908 g.// İstoriçeskiy arşiv*, 1962, №5, s. 12.
10 Bovıkin, V. İ., *Oçerki istorii vneşney politiki Rossii (kones XIX veka-1917g)*, 1960, s. 119.

Bulgaristan arasında Türkiye'ye yönelik askeri ittifak bağlanmasına nail oldu[11]. 29 Mayıs'ta Yunanistan da bu ittifaka katıldı.

17-18 Ekim 1912'de Rusya'nın körüklediği Karadağ Türkiye'ye savaş ilan etti. Çok geçmeden Karadağ'ın müttefikleri: Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan da Türkiye'ye karşı savaşa katıldılar. Böylece Birinci Balkan Savaşı başladı.

Balkan İttifakının oluşumunda Rusya'nın müstesna rolü olsa da, son zamanlarda Almanya'yla fazla yaklaşan Bulgaristan ordusunun ilerleyip İstanbul'un 45 km'ye ulaşması Rusya hükümetini rahatsız etti. Rusya Askeri-Deniz Bakanlığı öneriyordu ki, Bulgarların yaklaşması ile İstanbul'da bozukluklar çıkmasını kullanarak (eğer bozukluklar çıkmazdıysa, çıkarmak gerekiyordu) Bosfor'un kuzey bölümünü tutup orada "ebedi kalmak" gerekirdi[12]. Hatta II. Nikola Karadeniz boğazlarına gemiler gönderilmesi ve Bosfor boğazının kıyısına kara kuvveti çıkarılmasına izin verdi. Fakat Rus Karadeniz filosu 5 bin kişilik grubu bir defada öngörülen yere ulaştırmak için gereken sayıda nakliye gemilerine sahip değildi. Aynı zamanda İngiltere ve Fransa kararlılıkla bu plana karşı çıktılar. Buna göre Rus hükümeti Boğazlarda operasyon geçirmek planından vazgeçmeli oldu[13].

Genç Türkler hükümeti Trablus ve Balkan Savaşlarındaki yenilgisinden sonra ordunun savaş yeteneğini güçlendirmek için askeri reformlar uygulamaya karar verdi ve bu yönde yardım için Almanya'ya başvuru yapıldı. İki ülke arasında 23 Kasım 1913'te imzalanmış anlaşmaya göre Liman von Sanders'in kumandanlığında 42 Alman subayı 5 yıllığına Türkiye'ye gönderilmeliydi. Osmanlı sultan'ının 4 Aralık tarihli fermanı ile Liman von Sanders İstanbul'daki korpüsun komutanı belirlendi[14]. 14 Aralık 1913'te von Sanders'ın komutanlığındaki Alman askeri misyonu İstanbul'a geldi.

Alman imperialistlerinin amacı orduyu yeniden kurmak ve Türkiye'nin sınırlarını güçlendirmek için çeşitli tedbirler vasıtasıyla Türk silahlı kuvvetlerini tamamen etkisi altına almak, Türk ordusunu Alman harp makinesinin darbe takımlarından birine dönüştürmek, ondan Ortadoğu'da, hem de Avrupa'da Alman çıkarları için kullanmaktı[15].

Görev etkinliği Almanya ile Türkiye arasında askeri işbirliğinin güçlenmesine neden oldu. Bu ise diğer büyük Avrupa ülkelerinin, öncelikle Rusya'nın büyük tepkisine yol açtı.

1913 Kasım'ında Almanya'nın Türkiye'ye askeri misyon göndermek niyetinden haber tutan Dışişleri Bakanı Sazonov hemen Berlin'deki Rus büyükelçisine telgraf göndererek kendi endişesini belirtmişti. Çünkü Rus yetkililer bunda Türkiye'ye dair işgal planlarının uygulanması için bir tehlike görüyorlardı. Rus Çarizmi özellikle de Alman generaline İstanbul'da ordu korpüsuna komuta verilmesine karşı çıkıyordu[16].

1913 yılının Aralık ayında Sazonov çara bildirdi ki, "Boğazların yabancı devletin elinde olması Rusya'nın tüm Güney'inin bu devlete tabi edilmesi demektir"[17].

1913 yılı Aralık ayının 31'inde Kokovtsev'in başkanlığında gerçekleştirilen toplantıda katılımcılara Sazonov tarafından düzenlenmiş ve üstünde II. Nikola'nın rızası olan 9

11 Aynı orada, s. 119; Zvaviç A. İ. *Obostreniye protivoreçiy mejdu imperialistiçeskimi derjavami nakanune pervoy mirovoy voyni*, Moskova, 1962, s. 58-59.
12 Zaher, Y., *Konstantinopol i Prolivı// Krasnıy Arşiv*, t.6, 1924 g, s. 51.
13 Luneva, Y. V., Çernomorskiye prolivı....., s. 25-26.
14 Orudjev M. G., "Borba imperialisyiçeskih derjav za privleçeniya Tursii v pervuyu mirovuyu voynu", İzdaniye AGU, 1975, s. 27.
15 Aynı orada s. 21-22.
16 Fey S., *Proishojdeniye mirovoy*....., s. 344.
17 *Konstantinopol i Prolivi, Po sekretnım dokumentam bıvşeqo ministerstva inostrannıh del*, Pod redaksiyey E. A. Adamova. t.1, Moskova, 1925, s. 83; Gotlib, V. V., *Taynaya diplomatiya vo vremya pervoy mirovoy voynı (Per. s angliyskogo)*, İzd. sosialno-ekonmiçeskoy literaturı, Moskova, 1960, s. 90.

maddelik bir kayıt dağıtılmıştı[18]. Kaydın birinci maddesinde deniyordu: "Alman generalinin Konstantinopol (İstanbul-T.M.) dışında, örneğin, Adrianopol'da (Edirne'de – T.M.) herhangi Türk bölümüne kumanda etmesine razılaşmak olurdu, amma Konstantinopol'da herhangi yabancı generalin, bölüm komutanının olmasına Rusya izin veremez."[19]

Kokovtsev belirtmişti ki, Türkiye'nin herhangi mıntıkasının Rus ordusu tarafından işgali Almanya'nın nötr olmaktan vazgeçmesine neden olabilir. Sazonov bu mülahazaya karşı çıkarak, Rus ordusu Türk ordusunun esas kuvvetleri bulunan Trabzon ve Erzurum'u tutarsa, bu güçlerin tecrit duruma düşeceğini ve tüm Küçük Asya'nın üzerini Rus tehlikesinin alabileceğini bildirdi[20].

İstişarenin sonucu olarak kabul edilen kararın sonunda deniyordu ki, eğer Berlin Rusya'nın taleplerini dikkate almazsa ve müttefiklerle bu konuda ortak hareket ederse Rusya Almanya'yı savaşa dâhil edebilecek eylemlere yol açmamalıdır[21].

8 Şubat 1914'te Dışişleri Bakanı Sazonov başkanlığında yeni gizli istişare yapıldı. Boğazlar meselesi artık teoride çözülmüş sayılırdı ve şimdi pratik tedbirlerden konuşuluyordu. Sazonov'un desant çıkartma ordusu, operasyon ve seferberlik hakkında sorusuna Ali karargahın reisi cevap verdi ki, Boğazlara sefer için asker ayrılması savaşın başlangıcındaki duruma bağlı olacaktır. Batı sınırından bir tabur bile ayırmak zor olabilirdi, hatta güneydeki korpüsları da oraya göndermek gerekebilirdi[22]. Yeterince kuvvet olsaydı bile onları Boğazlara taşımak için Rusya'nın yeterince gemisi yoktu. Aynı zamanda Türkiye askeri filosu Rusya Karadeniz filosundan daha güçlü idi.

8 (21) Şubat 1914'te düzenlenen özel toplantının vardığı kararda yazılıyordu:

"1) Konstantinopol (İstanbul-T.M.) ve Boğazları ele geçirmek için operasyonlar sadece umum Avrupa Savaşı koşullarında gerçekleştirilebilirdi,

2) Umum Avrupa Savaşı gerçekleştiği takdirde (Fransız baş karargahı ile ortak hazırlanmış savaş planına uygun olarak) tüm ordular batı sınırlarına geçirilmeliydi, ve yeterli birliklerin olmaması nedeni ile Konstantinopol ve Boğazları ele geçirmek için operasyonlar gerçekleştirilemezdi"[23].

Rusya'nın uzun diplomatik mücadelesi sonucunda Türkiye ve Almanya Liman von Sanders'in yetkisini değiştirmeyi kararlaştırmışlardır. Liman İstanbul'daki I. ordu korpüsunun komutalığından alınarak, askeri idarelerin reisi ve müfettişi görevlerine atandı. Liman von Sanders'e nöbetten kenar mareşal rütbesi verildi ve bu rütbe korpüs komutanlığı görevine uygun gelmediğine göre o, resmen Türk ordusunun baş müfettişi görevine atandı. Bununla Rus-Alman diplomatik sorununa resmen son koyuldu[24].

Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması büyük savaş sonucunda mümkün idi. Fransa Cumhurbaşkanı A. Puankare 1914 Temmuzunda Petersburg'a ziyaret sırasında vaat etmişti ki, Fransız hükümeti Rusya'nın İstanbul'a sahip olmasına itiraz etmeyecektir.

İtalya-Türkiye ve I. Balkan Savaşı sonucunda hayli toprak kaybına maruz kalsa da Osmanlı'nın coğrafi, stratejik durumu ve ekonomi potansiyeli büyük emperyalist devletlerinin dikkat merkezinde idi. 1914 yılında 1.700 bin km^2-lik araziye sahip olan Osmanlı İmparatorluğu[25] sadece ekonomik potansiyeli ile değil, Avrupa, Asya ve Afrika

18 *Konstantinopol i Prolivı*, s. 64.
19 Aynı orada, s. 31.
20 *Tri soveşaniya. Vestnik narodnogo komissariata inostrannıh del. 20 iyunya*, №1, 1919 g, s. 32.
21 Aynı orada, s. 21-22.
22 Aynı orada, s. 36.
23 *Konstantinopol i Prolivı*, s. 72-78.
24 Orudjev M. G., *Borba imperialisyiçeskih*....., s. 53-54.
25 M. Kemal Öke, *Ermeni meselesi (1914-1923)*, İstanbul, 1986, s. 31.

kıtalarını birleştiren kara ve deniz yollarının üzerinde yerleşmesine göre dünyada eşsiz jeopolitik konuma sahipti.

Tarihçilerin çoğuna göre Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının esas sebepleri Alman-İngiliz, Alman-Fransız, Alman-Rus ve Rus-Türk anlaşmazlıkları olmuştur. Alman-Rus ve Rus-Türk ihtilafları başlıca olarak Boğazlar ve İstanbul ile ilgili idi.

Türkiye ile savaşa girdikten sonra Rus diplomat ve askerî uzmanlarının düzenlediği Boğazlar ve İstanbul'la ilgili konuları kapsayan belgeler ortaya çıkıyor. Bunlardan biri Dışişleri Bakanlığı diplomasi defterhanesinin Müdür Yardımcısı N. A. Bazili'nin "Boğazlarda bizim amaçlarımız hakkında" adlı, diğerleri Deniz Baş karargâhının Karadeniz operatif bölümünün başkanı A. M. Nemits'in ve Dışişleri Bakan refiki A. A. Neratov'un birlikte hazırladıkları notlardır.

Bazili'nin notu devlet toplantılarında yer alan Danilov, Nemits ve Bubnov'un katılımıyla düzenlenmişti ve yukarıda adı geçen çevrelerin görüşlerini yansıtıyordu.

Bazili yazıyor ki, 1903 yılında tüm Rusya İmparatorluğu'ndan ihracatın değeri 1.001 milyon ruble tutarında olduğu halde, Dardanel'del geçen aracı ihracın tutarı 410 milyon ruble (41%) olmuştur. 1911 yılında bunların sayısı uygun olarak 1.591 milyon ruble ve 433 milyon ruble'ye ulaşmıştı[26]. Bazili notunun birinci bölümünü çelişkili fikirle tamamlar. Bir yandan yazıyor ki, ekonomik açıdan Boğazlardan engelsiz kullanım aramanın resmi yok, "gerçek" teminatı olmalıdır, yani Boğazlar bu veya diğer şekilde Rus hâkimiyetine tabi edilmelidir; diğer yandan hatta Boğazlar üzerinde hâkimiyetin sağlanması bile Ruslara Akdeniz'e şartsız çıkışı sağlamayacağını yazıyor, çünkü Akdeniz'de yeterince deniz kuvvetleri olan devlet Ruslarla savaş durumunda istediği anda Boğazları ablukaya alabilir [27]. Buna göre de, Bazili Rusya'nın Akdeniz'e çıkmak konusunda stratejik görevinin Dardanel boğazının önünde bulunan adalar grubunu - İmbros, Tenedos ve Lemnos adalarını ve Samofrakiya'nı ele geçiremeden çözülemeyeceğini düşünüyordu[28].

Bazili'nin adı geçen notunda yazıyordu ki, bu ticaret yolunun Rusya'ya yabancı olan devlete ait ve uluslararası ilişkilerin durumuna bağlı olması "birinci dereceli devlet çıkarlarına aykırıdır, bu çıkarların sadece Boğazlardan geçen tüm ticaret yolunun hâkimiyetimize tamamen tabi edilmesi yolu ile sağlanabilir"[29].

Boğazları ele geçirmenin birkaç yolunu gözden geçiren Bazili bunlar arasında en çok önemi bu avantajlı meselenin tam ve "emperyalist" tarzında çözümüne, yani Boğazların ve kıyıdaki arazi ile birlikte Ege adalarının bir kısmının ele geçirilmesine veriyordu[30].

İstanbul ve Boğazların ele geçirilmesi Rusya'yı Akdeniz devleti ederdi: "Bu ise o denizin Doğu bölümünde kendini savunmak zorunluluğu yaratırdı"[31].

Liberal partisine mensup olan Prof. Trubetskoy Boğazlar ve İstanbul sorunu hakkında diyordu: «Bu bizim günlük ekmek meselemiz, bizim tüm siyasi kudretimiz ve kültürel misyonumuz, Rusya için en moral meseledir»[32].

Sonraları Muvakkati hükümetin Dışişleri Bakanı olmuş P. N. Milyukov yazıyordu ki, Boğazlara sahiplenmek Rus'un hayati ve günlük talepleridir ve işgalci eğilimlerle hiçbir ilgisi yoktur.

26 *Konstantinopol i Prolivi*, dok 2, s. 156-157.
27 Aynı orada.
28 Aynı orada, s. 163.
29 Aynı orada, s. 158.
30 Aynı orada, s. 165.
31 Aynı orada, s. 182.
32 *Razdel Aziatskoy Tursii*, s. 90-91.

"Konstantinopol'a ve Boğazlara ulaşabilmek son yok, başlangıçtır ve Türk mirasının Qordi düğümü ile ilgili eski girift sorunlarının kesin iptali ile birlikte Boğazlar meselesinin çözümü Avrupa'yı bu kadar uzun süre üzerinde düşündüren "Doğu meselesini tarihin tapınağına gösterişli şekilde koymak imkânı verecek"[33].

İstanbul'a ve Boğazlara ulaşabilmek son amaçtır, başlangıç değil. Bununla da "Doğu meselesi" çözülecek ve tarihin tapınağına verilecek[34]. Fakat çar hükümeti ve müttefikleri Boğazlardan serbest giriş-çıkış gibi küçük mesele ile "Doğu Meselesi"ni tarihin tapınağına vermek fikrinde değillerdi. Bunu Bazili iyi ifade ediyordu. O yazıyordu ki, "özgür çıkış" her durumda son değil, başlangıçtır, bu Rus filosunun, büyük deniz kuvvetleri yaratıldığı takdirde Akdeniz'de ağalık yapmaya ve Rusların dünyada etkisini artırmaya imkân verirdi[35].

Savaş sırasında bazı Rus publisistleri ileri giderek "kanıtlamaya" çalışıyorlardı ki, Rusya tüm Küçük Asya'yı, Anadolu ve Karadeniz kıyısını istila etmeli, "Ermenistan yaylasında" sağlam ayak üstünde durmalı, Mezopotamya vilayetlerinde kendi payını almalıdır. Ayrıca Alman nüfuz alanı olan İskenderun ve İzmir Rusya'nın Akdeniz'deki ekonomik etkisinin dayanak noktaları olmalıydı[36]. Genelkurmay'ın reisi Liven henüz 1912 yılında bile kabul ediyordu ki, tek bir Balkan Yarımadası ve Küçük Asya'ya el konulduğunda Boğazlara sahip olmanın anlamı olabilirdi[37].

A. V. Nemits 1/14 Aralık 1914 tarihli notunda amaca ulaşmanın yollarını göstermeye gayret ediyordu. Yazara göre, Rusya Almanya'yı yeterince yenilgiye uğrattıktan sonra İstanbul'un meselesine bakılmalıdır. Nemits'e göre Almanya ile ilk anlaşma yapıldıktan sonra Avrupa üzere genel sözleşmenin kapanmasına kadar aylar öter ve bundan yararlanarak, İstanbul operasyonunu gerçekleştirmek olurdu[38].

Neratov Dışişleri Bakan tovarişi (maslahatgüzarı-T.M) idi. O, İstanbul'un işgalini denizden değil, Romanya'dan geçerek yürüyüşü karadan geçirerek gerçekleştirmeyi teklif ediyordu[39].

Kafkasya'dan Odessa'ya getirilen bir korpüsü İstanbul ve Boğazlar yönünde göndermeyi planlasalar da, Peremışl ve Lvovu savunmak için göndermek zorunda kaldılar[40].

Eskiden İstanbul ve Boğazların Rusların denetimine verilmesine itiraz eden İngiltere Türkiye savaşa katıldıktan sonra anladı ki, şimdi İstanbul ve Boğazlar konusunda Rusya'nın niyetlerine karşı çıkmak Rus hükümetinin savaşı sürdürmesini imkânsız edecek. İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Rus Büyükelçisi Benkendorf'la Rus hükümetini İran topraklarında askeri operasyonlar yapmasından vazgeçirmek amacı güden konuşmasında belirtmişti ki, eğer Almanya taran edilecekse, Boğazlar ve İstanbul meselesi bu kez ayrı tür yok, Rusya'nın çıkarlarına uygun çözülecektir[41]. Bu anlaşmanın karşılığında İngiltere kendisi için Mısır'da ve İran'ın tarafsız bölgesinde hareket özgürlüğüne nail olmak istiyordu[42].

13 Kasım 1914'te İngiliz kralı aniden Benkendorf'a bildirdi ki, İstanbul'a gelince, elbette o sizin olmalıdır. Ertesi gün ise Rusya'nın İran'da operasyondan vazgeçmesi meselesi ile ilgili (İngiliz hükümeti bu yönde Türkiye'ye karşı operasyonların Mesopatamya'ya yayılmasından korkuyordu) Sazonov'a memorandum verilir. Memorandumu şu sözlerle

33 Milyukov, P., "Neytralizasiya", *Dardaneli*....., s. 548.
34 Aynı orada
35 *Konstantinopol i Prolivı*, s. 160-161.
36 Aynı orada, s. 97.
37 Jiqarev, S., "Russkaya politika v Vostoçnom voprose (istoriya v XV-XIX vekax, kritiçeskaya otsenka i buduşii zadaçi)", İstoriçesko-yuridiçeskiye oçerki Sergeya İgareva, T.1, Moskova, 1986, s. 27.
38 *Konstantinopol i Prolivi*, s. 187.
39 *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok CCLIX, s. 196-198.
40 *Konstantinopol i Prolivi*, s. 106.
41 Aynı orada, s. 112.
42 Aynı orada.

bitirdi: "Rusya ve İngiltere Almanya ile savaşın onlar için elverişli sonlanmasına kadar Türkiye'ye yönelik hareketlerinde ne kadar da savunma taktiği ile kısıtlasalar da, ser E. Grey böyle düşünüyor ki, Türk hükümetinin tavrı Boğazlar ve Konstantinopol meselesi dahil tamamen Türk meselesinin Rusya'nın rızası ile çözümü kaçınılmazdır". Böylece, Türkiye meselesinin çözümü tek bir Almanya'nın tam darmadağın edilmesinden sonra mümkün olacaktır[43].

Rus hükümeti onun İstanbul'a haklarının tanınması karşılığında İngiltere'nin Mısır'ı tutmasına ve İran'da nötr bölgenin İngilizlere geçmesine razılık verdi. Fakat İngilizler Rusya'nın İstanbul'a haklarının sınırlandırılmasını istediler. İngiliz hükümeti öneriyordu ki, belki İstanbul'a da Süveyş kanalında olduğu gibi rejim uygulansın ve Boğazlarda kontrol için uluslararası komisyon oluşturulsun[44].

Savaşın kısa sürede sona ereceğini umarak ona katılan Rusya şimdi İstanbul ve Boğazlarda kontrolün ele geçirilmesinin savaşı sürdürmek için tek beraat aracı olarak görüyordu.

21 Kasım 1914'te II. Nikola Fransız büyükelçisini gelecek barış şartları ile ilgili gayri resmi görüşme için Sarsköye seloya davet etti. Çar İngiltere ve Fransa'ya tüm talepte bulundukları ile razılaşacaklarını belirtti. Sonra Nikola kendi programını açıkladı: Doğu Prusya'nın (Vislaya kadar, daha az oranda da olabilir), Poznan ve Sileziyanın bir bölümünün özerk Polonya ile birleştirilmesi, Galiçya ve Kuzey Bukovinanın (Karpata kadar) ve "Ermenilerin özel isteği üzerine" (yani Doğu Anadolu'nun-T.M.) birleştirilmesi ve nihayet Boğazlardan serbest geçiş. Türkler Avrupa'dan kovulmalıdırlar, İstanbul uluslararası kontrol altında bağımsız şehre çevrilmelidir, Enos-Medya hattı Bulgaristan'la Rusya arasında sınır olmalıdır[45]. Paleloq II. Nikola ile 21 Kasım tarihli sohbetinde sormuştu: "Böylece, eğer ben sizin fikrinizi doğru anladımsa ... Bosfor, Marmara Denizi ve Dardanel Türkiye'nin batı sınırını teşkil etmelidir?" II. Nikola kısa cevap vermişti: "İşte böyle"[46].

1915 yılının Ocak ayında İngiltere ve Fransa liderleri Dardanel'de deniz operasyonları yapmak hakkında anlaşmışlardır. Boğazlar sorunu savaşta Rusya için taleyüklü olduğu için Rus iktidar çevreleri müttefiklerin Boğazlarda operasyon yapmalarına sakin yaklaşamazdılar. Dardanel operasyonu başladığında Rusya hakim çevrelerinde huzursuzluk doruğa ulaştı. Müttefiklerin Rus birliklerinin katılımı olmadan Boğazları ele geçirmesi telaş doğuruyordu. Rusya'nın Belgrad'daki Büyükelçisi kn. G. N. Trubetskoy Dışişleri Bakanı Sazonov'a telgrafında yazıyordu ki, müttefiklerin İstanbul'u işgali, onların Rusya ile ittifakının sona ermesi olurdu[47]. Ancak Rusya kendisi bu operasyonu yapmaya hazır olmadığı için Rus diplomasileri İngiltere ve Fransa'nın Rusya'nın Boğazlara ve İstanbul'a iddialarının tanınmasına çalıştı.

1 Mart 1915'te Sazonov Bükenen ve Paleoloqu davet ederek onlara henüz birkaç hafta önce Boğazların açılması için İstanbul'un işgalinin kesinlikle önemli olmadığını düşündüğünü dile getirdi: "Şimdi ise tüm ülkenin bu radikal kararı gerektirdiğini söylemek zorundayım... Bu zamana kadar Eduard Grey "Boğazlar hakkında sorun Rusya'nın" arzularına uygun çözülmelidir" gibi açıklama ile yetinir. Aydın konuşmak zamanı gelmiştir. İngiltere ve Fransa barış yapılırken İstanbul'un Rusya'ya birleştirileceği ile razılaşacaklarını yüksekten ilan etmelidirler"[48].

43 *Konstantinopol i Prolivi*, s. 80.
44 Aynı orada, s. 76.
45 Aynı orada, s. 236-237.
46 Aynı orada, s. 117.
47 Aynı orada, dok.1, s. 119.
48 Aynı orada s. 109-110.

3 Mart 1915'te Fransız generali Ponu kabul eden II. Nikola Paleolog'la özel sohbetinde demişti: ".... Sayın Büyükelçi ben karar verdim. Ben Konstantinopol ve Boğazlar sorununu kesin şekilde çözeceğim. Kasım'da size gösterdiğim karar yegane mümkün ve gerçekleştirilebilen karardır: Konstantinopol ve Güney Frakiya benim imparatorluğumla birleştirilmelidir"[49].

İzvolski Sazonov'a 19 Şubat / 4 Mart 1915 tarihli telgrafında yazıyordu ki, o gün Delkasse kendi teşebbüsü ile onunla İstanbul ve Boğazlar hakkında sohbet etti. Delkasse demişti ki, Paleolog'dan aldığı telgrafta bu sorununun çözümünde Rusya'nın mevkiinde değişiklik yaşandığını anlamıştır. Azacık bir süre önce hem Paris'te, hem de Londra'da Petrograd'dan gelen bilgilerin temelinde sandılar ki, Ruslar İstanbul'un uluslararası yöneticiliğine ve Boğazların nötr bölge olmasına razıdırlar. İşte bunu kastederek Grey meselenin Rusların arzularına uygun olarak çözülmesine İngiltere'nin razı olduğunu beyan etmişti. Şimdi ise Londra kabinesinden Rus planlarına karşı ciddi itirazlar beklenirdi. Delkasse belirtmişti ki, Rusların İstanbul'a ulaşabilmek konusunda tarihi arzularının gerçekleşmesi Boğazlar sorununun onların tam serbestliği anlamında önceden çözülmesinden daha çok asılı olacaktır. İzvolskinin "Boğazların tam serbestliği" ile ilgili Delkasse neyi öngörüyor?" sorusuna cevap olarak Delkasse bildirmişti ki, o Boğazların serbestliği anlamı altında birilerinin onları pekişmesinin yasalaşmasına ve "Tuna komisyonu" tipinde uluslararası organizasyona tabi edilmesini öngörüyor. Delkasse bunu da eklemişti ki, Rusya'nın Boğazların Asya kıyısında güçlendirilmesi, artık diğer meselenin - Türkiye'nin Asya mülklerinin paylaşımı meselesinin çözümüne bağlıdır[50].

1915 yılı 27 Şubat / 12 Mart'da Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Bükenen Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a iki hafıza notu takdim etti. Birinci notta deniyordu ki, eğer savaştan galip çıkarlarsa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, hem de diğer yerlerde İngiltere ve Fransa'nın arzuları dikkate alınırsa, o zaman İngiliz hükümeti çar hükümetinin İstanbul ve Boğazlar hakkında iddiaları ile razılaşacaktır[51].

İkinci notta deniyordu ki, İstanbul Güneydoğu Avrupa ve Küçük Asya için hep ticaret ambarı olarak kalacağından İngiltere istiyor ki, Rusya İstanbul'a ve Boğazları sahiplendikten sonra malların transiti için serbest liman belirlensin, Boğazlardan ticaret gemilerinin serbest geçişi sağlansın[52]. İngiltere Dışişleri Bakanı E. Grey çiziyordu ki, görünür ki, Fransa ve İngiltere'nin çıkarları konusunu dikkate almak gerekir. Rusya İstanbul'u işgal ederse Arabistan'daki kutsal yerlerin bağımsız Müslüman devletinin hâkimiyetinde kalmasına dair Rusya ile görüşmelerin yapılması gerekirdi.

Müttefikleri Rusya'nın taleplerini kabul etmeye zorlamak için Sazonov müttefiklerin Rusya'nın iddialarını kabul etmedikleri takdirde istifaya gideceğini beyan etti[53].

Sazonov Londra'daki Rusya Büyükelçisi Benkendorfa 7/20 Mart 1915 tarihinde yazıyordu: "Çar hükümeti Boğazlarda ve İstanbul'da artık ticaret koşulları ile ilgili vaat verdikten sonra Rusya'dan yok, ayrı ülkeden yapılan malların serbest transit geçişine ve ticaret gemilerinin Boğazlardan serbest geçidine kendisinin rızasını doğrulamakta engel görmüyor"[54].

Fransızlar siyasi ve ekonomik çıkarları olduğu için İstanbul'un Rusya'ya verilmesini istemiyordu. Fakat Fransa da 10 Nisan 1915'te Rusya'nın Boğazlara ve İstanbul'a haklarını resmen tanımalı oldu.

49 Aynı orada, s. 110.
50 *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok. XV, s. 117-118.
51 *Konstantinopol i Prolivi*, dok.77, s. 275; *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok. XVII, s. 119.
52 Aynı orada, s. 276.
53 Aynı orada, s. 276.
54 *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok. XXXIII, s. 131.

Anlaşmanı tertip etmek ve ona Fransa'yı çekmek zamanı gelmişti. 1915 Şubat 13 (26)'da Sazonov İzvolskiyə yazıyordu: "Tek bir bizim Boğazlarda sağlam esaslarımızın olması Karadeniz tarafından bizi kapatmak için gösterilecek herhangi müdahaleye cevap vermeğin mümkün olacağına güven olabilir ... Enos-Med hattı bizimle Bulgaristan arasında sınır olmalıdır. Asya kıyısında sınır hattı yaklaşık Sakarya Nehri üzerinden gitmeli ve bizim boğazlarda mevkiimiz Marmara Denizi'nin güney kıyısı tarafından da sağlanmalıdır"[55].

Sazonov 14 Mart 915'te Paris ve Londra'daki büyükelçilere - İzvolski ve Benkendorfa gönderdiği telgrafında yazıyordu ki, Petersburg'daki Fransız ve İngiliz büyükelçileri ile birlikte aşağıdaki şekilde not tertip etmiştir: Olayların son gidişatı II. Nikola'da böyle düşünce yaratmıştır ki, İstanbul ve Boğazlar sorunu kesin olarak ve Rusya'nın tarihi arzularına uygun olarak çözülmelidir; Eğer İstanbul, Bosfor'un (İstanbul Boğazı-T.M.), Marmara Denizi ve Dardanelin batı kıyısı, ayrıca Enos-Medya hattı üzere Güney Frakya Rusya İmparatorluğuna dahil edilmeyecekse, istenilen karar yetersiz ve gayri-mümkün olacak;

Keza başlıca olarak stratejik zarurete göre Bosfor, Sakarya Nehri ve İzmit Körfezi kıyısında belirlenmeli, mıntıka arasındaki arazi Marmara Denizi adaları, İmbros ve Tenedos adaları Rusya'ya dahil edilmelidir.

Yukarıda belirtilen bölgede Fransa ve İngiltere'nin özel çıkarları sağlanacaktır.

Çar umuyor ki, yukarıdaki hususlar her iki müttefik hükümet tarafından anlayışla karşılanacaktır. Müttefik hükümetler emin olabilirler ki, onların Osmanlı imparatorluğunun diğer vilayetlerine dair oluşacak planlarının gerçekleşmesi Rus hükümeti tarafından anlayışla karşılanacaktır[56].

Fransız Büyükelçi şöyle cevap verdi ki, Fransa hükümeti Rusya'nın İstanbul'a ve Boğazlara olan iddialarına itiraz etmiyorlar, ancak bu konuda genel barış şartları tertip edilirken resmiyete alınabilir[57].

İzvolski Sazonov'a 10 Şubat / 1 Mart 1915 tarihli telgrafında yazıyordu: "Delkasse müttefikler İstanbul'a dâhil olarken, muhtemelen, olabilir Osmanlı hükümetini orada bulamayacaklarını bildirmişti. O zaman şehrin ve çevresinin ortak işgali meselesi ortaya çıkabilir. Bu, her bir durumda Avrupa Türkiyesi'nin varlığına son verecek. Fakat bununla hala Türkiye'nin Asya mülklerinin mukadderatı çözülmüş olmayacaktır. Delkasse'nin düşüncesine göre, tüm bu konular hakkında önceden anlaşmak gerekirdi"[58].

Rusya'nın Londra'daki Büyükelçisi A. K. Benkendorf 3 Mart 1915 tarihli telgrafında Sazonov'a haber veriyordu ki, İngiltere'nin Dışişleri Bakanı E.Grey konuşurken Rusya gibi dev imparatorluğun Arhangelsk ve Vladivostokdan başka denize çıkışının olmamasının normal bir durum olmadığını söylemişti. Bu durum Rusya'nın çıkarına uygun çözülebilir. Benkerdorf haritada Enos-Medya ve Sakarya hatlarını göstererek Rusya'nın bu sınırlarda muhkemlenmesinin gerekliliğini kaydetmiş ve eklemişti ki, Marmara Denizi'nin güneyinde da teminat almak gerekir. Grey buna açık itiraz etmeyerek bildirmiştir ki, bu konuda Fransa'nın da görüşlerini öğrenmek gerekir. Grey bunu da bildirmişti ki, ayrıca Rusya'nın toprak ilhakları tüm Türkiye'nin paylaşılması meselesini kaldırabilir ve birçok devletlerin iştahını açabilir. İngiltere'nin Küçük Asya'nın, yahut Suriye'nin herhangi bölümüne iddiası yoktur, Fars körfezi kıyılarında birkaç mıntıka hariç, Grey şunu da belirtmişti ki, henüz Türkiye yenilmediği için bu meseleyi açıklamak olmaz[59].

55 *Konstantinopol i Prolivi*, dok XXXVIII, s. 242-243.
56 *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok. XVI, s. 117-118.
57 *Konstantinopol i Prolivı*, dok. 53, s. 255.
58 *Razdel Aziatskoy Tursii*, dok. XLI, s. 136.
59 Aynı orada, dok. XIII, s. 115.

İngiliz Büyükelçisi C. Byükenenin Sazonov'a sunduğu 6 Mart 1915 tarihli hafıza notunda deniyordu ki, İngiliz hükümeti ona Dardanel operasyonunun sadece genel işin adına yapıldığını ve İngiltere'nin ondan herhangi fayda almak hakkında düşünmediğini açıklamasını tapşırmıştır. İngiltere sadece Almanya'nın müttefiki olarak Türkiye'yi zararsızlaştırılması ve Balkan devletlerini müttefiklere yardım göstermeye vadar amacıyla kendi askerleri, denizcileri ve gemilerini tehlikeye sokuyordu[60].

İngiliz tarafının koşullarına göre, İstanbul hep Güneydoğu Asya ve Küçük Asya için ticaret kavşağı olarak kalacak ve Rusya ona sahiplendikten sonra gayri Rus toprakları arasında malların transit için serbest liman yaratacaktır. İngiliz hükümeti hem de talep edecek ki, ticaret gemileri için Boğazlardan geçiş serbest olsun. Daha sonra notta vurgulanırdı ki, müttefiklerin geçirdiği Dardanel operasyonunun sadece Rusya'ya faydası olacaktır. Bu nedenle Rusya elverişli şartlarla müttefiklere yardımını öneren hiçbir devletin önünde engel olmamalıdır. Boğazlarda operasyonlara katılabilecek tek devlet Yunanistan'dı[61].

60 Aynı orada, dok. XVIII, s. 119-120.
61 Aynı orada, dok. XXIII, s. 125; *Konstantinopol i Prolivi*, dok. LIII, s. 255, LXXVIII, s. 256.

KAYNAKÇA

Bondarevskiy, G., *Angliyskaya politika i mejdunarodnıye otnoşeniya v basseyne Persidskogo zaliva (Konets XIX-naçalo XX v.)*, "Nauka", Moskova, 1968.

Bovıkin, V. İ., *Oçerki istorii vneşney politiki Rossii (konets XIX veka-1917 g.)*, 1960.

Fey, S., *Proishojdeniye mirovoy voynı*, T. 1, (perev. s angliyskoqo), Moskova, 1934.

İgnatyev, A. V., *Russko-angliyskiye otnoşeniya nakanune pervoy mirovoy voynı (1908-1914 qq.)*, Moskova, 1962.

İvanov, M. S., *Oçerk istorii İrana*, Moskova, Gospolitizdat, 1952.

Jiqarev, S., "Russkaya politika v Vostoçnom voprose (istoriya v XV-XIX vekah, kritiçeskaya otsenka i buduşiye zadaçi)", İstoriçesko-*yuridiçeskiye oçerki Sergeya Jigareva*, T. 1, Moskova, 1986.

Klyuçnikov, Y. V., "Sabanin A. Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni v dogovorah, notah i deklarasiyah", Çast 1, *Ot fransuzskoy revolyusii do imperialistiçeskoy voynı*, Moskova, 1925.

Konstantinopol i Prolivi, *Po sekretnım dokumentam bıvşego ministerstva inostrannıh del*, Pod redaksiyey E. A. Adamova, t.1, Moskova, 1925.

Gotlib V. V., *Taynaya diplomatiya vo vremya pervoy mirovoy voynı (Per. s angliyskoqo)*, İzd. sosialno-ekonmiçeskoy literaturı, Moskova, 1960.

Luneva Y. V., Çernomorskiye *prolivi v anglo-rossiyskih otnoşeniyah (1907-1914 gg.)*, Doktora tezinin özeti, Moskova, 2003.

Öke, M. Kemal, *Ermeni meselesi (1914-1923)*, İstanbul, 1986.

Milyukov, P. H., "Neytralizasiya", *Dardanel i Bosfora//Voprosı mirovoy voynı (Sbornik statey)*, Petrograd, 1915, s. 532-548.

Orudjev M. G., "Borba imperialisyiçeskih derjav za privleçeniya Tursii v pervuyu mirovuyu voynu", İzdaniye AG*U*, 1975.

Rossiyskiy ministr inostrannıh del A.İzvolskiy rossiyskomu poslu v Tursii N.Çernovu. 3/16 sentyabrya 1908 g.// İstoriçeskiy arşiv, 1962, №5.

"Tri soveşaniya", *Vestnik narodnogo komissariata inostrannıh del*, 20 iyunya, №1, 1919 g.

Zaher, Y., "Konstantinopol i Prolivı", *Krasnıy Arşiv*, t.6, 1924 g.

Zvaviç, A. İ., *Obostreniye protivoreçiy mejdu imperialisiçeskimi derjavami nakanune pervoy mirovoy voynı*, Moskova, 1962.

BALKAN VE I. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA EDİRNE MERKEZ ASKER HASTANESİ'NDE VEFAT EDEN KOCAELİLİ ASKERLER

Veysi AKIN*

Giriş: Savaş Dönemi Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri

Dünya tarihine genel olarak bakıldığında savaş dönemlerinde salgın hastalıkların yaygın olduğu görülür. Savaş şartlarından dolayı gerekli hijyenin sağlanamaması, yeterli besin kaynaklarına ulaşılamaması ve sağlık hizmetlerinin düzenli bir şekilde verilememesi çeşitli hastalıklara zemin hazırlamaktadır. Yakın tarihimizde savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklardan dolayı en yüksek düzeyde ölüm olayları I. Dünya Savaşı dönemi ve sonrasında yaşanmıştır. Bu dönemde yaklaşık 8.000.000 asker savaş yaralanmalarından dolayı vefat etmişken, 3.000.000 civarı da çeşitli hastalıklardan kaybedilmiştir[1].

Hastalıklar sadece cephede savaşan askerleri etkilememiş, savaşan ülkelerin sivil halkları için de tam bir felaket olmuştur. Harp dönemleri milletlerin ekonomik ve sosyal yapısını kötü yönde etkilediğinden, insanlar ciddi sağlık sorunlarıyla karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti de son dönemlerini hep savaşlarla geçirdiği ve bu savaşlar toprak kayıpları ile neticelenerek göçe sebep olduğu için gerek cephede ve gerekse cephe gerisinde sivil hayatta salgın hastalıklarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı ve 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde gerek orduda ve gerekse Rus Ordusunun işgal ettiği topraklardan kaçarak Anadolu'ya ve İstanbul'a doğru gelen Müslüman halkın yol boyunca ve sığındığı şehirlerde salgın hastalıklar nedeniyle kitlesel ölümler yaşanmıştır. İstanbul'da mülteciler arasında beliren salgın hastalıklar, kısa sürede şehrin genel sağlığını tehdit eder duruma gelmiştir.

Cephede savaşarak ölen askerlerden çok daha fazla sayıda asker hastalıklardan dolayı hayatını kaybetmiştir. Kırım Savaşı'nda salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı takriben 85.000[2] olarak kayıtlara geçerken, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı için bu rakam 40.000[3] olarak verilmektedir.

Balkan Savaşı yıllarında da salgın hastalıklar, ordu ve sivil halk arasında önemli bir tahribat meydana getirmiştir. 1912 yılında sadece koleraya yakalanan asker sayısı 30 binden fazladır ve bu miktarın yaklaşık üçte biri tedavi olamadan vefat etmiştir[4]. Balkan Savaşı esnasında göçe zorlanan halkın yaklaşık 600.000'ni yollarda ölmüştü. Bunların önemli bir kısmı savaş şartlarına bağlı hastalıklardan kaybedilmişti[5].

* Yrd. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: veysiakin@trakya.edu.tr

1 Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yay., İstanbul t.y., s. 31.

2 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 4.

3 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. 5,İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1327.

4 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, (2. Baskı) Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010, s. 65.

5 Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Yay., İstanbul t.y., s.192.

Balkan Savaşı öncesi ordunun sağlık işleri planlanmış olmakla beraber, hazırlıkların yapılamaması dolayısıyla uygulanamamıştır. Bu sebeple savaş süresince cephede ve cephe gerisinde sağlık hizmetleri son derece yetersiz kalmıştır. Böylece yaralıların ve hastalıkların tedavilerinde aksamalar yaşanmış, kayıpların artmasına yol açmıştır. Özellikle de salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı bir hayli fazla olmuştur. Başta kolera, çiçek, dizanteri ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklar savaş sırasında ve sonrasında askerler ve siviller arasında ölümlere yol açmıştır[6].

Cephede salgın hastalıklara yakalanan askerler tedavileri için daha ziyade İstanbul'daki hastanelere sevk ediliyorlardı. Sevk işlemlerinin çok düzgün yapılamaması sebebiyle salgın hastalıklar askerler arasında daha çok yayılmaktaydı. İstanbul'a sevk edilenlerin dışında kale savunmalarını yaşandığı kentlerde (Edirne-İşkodra-Yanya) askerlerin tedavileri bu merkezlerde kurulan askeri ve sivil hastanelerde yürütülüyordu. Balkan Savaşı esnasında kale savunması gerçekleştirilen şehirlerden birisi de Edirne idi[7]. Diğer yerlerde olduğu gibi Edirne'de de sağlık hizmetleri konusunda sıkıntılar vardı. Sıkıntıların başında yeterli sayıda hastane ve yatak olmayışı geliyordu. Savaş evvelinde Edirne'de kurulmuş hastaneler şunlardı[8]:

Edirne Merkez Asker Hastanesi: 1000 yataklı

Erkek Gureba Hastanesi: 150 yataklı

Kadın Hastanesi: 100 yataklı

Rahibeler Hastanesi (Fransız): 100 yataklı

Ancak bunlar da yeterli değildi. Yaralıların tedavileri için kent genelinde 6.000 yatağa ihtiyaç vardı. Mevcutların dışında yatak ihtiyacını karşılamak maksadıyla askeri ve sivil okullar tatil edilerek hastaneye çevrildiler[9]. Hastaneler öncelikle cepheden gelen yaralıların tedavisine hizmet ediyorlardı. Ancak savaş süresi ilerledikçe Edirne'nin yaşadığı başka bir sorun da salgın hastalıklar oldu. Göçmenlerin kente sığınmasıyla yaşanan izdiham ve beraberinde gelen açlık, soğuk kış şartlarıyla birleşince hastalıklara zemin hazırlamıştı. Daha kale savunmasının başladığı ilk günlerde Kasım ayının ortalarından itibaren askerler arasında tifo, kolera ve tifüs yayılmaya başlamıştı. İshalli vakaların dizanteriye yakalandıkları anlaşıldı. Özellikle salgın hastalıkların tedavisi için Edirne Merkez Asker Hastanesi kullanılıyordu[10]. Alınan bütün tedbirlere rağmen 7.000 civarında dizanteri vakası görülmüş ve bunların 91'i tedavileri esnasında kurtarılamayarak vefat etmişlerdi[11].

Kısa süren mütareke döneminde de Edirne'de kolera ve tifo vakalarına rastlanmıştı. Hastalığın yayılmaması için askeri birliklerde gerekli tedbirler alındığı gibi, sivil halka da uyarılar yapılmıştı. Buna rağmen bir kısım hastalar kaybedilmişse de salgınların yayılmasının önüne geçilmişti[12].

Balkan Savaşı esnasında Edirne'nin içinde bulunduğu sıkıntılardan birisi de açlık ve soğukla mücadele idi. Mütareke sonrasında savaşın yeniden başladığı günlerde havalar da soğumuştu. Siperlerde donmuş asker cesetlerine rastlanıyor, nöbet değişimine giden

6 Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 77-88.

7 Bu konuda bkz.: Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri,* C. I-II, Yay. Haz.: Betül Turan-Zekeriya Türkmen, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 2006; *Edirne Müdâfii Mehmed Şükrü Paşa,* Haz.: M. Sabri Koz; Zaman Yay., İstanbul 2008; Erkan Akyüz, *Balkan Savaşlarında Edirne Müdafaası*, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2014.

8 Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 206.

9 Tosyavizade Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu),* Haz: Dr. Ratip Kazancıgil, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay.,Edirne 1994,s. 78.

10 Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 209-210.

11 Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, s. 108.

12 *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri,* Yay. Haz.: Ratip Kazancıgil, Edirne Araştırma Merkezi Yay., Kırklareli 1986, s. 53-56.

askerlerin yollarda açlıktan bitap düşerek, donma tehlikesi geçirdiği veya donduğu vakalara rastlanıyordu[13]. Bu şartlara daha fazla dayanamayan Edirne 26 Mart 1913'te düştü. Sırp ve Bulgar kuvvetleri şehri ele geçirdiler[14].

İşgalden sonra Edirne'nin durumu daha da perişan bir hal aldı. Askerlerin büyük bir kısmı Tunca nehrinin oluşturduğu Sarayiçi olarak adlandırılan bir adada yağmur ve çamurun altında günlerce aç bırakıldılar[15]. Açlık, mikroplu sular ve soğuğun etkisiyle askerlerin bir kısmı vefat etti. Askerler arasında dizanteri salgını çıktı. Açlık ve salgın hastalıktan her gün 20-30 asker ölmekteydi[16].

Edirne'nin teslim alındığı dönemde Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde 1270'ten fazla yaralı ve hasta subay ve er bulunuyordu. Yaralı ve hastalara yeterli ihtimam gösterilmiyordu. Donma vakaları dolayısıyla iyileşmeyen yaralar sebebiyle pek çok askerin el ve ayakları kesilmek zorunda kalınmıştır[17].

Osmanlı idarecileri, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşı yıllarında edindiği tecrübe ile I. Dünya Savaşı evvelinde hem sivil hem de askeri alanda sağlık hizmetlerinde yeni düzenlemeler yapmışlardır. 1913'te yayınlanan Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi ile Memleket Tabiplikleri, Hükümet Tabipliği'ne dönüştürülmüş ve illerde Sıhhiye müdürlükleri kurularak, başta koruyucu ve çevre sağlığı hizmetleri olmak üzere il genelinin tüm sağlık işlerinden bu kurum mesul tutulmuştur[18]. Yine Birinci Dünya Savaşı başında Dâhiliye Nezareti'nin adı, Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti olarak değiştirilmiş ve sağlık hizmetleri de bu nezaret üzerinden verilmeye başlanmıştır[19]. Seferberlik ile birlikte Ağustos 1914'ten itibaren 20-45 yaşlarındaki sivil hekim, eczacı ve diş hekimleri ordu emrine alınmıştır[20]. Alınan bütün tedbirlere rağmen hastanelerdeki kayıtlara göre ordunun salgın hastalıklardan kayıpları 388 bin civarındadır. Bu rakamlara kaçak askerlerden ölenlerin miktarı dâhil edilmemiştir[21]. Osmanlı orduları I. Dünya Savaşında askerlerinin yaklaşık üçte birini cephe gerisinde kaybetmişti. Özellikle 3 ncü Ordu'da salgın hastalıklar (tifüs, tifo, dizanteri, dönek ateş, pnömonü ve sıtma) daha yaygındı. 3 ncü Ordu bir yıl (1915) içerisinde salgın hastalıklardan 23.651askerini kaybetmişti[22]. Osmanlı Orduları Askeri Sağlık İdaresi kayıtlarına göre, dört yıl süren savaşta askeri birliklerde görev yapan erlerin % 47'si hastanelere girmiş ve bunların % 17'si tedavileri esnasında ölmüştür[23].

Genel duruma göre Çanakkale Cephesi'nin vaziyeti daha iyidir. Cephenin gerek İstanbul'a yakınlığı ve gerekse bölgedeki hastane teşkilatlarını çokluğu sağlık hizmetlerinin daha verimli sunulmasını sağlamıştır. Çanakkale muharebeleri esnasında Türk Sağlık Teşkilatı, sıkışık bir alanda bulunan orduda askerler arasında salgın bir hastalık çıkmasını

13 Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 214.

14 Veysi Akın, "Edirne Müdafii Mehmed Şükrü Paşa", *Edirne Müdâfii Mehmed Şükrü Paşa*, Haz.: M. Sabri Koz; Zaman Yay., s. 208-211. İstanbul 2008.

15 "Edirne de Tunca Adasında 5000 esir Türk askeri öldürülmüştür. Sarayiçi'nde 15.000 esir Türk Askeri ve 5000 ahalinin ekserisi açlık ve süngü darbeleri ve kurşuna dizilerek şehit edilmişlerdir", İlker Alp, *Bulgar Mezalimi*, Ankara 1990, s. 30.

16 *Tosyavizade Dr. Rıfat Osman, Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, Yay.: Dr. Ratib Kazancıgil, Edirne 1994, s. 49; Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 216-217, Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* C. I, s. 107.

17 Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, s. 218-219.

18 Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 15 (2004), s. 201-203. Erkan Tural, "Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi,* C.15, Sayı: 1 (Ocak 2006), s. 61-65.

19 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 94.

20 Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, s. 123.

21 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 145.

22 I. Dünya Savaşı dönemi III. Ordu'daki sağlık faaliyetleri hakkında bir çalışma için bkz.: Hakan Erdem, Ahmet Tetik, Özgür Arun, Bülent Ahmet Beşirbellioğlu, Ömer Çoşkun, Can Polat Eyigün, "War and infection in the Pre-antibiotic Era The Third Ottoman Army in 1915", *Scandinavian Journal of Infectious Diseases*, September 2011, Vol: 43, No: 9, pp. 690-695.

23 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. IX, Genelkurmay Yay., Ankara 1985, s. 578.

engellemek için büyük çaba sarf etmiştir. Takriben dokuz ay süren savaş esnasında 110.000 civarında yaralı, 71.000 civarında hasta ve hava değişimine ihtiyacı olanlar savaş bölgesinde ve civarında yer alan hastanelere sevk edilmiştir. Hastanelerde bu süreçte 48.268 hasta, 22.619 yaralı tedavi edilmiş; hastalar arasında % 11,6, yaralılar arasından % 2,7 şehit olmak suretiyle tedavilerinde başarı sağlanmıştır.

Çanakkale muharebelerini gerçekleştiren 5 nci Ordu'nun Çanakkale ve Gelibolu yarımadasında kurulanlar hariç olmak üzere hastanelerinin ağırlık merkezi İstanbul idi. İstanbul hastaneleri hasta ve yaralılarla kabul edemez duruma geldiği zamanlarda Trakya'daki hastanelere sevkiyat yapılmaktaydı[24].

5 inci Ordu Komutanlığı Salık Başkanlığının Ordu Komutanlığı'na sunduğu raporda mayıs ayı toplam yatak sayısı 5050'li olarak gösterilmiştir[25]. Bunların dağılımları şöyledir:

Tekirdağ: 1450 yatak

Şarköy: 400 yatak

Gelibolu: 150 yatak

Lâpseki: 300 yatak

Ezine: 500 yatak

Dümrek Köyü: 450 yatak

Biga: 1300 yatak

Dimetoka: 500 yatak

Ayrıca cephede hizmet veren tedavi amaçlı merkezler de bulunuyordu. Bunlar sıhhiye bölük hastaneleri, alay ve tümenlerin seyyar hastanelerinden ibaretti. Bunların sayıları da bir hayli fazlaydı[26].

Gelibolu, Çanakkale, Tekirdağ ve İstanbul'daki hastanelerin dışında yaralı ve hastalara hizmet eden Trakya hastaneleri Edirne ve mülhakatında (Uzunköprü, Keşan, Eriklice) bulunuyorlardı[27].

Bu hastanelerde yatarak tedavi gören askerlerden iyileşemeyerek vefat edenler o dönemde memleketlerine gönderilmemişler, o bölgedeki en yakın şehitliklere veya mezarlıklara defnedilmişlerdir. Bunların sayılarını ve yerlerini tespit etmek oldukça zor ve uzun çalışmalar gerektirmektedir. Mesela, İstanbul Sağlık Dairesi İstatistik Şubesi'nden Dr. Rıfkı Bey'in hazırladığı rapora göre; 1916 yılı sonuna kadar İstanbul hastanelerinde tedavi gören yaralılardan 6.128'i, hasta olanlardan ise 24.451'i vefat etmiştir[28]. Bunların büyük bir kısmının Edirnekapı şehitliğine defnedildikleri bilinmekle beraber, İstanbul'daki diğer şehitlik ve mezarlıklara gömülenlerin sayıları da az değildir[29].

Edirne Merkez Asker Hastanesi ve Kocaelili Mehmetçikler

Edirne Merkez Asker Hastanesi ve Şehitliği

İstanbul örneğinde olduğu gibi, Tekirdağ ve Edirne hastanelerinde vefat edenler de bölgedeki şehitliklere ve mezarlıklara defnedilmişlerdir. Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde

24 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Cephede ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Sayı:10-11 (2011), Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yay., s. 36.

25 Ahmet Esenkaya-Ceyhan Koç, "Çanakkale Muharebelerinde Hastaneler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Sayı: 3 (Mart 2005), Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yay., s. 32.

26 Yaralanarak şehit düşenlerin tedavi edilmeye çalışıldığı hastaneler şehit listeleri verilirken yazılmaktadır. Bkz.: *Şehitlerimiz,* C. I-V, Milli Savunma Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

27 Esenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Cephede ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri", s. 44-45.

28 Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneleri*, C. I, s. 238.

29 Bu konuda bkz.: Lokman Erdemir, "Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,Yıl: 17/1 (2012), Yay., s. 60-62.

tedavi görmelerine rağmen iyileşemeyerek vefat edenlerin kimlikleri ve defin yerleri son yapılan çalışmalarla tespit edilmiş bulunmaktadır. Burada vefat edenlerin sayısı 5005 olup, defnedildikleri yerde hastane yakınlarında Edirne-Sarayakpınar yolu üzerinde bulunan Asker Hastanesi şehitliği veya mezarlığı olarak adlandırılmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle günümüzde tarla haline gelmiş bulunan alanda Edirne Şehit Aileleri Derneği'nin gayretleriyle büyük bir şehitlik ve şehitler ormanı yapılması planlanmıştır. Projeye göre şehitlik alanı 1071 metrekare olacak, şehitlerin isimleri alana yazılacak ve her bir şehit için alana birer ağaç dikilecektir. Şehitliğin temel atma töreni 24 Eylül 2014'te gerçekleştirilmiş ve çalışmalar hali hazırda hızlı bir şekilde sürdürülmektedir. Şehit Aileleri Derneği'nden temin ettiğimiz bu 5005 kahramanın 54'i Kocaelilidir.

Çanakkale Savaşı'na katılan ve hastalanarak tedavi maksadıyla Edirne'ye gönderilen Mehmetçiklerin tedavi gördükleri Edirne Merkez Asker Hastanesi,1899 yılında Müşir Veysel Paşa tarafından inşa ettirilmiş olup, Edirne-Sarayakpınar yolu üzerindedir. 1980'li yıllara kadar hastane binasının önemli bir kısmı ayakta kalmayı başarabilmişse de günümüze sadece bir duvarı intikal edebilmiştir. İnşa edildiği günden itibaren uzun süre hastane olarak hizmet etmiş olan bina,[30] Cumhuriyet döneminde Askeri hastanenin Edirne'den taşınması sonrasında kısa bir süre Jandarma Okulu olarak kullanılmış ve daha sonra kaderine terk edilmiştir[31].

Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde Tedavileri Esnasında Vefat Eden Kocaelililer

Milli Savunma Bakanlığı kayıtlarına göre Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Kocaeli'nin toplam şehit sayısı 1.341 olarak verilmektedir. Bunlar bizzat harp sahasında savaşırken şehit veya yaralanarak bölge hastanelerinde şehit düşmüş olanlardır. Şu veya bu şekilde hastalanarak çeşitli hastanelere kaldırılmış ve tedavileri esnasında iyileşemeyerek hastanelerde vefat edenler bu rakama dâhil edilmemişledir. Bunların harplere göre dağılımını yaparsak şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo: 1: Kocaelili Şehitlerin Harplere Göre Dağılımı[32]

Harp	Sayı	Harp	Sayı
Türk-Yunan 1897	4	Kore	12
Trablus	4	Kıbrıs	4
Balkan	10	İç İsyanlar	3
Birinci Dünya	1089	Görev	13
İstiklal	202	**Toplam**	**1.341**

Bu genel verilerden sonra Edirne Merkez Hastanesi özeline dönecek olursak, bu hastane Balkan Savaşı'nda kale savunması ve I. Dünya Savaşı esnasında da özellikle Çanakkale Cephesi'nden gelen yaralı ve hastaların tedavisinde önemli hizmet görmüştür. Bu hizmetten yaralarının sarılması ve hastalıklarının iyileştirilmesi anlamında Kocaelili askerler de istifade etmişlerdir. Bunların bir kısmı iyileşerek birliklerine veya evlerine dönme şansı bulmalarına rağmen, bir kısmı şifa bulamayarak hastanede vefat etmiştir. Vefat edenler daha önceki bölümde hakkında bilgi verdiğimiz Merkez Asker Hastanesi'nin yakınlarındaki şehitliğe defnedilmişlerdir. Bu kahramanların listesi Balkan ve I. Dünya Savaşı'na göre tasnif edilerek aşağıya çıkarılmıştır.

30 Servet Ünkazan, *Edirne ve Çevresi'nde Osmanlı Dönemi Askeri Mimari*, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2013, s.79-80. Tosyavizade Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması*, Yay. Haz.: Ratıp Kazancıgil, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 90.

31 Nilüfer Gökçe-Esin Karlıkaya, "Edirne Merkez Asker Hastanesi", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, II/18 (2001), s. 143-148.

32 Tablo, www.msb.gov.tr/arsiv/phpscr/Sehitler.php adresindeki veriler esas alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 2: Edirne Merkez Hastanesi'nde Vefat Eden Kocaelililer

Balkan Savaşı 1912-1913					
Adı	**Baba Adı**	**Memleket**	**Birlik Adı**	**Vefat Tarihi**	**Vefat Sebebi**
Ahmet	İlyas	Merkez	Piyade (Cephane Bölüğü)	T.E.	Hastalık
Davut	Mustafa	Merkez	Piyade (Top Sahra Cephane)	T.E.	Hastalık
Mehmet Ali	Ali	Merkez	Fatih Fırkası Hırka-i Şerif Alayı	22/07/1329	Hastalık
Mustafa	Abdullah	Merkez	T.E.	T.E.	Hastalık
Osman	Ali	Merkez	Süvari	T.E.	Hastalık
Şevki	Mehmet	Merkez	1.Kolordu Nizamiye Katarı 3.Kol	T.E.	Hastalık

Birinci Dünya Savaşı 1914-1918							
Adı	**Baba Adı**	**Doğum Tarihi**	**Memleket**	**Birlik Adı**	**Vefat Tarihi**	**Yaş**	**Vefat Sebebi**
Ahmet	Arif	1878		Piyade (Depo)	13/08/1330	36	Dizanteri
Ahmet	Bilal	1888		Piyade	20/12/1331	27	Dizanteri
Ahmet	Molla Hasan	1881	Derbent Ketenciler	TE	19/12/1331	34	Hastalık
Ali	Bekir	1870	Merkez Ayazma	Piyade (Uzunköprü Amele Taburu)	19/10/1331	45	Kangren
Arif	Ahmet	1878		TE	21/11/1331	37	Hastalık
Bekir	İbrahim	1898		Piyade (Tebdil Hava Efradından)	02/04/1333	19	İltihab-ı Ema (Zatü'l-Ema)
Bekir	Mehmet	1888		TE	25/11/1331	27	Hastalık
Cemal	Hüseyin	1893		TE	15/12/1331	22	Hastalık
Cemal	Ali	1886		Piyade	19/08/1330	28	Edranü'r-Rie
Emin	Hüsnü	1892		Piyade	01/01/1332	24	Zatürrie
Garabet	Parsih	1883	Bahçecik	TE	30/11/1331	32	Hastalık
Halil	İbrahim	1896		Piyade	24/08/1332	20	Şehit
Hamit	Mehmet	1886		Piyade	01/01/1332	30	Daü'l-Hafr
Hasan	Ali	1876		Gerdelli Karyesi Ziraat Amelesi Efradından	16/02/1334	38	Hastalık
Hasan	Salih	1882		İkmal (Dimetoka Amele Taburu)	16/06/1331	33	İltihab-ı Ema (Zatü'l-Ema)
Hüseyin	Ahmet	1894		Piyade	13/02/1333	22	Zat'ülEma-i Müzmine
Hüseyin	Ali Osman	1874	Merkez Hacılar	Piyade (Nakliye Depo Taburu)	16/11/1331	41	Zatürrie

Hüseyin	Mehmet	1873		TE	09/12/1331	42	Hastalık
Hüseyin	Muhacir Mehmet	1891		İkmal	07/01/1331	24	İltihab-IıEma (Zatü'l-Ema)
İbrahim	Mustafa	1889	Darıca	Süvari (Süvari Topçu)	01/01/1332	27	Dizanteri
İbrahim	Tahir	1897		Piyade	12/09/1334	21	Edranü'r-Rie
İdris	Mehmet	1888	Merkez Fevziye	Karargâh (1.Kolordu 3.Fırka Karargâhı Efradından)	01/10/1331	27	Hastalık
İsmail	Kasım	1895		Piyade	02/11/1331	20	Zatürree
Karabet	Parsih	1883	Bahçecik	Sıhhiye Bölüğü	30/11/1331	32	İshal Şekli Dizanteri
Mahmut	Emin	1887		İkmal (Karaağaç Tecrithanesi Efradı)	07/07/1331	28	Üremi
Mehmet	Ahmet	1872		İkmal	05/11/1330	42	Dizanteri
Mehmet	Ahmet	1879	Merkez Lütfiye	Piyade	25/12/1331	36	Daü'l-Hafr
Mehmet	Ali	1889	Hereke Naipköy	Piyade	30/05/1334	25	Edranü'r-Rie
Mehmet	Ali	1876		İkmal (Mustafa Pasa Jandarma Bölüğü)	06/07/1331	39	Zatürrie
Mehmet	İsmail	1880		T.E.	29/09/1332	36	Şehit
Mehmet	Mustafa	1885	Mollafenari Akviran	Çatalca 1.İnşaat Taburu	19/11/1331	30	Nezle-i Ema-i Müzmine
Musa	Emin	1898		Edirne Jandarma Alay Mektebi Talebesinden	24/02/1333	19	Lekeli Tifo
Mustafa	Ali	1884		Piyade	20/11/1334	34	Humma-i Merzeği
Mustafa	İbrahim	1885	Merkez Kaşıkçı	Piyade	01/01/1332	31	Humma-i Racia
Mustafa	Mehmet	1886		Piyade	02/02/1332	30	Humma-i Racia
Mustafa	Mehmet	1879		Piyade	15/02/1332	37	Nezle-i Em'a
Mustafa	Mustafa	1894		T.E.	15/10/1332	22	Yaralanarak Şehit
Mustafa	Yusuf	1892		Süvari	14/06/1330	22	Zatü'l-Cenb
Recep	İbrahim	1886		T.E.	15/12/1331	29	Hastalık
Rıfat	İbrahim	1876		Piyade	28/10/1331	39	Hastalık
Salih	Halil	1892		Piyade	06/07/1332	24	Nezle-i Em'a

Süleyman	Ömer	1875		Piyade (Ergene Amele Taburu)	07/12/1331	41	Zatürrie
Şahin	Necip	1893	Mollafenari Akviran	Piyade	28/01/1332	23	Dizanteri
Şükrü	Hasan	1891		Karargâh	26/12/1331	24	Hastalık
Tevfik	Şaban	1891		Sahra Topçusu	30/11/1331	24	Hastalık
Veli	Mehmet	1888		Piyade	19/01/1332	28	İltihab-ı Ema-ı Müzmine
Yevanet	Haçiçek	1879		Piyade (Merkez İnşaat Bölüğü)	03/03/1332	37	İltihab-ı Ema-i Müzmine
Yunus	Ali	1894		T.E.	27/09/1332	22	Zafiyet
Zekeriya	Hamza	1883		Piyade	01/12/1331	32	Hastalık

Tablo 3: Vefat Edenlerin Adlara göre Dağılımı

İsim	**Sayı**	İsim	**Sayı**	İsim	**Sayı**
Ahmet	4	İbrahim	2	Rıfat	1
Ali	1	İdris	1	Salih	1
Arif	1	İsmail	1	Süleyman	1
Bekir	2	Karabet	1	Şahin	1
Cemal	2	Mahmut	1	Şevki	1
Davut	1	Mehmet	6	Şükrü	1
Emin	1	Mehmet Ali	1	Tevfik	1
Halil	1	Musa	1	Veli	1
Hamit	1	Mustafa	7	Yevanet	1
Hasan	2	Osman	1	Yunus	1
Hüseyin	4	Recep	1	Zekeriya	1
Toplam					**54**

Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde vefat eden Kocaelilerin adları incelediğinde ilk sırayı Mehmet, Mustafa, Ahmet gibi peygamberimize atfen verilen isimler (19) almaktadır. Bunu diğer İslam büyüklerine atfen Ali, Hasan, Hüseyin, Osman, Bekir gibi isimler (10) takip etmekte ve daha sonra da İslam öncesi İbrahim, Davut, İdris, İsmail, Süleyman, Yunus ve Zekeriya gibi peygamber adları gelmektedir.

Ayrıca bu isimler arasında Karabet ve Yavenet gibi iki gayrimüslim Ermeni vatandaşın da bulunduğu görülür. Bunlardan Parsih oğlu Karabet 1883 doğumlu Bahçecik nüfusuna kayıtlı olup, seferberlik gereği orduya katılmış sıhhiye bölüğünde hizmet ederken Dizanteriye yakalanmış ve tedavisi esnasında vefat ederek Edirne Merkez Asker Hastanesi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Diğeri de Haçicek oğlu Yavenet 1879 doğumlu ve İzmit nüfusuna kayıtlı olup, piyade sınıfı inşaat bölüğünde hizmet ederken İltihab-ı Ema-i Müzmine (Müzmin Kan İltihabı) hastalığına yakalanarak tedavisi esnasında Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde vefat etmiş ve aynı mezarlığa gömülmüştür.

Tablo 4: Memleketlerine Göre Dağılım

Memleket	Sayı
Merkez	43
Merkez köyler	5
Başiskele//Bahçecik	1
Darıca	1
Gebze/Mollafenari/Akviran	2
Körfez/Hereke	1
Kartepe/Derbent/Ketenciler	1
Toplam	**54**

Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde tedavileri esnasında vefat eden Kocaelili askerler, memleketlerine göre incelendiğinde 43 sayısı ile İzmit merkez kazanın büyük bir yekûn tuttuğu anlaşılır. Buna merkez köyler de eklendiğinde bu sayı 48 ulaşmaktadır. Bunun dışında Başiskele (2), Gebze (2) olmak üzere, Darıca, Körfez ve Kartepe de birer olarak sıralanır.

Tablo 5: Vefat Sebeplerine Göre Dağılım

Sıra	Hastalık	Sayı	Sıra	Hastalık	Sayı
1	Daü'l-Hafr	2	**9**	Lekeli Tifo (Tifüs)	1
2	Dizanteri	6	**10**	Nezle-i Ema (Kanama)	3
3	Edranü'r-Rie (Akciğer Hastalığı)	3	**11**	Şehit/Yaralanarak şehit	3
4	Hastalık	18	**12**	Üremi	1
5	Humma-i Merzeği	1	**13**	Zafiyet	1
6	Humma-i Racia (Dönek Ateş)	2	**14**	Zatü'l-Cenb (Akciğer Zarı iltihabı)	1
7	İltihab-ı Ema (Zatü'l-Ema) Kan İltihabı	6	**15**	Zatürree	5
8	Kangren	1		**Toplam**	**54**

Kocaelili askerlerin önemli bir kısmının (19) vefat ediş sebebi olarak genel bir tanımlama ile "*hastalık*" yazılmış, ancak hastalığın adı belirtilmemiştir. Bunların içerisinde salgın hastalıklar var mıdır? Bilemiyoruz. Bununla beraber hastalıkları belirtilenlere bakıldığında salgın hastalıklardan ölümler olduğu anlaşılmaktadır. Bu hastalıkların başında Dizanteri, Humma, Dönek Ateş, Tifüs, çeşitli iltihaplanma ve kanamalar dikkat çekmektedir. Ayrıca savaş esnasında yaralanmalara bağlı iyileşmeyen kangren ve yaralar dolayısıyla şehit olarak hastaneye ulaştırılmış olanlar da mevcuttur. Hava şartlarına bağlı olarak Zatürreeye yakalanmış ve tedavileri esnasında vefat edenler de mevcuttur. Bunlar da toplam sayıya göre önemli bir oran oluşturmaktadır.

Tablo6: Yaşlara Göre Dağılım

Yaş	Sayı	Yaş	Sayı	Yaş	Sayı
19	2	28	3	37	3
20	2	29	1	38	1
21	1	30	3	39	2
22	5	31	1	41	2
23	1	32	2	42	2
24	5	33	1	45	1
25	1	34	2	T.E.	6
27	4	36	3	**Toplam**	**54**

Kocaelili şehitler yaşlarına göre incelendiğinde ekseriyetle 20-45 yaş arasında oldukları gözlenecektir. Bu dilimin dışında 19 yaş olmak üzere iki kişi mevcuttur. Bunlardan birisi "*Edirne Jandarma Okulu*" talebesi olup, harp esnasında okul tatil edilerek cephe hizmetine gönderilen Kocaeli merkez nüfusundan Emin oğlu Musa olup, Lekeli tifo (Tifüs) hastalığına yakalanarak Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde tedavisi sırasında vefat etmiştir. Diğeri ise Karamürsel nüfusuna kayıtlı 1898 doğumlu İbrahim oğlu Bekir olup, kanda iltihaplanma sonucu tebdil-i havaya çıkmış, ancak hastanede tedavisi esnasında vefat etmiştir. Diğerleri ya normal yaşı icabı askerlik görevini yapmak üzere orduya katılmışlar ya da seferberlik emri gereği ordu hizmetine alınanlardır.

Tablo 7: Askerlik Sınıflarına Göre Dağılım:

Sınıfı	***Sayı***	***Sınıfı***	***Sayı***
Piyade	29	İnşaat	1
Ziraat Amele Efradı	1	Nizamiye	1
İkmal	5	Topçu	1
Süvari	2	Talebe	1
Karargah	2	TE	10
Sıhhiye	1	**Toplam**	**54**

Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde tedavileri esnasında vefat eden Kocaelili askerlerin sınıflara göre dağılımı incelendiğinde, büyük ekseriyetle piyade oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca iki süvari, bir de topçu askeri mevcuttur. Bunlardan başka ikmal, karargâh, nizamiye, inşaat ve ziraat gibi hizmet birliklerinden olanlar da mevcuttur. Biri de "*Edirne Jandarma Alay Mektebi*" talebesi olup bu esnada cepheye gönderilenlerdendir.

Sonuç olarak, Kocaelililer nasıl ki Osmanlı Beyliği'nin kuruluş döneminde üzerinde yer aldığı coğrafyanın yurt olmasına verdiği şehitlerle hizmet etmişse, Osmanlı'nın yıkılış ve Cumhuriyetin kuruluş dönemi muharebelerinde de vatan savunmasına aynı ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Son dönem savaşlarda tespit edilebildiği kadarıyla çeşitli hastanelerde tedavileri sırasında vefat edenler hariç olmak üzere Kocaelili şehitlerin sayısı 1341 olarak kayıtlara geçmiş bulunmaktadır. Bizim tespit ettiğimiz Edirne Merkez Asker Hastanesi'nde tedavileri sırasında vefat eden 54 kişi bunlara dâhil değildir. Bunlar gibi daha birçok şehitlikte bu şekilde yatanlar vardır. Bunlar da yeni araştırmaları ve araştırmacıları beklemektedir. İnşallah bu çalışma bu konudaki yeni araştırmalar için bir vesile olur. Tüm adları ve mezarları bilinen ve bilinmeyen bizlere bu aziz vatanı emanet eden şehitlerimizin kabirleri muazzez ve ruhları şad olsun.

KAYNAKLAR

Akın, Veysi, "Edirne Müdafii Mehmed Şükrü Paşa", *Edirne Müdâfii Mehmed Şükrü Paşa*, Haz.: M. Sabri Koz; Zaman Yay., İstanbul 2008, s. 208-211.

Alp, İlker, *Bulgar Mezalimi*, Ankara 1990.

Aydın, Erdem, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 15 (2004), s.185-207.

Erkan Akyüz, *Balkan Savaşlarında Edirne Müdafaası*, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2014.

Erdem, Hakan, Ahmet Tetik, Özgür Arun, Bülent Ahmet Beşirbellioğlu, Ömer Çoşkun, Can Polat Eyigün, "War and infection in the Pre-antibiotic Era The Third Ottoman Army in 1915", *Scandinavian Journal of İnfectious Diseases*, September 2011, Vol: 43, No: 9, pp. 690-695.

Erdemir, Lokman, "Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17/1 (2012), s. 51-73.

Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Muharebelerinde Cephede ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı:10-11 (2011), Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yay., s. 25-70.

Esenkaya, Ahmet-Ceyhan Koç, "Çanakkale Muharebelerinde Hastaneler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 3 (Mart 2005), Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yay., s. 24-51.

Gökçe, Nilüfer-Esin Karlıkaya, "Edirne Merkez Asker Hastanesi", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, II/18 (2001), s. 143-148.

Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri, Yay.Haz.:RatipKazancıgil, Edirne Araştırma Merkezi Yay., Kırklareli 1986.

Macar, Oya Dağlar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yay., İstanbul t.y.

McCartyh, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Yay., İstanbul t.y.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, (2. Baskı) Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.

Şehitlerimiz, C. I-V, Milli Savunma Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

Tosyavizade Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması*, Haz.: Dr. Ratip Kazancıgil, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., Edirne 1994.

Tural, Erkan, "Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C.15, Sayı: 1 (Ocak 2006), s. 61-65.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. IX, Genelkurmay Yay., Ankara 1985.

Ünkazan, Servet, *Edirne ve Çevresi'nde Osmanlı Dönemi Askeri Mimari*, Edirne Valiliği Kültür Yay., İstanbul 2013.

www.msb.gov.tr/arsiv/phpscr/Sehitler

Yıldırım, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1319-1338.

Yiğitgüden, Ali Remzi, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C. I-II, Yay. Haz.: Betül Turan-Zekeriya Türkmen, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 2006.

KARA MÜRSEL ALP

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İZMİT KÖRFEZİ VE ÇEVRESİNDE İTİLAF DENİZALTILARI VE GEBZE KÖPRÜSÜNÜN HAVAYA UÇURULMASI

Fikrettin YAVUZ*

Giriş

İnsanlık tarihinin eski devirlerinden beri stratejik önemi dolayısıyla boğazlar her daim ilgi çekmiş, dünyanın tecrübe ettiği ilk büyük savaşta, Birinci Dünya Savaşı'nda da durum değişmemişti. Bu çerçevede İtilaf devletleri sonuçları itibariyle savaşın gidişatına son derece büyük bir etki yapmış olan ve aynı zamanda muazzam bir vuruşmanın yaşandığı Çanakkale Cephesi'ni açmışlardı[1]. Yaklaşık 13 ay süren deniz ve kara harekâtı sonucunda İtilaf devletleri beklenenin tersine Ocak 1916'da cepheyi terk etme kararı almak zorunda bırakılmışlardı.

Yavuz ve Midilli'nin Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girişini müteakip, İngiliz ve Fransız filosundan oluşan İtilaf donanması 3 Kasım 1914'te Çanakkale boğazındaki kaleleri bombalayarak karşılık verdi ve böylece çarpışma başlamış oldu[2]. İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletleri başlangıçta Çanakkale'yi kolay bir şekilde geçerek İstanbul'u işgal ve müttefikleri Rusya'ya yardım edebileceklerini düşünüyorlardı. Bu amaçla yapılan plan ilk etapta kara birliği desteği sağlanamadığı için İtilaf donanmasının kendi olanaklarıyla Çanakkale boğazını zorlayıp geçmesi şeklindeydi[3]. Ancak İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener'e 19 Şubat 1915'te başlayan taarruzla ilgili gönderilen ilk raporlarda, donanmanın tek başına boğazdan geçmesinin mümkün olmadığı, ne pahasına olursa olsun ordunun işe karıştırılması gerektiği bilgisi veriliyordu[4]. Bu düşünceler doğru çıkıyor ve 18 Mart 1915'te denizde alınan büyük hezimetten sonra İtilaf filolarının geçişine engel olduğu düşünülen bataryaları etkisiz hale getirme amacıyla kara savaşlarına girişiliyordu.

Deniz harekâtını müteakip karaya asker çıkarmaktaki asıl gaye bir yandan Rusya'ya yardım etmek öte yandan Osmanlı başkenti İstanbul'u ele geçirmekti[5]. İtilaf kuvvetlerinin Osmanlı askerinin gösterdiği bu mukavemeti kırmak adına her türlü yola başvuracaklarına

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: fyavuz@sakarya.edu.tr

1 Çanakkale cephesinin açılış nedenleri hakkındaki değerlendirme ve cephenin açılması konusunda bkz. Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 31-42

2 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı I. Kitap*, (V. Cilt) Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 69.

3 Atabey, *Çanakkale Muharebeleri,* s. 43.

4 Alan Moorehead, *Çanakkale Geçilmez,* Çev. Güney Salman, Milliyet Yay., İstanbul, 1972, s. 103.

5 Cecil Faber, Aspinall-Oglander, *Military Operations Gallipoli: Inception of the Campaignto May 1915*, History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence I., London: Heinemann, 1929, s. 51.

şüphe yoktu. Gelibolu'daki Osmanlı kuvvetlerinin bütün ihtiyaçları İstanbul'dan temin ediliyor ve bu sevkiyatın aslında büyük bir kısmı denizyolu ile gerçekleştiriliyordu. Bunun durdurulması Osmanlı ordusunun cephanesiz, askersiz ve yiyeceksiz kalması anlamına geliyordu. İşte bu amaçla kara harekâtına karar verilmişti ancak Çanakkale'de daha önce denenmemiş bir başka savaş metodu daha uygulamaya koyulacaktı. İtilaf kuvvetleri için her ne pahasına olursa olsun bu sevkiyatın önünün kesilmesi gerekiyordu. Çünkü gerçekten Anadolu ve İstanbul'dan cepheye yıldırım hızıyla sevkiyat yapılıyordu[6]. İtilaf devletleri madem Boğaz, denizin üstünden geçilemiyor, o zaman bir de denizin altı denenmeli diye düşünerek İngiliz, Fransız ve Anzak denizaltılarını savaş sahnesine sürdüler.

Çanakkale Boğazı'nı Geçen İtilaf Denizaltıları

İtilaf ordularının kara harekâtını kolaylaştırmak adına savaş sahnesine çıkarttıkları İngiliz, Fransız ve Avusturya denizaltıları birbiri ardına bu tehlikeli ve fakat bir o kadar da önemli geçiş harekâtına teşebbüs edeceklerdi. Boğazı geçmeden boğaz girişinde faaliyet gösteren ilk denizaltılar İngilizlerin B sınıfı denizaltılarıydı. Kasım ayı boyunca B-9, B-10 ve B-11 Çanakkale boğazını gözleyerek bu boğaz yakınlarında faaliyet göstermişlerdi[7]. Bunlara *Joule*, *Saphir*, *Faraday* ve *Moriotte* adında dört Fransız denizaltısı eşlik etmişti[8]. Teğmen Norman Douglas Holbrook emrindeki B-11 denizaltısının boğaza girerek 13 Aralık 1914'te Mesudiye Zırhlısı'nı bir torpido ile batırması, İtilaf denizaltılarının bundan sonra verecekleri zararın adeta habercisi olmuştu[9]. Mesudiye zırhlısının batırılmasının verdiği cesaretle boğazın geçilebileceği düşünüldü. Bu amaçla ilk başta Fransız *Saphir* denizaltısı 15 Ocak 1915'te boğazı geçme teşebbüsünde bulunmuş, ancak başarılı olamamıştı[10]. Denizaltı komutanı Henry de Fournier boğazın girişinde devriye görevi verilmesine rağmen, boğaza giriş yaparak mayın bölgesini geçmiş ancak bir süre sonra denizaltıdaki teknik aksaklıklar ve Türk topçusunun açmış olduğu ateş sonucu batmıştı. Böylelikle Fransız *Saphir* Türklerin batırdığı ilk denizaltı olarak tarihe geçti[11]. Bu olayı müteakip diğer denizaltılara nazaran daha gelişmiş İngiliz "E" sınıfı denizaltıları boğazı geçmeye teşebbüs edeceklerdi.

Başarılı olması durumunda Boğaz'ı geçerek Marmara Denizi'ne giren ilk müttefik denizaltısı olacak olan E-15, C. G. Brodie'nin komutasında 17 Nisan 1915 günü saat 02.20 sularında Bozcaada'dan Çanakkale Boğazı istikametine hareket etmişti. Denizaltı, 02.30'da projektörler tarafından fark edilmemek için dalmış, Boğaz hattını takip ederken akıntının etkisiyle Anadolu sahilindeki Kepez civarında karaya vurmuştu[12]. Böylece bu ikinci teşebbüs de bir netice vermemiş oldu. Ancak İtilaf donanmasının vazgeçmeye niyeti olmadığı birkaç gün sonra daha önce de bu iş için hevesli olan bir denizaltının harekete geçmesiyle gün yüzüne çıkacaktı.

25 Nisan 1915 Pazar günü İtilaf ordularının Gelibolu Yarımadası'na kara harekâtına başladığı gün 800 tonluk İskoç yapımı Avustralya denizaltısı AE-2 boğazı geçmek üzere

6 Serkan Ertem, *Çanakkale Denizaltı Harekatı,* Denizler Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 38.

7 I. Dünya Savaşı'nda kullanılan İngiliz denizaltıları konusunda bkz. Innes McCartney, *British Submarines of World War I*, Osprey Publishing Ltd. 2008, Paul J. Kemp, *British Submarines of World War One*, Arms and Armour Press, London, 1990, John F. O'Connell, *Submarine Operational Effectiveness in the 20th Century: Part One (1900–1939)*, New York, 2010, s. 66-67.

8 Vehbi Ziya Dümer, "Çanakkale Muharrebatı'nda İngiliz Denizaltı Gemilerinin Aldığı Vazifeler ve Bahriyemizin Bu Gemilerle Mücadelesi", *Deniz Mecmuası*, Cilt XXXXVI, Sayı: 334, Kasım 1934, s. 587.

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Otay, *Mesudiye Zırhlısı Osmanlı'nın Son 40 Yılının Tanığı (1874-1914)*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2005, s.171-285, Eda Gülşen Gömleksiz, *Mesudiye Zırhlısı*, İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı, İstanbul, 2007.

10 Gérard Garier, *L'odyssée Technique et Humaine du Sous-marin en France: A l'épreuve de la Grande Guerre*, Tome. II, Marines Éd., 2002, s. 146.

11 Victor Rudenno, *Gelibolu Denizden Saldırı*, ODTU Yayıncılık, Ankara 2009, s. 27. Serkan Ertem, *Gelibolu Korsanı*, AZ Kitap, İstanbul 2014, s. 60-61.

12 Kemal Koç, *I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 123.

harekete geçme emri almıştı[13]. 16 saatlik uzun bir kovalamaca neticesinde denizaltı komutanı Binbaşı Stoker Osmanlı donanmasının takibatından kurtulmuş ve Nara Burnu yakınlarında saat 21:00 sularında denizaltını su yüzeyine çıkarmaya ve bitmek üzere olan bataryalarını şarj etmeye muvaffak olmuştu[14]. Böylelikle İtilaf donanmasına ait ilk denizaltı Marmara denizine girmek gibi bu zor işin üstesinden gelmişti. Yalnızca beş gün Marmara'da kalmayı başarabilen denizaltı 30 Nisan'da arıza nedeniyle su yüzüne çıkmak zorunda kalmıştı. Osmanlı donanmasından Sultanhisar torpidobotu denizaltıyı gördü ve torpidolarını ateşleyerek onu vurmayı başardı[15]. Böylelikle AE-2 Marmara'da batırılan ilk müttefik denizaltısı olarak da tarihe geçmişti. Bu başarılı geçişi İtilaf donanmasına ait diğer denizaltıları da takip ettiler. AE-2 ile birlikte Marmara'ya İngilizlerin E sınıfı denizaltılarından 6'sı, H sınıfından 1 tanesi, Fransızların ise yalnızca *Turquise* adlı denizaltısı geçmeyi başarmıştı. Yani toplamda Marmara'ya ulaşan İtilaf denizaltı sayısı 9'du. Bunlar arasında Marmara Denizi'ne giriş yapıp da dönüş yapmaya muvaffak olan ilk denizaltı E-14'tü[16]. Onu dönüş gününde harekete geçen ve daha sonra zaman zaman beraber hareket edecekleri E-11 takip etmişti. Martin Eric Nashmith kumandasındaki bu İngiliz denizaltısı, İtilaf orduları açısından en başarılı olanıydı ve 20 Mayıs ile 8 Haziran tarihleri arasındaki ilk seferinde çeşitli ebatlarda bir düzine Türk gemisini batırdığı için kaptan Nashmith'e Viktorya Haçı verilmişti[17]. Ağustos ve Kasım aylarında iki sefer daha yapan Nashmith komutasındaki E-11 büyük zayiatlar vermeye devam etmiştir[18].

Bu harekâtlara katılan denizaltılardan bir diğeri de Yüzbaşı K. Bruce kumandasında Haziran ve Eylül aylarında iki sefer yapan E-12 adlı denizaltıydı[19].Yüzbaşı Cochrane kumandasındaki E-7 ise ilk seferine 30 Haziran gününe doğru gece yarısı başladı. Görevini 22 Temmuz günü Marmara'da tamamlayıp, sıkıntılı bir seyirden sonra 24 Temmuz günü üssüne geri döndü[20]. İkinci seferinde Çanakkale önlerinde 35 metre derinlikte ağa takıldı. Bir Alman denizaltısı tarafından yerleştirilen patlayıcılar vasıtasıyla satha çıkmaya mecbur edilen E-7 mürettebatı saat 19:45 sularında satha çıkarak 31 personeli ile birlikte teslim oldu. Denizaltı ise karinası delinerek batırıldı[21]. 13 Ağustos tarihinde ilk seferine çıkan Yüzbaşı D. Stocks kumandasındaki E-2 denizaltısı bazı hasarlar nedeniyle ilk seferinde kayda değer bir başarı sağlayamamış ve 14 Eylül günü üsse geri dönüş yapmıştı[22]. 9 Aralık tarihinde Çanakkale muhaberelerin son bulmasına karar verilmesine rağmen Çanakkale cephesine lojistik imkân sağlayan yollara zarar verme maksadıyla görevlendirilen E-2, bu seferini 2 Ocak 1916 günü tamamlamıştı. Bu yönüyle E-2 Çanakkale savaşları boyunca Marmara sularında görülen ve geri dönmeyi başaran son müttefik denizaltısı olmuştu[23]. Bir de geri dönemeyen E-20 denizaltısı vardı ki 21 Ekim tarihinde özel bir emirle harekâtına

13 Atabey, *Çanakkale Muharebeleri,* s. 167.
14 Rudenno, *Gelibolu Denizden Saldırı*, s. 100.
15 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ertem, *Çanakkale Denizaltı Harekâtı,* s. 86-100.
16 İlk seferine 27 Nisan tarihinde Yüzbaşı Courtney Boyle kumandasında başlamış ve 19 Mayıs tarihinde tamamlamıştır. İkinci seferine10 Haziran tarihinde başlamış ve 3 Temmuz tarihinde tamamlamıştır. Üçüncü seferine ise 21-22 Temmuz gecesi başlamış, 9 Ağustos tarihinde tamamlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* Çanakkale Boğaz Komutanlığı, Kültür Yayınları, Temmuz, 2004, s. 9-12, 17-24.
17 Lawrence Sondhaus, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*, Cambridge University Press, UK. 2014, s. 182.
18 İkinci seferine 5 Ağustos tarihinde başlayan E-11, bu harekâtını 3 Eylül tarihinde neticelendirmişti. Üçüncü ve son seferine ise 6 Kasım tarihinde başlamış ve 23 Aralık günü ana üssü olan Mondros Limanı'na dönmüştür. Bu süreçteki faaliyetleri konusunda bkz. Henry Newbolt, *Submarine and Anti-Submarine*, Longsman Green and Co., London 1918 s. 146-155, 158-160.
19 19 Haziran öğleden sonra ilk seferine başlayan denizaltı, 28 Haziran öğleden sonra ilk harekâtını sonuçlandırdı. 16 Eylül sabahı ikinci seferine başlayan E-12, 24 Ekim günü akşamüzeri üssüne dönmeyi başardı ve bu onun son harekâtı oldu. Detaylar için bkz. *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s.18-20, 30-31.
20 İlk seferle ilgili olarak bkz. Julian S. Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, Vol.III, Longmans, Green And Co., London, 1923, s. 76-77.
21 *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s. 20-22, 29, Bernard Langensiepen – Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul, 2000, s. 39.
22 Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, s. 114-199.
23 *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s.28-29, 37-39.

başlamıştı. 5 Kasım tarihinde Alman denizaltısı UB-14 tarafından fark edilmiş ve başarılı bir torpido atışı neticesinde batırılmıştı[24]. Diğerlerine oranla çok fazla ismi zikredilmeyen, E sınıfı denizaltıların yarı tonajında Yüzbaşı W. B. Pirie kumandasındaki H-1 de Marmara Denizi'ne girmeyi başaran denizaltılardandı. 2 Ekim gecesi seferine başlamış, 31 Ekim tarihinde öğlen sularında seferini tamamlamıştı[25]. Bahsedilen tüm bu denizaltılar Marmara'ya girmeye muvaffak olmuştu. Her birinin kendilerine verilen görevleri yerine getirmeye çalıştıkları, bu noktada bazılarının ön plana çıktığını ve bunların İzmit Körfezi'nde de faal olduklarını söylemek gerekir. Öte yandan bu gelişmeler pek tabi bir şekilde Osmanlı yetkililerinin önlemler almasını gerekli kılmıştı.

İtilaf denizaltılarının Marmara denizinde görülmeleri ve deniz nakliyatı ve lojistik noktaları tahrip etmeye başlamaları, Osmanlı devletini de harekete geçirmişti. Bu amaçla 20 Temmuz 1915'te Marmara Denizi kıyılarında bulunan İnceburun, Bolayır, Nara, Perama (Bandırma Körfezi), Silivri, Armutlu, Mudanya, Erdek, Karabiga, Palatya, Ereğli, Şarköy, Gelibolu, Tekirdağ ve İmralı, Lâpseki, Akbaş, Kilya ve Burgaz'a dörder mantelli top; İstanbul kıyılarında ise Pendik, Haydarpaşa, Moda, Tophane, Sarayburnu, Zeytinburnu, Bakırköy, Yeşilköy, Mimarsinan ve Galata'ya ikişer mantelli top yerleştirildi. Anadolu'dan İstanbul'a geçiş güzergâhı olan ve bu özelliği nedeniyle İtilaf denizaltılarının sıkça yöneldikleri İzmit Körfezi'nin kıyılarına da toplar yerleştirildi. Kıyı boyunca Samankaya Burnu, Tavşancıl Burnu, Yarımca, Eskihisar, Derince, Tütünçiftlik ikişer mantelli top ile teçhiz edildi. Bu toplar 78 ve 87 mm çaplarında olup 1915 yılı sonlarında denizaltı tehlikesinin azalmasından sonra 27 Nisan 1916 tarihinde bulundukları mevkinin mülki makamlarının idaresine bırakılmıştı[26]. Alınan bu önlemler neticesinde bazen denizaltıların geri püskürtüldüklerini İzmit Körfezi'ndeki gelişmelerden anlıyoruz.

Denizaltıların İzmit Körfezi ve Çevresindeki Faaliyetleri

AE-2 denizaltısının 25 Nisan'da Marmara'ya girişi ile birlikte 1916'nın başına kadar İtilaf denizaltılarından 9'u 27 kez Çanakkale Boğazı'ndan Marmara'ya girip çıkmayı başarmıştı[27]. Bu denizaltıların tamamı Marmara denizinde deveran etmiş, bazıları az bazıları ise çok büyük zararlara sebep olmuşlardı. Bu denizaltılardan bazıları İzmit Körfezi'ne girerek asıl amaçları olan Anadolu'dan İstanbul'a ve Çanakkale'ye gönderilen asker ve iaşenin önünü kesmek için kıyı boyunca demiryoluna ve körfez içerisinde de her türlü Osmanlı deniz taşıtına saldırıda bulunmuşlardı. Bu konuda İngilizlerin E sınıfı gemileri öne çıkmaktadır. E-2, E-7, E-11 ve E-14 Marmara'da bulundukları sırada İzmit Körfezi'ne girerek saldırılarda bulunmuşlardı. Bunlar arasında ise bilhassa E-11 denizaltısı Marmara Denizi'nin genelinde olduğu gibi İzmit Körfezi'nde de en büyük zararı veren İtilaf denizaltısı olmuştu. Bu denizaltı yukarıda da belirtildiği üzere üç sefer Marmara Denizi'ne giriş, çıkış yapmış her seferinden İzmit Körfezi'nde faal olmuştu. Kaptan Nashmith'in idaresinde 19 Mayıs'ta ilk kez Marmara'ya giren E-11, ayın 28'inde (Mayıs) sabah İzmit Körfezi'ne doğru yol alırken saat 07.15'te Şirket-i Hayriye'ye ait üç vapur ile Bandırma adlı yolcu gemisine saldırdı. 474 grostonluk 1879 yapımı Bandırma'yı torpilledi ve bu gemide Çanakkale'ye sevk edilen iki yüz elli civarında askerle birlikte gemi batırıldı. Akhisar gemisi hayatta kalanları kurtardı[28]. Bu saldırı sonucunda 7000 sahra mermisi de gemiyle birlikte sulara gömülmüştü[29]. Bu ilk büyük saldırı daha sonra olacakların habercisi gibiydi.

24 *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s. 33-34.
25 Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, s. 167-168, *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s. 31-33.
26 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Deniz Harekâtı* (Cilt VIII), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 282.
27 Soner Demirsoy, "Çanakkale Denizaltı Savaşları", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale Tek Kitap*, (Ed. Soner Demirsoy-Kasım Hızlı), İstanbul, 2014, s. 21-40.
28 Yüksel Öcal, *Kürek ve Yelken Döneminden Günümüze Türk Bahriyesi*, İstanbul, 2008, s. 297.
29 Vehbi Ziya Dümer, "Çanakkale Muhaberatında İngiliz Denizaltı Gemilerinin Aldığı Vazifeler ve Bahriyemizin Bu Gemilerle Mücadelesi", *Deniz Mecmuası*, Sayı: 334, s. 598.

Özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında İzmit Körfezi'ndeki saldırıların yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Örneğin 15 Temmuz 1915'te Mudanya'dan İstanbul'a yönelen ve o gece Zeytinburnu Barut Fabrikası'nı bombalayan E-7 denizaltısı, bu teşebbüsün ardından İzmit Körfezi'ne yönelmişti[30]. Burada bulunan Yarımca İskelesi'ni topa tutmuş, sahilden ancak tüfek ateşi ile mukabele edilebilmiştir. Karamürsel Kaymakamı Mehmed Necib Bey'in bu olayla ilgili tutmuş olduğu rapora göre, denizaltı tarafından atılan 30 parça top herhangi bir can kaybına neden olmamıştır.

Bu bombardımandan sonra su üzerinde olarak Hereke önünden Dilburnu istikametine gittiği görülen denizaltı, saat 15.00 sularında Dil Tren İstasyonu'nun 1.200 metre kadar karşısında bulunan tren vagonlarına toplam 17 top mermisi atmıştır. Atılan mermilerden 4 tanesinin tahıl yüklü vagonlara isabet ettiği ve ufak çapta maddi hasar olduğu Gebze Hatt-ı Muhafaza ve Sahil Tarassud Postası Kumandanlığı tarafından kaydedilmiştir[31]. Aynı gün E-7'nin faaliyetleri İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezareti'ne şöyle rapor edilmiştir;

"Telgrafname

Devlet-i Âliye-i Osmanîye Telgraf İdaresi

Tarih:17 Temmuz 1915

Saat : 07:35 (19:35)

İzmit

Dahiliye Nezareti'ne

Bir düşman denizaltısı bugün öğleden önce saat 09:30'dan beri Körfez'in Gebze Kazası'na ait kısımda birçok mevkiden görüldüğü ve kırk altıncı kilometre üzerindeki tüneli ve ardından İstasyonu bombardıman edip, yalnız İstasyon binasına bir mermi isabet ettirebildiği ve o sırada Haydarpaşa'dan gelmekte olan posta trenine de ateş ederek 3 vagonu cüz'î derece hasara uğrattığı ve yine Gebze dahilinde Diliskelesi İstasyonu'na da 5-10 mermi attığı ve can kaybı olmadığı haberinin alındığı arz olunur.

Mutasarrıf Mazhar"[32]

İngiliz kaynaklarında da olay ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Buna göre E-7'nin kaptanı yeni bir yöntemle Türk ordusuna zarar vermeyi denedi. Kara (Kava) Burnu'nun karşısında satha çıktı ve tren hattına ateş edip batı tarafını vurdu, hattı bloke ederek derine daldı ve Derince burnuna doğru gitti. Oradaki tersane kapalıydı, fakat kaptan kısa süre önce bloke ettiği tren yolundan batıya doğru giden asker yüklü bir tren gördü. Son sürat treni takip etti ve yirmi dakikalık endişeli bekleyişin ardından yol kapalı olduğu için trenin geri döndüğünü gördü. Tren nihayet Yarımca istasyonunda ağaçlık bir yerde durdu; bu durum hedefi vurmayı zorlaştırıyordu, fakat E-7'nin topları yeterince iyiydi. Yirmi atış sonunda üç cephane vagonu havaya uçtu ve E-7 Kava Burnu'na geri dönerek orada da bir trene birkaç kez ateş etti[33]. Bu saldırıyı müteakip Mudanya'ya yönelen E-7 denizaltısı 22 Temmuz günü saat 10.00'da Dil İskelesi'ndeki tren istasyonunu ve tüneli tekrar top ateşine tutmuş, 10.30-11.00 saatleri arasında Gebze'deki demiryolu köprüsünü tahrip etmek için 10-20 el atış yapmıştır. Açılan ateş sonucunda denizaltıdan çıkan top sesleri Karamürsel'deki Jandarma Kumandanlığı'ndan dahi duyulmuştu[34].

30 Corbett, *History of the Great War, Based on OfficialDocuments, Naval Operations*, s. 77.
31 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, s. 191.
32 BOA. DH.EUM. 3.Şb.,7-15.
33 Newbold, *Submarineand Anti-submarine*, s. 144. Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, s. 77-78.
34 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri,* s. 200.

Marmara'ya giriş yapmış olan denizaltılar bazen telsiz irtibatıyla veya önceden kararlaştırıldığı üzere dikkat çekmeyecek yerlerde buluşuyorlardı. Mesela E-7 ve E-14, 21 Temmuz gününü birbirleriyle telsiz irtibatı kurmakla geçirmiş, ertesi gün adalar civarında buluşmuştu. E-7'nin komutanı Cochrane, E-14'ün kumandanı Boyle'e yapmış olduğu harekât ve bu sulardaki tehlikeler hakkında bilgi verdikten sonra Gebze tren istasyonu istikametine doğru gitmekte olan bir yük trenine saldırmıştı[35]. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey'in verdiği bilgiye göre, ertesi gün İzmit Körfezi'ndeki faaliyetlerine devam eden Boyle, gece saat 01.30'da Derince ile İzmit arasında görülmüştü. Sahildeki tarassud taburu tarafından açılan şiddetli ateşe rağmen denizaltı buna karşılık vermeyerek oradan uzaklaşmıştı[36]. 23 Temmuz günü ise saat 11.50'de Mudanya sahillerine gelerek buraya top atışı yapmış ve ardından 3 saat kadar Körfez'de dolaşmıştı. Sahildeki tarassud kıtaları tarafından açılan ateşin ardından, denizaltı 14.50'de İmralı Adası istikametine doğru giderken görülmüştü[37].

Kara savaşlarının en yoğun olarak yaşandığı Ağustos ayı boyunca denizaltılar da faaliyetlerini artan bir şekilde devam ettirmişlerdi. Özellikle 9 Ağustos'a kadar E-14'ün, bu tarihten sonra ise Eylül ayına kadar E-11'in Marmara'da son derece yıkıcı saldırılar tertipledikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'ne bu anlamda en büyük zararı veren E-11 ayın sonuna doğru bilhassa İzmit-İstanbul tren hattına, gemi, tekne ve yelkenlilere saldırmıştı. 16 Ağustos'ta günün erken saatlerinde harekete geçen E-11, Eskihisar viyadüğünün karşısında yüzeye çıktı ve viyadüğe on beş el ateş etti. Bunların birçoğu köprünün desteklerini vursa da kıyıdaki bataryalardan açılan ateş denizaltıyı dalmaya zorladı[38]. Olayın ayrıntıları İstanbul Vilayeti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği rapordan anlaşılmaktadır. Raporda, sabah saat beşte Eskihisar önlerinde görülen denizaltıya sahil bataryaları tarafından on dört el top ateşi edildiği, denizaltının Diliskelesi'ne beş mermi atarak İzmit Körfezi'ne doğru gitmiş olduğu bildirilmişti. Ancak Gebze kaymakamının mahallinde yaptığı araştırmaya göre saldırı Diliskelesi'ne değil, Gebze istasyonuna yarım saat mesafedeki viyadüğe gerçekleştirilmiş, ondan fazla bomba atılmış olmasına rağmen köprüye herhangi bir şey olmamıştı. Bununla birlikte infilak eden mermi parçalarından Yabanabadlı (Kızılcahamam) Ali oğlu Ali adındaki bir nizamiye neferi hafif bir şekilde yaralanmış, diğer bir neferin tüfek dipçiği kırılmış ve yaralı nefer tedavi için Tuzla hastanesine nakledilmişti. Kaymakamın verdiği bilgiye göre daha sonra Tuzla ile Darıca arasında görülen denizaltıya sahil bataryaları tarafından açılan top ateşi üzerine denizaltı gözden kaybolmuştu[39].

E-11, 29 Ağustos'ta 6 adet, 30 Ağustos'ta ise İzmit Körfezi'nin girişinde Tuzburnu-Yelkenkaya (Darıca-Bayramoğlu-Tuzla) mevkileri arasında 3 adet yelkenliyi batırmış, ertesi gün ise İzmit (Eskihisar) viyadüğünü tekrar topa tutmuştu[40]. Kartal kaymakamının verdiği bilgiye göre ise 30 Ağustos günü sabah saat 07.00'da biri tahta diğeri kömür yüklü iki kayık İzmit Körfezi'nin girişinde Yalova ile Darıca arasında batırılmış, mürettebat önce denizaltına alınmış daha sonra oradan geçmekte olan kömür yüklü İbrahim reisin kayığına aktarılmışlardı[41]. 1 Eylül'de saat 05.00'da tekrar sahneye çıkan E-11 Eskihisar'daki viyadüğü bombalamaya başladı. 5500 metre uzaklıkta, yani sahildeki topların menzilinin dışında olan denizaltı bir saat boyunca viyadüğü bombardıman etti. Hasar konusunda herhangi bir netlik söz konusu olmadığı gibi kıyıya daha büyük bir saha topu getirilince,

35 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Deniz Harekâtı*, s. 282.
36 BOA., DH.EUM. 3.Şb. 7-24.
37 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri,* s. 200.
38 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 241.
39 BOA., DH. EUM. 3.Şb, 8-8.
40 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, s. 222.
41 BOA., DH.EUM.3.Şb. 8-55.

E-11 sonunda geri çekilmek zorunda kaldı. İki gün sonra Mondros'taki üsse geri döndü[42]. E sınıfı denizaltıların yanı sıra Çanakkale'yi 2 Ekim'de geçmeye muvaffak olan H-1, daha çok sahillerde kullanılmış, 17 Ekim'de Mudanya civarında, daha sonra E-12 ile buluşarak İzmit Körfezi'nde devriye atmıştı[43].

6 Kasım tarihinde son seferine çıkan E-11 üç gün sonra sabah 05.30 sularında Karamürsel ile Hereke arasında görülmüş, denizaltıya sahil bataryalarından ateş açılmıştı[44]. İlerleyen saatlerde rastladığı bir vapura isabetsiz bir torpido yollayan E-11 denizaltısı, yüklü bir yelkenliyi ele geçirerek mürettebatını ise esir almıştı[45]. Yine bu denizaltı 3 Aralık Cuma günü saat 12.00'de kıyıya yanaşarak Yarımca ile Hereke arasında bulunan mevkide tren yoluna saldırmıştı. Bahsedilen tren yolunun 67'nci kilometresinde bulunan 714 nolu marşandiz trenine yapılan top atışı sonucunda trenin başta makine kısmı olmak üzere muhtelif kısımlarında hasar meydana gelmişti. Ancak herhangi bir can kaybı yaşanmamış ve tren yoluna devam etmişti[46]. Bu saldırı için denizaltının güvertesindeki topa, gece görüş donanımı eklenmiş, 365 metre uzaklıkta gece yarısına kadar beklemeye başlayan denizaltı bu sırada İstanbul'dan bir yük treni geldiğini görmüş ve trene sadece iki kez ateş etmek suretiyle vagonlardan birini tamam tahrip etmişti[47]. Yine E-11 denizaltısı 4 Aralık 1915'te Yalova ile Koru mevkii arasında İstanbul'dan İzmit istikametine gitmekte olan Bosporus vapurunu görmüş ve taarruz ederek adı geçen vapuru batırmıştı[48]. Net olmamakla birlikte muhtemelen Aralık ayında ve yine E-11 tarafından gerçekleştirilen bir başka saldırıda Gebze imamının evinin zarar görmüş olduğu, İzmit mutasarrıflığı ve jandarma kumandanlığının İstanbul Vilayeti'ne durumu arz etmelerinden anlaşılmaktadır[49].

10 Aralık'ta E-11 ve E-2 denizaltıları buluşmuşlar, gerekli olan bilgi ve cephane alışverişinden sonra ayrılarak harekâtlarına devam etmişlerdi. E-11, İzmit Körfezi'ne doğru yol alırken E-2 denizaltısı ise Rumeli sahilleri istikametine gitmiştir[50].11 Aralık günü ay ışığı, İstanbul-İzmit arasındaki demiryolu hattına saldırılmasına izin vermeyecek kadar parlaktı. Fakat ertesi gece bu parlak ay ışığı sayesinde Nashmith bir römorkör ve yanındaki diğer taşıtlara saldırabilmişti[51].12 Aralık gecesi E-11, İzmit'ten İstanbul'a gitmekte olan ve askerî sevkiyatta görevli "Memo" ismindeki römorkör, "İnayet-i Bahrî" ismindeki ot yüklü bir yelkenli ve odun yüklü 25 tonluk bir mavnadan oluşan konvoya saldırmıştı. Dil İskelesi ile Eskihisar arasında E-11'in yapmış olduğu bu saldırı, saat 02.45'te denizaltının 200 metre uzaklıktan yüzeye çıkmasıyla başlamıştı[52]. Sabah olay yerine giden Gebze Kaymakamı'nın gönderdiği telgrafa göre denizaltının dört top atışı neticesinde römorkör ve yelkenli batmış, mavna ise kıç tarafından hasar görmüştü. Römorkörün Dimetokalı Kaptanı ve çarkçısı yara almadan kurtulmayı başarmış, ateşçilerden Dimitri yanmış bir halde bulunarak Eskihisar'da defnedilmiş, diğeri Panayot ise boğulmuş olarak bulunmuş, bir başka asker ise denize atlayarak kaybolmuştu. Mürettebattan Perahva(?) ve Kâtip Hulûsi Efendi ise yaralanmıştı. Yaralılar ilk önce Darıca'ya götürülmüş ardından istekleri doğrultusunda tedavileri yapılmak üzere Yedikule Hastanesi'ne denizyolu ile sevk edilmişlerdi[53]. Bu sırada Eskihisar'da bulunan kıyı bataryalarından E-11 üzerine ateş açılmışsa da herhangi bir isabet kaydedilmemişti[54].

42 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 246.
43 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, s. 231.
44 BOA., DH.EUM.3.Şb.10-39.
45 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, s. 244.
46 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-27.
47 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 272.
48 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-31.
49 BOA., DH.İ. UM. EK. 13-62.
50 Koç, *Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, s. 253.
51 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 275.
52 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-44, 10-47.
53 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-49.
54 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-67C.

İki gün sonra (14 Aralık) Haydarpaşa iskelesine yönelen E-11, burada bulunan 247 grostonluk, 1915 yapımı Leros adlı gemiyi torpilledi. Bu saldırı sonrası süratle Haydarpaşa Limanı'ndan çıkmaya çalışan E-11, baş tarafını mendireğe çarptı ancak fazla bir hasar görmedi. Denizaltı buradan İzmit Körfezi'ne doğru yöneldi. Rotası üzerinde bulunan Tuzla'ya gelen ve burada satha çıkan denizaltı, 460 metre uzaklıktan İstanbul'dan İzmit'e giden trene üç kez ateş etti.[55] Attığı mermilerden birini 1678 sefer sayılı İstanbul Ekspresi'ne isabet ettiren Nasmith, trenin asker taşıdığını düşünüyordu ancak tren sivilleri taşıyordu[56]. Denizaltı iki gün sonra yine Haydarpaşa'dan İzmit'e gitmekte olan 1078 numaralı marşandiz trenine geceleyin Hereke ile Yarımca arasında, altmış beşinci kilometrede top atışı yapmışsa da isabet ettirememiş ve Derince'deki kıyı bataryaları tarafından açılan ateş üzerine uzaklaşmak zorunda kalmıştı[57]. Denizaltıların İzmit Körfezi'nde kaynaklarda bahsedilen son saldırısı 29 Aralık'ta E-2 tarafından gerçekleştirilmişti. Denizaltı komutanı Stocks körfez içerisinde üç yelkenliyi tahrip etmişti. Durmayı reddeden yelkenlilerden biri takip edilip çarpılmak suretiyle batırılmıştı[58]. Böylece İzmit Körfezi'nde kaynaklarda tespit edilen son saldırıda neticelenmiş oldu. İtilaf denizaltılarının en yoğun olarak faal oldukları yer elbette Marmara Denizi'ydi. Ancak daha az olmakla birlikte Karadeniz sahillerinde Rus denizaltıların bu tarz faaliyetlerde bulunduğu dikkati çekmektedir.

İzmit'in Karadeniz sahilinde denizaltılar görüldüğü bilhassa Kandıra kaymakamının yaptığı yazışmalardan (telgraflardan) anlaşılmaktadır. Bu yazışmalarda müttefik denizaltıların İzmit'e tabi Karadeniz sahilinde bulunan Kefken ve Kerpe'den Karasu'ya kadar olan bölgede faal oldukları göze çarpmaktadır. Mesela İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey'in 15 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği rapora göre, Kefken önünde bir düşman denizaltısı, Ereğli'den gelen üç yelkenli geminin mürettebatını sandala çıkarıp gemileri ateşe vermiş, yakılan gemilerin mürettebatından üçü jandarma tarafından kurtarılmış, denizaltı daha sonra Kerpe adasında demirli bulunan on altı yelkenli kayığı batırmak için yirmi beş mermi atıp isabet ettirememiş ve batıya doğru gitmişti[59]. Yine Mazhar Bey'in 27 Mayıs'ta çektiği bir telgrafa göre, bir düşman denizaltısı sekiz çeyrek civarında Kefken adasından sahile dört mil açıkta dolaşmış ve Sakarya'ya doğru gitmişti[60].

Haziran ayının ortalarında Kandıra kaymakamının verdiği bilgiyi Dahiliye Nezareti'ne aktaran mutasarrıf Mazhar Bey, öğleden önce saat sekiz buçuk civarında bir düşman denizaltısının Sakarya açıklarında iki direkli bir yelkenliye ateş ettiği ve o bölgede dolaştığını bildirdi[61]. Yine mutasarrıfın telgrafına göre 27 Haziran'da Kefken limanı yakınlarında iki mil açıkta bulunan bir denizaltı sahildeki kayıklara top ateşinde bulunmuş fakat isabet ettirememiş, nöbet tutmakta olan jandarmalar ise denizaltına karşılık vermişlerdi[62]. Bir gün sonra gönderdiği telgrafta ise on dokuz numaralı olduğunu ifade eden mutasarrıf, denizaltının sahilden doğuya giden ve içerisinde memurların bulunduğu bir yelkenliye ateş ettiğini ancak gemiden gördüğü karşılık üzerine uzaklaştığını bildirmişti[63]. 3 Ağustos tarihindeki telgrafından ise, Ağva açığından Kefken'e doğru takip edilen üçer bacalı, ikişer direkli kurşuni boyalı iki kruvazörün Kerpe ve Sarısu sahillerine otuz beş top mermisi attıktan ve Kefken limanına girme teşebbüsünden sonra Cebeci ve Sakarya istikametine doğru gittiğini bildirdi. Kandıra kaymakamının ifadesine göre müteakiben

55 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 275.
56 *Çanakkale Deniz Savaşları 1915,* s. 37.
57 BOA., DH.EUM.3.Şb. 10-67B.
58 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 279.
59 BOA., DH.EUM. 2Şb. 7-68.
60 BOA., DH.EUM. 5Şb. 13-17.
61 BOA., DH.EUM. 5Şb. 14-16.
62 BOA., DH.EUM. 5Şb.14-32.
63 BOA., DH. ŞFR. 477-65.

suya batmış olduğu için kime ait olduğu anlaşılamayan bir denizaltı onları takip etmişti[64]. Bu yazışmalardan da anlaşıldığı üzere İtilaf devletlerinin denizaltıları sadece Marmara'da değil Karadeniz'de de bu tür saldırılar düzenlemişler ve İzmit'e tabi sahil kesimleri de bu saldırılardan etkilenmişti.

Gebze Köprüsü'nün Havaya Uçurulması Meselesi

İtilaf denizaltıları İzmit Körfezi ve çevresinde birçok saldırı düzenlemişlerdi. Bunlardan bazıları hakkında kaynaklarda detaylı olarak bilgi verilmektedir. Bu noktada adeta bir baş belası haline gelen E-11 denizaltısının bölge açısından en dikkat çeken saldırısı Ağustos ayında gerçekleştirdiği bir sabotajdı. Dünya tarihinde belki de ilk kez böyle bir saldırı düzenlenmişti. Amaç İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan demiryolu güzergâhında Gebze tren istasyonuna kısa bir mesafedeki viyadüğün berhava edilmesiydi. 20 Ağustos günü öğleden sonra saat 15:30'da E-11 İmralı adası açıklarında durdu. Asker ve malzeme akışının önüne geçmek niyetiyle daha önce denenmemiş ve gerçekten cesaret isteyen bir girişimde bulunmak amacıyla kendine özgü bir sal yapıldı. Sal Erdek Körfezi'nde yakılan yelkenli gemiden alınan tahta ve varil gibi malzemelerden inşa edilmişti[65]. Bu iş için gönüllü olan denizaltı ikinci kaptanı D'oyly Hughes saldırıda kullanacağı salı denizde test etti ve yapılan planın detayları uzun uzadıya tartışıldı[66].

Kaptan Nasmith bu riskli iş için tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra 20 Ağustos'u 21'ine bağlayan gece İzmit Körfezi'ne girdi ve Eskihisar'ın 800 metre (bir mil) doğusundaki küçük bir koya yanaştı. Kıyıdaki kayalardan yalnızca 2,7 metre uzakta, denizaltının pruvası karaya oturdu. İkinci kaptan, salı iterek sahile doğru yüzmeye başladı. Salın üzerinde pamuk barutundan hazırlanmış 16 kaselik patlayıcı, elbiseleri ve askeri teçhizatı vardı. Denizaltı pruvasının sol tarafından 55 metre uzaklıkta karaya çıktı. Kıyıya çıktığı ilk nokta, tırmanılamayacak kadar dikti, bu nedenle karaya çıkacak daha uygun bir yer bulana kadar yüzdü. Bir tabanca ve süngü, denizaltına sinyal vermek için bir el feneri ve düdük taşıyan Hughes, patlayıcıyı sırtına aldı ve dik yamacın üstüne çıkarak yarım saatte demiryoluna ulaştı. Herhangi birinin demiryolunu gözlemediğini fark ederek, yol boyunca viyadüğe kadar hatta yürümeye başladı, fakat yarım mil gitmişti ki sesler duydu ve hattın yanında üç askerin yüksek sesle sohbet ettiklerini fark etti. Görülmeden daha ileriye gitmenin imkânsız olduğunu fark etti, oradan ayrılacakları ümidiyle bir süre onları izledikten sonra, olduğu yere sırtındaki ağır bombayı bırakıp viyadüğe sapa bir yerden gitmeye karar verdi.

Bir ahıra girerek kümes hayvanlarını ürkütse de daha fazla maceraya atılmadan viyadüğü görmeyi başardı ancak yine hayal kırıklığına uğradı. Birkaç kişi bir vagonda çalışıyorlardı, muhtemelen vagona atılan bombanın tahribatını tamir ediyorlardı. Apaçık orada yapacak bir şey yoktu geldiği yolu geri dönmeye bombasını etkili bir şekilde patlatabileceği hattın savunmasız bir yerini bulmaya karar verdi. Hattın geçtiği uygun bir yer tespit etti hat burada küçük bir oyuktan geçiyordu- daha sonra üç kişinin hala konuştukları bölgeye buranın 150 yarddan (135 metre) daha kısa bir mesafede olduğunu fark etti. Ancak burada bu iş olmalıydı ve risk almaya karar verdi, işe koyuldu ve mümkün olduğu kadar sessizce sarıp sarmalayıp fitili ateşledi ve kaçtı. Tüm itinasına rağmen askerler sesi duydular ve koşarak takibe başladılar. Geldiği yerden geriye dönmek mümkün değildi. Tek şansı kıyıya mümkün olduğunca hızlı koşmaktı. Ara ara karşılıklı ateş ettiler. İki tarafta etkili olamadı yaklaşık bir mil (1,5 kilometre) izlendikten sonra takip edenleri geride bırakıp gözden kayboldu ve kıyıya yaklaştı. Denize daldı ve kıyıdan açıldı bu sırada patlamanın sesi duyuldu ve etrafına dağılan parçalar patlamanın etkisinin ne kadar olduğunu gösteriyordu.

64 BOA., DH.EUM. 5Şb. 15-51.
65 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 242.
66 Newbold, *Submarine and Anti-submarine*, s. 152-153.

Ancak bu macera henüz bitmemişti. Denizaltının gizlendiği koy yaklaşık bir mil (üç çeyrek mil) doğu tarafında, kendisi ise 500 yard (450 metre) denize açılmış durumdayken düdüğüyle işaret verdi ancak herhangi bir karşılık alamadı. Bu sırada gün ışımaya başladı ve korkusu bir kat daha arttı. Elbiseleri ile uzun süre yüzmekten bitkin düştüğünden kıyıya çıkıp dinlemek zorunda kaldı. Kayaların altında bir süre dinlendikten sonra tekrar koya doğru yüzmeye başladı, sonunda düdüğüne karşılık verildi. Ancak iş henüz sonlanmamıştı. Bu sırada tepeden ateş edilmeye başlanmıştı. Koydan geriye doğru çıkan denizaltını hedef alıyorlardı. Sabahın sisinde yorgun Hughes denizaltını fark edemedi. Yalnızca pruvası (baş kısmı) ile top ve gözetleme kulesi görünen denizaltı üç küçük tekne gibi gözüküyordu ve Hughes kayaların altında saklanmak için tekrar hızlıca sahile çıktı. Kıyıya çıkar çıkmaz ise hata yaptığını anladı ve kendisini kurtaracaklara işaret verdi, tekrar suya girdi. Kısa bir süre yüzdükten sonra gücü tükenmek üzereyken askerler onu denizaltına çekti ve İngilizler için bu cesaret isteyen macera böylece sona erdi[67]. E-11'in ikinci kaptanı D'oyly Hughes demiryolu hattına yaptığı bu başarılı sabotaj neticesinde, İngiliz Kraliyet ordusunun üstün başarı göstermiş personeline verdiği Üstün Hizmet Madalyası'nı (*Distinguished Service Order*) kazandı[68].

E-11'in bu başarısı E-2'nin komutanını da aynı şekilde hareket etmeye yönlendirdi. Bu sefer seçilen yer Edirne'ye giden hat üzerinde denize yakın bir bölge olan Küçükçekmece idi. Burada birkaç küçük yelkenliyi batırdıktan sonra Yüzbaşı H. V. Lyon 8 Eylül'ün erken saatlerinde Hughes'un kullandığına benzer bir salla karaya çıktı. Bombalamak için belirlenmiş olan köprüye doğru karanlıkta gözden kayboldu ancak ondan daha sonra hiçbir haber alınamadı[69].

Gebze köprüsünün havaya uçurulmasını müteakip olayla ilgili yapılan araştırmalar İngiliz kaynaklarında hiç bahsedilmeyen bir hususu ortaya çıkarıyordu. Muhtemelen böyle bir askeri sabotajın kılavuz olmadan Eskihisar'da karaya çıkan bir İngiliz askeri tarafından tertip edilemeyeceğini düşünmüş olan yetkililer, bölgeyi bilen birinden yardım alınmış olduğu konusunda şüpheye düşmüş olmalılardı. Nitekim derinleştirilen araştırma bu şüphelerinde haklı olduklarını ortaya çıkardı. Olayın gerçekleştiği Eskihisar'a komşu Darıca'nın Analipsi mahallesinde yaşayan Rum balıkçı Vasil'in oğlu Yorgi denizaltında bizzat bulunarak sabotaja kılavuzluk etmişti. Kısa süre sonra yakalanmış ve mahkemede "Anadolu Şimendüfer hattını" bomba ile tahrip ettiğini kabul etmişti. Suçunu itiraf eden Yorgi "*askeri sırları ifşa etme, orduya ihanet ve casusluk suçları hakkındaki kanunun 14. maddesinin birinci fırkası*" gereği idama mahkûm edildi. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından verilen idam kararı 1 Aralık 1915 tarihinde Sadaret makamınca onandı[70]. Bu olay hiç şüphesiz müttefik denizaltıların Marmara Denizi'ndeki harekâtları ve tahrip edecekleri mevkiler hakkında bilgi ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı tebaasında casusular kullandıklarını gözler önüne sermektedir. Ancak daha da önemlisi bu tür olayların I. Dünya Savaşı'nın bu en buhranlı döneminde Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasını onarılmaz bir şekilde açmış olmasıdır.

Sonuç

Birinci Cihan Harbi'nde büyük bir başarı kazanılan Çanakkale Cephesi'nde adeta bir varoluş mücadelesi veren Türk ordusu, Çanakkale Boğazı'nı kolayca geçeceğini düşünen İtilaf ordularını önce denizde, sonra karada hezimete uğratarak savaşın kaderini değiştirmişti. İngiltere'nin öncülüğünde başlayan taarruz 18 Mart'ta denizde durduruldu

67 Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, s. 115-117, Newbold, *Submarine and Anti-submarine*, s. 152-155.
68 Rudenno, *Denizden Saldırı*, s. 243.
69 Corbett, *History of the Great War, Based on Official Documents, Naval Operations*, s. 119.
70 BOA, İ.HB., 177-55, 1334.M-095.

ancak harekâta devam edebilmek için Çanakkale'deki Türk ordusunun lojistik desteğinin kesilmesi gerektiğine kanaat getiren İtilaf kuvvetleri, ilk kez bu savaşta faal bir şekilde kullanılan denizaltıları harp stratejisine dâhil ettiler. Aralık 1914-Şubat 1915 arasında başlangıçta sadece Çanakkale'nin girişinde faal olan denizaltılar, daha sonra birkaç başarısız geçiş denemesi yaptılar. Bu çabalar İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'nin geçilebilmesi için denizaltılara büyük önem verdiklerinin de bir göstergesiydi. Nihayet kara harekâtının başladığı gün 25 Nisan'da daha önce başarılamayan şey başarılmış ve ilk İtilaf denizaltısı Çanakkale boğazını geçmeyi başarmıştı. Avustralya denizaltısı AE-2 bu tehlikeli görevde başarılı olmuş, onu diğer İtilaf denizaltıları takip etmişti.

Bu ilk geçiş sonrasında Fransızların bir denizaltısı ile İngilizlerin E sınıfı denizaltıları Marmara'da Ocak 1916'ya kadar devam edecek faaliyetlerde bulunmuşlardı. Marmara'ya ulaşan toplamda 9 İtilaf denizaltısı bu süre zarfında Marmara'da Osmanlı'ya ait ne gördülerse onu tahrip etmeye çalıştılar. Resmi veya sivil ayrımı gözetmeksizin, denizde gördükleri her taşıtı, torpidolarla, top atışlarıyla batırdılar, maddi zayiat bir yana, birçok asker ve sivilin ölümüne sebep oldular. Bu denizaltılar arasında Osmanlı'ya zarar verme konusunda diğerlerinden açık ara önde olan bazıları vardı. Bilhassa İngiliz E sınıfı denizaltılar, yukarıda detaylı örnekleri verilen Nashmith komutasındaki E-11 mesela, bu konuda öne çıkanlardan biridir. Yine E-2, E-7 ve E-14 denizaltıları da İzmit Körfezi'ndeki tahribat konusunda ön plandadırlar. Bu denizaltılar, Mesudiye gibi büyük zırhlıların yanı sıra kayık, yelkenli, römorkör, mavna gibi küçük deniz taşıtları, hatta yolcu gemileri asker ve hasta taşıyan vapurları bile hedef gözetmeksizin batırmış, büyük can kayıplarına sebep olmuşlardı.

Deniz taşıtlarını hedef olan bu denizaltıların asıl görevi Çanakkale'ye yapılan lojistik desteğin bertaraf edilmesiydi. Bu noktada denizaltılar stratejik yönden önemli mevkileri sürekli olarak toplarıyla dövdüler. Zeytinburnu'ndaki barut fabrikasının yanı sıra asıl hedef Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan demiryolu hattıydı. Denizaltılar İzmit merkezden Haydarpaşa'ya kadar, hat boyunca birçok istasyonu hedef almış ve bombalamışlardı. Bu hattaki Eskihisar viyadüğü birçok kez E sınıfı denizaltıların top atışlarına maruz kalmıştı. Yukarıda detayları verilen E-11 denizaltısının icra ettiği bombalama neticesinde viyadük tahrip olmuştu. Olayın araştırılması çok önemli bir durumu ortaya çıkarmıştı. İngilizler çevreyi bilen bir Rum'dan yardım almışlardı. Yani ortada bir casusluk durumu vardı. Bu örnekte olduğu gibi casusluk 19. yüzyıldan itibaren araları giderek açılan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte yaşamasının artık mümkün olmadığını da ortaya koyuyordu.

Sonuç olarak İtilaf denizaltıları Marmara Denizi'nde bulundukları süre boyunca İzmit Körfezi'nde faal olmuş, Osmanlı ordusunun sınırlı mukavemetine karşılık, büyük zararlar vermeyi başarmışlardı. Ancak bu denizaltılar, İtilaf ordularına karada ilerleme şansı tanımayan Osmanlı ordusunun büyük başarısı neticesinde Çanakkale cephesinin kapanmasını müteakip Marmara'dan ayrılmak zorunda bırakılmışlardı.

EKLER

Ek 1. B-11 Denizaltısı Personeli ve Kaptan Holbrook (Mccartney, *British Submarines of World War I*, s. 29-30).

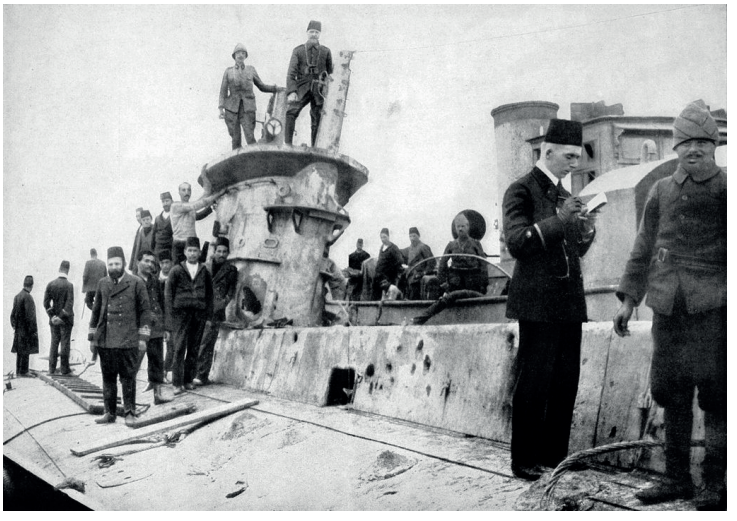

Ek 2. E-15 Karaya Vurduktan Sonra Teslim Alınırken (*The War Illustrated*, 17 July 1915)

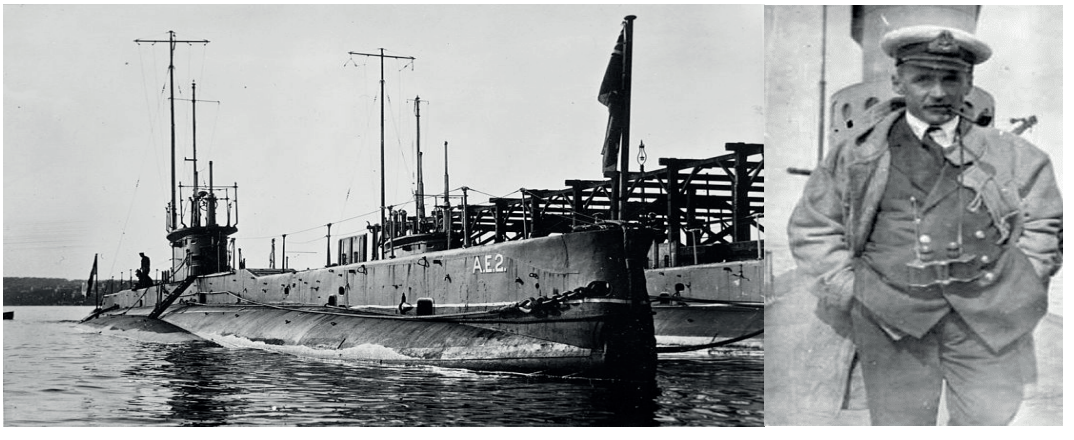

Ek 3. AE-2 ve Kumandanı Yüzbaşı Stoker (https://tr.wikipedia.org/wiki/HMAS_AE2 12.04.2015).

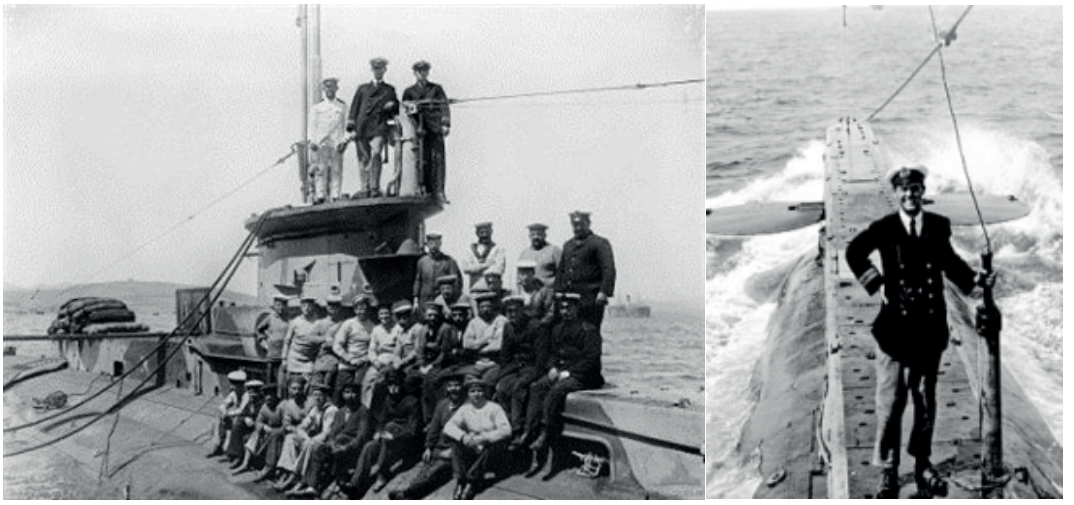

Ek 4. E-14 Denizaltısı ve Kumandan Edward Boyle (http://www.gallipoli-association.org/on-this-day/april-27th 20.04.2015).

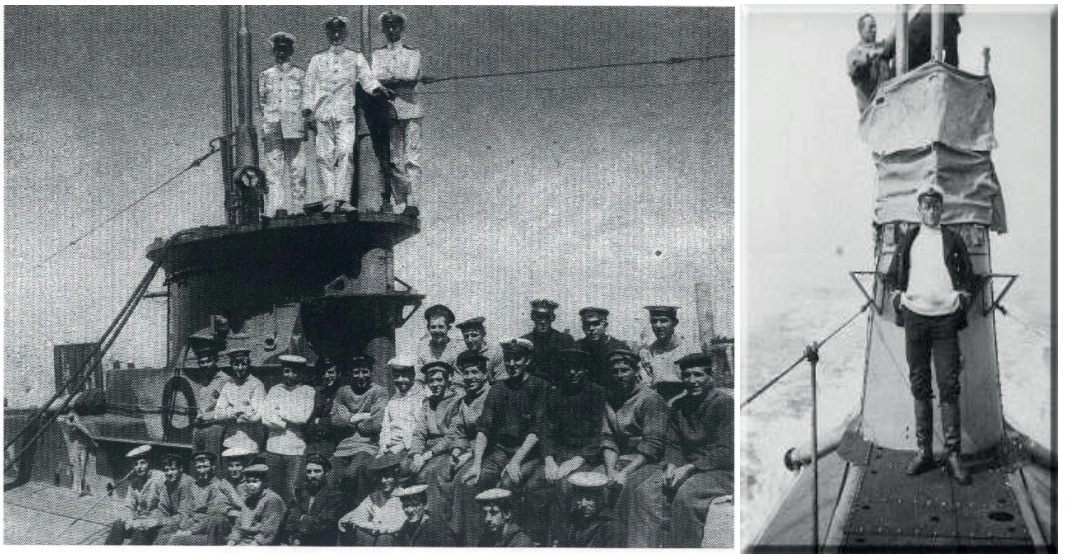

Ek 5. E-11Denizaltısı ve Kaptan Nashmith (Mccartney, *British Submarines of World War I*, s. 34).

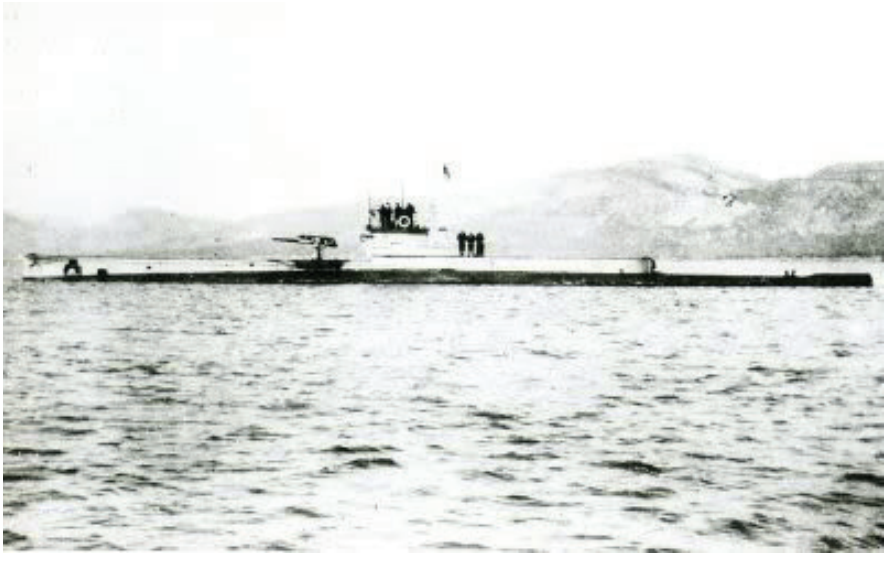

Ek 6. E-12 Denizaltısı (http://www.kenthistoryforum.co.uk/index.php?topic=13883.0 15.04.2015).

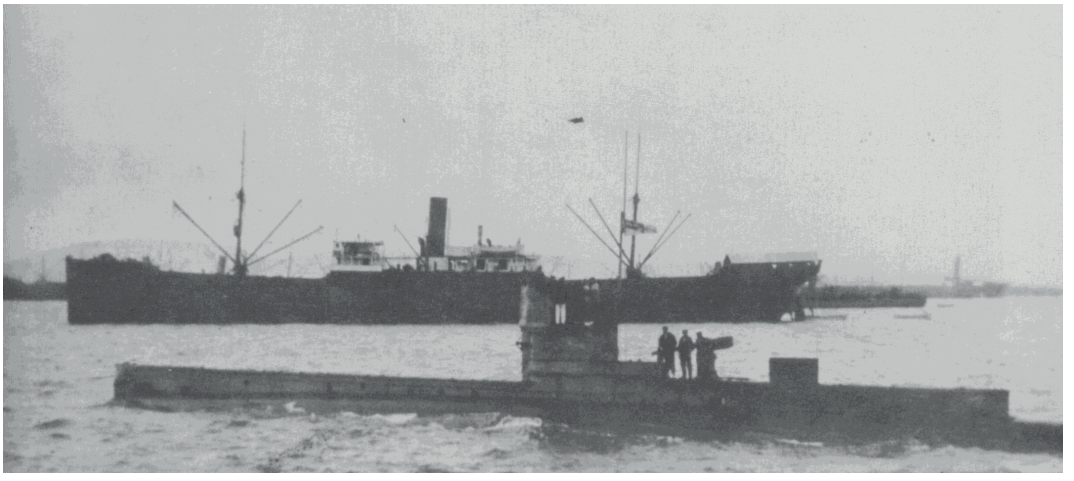

Ek 7. E-7 Denizaltısı Son Seferine Çıkarken (Kemp, *British Submarines*, resim 37).

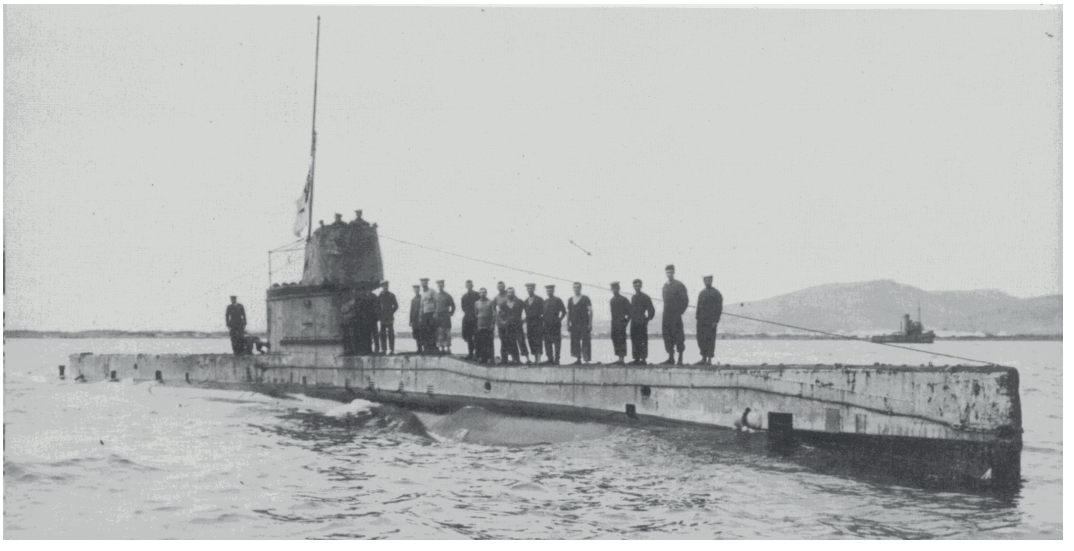

Ek 8. E-2 Denizaltısı Ağustos'ta Çıktığı Seferden Dönerken (Kemp, *British Submarines*, resim 35).

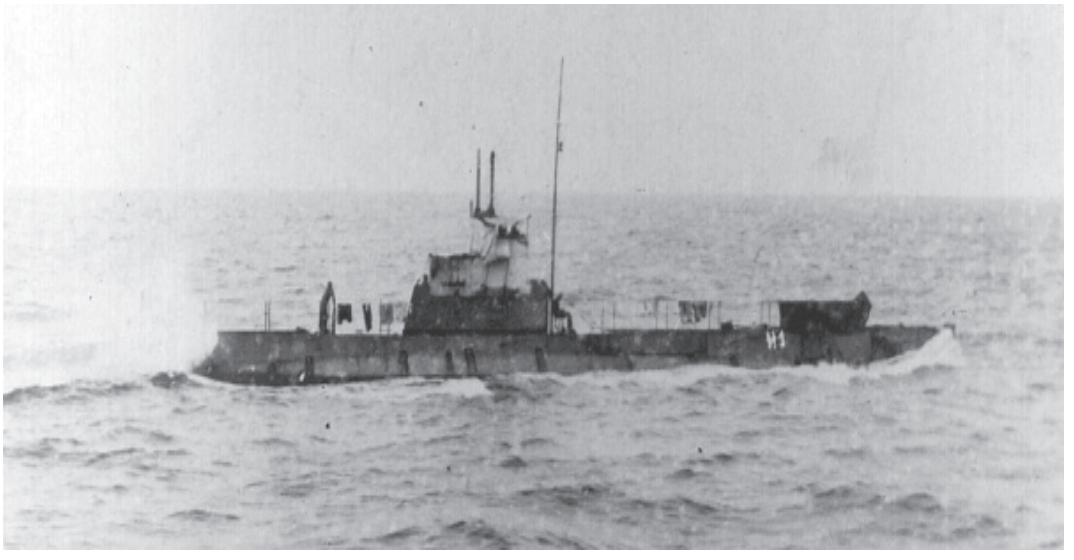

Ek 9. H-1 Denizaltısı (https://tr.wikipedia.org/wiki/HMS_H1 28.04.2015)

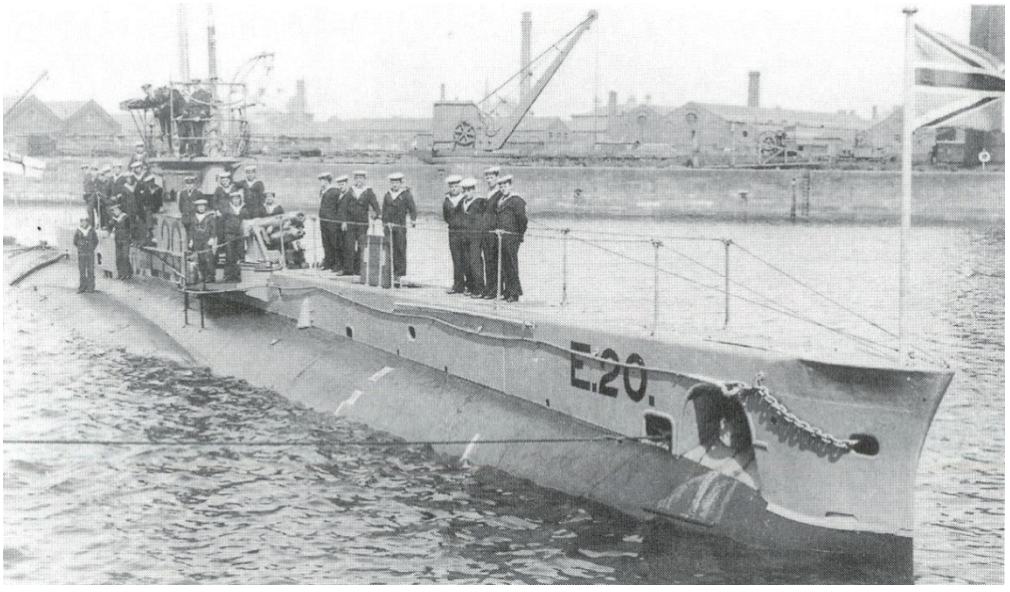

Ek 10. E-20 Denizaltısı (Kemp, *British Submarines*, resim 38).

Ek 11. E-11 Denizaltısı ve Mürettebatı ile Türk Topçusunun Tahrip Ettiği Periskopu (*The War Illustrated*, vol.4, s. 1291).

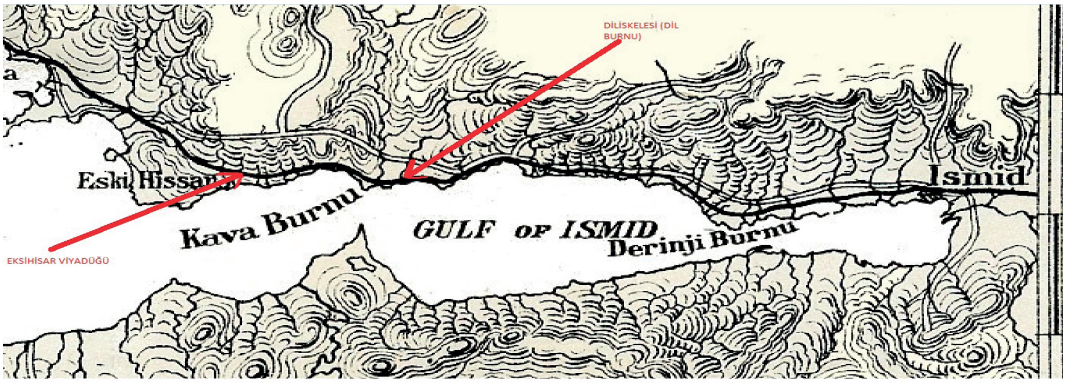

Ek 12. Eskihisar Viyadüğü ve Diliskelesi Mevkileri (Corbett, *Naval Operation*, vol.3, map.3)

Ek 13. Eskihisar Viyadüğü'nün (Gebze Şimendüfer Köprüsü) Bulunduğu Mevkii

Ek 14. Denizaltıların Birçok Yelkenli Batırdığı Yelken Kaya Mevkii

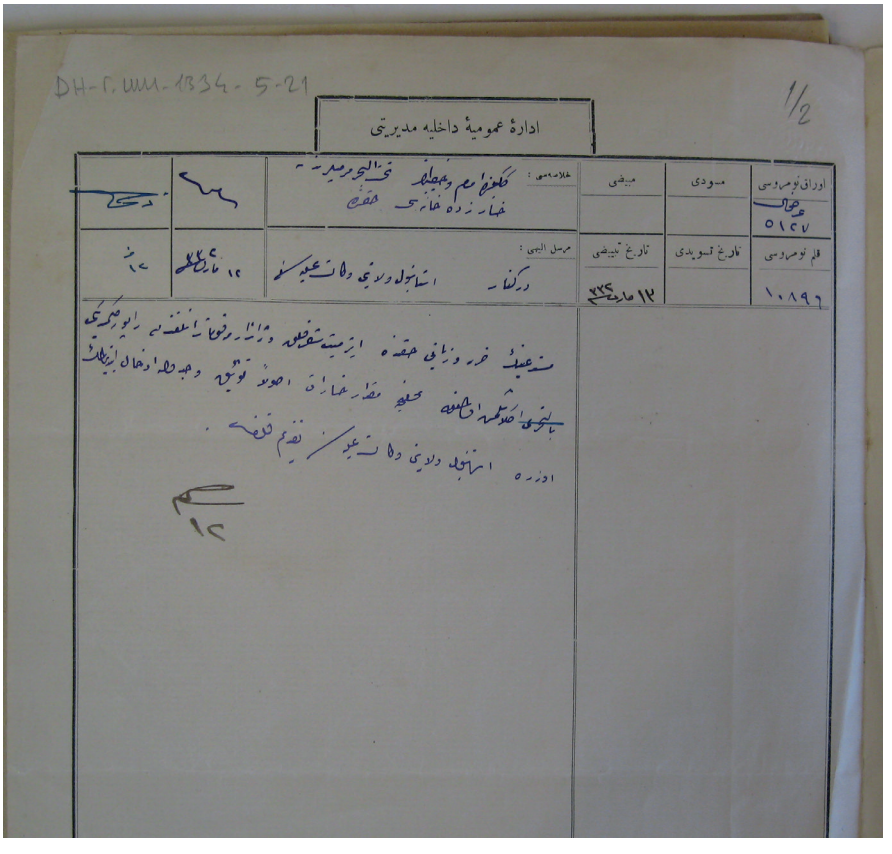

Ek 15. Denizaltından Yapılan Top Atışı Neticesinde Gebze İmamı'nın Evinin Zarar Gördüğü (DH.İ.UM.EK. 13-62).

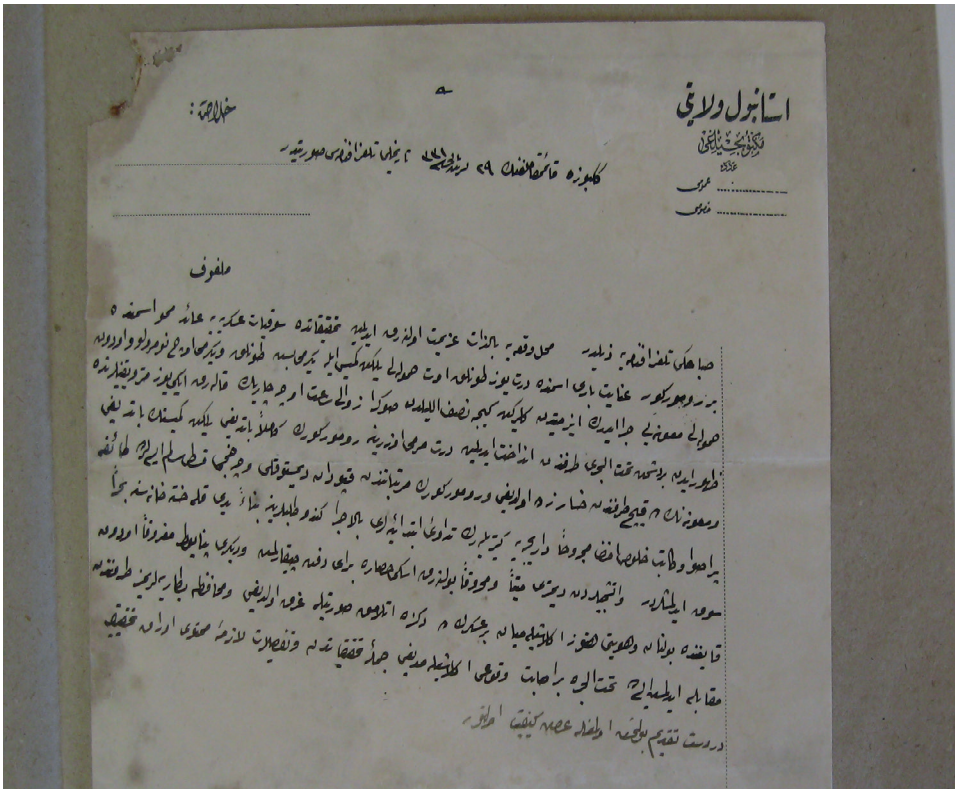

Ek 16. Diliskelesi ve Eskihisar Arasındaki Denizaltı Saldırısıyla İlgili Gebze Kaymakamı'nın Üsküdar Mutasarrıflığı'na Gönderdiği Telgraf Zeyli (DH.EUM. 3.Şb. 10-49.)

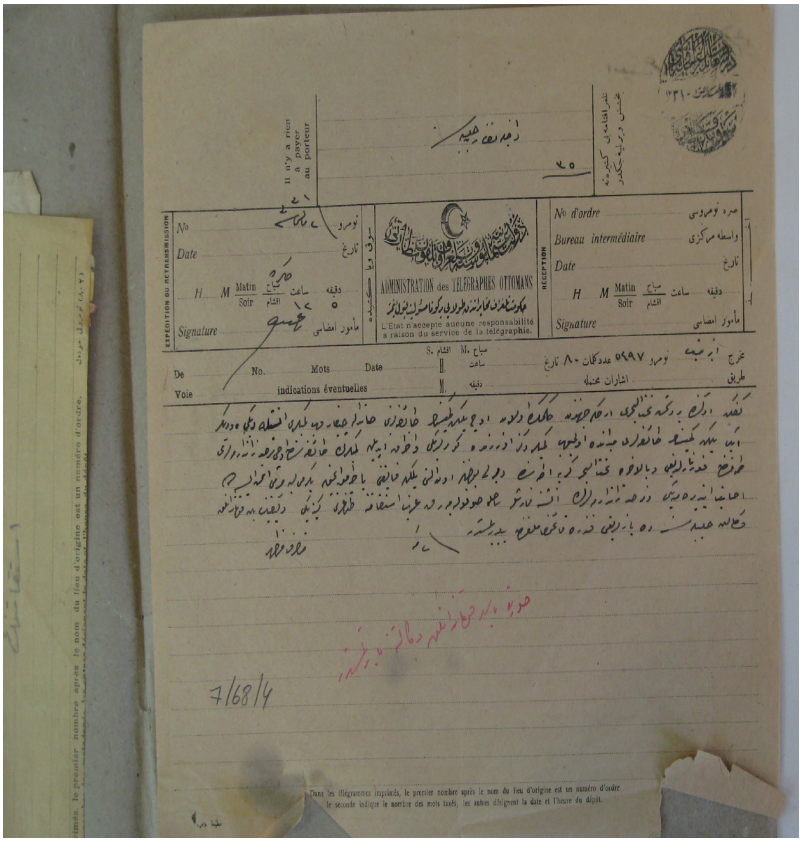

Ek 17. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey'in Kefken' deki Saldırıyla İlgili Yazısı (DH.EUM. 2.Şb. 7-68.)

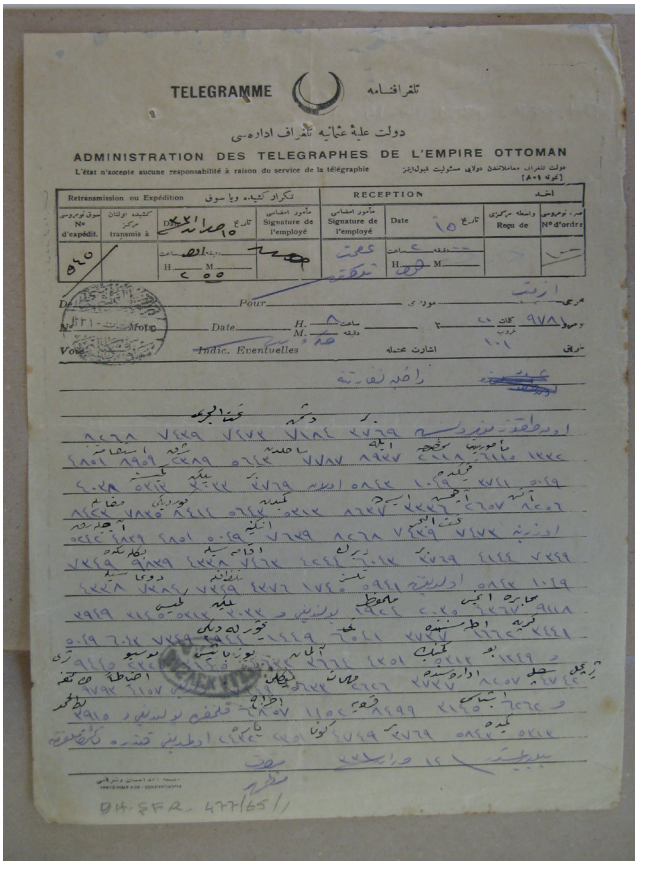

Ek 18. Mutasarrıf Mazhar Bey'in Kefken Limanı'ndaki Saldırıyla İlgili Şifreli Telgrafı (DH.ŞFR. 477-65.)

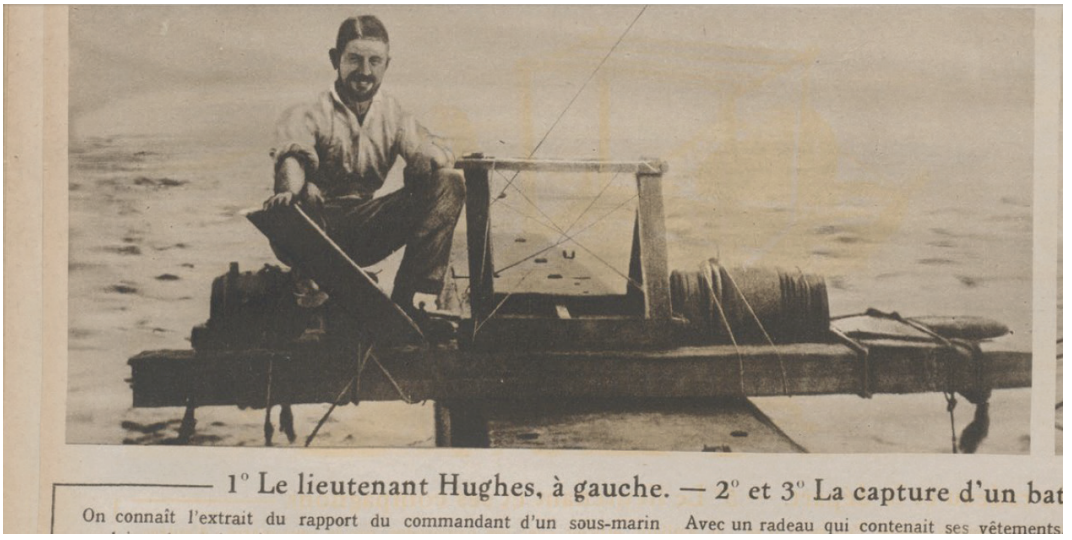

1° Le lieutenant Hughes, à gauche. — 2° et 3° La capture d'un bat

On connaît l'extrait du rapport du commandant d'un sous-marin Avec un radeau qui contenait ses vêtements

Ek 19. E-11'in İkinci Kaptanı D'oyly Hughes ve Gebze Köprüsü'nün Havaya Uçurulması İçin Hazırlanan Sal (Le Miroir, *Les Exploits Estraordinaires Du Lieutenant Anglais Guy D'oyly Hughes Dans La Mer De Marmara*, 7 Novembre 1915, s. 8).

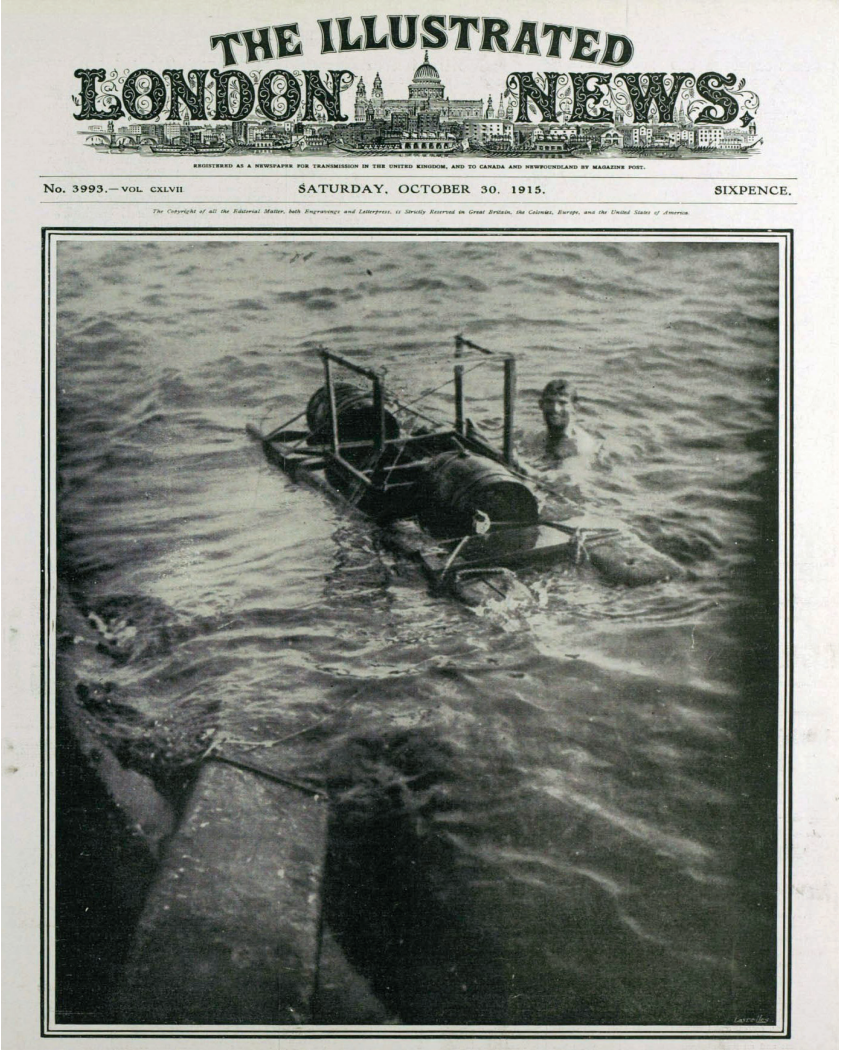

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS

REGISTERED AS A NEWSPAPER FOR TRANSMISSION IN THE UNITED KINGDOM, AND TO CANADA AND NEWFOUNDLAND BY MAGAZINE POST.

No. 3993.—VOL. CXLVII SATURDAY, OCTOBER 30, 1915. SIXPENCE.

The Copyright of all the Editorial Matter, both Engravings and Letterpress, is Strictly Reserved in Great Britain, the Colonies, Europe, and the United States of America.

Ek 20. İkinci Kaptanı D'oyly Hughes Salı Denerken (The Illustrated London News, 30 October 1915.)

Ek 21. Eskihisar Viyadüğü'nün (Gebze Köprüsü) Eski Bir Fotoğrafı (https://www.gebze.bel.tr/tr/modul/albumyonetimi/albumdetay.aspx?k_id=4&sayfa=222.04.2015)

Ek 22. Viyadüğün Günümüzde Ayakta Kalan Kısımları

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM). 2Şb. 7-68.

BOA., Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye (DH.İ. UM. EK). 13-62.

BOA.,İradeler Harbiye (İ.HB.), 177-55, 1334.M-095.

BOA.,Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 477-65.

BOA., DH.EUM. 3.Şb. 7-15, 7-24, 8-8, 8-55, 10-27, 10-31, 10-39, 10-44, 10-47, 10-49, 10-67B, 10-67C.

BOA., DH.EUM. 5. Şb. 13-17, 14-16, 14-32, 15-51.

Yayınlanmış Belgeler, Telif ve Tetkik Eserler

Aspınall-Oglander Cecil Faber, *Military Operations Gallipoli: Inception of the Campaignto May 1915*, History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the HistoricalSection of the Committee of Imperial Defence I., London: Heinemann, 1929.

Atabey Figen, Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Deniz Harekâtı (Cilt VIII), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı I. Kitap, (Cilt V) Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Corbett, Julian S., *History of the Great War*, *Based on Official Documents*, *Naval Operations*, Vol.III, Longmans, Green And Co., London, 1923.

Çanakkale Deniz Savaşları 1915, Çanakkale Boğaz Komutanlığı, Kültür Yayınları, Temmuz, 2004.

Demirsoy, Soner, "Çanakkale Denizaltı Savaşları", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale Tek Kitap*, (Ed. Soner Demirsoy-Kasım Hızlı), İstanbul, 2014.

Dümer, Vehbi Ziya, "Çanakkale Muharrebatı'nda İngiliz Denizaltı Gemilerinin Aldığı Vazifeler ve Bahriyemizin Bu Gemilerle Mücadelesi", *Deniz Mecmuası*, Cilt XXXXVI, Sayı: 334, Kasım, 1934.

Ertem, Serkan, Çanakkale Denizaltı Harekatı, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2011.

Ertem, Serkan, *Gelibolu Korsanı*, AZ Kitap, İstanbul, 2014.

Garier Gérard, *L'odyssée Technique et Humaine du Sous-marin en France: A l'épreuve de la Grande Guerre*, Tome. II, Marines Éd., 2002.

Gömleksiz, Eda Gülşen, *Mesudiye Zırhlısı*, İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı, İstanbul, 2007.

Kemp, Paul J., *British Submarines of World War One*, Arms and Armour Press, London, 1990.

Koç, Kemal, *I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Langensiepen, Bernard-Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul, 2000.

Le Miroir, *Les Exploits Estraordinaires Du Lieutenant Anglais Guy D'oyly Hughes Dans La Mer De Marmara*, 7 Novembre 1915.

Mccartney, Innes, *British Submarines of World War I*, Osprey Publishing Ltd. 2008.

Moorehead, Alan, Çanakkale Geçilmez, Çev. Güney Salman, Milliyet Yay., İstanbul, 1972.

Newbold, Henry, *Submarine and Anti-submarine*, Longsman Green and Co., London 1918.

O'Connell, John F., *Submarine Operational Effectiveness in the 20th Century: Part One (1900–1939)*, New York, 2010.

Otay, Oğuz, *Mesudiye Zırhlısı Osmanlı'nın Son 40 Yılının Tanığı (1874-1914)*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2005.

Öcal, Yüksel, *Kürek ve Yelken Döneminden Günümüze Türk Bahriyesi*, İstanbul, 2008.

Rudenno, Victor, *Gelibolu Denizden Saldırı*, ODTU Yayıncılık, Ankara, 2009.

Sondhaus, Lawrence, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*, Cambridge University Press, UK., 2014.

The Illustrated London News, 30 October 1915.

TEHCİR KANUNU VE İZMİT ERMENİLERİ

Selma ÇETİNKAYA*
Taner BİLGİN**

Tehcir Kanunu ve Tehcir Öncesinde İzmit Ermenileri

Ermeniler, Osmanlı Devletini yıkma amacı doğrultusunda, İtilaf Devletleri ile (başta Rusya olmak üzere) işbirliği içerisinde, orduyu arkadan vurmak, Müslüman nüfusa zulmetmek, çeşitli isyanlar çıkarmak gibi eylemlerini giderek artan bir şiddetle uygulamaya koyulmuşlardır. Bunun neticesinde masum halkı katleden ve isyan çıkaran Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevkleri için[1] 26 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nezareti'nin verdiği tezkire üzerine Meclis-i Vükela tarafından 30 Mayıs 1915'te tehcir kararı alınmıştır[2]. Askeri bir zorunluluk olarak görülmesi gereken tehcir kararı, Ermenilerin "aşırı kışkırtma, tahrik ve gösterdikleri itaatsizlik" neticesinde ortaya konulmuştur[3]. 1 Haziran'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe giren ve memleketi tehlikeye atanların bulundukları yerlerden başka yerlere sevk edilip yerleştirilmesine yönelik bu kanun kapsamında "isyan ve ihtilal hareketlerine karışan fesatçı ve bozguncu"[4] 438.758 kişi sevk edilmiş, 382.184'ünün iskânı gerçekleştirilmiştir.

Esasen tehcirin Çanakkale, Kafkasya ve Filistin'de savaşan Osmanlı ordu birliklerinin lojistik destek yollarına yakın yerlerdeki Ermenilerle çeteleri destekleyen bütün Ermenileri kapsadığını[5] söylemek gerekir. Sevk ve iskân yerleri arasında İzmit de bulunmaktadır. Ermenilerin İzmit'teki eylemlerinde genel itibariyle Yunanlılarla birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Başında Mıgırdiç Efendi'nin bulunduğu Osmanlı Nüfus Dairesi'nin 1914 istatistiklerine göre 13.339.000 nüfuslu Osmanlı Devleti'nde 1.234.671 Ermeni vatandaşı vardı[6] ve bu Ermenilerin 55.852'si de İzmit'te (İzmit'in Müslüman nüfusu 226.859, Rum

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr
** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: taner.bilgin@bilecik.edu.tr.

1 Dahiliye Nezareti'nin 5 Temmuz 1915 tarihli şifre telgrafından İskan için ayrılan bölgenin sonradan genişletildiği görülmektedir. Buna göre Kerkük ve Diyarbakır ve Halep bölgelerinde yerleşim planında değişikliğe gidilmiştir. Bkz. BOA. DH. ŞFR, 54/315
2 BOA. MV, 198/24
3 Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı/Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007, s. 99.
4 Tahliye muamelesi sadece bozguncu ve komiteci Ermenilere uygulanmıştır. Bkz. BOA. DH. ŞFR, 53/201
5 Kanun kapsamında sadece Ermeniler değil, problem çıkartan Rum ve Araplar da tehcir edilmişlerdir. Bkz. Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", ÇTTAD, VI/ 14, Bahar 2007, ss. 27-40, s. 28. İzmit'ten de Ermeniler dışında sevk edilen unsurlar bulunmuştur. Bu durum 16 Ağustos 1916'da Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta geçen "Yalnız Ermenilerin sevk ve iâşe masraflarının muhacirîn tahsisâtından i'tâsı. Diğerleri hakkında tebligâta intizâr olunması" ibaresinden de anlaşılabilmektedir. Bkz. BOA. DH. ŞFR, 67/249
6 http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Dosyasi/Ittihat_Terakki/ErmeniNufusu.pdf (TTK, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu, s. 10)

nüfusu ise 40.048'dir.) yaşamaktaydı[7]. İzmit'teki Ermeni hareketliliğine baktığımızda toplamda 54.370 rakamına ulaşmaktayız[8].

Resim: 1 İzmit Ermeni Mahallesi'ndeki İstanbul Caddesi[9]

İzmit, İstanbul ile Anadolu'yu birbirine bağlayan güzergâhta olmasından dolayı önem arz eden bir yerleşim yeridir. İzmit'in bu konumu tehcir esnasında da kendisini hissettirmiştir. Aslında tehcirin öncesinde, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanmasını içeren[10] ve 24 Nisan 1915'te çıkarılan genelgeyle[11] İstanbul'da tutuklanıp[12] Çankırı'ya nakledilen 155 kişiden affedilenlerin 11'i de İzmit'e getirilmiştir[13]. 31 Ağustos 1915 tarihinde Kastamonu Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş defterden anlaşıldığına göre İzmit'e sevki uygun görülenler Mıgırdıç Basmacıyan veled-i Mihran, Yervant Çavuşyan, Vartas Atanasyan, Ermişe Manastırı'na gönderilmek üzere Rahip Kirkor Balakyan, Nişan veled-i Agop Nahabedyan, Papas Vartan Karagözyan, Bogos veled-i Agop Tanyelyan, Doktor Arşak Kazasyan, Vahram Asaduryan, Geyve'ye gidecek olan Kirkor Haçyan'dır[14].

Tehcir Kanunu ile de İzmit hem Ermenilerin iskân edildiği, hem de tehcir edildiği bir yer olmuştur. İzmit'te iskân ettirilen Ermeniler Edirne'nin Karaağaç bölgesinde yaşayan Ermenilerdir. Aslında Karaağaç Ermenileri için İzmit önce sevk güzergâhı olarak düşünülmüştür[15]. Tekirdağ yoluyla ve sevk edilmek için İzmit'e gönderilmiş olan fakat Karaağaç Ermenilerinin sevkinden sonradan vazgeçilmiş ve Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na 22 Teşrinievvel 331'de gönderilen şifre telgrafla bu Ermenilerin İzmit'te alıkonulmaları, sevk edilen varsa bunlardan haberdar edilmesi istenmiştir. Aynı tarihte

7 ATASE. Koleksiyon: BDH Klasör: 56 Dosya: 274 Fihrist: 1
8 ATASE. Koleksiyon: BDH Klasör: 1768 E Dosya: 192 Y. Dosya: 206 Fihrist: 4-2
9 Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 130.
10 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 307.
11 BOA. DH. ŞFR, 52/96, 97, 98
12 24 Nisan genelgesiyle İstanbul'da toplamda 2345 kişi tevkif edilmiştir. Ermenilerin her yıl "katliam/soykırım günü" olarak gösteriler yaptıkları 24 Nisan, bu 2345 kişinin tutuklandığı gündür. Bkz. Gürün, s. 307, Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 297.
13 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, ATAM, Ankara 2009, s. 69-71.
14 BOA. DH. EUM. 2. Şb, 10/73
15 Bekir Günay, *Ermeni Tehciri İzmit 1914-1920*, Kocaeli Üniversitesi, Ankara 2002, s. 53-54.

bu telgrafa ilaveten sevki henüz gerçekleştirilmemiş ya da orada kalmış olan Karaağaç Ermenilerinin de iadeleri uygun görülmüştür. Bu doğrultuda 25 Teşrin-i evvel 331'de Eskişehir ve Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflıklarına[16], 28 Teşrin-i evvel 331'de de Konya ve Adana vilayetlerine[17] gönderilen telgrafla İzmit'ten gönderilen Karaağaç Ermenilerinin iadesi istenmiştir[18].

İzmit'te sevk hareketliliği önce buraya Trakya'dan gelen Ermenilere, yani Karaağaç Ermenilerine uygulanmıştır. Akabinde İzmit Ermenilerinin de tehcir edildiği görülmüştür. İzmit'in özellikle Bahçecik ve Akmeşe (Ermeşe) kazalarında yaşayan Ermeniler, demiryolu hattı güzergâhındaki Eskişehir, Afyon ve Konya şehirlerine gönderilmişlerdir[19]. İzmit Ermenilerinin sevkine neden olan etkenlerden en mühimi İstanbul'da Taşnaksutyun'u ve onun yayın organı olan Azadamart'ı besleyen yerlerin başında İzmit'in gelmesidir. İzmit'le beraber Adapazarı ve Bursa'da da benzer faaliyet vardır[20]. Dahiliye Nazırı Talat Beyin hatıralarına baktığımızda İzmit ve Adapazarı Ermenilerinin tavırlarının Rusların Ereğli'yi bombardıman etmesi sürecinde değiştiğini görmekteyiz. Buna göre bombardıman karşısında sevinç gösterileri yapmaları ve casusluğa başlamaları devleti fazlasıyla tedirgin etmiştir. Zira İstanbul'a yakın bir yerde bu kadar açık bir şekilde hareket etmeleri tehlikenin büyüklüğünü göstermektedir ve Osmanlı Hükümeti bölgede tahkikat yapmak zorunda kalmıştır. Tahkikat neticesinde İzmit ve civarının özellikle Bahçecik'in ihtilal merkezi haline getirildiği, Rusların Sakarya ağzına asker çıkarmasıyla ülke genelinde karışıklık çıkararak Osmanlı ordusunun savunma gücünü kırma amacıyla harekete geçtikleri ortaya çıkarılmıştır. Bu sırada sadece Adapazarı'nda, birkaç tanesinin burayı havaya uçurmaya yeteceği, yerli ve yabancı imalatı bomba, dinamitler, dinamit fitilleri, mavzer, gra, son model tüfekler, Karadağ tabancaları, jandarma üniformaları ve bomba yapımında kullanılan araçlar, asker ve binlerce cephane ile mühimmat, ayrıca ecza [21] bulunmuş, İzmit'te de yüzlerce tüfek ele geçirilmiştir. Bu silahların üretimi Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleştirilmiştir. Komite reisleri tahkikatta tutuklanmışlardır. Tahkikat sonrasında komite mensuplarının çeteler oluşturduğu, İzmit'teki işçi gruplarıyla birlikte hareket ederek pek çok Müslüman'ı öldürdüğünü Talat Bey belirtmektedir[22].

İzmit'teki çeteler Yuvacık Köyünde Vahan Çetesi, Karamürselli Artin ve Antranik (Donik) Çeteleridir. Bunların en büyüğü 300 kişiden oluşan Antranik (Donik) Çetesidir. Bunlardan ayrı Bahçecik, Kandıra, Karasu, Geyve, Taraklı ve çevrelerinde de Ermeni çeteleri ve bunların eylemleri görülmüştür[23]. Bu arada Ekim 1914'te Talat Bey ve diğer devlet adamlarına yönelik suikast planları yapanlarla ilgili de bir tahkikat gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen tahkikatta İzmit'ten komisyoncu Hrabet, fıçıcı Karabet Patukyan, tenekeci Karabet Patukyan ve Patukyan'ın 18 yaşındaki oğlu Kirkor'un da eylemlerde yer aldığı ortaya çıkmıştır. Kirkor'un ifadesinden İzmit'te öğrenci derneği olduğu ve bu derneğin yönetim kurulunda bulunan İzmit Nalburlar Çarşısı esnafı kahveci Kirkor'un öğrenci derneğindeki çocuklara Ermenice gazeteler dağıttığı öğrenilmiştir[24].

16 BOA. DH. ŞFR 57/334 Belge No: 1
17 BOA.DH. ŞFR 57/373 Belge No: 1
18 Günay, s. 53-54
19 Günay, s. 76-77
20 Fahri Parin, Gökhan Balcı, *Yalova Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri*, Truva Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.
21 http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ermese.pdf (Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri")
22 Bakar, s. 86.
23 Parin ve Balcı, s. 37-38.
24 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, Cilt 3, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2009, s. V, 71-78.

Resim: 2 Adapazarı Ermeni Caddesi[25]

Ayrıca Adapazarı'ndaki Ermeni Okulu öğretmenlerinden Artin Mefroderiç, Piskopos ve İzmit Murahhası Ovakimyan ve Agob Nişancıyan, Bahçecik'te öğretmenlik yapan Serkis Saruni ile Adapazarlı öğretmen Agop Frekyan da faaliyet gösteren Ermeniler arasındadır. İzmit'in İstanbul ile Anadolu arasındaki stratejik konumu dolayısıyla Ermeni komitelerinin ilgisini çektiği muhakkaktır. Taşnak Komitesi'nin stratejik ve lojistik olarak İstanbul'un doğusunda kullandığı hat Bursa-Bahçecik-Adapazarı'dır. Bursa ve Adapazarı'ndaki kiliselerle Bahçecik'teki Amerikan Koleji ve Bursa'daki Ermeni okulları hattın hareket noktalarıdır. Robert Koleji de Balkanlar'da Bulgar ve Arnavutları, Marmara'nın doğusunda da Ermenileri isyana yönlendirmiştir. Bölgede Amerikalı misyonerlerin olması da dikkat çekmektedir[26]. Yine 1915 yılı başında Dahiliye Nezareti'nin İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir yazıda İzmit'te Şimendifer Caddesi'ndeki Fransız Frerler Mektebi'nin de öğrencileri İngiliz ve Fransızların Çanakkale'yi bombaladığına yönelik haberler vererek kışkırttığına ve okulda telsiz telgraf olduğuna dair haberler üzerine tahkikata dâhil tutulması istendiği görülmektedir. Fakat polisin tahkikatı sonrası okulda telsiz telgraf olmadığı anlaşılmıştır. Ancak aynı tahkikatta Bahçecik, Yuvacık, Arslanbey ve Döngel'de bazı evlerde silah ele geçirilmiş, jandarma da Ermişe Kilisesi'nde çok sayıda silah bulmuştur[27].

Tehcir Esnasında İzmit Ermenileri

İzmit'teki Ermeniler tüm bu silah depolamaları, çeteleşmeleri, yasa dışı faaliyetlere girişmeleri gibi devlete yönelik eylemleri neticesinde tehcir kapsamına alınmışlardır. 1 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden de bildirildiği üzere tehcir sadece bozguncu ve komiteci Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmaları şeklinde düzenlenmiştir[28]. Bu dağıtım esnasında Ermenilerin Müslüman nüfusun % 10'unu geçmemesine dikkat edildiğini de belirtmek gerekir[29]. Ayrıca yerlerinden çıkarılan Ermenilerin kaç tanesinin ve hangi yerden tehcir edildiğine de Dahiliye Nezareti tarafından dikkat edilmiş ve bunun takibatı yapılmıştır[30].

25 Kevorkian, Paboudjian, s. 140.
26 Günay, s. 39-41.
27 BOA. DH. EUM. 2. Şb, 2/67-A
28 BOA. DH. ŞFR,53/201
29 BOA. DH. ŞFR, 54/315
30 BOA. DH. ŞFR, 54/412

9 Ağustos 1915 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre telgrafta Adapazarı, İzmit ve Bahçecik Ermenilerinin sevklerinin başlatılması istenmiştir. Bu telgraftan Adapazarı Ermenilerinin bir kısmının önceden sevk edildiği de anlaşılmaktadır ve bölgedeki kalan Ermenilerin de sevki gerekli görülmüştür[31]. 13 Ağustos 1915 tarihinde sevk yerlerine ve İzmit'e de gönderilen telgrafta Ermenilerin sadece vilayet veya liva sınırları dışına çıkarılıverdikleri ve bunun istasyonlarda yığılmaya yol açtığı bildirilerek sevklerin kafileler halinde yapılması, erzak ve diğer ihtiyaçlarının Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanmak üzere görevlendirilmiş memurlar tarafından giderilmesi istenmiştir[32]. Sevki gerçekleştirilen Ermenilerle ilgili uygulamaların savaş dönemi Osmanlısında hem maddi külfet hem de zaman ve işgücü yükü oluşturduğu muhakkaktır. Borçlarını ödeyemeyecek bir durumda olan devletin tehcire tabi tutulanların masraflarını Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılamasından ayrı bir takım düzenlemeleri de bu kapsamda düşünülmelidir.

10 Ağustos 1915'te İzmit de dâhil birçok mutasarrıflık ve vilayete gönderilen telgrafta sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tesviyesi ile bir deftere kayıtlarının düşülmesinin gerekliliği beyan edilmiştir[33]. Ayrıca bu Ermenilerin istedikleri eşyalarını yanlarında götürebilecekleri, götüremeyecekleri eşyalarından bozulabileceklerin ve gerekli görülenlerin müzayede ile satışı, bozulmayacak eşyaların ise sahibi adına korunması[34], ucuza satılan malların satışıyla ilgili anlaşmaların feshedilerek gerçek değerinden satılması şeklinde bir uygulama da sevk yerlerine bildirilmiştir[35]. 24 Ağustos 1915 tarihli telgraftan anlaşıldığına göre de sevk edilen Ermenilerin menkul ve gayr-ı menkul mallarının satılıp borçlarının ödenmesi, kalan paranın da sahiplerine ödenmesi ile ilgili bir düzenleme yapacak olan Dahiliye Nezareti, İzmit ve sevk dâhilindeki diğer yerlerden böylesi malların, gidenlerden alacağı olanların miktarlarının hazinenin hukukun korumak üzere belirlenip listelerin hazırlanması istenmiştir[36]. Bunun haricinde sevk edilen Ermenilere Harbiye Tahsisatı'ndan yevmiye verilmiştir. Bu yevmiyenin miktarı 20 Haziran 1917'de Mülteciler Talimatnamesi'nin 6. Maddesi bağlamında Temmuz ayı itibariyle küçükler için 60 para, büyükler için 3 kuruşa yükseltilmiştir[37]. 1 Eylül 1915 tarihli yazıda da Dahiliye Nezareti'nden sevk esnasında kullanılmak, Ermenilerin sefalet çekmelerini önlemek, ekmek ve zahirelerini temin etmek adına gönderilen paralar kaleme alınmıştır. Buna göre İzmit sancağına 100 bin kuruş ayrılmıştır. Karşılaştırma açısından en yüksek meblağın 400 bin kuruş ile Konya vilayetine, 100 bin kuruş ile de İzmit sancağı ve Suriye vilayetine gönderildiğini söyleyebiliriz[38]. 22 Mart 1917 tarihinde Talat Beyin mültecilerle, Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin iskân ve iaşesi için para gönderdiğine dair yazısından İzmit Sancağına 500 bin kuruş yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. Toplam yardım 6.640.00 kuruştur ve en çok meblağ 1.000.000 kuruş ile Zor Sancağına, en az ise 20 bin kuruş ile Kastamonu vilayetine gönderilmiştir[39].

31 BOA. DH. ŞFR,54-A/340
32 BOA. DH. ŞFR, 54-A/392
33 BOA. DH. ŞFR, 54-A/368
34 Sonraki süreçte sevk edilen Ermenilerin geride bıraktığı malların hükümet adına korunması bazı yerlerde temel ihtiyaçların karşılanmasını engellediğinden gereksinim maddesi olup dışarıdan tedarik edilemeyecek eşyaların açık arttırmayla satışına karar verilmiştir. Bkz. DH. ŞFR, 55/330
35 BOA. DH. ŞFR, 54-A/388
36 BOA. DH. ŞFR, 55/184
37 BOA. DH. ŞFR, 77/168
38 BOA. DH. ŞFR, 55-A/17
39 BOA. DH. ŞFR, 74/234

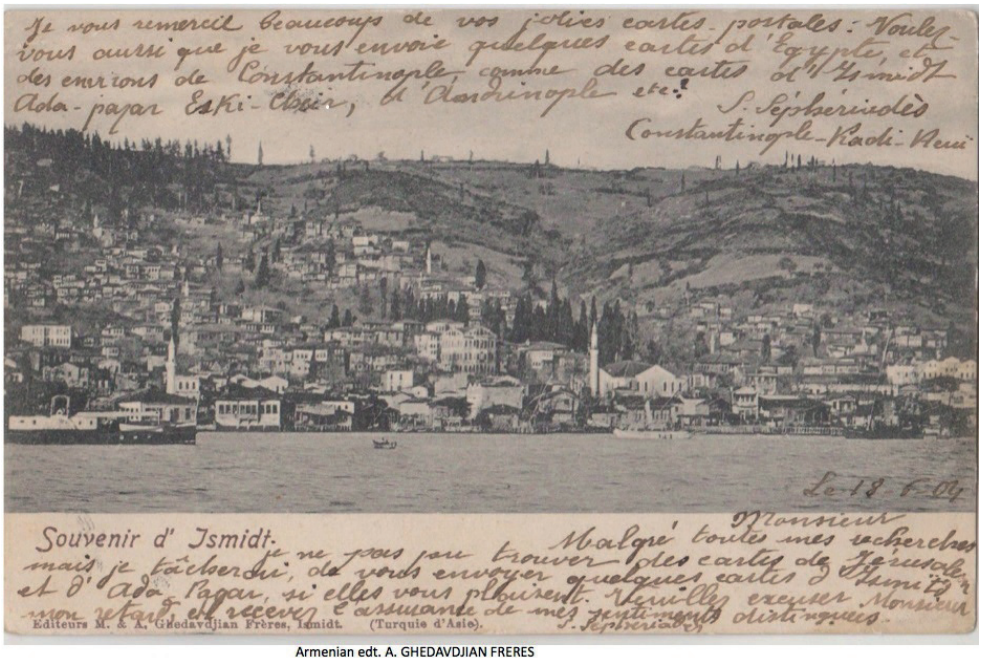

Armenian edt. A. GHEDAVDJIAN FRERES

Tehcir Haricindeki İzmit Ermenileri

Sevk haricinde tutulan Ermenilerle ilgili düzenlemeler de belgelerde dikkat çekmektedir. Bu düzenlemelerden sadece İzmit'e dair olanlar yahut İzmit'i de içerenler şunlardır: 15 Ağustos 1915 tarihli şifre telgrafta Ermeni asker, zabit ve sıhhiye zabitlerinin ailelerinin yerlerinde kalmaları[40], Ermeni mebus ve ailelerin sevk edilmemeleri[41], aynı tarihli bir diğer telgrafta Protestan Ermenilerin sevk edilmesinden vazgeçilmesi ve sevki gerçekleştirilenlerle kalanların sayılarının belirlenmesi[42] uygun görülmüştür. 17 Ağustos 1915'te gönderilen şifre telgrafta şimendiferde görevli Ermeni memurlar, işçiler ve hizmetliler gibi ellerinde görev belgesi olanların aileleriyle beraber sevklerinin yapılmaması ve sayılarının belirlenmesi[43] istenmiştir. 18/19 Eylül 1915 tarihli telgrafta da Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda görevli olanların ve ailelerinin ki buna büyükanne, büyükbaba, anne, baba, eş, çocuk, küçük erkek kardeş, evlenmemiş kız kardeş, kayınpeder ve kayınvalide dâhildir, sevkten muaf tutulmaları istenmiştir[44].

Yine benzer şekilde ve İzmit'e de gönderilmiş bir başka telgrafta sevkten muaf tutularak nakil ve tahliye gerçekleştirmiş yerlerde görevine devam eden Düyun-ı Umumiye ve Reji İdaresi'ndeki Ermenilerin bulunmasına karşın yeniden buralara Ermeni memurların tayin edilmesine değinilerek hem muaf olan Ermenilerin hem de yeni görevlendirilenlerin isim listesi istenmiştir[45].

29 Ağustos 1915 tarihli telgrafta da ihtiyaç oranında sanatkârın ve Katolik Ermenilerin de sevk olunmaması gerekli görülmüştür. Aynı telgrafta belirlenenler dışındakilerin gönderilmemeleri ve giden kafilelerin korunmasıyla ilgili önlemlerin alınarak bunlara saldıranların saldıranlara ön ayak olan memur ve jandarmaların hakkında soruşturma yapılıp azledilip Divan-ı Harplere teslim edilmesi, isimlerinin bildirilmesi böylesi olayların tekrarından vilayet ve livanın sorumlu tutulacağı da belirtilmiştir[46]. Öyle ki bu tür olayları incelemesi için Harbiye Nezareti'nde özel bir soruşturma kurulu oluşturulmuş, bu kurul

40 BOA. DH. ŞFR, 55/18
41 BOA. DH. ŞFR, 55/19
42 BOA. DH. ŞFR, 55/20
43 BOA. DH. ŞFR, 55/48
44 BOA. DH. ŞFR, 56/77
45 BOA. DH. ŞFR, 60/48
46 BOA. DH. ŞFR, 55/292

1918'e kadar görevini yerine getirmiştir. Kurulun suçlu görerek Örfi İdare'ye sevk ettiği 1397 kişiden 33'ü de İzmit Mutasarrıflığı'ndan olmuştur[47]. Dahiliye Nezareti'nin tehcir ile ilgili uygulamalarda gayet ciddi bir tavır takındığını söylemek gerekir. Gerek kolluk güçlerine gerekse idari görevlilere sorumsuz davranışları dolayısıyla müsamaha gösterilmemiştir. Nezaretten Bursa Vilayeti'ne gönderilen 29 Ağustos 1915 tarihli telgrafta da jandarmanın görevlerindeki aksaklıklardan bahsedilmiştir. Buna göre Bursa'daki Ermeni firarilerin oluşturduğu çeteler Yalova ve İzmit'e geçerek buradaki Müslümanlara saldırmakta olmasına karşın jandarmanın bunları uzaklaştırmada sorumsuz davrandığı, İzmit Mutasarrıflığı'na gerekli takibatın yapılması için alay komutanını bölgeye gönderilmesi emrinin verildiği, gevşek davranan memurların da cezalandırılacağı bildirilmiştir[48].

Ancak şunu da ekleyelim, bu muamelelerin sıkça suiistimal edildiği görülmektedir. Nitekim 16 Ocak 1916'da bazı vilayetlerle Eskişehir ve İzmit Mutasarrıflıklarından şimendifer işlerinde görevli olmadığı halde sevkten muaf tutulmak için müstahdemdir diyerek alıkonanların sayıları ve isimleri istenmiştir[49]. 21 Ekim 1916'da da memur ve asker olduklarından dolayı ve görev dolayısıyla İstanbul ile başka yerlere gidebilen Ermenilerin haricinde, şimendifer memur ve hizmetlilerin dahi izinsiz yerlerinden ayrılmamaları istenmiştir[50]. 21 Mayıs 1917'de ise Geyve'de Şimendifer Kumpanyası'nda amelelik, duvarcılık, taşçılık gibi işlerle uğraştıklarından tehcir dışında kalan ve sayıları oldukça fazla olan Ermenilerin Doğançayı'ndaki Sille Amele Taburu'ndaki Ermenilerle birlikte faaliyet gösterdiklerine dair Geyve Kaymakam Vekili Hüseyin Sabri Bey İzmit'e bir yazı göndermiştir. Bunların uzak yerlere dağıtılmalarını, bu gerçekleşmezse bahsi geçen Ermenilerin Geyve'deki eylemlerinin daha da artacağını ifade eden Hüseyin Sabri Bey, 1917 Nisanından beri Sille Amele Taburundan kaçarak çeteler oluşturan Ermenilerin çok sayıda Müslümanı öldürdüğünü, savaş dolayısıyla Müslüman köylerde eli silah tutan erkek kalmamışken amele taburundaki genç Ermenilerin firar edip önceden gömdükleri silahları çıkararak savunmasız kadın, çocuk ve ihtiyar Müslümanları katlettiklerini belirtmiştir. Bu çetelerin tehcir sonrasında İzmit'in her yerinde eylemlerde bulunduğu, sadece Geyve'nin kaldığını ancak önlem alınmazsa buranın da aynı sonuçla karşılaşacağını ifade ederek nüfusu 100'ü bulan istasyondaki Ermeniler ile amele taburundakilerin sevki istenmiştir. 1916'da Geyve'nin pazarının olduğu bir gün Ziraat Bankası dışına kundak koyarak eyleme girişmiş olmalarına rağmen bu Ermenilerin burada bırakılmaları eleştirilmiştir. Bu Ermenileri Trablusgarp savaşı sırasında buradan çıkartılmasına rağmen şu anda yine burada olan Mösyö Sotyo isimli İtalyan mühendisin koruduğu ve yardım ettiği, bunun bilindiği, hükümetçe ifadesi alınmasına karşın yine serbest bırakıldığı da bu mektupta yer almaktadır[51].

Savaş dolayısıyla görevli olduklarından dolayı sevk haricinde tutulan Ermeniler de İzmit örneğinde de görüldüğü üzere tehcir öncesindeki gibi eylemlerine devam etmişlerdir. Hükümetin önlemleri bu noktada fazla etkili olamamıştır. Tehcir sürecinde Divan-ı Harpte yargılananlar da olmuştur. Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1916 tarihli, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihli gizli yazılardaki listelere göre Divan-ı Harp'te toplam 1667 kişi yargılanmıştır. Bunların 28'i İzmit'tendir[52]. Ancak bu yargılamaların da yaptırımının fazla olmadığını olayların devamlılığından anlamak mümkündür. Bu noktada yabancıların da Ermenilere desteği devam etmiştir. Sadece İtalyan mühendisin telaffuz edilmesi yetersizdir. 25 Mart 1916'da Dahiliye Vekili Talat

47 Gürün, s. 319.
48 BOA. DH. ŞFR, 55/296
49 BOA. DH. ŞFR, 60/45
50 BOA. DH. ŞFR, 69/62
51 BOA. DH. EUM, 2. Şb, 38/3
52 Bakar, s. 132-133

Bey, Başkumandanlığa gönderdiği gizli yazıda Amerika'da oturan Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki Ermenilere gönderdiği paralarla ilgili 23 Ocak tarihli tezkereye cevaben İzmit'le ilgili şu satırlara yer vermiştir. "İzmit sancağındaki Ermenilere para dağıtıldığı anlaşılamamış ise de Amerika'daki Ermenilerin İstanbul'da Pit tarafından gönderildiği ve buna Beyoğlu'ndan Singer Şirketi Şubesi'nde çalışan Gregor Kasbaryan'ın yol gösterdiği ilgili yerden bildirmiştir[53]."

Talat Bey, Geyve Kaymakamı Vekili Sabri Bey'in mektubuna binaen bir hafta sonra, yani 28 Mayıs 1917'de Başkumandanlığa bir şifre telgraf çekerek İzmit Amele Taburu'ndaki Ermenilerin eşkıya çetelerine yataklıkları devam ettiğinden bunların başka yere naklini istemiştir. Ermeni çetelerinin İzmit'teki eylemlerine de şöyle yer vermiştir:

"Ermeni çetesinin dolaştıkları alan olan orman içinden, köylerine giderlerken kaybolan ve arattırılmakta oldukları daha önce bildirilen, Serindere (Bahçecik'e bağlı) köyünden Hacı Bilal'in kızı Hatice ve Aksığın (Bahçecik'e bağlı) köyünden Süleyman'ın kızı Gülfedar isimlerindeki iki kadınla, Servetiye (Bahçecik'e bağlı) köyünden 13 yaşındaki Ahmet oğlu Cafer'in cesetlerinin yarı çürümüş bir halde Efraziye ve Şefkiye köylerinin alt tarafındaki dere içinde bulunduğu ve yapılan keşif neticesinde bunların enselerinden kesilmek ve yaralayıcı aletlerle parçalanmak suretiyle çete tarafından katledildikleri; kadınların elbiselerinin başka bir yerde bulunmasından, soyularak ırzlarına geçildiği de kesin olarak anlaşıldığından söz konusu çeteyi koruyan ve yataklık eden İzmit amele taburlarındaki Ermenilerin başka yere" sevki uygundur[54].

Bütün bu uygulamalarla beraber 17 Eylül 1915'te İzmit Mutasarrıflığı'ndan bildirildiği üzere İzmit ve buraya bağlı yerlerde Ermenilerin tamamı (58 bin raddesindeki Ermeniler) sevk edilmiş, liva dâhilindeki istasyonlarda bekleyen Ermeni kafilesi kalmamıştır[55]. İzmit Ermenilerinin sevk edildiği yerlerle ilgili yazışmalara baktığımızda biraz önceki belge tarihinin hemen ertesi günü yani 18 Eylül 1915'te Adana Valisi Hakkı Beyin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan "İzmit ve Kayseriye ve mevaki-i saireden gelmiş bugün derdest-i sevk Osmaniye'de on bin, Tarsus'un Gülek İstasyonu'nda keza on bin kadar Ermeni vardır" ibaresinden de anlaşılacağı üzere bahsi geçen yerlerde yığılma yaşanmıştır. Nitekim yazının devamında artık buraya Ermeni gönderilmemesi Adana vilayeti tarafından istenmektedir[56]. Ancak sonrasındaki süreçte sevk devam etmiştir. 6 Şubat 1916'da Zor'a Antep ve İzmit'ten 2500[57], 11 Şubat 1916'da İzmit ve Samsun'dan 400[58] Ermeni getirildiğine dair belgeler mevcuttur. Ancak 15 Mart 1916 tarihli belge bizim için önemlidir. Zira İzmit de dahil sevkin yapıldığı yerlerden, idari ve askeri lüzum üzerine Ermeni sevkinin durdurulması ve şimdiye değin çıkanların haricindeki Ermenilerin gönderilmemesi istenmiştir[59]. 22 Nisan 1916'da ise gönderilen Ermeniler, başka yerlerden getirilip iskân edilenler ve sevk edilmek üzere yolda olan Ermenilerin sayılarının iki gün içinde bildirilmesi istenmiştir[60]. 30 Nisan 1916'da da yalnız kalan ailelerin Ermeni ve yabancı olmayan köy ve kasabalara dağıtılıp iaşelerinin sağlanması, genç ve dul kadınların evlendirilmesi, on iki yaşına kadar olan çocukların yetimhanelere yerleştirilmesi ve buralar yetmezse Müslümanların yanlarına verilmesi buna uygun Müslüman bulunmazsa Muhacirin Tahsisatı'ndan ayda 30 kuruş iaşe masrafı verilerek köylülere bırakılması uygun görülmüştür[61].

53 BOA. BDH Klasör: 521, E. Dosya: 1031, Y. Dosya: 2029, Fihrist: 20 (1, 2)
54 ATASE. BDH Klasör: 311, E. Dosya: 1028, Y. Dosya: 1264, Fihrist: 19-16
55 BOA. DH. ŞFR, 2. Şb. 68/67
56 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/77
57 BOA. DH. EUM, 2. Şb. 69/6
58 BOA. DH. EUM, 2. Şb. 69/8
59 BOA. DH. ŞFR, 62/21
60 BOA. DH. ŞFR, 63/72
61 BOA. DH. ŞFR, 63/142

İzmit Ermenilerinin Sevkten Dönüşleri

21 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti'nden yine İzmit ve onunla birlikte pek çok vilayet ve livaya, sevk edilen Ermenilerden isteyenlerin yerlerine geri dönebilecekleri belirtilmiştir[62]. Ancak bunun öncesinde geriye dönüşlerin başladığını söyleyebiliriz. Nitekim 28 Ekim 1918 tarihli Yenigün'de 2 haftada 25 bin kişinin eski yerlerine döndüğü yazmaktadır. Tehcir edilip de ilk etapta yerlerine dönenler arsında İzmit Ermenileri de vardır. 22 Aralık 1918 tarihli Ati ise 1 Kasım-20 Aralık 1918 tarihleri arasında İzmit'e 9526 Ermeni'nin döndüğünü yazmıştır. Yine Tasvir-i Efkar'da da aynı rakam telaffuz edilmiştir[63]. 20 Kasım 1918'de Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey Hariciye Nezareti'ne iadelerle ilgili bilgiler vermiştir. Buna göre İzmit'in Bahçecik Ermenileri kamilen iade edilmiş, Ermeni Darüleytamı sorumlularına teslim olunmuş, İzmit'teki Ermeni yetimlerle farklı yetimhanelerdeki yetimler ve halkın elindeki kimsesiz Ermenilerden çoğu Patrikhanelere iade edilmiştir[64]. 21 Kasım 1918'de İzmit mutasarrıflığı Bahçecik'e dönen Ermenilerin evlerinin henüz teslim edilmediğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir[65]. Ancak bu uygulama ile ortaya çıkan bir sıkıntı Ermeni çocuklarla beraber Müslüman çocukların da Ermeniler tarafından gayr-ı Müslim zannedilip istenmesidir. Bununla ilgili 20 Şubat 1919'da İzmit de dâhil böylesi problemlerle karşılaşan yerlere bu çocukların Hıristiyanların eline geçmesine meydan verilmemesi bildirilmiştir[66]. Ancak dönemin en elem verici hadiselerinden biri maalesef bu konu olmuş, her ne kadar hükümet önlem almaya çalışmışsa da çok sayıda Müslüman çocuk Ermeni oldukları gerekçesiyle zorla alıkonulmuştur. 10 Mayıs 1919 tarihli bir yazıdan da anlaşılacağı üzere bir diğer sıkıntı da Müslüman erkeklerle evlenmiş ve evliliğini sürdürmek isteyen Ermeni kadınların eşlerinden ayrılmasıyla ilgili yapılan baskı olmuştur. Devlet bununla da ilgili tedbirler alma yoluna gitmiştir[67]. Devlet konuyla oldukça ilgilidir. Fakat Harb-i Umumi'nin mağluplarından olmak uygulamalarda aksaklıklara yol açmıştır. Öyle ki tehciri doğuran nedenler sanki böylesi bir uygulama yaşanmamış gibi bu dönemde de yani Mütareke sürecinde de gözlemlenmiştir. Tehcirden dönen Ermeniler işgal Anadolu'sunda çeteleşerek faaliyet göstermeyi sürdürmüşlerdir. Nitekim 24 Mart 1919'da İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen telgraftan Taşnaksütyun Fırkası'nın Mondros Mütarekesi'nin[68] imzalanması itibariyle faaliyete geçtiği bildirilmiştir. Buna göre Taşnaksütyun, Rusya'dan dönen Ütücüyan isimli birisini Adapazarı ve İzmit çevresindeki Ermeni köylerine göndermiştir. Bundan ayrı Bolşevik fikrini benimsemiş 150-200 Ermeni neferi de Amerika Vapuru'nda işçi olarak çalıştırılmak bahanesiyle İzmit'e gönderilmişlerdir. Bir başka mütareke dönemi Ermeni faaliyeti de Ermenilerin yerlerine yerleştirilen Müslüman muhacirlere saldırmak şeklinde görülmüştür. Nitekim İzmit ve Adapazarı'na sevki yapılmış olan Adapazarılı Vahan Kabadayan, Nerses Samuel Hamparsumyan, Setrak, Ardaş Haçik Kalaycıyan, Antranik ve Bahçecikli Kirkor, Aram, Agop ve kardeşi Minas Stepanyan Andreyasyan, Ohannes Davidyan, Matosyan Leon isimli kişiler bir çete oluşturup Müslümanların yerleştirildiği yerlere saldırılacaklarına dair ihbarların alındığı 24 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir[69].

62 BOA. HR. SYS, 2569/1-2
63 Bakar, s. 174-184
64 BOA. HR. SYS, 2569/1-1
65 Bakar, s. 202.
66 BOA. DH. ŞFR, 96/248
67 BOA. DH. ŞFR, 99/110
68 Mondros Mütarekesi'ndeki bazı maddelerin Ermenilerle ilgili olduğu da belirtilmelidir. Örneğin İngiliz Amiral Sir Arthur Gough Calthrope "Müttefik ülke vatandaşı bütün savaş esirleri, Ermeni tutuklular ve enterne edilen bütün şahısların İstanbul'da toplanması ve Müttefik Devletlere kayıtsız şartsız teslim edilmesini" içeren bir teklifi öne sürmüştür. Ayrıca Mütareke'nin 24. Maddesi de "Altı Ermeni vilayetinde kargaşa çıkması durumunda, Müttefik Devletler bu vilayetlerin her hangi bir bölgesini işgal etme hakkını kendilerinde saklı tutarlar" demektedir. Bkz. Sonyel, s. 125.
69 BOA. DH. ŞFR, 97/244

Bu süreçte siyasi suçlardan dolayı tutuklananlarla idari kararlar sonucu sevki yapılan Ermeniler de hiçbir başvuruya meydan vermeden hemen tahliye edilmişlerdir. Bununla ilgili emir 5 Aralık 1918'de Dahiliye Nezareti'nden gönderilmiştir[70]. Bu arada nasıl Ermenilerin tehciri sırasında maddi destek sağlanmışsa geri dönüşte de bu durum devam ettirilmiştir. Konya vilayeti ile Eskişehir ve İzmit Mutasarrıflıklarına gönderilen 16 Ocak 1919 tarihli telgrafta sevk edilen Ermenilerden yardıma ihtiyacı olanlara memleketlerine dönünceye değin yol masrafı ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için gereken yardımın yapılması istenmiştir. Eğer ki kendi memleketi dışında bir yere gitmek istiyorlarsa ki bu konuda Ermeniler serbest bırakılmışlardır, bu Ermenilere yapılacak maddi desteğin kendi memleketlerine gidiyormuş gibi düzenlenmesi ve o kadar meblağ ödenmesi uygun görülmüştür[71]. Bundan ayrı tehcire tabi tutulmuş Ermenilerin mallarının iadesi ve tazminat ödenmesi konuları da geri dönüşle beraber ortaya çıkan meselelerden olmuştur. Bu konularla ilgili zorluklarla karşılaşmamak için tedbir alınması gerekliliği 15 Şubat 1919'da[72], emval-i metruke depolarından resmi dairelere geçici olarak nakledilmiş eşyaların sahiplerine iadesi 19 Şubat 1919'da[73] İzmit de dahil gerekli mutasarrıflık ve vilayetlere bildirilmiştir.

Son olarak İzmit'te sevk hareketliliğinin 1920 yılında da devam ettiğini söyleyelim. Nitekim 24 Temmuz 1920 tarihli İleri'de "İzmit'in Rum ve Ermeni Muhacirlerini hamil olan iki mavna şehrimize gelmiştir. Muhacirler Yenikapı Kilisesi havalisine yerleştirilmişlerdir" şeklinde bir haber çıkmıştır. Aynı gazetedeki bir diğer haber de 17 Temmuz 1920 tarihlidir. Buna göre İstanbul ve İzmit Ermenilerinden şimdiye kadar gönüllü olarak Yunan ordusuna 8 bin kişi geçmiştir[74]. Buradan da anlaşılacağı üzere Ermenilerin aşırıcı fikirleri tehcirin ardından da devam ede gelmiş, Milli Mücadele Döneminde de Anadolu'da bu kez Rumlarla birlikte karışıklık çıkartmayı sürdürmüşlerdir. Buradan yola çıkarak 12 Mart 1920'de Lord Curzon'un Avam Kamarası'ndaki konuşmasında söylediği sözler Ermenilerle ilgili bir görüş bildirmesi yönünden mühim görülmelidir: "Bana öyle geliyor ki siz Ermenileri sekiz yaşında, pek temiz ve masum bir kız gibi zannediyorsunuz. Bunda pek yanılıyorsunuz. Zira Ermeniler bilhassa son harekâtı vahşiyaneleri ile ne derecelere kadar hunhar bir millet olduklarını bizzat ispat etmişlerdir."[75]

Sonuç

Tehcir uygulamasının başlaması öncesinde bölgedeki Rumlarla beraber hareket ederek Müslüman halka eza çektiren İzmit Ermenileri, tehcir esnasında da savaş dönemi olması hasebiyle görevlerinde bırakılanlar ve yeni atananlar (ki devlet bunlarla ilgili önlem almışsa da pek başarılı olamamıştır) vasıtasıyla bölgede eylemlerini devam ettirmişlerdir. Tehcirin sonrasında ise sanki böyle bir süreç yaşanmamış gibi dönmelerine müteakip kaldıkları yerden mütareke Anadolu'sunda ve İzmit'te halka zulme devam etmişlerdir. Bundan ayrı gönüllü olarak Yunan ordusunda yer almışlardır. Ayrıca Bahçecik Ermenileri 1922'de Yunan işgalinin bitmesiyle buradan ayrılmışlardır. Görüldüğü üzere Tehcir geçici bir çözüm yoludur ancak bu süreç de bile Ermeni eylemleri sonlandırılamamıştır. Devletin iyi niyeti suiistimal edilmiştir. İstanbul'a yakın olduğu için başkentin tehlikeye düşmesi noktasında hassas bir yer olan İzmit'teki çetelerin faaliyetlerinden doğan tedirginlik İzmit kadar İstanbul'u da fazlasıyla tedirgin etmiştir. İzmit tarihi sürecinde İstanbul'un koruyuculuğu görevini üstlenmiş ve onun hinterlandı olma gibi stratejik bir önem taşımasının etkisini tehcir döneminde de fazlasıyla hissettirmiştir.

70 BOA. DH. ŞFR, 94/61
71 BOA. DH. ŞFR, 95/137
72 BOA. DH. ŞFR, 96/195
73 BOA. DH. ŞFR, 96/230
74 Bakar, s. 196, 240.
75 Şimşir, s. 328.

KAYNAKLAR

ATASE. Koleksiyon: BDH Klasör: 56 Dosya: 274 Fihrist: 1

ATASE. Koleksiyon: BDH Klasör: 1768 E Dosya: 192 Y. Dosya: 206 Fihrist: 4-2

ATASE. BDH Klasör: 521, E. Dosya: 1031, Y. Dosya: 2029, Fihrist: 20 (1, 2)

ATASE. BDH Klasör: 311, E. Dosya: 1028, Y. Dosya: 1264, Fihrist: 19-16

BOA. DH. ŞFR, 52/96, 97, 98

BOA. DH. EUM. 2. Şb. 10/73

BOA. DH. ŞFR 57/334 Belge No: 1

BOA. DH. ŞFR 57/373 Belge No: 1

BOA. DH. EUM. 2. Şb. 2/67-A

BOA. DH. ŞFR, 54/315

BOA. DH. ŞFR, 53/201

BOA. DH. ŞFR,53/201

BOA. DH. ŞFR, 54/315

BOA. DH. ŞFR, 54/412

BOA. DH. ŞFR,54-A/340

BOA. DH. ŞFR, 54-A/392

BOA. DH. ŞFR, 54-A/368

BOA. DH. ŞFR, 55/330

BOA. DH. ŞFR, 54-A/388

BOA. DH. ŞFR, 55/184

BOA. DH. ŞFR, 77/168

BOA. DH. ŞFR, 55-A/17

BOA. DH. ŞFR, 74/234

BOA. DH. ŞFR, 55/18

BOA. DH. ŞFR, 55/19

BOA. DH. ŞFR, 55/20

BOA. DH. ŞFR, 55/48

BOA. DH. ŞFR, 56/77

BOA. DH. ŞFR, 60/48

BOA. DH. ŞFR, 55/292

BOA. DH. ŞFR, 55/296

BOA. DH. ŞFR, 60/45

BOA. DH. ŞFR, 69/62

BOA. DH. ŞFR, 67/249

BOA. DH. EUM, 2. Şb. 38/3

BOA. DH. ŞFR, 2. Şb. 68/67

BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/77

BOA. DH. EUM, 2. Şb. 69/6

BOA. DH. EUM, 2. Şb. 69/8

BOA. DH. ŞFR, 62/21

BOA. DH. ŞFR, 63/72

BOA. DH. ŞFR, 63/142

BOA. DH. ŞFR, 96/248

BOA. DH. ŞFR, 99/110

BOA. DH. ŞFR, 97/244

BOA. DH. ŞFR, 94/61

BOA. DH. ŞFR, 95/137

BOA. DH. ŞFR, 96/195

BOA. DH. ŞFR, 96/230

BOA. MV, 198/24

BOA. HR. SYS, 2569/1-2

BOA. HR. SYS, 2569/1-1

Araştırma Eserleri:

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 3, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2009

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, ATAM, Ankara 2009

Günay, Bekir, *Ermeni Tehciri İzmit 1914-1920*, Kocaeli Üniversitesi, Ankara 2002

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı *1878-1920*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Kevorkian Raymond H., Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013

Özdemir, Mustafa, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", ÇTTAD, VI/ 14, Bahar 2007, ss. 27-40

Parin, Fahri, Balcı, Gökhan, *Yalova Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri*, Truva Yayınları, İstanbul 2007

Sonyel, Salahi R., *Türk-Ermeni Çıkmazı/Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005

http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ermese.pdf (Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri")

http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Dosyasi/Ittihat_Terakki/ErmeniNufusu.pdf

NUTUK'A GÖRE MİLLİ MÜCADELE'DE İZMİT

Alaattin UCA*

Giriş

Nutuk, Mustafa Kemal Atatürk'ün 15-20 Ekim 1927 tarihlerinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ikinci kongresinde milletvekillerine hitaben yaptığı uzun konuşmanın metnidir. Nutuk, aynı zamanda Atatürk'ün hatıratıdır. Ancak belgelere dayanan bir hatırattır. Milli Mücadele tarihinin ana kaynaklarından biridir. Çünkü Atatürk burada hem tarihi yapan hem de yazan kişidir. Nutuk'un dinleyiciler huzurunda okunması altı günde tamamlanmış ve bu okuma işi 36,5 saat sürmüştür. Nutuk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Milli Mücadeleyi anlatan bir eserdir.[1]

Nutuk'ta Atatürk tarihi olayları anlatırken pek çok şahıs ve yer adına değinmektedir. İşte Atatürk'ün bu eserinde bahsettiği yerlerden biri de İzmit'tir.[2] İzmit, Milli Mücadele'nin önemli noktalarından biridir. Her şeyden evvel burası, Milli Mücadele'de bir tümen merkezidir ve İzmit adı Nutuk'ta ilk önce bu özelliği ile geçmektedir. Dolayısıyla İzmit, Milli Mücadele'nin başlarında ordunun durumundan bahsedilirken mutlaka ele alınması gereken bir yerdir.[3]

Atatürk'ün Nutuk'taki ifadelerine göre Kurtuluş Savaşı yıllarında İzmit ve çevresinde Kuva-yı Milliye birlikleri teşkilatlanmıştır. Hatta bu birliklerin liderleri, Damat Ferit Paşa başkanlığındaki İstanbul Hükümeti'ne baskı yapmışlardır. Bu da İzmit'in, Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki mücadelede önemli bir yeri olduğunun göstergesidir.

Ayrıca Mustafa Kemal, İzmit Mutasarrıfı Suat Bey ve 1'inci Tümen Komutanı Albay Asım Bey vasıtasıyla da söz konusu hükümeti istifaya zorlamıştır. Ancak onların bu konudaki isteksizlik ve beceriksizliği, Atatürk tarafından eleştirilmelerine sebep olmuştur.

Adapazarı ve çevresinde yaşanan ve Kuva-yı Milliye'yi hedef alan kışkırtmalara Atatürk yine İzmit'ten müdahale etmiştir. Bu da İzmit'in Milli Mücadele yıllarında etkin bir stratejik nokta olduğunun delilidir.

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: alaattinuca@kmu.edu.tr

1 E.Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Ankara Ekim 2010, s. 277-280.

2 Atatürk, İzmit Sinemasında halka hitaben yaptığı bir konuşma sırasında İzmit'i şöyle tanımlamıştır: İzmit, Türkiye'nin en kıymetli ve en mühim bölgelerinden birisidir. Çok mühimdir, çünkü dünyanın çok mühim olan bir şehrinin adeta bir mahallesidir. Çok mühimdir, çünkü latif bir koyun sahilinde kurulmuştur. Etraf ve havalisi cennetâsâdır, münbittir, feyizdârdır. Menabi-i serveti kıymetlidir. (Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 90.)

3 Milli Mücadele'nin başlarında Kara Kuvvetlerinin konuşlanması hakkında bkz. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi (Sivas Kongresi ve Heyeti Temsiliye Devri)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965, Cilt-C., Kısım 2, s. 14, 15.

İzmit öteden beri münakale yani taşıma ve ulaştırma bakımından Anadolu'nun önemli kapılarından biri olmuştur.[4] Milli Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti kurulduktan sonra da İzmit, Anadolu'ya giriş noktalarından biri olarak değerlendirilmiş ve buradan Anadolu'ya yapılacak girişler denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Kuva-yı Milliye'ye katılmak için Anadolu'ya gelenler, mebuslar da dâhil genelde İzmit üzerinden gelmişlerdir.[5]

Milli Mücadele'nin başlarında Atatürk'ün hedeflerinden biri de İzmit bölgesinde silahlı, milli müfrezeler kurmak ve o bölgede kendilerine güvenilir komutan ve subayların bu milli müfrezelere yapacakları yardım ve desteklerle bölgede türeyen ve azınlıklar tarafından da desteklenen hain çetelerin peşine düşerek onların kötülüklerine ve varlıklarına son vermek olmuştur. Atatürk'ün oluşturduğu bu milli müfrezelerin en önemlisi ve en kuvvetlisi Yahya Kaptan Müfrezesi'dir. Ancak Yahya Kaptan, İzmit'te şehit edilmiş ve bu olay Atatürk'ü üzmüştür.

Nutuk'ta Atatürk, "Anzavur isyanları" ve "Hilâfet Ordusu" konularında da İzmit'ten bahsetmiş ve bunlara açıklık getirmek lüzumunu hissetmiştir.

İzmit, Milli Mücadele yıllarında Ankara ile İstanbul arasındaki haberleşmede de önemli bir yer edinmiştir. İstanbul ile irtibatın kesildiği dönemde İstanbul Hükümeti, İzmit'teki telgraf hatlarını tamir ettirmek istemiş ancak Atatürk buna karşı çıkmış ve bu tavrının sebebini de Nutuk'ta izah etmiştir.

Atatürk ile General Harrington arasında yapılması düşünülen bir görüşmeye ev sahipliği yapması planlanan yerlerden biri de İzmit olmuş ancak bu görüşme gerçekleşmemiştir. Atatürk bu konudan bahsederken de Nutuk'ta İzmit adı geçmiştir.

İkinci İnönü Muharebesi öncesinde ordumuz ve Yunan ordusunun durumunu anlatırken, Atatürk yine İzmit'ten bahsetmiş ve İzmit'te bir Yunan tümeni olduğunu dile getirmiştir.

Atatürk, komutanlarla Büyük Taarruz için gerekli hazırlıkların süratle tamamlanması kararını almak üzere görünürde İzmit ve Adapazarı'na bir gezi düzenlemiş ve buna da Nutuk'ta yer vermiştir. Aslında bu gezi askerî amaçlar da taşımaktadır.

Büyük Taarruz'dan sonra yapılacak ateşkes görüşmelerinin yeri konusunda da İzmit adı Nutuk'ta zikredilmiştir. İtilaf Devletleri, Mudanya veya İzmit'te görüşmelerin yapılmasını istemiş, bu vesileyle Atatürk, Nutuk'ta bir kez daha İzmit'ten bahsetmiştir.

Atatürk, 1923 yılı Aralık ayında Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir illerini kapsayan bir geziye daha çıkmış ve Nutuk'ta bu konuyu anlatırken de İzmit'i anmıştır.

Son olarak Atatürk, İzmit'ten bahsederken İstiklâl Savaşı sonlarında Nurettin Paşa'nın burada karargâhı olduğunu ve onun hal tercümesini yayınlayan Abit Süreyya'nın da İzmit'te ordu müteahhitliği yaptığını ifade ederek söz konusu hal tercümesini abartılı bularak özellikle Nurettin Paşa'yı eleştirmiştir.

Sadece İzmit konusunda bu kadar çok gelişmeyi hatırlaması ve bunlara genişçe yer vermesi Atatürk'ün aynı zamanda kuvvetli bir hafızaya sahip olduğunun da delilidir. Bugüne kadar hiç kimse çıkıp da Nutuk'ta geçen herhangi bir hususun gerçek olmadığı iddiasında bulunmamıştır.

Atatürk, İzmit ve çevresiyle ilgili olarak yukarıda bahsedilen konuları Nutuk'ta şöyle dile getirmektedir:

4 Besim Darkot, "İzmit", *İslâm Ansiklopedisi,* M.E.B. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir 1997, C.5/2, s. 1252.

5 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Ocak 2008, C. 1, s. 642; Rıdvan Akın, *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*, İstanbul Aralık 2010, s. 151.

Kurtuluş Savaşı Öncesinde Ordunun Konuşlandığı Yerler

Atatürk, Milli Mücadele'nin ilk yıllarında ülkenin içinde bulunduğu durumu ortaya koyabilmek için ordu birliklerinin yerini ve durumlarını Nutuk'ta açıklamak lüzumunu hissetmiştir. Dolayısıyla İzmit adı Nutuk'ta ilk defa bu konu ile ilgili olarak geçmiştir.[6]

Mustafa Kemal Atatürk'e göre bu dönemde Anadolu'da başlıca iki ordu müfettişliği kurulmuştur. Bunlardan birincisi merkezi Konya'da bulunan 2. Ordu Müfettişliği idi. Bu müfettişliğe bağlı 12'nci Kolordu'nun karargâhı Konya'da bulunuyordu. Bu Kolordu'nun bir tümeni (41'inci Tümen) Konya'da bir tümeni de (23'üncü Tümen) Afyonkarahisarı'nda idi. İzmir'de esir olan 17'nci Kolordu'nun, Denizli'de bulunan 57'nci Tümeni de bu kolorduya bağlanmıştı. İkinci Ordu Müfettişliğine bağlı bir diğer kolordu ise 20'nci Kolordu idi. Bu kolordunun bir tümeni (24'üncü Tümen) Ankara'da, bir tümeni de (11'inci Tümen) Niğde'de bulunuyordu. 20'nci Kolordu'nun karargâhı Ankara'da idi.[7]

İzmit'te bulunan 1'inci Tümen,[8] İstanbul'daki 25'inci Kolordu'ya bağlanmıştı.[9] İstanbul'da da 10'uncu Kafkas Tümeni vardı. 2. Ordu Müfettişliğine bağlı diğer bir kolordu ise 14'üncü Kolordu olup bu kolordunun 61'inci ve 56'ncı Tümenleri, Balıkesir ve Bursa yöresinde bulunuyordu. Karargâhı Bandırma'da idi. İstanbul'da da 10'uncu Kafkas Tümeni vardı. Ordu müfettişliklerinden ikincisi ise müfettişliğini Mustafa Kemal'in kendisinin yaptığı 3'üncü Ordu Müfettişliği idi. Bu müfettişliğin emrinde iki kolordu vardı. Bunlardan biri merkezi Sivas'ta bulunan 3'üncü Kolordu diğeri ise merkezi Erzurum'da bulunan 15'inci Kolordu idi. Ülkenin muhtelif yerlerinde başka kolordu ve tümenler de vardı.[10]

Atatürk'ün yukarıda ifade edilen açıklamalarına göre, Milli Mücadele'nin başlarında İzmit bir tümen merkezi idi yani İstanbul'daki 25'inci Kolordu'nun 1'inci Tümen'i İzmit'te bulunuyordu. Dolayısıyla İzmit, stratejik bir öneme sahipti.[11]

İzmit ve Çevresindeki Kuva-yı Milliye Liderlerinin İstanbul Hükümeti'ne Tepkisi

Atatürk'e göre Ereğli, Bolu, Adapazarı ve İzmit dolaylarında kurulmasına çalışılan Kuva-yı Milliye[12] teşkilatı 1919 yılı Eylül ayının son günlerinde Ferit Paşa Hükümeti'nin devrilmesi hususunda büyük bir hassasiyet göstermeye başladı. Söz konusu bölgelerdeki Kuva-yı Milliye liderleri, kabinenin direnmesi halinde İstanbul'a harekete hazır

6 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1994, s. 6.

7 Atatürk, *Nutuk*..., s. 6.

8 1'inci Tümen Şubat 1919 ile Mayıs 1920 tarihleri arasında İzmit'te bulundu. (Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele 1919-1922*, İstanbul 1987, s. 14.) Bu tümenin sorumluluk alanı İzmit'ten Bolu Livasına kadar uzanmakta idi. (Enver Konukçu, "Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919 – Nisan 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1988, C.V, S. 13, s. 228.)

9 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığında İzmit'te önemli bir birlik yoktu. 20'nci Kolordu'ya bağlı bulunan 1'inci Fırka (Tümen) Adana cephesinden ayrılarak İstanbul'daki 25'inci Kolordu'nun emrine girdi. 2 Şubat 1919 tarihinde 1'inci Fırka'nın karargâhı ve 70'inci Alayı ile birlikte İzmit'e hareket etti. Fazla bir mevcudu olmayan Fırka, İzmit ve Derince'ye yerleşti. Bu fırka bölgede huzur ve asayişin sağlanmasında etkili oldu. Osmanlı ordusunun bir parçası olarak İzmit'te Mütareke şartlarında görev yapmaya çalışan 1'inci Fırka İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden sonra 1920 yılı Mayıs ayında dağıldı. Subay ve erlerinin büyük bir kısmı milli kuvvetlere katıldı. (Yusuf Çam, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, İzmit Rotary Kulübü Yayını, İstanbul 1993, s. 44; Özel, *Kocaeli*..., s. 6.)

10 Atatürk, *Nutuk*..., s. 6; *Türk İstiklâl Harbi*..., s. 14, 15.

11 İzmit bu stratejik öneminden dolayı Milli Mücadele yıllarında üç defa el değiştirdi. İlkinde 19 Mayıs 1919 günü İngilizler tarafından işgal edildi ve 17 Haziran 1920 günü geri alındı. İkinci işgal 12 Temmuz 1920'de İngilizler ve Yunanlılar tarafından gerçekleştirildi ancak 25 Eylül 1920'de tekrar kurtarıldı. Üçüncü işgal ise yine İngilizler tarafından 9 Nisan 1921 günü yapıldı. İzmit'in üçüncü ve son kurtarılışı da 28 Haziran 1921'de oldu. (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 257.) İzmit'in stratejik önemini İngilizler de kavramıştı. Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 10 Haziran 1920 tarihli raporunda şu ifade yer almıştır: "İzmit'i terk edersek, İstanbul, milliyetçilerin eline düşer." (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 78.)

12 Mütarekeden hemen sonra Kocaeli Bölgesi'nde Ermeni ve Rum faaliyetlerini engellemek için milis teşkilatı kurulması kararlaştırıldı. Önce Karakol Cemiyeti'nin Üsküdar Şubesi oluşturuldu. Kuşçubaşı Eşref, Yüzbaşı Ramiz, Yüzbaşı Rauf, Doktor Fahri Can, Doktor Raif, İpsiz Recep, Yahya Kaptan gibi pek çok isim bu mücadelenin içinde yer aldı. (Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 70, 71.)

bulunduklarını bildiriyorlardı.[13] Atatürk bu hususu 28 Eylül 1919'da[14] bütün memlekete ve tabii ki İstanbul'a da bir genelge ile bildirdi.[15]

Böylece İzmit ve yöresinin bu özelliği Atatürk'ün dikkatini çekti, unutmadı ve konuyu Nutuk'ta dile getirdi. Kuva-yı Milliye birliklerinin gösterdiği bu hassasiyeti maalesef İzmit mutasarrıfı ve 1'inci Tümen komutanlığı makamında bulunan kişiler göstermiyorlardı.

İzmit Mutasarrıfı Suat Bey ve Tümen Komutanı Albay Asım Bey'le İlişkiler

2 Ekim 1919 günü Atatürk, İzmit'te olumsuz denebilecek yeni bir durumla karşı karşıya kaldı. O tarihte İzmit mutasarrıfı, Suat Bey[16] adında bir kişi idi. Atatürk onu telgraf başına çağırdı. Son günlerde yapılan tebliğlerin hepsinin alınıp, gereklerinin yerine getirilip getirilmediğini sordu. Mutasarrıf Bey, tebliğleri aldığını ancak Heyet-i Temsiliye'nin ittihatçılıkla ilişkisinin olup olmadığını öğrenmek istediğini, kendisinin halkın huzur ve güvenliğini tarafsız bir şekilde sağlamakla görevli olduğunu, tecrübelerine dayanarak tedbirli ve ihtiyatlı davranması gerektiğini bildirdi. Atatürk bu cevaba çok sert tepki gösterdi. Asıl görevlerinin İzmit'te en küçük bir anlaşmazlık ve karışıklığa meydan vermemek olduğunu söyledi. İttihatçılıkla ilgileri olmadığını, milli teşkilat ve mücadelenin maksadını İzmit'teki birçok kimseye, hatta Suat Bey'in bizzat kendisine bildirdiklerini ayrıca yayınladıkları bildirilerle bu durumu bütün dünyaya da ilan ettiklerini ifade etti. Atatürk bu anlamda yaptığı bazı açıklamaların sonunda Suat Bey'e hitaben şunları söyledi:

"*…Eğer milletin hüküm ve isteklerine aykırı olarak Ferit Paşa Kabinesi'ne güveniniz varsa, İzmit'in sayın halkını meşru olan milli* mücadelesinde serbest bırakmak üzere derhal yerinizi terk ile İstanbul'a hareket ediniz…"[17]

Atatürk'ün bu sert tepkisi karşısında geri adım atmak zorunda kalan İzmit Mutasarrıfı Suat Bey, kendisinin yanlış anlaşıldığını, önyargılı davranıldığını, Ferit Paşa'ya karşı eleştirel yazılar[18] yazdığını ileri sürerek kendisine yarınki Cuma namazına kadar zaman tanınmasını istedi.[19] Atatürk de onun bu açıklamalarına cevap verirken kendisine karşı ön yargılı olmadığını ancak fiili sonuçlara göre hareket ettiğini belirterek istediği süreyi tanıdı.[20]

Aynı tarihte Albay Asım Bey,[21] İzmit'te tümen komutanı olarak bulunuyordu. Atatürk bir iki günden beri ona da telgraf başında tebligatta bulunuyor ancak cevap alamıyordu. Onu da 2 Ekim günü telgraf başına çağırdı ve onunla da konuştu. Ona, Ferit Paşa Kabinesinin düşeceğini ve belki de şu anda düşmüş olabileceğini bildirerek milletin azim ve iradesinin

13 Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin direnmesi halinde İstanbul'a yürümeye hazır olduklarını bildiren Kuva-yı milliye liderleri arasında İzmitlilerin yanı sıra Adapazarı kuva-yı milliyecileri de vardı. (Özel, *Kocaeli…*, s. 29, 30.)

14 Bazı kaynaklarda Kuva-yı Milliye'nin bu kararlılığı yani Ereğli, Bolu, Adapazarı, İzmit ve havalisi Kuva-yı Milliyesinin hükümetin çekilmesini ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağlamak için harekete geçmeye hazır olduğu yolundaki açıklamanın 29 Eylül 1919'da yapıldığı ifade edilmektedir. (Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye…*, s. 182.)

15 Atatürk, *Nutuk…*, s. 131, 133.

16 Ahmet Anzavur, İzmit Mutasarrıflığından ayrılınca yerine Ali Suat Bey atandı. Suat Bey, Bitlis eski vali vekili idi. İzmit'te göreve başladıktan kısa bir süre sonra zor durumda kaldı. Çünkü Heyet-i Temsiliye adına Atatürk, kendisinden İstanbul ile haberleşmeyi kesmesini ve Milli Mücadele saflarında yer almasını istiyordu. Fakat Suat Bey, tereddütler içinde hangi tarafa bağlanacağını bilemeden beklemeyi tercih etti. (Çam, *Millî Mücadele'de…*, s. 30.) Suat Bey hem Kuva-yı Milliye hem de İstanbul Hükümeti ile bağlarını koparmadan bir denge politikası izlemeye çalıştı. İzmit'te ilk müdafaa-ı hukuk cemiyeti onun mutasarrıflığı döneminde kurulmuştu. Suat Bey, yayınladığı genelge ile bu cemiyetin teşkilatının kaza ve bucaklara kadar yayılmasını istemişti. Ancak İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgalinden sonra telgrafla bütün yurda yaptıkları resmi tebliği alan ve cevaplayan iki kişiden biri olmuştu. (Özel, *Kocaeli…*, s. 27, 28.)

17 Atatürk, *Nutuk…*, s. 132.

18 9 Ağustos 1919'da İzmit Mutasarrıflığına atanan ve İzmit'te sekiz aydan fazla yöneticilik yapan Suat Bey, gerçekten de Damat Ferit Paşa'nın icraatını tenkit etmekten kaçınmamıştır. Hatta onun önerisiyle İzmit Mutasarrıflığına gönderilmiştir. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 225.)

19 2 Ekim 1919'da saat 03.40'tan sonra Damat Ferit Paşa kabinesinin çekildiği haberi Ankara'ya ulaştı böylece İzmit'te Cuma toplantısının yapılmasına gerek kalmadı. (Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye…*, s. 186.)

20 Atatürk, *Nutuk…*, s. 132.

21 İzmit'te bulunan 1'inci Fırka Kumandanı Asım Bey, İzmit Mutasarrıfı Ali Suat Bey ile aynı düşünceye sahipti. Onların bu tavrı İzmit'in Milli Mücadeledeki yerini almasında biraz zaman kaybına sebep oldu. (Çam, *Milli Mücadele'de…*, s. 30.)

her türlü kararsızlığın üstünde bir güce sahip olduğunu söyledi. Tümen Komutanı Asım Bey,[22] uzun özür dilemelerden sonra İstanbul'daki Kolordu Komutanı'ndan sorduğu sorulara cevap alamadığı için Atatürk'e cevap veremediğini söyleyip yarınki Cuma namazında karar alınacağını bildirdi. Bunun üzerine Atatürk, Ferit Paşa Hükümeti'nin çekilmesinin yarına kadar mümkün olacağını belirterek yarınki toplantının sonunda padişaha ve kesinleştiği takdirde yeni hükümet başkanına kabinenin milli gayeyi tam olarak benimsemiş tarafsız kimselerden kurulmasının istirham edilmesini istedi. Ayrıca vatanımızı ve milli bağımsızlığımızı kurtarmak için kurulacak yeni kabine ile işbirliğine ihtiyaç olduğunu söyleyerek tam bir sükûnet içinde, Heyet-i Temsiliye kararlarıyla arz edilen hususları da göz önünde bulundurarak teşkilatlanmaya devam edilmesini rica etti.[23]

Bu haberleşme devam ederken 2 Ekim 1919 günü Ferit Paşa istifa etti.[24]

Atatürk zaten bu istifayı bekliyordu ve beklediği gibi oldu. Damat Ferit Paşa Hükümeti görevinden istifa etti. Suat Bey ve Asım Bey de yaptıkları işin yanlış olduğunu geç de olsa anladılar. Bazı kaynaklarda bu kişilerin vatansever ve Milli Mücadele yanlısı olduğu ifade edilse de bunlar o dönemde sergiledikleri bu tavırla Atatürk'ü üzmüşlerdir. Bu kişiler bu davranışlarıyla Atatürk'ün hafızasında yer etmişler ve Nutuk'un gündemine girmişlerdir. Yani Atatürk onların bu tavrını dinleyicilerin huzurunda halka anlatmış ve bu yolla tarihe geçmelerini sağlamıştır.

Adapazarı'ndaki Kışkırtmalara İzmit'ten Müdahale

Milli Mücadele yıllarında ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi Adapazarı ve civarında da Atatürk'e karşı bazı olumsuz tavır ve tertipler gerçekleşti. Bunlardan biri Akyazılı Talustan, Manyaslı Çerkez Bekir,[25] Sapanca'nın Akçay Köyü'nden Tahsildar Beslân ve Sapancalı İbrahim adlı kişiler tarafından organize edildi.[26]

Atatürk'ün ifadesiyle olay şöyle gelişti: O günkü Adapazarı ilçesinin Akyazı taraflarında ortaya çıkan Talustan Bey, İstanbul'dan aldığı para ve emirlerle bölgeye gelen ve süvari olacaklara 30, piyade yazılacaklara 15 lira vadeden Bekir Bey ve Sapanca'nın Avşar Köyü'nden Beslân adında bir tahsildar birleştiler. Bunlar etraflarına topladıkları atlı ve yaya birtakım kimselerle Adapazarı kasabasını basmaya karar verdiler. Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey,[27] İzmit'ten gönderilen bir binbaşı[28] ile kendi topladığı yirmi beş kadar atlıyı alarak, kasabayı basmaya gelenlere karşı harekete geçti. Lütfiye[29] denilen bir

22 Asım Bey, 24 Eylül 1919'da İzmit'te göreve başladı. Erkân-ı harp olup rütbesi kaymakam idi. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 228.)

23 Atatürk, *Nutuk*..., s. 133.

24 Atatürk, *Nutuk*..., s. 133; Çam, *Milli Mücadele'de*..., s. 45; *Türk İstiklâl Harbi*..., s. 33.

25 Bekir Bey, eski adliye nazırlarından Hoca Vasfi Efendi'nin yakın adamlarındandı. Adapazarı havalisinde ilk ayaklanma tohumlarını ekmek için görevlendirildi. İngilizlerle de teması vardı. Askerlikten ayrılma biriydi. Mütareke sonrası özel talimatla İzmit'e yollandı. Ektiği fesat tohumları Atatürk'ün direktifleriyle olaya müdahale eden 1'inci Tümenin gayretleriyle sonuçsuz kaldı. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 230.)

26 M.Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1920-23 Nisan 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 111; Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 225; Özel, *Kocaeli*..., s. 34, 35.

27 Tahir Bey, 13 Ağustos 1919'da Adapazarı kaymakamlığına tayin edildi. Heyet-i Temsiliye kararlarının uygulanmasında, Bekir ve Hikmet olaylarının önlenmesinde dirayetli davranarak, Atatürk'ün güvenini kazandı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaliyle birlikte Tahir Bey ağır bir sorumluluk altına girdi. Çünkü Adapazarı'nda artık Kuva-yı Milliyeciler, İstanbul Hükümeti ajanları ve İngilizler arasındaki mücadele şiddetlendi ve Anadolu'ya geçenler de burayı kullanmaya başladı bu yüzden bölgede olaylar arttı. Tahir Bey karışıklıkların devam ettiği bu günlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne mebus seçilerek Adapazarı'ndan ayrıldı. (Çam *Millî Mücadele'de*..., s. 31.) Ancak o Bayezid Mutasarrıflığını tercih etti. Yani 27 Aralık 1920'de istifa ederek Bayezid'e gitti. (Özel, *Kocaeli*..., s. 183.)

28 Burada bahsedilen binbaşı muhtemelen tek başına değildi emrinde bir askerî ve jandarma müfrezesi vardı. (Özel, *Kocaeli*..., s. 37.) İzmit'ten gönderilen bu binbaşı Hafız Bey adı ile anılıyordu. Emekli Binbaşı Hafız Bey, Kâzım ve Sefer Beylerle birlikte Kaymakam Tahir Bey'in yanında yer aldı. Zaten onları gören asilerden birçoğu hemen dağılmak zorunda kaldı. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 230.)

29 Atatürk'ün Nutuk'ta "Lütfiye" olarak ifade ettiği bu köy bazı kaynaklarda "Çarha ya da Çarka Köyü" olarak geçmektedir. Hatta bazı kaynaklarda asilerle buluşmanın Lütfiye Köyü yakınındaki Çarka Köyü'nde gerçekleştiği de ifade edilmektedir. (Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 225; Özel, *Kocaeli*..., s. 35.) Zeynep Korkmaz, Nutuk'u sadeleştirirken Lütfiye Köyü'nün

köyde karşılaştılar. Bu başıbozuk gruba hareketlerinin sebebi soruldu. Verdikleri cevapta Padişah Hazretlerinin hayatta ve yüce hilâfet makamlarında olup olmadığını öğrenmek için Adapazarı'na makine başına gelmek istediklerini ve Mustafa Kemal Paşa'yı, Padişah yerine koyamayacaklarını söylediler. Bu kişilerin İstanbul'dan yönlendirildikleri de kesindi. Bu yüzden İzmit'teki Tümen Komutanı, Adapazarı üzerine bir müfreze gönderecekti. Ali Fuat Paşa da Düzce üzerine bir miktar kuvvet sevk edecekti. Bu arada Bekir ve yardakçılarının durumu ve maksatları hakkında İzmit'teki Tümen Komutanı'na, ona karşı sert tedbirler alması hususunda Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey'e ve gelişmeler hakkında tedbirler alınması dileği ile Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bilgi verilip isteklerde bulunuldu. Bu sırada İzmit'ten giden ve olay yerinde takviye edilen milli ve askerî bir müfreze çok sayıda toplanmış ve toplanmakta olan fesatçıları dağıttı. Tahsildar Beslân ve kardeşi Hasan Çavuş ele geçirildi. Asıl özel direktif ve para ile bir hafta önce İstanbul'dan gelen Bekir ise kaçtı.[30]

Atatürk, kendisini hedef alan bu olayı unutmadı ve bu gelişmeleri Nutuk'ta anlatırken İzmit'ten bahsetti. İzmit'ten gönderilen bir binbaşının bu olayın önlenmesindeki katkısını hatırlattı ve böylece İzmit bir kez daha Nutuk'ta geçmiş oldu.

Bolu'daki Güvensizliğe İzmit'ten Müdahale

Atatürk'e göre 1919 yılı Kasımında, Bolu bölgesinde güvensizlik gittikçe artıyordu. İzmit'te Asım Bey'den[31] sonra 1'inci Tümen komutanı olan Rüştü Bey'e[32] bu konuda direktif verildi.[33]

Atatürk bu emriyle Bolu ve civarında güvenliğin sağlanmasına çalıştı. Bu konuda yine İzmit'te bulunan tümenden istifade etmeyi düşündü. Bu da İzmit'in ve İzmit'teki tümenin bölgede düzenin sağlanması açısından ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.

İzmit'te Oynanan Oyunlar ve Bu Oyunlara Karşı Alınan Tedbirler

Atatürk her ne kadar bölgede düzenin sağlanmasına çalışsa da İtilâf Devletleri ve onlarla işbirliği içindeki İstanbul Hükümeti ve Milli Mücadele aleyhtarları aynı fikirde değillerdi. Onlar elbirliği ile bölgede huzursuzluğu ve karışıklığı özlüyorlardı. Bu durum Atatürk'ün gözünden kaçmıyor ve buna karşılık tedbirler almaya çalışıyordu. İç ve dış düşmanlar bir araya gelmiş işbirliği yapıyorlardı. İşte bu konuda da kritik ve hassas bir bölge olarak İzmit'in adı gündeme geldi ve Atatürk, İzmit ve çevresinde tedbirler alma lüzumunu hissetti ve durumun öneminden dolayı bu gelişmeleri unutmadı ve Nutuk'ta da dile getirdi.

Milli Mücadele'nin başlarında bir araya gelerek anlaşmış bulunan ortak iç ve dış düşmanların uygulamaya çalıştıkları planın önemli bir noktasının ülkede güvensizlik olduğunu ve Hristiyan azınlıklara saldırılarda bulunulduğunu çeşitli delil ve olaylarla dünya kamuoyuna ispat etmek olduğunu söyleyen Atatürk'e göre bu planın gerçekleşmesi için bir takım çeteler kuruldu. Bu çeteler özellikle Hristiyan halk üzerine saldırdı ve onların işledikleri cinayetler milli teşkilata yüklenmeye çalışıldı. Bu gelişmeler az çok memleketin her tarafında görülmeye başlamakla birlikte en önemli gelişme ve faaliyet İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla Biga, Balıkesir ve özellikle İzmit, Adapazarı ve Bolu bölgelerinde görüldü. Atatürk'ün böyle bir ortamda özellikle İstanbul'a yakın olan İzmit[34] bölgesinde

adını "Lâtife" olarak almıştır. (Bkz. Atatürk, *Nutuk*..., s. 176.)

30 Atatürk, *Nutuk*..., s. 176, 177.

31 Bazı kaynaklara göre, 1'inci Tümenin İzmit'te bulunduğu süre içinde komutanlığını yapanlardan Mustafa Asım Bey, Milli Mücadele yanlısı bir askerdi. (Özel, *Kocaeli*..., s. 8.)

32 Rüştü Bey, Milli Mücadeleye gönülden bağlı idi. Ancak azim ve iradeden yoksundu. Bir gün İngilizler tarafından tutularak İstanbul'a götürüldü. (Özel, *Kocaeli*..., s. 8.) Rüştü Bey zaman zaman tümenin vekaletini Fevzi Bey'e bırakmıştır. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 229.)

33 Atatürk, *Nutuk*..., s. 212.

34 Atatürk, Milli Mücadele'de İzmit'e çok önem vermiştir. İzmit'i tamamen kazanıp orada bir hareket üssü yapmak

uygulamayı düşündüğü tedbir, orada silahlı milli müfrezeler kurmak ve o bölgede kendilerine güvenilir komutan ve subayların bu milli müfrezelere yapacakları yardım ve desteklerle hain çetelerin peşine düşerek kötülüklerine ve varlıklarına son vermekti.[35]

Yahya Kaptan Meselesi

Yukarıda bahsedilen hedefler doğrultusunda Atatürk tarafından oluşturulabilen milli müfrezelerin en önemlisi ve en kuvvetlisi Yahya Kaptan Müfrezesi idi. Atatürk'e göre Yahya Kaptan,[36] fedakâr bir vatanseverdi. O, İzmit'teki Kuva-yı Milliye teşkilatı tarafından kendisine tavsiye edilmişti.[37] Atatürk de ona bulunduğu bölgede güçlü bir teşkilat oluşturmasını ve Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey vasıtasıyla da kendisiyle irtibat kurmasını emretti. Yahya Kaptan aldığı bu emir üzerine, teşkilât kurdu ve aylarca İstanbul ile ilişkisi bulunan çevrelerde hain çetelerin faaliyetlerine engel oldu.[38] Ancak, Yahya Kaptan'ın İzmit'te Tavşancıl Köyü'nde şehit edilmesi Atatürk'ü üzdü ve unutamadığı olaylardan biri oldu. Dolayısıyla Nutuk'ta bu konuyu ele aldı ve bu vesileyle yine İzmit'ten bahsetti. Atatürk'e göre olay şöyle gerçekleşti:

24 Kasım 1919 tarihinde Atatürk, Kartal Merkezi'nden bir telgraf aldı. Bu telgrafta Yahya Kaptan'ın köy içinde suçsuz adam öldürmek, nahiye müdürünü herkesin önünde dövmek ve köylerde yağma yapmak suçlarından dolayı hükümete teslim edilmesi gerektiği vurgulanarak, Atatürk'ün bu konuda emirlerinin beklendiği ifade ediliyordu. Telgrafı yazan kişi kendisini "Kartal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliye Başkanı Binbaşı Ahmet Necati" diye tanıtıyordu. Bu ifadeler Atatürk'ü tereddüte düşürdü. Çünkü ona göre askerlerin ve devlet adamlarının, açıktan açığa Kuva-yı Milliye Teşkilâtı Şubelerinin başkanlıklarını almaları usulden değildi. Kuva-yı Milliye'nin teşkilât tüzüğünü bilmesi gereken şube başkanlarının Heyet-i Temsiliye'nin yalnız bir tek heyet olduğunu, her yerde birer Heyet-i Temsiliye bulunamayacağını bilmesi gerekirdi.[39]

Atatürk bu telgraf üzerine 25 Kasım 1919 tarihinde İzmit'te bulunan 1'inci Tümen Komutanı Rüştü Bey'e bir telgraf yazdı. Bu telgrafta, Yahya Kaptan'ın suçlandığını ve hükümete tesliminin istendiğini belirtti. Onun başından beri Milli Mücadele'de büyük yararlılıklar göstermiş bir kişi olduğunu, memleketin bu bunalımlı günlerinde hükümete tesliminin asla uygun olmadığını söyledi. Ancak hükümetin otoritesi de dikkate alınarak Yahya Kaptan'ın şu aralık kanuni kovuşturmadan kurtarılması şeklinde bir çözüm bulunmasını ve sonucun bildirilmesini istedi.[40]

26 Kasım 1919 günü ise Yahya Kaptan, "Gebze İlçesi Milis Komutanı Yahya" unvanıyla Atatürk'e bir telgraf gönderdi. O da Binbaşı Necati Bey'i suçlayarak onun hakkında soruşturma açılmasını emretmesi hususunda millet adına Atatürk'ten ricada bulundu.[41]

İzmit'teki Tümen Komutanı Rüştü Bey, Atatürk'ün kendisinden istediği araştırmayı yaparak şu sonuçlara ulaştı:

istediklerini, Trabzon ve Bursa da kazanıldıktan sonra Milli Hareketi İzmit'ten Üsküdar'a hatta Kadıköy'e kadar fiilen ve fikren sokmak niyetinde olduklarını Kâzım Karabekir'e bildirmiştir. (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 140; Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 215.)

35 Atatürk, *Nutuk*..., s. 212, 213.

36 Yahya Kaptan, Milli Mücadele'nin en kritik anında ve yöresinde görev yapmış Kuva-yı Milliyecilerden biridir. Darıca, Derince, Hereke, Molla Fenari, Tavşancıl ve İzmit onun faaliyette bulunduğu yerlerdir. O, 1913'te Makedonya'dan İstanbul'a gelmiştir. Köprülülü ya da Tikveşli olduğu söylenmektedir. Uzun süre İttihat ve Terakki saflarına katılmış ve onların politikasını takip etmiştir. Balkan ve Irak Cephelerinde çarpıştığı bilinmektedir. Kendisi cepheden döndükten sonra Tavşancıl'a yerleşmiştir. Mütarekede çete teşkil ederek Rum çetelerine karşı büyük bir mücadele başlatmıştır. İstanbul'a çok yakın bir yerde, Gebze'de Kuva-yı Milliye'nin sözcülüğünü yapmıştır. (Konukçu, "Heyet-i Temsiliye …", s. 232; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, C.I, s. 137.)

37 Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 228.

38 Atatürk, *Nutuk*..., s. 214.

39 Atatürk, *Nutuk*..., s. 214.

40 Atatürk, *Nutuk*..., s. 214, 215.

41 Atatürk, *Nutuk*..., s. 215.

-Yahya Kaptan adam öldürme, bucak müdürünü dövme gibi suçlar işlememiştir.

-Binbaşı Necati denilen zat kendi şahsi çıkarlarını yürütebilmek için Yahya Kaptan'ı öldürmek istemiştir.

-Binbaşı Necati Bey, Maltepe Atış Okulu'nda görevli bir memurdur. Kendisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatını takınarak, Kuva-yı Milliye adına başına topladığı Arnavut Küçükaslan çetesiyle etrafı soydurmaktadır.

-Gebze Jandarma Yüzbaşısı Nail Efendi[42] de onunla işbirliği yapmaktadır.

-Darıca Rum bekçilerinin öldürülmesi ve Stelianos adında bir zenginin rehin alınması ve fidye istenmesi eylemleri aynı çete tarafından yapılmıştır.

-Bu gibi bayağılıklara yanaşmayan ve bölgesinde düzen kurmaya çalışan Yahya Kaptan'a bu çete mensupları tarafından asılsız suçlamalarda bulunulmuş ve kendisi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

-Yahya Kaptan'ın hayati tehlikesi bulunmaktadır. Bu yüzden kendisi ve adamlarında bulunan silah ve cephaneyi teslim ederek bölgeden ayrılmak isteğini iletmiş ancak bu isteği tarafımızdan kabul edilmemiştir.

-Zaten muvazzaf bir subay olan Necati Efendi[43] ve Nail Efendilerin İstanbul ile görüşülmek suretiyle başka yerlere gönderilmeleri zaruridir.[44]

Atatürk, İzmit 1'inci Tümen Komutanı Rüştü Bey'in verdiği bilgilerden uzun uzadıya bahsederek, 8 Aralık 1919 günü durumu Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bildirdi. Ayrıca Cemal Paşa'ya yapılan başvuruyu ve işin takibini İstanbul'daki Kuva-yı Milliye teşkilatı liderlerine de duyurdu.[45]

Yaklaşık on dokuz gün sonra 27 Aralık 1919 tarihli ve altında Vasıf,[46] dışında Albay Şevket Bey[47] imzasını taşıyan şifreli bir telgrafla Atatürk'e cevap verildi. Söz konusu telgrafta şu bilgiler yer alıyordu:

-Güvensizlik ve huzursuzluğun başlıca sorumluları Yahya Kaptan ile arkadaşı Karaaslan ve Alemdağ'ında eşkıyalık yapan Sadık çeteleridir.

-Yahya Kaptan bir hayduttur.

-Yahya Kaptan, Küçükaslan çetesinin itibarını hazmedememektedir, suçlarını örtbas etmeye çalışmaktadır.

-Yüzbaşı Nail, Yahya'nın aleyhindedir.

-Necati Bey, düşmüş olan eski hükümet zamanında Kartal İlçesi'ne başkan seçilerek Kuva-yı Milliye adına merkezle ilgisini kesmiş ve milli teşkilatı kuvvetlendirmiştir. O, Yeniköy Rumlarının taşkınlıkları üzerine Küçükaslan çetesini dolaştırmaya başlamış ve tarafınızdan da kendisine para verilmiştir.

-Yahya Kaptan her şeyi sonuçsuz bırakmak için manevra yapmaktadır.

-Binbaşı Necati, biraz idaresiz ise de cezayı hak etmemiştir.

42 Gebze Jandarma Komutanı Yüzbaşı Nail Bey, ilk zamanlar Yahya Kaptan'ın oturduğu eve jandarma telefonu çektirmişti. Bütün karakollara da ona hürmet etmelerini bildirmişti. Böylece bölgede daha İzmir'in işgalinden önce ilk milli silahlı kuvvetin çekirdeği oluşmuştu. Yahya Kaptan'ın kısa sürede kazandığı ün ve sahip olduğu güç başlangıçta kendisine yardım eden Yüzbaşı Nail Bey'i kıskandırmış ve aralarında bir düşmanlık ve rekabet başlamıştır. Bu anlaşmazlık ittihatçı bir subay olan Nail Bey'in şahsında aynı çizgideki Kara Vasıf Bey, Albay Şevket, Binbaşı Ahmet Necati gibi isimlerin de Yahya Kaptan'a düşman olmalarına sebep olmuştur. (Özel, *Kocaeli…*, s. 18, 19.)

43 Rüştü Bey bu açıklamasında Necati Bey hakkında çelişkili bilgiler vermektedir. Önce Maltepe Atış Okulu'nda görevli bir memur derken sonra muvazzaf subay olduğunu söylemektedir.

44 Atatürk, *Nutuk…*, s. 215, 216.

45 Atatürk, *Nutuk…*, s. 216.

46 Albay Kara Vasıf namıyla anılan Vasıf Bey, Karakol Cemiyeti'nin kurucularından biridir. (Özel, *Kocaeli…*, s. 15.)

47 Albay Şevket Bey, Çanakkale Mevki-i Müstahkem Komutanı idi. (Özel, *Kocaeli…*, s. 19.)

-Gebze kaymakamı bir an önce başka bir yere alınarak Rum ve Ermeni entrikalarına son verdirilmelidir.[48]

Bu bilgilerden bir kısmı bir kere daha Atatürk'ü tereddüte düşürdü. Zira Atatürk'ün Küçükaslan çetesi ve onun itibarlı olduğundan haberi yoktu. Bu çeteye Necati Bey vasıtasıyla para verdiği ise yalandı. Atatürk'e göre Yahya Kaptan, bizzat kendisinin verdiği direktif gereğince, düşman çetelerini yok etmeye ve hiç olmazsa, onların, Hristiyan halka saldırarak düşmanın maksadını gerçekleştirmeye yönelmiş olan bütün teşebbüslerini başarısız kılmaya çalışmıştır.[49]

Atatürk, kendisine verilen bilgilerin kendi kanaatiyle uyuşmadığını görünce İzmit 1'inci Tümen Komutanı Rüştü Bey'den bir kere daha güvenilir bir araştırma yaptırmasını istedi.[50]

Rüştü Bey, Atatürk'e gönderdiği ikinci cevapta da şu tespitlerde bulundu:

-Yahya Kaptan hakkında yapılan soruşturma onun lehinde çıkmıştır. Ancak kendisi cahil olduğundan, hizmet ediyorum zannıyla bazı şeyler yapmış olabilir. Büyük ve Küçükaslanlar zaten eşkıyadır.[51]

Rüştü Bey, Yahya Kaptan hakkında herkesten çok şikâyet etmesi beklenen Gebze Kaymakamının da bu konuda şu tespitleri olduğunu Atatürk'e bildirdi:

-Dövüldüğü söylenen Bucak Müdürü Burhaneddin Bey, böyle bir şey olmadığını yazılı olarak bildirmiştir.

-Yahya Kaptan'ın yakalanması hakkında bir tebligat bile yoktur.

-Küçük Aslan çetesi öteden beri Yahya Kaptan'a düşmanlık beslemektedir.

-Yüzbaşı Nail Bey öteden beri Yahya Kaptan'ın aleyhindedir.

-Yahya Kaptan Kuva-yı Milliye Teşkilatını kurduğu sırada Yüzbaşı Nail Bey onu Gebze'den uzaklaştırmaya çalışmıştır.

-Yahya Kaptan'a atfedilen cinayetler Kuva-yı Milliye'yi kirletmek ve Yahya Bey'i lekelemek düşünce ve maksadını taşımaktadır.

-Necati Bey, Nail Bey ve Küçükaslan çetesi Yahya Kaptan hakkında suçlama ve tertiplere başvurmuşlardır.

-Yahya Kaptan[52] kendisine karşı çıkan ve düşman olan Küçükaslan çetesi gibi köyleri yağmalamaya ve Hristiyanları öldürüp yok etmeye izin vermemiştir. Kendi emrinde bulunan Büyükaslan Bey çetesi tarafından bazı uygunsuzluklar yapıldığında, derhal bunları önleme yoluna gitmiştir. Milli bir gaye olan vatanın bağımsızlığı ve kurtuluşu için disiplin ve güvenliğin korunmasına hizmet etmiştir.[53]

Bu tespitler daha Atatürk'e ulaşmadan önce Yahya Kaptanla ilgili bir haber geldi. Bu haberde İstanbul'dan gelen bir askeri birliğin Tavşancıl'da Yahya Kaptan'ın etrafını sardığı söyleniyordu. Bu haber üzerine Atatürk 7 Ocak 1920 tarihli bir şifre ile İzmit'teki 1'inci Tümen Komutanlığından durumu sordu. Bu haber doğru ise İstanbul'dan geldiği söylenen

48 Atatürk, *Nutuk*..., s. 216, 217.
49 Atatürk, *Nutuk*..., s. 217.
50 Atatürk, *Nutuk*..., s. 217.
51 Atatürk, *Nutuk*..., s. 217, 218.
52 Yahya Kaptan'ın direkt Heyet-i Temsiliye'den emir alması bölgede daha önce teşkilatlanan Karakol Cemiyeti taraftarlarını endişelendirdi. Bunlar Yahya Kaptan aleyhine döndüler. Karakol Cemiyeti de Anadolu'da söz sahibi olmak istiyor ve Mebusan Meclisi seçimlerinde etkili olmaya çalışıyordu. Ancak Heyet-i Temsiliye buna karşı idi. Yahya Kaptan, Heyet-i Temsiliye emrinde olduğu için önceden onu destekleyenler sonradan aleyhinde faaliyete başladılar. Yahya Kaptan'ın faaliyetleri İstanbul Hükümetine şikâyet edildi. Yahya Kaptan'ın bölgede en büyük güç haline gelmesi ve Kuva-yı Milliye'nin burada Rum çetelerini ortadan kaldırması İstanbul'daki işgalci güçleri ve özellikle İngilizleri tedirgin etti. İngilizler kendileri için büyük bir tehlike olarak gördükleri Yahya Kaptan'ın yakalanması için hükümete baskı yaptılar. (Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye*..., s. 249.)
53 Atatürk, *Nutuk*..., s. 218, 219.

birlik komutanına Yahya Kaptan'ın kendi adamları olduğunun bildirilmesini, eğer bir kusur ve kabahati varsa kendilerinin gereğini yapacağını, Yahya Kaptan'ın sarılmasına ve tutuklanmasına hiçbir şekilde razı olmadıklarının söylenmesini istedi.[54]

Atatürk 7 Ocak 1920'de kendisine yazılmış olan iki telgrafı 8 Ocak 1920'de aldı. Bu telgraflardan biri İzmit'ten "1'inci Tümen Komutanı Vekili" imzasıyla Fevzi Bey'den geliyordu. Fevzi Bey, bu gece iki bin kişilik bir kuvvetin Tavşancıl'a çıkarak Kuva-yı Milliye Komutanı Yahya Bey'i çevirdiğini söylüyor, yapılacak işlemin ne olduğunu soruyordu. Diğer telgraf ise Düzce'de bulunan asıl Tümen Komutanı'ndan geliyordu. Tümen Komutanı Rüştü Bey, merkezde bulunan vekilinden aldığı aynı bilgileri veriyordu.[55]

Tümen Komutanı Vekili Fevzi Bey, Atatürk'ün 7 Ocak 1920 tarihli telgrafına ise 7/8 Ocak 1920 tarihli telgrafla cevap vererek, Yahya Kaptan'ın daha ele geçmediğini, Kuva-yı Milliye ile İstanbul'dan gelen müfreze arasında çatışma ihtimalinin bulunduğunu ve gelen müfreze komutanına durumun izah edileceğini bildirdi.[56]

Atatürk telgraf başında bu sorunu İstanbul nezdinde yaptığı girişimlerle çözmeye çalışırken 6 Ocak 1920 gecesi sabaha karşı Jandarma Genel Komutan Yardımcısı Hilmi Bey ve Üsküdar Jandarma Komutanı Nazmi Bey komutasında dört subay, elli jandarma ve Yüzbaşı Nahit Efendi komutasında, İstanbul Muhafız Alayı'ndan doksan asker Bandırma Vapuruna bindirilerek Hereke'ye götürüldü. Durumun anlaşılmaması için vapurun ışıkları da söndürüldü. Sabah erkenden Hereke'ye çıkan müfreze, Tavşancıl'ı kuşattı. Birçok eve baskın düzenlendi. Köy ihtiyar heyeti bir araya toplanarak vatan haini olan Yahya'yı teslim etmeleri ya da yerini söylemeleri istendi. Aksi takdirde köyün yakılacağı tehdidinde bulunuldu. Köy ihtiyar heyeti Yahya Kaptan'ın iki gündür köyde olmadığını ve nerede olduğunu da bilmediklerini söyledi. Tavşancıl'da[57] bu yaşananları o tarihlerde milletvekili olarak İstanbul'da bulunan Atatürk'ün Yaveri Cevat Bey, 10 Ocak 1920 tarihli telgrafla Atatürk'e bildirdi.[58] Cevat Bey ayrıca Yahya'nın sağ olarak ele geçirilemeyeceğini ancak onun öldürülmesinden sonra Marmara Bölgesine hâkim olan ve her gün İngilizler ve Fransızlar tarafından silahlandırılan Rumların ve İstanbul'daki rezillerin başarıya ulaşacağını söyledi. Ayrıca Kuva-yı Milliye adını taşımakta olan Yahya'nın ortadan kaldırılmasının İzmit, Adapazarı ve İstanbul dolaylarında düşman adına birçok fesat çetelerinin doğmasına sebep olacağına dikkat çekti. Bu tür gelişmelerin önlenmesi için Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın işe el koymasıyla Yahya'nın da ad değiştirerek daha önce de ifade edildiği gibi serbest bırakılmasının sağlanması için gerekenlere emir vermesini Atatürk'ten rica etti.[59]

Cevat Bey'in telgrafının Harbiye şifresi ve Cemal Paşa imzasıyla kapatılmış olmasına rağmen, içinde Cemal Paşa'nın işe el koymasıyla Yahya Kaptan'ın kurtarılması çaresinin bulunması gibi ifadeler Atatürk'ün dikkatini çekti. Atatürk'e göre Cemal Paşa, Cevat Bey'in telgrafını okumaya gerek duymadan kendi şifresi ve imzası ile çekilmesine müsaade etmiştir. Çünkü Yahya'yı takip ettiren Cemal Paşa'dır.[60]

Yahya Kaptan'ın yapılan iki çarpışmadan sonra ölü olarak ele geçirildiği İzmit Tümen Komutanı Vekili tarafından gönderilen 9 ve 10 Ocak 1920[61] tarihli telgraflarla Atatürk'e bildirildi. Daha sonra yapılan araştırma sonunda Yahya Kaptan'ın teslim olduktan sonra, köy dışında kesici bir aletle öldürüldüğü ve kafatasının olmadığı öğrenildi. Atatürk bu

54 Atatürk, *Nutuk*..., s. 219.
55 Atatürk, *Nutuk*..., s. 219, 220.
56 Atatürk, *Nutuk*..., s. 220.
57 Yahya Kaptan'ın Tavşancıl Köyü'nde çatışma sonucu ölü ele geçirildiği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. (Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 228, 229.
58 Cevat Bey, bu telgrafı çektiğinde muhtemelen Yahya Kaptan'ın şehit edildiğini bilmiyordu. Zira Yahya Kaptan 8 Ocak 1920 günü şehit edilmiştir. (Özel, *Kocaeli*..., s. 18.)
59 Atatürk, *Nutuk*..., s. 220.
60 Atatürk, *Nutuk*..., s. 220.
61 Zeynep Korkmaz, Nutuk'ta sadeleştirme yaparken burada "Ocak" yerine "Aralık" tabirini kullanmıştır ki arada yaklaşık bir yıllık zaman farkı ortaya çıkmaktadır. (Bkz. Atatürk, *Nutuk*..., s. 221.)

gelişmeler üzerine İstanbul'daki Kuva-yı Milliye teşkilatına Albay Şevket Bey vasıtasıyla bir telgraf göndererek, Yahya Kaptan'ın öldürülmesinin sebepleriyle, teslim olduktan sonra kasten şehit edildiği anlaşıldığından, öldürülmesinde kimlerin elinin ve etkisinin bulunduğunun öğrenilmesini istedi.[62]

İstanbul'dan Kara Vasıf Bey tarafından verilen bilgiye göre Yahya Kaptan yakalanıp köy dışında bulunan karakola götürülürken çevreden on kadar eşkıyanın karakol üzerine ateş etmesi üzerine, kaçmaya çalışmış ve o sırada öldürülmüştür. Yahya Kaptan'ın Kuva-yı Milliye adına pek çok kötülükler yaptığı yaygın söylentisi özel ve resmi yoldan yapılan soruşturmalarla doğrulandığı için hükümet kovuşturmaya karar vermiştir. Yahya Kaptan'ın geçici bir süre için gizlenerek Kuva-yı Milliye işlerine karışmaması ve kötülüğe cüret etmemesi, yanında bulunan kaçak er ve jandarmaları geri göndermesi şartıyla kovuşturma yapılmayacağı belirtilmiş, bu hususu izah etmek için Gebze'ye özel bir memur da gönderilmiştir. Bu sırada hükümet, birden bire gizlice asker göndermiş, yalnız Yahya Kaptan'ı ele geçirmek istediğini ilan etmiş ve arz edilen durum meydana gelmiştir.[63]

Bu açıklamalar Atatürk'ü tatmin etmedi. Zira ona göre bu bir suikast idi. Bu açıklamada yer alan bahaneler de bu suikastı örtbas etmek için kullanılan bir formüldü. Atatürk birlikte çalıştıkları ve duruma hâkim olduklarını iddia eden Kuva-yı Milliye teşkilat başkanlarının hükümetin bu icraatından haberdar olamamasını hazmedemedi ve Yahya Kaptan'ın yaygın söylenti derecesine vardığı belirtilen kötülüklerinin neler olduğunu sordu.[64]

Kara Vasıf Bey, Atatürk'ün bu sorusuna cevap verirken Yahya Kaptan'ın hiç kimseyi dinlememesi, Kuva-yı Milliye adına açıktan açığa zulüm ve eşkıyalık yapması, eşkıyayı gizlemesi, kendisine gösterilen yere gitmemesi ve çevreden yapılan şikâyetler üzerine öldürüldüğünü yazarak hükümetin kendilerinden habersiz olarak bu işi gerçekleştirdiğini ifade etti.[65]

Atatürk, Yahya Kaptan'ın öldürülmesini de öldürülme gerekçelerini de kabul etmedi. Ona çok büyük iltifatlarda bulunarak onun hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirdi:

"*Saygıdeğer Efendiler, telgrafın ikinci maddesindeki, Yahya Kaptan'ın hiç kimseyi dinlememesinin, öldürülmesine sebep olarak gösterilmesi asla doğru olamaz.*

Merhum şehit, beni dinliyordu, benden emir alıyordu. Verdiğim emre göre hareket ediyordu. Başka bir makama veya şahıslara bağlı olduğunu, onlardan emir alması gerektiğini kendisine emretmemiştim. Bu sebeple, İstanbul'dan her önüne gelenden, Dâhiliye Nazırı'ndan, Jandarma Komutanı hain Kemal Paşa'dan verilen emirleri dinlememesi zaten bizim istediğimiz şeydi.

Kuva-yı Milliye adına eşkıyalık ve zulüm yapanın da kendisi olmayıp, Küçükaslan çetesi gibi, haince bir maksatla kuruldukları belgelere dayanılarak anlaşılmış bulunan çeteler idi. Yahya'nın bunların eşkıyalıklarını önlemeye çalıştığı da sözlerine güvenilmesi gereken kimselerin soruşturmalarıyla kesinleşmiş bir durumdur."[66]

Atatürk'ün bu düşüncelerinde haklı olduğunu gösterircesine Gebze Müdafaa-i Hukuk Heyeti Başkanı Hacı Ali,[67] Gebze Kaymakamı ve 1'inci Tümen Komutanı Vekili Fevzi Bey ve o tarihlerde İzmit bölgesinde Kuva-yı Milliye teşkilâtı ile uğraşan Milletvekili Sırrı Bey[68] de Yahya Kaptanla ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuşlardır:

62 Atatürk, *Nutuk*..., s. 221.
63 Atatürk, *Nutuk*..., s. 221.
64 Atatürk, *Nutuk*..., s. 222.
65 Atatürk, *Nutuk*..., s. 222.
66 Atatürk, *Nutuk*..., s. 222, 223.
67 İzmit'te ilk müdafaa-ı hukuk cemiyeti Hacı Ali Bey'in başkanlığında kurulmuştur. (Özel, *Kocaeli*..., s. 27)
68 Sırrı Bey, 1920 Mart'ında İstanbul'dan Kuva-yı Milliye'ye katılmak için Ankara'ya kaçtı. Adapazarı Kaymakamlığı ve Amasya Mutasarrıflığı görevlerinde bulundu. I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aktif üyelerinden biriydi. Pek çok önerge vererek Meclis çalışmalarına katıldı. (Özel, *Kocaeli*..., s. 184-188.)

-Gebze Kuva-yı Milliye Komutanı Yahya Bey iftiraya uğramıştır.

-Yahya Bey, İstanbul'dan gelen yüksek rütbeli subaylar komutasındaki iki bin kişilik kadar bir kuvvetle kuşatılmıştır.

-Yahya Bey vatanı için çalışan bir kimsedir. Kendisine karşı yapılan bu işlem haksızlıktır.

-Yahya Kaptan bir şehittir.

-İstanbul girişinde teşkilatlanmış bulunması, Kuva-yı Milliye'ye karşı cephe almış olan kişileri yıldırdığından dolayı ortadan kaldırılmıştır.

-İzmit Sancağı eşkıya yüzünden tedirgin iken yerinden kımıldamayan, İzmit'te huzur, güven ve asayişi sağlayamayan Alay Komutanı Hikmet Bey,[69] yanına aldığı jandarma kuvvetleriyle bizzat yola çıkmış ve sonunda Yahya Kaptan'ın öldürülmesini sağlamıştır.[70]

-Yahya Kaptan'ın ölümü Kuva-yı Milliye'ye ağır bir darbedir.

-Onun ölümüyle Gebze Kuva-yı Milliyesi başsız kalmıştır.

-Çevrede bütün Kuva-yı Milliye'nin dayanağı olarak bilinen Yahya Kaptan'ın bu şekilde ortadan kaldırılmış olması Gebze ve çevresinde korkuya neden olmuştur.

-Yahya'nın öldürülmesi, İstanbul Hükümeti'nin Kuva-yı Milliye'ye karşı saldırgan tavrının delilidir.

-Yahya Kaptan'ın öldürülmesi yabancıları da cesaretlendirecek ve onların gözünde de Kuva-yı Milliye'yi değersiz ve yenilebilir gösterecektir.

-Yahya Kaptan'dan sonra bölgede oluşan otorite boşluğunun giderilmesi için gereken tedbirler alınmalıdır.

-İzmit Sancağı'na önem verilmeli, önem verildiğini gösterecek fiili adımlar atılmalıdır.[71]

Yahya Kaptan'ın şehit edilmesi ile ilgili olarak Rauf Bey (Orbay) de Atatürk'e bir telgraf göndererek onun teslim olduktan sonra öldürüldüğüne dikkat çekmiş, otopsi yapıldığını söylemiş ayrıca kanuni kovuşturma başlatıldığını bildirmiştir.[72]

Atatürk'e göre artık Yahya Kaptan'ın öldürüldüğü açık bir gerçektir. Onu öldürtmüş olan hükümetin kovuşturma yapması katillerin ortaya çıkmasını önlemek demektir. İstanbul Hükümeti[73] ve İstanbul'daki Kuva-yı Milliye Teşkilatı'nın başkanları böylesine çirkin bir cinayetin işlenmesine vasıta olmuştur. Bu olayla ilgili iki önemli husus vardır. Bunlardan biri Sait Molla'nın[74] da üyesi bulunduğu gizli örgüt ve Gebze-Kartal bölgelerinde bu örgüte bağlı gizli çetelerin oynadıkları rol ile yaptıkları çirkinlikleri Kuva-yı Milliye'ye yüklemeleri ve bazı vatansever geçinen kimseleri kandırmada başarılı olmalarıdır. İkinci bir husus ise Kuva-yı Milliye'nin İstanbul'daki başkanlarının Heyet-i Temsiliye'nin uyarılarına rağmen kendi akıl ve tedbirlerini üstün görmeleri, hareket serbestliklerine engel olunmasını haysiyet meselesi yaparak sinirlenmeleri ve bu sakat duygunun etkisiyle aldatılmış olmalarıdır.[75]

69 İzmit Jandarma Komutanı Hikmet Bey, Dâhiliye Nazırı Adil Bey'e sadık kalmış ve Kuva-yı Milliye aleyhine çalışmalar yapmıştır. (Özel, *Kocaeli*..., s. 30.)

70 Bazı kaynaklara göre de Yahya Kaptan, İstanbul Jandarma Dairesinin yaptığı bir planla şehit edilmiştir. (Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 88.)

71 Atatürk, *Nutuk*..., s. 223, 224.

72 Atatürk, *Nutuk*..., s. 225.

73 İstanbul Hükümeti'nin Yahya Kaptan'ı öldürtme olayında İstanbul'daki işgalci güçlerin özellikle de İngilizlerin baskısı olduğu da bilinmektedir. Çünkü Yahya Kaptan'ın faaliyetleri İngilizlerin Kocaeli Yarımadasındaki doğal müttefiki Rum çetelerinin ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Bu da İngilizlerin işine gelmemiştir. (Özel, *Kocaeli*..., s. 21, 22)

74 Sait Molla, Milli Mücadele aleyhinde çalışmıştır. İngiliz Rahip Frew'e yazdığı mektuplar ve Adapazarı'na ayaklanma için para gönderdiği bilinmektedir. (Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye*..., s. 215.)

75 Atatürk, *Nutuk*..., s. 225.

Atatürk, Yahya Kaptan olayı ile ilgili olarak Nutuk'ta yaptığı açıklamalara Kaptan'ın eşi Şevket Hanımın kendisine gönderdiği telgrafı okuyarak son vermiştir. Bu telgrafta Şevket Hanım,[76] eşi Yahya'nın sırf Atatürk'e olan ilgisi dolayısıyla şehit edildiğini, iki yetimle perişan bir halde ortada kaldığını ve yardıma muhtaç bir hale geldiğini ifade etmiştir.[77]

Görüldüğü gibi Atatürk, İzmit'le ilgili konular içinde en çok Yahya Kaptan meselesine yer vermiş ve en uzun onu anlatmış neredeyse bütün detayları vermiştir. Bu da konuya gerçekten büyük önem verdiğinin ve onun ötesinde çok üzüldüğünün göstergesidir.

İç İsyanlar ve Hilâfet Ordusu

İzmit'in Nutuk'ta Atatürk'ün gündemine bir kere daha gelmesi iç isyanlar, Hilâfet Ordusu ve bu konularda yaşanan gelişmeler nedeniyle olmuştur.

Atatürk'e göre 1919 yılı içinde milli teşebbüslere karşı başlayan iç isyanlar hızlı bir şekilde ülkenin her tarafına yayıldı. Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmastı, Karacabey, Biga ve dolaylarında; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı çevresinde; Bozkır'da; Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar dolaylarında; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum çevresinde; İmralı, Refahiye, Zara, Hafik ve Viranşehir dolaylarında alevlenen karışıklık ateşleri bütün memleketi sardı.[78]

21 Eylül 1919 ve 16 Şubat 1920 tarihlerinde Balıkesir'in kuzeyinde başlayan birinci ve ikinci Anzavur[79] ayaklanmaları bastırıldıktan sonra 13 Nisan 1920'de Bolu ve Düzce dolaylarında da isyan çıktı. Bu isyan Beypazarı'na kadar yayıldı. Anzavur, 11 Mayıs 1920'de top ve makineli tüfeklerle donatılmış beş yüz kişilik bir kuvvetle üçüncü defa ortaya çıktı. Adapazarı ve Geyve civarlarında milli müfrezelere ve düzenli ordu birliklerine saldırdı. 20 Mayıs 1920 tarihinde, Geyve Boğazı yakınlarında yenildi ve kaçmak zorunda kaldı.[80]

Atatürk'ün üzerinde durduğu diğer bir konu da Hilâfet Ordusu olmuştur. Ona göre İzmit'te[81] Süleyman Şefik Paşa[82] komutasında, Hilafet Ordusu adını taşıyan bir hain kuvvet yığınak yapıyordu.[83] Bunun bir kısım kuvveti de Bolu yakınlarında Kurmay Binbaşı Hayri Bey[84] komutasında asileri destekliyordu. Bu kuvvetle birlikte İstanbul'dan

76 Şevket Hanım ve çocuklarına Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 19.10.1922 tarihinde çıkarılan bir kanunla vatani hizmet tertibinden bin kuruş maaş bağlanmıştır. (Özel, *Kocaeli…*, s. 25)

77 Atatürk, *Nutuk…*, s. 226.

78 Atatürk, *Nutuk…*, s. 303.

79 Ahmet Anzavur, eski bir jandarma subayı idi. 22 Nisan 1919'da mutasarrıf vekili olarak İzmit'e tayin edildi ancak 15 Haziran 1919'da Balıkesir Mutasarrıflığına atandı. (Çam, *Millî Mücadele'de…*, s. 29; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s. 323.)

80 Atatürk, *Nutuk…*, s. 304.

81 Kuva-yı İnzibatiye'nin kuruluşu tamamlanan 1'inci Alayı Binbaşı Hasan Tevfik komutasında 29 Nisan 1920'de İzmit'e gönderildi. Ancak 8 Mayıs 1920'de İzmit'te karaya çıkabilen bu Alayın mevcudu 66 subay ve 965 erdi. Bunlardan 12 subay ve175 er, ileri emniyet göreviyle Sapanca'ya gönderildi, diğerleri İzmit'te kaldı. Kuva-yı İnzibatiye daha sonra gelenlerle birlikte İzmit'te üç alay halinde konuşlandı. Karargâhı bataklık alanda kurulmuştu. Bir tarafta İngilizlerin izin vermemesi diğer tarafta Kuva-yı Milliye korkusu buna sebep olmuştu. Komuta makamı ise İzmit açıklarında demirli bulunan Yavuz Zırhlısı'nda idi. Kuva-yı Milliye birlikleri karşısında tutunamayan Kuva-yı İnzibatiye 25 Haziran 1920'de feshedildi. (Özel, *Kocaeli…*, s. 92, 93, 99.)

82 Süleyman Şefik Paşa, 8 Nisan 1920 tarihli kararname gereğince kurulan, silahları İngilizlerin eli altındaki depolardan sağlanan ve Kuva-yı Milliye'yi yok etmek hedefini taşıyan Kuva-yı İnzibatiye Komutanlığına 29 Nisan 1920'de atandı. Daha önce Harbiye Nazırlığı da yapmış olan Şefik Paşa'ya "İzmit ve Havalisi Fevkalade Kumandanı" unvanı verildi. Fakat kısa bir süre sonra Ahmet Anzavur'un emir verici davranışları nedeniyle Süleyman Paşa, 21 Mayıs 1920'de bu görevinden istifa etti. İzmit ve Havalisi Fevkalade Komutanlığı lağvedildi ve yerine İzmit ve Havalisi Kolordu Komutanlığı kuruldu ve bu yeni makama eski 2 Numaralı Divan-ı Harp Başkanı Suphi Paşa atandı. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 15, 50.) Bazı kaynaklarda Kuva-yı İnzibatiye'nin kuruluş nizamnamesinin 18 Nisan 1920'de yayınlandığı ifade edilmektedir. (Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye…*, s. 343.) Kuva-yı İnzibatiye, çıkarılan nizamnameden anlaşıldığı kadarıyla Kuva-yı Milliye'yi etkisiz kılmak için kurulmuştur. (Tansel, *Mondros'tan…*, C. III, s. 108.)

83 Kuva-yı Milliye'yi etkisiz kılmak için oluşturulan Kuva-yı İnzibatiye için İzmit bir üs olarak kullanılmak istendi. (Darkot, "İzmit", s. 1253.)

84 14 Mayıs 1920 günü Bolu'ya ulaşan Binbaşı Hayri Bey, burada gönüllü kaydetmeye başladı ve bunun için İstanbul'dan para talebinde bulundu. (Çam, *Millî Mücadele'de…*, s. 97.)

gönderilmiş birçok subay da vardı. Hilâfet Ordusu'nun, Süleyman Şefik Paşa'dan sonra belli başlı komutanları, Süvari Tümgenerali Suphi Paşa[85] ve Topçu Yarbaylardan Senai Bey'di.[86] İstanbul'da özel olarak kurulmuş bir kurmay heyeti de vardı. Bu heyetin başlıca komutanları da Kurmay Albay Refik ve Kurmay Yarbay Hayrettin Beylerdi.[87]

Atatürk, Hilâfet Ordusu komutanlarından Suphi Paşa ile ilgili bir anısını da Nutuk'ta şöyle anlattı:

"*Suphi Paşa'yı Selanik'ten tanırdım. Ben yüzbaşı (kolağası) iken o daha o zaman tümgeneral ve süvari tümeni komutanı idi. Aradaki rütbe farkına rağmen, çok yakın arkadaşlığımız vardı. Meşrutiyet'in ilanında, ilk defa İştip dolaylarında Cumalı adında bir yerde süvari manevraları yaptırmıştı. Diğer bazı kurmaylar arasında beni de tatbikat ve manevrada bulunmak üzere Davet etmişti. Kendisi Almanya'da yetişmiş çok usta bir biniciydi. Fakat askerlik sanatını anlamış bir komutan değildi. Manevranın sonunda, ben, yetkim ve rütbem elvermediği halde, Paşa'yı bütün subayların önünde acı bir şekilde eleştirmiştim. Daha sonra 'Cumalı Ordugâhı' adlı küçük bir eser de yazmıştım.[88] Suphi Paşa, gerek açıkça yaptığım bu eleştirilerden ve gerek yayınlanan bu eserimden dolayı pek üzüldü. Kendisinin itirafına göre, maneviyatı kırıldı. Fakat şahsen bana gücenmedi. Arkadaşlığımız devam etti. İşte Hilâfet Ordusu'na buldukları komutan bu Suphi Paşa'dır. Paşa, sonradan Ankara'ya geldi. Geziye çıkıyordum. İstasyonda büyük bir kalabalık içinde birbirimizle karşılaştık. Kendisine ilk sorum şu oldu: 'Paşam niçin Hilâfet Ordusu Komutanlığını kabul ettin?' Suphi Paşa, bir an bile duraklamadan: 'Size yenilmek için' cevabını verdi. Bu cevabı ile anlatmak istiyordu ki bu görevi özel bir maksatla kabul etmişti. Suphi Paşa, böyle bir duygu içinde bulunabilir. Fakat gerçekte, komutayı üstüne aldığı zaman kuvvetleri zaten yenilmiş bulunuyordu.*"[89]

Atatürk'ün Nutuk'ta ifade ettiğine göre, Bolu, Düzce, Adapazarı ve İzmit dolaylarındaki bu isyan 4 Haziran 1920 tarihine kadar üç aydan fazla sürdü. Bundan sonra 29 Temmuz'da yeni bir isyan çıktı. Ancak sonuçta asiler tamamıyla bozguna uğratıldı ve elebaşları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kanunlarına teslim edildi. Hilâfet Ordusu'nun Bolu yakınlarında bulunan kısmı da bozguna uğratıldı. Komutanı Binbaşı Hayri ve subayları Yüzbaşı Ali, Üsteğmen Şerafettin, Üsteğmen Hayrettin, Makineli Tüfek Subayı Mehmet Hayri, Tabur Kâtibi Hasan Lütfi, Cerrah İbrahim Ethem Efendilere de öteki asi elebaşlarına yapılan işlem uygulandı. Hilâfet Ordusu da İzmit'ten İstanbul'a kaçmaya mecbur edildi.[90]

İzmit'in Haberleşmedeki Önemi

İzmit'ten Nutuk'ta bahsedilmesini gerektiren bir diğer husus haberleşme konusudur. İzmit, Milli Mücadele yıllarında Ankara ile İstanbul arasındaki haberleşme açısından da önemli bir yer tutmuştur. Hatta İstanbul Hükümeti, Ankara Hükümeti ile irtibat kurmak için İzmit'teki telgraf hatlarını tamir ettirmek girişiminde bulunmuş ve bu durum Nutuk'ta Atatürk tarafından dile getirilmiştir. İstanbul Hükümeti İzmit üzerinden haberleşme sağlayamayınca Zonguldak ve Kastamonu üzerinden haberleşmeyi deneyerek İzmit hattının onarılması için teklifte bulunmuştur.[91]

85 Suphi Paşa, 29 Mayıs 1920'ye kadar İzmit Cephesi Kumandanı olarak görev yaptı. Gökbayrak Taburu'ndan kuvvetli bir keşif kolunun da katılmasıyla İzmit'e bir gece baskını yapıldı ve bu olaydan sonra Suphi Paşa, İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 62.)

86 Süleyman Şefik Paşa, 10 Mayıs 1920'de emrindeki Kuva-yı İnzibatiye birliklerini derleyip toparlayabilmek için 25'inci Kolordu Topçu Alay Kumandanı Senai Bey'in Fırka Kumandanı yetkisiyle emrine verilmesini istedi. (Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 96.)

87 Atatürk, *Nutuk*..., s. 305.

88 Atatürk, Cumalı Ordugâhı adlı bu eserinde gerçekten askerlik sanatındaki bilgi ve tecrübesini ortaya koymuş ve söz konusu süvari manevralarında yapılan olumlu işlerle birlikte hataları da çekinmeden ifade etmiştir. (Bkz. http://www.isteataturk.com/download/Cumali_Ordugahi.pdf)

89 Atatürk, *Nutuk*..., s. 305, 306.

90 Atatürk, *Nutuk*..., s. 306.

91 Atatürk, *Nutuk*..., s. 345.

Atatürk'e göre İstanbul Hükümetinin bu teklifi bir emirle ortaya çıkmıştır. İstanbul Posta ve Telgraf Genel Müdürü Orhan Şemsettin imzalı 11 Kasım 1920 tarihli bir emir Kastamonu Posta ve Telgraf Müdürlüğüne gelmiştir. Bu emir, Ereğli Müdürlüğü'ne gönderilen ve resmî olmayan bir mektubun zarfından çıkmıştır. Bu Emire göre, Anadolu ile hükümet merkezi (İstanbul) arasında telgraf haberleşmelerinin bir an önce başlatılmalıdır. Bu amaçla bir taraftan Sapanca ile Geyve arasındaki ana hat üzerinde onarılabilecek durumda olan tellerin süratle onarılması diğer taraftan önemli yapım ve onarım çalışmaları gerektiren İzmit, Kandıra, İncili arasında yapım ve onarıma başlanması uygun görülmektedir. Söz konusu onarımları yapmakla görevli olan İstanbul Fen Müfettişi Bekir Bey, emrinde bir başçavuş ve yeterince çavuşla İzmit'e harekete hazırdır. Ellerinde Dâhiliye Nezareti yüksek makamının görev belgesini taşıyan bu memurlara onarım yapmak istedikleri yerlerde gereken yardım yapılmalıdır.[92]

Atatürk bu emirle talep edilenleri yerine getirmek yerine aksi bir emir vererek, İstanbul ile temas kurmaktan kaçınılmasını ve telgraf hatlarını onarmak bahanesiyle gelen olursa bu kişilerin tutuklanmasını istedi.[93]

İzmit'te Yunan Tümeni

Atatürk, Londra Konferansı'nın sonuçsuz kalması ve daha delegeler yolda iken Yunan ordusunun taarruza geçmesi ve bunun sonucunda İkinci İnönü Zaferi'nin kazanılmasını anlatırken ve bu vesile ile Türk ve Yunan ordularının konumlarını izah ederken yine İzmit'ten bahsetti.

Atatürk'e göre Yunan ordusunun Bursa ve doğusunda önemli bir grubu, Uşak ve doğusunda diğer grubu vardı. Türk ordusu da Eskişehir'in kuzeybatısında, Dumlupınar'da ve doğusunda olmak üzere iki grup halindeydi. Bundan başka Yunanlıların İzmit'te bir tümenleri,[94] Türk ordusunun da buna karşılık Kocaeli Grubu[95] bulunuyordu. Yunanlıların Menderes boyundaki birliklerine karşı da Türk ordusunun birlikleri vardı. Yunan ordusu 23 Mart 1921 günü saldırıya geçti. Saldırılar 30 Mart günü de devam etti. Bundan sonra sıra Türk ordusuna geldi. İsmet Paşa 31 Mart günü karşı taarruza geçti ve düşmanı yenerek 31 Mart-1 Nisan gecesi geri çekilmeye mecbur etti. Böylece, inkılâp tarihimizin bir sayfası da İkinci İnönü Zaferiyle yazılmış oldu.[96]

General Harrington'dan Atatürk'e İzmit'te Görüşme Teklifi

Atatürk ile Harrington[97] arasında bir görüşme yapılma düşüncesi ve bu görüşmenin İzmit'te yapılmasının planlanması ve Atatürk'ün bu konuya değinmesi İzmit'i bir kere daha Nutuk'a taşımıştır. Gelişmeler şöyle bir seyir takip etmiştir:

5 Temmuz 1921'de Zonguldak'a gelen bir İngiliz torpidosu General Harrington'dan Atatürk'e bir mektup getirmiştir. Tercümesi Ankara'ya telgrafla bildirilen bu mektupta Harrington şu hususları vurgulamıştır:

-Atatürk, Komutan Henry vasıtasıyla Harrington'dan görüşme talep etmiştir.

92 Atatürk, *Nutuk*..., s. 346.
93 Atatürk, *Nutuk*..., s. 346.
94 Batı Cephesinde Türk ordusu zafer kazandıkça İtilâf Devletleri arasında bu tümenin geri çekilmesi konuşulmaya başlandı. Sonra da bu tümen İzmit'ten Bursa'ya nakledildi. (Salâhi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, C.II, s. 1149, 1213, 1260, 1276.)
95 Kocaeli Grubu, 21 Ocak 1921'de karargâhı Geyve'de olmak üzere bağımsız tümen yetkisinde kurulmuş bir askeri birliktir. Komutanlığına da eski 9'ncu Kafkas Tümeni Komutanı Albay Halit Bey atanmıştır. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 376.) Halit Bey, 26 Ocak 1921 günü saat 18.00'de Geyve istasyonuna inerek görevine başlamıştır. (Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 115.)
96 Atatürk, *Nutuk*..., s. 393, 394.
97 General Sir Charles Harrington, Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerinin komutanıdır. Yunan kuvvetleri İzmit bölgesine çıkarma yaptıklarında onun komutası altına girdiler. Ancak Batı Cephesinde Türk ordusu Yunan ordusu karşısında üstünlük kurunca Harrington bu komutadan ayrıldı. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.II, s. 1133.)

-Atatürk tarafından uygun görülecek bir günde İnebolu'da veya İzmit'te[98] İngiliz Zırhlısı Ajax'ta Atatürk ile görüşebilecektir.

-Harrington'un İngiltere Hükümeti adına görüşme yapma yetkisi yoktur sadece Atatürk'ün düşüncelerini dinleyip İngiliz Hükümeti'ne aktaracaktır.

Atatürk yukarıda belirtilen hususları içeren bu mektuba cevap vererek görüşme talebinin kendisinden gelmediğini aksine Binbaşı Henry vasıtasıyla bu teklifin Harrington'dan geldiğini belirtti. Görüşme şartlarının milli topraklarımızın düşmanlardan tamamıyla kurtarılması, milli sınırlarımız içinde siyasî, malî, iktisadî, askerî, adlî ve kültürel alanlarda tam bağımsızlık ilkesinin kabulü olduğunu söyledi.[99] Bu şartları kabul ederlerse kendileriyle İnebolu'da ve karada görüşebileceğini bildirdi. Ancak Atatürk'ün bu mektubuna bir karşılık gelmedi.[100]

Böyle bir görüşme gerçekleşmemesine rağmen bu konudaki gelişmeler ve özellikle görüşme yeri konusunda İzmit adının geçmesi yine İzmit'in stratejik önemini ön plana çıkaran bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

İzmit'te Bir Konferans Toplanması Talebi

Büyük Taarruz öncesinde İtilâf Devletleriyle karşılıklı olarak yapılan barış görüşmesi teklifleri ve verilen notalar cevapsız kalmasına rağmen Atatürk, İzmit'te bir konferans yapılmasını teklif etti.[101] Atatürk, bu teklifine Nutuk'ta yer verince bir kez daha İzmit'ten bahsetmiş oldu. Olay şöyle gelişti:

Büyük Taarruz öncesinde İtilaf Devletleri tarafından Ankara Hükümeti'ne bir ateşkes teklifi yapıldı.[102] Bu teklif iki nota halindeydi. Atatürk bu notaları inceledikten sonra İtilaf Devletlerinin İstanbul Hükümeti ile birlik olarak Türk milletini yok etme çabası içinde olduklarını anladı. Bu notalara 5 Nisan 1922 tarihinde cevap verildi. Bu cevapta ateşkes önerisi ilke olarak kabul edildi. Ancak Anadolu'nun hemen boşaltılması için hazırlıklara başlanması ve dört ay içerisinde bu işlemin tamamlanması ve bu süre boyunca ateşkesin sağlanması istendi. İlk on beş gün içinde Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'ın anlaşma süresi olan dört ay içinde de İzmir'in boşaltılması talep edildi. 15 Nisan 1922'de İtilaf devletleri bu isteklere olumsuz cevap verdiler. Atatürk bu olumsuz cevaba rağmen ateşkes konusunda anlaşmaya varılmasa bile barış görüşmelerini geciktirmenin uygun olmayacağını bildirdi. İzmit'te bir konferans toplanmasını teklif etti.[103] Atatürk'ün bu teklifi de sonuçsuz kaldı. Barış görüşmelerinin başlaması ve ateşkes anlaşmasının yapılması ancak Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılmasıyla mümkün oldu.[104]

98 Atatürk'e İzmit'te görüşme teklif eden Harrington, yaklaşık bir yıl sonra 22 Eylül 1922'de Savaş Bakanlığı'na yazdığı raporda İzmit'i Çanakkale, İstanbul ve Trakya ile birlikte kendileri için dört tehlikeli noktadan biri olarak gösterdi. (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 695.)

99 İnebolu veya İzmit'te Ajax adlı İngiliz savaş gemisinde yapılması düşünülen bu görüşme öncesinde Atatürk, Misak-ı Milli'yi esas alan anlayışı kabul ederse Harrington ile görüşebileceğini de dile getirmiş ancak bu fikir İngilizler nezdinde kabul görmemiştir. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.II, s. 1221.)

100 Atatürk, *Nutuk*..., s. 436, 437.

101 Salahi Sonyel'e göre bu durum Büyük Millet Meclisi'nde de görüşüldü. Ankara Hükümeti, konferansın İzmit'te yapılması dileğini Bağlaşıklar'a bildirmesi için İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'e bir yönerge gönderme kararı aldı. Ayrıca Ankara Hükümeti yapılacak barışa ön hazırlık olmak üzere İzmit'te bir ön konferans düzenlenmesini talep etti. Bu konferansta anlaşmaya varılırsa barış görüşmelerine katılmaya hazır olduğunu bildirdi. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.II, s. 1517, 1519.)

102 İtilaf Devletlerinin bu mütareke teklifi İzmit halkı tarafından açık bir tuzak olarak görüldü ve 3 Nisan 1922'de İzmit'ten Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çekilen telgraflarla Anadolu halkının ateşkesi kabul etmeyeceği dile getirildi. Aynı tepkiler Adana'dan da geldi. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 360.)

103 Dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey imzasıyla İtilaf Devletlerinin 15 Nisan 1922 tarihli cevaplarına karşı yapılan 22 Nisan 1922 tarihli açıklamada, İzmit'te barış için ön görüşmelere başlanması dile getirildi. Fransa 1 Mayıs 1922'de bir açıklama yaparak Ankara'nın 22 Nisan tarihli notasına cevap verilmesini ve Müttefiklerin, İzmit Konferansı'nı kabul etmeleri gerektiğini savundu. Ancak Curzon, 10 Mayıs'ta bu öneriyi reddetti. İstanbul Hükümeti de İzmit Konferansı'na karşı çıktı. Ahmet İzzet Paşa, İngilizler gibi Beykoz'da konferans yapılmasını istedi. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 393, 394, 408, 564.)

104 Atatürk, *Nutuk*..., s. 441, 442.

Taarruz Kararı Alınırken İzmit

Atatürk taarruz kararını nasıl aldığını açıklarken de İzmit'ten bahsetti. Ona göre artık ordu ihtiyaçlarını tamamlamak üzere bulunuyordu. Dolayısıyla daha Haziran ortalarında taarruza karar vermişti. Bu kararını yalnız Cephe Komutanı ile Genelkurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanı biliyorlardı. Bu tarihlerde yani 1922 yılı Haziran ortalarında bir geziyi vesile ederek İzmit-Adapazarı yönüne hareket etti.[105] İzmit ve Adapazarı'na gitmek üzere yola çıkarken Ankara'da Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile görüştükten sonra, o zaman Milli Savunma Bakanı olan Kâzım Paşa'yı Sarıköy İstasyonu'na kadar birlikte götürdü.[106] Cephe Komutanı İsmet Paşa'yı da Sarıköy'e davet etti.[107] Taarruz için gerekli hazırlıkların süratle tamamlanması ile ilgili kararlar burada alındı.[108]

Bu da İzmit'i yine Milli Mücadele'nin önemli merkezlerinden biri haline getirmiş oldu.

Yunanistan'ın Türk Esirlerini Teslim Edeceği Üç Yerden Biri İzmit Olmalıdır

Atatürk'ün gönlünde İzmit'in ayrı bir yeri vardı. Belki stratejik öneminden belki daha başka sebeplerden her zaman İzmit'i ön plana çıkarıyordu. Mesela Yunanistan ile yapılacak bir anlaşmada esirlerin serbest bırakılması gündeme geldiğinde bu işin yapılabileceği yerler arasında İzmit'i de gösterdi ve bu durumu da Nutuk'ta açıkladı. Bu konudaki gelişmeler de şöyle oldu:

Atatürk, Büyük Taarruzu resmi bildirilerde önemsiz bir harekât olarak gösteriyordu. Maksadı durumu mümkün olduğu kadar dünyadan gizlemekti. Çünkü düşman ordusunu tamamen yok edebileceklerinden emindi. Bunu anladıklarında düşman ordusunu kurtarma girişimlerini olacağını tahmin ediyordu. Gerçekten de taarruzun hemen ardından 4 Eylül 1922 tarihli bir telgrafla ateşkes konusunda İstanbul'dan haber geldiği bildirildi. Atatürk bu talebe verdiği 5 Eylül 1922 tarihli cevapta Yunan ordusunun kesin bir yenilgiye uğratıldığını, yeniden toparlanmasının mümkün olmadığını, Anadolu için değil artık Trakya için ateşkesin söz konusu olabileceğini söyledi. Eylülün sonuna kadar Ankara Hükümeti'ne başvurmaları halinde Yunanlılarla anlaşma yapılabileceğini dile getirerek şartları şöyle açıkladı:

-Ateşkes Anlaşması tarihinden başlayarak on beş gün içinde Trakya, 1914 sınırlarına kadar kayıtsız şartsız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin sivil memurlarına ve askerî kuvvetlerine teslim edilmiş bulunacaktır.

-Yunanistan'daki esirlerimiz on beş gün içinde İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında bize teslim edilecektir.

-Yunan Hükümeti, Yunan ordusunun üç buçuk yıldan beri Anadolu'da yaptığı ve yapmakta olduğu tahribatı tamir etmeyi şimdiden taahhüt edecektir.[109]

105 Atatürk, 17-19 Haziran 1922 tarihlerinde İzmit ve Adapazarı taraflarında gezide bulunduğunu Ali İhsan Paşa'nın 1'inci Ordu Komutanlığı görevinden alınmasından bahsederken bir kez daha Nutuk'ta ifade etmiştir. (Atatürk, *Nutuk*..., s. 453.) Bu gezi Atatürk'ün İzmit'e yaptığı ilk gezidir. Atatürk, 17 Haziran 1922 Cumartesi günü İzmit'e geldi ve burada 18 Haziran 1922 tarihinde, Pazar günü, Türk dostu Fransız yazarı Claude Farrere ile görüştü. Pazartesi günü de İzmit'ten ayrıldı. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 480, 481, 483.) Atatürk'ün İzmit'te Farrere'ye ilgi göstermesi ve aradki samimiyet İngilizleri epeyce kızdırdı. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.II, s. 1581.) Ayrıca Atatürk bu sırada Adapazarı'nda bulunan annesi ve kız kardeşini de ziyaret ederek onlarla da görüştü. Daha sonra gezisinin askeri bölümünü başlattı. Atatürk, 24 Haziran 1922'de annesi ile birlikte Ankara'ya döndü. (Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 209; Özel, *Kocaeli*..., s. 171-175.)

106 Atatürk'ün İzmit ve Adapazarı'nı kapsayan bu gezisi 12-24 Haziran 1922 tarihlerinde gerçekleşti. Bu gezide Sarıköy ayrı bir anlam taşıyordu. Burada yapılan görüşmelerde genel taarruzun Ağustos sonlarında yapılabileceği anlaşıldı. (Sabahattin Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Haziran 1988, S. 54, s. 25, 26.

107 İngilizler, Atatürk'ün bu gezisinden haberdar olmuşlar ve hatta askeri amaçlı bir gezi olduğunu anlamışlar ama taarruzla alâkalı olduğunu anlayamamışlardır. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.II, s. 1552.)

108 Atatürk, *Nutuk*..., s. 449, 450.

109 Atatürk, bu şartları ileri sürerek yunan ordusu Anadolu topraklarında kaldıkça barış olmayacağını açıkça ifade etmiştir. Atatürk' ün bu tutumu İngiltere, Fransa ve İtalya arasında görüş birliğinin bozulmasını da sağlamıştır. (Sonyel, *Mustafa Kemal*..., C.III, s. 1665.)

Atatürk, Eylülün sonundan sonra talep gelmesi halinde şartların değişebileceğini söyleyerek o zaman durumun kendisine ayrıca bildirilmesi gerektiğini ifade etti.[110]

Bu yaklaşımıyla Atatürk, Yunanistan'ı bir an önce barış yapmaya zorluyordu. Aynı zamanda İzmir ve Bandırma ile birlikte İzmit'ten de söz etmiş oluyordu.

Mudanya mı, İzmit mi?

Mudanya Mütarekesi öncesinde mütareke görüşmelerinin yapılacağı yer konusunda da İzmit'in adı geçti. İtilâf Devletlerinden gelen teklifte Mudanya ile birlikte İzmit adı da geçiyordu. Atatürk'ün Nutuk'ta anlattığına göre bu konudaki gelişmeler şöyle oldu:

Büyük Taarruz'dan sonra Ankara Hükümeti'ne İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları imzasını taşıyan 23 Eylül 1922 tarihli bir nota geldi. Burada iki önemli nokta yer alıyordu. Bunlardan biri askeri harekâtın durdurulması diğeri de Barış Konferansı ili ilgiliydi. Ayrıca bu notada boğazlardan, azınlıklardan ve Milletler Cemiyeti'ne girilmekten bahsediliyordu. Konferansın toplanmasından önce, Yunan birliklerinin, İtilaf Devletlerinin çizecekleri bir hattın gerisine çekilmesi için onların nüfuzunu kullanacağına da söz veriliyor ve bu konuda görüşmeler yapmak üzere Mudanya veya İzmit'te[111] bir toplantı yapılması teklif ediliyordu. Ancak Atatürk, 29 Eylül 1922 tarihinde bu notaya verdiği cevapta Mudanya Konferansı'nı kabul ettiğini bildirdi.[112]

Bu durum İzmit'in İtilaf Devletleri tarafından da stratejik bir bölge olarak kabul gördüğü izlenimi vermektedir.

Atatürk'ün Gezi Programında İzmit

İzmit, Atatürk'ün gezi programında bir kez daha yer aldı. İlk geziyi Büyük Taarruz kararının alındığı 17-19 Haziran 1922 tarihlerinde yapmıştı ikinci gezisi 1923 yılının Ocak ayında başladı. İzmit'i de kapsayan bu gezi de önemli olmalı ki Atatürk bunu da unutmadı ve Nutuk'ta ele alma ihtiyacı gördü. Nutuk'taki ifadelere göre bu gezi şöyle gerçekleşti:

Atatürk 14 Ocak 1923[113] tarihinde Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir illerini kapsayan bir seyahate çıktı. Saltanatın kaldırılması ve hilâfet makamının yetkisiz kalışı üzerine halk ile yakından temasa geçmek, onların düşüncelerini öğrenmeyi gerekli görüyordu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasi bir parti haline getirmeye karar vermişti. Bu konuda da halkın görüşünü almanın yararlı olacağına inanıyordu. Zaferden sonra eğitimle uğraşmaya başlayan ordumuzu yakından görmek istiyordu. İşte bu sebeplerle Anadolu'da bir gezi yapmak üzere Ankara'dan ayrıldı. Eskişehir'den başlayarak İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir'de halkı uygun yerlerde toplayarak uzun sohbetler etti.[114] Halkın kendisine diledikleri gibi soru sormasını istedi. Sorulan sorulara cevap olmak üzere, altı saat, yedi saat süren konferanslar verdi.[115] Atatürk'ün bu gezisinde de İzmit'i de programına dâhil etmesi ve ülkenin o zamanki en önemli meselelerini burada tartışmaya açması, halkın sorunlarını dinlemesi, gazetelere beyanat vermesi onun gönlünde İzmit'in önemli bir yeri olduğunun işaretidir.

110 Atatürk, *Nutuk*..., s. 457.

111 Atatürk görüşme yeri olarak Mudanya'yı tercih ettiğini açıklayıncaya kadar, İzmit ve Mudanya adı birlikte anıldı. Zira General Harrington 24 Eylül 1922 günü Savaş Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda Mudanya veya İzmit'e gideceğini belirtti. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 701.)

112 Atatürk, *Nutuk*..., s. 460.

113 Zeynep Korkmaz, Nutuk''ta sadeleştirme yaparken Kanun-i sani kavramının karşılığını, burada da "Aralık" olarak almıştır. Aslında Kanun-i sani, "Ocak" demektir. Dolayısıyla pek çok yerde bu yanlış yapılmıştır. Okuyucuların bu hususa dikkat etmeleri gerekir. (Bkz. Atatürk, *Nutuk*..., s. 476.)

114 Atatürk bu gezi sırasında 15 Ocak 1923 ile 17 Şubat 1923 tarihleri arasında Eskişehir, Arifiye, İzmit, Bursa, Alaşehir, Salihli İstasyonu, Turgutlu, Manisa, İzmir, Akhisar ve Balıkesir'de çeşitli konuşmalar yaptı ve son konuşmayı da yine İzmir'de İktisat Kongresi'nde gerçekleştirdi. (İnan, *Gazi Mustafa Kemal*..., s. 1.)

115 Atatürk, *Nutuk*..., s. 476.

İzmit'teki Basın Toplantısı ve Türkiye Devleti'nin Dini Konusundaki Tartışmalar

Atatürk, İstanbul gazetecileriyle İzmit'te, İzmit Kasrı'nda[116] bir basın toplantısı yaparak açıklamalarda bulundu. Toplantı 16/17 Ocak 1923 tarihinde saat 9.30'dan sonra başladı. Toplantıya Adnan Bey (Adıvar), Halide Edip Hanım (Adıvar), Ahmet Emin Bey (Yalman), Velid Bey (Ebüzziyâ), Suphi Nuri Bey (İleri), Yakup Kadri Bey (Karaosmanoğlu), İsmail Müştak Bey (Mayokan), Falih Rıfkı Bey (Atay), Kılıçzade Hakkı Bey (Kılıç) gibi tanınmış kişiler katıldı. Bu toplantıda çok farklı konular hakkında Atatürk'e sorular soruldu ve o da bu sorulara cevap verdi. Ayrıca Atatürk 19 Ocak 1923 tarihinde de İzmit Sinemasında halkla buluştu. Burada da halktan gelen soruları cevaplandırdı.[117]

Atatürk, Nutuk'ta, gazetecilerle İzmit'te yaptığı toplantıdan bahsederken Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda düğüm noktaları olarak nitelendirdiği iki konuya değindi. Bunlardan biri 1921 Anayasası'nın 7'nci ve 1924 Anayasası'nın 26'ncı maddesinde yer alan ve şeriat hükümlerinin yürütülmesinin Meclis'in görevleri arasında olduğunu gösteren ifadelerdir. Diğeri ise 1924 Anayasası'nın 2'nci maddesinin başında yer alan "Türkiye Devleti'nin dini, İslâm dinidir" cümlesidir. Atatürk bu konuyu açıklarken, daha 1924 Anayasası yapılmadan önce İzmit'te, İstanbul ve İzmit basın mensuplarıyla yaptığı uzun bir görüşme[118] ve sohbet sırasında "Yeni hükümetin dini olacak mı?" şeklinde bir soruyla karşılaştığını hatırlattı. Atatürk bu soruya cevap verirken "hükümetin dini olamaz" diyemediğini, ancak "devlet, düşünce ve vicdana saygı göstermekle kayıtlı ve yükümlü olur" diye cevap verdiğini söyledi. Ayrıca o gün İzmit'te basın mensuplarıyla bu konuda daha fazla görüşmekte yarar görmediğini yine Nutuk'ta dile getirdi.[119] Atatürk'e göre Cumhuriyetin ilanından sonra yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılırken de laik devlet deyiminden dinsizlik anlamı çıkarmak eğiliminde olanlara ve bundan yararlanmak isteyenlere fırsat vermemek için bazı düzenlemeler yapıldı. 1924 Anayasası'nın 2'nci ve 26'ncı maddelerinde yer alan ve yeni Türkiye Devleti'nin ve Cumhuriyet rejiminin çağdaş karakteriyle bağdaşmayan deyimlere yer verildi. Atatürk bu durumu o gün için sakıncalı görülmeyen tavizler olarak nitelendirdi ve "Millet, bu fazlalıkları, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muzdan ilk fırsatta kaldırmalıdır" dedi.[120]

Nurettin Paşa'nın Hal Tercümesi

Atatürk, Nutuk'ta İzmit'ten son kez bahsederken İstiklâl Savaşı'nın sonunda Nurettin Paşa'nın[121] İzmit'te karargâhının[122] bulunduğunu ve Nurettin Paşa'nın hal tercümesini yazdırdığı Abit Süreyya'nın da burada ordu müteahhitliği yaptığını ifade ederek, yazılan hal tercümesini abartılı buldu ve eleştirdi. Bu broşürü okuyanların orada anlatılanlarla gerçekleri mukayese etmek için başka kaynaklardan da konuyu teyit etmeleri gerektiğini vurguladı. Nurettin Paşa'nın babası ve büyük babalarıyla övündüğünü söyleyerek kendisinin

116 İzmit Kasrı, Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmıştı. Atatürk İzmit'e yaptığı ilk seyahat sırasında da burada ağırlanmıştı. (Özel, "Başkomutan…", s. 31.)

117 İnan, *Gazi Mustafa Kemal*..., s. 39-87, 89-124.

118 Atatürk'ün 1923 yılı Ocak ayında İstanbul basını ile yaptığı İzmit toplantısında açıkladığı hususlardan biri de seçimlerden sonra Halk Fırkası adında bir siyasi parti kuracağı idi. (Akın, *Türk Siyasal*..., s. 277.)

119 Atatürk'ün Nutuk'ta bahsettiği toplantıda Kılıçzade Hakkı Bey, Atatürk'e, Paşa Hazretleri yeni hükümetin dini olacak mı diye bir soru sordu. Atatürk de vardır efendim; İslam Dinidir. İslam Dini hürriyet-i efkâra maliktir şeklinde bir cevap verdi. (İnan, *Gazi Mustafa Kemal*..., s. 67)

120 Atatürk, *Nutuk*...,483-485.

121 Nurettin Paşa, gerek Milli Mücadele öncesinde gerekse Milli Mücadele yıllarında önemli hizmetlerde bulundu. Özellikle Merkez Ordusu Komutanı sıfatıyla Pontus ve Koçkiri ayaklanmalarını bastırdı. (Fahri Taş, "Nureddin Paşa", *Kurtuluş Savaşına Yön Verenler Cumhuriyet'in Kuruluşunun 70.Yılı Armağanı*, Ankara 1994, s. 172, 173.)

122 Büyük Taarruzdan sonra Batı Anadolu'daki Yunanlıları takip harekâtı 18 Eylül 1922'ye kadar devam etti. Bundan sonra bölgede Yunan askeri kalmadığı için 1'inci Ordu birliklerinin boğazları tutarak Trakya'ya geçmesi planlandı.1'nci Ordu'nun bu yeni görevi sebebiyle Ferik Nurettin Paşa, ordu karargâhını İzmit'e nakletti. Ancak Mudanya Mütarekesi öncesinde Paris'te İngiltere, Fransa ve İtalya arasında yapılan görüşmelerde Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verilmesi önerildi. Atatürk de bu öneriyi kabul etti. Bunun üzerine 1'inci Ordu birlikleri Nurettin Paşa'nın muhalefetine rağmen dağıtıldı. (Taş, "Nureddin Paşa", s. 175.)

de "büyük ve asil bir milletin evlâdı olduğunu vurguladı. Ayrıca bu vesileyle İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki faaliyetlerine değindi. Nurettin Paşa'nın hal tercümesinde geçenleri çok detaylı bir biçimde inceledi ve konuyla ilgili görüşlerini açık sözlülükle dile getirdi. [123]

Milli Mücadele Yıllarında veya Günümüzde İzmit'e Bağlı Olup Nutuk'ta Geçen Diğer Yerler

İzmit, Osmanlı idari taksimatında İzmit Sancağı olarak biliniyordu.[124] Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Yalova ve İznik ise bu sancağa bağlı kazalardı. Bu sancak, sınırları az çok değişmekle beraber Kocaeli denilen bölgeyi kapsamaktaydı. Aslında Kocaeli, bölge ismi İzmit ise şehir ismi idi. Ancak her iki ismin zaman zaman birlikte kullanıldığı da olmuştur.[125] Fakat sonradan İzmit'in merkez olduğu Kocaeli İli'nin doğu kesimi 1954 yılında il olan Sakarya'ya[126] bağlandı. Böylece İzmit'in yüz ölçümü azaldı. O dönemde bu ilimiz merkez İzmit olmak üzere Gebze, Gölcük, Kandıra, Karamürsel ve Körfez'den oluşan altı ilçeye ayrıldı.[127]

Günümüzde ise Başiskele, Çayırova, Darıca, Derince, Dilovası, Gebze, Körfez, Gölcük, Kandıra, Karamürsel ve Kartepe, İzmit'e bağlı ilçelerdir.[128]

Atatürk, Nutuk'ta Kocaeli tabirini yer ismi olarak kullanmamıştır. Bunun yerine İzmit tabirini kullanmıştır. Milli Mücadele yıllarında ya da günümüzde İzmit'e bağlı olan, kaza veya ilçe konumunda bulunan ve yukarıda adları geçen yerleşim yerlerinden bazıları Nutuk'ta şu konularla ilgili olarak yine Atatürk tarafından zikredilmiştir:

Adapazarı

Atatürk tarafından Nutuk'ta bahsedilen yerlerden biri de Adapazarı'dır. Atatürk, iç isyanlar, kışkırtmalar, İtilaf Devletleri tarafından gerçekleştirilen bozgunculuk faaliyetleri ile ilgili olarak buradan bahsetmiştir. Ayrıca Sait Molla'nın Adapazarı'na iki bin lira göndermesi, çetecilik faaliyetleri, Yahya Kaptan meselesi de Atatürk'ün gündemine girmiştir. Bölgede bulunan köprülerin Kuva-yı Milliye aleyhtarlarınca tahrip edilmesi, Adapazarı isyan bölgesine gönderilen iki tümenin ordumuzun Yunan ordusu karşısında gücünü azaltması, İstanbul ile Adapazarı arasındaki telgraf hattı, İzmit ve Adapazarı yönüne Atatürk'ün yaptığı seyahat de yine Nutuk'ta Adapazarı'ndan bahsedilmesine sebep olan hususlardır.[129]

Darıca

Darıca Rumlarından iki kişinin öldürülmesi ve Yahya Kaptan meselesi ile ilgili olarak Atatürk, Nutuk'ta Darıca'dan bahsetmektedir.[130]

Derince

Manastırlı Hamdi Efendi'nin İstanbul'un işgali ile ilgili Atatürk'e çektiği telgraf ve işgalin Derince'ye kadar yayıldığının bildirilmesi de Derince'yi Nutuk'a taşımıştır.[131]

123 Atatürk, *Nutuk*...,492-506.
124 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, C. II, K. III, s. 64.
125 Çam, *Millî Mücadele'de*..., s. 17.
126 Günümüzde Sakarya İli'nin merkez ilçesi Adapazarı, Kocaeli İli'nin merkez ilçesi de İzmit'tir. (http://tr.wikipedia.org/wiki/Adapazar%C4%B1; http://kocaeli.bel.tr/Section.aspx?CategoryID=430)
127 Metin Tuncel, "İzmit, Kocaeli İlinin Merkezi Olan Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C. 23, s. 542.
128 http://www.haritamap.com/sehir/kocaeli
129 Atatürk, *Nutuk*..., s. 176, 177, 178, 180, 181, 201, 202, 207, 212, 214, 220, 293, 303, 304, 306, 317, 377, 450, 453.
130 Atatürk, *Nutuk*..., s. 215, 218.
131 Atatürk, *Nutuk*..., s. 282.

Gebze

Atatürk, Yahya Kaptan meselesini anlatırken zaman zaman Gebze'ye ve bu olayla ilgili olarak Gebze'de yaşananlara dikkatleri çekmiştir. Gebze Kaymakamı ve Jandarma Komutanının tutumları Gebze'den sık bahsedilmesine sebep olmuştur. [132]

Geyve

16 Mart'ta İstanbul'un işgali üzerine Geyve'de tedbirler alınması, bölgede tahrip edilen köprüler nedeniyle Geyve'deki 24'ncü Tümen Komutanı Mahmut Bey'in[133] uyarılması, Aznavur isyanı, Geyve Boğazı ve stratejik önemi gibi konular Atatürk'ün Nutuk'ta Geyve'den söz etmesini zorunlu kılmıştır. Sapanca ile Geyve arasındaki haberleşme hatlarının İstanbul Hükümeti'nce tamir edilmek istenmesi, Sakarya Savaşı öncesinde Geyve'de bir tümenin bulunması da yine Atatürk'ün Nutuk'ta ele aldığı konular olmuştur.[134]

Gölcük

3 Mart 1920 günü Yunanlıların taarruza geçip Gölcük yaylasını işgal etmesi Atatürk'ün hafızasında yer etmiş ve bu durumu Nutuk'ta dile getirmiştir.[135]

İznik

Düşmanın İznik yakınlarındaki faaliyeti ve Kuva-yı Seyyare Komutanı Tevfik Bey'in bu konuda Cephe Komutanına bilgi vermemesi, Birinci İnönü Zaferi sırasında İznik-Gediz hattında düşmanın yenilmesi ve Boğazlar bölgesinin tanımlanması gibi hususlar Nutuk'ta İznik'ten söz edilmesine vesile olmuştur.[136]

Kandıra

İstanbul Hükümeti tarafından tamir ettirilmek istenen İzmit-Kandıra-İncilli telgraf hattı da Kandıra'yı Nutuk'a taşımıştır.[137]

Sonuç

Görüldüğü gibi Atatürk, Nutuk'ta İzmit ve çevresindeki birçok yerleşim yerinden çeşitli vesilelerle bahsetmiştir. Bu durum da İzmit ve civarının gerçekten de Milli Mücadele'de önemli bir merkez ve stratejik bir yer olduğunu göstermektedir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Nutuk bir İzmit Tarihi kitabı değildir. Dolayısıyla Atatürk, Milli Mücadele yıllarında İzmit'te vuku bulan bütün gelişmelere burada değinmemiştir. Daha çok öne çıkan ve hafızasında yer eden önemli olaylara değinmiştir.

Durum böyle olunca Atatürk'ün Nutuk'ta İzmit'le ilgili ifadeleri daha da önem kazanmaktadır. Buradan hareketle şu tespitleri yapmak mümkündür:

-Milli Mücadele yıllarında İzmit bir tümen merkezidir ve stratejik öneme sahiptir. Burada bulunan 1'inci Tümen genelde asayişin sağlanmasına katkıda bulunmuştur.

-İzmit'te bulunan Kuva-yı Milliye birlikleri Damat Ferit Paşa Hükümetini istifaya zorlamıştır.

-Atatürk, İzmit mutasarrıfı ve tümen komutanı vasıtasıyla Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne baskı yapmak istemiş ancak bu makamlarda bulunan Suat ve Asım Beyler isteksiz davranmıştır.

132 Atatürk, *Nutuk*..., s. 212, 213, 215-219, 221, 223-226.
133 Mahmut Bey, 1880 yılında Kafkasya'da doğdu. 1919 yılında 24'ncü Tümen Komutanlığı'na atandı. 22 Nisan 1920 günü aynı görevde iken, Hendek isyanı sırasında asilerle anlaşmanın yollarını ararken şehit edildi. (Özel, *Kocaeli*..., s. 63, 64.)
134 Atatürk, *Nutuk*..., s. 287, 293, 303, 304, 305, 346, 377, 412.
135 Atatürk, *Nutuk*..., s. 270.
136 Atatürk, *Nutuk*..., s. 352, 372, 509.
137 Atatürk, *Nutuk*..., s. 346.

-Adapazarı ve çevresinde ortaya çıkan ve Mustafa Kemal'i hedef alan ayaklanma girişimine İzmit'ten gönderilen bir kuvvetle müdahale edilmiş ve bu girişim sonlandırılmıştır.

-Bolu ve çevresinde hissedilen güvensizlik ortamını ortadan kaldırmak bölgede yeniden asayiş ve güven sağlamak maksadıyla İzmit'teki tümen komutanına Atatürk tarafından direktif verilmiştir.

-Atatürk, İzmit'te silahlı milli müfrezeler kurdurmuş, bunların başına da Yahya Kaptan'ı getirmiştir. İşgallere karşı direnemeyen, İngilizlerin emrinden çıkamayan İstanbul Hükümeti, Yahya Kaptan'ı öldürerek ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Yahya Kaptan olayı Atatürk'ü üzmüştür.

-Anzavur ayaklanması ve Hilâfet Ordusunun etkili olduğu yerlerden biri de İzmit'tir. Ancak İzmit halkının da desteği ile bu sorunların üstesinden gelinmiştir

-İzmit, Milli Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki haberleşmenin odak noktalarından biri haline gelmiştir.

-İşgalci Yunan ordusu İzmit'te konuşlanmış ve burada bir tümen bulundurmuştur.

-General Harrington'un Atatürk ile görüşmek için seçtiği yerlerden biri İzmit (diğeri İnebolu) olmuş ancak bu görüşme gerçekleşmemiştir.

-Atatürk, İtilaf Devletlerine barış görüşmeleri için İzmit'te bir konferans toplanması teklifinde bulunmuştur.

-Büyük Taarruz kararını komutanlara iletmek ve onlarla bu konuyu görüşmek için Atatürk, İzmit'e bir seyahat düzenlemiştir.

-Atatürk, Yunanistan'ın elinde bulunan Türk esirlerinin teslim edileceği yerlerden biri olarak Bandırma ve İzmir'le birlikte İzmit'i de düşünmüştür.

-İtilaf Devletleri'nin, Ankara Hükümeti ile yapacakları barış görüşmelerinin yeri konusunda Mudanya ile birlikte İzmit de teklif edilmiştir. Fakat Atatürk, Mudanya'yı tercih etmiştir.

-Cumhuriyetin ilanından sonra düzenlediği ilk yurt içi gezinin programında Atatürk, İzmit'e de yer vermiştir.

-Atatürk, İzmit'te bir basın toplantısı düzenleyerek gündemi meşgul eden önemli konularda açıklama yapmıştır. Ayrıca halkla sohbet toplantıları yapmış ve sorunları dinlemiştir.

-İzmit, Kurtuluş Savaşı'nın önemli merkez ve üslerinden biridir. Bu yüzden Atatürk'ün hafızasında ve dolayısıyla Nutuk'ta kendine geniş bir yer bulmuştur.

KAYNAKLAR

Akın, Rıdvan, *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*, İstanbul Aralık 2010.

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1994.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Çam, Yusuf, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, (İzmit Rotary Kulübü Yayını), İstanbul 1993.

Darkot, Besim, "İzmit", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Cilt 5/2, Eskişehir 1997, s. 1251-1256.

İnan, Arı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 1, İstanbul Ocak 2008.

Konukçu, Enver, "Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919 – Nisan 1920), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt V, Sayı, 13, Kasım 1988, s.223-235.

Özalp, Kâzım, *Millî Mücadele 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Özel, Sabahattin, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele 1919-1922*, İstanbul 1987.

_____, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 54, İstanbul Haziran 1988, s.25-47.

Özgül, M.Cemil, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları* (27 Aralık 1920-23 Nisan 1920), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

_____, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

_____, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

_____, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Sofuoğlu, Adnan, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Sonyel, Salâhi R; *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt II, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, III, İstanbul 1991.

Taş, Fahri, "Nureddin Paşa", *Kurtuluş Savaşına Yön Verenler Cumhuriyet'in Kuruluşunun 70.Yılı Armağanı*, Ankara 1994, s. 163-177.

Tuncel, Metin, "İzmit, Kocaeli İlinin Merkezi Olan Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 536-542.

Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi (Sivas Kongresi ve Heyeti Temsiliye Devri), Genelkurmay Basımevi, Cilt II, Kısım 2, Ankara 1965.

Yalçın, E. Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Ankara Ekim 2010.

http://www.haritamap.com/sehir/kocaeli (Erişim tarihi: 01.12.2014).

http://www.isteataturk.com/download/Cumali_Ordugahi.pdf (Erişim Tarihi: 09.12.2014).

http://kocaeli.bel.tr/Section.aspx?CategoryID=430 (Erişim Tarihi: 19.12.2014)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Adapazar%C4%B1 (Erişim Tarihi: 19.12.2014)

MİLLİ MÜCADELE'DE İZMIT MUTASARRIFLIĞI DİN ADAMLARI

Ali SARIKOYUNCU*
Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ**

Giriş

Türkler tarafından Bizans topraklarının alınmasını ve daha sonra da Türkleştirilmesini ve Müslümanlaştırılmasını Hristiyan Avrupa, bir türlü içine sindirememiştir. Bunun için Batı, Anadolu'yu geri almak, tekrar Hristiyan yapmak için yıllarca planlar yapmış, mücadeleler vermiştir. Romen devlet adamı ve diplomatı Trandafir G. Dujuvara "*Cent Projets De Partage La Turquie (1281-1914)*" *(Türkiye'nin Parçalanması Hakkında Yüz Proje),* adlı çalışmasında Sevr paylaşımından önce Türkiye'yi parçalamak için yüz plan ve projenin hazırlandığını belirtmektedir.[1]

Nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda Çanakkale'de düşmana geçit verilmemesine rağmen, Anadolu'ya girmeyi başarabilmişlerdir. Trablusgarp, Balkan Savaşları derken, Türk Milleti Birinci Dünya Savaşı cehenneminde kendini bulur. Yemen'de, Galiçya'da, Kafkasya'da, Sarıkamış'ta, Filistin'de, Kanal'da ve Çanakkale'de oluk oluk Türk kanı akar. Sadece Çanakkale'de 253 bin şehit verilmiştir. Savaş sonunda Osmanlı mağlup sayıldığından, toprakları insafsızca paylaşıldı. 30 Ekim 1918 sonrasında doğudan Ermeniler, güneyden İngilizler ve Fransızlar üzerimize yürümüş, İtalyanlar Konya'ya kadar yayılmışlardı. Karadeniz boyunca silahlandırılmış Rumların ayaklandırılması yetmemiş gibi batıdan da Yunan ordusunu sürmüşlerdi. Ayrıca arkada fırsat kollayan bazı azınlıklar da akbaba gibi üzerimize üşüşmüşlerdi. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkan Yunan askeri bir süre sonra, İngilizlerin de kışkırtması ile Ankara'ya doğru yürüyüşe geçti. Emperyalist güçlerin siyasi ve maddi desteğini de alan Yunan ordusu hızla ilerliyordu. İzmir, Aydın ve Manisa'nın işgalinden sonra Uşak, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Bilecik ve Bursa birer birer işgal edildi. Hasta adamın son nefesini Ankara'da vereceği sanılıyordu. İnanıyorlardı ki, uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda yorgun ve fakir düşen Türk milleti bu istilaya karşı duramaz ve Türk toprakları da kolaylıkla paylaşılır. Fakat unuttukları bir şey vardı: Türkün başını hep dik tuttuğu, onurunu çiğnetmediği, Ergenekon'dan Malazgirt'e, İstanbul'un fethinden Çanakkale'ye geçen binlerce yıllık süreçte Türk adının bağımsızlık, kahramanlık, yiğitlik ve cesaret kavramları ile özdeştiğini… Başka bir ifade ile, Mustafa Kemal Paşa'nın "*Milli İntibah*" diye tanımladığı Türk milletindeki uyanış, işgalci güçleri büyük bir hayal

* Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: asarikoyuncu@hotmail.com
** Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: esradeğerli@gmail.com

1 Trandafir G. Dujuvara, *Cent Projets De Partage La Turquie (1281-1914)*, Paris, 1914.

kırıklığına uğratacaktı. Kurtuluş Savaşı, işte bu yüksek karakterin simgeleştiği tarihteki en canlı örnektir.

Çünkü Türk Milleti kadını erkeğiyle, yaşlısı genciyle, köylüsü kentlisiyle, askeri siviliyle, din adamlarıyla göreve koşmuştur. Öyle ki çocuklar yetişkinlerin yanı sıra vuruşmalara katılmıştır. Büyük Taarruz öncesi, Fahrettin Paşa'nın gözüne çocuk denebilecek yaşta birisi ilişir. Bu çocuk asker, Aydın'ın Germencik ilçesindendir. Adı da Ali'dir. Bir kolunu Sakarya Savaşı'nda kaybetmiştir. Bir kolu olmadığı için Paşa Onu mutfakta görevlendirilmesini emreder. Buna rıza göstermeyen Ali, yalvarırcasına Fahrettin Paşa'ya bakarak; "*Paşam, Yunan köyümü yaktı. 6 yaşındaki kardeşim süngülendi. Anam gözlerimin önünde yakıldı. Beni mutfakta görevlendirmeyin. Germencik'e elimde al bayrak ile ilk önce ben girmek istiyorum*." der. Ali'nin bu sözlerinden duygulanan Fahrettin Paşa'nın gözlerinden bir damla yaş süzülmüş ve Ali, Dumlupınar Başkomutan Meydan Muharebesi esnasında en ön saflarda görev almıştır. Daha niceleri kurtuluş mücadelesinde görev almışlardır. Onların her biri taze birer fidandı. Örneğin Zonguldaklı Kömürcüoğlu Nihat, henüz 13 yaşlarında bir çocuktu. O, da Dumlupınar'a koşmuştu. Orada kurtuluş için, hürriyet için şehit oldu.

14 yaşındaki Sakatların İsmail de henüz oyun çağında bir çocuktu. O da cepheye koştu. Dumlupınar önlerinde düşmanı çıkmaz yola yönlendirerek tuzağa düşürdü. Durumun farkına varan Yunan subayının kurşunlarıyla o da şehit oldu.

Kadınlarımız, annelerimiz, ninelerimiz cephe gerisinde sadece çiftle-çubukla uğraşmamışlar, fiilen düşmana karşı vuruşmalara katılmışlardır. Sultanahmet mitinglerine öncülük eden ve daha sonra da Garp Cephesinde fiilen görev alan Halide Edip başta olmak üzere, Osmaniye'nin Fransızlardan kurtarılmasında üstün yararlılık gösteren Tayyar Rahmiye, Adana ve çevresinin kurtuluşunda görev alan Hatice kadın, Karamürsel ve çevresinde düşmana göz açtırmayan Erzurumlu Kara Fatma, İnönü, Sakarya ve Dumlupınar Savaşlarına fiilen katılmış ve bu savaşlarda iki oğlunu şehit veren Aydınlı Ayşe Çavuş bu kadınlarımızdan sadece bir kaçıdır. Pek çok kadınımız onbaşı, çavuş rütbesiyle İstiklal Madalyası ile onurlandırılmıştır.

10 Eylül 1922'de Bursa'nın kurtuluşunda üsteğmen Fatma Seher Hanım müfrezesiyle hazır bulunmuştur. Ayşe Çavuş da 9 Eylül'de İzmir'e giren birliklerimizin en önünde bulunuyordu. Yine kadınlarımız Kuva-yı Milliye'nin ikmalinde görev almıştır. 1920-1921 ve 1922'nin soğuk kış günlerinde onlar, kağnı arabalarının ardında kardan buzdan heykelcikler oluşturmuşlardır. Sırtlarındaki yavrularının üzerine örttükleri örtüleri kardan yağmurdan ıslanmasın diye mermilerin, silahların üzerine örtecek kadar onlar yurtseverlerdi. Onların pek çoğu Şerife Bacı gibi kağnı kollarında doğa koşullarına yenik düşüp, donarak yaşamını yitiren erdemli Türk kadınları idi. Onun içindir ki, Atatürk "*Dünyada hiçbir milletin kadını, milletinin ve vatanının kurtarılışında ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım diyemez*." diyecektir.

Dün Anadolu'nun Türk ve Müslüman yapılmasında olduğu gibi, son İstiklal Savaşımızın kazanılmasında cephe gerisinin organize edilip mukavemet teşkilatları kurulmasında, halkın cepheye teşvik edilmesinde pek çok din adamları da ön saflarda yer almışlardır. İlk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'den, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine, "*Vali Bey, Vali Bey… Bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına düşmanı sükûnetle selamlamış olmanın karasını sürerek, huzur-u ilahiye çıkamam*." diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi.

Yunan güçlerinin Ankara'ya doğru ileri harekâta geçmeleri karşısında TBMM'sinde tartışmaların yapıldığı sırada Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın "*Hocam vaziyet tehlikededir… Bir cephe kurabilmek için bize beş ay lazımdır*." demesi üzerine "*düşmanı*

beş ay oyalamak yerine düşmanı durdurabileceğini" Meclis kürsüsünden haykıran İsmail Şükrü (Çelikalay), Isparta ve çevresinden topladığı Demiralay adlı gönüllülerle Aydın-Köşk Cephesinde düşmanla çarpışan Hafız İbrahim (Demiralay) Efendiler.

Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetva veren Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi'den Mustafa Kemal Paşa'yı "*Paşam!... Bütün Amasya emrinizdedir*." sözleriyle karşılayan Müftü Hacı Tevfik ve "Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti ve istiklali hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak icap ederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Hiçbir şahıs ve makamın mevcudiyeti kalmamıştır? Tek kurtuluş çaresi halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır." şeklindeki vaazlarıyla halkı aydınlatan Vaiz Abdurrahman Kamil, Maraş'ta kurtuluş meşalesini yakan Sütçü İmam ve daha niceleri Mustafa Kemal Paşanın "*Ya İstiklal, Ya Ölüm*" parolası etrafında birleşmişlerdir.[2]

Böyle olmasına rağmen, Milli Mücadele'de din adamları konusu yeterince incelenmemiştir. Bildirimizde İzmit Mutasarrıflığı din adamlarının Milli Mücadele esnasındaki tutum ve davranışları üzerinde durulacaktır.

Hayatları

Arif İrfan BAŞKARACA

Arif Efendi, 1887 yılında Bosna-Hersek'in Taşlıca Sancağı'nın Prepol kazasında doğmuştur.[3] Babası Murat Ağa'dır. İlköğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra, eğitim-öğrenimi için İstanbul'a geldi. 1889 yılında Fatih Dersiamlarından ve Bab-ı Fetva Meclisi Üyesi Batumlu Hacı Süleyman Efendi'nin derslerine devam ederek, 1901 yılında icazetname aldı.

Adı geçen ayrıca Darülfünun İlahiyat Fakültesine kaydoldu. Bu fakültede 1908 yılında başladığı öğrenimini 1912 yılında üstün derece ile tamamladı.[4] Adapazarı'na yerleşen Arif Efendi, öğrenimi sonrası sırasıyla Piriştine, Konya (İkinci Leyli) idadilerinde Arapça ve Din Dersleri öğretmenliği yaptıktan sonra Yozgat Sultaniyesi'ne atandı. Daha sonra Orhangazi Başöğretmenliği görevi ile Eskişehir'e atandı. Bu görevini sürdürürken, Afyonkarahisar İdadisi'nde din dersleri vermiştir.[5]

Birinci Dünya Savaşı'na Yedek Subay olarak katıldı. Romanya ve Kafkas Cephelerinde Teğmen rütbesiyle görev yaptı. Milli Mücadele'de de Kütahya Milli Alayı'nda 10. Bölük Komutanı olarak görev yapmış, görevli bulunduğu Demirci Alayın lağvedilmesi üzerine de II. Tümenin 12. Alayının I. Bölük 2. Komutanı sıfatıyla, Köprülühisar, İnegöl, Pazarcık ve İnönü vuruşmalarına katıldı.

Soyadı kanunu ile Başkaraca soyadını alan Arif Efendi, Cumhuriyet kurulduktan sonra da öğretmenliği sürdürdü. 16.03.1945 tarihinde Adapazarı Vaizliği ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev aldı. 31.10.1946 tarihinde de Adapazarı İlçe Müftüsü olarak atandı. Adapazarı'nın il olmasıyla da 06.03.1946'da da İl Müftüsü oldu. Bu görevini emekliye ayrıldığı 26.06.1961 tarihine kadar sürdürdü.[6]

Hasan Fehmi Moralı

Hasan Fehmi Efendi, 1866 yılında İzmit'te doğdu. Babası Moralı eşrafından merhum Hacı Süleyman Efendi'dir. İlköğrenimi sonrası Rüştiye'ye devam etti. Buradan diplomasını

2 Bildirinin giriş kısmı, Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu'nunmetnini kaleme aldığı ve 30 Ağustos 2014'de TRT'de yayınlanan "*Dumlupınar'dan Zafere Doğru*" adlı belgeselden yararlanılmıştır.
3 Bkz., EK: I.
4 Bkz., EK: II.
5 EK II;*Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü (1924-2009),* C. 3, Ankara, 2010, s. 241.
6 *a.g.e.,* C.II, s. 241.

aldıktan sonra 1882 yılında İzmit Fevziye Medresesi'ne devam etti. Burada bir süre öğrenimini sürdürdü. Daha sonra İstanbul'a giderek, Yeni Camii Şerif Dersiamlarından (daha sonra Rumeli Kazaskeri olarak atanmıştır) Hacı İbrahim Efendi'nin derslerine devam ederek, icazetnamesini almıştır.[7]

Hasan Fehmi Efendi, öğrenimi sonrası memleketine dönmüş ve 1885 yılında İzmit Rüştiyesi'nde Hüsn-ü Hat muallimliğine tayin olmuştur. 1887 yılında da İzmit İdadisi Edebiyat-ı Lisan-ı Osmani hocalığına getirildi. 1892'de de aynı okulun Tarih Öğretmenliği de uhdesine verildi.[8]

10.05.2012 tarihinde İzmit Livası Müftülüğü'ne atandı. Hasan Fehmi Efendi, İzmit İl Müftüsü iken, 01.10.1930 tarihinde emekli olmuştur. Soyadı kanunu ile Moralı soyadını alan Hasan Fehmi Efendi, 22.03.1940 tarihinde vefat etmiştir.[9]

Harun Hilmi Zaifoğlu

Harun Hilmi Efendi, 1875'te Trabzon'un Of kazasında doğdu. Öğrenimini Of'ta yaptı. 14 yıl sürdürdüğü öğrenimi sonunda Of Medresesi'nden 1896'da icazetnamesini aldı. Öğrenimi sonrasında 6 yıl Of Islah Medresesi'nde, 10 yıl da Abuislah Medresesi'nde müderrislik yaptı. Daha sonra Meşihat Makamının talimatıyla İstanbul'a gelen Harun Hilmi Efendi, burada da eğitim-öğretim ile ilgilenmiş, Rüştiye'de öğretmenlik yapmıştır.[10]

Milli Mücadele esnasında Adapazarı'na gelen Hasan Hoca, aşağıda belirtileceği üzere Kuva-yı Milliye'ye önemli hizmetlerde bulunmuştur. Medreselerin kapatılması üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev alan Harun Hoca, Hendek Vaizi iken, 06.03.1940 tarihinde yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir. Soyadı kanunu ile, Zaifoğlu (Zayıfoğlu) soyadını almıştır.[11]

Mehmet Şevket Öğütmen

1883'te Balıkesir-Burhaniye'de doğdu. Babası Burhaniye Hacı Ahmet Camii Şerifi Hatibi Hacı Hafız Hasan Efendi'dir. İlköğrenimini Burhaniye İlkokulunda tamamladıktan sonra 1896'da Burhaniye Rüştiyesi 'ne kaydoldu. Buradan da üstün başarıyla 1900 yılında mezun oldu. Daha sonra 1902 yılında öğrenim için İstanbul'a gelerek, Divan yolundaki Sinan Paşa Medresesi'ne kaydoldu. Buradaki öğrenimi sonrasında 1908'de icazetnamesini aldı. Ayrıca Darülfünun İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Adı geçen buradan da üstün başarıyla 1912 yılında mezun oldu.[12]

Mehmet Şevket Efendi, öğrenimi sonrasında 1913 senesinin 7 Şubatında İzmit Sancağı Değirmendere Köyü (şimdi ilçe merkezi) mektebinde özel öğretmen olarak göreve başladı. Özel olarak iki yıl çalıştıktan sonra, 1915 yılında aynı okula asil öğretmen olarak atanmıştır. 1916 yılında da terfian Yuvacık Köyü Mektebi Başmuallimliğine tayin edilmiştir.[13]

Mehmet Şevket Efendi, uzun süre öğretmenlik yaptıktan sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapmıştır. Yine uzun süre Kocaeli Gölcük Vaizliğinde bulunmuştur. Bu görevde iken, 04.01.1974 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Mehmet Şevket Efendi, soyadı kanunu ile Öğütmen soyadını almıştır.[14]

7 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 1923-1421. Ayrıca bkz.: EK: III.
8 *Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü (1924-2009)*, C. 3, Ankara, 2010, s. 96.
9 *a.g.e.,* C. 3, gös.yer.
10 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 260055.
11 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 260055.
12 Mezuniyet Belgelerinin suretleri için bkz. EK: IV, V.
13 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 1923-2284. Ayrıca bkz., Tercüme-i Hali EK: VI.
14 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 1923-2284.

Hüseyin Hüsnü Işık

1879'da İzmit'in Gebze ilçesinde doğdu. Kemahlı Selim Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Gebze'de tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul'daki Fatih Medresesi'ne gitmiş ve buradan müderrislik icazeti almıştır. 8 Şubat 1910'da Gebze Müftülüğüne atandı. İttihat ve Terakki Fırkasına yakın olduğu gerekçesiyle 20 Aralık 1912'de görevinden alındı. 23 Temmuz 1913'te yeniden aynı göreve getirildi. 17 Mart 1919'da Damat Ferit Hükümeti tarafından tekrar görevinden uzaklaştırıldı. Milli Mücadele'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşundan sonra Gebze'de cemiyetin şubesi kuruldu ve bu cemiyetin başkanlığına seçildi. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışından sonra 28 Haziran 1920'de Üsküdar Livası adına Gebze'de yapılan seçimde İstanbul Milletvekili olarak 7 Temmuz 1920'de Meclise katıldı. Önce İrşad ve sonra da Şer'iye-Evkaf ve Tapu-Kadastro komisyonlarında çalıştı. Bir ara İçtüzük Komisyonunun çalışmalarına katıldı. Milletvekilliği bu dönemde sona erince Gebze'ye dönerek 1935 yılında kadar ticaretle meşgul oldu. 25 Aralık 1943'te Kartal Müftülüğüne getirildi. 31 Mart 1949'da emekliye ayrıldı.[15]

Ali Rıza Efendi

Ali Rıza Efendi, 1856'da Ankara-Beypazarı kazasının Adaviran Köyünde doğmuştur.[16] Babası Kandıra Müftülerinden Hüseyin Efendi'dir. Hüseyin Azade Ali Rıza Efendi şöhretiyle anılır.

İlköğrenimi ve Kuran-ı Kerim hıfzını Beypazarı'nda tamamlamıştır. İlköğrenimi sonrası, Beypazarı'nda bulunan İmaret Medresesine devam ederek, burada Hacı Emin Efendi'nin derslerine devam etti. Daha sonra Ankara'ya giderek İbadeddin Medresesine kaydoldu. Bu medresede başta Beyazıt Dersiamlarından Merhum Hacı Osman Nuri Efendi olmak üzere, çeşitli hocaların derslerine devam ederek icazetnamesini aldı. Öğrenimi sonrası Kandıra'ya döndü. Burada bir süre eğitim-öğretimle uğraştı. Ayrıca çeşitli dernek ve komisyonlarda da görev aldı.[17]

Adı geçen 01.03.1909 tarihinde Kandıra Müftüsü olarak atanmıştır. Ali Rıza Efendi, Kandıra Müftülüğü görevini emekliye ayrıldığı 26.04.1928 tarihine kadar sürdürmüştür.[18] Muhtemelen bu tarihte de vefat etmiştir.

Milli Mücadele Başlarında İzmit Mutasarrıflığı

Milli Mücadele başında bağımsız bir liva olan İzmir Sancağı'na Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Yalova ve İznik ilçeleri bağlı idi.[19]

İzmit Sancağı toprakları Milli Mücadele'de stratejik öneme sahipti. İzmit, Adapazarı üzerinden Bolu-Ankara ve Geyve-Eskişehir karayoluna bağlıydı. Bu yol aynı zamanda Milli Mücadele'nin başlarında İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek için kullanılan iki yoldan birisidir. Diğeri ise, İstanbul'dan başlayıp, İnebolu İskelesine uzanan deniz yoluydu. Ayrıca Üsküdar Sultantepesi'nde bulunan Şeyh Ata'nın[20] Özbekler Dergâhında başlayıp, Geyve'ye

15 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923* III. Cilt, TBMM Vakfı Yay., s. 508. Ayrıca bkz. EK. VII, VII/1.

16 *Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü (1924-2009)*, C. III, s. 100'de adı geçenin doğum yeri "Sakarya" olarak verilmiştir. Bu yanlıştır. Bkz.; adı geçenin *Tercüme-i Hali*, EK: VIII.

17 *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 1923-1423. Ayrıca bkz.: EK VIII.

18 *Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü (1924-2009)*, C.III, s. 100.

19 "Son Damat Ferit Hükümeti, çıkardığı 16 Ekim 1920 tarihli kararname ile İzmit'i iki livalı (İzmit ve Adapazarı) vilayet durumuna yükseltmişse de, o tarihte İzmir işgal altında olduğundan, yerine geçen Tevfik Paşa Hükümeti 1 Kasım 1920 tarihinde bu kararnameyi yürürlükten kaldırmış ve İzmit'i tekrar bağımsız liva yapmıştır."(Kamil Erdeha, "Milli Mücadele'de Livalar ve Mutasarrıflar", *Mülkiyeliler Dergisi*, Sayı:48, sç 36).

20 "Şeyh Ata Efendi (1883-1936); Şeyh Sadık Efendi'nin oğludur. Hukuk öğrenimi gördü. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde hocalık yaptı. Azimli, Cesaret ve irade sahibi bir kişi idi. Kurtuluş Savaşında büyük yararlılıklar gösterdi. İstanbul'da işgalcilere ilk karşı koyma girişimini başlatan Karakol Cemiyeti'nin kurucularındandır."(Çelik, *a.g.e.*, C. I, s. 329). Şeyh Ata Hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergahları*, İstanbul, 1994, ss.228-

kadar uzanan menzil hattı da yöre topraklarından geçmekteydi.[21]

İstanbul'dan Anadolu'ya geçişlerde bu iki yoldan başka tali yollardan da yararlanılıyordu. Örneğin Kartal-Gebze-Yalova-İznik ve Bursa yoludur. Kartal'dan çıkan yolcular, Gebze-Kocaeli bölgesinden kayıklarla Yalova'ya, Yalova'dan sonra da İznik üzerinden Bursa'ya ulaşılıyordu. Bu yol da yöre sahillerinden geçmekteydi.[22]

İzmit Livası'nın ulaşım açısından belirtilen özelliği dolayısıyla yöre toprakları, Kuva-yı Milliye, İstanbul Hükümeti ve İtilaf güçleri için önemliydi. Kuva-yı Milliye açısından İzmit'in kazanılması aynı zamanda Eskişehir, Konya, Afyonkarahisar ve Bursa gibi vilayetlerin geleceği ile de yakından ilgilidir. Ali Fuat Cebesoy'un da belirttiği gibi, İngilizler, buralara yerleşirlerse, bu vilayetleri Heyet-i Temsiliye'den ayırmış olacaklardı.[23] Ayrıca Yunan işgaline karşı koyabilmek için özellikle İstanbul Hükümetinin ve İtilaf güçlerinin müdahalelilerini, Anadolu içlerine nüfuzlarını önlemek ve ordu ile sivil yönetim içinde çıkabilecek fikri ayrılıkları ortadan kaldırmak gerekliydi. Bunun için de öncelikle Geyve Boğazına hakim olmak gerekiyordu. Çünkü gerek İstanbul'dan Anadolu'ya, gerekse Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Yunan kuvvetlerine karşı silah, cephane ve asker sevkiyatında demiryolları son derece önemli idi.[24] Ayrıca İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgali üzerine Anadolu'ya geçmek isteyenlerin birçoğunun geçişini menzil teşkilatı sağlamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, menzil hattı İstanbul-Adapazarı'ndan Geyve'ye uzanıyordu.[25]

İzmit Mutasarrıflığı İstanbul Hükümeti açısından da önemlidir. İzmit'in ekonomik yaşamına asıl canlılık getiren Haydarpaşa-İzmit demiryoluydu. Eskişehir-Konya'ya kadar uzanan bu yolla İzmir bir taraftan Anadolu'ya, diğer yandan da İstanbul-Bağdat hattına bağlanmış oluyordu. Her şeyden önce, İstanbul'un tahıl ihtiyacı önemli ölçüde Eskişehir ve Konya'dan karşılanıyordu. Söz konusu tahılın İstanbul'a ulaştırılması da İzmit demiryolunun kullanılması ile sağlanabilmekteydi. Bununla birlikte, İzmit'in asıl önemi İstanbul-Bağdat demiryolu hattı demiryolu üzerinde bulunmasıdır. İstanbul Hükümeti, Kuva-yı Milliye'yi dağıtmak için, İngilizlerin yardımı ile burayı üst olarak kullanacaktı. Nu bakımdan demiryolu üzerindeki bu yer, İstanbul Hükümeti için önemli bir merkezdir.[26]

İzmit ve çevresinin bu öneminden dolayı Birinci Damat Ferit Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın ülküdaşı ve Onunla Samsun'a çıkan İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey'i 8 Mart 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı görevinden aldı. Daha sonra İstanbul Hükümetleri Milli Mücadele karşıtı Mahmut Mahir, Ahmet Anzavur, Suat ve İbrahim Hakkı gibi kişileri mutasarrıf olarak İzmit'e tayin etti.[27]

Ayrıca İstanbul Hükümetince Kuva-yı Milliye'ye karşı mücadele vermek üzere Kuva-yı İnzibatiye adı altında askeri birlikler oluşturulmuştur. Damat Ferit'in önerisiyle 18 Nisan 1920 tarihinde faaliyete geçirilen Kuva-yı İnzibatiye birlikleri İzmit ve çevresini elde tutmak için görevlendirilmiştir. Kuva-yı İnzibatiye, Kuva-yı Milliye tarafından 29 Haziran

230.

21 Bu yoldan Anadolu'ya ilk kaçırılanlar, Bekirağa Bölüğü'nden kurtarılan Ferik Halil Paşa ile Şadi ve Küçük Talat Beylerdir. (Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Zonguldak Sancağı-Zonguldak, Bartın, Karabük,* Zonguldak Valiliği Yayını, Ankara, 2009, ss. 16-17; Semih Nazif Tansu, İki Devrin Perde Arkası, Anlatan Hüsamettin Ertürk, İstanbul, 1969, ss. 209-210).

22 Sarıkoyuncu*, Milli Mücadele'de Zonguldak…,* s. 16. Ayrıca bu konuda daha fazla bilgi için bkz., "Anadolu Harekatına Kimler Nasıl ve Ne Zaman Katıldılar", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı: 69-70 (1973).

23 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 189.

24 Ali Sarıkoyuncu, Salahattin Önder, Mesut Erşan, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2002, s. 6.

25 Menzil hattı üzerinden Anadolu'ya geçenler için bkz.; Salahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919-1922)*, İstanbul, 1987, ss. 44-45.

26 Sarıkoyuncu ve diğerleri, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, s. 6. Ayrıca İzmit'ten demiryolunun geçişinin önemi hakkındaki Dr. J.L. Sabuncu'nun Aralık 1889 tarihli raporu için bkz.; Erdeha, *a.g.m.,* s. 37.

27 Bkz.;Erdeha*, a.g.m.,* Sayı:48,49,50,51.

1920 tarihinde dağıtılıncaya kadar görev yapmıştır.[28]

Diğer taraftan İngilizler, demiryolu hattı boyunca İstanbul Hükümetinin Kuva-yı Milliye aleyhindeki faaliyetlerine yardım edeceklerdi. Ayrıca Haydarpaşa-Bağdat Hattı İngilizler için sömürgesi Hindistan yolu üzerinde olmasından dolayı da büyük önem taşıyordu.[29] Bu öneminden dolayı İzmit, İstanbul'un işgaline müteakip, 16 Nisan 1920 tarihinde İngilizler tarafından işgal edildi. İşgal sonrası İngilizler, Anadolu'ya geçişlerin önünü almak için 200 kişilik bir bölüğü İzmit'in kuzey-doğusundaki yolları tutmak için istihdam ettiler. Ayrıca Derince ve Gebze taraflarını da takip müfrezeleri kontrol altına aldı.[30]

Bunlardan başka, çalışma alanımıza giren yöre topraklarında bir hayli Rum ve Ermeni bulunuyordu.[31] Ayrıca Kamil Erdeha'nın da belirttiği gibi, "… İzmit Livasındaki Müslüman nüfus da homojen bir durum göstermiyordu. Adapazarı ve Hendek, öneli bir Çerkez ve Abaza yerleşim bölgesiydi. Nüfusun bu şekilde oluşumu, İzmit Sancağının yazgısı üzerinde önemli rol oynayacaktır.[32]"

İzmit Sancağı'nda Milli Mücadele Fikrinin Doğuşu ve İşgallere Karşı Gösterilen Tepkiler

Birinci Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki Fırkası kendisini fesih etmesi üzerine Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Ancak bu fırka İttihat ve Terakki'nin yerini alamadığı gibi, ülke siyasetinde de aktif bir rol edinememişti. Fırkaları fesih olmasına rağmen, memleketin en güzide gücünü İttihatçılar oluşturuyordu. Ancak muhalefet, 1919 yılı Ocak ayında ittihatçıların baskısından kurtulabilmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı yeniden kurmuşlardı.[33]

Ülkenin bürokrat-asker-sivil tüm kesimleri bu iki parti arasında bölünmüştü. İzmit ve çevresinde de durum aynıydı. Bu durum ve ayrıca yukarıda kısaca belirtilen sebeplerle yöre halkının bir kısmı müterreddit, büyük bir kısmı ise İstanbul hükümeti yanlısı olmuşlardı. Başka bir ifadeyle, İzmit ve çevresinde Anadolu'nun diğer yörelerine göre Milli Mücadele fikrinin daha geç ortaya çıktığını görüyoruz. Bu konuda Denizli Sancağını örnek gösterebiliriz. 14/15 Mayıs gecesi sabaha doğru, Yunan askerleri İzmir rıhtımına ayak basmıştır. İzmir, Redd-i İlhak Cemiyeti'nce Anadolu'nun diğer yerlerine olduğu gibi, Denizli'ye de bildirilmiştir.[34] Bu acı haberi öğrenen Mutasarrıf Faik Bey; Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey'i, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi, Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey'i ve esnaftan bazı kimseleri yanına çağırarak, Yunan işgaline karşı bir miting düzenlemeyi kararlaştırmışlardı. 15 Mayıs 1919 günü bayram yerinde Müftü Ahmet Hulusi Efendi, binlerce kişiden oluşan Denizli halkına hitap etmiş, düşmana karşı çıkılmasının dini bir görev olduğunu belirtmiştir.[35]

Denizli Sancağı'nda görülen bu birlik ve beraberliği, Milli Mücadele'nin ilk günlerinde yukarıda belirtilen nedenlerle çalışma alanımızda görmek mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebepleri arasında daha önce de belirtildiği üzere Milli Mücadele karşıtı kişilerin İstanbul Hükümetince İzmit'e Mutasarrıf olarak atanmalarıdır. Ahmet Anzavur Bey,

28 18 Nisan 1920 tarihli kararname ile oluşturulan Kuva-yı İnzibatiye'nin alay komutanları 150, tabur komutanlarına 100, yüzbaşılara 90, çavuşlara 40, erlere 30 lira maaş verilmesi kararlaştırılmıştı. O tarihlerde Anadolu'da Kuva-yı Milliye'ye mensup bir subayın maaşı 40 lira idi. Kuva-yı İnzibatiye Komutanlığına Ordu Komutanı yetkisi ile Süleyman Şefik Paşa atanmıştır. (*ATASE Arş*., Kl:492, D: 42(70), Fh: 1,5'den aktaran Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din Adamları II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 6. Baskı, Ankara, 2012, s. 26)

29 Sarıkoyuncu ve diğerleri, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, s. 5.

30 Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Zonguldak..*, s. 17.

31 Erdeha, *a.g.m.*, Sayı: 48,s. 36.

32 Erdeha, *a.g.m.*,gös.yer.

33 Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 447 vd.

34 *Türk İstiklal Harbi, C. II, Kısım I,* Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, s. 63.

35 Sarıkoyuncu, *Zonguldak Sancağı..,* s. 47. Ayrıca Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Milli Mücadele'deki hizmetleri için bkz.; Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din*…, ss. 73-129.

İzmit Mutasarrıflığı'ndan ayrılınca, yerine 10 Ağustos 1919'da Bitlis eski Vali Vekili Ali Suat Bey atanmıştır. Ali Suat Bey, görevine başladığı zaman kendisinden önceki Milli Mücadele karşıtı mutasarrıfların da etkisiyle İzmit Sancağı Milli Harekâta kayıtsızlık gösteriyordu. 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde Sivas'ta toplanan Sivas Kongresine İzmit'ten delege gönderilmediği gibi, kongre kararlarına karşı da bir ilgisizlik vardı. Buna karşılık, Kamil Erdeha'nın da vurguladığı gibi, "Sivas Kongresi, tam tersine İzmit'e karşı büyük ilgi duyuyordu…".[36] Çünkü yukarıda da değinildiği üzere, İzmit ve Çevresi Milli Mücadele açısından çok önemliydi. Bu önemi dolayısıyla, Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye Başkanı olarak İzmit Mutasarrıflığı'nın Milli Mücadele lehinde kazanılması hususunda çaba ve gayret gösterdiğini görüyoruz. Öncelikle kongrede alınan İstanbul Hükümeti ile haberleşmenin kesilmesine ilişkin karara İzmit Livasında da uyulması istendi. Önce dilek şeklinde olan bu istek, daha sonra bir buyruk biçimini almıştır.[37]

Kuva-yı Milliye'nin baskısı ve 2 Ekim 1919'da Damat Ferit Paşa Hükümetinin de görevini bırakması sonunda İzmit Mutasarrıflığı da Milli Mücadele lehinde kazanılmıştır. Milli mücadele lehindeki bu olumlu gelişme de din adamlarının önemli katkıları olmuştur. Özellikle, 1 Ekim 1919 Cuma günü İzmit Fevziye Camiinde Müftü ve ulemanın katılımı ile bir toplantı yapılmasının kararlaştırılması, halk üzerinde de etkili olmuştur. "Damat Ferit Hükümetinin işbaşından uzaklaştırılması ile birlikte her yanda Sivas Kongresinde alınan kararlar uygulanmaya başlanmış ve yerel Müdafaa-i Hukuk örgütleri kurulmuştur.[38]" Bu örgütlerden birisi de İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir.

Bu cemiyetin kuruluş ve faaliyetlerinde şu zevat görev almıştır:

Hacı Ali Bey (Başkan), Osman Nuri Efendi, Hafız Mehmet (Karahafı) Efendi, Hakkı Bey, Kalemci Salih Efendi, Hafız Eşref Efendi, Bakkal Hacı Osman Efendi ve Hafız Fuat Efendi'dir.[39]

22 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgalini de protesto eden[40] İzmit yurtseverlerinden oluşan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti öncelikle Milli Mücadele lehinde bilinçlendirilmesi ve milli gayeye hizmet etmeleri konusunda halkın aydınlatılmasında hizmetlerde bulunmuştur. Cemiyetin ilçe, bucak ve köylerde şubeleri oluşturulmuştur.[41]

Halkın Milli Mücadele lehinde aydınlatılmasında başta İzmit Müftüsü Hasan Fehmi, Kandıra Müftüsü Ali Rıza, Yalova Müftüsü Fehmi, Gebze Müftüsü Hüseyin Hüsnü olmak üzere diğer yöre din adamlarının önemli hizmetleri olmuştur. Onlar camii kürsülerinde ve meydanlarda halkın milli harekât lehinde bilinçlenmesi yönünde konuşmalar yapmışlardır. Adı geçen din adamlarının Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvalarına karşı Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) önderliğinde hazırlanan *Ankara Fetvasını*[42]

36 Erdeha, *a.g.m*., Sayı:49, s.34.

37 Erdeha, *a.g.m*., Sayı:49, gös.yer.

38 Erdeha, *a.g.m*., s. 49, ss.35-36.

39 Recep Çelik, *Milli Mücadele'de Din Adamları -1*, Emre Yayınları, İstanbul, 1999, s. 355.

40 İzmir'in işgali üzerine İzmit halkı tarafından 22 Mayıs 1919'da miting düzenlenmiş ve ilgili makamlara protesto telgrafları gönderilmiştir. Beş maddeden ibaret olan bu telgraf için bkz.; Haluk Selvi, İşgal ve Protesto, Değişim Yay., İstanbul, 2005, s.354.

41 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit, 1945, ss.70-72; Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele, Kocaeli ve Sakarya'da Kuva-yı Milliye ve Karşı Faaliyetler (1919-1922)*, Ankara, 1987 (Basılmamış H.Ü.A.İ.T.E. Yüksek Lisans Tezi), s. 182 vd.;*Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:19(Eylül 1986), s. 11.

42 Bir iş ve eylemin İslam dini açısından doğru veya yanlışlığı, olur veya olmazlığı konusunda din bilginlerinin verdikleri sözlü veya yazılı cevaplara "fetva" denir.
TBMM'nin açılış arifesinde, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri farklı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmiştir. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvaları ve Bab-ı Ali'nin beyannameleri ile kafası karışan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının karşısına dikilmiştir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadelenin önde gelenlerinin "katli vacip" olduğuna dair fetvalar verilmiştir. Bunun üzerine Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermiş, isyancılar Ayaş belinden Ankara'yı seyreder bir duruma gelmiştir. Düşmanlarımız ve onların yerli işbirlikçileri el ele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle Türk halkını birbirine kırdırmak istemişlerdir. Yani Milli Mücadelenin en zor günleriydi.
Böyle bir anda başta Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) olmak üzere pek çok din bilgini vazifeye koşmuş-

benimsemeleri yöre insanı üzerinde çok etkili olmuştur.

Ayrıca halk arasında Milli birlik ve beraberliği sağlamak ve güçlendirmek amacıyla Türk Varlığı Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin Genel Sekreterliğine de Hoca Rıfat Efendi getirilmiştir.[43]

Düşman işgaline tepki gösterilmesinde İzmit ve çevresi din adamları ön saflarda yer almışlardır. Örneğin Kandıra Müftüsü Ali Rıza Efendi, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini öğrenir öğrenmez hemen harekete geçmiştir. O, Belediye Başkanı Ahmet, Hürriyet ve İtilaf Şubesi Başkanı Faik, Eşraftan: Hasan, Hurşit, Niyazi, Ali ve Mehmet Raif ile birlikte Sadrazam Damat Ferit'e "*Makam-ı Sami-i Sadaret-i Uzma'ya*" hitabıyla bir protesto telgrafı göndermiştir. 17 Mayıs 1919 tarihli telgrafta; öz vatanımız İzmir'imizin Wilson Prensiplerine aykırı olarak Yunan askerleri tarafından işgal edildiğini üzüntü ile haber aldıklarını ve İstanbul'daki İtilaf temsilcileri nezdinde protesto edildiği belirtildikten sonra, şöyle deniliyordu:[44]

Bu babda her ne surette hükümet-i hazıramızın emrine amadeyiz. Lazım gelen teşebbüsat-ı adilanelerinin tesirini ahali-i mahalliyemiz namına arz ve istirham eyleriz.

Ayrıca Müftü Ali Rıza Efendi, Kandıra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Raif, Belediye Başkanı Ahmet imzasıyla birlikte Meclis-i Mebusan'a çekilen 5 Mart 1920 tarihli telgrafla, Ali Rıza Paşa Hükümetinin İtilaf güçlerinin baskısıyla işbaşından uzaklaştırarak, yerine Damat Ferit Paşa'nın[45] sadrazamlığa getirilmesi kınanmıştır.[46]

Geyve'den Müftü Mahmut, Belediye Başkanı Ali, Eşraftan: Ferit, Hulusi, Dava Vekili Cemal, Ahaliden Hacı Hasan imzasıyla "*Sadaret-i Uzma'ya*" hitabıyla gönderilen 19 Mayıs 1919 tarihli telgrafla da Yunan işgali protesto edilmiştir. Bu telgrafta İzmir'in Türk ve Müslüman yurdu olduğu, Türk Milletinin hukukunu rencide etmeyecek surette hakkının korunması ve azınlıkları memnun etmek için Türk şehri olan İzmir'in işgalinin kalplerinde iyileşmeyecek yaralar açtığı belirtildikten sonra, şöyle denilmektedir:[47]

Hükümetin her türlü teşebbüsat-ı ciddiye ve hakikiyesine cansiperane müzahire amade bulunduğumuzdan kemal-i teessür ile arz ve bu haksızlığı protesto eyleriz.

Geyve Redd-i İlhak Heyeti tarafından Sadrazamlık Makamı'na gönderilen 23 Mayıs 1919 tarihli ikinci bir telgrafta da ufacık bir işarete İzmir'i işgalden kurtarmak için canlarını vermeye hazır oldukları, İzmir'in maruz kaldığı elim ve feci akıbeteve hadsiz bir tecavüze de Dünyada tek bir Türk kaldıkça razı olmayacakları belirtilmektedir.[48]

Aynı şekilde Yalova halkı da İzmir'in işgalini 21 Mayıs 1919 tarihli telgrafla protesto etmişlerdir. Sadrazamlık makamına Müftü Fehmi, İsmet, Ahmet, Refik, Yakup, Sabri, Ahmet Hamdi ve Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi tarafından gönderilen bu telgrafta yerli Rumların Yunan askeri ile birlikte hareket ettikleri Müslümanların can, mal ve ırzlarına

tur. Mehmet Rıfat Efendi, Anadolu'da sağduyulu ve vatansever ulemayı harekete geçirerek ulusal hareketin meşru olduğuna dair karşı fetvalar hazırlamıştır. Bu yönüyle Milli Mücadele'de fetvalar savaşına da tanık olunmuştur. Bu savaşta, 155 imzayı aşkın Anadolu ulemasınca tasdik edilen 'Ankara Fetvası', tek Dürrizade Abdullah'ın imzasını taşıyan İstanbul Fetvasını hükümsüz kılmış, ulusal birlik ve beraberliği pekiştirmiştir(Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları II*, s. 13 vd.)

43 Yüce, *a.g.e.,*ss.117-118.

44 Mehmet Şahingöz, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, (A.Ü.T.İ.T.E) Ankara, 1986, ss.199-200; Selvi, *a.g.e*, s. 360.

45 "Damat Ferit Paşa hükümetinin aksine Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri kısmen de olsa zaman zaman Milli Mücadele'yi destekleyici davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Salih Paşa, itilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi kınama isteklerine karşı çıkmıştır. Yine aynı şekilde Ali Rıza Paşa da milliyetçi bir hüviyet taşıyan davranışlarda bulunmuştur. (Ali Sarıkoyuncu-Esra Sarıkoyuncu Değerli, *Milli Mücadele Uluborlu,*Uluborlu Belediyesi Yayını, Kütahya, 2009, s.102)

46 Mehmet Şahingöz, *Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri*, Ankara, 1996, s. 112.

47 Selvi, *a.g.e*., s. 358.

48 Selvi, *a.g.e*., s. 359.

saldırdıklarını son gelen telgraflardan öğrendiklerini belirttikten sonra, "*Ahalinin tuğyan ve galeyanlarının gayri kabil-i zabt ve teskin olunduğunu bildirmeye lüzum gördük*" denilmektedir.[49]

Ayrıca Yalova halkı, Ali Rıza Paşa Hükümetinin baskı ile işbaşından uzaklaştırılarak, yerine Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesi "*Eşraf ve Ahali Namına Müftü Hasan Yakup*" ve yanında pek çok imza[50] ile gönderilen telgrafla kınanmıştır.[51]

Gebze'de de Milli Mücadele fikrinin doğuşunda önemli hizmeti olanlardan birisi de Müftü Hüseyin Hüsnü Efendi (Işık)'dir. Gebze Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından da olan, Müftü Hüseyin Hüsnü Efendi[52] Gebze ve çevresinde halkı aydınlatmış ve onları milli gaye etrafında birleştirmiştir. O, temin ettiği silah ve cephaneyi Kuva-yı Milliye'ye vermekle Milli Mücadele tarihimiz açısından unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca bu yurtsever din adamı, İstanbul milletvekili olarak TBMM'nin I. Döneminde de görev yapmıştır.[53]

Milli Mücadele esnasında İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı bir kaza olan Adapazarı; Kuva-yı Milliye, İstanbul Hükümeti ve İtilaf güçleri açısından önemli bir bölge idi. İstanbul'dan Anadolu'ya geçenlerin büyük bir çoğunluğu Adapazarı topraklarından geçmiştir. Silah, cephane ve önemli kişilerin Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde bulunması nedeniyle Adapazarı'nın Milli Mücadele'de önemi daha da artmıştır. Milli kıpırdamalar, İzmir'in işgali ile başlamış ve işgal protesto edilmiştir. Bu konuda İstanbul'a gönderilen ilk telgraf 16 Mayıs 1919 tarihlidir. Gönderen ise, bir din adamı olan Hafız Mehmet Şevket Efendi (Öğütmen)'dir. O, "*Bendeleri Şevket*" imzasıyla "*Sadrazam DevletlüFehametlü Ferit Paşa Hazretlerine*" hitaplı telgrafında;

"*Sevgili İzmir'imizin Yunan Hükümetine ilhak edildiğini işiterek, garip Müslümanlar teessürler içinde kan ağlıyoruz*." denildikten sonra mukaddes topraklarımızın Yunan çarığınca çiğnenmesine izin verilmemesi istenmektedir.[54]

Ayrıca 17 Mayıs 1919 tarihli ve Sadrazamlığa gönderdiği telgrafı ile Adapazarı Belediye Başkanı Murtaza da Yunan işgalini protesto etmiştir.[55] 20 Mayıs 1919'da Trakya-Paşali Müdafaa-i Hukuk Cemiyet-i Osmaniyesi Adapazarı Şubesi İkinci Başkanı Gümülcineli Şükrü de Sadrazamlık makamına protesto telgrafı göndermiştir.[56] 24 Mayıs 1919'da da İzmit Redd-i İlhak Cemiyeti Adapazarı Şubesi'nce İzmir işgalinin protesto edildiği bir miting düzenlenmiştir. Mitingde alınan kararlar da "*120000 nüfus kaza ahalisi namına İzmit Redd-i İlhak Cemiyeti Adapazarı Şubesince"* Sadrazamlık Makamına iletilmiştir.[57]

Ayrıca Geyve Redd-i İlhak Heyeti, yine Sadrazamlık Makamına gönderdikleri 23 Mayıs 1919 tarihli telgrafıyla İzmir'in işgalini protesto etmiştir.[58] Aynı şekilde Hendek, Karamürsel, Karasu ve Yalova halkı ve ileri gelenleri de Sadrazamlık makamına çeşitli tarihlerde gönderdikleri telgraflarla İzmir'in işgalini protesto etmişlerdir.[59]

49 Selvi, *a.g.e*., s. 361.
50 Bu telgrafın altında şu şahısların imzaları vardır: Hamdi, Hüseyin, Abdullah, Ahmet, İbrahim, Rifat, İslam Çavuş, İzzet, Hüseyin, Hüsnü, Osman, Osman, İbrahim, Cevdet, Hakkı, Hacı Ali, Mehmet Ali, Aziz, Bekir, Ebubekir, Muharrem, Hamit, Raşit, Ali, Kadir, Pehlivan, Zülfikar, Mustafa Usta (Şahingöz, *Ali Rıza Paşa…,* s. 120).
51 Şahingöz, *Ali Rıza Paşa*…, s. 120.
52 Celik, *a.g.e.*,ss. 357-358.
53 Coker, *a.g.e*., C. III, s. 508.
54 Selvi, *a.g.e.*, s. 354.
55 Selvi, *a.g.e.*, s. 354.
56 Selvi, *a.g.e.*,ss. 355-356.
57 Alınan kararlar için bkz., Selvi, *a.g.e.*, s. 356.
58 Selvi, *a.g.e.*,ss. 358-359.
59 Bkz., Selvi, *a.g.e.*, ss. 359-361.

Yukarıda belirtilen yerlerde din adamlarının öncülüğünde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Şubeleri faaliyete geçirilmiştir. Örneğin, Geyve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Hafız Fuat Efendi (Fuat Çelebi) başkanlığında Kaymakam Hazım Bey, Jandarma Kumandanı Esat Bey, Burhanettin Çelebi, Rıza Bey ve Sefer Bey'in katılımı ile kurulmuştur. Hoca Bekir Efendi'nin başkanlığında ayrıca bu cemiyetin bünyesinde bir iaşe heyeti faaliyete geçirilmiştir.[60]

Düşmana Silahla Karşı Koyanlar

Isparta'da Hafız İbrahim Efendi (Demiralay), Afyonkarahisar'da Hoca Şükrü Efendi (Çelikalay) adlarında gönüllülerden alaylar oluşturarak, düşmanın karşısına çıktıkları gibi[61], İzmit Mutasarrıflığı din adamlarından bazıları da ellerinde silah beldelerini korumuşlardır.

Bilindiği üzere, 26 Nisan 1920'de İngilizler İzmit'i işgal etmişlerdir. Mondros Ateşkesi'nin 7. maddesi uyarınca İzmit'teki sadece demiryolu hatlarını denetimleri altına alma hakkına sahip olan İngilizler, fiili bir işgal meydana getirmişlerdir. Ağustos 1920'de ise Yunanlılar işgali İngilizlerden devralmışlardır. 9 Nisan 1921'de şehir tekrar İngiliz işgaline uğramış ve düşman işgali 28 Haziran 1921 tarihine kadar devam etmiştir. Bu işgaller karşısında Hoca Necati ve Hafız Mustafa çeteleri Kocaeli bölgesinde önemli mücadeleler vermişlerdir. İzmit Müftüsü Hasan Efendi de onların bu faaliyetlerinde her türlü yardımda bulunarak önemli hizmetlerde bulunmuştur.[62]

Adapazarı da 27 Mart 1921'de Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Yunan işgaline karşı konulması noktasında Harun Hoca (Harun Hilmi Zarifoğlu) halka öncülük etmiştir. "Adapazarı halkı ellerinde silah ve sopalarla Erenler Tepesinde mevzilenerek Yunanlılarla mücadeleye başlamıştır. Bu mücadele sırasında bir milis teşkilatı kuran Akçaoğlu Rıfat Molla'nın gayretli çalışmalarıyla Rum çetelerinin faaliyetlerine son vermiştir. Nihayet şehir 21 Haziran 1921 tarihinde kurtarılmıştır.[63]"

Harun Hocanın Adapazarı halkının, özellikle gençlerin Milli Mücadele'ye katılmaları hususunda önemli hizmetleri olmuştur. Ayrıca o, başta İstanbul olmak üzere Ankara, Konya, Trabzon, Uşak camileri kürsülerinden halkın Donanma Cemiyetine yardımda bulunmalarını istemiştir. Bu konuda 120 bin lira yardım topladığı belirtilmektedir.[64]

Geyve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce kazalarındaki gayrimüslimlerin çeteler kurarak, saldırgan bir tutum izlemeleri üzerine, onlarla mücadele etmek için Mehmet Çelebi Taburu adı altında bir milis gücü oluşturulmuştur. Bu gücün komutanlığını Hafız Fuat Efendi başarı ile yürütmüştür.[65]

Yine Geyve'de düşmana karşı koymak üzere, Şeyh Mustafa tarafından gönüllülerden Laz Çetesi oluşturulmuştur. 130 kişilik bu gücün tabur imamlığını Şeyh Mustafa'nın kardeşi İbrahim Efendi üstlenmiştir. Şeyh Mustafa ve çetesi girdiği çatışmalarla düşmanı oyalamıştır.[66] Ayrıca Geyveli Hafız Şevket Efendi, Adapazarı ve İzmit Çuhahane mevkiinde tabur komutanı olarak Yunanlılarla çarpışmıştır. Onun düşmana karşı verdiği başarılı mücadelesini Mareşal Fevzi Çakmak, TBMM kürsüsünden şöyle belirtmiştir:[67]

60 Çelik, *a.g.e.*, s. 360
61 Demiralay ve Çelikalay hakkında bilgi için bkz.; Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din Adamları I*,ss. 44-49.
62 Yüce, *a.g.e.*,ss. 141-146; Çelik, *a.g.e.*, s. 356.
63 Çelik, *a.g.e.,* 359.
64 Bkz.: EK: XI:
65 Yüce, *a.g.e.,* s. 75 vd; Özel, *a.g.e.*, ss.33-34; Sofuoğlu, *a.g.e.*, ss.186-187; Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, A.Ü.A.İ.İ.T.E. Doktora Tezi, Ankara, 1991, ss.385-386; Çelik, *a.g.e.,* s. 360.
66 ATASE, Kl. 556, D. 8; F.35'den aktaran Çelik, *a.g.e.,* s. 361.
67 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. VII, Ankara, 1944, s. 339'dan aktaran Çelik, *a.g.e.*, s. 362.

Türkiye'nin kaderi Nazif Paşa'da çözülecekti. Halil Nuri, 9 Temmuz 1920'de Pazarcık'a geldi. Kuvvetlerini Nazif Paşa hattında mevziiye soktu. Düşman kuvvetleri ile yaptığı çarpışmada, zahire dolu bir treni baskına uğramaktan kurtararak Karaçam'a (Doğan Çay) ulaşmasını temin etti. Açlık ve cephanesizlik çektiler, ama her türlü zorluğa katlanarak muvaffak oldular.

Diğer taraftan daha önce de ifade edildiği üzere, Adapazarı Müftüsü Arif İrfan Başkaraca Birinci Dünya Savaşı'na Yedek Subay olarak katılmış, Romanya ve Kafkas Cephelerinde Teğmen rütbesiyle görev yapmıştır. Adı geçen Milli Mücadele'de de Kütahya Milli Alayı'nda 10. Bölük Komutanı olarak Yunanlılara karşı çarpışmalara katılmıştır. Alayının lağvedilmesi üzerine de II. Tümenin 12. Alayının I. Bölük 2. Komutanı olarak Köprülühisar, İnegöl, Pazarcık ve İnönü muharebelerinde bulunmuştur.[68]

Adı geçen bu hizmetlerini Diyanet İşleri Başkanlığına gönderdiği 26.01.1942 tarihli dilekçesinde; *"Harb-i Umumi ve İstiklal Harbinde orduda İhtiyat Zabiti sıfatıyla, vatan ve millete hizmette bulundum"* ifadesi ile belirtmektedir.[69]

Sonuç

Milli Mücadele esnasında İzmit ve çevresi çok önemli bir bölge durumundaydı. Yöre toprakları Anadolu'ya geçiş yollarına sahipti. İstanbul'dan başlayıp, İnebolu'na, Samsun'a uzanan deniz yolu Kocaeli sahillerinden geçmekteydi. Bu yol, Milli Mücadelenin başlarında Anadolu'ya geçmek için kullanılan iki yoldan biriydi. Diğeri ise, Üsküdar Sultantepesi'nde bulunan Şeyh Ata'nın Özbekler Dergâhı'ndan başlayıp, Geyve'ye kadar uzanan menzil hattı idi. Bunlardan başka Haydarpaşa'dan Bağdat'a uzanan demiryolu hattı da İzmit'ten geçmekteydi.

Belirtilen bu stratejik önemi dolayısıyla İzmit Mutasarrıflığı toprakları; Kuva-yı Milliye, İstanbul Hükümeti ve İtilaf güçleri tarafından ayrı bir öneme sahipti. Bu önemi dolayısıyla İstanbul Hükümetleri Milli Mücadele karşıtı mutasarrıflar tayin ederken, İngilizler de 26 Nisan 1920'de İzmit'e asker çıkarmışlardır. Daha sonra da yöre toprakları Yunan güçlerince işgal edilmiştir.

Belirtilen bu durumun da bir sonucu olarak, İzmit ve çevresinde müdafaa fikri Anadolu'nun diğer bölgelerine, özellikle metinde de örnek gösterildiği gibi, Denizli Sancağına göre daha geç doğmuştur. Bununla birlikte yöre din adamları, mücadele fikrinin doğması için Kuva-yı Milliye ile işbirliği içerisinde çalışmışlardır. Denizli Sancağında Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin yaptığı önderliği çalışma alanımızda; İzmit Müftüsü Hasan Fehmi, Adapazarı Müftüsü Arif İrfan, Vaiz Harun Hilmi, Vaiz Mehmet Şevket, Genze Müftüsü Hüseyin Hüsnü, Geyve Müftüsü Mahmut, Kandıra Müftüsü Ali Rıza, Yalova Müftüsü Fehmi, Hafız Fuat, Hafız Eşref, Hoca Rıfat, Şeyh Mustafa ve niceleri üstlenmiştir. Onlar camii kürsülerinde ve meydanlarda yaptığı konuşmalarla halkı Kuva-yı Milliye lehinde bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Ayrıca İzmit Müftüsü Hasan Fehmi ve Gebze Müftüsü Hüseyin Hüsnü Efendiler, Kuva-yı Milliye'nin silah, cephane, para yönünden ikmalini sağlarlarken, Arif İrfan, Mehmet Şevket, Hoca Rıfat, Hoca Harun Hilmi, Şeyh Mustafa gibi din adamları da ellerinde silah beldelerini savunmuşlardır.

Bunun yanı sıra yöre din adamları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluş ve faaliyetlerinde de görev almışlardır. Hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, başında ve içinde bir din adamı olmasın. Başta Gebze Müftüsü Hüseyin Hüsnü olmak üzere pek çoğu başkanlık görevini başarıyla yürütmüştür. Ayrıca Hüseyin Hüsnü Efendi (Işık) TBMM'nin I. Döneminde de İstanbul Milletvekili olarak görev yapmıştır.

68 Bkz. EK II.
69 Bkz. EK:X.

TBMM'nin açılış arifesinde Anadolu'nun işgalden kurtulabilmiş köşeleri, ayrı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmişti. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvaları ve Bab-ı Ali'nin beyannameleri ile aldatılan halk yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmişti. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermişti. Böyle bir anda başta Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) olmak üzere pek çok din bilgini vazifeye koşarak Milli Mücadele'nin meşru olduğuna, düşmanı yurttan kovmanın dini bir görev olduğuna dair karşı Ankara Fetvasını yayınladılar. İzmit Sancağı din adamları da Ankara Fetvasını onaylayarak, İstanbul Fetvasını hükümsüz kılmış, ulusal birlik ve beraberliğin sağlanmasında katkıda bulunmuşlardır.

Son söz olarak diyoruz ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın geçmişi araştırıldıkça din adamlarının Milli Mücadeledeki hizmetleri daha iyi anlaşılacaktır. Bu vesile ile Milli Mücadele şehit ve gazilerini minnet ve şükranla anıyoruz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya No: 1923-1421.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya No: 260055.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya No: 1923-2284.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya No: 1923-1423.

Kitap ve Makaleler

Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı:19(Eylül 1986).

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.

Çam, Yusuf, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, A.Ü.A.İ.İ.T.E. Doktora Tezi, Ankara, 1991.

Çelik, Recep, *Milli Mücadele'de Din Adamları -1*, Emre Yayınları, İstanbul, 1999.

Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi*, *Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923* III. Cilt, TBMM Vakfı Yay., Ankara.

Dujuvara**,** Trandafir G.,*CentProjets De Partage La Turquie (1281-1914)***,** Paris, 1914.

Erdeha, Kamil, "Milli Mücadele'de Livalar ve Mutasarrıflar", *Mülkiyeliler Dergisi*, Sayı:48.

Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü (1924-2009), C. 3, Ankara, 2010.

Özdamar, Mustafa ,*Dersaadet Dergahları*, İstanbul, 1994.

Özel, Salahattin, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919-1922)*, İstanbul, 1987.

Sarıkoyuncu, Ali- SarıkoyuncuDeğerli,Esra, *Milli Mücadele Uluborlu*,Uluborlu Belediyesi Yayını, Kütahya, 2009.

Sarıkoyuncu, Ali, *Milli Mücadele'de Zonguldak Sancağı-Zonguldak*, *Bartın*, *Karabük*, Zonguldak Valiliği Yayını, Ankara, 2009.

Sarıkoyuncu, Ali, *Milli Mücadele'de Din Adamları II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 6. Baskı, Ankara, 2012.

Sarıkoyuncu, Ali; Önder, Salahattin; Erşan, Mesut, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2002.

Selvi, Haluk, İşgal ve Protesto, Değişim Yay., İstanbul, 2005.

Sofuoğlu, Adnan, *Milli Mücadele*, *Kocaeli ve Sakarya'da Kuva-yı Milliye ve Karşı Faaliyetler (1919-1922)*, Ankara, 1987 (Basılmamış H.Ü.A.İ.T.E. Yüksek Lisans Tezi).

Şahingöz, Mehmet, *Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri*, Ankara, 1996.

Şahingöz, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, (A.Ü.T.İ.T.E) Ankara, 1986.

Tansu, Semih Nazif, İki Devrin Perde Arkası, Anlatan Hüsamettin Ertürk, İstanbul, 1969.

Tunaya, Tarık Z.,*Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

Türk İstiklal Harbi, *C. II*, *Kısım I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963.

Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit, 1945.

EKLER

EK I

Arif İrfan Efendi (Başkaraca)'nin Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde Bulunan Sicil Dosyasının İlk Sayfası

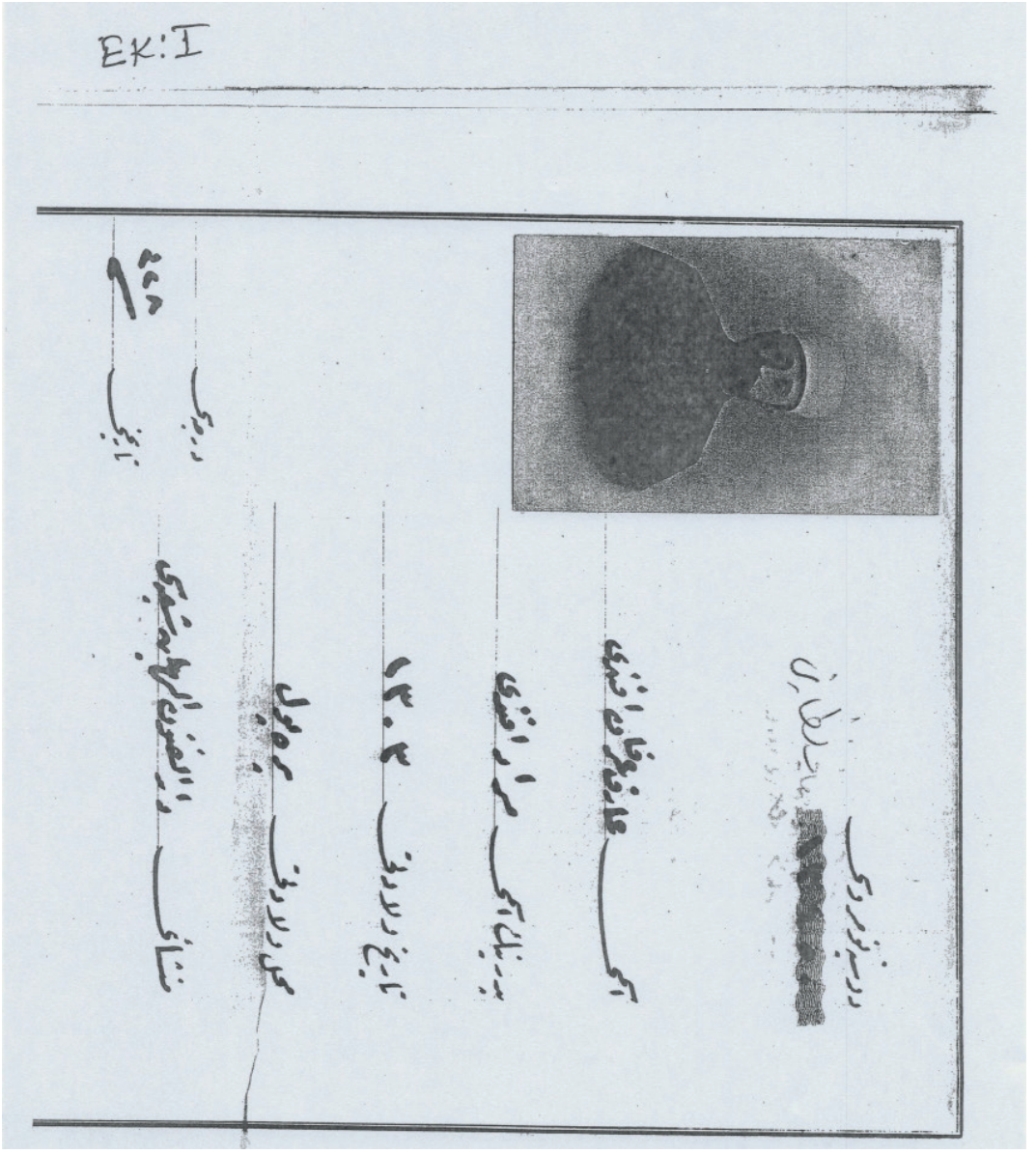

EK II

EK: II

(Tercümei hal varakası)

I - Mahalli veladetim , Bosna hersek olup tarihi tevellüdüm I303 dür . Bosn hersekden taşlıca sancağının prepol kazasına hicretle orada tahsili ibt ikmalden sonra I3I5 de Istanbula gelerek Fatih dersamlarından ve bahife meclisi azasından merhum batumlu Elhacı Süleyman efendinin raglei tedri devamla ikmami nusah ederek I327 senesinde icazetname aldım .

2 - I324 senesinde darulfunun ilahiyat subesine duhul imtihanını kazanmış v I328 de aliyülala dereceden subei mezkûreden ne,et ettim .

(Bulunduğum hizmetler)

I - Pristine idadisi Arabi ve ulumudiniye öğretmeliğinde .

2 - Konya ikinci layli İdadisinde arabi ve ulumudiniye öğretmenliğinde .

3 - Vozğat sultanisi ulumudiniye öğretmenliğinde ve imamette ,

4 - Eskişehir orhangazi okulu baş öğretmenliğinde .

5 - Afiyon karahisar idadisi ulumudiniye öğretmenliklerinde bulundum ve sic: Numaram milliğitim bakanlığındaki (dosy No: I3454) dür .

(Askeri durumum)

I - birinci cihan harbinde Istanbul Eranköy redaksubay talimğahından neş,et tikden sonra Romanya harekât ında ve vilahara simali kafkasya , ve I5 ci menin alay 56 tabur I de hizmette bulundum . rütbem ise teğmen idi .

2 - İstiklal savasında ise Kütahiye de tesekkül eden milli alayın I0 cu bölü komutanı olarak Demirci muharebesinde,mezkûr alayın lağvinden sonra II c tümenin I2 ci alayın tabur I bölük 2 komutanı sıfatile köprü hisar , ine ozarcık ve inönü muharebelerine istirak ettim . Askeri sicil No: ise I

(Son memuriyetim)

Bukerre divanet işleri riyaseti zat işleri müdürlüğ ifadesile yazılan 8/ tarih ve II62-2/984 sayılı yazılarına müsteniden Adanazarı müftülüğünün 945 tarih ve 36 sayılı yazılarile adanazarı merkez vaizliğine tayin edil ve halen bu vazifede müstahdemim . bunlara ait evraklarım divanet işleri müdürlüğündeki dosyamda mevcuttur . I6/9/946

Adanazarı salko ca
vaizi
Arif başkaraca

EK III

Hasan Fehmi Efendi (MORALI)'nın Tercüme-i Hal Varakası

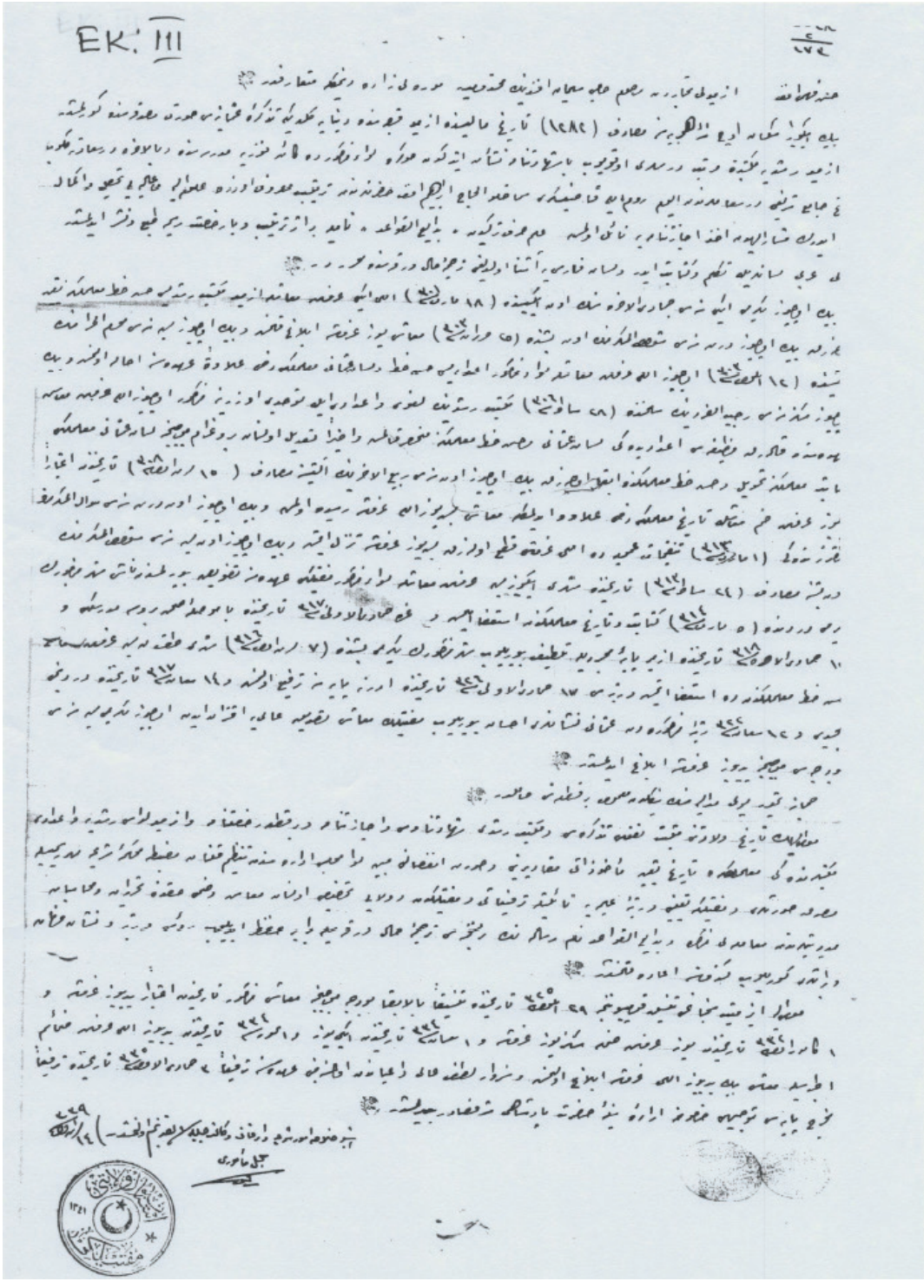
EK. III

EK IV

Mehmet Şevket Efendi (ÖĞÜTMEN)'in Diploma Suretleri

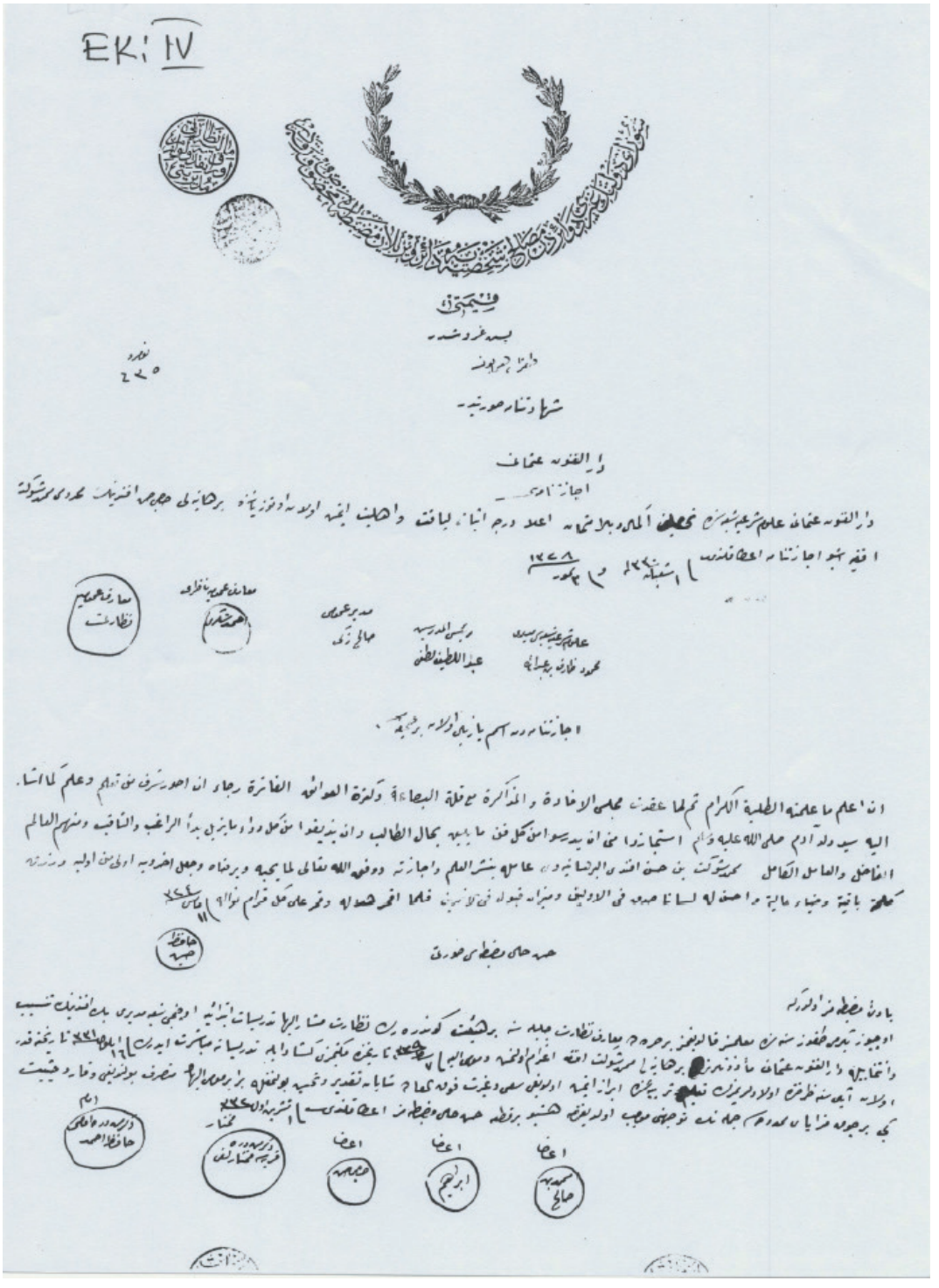

EK V

EK: V

Numara
435

Devleti Osmaniye
İstanbul

Darilfununi Osmani

İcazetnamesi

Darülfununi Osmani Ulumi Şeriye şubesinde tahsili ikmal ve bilimtihan alâ derecede ıspatı liyakat ve ehliyet etmiş olan otuz yaşında Burhaniyeli Hacı Hasan efendinin mahdumu Mehmet Şevket efendiye işbu icazetname ita kılındı. 1/Şaban/1330 ve 3/Temmuz/1328

Müdürü Umumi
Salih Zeki

Maarif umumiye nazırı
Hasan Şükrü

Reisilmüderessin
Abdüllatif

Resmi mühür
Maarif Nazareti

Ulumi şeriye şubesi
Müdürü
Mahmut Zarifi Abdul lah.

Aslı gibidir.

11 [illegible] 9

EK VI

Mehmet Şevket Efendi (Öğütmen)'in Tercüme-i Hal Varakasının Birinci Sayfası

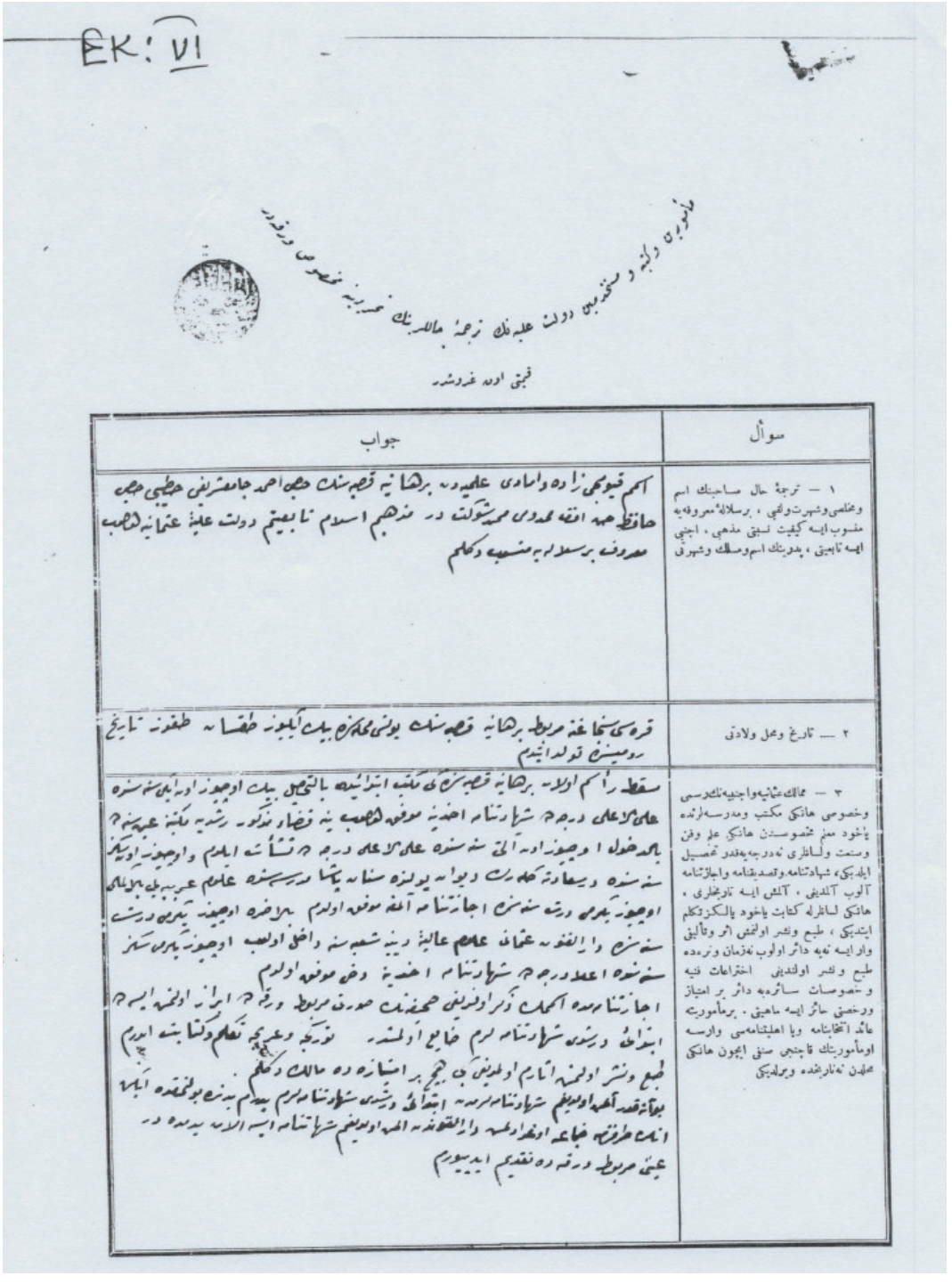

EK: VI

سوال	جواب
۱ — ترجمهٔ حال صاحبنك اسم ومخلصی وشهرت ولقبی ، برسلاله معروفه به منسوب ایسه کیفیت نسبتی مذهبی ، اجنبی ایسه تابعیتی ، پدرینك اسم وصلك وشهرتی	اکم قیوجی زاده والمادی عالیه ده برهانیه قصبه سنك حمیه احمد جامعشریف حفیدی حجه حافظ حمد افندی محمد شوکت در مذهبم اسلام تابعیتم دولت علیهٔ عثمانیه کتابعیت معروفه برسعادتلو به منسوبیه وکلم
۲ — تاریخ ومحل ولادتی	قره سی بنجاغنه مربوط برهانیه قصبه سنك بوزی محله سنده یدی آیلیوزه طقسان طقوز تاریخ رومیسنده تولد ایتدم
۳ — ممالك عثمانیه واجنبیه نك درسی وخصوصی هانکی مکتب ومدرسه لرنده یاخود معلم مخصوصدن هانکی علم وفن وصنعت ولسانلری نه درجه یه قدر تحصیل ایلدیکی ، شهادتنامه وتصدیقنامه واجازتنامه آلوب آلمدیغی ، آلمش ایسه تاریخلری ، هانکی لسانلرله کتابت یاخود بالمکالمه تکلم ایتدیکی ، طبع ونشر اولنمش اثر وتألیفی وار ایسه نه یه دائر اولوب نه زمان ونرده طبع ونشر اولندیغی اختراعات فنیه وخصوصات سائره به دائر بر امتیاز ورخصتی حائز ایسه ماهیتی . برمأموریته عائد انتخابنامه ویا اعلیتنامه سی وارسه اومأموریتك قاچنجی صنف ایچون هانکی محلدن نه تاریخده ویرلدیکی	سقط راکم اولاد برهانیه قصبه سنك مکتب ابتدائیه سنه بالتحصیل بیلی اوچیوز اوچ سنه سنده علی الاعلی درجه شهادتنامه احمدیه موفقه کتابت یه قضا ندکور رشدیه مکتبنه عبور ایله بالحصول اوچیوز اوچ سنه سنده علی الاعلی درجه شهادتنامه ایله مکتب اوچیوز اوچ سنه سنده دیوانه یولنه سنا یه یتاسا درسعادته کلدکده دیوانه یولنه سنا یه یتاسا درسعادته علوم عربیه یی بیلمك اوچیوز بدی درت سنه سنده اجازتنامه آلمغه موفقه اولدم بوراده اوچیوز بدی درت سنه سنده والفقوه عثمانی عالیهٔ دینیه شعبه سنه داخل اولدم اوچیوز بدی سکز سنه سنده اعلی درجه شهادتنامه احمدیه دخی موفقه اولدم اجازتنامه سنده اکمل ذکر اولنلرین صحیفه سنك حدودی مربوط ورقه در ایران اولنمه ایسه ابتدائی درسنده شهادتنامه لرم ضایع اولمشدر توضیحه دعیچه تکلم وکتابته اوردم طبع ونشر اولنمه اتمام اولدیغی کبی بر امتیازنامه ده مالك دکلم بناءعلیه قصه اولدیغم شهادتنامه لرمدن ابراز وتقدیم ایده جک بر شی بولنمغله ایلمه انمك طرفنه ضیاعك اوغرامسنه دائر اولدیغم شهادتنامه ایسه الزده بولنمده در عینی مربوط ورقه ده تقدیم ایدیورم

EK VI/1

Mehmet Şevket Efendi (ÖĞÜTMEN)'in Tercüme-i Hal Varakasının İkinci Sayfası

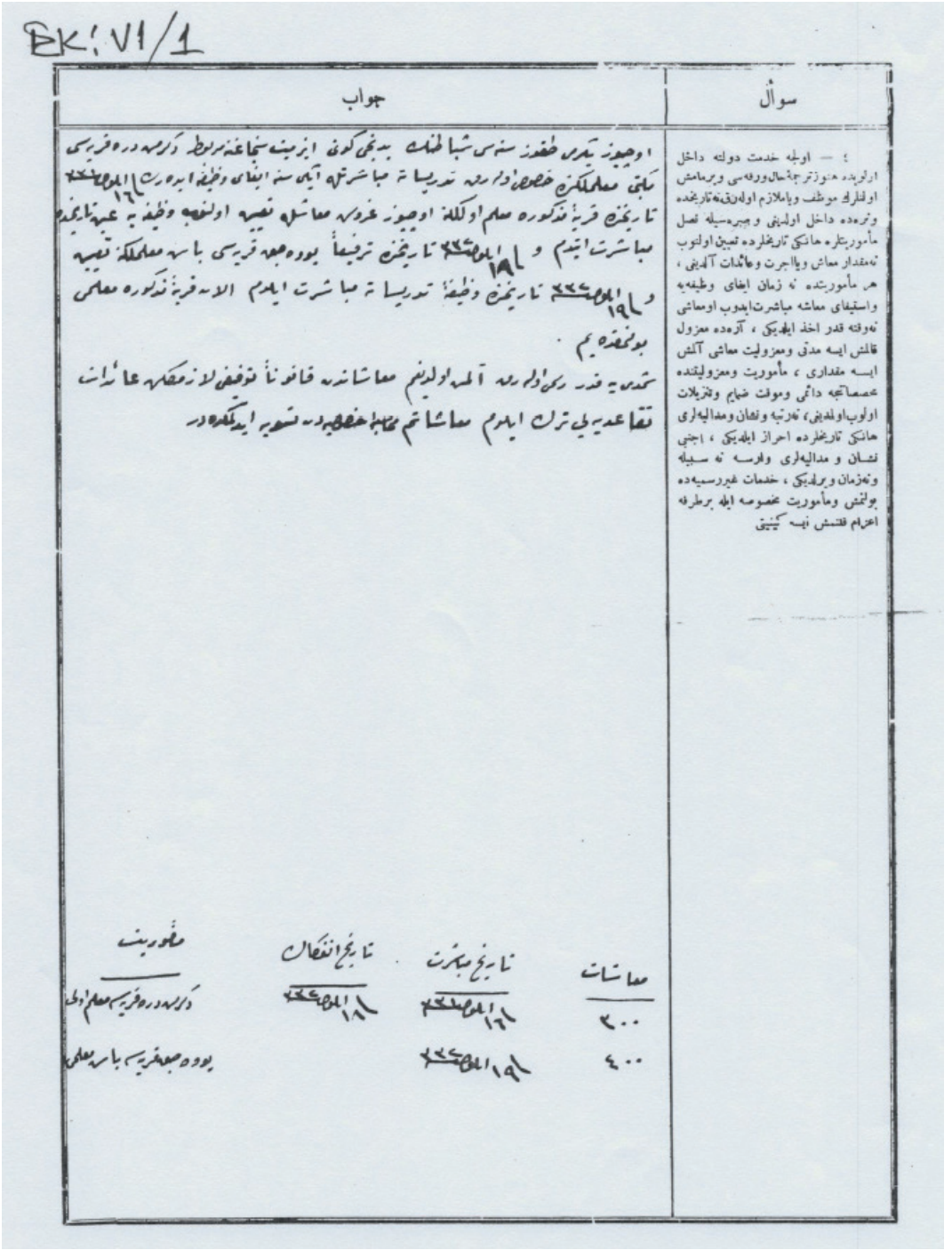

EK: VI/1

سوال	جواب
٤ — اولجه خدمت دولته داخل اولوبده هنوز ترجمهٔ حالی ورقه سی ویرمامش اولنلرك موظف ویاملازم اولدقلری تاریخده ونره ده داخل اولدقلری وجیره سیله فصل مأموریتلره هانکی تاریخلرده تعیین اولنوب نه مقدار معاش ویااجرت وعائدات آلدقلری ، هر مأموریتده نه زمان ایفای وظیفه یه واستیفای معاشه مباشرت ایدوب اومعاشی نه وقته قدر اخذ ایلدیکی ، آزده معزول قالش ایسه مدتی ومعزولیت معاشی آلش ایسه مقداری ، مأموریت ومعزولیتده عصماتجه دائی وموقت ضیام وتزیلات اولوب اولمدیغی ، تعرتبه ونشان ومدالیه لری هانکی تاریخلرده احراز ایلدیکی ، اجنبی نشان و مدالیه لری ولرسه نه سبیله ونه زمان ویرلدیکی ، خدمات غیررسمیه ده بولنش ومأموریت مخصوصه ایله برطرفه اعزام قلنمش ایسه کیفیتی	١٣٣٥ سنه سی شباط غایه سنجه بدنجی کونی ایزمیت سجاعه مرکز قضاسی دائره سنده قریه سی معلم اولدم ١٣٣٥ سنه سی نیسان غایه سنده تدریسات مباشرتله آیکی سنه ابقای وظیفه ایده رك ١٣٣٥ تاریخنده قریه مذکوره معلم اولدقدن صکره معاشله تعیینه وظیفه یه عودتله تاریخنده مباشرت ایتدم و ١٣٣٦ تاریخنده ترفیعاً بوده جعفر قریه سی باشمعلملکنه تعیینه و ١٣٣٦ تاریخنده وظیفه تدریسات مباشرت ایلدم الان ده قریه مذکوره معلمی بولنمقده یم . سنه ده قدر دائره اولدیغم معاشاتمه قانوناً توقیف اولنمقده عائداتم تقاعدیه ترك ایلدم معاشاتم محاسبه خصوصیه سنه تسویه ایلمکده در

معاشات	تاریخ مباشرت	تاریخ انفکاك	مأمور بنه
٢٠٠	١٣٣٥	١٣٣٦	دائره قریه معلم اولدم
٤٠٠	١٣٣٦		بوده جعفر قریه باشمعلمی

EK VII

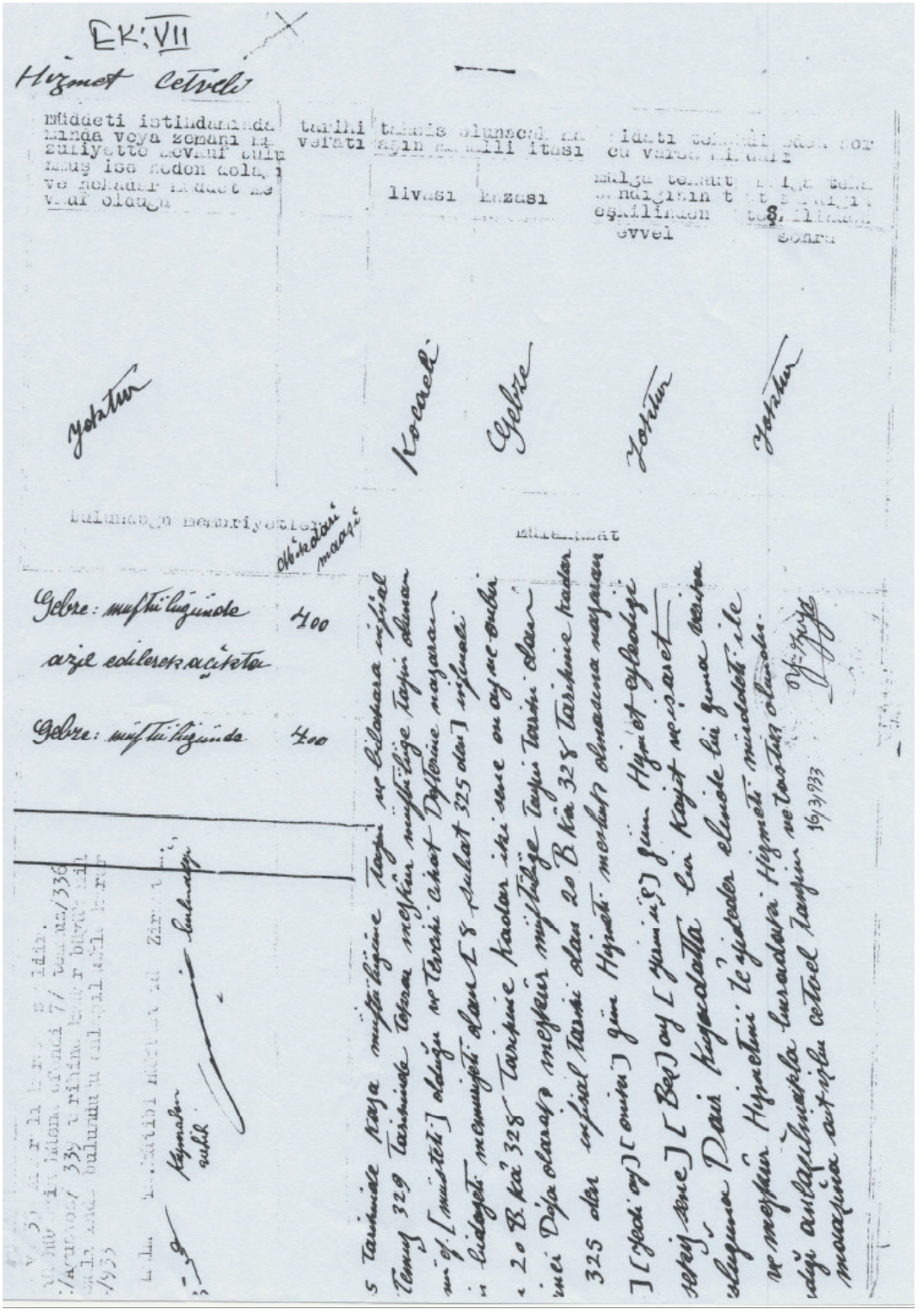
EK: VII
Hizmet cetveli
Müddeti istihdamında
vefatı
Yoktur
Kocaeli
Gebze
Yoktur
Yoktur
Gebze: müftülüğünde
400
Gebze: müftülüğünde
400

EK VII/1

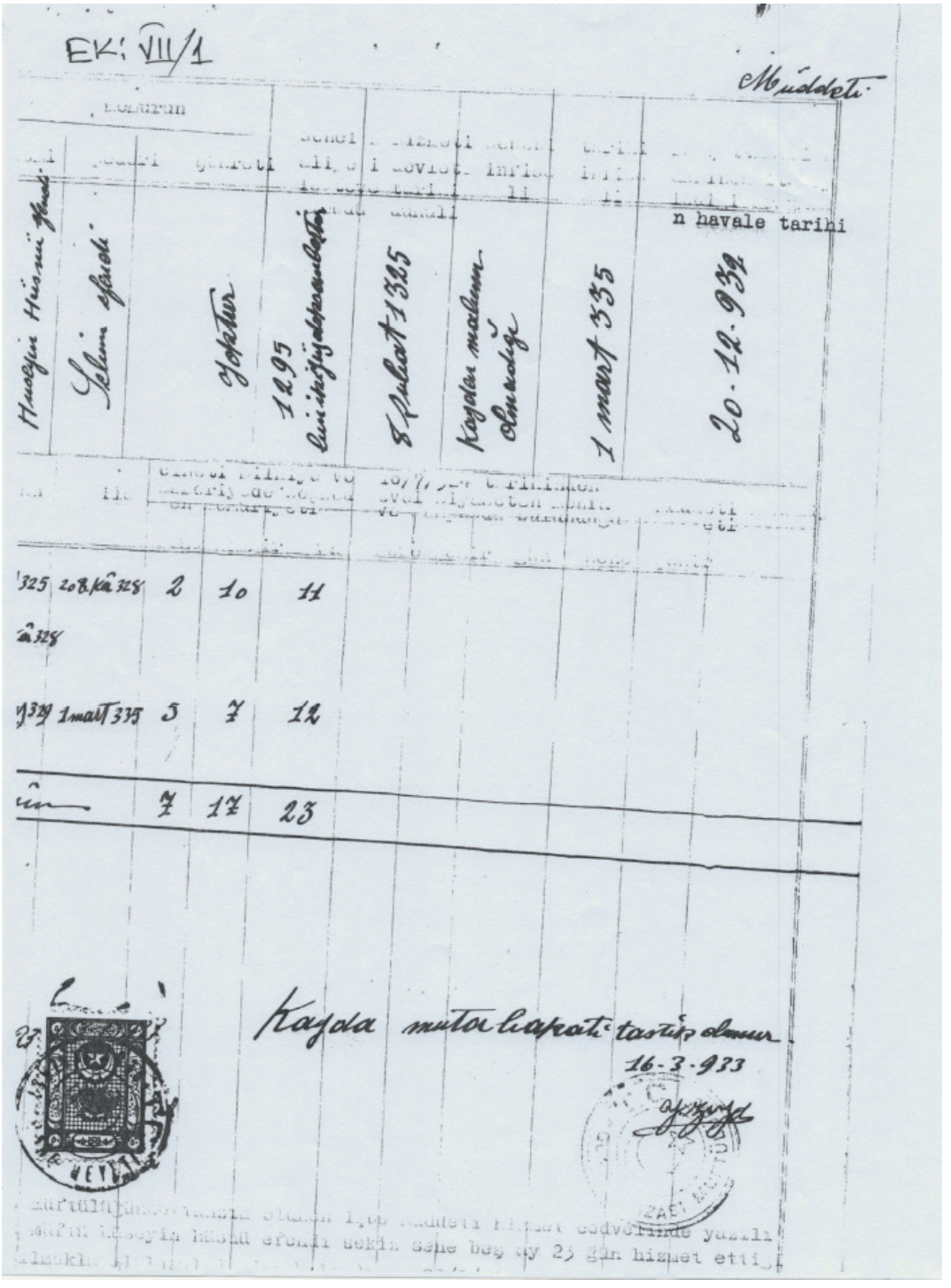
EK: VII/1

Müddeti

n havale tarihi

Hüseyin Hüsnü Yazıcı

Selim Şükrü

Yokatur

12.95 Evi inşaatı dolayısıyla

8 Şubat 1335

Kayıtları mahkeme Müddeiumumiliğe

1 mart 335

20.12.932

325	208 Kâ 328	2	10	11	
Kâ 328					
329	1 mart 335	3	7	12	
		7	17	23	

Kayda mütalaakati tastik olunur
16-3-933

EK VIII

Kandıra Müftüsü Ali Rıza Efendi'nin Tercüme-i Hal Varakasının Birinci Sayfası

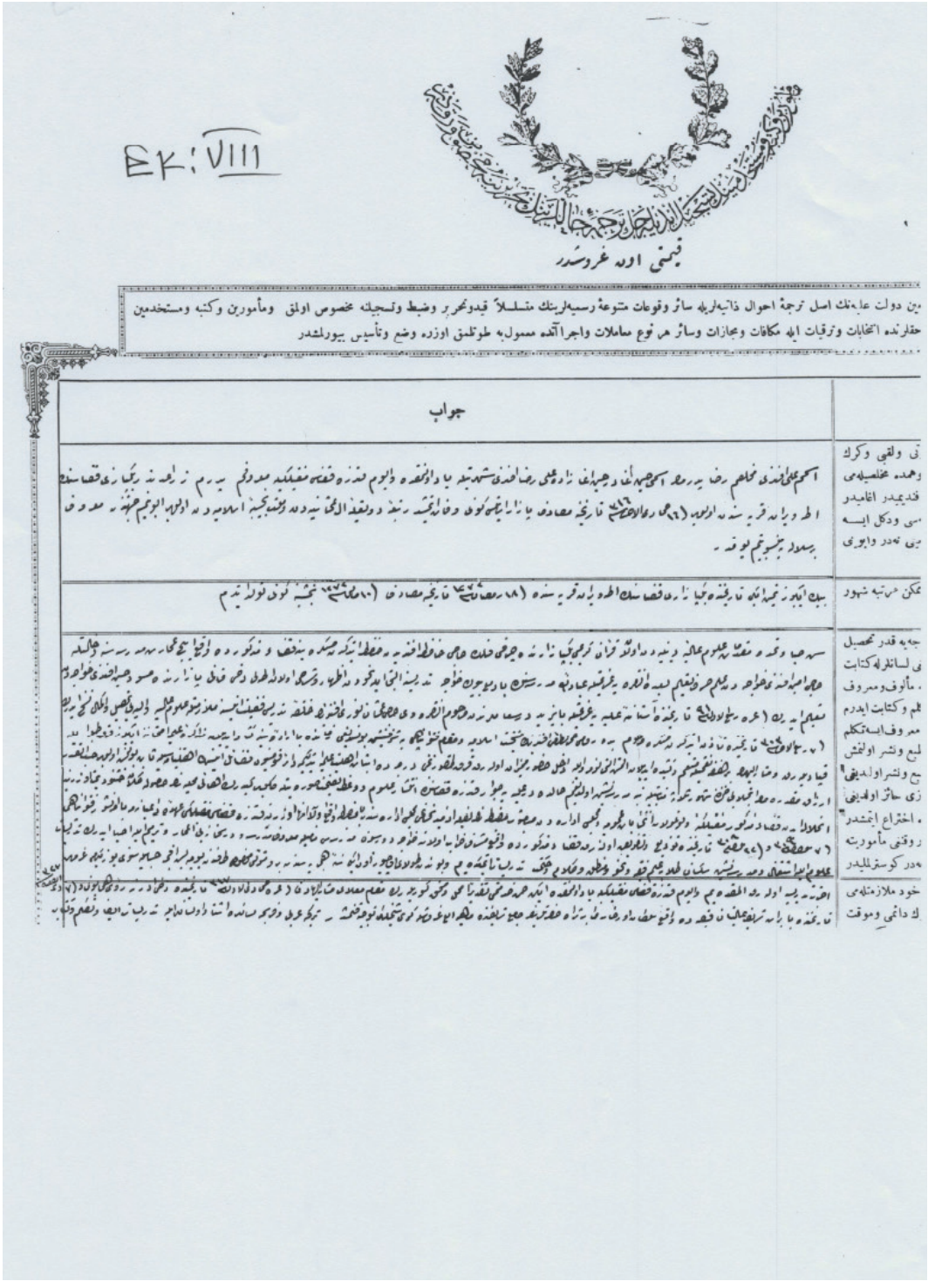

EK VIII/1

Kandıra Müftüsü Ali Rıza Efendi'nin Tercüme-i Hal Varakasının İkinci Sayfası

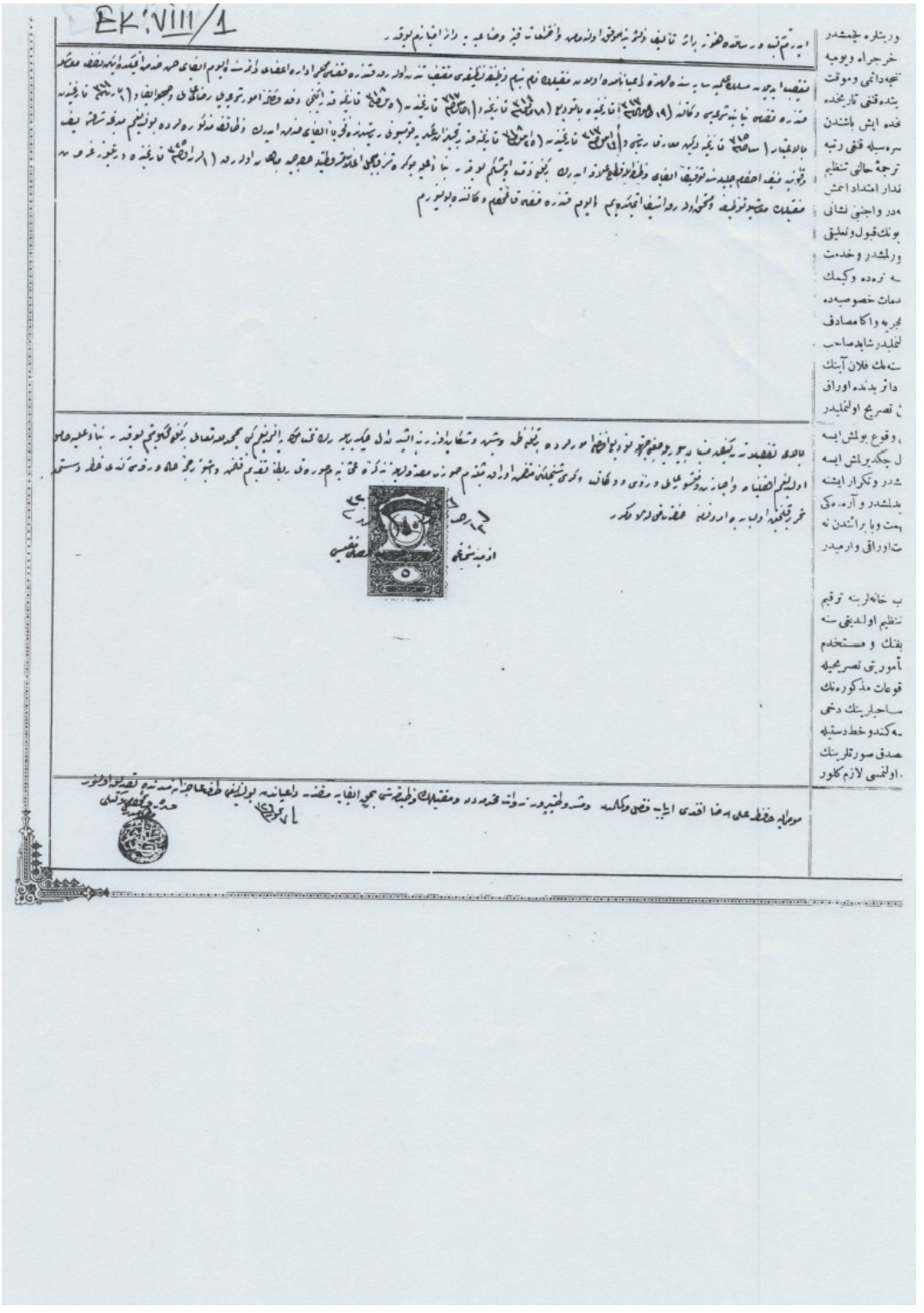

EK IX

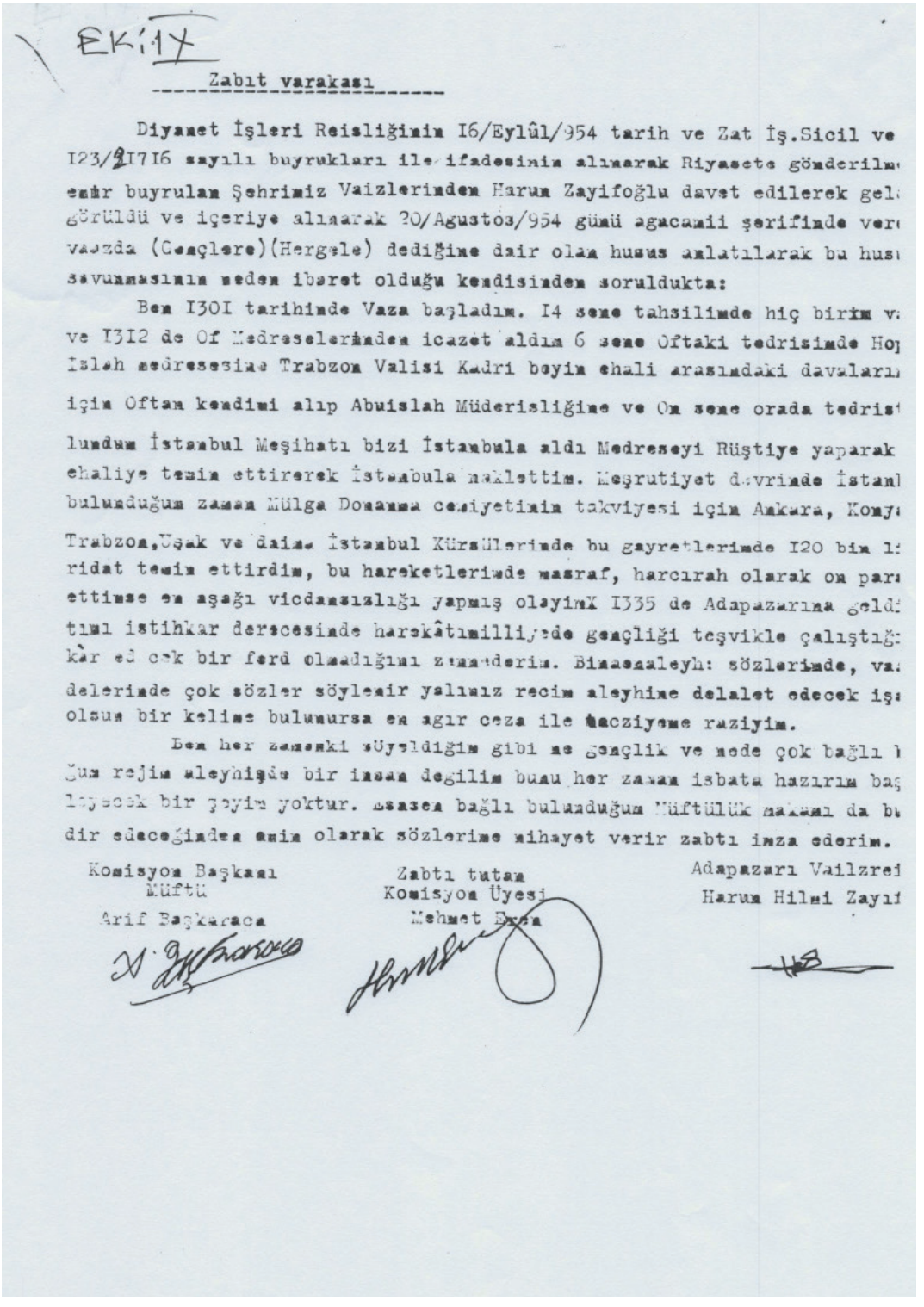

EK:IX

Zabıt varakası

Diyanet İşleri Reisliğinin I6/Eylûl/954 tarih ve Zat İş.Sicil ve I23/2I7I6 sayılı buyrukları ile ifadesinin alınarak Riyasete gönderilm emir buyrulan Şehrimiz Vaizlerinden Harun Zayifoğlu davet edilerek gel görüldü ve içeriye alınarak 20/Agustos/954 gümü agacamii şerifinde ver vazda (Gençlere)(Hergele) dediğine dair olan husus anlatılarak bu hus savunmasının neden ibaret olduğu kendisinden soruldukta:

Ben I30I tarihinde Vaza başladım. I4 sene tahsilimde hiç birim v ve I3I2 de Of Medreselerinden icazet aldım 6 sene Oftaki tedrisimde Ho Islah medresesine Trabzon Valisi Kadri beyim ehali arasındaki davaların için Oftan kendimi alıp Abuislah Müderisliğine ve On sene orada tedris lundum İstanbul Meşihatı bizi İstanbula aldı Medreseyi Rüştiye yaparak ehaliye temin ettirerek İstanbula naklettim. Meşrutiyet devrinde İstanl bulunduğum zaman Mülga Donanma cemiyetinin takviyesi için Ankara, Konya Trabzon,Uşak ve daima İstanbul Kürsülerinde bu gayretlerimde I20 bin l ridat temin ettirdim, bu hareketlerimde masraf, harcırah olarak on para ettimse en aşağı vicdansızlığı yapmış olayimX I335 de Adapazarına geld tımı istihkar derecesinde harekâtımilliyede gençliği teşvikle çalıştığ kâr ed cek bir ferd olmadığını zannederim. Binaenaleyh: sözlerimde, va delerinde çok sözler söylesir yalnız recim aleyhine delalet edecek iş olsun bir kelime bulunursa en ağır ceza ile tecziyeme raziyim.

Ben her zamanki söyledigim gibi ne gençlik ve nede çok bağlı Şum rejim aleyhinde bir insan degilim bunu her zaman isbata hazırım baş leyecek bir şeyim yoktur. Esasen bağlı bulunduğum Müftülük makamı da b dir edeceğinden emin olarak sözlerime nihayet verir zabtı imza ederim.

Komisyon Başkanı
Müftü
Arif Başkaraca

Zabtı tutan
Komisyon Üyesi
Mehmet Emin

Adapazarı Vailzrei
Harun Hilmi Zayıf

EK X

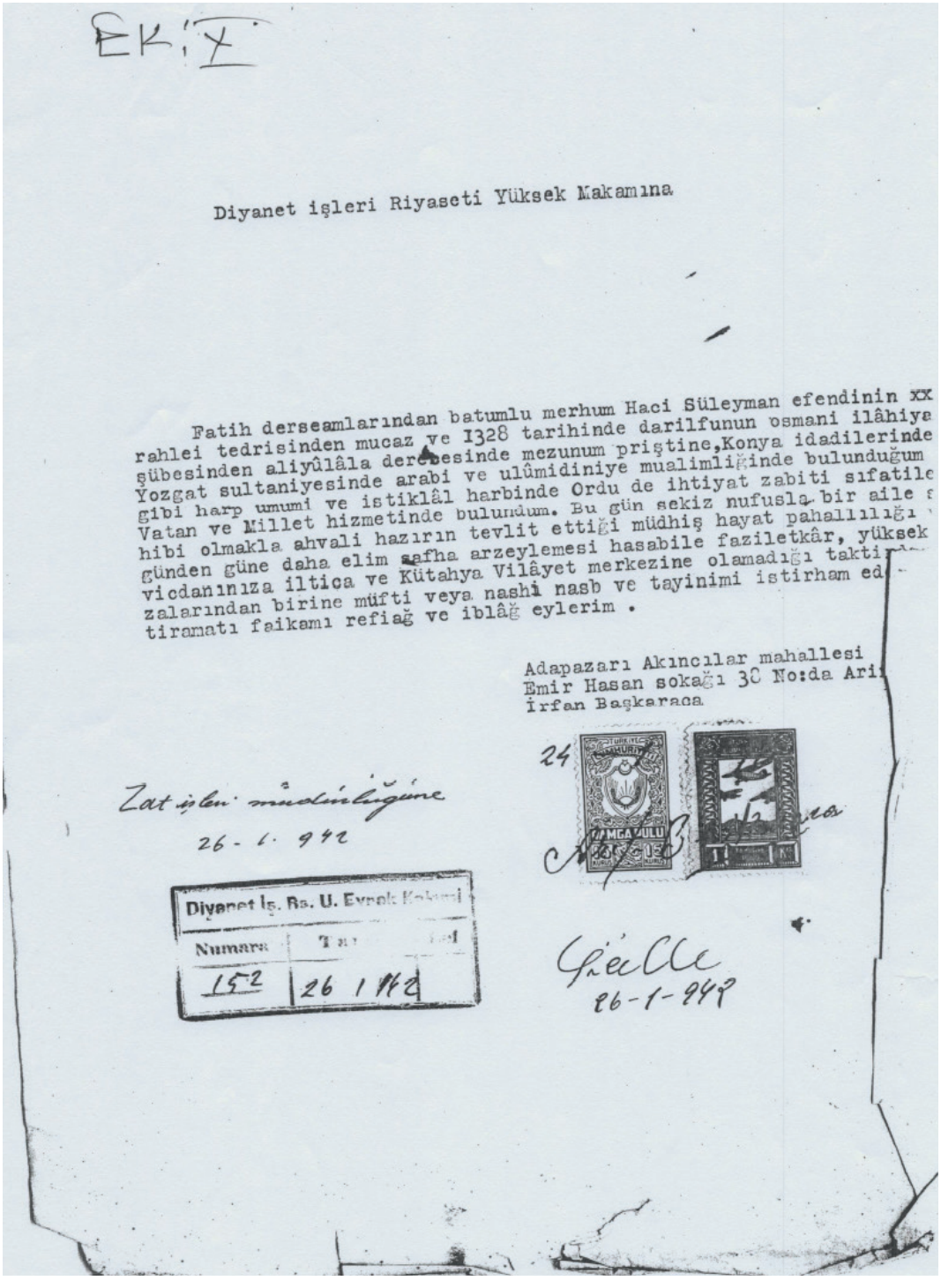

EK: X

Diyanet işleri Riyaseti Yüksek Makamına

Fatih derseamlarından batumlu merhum Haci Süleyman efendinin xx
rahlei tedrisinden mucaz ve 1328 tarihinde darilfunun osmani ilâhiya
şübesinden aliyûlâla derecesinde mezunum priştine,Konya idadilerinde
Yozgat sultaniyesinde arabi ve ulûmidiniye mualimliğinde bulunduğum
gibi harp umumi ve istiklâl harbinde Ordu de ihtiyat zabiti sıfatile
Vatan ve Millet hizmetinde bulundum. Bu gün sekiz nufusla bir aile
hibi olmakla ahvali hazırın tevlit ettiği müdhiş hayat pahallılığı
günden güne daha elim safha arzeylemesi hasabile faziletkâr, yüksek
vicdanınıza iltica ve Kütahya Vilâyet merkezine olamadığı takti
zalarından birine müfti veya nashi nasb ve tayinimi istirham ed
tiramatı faikamı refiağ ve iblâğ eylerim .

Adapazarı Akıncılar mahallesi
Emir Hasan sokağı 30 No:da Ari
İrfan Başkaraca

Zat işleri müdürlüğüne
26-1-942

Diyanet İş. Bs. U. Evrak Kalemi
Numara | Tarih
152 | 26/1/942

26-1-942

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KOCAELİ ÜZERİNDEN ANADOLU'YA SEVKİYAT VE GEÇİŞLER

Adnan SOFUOĞLU*

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile dört yıl önce dâhil olduğu I. Dünya Savaşı'ndan müttefikleri gibi yenik olarak ayrıldı. Çok ağır hükümler ihtiva eden Mütareke Osmanlı Devletinin elini-kolunu bağlıyor ve devleti aslî niteliklerinden yoksun olarak, İtilaf Devletleri'nin insafına terkediyordu. Mütarekenin özellikle bazı maddeleri istismara çok açıktı.

Biz burada Mütareke hükümlerini ve uygulamasını derinlemesine ele alıp incelemeyeceğiz. Sadece konumuz açısından Mütareke'nin önemli gördüğümüz hükümlerine değineceğiz.

13 Kasım'da bir İtilaf Donanması, Mütareke'nin 1. maddesini gerekçe göstererek Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki askeri tesislere el koyup denetim ve kontrol altına alacak,15 Kasım'dan itibaren ise 48 parça gemiden oluşan bir İtilaf Devletleri filosu İzmit Körfezi'ne gelerek burada bulunan Türk deniz kuvvetlerini enterne edecektir.

Yine Mütareke'nin 20. Maddesinde yer alan "Türk Ordusunun terhis olunacak kısmına ait teçhizat, silâh, cephane ve nakliye vasıtaları hakkında müttefiklerce verilecek emirlere itaat edilmesi" kararı gereğince Osmanlı ordusu terhis edilecektir. Birlikler cephelerden geri çekilecek ve ordunun mevcudu elli bine indirilecektir. Silah, top, cephane, araç ve gereçlerle tüfeklerin sürgü kolları, topların kamaları kontrol altına alınarak, bunlar İstanbul ve Gelibolu yarımadasında bulunan büyük silah depolarında İtilaf Devletleri kontrolünde muhafaza edilmeye başlanacaktır.[1]

Bunların yanısıra İtilâf Devletleri, barış anlaşmasını beklemeye lüzum dahi görmeden Mütareke'nin istismara açık maddelerine dayanarak, I.Dünya Savaşı sırasında yaptıkları gizli antlaşmalar çerçevesinde nüfuz bölgeleri olarak paylaştıkları bölgeleri fiilen denetimleri altına almaya ve Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlayacaklardır[2]

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, e-mail: adnans@hacettepe.edu.tr

1 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu; *Devirden Devire, C2 Ankara 1975 s. 72-74; Michael Llewelyn Smith; Anadolu Üzerindeki Göz, İstanbul, 1978, s.74. Mütareke tam metni için bkz. Âli Türkgeldi; Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s 33-34;66-68; Rauf Orbay; Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, Yayına Hazırlayan, Sümer Kılıç, İstanbul, 1993, 93 v.d. Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C. III, K. 4, Ankara, 1989, s. 742-746; Mütarekenin tahlili için bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu ve diğerleri, Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1962, s. 44 v.d. Silah ve cephane önemli ölçüde Tapa, Tophane, Feshane, İmalathane, Baruthane, Ayazma ve Ağaçlı, Beykoz, Tahniye, Bez, Zeytinburnu fabrikaları, Karadeniz, Hadımköy ve Çanakkale depoları ile Çobançeşme, Karaağaç, Piripaşa ve Zeytinburnu ambarlarında, ayrıca Maltepe Endaht Mektebi ve Üsküdar Selimiye Kışlasında tutulmaktaydı. Mesut Aydın, "Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar", *Türkler, C. 15, Ankara, 2002, s. 655. Samih Nafiz Tansu,* İki Devrin Perde Arkası, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957, s. 505-506.

2 Gizli antlaşmalar bkz. Yuluğ Tekin Kurat; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1986; Oral Sander, Siyasi*

Bu gelişmelerin ardından Ocak 1919 ortalarında toplanan Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti ile ilgili başta toprak olmak üzere çeşitli talepler gündeme getirilecektir. Nitekim bu çerçevede Yunanistan Başbakanı Venizelos İzmir'in Batı Anadolu'yu da içine alacak şekilde kendilerine bırakılmasını isteyecektir[3]

Konferans'ta Yunan taleplerinin neredeyse tamamı yapılan uzun tartışmalardan sonra kabul edilecek ve İtalya'nın bulunmadığı 6 Mayıs'taki toplantıda ABD, İngiltere ve Fransa İzmir'in Yunanlılarca işgalini kararlaştıracaklardır.[4] Ardından Yunan birlikleri 15 Mayıs sabahı İngiliz ve Fransız gemilerinin koruması altında İzmir'e çıkacaklardır. Ancak bununla yetinmeyen Yunanlılar kendilerine atılan kurşunu bahane ederek büyük bir katliama giriştikleri gibi bölgede geniş bir alanı da işgale yöneleceklerdir.[5]

Bu gelişmeler yaşanırken ordu müfettişliği göreviyle 19 Mayıs 1919'da Samsun üzerinden Anadolu'ya geçmiş bulunan ve teslimiyetçi politikalarla bir yere varılamayacağını ifade eden Mustafa Kemal Paşa, kendisi gibi düşünen arkadaşlarıyla Amasya'da bir araya gelmiştir. Ardından 22 Haziran 1919'da yayınlanan genelge ile de açıkça Milli Mücadele hareketi başlatılmıştır. Bilahare Erzurum ve Sivas Kongreleri ile örgütlenme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti kuruldu. Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş, işgaller ve özellikle Yunan işgali sonrasında oluşan ve oluşturulan milli kuvvetler (Kuva-yı Milliye) ile diğer bölgelerde kurulmuş olan Müdafa-yı Hukuk Cemiyetleri tek merkezde birleştirilmeye çalışılmıştır. Bilahare Mebusan Meclisi'nin toplanma sürecinde gördüğü lüzum üzerine Heyet-i Temsiliye Sivas'taki merkezini Ankara'ya taşımıştır. Bu şekilde 1919 yılının tümü ile 1920 yılının ilk yarısı, gerktiğinde İtilaf Devletlerine karşı silahla mücadeleyi de göze alacak şekilde oluşturulan Milli Mücadele Hareketi'nin alt yapısının kurulması yani örgütlenme çalışmaları ile geçmiştir.[6]

Milli Mücadele Hareketi'nin örgütlenmesi sürecinde Mütareke'nin uygulanması ve çeşitli nedenlerle asker mevcudu 30-35 bin civarına inmişti. Ayrıca bu süreçte İtilaf devletlerine 533 top, sürgü kolları dahil 186.000 tüfek, 23.027.713 adet piyade cephanesi teslim edilmişti.[7] Anadolu'daki direniş için son derece elzem olan işte bu silah ve askerî mühimmatın önemli bir kısmı İtilaf Devletleri'nin kontrolünde bulunan İstanbul ve civarındaki askeri fabrika ve depolarda tutulmaktaydı. Eğitim görmüş insan kaynağı da İstanbul'daydı. Hüsnü Himmetoğlu hatıratında, İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında yer alan bu depo, ambar, fabrika ve daireleri, İngiliz mıntıkasında, Anadolu cihetinde

Tarih, C.l Ankara 1999 s. 337-341; David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994 s. 127 v.d; Bıyıklıoğlu ve Diğerleri, Türk İstiklal Harbi…, C. 1, s. 57-63 ve 81 v.d. Falıh Rıfkı Atay, Çankaya, (1881-1938), İstanbul, 1969. s. 150.

3 Bıyıklıoğlu ve Diğerleri, *Türk İstiklal Harbi…, C. 1, s. 136; Adnan Sofuoğlu; Kuvay-i Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu, Ankara, 1994, s. 38-39 ve 49-50; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1986 s. 61; Yunan talebi için ayrıca bkz. Laurance Evans, Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikasi (1914-1924), İstanbul, 2003, s. 130.*

4 Evans; a.g.e., s. 166-167; Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi, Çev: Kadri Mustafa Oraglı, İstanbul 2007. s. 90. Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. 1, Ankara, 1973. s. 52; Smith; a.g.e., s. 90-93*

5 İşte böyle bir ortamda Paris Barış Konferansı'na çağrılan Osmanlı Heyeti'nin yapılacak Barış Antlaşması ile ilgili talepleri hiç dikkate alınmayacağı gibi küçümsenecektir ve Heyet Paris'ten eli boş dönmek zorunda kalacaktır. İşgal ve diğer gelişmeler için bkz. Evans; a.g.e., s. 175-176; *Türk İstiklal Harbi, C. 2, Kısım 1, Batı Cephesi, Ankara 1963, s. 54-55; Bilge Umar,* İzmir'de Yunanlıların Son Günleri, Ankara, 1974, s. 119 v.d. Kayhan Sağlamer; "Anadolu'nun İşgali ve Yunan Mezalimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 49, Ekim 1971; Sofuoğlu; Kuvay-ı Milliye Dönemi..., s. 59-60.*

6 Bu konularda geniş bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları, Ankara, 1974; Uluğ İğdemir; Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara, 1986; Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi, İstanbul, 1963; Mahmut, Goloğlu, Sivas Kongresi, Ankara, 1969, s. 65 v.d.; Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. 1, İstanbul 1981, s. 86 v.d. Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. 1, Ankara, 1986, s. 218 v.d. Bilal N. Şimşir,* İngiliz Belgelerinde Atatürk, C.1, Ankara, 1973, s. 239. Amasya Genelgesi için bkz. Atatürk; *Nutuk, C. 1, s. 30 v.d. Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 75-76.*

7 Sadiye, Tutsak, "Türk İstiklâl Harbi'nde Alman Silahları ve Askerî Mühimmâtı", *OTAM, Sayı: 36, Güz 2014, Ankara 2015, s. 243.*

ve İstanbul cihetinde başlıkları altında vermektedir.[8] Yine Himmetoğlu, muhtelif harp malzemesi özellikle topçu mermisi bakımından Zeytinburnu Fabrikası depoları, piyade mermisi bakımından Gülhane Ambarı, silah bakımından ise Maçka Silahhanesi'nin çok kıymetli ve önemli olduğunu beyan etmektedir. Bu depolardaki yekûnları da vermektedir.[9] Bunların gerektiğinde Anadolu'ya nakli gerekecekti. Bunların Anadolu'ya naklinin en kolay sağlanacak bölgelerden biri Kocaeli Bölgesi'ydi.[10]

Böyle bir ortamda tebliğimizde işleyeceğimiz konuya esas teşkil edecek olan Kocaeli bölgesi daha bir ehemmiyet kazanacaktır. Çünkü başkent İstanbul'u Ankara'ya yani Anadolu'ya bağlayan yollar Kocaeli bölgesinden geçmekteydi.[11] Nitekim Adapazarı üzerinden Bolu, Ankara ve Sivas'a karayolu, yine Arifiye ve Geyve üzerinden Eskişehir'e oradan da Anadolu'nun önemli merkezlerine uzanan hem kara hem demiryolu Kocaeli üzerinden İstanbul'a bağlanmaktaydı. Kocaeli'nin Bursa'ya da karayolu ile bağlantısı vardı. Bunun yanı sıra körfezde bir liman şehri durumunda olan Kocaeli, İstanbul'a deniz yoluyla da bağlıydı. Bu durum bölgeyi jeopolitik ve jeostratejik olarak çok önemli bir hale getirmekteydi.[12] O sıralarda devletin elinde her biri 3000 tondan fazla olan sadece altı gemi kalmıştı. Bir de sayısı ve taşıma gücü bilinmeyen taka, motor gibi küçük gemiler filosu mevcuttu. İşte bu filo Milli Mücadele boyunca tek deniz ulaşım filosu olarak vazife görecek ve İzmit Limanı'nı da kullanacaktır.[13]

Diğer taraftan bu özelliklerinden dolayı Kocaeli bölgesi, hem İtilaf Devletleri özellikle İngilizler tarafından hem de Milli Mücadele karşıtı olan İstanbul Hükümetleri ile onları destekleyen güçler tarafından Anadolu'ya gerçekleştirilecek müdahalelerde bir basamak ve yığınak bölgesi olarak kullanılacaktır.[14] Bütün bu özelliklerinden dolayı Milli Mücadele döneminde bir iç cephe niteliği taşıyan Kocaeli Bölgesi'nin elde tutulması milli kuvvetler açısından da çok önemliydi.[15]

Kocaeli Üzerinden Anadolu'ya Silah Cephane ve Malzeme Sevkiyatı

Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul ve çevresinde ilk teşkilatlanmayı Karakol Cemiyeti gerçekleştirecektir.[16] Kurulduğundan itibaren İstanbul sathında semt semt teşkilatlanan Karakol Cemiyeti İstanbul'un Anadolu yakasında da teşkilatlanma yoluna

8 Tutsak; a.g.m., s.243; Depo, fabrika, ambar ve daireler için bkz. Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, C.1, İstanbul, 1975,, s. 291.*

9 Himmetoğlu; a.g.e., C.2, s. 154 v.d. ile 215 v.d.

10 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara 2006. s. 17-18; Ayrıca Bkz. Hüsamettin Ertürk, *Millî Mücadele'de Teşkilât-ı Mahsusa*, ATASE Kitaplığı, A/1/218, D. 449/A. Transkript Metin, s.446-447; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967, s. 23; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955, s. 38; Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C.1, İstanbul, 1973, s. 131.

11 Cebesoy, a.g.e. , s. 239; İsmet İnönü, *Hatıralar, Yayıma Hazırlayan, Sabahattin Selek, C. 1, Ankara, 1985, s. 198.*

12 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara 2006, s. 15. İslam Ansiklopedisi, İzmit Maddesi, C.5/2, İstanbul 1968, s. 1253.

13 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara 1974 s. 85; Ayrıca Milli Mücadele yıllarındaki demiryolları için bkz. Ziya Gürel, Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk, Ankara, 1989.*

14 Milli Mücadele hareketi geliştikten sonra İngilizler, demiryolu hattındaki İngiliz birliklerini daha çok takviye ettiler. Bkz. Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde…, s. 18; Cebesoy, a.g.e., s. 212-213.*

15 Bu bakımdan bölgede Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında gizli ve açık bir milli teşkilatlanma söz konusudur. Bkz. Sofuoğlu, *Milli Mücadele döneminde*…, s. 16-17; Cebesoy, a.g.e., s. 239; Ayrıca bkz. Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945. İç cephe değerlendirmesi için ayrıca bkz. İnönü; a.g.e., s. 198.

16 Cemiyeti kuran yedi merkez heyeti üyesinden sadece ikisinin adı bilinmekteydi. Bunlar, Albay Kara Vasıf Bey ile Kurmay Albay Galatalı Şevket Bey'di. Diğer kişilerin adları zafere kadar gizli tutulacaktır. Ertürk, *Milli Mücadele'de..., s. 140-145; Türk İstiklâl Harbi, C.6, Ankara, 1964, s. 43; Yaşar Semiz, Ömer Akdağ; Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 59 v.d. Dr. Fahri Can; "Karakol Cemiyeti", Yakın Tarihimiz, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil) s. 245 v.d. Muharrem Giray; "Karakol Cemiyeti", Yakın Tarihimiz, C. 1, s. 345-346; Himmetoğlu; a.g.e., C.1, s. 81-85. Murat Aydoğdu; "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti – Mustafa Kemal Paşa Rekabeti Ve Yahya Kaptan Olayı I", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXV, S.75, Ankara, Kasım 2009. s. 612-615; Fethi Tevetoğlu; Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara 1988, s. 6-8; Tansu; a.g.e., s. 504-505. İstanbul'un işgali üzerine faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan cemiyetin merkez heyeti üyeleri Anadolu'ya geçecektir. Mehmet Arif, Anadolu İnkılâbı – Mücahedat-ı Milliye Hatıratı, İkdam Matbaası, İstanbul 1340, s. 79. Aydın, "Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyette…", C. 15, s. 646 v.d.*

gidecek ve Maltepe Endaht (Atış) Mektebi Komutanlığına atanan Yenibahçeli Şükrü Bey'in başkanlığında Üsküdar Grubu oluşturulacaktır. Yenibahçeli Şükrü Bey aynı zamanda milli kuvvetlerin yani Kocaeli Kuva-yı Milliye komutanlığına da getirilecektir.[17]

Bilahare Cemiyet, hem Kocaeli Yarımadası'ndaki teşkilatın ihtiyaçlarını karşılamak hem de Anadolu'daki direnişin iyice şekillenmesiyle İstanbul-Anadolu arasında insan, silah, cephane ve çeşitli mühimmat ile Milli Mücadele hareketine katılmak isteyen şahısları Anadolu'ya geçirmek üzere Yenibahçeli Şükrü Bey'in başkanlığında bir Menzil Teşkilatı ve menzil hattı oluşturacaktır. Menzil hattının oluşturulması işi ile birinci derecede Kadıköy'de görev yapan Yüzbaşı Dayı Mesut ile Maltepe Endaht Mektebi'nden Yavuz Fehmi Bey de direkt ilgilenmişlerdir. Genelde Menzil Hattı olarak kullanılan bir güzergâh vardı. Ancak Hat güzergâhı sabit değildi. Menzil Hattında emniyet müdafaa bölgesi tesis edilmişti ve belirli merkezler dışında emniyet durumuna göre güzergâh sürekli değişirdi. Menzil hattının Anadolu yakasındaki ilk durağı İngilizler tarafından öğrenilip basılıncaya kadar genelde Sultan Tepe'de Şeyh Ata Efendi'nin Özbekler Tekkesi olmuştur. Buradan başlayan Hat güvenli bölgelerden geçerek Milli Kuvvetleri bölgedeki önemli bir merkezi olan Geyve'ye kadar devam etmekteydi. Menzil hattı üzerinde Anadolu ile irtibat sağlamak üzere Kuşçalı'da gizli bir telgraf merkezi kurulmuş, İzmit ile İstanbul arasında yaya olarak faaliyet gösteren bir de postacı bulundurulmuştur.[18]

Karakol Cemiyeti 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali sonrasında faaliyetini zorunlu olarak durdurmuştur. Bu gelişmenin akabinde 1920 ortalarından itibaren İstanbul'da değişik dönemlerde, İstanbul ile irtibatın devamını sağlamak için çok sayıda gizli grup kurulmuştur.[19]

Bunların bir kısmını Hamza, Mücahit, Muharip, Güneş Grubu adlarını da kullan Felâh Grubu, Müdâfaâ-i Milliye Heyet-i Merkezîyesi, 1921 başlarında, Fevzi Paşa'nın direktifiyle Erkânıharbiye'ye bağlı olarak çalışacak olup Hüsemettin Bey tarafından kurulan Müsellâh Müdafaa-i Milliye Grubu (M.M), Muâvenet-i Bahriye Heyeti, Namık Grubu, İmâlât-ı Harbiye Grubu ve Ferhâd, Kerimî ve Bizci Grupları adlarını kullanan İhtiyâd Grubu şeklinde sıralayabiliriz. Bu gruplar genellikle TBMM tarafından kurdurulmuştur. Ve kimi zaman birbirlerinden habersiz, kimi zaman birlikte çalışan bu gruplar, Erkânıharbiye ile tek tek ilişki içinde olmuşlardır.[20]

Esasında İstanbul'dan Anadolu'ya harp malzemesi kaçırılması işi, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra başlamıştır. İlk etapta Karakol teşkilatı, bilahare onun devreden çıkmasıyla yukarıda adları verilen gizli gruplar, askeri depo ve ambarlardan çeşitli yollarla elde ettikleri silâh, cephane ve mühimmatı çeşitli güçlüklere rağmen, Menzil Teşkilatı vasıtasıyla menzil hattı üzerinden milli Kuvvetlere ulaştırılmak üzere Anadolu'ya geçireceklerdir.[21]

17 Cebesoy; a.g.e., s. 376-377; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara 1970, s. 33; Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, İstanbul, 1942, s. 135. Ayrıca bkz. Ertürk, Millî Mücadele'de..., s. 67; Aydoğdu, a.g.m., I, s. 615.*

18 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde*…, s. 78-79. Kemal Koçer; İstiklal Savaşında İstanbul, İstanbul, 1946, s.218-220; Şapolyo, a.g.e., s. 21. Himmetoglu, a.g.e., s. 288; Ertürk, *Milli Mücadele'de*…, s. 446-447; Şapolyo, a.g.e., s. 23; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, s. 38; Aydemir;, a.g.e., s. 131; Tansu, a.g.e., s. 224. Özbekler Tekkesi hakkında bkz.. Süleyman Beyoğlu, "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", Kaynak: www.uzbekistanerk.org Ayrıca Özbekler Tekkesi hakkında geniş bilgi için bkz . Cengiz Bektaş; "Özbekler Tekkesi I ve II", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 8 ve 9, İstanbul, Ağustos-Eylül, 1984.

19 Mesut Aydın, "Hamza Grubu", *Atatürk Yolu, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Mayıs 1989, Yıl 2, Sayı 3 ten ayrıbasım.*

20 Tansu, a.g.e. s. 413. Aydın, a.g.m. Tansu, a.g.e., s. 223 v.d. Ayrıca bkz. Aydın, a.g.m., ss. 646-653.

21 Tansu, a.g.e., s. 180 v.d. Sinan Tavukçu, "İstiklal Harbi'nde Silah Kaçakçılığı", http://www.sde.org.tr/tr/authordetail/istiklal-harbinde-silah-kacakciligi/1029; Bu kaçırma işlerinde, Sandalcılar ve Mavnacılar Cemiyetlerinin de büyük rolü olmuştur. Ayrıca M. M. Grubu'na Hamallar Teşkilatı'nın büyük yardımları olmuştur. Bülent Çukurova, "Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 2, Sayı 5, Ankara, Mart 1986.*

Anadolu'ya yapılan sevkiyat sadece karayolu ile değil denizyolu ile de yapılmıştır. Bu şekilde de İstanbul'dan yüklenen motor ve takalar, bazen vapurlar Marmara Denizi'nde genellikle Karamürsel Limanı'na, Karadeniz'de ise genellikle İnebolu bazen de Kefken, Karasu, Akçakoca veya diğer uygun limanlara yüklerini boşaltmışlardır.[22]

Silâh, cephane ve malzemenin Anadolu'ya geçirilmesi için yabancı vapur şirketleriyle anlaşılmıştır. Bu şirketler Fransız Pake Kumpanyası, La Française (Fransez) Şirketi ve Lloyd Trieste'dir. Bu kaçırma olayına, işgal subaylarının bir kısmının göz yumduğu da anlaşılmaktadır.[23]

Kocaeli Bölgesi üzerinden Anadolu'ya kaçırılan silah, cephane ve mühimmat ile çeşitli malzemelerin tümünü tespit etmenin mümkün olmadığı kanaatindeyim. Çünkü kaçırılan malzemenin kayıtları ve miktarı doğal olarak düzenli bir şekilde tutulmuş değildir. Ancak elde edilen belge ve bilgiler çerçevesinde aşağıda vereceğimiz bilgiler Kocaeli Bölgesi üzerinden Anadolu'ya kaçırılan malzeme ile mühimmata ve bunların miktarına bir ışık tutabilir.

22 Mart 1921 tarihli bir raporda, muhtelif zamanlarda sadece İstanbul'dan Karamürsel'e 120 sandık Alman cephanesi, 391 sandık Türk tüfek cephanesi, 273 Alman tüfeği, 20 makineli tüfek, 6,5 milyon kapsül taşınmıştır.[24]

Çengelköy vapur iskelesi yakınında bir yalıda oturan Maçka Silahhanesi müdürü Bahaeddin Bey, İngiliz askerlerinin nöbet tuttuğu Maçka Silahhanesi'nden,215 makineli tüfeği, 800 sahra telefonunu ve 55 bin adet 98 model Alman tüfeği kolunu, gizli olarak açtırdığı tünelden kaçırarak Anadolu yakasına geçirilmesini sağlamıştır.[25]

İsmet Paşa, Garp Cephesi Kumandanlığı'na tayin edilmesinden sonra Alman tüfeklerine mahsus cephane talebinde bulunması üzerine, İstanbul Harbiye Nezareti'nde görevli olan Miralay Ömer Lütfi Bey, Binbaşı Naim Cevad Bey ve Mitralyöz binbaşısı Cemal Bey'in askeri ambarlara verdikleri emirler sayesinde Alman mermileri, Alman tüfeklerinin sürgü kolları, el bombaları Ankara'ya gönderilmiştir.[26]

Yine İstanbul Kuleli Askeri İdadisi 'ne bağlı olan Jandarma Zabit Mektebi'nin silah deposuna 2 Mayıs 1921 tarihinde düzenlenen baskınla; 5 Alman mavzeri, 4 Alman kasaturası, 12 muaddel mavzer, 10 anahtarlı mavzer, 10 kasalı mavzer, 24 mavzer kasaturası, 97 muaddel martin, 82 martin kasaturası, 5 kasaturalı martin, 5 vincest, 5 şınayder, 5 küçük çaplı mavzer, 120 Alman cephanesi, 240 mavzer cephanesi, 102 tüfenk kayışı, 8 süngülük, 4 omuz kayışı, 1 kaput alınıp Anadolu'ya kaçırılmıştır.[27]

Görüldüğü gibi bölge üzerinden çok miktarda silah, kaputluk, Amerikan bezleri, iç çamaşırları, alman mavzer mermileri, Alman tüfeklerinin sürgü kolları, el bombalan, top kamaları, cephane sandığı, elektrik ve telefon kabloları Kocaeli bölgesi üzerinden sevk edilmiştir.[28]

22 Selahattin Salışık, "M. M. Grubu", *Hürriyet Gazetesi, Ağustos-Eylül 1972; Sofuoğlu, Milli Mücadele Döneminde..., s. 114.*

23 Çukurova, a.g.m.

24 Tutsak, a.g.m., s. 246; *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. 2, Kısım 3, Ankara. 1966, s. 277.*

25 Tutsak, a.g.m., s. 244.

26 Tansu, a.g.e., s. 506. Tutsak, a.g.m., s. 246.

27 Tutsak, a.g.m., s. 246; Ayrıca bkz. Metin Ayışığı, *Belgelerin Işığında Milli Mücadele Tarihimiz, Sentez Yayınları, İstanbul 2012, s. 172 v.d.*

28 Ertürk, *Milli Mücadele'de..., s. 169-170 ve 354-355; Tansu, a.g.e., s. 505-506; Nadi, Ankara'nın İlk Günleri, s. 34; Halide Edip Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul, 1985, s. 81; Sofuoğlu, Milli Mücadele Döneminde..., s. 112 v.d. Ayrıca bu konuda fazla bilgi için bkz. Himmetoğlu, a.g.e., C. l ve 2; Koçer, a.g.e., s. 218 v.d.*

Kocaeli Üzerinden Anadolu'ya Geçişler

İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf Devletlerince resmen işgali üzerine İstanbul'dan Anadolu'ya geçişler de hızlanmıştır. Bu geçişlerin önemli bir kısmı da yine Kocaeli Menzil Teşkilatı vasıtasıyla Bölge üzerinden sağlanmıştır.[29]

Anadolu'ya geçişte ilk irtibat yukarıda bir vesileyle ifade ettiğimiz gibi Tekke'nin İngilizlerce öğrenilip, başta Şeyh Ata Efendi olmak üzere Tekke mensuplarının Ankara'ya gitmesine kadar genelde Özbekler Tekkesi üzerinden, bilahare yine bölge üzerinden değişik yol ve merkezlerden gerçekleştirildi.[30]

Bu şekilde 17 Mart'tan itibaren Menzil Hattından ilk etapta Meclis-i Meb'usan Reisi Celalettin Arif Bey, İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat Paşa'nın Babası-Yozgat mebusu), İbrahim Süreyya Bey (Yiğit, Kocaeli Mebusu), Halide Edip ve eşi Doktor Adnan Bey (Adıvar), Reşit Bey (Çerkez Ethem Bey'in ağabeyi-Manisa mebusu), Nuri Bey, Keskinli Rıza Bey, Cami Bey (Baykurt) ve Manavoğlu Nevres Bey (eski subaylardan), bilahare Binbaşı Saffet Bey'le birlikte trenle Maltepe'ye geldikten sonra görevli olarak odun toplamaya giden er kıyafetinde İsmet (İnönü) Bey, yine Abbas takma adıyla Yunus Nadibey, Sırrı Bey (Bellioğlu İzmit mebusu), Hüsrev Bey (Gerede-Trabzon mebusu), Naim Cevat, Albay Kazım Bey (Orbay-Enver Paşanın eniştesi), Binbaşı Besalet (Hüsrev Bey'in kardeşi-Anadolu'ya silah kaçıranlardan) ve Kurmay Yarbay Seyfi Bey Ankara'ya geçmişlerdir.[31] Yine Hacim Muhittin Bey (Çarıklı), 30 Mart'ta Kafkaszade Osman Bey'in refakatinde Bekir Sami Bey (Amasya mebusu) ve Veli Bey (Eskişehir mebusu) Adapazarı'ndan sonra Geyve üzerinden, yanında Mahmut Şevket Paşa'nın yaverlerinden Şevket Bey olduğu halde Mahmut Celal Bey (Bayar) Adapazarı'na ulaştıktan sonra çocuklarını görmek gayesiyle İznik-Bursa üzerinden Ankara'ya geçmiştir.[32] Bunların dışında menzil hattından Menzil Teşkilatı vasıtasıyla 17 Nisan'da Beykoz'dan hareket eden Harbiye Nazırı Fevzi Paşa (Çakmak) Kuşçalı telgraf merkezinden Ankara ile irtibat kurduktan sonra Kandıra üzerinden o sırada karışık olan ve isyancıların kontrolüne geçmiş bulunan Adapazarı'na uğramadan gizlice geçerek Geyve üzerinden drezinle (bir çeşit demiryolu ulaşım aracı) Osmaneli 'ne giderek Ali Fuat Paşa ile görüştükten sonra 28 Nisan'da Ankara'ya ulaşmıştır.[33]

Ayrıca bölge üzerinden Menzil Hattı dışında başka vasıta ve şekilde de geçişler olmaktaydı. Mesela deniz yoluyla Karamürsel'e gelen guruplar buradan İznik üzerinden veya Derbent (İzmit ile Sapanca arasında demiryolu üzerinde bir yerleşim birimi) üzerinden Keltepe'yi aşıp Geyve 'ye ulaşmaktaydılar.[34] İzmit'e kadar vapurla gelen bazı subay ve erler burada Tümen Komutanı Albay Asım Bey'den aldıkları birer izin tezkeresi ile Anadolu'ya geçmekteydiler.[35]

29 Cebesoy, a.g.e., s. 375; Tansu, a.g.e., s. 224; Ertürk, *MilliMücadele..., s. 162; İnönü, a.g.e., C. 1, s. 185.*

30 Geçişlerde irtibat Üsküdar Jandarma Komutam Remzi Bey ve Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Efendi vasıtasıyla kurulmaktaydı. Remzi Bey Anadolu'ya geçen yolcuların güvenliğini Tepeviran Köyü'ne kadar sağlamakta, burada yolcuları Yenibahçeli Şükrü Bey'in birlikleri teslim almakta ve onları Adapazarı'na ulaştırmaktaydı. Burada yolcuları Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey karşılamakta ve onları yol durumuna göre ya Hendek üzerinden karayoluyla yada Geyve üzerinden demiryoluyla Ankara'ya göndermekteydi.Yusuf Ziya Ortaç, İsmet İnönü, İstanbul 1946, s. 58-60; Adıvar, a.g.e., s. 75. Bir müddet sonra İngilizler bu durumdan haberdar olunca başta tekke Şeyhi Ata Efendi olmak üzere Tekkedekilerin tümü Ankara'ya gidecektir.

31 Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde..., s. 96 v.d. Kuva-yı Milliye..., s. 320-321; Adıvar, a.g.e., s. 73 v.d. Nadi, Ankara'nın İlk Günleri, s. 29 v.d.; İnönü, a.g.e., C. l, s. 184 v.d. Ortaç, a.g.e., s. 56 v.d. Mehmet Kaplan-İnci Enginün, Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, Ankara, 1981, s. 170 v.d. Atay, a.g.e., s. 247; Sami Önal, Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, İkinci Baskı, İstanbul 2002, s. 184 v.d. ve 238; Kazım Karabekir,* İstiklal Harbimiz, İstanbul 1969, s. 557; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye..., s. 321.*

32 Karabekir; a.g.e., s. 557; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde…, s. 321.*

33 Cebesoy; a.g.e., s. 367-370; Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi, İstanbul, 1955, s. 51; Tansu, a.g.e., s. 468; Harp Tarihi Belgeleri Dergisi - Yıl: 25, Sayı: 75, Ankara, Eylül 1976. Belge 1618; Tanju Gürel, Fevzi* Çakmak, İstanbul, 1976, s. 15.

34 İlyas Sami Kalkavanoğlu, *Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1957, s. 32 v.d.*

35 Şerif Güralp, İstiklal *Savaşının İç Yüzü, İstanbul, 1958, s. 22 v.d.*

Bunların dışında normal yollardan demiryolunu kullanarak Ankara'ya geçenler de oldu. Bu şekilde geçenlerden bir kısmı Milli Kuvvetlerin tuttuğu Geyve'nin girişi olan Doğançay istasyonunda bekletilerek haklarında soruşturma yapılıyordu. Nitekim 27 Mart'ta Ankara ile irtibatı tesis etmek üzere Haydarpaşa'dan trenle yola çıkan Dr. Rıza Nur (Sinop mebusu), Yusuf Kemal (Tengirşek-Kastamonu mebusu), Abdullah Azmi (Eskişehir mebusu) Beyler ile Hoca Vehbi (Konya mebusu) Efendi'den oluşan Nasihat Heyeti 29 Mart'ta Doğançay'a geldi. Heyet burada Hamdi Namık Bey tarafından gözaltına alınarak Geyve'ye getirildi. Bu sırada yine İstanbul'un Anadolu ile tekrar irtibat sağlamak üzere 25 Mart'ta Haydarpaşa'dan hareket eden Harbiye Nazırı Başyaveri Binbaşı Salih Bey (Omurtak) Ankara'ya ulaşmış ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Harbiye Nezareti'nin görüşü ile Nasihat Heyetinin gönderilme sebebini açıklaması sonrası nasihat heyetinin Ankara'ya gelmesi uygun bulunmuş ve heyet de Geyve'de toplanmış bulunan diğer guruplarla beraber Ankara'ya gitmiştir.[36]

Bu geçişler sırasında şüpheli kişilerin veya evrakın Anadolu'ya girmesinin engellenmek için Mustafa Kemal Paşa, bir genelge yayınlamıştır. Genelgede önemli telgraf merkezlerine kontrol memurları konularak telgrafların kontrol edilmesi, şüpheli görülecek mektupların açılması, kıyılardan Anadolu'ya girmek isteyenlerin sıkı bir kontrole tabi tutulması ve şüpheliler hakkında gerekli işlemlerin yapılması istenmekteydi.[37] Bu çerçevede İzmit Mevki Kumandanı Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey'in talimatname yayınladı. Buna göre tren ile gelenlerin Yarımca'dan itibaren İzmit'e kadar tetkik ve arama muamelelerinin tamamlanacağı da kayda bağlanmıştır. Vapurlarla gelenlerin bu muameleleri ise iskelelerde ikmal edilecekti. Bu talimatname doğrultusunda İzmit Bölgesinden Anadolu'ya geçecek olanların tetkik vazifesini İzmit Hat Komiserliği yerine getirdi. Bu çerçevede İzmit'e gelenlerin tetkik muameleleri, inzibat ve polis tarafından birlikte yürütüldü.[38]

Ayrıca Ankara yönetimi tarafından istihbarat işleriyle uğraşmak ve geçiş bölgelerinde gerekli kontrolü sağlamak gayesiyle Askeri Polis Teşkilatı kurulmuştur. Teşkilat elemanları, diğer bölgelerin yanı sıra İzmit-Karamürsel-Kandıra-Kefken-Karasu ve Akçakoca gibi Anadolu'ya giriş yapılabilecek sahil yerleşim birimlerinde de görevlendirilmişlerdir.[39]

Sonuç olarak görüldüğü gibi bir iç cephe özelliği taşıyan Kocaeli ve bölgesi hem Milli Mücadele açısından hem de Milli Mücadele karşısında yer alan tarafla ve güçler açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan daha Mondros Mütarekesi'nden itibaren Bölge taraflarca elde tutulmak istenmiştir. Özellikle Milli Mücadele hareketi geliştikten sonra İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırılan silah, cephane ve mühimmat ile İstanbul'un resmen işgali sonrasında Milli Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul'dan Ankara'ya geçişlerin çok önemli bir kısmı Bölge üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu geçişler sayesinde TBMM Hükümeti'nce oluşturulacak olan düzenli ordunun yani Milli Mücadele'nin subay kadrosu ile Ankara yönetiminin idarî ve yönetici kadrosu büyük ölçüde temin edilecektir.

36 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 136-138; Cebesoy, a.g.e., s. 319; Nadi, Birinci Büyük...., s. 78-80; Sofuoğlu, Kuva-yı Milliye..., s. 322'de 1347 notlu dipnot.*

37 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.4, Ankara 1991, s. 257.*

38 Mesut Aydın, "Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.2, Sayı 5, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara,1990, s. 32.

39 Ertürk, *Milli Mücadele'de..., s. 162; Sofuoğlu, Milli Mücadele Döneminde..., s. 11-112; Askeri Polis Teşkilatı hakkında fazla bilgi için bkz. Hamit Pehlivanlı, Askeri Polis Teşkilatı, Ankara, 1992.*

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Adıvar, Halide Edip; *Türk*'ün A*teşle İmtihanı*, İstanbul, 1985.

Apak, Rahmi; *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul, 1942,

Aşkun, Vehbi Cem; *Sivas Kongresi*, İstanbul, 1963.

Atatürk, Mustafa Kemal; *Nutuk*, C. 1, M.E.B. Basımı, İstanbul 1981.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.4, Ankara 1991.

Atay, Falıh Rıfkı; Çankaya, (1881-1938), İstanbul, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya; İkinci Adam, C. 1, İstanbul, 1973.

Aydın, Mesut: "Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.2, Sayı 5, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1990.

Aydın, Mesut; "Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar", *Türkler*, C. 15, Ankara, 2002.

Aydın, Mesut; "Hamza Grubu", *Atatürk Yolu*, *A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mayıs 1989, Yıl 2, Sayı 3 ten ayrıbasım.

Aydoğdu, Murat; "Kocaeli Yarımadası'nda Karakol Cemiyeti – Mustafa Kemal Paşa Rekabeti Ve Yahya Kaptan Olayı I", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S.75, Ankara, Kasım 2009.

Ayışığı, Metin; *Belgelerin Işığında Milli Mücadele Tarihimiz*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2012.

Baykal, Bekir Sıtkı; *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, K. 4, Ankara, 1989.

Bektaş, Cengiz; "Özbekler Tekkesi I ve II", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 8 ve 9, İstanbul, Ağustos-Eylül, 1984.

Beyoğlu, Süleyman; "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", Kaynak: www.uzbekistanerk.org

Bıyıklıoğlu, Tevfik ve diğerleri; *Türk İstiklal Harbi I*, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1962.

Can, Dr. Fahri; "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil).

Cebesoy, Ali Fuat; *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.

Çukurova, Bülent, "Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 2, Sayı 5, Ankara, Mart 1986.

Ertürk, Hüsamettin; *Millî Mücadele'de Teşkilât-ı Mahsusa*, ATASE Kitaplığı, A/1/218, D. 449/A. Transkript Metin.

Evans, Laurance; *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, İstanbul, 2003.

Fromkin, David; *Barışa Son Veren Barış*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994.

Giray, Muharrem; "Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, İstanbul, (Basım tarihi belli değil).

Goloğlu, Mahmut; *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969,

Goloğlu, Mahmut; Üçüncü Meşrutiyet, Ankara 1970.

Güralp, Şerif; İstiklal Savaşının İç Yüzü, İstanbul, 1958.

Gürel, Tanju; *Fevzi Çakmak*, İstanbul, 1976.

Gürel, Ziya; *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk*, Ankara, 1989.

Himmetoğlu, Hüsnü; *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C.1 ve C. 2, İstanbul, 1975.

Harp Tarihi Belgeleri Dergisi - Yıl: 25, Sayı: 75, Genelkurmay Basımevi, AnkaraEylül 1976.

İğdemir, Uluğ; *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986.

İnönü, İsmet; *Hatıralar*, Yayıma Hazırlayan, Sabahattin Selek, C. 1, Ankara, 1985.

Jaeschke, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1986.

Kalkavanoğlu, İlyas Sami; *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1957.

Kansu, Mazhar Müfit; *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 1, Ankara, 1986.

Kaplan, Mehmet – Enginün, İnci; *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Ankara 1981.

Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1969,

Koçer, Kemal; İstiklal *Savaşında İstanbul*, İstanbul, 1946.

Kurat, Yuluğ Tekin; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986.

Mehmet Arif; *Anadolu İnkılâbı – Mücahedat-ı Milliye Hatıratı*, İkdam Matbaası, İstanbul 1340.

Müderrisoğlu, Alptekin; *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara 1974.

Nadi, Yunus; *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, 1955.

Nadi, Yunus; *Birinci Büyük Millet Meclisi*, İstanbul, 1955.

Orbay, Rauf; *Cehennem Değirmeni*, *Siyasi Hatıralarım*, *Yayına Hazırlayan*, Sümer Kılıç, İstanbul, 1993.

Ortaç, Yusuf Ziya, İsmet İnönü, İstanbul 1946.

Önal, Sami; *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, *Kurtuluş Savaşı*, *Atatürk ve Devrimler*, İkinci Baskı, İstanbul 2002.

Pehlivanlı, Hamit; *Askeri Polis Teşkilatı*, Ankara, 1992.

Sağlamer, Kayhan; "Anadolu'nun İşgali ve Yunan Mezalimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 49, Ekim 1971

Salışık, Selahattin; "M.M. Grubu", *Hürriyet Gazetesi*, Ağustos-Eylül 1972.

Sander, Oral; *Siyasi Tarih*, C. 1, Ankara 1999.

Semiz, Yaşar; Ömer Akdağ; *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Konya 2011.

Smith, Michael Llewelyn; *Anadolu Üzerindeki Göz*, İstanbul, 1978.

Sofuoğlu, Adnan; *Kuva-yi Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Gnkur Yayını, Ankara, 1994.

Sofuoğlu, Adnan; *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara 2006,

İsla*m Ansiklopedisi*, C.5/2, Mili Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1968.

Sonyel, Salahi R; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 1, Ankara, 1973.

Şapolyo, Enver Behnan; *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967.

Şimşir, Bilal N.; İngiliz Belgelerinde Atatürk, C.1, Ankara, 1973.

Tansu, Samih Nafiz; İki Devrin Perde Arkası, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul, 1969.

Tavukçu, Sinan; İstiklal Harbi*'nde Silah Kaçakçılığı*, http://www.sde.org.tr/tr/authordetail/istiklal-harbinde-silah kacakciligi/1029.

Tengirşek, Yusuf Kemal; *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981.

Tevetoğlu, Fethi; *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988,

Toynbee, Arnold Joseph; *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 2007.

Tutsak, Sadiye; "Türk İstiklâl Harbi'nde Alman Silahları ve Askerî Mühimmâtı", *OTAM*, Sayı: 36, Güz 2014, Ankara 2015.

Türk İstiklâl Harbi, *Batı Cephesi*, C. 2, Kısım 3.,Gnkur Harp DairesiYayını, Ankara. 1966.

Türk İstiklâl Harbi; C. 2, Kısım 1, Batı Cephesi, Gnkur Harp Dairesi Yayını, Ankara 1963.

Türk İstiklâl Harbi; C.6, Gnkur Harp Dairesi Yayını, Ankara, 1964.

Türkgeldi, Âli; *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.

Umar, Bilge; İzmir*'de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara, 1974.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; *Devirden Devire*, C. 2, Ankara, 1975.

Yüce, Rıfat; *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945.

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE FRANSIZ YAZARI CLAUDE FARRERE

Cemal GÜVEN*

Giriş

Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde savaş halinde olduğumuz ülkeler ve destekçileri sayısız iftiralarla dünya kamuoyunu aleyhimize kışkırtmakta büyük maharet göstermişlerdir. Bu yüzden Türk dostu olan tanınmış itibarlı yabancı yazarlarca gerçeklerin doğru bir şekilde anlatılabilmesi mühim değer taşımaktadır. Sayıları yok denecek kadar az olan bu önemli insanlardan biris ibu çalışmanın konusunu teşkil eden Claude Farrere'dir.

Claude Farrere Fransa'da "*Türk Dostu*" olarak tanınan ve adı Pierre Loti'ye eş tutulan[1] dünyaca tanınmış Fransız yazarıdır[2]. Pierre Loti'nin, Fransız elçiliğine ait Vautour gemisinin kaptanı olarak İstanbul'da bulunduğu 1903-1905 yılları arasında, Claude Farrere de aynı gemide subay olarak görev yapmıştır. Farrere, bu görevi süresince Türkleri daha yakından tanımış, Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşlerinde olumlu yönde köklü değişiklikler olmuştur. Bu değişimde kendi gözlemlerinin yanı sıra, Loti'nin önemli bir etkisi olmuştur. Daha sonra, Balkan Savaşları sırasında, Türkiye lehine siyasî yazılar yazan kişiler arasında -Loti'nin daveti sonucunda- Claude Farrere de yer almıştır. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, destek bulmak amacıyla Paris'e giden Cemal Paşa'nın girişimleri sonucu kurulan "*Türkiye-Fransa Dostluk Cemiyeti*"nin Paris şubesinin yönetim kurulunda Farrere de yer almıştı. Ancak bu cemiyetin savaş boyunca görünen bir faaliyeti olmamıştır[3].

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise tüm engellemelere rağmen Pierre Loti ile beraber Claude Farrere, Türkler lehine mücadelelerini sürdürmüşlerdi.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, e-mail: cguven@konya.edu.tr

1 Yücel Bulut, *"Türk Dostları": Pierre Loti ve Claude Farrére*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1993, s. 56.

2 Ali İhsan Gencer, "Claude Farrére'nin Gözüyle Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele ve Türkler", *Türk Yurdu*, C.9, Sayı: 16(362), Ankara, Mayıs-1988, s. 25. Claude Farrére (1876-1957) 1876 yılında Lyon'da doğmuştur. Gerçek adı ise Fréderic Charles Bargone'dır. 1894 yılında deniz okulunu bitirerek deniz kuvvetlerinde subay olarak görev almıştır. 1919'da, Binbaşı rütbesine ulaşmış iken emekliye ayrılmış ve kendisini tamamen edebiyata vermiştir. Doğu ülkelerine birçok seyahat yapmıştı. Eserlerinde daha çok Doğu ülkelerinin hayatını, meselelerini canlandırmaktadır. Le Temps'ın eleştiricisi P. Souday'a göre 'C. Farrére Türksever olmaktan da ileridir; baştan ayağa kadar Türk ve Müslümandır: Eserlerine Hicrî yıla göre tarih koymaktadır.' Türklerle ilgili ve onları savunan çok sayıda gazete makalelerinden başka bu konudaki eserleri şunlardır: L'Hommequi Assassina (1907), Fin de Turquie (1912), L'Extraordinaire Aventure d'Achmet Pacha Djemaleddine (1921). Bkz. Bulut, *"Türk Dostları"*..., s. 56; Claude Farére, *Türklerin Manevi Gücü* (Çeviren: Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 7; Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922),* TTK. Yay., Ankara, 1988, s. 52.

3 Bulut, *"Türk Dostları"*..., s. 57-58.

Claude Farrere, Pierre Loti'nin halefi olarak Millî Mücadele döneminde özellikle 1921 ve 1922 yılında Türk davası lehinde faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmış, gerek kalemiyle ve gerekse de Paris'te verdiği konferanslarla, Türkleri yalan nedir bilmeyen insanlar olarak anlatmış, ancak parasızlık ve iyi niyetlerden dolayı kendilerini tanıtamadıklarını ve bundan dolayı Yunanların, Rumların ve Ermenilerin sürekli iftiralarına maruz kaldıklarını dile getirmiştir[4].

Farrere'nin, Pierre Loti'nin Türk davası lehindeki çalışmalarından dolayı kendisine Nobel Ödülü'nün verilemediğini belirten ve onun çalışmalarını takdir eden bir makaleyi Cenevre'de yayımlanan bir gazetede yazması, TBMM'de gündeme gelmiş ve 21 Ocak 1922 oturumunda Celal Nuri Bey ve arkadaşlarının önergesiyle kendisine teşekkür edilmesi kararlaştırılmıştır[5].

Claude Farrere Türkleri sevip düşmanlarını sevmeyişini ve Türkleri niçin savunduğunu maddi ve manevi olarak iki sebebe bağlamaktadır. Maddi sebebi: "Şarktaki Fransız menfaatleri Türk menfaatlerine ayrılmaz derecede sıkı sıkıya bağlıdır, öyle ki, Türkiye'nin her kaybettiği şey, aynı zamanda Fransa için kayıp olmuş demektir. Bulgarların, Sırpların, Rumların ilerlemesi, Fransızların gerilemesine bağlıdır..." şeklinde ifade etmektedir. Manevi sebep olarak da kendisi gibi Türkleri tanıyan herkesin onları seveceğini[6], Türkleri sevmesinde bir fevkalâdelik olmadığını *çünkü güzelliği, hakkı ve adaleti sevdiğini söylemektedir*[7].

Farrere, Mart 1922'de kendisiyle görüşen bir gazeteciye de aynı yönde açıklamalarda bulunur: "*Neden mi Türklerin dostuyum? Çok basit. Barışı seviyorum da ondan... Barışa ulaşmanın en iyi yolu diğer halkları tanıyıp sevmeye çalışmaktır. Oysa, ben, tanıdıklarımın içinde Türk halkından ziyade saygı ve sevgiye lâyığını görmedim. Bu, tanıdığım en dürüst, en doğru, en sadık, en sağlıklı, en cömert ve lütufkârlığı takdire şâyân halktır. Düşünün ki, Türkler Balkanların hâkimi idiler, buna rağmen boyun eğdirdikleri halkları yok etmediler. Hemen hemen soyu kesilmiş Avustralya yerlilerini ve Kızılderilileri hatırlarsanız, müslümanların barbarlıkla alâkası bulunmadığını anlarsınız*"[8].

Claude Farrere'nin İstanbul'a Gelişi

Claude Farrere'nin 5 Haziran 1922'de İstanbul'da Sirkeci İskelesi'nde karşılanması, işgal devrinin en coşkulu bir hadisesi olmuştur. Burada yapılan emsalsiz karşılama merasimi ve karşılıklı yapılan konuşmalardan sonra Farrere, ikameti için hazırlanan merhum Reşat Fuat Bey'in evine kadar on binlerce kişinin alkışları ve "*Yaşa Farrere*" nidaları arasında ulaşmış ve yol güzergâhında çiçek yağmuruna tutulmuştur[9].

4 Adil Dağıstan, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türk-Fransız Yakınlaşmasında Claud Farrére'nin Rolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, Sayı: 44, Temmuz-1999, s. 501. Pierre Loti, Millî Mücadele yıllarında artık çok yaşlanmış ve yatağa düşmüştü. 3 Kasım 1921'de TBMM Başkanı Mustafa Kemal, Paris'te Ankara'nın temsilcisi olarak yeni atanan Ferit (Tek) Bey vasıtasıyla bir teşekkür mektubu ile bir halı hediye olarak göndermişti. Rochefort'a götüren heyeti kabulü sırasında hasta olan Pierre Loti'nin 'Ben Türkiye için artık bir şey yazamıyorum.' demesine karşı Claude Farrere 'Türk milletinin hakkı için açtığı uzun cihada Loti'yi takib edeceğine dair hastanın başı ucunda yemin etmişti.' Bkz. Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul, 1998, s. 218-221; *BCA*. 030.18/ 04.49.08 (Bakanlar Kurulu 1412 sayılı kararname eki 232/8).

5 *TBMM ZC*, Devre:1, İ: 148, 21.1.1338 (1922), s. 96-97.
Claude Farrere'e daha sonra bütün hizmetlerinden dolayı Padişah tarafından da "*Birinci rütbeden maârif nişanı*" verilmiştir:
"Nişan Mehmed Vahdettin Fransa erbâb-ı irfan ve danişmend ve muharririn-i mümtâzeden Mösyö Claude Farrere birinci rütbeden bir kıt'a maârif nişanı verilmiştir. Bu irâde-i seniyyenin icrasına Maârif Nazırı memurdur.
17 Zilkade 1340 / 13 Temmuz 1338 (1922) Maârif Nazırı Said, Sadrıazam Tevfik" Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 16 Temmuz 1922, nr.4517, s. 1.

6 Claude Farrére, "Türkleri Niçin Sevdim", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 8, İstanbul, Eylül-1966, s. 93-94.

7 Muharrem Giray, "Büyük Türk Dostu Claude Farrere'in Atatürk'ü Ziyareti", *Yakın Tarihimiz*, C.II, Sayı: 25, 16 Ağustos-1962, s. 357.

8 Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı*…, s. 55.

9 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922* (Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç), C.I, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s. 774-775; *Vakit*, 6 Haziran 1922, nr. 1611, s. 1; *Peyâm-ı Sabah*, 6 Haziran 1922, nr. 11689-1259, s. 1.

Claude Farrere'nin bu seyahatindeki asıl gayelerinden birisi Ankara'ya gitmek ve orada Mustafa Kemal Paşa ile görüşebilmekti. Nitekim İstanbul'a getiren gemiden daha inmeden kendisini karşılayan Tevhid-i Efkâr gazetesi muhabirine verdiği beyânâtta: "… *Ankara'ya gitmek Ankara'nın nur, hakk*-ı istiklâl ve adâlet için kan döken mücahidlerini de görmek ve aralarında birkaç gün kalmak isterim. Türkler ve *Müslümanlar benim kendi milletimden sonra dünyada en çok sevdiğim insanlardır*" açıklamasını yapmıştır. *Daha sonra* Millî Mücadele'yi görmek için İstanbul'a geldiğini belirten Farrere, Türk milletinin bu kötü durumunu anlatmayı ve bu mücadelede Türk halkının yanında olmayı bir vicdan vazifesi olarak gördüğünü belirtmiştir. Ayrıca Pierre Loti'nin sağlık problemleri yüzünden İstanbul'a gelemediğini belirterek, Loti'den bir gün önce aldığı telgrafta tüm Türk halkına selamlarını ilettiğini söylemiştir. Farrere, sözlerini şöyle bitirmiştir: "*İstanbul'da on dört gün kadar kalmak fikrindeyim ondan sonra Ankara'ya gideceğim bu ihtiyac-ı ziyareti kendimde şiddetle his ediyorum. İstanbul'da kaldığım müddet zarfında biri Piyer Loti'ye ve diğeri Fas'taki seyahatimde ve Fas Sultanı ile Müslümanları hakkındaki ihtisâsât ve intıbââta dair iki konferans vermek niyetindeyim. Aynı zamanda Çanakkale'deki Fransız askerlerinin mezarlarını ziyarete gidecek olan Fransızlarla beraber Çanakkale'ye gitmek ve bu münasebetle Türk şehitlerinin mezarlarına çelenk vaz' etmek istiyorum*."[10].

Claude Farrere'nin İstanbul'a gelişi Ankara'da da çok iyi karşılanmıştır. Zira Ankara Belediyesi ve Ankara'da bulunan Himâye-i Etfâl, Müdâfaa-i Hukuk, Muallimin Cemiyetleri ve Gençler Kulübü tarafından kendisine hoş geldiniz telgrafları çekilerek Ankara'ya davet olunmuştur[11]. Farrere, bu davetlerden memnuniyetini, gazetecilere verdiği mülâkatta: "*Allah daima hak ve hakikatin olduğu yerdedir. Türkler er geç mukaddes gayelerinde muvaffak olarak düşmanı öz yurtlarından kovmaları en samimi temenniyâtımdan biridir. Bu hüsn-i temennime bütün Fransa'nın da iştirâk ettiğine itimâd edebilirsiniz. Anadolu'ya gitmek başlıca gayelerimden birini teşkil ediyor. Bunun için teşebbüsatta bulunacağım. Kabul edilirsem Ankara'ya kadar bir seyahat icrâ etmek istiyorum. Milletimden sonra Türkleri ve Müslümanları severim*"[12] sözleriyle dile getirmiştir.

Claude Farrere İstanbul'a geldiğinde, Hâkimiyet-i Milliye'de, Farrere ve Pierre Loti hakkında şunlar yazılmaktaydı:

"*Meslektaşı, Akademi arkadaşı ve hususî dostu olan Pierre Loti'den sonra Mösyö Claude Farrere Avrupa'da Türklerin en namdar ve en sözü geçen muhibbi ve müdafiidir. Bu iki zât, harp esnasında dahi, vatandaşlarının bize karşı pek tabii olarak besledikleri kızgınlıklarına ve bu yüzden Fransa kamuoyunun kendilerinden rencide olunması ihtimaline rağmen bizi müdafaada, bizi mazur göstermekte kusur etmediler! Muharebeden sonra, Avrupa'nın her tarafında Türk nâmı tahkir ve şütûma ma'rûz kalırken, üzerimize iftiralar, isnatlar yağmur yağar gibi dökülürken, Avrupa ahâlisinin o zamanki ahvâl-i ruhiyyelerinden istifade ederek Rum, Ermeni vs. bu gibi beynelmilel kundakçılar aleyhimize akla ve hayale sığmayan iftiralar neşrederken bu iki zât, her türlü tehlikeyi, her türlü hakareti küçümseyerek Türklerin üzerine atılan çamurları ince, zarif ve mübarek elleri ile birer birer temizlemeğe gayret ediyorlardı. O zaman böyle bir hareket pek büyük tehlikeler*

10 *Açıksöz*, 10 Haziran 1922, nr.503, s. 1. Farrere rahatsızlığı nedeniyle Çanakkale ziyaretine katılamayacaktır. Bkz. *Vakit*, 13 Haziran 1922, nr.1618, s. 1.

11 *Vakit*, 7 Haziran 1922, nr.1612, s. 1; *Açıksöz*, 10 Haziran 1922, nr.503, s. 1. TİTE. Arşivi'nde bulunan bir istihbarat belgesinde, *"Hükûmet-i Milliye Türk muhibbi Fransız ClaudeFarrere'isûret-i gayr-i resmiyyede davet etmiştir. Beyân-ı malûmât ederim"* yazmaktadır. Bkz. *TİTE. Arşivi*, Kutu No: 56 Gömlek No: 15, Belge No: 15, Tarih: 13/06/1338. Farrere, İstanbul'a gelmeden önce hazırlıklar yapılmakta ve onun Ankara'ya çağrılması için girişimlerde bulunulmaktaydı. İstanbul'da, Piyer Loti Cemiyeti Reisi Vekili Ahmed Celal Sahir "*Ankara Belediye Riyâset-i Âliyyesine*" gönderdiği 2 Mayıs 1922 tarihli telgrafında, şöyle diyordu: "*Mösyö Claude Farrere ve zevcesi İstanbul'a geliyor i'zâzları için tedâbîr-i lazime ittihâz olunmuştur. Burada bulundukları esnada Ankara'ya da davet olunmaları münasib olacağı ma'rûzdur*". Bkz. *TİTE. Arşivi*, Kutu No: 69, Gömlek No: 3, Belge No: 3, Tarih: 02/05/1338.

12 *Anadolu'da Yeni Gün*, 7 Haziran 1922, nr.510-887, s. 1.

ile dolu bir kahramânlıktı. Bu iki âlicenap zâtın o zaman ma'rûz kaldıkları taarruzlar, tenkitler ve hatta tahkirler ebediyyen unutulmaz…"[13].

Açıksöz gazetesinde de Farrere ve Loti hakkında şunlar yazılmaktaydı:

"*…Bizim en kötü, en düşkün zamanlarımızda bile harikulâde bir cesaretle daima Türkiye'yi müdafaa etmiş kötü gün dostlarıdır.*

Bir nesil evvel Piyer Loti'nin kumanda ettiği Fransız Sefâretine me'mûr sefinede mülazım bulunan Claude Farrere bizi kumandanı Loti ile beraber o zaman anlamış ve bize o zaman meclûb olmuştu. Ondan sonra Trablus, Balkan ve Umûmî Harbler gibi birçok musibetli felaketli harblere ve bunların tabi neticesi olan elim sulhlere sahife oldu. Loti ve Farrere Fransa'da ve bütün cihânda bizi müdafaa ettiler. Fransız âlemi edebiyatında bir mevki-i müstesna sahibi olan bu iki âli ve edibsîmâ Türkleri müdafaa için ilmi ve edebiyatı bile terk ettiler ve gazete sütunlarında pek çok olan düşmanlarımıza karşı bizi daima müdafaa uğraştılar. Bu uğraşıları belli bir dönem için olmayıp ölene dek devam etmiştir.

Mütarekeyi müteakib tahaddüs eden vaziyyet-i elîme üzerine bütün dünya aleyhimize dönmüştü. Düşmanlarımızın aleyhimizde işlettiği müthiş bir propaganda makinesi vazifesini yapmış ve aşağı yukarı Avrupa'nın ekser taraflarında efkâr-ı umûmiyye aleyhimize dönmüştü. Hele pek hassas bir millet olan Fransa'da efkâr-ı umûmiyye bizim harb-i umûmîde merkezi devletler saflarında bulunmamız hasebiyle bütün bütün aleyhimizde idi. Piyer Loti ve Claude Farrere işte bütün bir cihân husûmete karşı mücadele ettiler. Ve son Anadolu-Fransa itilâfında bu büyük sîmâların da büyük bir hisse-i mefharetleri vardır…"[14].

Claude Farrere, İstanbul'daki ilk gününün sabahında (6 Haziran) Fransız Yüksek Komiseri General Pelle'yi, öğleden sonra ise Sadrazam Tevfik Paşa ile Hariciye Nazırı İzzet Paşa'yı, Maârif Nazırı Said ve Şehremini Ziya Bey'leri ziyaret etmiştir. Akşam ise, Fâtih Belediyesi'nde şerefine verilen ziyafete katılmıştır[15]. Farrere, İstanbul'da bulunduğu sürede önde gelen şahsiyetleri ziyaret etmiş, çeşitli cemiyet ve şehrin ileri gelenleri tarafından ziyaret edilmiştir. Bu müddet içerisinde, Pierre Loti ve Fas konulu iki ayrı konferans vermiş, Ankara'da faaliyet gösteren Türkiye Matbûât Cemiyeti tarafından kendisine "*fahri üyelik*" verilmiş, şerefine verilen çeşitli ziyafet ve eğlencelere katılmıştır[16].

Claude Farrere, İstanbul'da sınırlı bir süre kalıp Paris'e dönmek mecburiyetinde olduğundan, Ankara'ya gidip gelebilmesi için vaktin müsait olup olmayacağını milliyetperver çevrelerden sormuş, ancak cevabın geç gelmesi sebebiyle kalan zamanı içerisinde Ankara'ya gidemeyeceği anlaşılmıştır[17].

Başkomutanın Cephe Ziyareti ve Claude Farrere'i Kabul Etmeleri

TBMM Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Kocaeli Cephesi ve havalisini teftiş maksadıyla 11/12 Haziran 1922 Pazar gecesi saat ikide Ankara'dan hususi bir trenle ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın refâkatinde Bolu Mebusu Cevad Abbas, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir, Başyaver Salih, Yaveri Muzaffer, Erkân-ı Harbiyye İrtibat Zabiti Binbaşı Şükrü, Riyâset Kalem-i Mahsûsundan Memduh Bey'ler bulunmaktaydı[18]. Sarıköy'de tren yolculuğuna son vermiş, buradan da otomobillerle Nallıhan, Göynük,

13 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, nr.526, s. 1.
14 *Açıksöz*, 8 Haziran 1922, nr.502, s. 1.
15 *Vakit*, 7 Haziran 1922, nr.1612, s. 1.
16 Bulut, "Türk Dostları"…, s. 59. İstanbul basını Claude Farrere'nin bütün ziyaret ve faaliyetlerini teferruatına kadar vermiştir. Bulut, Farrere'nin General Pelle ile Çanakkale'yi ziyaret ettiğini belirtmektedir, ancak yukarıda belirtildiği gibi rahatsızlığı nedeniyle Farrere bu ziyarete katılamamıştır. Bkz. *Vakit*, 13 Haziran 1922, nr.1618, s. 1.
17 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2. Ayrıca bkz. Gencer, *"Claude Farrére'nin Gözüyle…"*, s. 25.
18 İkdâm, 19 Haziran 1922, nr.9072, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 27 Haziran 1922, nr.527-904, s. 2.

Taraklı üzerinden 13 Haziran gecesi Geyve'ye gelen Mustafa Kemal Paşa[19], burada bulunduğu sırada kendisine Claude Farrere'nin, İzmit'te görüşme isteğinde bulunduğu bildirilmiştir[20].

Geyve'den Adapazarı'na 14 Haziran günü gelen Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e bir telgraf çekerek, Claude Farrere ile görüşebileceğini, geleceği günün bildirildiği takdirde İzmit'te bulunarak orada kabul edebileceğinin Farrere'e iletilmesini ve alınacak cevabın da Adapazarı'na bildirilmesini istemiş, Yusuf Kemal Bey de bu telgrafı Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'e iletmiştir[21].

Mustafa Kemal Paşa 16 Haziran günü Adapazarı'nda da bazı telgraf haberleşmelerinde bulunmuştur. Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Haziran tarihli telgrafına cevaben, Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'den aldığı aşağıdaki telgraf metnini, 16 Haziran'da kendisine göndermiştir:

"*Hamîd Bey'den alınan telgrafname berveçhi âtî aynen maruzdur efendim:*

Claude Farrere'e tebliğ ettim. Arz-ı şükran etti. Refikasından aldığı bir telgrafnamede seyahatini ne kadar uzatmak icab ederse etsin herhalde Gazi Paşa Hazretleriyle görüşmek farzdır diye muharrer olduğunu arz etmemi rica etti. Ercümend Ekrem Bey beraberdir. Diğerlerinin gelmesi icab ederse bendeniz refâkatlerine müsaade edeceğim. Galib Kemali Bey dahi Claude Farrere ile beraber gelmek istiyor. Bu hususta hemen cevab ita buyurunuz. Pazar sabahı buradan bir Fransız torpidosu ile hareket edecektir. Akşam döneceklerini söyledim. Şayed alıkonulmak isteniyorsa telgrafla hemen emrediniz"[22].

Mustafa Kemal Paşa aynı gün Yusuf Kemal Bey'e verdiği cevapta: Claude Farrere'nin torpido ile İzmit'e gelmesi hususundaki tertibin uygun olduğunu, yanında kendisinin arzu ettiği Ercüment Ekrem Bey gibi kalem erbabından bir iki kişinin bulunabileceğini, ancak Galip Kemalî Bey'i Padişah'ın Stockholm Büyükelçisi olması sebebiyle kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Claude Farrere'nin İzmit'te gece kalması veya dönmesi hususuna gelince, buna Farrere'nin İzmit'e gelmesinden sonra karar verilebileceğini bildirmiş, ayrıca Farrere'nin yanında bulunacak kimselerin adlarının önceden bildirilmesinin de Hamid Bey'e yazılmasını istemiştir[23]. Mustafa Kemal Paşa yine aynı gün Batı Cephesi Komutanlığı'na çektiği telgrafında, Claude Farrere'nin 18 Haziran Pazar günü kendisiyle görüşmek üzere bir Fransız torpidosuyla İzmit'e geleceğini, İzmit Körfezi kıyısındaki topçu birliklerinin yanlışlıkla torpidoya ateş açmamalarının sağlanmasını bildirmiştir[24].

Mustafa Kemal Paşa 14 Haziran'da geldiği Adapazarı'nda 17 Haziran'a kadar kalmıştır. Bu arada uzun süredir görmediği, kendisini görmek için Adapazarı'na gelen annesi Zübeyde Hanım ile de görüşerek hasret gidermiştir[25].

Mustafa Kemal Paşa, Farrere ile görüşmek için Adapazarı'ndan 17 Haziran günü özel trenle hareket ederek Yunan işgalinden bir yıl önce kurtulan İzmit'e saat 18.00'de gelmiştir. Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmış olan ve ikametine tahsis edilen köşke yerleşerek

19 *Anadolu'da Yeni Gün*, 27 Haziran 1922, nr.527-904, s. 2; Enver Konukçu, "Gazi Mustafa Kemal Claude Farrére Görüşmesi", *Atatürk Konferansları Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. ve Kurtuluşunun 76. Yıldönümlerinde Afyon ve İlçelerinde Yapılan Panel ve Konferanslar*, AAM. Yay., Ankara, 2000, s. 36; Sabahattin Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:51, İstanbul Haziran-1988, s. 26.

20 *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Haziran 1922, nr. 535, s. 1. Claude Farrere, 1930'da yayınladığı *"Turquie Ressuscitee"* (Dirilen Türkiye) adlı kitabında şöyle yazıyordu: "*...bir raslantı çok işime yaradı. Millî irade ve Tanrının lütfu sayesinde, Anadolu'da Başkumandan olan Mustafa Kemal Paşa İzmit cephesindeki birliklerini denetlemeyi gerekli gördü. Bunu haber aldım. Ve benim de kolayca gidebileceğim İzmit'te bir görüşme yapmayı kararlaştırdık"*. Bkz. Ali Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk ve Claude Farrere", *50. Yıl Armağanı*, Atatürk Üniversitesi Yay., C. II, Erzurum-1974, s. 39.

21 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar*, KB Yay., Ankara-1992, s. 221 dipnot bilgisi.

22 Şimşir, *Atatürk*..., s. 221.

23 Şimşir, *Atatürk*..., s. 222.

24 *HTVD, Sayı:59, Vesika No: 1352.*

25 Konukçu, "Gazi Mustafa Kemal…", s. 36.

ertesi gün gelecek olan Farrere'i beklemeye başlamıştır[26].

İzmit'te Kabulü

Claude Farrere, 18 Haziran 1922 Pazar günü saat on birde Tuareg isimli Fransız torpidosuyla İzmit'e gelmiştir. Beraberinde mihmandarı Beyoğlu Belediye Dairesi Müdürü Ercümend Ekrem, Hilâl-i Ahmer Reisi Hamid, Macid, Tevhid-i Efkâr Başmuharriri Velid Ebuzziya ve Vakit Başmuharriri Ahmed Emin Bey'ler bulanmaktaydı[27].

Mustafa Kemal Paşa namına Münir ve Başyaver Salih Bey'ler kayıkla torpidoya giderek Claude Farrere'i karşıladıktan sonra, rıhtıma hep birlikte çıkılmış ve binlerce kişi tarafından şiddetli alkışlar ve "*Yaşasın Claude Farrere*" nidalarıyla askerî bandonun Fransız millî marşını çalması eşliğinde karşılanmışlardır[28]. Halkı selamlayan Claude Farrere'e Hükümet namına Mutasarrıf Saadettin Bey, İzmit halkı namına da İzmit Tütün Şirketi Müdürü Yusuf Osman Bey'ler hoş geldiniz demişler[29] ve karşılayanlar adına, Farrere'e, Yusuf Osman Bey akıcı ve edebi bir dille Fransızca olarak şunları söylemiştir:

"*Aziz üstad. Bu anda size maalesef kesik kollarını açan şu Türk toprağı minnettarlıkla meşbû olarak titriyor. Bütün bir cihân-ı husûmet, davamızın gaibolmasına akûrâne çalışırken sizin mütemadiyen yükselen güzel ve her türlü fikr-i menfaatten ârîsadânıza karşı Türk toprağı ilelebed minnettardır. Siz, efkâr-ı umûmiyye-i cihâna meydan okuyarak bu güzelliği müd*âfaadan başka bir şeyle mukayyed *olmayan kalbinizin hararet ve asâletiyle bizi aled-devâm müdâfaa ettiniz. Bugün Anadolu eşiğinde size vâzı'-ı mihmandarlığı arz eden Türk kavmi, sizi yalnız asil ve mümtaz bir ecnebî sıfatıyla değil kendisince efsânevî bir surette muazzez ve büyük evlâdından biri gibi der-âguş ediyor. Size beyân-ı hoş-âmedî etmek gibi güzel bir fırsattan istifâde ile mensup olduğum ırkın ta'zîmât ve minnettarlıklarını da Fransa'nın diğer büyük evlâdı Piyer Loti'ye iblâğ ediyorum*"[30].

Bu konuşmayı heyecanla dinleyen Claude Farrere başının ucundaki Türk bayrağını öperek şu cevabı vermiştir: "*Ben sizi müdafaa etmekle ancak hak ve hakikati müdafaa etmiş olduğum için minnettarlığa hak kazanmış değilim. Bu vazifede ilelebed devam edeceğim*"[31].

Bu karşılamadan sonra Claude Farrere ve etrafını saran halk Belediye bahçesinin kapısına kadar, "*Yaşa*" nidaları arasında, yaya olarak gitmiştir. Farrere, Münir, Sadettin ve Ercümend Ekrem Bey'ler burada otomobile binmişler, konağa kadar yolun her iki yanında süvarilerin selâm safı arasında ilerlemeye başlamışlardır. Farrere ve beraberindekiler, otomobil ile halkın "*Yaşasın Claude Farrere*" nidaları arasında, kendisi için hazırlanan Portakalzade Hafız Ali Rüştü Bey'in evine gelmişlerdir. Farrere de yolda mütemadiyen "*Yaşasın Mustafa Kemal Paşa, Yaşasın Serbest Türkiye!*" diye karşılık vermiştir[32].

Claude Farrere ikametlerine ayrılan evde, "*Anadolu toprağına ayak basmış olmalarından dolayı*" Matbûât ve İstihbarat Müdüriyyet-i Umûmiyyesi namına teşekkür için kendisini

26 *Açıksöz*, 19 Haziran 1922, nr.511, s. 1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Haziran 1922, nr.535, s. 1; Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın…", s. 31.

27 *Vakit*, 19 Haziran 1922, nr.1624, s. 1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1. Ali Özçelebi ve Avni Öztüre, Claude Farrere'nin yanlış olarak 19 Haziran 1922'de İzmit'e geldiğini yazmaktadırlar. Bkz. Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 88; Avni Öztüre, *Resim-Fotoğraf-Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi*, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul, 1969, s. 195. TİTE. Arşivi'ndeki bir istihbarat belgesinde: "*İzmit'e giden heyet azası İngiliz Mümessil-i Siyasîliği tarafından ehemmiyetle tesbit edilmiştir. Claude Farrere seyahatinin İngilizler tarafından protesto edildiği anlaşılmaktadır*" diye yazmaktadır. Bkz. *TİTE. Arşivi,* Kutu No: 50, Gömlek No: 96, Belge No: 96, Tarih: 24/06/ 1338.

28 *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2.

29 *Anadolu'da Yeni Gün*, 19 Haziran 1922, nr.520-897, s. 2.

30 *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2. Ayrıca bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1.

31 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1; *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2.

32 *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2; *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1; *Açıksöz*, 20 Haziran 1922, nr. 512, s. 1.

ziyaret eden İzmit İstihbarat Müdürü Cevdet Bey ve İzmitlilerden birçok zevatı kabul etmiştir. Farrere'nin İzmit'e varışından sonra misafir olduğu evin balkonuna bir de Fransız bayrağı çekilmişti. Farrere, bu balkona çıkarak aşağıda bekleşen mektebli kızlara ve halka hitaben teşekkür etmekte, "*Yaşasın Serbest Türkiye...*" diye bağırmakta, "*Yaşasın Farrere, Yaşasın Fransa!*" diye karşılanmaktadır[33].

Claude Farrere, konağa geldikten sonra kendisiyle mülâkat yapan Anadolu'da Yeni Gün muhabirine, "*Türklere meftûnum vakıa Osmanlı camiası ayrıldı. Türkiye küçüldü. Bundan dolayı pek müteessirim fakat bahtiyarım çünkü kuvvetli müttehid Türkiye'niz var bütün İslâm âlemi size bakıyor. Reisiniz muhteremdir*"[34] demiş, ayrıca Farrere İzmit'e Mustafa Kemal Paşa'yı görmeye geldiğini belirtmiş, ancak daha uzun süre kalamayacağını da sözlerine eklemiştir. Nitekim Türkiye'ye daha iyi hizmet edebilmek için hemen Paris'e dönmek mecburiyetinde olduğunu söylemiştir. Fransa halkının Türklere düşman olmadığını fakat Türkleri iyi tanımayanların çok olduğunu söyleyerek, Fransa'ya döner dönmez burada gördüğü hakikatleri izah etmeye çalışacağını belirtmiştir[35].

Claude Farrere, ikamet ettiği evde ilk ziyaretleri kabul edip, Anadolu'da Yeni Gün muhabirine de mülâkat verdikten sonra Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere, onun ikametine tahsis edilen köşke giderek saat 12.30'da huzuruna çıkmıştır[36]. Orada bulunan Anadolu'da Yeni Gün muhabirinin ifadesine göre, Farrere o kadar heyecanlanmıştır ki, bir ân için kendisini kaybetmiş, aşırı heyecanından uzun süre konuşamamış ve Mustafa Kemal'e karşı duyduğu hürmeti elleriyle ve vücudunun hareketleriyle ifade edebilmiştir[37].

İki saat kadar Mustafa Kemal Paşa'nın yanında kalan Claude Farrere'nin[38] görüşmesi "*pek samimi ve âteşîn olmuş ve birbirlerini tekrar tekrar selâmlamışlardı*"[39]. Daha sonra birlikte öğle yemeğini yemişler ve yemekten sonra Farrere ikametgâhına dönmüştür[40].

Mustafa Kemal Paşa ile ilk temasından sonra Farrere ikindi vakti tersane bahçesinde kendisi şerefine düzenlenen askerî eğlence programına katılmıştır. Yapılan gösterilerden sonra davetliler, Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu köşk bahçesinde verilen çay ziyafetine gitmişlerdir[41].

Saat 18.30'da köşkün büyük bahçesinde, Claude Farrere'nin şerefine İzmit halkı tarafından 120 kişilik bir çay ziyafeti verilmiştir. Ziyafette sivil bir elbise giymiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın sağında Farrere oturmuş, ayrıca masada, Hilâl-i Ahmer İkinci Reisi Hamit Bey, Ercüment Ekrem Bey, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey, Bolu Mebusu Cevat Abbas Bey yer almışlardır[42]. Bitişik olarak kurulan diğer iki masada da İzmit memurları, eşrafı ve gazeteciler oturmuşlardı. Claude Farrere, "*İki muhasım taraf arasındaki bazı kararları pek canlı bir surette gösterecek fıkralar anlatmış, Başkumandanın bu kadar yakınlık, samimiyetle halk arasına karışmasındaki mânâları izah etmişti*"[43]. Ziyafet

33 *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2.
34 *Anadolu'da Yeni Gün*, 19 Haziran 1922, nr.520-897, s. 2.
35 *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1; *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.
36 *Anadolu'da Yeni Gün*, 19 Haziran 1922, nr.520-897, s. 2.
37 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1. Belirtilen bu hadisenin farklı anlatımları için bkz. *Ayın Tarihi*, Sayı: 50, 1-30 Sonkânun 1938, s. 31-32; Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları-Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*, (Hazırlayan: Sami Önal), Literatür Yayıncılık, İstanbul-2002, s. 255; R. Hüsrev Gerede, "Atatürk", *Belleten*, TTK. Yay., C. XX, Sayı:80, Ekim 1956, Ankara-1995, s. 567-568.
38 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.
39 *Anadolu'da Yeni Gün*, 19 Haziran 1922, nr.520-897, s. 2.
40 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1; *Açıksöz*, 20 Haziran 1922, nr. 512, s. 1.
41 *Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2; *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.
42 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.
43 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 1. Claude Farrere bu çay ziyafeti hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Benim ve Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde en azından elli konuk var -generaller, müsteşarlar, subaylar, şehrin ileri gelenleri, gazeteciler- uzun masadaki ikram sade ve Türk geleneklerine uygun: Çay ve limonata. Ev, yer yer kiraz ağaçlarının bulunduğu çimlerle kaplı dümdüz bir arazinin üstünde. İzmit'in ve çevre köylerin neredeyse tüm halkı, aşağı yukarı yirmi bin kişi, yarım daire şeklinde masamızın çevresini almışlar, sık aralıklarla geniş alanda dizilmişler*". Bkz. Dietrich

masasının etrafında halk ve öğrenciler toplanmıştı. Bunların arasında, kırmızı elbiseli beyaz başörtülü mahzun görünümlü kız çocukları, göze çarpmaktaydı. Bunları Mustafa Kemal Paşa, Farrere'e göstererek: "*Zannediyorum ki şu kırmızı elbiseli kız çocukları, babaları Yunanîler tarafından öldürülen bîçârelerdir*" demesi Farrere'i müteessir etmiştir. Ziyafetin sonuna doğru Mustafa Kemal Paşa, Farrere'e ziyafeti şereflendirdikleri şu sırada birkaç söz söyleyeceğini ifade etmiş, o da bunun kendisi için en büyük bir şeref olacağını, daha sonra kendisinin de birkaç söz söylemesine müsaade buyrulmasını rica etmiştir[44].

TBMM Başkanı ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ayağa kalkarak ziyafete katılan ve saray bahçesinde toplanan üç bin kişiye hitaben, yarım saat süren, şiddetle ve hararetle alkışlanan, irticâlen uzunca bir konuşma yapmıştır[45].

Millî Mücadele tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın en önemli nutuklarından birisi olarak gördüğümüz bu konuşmasının bazı kısımlarını aynen vermeyi uygun buluyoruz[46].

Mustafa Kemal Paşa konuşmasına Claude Farrere hakkında sözleriyle şöyle başlamıştır:"*Efendiler, Türkiye'nin ve Türkiye halkının pek kıymettar dostu olan Mösyö Claude Farrere'i daire-i samimiyetimizde görmekten mütehassıl hissiyâtımı alenen izhâr etmeği bir vazife addederim. Aziz ve muhterem dostumuz Mösyö Claude Farrere, zât-ı necibanenizi bir kıyısında olsa bile hür ve müstakil Türkiye topraklarında kabul etmekle pek mesrûr ve bahtiyarım. Bu sürûrum şahsî olduğu kadar* şâmil *ve umûmîdir. Muhterem misafirimiz, emin olabilirsiniz ki bu dakikada İzmit Körfezi'nden ta Kars Kalesi'ne, Bahrisiyah sevahilinden Arabistan vahalarına kadar milletimizin kalbi, kıymetli dostumuza karşı aynı hiss-i muhabbet ve takdir ile darabân etmektedir.*

Efendiler, Mösyö Claude Farrere Türkiye'nin hakikaten ve cidden dostu olduğunu pek bâriz bir surette ispat etmiştir. Memleketimiz mühlik dakikalar yaşarken, milletimiz zulümlere mâruz bulunurken dünyanın bütün adâletsizlikleri üzerimize tevcîh edilirken bu zulme karşı semalara yükselen ulvî bir ses, insanî bir sadâ işitiliyordu. O sadânın sahibi, huzurunda bulunmakla mes'ud olduğumuz Claude Farrere'dir.

*Efendiler, insanlar; âdetlerini, ahlâklarını, hislerini, tem***â***yüllerini, hattâ fikirlerini tesmiye ve terbiyede içinde yetiştiği heyet-i ictimâiyyenin tem***â***yülâtı umûmiyyesinden kurtulamazlar. Fakat bazı büyük hilkatler vardır ki onlar yalnız mensup oldukları heyet-i ictimâiyeye karşı kalplerini ve ruhlarını aynı halde tutarlar. İşte Mösyö Claude Farrere, bu büyük insanlardan biridir. Dostumuzun bundan başka bir hususiyeti daha vardır:*

Gronau, *Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetin Doğuşu*, (Çeviren: Gülderen Koralp Pamir), Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s. 193-194.

44 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.

45 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1; *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 1; İkdâm, 21 Haziran 1922, nr.9074, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1. Claude Farrere Mustafa Kemal'in konuşması hakkında şu bilgileri vermektedir: *"Ve konuşmaya başladı. Çok sade bir şekilde, bulunduğu yerden. Bana döndü, gülümsedi, sigarasını bile elinden bırakmamış hatta tam tersine derin bir nefes çekmişti. Sonra sigarasını söndürdü, yeni bir tane yaktı, neredeyse bitene kadar içti ve iki, üç dakika kadar süren bu zaman zarfında halkın arasında merak dolu bir gerginlik oluştu, insanlar hiç kıpırdamıyor, hiç konuşmuyor, o inanılmaz, harikulâde ve yoğun dikkatlerinden hiçbir şey eksilmeden bekliyorlardı... Mustafa Kemal vatandaşlarına hitap ederken çok etkileyici. Vatandaşlarının onu dinlemesi ise çok daha fazla etkileyici.*
Süslü püslü laflara kaçmadan, parlak cümleler kullanmadan konuşuyor, hatta ikna etme sanatını bile kullanıyor diye bilirim; eğer bu sanat içten olmak anlamına gelmese ve eğer trajik duyguları sesinin tonunu bile yükseltmeden söylediği kısa ve güven verici sözcüklerine yansımasa. Suskunluğuyla bile anlatmak istediklerini anlatmasını biliyor kısacası. Söylediği her şeyi, dinleyenlerin onaylamasından daha doğal bir şey olamaz: Türklerin atalarına ait bu topraklara sahip olma hakları, ya istiklâl ya ölüm, ya düşmanı bu vatandan kovmak ya da ölmek. Ne daha fazlası, ne daha azı". Bkz. Gronau, Mustafa Kemal Atatürk…,s. 194.

46 Mustafa Kemal Paşa'nın, bu konuşması için bkz. *Hâkimiyet-i Milliye, 20 Haziran 1922, nr:536, s. 1; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989, s. 36-41; Açıksöz, 20 Haziran 1922, nr.512, s. 1; Vakit, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 1-2 (sansürlü olduğundan önemli ölçüde eksiktir);* İkdâm, 21 Haziran 1922, nr.9074, s. 1 (sansürlü olduğundan önemli ölçüde eksiktir)**;***TİTE. Arşivi*, Kutu No: 47 Gömlek No:133, Belge No: 133-1, 133-2, 133-3, Tarih: 24/06/ 1338 (Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmanın önemli bölümleri aynen, Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti tarafından hazırlanan rapora konulmuştur).

Kendisi pek necîb olan, hürriyet ve istiklâlini bütün dünyaya tanıtmak için kanlar döken, inkılâplar yapan büyük bir milletin güzide evlâdıdır. Türkiye ile ve Türkiye halkıyla bu kadar kalbî alâkalara mâlik olan bir zâtın Türkiye'yi bugün yaşadığı elemli dakikalarında yakından ziyaret etmek istemesine zaten intizâr olunurdu. Dostumuz bu dakikayı pek güzel takdir etmiş ve hakikaten ümid ve intizâr olunduğu gibi İstanbul'dan sonra buraya gelmek zahmetini ihtiyâr buyurmuşlardır.

Dostumuzun İstanbul'da geçirdiği beş on gün zarfında, hâsıl ettiği intıbââtı bilmem, fakat İstanbul'da henüz düşmanların süngüleri ve tehditleri altında yaşıyan o zavallı, o bedbaht vatandaşlarımızın kalblerindeki hicranlara elbette temas etmiştir. Bir Türk dostu için bu temasın hâsıl edeceği intıbââtın pek elim ve derdnâk olacağını kabul etmek lâzımdır. O muhitte senelerden beri, asırlardan beri, bu zavallı milletin talihini elinde tutmuş ve onun mukadderâtiyle oynamış ve sonra kendisini terk edivermiş birtakım bedbahtların bulunması da elemli bir şeydir. Eğer dostumuz Claude Farrere seyahatlerine İstanbul'da hitam verselerdi, bu seyahati nâtamam kalmış addetmek zarûrî olurdu. Türkiye'nin bugünkü hakikî manzarasını görmek için böyle esaret altında bulunan değil, hürriyet ve istiklâlini muhafaza etmekle bahtiyar olan bir muhite gelmek lâzım geliyordu"[47].

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasının bundan sonraki kısmında: "*Efendiler, Türkiye halkı asırlardan beri hür ve müstakil yaşamış ve istiklâli bir lâzime-i hayatiyye telâkki etmiş bir kavmin kahramân evlâtlarıdır. Bu millet istiklâlsiz yaşamamıştır. Yaşayamaz ve yaşamıyacaktır*" diyerek devamında, Türk milletinin hayatını imhaya kastetmiş düşmanların akıl ve hayale gelmeyen her türlü tedbire başvurarak, Türk milletini esir, zelil ve perişan etmek için harekete geçtiğini, özellikle bazı batılı hükümetler ve bazı siyasîlerin bunun böyle olmasında direndiklerini ve hâlâ da bunu sürdürdüklerini, bu zalimliklerini kendi milletleri ve dünya kamuoyunda mazur göstermek için her türlü iftirayı atarak, Türkler vahşidir, zâlimdir, medeniyetin gereklerini benimseme yeteneğinden yoksundur, biçiminde propagandalarıyla dünya kamuoyunu aldatmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bunların bu girişimleriyle başarıya ulaşacaklarını sanarak başka bir tedbire gerek görmediklerini, çünkü Türkiye'nin yaşama yeteneğinden tamamen mahrum olduğunu farz ettiklerini, oysa düşmanların bunda tamamen yanıldıklarını, gerçekleri değiştirmenin ve hakkı ortadan kaldırmanın imkânsız olduğunu ve bugüne kadar dünyada da buna imkân bulunamadığını vurgulamıştır. Bütün bu acılı durumlardan sonra milletlerin vicdanlarına müracaat olunursa, necip ve hakkiyle medeni olan milletlerin bu siyasetçilerin yaptıkları zalimlikleri lanetleyeceklerinden hiç şüphesi olmadığını, ancak henüz müteredditt görünenler varsa kendisinin onları da mazur göreceğini, çünkü Türkiye hakkında her gün îcâd edilen iftiraların doğrusunu anlamalarına yine o devlet adamlarının mevcudiyetinin mâni olduğunu söylemiştir[48].

Mustafa Kemal Paşa konuşmasını, o güne kadar gösterdiğimiz bütün kabiliyetlerin Millî Mücadele aleyhindeki zanları altüst ettiğini ifade eden şu sözleriyle sürdürmüştür:

"*Efendiler, Türkiye halkının bütün fakru zaruretine rağmen, gizli veya âşikâr düşman elleriyle bugün içine atılmış olduğu girîvenin bütün dehşetine rağmen üç seneden beri kendi mukadderâtını eline alarak idare-i hükümette gösterdiği kabiliyet ve kudret, (hazır olan mektep talebesini işaretle) ş8 u gördüğünüz çocukları vatana lâyık yetiştirmek için umûr-i maârifte gösterdiği kabiliyet, memleketimizin hemen kâmilen hâl-i muhasarada bulunmasına rağmen muhafaza-i mevcudiyet için asıl olduğuna kâni bulunduğu umûr-i iktisadiyenin tanziminde gösterdiği kabiliyet, şarkda ve garbda muvaffakiyatı tevâlî eden ve edeceğine kimsenin şüphe etmemesi lâzım gelen muntazam ve muazzam ordular*

47 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1.
48 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1.

teşkili hususunda gösterdiği pek büyük kabiliyet ve kudret düşmanlarımızın ikinci nokta-i nazarlarında da yani kabiliyetten mahrum olduğumuz hakkındaki zanlarında da ne kadar aldandıklarını ispata kâfi delâil değil midir? Fakat Efendiler, garbın bazı zalim ve hakikati görmemek için gözlerini kapayan siyasetçileri bu hakikat karşısında baş çevirmek istiyor. Necîb Fransız milletinin bu hakikati idrâkte gösterdiği yüksek misâli görmek istemiyor"[49].

Mustafa Kemal Paşa, varlığının bilincinde olan, hürriyet ile esaret farkını çok iyi bilen, ölümü esarete tercih eden ve bunu her gün fiilen ispat edegelen bir milletin yok edilmek istendiğini belirterek düşmanların Türkiye'yi baştan sona harabeye çevirmek, burada yaşayan masum halkı, kadınlara ve çocuklarına varıncaya kadar en vahşi işkencelerle insanlık dışı tecavüzlerle katletmek istediklerini, bunun için bir taraftan da mukaddes topraklarımıza saldırdıkları Yunanların vahşetlerini sürdürmelerini sağlamaya çalıştıklarını, çok ustaca bir taktikle bir taraftan da Türk'ün asalet ve masumiyetini anlama belirtileri gösteren milletlerin kamuoyunu karıştıracak bin türlü iftira ve yalan icat ettiklerini[50] söyleyerek sözlerini sürdürmüştür.

Daha sonra, Türkiye'nin tarih ve medeniyete hesap vermekte tereddüt etmeyeceğini ve TBMM Hükümeti'nin bütün hesaplardan alnı ak olarak çıkacağından şüphesi olmadığını ifade eden sözleriyle konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"*Efendiler düşmanlarımız Türkiye'nin Hristiyanlara zulmettiğini, yalancı bir Yave'nin iftiranâmesini ileri sürerek, cihân-ı medeniyetin efkârını duçar-ı teşevvüş etmek istiyorlar. Türkiye'nin davasındaki kudsiyeti ve Türkiye'nin hakkını teslime mütemayil olanların nokta-i nazarını başka cihete tevcihe çalışıyorlar. Bütün bu müddeiyat bir sürü kizb ü iftiradan ibarettir. Başka türlü de olamaz.*

Yeni Türkiye devletinin idare mes'uliyetini deruhte etmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi bütün icrâât ından tarihe ve medeniyete karşı hesap vermekte bir an tereddüt etmez. Çünkü bu hesaptan alnı ak olarak tamamen muzaffer çıkacağında şüphesi yoktur. Fakat geçen sene İnebolu, beş on gün evvel Samsun bombardıman ettirildi. Ayaklanmak üzere düşmanların teşkil, teçhiz ve teşvik ettikleri anâsır-ı muzırranın mülâhazat-ı askeriyeye tabi tutulmasında bir kabahat varsa, o kabahatin faillerini Türkiye'de, Ankara'da değil, Atina'da ve belki daha büyük bir payitahtda aramak lâzımdır. Şurasını da kesinlikle kati olarak beyân ederim ki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti milletten en meşru salâhiyetleriyle devletin mevcudiyetini ve istiklâlini muhafaza ve temin için her müstakil millet ve devlet için meşru olan haklarını, salâhiyetlerini bî-perva istimal eder ve edecektir. Garbın bazı hükümetleri Türkiye ile hâl-i muhasamadan çıkmak istemediği, Türkiye'nin mübarek topraklarına saldırdığı düşmanı takviye ve teşvikten feragata razı olmadığı halde güya dünyanın en bî-taraf hükümeti imiş gibi memleketimiz içinde zabitlerini dolaştırmak suretiyle tahkikat icrasını ileri sürüyor. Şâyân-ı teessüftür ki diğer hükümetleri de bu teşebbüse teşrik yollarını buluyorlar. Dünyada bundan daha mantıksız ve daha cüretkârane bir hareket tasavvur edemiyorum. Dünyada müstakil bir devlet tasavvur olunabilir mi ki umûr-i dahiliyesine, henüz düşman sıfatını hâiz olanların değil, dostlarının dahi müdahalesine müsamaha etsin. Eğer o ricâl-i siyasiye asırlardan beri müstakil yaşamış, istiklâlin timsali olmuş ve bugün yeni bir intibâh-ı millî ile azm ü imanı ve aşk-ı istiklâli yükselmiş Türkiye halkının, Türkiye devletinin istiklâlini tanımamak ve tanıtmamak istiyorlarsa, biz bunlara karşı hayretlerle mukabele ederiz ve bu ricâlin gafletine bütün cihânın nazar-ı istiğrabını davet ederiz. Zavallı milletimiz esir olmağa razı olmadığı için en büyük cezaya mahkûm bulunuyor: idama!"[51] Mustafa Kemal Paşa, bu tarihî konuşmasını

49 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1.
50 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1.
51 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1.

şu şekilde tamamlamıştır:

"*Hayır efendiler, hayır(...) bütün cihân emin olsun ki, bu millet idama, imhâya değil, ihyâya müstahaktır; elyaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi deruhte ettiği bu vazife-i tarihiyeyi kemâl-i muvaffakiyetle îfâ ediyor ve en yüksek zaferlerle itmâm ve ikmâl edecektir.*

Efendiler, aziz ve muhterem dostumuz Mösyö Claude Farrere'i memleketimizin sulh ve sükûna mazhariyetinde kabul etmekle çok müftehir olacaktık. Eğer bugün buna muvaffak olmamış bulunuyorsak bu hususiaki kabahat bizim değildir. Ona memleketimizin her köşesini göstermek ve her köşede kemâl-i tevekkül ve masumiyetle ve fakat kalbinde büyük bir iman ve hiss-i gurur-ı istiklâl ile tarlalarını süren, koyunlarını güden vatandaşlarımı yakından tanıtmak isterdim. O vakit muhterem dostumuz Türkiye halkını daha çok sevecekti ve o vakit böyle bir milletin istiklâline taarruz edenlerin ne kadar bî-his ve ne kadar bî-insaf olduklarını daha derin bir surette takdir edecekti. Efendiler, samimî dostlarımız sevdikleri tarafından bir işkenceye mahkûmdurlar ve işkence de sevdiklerinin dertlerini dinlemektir.

Kıymetli dostumuz bu dakikada o vaziyette bulunuyor. Pek çok arzu ederdim ki, bu acı hakikatlerin müfessiri olmaktan ise, dostumuza şataretbahş sözler söyliyeyim. Fakat bizi mazur görsünler. Biz hayat ve istiklâl için mücadele eden ve bu kanlı mücadeleler manzarası karşısında bütün cihân-ı medeniyetin bî-his seyirci kaldığını görmekle dil-hûn olmuş insanlarız"[52].

Mustafa Kemal Paşa Marmara kıyılarında yaptığı bu konuşmasında millete güven aşılamış, umut vermiş, milletimizin inançlarını kuvvetlendirmiştir. Düşmanlarımıza ise imha edilmek istenen milletimizin yılmayacağını, istiklâlini canına tercih edeceğini ve haricî müdahalenin hiçbir şekline müsamaha edilmeyeceğini haykırmıştır.

Bu tarihî nutuk, bazı gazetelere şöyle yansımıştır:

"*Bütün İzmitliler nutuk dinlediler. Paşa medenî milletlerin vicdanına hitab eden beliğ sözleriyle Türk Milletinin âmâl-i meşrûasını ve mücâhedemizdeki azmi metanet-i milliyeyi tasvîr eyledi. Claude Farrere Türkçe îrâd edilen bu nutka vâkıf olduktan sonra pek mütehassis olmuştu*"[53].

"*Bu nutuk yalnız, büyük dostumuza karşı bir cümle değil, aynı zamanda memleketin siyaset-i dâhiliyye ve hariciyyesiyle alâkadar bir hitabedir. Paşa hazretleri düşmanlarımızın tuttuğu yolu açık bir lisân ile teşrih eylemişler ve daima tarih ve medeniyyet önünde hesab vermeğe âmâde olan Büyük Millet Meclisi'nin, memleketi harbten kurtarmak isteyen bazı garb hükümetlerinin zabitlerinin içimizde dolaşmasına katiyyen razı olamayacağını beyân etmişlerdir*"[54].

"*Başkumandanımız İzmit'te Claude Farrere ile görüştü- misafirlerin şereflerine yapılan tezâhürât hakkı seven ve hakka tapan bir milletin göstereceği bir halet-i ruhiyenin misalidir- Kemal Paşa Hazretleri îrâd ettikleri nutuklarında hür ve müstakil bir milletin arzularını iradelerini Marmara kenarlarında bir defa daha tekrar ettiler*"[55].

"*Paşa hazretlerinin şimdiye kadar îrâd ettikleri nutukların en mühimlerinden birini teşkil eden bu nutuk çok kerre şiddetle ve hararetle alkışlandı; Claude Farrere Reis Paşa Hazretleri îrâd-ı nutuk ederken kendisine hayran hayran bakıyor heyecanını saklamaya muvaffak olamıyordu*"[56].

52 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1.
53 İkdâm, 21 Haziran 1922, nr.9074, s. 1; *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1.
54 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr. 536, s. 1.
55 *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1.
56 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu son derece önemli konuşmasını "*İzmit'ten Gelen Ses*" başlıklı yazısıyla en iyi şekilde Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey yorumlamıştır. O gün için oluşturduğu umut ortamının daha iyi anlaşılması açısından bu yazıyı aynen vermek yerinde olacaktır.

"*Bundan birkaç zaman evvel kim derdi ki, biz, İstanbul halkı, onun sesini bu kadar yakından işiteceğiz, kim derdi ki üç yıl evvel Ferid Paşa Hükümeti'nin askerî bir memuru sıfatıyla Trabzon limanına ayak basan Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun içinde âteşîn bir kavis çizdikten sonra Marmara'nın kapılarından birine gelecek ve bir veli ruhaniyeti, bir kahramân heybetiyle bize, İstanbul halkına, her gün baktığımız şu denizin dalgaları arkasından 'bu millet yaşamağa layıktır, yaşayacaktır, müstakil, hür ve hâkim-i mutlak olarak yaşayacaktır' diye hatiften gelen bir sesle bağıracak?...*

İki, üç günden beri neden bu kadar neşeliyiz, neden içimizde yeni bir hayatın haberini his etmedeyiz? Neden kalbimizde korkudan, endişeden, ümidsizlikten hiç eser kalmadı? Zira, bu ses bizim maneviyatımızı, kaç zamandır damarlarımıza şüphenin ye'sin, füturun zehrini telkîh etmeden başka bir şeye yaramayan sözlerle bulunan müfekkiremize berrak bir hakikatin nurunu serpti. Bu hakikat nedir? Bu hakikat, herşeye rağmen, Türk milletinin yaşadığına, yaşayacağına, hür ve müstakil olarak yaşayacağına dair ruhumuzun mihrakında taşıdığımız imanımızdır. ... bu adam neye güveniyor? Hangi kuvvet onun vücudunu bütün medeniyet âlemine! karşı böyle mütearrız bir yay gibi geriyor?...

Bu sualin cevabı Mustafa Kemal Paşa'nın Trabzon'dan İzmit'e kadar çizdiği kavsde ve bu kavsin halkaları olan birinci, ikinci İnönü zaferlerinde ve yirmi iki gün süren o mehîb Sakarya muharebelerindedir. Dört beş bin kişiyle on beş yirmi bin kişilik mücehhez ve muntazam ordulara karşı koyan ve yirmi iki gün yirmi iki gece kırk elli bin askerle yüz bin kişilik bir kuvveti döğen şanlı bir serdar, ...(sansür) İstanbul'un kapısında ancak bu tavr ve edâ ile konuşabilir.

Mustafa Kemal Paşa üç yıldan beri düşman zırhlılarının dolaştığı Marmara sahillerine yalvarmak veyâhûd pazarlık etmek için gelmedi. Onun üç sene içinde üç büyük zaferle tetevvüc eden başı milletten gelmeyen hiçbir kuvvet önünde eğilmeyecek kadar dik durmağa alışmıştır"[57].

İşte böylesine şahane bir konuşmaya şahit olan Claude Farrere, Mustafa Kemal Paşa'nın hararetle ve şiddetle alkışlanan bu konuşmasından sonra, Fransızca cevabî bir konuşma yapmıştır. Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir (Ertegün) Bey tarafından çevrilen bu konuşmasında[58] şunları söylemiştir:

"*Paşa Hazretleri îrâd buyurdukları necîb, ulvî efkâra tarafımdan ilâve edilecek bir şey yoktur. Bu efkâra bütün mevcudiyetimle, bütün kalbimle iştirâk ediyorum. Kendilerinin beyân buyurdukları veçhile İstanbul'u ziyaret ettim. Fakat, bu ziyaret beni dağdar etti ve kalbimi kırdı. Bu büyük pâyitahtı ve muhitini ecnebî süngüsü altında gördüm. Bu hâl benim için gayet hazin bir manzara teşkil ediyordu. Bu millet, Boğazlardan Asya'ya mağrur nazarlarla bakıyordu. Bu milletin hürriyet için ve hürriyetini muhafaza için ölmeye ve bu azim ile yaşamaya karar vermiş olan bir millet olduğunu gördüm fakat gördüğüm şey bunlardan mı ibarettir. Hayır başka bir şey daha görmüştüm. Bu gördüğüm şey kalbimi ümit ve mahzuniyet ile doldurdu. Bu halk bu millet yek-vücûd sağlam, sebatkâr ve kavi bir hükûmet-i milliyeye mâlik ve kudsî bir kumandan tarafından idare ediliyordu. Bütün bu ahvâl, bu milletin zafere varacağına hiç şübhe bırakmıyor. Acaba gördüğüm şeyler yalnız*

57 Yakub Kadri, "*İzmit'ten Gelen Ses*", İkdâm, 24 Haziran 1922, nr.9077, s. 2.

58 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1; Claude Farrere'nin bu konuşması için ayrıca bkz. *TİTE. Arşivi,* Kutu No: 47, Gömlek No: 133, Belge No: 133-4, Tarih: 24/06/ 1338 (Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti tarafından hazırlanan rapora konulmuştur).

bunlardan mı ibaretti. Başka bir şey daha gördüm. O da hak ve adâletin kendisinde olması idi ve bu millet hakkı için harb ediyordu. Düşmanları zalim ve alçak adamlardan ibaret bulunuyordu. O düşmanlar ki maksadları habis ve çirkin, fikirleri menfaatten başka bir şey değildir. Fakat hürriyetini muhafaza için ölen, kanını döken bir milleti, hasis menâfi takib eden düşmanlar hiçbir vakit mağlub edemezler. Daha başka bir şey söyleyeceğim. O da, yalnız kendilerinin bu hakka sahip olmaları değil, aynı zamanda büyük bir kuvvete mâlik olmaları hususudur. Cesur, metin bir surette idare edilen bu kuvvet, zaferin en kuvvetli dermanını teşkil eder. Zât-ı Sâmilerine takdim edeceğim ihtirâmât ve takdiratım yalnız benim değil, bütün Fransız milletinin ta'zîmât ve hissiyât-ı ihtirâmkârânesidir"[59].

Claude Farrere'nin bu konuşması binlerce kişiden oluşan topluluk tarafından müteaddit defalar sürekli olarak alkışlanmış[60] ve çay ziyafeti saat sekize doğru sona ermiştir[61].

Mustafa Kemal Paşa'nın ve Claude Farrere'nin konuşmalarından sonra, akşam sofrasında toplanılmıştır. Sofrada sohbetin konusunu çay ziyafetinde yapılan konuşmalar ve o konuşmalarda değinilen meseleler oluşturmuştur. Yemekten sonra Farrere, Ercümend Ekrem, Ahmed Emin ve Velid Bey'lerle birlikte kendilerine tahsis edilen Sabık İzmit Mebusu Rüştü Bey'in konağına gitmişlerdi. Rüştü Bey misafirlerini Türk misafirperverliğine uygun bir tarzda kabul etmiş ve Farrere bu eski "*Türk evinin ve Türk nezaketinin hayranı olmuştu*"[62].

Adapazarı'nı Ziyaretleri

19 Haziran sabahı saat dokuzda Adapazarı'na hareket edilmesi daha önceden kararlaştırılmış olduğundan Claude Farrere ve beraberindekiler köşke gitmiş ve orada Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuşlardır. Hep birlikte, sabahın erken saatlerinden beri ellerinde bayraklarla köşk çevresini ve yolları dolduran binlerce kişiden oluşan halk kitlesinin coşkun tezahüratı içinde[63] yürüyerek, saat ona doğru istasyon binasına ulaşmışlar ve burada istasyon binasının önünü ve daha ilerilerini kaplayan askerî birlikler tarafından "*Hazır ol*" vaziyetinde karşılanmışlardır. Mustafa Kemal Paşa kendisini selâmlayan askerî birliklere mukabele etmiş[64], daha sonra subayların ve diğer zevâtın birer birer elini sıkmıştır. Resmî bir tarzda başlayan bu hareket, halkın Mustafa Kemal Paşa'nın elini öpmek istemesiyle heyecanlı bir hürmet merasimine dönüşmüş, aynı maksatla Farrere'nin de eline sarılmışlardır. Bu durum karşısında teessürlerine hâkim olamayan Farrere kendini zapt edemeyerek Türkçe olarak "*Yaşasın Serbest Türkiye!*" diye bağırmaktaydı[65]. Mustafa Kemal Paşa ve Farrere beraberindekilerle halkın muhabbet ve hürmet tezahüratı arasında kendilerini Adapazarı'na götürecek özel trene binmişlerdir[66].

Tren hareket etmeden evvel, İzmit halkı namına Kılıçzade Hakkı Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yaptığı uğurlama konuşmasında, kendisine milletin sadakat ve bağlılığını bildirmiş ve muvaffakiyetler temenni ederek "*Hâtiften bir ses geliyor, o sesi dinleyiniz haktan gelen ses yürü diyor. Bütün millet sizinle beraberdir*" demiştir[67].

Kılıçzada Hakkı Bey'in bu konuşmasına Mustafa Kemal Paşa cevaben ve halka hitaben şunları söylemiştir:

59 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, nr.536, s. 1; Aynı metin için Ayrıca bkz. *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 1-2; *Açıksöz*, 20 Haziran 1922, nr.512, s. 1.
60 *Anadolu'da Yeni Gün*, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s. 2.
61 *Anadolu'da Yeni Gün*, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s. 1.
62 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.
63 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2; *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1.
64 Özel, "BaşkomutanMustafa Kemal Paşa'nın…", s. 38.
65 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.
66 *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1.
67 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2; *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1; *Açıksöz*, 24 Haziran 1922, nr.515, s. 1.

"*Muhterem vatandaşlarım,*

Bütün kalb ve vicdanlarınızla benimle beraber olduğunuza imanım vardır. Bu böyle oldukça, gittiğimiz yolun hakikî olduğuna inandıkça elbette yürüyeceğiz. Bu yürüyüşümüzle memleketi netice-i hakikiyyeye îsâl edeceğiz buna şüpheniz olmasın. Hakkımda gösterdiğiniz âsâr-ı muhabbet ve teveccühe sûret-i mahsûsada takdim-i teşekkürât ederim.

Güzel memleketinizde geçirdiğim iki günün kıymetli hâtırasını kalbimde saklayacağım. Gördüğüm tezâhürâttâ ziyane-i teşvik oldu. Netice-i hakikiyyeye vusûl için her türlü tedâbîri düşünmekden hâli kalmadım. Buna emin olunuz. Cümlenize teşekkürler ederim"[68].

Tren hareket edince, halk trenin arkasından bayraklarla koşmuşlar; "*Yaşasın Farrere, Yaşasın Türkiye – Fransa*" diye bağırarak sevgi ve hürmetlerini gösterince, Claude Farrere de aynı suretle halka doğru hitapla "*Yaşa Yaşa Yaşa Türkiye- Fransa*" diyerek karşılık vermiş ve şiddetle alkışlanmıştır[69]. İzmit şehrinin dışına kadar bu tezahürat devam etmiştir[70].

Tren hareket eder etmez Vakit gazetesi Başyazarı Ahmed Emin (Yalman) Bey, daha önce hazırladığı soruları Mustafa Kemal Paşa'ya takdim etmiş ve Velid Bey'in de iştirakiyle mülâkat başlamıştır. Tren yolda Derbend, Sabanca ve Arifiye istasyonlarına gelince Mustafa Kemal Paşa ara vermiş, Claude Farrere ile beraber inerek halkın tezahüratlarına mukabelede bulunmuşlar, sonra yerlerine oturup kaldıkları yerden söze devam etmişlerdir. Tren Adapazarı'na vardığı anda Mustafa Kemal Paşa da son cümlelerini söylemiş ve mülâkat da son bulmuştur[71].

Bu mülâkatta Ahmed Emin Bey'in: "*Farrere dostumuzla olan mülâkat ne gibi intibâlar bırakmıştır?*" sorusuna Mustafa Kemal Paşa şu cevabı vermiştir: "*Mösyö Claude Farrere'i pek hassas ve pek âli ruhiyle, beşerden pek az kimseye nasip olan evsâf-ı mahsûsasiyle nezahetin timsâl-i müşahhası buldum. Kendisiyle mülâkat, bende hiçbir vakit unutamıyacağım mânevi hazlar, kıymetli hâtıralar bırakmıştır. Türkiye böyle vefakâr bir dosta mâlikiyyeti ile müftehir olabilir*"[72].

Mustafa Kemal Paşa ve refâkatindekileri taşıyan özel tren saat on birde Adapazarı'na vardığında[73], otuz kırk bin kişiden oluşan coşkulu bir halk kitlesi istasyon civarında toplanmışlardı. Her yer Türk bayrakları ve taklarla donatılmıştı. Mustafa Kemal Paşa ile Claude Farrere kendilerine kalbî hürmet ve muhabbetlerini sunmak için toplanan halkın şiddetli alkışları arasında trenden inmişlerdir[74].

Bu arada bir askerî birlik karşılama merasimi için istasyon önünde beklemekteydi. Bu askerî birliğimizin intizamı ve kıyafetinin mükemmelliği bütün herkeste hayretli bir iftihar uyandırmıştır. İlk defa olarak İstanbul'dan gelenler gözlerine inanamamışlar, güneş gözlüklerine kadar her şeyi tamam olan bu asker, kalblere millî bir gurur, derin bir güven vermiştir. "*Anadolu'da mucizeler yapıldığını herkes biliyordu. Fakat bu mucizeyi canlı ve muşahhas bir surette görünce heyecana kapılmamak imkânı yoktu*"[75].

68 *Açıksöz*, 24 Haziran 1922, nr.515, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, s. 43. Ayrıca bkz. *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

69 *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1.

70 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

71 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 1.

72 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.III, s. 55.

73 *Açıksöz*, 24 Haziran 1922, nr. 515, s. 1.

74 *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1. Muharrem Giray, yanlış olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın, Adapazarı'nda kendisini ziyaret etmek üzere trenle gelen Türk dostu Claude Farrere'i Adapazarı istasyonunda bizzat karşıladığını, Trenden inen Claude Farrere'nin Mustafa Kemal Paşa'ya doğru ilerleyip üç adım kala kollarını uzatarak, belini büküp böylece tazim vaziyetinde kaldığını, daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Claude Farrere'e ilerleyerek, uzanan kolundan tutup doğrultarak misafirini sağına almak istediğini, fakat Claude Farrere'nin Mustafa Kemal Paşa'nın solunda yürümekte ısrar ettiğini ve askeri teftişe başladıklarını yazmaktadır. Oysa yukarıda belirtildiği gibi birlikte İzmit'ten gelmişlerdir. Bkz. Giray, "Büyük Türk Dostu…", s. 356, 358.

75 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

Mustafa Kemal Paşa ile Claude Farrere kendilerini selâmlayan askerî birliğin arasından geçerken, Farrere bu askerî birliğin mükemmelliği karşısında hayran olmuş, birliği "*pek heyecanlı ve hararetli bir surette*" selâmlamıştır[76].

Mustafa Kemal Paşa, Farrere'i askerî denetlemede yanında tutarak ona vermiş olduğu değeri gösterirken aynı zamanda ona Türk ordusunun gücünü de gösteriyordu.

Askerî denetlemeden sonra, Darülfünunlu Şadan Hanım Adapazarı kadınları namına "*Şarkın büyük evladı ile garbın âli ruhlu edibini bir arada gördüklerinden dolayı Adapazarı kadınlarının ne kadar iftihâr ettiklerini, pek serbest, pek müessir ve güzel bir tavır ve lisanla*" anlatmıştır[77].

Daha sonra hep birlikte doğruca Mustafa Kemal Paşa'ya istasyon yakınında tahsis olunan konağa gidilmiş, burada biraz istirahattan sonra Claude Farrere Mutasarrıf Sadettin Bey, Hamid ve Macid Bey'lerle birlikte Sabiha Hanım Kız Mektebi'ne ziyarete gitmişler; burada öğrencilerin el işlerini görmüşler ve jimnastik hareketlerini izlemişlerdir. Claude Farrere Müdire Şehime Hanımla, Coğrafya öğretmeni Nimet Hanım'a takdir ve teşekkürlerini iletmiş ve öğrenciler tarafından Claude Farrere'e bazı hediyeler takdim edilmiştir[78].

Okul ziyaretinden sonra Çarkbaşı mesiresine gidilmiş[79] ve Claude Farrere Adapazarı'ndan ayrılmadan önce Mustafa Kemal Paşa'yla ikametgâhında birlikte saat ikide son defa olarak yemek yemişlerdi. "*Yemeklerde daima berrak bir su içilmişti. Claude Farrere de bol bol su içiyor ve meşrubat hususunda Anadolu kanunlarına uymanın kendisine pek hoş geldiğini temin ediyordu*". Bu yemekte, siyasî ve askerî işlerden üstünkörü bir surette bahis olunmuştur[80].

76 *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1.

77 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

78 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2; *Açıksöz*, 24 Haziran 1922, nr. 515, s. 1; Konukçu, "Gazi Mustafa Kemal…", s. 41.

79 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

80 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.
Claude Farrere, daha sonra bu öğle yemeği hakkında şunları yazmıştır: *"Askeri bir öğle yemeği. Üç kişinin dışında geri kalan herkes asker. Çok ilginç bir tezat: Tüm askerler sivil giyimli, en başta da Gazi'nin kendisi. Ve ast-üst düzeni yok, teğmenler sanki aynı düzeydeymişler gibi generallerle sohbet ediyor, işin diğer bir ilginç yanı ise herkesin yirmi beşle, otuz yaş arasında olması. Yemekler son derece basit: Yoğurt çorbası, İzmit Körfezinden tutulmuş balık ve klasik ızgara koyun eti. Su içiliyor ve isteyen masadaki bir kâseden kaşıkla yoğurt alabiliyor. Mustafa Kemal gülümseyerek özür diledi: 'Maalesef şarabımız yok, Anadolu çok kurak'"*. Bkz. Gronau, *Mustafa Kemal Atatürk…*, s. 193.
Yukarıda belirtildiği gibi Vakit gazetesinde, yemekte siyasî ve askerî işlerden üstünkörü bahsedildiği belirtilse de Claude Farrere'nin daha sonra yazdıklarına göre, 19 Haziran 1922 tarihinde beraber olduğu zaman içerisinde Mustafa Kemal Paşa ile şu konuları konuşmuştu:
Mustafa Kemal, savaşın sonu hakkında çok iyimser görünmekte ve kendisinin asla Yunanlar tarafından yenilemeyeceğini ileri sürmekteydi. Claude Farrere, Mustafa Kemal Paşa'ya, Ordusunun durumunu sormuş, o da '*Onu göreceksiniz. Ordumdan çok memnunum. Çok genç olduğu için, onu parça ve parça, tümünü ben yapmak zorunda kaldım. Bakınız geçen yıl Sakarya'da, henüz kurulmuş birliklere komuta ediyordum. Zafer çok zor oldu. Bugün, gerçek ordum var' demişti, daha sonra Claude Farrere'nin Yunan ordusu ve Başkomutanı Hacı Anesti hakkında düşündüklerini sormuş Mustafa Kemal de Yunan ordusunda pek çok asker kaçağı olduğunu, orduda pek çoğunun gayrı memnun olduğunu ve ayrıca siyasî çekişmeler içine düştüklerini belirtmişti, Başkomutan Hacı Anesti'yi az tanıdığını söylemiş fakat adamlarının ona hiçbir güveni kalmadığını, Yunanların isminden dolayı ona, kaybolmuş zaferi bulmak üzere Kral Constantin tarafından görevlendirilmiş Aziz Antonie demekte olduklarını, General Papulas'ın, daha iyi olduğunu ama Venizelosçu olduğu için, Onun ordunun başında olması Atina'yı endişelendirdiğini, bunu anladığını, zira bugün biz Türkler için çok zararsız olan bu ordunun, Constantin'in monarşisi için son derece korkunç olduğunu, Yunan ordusunun hemen hemen tamamının Venizelosçu olduğunu, bu yüzden Kral Constantin'in, Bursa'da kaldığı sürede, orada göreceği iyi kabulden emin olduğu halde askerî hastaneleri ziyarete cesaret bile edemediğini, söylemişti. ClaudeFarrere; 'O halde, iyi anladımsa, hiçbir Yunan saldırısı olmayacak mı?' diye sormuş, Mustafa Kemal'de 'Heyhat, hattâ onu ümit bile etmemeli.' Diye cevaplamıştır. Claude Farrere: 'O halde savaş uzun sürebilir' deyince Mustafa Kemal: 'Korkulduğundan da kısa' süreceğini söylemişti. Claude Farrere 'Pekâlâ, ya malî sorunlar?' demiş, Mustafa Kemal de: Yunanistan'ın para sıkıntısında olduğunu, İngiltere'nin de sonsuza kadar onlara para veremeyeceğini, onların aksine bizim ise dayanabileceğimizi söylemiş ve savaşın maliyeti altından kalkabileceğimizi şu sözleriyle desteklemişti : 'Biz Anadolu milliyetçileri, harpte olup da kâğıt paraya asla ihtiyacı olmayan tek halkız. Ama hiç. Paramız sağlamdır.' Son olarak Claude Farrere'nin 'O halde, yenileceğinize ihtimal bile vermiyor musunuz?' sorusuna Mustafa Kemal 'Affedersiniz! Yunanistan değil, İngiltere Anadolu'ya 350.000 savaşkan insan çıkarırsa yenilirim. Yoksa hayır. Öte yandan, İngiltere'nin bu noktaya kadar gitmeyip, halen siyasetini idare eden uluslararası bankalar konsorsiyomunun telkinlerine asla uymayacak kadar sağduyu sahibi olduğuna güvenim var' demişti. Bkz. Willly Sperco, Mustafa Kemal Atatürk 1981-1938*, (Çeviren: Zeki Çelikkol), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s. 84-85; Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 51.

Yemeği müteakip, Claude Farrere'i, İzmit'e götürmek için kendisine hazırlanan özel trene bindirmek üzere istasyona gidilmiş ve burada Mustafa Kemal Paşa, Mutasarrıf Sadettin Bey, bütün Adapazarı halkı, asker ve öğrenciler tarafından uğurlanmıştır[81].

Mustafa Kemal Paşa, Claude Farrere ayrılırken ona *üzeri gümüşle işlenmiş bir kırbaç hediye etmiştir*[82]. Farrere ise İzmit ve Adapazarı'nda kendisine gösterilen yakınlıktan dolayı defaatle minnettarlıklarını Mustafa Kemal Paşa'ya arz ettikten sonra tren İzmit'e doğru hareket etmiştir[83].

Claude Farrere'nin İstanbul'a Dönüşü ve İntibaları

Claude Farrere ile beraberindekiler İzmit'te coşkulu bir surette karşılanmışlar ve doğruca iskeleye giderek kendilerini İstanbul'a götürecek olan Fransız torpidosuna binmişlerdir. Türk ve Fransız bayraklarını taşıyan binlerce kişi ile dolu olan vapurlar torpido etrafında dolaşarak Claude Farrere'i uğurlarken "*Yaşasın Claude Farrere Yaşasın Fransa*" nidaları arasında, İzmit'e geldikten bir gün sonra 19 Haziran 1922 akşama doğru İzmit Körfezi'nden ayrılmıştır[84]. Gece saat on birde İstanbul'da Tophane rıhtımına çıktıklarında burada toplu halde kendilerini bekleyen gazetecilere Claude Farrere, Anadolu seyahatinden ne kadar hararetli intibalarla ayrıldığını kısaca izah etmiştir. Daha sonra Farrere, Şehremâneti'nin rıhtımda bekleyen bir otomobiline binerek ikametgâhı olan merhum Reşat Fuad Bey konağına gitmiştir[85].

Claude Farrere, İstanbul'dan ayrılacağı 23 Haziran'a kadar ziyaretlerde bulunmuş, gazetecilere Anadolu intibaları hakkında mülâkatlar vermiştir. Vakit gazetesinin haberine göre, Farrere boş zamanlarında seyahatine ait hatıralarını kaydetmekte ve bilhassa Anadolu intıbââtına ait notlar almaktaydı. Vakit gazetesi muhabiri ile 22 Haziran'da yaptığı mülâkatta, Anadolu seyahatinden çok kıymetli hatıralar ile döndüğünü söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme ve Türk ordusu Claude Farrere üzerinde "*O kadar derin bir tesir husule getirmiştir ki*", Mustafa Kemal Paşa'dan bahsederken onun meziyetlerinden de uzun uzadıya söz etmiştir[86].

Türk ordusunun Sakarya'dan beri sessiz kalışı karşısında, Claude Farrere'nin ordumuz ve mali gücümüz hakkında sorular sorarak, ilk elden bilgiler edinmeye çalıştığı anlaşılmaktadır, Mustafa Kemal'inde onu doğru bilgilendirerek güçlü olduğumuzu göstermek istediği anlaşılmaktadır. Zira onun bu izlenimlerle ayrılması önemliydi. Ancak Farrere tam ikna olamamış olacak ki, Mustafa Kemal'e, ordusu için silah ve cephaneleri, gerekli parayı nereden bulduğuna dair sorduğu sorulara, O'nun kaçamak cevaplar verdiğini fakat kendisinin bunların bir kısmının Rusya'dan geldiğini tahmin ettiğini yazmaktadır. Bkz. Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 51.

81 *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1; *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

82 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2; *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1.

83 İkdâm, 21 Haziran 1922, nr.9074, s. 1. Claude Farrere, Hamid, Ercümend Ekrem, Macid ve Ahmed Emin Bey'ler ile beraber Adapazarı'ndan ayrılmıştı. Velid, Hakkı Tarık Bey'lerle fotoğrafçı Muhterem ve Mehmed Ali Bey'ler cephenin bir parçasını görmek üzere Adapazarı'nda kalmışlardı. Bkz.*Vakit*, 20 Haziran 1922, nr.1625, s. 2.

84 *Açıksöz*, 24 Haziran 1922, nr. 515, s. 1; *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2. Mehmet Önder, yanlış olarak, Claude Farrere'nin, Adapazarı dönüşünde geceyi İzmit'te geçirdiğini ve ertesi günü 20 Haziran 1922'de Fransız torpidosu ile İstanbul'a döndüğünü yazmaktadır. Bkz. Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998, s. 265.
Claude Farrere, İzmit'ten ayrılırken Büyük Millet Meclisi Riyâseti'ne çektiği minnet ve şükranını bildiren veda telgrafında: "*Fransa'ya süratle avdet etmek üzere bulunduğumdan hür İzmit toprağından büyük Millet Meclisine ve onun Reisine âteşîn hissiyât-ı perestişkârânemi beyân ile seri've şerefli bir sulh temenniyâtını arz eylerim" demiştir. Bkz. Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1922, nr. 537, s. 1; Anadolu'da Yeni Gün, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s. 1; Açıksöz, 21 Haziran 1922, nr. 513, s. 1; Vakit, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.*

85 *Vakit*, 21 Haziran 1922, nr.1626, s. 2.

86 *Vakit*, 23 Haziran 1922, nr.1628, s. 1. Claude Farrere, 1930'da Paris'te yayınlanan *"Turquie Ressuscitee"* (Dirilen Türkiye) adlı kitabında, İzmit ve Adapazarı'nda görüştüğü Mustafa Kemal Paşa hakkında şunları yazmıştı: *"O'na (Mustafa Kemal'e), kendimi kaptırmaktan alıkoyamadığım bir heyecanla, bakıyorum. Bir kere daha belirteyim ki, görünüşü yanıltıcı değil. İşçi esere benziyor. Uzun ve kuvvetli bir kafa, düşünceyi yansıtan kırışıklıklarla kaplı geniş bir alın, korkunç bir enerji ifade eden çene; buzullar kadar mavi gözler- işte ilk önce görülen şeyler bunlar. Akıl almaz derecede kendine hâkimiyet; hiç bir şeyin boyun eğdiremediği bir irade; ve nihayet en sabit ve en sabırlı dikkat etme ve düşünme kudreti; işte bu yüzün daha sonra ortaya koyduğu şeyler. Bu çehre o kadar hareketsiz ki, insanı büyülüyor. Bir gülümsemenin bu yüz çizgilerini yumuşatabilmesi imkânsız gibi görünüyor. Bununla beraber, birdenbire, insanı şaşırtacak kadar tatlılıkla gülümsediği de oluyor. Yaşı tahmin edilemez. Söylediklerine göre, Mustafa Kemal Paşa 41 yaşında imiş. Bense 30 ile 50 arasında bir yaş seçemezdim onun için. Yüzdeki kırışıklıklar derin, ama bıyıklar sarı; saçlar ağarmış, ama yürüyüş çevik. Mustafa Kemal Paşa'nın inanılmayacak sınırların ötesinde uykusuzlukla mücadele*

Farrere, İstanbul'dan Paris'e dönerken Aurore gazetesine verdiği beyânâtında; İzmit ve Adapazarı seyahati hakkındaki intibalarını, Türk askeri, Mustafa Kemal Paşa ve Türk milleti hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"*İzmit'te ve bilhassa Adapazarı'nda askere bir resmî geçit yaptırıldı. Anadolu hayret edilecek bir surette donatılmış ve silahlandırılmış güzide bir orduya sahiptir. Adapazarı'nda önümüzden geçen alaylar azametli bir görünüş teşkil ediyordu. Türk askerinin mukavemetini tekrar hatırladım. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın eserini daha güzel yapan ve yükselten şey bu orduyu fevkalâde şartlar altında yaratmış olmasıdır. Milliyetperverlerin çete kullandıkları söyleniyor. Bu yalandır. Anadolu ordusu Avrupa'nın en mükemmel ordularına müsavidir. Anadolu'da bu mücadele için sarsılmaz bir iman gördüm. Bütün Türk milleti bir kitle, bir vücuddur. Asker ve köylü ayrı ayrı isticvab edildiği zaman size aynı cümle ile cevab verilir. Misak-ı Millî Bütün Türkler'in fikrinde derin bir surette birleşmiştir. Şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa yüksek şahsiyettir. Meydanda hiçbir şey yok iken var etmiştir. Paşa, Türk ba'del mevtinin muhyisidir. Bunun aksi iddia edilemez*"[87]. Daha sonra Farrere, kendisine çok iyi misafirperverlik gösteren Türklerden ayrılmadan önce "*birkaç hakikî dost sözü söylemek isterim*" diyerek şu nasihatlerde bulunmuştur: "*Türk'ün düşmanları bugün yalnız harb meydanlarında değil bütün cihânda çarpışıyor. Türkler kurşun ve toptan korkmazlar. Ona her zaman göğüs germişler. Ve ölüm karşısında her zaman tebessüm etmişlerdir. Bu bir an'anedir. Fakat ben Türk gençliğine, yarının ümidlerine hitab ediyorum onlar düşmanla yalnız harb meydanında çarpışılmadığını bilmelidirler. Bazen ordularınkinden mühim bir mücadele daha vardır: terk-i hayat ederken düşmanları harbden ve ateşten uzakta çalışıyorlar. Efkâr-ı umûmiyyeyi iftiralarla ihlâle iğfale çalışıyorlar. Bütün Türklere son nasihatim bu propagandaya karşı gözlerini açmalarıdır. Kendinizi cihâna tanıtınız dost kazanırsınız*"[88].

Claude Farrere'nin Paris'e Dönüşü ve İntibaları

Claude Farrere, 23 Haziran 1922'de öğleyin Paris'e gitmek üzere Sirkeci İstasyonu'ndan olağanüstü bir tezahürat ile uğurlanmıştır[89]. İstasyonda veda ederken, İkdâm muhabirinin kendisine, seyahat izlenimleri hakkında sorduğu soruya; İstanbul'da ve Anadolu'nun hür topraklarında gördüğü samimiyet ve muhabbetten dolayı çok mütehassis olarak ayrıldığını söyleyerek, "*Doğrusunu söylemek lâzım gelirse Türklere olan muhabbetim ne azaldı, ne de çoğaldı. Türkleri ve memleketlerini o kadar çok severim ki hakkınızdaki muhabbet ve hürmetim memleketinizi tekrar ziyaretten mütehassıl hislerim dün nasılsa bugün yine öyledir... Yalnız minnettarlığım çoğalmıştır...*"[90] demiştir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin haberine göre, Claude Farrere, uğurlanırken Anadolu'nun kendisine olan muhabbetine teşekkür ettikten sonra: "*Gerek seyahatimden*

edebileceğini, yirmi bir gün ve gece süren Sakarya Savaşı boyunca en uzunu beş saati zor bulacak şekilde, sadece altı gece uyuduğunu biliyorum. İşte -Anadolu'nun Tek Adam'ı, böyle tezatların ve direnişlerin bir bütünü.
Karşılıklı konuşuyoruz. Yeni bir gariplik; karşısındakiler konuşurken bu adam dinliyor. Devlet adamlarıyla düşüp kalkan herhangi bir kimse, bunun ender rastlanan bir şey olduğunu bilir. Devlet adamları ile konuştuğunuz zaman, alışıldığı üzere, kendi öz kâhinliklerine inanmış bu insanlar, onlara söylenenleri hiç dinlemezler ve söyleyeceğinize inandıkları şeylere göre cevaplarını önceden hazırlarlar. Bu yüzdendir ki, devlet adamlarının cevapları bütünüyle belâgatlı, beklenmedik, ama abuk sabuk denilebilecek şeylerdir. Adlarını sayabileceğim bir yığın bakanın tersine M. Kemal Paşa çok dinliyor, uzun uzun düşünüyor ve pek az cevap veriyor. (....) Fakat, lidere, Mareşale, Gazi Mustafa Kemal'e hitap edildiği zaman, oh! işte o zaman sonsuz bir saygıdan da öte, fanatizme varan bir çeşit saygı, bir inanç duyuluyor O'na karşı. Bütün bakışlar kıvılcım saçıyor, bütün çehreler aydınlanıyor. Eski zamanların muhafız alayı askerleri, İmparatorla karşılaştıkları zaman böyle olmuş olsalar gerek.
Hiçbir yerde, hatta Fransa'a bile, 1914-1918 yılları arasında askerlerin şeflerine böylesine zevkle bağlı olduklarını görmedim..." Bkz. Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 50.

87 *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Haziran 1922, nr.530-907, s. 1; *Açıksöz*, 2 Temmuz 1922, nr.521, s. 1.

88 *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Haziran 1922, nr.530-907, s. 1; *Açıksöz*, 2 Temmuz 1922, nr.521, s. 1.

89 İkdâm, 24 Haziran 1922, nr.9077, s. 1; *Vakit*, 24 Haziran 1922, nr.1629, s. 1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Haziran 1922, nr.540, s. 2.

90 İkdâm, 24 Haziran 1922, nr.9077, s. 1.

ve gerek bugün hakkımda gösterilen tezâhürâttan fevkalâde mütehassisim o kadar ki teheyyücden söz bulamıyorum. Vazifemi makalelerimle îfâ edeceğim"[91] demiştir.

Farrere İzmit'e geldiğinde ve İstanbul'dan ayrılmadan önce de beyân ettiği gibi, her fırsatta Mustafa Kemal'i ve giriştiği mücadelenin yüceliğini ve haklılığını anlatmış ve bu konuda gazetelere beyânâtlar vermiştir.

Farrere'nin İstanbul'dan ayrılmadan, Paris'te yayınlanan "*Ekselsior*" gazetesinin İstanbul muhabirine verdiği mülâkat, 27 Haziran 1922'de bu gazetede yayınlanmıştır. Farrere şunları söylemiştir:

"*Türkler, Fransızlara karşı muhabbet besliyorlar. En küçük köy mekteplerinde de Marseyyez ile karşılandık. Yalnız Adapazarı kasabasında bu yıl 165 okul kurulmuştur. Mustafa Kemal harikulâde bir insandır. İzmir, İstanbul ve Edirne Türklere verilmeli, 1914 yılı sınırları yeniden tesis olunmalıdır. Aksi takdirde harb yeniden başlayacaktır. Anadolu mükemmel silahlandırılmış seçkin bir orduya sahiptir. Türkler maddeten ve manen kuvvetlidir. Seyahatimde bunu re'yü'l-ayn gördüm. Bunu bilmek garbın menâfi-i iktizâsındandır. Zira şarktaki karışıklık haddinden fazla sürmüştür. Size bu kadar söyleyebilirim*"[92].

Claude Farrere, Paris'te yayınlanan 29 Haziran 1922 tarihli Le Figaro gazetesine verdiği mülâkatta: "*Türkler İngilizleri sevmiyorlar. Fransızlar ise tutuluyor. İstanbul aç, Anadolu ise bolluk içindedir Mustafa Kemal'in 250.000 kişilik bir ordusu vardır. Barışsever bir millet olan Türklerin istekleri yerine getirilmelidir. Konstantin sulhten korkarken Mustafa Kemal Paşa kadîm-i sulhu akde müheyyâdır*"[93] derken Avrupa'ya Türklerin bir mesajını verir gibidir.

Claude Farrere, 18 Temmuz 1922'de, Le Gaulois gazetesinde yayınlanan "*Le Grand İnconnu-Tanınmayan Büyük*" adlı makalesinde, İzmit'te gördüğü Türk askerleri hakkında: "*Hiç umulmadık, hatta müthiş adam bunlar. Ben, heyecanlı ve derme çatma çeteler düşünürdüm. Napoléon'un askerleri gibi dimdik, hedefe isabet ettire ettire mekanikleşmiş babayiğitlerle karşılaştım... Vatanlarının ölüm kalımı için çarpışan ve bunu bilen dehşetli askerler! Onlara çatanın vay haline!*"[94] demektedir. Onun bu beyânâtlarının, Mustafa Kemal Paşa'nın, Avrupa kamuoyuna ve siyasîlerine vermek istediği temel mesajın anlamını da derin bir şekilde içerdiği kanaatindeyiz.

Nihayet Claude Farrere'nin izlenimlerinin ve beyanatlarının tecellisi Büyük Taarruz ile gerçekleşmiş ve Yunan ordusu Anadolu'dan tard edilmiştir. Farrere, Paris Temsilcimiz Ferid Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya 12 Eylül 1922 tarihli bir tebrik mektubu göndermiştir. Burada şu sözleri söylemektedir:

"*…Mademki şimdi ilk harbiniz muzafferen hitâm bulmuş, İzmir tahlîs edilmiştir. His ettiğim azim şevk ve ibtihâcı, müheyyic intıbââtı minnetkaranemi daha ziyade geciktirmek istemem. Bilirsiniz ki ben Türk kalbliyim. Siz ise Türklüğü kurtardınız, ihyâ ettiniz, yeniden yaşattınız. Şurası benim lisanımdır ve benim vasıtamla bilmenizi arzu ederim ki bütün Fransa kalb ve ruhuyla sizinle beraberdir. Ve yalnız Almanya ve İngiltere ile olan müdhiş*

91 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Haziran 1922, nr.540, s. 2. "*Claude Farrère, Paris'e dönünce Anadolu seyahatindeki izlenimlerini Le Gaulois, L'Echo de Paris, Le Figaro gazetelerinde yayınlamıştır*". Bkz. Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı…,* s. 287.

92 İkdâm, 4 Temmuz 1922, nr.9087, s. 1; *Açıksöz*, 25 Temmuz 1922, nr.952, s. 1; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji),*C.IV, Ankara, 1996, s. 497.

93 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü…*,C.IV, s. 501; *Vakit*, 1 Temmuz 1922, nr.1636, s. 1.

94 Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı…,* s. 287; Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 39. Claude Farrere, bu ziyareti ile ilgili olarak şunları yazıyordu: *"Sinsi ve budalaca çok şey söylendi. Burada son bir kere daha belirteyim ki, Anadolu'daki gezintimin hiçbir resmî yönü yoktu. Mustafa Kemal'in karargâhına tamamen özel bir ziyaretçi olarak gittim. Seyahatimin, aynı zamanda eşsiz bir vatansever olan bu büyük insanı selâmlamak, tanımak ve memleketimle bağımsız bir Türkiye arasında, benden daha yetkili olanların daha şimdiden mühürledikleri bir barış ve dostluk gösterisinde bulunmaktan başka amacı yoktu"*. Bkz. Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 39.

müşkilatımız zimâm-dârânemizi hâl-i hazırda tarz-ı hareketlerinde zahiri bir hazm ve ihtiyata mecbur etmektedir.

...İzmit ve Adapazarı'nda akd ettiğimiz *dostluğu bizzat hatırı devletinize getirmek ve kıtaât-ı askeriyenizi görmekle ve muzafferiyetinizden şüphe etmemiş olmağla beraber zaferinizi bütün ümidlerimin fevkında zuhur ettiğini söylemek istedim*…."[95]

Yine bugünlerde Farrere'nin gazetelere "bir Ermeni müdafiine" hitâben "İzmir'in yangıncı, Kilikya'nın katliamcı Ermenilerini ben daima *teşhir edeceğim.*"[96] sözleri yansıyordu.

Millî Mücadele döneminden sonra Saltanatın ilgâsı, Cumhuriyetin ilanı ve Hilâfetin ilgâsıyla beraber Farrere'nin Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan ilgi ve saygısı da sona ermiş, aralarındaki ilişki de kesilmiştir. Farrere'nin gönlünden geçenin I. Dünya Savaşıyla küçülmüş ama müstakil ve birliğini sağlamış bir Osmanlı Devleti'nin ıslah ve ihyasıyla birlikte eski Türkiye'nin devamı olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ona göre zaferden sonra yapılması gerekenin anayasaya bağlı bir sultanlık olduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın da kayd-ı hayat şartıyla Abdülmecid'in sadrazamı olması idi. Farrere Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye birkaç kez gelmiş, konferanslar vermiş ama eski itibarını da bulamamıştır.[97]

Sonuç

Fransız yazar Claude Farrere Balkan Savaşları döneminden itibaren Türk davası lehinde hizmetler yapmış ve bu yüzden Türk dostu olarak ün kazanmıştır. Hizmetlerinden dolayı Millî Mücadele döneminde kendisine TBMM tarafından resmî teşekkür edilmiş; 5-23 Haziran 1922 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Türkiye seyahatinde büyük alâka gösterilmiştir.

TBMM Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın, Farrere'i, Büyük Taarruz öncesinde 18-19 Haziran'da İzmit ve Adapazarı'nda ağırlayarak şerefine ziyafetler verdirmesi ve birlikte askerî birlikleri denetlemesi de, bu katkıya zemin oluşturabilme amacına yöneliktir. Böylece bir yabancı gözüyle Anadolu'daki mücadelenin gücü ve değeri, Avrupa kamuoyu ve siyasîlerinin dikkatlerine sunulmuştur.

Onun Anadolu'da gördüklerini, gerek İstanbul'dan ayrılmadan gazetelerde yayımlanan mülâkatlarında, gerekse ülkesine döndükten sonra yazdığı yazılarıyla dile getirmesi Türk halkının uğrunda savaş verdiği mücadeleye katkı sunabilme özelliğindedir.

95 *Anadolu'da Yeni Gün*, 4 Teşrîn-i evvel (Ekim)1922, nr.610-987, s. 1.
96 *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Teşrîn-i evvel (Ekim)1922, nr.625, s. 2.
97 Özçelebi, "Mustafa Kemal Atatürk…", s. 51-53.

KAYNAKLAR

I. Arşivler

BCA. 030.18/ 04.49.08 (Bakanlar Kurulu 1412 sayılı kararname eki 232/8).

TİTE. Arşivi, Kutu No: 69, Gömlek No: 3, Belge No: 3, Tarih: 02/05/1338.

_____, Kutu No: 56 Gömlek No: 15, Belge No: 15, Tarih: 13/06/1338.

_____, Kutu No: 47 Gömlek No:133, Belge No: 133-1,2,3,4, Tarih: 24/06/1338

_____, Kutu No: 50, Gömlek No: 96, Belge No: 96, Tarih: 24/06/1338.

II. Resmî Yayımlar

Ayın Tarihi, Sayı: 50, 1-30 Sonkânun 1938, s.31-32.

HTVD, Sayı:59, Vesika No: 1352.

TBMM ZC, Devre:1, İ: 148, 21.1.1338 (1922), s.96-97.

III. Gazeteler

Açıksöz, 8 Haziran 1922, nr.502, s.1.

_____, 10 Haziran 1922, nr.503, s.1.

_____, 19 Haziran 1922, nr.511, s.1

_____, 20 Haziran 1922, nr. 512, s.1.

_____, 21 Haziran 1922, nr. 513, s.1.

_____, 24 Haziran 1922, nr. 515, s.1.

_____, 2 Temmuz 1922, nr.521, s.1.

_____, 25 Temmuz 1922, nr.952, s.1.

Anadolu'da Yeni Gün, 7 Haziran 1922, nr.510-887, s.1.

_____,11 Haziran 1922, nr. 513-890, s.1.

_____, 19 Haziran 1922, nr.520-897, s.2.

_____, 20 Haziran 1922, nr.521-898, s.1-2.

_____, 21 Haziran 1922, nr.522-899, s.1.

_____, 27 Haziran 1922, nr.527-904, s.2.

_____, 28 Haziran 1922, nr.528-905, s.1.

_____, 30 Haziran 1922, nr.530-907, s.1.

_____,4 Teşrîn-i evvel (Ekim)1922, nr.610-987, s.1.

Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1922, nr.526, s.1.

_____, 19 Haziran 1922, nr. 535, s.1.

_____, 20 Haziran 1922, nr. 536, s.1.

_____, 21 Haziran 1922, nr. 537, s.1.

_____, 25 Haziran 1922, nr.540, s.2.

_____,4 Teşrîn-i evvel (Ekim)1922, nr.625, s.2.

İkdâm, 19 Haziran 1922, nr.9072, s.1.

_____, 21 Haziran 1922, nr.9074, s.1.

_____, 24 Haziran 1922, nr.9077, s.1.

Yakub Kadri, "*İzmit*'ten Gelen Ses", İkdâm, 24 Haziran 1922, nr.9077, s.2.

_____, 4 Temmuz 1922, nr.9087, s.1.

Peyâm-ı Sabah, 6 Haziran 1922, nr. 11689-1259, s.1.

Takvim-i Vekâyi, 16 Temmuz 1922, nr.4517, s.1.

Vakit, 6 Haziran 1922, nr. 1611, s.1.

____, 7 Haziran 1922, nr.1612, s.1.

____, 13 Haziran 1922, nr.1618, s.1.

____, 19 Haziran 1922, nr.1624, s.1.

____, 20 Haziran 1922, nr.1625, s.2.

____, 21 Haziran 1922, nr.1626, s.1-2.

____, 23 Haziran 1922, nr.1628, s.1.

____, 24 Haziran 1922, nr.1629, s.1.

____, 1 Temmuz 1922, nr.1636, s.1.

IV. Hatıralar, Telif ve Tetkik Eserler

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, TTK. Yay., Ankara, 1988.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989.

Borak, Sadi, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul, 1998.

Farére, Claude, *Türklerin Manevi Gücü* (Çeviren: Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser.

Gerede, Hüsrev, *Hüsrev Gerede'nin Anıları-Kurtuluş Savaşı*, *Atatürk ve Devrimler*, (Hazırlayan: Sami Önal), Literatür Yayıncılık, İstanbul-2002.

Gronau, Dietrich, *Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetin Doğuşu*, (Çeviren: Gülderen Koralp Pamir), Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998.

Öztüre, Avni, *Resim-Fotoğraf-Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi*, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul, 1969.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*,C.IV, Ankara, 1996.

Sperco, Willly, *Mustafa Kemal Atatürk 1981-1938*, (Çeviren: Zeki Çelikkol), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

Şimşir, Bilâl N., *Atatürk İle Yazışmalar*, KB Yay., Ankara-1992.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922* (Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç), C.I, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.

V. Tezler

Bulut, Yücel, *"Türk Dostları": Pierre Loti ve ClaudeFarrére*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1993.

VI. Makaleler

Dağıstan, Adil, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türk-Fransız Yakınlaşmasında ClaudFarrére'nin Rolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, Sayı: 44, Temmuz-1999.

Farrére, Claude, "Türkleri Niçin Sevdim", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 8, İstanbul, Eylül-1966.

Gencer, Ali İhsan, "Claude Farrére'nin Gözüyle Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele ve Türkler", *Türk Yurdu*, C.9, Sayı: 16 (362), Ankara, Mayıs-1988.

Gerede, R. Hüsrev, "Atatürk", *Belleten*, TTK. Yay., C. XX, Sayı:80, Ekim 1956, Ankara-1995.

Giray, Muharrem, "Büyük Türk Dostu Claude Farrere'in Atatürk'ü Ziyareti", *Yakın Tarihimiz*, C.II, Sayı: 25, 16 Ağustos-1962.

Konukçu, Enver, "Gazi Mustafa Kemal Claude Farrére Görüşmesi", *Atatürk Konferansları* Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. ve Kurtuluşunun 76. Yıldönümlerinde Afyon ve İlçelerinde Yapılan Panel ve Konferanslar, AAM. Yay., Ankara, 2000.

Özçelebi, Ali, "Mustafa Kemal Atatürk ve Claude Farrere", *50. Yıl Armağanı*, Atatürk Üniversitesi Yay., C. II, Erzurum-1974.

Özel, Sabahattin, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:51, İstanbul Haziran-1988.

EKLER

Ek I- Vakit,6 Haziran 1922, nr.1611, s.1.

دوستمز (قلود فاره‌ر) ه پاپیلان ا-ثالسز استقبال مراسمی

سوکیلی دوستمز واپوردن اقامتله تخصیص ایدلش اولان رشاد نؤاد بکك أوینه قادار اون بیکارجه خلقك آلقیشلری و « یاشا » تدالری آراسنده عزیمت ایتمش، کذوکاهده بولونانلر طرفندن اوتومبیله چیچکلر آتیلمشدر.

دوستمز بوصیمی قبولدن بك زیاده متحسس اولمشدر.

(قلود فاره‌ر)ك بك نهایت برحرکتی : دوستمز کلمانه یاندی سرخلنده تصادف ایتدیکی پاپاغمزی اوچورمشدر .

یوروك دوستمز (قلود فاره‌ر) دون صباح پاکه توپانه‌سنك (نادلا) واپوریله شهرمزه مواصلت ایتمش و استانبول تؤکلری طرفندن اعتالنر تظاهراتیله استقبال ایدلمشدر. (نادلا) واپوری صباح بك ایرکندن لیمانه کلش ومعاینه رسمیسی اکمال ایدلدکدن صوکرا سرکجیی رئیسینده موقیات اسکله‌سنه یاناشمشدر. واپورك

قلود فاره‌ر واپوردن چیقرلدیغی صرکه کندیسنه دوغرو یولانه خطابه‌سنی‌کن
[فوطو وقت]

پاناماسی متاب فرانسز فوق‌العاده لوبیدراتی مستشاری لوند (دوشانیون) ایله جنرال (هاله) جنابلرینك یاوری واپوره کیمشدر. (قلود فاره‌ر) ه یان خوش آمدی ایتمشلردر. شهراماتی تحریرات اجنبیه شعبه‌سی مدیری صالح بکدده شهرامینی نامنه یان خوش آمدیده بولونمشدر. (قلود فاره‌ر) نی استقبال ایچون قلود فاره‌ر جنرال وشهراماتی طرفندن کلمانه یاقن داخلده ارکن‌حربیه‌دن بك رچوق خلق یارلی‌ده‌دولدورمشدی. استقبال مراسمنه اشتراك ایتمك اوزره خصوصی دعوتنامه‌لر ایله دعوت ایدیلمش اولان رچوق ذوات ، داراالفنون امینی دوقتور بدیع حیرالله داراالفنون شعبه‌لری معلم ومدیرلری ، عائله‌لریله صاطه‌یه ، داراالفنله مکتبلرله دارالایتام‌طلبه‌سی وایزجیلری ، دارالایتام موزیقه‌سی کندیلرینه تخصیص ایدیلن محلده اخذ موقع ایتمشلردی . بارلك‌خطیر استکشافنده مستقبلی ایچون امتداحات محرری احضار اولونمش ایدی .

قلود فاره‌ر

قلود فاره‌رك استقبال مراسمنده بر منظره
[فوطو وقت]

دوستمز الآن واملزدر ، دیه‌رك خسته‌لقی حقنده ایضاحات ویرمشدر .

کلمانه یاقنده استقبال مراسمی

هله ، عظیم صفر مزایاسی لکه‌ده موجه‌داخل اولمش وفرانسز ملته رجمله اولی اوزره موسلك دیره‌کله فرانسز بارانی زکر ایدلمشدی. موش خاطر استکشافنه واصل اولنجه حاق طرفندن آلیفه‌لانش ودارالایتام موزیقه‌سی طرفندن (مارسیه‌یز) نوم ایدلمشدر .

استکله‌نك ارکی طرفنده پولیس و اضباط مأمورلری طرفندن یوروك دوستمز جلالتلوسی اولا شهر نامنه ، شهرامینی ضیا بك ودارالفنون نامنه رئیس ویرانفندی طرفندن یان خوش آمدیده بولونمش وایکی کوچوك قیز طرفندن بر بوکت تقدیم اولنمشدر . بالآخره سابق شهر امینی جلال بك ، کیار فاضل بك ودارالفنون نامنه دوقتور بدیع حیر بکلر ،

« عموم ژاندارمه

قوماندانی علی کمال بکله ، جلال اکبر جمیل نامنه دوقتور عدیل ودارالفنون معلملرندن ماجد بکلر ، بایر یوجوطلری جانب جمیل رئیسی ریفدادهم خانم ، تورك تاجریلری نامنه فاطمه علیه خانم ،

نامنه خوش کلدیکز » خطابه قارشی: « دنیاده هیچ بر اسم یوکه بوقدار جاذب کله‌مشدر » دیه مقابله بولونمشدر . جلال ساهر بك : « عفو ایدرسکز استاذ ، پیه‌رلوتی‌یه قارشی حرمتمز وعشقمز واردر . صحی حقنده لطفاً بزه معلومات ویرکز » دیمش و (قلودفاره‌ر) ده « یوسؤال ایله مهم برموضوعه تماس ایدییورسکز ، یوروك

رکوبه (دمشق) استانبولی تخصیص اولونمش وساعت طقوز بوجوده شهراماتی‌نامنه بك اوغلی دائرهٔ بلدیه‌سی مدیری ارجند اکرم ، تجارات اجنبیه شعبه‌سی مدیری صالح بکلر

، قلودفاره‌ر جمیل نامنه یوسف رازی بك ، پیه‌رلوتی جمیل نامنه جلال ساهر بك ،

رشاد نؤاد بك، مرحومك محمدی شوکت بك استانبوله پیه‌رك (نادلا) واپوریله کیتمشلردر. شهراماتنه عائله‌لرلا دیکر استانبولده عزیمتیله تخصیص ایدلمشدر . مستقبلی (قلودفاره‌ر) ، یتوش برچیه‌یله قارشیلامشدر. (قلودفاره‌ر) ، اوزون صایلی و صاقالی ، هیئت حمومیه‌سی اعتباریله سویلی بر چیه‌یه مالکدر .

، شهر نامنه ارجند اکرم ، قلود فاره‌ر جمیل نامنه یوسف رازی ویه‌رلوتی جمیل نامنه جلال ساهر و شوکت بکلر یان خوش آمدی ایتمشلردر .

(قلودفاره‌ر) ، هله بیان تشکر ایتمکدن صوکرا صالح بك کندیسنك استانبول شهربنك مسافری اولدیغی قبولی ایچلکده اولدیغی وشهر اهالیسی ایله عائلهٔ ملکلرك زیارتی انتظار ایتمکده اولدیغی سویلمش وزیارت استقبالندن صوکرا واپورول چیقاریلوب کندیسنه تخصیص ایدلمش اولان رشادنؤاد بکك أوینه کیدیلمکی بیان ایتمشدر .

(قلودفاره‌ر) مباحثك بك ساعه رصورکه کذوالی ایتدیکی بیان ایتمکدن صوکرا :

— ساعت آلتیده استانبول آیلغنه کلوبنده بك سوکیلم مأمورلر ایله دولو اولان بومعظم شهری کوردیکم زمان یوروك پرمیجان دوچم ... دیمشدر .

یوك اوزون صالح بك :

— هیجانکر احتمالکه داخلی پرلرینك وردیکی حزن وتأثردن متولددر .

دیمش وقلودفاره‌ر ده شو جوابی ویرمشدر :

— طبیعی شهرك منظر عمومیسی اوکدن بری بك سوکیلم مأمورلرك بو منظره ویردیکی احتلامی بی بك منحسن ایتمشدر .

متعاقباً جلال ساهر بك : « پیه‌رلوتی جمیل

Ek II- Anadolu'da Yeni Gün, 11 Haziran 1922, nr. 513-890, s.1.

قلودفاره‌ر استانبوله آیاق باصمارکن

قلودفاره‌ر طاطلا وایورندن چیقدقدن صوکره بایراغمزی اوچمش وتورکچه اوله‌رق « یاشا ! » دیه باغیرمشدر

تورکیا - هاواس - رویتر آژانسی موصیو قلود فاره‌رك استانبوله مواصلت و استقبالی حقنده آتیده‌کی تفصیلاتی ویریور:

« طاطلا وایورله شهرمزه کلن محترم محبمز قلودفاره‌ر صحیحی اولدیغی قدار یارلاق بر صورتده خلقك واصناف جمیتلرینك فوق العاده تظاهرات مسرتکارانه‌سی آراسنده اقامتنه تخصیص ایدیلن رشاد فواد بك مرحومك تورك نفائس آثاریله تفریش وتزیین ایدلمش بولنان جمال اوغلنده‌کی خانه‌سنه حرکت ایتمشدر. دوستمز آوکده دار. الایام موزیقه‌سی یونانیلی حالده یارق رختیمندن مدخله طوغری یارلاره دیکی آتاده ایکی طرفنده تمرج ایتمکده اولان سنجاغی ومزی اویمش وتورکچه (یاشاسون !) دیه باغیرمشدر. قلودفاره‌ر استانبولده اون درت کون قدار قالهجقدر. بو مدت ظرفنده بری (پره‌لوتی) یه دیکری

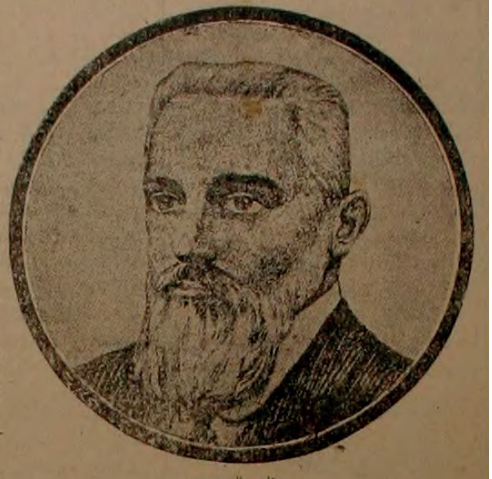

قلود فاره‌ر

قاسده‌کی سیاحته وعاس سلطانی ایله مسلمانلری حقنده‌کی احتساسات وانطباعاتنه دائرایکی قونفرانس ویرمك، عینی زمانده چناق قاله‌ده‌کی فرانسز عسکرلرینك مزارلرینی زیارت وبو مناسبتله تورك شهیدلرینك مزارلرینه چلنك وضع ایتك نیتنده‌در. موصی‌الیه (آناطولی‌یه کیتمك ایستیورمیسکز ؟) سؤالنه جواباً « بو اك چوق دوشوندیکم وایستدیکم برشیدر. بونك ایچون تشبثات وتمنیاتده بولونه‌جغم. قبول ایدلدیکم تقدیرده آنقره‌یه قدر برسیاحت اجرا ایتك ایستیورم . » دیمشدر.

قلودفاره‌ر مطبوعات جمیتنك فخری اعضالغنی قبول ایتدی

استانبول : ۸ (آ.آ) — تورکیا مطبوعات جمیتی فخری اعضالغنك توجیهی حقنده‌کی قراریله مطبوعات مدیریت عمومیه‌سنك بیان خوش آمدی‌یی متضمن تلغرافنامه‌سی (قلودفاره‌ر) جنابلرینه عرض ایدلمش ومشارالیه توجیه واقعی تمنونیله قبول ایله کرك بو توجیه‌دن وکرك مطبوعات مدیریت عمومیه‌سنك سلامتدن دولایی تشکراتنك آنقره‌یه ابلاغی رجا ایتمشدر .

Ek III- Vakit,21 Haziran 1922, nr.1626, s.1.

Ek IV- Anadolu'da Yeni Gün, 28 Haziran 1922, nr. 528-905, s.1.

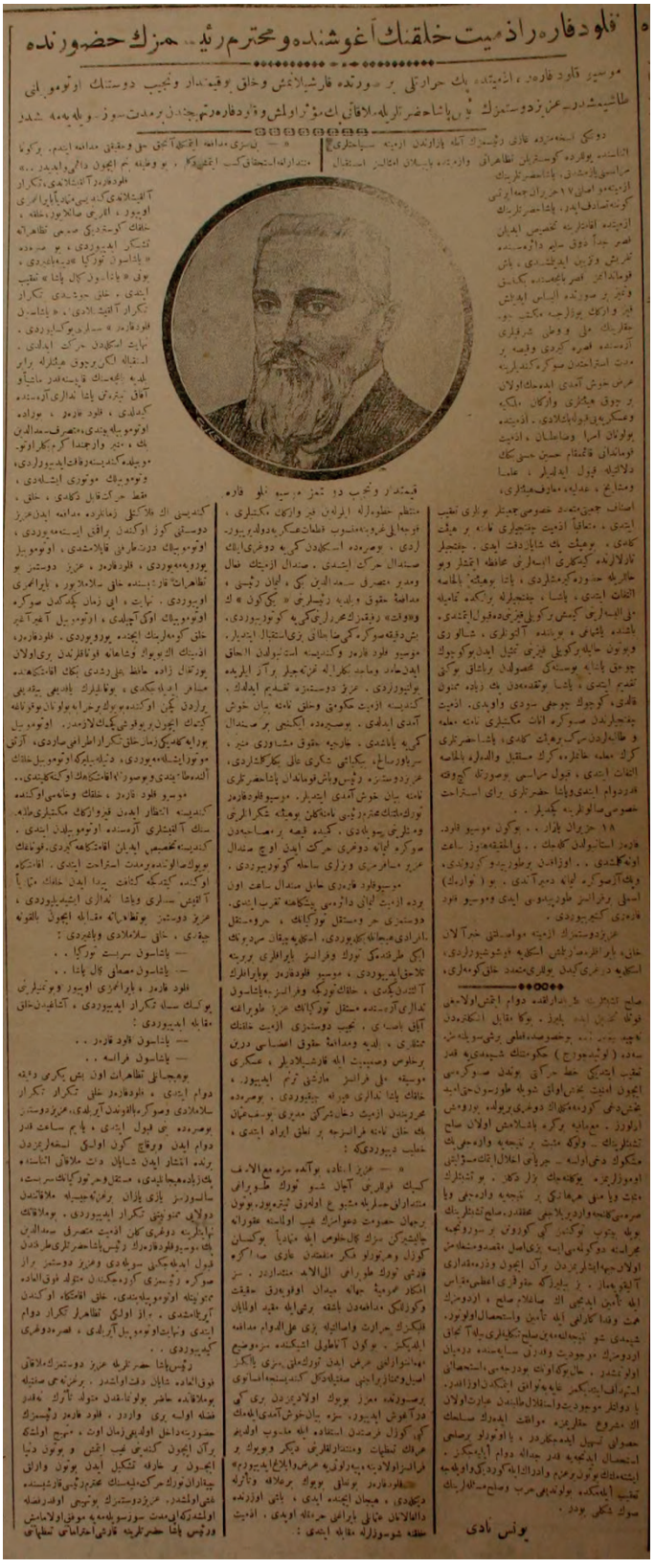

فلوداره راذميت خلقنك آغوشنده ومحترم رئيسمزك حضورنده

موسيو فلوداره ، اثنيمزده بك حرارتلي بر ورقه فارشيلاندي وخلق بوقيمتدار ونجيب دوستنك اوتومبيلي طاشيمشدر . عزيز دوستمزك بوش پاشا حضرتلريله الاقاتي بك مؤثر اولمش وفلوداره رتم چندن برمدت سوز ويلمه شدر

دونكي ايكنده مزده غازي رئيسمزك آنه يازيلدن ازمير سياحتي وازمزده بايسلان امتلئر استقبال

قيمتدار ونجيب دوستمز موسيو فلو داره

فلوداره راذميت آلقيشلامدي ، تكرار آلقيشلامق كه بيني متأثر ايتمز ، اوبيوك ، آغير ، صالابيور ، خلقه ، خلقك كوستديكي صمعي تظاهراته تشكر ايديوردي ، بو صرده « پاشاسون توركيا » ديه باغيردي ، بوقي « پاشاسون كمال پاشا » تعقيب ايتدي ، خلق جوشدي تكرار تكرار آلقيشلادي ، « پاشاسون فلوداره » سسلري بوكسليوردي . نهايت اسكلدن حركت ايدلدي . استقباله لكن بويوق هيجانله دولو بلديه بنجمسنك قارشيسنه قدر ماشيأو آغالي بيوك بر كالسكه ايله پاشا ندالري آورمشده كيدليدي ، فلوداره ، بوزاده ، اوتومبيله بلديه ئيسي ، متصرف سعد الدين بك ، مبعز وارجمند اكرم بكر اوتومبيله بنجمسنك قارشيسنه وقف ايديورلردي ، اوتومبيلك موتورى ايشلهدي ، فقط حركت قابل اولمادي ، خلق ، كندينى طاقمكله زمامدارمه مداحه ايدن عزيز دوستمز بو تظاهرات فارشيسنده خلق سلاملاديور ، باغيرمغه باشلادي ، عزيز دوستمز بو اوبيوردي . نهايت ، ايى زمان بكلدكدن صوكره اوتومبيلك اوكى آچيلدى ، اوتومبيل آغير آغير خلق كومه سنك ايچنده يورويوردى . فلوداره ، اذميتك اك بيوك وشاهانه قوناقلرندن بريدر اولان يورتقال زاده حافظ بكى راديدى بنك اقامتكاهنده مصاحر ايدهجكدى ، بوناكدرك بلديه ئيسى بيله بى برادرى لكن اوكندمه بيوك برحرمانه بولونمامغه كينمك ايچون بر بولونى يكمك لازمدر . اوتومبيل يواش يواش كه بى زمان خلق تكرار اطراغى صاريدى ، آرتق موتور ايشلهمه يوردى ، فقط بيلركه اوتومبيل خلقك اوزه دطاقمدى وصوصورا قامتكاهك اوكنه كلديلر . .

موسيو فلوداره ، خلقك وحامسى اوكندمه كندينه انتظار ايدن فيروزاكك مكتبلرى طلبه سنك آلقيشلرى آرمسنده اوتومبيلدن اينمدى . كندينه تخصيص ايدلن اقامتكاهه كيردى . قوناغك بيوك صالوننده بر مدت استراحت ايتدى . اقامتكاه اوكنده كيتدكه كتلهنك يدا ايدن خلقك متمادياً آلقيش سلرى وياشا ندالرى ايشيدييوردى ، عزيز دوستمز بوتظاهراته مقابله ايچون بالقونه چيقدى ، خلق سلاملادى وباغيردى :

— ياشاسون سرباسه توركيا . .

— ياشاسون مصطفى كمال پاشا . .

فلوداره ، باراعزى اوبيور وبو تبريكلرى بوكسك سسله تكرار ايديوردى ، آشاغيدن خلق مقابله ايديوردى :

— ياشاسون فلوداره . .

— ياشاسون فرانسه . .

بوهيجانلى تظاهرات اون بش دقيقه دوام ايتدى ، فلوداره دن خلق تكرار تكرار سلاملادى وصوكره الوندن آيرلدى ، عزيز دوستمز بو صرده بى قبول ايتدى ، يارم ساعت قدر دوام ايدن ورطاق كون اولمق اسفه ايزدن برنده انتشار ايدن شايان دقت ملاقاتى انشاءه بك زياده هيجانلندى ، مستقبل وحرتوركياك سربست ، سالم وزنگ بازى پارلان رفيقمز جيبه ملاقاتدن دولايى تمنونيتى تكرار ايديوردى ، بوملاقاتك نهايتلرينه دوغرى كاين اذميت متصرف سعد الدين بك موسيو فلوداره مرك رئيس پاشا حضرتلرى طرفندن قبول ايدلمكلى سويله دى وعزيز دوستمز براز صوكره رئيسزى كورمكدن متولد فوق العاده تأثرله اوتومبيله بنمدى . خلق اقامتكاه اوكندن آيرلنمدى ، براز اولمق تظاهرات تكرار دوام ايتدى ونهايت اوتومبيل آيرلدى ، قصر دوغرى كيديوردى . .

رئيس پاشا حضرتلرى عزيز دوستمزك ملاقاتى فوق العاده شايان دقت اولشدر ، برطرفدن مى صنايله بوملاقاته حاضر بولونانلردن متولد تأثرك نه قدر فضله اولمه يى واردر ، فلوداره رئيسمزك حضورنه داخل اولديغى زمان اوده تهيج اولشدى برآن ايچون كندندن غيب اغلمش و بوتون دنيا ايچون بر خارجه تشكيل ايدن بوتون وارلق چيقارلن تورك حركت ايلهسنك محترم رئيسى قارشيسنده غنى اولمشدر . عزيز دوستمزك بوتهيى اولدرفضله اولمشدركه اى مدت سوزسويلهمه يه موفق اولامامش ورئيس پاشا حضرتلريله قارشى آغارماتى تظاهراتى

Ek V- Vakit,23 Haziran 1922, nr.1628, s.1.

محترم دوستمز بوکون مفارقت ایدییور

(فلود فارمر) استانبولدن بك ایی حسلرله آیرلمقدهدر . آناطولی سیاحتی اوزرینده درین بر تأثیر براقمشدر .

محترم دوستمز (فلودفارمر) ، دون رشاد اؤزادیك مرحومك قوناغندن چیقدیغی بیك وداع زیارتنده بولونمشدر . دهفرانسه سفارتخانه سنده شرفه کتیرمه ایدیلن اوکه ضیافتنده بولونمقدن صوکرا قندیلیه کیدهرك اونس اوستروروده وداع ایتمشدر .

دوستمز بوش زمانلرنده سیاحت عائد خاطراتی قید ایتمکله وبلخاصه آنادولی انطباعاتنه عائد نوطلر آلمقله مشغول اولمقدهدر . (فلودفارمر) آنادولی سیاحتندن بك قیمتلی خاطرهلر ایله عودت ایتمیکنی سویلهمکدهدر . مصطفی کمال پاشا ایله بلدیهی ملاقات واردوسنده دوستمز اوزرنده اوقادار درین بر تأثیر حصوله کتیرمشدرکه ، عاوده آرامنده مصطفی کمال پاشادن بحث ایدرکن مشارالیهك مزایای اوزون اوزادیه تذکار ایتمکدهدر .

(فلودفارمر) ، ایزمیتده مصطفی کمال پاشا ایله برلکده کوکلولردن مرکب بر قطعهك تفتیشنده حاضر بولونمش و مصطفی کمال پاشادن « مرحبا عسکر ! » خطابیله ، عسکرك کندیسه مقابله سندن بك زیاده متحمس اولدیغی ووندن بحث ایدرکن : « وخطاب ، عسکرك پاشلرینه ساده بر مقابلهسی دکل ، عسکرك یونان پرمقلك قابلیندن قویان محبت ماهیتده ایدی . » دیمشدر .

(فلود فارمر) ، اولجهده یازدیغمز وجهله بوکون ساعت اون ایکیده حرکت ایدهجك شرق سرعت اکسپرسله شهرمزدن مفارقت ایدهجکدر .

مسافرمز دون صباح سرای همایونه عزیمتله بالواسطه ذات شاهانهیه عرض وداع ایتمشدر .

رشاد اؤزاد بك مرحوم عائلهسی طرفندن (فلود فارمر)ه هدیه ایدیلن آثار عتیقهدن برمانیالدن ماعدا مادام (فارمر) ، عائد اولق اوزره دیکر برهدیه داها ویرلمسی تقرر ایتمشدر .

شهر اماتی طرفندن محترم مسافرمزه برنجاری سجاده ، کار قدیم بالاوا دیلیملی وبالیر اوزرینه آلتون پالدیرلی بر لکن ابریق ، صوم صیرمه ایشلهمهلی بر فوطه ، صیرما ورنکلی ایپك حساب ایشلهمهلی ایکی آبدست حاولوسی ، غایت اعتالی چکیلمش بر تارچین تسبیح هدیه ایدلمشدر .

جلال ساهر بك ده مشارالیه یشیل آلتوندن مصنوع وصدف اوزرینه پاپیلیوس طهیرالدین محمد بابر شاه ، همایون شاه وشاه اکبرله دیکر بعض تورك سلطانلرینك رنکلی میناتورلرینی حاوی ویاهلی بویا تورك وفرانسز بایراقلری ایله سوسلو برمحفظهیه موضوع بردوکه طاقی اهدا ایتمشدر .

محترم مسافرمزك مواصلتنده اولدیغی کبی کیدرکنده یارلاق بر صورتده تشییی مقدردر .

VI- Vakit,24 Haziran 1922, nr.1629, s.1.

۱۹ و ۲۰ تاریخلی تبلیغ رسمیلر

آغره ، ۱۹ حزیران — اسکیشهر منطقه‌سنده : فاعیلهلی آثار اولمشدر .
آقون منطقه‌سنده : لهمزه کشف قولی مصادمه‌سی اولمشدر .
سوکه منطقه‌سنده : (قوه‌ـلا) لجات بحراً واقع اولان دشمن لشی ، مقابل تعرضه‌له کاملاً طرد ودشمن ، کیدیه النجاه مجبور ایدلمشدر .
آغره ، ۲۰ حزیران — جبهه‌لک مختلف قطعاتنده لهمزه کشف مصادمه‌لی وقوع بولمش و (چیورل) منطقه‌سنده یه صره‌یه دوشورولن یردشمن مقرزمه‌سنه پرخیل ضایعات ویردیرلمشدر .

موسیو (قلود فاره‌ر) ك مفارقتی

محترم دوستمز دون اوکلین حرکت ایدن اکسپرس ایله پارسه عزیمت ایتش و فوق‌العاده تظاهرات ایله تشییع ایدلمشدر .

دونکی نسخه‌مزده خبر ویردیکمز کبی موسیو (قلود فاره‌ر) حرالتی یردم تشییع آرامنده دون اول اکی یی اوتوز بش کچه اکسپرسیله استانبول ترك ایتمشدر . محترم دوستمز دوغرجه پارسه کیدهجك وایك کونلری ، استانبولده کچن حالیلرك پاریزلرعلی کچیرمك تخصیص ایدمیکلری

دون مفارقت ایدن دوستمز (قلود فاره‌ر) ه بر چوقت تقدیم ایدیلیرکن

موسیو (قلود فاره‌ر) ك حرکتی تقرر ایتدیکی ایچون دون صباحی اقشامکدن دوستلرینك وداع زیارتلری ، تقدیر کارلرینك یمنی هدیه‌لری قبول ایله کچیرمشدی . دها اول سوقاقه چیقدیغی اوقتی تمك بش ساعت لوازی تمادك ایتش . پوله اولومی ایچون بر توج کتاب حاضر ایتشدی . ساعت اول ایکیی چارینك کچه مهمانداری ارجه اکرم وجلال ساعر بکلرله اوتوموبیل ایله سرکه‌جی استاسیونه مواصلت ایتش کندیسی تشییع ایچون برساعتدن بری ورووینه منتظر بولونان کثیف بر ذات‌لی طرفندن « پشا ! » ندالری ، آل چیچکلری ایله قارشیلاشدی . عدم دوستمز جلك و ایکی صیره دیزیلی دورلی پولیس مفرزه‌سنك آراسندن کچرك استاسیون باسمك قسم مخصوصه‌سنه کیرمشلر و انتظار صالونه داخل اولدقدن شهرایینی که ملاق اولشدر . برادرانه‌لرك حرکتی انتظار کچیرلن رقتی دقیقه ، عاطف هیجانات مرحصارلرك تباینی قبول ایله کچشدر .

او صره‌ده دارالفنون هیئت متحدیسی نامنه رئیسی ادیب حامد بکدن کندیسنه یالنیزه‌وزی لسانطالی سلطانیسنده دارالفنون کنجلکی ایله برلکده عدم دوستمزك غروب حامله آلتنی بر رسمی تقدیم ایتشدر . بو مناسبتله قلود فاره‌ر جنابلری : صبیحینك سوکیلی دارالفنون کنجلرینك خاطره‌سی ایچون اهدا قدمه مفوض اولدیغی طاشه بقی موفق اولدم . بو اثناده میزه ایله دارالمعلمین مأذونی جمیل نامه رفیقلرمزك مکومت نامنه خارجیه ال مخصوص مدیر معاونی نظام الدین بك ، ذات حضرت پادشاهی نامنه پارك محافظ ، ولیعهد سلطنت عبدالمجید افندی حضرتلری نامنه رمزی بکر ، عدم دوستمزه ایی بر سیاحت تمنی ایتمشلردر .

استاسیونه حرکتلرنی اولی ، زمان زمان بکله مخلصانه موسیو (قلود فاره‌ر) ی زیارت ایدن مرتبه‌لی ذوات وعلی مرخصلری کندیسنه استانبول خاطره‌سی اولمق عنوانیله زیارتلرینك اعلاماتی طاشیان تکلی برآلبوم تقدیم ایتمشلردر . آلبوم محتویاتی اولدقجه کوزل اعتاب ایدلمشدرکه موسیو (قلود فاره‌ر) کورك مرتبه‌لرینه تکرار تکرار بیان تحیت ایتمش ، بولدقجه آز ویرمه پرزیانه‌لر بولدیکوزل ، پرآثر وجوده کتیرمکه یلمش اولدیغندن متوقف تحیر بولمش ، بیرساعتدن فضله آلبومی قارشیسنده طوتمش ، پورمك صورتیله اظهار ایتمشلردر .

کرکه‌سی نامنه موسیو (قلود فاره‌ر) ی سرکه‌جی استاسیونده ملاقات ایدن بر عضوحزب مفارقتله : کوکیا بعدمدی مرتبه‌لی عضویتمزك مرکز زیارتندن موکرا دها پارلر رسمیتله تبلیغات واکتشاف اعلانکی بیان ایتمشدر . عدم دوستمزك وداع اثناسنده‌کی هیجانی آردیجه‌دن بولنمزدن کندیسنه عرض وداع ایدلمه اشتغال سوابقله مخابره بولونمشدر .

دارالفنون امین سیر عرفا ایله وداعلق ثم کرکی موسیو (قلود فاره‌ر) نامنه عضو انتازی رسمیت متضمنه وزیرمزك حالات ایدی نامه بیان متناری ایتمشدر .

رسم تشییعه زائد اوله‌رق فوناماکی کال بکله فرانسه سفاوتی مشاوری فوند دوماریون ، فونتس اوستروروفك عدوی ، مادام دومنیل ، ڤدمالکیه زرعیلیسی سوابیی موسیو موریس ، قائمقام سارو ، مکتب سلطانی مدیر ثانیسی موسیو لانتون وسائر ذوات حاضر بولنمشدر . موسیو خود فاره‌رك اك زیاده متخصص ومشیع ایدن فرد عثمان مکتبی طالبانی طرفندن کندیسنه تقدیم ایدیلن پروکسیون . وکتلك تاجر زعمه‌سی اولدقی کبی رما ایدن فاره‌ر : « عموجه‌سی قلود فاره‌ره » ندالری یازیلی ایدی . مرزدوستمز وقارکه کندیسنه رقیت مخصوصه‌سی اولدیغی واولکجه عمرلریندهاز برخاطره اولدقی صالارله جلی بیان ایتمشدر .

وداع حرکتی بالطبع ایچون موسیو قلود فاره‌رك ترکه کیدوکن کندی‌لکندنی وجلب خاصه‌سنه بك عالی ساعیر بلدیه‌یی تشکرلری بیان ایتمش وحرارتلی تظاهرات وآلیشدرلرنده آراسنده آیسلاتوسه قدر کندیسنه رفاقت ایدن الزهه اکرم وجلال ساعر بکلرله رفکه وارلقلی اوزاق حرکت ایدن زمانکی کوزیاشلری آرامنده کوزدن غائب اولمشلردر .

عدم دوستمزك حامل اولدقی تبریك تلغرافی کوی وآیسلاتوسدن بکرکی حالی طرفندن شکلی برصورتده آکیدیلمکده . مقری کوزینه اسلام مکتبیلر علیه وطالبانی استاسیونده اقامه‌کورکه فرانسز بارلمانی وچیچك مدیری اولدقی سافه دوستمزی تدبیع ایتمشلردر . (قلود) یوزیسم اندیشه‌دن بك زیاده متخصص اولمق وزیاده یقه یوقولی آتامه‌سی آیدوك بر کوچوك دیری سومغی وذوآلوش ایتمشدر . دوستمز بوکوچوك دیرك شخصنده بوکون مکتبلرلی دوآلوش ایتمکده اولدیغی صورتهلمشدر . زمان حرکت ایدوکن دیرك دوستمزك راکب اولدیغی واغونه چیچکلر آتمشلردر .

عدم دوستمزه ایی رسیاحت تمنی ایدرز .

امیر کوه دوستمزك قدومی

(قلود فاره‌ر) کورك حالیلری امیرکوه‌ده دونکی زیارتی مناسبتیله درك دیه‌سی هیئت حکومتی نام امضالری بر نامه رفاقتله اولکی کون موی ایله (قلود فاره‌ر) ك اقامتکاه عرتلرنه درکی زیارتلرینك دولایی بیان تشکر ایتمشلردر . (قلود فاره‌ر) ك درکی زیارتلرنه امسکی آل ایتمکلرینك داخلی غایت طرفنه بر آیزاوز قدوم ایتمکلرینك کی یورك دوستمز (یدقلوی) ه قدم‌لرینك اوزرینه طرفندن آصدیراجلری اولاق استانبول جامعلری ایشتمل و اطراف کورك زعیملرینه حزن اوفق قطعه‌لر یازیلوب قدم ایتمشلردر .

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İZMİT VE HAVALİSİNDEKİ HADİSELERİN YENİ ADANA GAZETESİNDEKİ YANSIMALARI

Cihat YILDIRIM*

Giriş

İzmit, İstanbul-Anadolu güzergâhında önemli bir kent konumundadır. Bir bakıma İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı durumundadır. Marmara Denizi'nin doğu kısmında önemli bir liman kentidir. Jeopolitik ve stratejik konumu itibariyle tarihsel süreçte önemli savaşlara sahne olmuştur. Özellikle Anadolu'nun Türkleşmesi aşamasında Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular ve Osmanlı Devleti arasındaki askerî ve siyasî rekabetin merkezinde yer almıştır. Haçlı Seferleri kapsamında Anadolu üzerinden Suriye ve Filistin'e yönelen seferlerde, İstanbul'a gelen Haçlı birlikleri Anadolu'ya sevk edilirken yine İstanbul-İzmit güzergâhı takip edilerek hareket edildiği görülmüştür. Bu tarihî ve siyasî numuneler bölgenin stratejik değerini izaha yetmektedir.

Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı'ndan çekilirken İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması'nı imzalamıştır. Anlaşmanın uygulanış sürecinde başlangıç itibariyle İzmit ve Kocaeli Yarımadası için herhangi bir tehdit söz konusu olmamıştır. İtilaf Devletleri'nin bu bölgeyi etkileyecek ilk hamlesi, 13 Kasım 1918'de İstanbul'un işgali olmuştur. Bu işgal, kentin müttefik donanma unsurları ile abluka altına alınıp denetlenmesi ve karaya sevk edilen bir kısım kuvvetlerle de şehrin bazı mıntıkalarının denetlenmesi şeklinde başlamıştır. İstanbul'un işgali ister istemez Kocaeli mıntıkasında ve İzmit'te rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir. Zira söz konusu işgalin etki alanının genişleme tehdidi söz konusudur. 20 Kasım 1918'de Yavuz Zırhlısı'nın İzmit'te İngiliz donanma unsurlarınca teslim alınması bu endişeleri arttıran hususlardan biri olmuştur. Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli'yi kabul ve ilanından sonra İtilaf Devletleri İstanbul'daki fiili durumu bir adım ileriye götürerek, 16 Mart 1920'de kenti ikinci defa ve resmen işgal etmişlerdir. Bu işgal başlangıçta padişaha ve devlet erkânına "geçici bir durum" olarak takdim edilse de her geçen gün işgalciler şehre ve resmî kurumlara yerleşerek nüfuz etmişlerdir. İtilaf Devletleri bu hamle ile işgalcilerle savaşmakta olan Kuva-yı Milliye müfrezelerini ve Kuva-yı Milliye'ye destek olan Türk halkını mücadeleden vazgeçirmeyi, yıldırmayı ve korkutmayı hedeflemişlerdir. İstanbul'da gerçekleşen bu ikinci işgal hadisesi Kocaeli mıntıkasında endişe ve kaygıları gittikçe arttırmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: drcihat68@hotmail.com

Mütareke sonrası ülkenin değişik bölgelerinde gerçekleştirdiği işgallerle İtilaf Devletleri'nin uygulamaya koyduğu korku ve yıldırma planları ters tepmiş ve Türk milleti Milli Mücadele davasına daha sıkı bir şekilde sahip çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa riyasetindeki Heyet-i Temsiliye, 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali karşısında kongrelerden aldığı yetkiyi kullanarak, ülke genelinde yeniden seçimler yapmak suretiyle Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni toplayıp yeni bir hükümet kurmuştur. Gerek Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuruluşu ve gerekse Kuva-yı Milliye'nin Güney Cephesi'nde Fransızlara, Batı Cephesi'nde Yunan işgal kuvvetlerine karşı kazandığı başarılar millî davanın sahiplenildiğini göstermektedir. Bu tablo aynı zamanda Türk Milleti'nin kurtuluşa olan inanancını kuvvetlendirmekte ve azmini de arttırmaktadır.

İtilaf Devletleri bir yandan Osmanlı Devleti ile yapmayı planladıkları barış taslağını hazırlarken diğer yandan işgalleri meşrulaştıracak barış planlarının önündeki engelleri etkisizleştirmeye çalışmışlardır. Barış planının uygulanışı aşamasında taşeronluğu Yunanistan'a veren İtilaf Devletleri 1920 Haziran'ından itibaren Trakya'nın işgali ve Anadolu'da, İzmir ve Aydın bölgesi ile sınırlı olan Yunan işgal sahasının genişletilmesi kararını vermişlerdir. Yunan işgal sahasının Milne Hattı'nın doğusuna doğru genişletilmesi hususunda karar özellikle İngiltere'ye aittir. İngiltere, müttefiklerinin karşı çıkmasına rağmen Milli Müfrezelerin İzmit'e yönelik baskı ve taarruzlarını bahane ederek bu işgal iznini vermiştir.[1] Bu çerçevede Yunan işgal kuvvetleri Balıkesir-Bursa-İzmit hattını yani Marmara Denizi'nin Anadolu yakasını da işgale başlamıştır. İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerine bağlı birlikler ve özellikle İngiliz deniz unsurları Marmara kıyılarındaki kent ve kasabalara denizden topçu taarruzları icra ederek Yunan işgalini kolaylaştırma gayreti içerisinde olmuşlardır.[2] İngilizler, Mudanya ve İzmit'te olduğu gibi zaman zaman da bazı kasabaları bizzat işgal etmişlerdir. Yunanistan için tayin edilen bu yeni işgal sahasında Rum ve Ermeni nüfusun varlığı söz konusu işgali dramatik bir hale getirecektir. Zira Yunan işgal kuvvetleri tıpkı Batı Anadolu'da olduğu gibi bu mıntıkada da yerli Rum ve Ermenileri silahlandırıp onlardan çeteler teşkil etmek suretiyle bu mıntıkanın sahibi aslisi olan Müslüman ahaliye baskı ve zulmü reva göreceklerdir.

İtilaf Devletleri'nin özelde ise İngiltere'nin Yunan işgalini kolaylaştırma adına Marmara'da yaptığı işgallerin ilki Mudanya'da gerçekleşmiştir. İngilizler 17 Şubat 1919'da işgal etmiş oldukları Mudanya'ya 23 Haziran 1920'de üç savaş gemisi, üç torpido ve Fransızlara ait bir römorkörle ve uçakların sağladığı hava desteği ile 100 kişilik bir kuvvet çıkarmıştır. Bu kuvvetler halkı meydanda toplayarak Kuva-yı Milliye'ye destek olanların cezalandırılacağı tehdidinde bulunduktan sonra Gemlik istikametine yönelmişlerdir.[3] Hatta Mudanya'daki İngiliz donanma komutanı Bursa valisine nota vererek işgale karşı çıkılmaması ihtarında bulunup aksi halde şehrin bombalanacağı tehdidinde bulunmuştur. Diğer yandan Yunan işgal kuvvetleri Haziran 1920 sonlarına doğru Balıkesir ve çevresindeki kaza ve kasabaların tamamına yakınını işgal etmiş ve Bursa istikametine doğru ilerlemiştir.

30 Haziran 1920'de Yunan işgal kuvvetleri komutanlığı, İstanbul'daki İngiliz karargâhından Bursa'nın işgali için izin talep etmiş ve İngilizler bu talebe başlangıçta temkinli yaklaşsalar da izin verilmiştir. Neticede 8 Temmuz 1920'de Bursa 20.000 mevcutlu bir Yunan kuvvetiyle işgal edilmiştir. Bursa'nın tahliyesi Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce kararlaştırılmış ve Vali Hacim Muhittin Bey ile Tümen Komutanı Bekir Sami Beylere tebliğ edilmiş ve yaklaşık 2.500 mevcutlu Türk kuvveti şehri tahliye etmiştir.[4]

1 Aybars, Ergun; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir 1984, s. 231
2 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 2. Kısım, Ankara 1965, s. 223
3 HTVD S. 14 VES;378.380.381, Apak, Rahmi; *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 196-197; Atatürk Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 461
4 Özalp, Kazım; *Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971 s. 151; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 2. Kısım, Ankara 1965, s. 222; ATATÜRK, s. 460.

İzmir'den sonra Bursa'nın da Yunan işgaline maruz kalması büyük bir infiale sebebiyet vermiştir. Türk halkını üzen bu işgal Büyük Millet Meclisi'nde tartışmalara konu olmuş ve mebuslar hem hükümeti, hem Vali Hacim Muhittin Bey'i ve hem de Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'i tenkit etmişlerdir. Bursa'nın işgalinden duyulan üzüntü ve teessürün ifadesi olarak meclis kürsüsüne bir kara örtü serilmiş ve bu örtü şehrin kurtuluşuna kadar kürsüde kalmıştır.

Bursa'nın işgalini tamamlayan Yunan birlikleri, Bursa- İzmit arasındaki kaza ve kasabaları da işgale başlamışlardır. Bu çerçevede 11 Temmuz 1920'de 400 kişilik bir Yunan kuvveti Karamürsel'i işgal etmiş ancak bir gün sonra tekrar tahliye etmiştir.[5] Ancak Yunan kuvvetleri Karamürsel'i 18 Haziran 1920'de ikinci defa ve 400 kişilik bir tabur ile işgal etmiş ve bu defa kasabada üç gün kalmışlardır.[6] Daha sonra 6 Ağustosta tekrar işgal edilen Karamürsel 11 Ağustos 1920'de kurtarılmış ise de son kurtuluş tarihi olan 4 Temmuz 1921'e kadar birkaç defa el değiştirecektir.[7]

Bursa-İzmit hattında İngiliz-Yunan işgallerinin Mayıs 1919'dan itibaren yaşandığı bilinmektedir. Ancak bu işgaller Marmara Denizi kıyısındaki bazı yerleşim yerleri ile sınırlı olup işgaller de kısa süreli olmuştur. Örneğin İznik'in işgali 19 Mayıs 1919'da İzmir'in işgaliyle eş zamanlı olarak gerçekleştirilmişti. Bölgedeki kalıcı ve kapsamlı işgaller yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Haziran 1920'den sonra gerçekleşmiştir. 12 Haziran 1920'de Gölcük İngilizler tarafından işgal edilmiştir.[8] Yine İngilizler 13 Temmuz 1920'de Gebze'yi işgal etmişlerdir.[9] 27 Ağustos 1920'de İngilizler Kandıra'yı işgal etmişlerdir. Kandıra daha önce işgal edilmiş ve 15 Ağustos'ta geri alınmıştı. Bu Kandıra'nın üçüncü defa işgali olup nihai olarak kurtulduğu 21 Haziran 1921'e kadar biri İngiliz ve biri de Yunan olmak üzere iki işgal daha yaşayacaktır[10]

Yunan işgal kuvvetleri 16 Temmuz 1920 itibariyle Anadolu'daki ileri harekâtı sonlandırdıklarını ilan etmişlerdir. Bu aslında harekâtın sonlandırılmasından daha çok Trakya'da yapmayı planladıkları işgal için Anadolu'da istihdam edilmiş olan kuvvetlerin bir kısmının Trakya'ya sevk edilebileceği düşüncesi ile kurgulanmış bir strateji değişikliğidir. Nitekim Yunan işgal kuvvetleri Trakya'da korktuğu gibi çok fazla zorlanmayınca Anadolu'daki askeri faaliyetlerine 1920 yılının Temmuz ayı sonlarında tekrar başlamıştır. Yunan işgal harekâtının İzmit ve çevresinde yeniden başladığını gösteren hadiselerden birisi 31 Temmuz 1920'de Derinceye asker çıkarmaları olmuştur. Diğer yandan 7 Ağustos 1921 'de Yunanlılar Yalova'yı işgal etmişler ve Ağustos'un 21'inde geri alınmakla birlikte kasaba birkaç defa el değiştirecektir.[11]

Yunan işgal kuvvetlerinin Kocaeli mıntıkasındaki işgal teşebbüsleri süreklilik arz etmeye başlamış ve farklı kaza, kasaba ve köylere yönelik saldırılarda bulunmuşlardır. 21 Ağustos 1920'de Bahçecik Kasabası'nı işgale teşebbüs etmişlerse de geri püskürtülmüşlerdir.

Yunan işgal kuvvetleri Kocaeli mıntıkasını işgal etikten sonra bu mıntıkadaki birliklerini takviye etmek üzere bölgeye yeni birlikler sevk etmeye başlamıştır. Bu bağlamda 16 Eylül 1920'den itibaren Bandırma'da bulunan tümeni İzmit'e taşımaya başlamıştır. "İzmir

5 Apak, s. 137.
6 Apak, s. 137.
7 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 43.
8 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 45.
9 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 10, 45.
10 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 45.
11 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 36.

Tümeni olarak adlandırılan Yunan birlikleri 25 Ekim 1921'de Karamürsel'i işgal etmiş bu işgal esnasında yaklaşık 500 kişilik bir Kuva-yı Milliye müfrezesi ile çarpışmış ve neticede kasabayı ele geçirmiştir. İşgal söz konusu olunca kasaba ahalisi evlerine kapanmıştır. Karamürsel'i İşgal eden Yunan kuvvetlerinin komutanı kasabada on beş yaşından büyük bütün erkekleri toplamış ve içlerinden her onuncu kişiyi ayırmak suretiyle belirlediği 13 kişiyi kurşuna dizdirmiştir. Ayrıca bu işgal kuvvetleri Karamürsel çevresinde birçok yakıp yıkma ve yağmadan sonra kasabayı terk etmişlerdir.[12]

İzmit, mütareke sonrası Marmara kıyılarında ilk işgal edilen yerlerdendi. 20 Kasım 1918'de Yavuz zırhlısı İzmit'te İngiliz donanma unsurlarınca teslim alınmıştı. Başlangıçta İngiliz birliklerince işgal edilen İzmit 27 Ekim 1920'de Yunan kuvvetlerince işgal edilmiştir. İzmit ve çevresini işgal eden İngiliz ve Yunan kuvvetleri hem bu işgallerini sağlamlaştırmak ve meşrulaştırmak ve hem de işgal karşıtı Kuva-yı Milliye teşkilatlanmasını engellemek için Büyük Millet Meclis Hükümeti aleyhine oluşan isyanları teşvik ve tahrik etmişlerdir. Başta Anzavur İsyanı olmak üzere Bolu, Hendek ve Düzce'de ortaya çıkan isyanların arkasında bu işgalci güçler yer almaktadır.[13] Büyük Millet Meclisi Hükümeti aleyhine çıkarılan isyanlar meselesi bu bildirimizin içeriği ve hacmi dikkate alınarak detaylandırılmamıştır. Ancak isyanların netice itibariyle amacına ulaşamadığı ve milletimizin sağduyusu sayesinde bu bozguncu hareketlerin akamete uğradığı ifade edilmelidir.

Mütareke Döneminde İzmit ve Havalisindeki Hadiselerin Yeni Adana Gazetesindeki Yansımaları

Yeni Adana Gazetesi'nde İzmit ve havalisi ile ilgili ilk haberlere 1920 yılının Ekim ayındaki nüshalarında rastlamaktayız. Gazete yayımladığı haberlerin büyük bir kısmını Anadolu Ajansı'ndan almıştır. Anadolu Ajansı kaynak gösterilen haberlerden ilki 9 Ekim 1920 tarihlidir. Bu haberin başlığı "İblisane Bir Küstahlık" olarak kaydedilmiştir. Haberde Bir Yunan müfrezesinin Adapazarı'nda ahaliye bazı tehdit ve aşağılayıcı muamelede bulunduktan sonra İzmit istikametine çekildiği ve yaptıkları bu muameleyi de "zat-ı şahane" yani padişah namına yaptıklarını söylemek gibi bir şeytanlık ve küstahlık sergiledikleri ifade edilmiştir.[14]

16 Ekim 1920 tarihli nüshada okurlara müjdeli bir haber verilmiştir. Bu Sapanca ve Adapazarı'nın milli kuvvetlerce ele geçirilmesi haberidir. Bir müfrezemizin Sapanca'ya girdiği ifade edilirken Adapazarı'nın işgalden kurtarılışı şu ifadelerle takdim edilmiştir: "Adapazarı civarında cereyan eden muvaffakiyetli muharebe neticesinde kıtaatımız kasabayı istirdat etmiştir. İzmit'ten gelen bir treni iğtinam eyledik. Sapanca ve Adapazarı ahalisi askerleri meserretkârane nümayişler ile istikbal eylediler."[15]

Kasım 1920'de Yunan kuvvetlerinin Karamürsel'i işgal ettikten sonra Müslüman ahaliyi katlettikleri, evlerini ve mallarını yağma edip ayrıca yaktıkları hakkında belgeli bilgiler alındığı Anadolu Ajansına dayanılarak haber yapılmıştır.[16] "Dâhili Haberler" başlığı altında Yunanlıların Bursa ve havalisinde ifa ve irtikâp eyledikleri mezalim ve cinayetlerin her türlü tasvirin ötesinde olduğu ifade edilmiştir. Bu haberde özellikle Yunanlıların Karamürsel'i işgal ettikten sonra ahali ve memurlardan bir kısmını Gemlik'e götürdükleri ve oradan da zorla kayıklara bindirerek meçhul bir yere götürüldükleri ifade edilmektedir. Bir süre sonra bu kişilerin bir kısmının naaşlarının deniz kıyısına vurduğu diğerlerinin de denize atıldıklarının anlaşıldığı belirtilmektedir.[17]

12 APAK, s. 138.
13 Esengin, Kenan; *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 93 vd.
14 Yeni Adana, 9 Teşrin-i Evvel 1920, s. 2.
15 Yeni Adana, 16 Teşrin-i Evvel 1920, s. 2.
16 Yeni Adana, 16 Teşrin-i Sani 1920, s. 2.
17 Yeni Adana, 16 Teşrin-i Sani 1920, s. 2.

Aralık 1920'de İzmit mıntıkasında işgal kuvvetleri ile milli kuvvetler arasında muharebe olmamıştır. Bu durum gazetenin cephelerdeki durum hakkında bilgi verdiği "Cephelerimizde" başlıklı haberlerine "İzmit mıntıkasında sükûnet vardır" ifadeleriyle yansımıştır.[18] Ancak bu dönemde milli kuvvetlerin Yalova ve İznik çevresinde faaliyette olduğu görülmektedir. 16-17 Aralık 1920 gecesi bir müfrezemiz Yalova'ya baskın yapmıştır. Bu baskında düşmana büyük miktarda kayıp verdirilmiş, düşmanın makineli tüfeği tahrip edilirken bir miktar silah ve cephane ele geçirilmiştir. Bu harekât esnasında millî müfrezemiz Rum çetelerince pusuya düşürülmek istenmişse de bu teşebbüs kuvvetlerimizce bertaraf edilmiş ve çete imha edilmiştir.[19] 28 Aralık 1920 tarihli nüshada Yunan kuvvetlerinin Yalova'nın güney- doğusunda Lale Dere'de ilerleyen müfrezelerimize taarruz ettiği ve bu taarruzun geri püskürtüldüğü yazılmaktadır. Aynı zamanda İznik Gölü güneyindeki Sölöz-i Müslim istikametinde ilerleyen bir müfrezemizin Narlıca'daki düşmanı geri çekilmeye mecbur ettiği ve neticede düşmanın erzak ve cephanelerini yakarak ve birçok kayıp verdikten sonra kaçtığı bilgisi yer almaktadır.[20]

Aralık 1920 ve Ocak 1921'de Yunan işgal kuvvetlerinin Ankara'yı hedef alan genel taarruz hazırlıkları ve I.İnönü Muharebesi öncesi yaptığı taarruz nedeniyle faaliyetlerini Bursa-Eskişehir hattında yoğunlaştırmış olması nedeniyle Kocaeli ve Adapazarı mıntıkasında dikkate şayan bir faaliyetleri olmamıştır. Düşman dikkatini Bursa - Eskişehir hattına yöneltince bu aşamaya kadar İzmit ve çevresinde işgalcilerin yaptığı tahribat ve verdiği zararların telafisi ile meşgul olunmuştur. Bu çerçevede Hilal-i Ahmer Cemiyeti Karamürsel'e bir "İmdat Heyeti" göndermiş muhtaç olanlara yardım edilmiştir. "Karamürsel Belediyesi ve mahalle muhtarları, Karamürsel'de bulunan Hilal-i Ahmer imdat kuruluna bir dilekçe vererek, Yunan zulümleri nedeniyle aç, çıplak ve evsiz kalan halka yapılan yardımdan dolayı teşekkür ettiler. Bu yardımların devamı, özellikle İstanbul'a göçmek isteyenlerin özel vapurla nakledilmesi için kurum ilgililerinin kasabada kalmasını rica ettiler"[21]

Adapazarı ve Sapanca millî kuvvetlerin kontrolüne geçtikten sonra işgalcilerle olan mücadele Adapazarı - İzmit hattında sürdürülmüştür. Anadolu Ajansı tarafından basın kuruluşlarına bildirilen "resmi tebligata" göre 17 Ocak 1921 itibariyle Sakarya Nehri batısında ilerlemek isteyen bir düşman müfrezesi ile millî kuvvetlerimiz arasında hafif ve neticesiz çarpışmalar olmuştur.[22] 21 Ocak 1921 itibariyle de Kandıra civarında ehemmiyetsiz çarpışmalar olmuştur.[23]

I. İnönü Zaferi sonrasında cephede psikolojik üstünlüğü de ele geçiren millî kuvvetlerimiz Kocaeli mıntıkasında düşman işgalinde bulunan köy ve kasabaları işgalden kurtarmak için karşı taarruzlara başlamıştır. Bu çerçevede 24 Ocak 1921'de Yalova istikametine sevk edilen baskın kollarımız Yalova'nın beş kilometre güney doğusundaki Elmacık Köyü'nü geri almış ve bir miktar askerî eşya ele geçirilirken düşman on beş ölü ve yirmi beş yaralı vermiştir.[24] Kocaeli mıntıkasında Sakarya'nın batısında millî kuvvetlerimiz keşif faaliyeti yapmış Hoca Köyü civarında müfrezelerimizle çarpışan düşman kuvvetleri Kandıra istikametine çekilmiş ve çekilme esnasında Hoca Köyü ve etrafındaki diğer köyleri yakmışlardır.[25]

18 Yeni Adana, 21 Kanun-ı Evvel 1920, s. 2.
19 Yeni Adana, 21 Kanun-ı Evvel 1920, s. 2.
20 Yeni Adana, 28 Kanun-ı Evvel 1920, s. 2.
21 Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – I*, İstanbul 1337, s. 15.
22 Yeni Adana, 22 Kanun-ı Sani 1921, s. 2.
23 Yeni Adana, 25 Kanun-ı Sani 1921, s. 1.
24 Yeni Adana, 25 Kanun-ı Sani 1921, s. 2.
25 Yeni Adana, 29 Kanun-ı Sani 1921, s. 2.

I. İnönü Muharebesi sonrasında İtilaf Devletleri Sevr Anlaşması'nda bir takım değişikler yaparak Büyük Millet Meclis Hükümeti'ni, meclisi ve Türk milletini Sevr çerçevesinde bir çözüme ikna etmek üzere Londra Konferansı'nı tertip etmiştir. Yunan işgal kuvvetlerinin bu diplomatik süreçte işgal ettikleri bölgelerde ahalinin Yunan idaresini talep ettiğine dair kamuoyu oluşturma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Yunanlılar İzmit ve çevresinde halkın kendilerinden memnun olduklarına dair cebren vesika toplamışlardır.[26]

Londra Konferansı, İtilaf Devletleri açısından hezimetle sonuçlanmış ve siyasî tuzaklarla vatan bütünlüğümüzü bozma niyetleri akamete uğramıştır. Zira Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin temsilcileri bu konferansta barışa hazır olduklarını ancak imzalanacak barışın "Misak-ı Milli" çerçevesinde olması gerektiğini muhataplarına izah etmişlerdir. Sevr Anlaşması ekseninde bir barışa karşı olduklarını da göstermişlerdir. İtilaf Devletleri diplomatik kurnazlıklarla Ankara heyetini ikna edemeyince Mart 1921'de yine Yunanlılar marifetiyle yeniden taarruza geçmişlerdir. İşgalciler olası bir Yunan zaferi neticesinde Türk milletini Sevr planını kabule mecbur etme düşüncesindedirler. I. İnönü Zaferi sonrasında sessizliğe bürünen Yunan cephesi yeniden hareketlenmiştir. Bu hareketlilik sadece Bursa - Eskişehir hattında değil aynı zamanda İzmit - Adapazarı hattında ve Karamürsel, Yalova ve çevresinde de gözlemlenmiştir.

Mart 1921'in sonlarına doğru İzmit mıntıkasındaki Yunan işgal kuvvetlerine bağlı piyade, topçu birlikleri ile emellerine alet ettikleri işbirlikçi Abazalardan müteşekkil süvarilerle Sakarya'nın doğusuna doğru ilerlemek istemişlerdir. Ancak bu teşebbüs kıtaatımızın mukabil taarruzları neticesinde başarısız olmuş ve düşman geri püskürtülmüştür.[27] 25 Mart 1921'de İngiliz İşgal kuvvetlerine bağlı olarak hareket eden Yunan kuvvetleri ve yerli Rumlardan oluşturulmuş çeteler Sapanca'yı yeniden işgal etmişlerdir. İşgalcilerin bu faaliyetleri nedeniyle Adapazarı mıntıkasındaki müfrezelerimiz dağılmıştır.[28] Yunanlılar bu işgal esnasında Sapanca'da 325 ev, 170 dükkân, 17 değirmen yakmışlar ve 25 kişiyi şehit etmişler ve 55 kişiyi de esir almışlardır.[29]

Nisan 1921 itibariyle Yunan işgal kuvvetleri ile Milli kuvvetlerimiz arasında İzmit - Adapazarı hattında ve Adapazarı - Bilecik, Adapazarı - İznik hattında önemli bir konumda olan Geyve Boğazı'nda önemli muharebeler olmuştur. Nisan ayının ilk günlerindeki "resmi tebliğ"e göre; Geyve'den hareket eden piyade, süvari ve topçudan oluşan bir düşman kuvveti Taraklar Köprüsü'nden şarka geçmek istemişse de millî kuvvetlerimizin direnişi sayesinde Sakarya'nın batısına çekilmeye mecbur edilmiştir. Geyve Boğazı'na ilerleyen bir başka düşman kuvveti geri püskürtülürken bir miktar otomatik tüfek ele geçirilmiştir.[30] Ayrıca Geyve Boğazı'nın kuzeyinde millî kuvvetlerimizin taarruzu neticesinde düşman yüz ölü bırakarak firar etmiştir. Bilecik mıntıkasında Pazarcık'ın[31] güneyinde taarruz eden düşman ile müfrezelerimiz arasında şiddetli muharebeler devam etmektedir.[32] İnönü'de ikinci defa yenilen düşman kuvvetlerinden bir kısmı millî kuvvetlerimizin takibinden kaçarak Bilecik - Pazarcık hattına çekilmiştir. Yine Nisan 1921'in ilk günlerinde Kocaeli mıntıkasında Sakarya hattında, İnciler ve Adapazarı civarında düşman'ın topçu taarruzları söz konusu olmuştur.[33]

26 Yeni Adana, 15 Şubat 1921, s. 1.
27 Yeni Adana, 29 Mart 1921, s. 2.
28 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi-II*, 3. Kısım, Ankara 1965, s. 327.
29 İ.Hakkı; Yunanlılarla İstiklal Harbi, Tabiye ve Sevkulceyş Nokta-i Nazarından Tetkik, Harbiye Mektebi Matbaası, 1931, s. 35.
30 Yeni Adana, 2 Nisan 1921, s. 1.
31 Bilecik'in Pazaryeri ilçesi.
32 Yeni Adana, 2 Nisan 1921, s. 1.
33 Yeni Adana, 5 Nisan 1921, s. 1.

9 Nisan 1921 tarihli nüshada "Zafer Haberleri" başlıklı habere göre 5 Nisan 1921'de Kocaeli mıntıkasında Sapanca civarında bulunan düşman mevzilerine millî kuvvetlerimizce baskın yapılmış ve birçok cephane ele geçirilmiştir.[34] 7 Nisan 1921 tarihli "Resmî Tebligat"a göre Geyve Boğazı kuzeyinde topçu muharebesi gerçekleşmiştir.[35] 8 Nisan 1921'de Kocaeli mıntıkasında Çuha Fabrikası[36] civarındaki Karatepe'ye taarruz eden düşman mukabil taarruz üzerine 30 maktulü terk ederek İzmit'e kadar ricat etmiştir. Adapazarı kuzeyinde, Sakarya'nın batısındaki Beylikkışla'ya gelen bir düşman kolu müfrezelerimizin ateşi neticesinde maktul verdirilerek geri püskürtülmüştür.[37] 9 Nisan'da da İzmit'in güneyinde Karaçalı mevkiindeki düşman siperleri müfrezelerimiz tarafından işgal edilerek düşman bir miktar maktulü terk ederek geri çekilmeye mecbur edilmiştir.[38] 9 Nisan 1921 de İngiliz kuvvetleri İzmit'i işgal etmişlerdir.[39] Böylelikle İzmit ve çevresinde mevcut olan Yunan işgal kuvvetleri ile İngiliz işgal kuvvetlerinin işbirliği ve dayanışması biraz daha güçlenecektir.

10 Nisan 1921'de İzmit'in güneyinde Yeniköy, Döngel, Devecik köylerindeki düşman kovulmuş ve Bağçecik Köyü'ndeki Yunan müfrezesi muhasara edilirken, külliyetli zayiat verdirilmiştir. Yeniköy'ün işgali esnasında düşman 20 ölüsünü terk etmiştir. Aynı zamanda İznik Gölü batısında Pazarköy[40] kuzeyindeki Çengili, Ortaköy köylerinde Müslüman ahaliye zulmeden düşman çeteleri Gemlik istikametine geri çekilmeye mecbur edilmiştir.[41] 12 Nisan 1921'de 100 kişilik bir Yunan birliği ile çevre köylerden toplanmış Rum çeteler, Yalova'nın Kirazlık Köyü'nü basarak köy alanında topladıkları erkekleri dipçiklerle dövdüler. Evleri basıp yağmaladılar ve ateşe verdiler. Dağlara kaçamayan halkı Yalova'ya sevk ettiler. Kimilerini öldürdüler.[42]

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, 12 Nisan 1921'de Yunan işgal kuvvetlerinin Batı Cephesi genelinde yaptıkları zulümleri protesto eden ve "Âlem-i İnsaniyete" hitaben yazılmış beyannamesinin[43] zeylinde zulümlerle ilgili teferruatlı bilgilere yer verilmiştir. Bu beyanname zeylinde, Kocaeli mıntıkasında Mart 1921 sonlarında ve Nisan 1921'in başında işlenen zulümlerle ilgili şu bilgiler bulunmaktadır; "Düşman Kandıra civarında Hocaköyü'nü işgal ile ahaliye işkence yapmıştır. İzmit mıntıkasında asker sıfatıyla Rum ve Ermenilerden müteşekkil düşman efradı ahalinin malını soyarak arabalarla geriye kaçmışlardır. Düşman İzmit mıntıkasından firar ederken civar köyleri kâmilen yakmaktadır."[44]

Yunan işgal kuvvetleri hem İnönü'deki ikinci hezimetten ve hem de Adapazarı ve İzmit havalisinde millî kuvvetlerin etkili taarruzlarından dolayı savaşı kaybedeceklerini anlamışlardır. Bu durum işgalcilerin köyleri yakma, soygun yapma ve gayr-i insani ve gayr-i ahlaki tutumlar sergilemelerine neden olmuştur. Bu bağlamda Yunanlılar 13 Nisan'da Adapazarı ahalisinden on bin lira toplamışlar, birçok haneyi zorla soymuşlar ve Yunan zabitleri de Müslüman kadınlara tecavüz etmişlerdir.[45] Yeni Adana'nın 19 Nisan 1921 tarihli nüshasında "Yunan Cinayetleri" başlıklı haberde; "Adapazarı civarında bazı

34 Yeni Adana, 9 Nisan 1921, s. 1.
35 Yeni Adana, 9 Nisan 1921, s. 2.
36 1843 yılında Sultan Abdülmecit döneminde ordunun ihtiyacı için elbiselik kumaş üretmek üzere kurulmuş bir fabrikadır. Bakınız: Seyitdanlıoğlu, Mehmet; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876),Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46); 53-69 Ankara 2009.
37 Yeni Adana, 9 Nisan 1921, s. 2.
38 Yeni Adana, 12 Nisan 1921, s. 1.
39 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 45.
40 Bursa'nın Orhangazi İlçesi.
41 Yeni Adana, 12 Nisan 1921, s. 2.
42 Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – II*, İstanbul 1337, s. 93.
43 Atatürk'ün tamim telgraf ve bayannameleri?
44 Yeni Adana, 16 Nisan 1921, s. 2.
45 Yeni Adana, 19 Nisan 1921, s. 1.

köyler Yunanlılar tarafında yakılmış ve bilhassa Rum ve Ermeni çeteleri Müslüman ahaliye karşı pek feci vahşetler irtikâp etmişlerdir" ifadelerine yer verilmiştir. Aynı nüshada yer alan "Resmi Tebliğ" başlıklı haberde de İznik'in Yeniköy batısındaki Pazarköy ve sair Müslüman köylerin düşman tarafından tamamının yakıldığı ifade edilmektedir.[46] Yunanlılar 16 Nisan'da Pazarköy yeni ismiyle Orhangazi halkını Gemlik'e sevk etmişler, sevkiyat tamamlanınca evlerdeki eşyalar toplanmış askerler ve çeteler arasında paylaştırılmıştır. Binden fazla evin, üç büyük caminin, üç mektep, on iki medrese, iki hamam, bir ipek ve dört zeytinyağı fabrikasının bulunduğu kasaba ateşe verilerek yakılmış ve birçok insan öldürülmüştür.[47] Yunan işgal kuvvetlerinin ve Rum çetelerinin katliam ve soygunları ertesi gün de Pazarköy'ün Gedeli köyünde devam etmiştir.[48] Diğer yandan işgalciler Yalova civarındaki Müslüman köylerini ve Gemlik mıntıkasındaki köyler ile Barcın Köyü'nü yakmıştır.[49]

Yunan işgal kuvvetlerinin bu zulümleri ve cinayetleri karşısında millî kuvvetlerimiz bir an evvel Kocaeli ve Adapazarı, Bursa mıntıkalarında işgali sonlandırmak için gayretlerini arttırmışlardır. 17 Nisan 1921'de Geyve Boğazı'nda ve Taraklar Köprüsü'nde karşılıklı hafif topçu ve piyade muharebesi olmuştur.[50] Kocaeli mıntıkasında Sakarya Nehri boyunca keşif ve gözlemle meşgul düşman süvarilerine zayiat verdirilerek geri çekilmeye mecbur edilmiştir.[51] Nisan'ın 25 ve 26'sı itibariyle Adapazarı civarında süvarilerimizin taarruzu neticesinde düşman süvarileri ölü ve yaralılar vermek suretiyle geri çekilmiş, Kocaeli mıntıkasında da Yeniköy'e taarruz eden düşman zayiatla geri çekilirken, Ballıkaya istikametinde ilerlemek isteyen bir düşman kuvveti de Sapanca istikametine kaçmıştır.[52] 30 Nisan'da Adapazarı mıntıkasında Kaynarca, Yunan kuvvetlerince ikinci defa işgal edilmiştir.[53]

Yalova'nın Çınarcık Köyüne gelen Yunan işgal kuvvetleri ile çevre köylerden toplanan ve silahlandırılan Rum çeteleri burada bulunan Müslümanlara ait yaklaşık yüz yirmi evi yakmışlardır. Yakılan evlerin sakinlerinin bir kısmını süngü, balta, kurşun ile ya da ateşe atarak öldürmüşlerdir. Yukarı Kocadere Köyü'nün Türk ahalisinden birçoğu öldürülmüş, kadınlara saldırılmış ve evler içlerinde yaşayan sakinleriyle birlikte yakılmıştır.[54]

Kocaeli mıntıkasında zor durumda kalan düşmana yardım ve destek olmak üzere düşman donanmasına ait gemilerin ve torpidoların körfeze geldiği gözlemlenmiştir. Nisan ayının son günlerinde İzmit Körfezi'nde Değirmendere sahiline yanaşmak isteyen bir düşman torpidosu ile iki motoru müfrezelerimizin mukabil ateşiyle ricata mecbur edilmiştir.[55] 26 Nisan'da 500 kişilik bir Yunan kuvveti Kandıra'yı işgal ederek Kandıra ve köylerinde çeşitli zulüm ve yağma faaliyetlerinden sonra kasabayı terk etmişlerdir.[56]

Adapazarı - Bilecik ve Adapazarı - İznik - Bursa hattında stratejik bir konumda olan Geyve Boğazında düşman kuvvetleriyle Milli kuvvetlerimiz arasında muharebeler 1921 yılının Mayıs ayı boyunca da aralıklarla devam etmiştir. 3 Mayıs tarihli "Resmi Tebliğ"e göre taraflar arasında makineli tüfek ateşi olmuştur.[57] 16 Mayıs gecesi Geyve Boğazı kuzeyinde millî müfrezelerimiz düşmanın sol cenahına baskın yapmış, neticede düşmanın

46 Yeni Adana, 19 Nisan 1921, s. 2.
47 Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – II*, İstanbul 1337, s. 26.
48 A. g. e, s. 38.
49 Yeni Adana, 26 Nisan 1921, s. 2.
50 Yeni Adana, 19 Nisan 1921, s. 1.
51 Yeni Adana, 19 Nisan 1921, s. 2.
52 Yeni Adana, 26 Nisan 1921, s. 2; Yeni Adana, 30 Nisan 1921, s. 1.
53 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 53.
54 Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – II*, İstanbul 1337, s. 86, 90.
55 Yeni Adana, 30 Nisan 1921, s. 1.
56 Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – II*, İstanbul 1337, s. 197.
57 Yeni Adana, 7 Mayıs 1921, s. 2

savunma hattındaki tel örgüleri kısmen tahrip edilmiş, siperlere girilmiş ve düşmana zayiat verdirilerek bir miktar otomatik tüfek şarjörü ele geçirilmiştir.[58] 27 - 28 Mayıs'ta da Geyve Boğazı'nda hafif piyade muharebesi ve Geyve Boğazı, Akçay civarında keşif kolları arasında muharebe olmuştur.[59]

Mayıs ayı içerisinde İzmit mıntıkasında işgalcilerle muharebelerin olduğu bir başka mevki de Bahçecik mıntıkasıdır. Bahçecik mıntıkasında 13, 14, 15 Mayıs günlerinde keşif kolları arasında muharebe olmuş, 16 Mayıs günü de Bahçecik ile Samanlı İskelesi arasında pusu kuran müfrezelerimiz düşmana bir hayli kayıp verdirmiştir.[60] 26 - 27 Mayıs'ta da Bahçecik' in doğusunda düşman tahkimatına yaklaşan müfrezelerimiz yaptığı taarruzla düşmana maktul verdirilmiştir.[61]

Kocaeli mıntıkasında düşman kuvvetleri 15 Mayıs itibariyle tarlada çalışan köylü kadınlara topçu taarruzu icra etmişlerdir.[62] Bu saldırı düşmanın savaş ahlak ve etiğini dikkate almadıklarının yüzlerce delilinden biridir. Mayıs 1921 ortalarından itibaren millî kuvvetlerimizin Kocaeli mıntıkasında Sakarya'nın batısına rahatlıkla geçtiklerini görmekteyiz. Hatta müfrezelerimiz düşmanın ileri karakollarına taarruz ederek ya da baskın icra ederek kayıplar verdirmektedir.[63] 27 - 28 Mayıs'ta Sapanca Kasabası istikametinde ilerlemek isteyen bir düşman kuvveti de millî müfrezelerin topçu taarruzu ile dağıtılmıştır.[64]

Milli müfrezelerimiz Adapazarı - İzmit hattında ve Geyve Boğazı'nda düşmanla muharebe ederken bazı müfrezelerimiz İzmit'in batısında sahile kadar ilerleme ve sahil kasabalarında bulunan düşman kuvvetlerini taciz edecek ve onlarla mücadele edecek konuma gelmiştir. Bu müfrezeler özellikle keşif kollarıdır. 3 Mayıs'ta Değirmendere mıntıkasında, keşif kollarımız düşman kafilesine taarruz ederek insan ve hayvan zayiatı verdirmiştir.[65] Keşif kollarımızın Değirmendere mıntıkasında düşman müfrezeleri ile 27 - 28 Mayıs tarihlerinde de çarpışmaları söz konusudur.[66]

Mayıs ayında düşmana karşı verilen mücadele Haziran ayında daha etkili bir şekilde sürdürülmüştür. Haziran ayında da mücadelenin önemli mevkilerinden birisi Geyve Boğazı'dır. Bu mevkide 4 Haziran'da düşmanla hafif piyade muharebesi olmuş ve 4 Haziranda da tahkimatla meşgul olan düşmana topçu taarruzu yapılarak dağıtılmışlardır.[67] 12, 13, 18, 20 Haziran günlerinde yine Geyve Boğazı'nda karşılıklı piyade ve makineli tüfek müfrezeleri arasında çatışma olmuştur.[68]

Kocaeli mıntıkasında Haziran ayında şiddetli muharebelerin olduğu bir başka mevki Bahçecik'tir. Bahçecik İzmit'in güneyinde yer alan ve şehre oldukça yakın olan bir köydür. Milli müfrezelerin bu mevkie kadar sızmış olması İzmit'in işgalden kurtuluşunun önemli bir işaretidir. Bu mevkide 12, 13, 14 Haziran'da keşif kolu muharebesi olmuştur.[69] 19 Haziran'da fasılalarla piyade ve topçu muharebesi olurken 21 Haziran'da asker ve çetelerden oluşan bir düşman kuvveti torpido ateşi himayesinde Tatar İhsaniye istikametine ilerlemek istemişse de yirmi nefer kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.[70] 22 Haziran'da da Samanlı İskelesi mıntıkasında bir müfrezemizin taarruzu ile düşman ölülerini terk ederek

58 Yeni Adana, 19 Mayıs 1921, s. 1
59 Yeni Adana, 29 Mayıs 1921, s. 1; Yeni Adana, 30 Mayıs 1921, s. 1.
60 Yeni Adana, 15 Mayıs 1921, s. 1; Yeni Adana, 16 Mayıs 1921, s. 1; Yeni Adana, 17 Mayıs 1921, s. 1.
61 Yeni Adana, 28 Mayıs 1921, s. 1.
62 Yeni Adana, 16 Mayıs 1921, s. 1.
63 Yeni Adana, 17 Mayıs 1921, s. 1.
64 Yeni Adana, 29 Mayıs 1921, s. 1.
65 Yeni Adana, 7 Mayıs 1921, s. 1.
66 Yeni Adana, 28 Mayıs 1921, s. 1; Yeni Adana, 30 Mayıs 1921, s. 1.
67 Yeni Adana, 3 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 5 Haziran 1921, s. 1.
68 Yeni Adana, 13 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 14 Haziran 1921, s. 1;Yeni Adana, 19 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 21 Haziran 1921, s. 1.
69 Yeni Adana, 13 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 14 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 15 Haziran 1921, s. 1.
70 Yeni Adana, 20 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana,22 Haziran 1921, s. 1.

firara mecbur kalmış ve bir miktar silah ele geçirilmiştir.[71]

Milli müfrezelerin İzmit, Karamürsel ve Yalova merkezlerine kadar yaklaşmış olması işgal kuvvetlerini donanma gücünü kullanmaya sevk etmiştir. Bir bakıma Marmara sahilinde bulunan kuvvetlerini himaye etmek için gemilerden millî müfrezelerin mevzilerine taarruz etmeye başlamışlardır. Yeni Adana'da yayınlanan "Resmi Tebliğ"lere göre topla teçhiz edilmiş düşman gemilerinin 13 Haziran'da Hasır İskelesi'ne ve 18 Haziran'da da Kaşıklı İskelesi ve Tatar İhsaniye Köyü'ne taarruz ettiği tespit edilmiştir.[72] Bir düşman torpidosu da 20 - 21 Haziran'da Yalova'nın doğusunda bulunan Topçu ve Çatalburun İskelelerini bombardımana tabi tutmuştur.[73] 15 Haziran'da Sicin İskelesi'ne baskın yapan bir müfrezemiz düşmana telefat verdirmiştir. Muharebe esnasında düşmanın kara ve denizden açtığı ateşle iskeledeki sallar kısmen tahrip olmuştur. Diğer yandan bir Yunan torpidosu da Karamürsel'in doğu sahiline ateş etmiş ve bu saldırıda iki haneye mermi isabet etmiş olmasına rağmen herhangi bir zayiat olmamıştır.[74]

Adapazarı mıntıkasında da millî müfrezelerimiz işgal kuvvetlerine karşı Haziran ayı içerisinde etkili taarruzlar yapmışlardır. 20, 21 Haziran'da Adapazarı'nın kuzeyinde bulunan düşman kuvvetleri Ferizli ve Damlık köylerini yakarak Adapazarı'na doğru çekilmeye başlamışlardır. Düşmanı takip eden müfrezelerimiz Söğütlükebir Köyü'nü işgal ederek Karamangöl istikametine ilerlemiştir. Bir diğer müfrezemiz de Adapazarı'nın kuzeyindeki Tepetarla Köyü'ne ilerleyerek düşman siperlerini ele geçirmiştir.[75]

21 Haziran gecesi Sakarya Nehri'ni muhtelif noktalardan geçen millî müfrezelerimiz düşmanla giriştiği şiddetli muharebeler neticesinde Adapazarı'nı işgalden kurtarmıştır. Sapanca Gölü'nün kuzeyindeki Serdivan sırtlarındaki düşman siperlerini ele geçirmişlerdir. Sakarya'nın işgalden kurtuluşu neticesinde İzmit istikametine çekilmekte olan düşman birlikleri müfrezelerimiz tarafından takip edilirken Sapanca da işgalden kurtarılmıştır.[76] Bu harekât esnasında Sapanca ile birlikte işgalden kurtarılan bir başka kasaba da Kandıra'dır.

Adapazarı ve Sapanca'yı işgalden kurtaran müfrezelerimiz bütün gücüyle İzmit'e çekilmekte olan düşmanı takip etmekte ve İzmit'i kurtarmak için fasılasız bir şekilde çabalamaktadır. 25 Haziran 1921 tarihi itibariyle müfrezelerimiz İzmit'e oldukça yaklaşmıştır. Düşman birliklerini takip eden müfrezelerimiz İzmit'e bir buçuk saat mesafede ve şehrin güney doğusunda bulunan Arslanbey ve Çuha Fabrikası'nı ele geçirmiş ve muharebelerde düşmana külliyetli zayiat verdirmiştir. [77] Bu aşamada İzmit, doğu ve güney istikametinden kuşatılmış ve düşmanla şiddetli muharebeler vuku bulmuştur. Bahçecik mıntıkasında yapılan muharebelere düşman savaş gemilerinden topçu taarruzu ile iştirak etmiştir.[78] 26, 27 ve 28 Haziran'da İzmit mıntıkasında düşmanla karşılıklı topçu ve piyade muharebesi söz konusu olmuştur.[79] 27 Haziran itibariyle Yunanlılar İzmit'i gemilerle boşaltmaya başlamışlardır.[80] Bu etkili taarruzlar 28 Haziran'da neticesini vermiş ve millî müfrezelerimiz İzmit'i işgalden kurtarmıştır.[81] İzmit'in işgalden kurtarılmasını

71 Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1.
72 Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 19 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 21 Haziran 1921, s. 1.
73 Yeni Adana, 22 Haziran 1921, s. 1.
74 Yeni Adana, 16Haziran 1921, s. 1.
75 Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1.
76 Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 4. Kısım, Ankara 1974, s. 130.
77 Yeni Adana, 25 Haziran 1921, s. 1.
78 Yeni Adana, 26 Haziran 1921, s. 1.
79 Yeni Adana, 28 Haziran 1921, s. 1.
80 Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 4. Kısım, Ankara 1974, s. 138.
81 Yeni Adana, 29 Haziran 1921, s. 1; Yeni Adana, 23 Haziran 1921, s. 1; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 4. Kısım, Ankara 1974, s. 138; İ.Hakkı; Yunanlılarla İstiklal Harbi, Tabiye ve Sevkulceyş Nokta-i Nazarından Tetkik, Harbiye Mektebi Matbaası, 1931, s. 49.

takiben Mürettep Kolordu'da Gölcük'e girmiştir.[82]

Yeni Adana Gazetesi İzmit'in işgalden kurtarıldığı haberini henüz resmi tebliğ yayınlanmadan önce Adana Mebusu Zamir Bey'den[83] aldığı bir telgrafla öğrenmiş ve 29 Haziran 1921 nüshasında Zamir Bey'i kaynak göstererek yayınlamıştır.[84] 30 Haziran 1921 tarihli nüshada İzmit'in işgalden kurtarılışı ile ilgili tafsilatlı bilgilere yer vermiştir. Bu sayıda Anadolu Ajansı referanslı "Tebliğ-i Resmî"de İzmit'in işgalden kurtuluşu şu şekilde haber yapılmıştır;

"Tebliğ-i Resmi

Birçok Cephane ve Erzak İğtinam Olunmuştur. Canavarlar Şehri Terk Etmeden Üç Yüz Kardeşimizi Şehit Etmişlerdir. Müslüman Dükkânları Yakılmıştır.

Garp Cephesi; 28. 6. 37 Sabahı İzmit kıtaatımız tarafından işgal edilmiş ve birçok cephane ve hayvanat iğtinam edilmiştir. Düşmanın mevkii muhtelifeden topladığı ahaliye ait mevaşinin mühim bir kısmı istirdat olarak sahiplerine iade edilmektedir. Düşman İzmit'ten çekilmezden evvel 300 Müslüman şehit etmiş ve Sultan Camii etrafındaki dükkânları yakmıştır. Düşmanın bir süvari kolu İznik Gölü şimal istikametine ilerlemek teşebbüsünde bulunmuş ise de kıtaatımız müessir ateşiyle tard edilmiştir."[85]

Yeni Adana'nın 30 Haziran 1921tarihli nüshasında "İzmit'in İstirdadının Tafsilatı" başlıklı bir habere de yer verilmiştir. Bu habere göre sekiz günlük bir muharebe neticesinde İzmit işgalden kurtarılmıştır. Kahraman kıtaatımız "bir seneyi mütecaviz bir zamandan beri düşman tazyik ve vahşeti altında ölüm ıstırapları çeken din ve kan kardeşlerimizi tahlis etmişlerdir."[86] Söz konusu haberde, 20 Haziran'da Sakarya Nehri'nin doğusundaki millî müfrezelerin nehri geçerek başlattıkları umumî taarruz ve bu çerçevede Adapazarı ve Sapanca'nın kurtuluşu ile başlayan ve 28 Haziran'da İzmit'in işgalden kurtarılmasıyla neticelenen harekâtın tafsilatına yer verilmiştir.

İzmit'in işgalden kurtarılması üzerine Karamürsel, Geyve, Adapazarı, Sapanca ve İzmit'te kutlama merasimleri yapılmış ve ordumuzun muzafferiyeti için dualar edilmiştir.[87] İzmit'in işgalden kurtuluşu Düzce'de de kutlanmıştır. Düzce'deki kutlamalarla ilgili olarak Yeni Adana'nın 118. Sayısında "Düzce'de İzmit Zaferi Üzerine Tezahürat" başlıklı bir habere yer verilmiştir. Bu habere göre Düzce kutlamalar dolayısı ile tarihi günlerden birini yaşamıştır. " İzmit'in kahraman ordumuz tarafından işgalini haber alan halk dükkânlarını kapayarak "Hükümet Konağı" önünde içtima eylemiştir. Ulema ve eşraf, ayan ve tüccar ve esnaf ve mektep talebe ve talibesi ellerinde bayraklar olduğu halde içtima etmiş ve merasim-i fevkalade ile ordumuzun zaferi teyit edilmiştir. Geceleyin de fener alayı tertip olunmuştur" [88] İzmit'in işgalden kurtarılması ile ilgili kutlamalar Isparta, Zile ve Keskin'de de olmuştur.[89]

İzmit'in İşgalden kurtarılmasının önemli siyasî ve askerî neticeleri olmuştur. Özellikle bu aşamaya kadar İstanbul - Ankara arasında İnebolu üzerinden sağlanan bağlantı için yeni ve daha kısa bir yol açılmıştır. Ayrıca İstanbul'un Türk ahalisi de millî kuvvetlerin İstanbul'a geleceği umuduna kapılmaya başlamışlardır.[90]

82 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 45.
83 TBMM'nin I.Dönem Adana Mebusu Damar Arıkoğlu.
84 Yeni Adana, 29 Haziran 1921, s. 1.
85 Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 117, s. 2.
86 Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 117, s. 2.
87 Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 117, s. 2.
88 Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 118, s.
89 Sarıhan Zeki; Kurtuluş Savaşı Günlüğü- III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 588.
90 Sarıhan, a. g. e, s. 587.

İzmit millî müfrezelerimiz tarafından kuşatılmadan evvel şehirde yaşayan Rumlarla Ermeniler İstanbul'dan gönderilen Yunan vapurlarıyla İstanbul'a nakledilmişlerdir. Hatta bu gidenler arasında Yunan ordusuna yardımda bulunan bazı hainlerin de bulunduğu bilgisine yer verilmiştir.[91]

İzmit mıntıkasında Yunan işgal kuvvetlerinin uğradığı hezimet Avrupa kamuoyunda da gündem oluşturmuştur. Örneğin İngiltere parlamentosunun Avam Kamarası'nda da gündeme getirilmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı İzmit muharebeleri hakkında sorulan bir soruya verdiği cevapta şehrin Türk kıtaatı tarafından ele geçirildiğini Ermeni ve Rum ahalinin İstanbul'a nakledildiğini ve dolayısı ile Türkler tarafından gayri Müslimlere yönelik bir kıtal vuku bulmadığını ifade etmiştir.[92] Fransız kamuoyunun önemli kaynaklarından Eyfel Telsizi İzmit ve Karamürsel muharebelerinde Yunanlıların ölü ve yaralılarının bin kişi bulabileceği bilgisini paylamıştır.[93] Diğer yandan Fransız Enformasyon Gazetesi Gemlik ve Yalova cihetlerinde Yunan işgal kuvvetlerinin ve Rum çetelerinin yaptığı katliam ve cinayetleri haber yapmıştır.[94] Fransızlar tarafından İstanbul'da Beyoğlu'nda yayınlanan Roy Gazetesi de İzmit muharebelerine iştirak eden ve daha sonra İstanbul'a gelen bir Yunan zabitinin verdiği bilgiler doğrultusunda İzmit mıntıkasındaki on birinci Yunan fırkasının muharebeyi neden kaybettiği hakkında haber yayınlamıştır. Buna göre, Yunan kıtaatı ihtiyat tedbirlerini iyi uygulamamış, muharebeler başladığında komuta kademesindeki subaylar vazifeleri başında bulunmamıştır. Yunan süvari alayı at üzerinde harp etmek yerine piyadeler gibi yerde muharebe etmiş, muharebe sahasına getirilen Yunan kıtaatı acemi erlerden oluşturulmuş ve bunların sıcak muharebe esnasında gösterdikleri telaş umumî bir paniğe sebebiyet vermiş, Yunan topçuları da isabetli atışlar yapamamıştır. Bu haberde ayrıca Yunan birliklerinin istihbaratının da yetersiz olduğu ifade edilmiştir.[95]

Yeni Adana Gazetesi 3 Temmuz 1921 tarihli nüshasında Yunan işgal kuvvetlerinin İzmit muhasara edildiği vakit şehrin Müslüman ahalisine yaptığı zulmü "İzmit'te Yapılan Vahşetler" başlığı altında haber yapmıştır. Bu haber içeriği şu şekildedir; " İstihbarat-ı mevsukamıza nazaran kıtaatımızın İzmit'e taarruzu üzerine Yunan kumandanlığı bilumum dükkânların sed edilmesini ve kimsenin dışarıya çıkmamasını emir eylemiş. Ertesi gün herkesin iş ve gücüyle meşgul olabileceği ve dükkânların açılması lüzumunu ilan eylemiştir. Sabahleyin dükkânlarını açmak üzere evlerinden çıkan halkı köşe başlarında pusu kurmuş olan Yunan çetelerinin ateşiyle karşılaşmıştır. Yunanlılar Müslüman mahallelerindeki evlerden bir kısmını ateşe vermişlerdir. Şehit edilen Müslümanların miktarı yüzlere baliğ olmuştur."[96] Bu haberde ayrıca Yunanlıların Marmara adalarındaki Müslüman ahaliyi katliama tabi tuttuğu, İstanbul Hükümeti'nin müracaatı üzerine oralarda İtilaf Devletleri yetkililerinden oluşacak bir tahkik heyetinin görevlendirileceğine dair bir karar alındığı da ifade edilmiştir. 13 Temmuz 1921 tarihli nüshada Yunan vahşetini mahallinde tahkik etmek üzere İzmit'e gelen bir heyetin yapılan vahşet ve cinayetleri tespit ettiği ve yarılarla maktullerin fotoğraflarını aldığı ifade edilmektedir.[97]

Yunan işgal kuvvetleri İzmit ve havalisinin kurtuluşu aşamasında ve öncesinde işgali altındaki Marmara havzasında Müslüman ahaliye karşı büyük vahşetler ve cinayetler tertip etmiştir. Yeni Adana Gazetesi Anadolu Ajansı'ndan aldığı bilgiler doğrultusunda bu vahşetleri gündeme taşıyarak okurları ile paylaşmıştır. 16 Haziran 1921 tarihli nüshada Marmara havzasında Yunan Vahşetleri başlıklı bir habere yer verilmiştir. Bu

91 Yeni Adana, 3 Temmuz 1921, s. 2.
92 Yeni Adana, 9 Temmuz 1921, s. 2.
93 Yeni Adana, 13 Temmuz 1921, s. 2.
94 Yeni Adana, 20 Temmuz 1921, s. 2.
95 Yeni Adana, 9 Temmuz 1921, s. 1.
96 Yeni Adana, 3 Temmuz 1921, s. 2.
97 Yeni Adana,13 Temmuz 1921, s. 2.

haberde Yunanlıların bu havzada yüz bin Müslüman'ı yakarak imha ettiği ifade edilirken "Yunanlıların zulmünü hilkat görmemiştir" denilmiştir. Haberin içeriğinde Marmara havzasına tahkikat için gönderilen ve İstanbul'a dönen heyetin verdiği bilgiler doğrultusunda Marmara Havzasında Yunan işgal kuvvetlerinin ve Rum çetelerinin Müslüman ahaliye büyük bir zulüm ve katliam icra eyledikleri, insanları diri diri yaktıkları ve yakılan evlerde yapılan incelemelerde insan küllerine rastlandığı belirtilmektedir.[98] Yunan zulmünden ve katliamdan kurtulan Marmara havalisinin Müslüman ahalisinden olan ve bir kısmı yaralı bir kısmı da hasta olan bin yedi yüz elli muhacir İstanbul'a gitmiştir. Muhacirlerden hasta ve yaralıların bir kısmı tedavi için Tıp Fakültesi Hastanesi'ne sevk edilmişlerdir.[99]

Marmara havzasında Yunan vahşet ve zulümleri hakkında tahkikat yapmak için Uluslararası Kızılhaç Örgütü temsilcisi Mr. Maurice Gehri Gemlik'e gelerek incelemelere başlamıştır. Diğer yandan bir İngiliz general başkanlığında İngiliz, Fransız, İtalyan ve Türk temsilcilerden teşekkül eden bir başka heyet de Gemlik'e gelmiştir. Bu heyet 12 Mayıs 1921'de Gemlik'e gelmiş ve Gemlik'ten itibaren bütün Marmara havzasını dolaşarak tahkikat yapmıştır.[100] Gerek Kızılhaç temsilcisi ve gerekse İtilaf Devletleri temsilcilerinden oluşan tahkikat heyetleri 21 Haziran'da Yalova ve çevresinde incelemeler yapmış ve hatta Yunan zulümlerini fotoğraflamak suretiyle belgelemişlerdir.[101]

İzmit'in işgalden kurtuluşundan sonra müfrezelerimiz İzmit'in kuzeyinden İstanbul istikametine ve güney ve batısından itibaren de İznik – Gemlik hattında ve Yalova istikametinde düşmanı takibe devam etmişlerdir. Özellikle Bahçecik ve Samanlı İskelesi'nde kısmen vapurla ve kısmen karadan batı istikametinde çekilen düşman kuvvetleri kıtaatımız tarafından takip edilmiştir. Bu arada Boyacı Köyü düşman tarafından yakılmıştır. Geri çekilmekte olan bu düşman kuvvetleriyle Değirmendere civarında bir muharebe vaki olmuş ve düşmana külliyetli zayiat verdirilmiştir.[102] İznik Gölü'nün kuzeyinde bulunan Kurtköy civarında düşman müfrezeleri ile ileri harekâtta bulunan müfrezelerimiz arasında bir çarpışma zuhur etmiş ve neticede düşman ricat etmek zorunda kalmıştır.[103] Temmuz'un ilk günlerinde Karamürsel ile İznik Gölü arasında Karapınar - Boyalıca hattında bulunan düşman birlikleri ile keşif kollarımız temas ve muharebe etmişlerdir.[104]

4 Temmuz 1921'de Kocaeli Müfrezesi geri çekilmekte olan Yunan işgal kuvvetlerinin ve Rum çetelerin boşalttığı Karamürsel'e girmiştir.[105] Anadolu Ajansı'ndan 4 Temmuz 1921 tarihinde alınan malumata göre; Yunan işgal kuvvetlerinin zulüm ve katliamı İzmit ile sınırlı değildir. Bu gayri insani tutum Karamürsel'de de sergilenmiştir. Yunanlılar Karamürsel'i tamamen yakmışlardır. Ahaliye yardım maksadıyla bir Hilal-i Ahmer vapuru ve heyeti Karamürsel'e gitmiştir. Bu Hilal-i Ahmer Heyeti, Yunanlıların Karamürsel'de Müslüman kadınlara yönelik vahşice tutumlar sergilediklerini ve kadınların kemikleri kırılıncaya kadar dövüldüğünü öğrenmişlerdir. Bu vahşi tutumlar dolayısı ile Karamürsel ahalisi kendilerini korumak için kasaba ve köyleri terk ederek dağlara çekilmişlerdir. Karamürsel'de bulunan Fransız tahkik heyeti terk edilmiş bir yaralı Yunan askerinin ifadesine müracaat etmiş ve bu asker bütün köyleri yaktıklarını ve komutanlarının verdiği emre binaen Çanakkale'ye kadar bütün Müslüman köylerini yakacaklarını söylemiştir. Ayrıca Hilal-i Ahmer memurları Yunanlıların Yalova'ya doğru gittiklerini ve oradan Armutlu'ya giderek o havalideki bütün

98 Yeni Adana, 16 Haziran 1921, s. 2.
99 Yeni Adana, 26 Haziran 1921, s. 2.
100 SARIHAN, a. g. e, s. 528.
101 SARIHAN, a. g. e, s. 539.
102 Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 118, s.
103 Yeni Adana, 3 Temmuz 1921, s. 1.
104 Yeni Adana,5 Temmuz 1921, s. 1.
105 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 36; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Türk İstiklal Harbi-II, 4. Kısım, Ankara 1974, s. 163.

Müslüman köylerini yaktıktan sonra Bursa Cephesi'ne gideceklerini Yunan askerinden işitmişlerdir.[106]

Yunan işgal kuvvetleri İzmit, Karamürsel ve Yalova mıntıkasından çekilirken sahildeki güzel köy ve kasabaları tamamen tahrip etmiştir. Milli kuvvetler 19 Temmuz'da Yalova'ya girmişlerdir.[107] Anadolu Ajansı'ndan alınan 12 Temmuz 1921 tarihli bilgiye göre Yunanlılar Değirmendere ve Marmara Ereğlisi'ni tamamen tahrip etmiştir. Tahribat dolayısı ile bu kasabalar yaşanamayacak hale gelmiştir. Karamürsel'de sağlam bir ev dahi bırakılmamıştır. Karamürsel'in yerinde bir harabe kalmıştır.[108] Karamürsel ve havalisinde yardıma muhtaç bir halde dağlara firar eden ahalinin miktarı otuz binden fazladır. Hilal-i Ahmer bu ahaliye yardım etmek için bir "İmdad-ı Sıhhi Heyeti" ile un, ekmek, çadır ve ilaç gönderme hazırlıklarına da başlamıştır.[109]

Tebliğimiz İzmit ve çevresinin işgalinden kurtuluşuna kadar ki dönemi ihtiva etmektedir. Değerlendirmelerimizde esas aldığımız Yeni Adana Gazetesi'nin nüshaları da Ağustos 1920'den 1921 Ağustos'una kadarki zaman dilimi içerisinde yayınlanmış nüshalardır. İzmit, Karamürsel, Yalova ve çevresi 1921 Temmuzu itibariyle işgalden kurtulmuş olsa da İşgalci Yunan kuvvetlerinin İznik – Gemlik – Bursa- Balıkesir hattındaki varlığı Büyük Taarruza kadar devam edecektir. Marmara Bölgesi'nin nihai olarak işgalden kurtuluşu Büyük Taarruz sonrasında mümkün olacaktır.

Sonuç

İzmit ve havalisi giriş bölümünde de ifade etiğimiz üzere İstanbul ile Anadolu arasında önemli bir geçiş noktasıdır. Doğu Marmara sahilinde tarihi süreçte mühim bir liman kentidir. Dolayısı ile hem kara ve hem de deniden Anadolu'ya açılan bir kapıdır. Sadece İstanbul Anadolu ekseninde değil aynı zamanda Avrupa'dan Anadolu'ya geçişte jeopolitik açıdan mühim bir konumdadır. Bu ehemmiyeti dolayısı ile Mütarekeden hemen sonra İtilaf Devletleri İzmit şehri ile beraber İzmit çevresinde ve Marmara sahilinde bulunan yerleşim yerlerini birer birer işgal etmişlerdir.

İzmit ve çevresinde gerçekleşen işgaller İngiliz ve Yunan kuvvetleri marifetiyle gerçekleştirilmiştir. İşgalci güçler işgal ettikleri sahil kasabalarını uzun süreli olarak ellerinde tutmamışlardır. Yalova ve Karamürsel örneklerinde görüldüğü üzere bir müddet işgal edip sonra boşaltmışlar ama gerek gördüklerinde tekrar gelerek bu kasabaları yeniden işgal etmişlerdir. Farklı zamanlarda defalarca gerçekleşen bu işgaller İzmit ve havalisindeki kasabalarda tahribatın fazla olmasına ve işgalcilerin Müslüman ahaliye yaptıkları zülüm baskı katliam ve soygunların boyutlarının da fazla olmasına sebebiyet vermiştir.

İşgalci İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin Kocaeli mıntıkasında Sakarya, Yalova ve Bursa havalisinde yaşayan gayrimüslimleri ve özellikle Rum ve Ermenileri de silahlandırarak bunlardan oluşturdukları çetelerle Müslüman ahali üzerine saldırtıp zulümleri baskıları ileri derecelere ve gayri insani boyutlara taşımışlardır. Bildiriye konu teşkil eden haberlere nazaran bu baskıların esas amacı bölgenin sahib-i aslisi olan Müslüman ahaliyi başka bölgelere göçe zorlamak ve bu bölgenin nüfus yapısını Gayrimüslimler lehine değiştirmek olmuştur. Bu çerçevede birçok Müslüman ahali de ya İstanbul'a ya da Anadolu'nu içlerine doğru göç etmek zorunda kalmışlardır.

106 Yeni Adana, 6 Temmuz 1921, s. 1.
107 Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 36.
108 Yeni Adana, 13 Temmuz 1921, s. 2.
109 Yeni Adana, 7 Temmuz 1921, s. 2.

İnönü Muharebeleri sonrasında işgal kuvvetleri Anadolu'da tutunamayacaklarını anlayınca Müslüman ahali ve Müslüman köy ve kasabaları üzerindeki baskılarını şiddetlendirmişlerdir. Bu aşamada çekilmek zorunda kaldıklarını anlayınca katliamlara tecavüz ve cinayetlere yeltenmişlerdir. Burada işgalcilerin yeni taktiği soygun yaparak Müslüman ahalinin elindeki taşınabilir bütün değerli malları gasp etmek olmuştur. Böylelikle işgal ettikleri bu mıntıkanın zenginliklerini ülkelerine götürme gayretine girmişlerdir. Bu uygulama işgalcilerin ne denli aç gözlü olduklarını da göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca işgalciler işgal sürecince uluslar arası hukuka ve savaş ahlak ve etiğine de aykırı hareket ederek silahsız masum insanlara saldırmak suretiyle vahşetler sergilemişlerdir. Tarlada çalışan silahsız masum kadınlara topçu taarruzu yapmış olmaları bunu açıkça göstermektedir.

İşgalci Yunan ve İngiliz kuvvetlerinin Kocaeli, Yalova, Karamürsel ve çevresinde işledikleri insanlık suçları, vahşet ve cinayetler başta Kızılhaç olmak üzere milletlerarası kuruluşların temsilcileri tarafından da rapor edilmiştir. Hatta insaf ve vicdan sahibi batı kamuoyunun bazı gazete ve mecmualarında da yer almıştır.

Yeni Adana Gazetesi, İzmit, Yalova Karamürsel, Sakarya ve Bursa çevresinde gerçekleşen muharebeler ve katliamlarla ilgili olarak Anadolu Ajansı ve diğer kaynaklardan aldığı haberleri sürekli olarak yayınlamıştır. Bu yayınlarla harbin gidişatı hakkında okurlarını bilgilendirirken Yunan işgal kuvvetlerinin işlediği insanlık dışı saldırı ve cinayetleri de haber yaparak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Yeni Adana, Adana ve havalisine hitap eden yerel bir gazetedir. Çukurova'nın büyük bir bölümünün Fransız işgali altında bulunmasına rağmen, gazete işgal mıntıkasındaki okurlarına da el altından ulaştırılmaktadır. Adana ve havalisindeki askerî ve siyasî gelişmeler yanında gazete, Batı Cephesi muharebelerini ve diğer hadiseleri de haber yaparak okurlarını bilgilendirmiştir. Böylelikle İzmit ve havalisi örneğinde olduğu gibi diğer cephelerde yaşanan üzücü ve sevindirici hadiseleri haber yaparak okurlarını bazı zaman üzüntülere bazı zaman da sevinçlere ortak etmiştir.

KAYNAKLAR

Vesikalar

HTVD, S.14 Ves;378, 380, 381

Süreli Yayınlar

Yeni Adana, 9 Teşrin-i Evvel 1920; Yeni Adana, 16 Teşrin-i Evvel 1920;

Yeni Adana, 21 Kanun-ı Evvel 1920; Yeni Adana, 22 Kanun-ı Sani 1921;

Yeni Adana, 25 Kanun-ı Sani 1921; Yeni Adana, 28 Kanun-ı Evvel 1920;

Yeni Adana, 29 Kanun-ı Sani 1921; Yeni Adana, 15 Şubat 1921;

Yeni Adana, 29 Mart 1921; Yeni Adana, 2 Nisan 1921;

Yeni Adana, 5 Nisan 1921; Yeni Adana, 9 Nisan 1921;

Yeni Adana, 12 Nisan 1921; Yeni Adana, 16 Nisan 1921;

Yeni Adana, 19 Nisan 1921; Yeni Adana, 26 Nisan 1921;

Yeni Adana, 30 Nisan 1921; Yeni Adana, 7 Mayıs 1921;

Yeni Adana, 15 Mayıs 1921; Yeni Adana, 16 Mayıs 1921;

Yeni Adana, 17 Mayıs 1921; Yeni Adana, 19 Mayıs 1921;

Yeni Adana, 28 Mayıs 1921; Yeni Adana, 29 Mayıs 1921;

Yeni Adana, 30 Mayıs 1921; Yeni Adana, 3 Haziran 1921;

Yeni Adana, 5 Haziran 1921; Yeni Adana, 13 Haziran 1921;

Yeni Adana, 14 Haziran 1921; Yeni Adana, 15 Haziran 1921;

Yeni Adana, 16 Haziran 1921; Yeni Adana, 19 Haziran 1921;

Yeni Adana, 20 Haziran 1921; Yeni Adana, 21 Haziran 1921;

Yeni Adana,22 Haziran 1921; Yeni Adana, 23 Haziran 1921;

Yeni Adana, 25 Haziran 1921; Yeni Adana, 26 Haziran 1921;

Yeni Adana, 28 Haziran 1921; Yeni Adana, 29 Haziran 1921;

Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 117; Yeni Adana, 30 Haziran 1921, Sayı: 118[110];

Yeni Adana, 3 Temmuz 1921; Yeni Adana,5 Temmuz 1921;

Yeni Adana, 6 Temmuz 1921; Yeni Adana, 7 Temmuz 1921;

Yeni Adana, 9 Temmuz 1921; Yeni Adana, 13 Temmuz 1921;

Yeni Adana, 20 Temmuz 1921;

Telif ve Tetkik Eserler

Apak, Rahmi; *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988

Atatürk Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982

Aybars, Ergun; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir 1984

Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, Türkiye'de Yunan Fecayii – I, İstanbul 1337

Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdür-ü Umumisi, *Türkiye'de Yunan Fecayii – II*, İstanbul 1337

Esengin, Kenan; *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi-II*, 2. Kısım, Ankara 1965

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi-II*, 3. Kısım, Ankara 1965

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi-II*, 4. Kısım, Ankara 1974

110 Yeni Adana Gazetesi 30 Haziran 1921 tarihli iki nüsha basmıştır. Bu muhtemelen 1Haziran 1921 ya da 2 Haziran 1921 tarihinde basılan nüshaya yanlışlıkla eski tarih düşülmüş olmasından kaynaklanmış olabilir. Ya da gerçekten o gün için iki ayrı nüsha basımı söz konusu olabilir. Bu nedenle dipnotlarda ve kaynakçada bu nüshaların sayı numaraları özellikle belirtilmiştir.

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgesi, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri, 1911-1922, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977

İ. Hakkı; *Yunanlılarla İstiklal Harbi*, *Tabiye ve Sevkulceyş Nokta-i Nazarından Tetkik*, Harbiye Mektebi Matbaası, 1931

Özalp, Kazım; *Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971

Sarıhan Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü- III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995

Seyitdanlıoğlu, Mehmet; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)*,Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46); 53-69 Ankara 2009